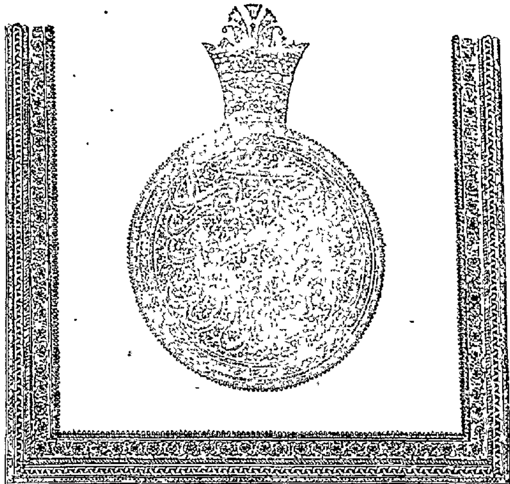
ابو منصور جوالیقی	۵۱۴	ابو بکر عیاش	۵۹۷	ابن الاعرابی	۶۰۲	ابو الحسین غسانی	۶۰۷
ابو سعید ابو الخیر	۶۰۸	ابن برهان نحوی	۶۱۵	ابو احمد حلکی	۶۱۸	ابن معز عباسی	۶۲۰
ابو سلیمان منطقی	۶۲۳	ابن اثیر مجد الدین	۶۲۴	ابن اثیر عز الدین	۶۲۱	ابن اثیر ضیاء الدین	۶۴۶
ابن رضوان مصری	۶۵۷	ابراهیم بن عبده	۶۶۷	ابن میثم بحرانی	۶۷۴	ابن ابی عمیر	۶۷۷
ابو الصباح کنانی	۶۸۱	ابن درید لغوی	۶۸۳	ابو عمار فقیه	۶۸۹	ابن رومیه اشبیلی	۶۹۰
ابن ابی العوجاء	۶۹۲	ابو الحسن میثمی	۷۲۱	ابن ابی جمهور احسائی	۷۲۲	ابن شجری	۷۵۷
		ابو الحسن طهرانی	۷۶۱	ابن اثال دمشقی	۷۶۳		
		ابن هیثم حکیم					
		۷۶۸ ابراهیم طبری					
			۷۷۹				

بحمد الله و المنة خط نسخ این کتاب مستطاب از ابتدا تا انتها نگارش داد و توفیق
انجامش یافت و انا العبد الداعی لابود الدولة القاهره محمد باقر الموسوی الاصفهانی

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحانك من اله تقدس ذاته عن مساس الاوهام وتنزه شأنه عن احساس الافهام و
جلت سبحات وجهه عن طروق الظنون وتعالى سرادق غيبه عن شخوص العيون و
تفرد عز اسمه بالقدم والازلية وتوحد تعالى جده بالبقاء والسرمدية ولا يدرك
حقائق اسمائه بروية الفطن ولا يكتنه معاني صفاته برجم الزكن
تبارك الله من لا عقل يدركه ولا تصوره الاوهام والفكر
فاشهد ان لا اله الا الله شهادة تنشأ من حقيقة الاجتهاد وتنبعث من صميم الفؤاد
ولا تعتريها هواجس الخطرات ولا تشوبها وساوس العثرات واصلي على من انتجبه
من اشرف بيوتات العرب واكرم افخاذ الشعب وابتعثه على حين فترة من الرسل و
سكتة من دعاة السبل اذ الناس اصطلحوا على الخصومة وتنافروا عن الالفة
واستسلموا للكفر وانعدلوا الى الجور واجتمعوا على الشقاق وصرحوا بالنفاق
فجلت انوار دعوته من جانب البيت العتيق واسرع دعاة حضرته الى كل فج عميق واتى
بما اعيى به ذوي الالسنة الحداد وادهش اولي الاحلام السداد واورى قادحات

دیباچہ

الزناد وقوّم اود العماد وابلج موصلات الجواد وابان مشرعات الوراد ذلك
الكتاب لا ريب فيه ولا غضاضة تعتريه نزل به الروح الامين على قلبه ليكون من
المنذرين فانذر وبشّر ونهى وامر وشق القمر وكلم الحجر وانطق المدر ودعا
الشجر وجاهد في سبيل ربه بالحكمة والموعظة الحسنة حتى انار المحجة واتم الحجة
فانقشعت غياهب الشرك عن حقيقة الايمان وانجاب عثائر الشك عن قراح الايقان
وشيّمت اضواء السنن وخبت نيران الفتن وهو خير الخلق اسرة واطيبهم شجرة و
ازكاهم عرقا واصلا وانجبهم طفلا وكهلا

محمد سيد الكونين والثقلين والفريقين من عرب ومن عجم
صلى عليه اله العرش ما طلعت شمس وما لاح نجم في دجى الظلم

وعلى شقيق روحه وصنو ارومته وعيبة حكمته وحامي حقيقته الذي ضمه الى
صدره وليدا ورباه في حجره وامنه على سره رشيدا وامره على امره فاستبان
في ارشاد العباد وتقويم البلاد عزائم ثاقبة لا تخمد مضاءتها وهمما شامخة
لا تنتهي علياتها فطالما اصطلت بصولته قروم الطغاة وتخمع لهيبته صناديد البغاة وهو اية
الله العظمى وحجته الكبرى والنهج السوي وخليفة النبي بالنص الجلي و
البرهان القوي والنبأ العظيم والصراط المستقيم وفتى آل ابراهيم وضاز
الخراطم فلاق الهام وقتال الطغام ذو البزة الموبقة والصاعقة المحرقة
والمجد الشامخ والعز الباذخ والفخار المعرق والشرف المورق الغيث المغدق
والسحاب المودق الذي حاز خصائص جمة ومناقب دثرة ازمعت على غروب
اقمارها وطفوء انوارها دول جائرة وطواغ غابرة فتوعدوا رواتها وحبسوهم
ومنعوا اثمانها وقتلوهم ولم يالوا جهدا في انهاء النفي الى مشارق الارض ومغاربها
ونجومها ومناكبها وسهولها وجبالها وبقاعها ورمالها وتلك فما ازدادت الا طلوعا
وهاتيك الانوار امتنعت الا سطوعا والله متم نوره ولو كره الكافرون

ذاك سيدنا وامامنا علي امير المؤمنين و

ناصر الموحدين روحي فداه بيضة الدين من اكف عداها
جمع الله فيه جامع الرسل واتاه فوق ما اتاها
لا ترم وصفه ففيه معان لم يصفها الا الذي سواها

وعلى اغصان شجرته الطيبة وافنان جرثومته الطاهرة امناء وحيه وحفظة سره و

دیباچه

وكهوف كلائه وجبال دينه ينحدر عنهم السيل ولا يرقى اليهم الطير الذين
قامت في ادراك حقائقهم عقول البشر وافحمت نعوت عناصرهم فصحاء ربيعة
ومضر واستودعوا مكنون سر لو كشفوا عنه لتضعضعت اساس الآراء وانطووا
على مكنون علم لو باحوا به لاضطربت حلوم الحكماء فانهم مظاهر الوجوب المكنونة
في الهياكل الامكانية ومعاني الاسماء المضمرة في الصور الانسانية وهم سفراء
سلطان اللاهوت وامراء قطان الناسوت واقلام الاقدار والواح الاسرار

علماء ائمة حكماء
يهتدي النجم باتباع هداها

سادة لا تريد الا رضى الله   كما لا يريد الا رضاها
لم يكونوا للعرش الا كنوزا   خافيات سبحان من ابداها

صلى الله عليهم وعجل فرجهم بظهور دولة الحق وبزوغ شارق الصدق وسطوع
صبح الدجى وتجلي نور الهدى بقية الله في الارضين و
خليفة رب العالمين وظله
على ساكني الغبراء من كل ديار

ايا حجة الله الذي ليس جاريا   بغير الذي يرضاه سابق اقدار
اغث حوزة الايمان واعمر ربوعه   فلم يبق منها غير دارس آثار
وعجل فداك العالمون بأسرهم   وبادر على اسم الله من غير انظار

و بعد

توقيع همايون شاهنشاه جهان پناه طرازبخش ديهيم وگاه پايه امن وامان آيه عدل واحسان خداوند ملك وملت
نگهبان دين ودولت انتخاب كتاب قضا وقدر مقدمه كتائب فتح وظفر رافع رايات صدق وايمان ناسخ
آيات بغي وعدوان شاهين ترازوی معدلت آذين چارسوی سلطنت نسخه امتزاج طبايع واجسام
حكمت نتاج عناصر واجرام مصدر عظائم همم ملجأ جماهير امم سايه آسايش عباد مايه آرايش بلاد
فلاق الهامات سباق الغايات غلاب الخصام جلاب الحمام مغرب الخوف
مفرق الصفوف السيف المسلول والرمح المصقول الليث الصائل والغيث الهاطل
السحاب الساكب والشهاب الثاقب الصارم البتار والخضارة الزخار
العلم الاشم واليم الخضم الباسط المقسط المجاهد المرابط سلطان السلاطين

دیباچه

خاقان الخواقین ابوالمظفر **ناصرالدین شاه قاجار** ایدالله اعوانه وشید ارکانه ونصر عینه ونصر جیشه مادار الفلک الدوار

بر عهدهٔ کشورگیر کشورشوری و دانای رموز هنرپروری محقق عرش افادت مدبر ملک سعادت ناسخ ترهات اصحاب نجوم برازندهٔ دست وزارت علوم

فإن لک تصلح الا له * ولم یک یصلح الا لها

ملکزادهٔ دانشمند نواب اشرف والا اعتضادالسلطنه وزیر علوم علیقلی میرزا سلیل شاهنشاه مبرور خاقان مغفور ابوالملوک فتحعلی شاه قاجار نورالله مرقده صدور ونفاذ یافت که در ترجمهٔ احوال وشرح اخبار اساتید علوم ومشایخ فنون از علماء اسلام وسایر ادیان کتابی جامع ودفتری کامل ترتیب کنند ونام هر کدام از فحول فقها واکابر حکما وحذاق اطبا واقطاب عرفا ومصنفین هر فن ومتبحرین هر صناعت در عنوانی جداگانه مذکور سازند وخلاصهٔ حالات ونوادر وقایع ولطایف حکایات ومنتخب اشعار وشیوخ اجازات ومشاهیر تلامید واسامی تألیف هر یک را از اصول معتبر ومدارک معتمد استقصا نموده بی کم وبیش شرح آورند ودر این اثر جمیل وفیض عمیم اسلاف غابرین با اخلاف معاصرین سهیم تا هم آثار فضائل ورسوم کمالات پیشتازان میدان هنرمندی که مانند منزل سقط اللوی ودمنهٔ ام اوفی حالت دروس وکیفیت طموس پذیرفته بر صورت ملک محروس انتقال یابد وهم مآثر معاصرین که از هنگام جلوس ابد قرین تاکنون که بطالع مسعود وطائر میمون آغاز ثانی قرن است در ظل عنایات شاهانه تربیت یافته اند بر صفحات این دفتر جدید جاوید ماند همانا ملکزادهٔ دانشمند که تمام همت موروث ومعظم اوقات شریف در ترویج اسواق علم وتکمیل افاضل ملک وسقایت بساتین ادب وعمارت مدارس هنر بهی مصروف دارد از مضمون حقایق مشحون الخطاب همایون وکتاب مکنون دیدهٔ هوش وباصرهٔ دانش روشن ساخت ودر فحوای حکمت پیرای آن روض ممطور وکتاب مسطور رواج ملت بیضا وخدمت دولت غرا هم آغوش یافت این فرخنده شغل خطیر وخجسته منصب مبارک را که مایهٔ افتخار دارین وآیت سعادت نشاتین است بشیر آمال ودلیل اقبال گرفت واز پی امتثال امر اقدس جل الاکبر از ملک اطلس بحرکت برخواست نخست حکم نمود تا مدلول توقیع رفیع ومضمون یرلیغ بلیغ بمسامع ولاة بلاد وحکام اقطار تبلیغ نمایند وگماشتهٔ هر مرکز برا امور وادارند که تفصیل حالات وشرح گذارشات علماء آن ملک از شیوخ سلسله ورؤساء خاندان هر یک باز خواهند که اهل البیت ادری بما فی البیت تا جملهٔ اخبار وآثار این دفتر محیط با صحت استناد ومطاوی عبارات بنصوص معتبرین وصدق انتساب بمطاوی رسائل ومجامیع معتبرین آراسته گردد واز اختلاط ضعاف اقاویل وارتباط قباح مجاعیل پیراسته آید سپس مقرر فرمود که برای تمهید مقدمات این کتاب کریم وتشیید مبانی این بنیاد عظیم از ارکان افاضل واعیان اماثل جمعی کثیر وجمی غفیر حاضر آورند وبقدر هنر ودانش هر یک بر محک انتقاد خاطر وقاد عرضه دارند تا که قبول افتد وچه در نظر آید همانا نشر انتخاب فصل انتشار یافته بمشام هوش دانشمندان ملک رسید ارباب دواعی وخداوندان فنون از ظاهر وخامل قاصر وکامل

دیباچه

برساق متین ایستاده آغاز خودنمائی نمودند و زبان خویشتن ستائی گشودند و هر یک بیکی از حواشی دست ارادت و توسل جستند
که اذکرنی عند ربک و بر حسب وسع و اندازهٔ طاقت دعوی استعداد و لیاقت کردند و طالب اختبار و امتحان آمدند
که عند الامتحان یکرم الرجل او یهان مکرر نموده دانشمند که کاشف استار اسرار و واقف کنوز رموز و جامع شتات حکم
و فهرست علوم عالم است روزی چند از دیرباز مابین الالف و الستین و العشر و الالباب در دبستان کتابخانهٔ خاصه
که مدرس ماحصل افکار حکماء یونانیین و چشمهٔ عیون فنون فضائل اولین و آخرین است

هی الدار ما امست مطرح العلم — بها ناهل الامال اتیانا

بر مسند مباحثت و صدر تحقیق قرار گرفت و در هر باب از زلال خواطر و زلالف بصائر بیان آورد و حاضران
محفل معلی را در حلبات مطارح انظار و مسارح افکار بمسابقت مناظرت مبادرت جستن فرمود لیهلک من هلک عن
بینة و یحیی من حی عن بینة و خود با نظر صائب و رای ثاقب در ترجیح مراتب فهم و فضل ایشان تحری و تامل نمود
و حق اجتهاد و داد انتقاد بداد فوجد بعضهم کبرق خلب او کسراب بقیعة و بعضهم کزند الخلی
او جعفر من قلاح الکتاب پس در جملهٔ آنان که اخبار و اختبار مطابق و موافق آمد چهار کس که در مراتب
سیر و مقامات کمال رتبهٔ متناسبه و ارکان متوازیه بودند برگزیده شد

اقدمهم الدبیر الحبیر والطبیب اللبیب استاذنا الحاج میرزا ابوالفضل
الساوجی حمی الله مجده عن دنائة المثالب و المساوی وثانیهم الحبر
المفضال والعین الهطال صاحبنا المیرزا احمد الطالقانی لازال مؤیداً
بالأید الربانی وثالثهم النحریر اللبیب والأدیب الأریب مولینا عبد
الوهاب القزوینی الشهیر بملا آقا سقاه الله مزجوده کاساً دهاقا ثم
اتم العلة بجزء لولا ما نهی الله عنه من تزکیة المرء نفسه لذکر فضائل جمة
لا تمجها الأذان ولا تنکرها الأخدان وهو صنیع نعمته وربیب مکرمته محمد
المدعو بالمهدی العبد الرب آبادی افاض الله علیه اودیة الأیادی

پس تکلیف تتبع و ترتیب و ترصیف تالیف این معجم مبارک و فهرست شریف بر عهدهٔ آن چهار استاد را و حوالت کرد و برای
تبییض مسودات و استنساخ منتخبات یک دو نفر دیگر برسم استمداد بدان جماعت ضمیمت داشت وهما میرزا مهدی
الاذربیجانی و میرزا طاهر الهمدانی آنگاه از بحار زخار جود و نوال ظل الله الممدود جدولی بگشت تا زار آمال این جمع محمود
و هر یک را شهریهٔ مستمر و روزانهٔ مستدام برقرار نمود و از نهایت عنایت و تمام اهتمام کفالت احوال و کفایت مهمات
ایشان با سبط ارجمند خود نواب ظفرلکین میرزا بازگذاشت و در اختیار و امتیاز وی در این منصب سامی جهة سنخیت
و نسبت ملحوظ داشت چه او در عنفوان عمر و ریعان شباب و نضرت عیش و خضرت عود بنیروی عزم و توان همت
گوهر پاک و ذیل عفاف از آمیزش مناهی و آلایش ملاهی صیانت نموده سالیان دراز و عهدی دیرباز

در تحصیل و تکمیل ریاضات برده و از افاضات خاصهٔ نیای بزرگوار قامت قابلیت بانواع هنرها آراسته تحقق علی
ان الصغیر ان یشبه الصقر بر عهده و نجل امجد و نسل ارشد خویش که درج جلال و اختر برج اقبال امیرزاده کامکار
نواب محمد حسن میرزا معتزر داشت که هرگاه کراریس اوراق و طروس اطباق این نامه مبارک بتکمیل هر ابواب پیوست
بشرایط طبع آن قیام و اهتمام نماید و این نامه جمیل و شاهد جزیل در اطراف و اکناف ملک محروسه شایع و منتشر سازد

یذیع به الاقطار شرقا و مغربا　　و یجری به ریحا جنوبا و شمالا

و مغبة ذلک کله آن جملهٔ قادحات ترتیب و تزئین و باعثات ترکیب و تنقیح را نزدیک خویش احضار داشته جملهٔ افران
زبان سفینهٔ فصاحت و دستور ناطور حدیقهٔ بلاغت اصغا نمودن فرمود آنگاه از در آموزگاری و رموز تصنیف
و نکات تالیف بلسان خطاب چنین نطق نمود که شما را در شناوری این دریای شگرف و غوطه خواری
این گرداب ژرف رعایت چند معنی نمودن باید تا از غرقهٔ خطر و غمرات بساحل سلامت و نجات رسیدن توانید
نخست آنکه در تتبع و تفحص و استقصا و استیفاء تمامت آثار و اخبار و حالات و حکایات فقها و محدثین و حکما
و منجمین و نحاة و لغویین و اطبا و مفسرین و عرفا و معبرین و شعرا و عروضیین و غیرهم ممن قرأ علی شیخ قبره
او تلمذ و قرأ لشاذ فتبرز از آغاز هجرت رسول مختار تا سطوع انوار دولت قاجار که بر دوام ملک و ابد برقرار باد

من قال امین ابقی الله مهجته　　فان هذا دعاء یشمل البشرا

چندان بذل جهد و استفراغ وسع نمائید که کس را با وجود این مجموع محیط که لا یغادر صغیرة و لا کبیرة الا احصاها
بدیگر کتب رجال و تراجم احوال حاجت نیفتد دوم آنکه در ترک عصبیت مذهب و حمیت طریقت چنان شرط مواظبت
بکار برید که ضبط عقاید و تفصیل اقاویل و شرح مدایح و ثبت مناقب مخالف و مؤالف بر یک نسق فراهم آید
و بر حسب اغراض ردیه و اهواء باطله جهات کلام از مساقی که وارد است تبدیل نیابد زینهار صحابه و اصحاب
و تابعین و بزرگان ملت و دین و حفاظ و خلفاء راشدین بکلمات ناشایست و القاب ناپسند یاد نکنید و باقتضا
کیش خویش در تصحیح و ابطال عقیدت منتحلین فرق و مشهورین طوائف اجتهاد نورزید سوم آنکه تا تمام توان و منتهای
طوق در احتیاط بر سلاست عبارات و سهولت کلمات مبذول دارید تا عارف و عامی عالی و دانی از ثمره
این شجرهٔ طیبه که باکوره مبارکهٔ این قرن بدترین است بهره برند و فایدها اندوزند و گمان نبرید که سخن با رعایت این جهت
از جمال بلاغت محروم آید و از آئین فصاحت بر کنار ماند چه حقیقت حسن کلام بدان است که خواص و عوام آنرا
فهم کنند و پسندیده شناسند عبدالله مامون که از دستیار و وزیر خود حسن بن سهل گفت ما البلاغة
گفت ما فهمته العامة و رضیته الخاصة نی باید اندام معانی جزل از کسوت الفاظ مبتذل صیانت نمود و از تیره
تعبیر مردم سفله که از نفایس کلم و اشتقاق الفاظ تهی دستند اجتناب جست راغب در محاضرات در عداد قصار
کلمات گوید خیر الکلام ما لا یکون عامیا سوقیا و لا غریبا وحشیا تمامی فصاحت را بتفاوت ازمنه
مصداق متفاوت کرده نخب خطب و مختار اشعار بنی قحطان و اعصار مختلفه آید در زمان جاهلیت و صدر اسلام

دیباچه

غالب تشکیل کلام با عبارات خوشتیه و جمل دلنشین میرفت و از عهد نمایش و حدوث فصحاء محدثین وجوه معانی و مضامین با زیور دقایق کنایات و نکات استعارات آرایش یافت و ضخامت هیکل کلمات و خشونت پیکر عبارات بدقت و لطافت روی نهاد و تا رفته‌رفته سهولت سیاق و سلاست اسلوب بمقامی پیوست که استعمال غرائب الفاظ و عویصات کلمات یکباره منافی بلاغت و مخل فصاحت گشت و از این روی میزان کلام آمد. در یکی از کتب ادب خوانده‌ام که صفی‌الدین حلی را گفتند که فلان فاضل متادب دیوان شعر تو بدید و تمام نقود عقیان و کنوز ذهبان آن بمیزان خبرت بسنجید و گفت لا عیب فیه سوی انه خالٍ عن الالفاظ الغریبة صفی را از شنیدن این سخن شگفت صفا طمأنینت از دست بشد و از روی طیش اشعاری بپاسخ وی نوشت که این چند بیت از آنجمله است

إنّما الحيزبونُ والدردبيسُ
والطخا والنقاخُ والعلطبيسُ
والغطاريسُ والشقحطبُ والصقـ
ـعبُ والحربصيصُ والعيطموسُ
والحراجيجُ والعفنقسُ والعفـ
ـلقُ والطرفسانُ والعطلبيسُ
لغةٌ تنفرُ المسامعُ منها
حين تُتلى وتشمئزُّ النفوسُ
وقبيحٌ أن يُسلكَ النا...
فرُ منها ويُترك المأنوسُ

و دیگر اگر غنا و دین ارباب تراجم ترتیب حروف معجم ترکیب نمایند و از اسماء و القاب و کنی در هر نام اشهر اعلام مناط شناسائی که با رعایت این دو شرط گشودن هر ترجمت و یافتن هر عنوان با سهل طرق و ایسر وجوه بدست آید و اگر در طی اخبار و شرح احوال کسی از اصطلاحات صناعات و مشکلات لغات و اسامی بلاد و مشترکات اعلام و عقاید ملل و نحل مقالات چیزی بر استشهاد اقلام در گذرد از توضیح و ضبط آن هیچ فرو نگذارید و اگر فهم کردن لفظی از قبیل تلمیحات و یا سطری از ضمائم قصص و حکایات از دانستن داستانی ناگزیر باشد خلاصهٔ موقوف علیه بر سبیل استطراد ایراد نمایید تا خاطر خواننده را انتظاری نماند و بمراجعت دیگر مجامیع محتاج نگردد که اشارت الحدیث ذو شجون فی الکلام یجر الکلام عذرخواه اینگونه اطالت و اطناب است و اگر صاحب عنوان را طبعی موزون بوده و اشعار مطبوع سروده انموذجی از نتایج افکارش مشهود دارید تا هنر وی مستور نماند ولی بحکم رعایت تعمیم تنفیس

و اشاعت نفع هر شعر را ترجمتی لایق نویسید و در اینباب خبر حاصل مقصود و حصول مراد امری منظور ندارید تا معانی ابیات
از جهت رعایت تعسفات نامطبوع و غیر مأنوس نیفتد که خروج معنی از مضیق تشخص بفراخنای نوعیت اسهل مکروهین
واقل محذورین باشد چنانکه بَعْضُ الشَّرِّ اَهْوَنُ مِنْ بَعْضٍ و در نظم وقایع و اخبار هر کس علی قدر الاستطاعه
ترتیب سنوات مراعات کنید بمانند بسیاری از ارباب طبقات و اصحاب تذکرات زمان وفات در آغاز و اوان
میلاد در انجام میارید که عقد منتظم خوشتر از قلاده منفصم نیست همی بکوشید تا هر نادره را از قرائن و امارات و آیات
و علامات تاریخ وقوع بدست آورید و جمله را علی الترتیب تفصیل دهید و پس از اعمال جمیع شروط و قیودی که
اشارت رفت حاصل شغلت و نتیجه فکرت خویش بلسان مدیر مجلس بر من قرائت کنید تا اگر اقدام اقلام را
عثرتی افتاده و یا در ضبط و ربط امری غفلتی رفته باشد خود بنفسه جبرت اصلاح کنم چون بکراده دانشمند جوامع کلمات حکیمانه
بپرداخت و بتلقین لآلی اسرار و حکمت مسامع مقربان حضرت گرانبار ساخت حاضران محفل رخصت انصراف یافته
برحسب اشارت والا در همان آستان معلی بگنجوری خزانه سرافراز آمده که از اشتمال کتب اوائل و اواخر خود تنگی است
مشحون بَلْ فِیهَا مَا تَشْتَهِیهِ الْاَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْاَعْیُنُ در ساعتی مسعود شروع در مقصود نمودند و نقدینه وقت عزیز
و عمر شریف در مصرف ترصیف و تصنیف بکار بردن گرفتند و اینک بتوفیق خدای سبحانه تمام ایام در احیای آثار علما
اعلام و تکمیل مآثر شاهنشاه اسلام مصروف میگردد و از عواطف شاهانه و عوارف خسروانه امید میرود که این فن شریف
چون هنرهای دیگر موجب حرمان نشود هر چند در ابنا و ابناء دهر و تراجم اعاظم هر عصر

مِنْ مُتَفَقِّهَةِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِینَ وَمُتَدَرِّبَةِ النُّحَاةِ وَاللُّغَوِیِّینَ وَمُتَمَهِّرَةِ الْاُسَاةِ وَالْمُتَطَبِّبِینَ وَ
وَمُتَفَلْسِفَةِ الْحُکَمَاءِ وَالطَّبِیعِیِّینَ وَمُتَصَوِّفَةِ الْعُرَفَاءِ وَالْمُرْتَاضِینَ

تاکنون که یکهزار و دویست و نود و چهار سال از هجرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم بر آمده بسی تصنیفها رفته
و نامها پرداخته آمده ولی ارجو که از پرتو افاضات و تاییدات ربانی و سعادت طالع میمون اعلیحضرت صاحبقرانی
این تصنیف کامل و تالیف فاضل که بحسن اختیار و یمن انتخاب نظر اقدس خسروی بنام نامه دانشوران ناصری موسوم و مترجم گشت ناسخ
دفاتر دیگران و خاتم نامهای گذشتگان آید

فَاِنِّی وَاِنْ کُنْتُ الْاَخِیرَ زَمَانُهُ   لَآتٍ بِمَا لَمْ تَسْتَطِعْهُ الْاَوَائِلُ

و از نکات کریمه وقایع پردازان خاطر آگاه و بدایع طرازان دقیقه یاب مسئول و مأمول چنان است که هنگام مطالعت
این اوراق موشح و اطراق سطور از طریق اعتساف کناره گیرند و از در سلامت و انصاف در آیند و بنظره حمقا
زبان بتقبیح نگشایند و این کمینه بندگان آستان وزارت علوم و دیرینه چاکران مدارس کمال را بضیق ذراع
و قصور باع و قلت بضاعت و نزارت استطاعت اسناد نفرمایند که

سالها دفتر ما در گرو صهبا بود
رونق میکده از درس و دعای ما بود

و اگر احیاناً بر زلّت قدمی و طغیان قلمی واقف آیند نه مردمی که

درسوا العلوم ليملكوا بجدالهم
فيها صدور محافل ومجالس

تغییر او بر ندارند و عربده جدال برکشند و از در مردمی و فتوت عیون اعتراض بجفون اغماض فرو پوشند

فما أبرّئ نفسي إنني بشر
أسهو وأخطئ ما لم يحمني قدر

وَنَسْئَلُ اللهَ الَّذِي بِيَدِهِ أَزِمَّةُ
التَّوْفِيقِ وَأَعِنَّةُ التَّحْقِيقِ
أَنْ يَشْرَحَ صُدُورَنَا وَيُيَسِّرَ أُمُورَنَا
وَيَهْدِيَنَا سَوَاءَ السَّبِيلِ إِنَّهُ حَسْبُنَا
وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

ابن بابویه القمی چون در عرف علماء رجال علی بن حسین قمی را ابن بابویه گویند
وهم خلف صدقش محمد بن علی را که صدوق لقب دارد و در قرب ارالخلافه مدفون است بدان نام نامند و هم
فرزند دیگرش حسین بن علی را گاهی بدان عنوان یاد کنند واما از مشترکات از تعیین مراد گزیر نیست فلهذا مکشوف
میدارد و مراد از ابن بابویه که اینک خلاصه احوالش بیان میشود آن محدث فقیه است که در ارض قم بقعه و مزار
دارد و اگر توفیق آسمانی امداد کند بحکم ترتیب در حرف صاد بشرح ترجمه صدوق بپردازیم و مجملی از حالات
برادرش حسین ابن علی که بدست آمده در ذیل همین عنوان بیاوریم علی ابن بابویه را نسب چنانکه در کتب رجال
مضبوط شده بر اینگونه است ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی از سلسله امامیه است و در
طبقات رؤسای مذهب اثناعشریه از اجله بشمار رود که عهد همایون امام یازدهم ابو محمد حسن بن علی العسکری
علیهما السلام را دریافته اند فن حدیث و علم احکام الهیه و ابواب فقه را از گروهی فرا گرفته که این چند نفر از ایشان
میباشند سعد بن عبد الله القمی الاشعری و حسین ابن محمد بن عطار و عبد الله بن جعفر حمیری و قاسم بن محمد نهاوندی
علی جماعتهم رحمة الله در عصر خود بر جمیع فقهاء و محدثین قم رتبه برتری داشت و چشم شیعیان آن بلد بوجود وی
روشن بود چنانکه علامه حلی در کتاب خلاصه او را بدین القاب ستوده گوید شیخ القمیین فی عصره و فقیههم
و ثقتهم چون در مراتب علم و تقوی بمقام عالی فایز گشت و در نشر احکام الهی و ترویج آئین تشیع مساعی جمیله
مبذول داشت قابل آن شد که خورشید امامت بوی تابش کند لهذا از جانب جناب مقدس امام همام
ابو محمد العسکری صلوات الله علیه بدین توقیع همایون افتخار یافت **بسم الله الرحمن الرحیم**
الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والجنة للموحدین والنار للملحدین
ولا عدوان الا علی الظالمین ولا اله الا الله احسن الخالقین والصلوة علی خیر خلقه
محمد وعترته الطاهرین اما بعد اوصیک یا شیخی ومعتمدی یا ابا الحسن علی بن الحسین
القمی وفقک الله لمرضاته وجعل من صلبک اولادا صالحین برحمته بتقوی الله واقامة
الصلوة وایتاء الزکوة فانه لا یقبل الصلوة من مانعی الزکوة واوصیک بمغفرة الذنب وکظم
الغیظ وصلة الرحم ومواساة الاخوان والسعی فی حوائجهم فی العسر والیسر والعلم عند الجهل
والتفقه فی الدین والتثبت فی الامور والتعاهد فی القران وحسن الخلق والامر بالمعروف و
النهی عن المنکر قال الله عز وجل لا خیر فی کثیر من نجویهم الا من امر بصدقة او معروف او اصلاح
بین الناس واجتناب الفواحش کلها وعلیک بصلوة اللیل فان النبی صلی الله علیه واله
اوصی علیا فقال یا علی علیک بصلوة اللیل ومن استخف بصلوة اللیل فلیس منا فاعمل
بوصیتی وامر جمیع شیعتی حتی یعملوا علیه وعلیک بالصبر وانتظار الفرج ولا یزال شیعتنا
فی حزن حتی یظهر ولدی الذی بشر به النبی انه یملاء الارض عدلا وقسطا کما ملئت ظلما

ابن بابویه

۲

وجوراً فاصبر یا شیخی وامر جمیع شیعتی بالصبر فان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین والسلام علیک وعلی جمیع شیعتنا ورحمة الله وبرکاته وحسبنا الله ونعم الوکیل نعم المولی ونعم النصیر

خلاصه ترجمه عبارات عالیات بپارسی آنکه پس از ستایش و توحید پروردگار و درود بر پیغمبر عالی مقدار و عترت پاکش سلام الله علیهم اجمعین ای شیخ و معتمد من و ای ابو الحسن علی بن حسین قمی خدایت توفیق دهد و فرزندان صالح روزی کند ترا وصیت کنم که از خدای بپرهیزی و نماز بگذاری و زکوة دهی زیرا که نماز از کسی که زکوة ندهد قبول نشود و هم وصیت کنم که هر کس نادان ترا عصیان آورد از وی درگذری و از گناهش اغماض کنی و خشم خویش فرو بری و با ارحام پیوند نمائی و با برادران دینی در معاش مواسات کنی و در حوائج ایشان بکوشی و در دشواری ایشان همراه شوی و آنچه را که ندانی یاد گیری و در نوامیس شریعت و احکام دین دانا و فقیه شوی و در هیچ امر بی درنگ و ثبات دم نزنی و همواره با قرآن مجید پیمان خویش تازه کنی و خلق خود پسندیده و خوی خویش نیکو نمائی و با مردم طریق امر معروف و نهی منکر مسلوک داری چه خدای عز و جل در کلام مجید فرماید در بسیاری از نجوای ایشان خیر نیست جز آنکه بصدقه یا معروف فرمان دهد یا میان مردمان اصلاح کند و هم بر تو باد بنماز شب چه پیغمبر صلی الله علیه و آله علی علیه السلام را وصیت کرد که بر تو باد بنماز شب هر کس که نماز شب سبک شمارد و خوار داند از ما نیست پس ای شیخ وصیت مرا بجای آر و شیعیان من همگی را امر کن تا آنرا معمول دارند بر تو باد بشکیبائی و انتظار گشایش پیوسته شیعیان ما در اندوه خواهند بود تا آنگاه که آن فرزند من ظهور نماید که پیغمبر درباره وی از در بشارت فرموده که او زمین را بدانسان که از جور و ستم پر شده از داد و معدلت پر کند پس ای شیخ من شکیبائی پیشه کن و شیعیان مرا فرمان ده تا صبر را شعار خود نمایند زیرا که زمین ملک خداست از بندگان خود هر کس که خواهد باز گذارد و عاقبت نیکو پرهیزکاران راست بر تو و بر عموم شیعیان ما سلام و رحمت و برکات خدای باد و ذات پاک آفریدگار کار ما را نیکو وکیل و یاری دهنده است

هنگامی که آفتاب جمال آن حجت کردگار سلام الله علیه از این عالم فانی غروب کرد و صبح خلافت مهدویه بردمید آن شیخ سعادتمند هنوز در قید حیات بود و مانند محمد بن یعقوب کلینی و دیگران از قدماء اصحاب آن عهد را که غیبت صغری نامند دریافت پس حسین بن منصور معروف بحلاج که دعوی سفارت از ناحیه مقدسه مینمود و خود را در آستان خلیفة الله عجل الله فرجه باب میشمرد در آن روزگار بشهر قم درآمد ساز سفر از خود برگرفت و در محلی اقامت گزید و چون از رنج سفر آسوده گشت از مسکن و مقام ابن بابویه جویا شد خامه برگرفت و نامه نوشت ایما بر آنکه من از جانب خلیفة الله فی الارضین بشغل سفارت و نیابت سرافراز شده ام بایستی تصدیق ادعای مرا در عهده شناسند و آن نامه را مصحوب رافع نزد ابن بابویه انفاذ داشت ابو عبد الله حسین بن علی که برادر صدوق است گوید چون رقعه حلاج را بدست پدرم رضوان الله علیه دادند و مهر از آن برگرفته از مضمونش مطلع شد فی الفور از هم بردرید آثار خشم از جبینش ظاهر گشت و روی درهم کشید و بجانب فرستاده وی متوجه شد طریق خشونت پیش گرفت و درشتی آغاز کرد و اصلاً جوابی ننوشت پس بپای خواست

وجانب دکه که محل تجارت وکسبش بود روانه گردید وگروهی از غلامان واصحابش نیز همراه بودند چون آن بسرائی که
در آنجا دکه داشت درآمد مردم شرایط تعظیم بجای آوردند ویکبار از جای برخواستند جز مردی بیگانه که جانب ادب
رعایت نکرده واز جای نجنبید چون پدرم بمکان خود قرار گرفت ودر رسم بازرگانان دفتر وروزنامه بیرون آورده
نزد خویش بنهاد یکی از حاضران گفت که از نام ونژاد آن مرد مرا خبر ده آن مرد خود بدان گفتار متفطن شده
گفت من خود حاضرم هرچه خواهی جویا شو پدرم گفت آیا ای مرد شأن خود را از آن معروف تر دانی
که من از حال تو پرسش کنم گفت آری من آنم که نامه ام دریدی وخود در آن حال ترا دیدم پدرم از استماع
آن دعوی باطل حالت دگرگون شد قوت صبر وتحمل نماند چهره اش از شدت خشم افروخته گشت ورگهای گردنش
درشت شد سخنان ناملایم بمیان آمد جمعی بر ایشان گرد آمدند وماجری بپرسیدند پدرم شرح مکتوب بر ایشان بخواند
بالجمله حلاج هوای قم از سر بنهاد وطریق مسافرت پیش گرفت آورده اند که ابن بابویه در اواخر زندگانی
بعزم عراق از موطن مألوف مسافرت جست وچون در آن ملک بار گشود بملاقات حسین ابن روح فایز شد واو
در آن عصر از جانب حضرت ولی الامر عجل الله فرجه بشغل سفارت منصوب بود ومسائل چند از وی بپرسید وپاسخ شنید
وچندی در بغداد مقیم شد ودر آن اوان با شیعه عراق آمیزش داشت ابو الحسن لوزانی گوید زمانیکه علی ابن بابویه
ببغداد درآمد وآن سال سیصد وبیست وهشتم از هجرت بود من بخدمتش رسیدم واز وی اجازه گرفتم مع القصه
چون از آن سفر بموطن اصلی مراجعت کرد بروایت کشی وملا علی مصحوب جعفر ابن اسود مکتوبی بحسین ابن روح
فرستاد واز وی درخواست کرد عریضه که در استدعای فرزند بخدمت امام قائم عجل الله فرجه عرض کرده بناحیه مقدسه
انفاذ دارد پس حسین ابن روح در ایصال عریضه وی شرط سفارت بجای آورد واز ناحیه مقدسه جوابی بدین عبارت صادر شد
قد دعونا الله لک بذلک وسترزق ولدین ذکرین خیرین یعنی بتحقیق که خدا را بدان حاجت بخواندیم وبزودی
دو فرزند مردانه نیکو ترا روزی شود پس ابوجعفر که محمد بن علی ابن حسین وملقب بصدوق است با ابو عبد الله
حسین بن علی بن حسین از جاریه تولد یافتند غضایری گوید از شیخ صدوق شنیدم که در مقام افتخار ومباهات
می گفت من بدعای حضرت صاحب الامر سلام الله علیه متولد شده ام آورده اند که در سال سیصد
وبیست ونهم هجری که سنه تناثر النجوم نامند گروهی از شیعه در مجلس علی بن محمد سمری حاضر بودند واو خاتم
سفرای اربعه حضرت خاتم الائمه عجل الله فرجه بوده است ناگاه علی بن محمد گفت رحم الله علی ابن
حسین ابن بابویه حاضرین گفتند او هنوز در حیات است گفت امروز سرای فانی را وداع نمود آن روز را
ضبط کردند تا بفاصله هفده یا هیجده روز از قم خبر رسیده معلوم شد که در همان روز ودر همان ساعت
از دنیا درگذشته است رحمة الله علیه ودر آن سال بسیاری از علما وفات یافتند از جمله علی بن محمد سمری است
که بموت او مدت غیبت صغری وسفارت اولی که هفتاد وچهار سال است بانجام رسید برخی فوت او را
در سنه قبل از وفات ابن بابویه نوشته اند وبرین عقیدت طول روزگار غیبت هفتاد وسه می شود

ونابراین ابن بابویه باید از سنین غیبت کبری سال نخست را درنیافته باشد و هم ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی
که شرح حالش خواهد آمد در آن سال وفات یافته و اختلافی که در تاریخ وفات سمری ذکر شد در باب وفات
وی نیز مسطور است اکنون قبر علی بن بابویه در بلده قم مزار مسلمانان است و این کتب از مصنفات
اوست کتاب التوحید کتاب الوضوء کتاب الصلوة کتاب الجنائز کتاب الامامة کتاب التبصرة من الحیرة
کتاب الاملاء کتاب المنطق کتاب الاخوان کتاب النساء والولدان کتاب الشرایع کتاب التفسیر
کتاب النکاح کتاب المناسک کتاب قرب الاسناد کتاب التسلیم کتاب الطب کتاب المواریث کتاب المعراج

ابو عبدالله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی

گرامی فرزند ابوالحسن ابن بابویه و برادر اعیانی شیخ صدوق است بدعای حضرت حجه عجل الله فرجه تولد یافت
علامه حلی و شیخ نجاشی و دیگران از علمای رجال وی را توثیق کرده اند روایتش را مقبول شمرده اند در کثرت روایت
امتیازی دارد و در قوت حفظ چون برادرش صدوق مانند است چنانکه ابوعلی اصفهانی از کتاب الغیبه که تصنیف
شیخ طوسی است در حق آن و برادر نقل کرده که فقیهان ماهران فی الحفظ یحفظان ما لا یحفظ غیرهما من اهل قم
یعنی آن دو فقیه را در حفظ مهارتی بود که هیچیک از علماء قم و روات آن بلد را بدان مقدار محفوظات نبود و ابن سوره
گوید هرگاه که آن دو برادر ابواب اخبار و ذکر احادیث را شروع مینمودند از کثرت روایات در شگفت میشدند
و ایشان را می گفتند که همانا این اختصاص شمارا از میان انفاس قدسیه حضرت قائم سلام الله علیه میباشد و این داستان
در میان اهالی قم شایع است بالجمله ابوعبدالله از پدرش ابوالحسن ابن بابویه و برادرش صدوق و جمعی دیگر روایت میکند
و او را مصنفاتی است من جمله کتاب التوحید و نفی التشبیه و کتاب الرد علی الواقفیه است پاره از کتب را برای
صاحب بن عباد تصنیف کرده غیر از صدوق برادری دیگر داشت که بنام حسن بود و پدر ایشان ابوالحسن باسم وی
کنیت گشت از فقاهت و روایت بهره نگرفت ولی تمام عمر را بعبادت و زهد بگذرانید و پیوسته وحدت و انزوا میجست
صاحب منتهی المقال در باب الکنی پس از ذکر علی بن بابویه و هر سه فرزندش گوید اعقاب و اولاد بابویه بسیارند
و بیشتر از اجلاء اهل علم هستند محقق بحرانی رساله در خصوص تعداد ایشان نوشته و اسامی همه را ضبط و ثبت کرده با آنکه
بنای او در ظاهر بر استقصاء بوده چند نفر از ایشان را اهمال کرده تاریخ سال وفات ابوعبدالله در دست نیست

ابوالاسود ظالم بن عمرو بن سفیان بن جندل بن یعمر بن حلیس بن نفاثة بن عدی بن الدئل

از عظمای علم حدیث و فقه و نحو است علماء انساب در نام و نسب و نسبت وی اختلاف بسیار نموده اند مادرش از دوده
عبدالدار بن قصی و خود از بزرگان بصره و اعیان تابعین است شرف اندوز حضور امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب
شده و در آن باب علم از جمله اصحاب و حوزه خواص شمار میرفت در جنگ صفین رکاب ظفر انتساب آن حضرت را
سعادت التزام یافت و در تحت لوای جناب مرتضوی تارک افتخار باوج عرش رسانید و علم حدیث را
از علی بن ابی طالب و ابن عباس و ابی ذر و دیگر اصحاب پیغمبر فرا گرفته پسرش و یحیی ابن یعمر از وی اخذ نموده اند

جاحظ گوید ابوالاسود در سلک تابعین و فقها و محدثین و شعرا و امرا و دهات و نحات و حاضرجوابان منظوم و معدود
بود و برزانت فکر و حصانت رای و زیادت عقل از تمکمان اکمل و افضل بلکه مشار الیه و ضرب المثل هست و وی
باجازه امیرالمؤمنین بر افاضات و افادات آن حضرت که در وضع علم نحو فرموده اند چیزی اضافات آورده
مبانی و قواعد آن علم با افکار و تصرفات خویش مشید و محکم نموده خود گوید روزی بتقبیل آستان ولایت بنیان
مشرف گردیدم در زمانیکه غلط و ناصواب در زبان عرب بسیار شده بود دیدم آن جناب سر مبارک را
بزیر انداخته آثار تفکر و تدبیر مهمی از آنحضرت ظاهر است عرضه داشتم که یا امیرالمؤمنین کدام مقصد عالی منظور است
که شعاع فیوضات بدان سو تافته و چه مهمی در پیش است که سعادت الثقات یافته فرمودند در شهر شما از عرب
گفتارهای غلط و ناروا شنیده ام بر آن شده ام که در لغت عرب اصول و قواعدی وضع کنم که زبان ایشان را
از طغیان و خلط باز دارد عرضه داشتم که هرگاه از سینه مبارک که دریای علم الهی و لآلی درج اسرار رسالت
پناهی است ما را قطره رسد و از اصول عربیت اشارت رود چنان است که عرب را زنده فرموده ای
بعد از سه روز بشرف اندوز شدم صحیفه بجانب من انداخت چون نظر کردم بعد از بسمله کلماتی چند در آن یافتم
که آنها را حاصل معنی بدین نحو است هرچه بر زبان جاری شود از سه چیز بیرون نیست و آن اسم و فعل و حرف است
هرچه از مسمای خویش حکایت کند اسم است و هرچه از عمل و کردار وی خبر دهد فعل است و هر چیز غیر از آن دو باشد
حرف است فرمودند درین قطره دریائی پنهان است تو خود نیز در آنچه ما رقم فرمودیم و ترا فرمایش کنیم
فکر کن تا بر افاضات ما اضافات آوری پس فرمودند چیزها سه گونه است قسمی ظاهر و قسمی مضمر و قسمی نه ظاهر
و نه مضمر است و این قسم سوم عیار علم و فضل علما را محک است هرکس در شناسائی آن بیناتر و داناتر است
از دیگران برتر و بیشتر است پس از این توجه آنحضرت در هر فکرت و هر تدبیر اصولی بدیع و قواعدی تازه
در خاطرم سانح میشد از جمله حروف ناصبه که حروف مشبهة بالفعل اند انّ و أنّ و کأنّ و لیت و لعلّ را
جمع کرده عرضه داشتم فرمودند چرا لکنّ را منضم نکردی لکن نیز در سلک آنها منظوم است پس از آن نیز
بدان پنج حرف افزودم برخی گویند که این کلمات هم از آن جناب است که الفاعل مرفوع و ما سوا
ملحق به والمفعول منصوب و ما سواه ملحق به والمضاف الیه مجرور و ما سوا ملحق به ابن ابی الحدید در بیان تفصیل خصایص
شرح فضایل مرتضوی فصل مشبعی آورده گوید تمام علوم در آن آستان فضایل بنیان خلعت ابداع و ظهور
پوشیده از آنجمله علم نحو و عربیت است که قواعد کلیه و کلمات جامعه آنرا بدین نحو با بی الاسود املاء و تلقین
فرمودند الکلام کله ثلثة اشیاء و آنجناب کلمه را بمعرفه و نکره تقسیم فرمودند و وجوه اعراب را در رفع و نصب
و جر و جزم منقسم و منحصر داشته پس ابوالاسود آن درهای شاهوار را در گنجینه خاطر مخزون کرده
از نامحرمان پوشیده میداشت گویند که در زمانیکه زیاد ابن ابیه والی عراقین بود فرزندان او
در نزد ابوالاسود بتعلم و تادب مشغول بودند روزی وی در محضر زیاد آغاز کرد که عربان با مردمان عجم

ابو الاسود الدّئلی

مخالفت و آمیزش بسیار شده است در گفت و شنید از طرز گفتار یکدیگر اخذ کرده اند بطوری که در سخنهای ایشان بوی عجمیت پیدا است پس اندیشه آن رود که تمام کلمات عرب از لحن و غلط مغشوش شود اگر رای امیر اقتضا کند مرا اجازت دهد برای زبان عرب اصول و قواعدی بیاورم تا عرب را درست گوئی از دست نرود و اگر وا کردند مشکلی فرو مانند بدان اصول و قواعد رجوع کرده طریقه صواب را بدست آورند زیاد بن ابیه اجازت نداد بعد از چند روز مردی که پدرش مرده بود و از وی چند پسر مانده نزد زیاد آمدند و شرح احوال خویش بدینگونه بروی قصه کردند توفی ابانا و ترک بنین و این قسم تکلم بسی غلط و ناصواب بود چه رفع را که حق فاعل است بمفعول بخشیده و نصب را که حق مفعول است بفاعل داده و هر یک را از حق خویش که مستحق بوده اند محروم داشته پس زیاد بن ابیه باحضار ابوالاسود فرمان داده حاضر شد گفت امری را که عزم کرده بودی باید باقدام و انجام آن کمر بندی ابوالاسود خواهش کرد تا او را ازین خدمت معاف دارد و هم بدینگونه روزگار میگذرانید و پیچیده و خلیل گوید در آنچه از حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام فرا گرفته بود زیاده بخیل بود تا آنکه روزی مردی را دید که در قراءت إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولِهِ کلمه رسوله را مجرور ادا کرد ازاینگونه اعراب ناصواب معنی آیه مبارکه از طریق صواب خارج شده بدینطور میشود که خدای تعالی از گروه مشرکین و از پیغمبر خود بری است و روی توجه و التفاتی بپیغمبر و مشرکین ندارد پس ابوالاسود از شنیدن آن لفظ و اندیشه آن معنی زیاد برخود پیچید و گفت نمیپنداشتم که کار زبان عرب بدینگونه شده باشد اکنون میباید آنچه در سینه مخزون کرده ام آشکار کنم پس نزد زیاد آمد و گفت اینک برای فرمان امیر آماده شده ام مرا نویسنده باید تا آنچه دستور العمل دهم انجام دهد پس کسی را از نویسندگان قبیله عبدالقیس بوی سپرد تا هرچه دستور العمل دهد رفتار کند ابوالاسود وی را پسندیده نویسنده دیگر خواست بدلخواه او نویسنده از قریش حاضر کرده بوی سپردند پس آن کاتب را بدینگونه آموخت که تو خود بسوی دهان من متوجه باش و نظر بجانب دیگر میفکن چون ببینی که بجزئی از اجزاء کلمه دهان را گشاده آرم نقطه بر زبر آن حرف نصب کن و اگر بینی در حرفی دهان خویش را جمع کرده و دو لب را بر یکدیگر ضمم نمودم نقطه در جانب راست پیش از آن حرف رسم نمای و هر گاه بینی دهان را شکسته دارم و لب زیرین بسوی ذقن آرم نقطه در زیر آن حرف بگذار پس کاتب امری را که دستور العمل یافته بود بپا داشت پس ازین بیان ظاهر شد که در آن زمان اعراب کلمات و حرکات حروف را بطور نقطه رسم میکرده اند و چون عجمان بدانگونه دیده اند آن حرکات را زیر و زبر و پیش نامیده اند و اکنون نیز همان اسمها مینامند ابوحرب پسر ابوالاسود گوید پدرم نخست باب تعجب را وضع کرده است چه شبی بخانه خویش آمده دختر وی گفت مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ و نون را مضموم ادا کرد ابوالاسود باقتضای آن ترکیب چنان دانست که ما استفهامیه است و احسن صیغه افعل التفضیل است که باضافه تمام شده است

پدر را پرسید چه چیز هست نیکوترین اجزای آسمان پدر در جواب گفت نجومها یعنی ستاره کان نیکوترین اجزای آسمان باشند دختر گفت مرا سؤالی و پرسشی نبود آسمان در نظرم جلوه گر شد از روی شگفت بچگی و تعجب سخنی گفتم پدر گفت هرگاه چنین باشد بایستی بدینگونه آوری ما اَحسَنَ السَّماءَ تو نون را فتحه دهی و کلمه السماء را منصوب دانی تا بر مرادت دلالت کند پس ازینجهة اول بابیکه در علم نحو وضع کرده باب تعجب بوده و آخر بابیکه ابداع شد باب فاعل و مفعول بود چنانکه نقل کرده اند مردی سعد نام از اهل توبندجان فارس باگروهی از کسان خود در بصره بقدامة ابن مظعون وارد شدند و هم در دست او بشرف اسلام مشرف شده بودند پس سعد پیاده اسب خود میکشید ابو الاسود بروی گذشت گفت چرا پیاده میروی گفت اِنّ فَرَسی ظالِعٌ و کلمه ظالع را مجرور ادا کرد با آنکه بایستی مرفوع ادا کند همراهان بخندیدند ابو الاسود گفت این گروه اسلام گرفته اند و ما را برادران دینی شده اند اگر طرز صواب گوئی را بایشان آموزیم شایسته باشد پس باب فاعل و مفعول و دیگر چیزها که بآنها ملحق شوند وضع نمود از آن پس آن باب مسدود شد گویند این علم را ازینجهة نحو نامیده اند که ابو الاسود بحضور امیر المؤمنین بدینگونه عرض کرد اُرید اَن اَضَعَ نحوَ ما وضعتَ یعنی میخواهم چیزی وضع کنم بنحویکه وضع فرموده اید از آن روی اسم آن علم نحو شده است و برخی گویند آنجناب بعد از تعلیم قواعد نحویه و تلقین حدود عربیه ویرا فرمود اُنحُ اِلی هذا پس بدینجهة نام این علم نحو شد آورده اند ابو الاسود در بصره با طایفه بنو قشیر قرب جوار داشت چون ایشان ناصبی بودند همه شب از طرف ویرا سنگسار میکردند هر وقت ایشانرا از آن کردار زشت عتاب و خطابی آوردی گفتند ترا خدای تعالی سنگسار کرده اگر خواهی این بلیه را از خویش بگردانی از کردار خویش باید خواستکار شوی ابو الاسود در جواب گفتی دروغ شما ظاهر هست چه هر قدر سنگ بسوی من اندازید بمن نرسد و اگر سنگ خدا بجستی همگی بیامد سنگ ایشان با او همان کند که با اصحاب فیل کرد گویند بطایفه بنو قشیر میگفت من شب و روز دعا گوی شمایم از خدا میخواهم که دوده شما را باقی دارد تا هر کردار که از شما بینم بر خلاف آن رفتار نمایم و هم نقل شده که وقتی از قبیله بنو قشیر زنی گرفت عثمانیه و از نیروی با مردم آن قبیله مجاور گشت و بدان وقت او را همسایه بود که همی شبانه روز بوی آزار رسانیدند ناچار ابو الاسود خانه خویش را فروخته بدیگر جای رفت گفتند آیا خانه خویشرا فروختی گفت لا بَل بِعتُ جاری یعنی خانه را نفروختم بلکه همسایه خود را فروختم این مثل از وی بجا مانده و در میان مردم مشهور گشت گویند ویرا جبه کهنه بود که پیش از زندگانی وی عمر داشت روزی نزد عبید الله بن ابی بکرة نفیع بن حارث بن کلده ثقفی آمد و همان جبه کهنه را در بر داشت عبید الله گفت هنوز این جبه را میپوشی و از پوشیدن این جبه ملول نشده گفت ملالت و دلتنگی بنهایت رسیده است لیکن رُبَّ مملولٍ لایُستَطاعُ فِراقُه و برخی بجای مملول مملوک گفته اند پس چون از حضور وی بیرون شد عبید الله صد جامه برای وی فرستاد تا آنکه تازه بتازه بپوشد و بیاد او شاد این کرامت در مدح عبید الله چنین گفت

کَسانی وَ لَم اَستَکسِهِ فَحَمِدتُهُ   اَخٌ لَکَ یُعطیکَ الجَزیلَ و ناصِرُ

ابو الاسود الدئلی

وان احق الناس ان كنت مادحا   بمدحك من اعطاك والعرض وافر

حاصل معنی آنکه برادر بکر خیر بزرگ بخشد و بخواسته سرا پوشاند محمدت وستودن را شایسته است در میان مردمان هر کس سپاس گذاری را سزاوار است که عطا کند و آبرو نبرد خلیفه ابن خلکان گوید در هنگامیکه ابن عباس از جانب امیرالمؤمنین علیه السلام در بصره ایالت داشت زمانیکه از عراق آهنگ حجاز کرد ابوالاسود را در جای خود به نیابت برگماشت گویند وی در آنجا بحکمرانی اقامت داشت تا وقتیکه امیرالمؤمنین بسعادت شهادت فائز گشت از ربیع الابرار نقل است وقتی معاویة ابن ابی سفیان ابوالاسود را هدیه فرستاد که از آنجمله حلوائی بود چون دختر او را نظر بآن حلوا افتاد پدر را پرسید که این هدیه از جانب کیست گفت معاویه ارسال داشته که بدان هدیه ما را فریب دهد پس آن دختر در بدیهت این دو بیت انشا نمود اباالشهد المزعفر یابن هند   نبیع علیک احسابا ودینا معاذ الله کیف یکون هذا   ومولینا امیرالمؤمنینا یعنی ای پسر حرب آیا با انگبین زعفران آلود حسب پاک و دین پاکیزه خویش را بتو خواهیم فروخت هرگز چنین کاری نخواهد شد با آنکه مولا و آقای امیرالمؤمنین است گویند هنگامیکه واقعه صفین بمحاکمت انجام یافت ابوالاسود از امیرالمؤمنین علیه السلام مستدعی شد که امر محاکمت را او خود متحمل شود و عرض کرد که ما را از کردار ابوموسی اطمینان نیست چه او را بحکمها و اختبارات آزموده ام چنان یافته ام که وی از اصحاب یمن است اگر من خود حکم باشم بهتر است چه هر کار و حکمی که از جانب سپاه معاویه معین میشود بسر پنجه مکر و تزویر گرهی بگشاید من بسی گرهها برای وی آماده دارم و پیش از آنکه آن گرهها بند کردن نتواند تا گشودن چه رسد اگر گویند نباید کسی حکم شود که درک صحبت پیغمبر کرده باشد از این امر ایرادی کسی ندارد لاجرم مرا با ابوموسی منضم فرما تا از خیال و اراده او مطلع باشم و اگر خواهد مکر و تزویر پی بکار برد بعرض رسانم چون این سخن بگوش لشکریان رسید فریاد ها برآوردند و بحکومت وی رضا ندادند چنانکه بحکومت ابن عباس نیز دل ننهادند از این جهت بود که معویه در موضع نخیله که وی را ملاقات کرد بدو گفت شنیده ام که در جنگ صفین برای فصل تحکیم از تو نیز نامی برده شد بخدایت سوگند اگر ترا حکم میکردند چه میکردی گفت بمدینه باز میگشتم هزار نفر از مهاجرین و هزار نفر از انصار جمع میکردم و اگر هزار نفر کمتر بودند از اولاد ایشان فراهم کرده بآن جماعت منضم مینمودم تا عدد دو هزار نفر کامل شود از آن پس ایشان را بخداوند قسم میدادم که آیا مردی از مهاجرین شایسته است بخلافت رسول الله یا مردی از طلقا که در حال کفر اسیر مسلمانان شده بود و او را آزاد کردند پس معویه بروی بناسزا لب برگشود و گفت حمد خدای را که شر تو از من کفایت کرد گویند ابوالاسود از بخیلان عرب بوده و از بخل و امساک وی حکایت آورده اند همواره گفتی اگر درویشان و نیازمندان هر چه از اموال ما خواهند با ایشان دهیم خود از ایشان درویش تر شویم فرزندان را نصیحت میکرد که انعام و بخشش منعم حقیقی را سزد و بنا نیست که بذل و بخشش با خدا طریق مجارات بسپارید همه میدانید که از بخششها خزانه خدا پرداخته نمیشود پس بر حسب حکمت خود هر کس را لایق هر چه دیده داده است

زنهار زنهار از دادن اموال خویش بپرهیزید و خویش درویش و گدا نکنید مردی را شنید که میگوید کیست که گرسنه را سیر کند وی را خواسته اطعام کرد چون خواست بیرون رود گفت هان بکجا روی گفت خواهم بخانه خویش باز گردم گفت هیهات بدان جهت ترا اشام دادم که مردمان را از فریاد خویش اذیت و آزار رسانی پس کند و بندی خواسته آن بیچاره را تا صبح در زنجیر داشت ابوالاسود در محاورات و گفتگو زیاده حاضر جواب بود چنانکه شریف مرتضی گوید روزی عبید الله بن زیاد بوی گفت اگر نه کهن سال بودی در امورات از تو استعانت و استمداد مینمودم بدون درنگ جواب داد اگر مرا برای کشتی گیری خواهی نتوانم کرد و اگر در تدبیر مهام و کارها بفرزانگی و رای من حاجت است اینک این دو قوت را بیش از پیش دارم مگر ندانی کهن سالان را عقل و خرد از جوانان افزون است وی را گفتند که تو بردباری و دانش را شگفت ظرفی باشی ولی عیب بخل و امساک این خصلت را در تو پوشیده است گفت نیکی ظرف در آن است که هر مایع و روانی در آن ریزند نگهداری کند و از آن نریزد و نقل است یکی از آشنایان خود نوشت که مرا جشنی است بزودی فراهم شود اینک مرا تنخواهی لازم شده که از تو سلم ناگزیرم در جواب بدو نوشت که مرا وجه نقدی نیست و اگر کسی در این باب ترا خبر داده دروغ گفته است ابوالاسود دوباره بوی نوشت تو خود اگر دروغ گفته خدای تعالی سخن ترا راست کند و اگر راست گفته پروردگار من ترا دروغگو کند و هم آورده اند که زیاد بن ابیه وی را از محبت علی بن ابیطالب علیه السلام پرسید گفت تو حب معویه در دل داری و من ولای علی در آب و گل تو در آن حب حظ و عیش خواهی و من در این عز و بقا جویم تو در دنیا بدست آوری من در آخرت بچنگ آرم مثل من و تو مضمون شعر عمرو بن معدیکرب است که گوید

خلیلان مختلف شاننا ... ارید العلاء و یهوی السمن
احب دماء بنی مالک ... و راق المعلی بیاض اللبن

حاصل معنی آنکه من و مرکبم که معلی نام دارد دو دوستیم من عزت و شرف میخواهم او آب و علف بیچید مرا ریختن خون بنی مالک خوش آید و مرکبم را سفیدی شیر ابوالاسود در او دیوانی است که از اشعار آبدار شعر نیست از آنجا که گوید

و ما طلب المعیشة بالتمنی ... و لکن الق دلوک فی الدلاء
تجئک بملئها طورا و طورا ... تجئ بحمأة و قلیل ماء

حاصل معنی آنکه معیشت بتمنی و آرزو حاصل نگردد بلکه از سعی و حرکت ناگزیر است بایستی تو خویش در چاه دلو افکنی اگر از آب زلال لبریز گردد و از آب و لای چیزی بیرون آرد که تو را دستگیری کند مطرزی گوید و لا معنی مصرع الق دلوک فی الدلاء مثلی است که در ترغیب بمال اندوزی و کسب معیشت گفته میشود زمخشری این شعر نسبت بوی داد

امفندی فی حب آل محمد ... حجر بفیک فدع ملامک او زد
من لم یکن بحبالهم متمسکا ... فلیعرف بولادة لم یرشد

یعنی ای آنکه مرا در دوستی آل محمد سرزنش کنی سنگ بدهانت باد اگر گفته خویش را کذری یا دگی بن عقیده خود باز گرم الحکمی کمال الدین لایق است که نرد و بهره از فریش نگو در حرکت شهید

یقول الارذلون بنو قشیر ... طوال الدهر لا تنسی علیا
بنو عم النبی و اقربوه ... احب الناس کلهم الیا
احب محمدا حبا شدیدا ... و عباسا و حمزة و الوصیا
فان یک حبهم رشدا اصبه ... و لست بمخطئ ان کان غیا

حاصل آنکه ترجمه مردمان رذل و پست فطرت که طایفه بنو قشیر باشند مرا ملامت کنند و سرزنش دهند که بعمر در کار

و در ادای حق حب آل محمد را فراموش نکنی و همواره نام ایشان را بر زبان جاری همی نمایش میگویم تا همه بدانند عم زادگان و خویشاوندان پیغمبر از هر کس نزد من محبوب تر اند محمد و عباس و حمزه و وصی پیغمبر را بجان و دل همی دوست دارم اگر دوستی ایشان رستگاری است خویش برخورده ام و اگر ضلالت و گمراهی دانید هم خویش را در خطا و ناصواب نه بینم قاضی نور الله آورده و او را گفتند در عقیدت خویش شک آوردی گفت اگر چنین فهمیده اند پس خدای در شک باشد چه فرموده است وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ گویند ویرا ثروتی گزاف و دولتی بی اندازه بود و او را مرض فالج عارض شد با آن حال لنگان لنگان ببازار ها رفتی و هر چه لازم داشتی خود خریدار شدی ویرا گفتند خدای تعالی ترا کنیزان و غلامان بخشوده چرا در خانه نمانی و مهمات خود را بعهده ملازمان تفویض نداری گفت چون من از خانه بیرون آیم و بخانه باز گردم خدمتگذاران و طفلکان بیکدیگر گویند که آگاه باشید اینک آمد از نیروی مهابت و رعبی که از من در دلهای ایشان بوده هر جا جمع اند تا و اگر همواره در خانه برابر چشم ایشان جای گیر شوم هیچیک را او اهمه و هراسی از من در دل نماند پس اگر گوسفندی بر من بول آورد او را از من دور نکنند گویند اعرج و مفلوج و ابخر بوده است چون در مرض فلج ناچار در رفتار لنگیدن ظاهر شود و گاهی دهان بدبو گردد عرج و بخر را در وی مرضی جداگانه نام نهاده اند و محتمل است که فالج مرض بوده و بخر و عرج عرض باشند در بصره در سنه شصت و نه هجری بطاعون عام وفات یافت و هشتاد و پنج سال زندگانی کرد و برخی گویند قبل از طاعون بمرض فالج در گذشت و در وقت جان دادن بوی گفتند ترا بآمرزش مژده باد گفت آن کردار که آنرا مغفرت خواهم پس بی شرم نام و در نسبت وی اختلاف نموده اند اخفش ابو الاسود دؤلی منسوب است بدئل بکسر همزه که پدر قبیله ایست از کنانه و در نسبت دؤلی بفتح همزه خوانند لام را بجهة مناسبت یاء نسبت بدل بکسره نمایند چنانکه در نسبت نمر و ملک نمری و ملکی بفتح میم و لام گفته شده و گاه همزه را بواو بدل نموده دُوَلی گوید ابن کلبی در نسبت دئلی گفته است دِیلی بکسر اول و همزه نیز آمده اصفهانی در شرح لمع گوید دِئل کعنب قبیله ایست غیر قبیله ابو الاسود و دیلمی نیز روایت شده شرتیشی گوید ابو الاسود یکی از فرزندان دئل بن کنانه است گفته تر جوانان در این مورد گفته اند که قبل از ابی الاسود قلمرو نحویه یحیی نحوی که از اجله حکما و بزرگان فلاسفه است بدان لقب مشهور بود و در کتب معتبره بالاتفاق نقل شده که حدود عربیت و قواعد نحویه از علی ابن ابیطالب با بو الاسود تعلیم و افاضه شده است پس نسبت چاره یکی از این دو مطلب بی اصل خواهد بود و ممکن است که گفته شود هر قوم را لغتی و هر لغتی را قواعدیست تا زبان آن قوم را از خطا و غلط نگاهدارد چنانچه در طبقات الاطبا گوید که سین در لغت یونان بر جوهر کلمه خارج و از زواید و لواحق کلمات است و بجای تنوین استعمال شده است چون جالینوس و تمرو و بطلیموس و ارسطوخودوس و غیرها و در پاره اسامی مثل بقراط و فرامیون و چند مید ستر که بی سین استعمال شده در لغت ایشان غیر منصرف باشد و از تنوین ممنوع بوده اند چون یحیی النحوی

در نحو یونانی مهارت تمام داشته است بلفظی ملقب شده بود که ترجمه آن در لغت عربی نحوی بوده و چون کتب
و کلمات ایشان بعربی ترجمه شد او را یحیی نحوی خواندند و تحمل در زمان جاهلیت علم نحو در میان ایشان بوده و در نزد
علما اشتهار داشته ولی بعد از مخالطت و آمیزش عرب و عجم از میان رفته بود و پس در زمان رواج اسلام
دوباره قواعد نحویه که متروک شده بود حضرت امیرالمومنین علیه السلام با بو الاسود افاضه و تلقین فرمودند
و در این صورت ایرادی وارد نیاید چه یحیی که انشاء الله شرح حالات او در حرف یا خواهد آمد زمان جاهلیت را
درک کرده است زمان خلافت معاویه حیات داشته است پس در زمان جاهلیت بعلم نحو که در میان عرب
شایع بوده است فائز گردیده بدان کنیه که در آن علم علم شده و لقب یافته پس بدانجهت او را یحیی نحوی گفتند

ابن ابی دؤاد ابو عبدالله احمد ابن ابی دؤاد

از اعاظم قضاة آل عباس است مراتب علم و مقامات فضلش محتاج شرح و بیان نیست در نفاذ حکم و قبول عامه
در عصر خود مانندی نداشت عهد چهار خلیفه را دریافت مأمون معتصم واثق متوکل در عهد شباب که عنوان
کتاب زندگانی است کشتی روز افزون داشت و در زمان شیخوخیت که خاتمه امر است با نحسی جان کاه بود
بمقتضای خیر الامور اوسطها اواسط عمر در بحبوحه عزت و کامرانی جای داشت و او را بعضی فضائل و مزایا بود که
کمتر امثال و اشباهش را بود چنانکه ابن خلکان گوید از آن پیشتر که احمد در بساط قرب خلفا راه یابد در پیشگاه ملاقات
رسم مقرر این بود که احدی در انشاء سخن مبادرت نکند مقربان حضرت همی لب فرو بسته گوش فرا داشتندی
تا که خلیفه سخن آغاز کند و ایشان را یارای عرض حاجت و کشف مقال باشد احمد چندان تقرب یافت و تلطف دید
که خود بسخن افتتاح مینمود و در این مرتبت بر ابناء جنس امتیاز و اختصاص داشت بالجمله در سال یکصد و شصت هجری
در شهرستان قنسرین تولد یافت چون بسن جوانی رسید در صحبت پدر که بشغل تجارت عازم شام بود
بدمشق بار گشود و هم در آن شهر مقیم شد و تحصیل علوم و تکمیل فنون را آغاز کرد و در انجام آن شغل خطیر تا تمام آن
مهم عظیم رنج بسیار برد و در مدرس هیاج بن علاء سلمی که از اصحاب واصل بن عطاء معتزلی بود کنوز فنون را
دارا و رموز علوم را دانا گردید و در فن فقه و حدیث داد جد و طلب بداد و در آن مراتب بمقام عالی قدم نهاد
آورده اند که در سال دویست و دو هجری مأمون عباسی یحیی بن اکثم را بقضاوت بصره منصوب نمود
از خراسانش بجانب عراق رخصت انصراف بخشید او در آن بلد بر مسند قضاوت متولی و مستقر گشت چون یحیی
جوانی نورس و خورد سال بود و همی خواست تا بزرگان بروی خورده نگیرند جمعی از اهل علم و ادب را
در آن شغل منیع با خود همراه نمود از جمله ایشان ابن ابی دواد بود که او را بمصاحبت برگزید و چون در سال
دویست و چهار هجری که مأمون بدار السلام بغداد در آمد بر یحیی بن اکثم مقرر داشت که از اصحاب
و همراهان خویش جمعی را که از وفور فضل و مزید کمال دیگران امتیاز دارند انتخاب کند تا هر وقت مجالست
علما و صحبت خلیفه را مایل شود بحضور در آیند پس یحیی از آن گروه بیست نفر ممتاز نمود و از آن بیست نفر

دوکس اختیار کرد و دانان و مفرح فاضل خصائص او و درجمله این مراتب ابن ابی دواد داخل برگزیدگان بود
و از آن وقت که در مجلس مامون ارتباط یافت پیوسته در عداد ایشان درک حضور می‌نمود و در هر بار از وفور فضل و دانش
بر قدر و منزلتش می‌افزود رفته رفته در مراتب خلیفه مسلم و بر همقطاران مقدم شد مبنی ارتباط و اختصاص او را
از طریق دیگر دانند و از وی حکایت کنند که گفت روزی با گروهی از فقها در مجلس یحیی ابن اکثم حاضر بودیم ناگاه
فرستاده مامون در رسید و از جانب خلیفه یحیی را ابلاغ نمود که بایستی تو خود با علمائی که اکنون حاضرند باستان خلافت
درآئید یحیی بیدرنگ از جای برخواست با آنکه از موافقت و ملازمت من کراهت داشت مرا نیز همراه کرد و بحضور
درآمدیم و نشستیم چون لحه‌ای بگذشت مامون سخن آغاز کرد و مسئله در میان آورد حاضران بمناظرت و مباحثت مشغول شدند
چون ایشان از بیانات خویش دم فرو بستند من بسخن لب گشودم و در آن مسئله نطقی کردم که خلیفه را پسند آمد
محض شفقت بجانب من توجه نمود و از نام و نژادم بپرسید حسب و نسب خویش باز نمودم گفت موجب چیست
و باعث چه بوده که تاکنون بدین محفل عالی در نیامدی ابن ابی دواد گوید از آن معنی کراهت داشتم که صورت حزن
مکشوف شود و خلیفه داند که یحیی از نیل شرف منادمت داشته معذرت را گفتم حبسة القدر و بلوغ الکتاب
اجله یعنی درک این سعادت را تقدیر بتاخیر انداخته گفت اکنون بموجب حکم قضای قدر رسیده‌ام که از این پس
در هر زمان و در هر مکان که علما بحضور ما مستعد شوند تو نیز باید در بارگاه خلافت حاضر شوی گفتم سمعاً و طاعةً
ابراهیم حربی گوید روزی در نزد مامون گفتگوئی رفت در باب فرقه از انصار که در لیلة العقبه با پیغمبر بیعت نمودند
سخنها گذشت و هر کس در عدد و اسامی ایشان شرحی بپایان برد ناگاه احمد درآمد بمجرد استماع آن سخن تمامت
آن نفر را یکان یکان بنام و نسب و کنیت برشمرد پس مامون گفت هر کس خواهد فیض صحبت دانشمندی
بدست آورد باید مانند احمد بن ابی دواد مصاحب گیرد و احمد گفت هر دانشمندی که قرب سلطانی جوید بایستی
در بارگاه چون تو امیری پاگذارد تا هرچه نداند استفادت کند و آنچه بداند بداناتر از خویش عرضه دارد
آورده‌اند که مامون معتصم را که برادر و هم ولیعهدش بود وصیت نمود که احمد ابن ابی دواد را هیچگاه از خود
جدا نساز و همواره در انجام مهام امور با وی مشورت کن و آنچه گوید بپذیر که هرگاه بموجب این وصیت
رفتار آوری و از صوابدید آن دانشمند فرزانه تخلف نورزی تو را بدر رای زندگانی مستند بهیچ مشیر
و رای بهیچ وزیر حاجت نیفتد چون مامون در سال دویست و هجده هجری درگذشت معتصم بر اریکه خلافت
جای گرفت یحیی ابن اکثم را که قاضی القضاة بود معزول و احمد ابن ابی دواد را در جای وی منصوب داشت
و محمد بن عبد الملک زیات را بر مسند صدارت عظمی نشانده حل و عقد امور ملک و ملت را بتدبیرات آن دو خردمند
فرزانه حوالت نمود ولی مکانت و تقرب ابن ابی دواد را در نزد معتصم از همگان درگذشت چنانکه احمد بن خلکان گوید
حتی کان لا یفعل فعلاً باطناً و لا ظاهراً الا برأیه یعنی علو منزلت ابن ابی دواد بپایه رسید
که معتصم هیچ عملی را از پوشیده و آشکارا جز بصلاح دید وی مجری نمیداشت و از این راه ما بین او و ابن زیات

عداوتی شدید در پیوست و پیوسته در محضر خلافت در باره یکدیگر سعایت مینمودند در کتب تواریخ و سیر مسطور است
که در لسان ابی دواد اثری بود که گفتی سخنش مانند سحر خاطر مستمعین را بر قبول مامول شیفته میکرد و همواره
می گفت من با حضور ابن زیات کراهت دارم که در محضر خلفاء عرض حاجت نمایم ترسم که از رموز آن صنعت
آگاه شود و راه استرضاء خاطر و جذب قلب ایشان را بدست آورد حسین بن ضحاک شاعر باهلی گفت
که ابن ابی دواد در نزد شاعران بر لغت عرب آگاه نیست و در عقیدت متکلمان بر اصول و عقاید
عارف نباشد و در نزد فقهاء در عداد اهل فن نیاید ولی چون بمجلس معتصم در آید چنان در نظرها
جلوه گر شود که پنداری بر جمیع فنون محیط است لارون بن اسمعیل گوید هرگز ندیدم کسی را که در امر و نهی اینگونه
مطیع و منقاد کسی باشد که معتصم احمد بن ابی دواد را چه از وی مختصر چیزی تمنا مینمودند مضایقت می کرد
در حال ابن ابی دواد وارد میشد اضعاف آن را در حق خویشاوندان خود و حافظان ثغور و مجاوران
بیت الله الحرام و خدام روضه رسول الله صلی الله علیه و آله و مردمان مشرق و مغرب مسئلت میکرد و همه آنها
کل مسئولاتش قرین انجاح میگشت روزی درباره حفر نهری بخراسان که معادل هزار هزار درهم
خرج داشت توسط نمود معتصم دست رد بر سینه آن مامول نهاد و گفت اگر چنان نهری در خاور زمین
جاری نشود مرا چه زیان خواهد بود گفت ای امیرالمؤمنین خداوند داد گر بدانسان که از طرز رفتار حسن کردار
تو با عاکفین آستان خلافت و قاطنین سریر مملکت خواهد پرسید از مجاری امور کافه رعایا و عامه برایا که در اقصی بلاد
ملک محروس میباشند نیز سوال خواهد فرمود این مشت مردم را که در دست تو بودیعت سپرده اند
در حضرت آفریدگار از سیاه و سپید و دور و نزدیک امتیازی نباشد هرگاه امیرالمؤمنین حکمی در اجرای
آن نهر جاری دارد البته از آثار آن صدقه جاریه و خیر جاوید ثغور مملکت و قواعد خلافت از هر آفت محروس ماند
لارون گوید چون احمد از سخن لب فرو بست معتصم بیدرنگ تحمل آن خرج را تن در داد و بر صرف آن مبلغ
گزاف تمکین نمود مسعودی در مروج الذهب آورده که بامدادی معتصم جوسق را خلوتگاه گزیده بود تا در جمع
حریفان از شرب صبوحی بعشرت گذراند و ندیمان را مقرر داشت تا هر کدام طعامی ترتیب داده با خویش
حاضر کنند هر یک هر چه را لذیذ پنداشتی با سعی کامل طبخ نموده در آن خلوتگاه حاضر نمودند آن محفل
دلفریب را از اغذیه رنگارنگ و اطعمه گوناگون بیاراستند در آن نشاط مهنا و بساط مهیا ناگاه
چشم خلیفه بر سلامه که غلام ابن ابی دواد بود بیفتاد گفت چنان دانم که اینک قاضی القضاة در آید
و صفای مجلس انس را بکدورت شفاعات و عرض حاجات آمیخته کند و همی از پریشانی فلان هاشمی و بینوائی
فلان قریشی و گرفتاری فلان انصاری بمسامع ما برساند اکنون شما را گواه میگیرم که من امروز هیچ توسط
از وی نپذیرم و هیچ حاجتش روا نکنم در آن اثنا استیذان حاجب وارد شد ابن ابی دواد در آن حضرت
حضور طلب کرد معتصم باحضار گفت چگونه یافتید حدس مرا گفتند خوشتر آنکه با رندی و رخصت بهره فرصت

گفت وای بر شما اگر یکسال بکرمی التهاب تب گرفتار بودم بر من از ارتکاب آن کردار ناهنجار آسان تر بُد
پس ابن ابی دواد درآمد و سلام کرد و در جای خود نشست آغاز سخن کرد و حکایات نغز در میان آورد
و شیرین زبانی و طرفه رانی و نکته جوئی و بذله گوئی بزم را خرم و حریفان را سرخوش کرد و با ناخن
مطایبات عقده کراهت و ملال از جبین خلیفه برگرفت آنگاه معتصم با حالت خوش و چهره گشاده
روی بوی آورده گفت ایها القاضی هر یک ازین مردم حسب الامر طعامی ترتیب داده اند تا کدامین
در نزد من پسند افتد ولی بدان گونه که رای ترا در قضا مسلم دانم ذوقت را نیز در غذا مقدم دارم
اکنون لذت هر یک بر ذائقه خویش بسپار و صنعت هر استاد عرضه کن پس آن دیگی نزدیک کشید
آستین برزد بتاراج دست گشاد چندان تناول کرد که اگر یک نفر صرف کردی سیر شدی خلیفه گفت
ایها القاضی طریق تمیز نه اینست و رسم آزمایش چنین شکم را از آن یک دیگ چنان پر کردی که الوان دیگر را
در آن فضا راهی نتواند بود و ناچار در باره دیگ نخستین سجل تحسین خواهی نوشت گفت یا امیرالمؤمنین
باک مدار که من از هر دیگ همان مقدار خواهم خورد که از اینیک خوردم معتصم تبسم نموده گفت با کار خود باش
چون قاضی از مأکولات دهان بست بتوصیف طباخان لب گشود و گفت طباخ این دیگ استاد قابلی بوده
زیرا که زیره را کاسته و بر فلفلش افزوده است و آن دیگ دیگر سرکه را چنان زیاد و زیت را چندان اندک
گرفته اند که گوئی حقیقت اعتدال در این دیگ موجود است پس جمله آن اطعمه را یکان یکان بطوری وصف
کرد و طباخش را بستود که جمیع حاضرین خشنود شدند چون خلیفه و ندیمان بغذا مشغول شدند او نیز گاهی همراهی
کرد و گاه از اخبار اکولان و نوادر پرخوارگان قصه آورد مانند معاویة بن ابی سفیان و عبیدالله بن زیاد
و حجاج بن یوسف و سلیمان بن عبدالملک و حاتم کیال و اسحق حمامی چون مائده برداشتند و آن بساط برچیدند
معتصم گفت یا قاضی القضاه اگر ترا حاجتی است در میان نه که قرین انجاح خواهد بود گفت ای امیرالمؤمنین
سلیمان بن عبدالله نوفلی که یکی از بستگان تست روزگاری تیره دارد اگر پریشانی او را بی کم و بیش معروض
دارم البته خاطر خلیفه افسرده شود گفت از پریشانی او خاطر جمع دار به رعایتی که حالش بصلاح آورد بپردازم
گفت او را پنجاه هزار درهم در کار است گفت محض خرسندی تو آن مبلغ را بوی ارزانی داشتم هرگاه
مطلب دیگر داری معروض دار گفت خواهم خراج مزارع و منال ضیاع هارون بن معمر بخشی گفت بخشیدم
حاجت دیگر داری برگو راوی گوید سوگند بخدای که احمد از آن مجلس برنخواست تا سیزده مطلب
از وی نخواست و معتصم همگی را قبول کرد و او را کامروا نمود آنگاه خلیفه را بدین عبارت دعا و ثنا گفت

يا امير المؤمنين عمّرك الله طويلاً فبعمرك تخصب جنات رعيتك ويلين عيشهم وتنمو
اموالهم لا زلت متمتعاً بالسلامة محجوباً بالكرامة مدفوعاً عنك نوائب الايام

یعنی ای امیرالمؤمنین خدایت عمری دراز بخشد زیرا که سحاب زندگانی تو باران عدل فرو ریزد

بوستان آمال رعیت خرم باشد و خدا ایشان عیشی گوارا و ثروتی بی پایان روزی کند امید آنکه همواره از استقامت مزاج و سلامت بدن تمتع بری و کرامت و بزرگواری ترا نصیب افتد و دست وبال از اختر اقبالت دور باد چون احمد از مجلس بیرون شد معتصم گفت سوگند باسم اعظم خدای این استان کسی که مرد را زینت بخشد و صحبتش خرسندی رسانیدی آورد و با چندین هزار نفر از بنی نوع خود برابر باشد دیدید که چگونه وارد شد و بچه شیرین بیانی سخن کرد و با چه چرب زبانی اطعمه را ستود و تا چه حد ما را بگفتار نمکین و بیان خوش انبساط بخشید بر سینه ملتمس وی کسی دست رد نگذارد مگر آنکه تخم شجره نژادش را ریشه پست و ساقه پلید باشد خدای داند که اگر در همین مجلس از من معادل ده هزار هزار درهم درخواست کرده بود مبذول میداشتم چه من یقین دانم که انجاح مامول و قبول مسئول وی مرا در دنیا نیکنامی بخشد و در آخرت سزای نیک دهد آورده اند که وقتی در نزد معتصم از محمد بن جهم برمکی سعایت نمودند و بر وی تهمت خیانت نهادند معتصم ازین معنی بر آشفت و سخت بر محمد خشمگین شد و بفرمود تا سرش بردارند جلادی خونریز بساط و نطعی گسترده محمد را بنشاند و سرش محکم گرفته کارد برکشید ابن ابی دواد حاضر بود دید که فرصت از دست شده نه جای ضراعت و نه هنگام شفاعت است گفت ای امیرالمؤمنین اگر محمد را بقتل آوری چگونه اموالش بستانی معتصم غضب آلوده روی با وی کرد و گفت چه چیز میان من و اموال این خائن بکار حایل شود گفت حکم خدای و شریعت پیغمبر صلی الله علیه و آله و عدل امیرالمؤمنین زیرا که محض قتل محمد ترکه و اموالش در شرع محمدی بحق وراث است تا آنکه بر خیانت او و استحقاق دیگران اثبات شود و شهود و تدبیر آنکه از قتلش درگذری و مقرر فرمائی در حبسش بدارند و جمعی عدول ادای شهادت بر خیانتش نمایند پس معتصم را آن تدبیر پسند آمد و کشتن آن مغضوب موقوف داشت و بر سبیل مصادره مبلغی خطیر بر وی تحمیل شد تا از ورطه هلاکت خلاص یافت جاحظ گوید معتصم بر مردی که از جزیره فرات بود غضب کرد و سیاف را امر نمود تا خونش بریزد احمد بن ابی دواد بانگ برآورد و گفت یا امیرالمؤمنین سَبَقَ السَّیفُ العَذَل یعنی شمشیر از ملامت و نکوهش درگذشت اندکی آرام گیر و شتاب مفرمای که این مرد مظلوم است پس معتصم بجانب وی ملتفت گشت و احمد بکالاکی خاطر او را بسخنان با خود مشغول کرد و داستان [illegible] آن مرد بشرح راند تا سورت خشم خلیفه اندکی فرو نشست احمد خود گوید در آن حدت بول سخت مرا می گزید و حبس آن فوق طاقت بود و بیم داشتم که اگر بیرون روم آن مرد مظلوم بقتل آید چاره در آن دیدم که هم در آن مکان بول آورم پس شلوار و جامه ام بتدبیری جمع کردم و آن الم از خویش دفع نمودم و در خلاصی آن مظلوم گرفتار آنقدر پای فشردم تا خلیفه بر وی ببخشود و چون رخصت انصراف یافته بپای خواستم معتصم را بر رطوبت جامه ام نظر افتاد و گفت ایها القاضی آیا در آن مکان که نشسته بودی آبی ریخته بود گفتم بلی یا امیرالمؤمنین بلکه ضبط و حبس بول بر من غالب آمد و ترسیدم که اگر برخیزم حکم خلیفه در قتل مظلوم نافذ گردد لاجرم لباس خود را بدین قذارت بیالودم پس معتصم بخندید و گفت احسنت بارک الله علیک آنگاه تشریفی گرامی با یکصد هزار درهم درحق من مبذول فرمود ابن ابی دواد را با معتصم وقایع و حکایات بسیار است

ابن ابی دُؤاد

۱۰

ولی قصه افشین ترک وابودلف عجلی طرفه داستانی است وآنرا ملکزادهٔ دانشمند وزیر علوم دراخبار حقیقی از تاریخ بیهقی بعینها نقل نموده ما نیز متابعت کرده بعبارتهای نگارنده احمد گفت در روزگار معتصم یک شبی بیدار شدم و هرچند حیلت کردم خوابم نیامد و غم و ضجرتی سخت بر من دست یافت که آنرا هیچ سبب ندانستم با خویشتن گفتم چه خواهد بود مرا غلامی بود که سلام نام داشت و همه وقت با من نزدیک بودی اورا آواز دادم و گفتم بگوی تا اسب زین کنند گفت ای خداوند نیم شب است و فردا نوبت تو نیست که خلیفه گفته است خود فلان شغل مشغول خواهد بود و بار نخواهد داد اگر قصد دیدار دیگر کس است باری وقت برنشستن نیست خاموش شدم و دانستم که راست میگوید اما قرار نمی یافتم و دلم گواهی میداد که کاری افتاده است برخاستم و آواز دادم خدمتکاران تا شمع برافروختند و بگرمابه رفتم و دست و روی بشستم و قرار نبود تا در وقت بیامدم و جامه در پوشیدم و خری زین کرده بود و برنشستم و براندم و ندانستم که کجا میروم آخر با خود گفتم که بدرگاه رفتن صوابتر هرچند بیگاه است اگر باریابم خود فبها و نعم و اگر نه بازگردم مگر این وسوسه از دل من بیرون رود و براندم تا درگاه چون آنجا رسیدم حاجب نوبتی آگاه کردند در ساعت نزدیک من آمد گفت سبب آمدن چیست بدین وقت و ترا مقرر است که امروز امیرالمؤمنین بنشاط مشغول است و جای تو نیست گفتم چنین است که تو گوئی تو خداوند را از آمدن من آگاه کن اگر راه باشد بفرماید تا پیش و گرنه بازگردم گفت سپاس دارم در وقت برفت و در ساعت باز آمد و گفت بسم الله بار است درآی در رفتم معتصم را دیدم سخت اندیشمند و تنها و هیچ شغل مشغول نه سلام کردم جواب داد و گفت یا اباعبدالله چرا دیر آمدیی که دیریست که ترا چشم میداشتم چون این بشنیدم متحیر شدم و گفتم یا امیرالمؤمنین من سخت بیگاه آمدم و پنداشتم که خداوند بفراغتی مشغول است و بگمان بودم از باریافتن و نایافتن گفت خبر نداری که چه افتاده است گفتم ندارم گفت انا لله و انا الیه راجعون بنشین تا بشنوی گفت اینک این سگ ناخویشتن شناس نیم کافر بوالحسن افشین بحکم آنکه خدمتی پسندیده کرد و بابک خرمدین را بروزگار دراز جنگ پیوست تا اورا بگرفت و ما اورا بدین سبب از حد بیرون بنواختیم و درجه سخت بزرگ نهادیم و همیشه حاجتها از ما این بود که دستوری دهیم اورا تا بودلف قاسم بن عیسی کرجی العجلی را گشاده کنیم تا نعمت و ولایتش بستاند و اورا بکشد که دانی که عداوت و عصبیت میان ایشان تا کدام جایگاه است و من اورا هیچ اجابت نکردم از شایستگی و کارآمدگی بودلف و خدمت قدیم که او دارد و دیگر دوستی که میان شما دو تن است و دوش سهوی افتاد که از بس افشین بگفت و چند بار رد کردم و باز نشد اجابت کردم و پس ازین اندیشیدم که هیچ شک نیست که اورا چون روز شود بگیرند و مسکین خبر ندارد و نزدیک این مستعجل برند و خداوند است که بقبض وی آید در ساعت هلاک کندش گفتم الله الله یا امیرالمؤمنین که این خون ناحق است که ایزد عز ذکره نپسندد و آیات و اخبار خواندن گرفتم پس گفتم بودلف بنده خداوند است و سوار عرب است و مقرر است که وی در ولایت جبال چه کرد و چند اثر نمود

و جانی در خطر نهاد تا قرار گرفت و اگر این مرد خود برافتد خویشان و مردم وی خاموش نباشند و در جوش شوند و بسیار فتنه بر پای شود گفت یا با عبدالله همچنین است که تو میگوئی و بر من این پوشیده نیست اما کار از دست من بشده است که افشین دوش دست من گرفته است و عهد کرده‌ام بسوگندان مغلظه که او را از دست افشین نستانم و نفرمایم که او را بستانند گفتم یا امیرالمؤمنین این کار را درمان چیست گفت جز آن نشناسم که تو هم اکنون نزدیک افشین روی و اگر بار دهد خویشتن را اندر افکنی و بخواهش و تضرع و زاری پیش این کار باز شوی چنانکه البته بقلیل و کثیر از من هیچ پیغام ندهی و هیچ سخن نگوئی تا مگر حرمت ترا نگاه دارد که حال و محل تو داند و دست از بودلف بدارد و وی را بتو بخشد و بتو سپارد و پس اگر شفاعت تو رد کند قضا کار خود بکرد و هیچ درمان نیست احمد گفت من چون از خلیفه این بشنودم عقل از من زایل شد و بازگشتم و برنشستم و روی کردم مجلت و زیری دتی چند از کسان من که رسیده بودند با خویشتن بردم و دو سه سوار تاخته فرستادم بخانه ابودلف و من اسب تاختن گرفتم چنان که ندانستم که بر زمینم یا در آسمان طیلسان از من جدا شده و من آگاه نه چه روز نزدیک بود اندیشیدم که نباید که من دیرتر رسم و بودلف را آورده باشند و کشته و کار از دست بشده چون بدهلیز در سرای افشین رسیدم و حجاب و مرتبه‌داران وی بجمله پیش من دویدند بر عادت گذشته و ندانستند که مرا بعذری باید کردانید که افشین را سخت ناخوش و حول آید در چنان وقت آمدن من نزدیک وی و مرا بسرای فرود آوردند و پرده برداشتند و من قوم خویش را مثال دادم تا بدهلیز بنشینند و گوش باواز من دارند چون بسرای برسیدم یافتم افشین را بر گوشه صدر نشسته و نطعی پیش وی فرود صفه باز کشیده و بودلف بشلواری و چشم بسته آنجا نشانده و سیاف شمشیر برهنه بدست ایستاده و افشین با بودلف در مناظره و سیاف منتظر آنکه بگوید تا سرش بیندازد و چون چشم افشین بر من افتاد سخت از جای بشد و از خشم زرد و سرخ شد و رگهای گردنش برخاست و عادت من با وی چنان بود که چون نزدیک وی شدمی برابر آمدی و سر فرود کردی چنانکه سرش بسینه من رسیدی این روز از جای نجنبید و استخفافی بزرگ کرد و من خود از آن نیندیشیدم و باک نداشتم که بشغلی بزرگ رفته بودم و بوسه بر روی وی دادم و بنشستم خود در من ننگریست و من بر آن صبر کردم و حدیثی پیوستم او را بدان مشغول کنم از بیم آنکه نباید که سیاف را گوید شمشیر بران و البته هیچ سوی من ننگریست فرا ایستادم و از طرزی دیگر سخن پیوستم ستودن عجم را که این مرد از ایشان بود و عجم را شرف بر عرب نهادم هر چند که دانستم که اندر آن بزه بزرگ است ولیکن از بهر بودلف تا خون وی ریخته نشود و سخن نشنید گفتم یا امیر خدا مرا فدای تو کناد من از بهر قاسم عیسی آمدم تا بار خدائی کنی و وی را بمن بخشی در این ترا چند مزد باشد بخشم و استخفاف گفت که نبخشیدم و نبخشم که وی را امیرالمؤمنین بمن داده است و دوش سوگند خورده در باب وی سخن نگوید تا هرچه خواهم کنم که روزگار دراز است تا من اندرین آرزو بودم من با خویشتن گفتم یا احمد سخن و توقیع تو در شرق و غرب روانست و ترا از چنین سگی چنین استخفاف کشی باز دل خوش کردم که هر خواری که پیش آید بباید کشید از بهر بودلف برخاستم و سرش بوسیدم

بیتاد آورا

و بیقراری کردم سود نداشت دیگر بار کتفش بوسه دادم اجابت نکرد و باز بدستش آمدم و بوسه دادم و به
کرانجا که زانو دارم که تا بوسم و از آن پس بخشم مرا گفت تا کی ازین خواهد بود بخدای اگر هزار بار زمین بوسی
هیچ سود ندارد و اجابت نیابی خشمی و دلتنگی سوی من شتافت چنانکه خوی از من بشد و با خود گفتم چنین مردار
و نیم کافری بر من چنان استخفاف میکند و چنین گزاف مرا چرا باید کشید از بهر این آزادمرد بولف را خطری
هرچه باداباد و زر داد دادم که این نکرده باشم که بمن هر بلائی رسد پس بگفتم ای مرا آزادمردی آنچه آ
مد کردم و حرمت نگاه داشتی و دانی که خلیفه و همه بزرگان حضرت وی چه آنان که از تو بزرگترند
و چه از تو خردترند مرا حرمت دارند و مشرق و مغرب سخن من روانست و سپاس خدای را عز و جل که ترا
ازین منت در گردن من حاصل نشد حدیث من گذشت پیغام امیرالمؤمنین بشنو میفرماید که قاسم عجلی را مکش و تعرض مکن
و هم اکنون بخانه باز فرست که دست تو از وی کوتاه است و اگر او را بکشی ترا بدل وی قصاص کنم
چون افشین این سخن بشنید لرزه بر اندام او افتاد و بدست و پای بمرد گفت این پیغام خداوند بتحقیقه میگذاری
گفتم آری هرگز شنوده که فرمانهای او را برگردانیده ام آواز دادم قوم خویش را که در ایستید مردی
سی چهل اندر آمدند همه کی و عدل از هر دستی ایشان را گفتم گواه باشید که من پیغام امیرالمؤمنین معتصم میگذارم
بر این امیر ابوالحسن افشین که میگوید بودلف قاسم را مکش و تعرض مکن و بخانه باز فرست که اگر وی را بکشی ترا بدل
وی بکشند پس گفتم ای قاسم گفت لبیک گفتم تن درستی گفت هستم گفتم هیچ جراحت داری گفت ندارم
کس های خود را نیز گفتم گواه باشید تن درست است و سلامت گفتند گواهیم و من بخشم بازگشتم و اسب در تگ
افکندم چون مدهوشی و دل شده و همه راه با خود میگفتم کشتن او را محکمتر کردم که هم اکنون افشین بر اثر من در رسد
که امیرالمؤمنین گوید من این پیغام ندادم بازگردد و قاسم را بکشد چون بدرگاه رسیدم بجایی بودم عرق
بر من نشسته و دم بر من چیره شده مرا بار خواست و در رفتم و بنشستم امیرالمؤمنین چون مرا بدید بر آن حال
به بزرگی خویش فرمود خادمی را که عرق از روی من پاک میکرد و تلطف گفت یا ابا عبدالله ترا چه رسید
گفتم زندگانی امیرالمؤمنین دراز باد امروز آنچه بر روی من رسید در عمر خویش یاد ندارم دریغا مسلمانی که از زندیقی
نامسلمانی اینها باید کشید گفت قصه گوی آغاز کردم و آنچه رفته بود بشرح باز گفتم چون آنجا رسیدم که بوسه بر سر افشین دادم
آنگاه بر کتف آنگاه بر دو دست و آنگاه سوی پای شدم و افشین گفت اگر هزار بار زمین بوسه دهی سود ندارد
قاسم را بخواهم کشت در این سخن بودم که افشین از در در آمد با کمر و کلاه و من بفسردم و سخن را ببریدم و با خود گفتم
این اتفاق بد ببین که با امیرالمؤمنین تمام نگفتم از تو پیغامی که نداده بودی بگذاردم که قاسم را نکشید هم اکنون
افشین حدیث پیغام کند و خلیفه گوید که من این پیغام ندادم و رسوا شدم و قاسم کشته آید اندیشه من این بود
ایزد عز ذکره دیگر خواست که خلیفه را سخت در دل کرده بود از بوسه دادن من بر سر و کتف و دو دست
و آهنگ پای بوس کردن و گفتن او که اگر هزار بار بوسه دهی بر زمین سود ندارد چون افشین بنشست

بخشم امیرالمؤمنین را گفت خداوند دوش دست من بر قاسم گشاده کرد امروز این پیغام درست هست که حمد
آورد که او را ابا باید گشت معتصم گفت پیغام من هست و کی تاکی شنیده بودی که ابوعبدالله از ما و پدران ما پیغامی
گزارد بحیی و نه راست باشد اگر با دوش پس از الحاح که کردی ترا اجابت کردیم در باب قاسم بباید راست
که آن زد و چاکرزاده و خاندان ماست خود آن بودی که او را نخواندی و بجان بر وی منت نهادی و او را تشریفی
و با خلعت بازخانه فرستادی و آنگاه آزرده کردن ابوعبدالله از همه زشت تر بود و لیکن هر کسی آن کند
که از اصل و گوهر وی سزد و عجم عرب را چون دوست دارد با آنچه از ایشان رسیده است شمشیر و نیزه ایشان
بازگردد پس از این هشیارتر و خویشتن دارتر باش افشین برخاست سخت و بدست و پای مرد و برفت
چون بازگشت معتصم گفت یا ابا عبدالله چون روا داشتی پیغام ناداده گزاردن گفتم یا امیرالمؤمنین خون
مسلمانی را چنین نپسندیدم و مرا مزد باشد و ایزد تعالی بدین در عمر بیفزاید و چند آیت قرآن و اخبار پیغامبر
بیاوردم بخندید و گفت راست همین بایست کردن که کردی و بخدای عزوجل سوگند خورم که افشین جان
از من برد که او مسلمان نیست من بسیار دعا کردم و شکر وی کردم که قاسم جان بازیافت بگریستم معتصم گفت
حاجبی را بخواندند بیامد گفت بخانه افشین رو با مرکب خاص و بودلف قاسم عیسی عجلی را برنشان و بسرای ابوعبدالله
بازبر عزیزا و کرما حاجب برفت و من نیز بازگشتم و در راه درنگ میکردم تا دانستم که قاسم و حاجب بخانه من
رسیده باشد پس بخانه بازرفتم قاسم را در دهلیز نشسته چون مرا دید شکر کرد گفتم مرا شکر مکن بلکه خدای عزوجل
و خلیفه را شکر کن که جان بسلامت بردی پس حاجب وی را معزز آنجا نه و این سبب بود تا بعد از مدتی بسعایت احمد
خلیفه افشین را بکشت گویند چون ابن ابی دواد را از مواشی مذهب مأمون عقیدت آن بود که کلام الله حادث است و احمد بن حنبل را
اعتقاد آن بود که قدیم است در رمضان سال ۲۱۹ هجری بحکم خلیفه با یکدیگر مناظرت نشستند و حجج و براهین برخواستند عاقبت ابن ابی دواد
بر وی فایق آمد ولی ابن حنبل با آنکه از جواب عاجز شد بر حدوث اقرار ننمود و در عقیدت خود از دست نداد پس بعد از
معتصم سی و هشت تازیانه بر وی زدند و بزندانش بردند محمد بن مسعود عیاشی در تفسیر خود گوید زرقان که از اصحاب
ابن ابی دواد بوده روایت کند که روزی احمد از دربار خلافت بازگشت بر وی درآمدم دیدم که غبار اندوه و ملالت
بر چهره اش نشسته گفتم ترا چه افتاده که با خاطری چون صبح روشن رفتی و اینک با حالتی چون شام تیره برگشتی گفت
امروز داستانی پیش آمد تمنا کردم که کاش بیست سال از این پیش مرده بودم گفتم از کدام رهگذر آئینه خاطرت
زنگ کدورت گرفته گفت از جهت این مرد سیاه چرده که نامش محمد و پدرش علی بن موسی الرضاست زیرا که امروز
در حضور خلیفه دزدی در حق خویش بسرقت اعتراف کرد و خلیفه فقها را احضار داشت تا سیاست شرع شریف را
معلوم نموده مجری دارد چون همگی حاضر شدند بجانب فقها متوجه گشت گفت اینک دزد سارق را دست از کجا بریدن باید
محمد گفت محل قطع از مرفق است و دست این مرد را بایستی از آن محل ببرند و مفصل استخوان زند زیرین را از بازو جدا نمایند
خلیفه گفت بر اثبات مدعای خود چه دلیل دارید گفتند آیه مبارکه فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ

چه در این آیه که درباره تکلیف وضو نازل شده است از دست همان معنی قصد شده که اکنون تعیین کردیم و چون در اینها آیهٔ شریفه معنی ید معین است در آیهٔ قطع نیز همان معنی تعبیر کنیم پس روی بابن آورد و گفت تو را در این مسئله فتوی چیست گفتم عقیده من آنست که محل قطع از معصم باشد بایستی شست وابهام وسایر اعضای کف را از استخوانهای ساعد جدا کنند گفت بر صحت این فتوی چه حجت داری واز کجا گوئی که مراد از ید که در بیان حد سارق است مجموع کف واصابع است گفت بدلیل کریمه فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ چه در این آیه که در بیان حکم تیمم است مسح ید را مقرر فرموده واز ید همان اراده شده که معروض داشتم پس چون منهج در این آیه معلوم است در آیهٔ قطع نیز مراد بدست آید پس خلیفه بسوی ابوجعفر محمد جواد علیه السلام توجه کرده گفت رای تو در این مسئله چه اقتضا دارد گفت یا امیرالمؤمنین با آنکه حاضران در آن باب فتوی دادند قول مرا چه میکنی خلیفه گفت تو را بخدای سوگند دهم که فتوای خویش بیان کن گفت اکنون که سوگند دادی بدانکه این گروه جملگی در حکم خدا راه خطا پیموده اند زیرا که محل قطع ید در سارق نه از مرفق است و نه از معصم بلکه مفصل پنج انگشتان وعظام مشط است باید تقطیع نمایند مقدار در حد سارق اکتفا کرد و کف دست را برجای باید گذاشت گفت این حکم محکم را چه برهان داری گفت دلیل من قول جدم رسول الله صلی الله علیه وآله است که فرموده السُّجُودُ عَلَى سَبْعَةِ أَعْضَاءٍ الْوَجْهِ وَالْيَدَيْنِ وَالرُّكْبَتَيْنِ وَالرِّجْلَيْنِ یعنی باید بر هفت اندام سجود نمود که پیشانی و دو دست و دو زانو و دو پای باشند و در آیه إِنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ مراد از محل سجود همین هفت اندام است که ودایع الهیه ومخصوص خداوند جل شأنه میباشند هر گاه بنا بر فتوی ایشان حد شرعی مجری شود عضوی که از ودایع الهیه ومخصوص خدای عزوجل است بریده گردد و اصلا اندام سجود برجای نماند ولی چون از اصول اصابع مقطوع شود با وجود کف وظیفه سجده را که حق الهی است بجای آورد ومحل آن تکلیف از دست نرود معتصم را تقریر ابوجعفر زیاده پسند آمد وفرمان داد تا دست آن دزد را از آنجا که آن حضرت معین فرموده بود بریدند ابن ابی دؤاد گوید در آن حال دنیا در نظرم تیره گشت طاقتم طاق وخاطرم باندوه جفت شد وهمی تمنا میکردم که ای کاش زنده نبودم تا چنان روز و چنین مجلس را نمیدیدم راوی گوید پس از چندی ابن ابی دؤاد برای من حکایت کرد که چون سه روز از آن واقعه بگذشت نزد معتصم رفتم طریق نصیحت وخیراندیشی سلوک داشتم گفتم همانا باستصواب نعمت شناسی حفظ مراتب دولتخواهی امیرالمؤمنین بر ذمت مقربان حضرت وهمرتبان خدمت لازم وحتم است و در پیشگاه خلافت منصب وضوح رسیده است که این بنده از در هیچ مورد شیوه صداقت از دست نداده ونخواهد داد اینک محض صدق ارادت وخلوص عقیدت از مکنون امری پرده خفا بر دارم با آنکه از دیدهٔ دوربین معاینه میبینم که آن سخن مرا در عذاب جاودانی گرفتار کرده بپاس نعمت امروز از نقمت فردا نیندیشم گفت کدام سخن است که ترا بدان پایه گرفتاری وخذلان دهد گفتم امیرالمؤمنین برای امری از نوامیس الهیه محفلی ترتیب میکند وطبقات مردم را از اعیان

وارکان ملت از هر طرف و هر کنار بدان محضر عالی بار سید و کل وزرا و جمیع قضاة و تمام امرا و همه سرهنگان را
احضار نماید و غلامان بگفتگوی حاضران گوش فرا میدارند تا از آن محضر چه فتوی ناشی شود و کدام حکم مجری گردد
پس حکم واقعه را از اجزاء مجلس بپرسید و دولتخواهان صمیمی و صداقت کیشان واقعی هر یک بر حسب عقیدت
خویش کلامی بعرض میرسانند آنگاه جمیع سخنان را وقعی ننهاده بر طاق اهمال میگذارند بفتوی و رای یک نفر
از حاضران که وی را امامت و پیرایش میشناسند و بی او را منصب خلافت اولی و احق میدانند اعتنا و اعتماد
کرده علی رؤس الاشهاد حکم او را مجری میدارند آیا اینگونه رفتار موافق صلاح و مطابق صواب هست پس
رنگ معتصم متغیر و حالتش دگرگون گشت از گفته در افسوس و از کرده پشیمان شد و گفت ای قاضی ازین نصیحت
و خیرخواهی خدایت جزای خیر دهد اکنون از مکر زنین و حیل دورهین باید تدبیری اندیشید که آن وجود
طیب اطهر بسرحد عدم روانه شود چاره آن در آن دید که آن حضرت را بضیافت طلب کند بجای اعزاز
و اکرام سم قاتل در طعام کرده بخورد رانند رکنی از ارکان خلافت آنحضرت را در خانه خود دعوت کرد
هر قدر امتناع فرمود در اصرار مبالغت آورد ناگزیر با کراهت خاطر آن کلبهٔ ظلمانی را از مقدم مقدس
نورانی فرمودند و در همان مجلس بزهر قتال مسموم شدند و چون بخانه رجعت فرمودند اعراض سم
ظاهر گشت آن جان عالم ازین جهان فانی بیرون شد در جوار جد خویش موسی بن جعفر سلام الله علیهما
در درون خاک منزل گزید برخی گویند که چون سریر خلافت بر معتصم مسلم گشت آن حضرت را
با اهل و عیال از مدینهٔ طیبه طلب کرد بدار السلام بغداد تشریف ورود ارزانی داشتند اگرچه
معتصم همواره در انظار مردم شرایط تعظیم بجای آوردی و در هر مجلس بر اعزاز و اکرامش افزودی
ولی سودای قتل آنحضرت چندان در سرش جای گرفته بود که پیوسته در تمهید اسباب قتل آن بزرگوار
مشغول بود و چون از کینهٔ ام الفضل که زوجهٔ آن حضرت بود آگاه گشت سمی قوی باو سپرد و نویدهای
بسیار داد که در محل و موقعی بکار برد آن محتاله در گاه و بیگاه منتهز فرصت بود وقتی انگور رازقی را
بزهر آلوده کرد و در نزد آن حضرت نهاد چند دانه تناول فرمود بعد از لمحه آثار سم در بدن
آن حضرت پدیدار گردید روی عتاب با ام الفضل کرد و فرمود ای زن دنیا پرست از خدا اینکار را
در تن شباب بزهر سم شهید کردی امیدوارم تا آخر عمر ببلائی گرفتار باشی که چاره پذیر نباشد
و چون آن سم قوی در جگر و قلب آن حضرت تاثیر کرده دست از کار و کار از دست شد در روز دوشنبه
ماه ذی حجه سال یکصد و هشتاد هجری ازین آب و گل بگل گشت جنان انتقال جست برخی گویند
ام الفضل دستمالی بزهر بیالود و در موقع مخصوص بکار برد از اثر آن سم قوی بدن مبارک آماس کرد
و در تمام جلد تفرق اتصال عارض گشت و از هر محل زرداب سیلان نمود و هم از آن مرض طایر روح
مبارکش بآشیانهٔ قدس پرواز کرد گویند از اثر نفرین آن حضرت ام الفضل را ناسوری عارض گشت

ابن ابی دؤاد

۲۲

که مدام العمر خود و مجاور نشستی از تعفن آن زخم نستوده بودند و هم بدان مرض هلاک شد و چون تمهید قتل آن گزیده
پروردگار ابو جعفر ثانی محمد الجواد باهتمام احمد بن ابی دواد فراهم شد و دامن بخون پاک آن امام آلوده گشت
چندان بخشش نامیمون و طالعش وارون شد که عقل دور اندیش از چاره اش عاجز ماند اگر آثار کسی نادیدی
اسباب نکبتی بود و اگر نعمتی یافتی مایه نقمت شد چنانچه این معنی از آنچه می نگاریم بوضوح می‌پیوندد آورده اند
که چون در تاریخ دویست و بیست و هفت هجری معتصم از سر زندگانی برخاست و فرزندش واثق بجای وی
نشست بنا بر رفتار پدر ابن ابی دواد را نیک بنواخت و همی بر مکانت و منزلتش بیفزود و حفظ قوانین ملت
و نظم سیاست ملک را بعهده رای وی باز گذاشت و در کلیات امور محمد بن عبد الملک را با وی شریک و معاون
نمود و این معنی بر سوابق معادات ایشان بیفزود ابن خلکان گوید که واثق بر جمیع طبقات مردم مقرر داشته بود
که پاس حرمت ابن زیات را در عهده شناسند و هر زمان که او را ببینند برای تعظیمش بپای خیزند و چون ابن ابی دواد
بر ابن زیات نظر افتادی در حال روی بقبله نمودی و بنماز مشغول شدی تا باشتغال تکلیف شرع از امتثال آن
تکلیف شاق معذور ماند روزی ابن زیات بحیلت وی تفطن جسته این دو بیت بر زبان آورد

صَلَّى الضُّحَى لَمَّا اسْتَفَادَ عَدَاوَتِي ... وَأَرَاهُ يَنْسُكُ بَعْدَهَا وَيَصُومُ
لَا تَعْدَمَنَّ عَدَاوَةً مَسْمُومَةً ... تَرَكَتْكَ تَقْعُدُ تَارَةً وَتَقُومُ

یعنی چون دشمنی مرا آیین خویش گرفت فریضه ظهر را بر پای داشت و بعد از ادای صلوة بتقاضای مناسک حج
و امساک صوم پرداز در تنها را آن کینه زهر آلوده را هیچگاه از دل خود بیرون مکن که ترا پیوسته توفیق عبادت بخشد
تا گاهی بقعود و سجود و گاهی بقرائت و قیام اقدام نمائی گویند یکی از بستگان قاضی القضاة که بمزید خلوص و قدمت
خدمت از سایر هواخواهان وی امتیاز داشت بر ابن زیات در آمد و در زیر محض انتسابی که آن مرد با قاضی القضاة داشت
از محضرش براند و مقرر نمود که هیچکس بارش نشود و هیچگاه بارش ندهند چون قاضی القضاة از آن رفتار زشت
و گفتار ناپسند آگاه گشت بر وزیر وارد شد تشنیع و ملامت آغاز کرد و گفت بخدای سوگند که من هرگز
بحضور تو نیایم برای آنکه بواسطه تو از قلت بکثرت رسم و یا از ذلت بعزت گرایم بلکه جهة آنست که امیر المؤمنین
ترا در مقامی مرتب داشته که احترام آن مقام بر همه کس لازم است پس اگر کسی بدیدار تو آید فرمان خلیفه
در نظر داشته و اگر نیاید از عجب و طغیان تو بر حذر بوده است گویند یکی از شعرای آن عهد بقصیده
که هفتاد بیت بود وزیر را هجا گفت و این خبر بقاضی القضاة رسید این دو بیت انشا و انشاد نمود

أَحْسَنُ مِنْ سَبْعِينَ بَيْتًا هِجَا ... جَمْعُكَ مَعْنَاهُنَّ فِي بَيْتِ
مَا أَحْوَجَ الْمُلْكَ إِلَى مَطْرَةٍ ... تَغْسِلُ عَنْهُ وَضَرَ الزَّيْتِ

یعنی از همه آن هفتاد بیت که در هجو پسر زیات گفتی نیکوتر آنکه مضمون مضامین متفرقه را در یک بیت
جمع آورده بگوئی چه بسیار مملکت را لازم افتاده که بارانی نازل شود تا چرک چربی و آلایش روغن زیتش بزدا

ابن ابی دواد

۲۳

از ستوم آن مملکت بشوید و ازین مضمون بجز فداء ابن که بدو وزیر بوده کنایت و تعریض آورده چه وی از حاصل و غلّ زیت بدار الخلافه معاش میکذرانید و وزیر تا آن دو بیت بشنید بدین سه شعر ویرا پاسخ آورد چون پیغمبر از اجداد ابن ابی دواد قیرفروش بوده است بدین مضمون متعرض شده است تا این تعرض آن تعریض را مکافات شود

يَا ذَا الَّذِي يَطْمَعُ فِي هَجْوِنَا ... عَرَّضْتَ بِي نَفْسَكَ لِلْمَوْتِ
اَلزَّيْتُ لَا يُزْرِي بِأَحْسَابِنَا ... أَحْسَابُنَا مَعْرُوفَةُ الْبَيْتِ
قَيَّرْتُمُ الْمُلْكَ فَلَمْ نُنَقِّهِ ... حَتَّى غَسَلْنَا الْقَارَ بِالزَّيْتِ

یعنی ای آنکه از هجو من در طمع خام افتاده با خبر باش که جان خود در معرض هلاک آورده شان ما را روغن زیتون قدمی نیارد چه خانوادهٔ ما در حسب معروف است چون چهرهٔ ملک را دوده شما تیره کرده بود برای شستن سوی قیرها بدان روغن زیت ضرورت افتاده گروهی از شاعران آن روزگار ابن ابی دواد را با قصاید غرا ستوده اند ستوده این سه بیت که از نتایج خاطر ابی تمام طائی است در مدح وی آورده

لَقَدْ أَنْسَتْ مَسَاوِي كُلِّ دَهْرٍ ... مَحَاسِنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي دُوَادِ
وَمَا سَافَرْتُ فِي الْآفَاقِ إِلَّا ... وَمِنْ جَدْوَاكَ رَاحِلَتِي وَزَادِي
مُقِيمُ الظَّنِّ عِنْدَكَ وَالْأَمَانِي ... وَإِنْ قَلِقَتْ رِكَابِي فِي الْبِلَادِ

خلاصه مراد آنکه همانا مناقب و نیکیهای ابن ابی دواد معایب و بدیهای هر روزگار را از یاد برد ای قاضی القضاة بهر دیار که سفر کردم و بسوی هر نقطه گذر کردم مئونهٔ ارتحال و ساز مسافرتم از عطای تو بود اگرچه راحلهٔ من در آفاق عالم گردش میکرد و خود مسافر بوده ام ولی آرزوها و آمالم در حضور تو اقامت داشته است گاهیکه از مقر خلافت تولیت مظالم در حق وی مبذول افتاد ابو تمام قصیدهٔ در تظلم منظلم آورده از وی دادخواهی نمود چنانچه پیشتر از ابیات القصیدة

إِذَا أَنْتَ ضَيَّعْتَ الْقَرِيضَ وَأَهْلَهُ ... فَلَا عَجَبًا إِنْ ضَيَّعَتْهُ الْأَعَاجِمُ
فَقَدْ هَزَّ عِطْفَيْهِ الْقَرِيضُ تَوَقُّعًا ... لِعَدْلِكَ مُذْ صَارَتْ إِلَيْكَ الْمَظَالِمُ
وَلَوْلَا خِلَالٌ سَنَّهَا الشِّعْرُ مَا دَرَى ... بُغَاةُ الْعُلَى مِنْ أَيْنَ تُؤْتَى الْمَكَارِمُ

خلاصه مراد آنکه چون مانند تو بزرگ مند سخن پرور جانب شعر و شاعران رعایت ننماید پس اگر مردمانیکه از حلیهٔ فصاحت عاطلند بدان صنعت گرامی عنایتی نیارند شگفت نباشد از آنگاه که دیوان مظالم ترا مسلم آمد از عدل و داد تو شخص سخن آغاز کبریائی نمود و نشانه نخوت و تکبر جنبش آورد اگر خصال نیک و صفات پسندیده در آئین شعر نگشتی هرگز طالبان معالی راه بزرگواری را نشانی نمی جستند و همواره از مراسم کرمت و شرایط مجد غفلت میداشتند

و این دو بیت نیز از ابو تمام است که در مدح وی گفته

وَإِذَا أَرَادَ اللهُ نَشْرَ فَضِيلَةٍ ... طُوِيَتْ أَتَاحَ لَهَا لِسَانَ حَسُودِ
لَوْلَا اشْتِعَالُ النَّارِ فِيمَا جَاوَرَتْ ... مَا كَانَ يُعْرَفُ طِيبُ عَرْفِ الْعُودِ

یعنی چون خدای خواهد که فضل مجهول و فضل مستوری را آشکار کند انجام آن مشیت بر زبان حسود شرح الت با
چنانچه تا شعله آتش در مجمر خود زبانه نکشد کاخ هیچ دماغی از نسیم بخورش معطر نگردد روزی ابو تمام از محضر وی
محجوب ماند هر چند خواست در حضرت قاضی القضاة پیغامی فرستد یا خود در آید میسر نگشت لاجرم چند روز
در آستانش توقف جست تا بمراد خویش جفت گشت چون بمجلس در آمد با قاضی القضاة شوخ چشمی و گستاخی
آغاز کرد و بر بعضی از اصحابش که حاضر بودند بر آشفت پس قاضی القضاة گفت ای ابا تمام گمان میکنم
که خطاب ترا عتابی آمیخته باشد گفت نی ایها القاضی همانا از طول زمان توقف دلتنگ شده ام اینک
خاطر عطوفت مآثر ترا بتنگی رنجه داشتم تا خاطر خود را تسلی دهم نه مراد در این محضر زهره عتاب است
و نه درباره تو آن تجبر تصور رود زیرا که عتاب جز با یکنفر نخواهد بود و تو خود جمیع مردمان باشی چگونه با یک عالم
توان عتاب آورد گفت ای ابا تمام این معنی نغز و عذر بدیع ترا از کجا است گفت از شعر حاذق
یعنی ابو نواس حکمی که در خطاب فضل بن ربیع گوید

لَيْسَ عَلَى اللهِ بِمُسْتَنْكَرٍ　　أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ فِي وَاحِدِ

یعنی اگر خدای عالمی را در یک وجود فراهم کند جای انکار نباشد ابو السمط بن ابی الجنوب که او را مروان الاصغر
گویند و فرزند زاده مروان الاکبر بن ابی حفصه شاعر است نیز قاضی القضاة را مدح کرده و این چند شعر از اوست

لَقَدْ حَازَتْ نِزَارٌ كُلَّ مَجْدٍ　　وَمَكْرُمَةٍ عَلَى رَغْمِ الأَعَادِي
فَقُلْ لِلْفَاخِرِينَ عَلَى نِزَارٍ　　وَمِنْهُمْ خِنْدِفٌ وَبَنُو إِيَادِ
رَسُولُ اللهِ وَالْخُلَفَاءُ مِنَّا　　وَمِنَّا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي دُؤَادِ
وَلَيْسَ كَمِثْلِهِمْ فِي غَيْرِ قَوْمِي　　بِمَوْجُودٍ إِلَى يَوْمِ التَّنَادِ
نَبِيٌّ مُرْسَلٌ وَوُلَاةُ عَهْدٍ　　وَمَهْدِيٌّ إِلَى الْخَيْرَاتِ هَادِ

حاصل مراد آنکه همانا قبائلی که از نسل نزار بن معد بن عدنان اند برغم دشمنان هرگونه مجد و مکرمت را دارا بوده اند
مانند خندف زنی که زوجه الیاس بن مضر بوده و مفاخر وی در قبایل عرب اشتهار دارد و از آن گروه است
و نیز بنی ایاد که وقایع و آثارشان با اکاسره گوشزد عالمیان است از ایشان بشمار آیند پس آنانکه بر نزار
مفاخرت جویند بگوی که پیغمبر خدای و خلفاء وی و احمد بن ابی دواد همگی از ما باشند و در هیچیک از عموم طوایف
تا روز رستخیز مانند ایشان وجود نیاید چه آن یک پیغمبر مرسل است و خلفاء و لیعهدان وی باشند و احمد خود
است که امی را با آداب و احکام ارشاد نماید مسعودی گوید واثق بالله را مرضی عارض شد که رفتن مسجد
و اقامت وظایف عید اضحی را قادر نگشت پس ابن ابی دواد بر حسب اذن وی بمسجد شتافت و بر انجام وظائف
عید پرداخت خطبه خواند و خلیفه را دعا کرده گفت اللّٰهُمَّ اشْفِهِ مِمَّا بِهِ ابْتَلَيْتَهُ چون در سال دویست و
سی و دو واثق بمرد احمد بن ابی دواد و ایتاخ حاجب و وصیف ترک و عمر بن فرج و ابن زیات وزیر

براستان خلافت درآمدند و بر بیعت محمد بن الواثق برادر متوکل جازم شدند و او جوانی امرد و کوتاه قامت بود
پس جامه خلافت براو پوشانیدند تا قامتش راست نیامد و در آن باب گفتگو کردند تا بالاخره رای همگی
بر بیعت متوکل که جعفر نام داشت قرار گرفت وی را حاضر کردند ابن ابی دؤاد با لباسهای مخصوص وی را آراستن
دراعه سواد در دوشش افکند و عمامه بر سرش نهاد و میانه دو چشم او را بوسه داده گفت السلام علیک یا امیر المؤمنین
ورحمة الله و برکاته آنگاه به تغسیل و تجهیز جنازه واثق پرداختند احمد بروی نماز گذارد و چون از دفنش برگشتند
ابن زیات خواست که خلیفه را المنتصر بالله لقب کنند ابن ابی دؤاد گفت مرا لقبی در خاطر است امیدوارم
که فال نیک باشد و با معنی موافقت کند و آن لقب المتوکل علی الله است پس جعفر را بدان اسم ملقب نمودند
و به اطراف ممالک و اکناف اقالیم فرمان نوشتند آورده اند که در سال دوم از خلافت متوکل احمد را
مرض فالج عارض شد حس و حرکت از شق ایسرش باطل گشت پس منصب وی بر حسب حکم متوکل بفرزندش
ابوالولید محمد ابن احمد برقرار شد و یکصد روز بعد از فوت ابن زیات احمد بن ابی دؤاد بمرض فالج و سایر اسقام
جسمانی و آلام نفسانی ازین عالم درگذشت آورده اند که در پایان زندگانی برخلاف عمر گذشته زیاده خار شد
بتفصیلیکه در ترجمه فرزندش ابوالولید اشارت کنیم عزتش از دست برفت و از فلک چنان پشت پای خورد
که آنچه در عمری فراهم کرده بود در اندک زمانی متلاشی گشت جریمهای گزاف بر گماشتگان متوکل تسلیم کرد
همانا سوء عاقبتش از آن بود که با خاندان رسالت در انداخت و با خدا و رسولش دشمنی کرد و مخصوص حظ
مراتب خویش در واقعه حضرت جواد سلام الله علیه برای خود با دست خویش چاه ویل حفر نمود در سال دویست
چهلم از هجرت در بغداد بمرگ فرزند مبتلا گشت و چون بیست روز از فوت پسرش بگذشت خود از شدت
سختی و تلخی درگذشت ابوبکر بن درید گوید ابن ابی دؤاد با ارباب کمال و اهل ادب که از هر سرزمین بود
الفت میگرفت و آن سلسله را زیاده دوستدار بود گروهی از ایشان را با خود انیس و همدم داشت و برگونه
مخارج و مؤنت ایشان کفالت مینمود در یوم وفاتش زمره از آن طایفه در خانه وی مجتمع بود و باهم گفتند
آیا کجا رواست که امروز خاتم کرم و تاریخ ادب بخاک رود و در مرثیه وی سخنی نگوئیم همانا این کردار تقصیر
و کوتاهی است که در وفای خود کرده ایم پس چون جنازه ابن ابی دؤاد پدیدار شد سه نفر از آن گروه
بپای خواسته یکی از آن سه بدین دو شعر لب گشود

الیوم مات نظام الملک واللسن — ومات من کان یستعدی علی الزمن
واظلمت سبل الآداب اذ حجبت — شمس المکارم فی غیم من الکفن

خلاصه مضمون آنکه امروز کسی مرد که نظام مملکت و خداوند سخنوران بود و هر که را از زمانه جوری نمودی بنزد وی
تظلم آوردی تا آن خورشید بزرگواری در ابر کفن غروب کرد شاهراه فضایل و آداب تیره شد
آنگاه دومین تقدم جسته این دو شعر بخواند

ابو الوليد

۲ ء

ترى المنابر والسرير تواضعا ... وله منابر لو يشا وسرير
ولغيره يجبى الخراج وانما ... يجبى اليه محامد واجور

حاصل معنی آنکه این سوار سریر محض تواضع و فروتنی منبر رفت و تخت ملک از دست بهشت و اگر میخواست هر دو ویرا مسلم میگشت خراج ممالک را دیگران بازگذاشت و باج ستایش را برای خود اختیار نمود پس سومین پیش آمد و این دو بیت بزبان براند

وليس نسيم المسك ريح حنوطه ... ولكنه ذاك الثناء المخلف
وليس صرير النعش ما تسمعونه ... ولكنه اصلاب قوم تقصف

یعنی این شمیم جانفزا که از حنوط وی بمشام رسد نه بوی مشک است بلکه عطر آن اخلاق ستوده و آثار پسندیده است که بجای خود بگذارده و این صدا که بگوشش میرسد نه صوت جنازه است بلکه صدای استخوانهاست که در پشت دیگر دوستان شکند

ابو الوليد بن احمد بن ابي دواد ۲

نامش محمد است در علم و کمال وارث پدر بود ولی از آن حسن سلوک و سیرت نیکو و مکارم اخلاق هیچ بهره نداشت رفتارش زشت و اوصافش ناپسند بود چون سال دویست و سی و سه هجری برآمد پدرش را چنانکه پیش گذشت مرض فالج عارض شد منشور قضاوت قضاة بغداد بنام ابو الولید نوشتند و هم دیوان مظالم عسکر بوی مفوض گشت و تا سال دویست و سی و هفت در آن منصب مستقر بود و چون با طبقات مردم طریق خشونت و سوء سلوک مسلوک میداشت در نزد خلیفه از وی سعایت و شکایت بردند چنانکه ابراهیم بن عباس صولی در هجوش این دو شعر انشاد کرد

عفت مساو تبدت منك واضحة ... على محاسن ابقاها ابوك لكا
فقد تقدمت ابناء الكرام به ... كما تقدم آباء اللئام بكا

یعنی قبایح بی اندازه تو مدایح بیشمار پدرت را کهنه کرد و دست این معایب بر چهره آن مناقب خط بطلان کشید و ترا در قطار پسرانی که پدران بزرگوار دارند بر همگی مقدم کرد و تو نیز در مکافات او را در شمار پدرانی که پسران ناخلف دارند بر همه مقدم نمودی چون مراتب آزردگی مردم از رفتار ابو الولید بر خاطر متوکل مکشوف گشت بر احمد بن ابی دواد و پسرش برآشفت ابو الولید را از دیوان مظالم براند و پس از چندی از قضاوت قضاتش نیز معزول ساخت و آن منصب بیحیی بن اکثم مفوض داشت و بر آن پدر و پسر سخت گرفت جمیع املاک و مستغلات و مزارع پدر را بپسر و تا حبه و خردلی از آنها بوی عاید گردد و یکصد و بیست هزار دینار از پسر بگرفت و معادل چهل هزار دینار جواهر از وی بازستاند و از بلده سر من رای اخراج نموده بجانب بغدادش روانه داشت گویند متوکل مقرر کرد تا مجلسی از عدول و اهل اعتبار ترتیب دادند و احمد بن ابی دواد را که از کردار و رفتار ابو الولید مغضوب بود حاضر ساختند تا در حق آن املاک و ضیاع که ضبط گماشتگان خلافت بود اعتراف آورد

که آنها از حیطهٔ ملکش بیرون شده و ضبط در آنها ندارد و مردی در مجلس بود که ابن ابی دواد در زمان استقلال از وی منحرف بود و زیاده دیگر رنجش میداشت پس آمر درخواست کینهٔ دیرینه را قصاص جوید بپای خواست و آن نوشته را که در باب شغل املاک مرقوم شده بود اشارت کرده با احمد گفت آیا آنچه را که درین ورقه نوشته اند صحیح دانی و مارا بمضمون آن گواه گیری گفت کلا لا لست هناک یعنی نی نی در چنان قضیهٔ بزرگ شایسته نیست که چون تو حقیری گواه باشد آنگاه با دیگران از عدول رو کرده گفت شما همگی در صحت آن ورقه بر من شاهد باشید پس آمر درا خفت و خذلان تمام دست داده با خاری و ذلت در جای خود بنشست و حاضران از قوت قلب و پردلی و ثبات خاطر ابن ابی دواد در تعجب شدند که در آن حال نیز دلیری و جلادتش از دست نرفته بالاخره هزار هزار دینار بطیبهٔ وجه صلح بداد تا عقار و اراضی و سایر اموال را استرداد نمودند و ابو الولید خود بیست یوم قبل از فوت پدر درگذشت چنانکه پیش گذشت

ابو حمزة الثمالی الکوفی ثابت بن دینار

نام شریفش ثابت است و اسم پدرش دینار و کنیتش ابو صفیه است بعضی را عقیدت آنست که از موالی آل مهلب بود و نجاشی او را ازدی گفته باشد نه از موالی بالجمله از اتباع تابعین و از ثقات سلسلهٔ امامیه است روایاتش نزد علما و اساطین معتمد و موثق و اخبارش نزد فقها و محدثین مستند و مستشهد است قلب و زبانش چندان درستی و راستی داشت که خصم را مجال زبان درازی و سخنانش چنان بحلیهٔ صدق آراسته که عامه را فرصت تکذیب نبود قاضی نور الله از غلاة علی حکایت کند که بالاتفاق آن محدث بیمانند و عالم سعادتمند از حضرت علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد فراید اخبار و جواهر آثار را بدست آورد و برخی گویند که از اعتاب عرش حجاب مصباح زجاجهٔ دین مبین و مفتاح خزانهٔ علم و یقین موسی بن جعفر الکاظم نیز استسعاد یافته است مؤید این معنی آنکه شیخ ابو عمرو کشی در کتاب رجال خود از سلطان التسلیم و الولایة امام ثامن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیة و الثناء روایت کند که ابو حمزة فی زمانه کلقمان فی زمانه وذلک انه خدم اربعة منا علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و برهة من عصر موسی بن جعفر یعنی ابو حمزه در عصر خویش مانند لقمان است در زمان خود سفینهٔ دریای حکمت و خزینهٔ از علم و شریعت بود زیرا که در آستان چهار امام چندین خدمت نمود و در جناب ایشان ملازم بوده است و در بعضی از کتب بجای کلمهٔ لقمان لفظ سلمان بنظر رسیده ذهبی آورده است که فن حدیث را از انس و شعبی و دیگران فرا گرفته و وکیع و ابو نعیم و جماعتی از او استماع نموده اند بالجمله در نقل جامع بعضی اقوال در نزد خاصه و گروهی از عامه بدان شأن مسلم است که هرگاه و در مدحی و یا قدحی و یا حکمی حدیث کند آن خبر واحد را چون حدیث متواتر شمارند و در سلک صحیح و موثق منخرط دارند چنانکه طبرسی در کتاب احتجاج این حدیث شریف را که گویا جز ابو حمزه راوی نداشته صدق محض دانسته و قول او را واحد کالف شمرده است و چنانچه محدثین و علما و رجال آن حدیث شریف را در ترجمهٔ ابو حمزه آورده اند ما نیز بآثار ایشان

ابوحمزه ثمالی

۲ ـ

اقتضاست آن روایت را بعینها آوردیم اگرچه اسلوب این کتاب شریف بر آنست که در شرح حال هر کس حسب
مختصات او را ذکر نکنیم و بایستی این روایت را در شرح حال حسن بصری ایراد کنیم ولی از سبک جماعت
تخلف نورزیده و بموافقت ایشان آن روایت را بعینها نگاشتیم ابوحمزه گوید روزی حسن بصری بقصد تقبیل آستان
عرش بنیان باقر العلوم امام محمد باقر ع شتافته بعرض خاکنشان حضرت رسانید که از قطع مراحل رنجها برده‌ام
تا از حل مسائل کجها یا معانی بعضی آیات که بر من دشوار شده است هم مگر توجهات قدسیه آنجناب بتمام مرا بانجام
صورت دهد آنحضرت فرمود چنان دانم که تو خود مردم بصره را فقیه باشی عرض کرد بلی یابن رسول الله فرمود
آیا در بصره ببعض صحبت عالی رسیده که از او استفاضت کرده باشی عرض کرد لا والله یابن رسول الله
فرمود از اطوار و اعمال تو شرحی بمسامع ما رسانیده بودند اکنون صدق آن عرایض مبرهن شد و این معنی بر تو
روشن گشت که زمام احکام آن مردم را تو خود در قبضه اجتهاد گرفته عرض کرد آری یابن رسول الله فرمود
عجب بار گرانی بر تن ناتوان نهاده‌ای ای حسن گروهی انبوه چند مطلب که نشانه مذهب و نمونه مشرب است
بتو منسوب داشته‌اند ندانم ایشان حق گفته‌اند یا بر تو بهتان آورده‌اند عرض کرد چه شود آن سخنها را بیان فرمائی
تا حقیقت امر را معروض دارم فرمود میگویند که تو میگوئی خدای تعالی بندگان را بیافرید و زمام امور را
در قبضه اختیار ایشان مفوض داشت آیا در نسبت این عقیدت طریق صدق داشته‌اند یا راه کذب و افترا
پیموده‌اند حسن ساکت شده همانا سخنی نگفت پس آنحضرت فرمود ای حسن هرگاه اصدق القائلین در کلام مجید خود
بخطاب آیت آمن بنده‌ای از بندگان خود را مستحق و مفتخر فرماید آیا بعد از آن خطاب مستطاب بر چنین بنده خوف و هراس
و خشیت و یاسی باقی خواهد بود عرض کرد نه یابن رسول الله فرمود اینک بر تو محقق و مبرهن کنم که آیتی از آیات
قرآنی را برای خود تاویل کرده و فرموده پروردگار را بر خلاف مقصود فهمیده و از آن روی در تیه
ضلالت مانده و بورطه هلاکت در افتاده و هم دیگرانرا از ساحل نجات باز داشته و بلجه اضلال در انداختی
حسن عرض کرد آن آیت را ندانم و خطای خویش نشناسم چه شود مرا بر آن خطا آگاه کنی فرمود خدای عز اسمه
فرموده است وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا
لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ ترا عقیدت آن است که مراد از قری مکه است و مقصود از آمنین حاجیانند عرض کرد
آری یابن رسول الله فرمود این تصریح لاحق با آن تقریر سابق فرط منافقت و منافات دارد اگرچه
در اول گفتی که بر مخاطب آیت آمن هم و هراس نماند و در ثانی آمنین را در معرض خوف و باس دانستی
زیرا که حاجیان را بی تقصیر سر زنند و از تهدید بقتل بترسانند و بجبر و عنف اموال ایشانرا بگیرند پس حسن
مبهوت شده خاموش گشت پس فرمود اینک گوش فرا ده تا آن آیت بر خوانم و از تاویل آن
ترا آگاه سازم بدانکه خدای تعالی در قرآن مجید از ما و اهل بیت و شیعیان ما بامثال و اشباه یاد کرده
و از ما و ایشان برموز و اشارات بسی تعبیرات فرموده است من جمله این آیه کریمه است که از قرای مبارکه

ما را اراده نموده و ضمیر منیرم رجعت بشیعیانی که اعتراف بفضایل و حقانیت ما کرده اند و از قرای ظاهره بر راویان و خواص اصحاب اشارت فرموده که محارم اسرار و مخازن احکام الهیه گردیده اند و آثار و اخبار ما را از ما اخذ کنند و بشیعیان ما رسانند و از لفظ سیر که در آیه شریفه فرموده است معنی علم را خواسته است و راویان ما را آثار رو آمنین فرموده که ایمن باشند از شک و ریب و اضلال و اشتباه زیرا که آن علوم را از معدن خود اخذ کرده در موارد اعمال و عبادات بشیعیان ما میرسانند و علوم آسمانی بموجب نص الهی بذریه خاتم النبیین صلی الله علیه و آله منتهی میشود و ما ائمه آن ذریه طیبه طاهره نه تو و اشباه تو ای حسن پس حاصل معنی در آیه شریفه چنانکه قاضی نور الله آورده است آنکه قرار دادیم ما بین اهل بیت و شیعیان ایشان قرای ظاهره را که راویان ایشانند تا علوم را از آن ائمه کرام فرا گرفته بشیعیان ایشان برسانند چون حسن آن کلام معجز نظام شنید دم فروبسته خاموش نشست

پس آنحضرت فرمودند

لَوْ قُلْتُ لَكَ حیز اَدَّعَیْتَ مَا لَیْسَ لَكَ وَلَیْسَ اِلَیْكَ یَا جَاهِلَ اَهْلِ الْبَصْرَةِ لَمْ اَقُلْ فِیْكَ اِلَّا مَا عَلِمْتُهُ مِنْكَ وَظَهَرَ لِی عَنْكَ وَاِیَّاكَ اَنْ تَقُوْلَ بِالتَّفْوِیْضِ فَاِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ یُفَوِّضِ الْاَمْرَ اِلٰی خَلْقِهِ وَهْنًا مِنْهُ وَضُعْفًا وَلَا اَجْبَرَهُمْ عَلٰی مَعَاصِیْهِ ظُلْمًا

حاصل معنی آنکه ما اهل بیت هر حق نداییم و نگوییم و نشناسیم ای حسن تو خود از معانی و مقاصدی دم میزنی که آن معنی در وجود نیست و هم طریق کشف آنها را نمیدانی هر گاه در اینصورت ترا جاهل اهل بصره خوانم سخن بصواب گفته ام زیرا که از اطوار و اقوال تو جز آنچه بر ما تحقق شده است بر زبان الهام بیان جاری نساخته ام بعرض ما رسانیده اند که مذهب تفویض را اختیار کرده و متابعان خود را از آن مشروب در ضلالت انداخته زنهار زنهار از عقیده تفویض درگذر و هرگز بدان قول معتقد مشو چه خدای عزوجل سستی و ضعف ندارد و امورات را ببندگان خود تفویض نکند و هم ظلم و جور نفرموده و ایشان را بر معصیتی اجبار نفرماید بالجمله ابوحمزه از فیض عبودیت آن خواجگان عرش آستان بمقامی رسید که گاهی بر خوارق عادات دست قدرت میگشود و چون حدیده همت آثار مآثریت آشکار مینمود چنانچه سید بن طاوس در کتاب مهج الدعوات از ابوحمزه حکایت کند که مرا پسری بود از صدمه سقطه استخوانهای دستش درهم شکست او را نزد یحیی بن عبدالله مجبر که خود شکسته بندی مسلم بود بردم اصلاح و جبران آن عضو را با فرط عجز و انکسار ملتمس شدم پس یحیی محل منکسر را با دقت تمام نظر کرد و در تعیین و تشخیص آفت استدلالی بکار برده گفت چنان دانم که آن عظم را کسر فسیح دست داده جز با جراحات جبایر و تخته بندی نتوان جبران نمود اینک توقف نما تا عمل ید را اسبابی تهیه کنم این گفت و از پی کار خویش برفت و من در آنجا بماندم و در کار خویش و فرزند متحیر و متفکر بودم در خلال آن احوال گویا دریچه از عالم غیب بر رویم گشوده شد و بر من اشارت رفت تا دعائی که از معدن فیوضات نامتناهی و از مظهر قدرت کامله الهی یعنی امام همام علی بن الحسین در خاطر داشتم برخوانم پس دست فرزند بدست گرفتم و روی بآسمان کرده مناجات آورد

باتشرع وابتهال آن دعا خواندم و از جناب حقیقی جبران انکسار درخواست نمودم و می خواندم و دست بر آن موضع
میسودم ناگاه بفرمان شافی حقیقی آن محل بصورت اولیه عود نمود پس شکر خدای تعالی نمودم و چون یحیی
قطعات جابر بپا دررود و دست آن کودک به دست گرفت تا محل پیش گیرد بروی حیرت دست داد
در تعجب شد با خود اندیشید که شاید غلط سکر در دست دیگر است آنرا نیز بگرفت با دقت تمام نظر کرد اصلا
آثار انکسار و آفت ندید از در حیرت گفت سبحان الله این بود که من بدست این کودک کسری قبیح دیدم آری
جای هیچ شگفتی نباشد چه اینگونه جادوهای عرب از شما بعید نیست گفتم اما درت بغرابت نشنیدی این جادو
و سحر است بلکه در اینوقت مرا دعائی که نوباوه خواجه کائنات امام الثقلین علی بن الحسین آموخته بود
بیاد افتاد خدای جبار را بدان دعای بزرگوار بخواندم و جبران انکسار را درخواست کردم چون یحیی این بشنید
آنگاه بجانب من روی نیاز آورد و املاء و تعلیم آنرا از من تمنی شد گفتم غریب تر از اینها چیزی اظهار این
تمناست چه با آن سوء ادب خلاف مروت که مرتکب شدی هرگز مسئولت قرین ایجاب نخواهد شد و اینگونه
اسرار خفیه از ودائع الهیه است که جز شیعیان کس اهل آنها نباشد عمران بن اعین که خود راوی
این خبر است حدیث کند که چون ابوحمزه آن داستان را بپایان آورد بوی گفتم ترا بخدا سوگند دهم
از آن لآلی آبدار که هر عقدش رشک یک دریا گوهر است بر من دریغ و از بذل این موهبت در حق من
مضایقت مفرما ابوحمزه گفت سبحان الله همی آنرا از آرزوی بر تو فاش کردم تا شوق تعلم در خاطرت جای گیرد
و تشریف تعلیم بر تو ارزانی دارم پس خامه برگرفتم و آنچه ابوحمزه الفاظ دعا املاء نمود بر صحیفه نوشتم و پیوسته آنرا
تمیمه بازوی امید و تعویذ وجود خود کردم و آن دعا در کتاب مهج الدعوات بعینها مضبوط است
و هم در آنکتاب از ابوحمزه روایت شده که روزی بعزم زیارت آستان عرش نشان امام همام محمد باقر
درآمدم و از خدام گردون احتشام ادراک حضور را استیذان نمودم در خلال آن احوال آفتاب
جمال بیمثال آن حضرت یکبار طالع شد بر حالیکه لبهای مبارکش در حرکت بود و کلماتی چند بر زبانش
جاری میفرمود چون مرا دید فرمود چنان دانم که از مشاهدت این حالت در فکرت شدی عرض نمودم
آری وجود ما بودم فدای خاک پایت شود فرمود سوگند با خدا کلماتی بر زبان دارم که هیچکس آنرا
بر زبان نراند جز آنکه خدای تعالی مهمات دنیا و آخرت او را کفایت کند عرض کردم فدایت شوم
چه شود مرا از آن فیض کامیاب فرمائی فرمود ای ابوحمزه هر کس از پی مهمی از خانه بیرون رود
و این کلمات بر زبان بیاورد البته مهمش قرین انجاح شود پس این دعا را بمن تعلیم فرمود

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ حَسْبِيَ اللهُ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللهِ اللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَ أُمُورِي كُلِّهَا وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ خِزْيِ
الدُّنْيَا وَعَذَابِ الْآخِرَةِ

بالجمله از ابوحمزه ادعیه بسیار ماثور است و متون اوراق و بطون صحایف از آنها مشحون و هر کس

اطلاعی خواهد بکتب ادعیه رجوع نماید در کتب معتبره بنظر رسیده است که ابوحمزه رنجور شد و شرح بیماری او را بعرض امام جعفر بن محمد الصادق رسانیدند کشی آورده است که چون ابوبصیر از عیادت ابوحمزه بازگشت خدمت آن حضرت سعادت‌اندوز شد محض مراحم و مکارم تفقد و شفقت فرموده و از حالات ابوحمزه جویا شد ابوبصیر عرض کرد با همان رنجوری علیل بستر است فرمود یا ابابصیر چون بجانب وی بازگردی وی را از من سلام فراوان برسان و از ساحتی که هیچ نفس را از آن گزیر نیست وی را آگاه کن که بعین در فلان ماه و فلان روز ازین خاکدان فانی بسرای جاودانی رحلت کند ابوبصیر گوید عرض کردم خداوندا جان مرا فدایت کند ابوحمزه از شیعیان شماست و او را با ما انس و الفت است فرمود چنین است که گوئی البته فراق دوستان موجب انکسار و ملالت است ولی فیوضات نامتناهیه الهیه که در نزد ماست از برای شما از صحبت یاران و الفت دوستان بهتر است آنگاه فرمودند که اگر ابوحمزه از خوف خشیت الهی در هراس بود و احکام سید المرسلین و خاتم النبیین را مطاوعت و اطاعت بر گردن نهاده و از معاصی و نافرمانی یزدان خود را نگاه داشته باشد البته از میان آن اعمال چند درجات علیین با خواهد بود ابوبصیر گوید چنانچه آن مخبر صادق خبر داده بود در همان ماه و همان روز ازین سرای فانی رخت برکشید و این واقعه در سال یکصد و پنجاه هجری اتفاق افتاد و این چند کتاب از مؤلفات اوست کتاب تفسیر القرآن کتاب نوادر در حدیث کتاب زهد رسالة الحقوق اولادی که از وی باندند علی و حسین و نوح و منصور و حمزه بود اما علی و حسین در عداد رواة و محدثین در شمار آیند و نوح و حمزه و منصور با زید بن علی بن الحسین در جنگ همراه بودند در یاری او کوشش کردند تا کشته شدند در منتهی الارب گوید ثماله بضم ثاء مثلثه لقب عوف بن اسلم پدر بطنی است از عرب و لقب کرده شده است ثماله بواسطه آنکه خورانید کره و خود را و آشامانید شیر را با کف او

ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید

نامش لوط و نسبش چنانکه محدث استرابادی در کتاب منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال در ترجمه خود وی و جدش آورده بدین ترتیب است لوط بن یحیی بن سعید ابن مخنف بن سلیم بن الحارث بن عوف بن ثعلبة بن سعد بن مناة بن عامر الغامدی الأزدی از علماء فن تاریخ و سیر و نقاد علم احادیث و خبر بوده و مردم شیعی را بر خلاف اهل سنت بر نقل و روایت وی اتکالی کامل و اعتمادی تام حاصل است مؤلفات و تصانیف او را زیاده معتبر و موثق شناسند علامه حلی گوید ابو مخنف رضی الله عنه شیخ من اصحاب الاخبار بالکوفة و وجههم و کان یسکن الی ما یرویه یعنی او یکی از مشایخ ارباب سیر و معارف حفاظ وقایع بوده و از وجوه مورخین کوفه بشمار میرفت مردم آن عهد مرویات و منقول وی را بسمع قبول تلقی نموده با وثوق و طمانینت در خاطر جای میدادند در کتاب مشترکات و غیره نیز نزدیک بدین مضمون مسطور است علماء عامه نقل و خبر وی را

بحسن تشیع مردود و ممدوح دارند و از حلیه قبول و پیرایه اعتبار عاطل شناسند شیخ مجد الدین محمد بن یعقوب
فیروزآبادی در قاموس گوید ابو مخنف کمنبر لوط بن یحیی اخباری شیعی تالف من نقلة الـ
یعنی وی از مورخین شیعه و محدثین آن سلسله است و در جمله ارباب سیر از مردودین و متروکین معدود و دیگر
فخر الدین محمد بن شاکر جامع فوات الوفیات در ترجمه وی گوید کان راویاً للاخبار صاحب تصانیف و کان
یروی عن جماعة من المحدثین قال ابو حاتم متروک الحدیث و قال الدارقطنی
اخباری ضعیف یعنی او از رواة وقایع و نقله اخبار است و در فن تواریخ تصانیف چند پرداخته
از جمعی از علماء روایت میکند ابو حاتم خبر وی را متروک و مطرود خوانده دار قطنی او را ضعیف و مطعون گرفته
با آنکه از علما و رجال شیعه جمع کثیری به تشیع وی تصریح نموده اند از علامه مجلسی بس شگفت است که با کمال تبحر و نهایت تحصیل
وی را در مجلد اول از کتاب بحار الانوار در سلک علمای عامه معدود داشته پس از تفصیل کتب و مصنفات خاصه
شرحی در مجامع و تالیف عامه رانده و مقتل شیخ ابی مخنف را در اثناء تصانیف آن جماعت بشمار آورده است
شیخ ابو عمرو کشی رضی الله عنه دعوی کرده که ابو مخنف خود از اصحاب امیر المؤمنین علی و ابو محمد حسن بن علی
و ابو عبد الله حسین بن علی سلام الله علیهم بوده است ولی به عقیدت محققین فن رجال این سخن استوار نیست
چنانچه شیخ الطائفه شیخ ابو جعفر طوسی رضوان الله علیه در کتاب رجال خویش بدین معنی تصریح نموده گوید
وعندی ان هذا غلط لان لوط بن یحیی لم یلق امیر المؤمنین و کان ابوه یحیی من اصحابه
یعنی سخن شیخ کشی رضی الله عنه بعقیدت من غلط است چه لوط بن یحیی خود امیر المؤمنین علیه السلام را ندیده
و دیده را از نور جمال عدیم المثال همایون آنحضرت روشن نساخته ولی پدرش یحیی در آستان سعدت نشان
آن باب مدینه علم در حلقه اصحاب منتظم بوده و در اینکه ابو مخنف در محضر مطهر حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق
صلوة الله علیه تلمذ و استفاضات نموده در میان علمای رجال خلافی نیست شیخ ابو العباس احمد بن علی نجاشی که
برخی او را از رواة و اصحاب حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیه السلام معدود داشته اند ولی این رای
در نظر ارباب تحقیق از اوج ثبوت ساقط و از حلیه قبول عاطل است آورده اند که جد اعلای وی مخنف بن
سلیم ازدی نیز از اصحاب امیر المؤمنین علی علیه السلام بود و در حوزه شیعیان یمن معدود میشود در عهد
همایون آنحضرت نظر بمراتب صدق و حسن اماثی که داشت از موقف خلافت ایالت مملکت اصفهان
در حق وی مبذول افتاد و ابو مخنف را در مجاری احوال و شرح وقایع وی تاریخ است که آن را کتاب
اخبار مخنف بن سلیم مینامند و دیگر مصنفات و مجامع ابی مخنف که در علم مغازی و ملاحم و فن مقاتل
و فتوح پرداخته بدین گونه است کتاب السقیفه کتاب الرده کتاب فتوح الشام کتاب فتوح العراق
کتاب فتوح خراسان کتاب الشوری کتاب مقتل عثمان کتاب الجمل کتاب الصفین کتاب النهروان
کتاب الغارات کتاب مقتل امیر المؤمنین علیه السلام کتاب مقتل الحسن علیه السلام کتاب مقتل الحسین علیه السلام

کتاب مقتل حجر بن عدی و اصحابه کتاب مقتل محمد و الاشتر و محمد بن ابی حذیفه کتاب مقتل مصعب بن الزبیر
کتاب مقتل عبدالله بن زبیر کتاب مقتل سلیمان بن صرد و عین الورده کتاب مقتل ضحاک بن قیس الفهری
کتاب وفات معاویه و ولایت یزید و وقعه الحره کتاب حدیث وادی الجماجم کتاب مقتل یزید بن المهلب
کتاب اخبار محمد بن ابی بکر کتاب اخبار زیاد کتاب اخبار مختار بن ابی عبیده کتاب اخبار الحجاج
کتاب اخبار ابن الحنفیه کتاب اخبار خالد القسری و یوسف بن عمر کتاب زید بن علی و یحیی بن زید
کتاب ضحاک الحانشی کتاب اخبار شبیب الحارمی کتاب اخبار مطرف بن المغیرة بن شعبه
کتاب الحریث بن راشد و بنی ناجیه کتاب نجدة الحروری و صالح بن مسرح کتاب الازارقه کتاب مرج راهط
کتاب شبیب الحروری کتاب الخوارج و المهلب بن ابی صفره کتاب المستورد بن علقمه کتاب خطبة الزهراء و غیر ذلک

محمد بن شاکر در کتاب فوات الوفیات وفات ویرا در سنه یکصد و پنجاه و هفت نوشته است

ابن ابی رمثه تمیمی

از اطبائی است که در عهد همایون حضرت خاتم الانبیا علیه آلاف التحیه و الثنا بمزاولت صناعات طبیه و ممارست اعمال عملیه اشتغال داشته و در آن زمان بدان فن شریف علم و بر سایر اقران و امثال خویش مقدم بود چنانکه احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که شرح حالات اطبای متقدمین و متاخرین را بنهایت تفصیل نموده او را در عداد متمیزین بشمار آورده اطبائی که در عرب ظهور نموده اند صاحب کتاب استیعاب ابورمثه پدرش را در زمره اصحاب مسطور داشته و روایات جماعتی از محدثین را بدو منتهی ساخته از آنجمله است زیاد بن لقیط قطب الدین لاهیجی در کتاب محبوب القلوب آورده که آن طبیب را در اعمال ید و صنعت جراحی ید طولی کامل و یدی طولی بود و در علاج ضربه و سقطه معارفی تمام و بی نهایت داشت چنانکه از ترجمه وی که اینک مسطور میگردد توضیح این معنی خواهد شد نعیم بن عبدالله از ابن ابی عیینه و او از ابن ابجر و او از زیاد بن لقیط و او از ابن ابی رمثه روایت کرده است که گفت وقتی از اوقات را از قبیله خود بمدینه طیبه رفتم بحسب اسباب و اتفاق بزیارت حضرت رسول مشرف شدم نظرم بخاتم نبوت افتاده از عدم بصیرت و قصد آن حضرت که برسالت آن سرور خبر داشتم در قلبم گذشت که همانا این آثاری است از خارج و داخل در جلد پدید گشته و دور نیست که اگر تمنای معالجت نمایم رضا دهند چون چنین معالجتی از من ظاهر گردد صیت آن باقطار بلاد و امصار ارض رود و مرا سودی عظیم بخشد پس در هنگامی که جماعتی از اصحاب برگرد آن سرور را طیاب اجتماع داشتند جسارت نموده نزدیک رفتم و عرض کردم یا رسول الله من طبیبی ماهرم و در هر نوع از امراض ظاهر و باطن و معالجه آن قادر تمنای آن دارم تا مرا بمعالجت آن اثر که در بین کتف مبارک است ماذون فرمائی تا بزمانی قلیل باسباب طبیه رفع آنرا نمایم بمصداق انک لعلی خلق عظیم عرض مرا اصغا فرموده تا مبادا که از جسارت خود خجلتی حاصل کنم از زبان معجز بیان فرمودند انت رفیق و الطبیب الله یعنی تو رفیقی و طبیب خداوند تبارک و تعالی است

مرا معالجت چون تو لی احتیاج نیست و چون طبیب استفاده نمود که آن جسارت و تمنای وی خارج از رسم و قانون بود منفعلاً با حمرت خجلت از مجلس همایون بمسکن معهود خویش معاودت نمود و آن کلام معجزبیان را که آنحضرت با ابن ابی رمثه فرموده‌اند فضلای از ائمّه معانی مختلفه کرده‌اند از آنجمله سلیمان بن حسان که معروف با بن جلجل و از مشهیرین اطباست و شرح حالش عنقریب درین کتاب مستطاب بیاید کلام مبارک را بدین بیان تعبیر نموده که که چون تحمّل تمادی و مداومت خواهد چنین مستفاد میشود که اعمال ید و صنعت جراحی را مرافقت داشته و صناعات طبیه و معالجات بدنیه را بنده‌ای معتبر از ابوذر غفاری رضی الله عنه روایت شده که گفت شرفیاب حضور مبارک حضرت خاتم الانبیاء بودم عرض کردم یا رسول الله در ابتدای امر چگونه از آثاری که بر جناب تو ظاهر میگشت دانستی که پیغمبر خدا هستی فرمودند یا ابا ذر هنگام بعثت دیدم دو ملک را یکی از آن دو بر زمین فرود آمد و آن دیگر مابین آسمان و زمین بود یکی از آن دو از دیگری پرسید که آن پیغمبری را که ما خبر داده‌ایم این است گفت بلی همین است که خاتم انبیاست و زمانی نخواهد گذشت که دین او روی زمین را فرا خواهد گرفت پس نزدیک من آمدند مرا با یک مرد موازنه کردند سنگین‌تر بودم پس با ده کس و صد کس و هزار کس سنجیدند وزنم راجح آمد چون دیدند که هم وزن من کسی نیست یکی از آن دو ملک بدیگری گفت بشکاف بطن و سینه او را همچنان کردند و او گفت پس بطن و قلبم را شستند و بجای خود گذاشتند و مهر نبوت در میان دو شانه‌ام زدند نبوت برا ختم و مهرش گواه که بر خط آخر بود مهر شاه در باب شکل مهر نبوت روایات عدیده وارد شده و آنچه مشهور است این است که بسان نشان محجمه بود و کلمه لا اله الا الله محمد رسول الله بر آن مکتوب بود و وجوه دیگر بجهت خاتم نبوت ذکر کرده‌اند که ایراد تمام آن درین مقام خارج از سبک تصنیف این کتاب بود لهذا از نوشتن آن مبادرت ننمود و از کلمات ابن ابی رمثه است که گفته است طبیب را بگاه اعمال ید حسن تدبیر و تأمل لازم است چه اعمال ید امری است خطیر و خطری عظیم او را در پیش و نظیر تیر اندازی است که گاه صواب آید و گاه خطا

ابوسهل المسیحی الطبیب

حکیمی فرزانه و هوشمند و طبیبی عالم و بیمانند بوده در فنون علم و عمل شهره آفاق و در اقسام حکمت نظریه نادره ایام بود بجودت ذهن و حدّت فکر و نیکی تصنیف سرآمد دانشمندان عصر و در حسن خط و مراتب ادبیه یگانه و سرآمد مورّخ خزرجی گوید بخط آن طبیب دانشمند کتابی دیدم که خود در رشته تألیف کشیده بود و آن کتاب مشتمل و محتوی بود بر ذکر حکمتهای خدائی که در آفرینش انسان بکار برده است الحق آن کتاب را از فرط جودت و اتقان و درستی الفاظ و معانی بر سایر مؤلفاتش مزیت است آن حکیم دانشمند مطالبی که جالینوس در کتاب منافع الاعضاء آورده است خود در آن کتاب شریف ذکر نموده و با عبارتی فصیح و بیانی رشیق و اضافاتی نفیس آن گنجینه را از فواید گران بها مالامال کرده است و از آن روی خود در دیباچه آن

برسبیل مفاخرت گوید مراتب برتری این کتاب را بر آنچه جالینوس در این باب آورده آن کس نیک شناسد که خود بحلیهٔ دانش و زیور انصاف آراسته باشد چه هر کس از زیور دانش عاطل باشد و از پیرایش انصاف معرا و آنانکه از طریق انصاف کناره جسته اند گاهی مرجوح را بر راجح اختیار کند پس مناط اعتبار رای دانشمندی است که داد انصاف دهد و هم رتبه تمیز را شایسته باشد تا آنچه من فراهم کرده ام و هر چه دیگران گفته اند نیک استقصا نماید و بعد از آن ترجیح و تفصیل دهد و من این کتاب بنهایت تهذیب و تحریر کرده ام و در تسهیل عبارات و ترتیب معانی و اجمال معضلات و اظهار دقایق نکته فرو نگذاشته ام و آنچه خارج بود بیکبره اسقاط نموده ام پس از نتایج خاطر فاتر دقایق کافیه و تحقیقات وافیه در این کتاب درج کرده ام که از نهایت دقت و باریکی بر اصحاب فطانت پوشیده بود و بحکم ترتیب آنچه را دیگران تاخیر انداخته بودند مقدم داشتم و آنچه سزاوار تعویق بود بتاخیر انداختم و در پایان کتاب مبادی فن را که برهان مسائل است در جای خود آوردم مهذب الدین عبدالرحیم بن علی که از اجلهٔ حکما بوده گوید در میان متقدمین و متاخرین اطبای نصاری ندیده ام احدی را که در فصاحت کلام و جودت بیان مانند ابی سهل باشد براستی حسن معانی را با نیکی الفاظ جمع نموده و براسلوبی که اهل فن مطبوع دانند سخن رانده و گویند شیخ الرئیس ابوعلی سینا علمی از زمان نزد وی تحصیل نموده و ابوسهل مسیحی مدتها در حضرت خوارزمشاه ابوالعباس مامون بن مامون بطبابت و منادمت اختصاص داشته چنانکه در شرح حال ابوریحان شمه از آن یاد شده قطب الدین لاهیجی گوید که ابوسهل مسیحی در مؤلفات خویش آورده که چون امزجهٔ نسوان را اختلافات بسیار است لاجرم زمان انقطاع حیض مختلف بود چنانکه بعضی را در سی و شش سالگی منقطع گردد و چون خون حیض قطع شود بالضروره حمل نیز منقطع گردد و انقطاع حمل نه از آن است که جنین را غذائی واجب است و چون خون حیض نباشد غذائی نیابد زیرا که آن عقیدت خطای محض است چه خون حیض فضلهٔ ردیه است که طبیعت به بیشتر آنرا نکرده داشته و خود دفع کرده است پس چگونه متصور شود که چنان فضلهٔ ردیه جنین متصور را غذا گردد و حال آنکه او را مزاجی لطیف و ترکیبی ضعیف و قوائی سست و رطوباتی بسیار است همه دانند که چنین بدن از ادنی موثری متاثر شود در این صورت چگونه توان گفت که این فضلهٔ ردیه موذیه غذای جنین تواند شد پس طریق صواب آن است که انقطاع حیض را در ایام حمل سببی دیگر دانند و آن سبب چنانچه عقل سلیم حکم کند آنست که چون نطفه در رحم قرار گیرد و کسوت جنان پوشد و رحم بر او مشتمل و محتوی شود در آن وقت قوهٔ ماسکهٔ او را نگهداری کند و خون نیز بمتابعت او مسدود و محتبس گردد دیگر آنکه کثرت اوعیهٔ رحم جنین را منضغط سازد و فوهات عرق نیز فشرده شود جواب گوئیم که خود هنگام تولد بترطیب و ازلاق خروج جنین را اعانت کند و اگر نه چنان بودی که بشرح گذشت بایستی در هنگام تولید در زمان نفاس از حوال آن مقدار خون دفع گردد که هرگاه بمیزان وقت بسنجند با خون حیض نه ماه برابر باشد و هم ابوسهل گوید اگر کسی ایراد کند در صورتیکه خون حیض جنین را غذا نباشد پس غذای او چه خواهد بود

کرم متر و وسایل ترخونیک در بدن حال است مصرف غذای جنین رسد و اگر در آن خون فضله باشد قوه ممیزه
آن را جدا کرده ضمیمه خون حیض نماید و در هنگام ولادت و نفاس خارج گردد و قطب الدین در مقام رد و اعتراض
بر آمده گوید که ابوسهل درین مسئله بخلاف اجماع سخن رانده است چه علمای فن تصریح کرده اند که زنان را
در زمان حمل خون حیض منقطع و به سه قسم منقسم گردد قسمی غذای جنین باشد و قسمی به پستان صعود کند و لبن گردد
و قسمی در بدن حامل باند و هنگام ولادت با اخراج جنین اعانت کند و در زمان نفاس دفع شود مؤید این مقال
آنکه مولانا جعفر بن محمد الصادق علیه السلام بمفضل فرماید ای مفضل چشم بصیرت بگشا و از دیده حق بین بنگر
کدام مدبر در رحم بتدبیر جنین قیام کند و با آنکه خود در مشیمه و مشیمه در رحم و رحم در فضای بطن است پس جنین
در آن ظلمات ثلاث از کجا تحصیل غذا می نماید و چگونه در جلب نفع و دفع ضرر خویش قیام دارد بدانکه
خدای تبارک و تعالی مقرر فرموده که خون حیض بسوی جنین بیاید و چنانچه نباتات از آب غذا گیرند جنین نیز
از آن خون متغذی شود و آن غذا همواره نزد وی موجود باشد تا خلقتش بمرتبه کمال یابد و بدنش محکم
شود و جلدش بر ملاقات هوا مقاومت کند و بصرش بر ملاقات ضیاء قوت گیرد پس درد مخاض بر مادرش
مستولی شود و آن درد جنین را از مشیمه خارج کند و در عرصه ولادت آورد و بعد از آن چون خون حیض
محل حاجت نباشد به پستان مادرش گراید و در طعم و لون دگرگون شود بنوعی که موافق مزاج مولود باشد
صدق الله و صدق اولیائه و هم قطب الدین گوید که ابوسهل خود در آن اعتقاد منفرد بوده و این عبارتش
لان هذا مستحیل عندی در انفراد او تایید کند امید که خدای تعالی بر طالبان حقیقت حق را
مکشوف دارد و ایشان را براه راست و طریق درست هدایت کند از کلمات ابوسهل است که گفته
النوم بالنهار بعد الاکل خیر من شربة الدواء النافع یعنی بعد از خوردن غذا در روز اندکی
خوابیدن بجهة حفظ صحت و دفع مرض از هر دوائی نافع انفع است نظامی عروضی سمرقندی در چهار مقاله گوید
چون سلطان محمود سبکتگین شیخ الرئیس ابوعلی سینا و ابوعلی مسکویه و ابن الخمار و ابوسهل مسیحی و ابوریحان
و ابونصر عراقی را از خوارزمشاه طلب کرد و ابوعلی سینا و ابوسهل مسیحی صلاح خود را در آن دیدند در خوارزم
نمانند لاجرم از نزد خوارزمشاه بیرون شدند و دلیلی با خود برداشته در زمانی کمتر از یک روز بیشتر
از پانزده فرسنگ بادیه پیمودند بامداد قرب چاهی فرود آمدند ابوعلی تقویم بیرون کرد درجه طالع
خروج معلوم نمود شرائط استخراج بجای آورده با بوسهل گفت چنان دانم که درین سفر راه گم کنیم و شدت بینیم ابوسهل گفت من نیز
چنان دانم که ازین سفر جان بسلامت نبرم چه تسییر درجه طالع تولد من بعیوق میرسد و یقین دانم عنقریب در این بیابان از تشنگی بمیرم پس دو روز
بگذشت که دلیل ایشان راه گم کرد و شوارع محو گردید آب نایاب شد عطش پدید آمد ابوسهل از شدت تشنگی درگذشت و در آنجا
مدفون شد و از کتب معتبره مستفاد میشود که ایام زندگانی او زیاده از چهل سال نبوده و زمان وفاتش با سال چهارصد و یک هجری
مقارن بوده است همانا از تعبیر ابوسهل مکشوف گردد که محتشم در این بیت گفته
ز آن تشنگان هنوز بعیوق میرسد فریاد العطش ز بیابان کربلا

ستاره عیوق را از دیگر کواکب بذکر اختصاص داده و از آن است که آن کوکب با بیطش اختصاص تمام هست و کتب آن حکیم دانشمند از هزار هست کتاب ۸ و آن از اول تصانیف اوست و ابن الدوله حواشی بر آن نوشته کتاب منتخب العلاج کتاب اظهار حکمتهای خدای تعالی در خلق انسان کتاب در علم طبی کلیات طب در دو مقاله مقاله در آلبه اختصار کتاب مجسطی رساله در ربا کتاب در ... باسم ابوالعباس مأمون خوارزمشاه

ابوریحان محمد بن احمد البیرونی

در انواع صناعات و فنون ریاضی و اصناف علوم بمقامی جای گزید که اهل عالم بر این قضیه رأی مسلم داشته‌اند که در بسیط بجوزه مانند آفتاب منحصر در فرد است و چنان یگانه است که دیده همتایش ندیده و بدان مشابه طاق است که نام جنسش بگوش نرسیده و الحق درج کمالات را عجب درّ یتیمی است گویند اصلش از بلده بیرون است که از توابع و اکناف سند شمرده‌اند محض ترتیب و تحصیل معنی انسانیت که آرایش جوهر انسانی بدوست از آن بلد که مولد و هم موطن مألوفش دانسته قدم بیرون نهاده و در خوارزم که از بلدان ما وراء النهر است بار گشود و در آنجا بتحصیل علوم و کسب معارف اقامت گزید و در اقتباس کمالات و اکتساب معالی چنان مواظبت جست که آسایش از تعب نشناخت و روز از شب ندانست و تنش از قلم استراحت ندید و زبانش از بیان فراغت نیافت و در تمام ایام سال همه شبانه روز را برای تحصیل و تکمیل مساوی میدانست مگر روز مهرجان و نوروز را از رنج تعلیم و تعلم آسوده و بر جمعیت همت نماید و زی گرفتار بود تا تواند بانواع مال و رفاه عیال حق تحصیل و تکمیل ادا کند همی بر آن منوال بگذرانید تا در صعود معارج کمالات مجدی ارتقا جست که هر علم و کمال را تحت قدم نهاده و از آن بالاتر مقام گزید بالجمله در علم سیر و تواریخ چندان مسلم شد که بیهقی در دعوی صدق خود باخبار و روایات ابوریحان استناد جوید چنانکه در احوال خوارزمیان چنین گوید من که این تاریخ پیش گرفته‌ام بر خود الزام نموده‌ام که آنچه نویسم از معاینات خویش یا از سماع ثقات باشد و پیش از این بمدتی دراز کتابی دیدم بخط ابوریحان و او مردی بود در فضل و ادب و هندسه و فلسفه در عصر او چنو دیگری نبود و گزاف چیزی ننوشتی و این درازا از آن دادم تا مقرر گردد که من درین تاریخ چون احتیاط میکنم از کتاب استیعاب فی صنعة الاصطرلاب و سایر مؤلفاتش واضح گردد که آن استاد کامل چنانکه در معقول و منقول مسلم گشت در محسوسات و مصنوعات نیز متسلط بود و در ابداع صنایع عملیه بجائی رسید که دست اختراعش طبقات افلاک و نقوش انجم را در چند صفحه چنان هویدا نموده است که گویا ارواح فلکیه با صفوه خاطرش التیام داشته و صور جمیل و هیاکل در لوح سینه‌اش ارتسام یافته است بالجمله در جودت ذهن و حسن ترکیب بپایه بود که خود در صناعت نقشه کشی و آثار جغرافی ابتکار جست و مبتدع قواعد چند شد که مردم اروپا هر وقت آن قواعد را بپسندند و مطالعت نمایند واضع آنرا بزرگ شمارند و در این زمان مبنای عمل نقشه کشی ایشان بر اصول و قوانینی است که وی اختراع کرده است و ما بعون الله در ذیل شرح حال از آن موقع بسط مقال خواهیم داد با آن احوال آن فاضل یگانه هرگز مطالعت را بر شاهت و پاینداری حیان

اختیار میکرد با آنکه در مسائل نجومیه با علی مدارج ترقیات صنوف و فنون خاطرش بدانش قناعت نکرده همواره
در پی بیش بود از آن روی در غزنه و خوارزم و جرجان رصدخانها بنیاد کرد و در هریک لختی از عمر بپایان برد
تا بر تمام مصالح حکمیه آگاه گشت پس اصحاب تنجیم را انبساطی بگسترد و از فواید آن علم سوانحی ترتیب داد که
روزگاریست منجمان در شمار عیال فضلش معدود باشند آن استاد فاضل بحث تکمیل صنایع و تحصیل بدایع
همواره از شهری بشهری بار میکشود گویا گنج هنر را در رنج سفر میدانست چنانچه چهل سال در هندوستان
بسر برده روزگاری دراز در حضرت شمس المعالی قابوس ابن وشمکیر با توجهات مخصوصه و رتبت نزدیکان
و خاصان انتظام داشت و هم بچند در ساحت ری بعزم تکمیل و سیاحت مقام گرفت چنانکه در کتاب آثار
الباقیه عن القرون الخالیه در ذیل بیان انواء چنین گوید که این فصل واقعه در خاطرم بگذشت که مصداق اشعار محمد بن [illegible]

قد قال فیما مضی حکیم　ما المرء الا باصغریه　فقلت قول امرئ لبیب　ما المرء الا بدرهمیه
من لم یکن معه درهماه　لم یلتفت عرسه الیه　وکان من ذله حقیرا　یبول سنوره علیه

فاما مضمون آنکه اگرچه یکی از دانشمندان سلف گفته که مرد را دل و زبانش که دو عضو کوچک باشند مردی
بزرگ نماید ولی مرا عقیدت چنان است که مردم دانا گویند که مرد را تا دو درهمی نباشد مرد نباشد و اگر بخانه رود
و آن دو درهمش همراه نبرد همخوابه اش بجانب وی التفات نکند و از نهایت خواری گربه خانه اش بر وی
بول آورد باجمله چون از پیشگاه قابوس مفارقت جستم بچند در ملک ری بسر بردم وقتی آن شخصی را دیدم که خویشتن را
در صناعت تنجیم نسبتی با هر حاذق میدانست چون خواستی استخراج احکام کند در حادثات جو مقدمة لمعرفة استنباط
از روی جهل یا نادانی نماید مقارنات کواکبی منسوب بمنازلند اعتبار مینمود و نه از رباطات آنها در استخراجات
معاونت میجست خواستم تا وی را از راه خطا باز داشته بصواب صواب منعطف کنم رای سقیم خویش از دست
با آنکه در رتبت معلومات در هر چیز از من فروتر بود بنا روا و ناسزا با من سخن راند چه او را ثروت و مکنتی بود
که هر قبیح را مدح کند و مرا فقر و مسکنتی که هر فخر را عیب نماید پس دیری نگذشت که روزگار با من مساعد شد و کوکب
اقبالم از وبال بر آمد با وی ملاقات اتفاق افتاد و از باب تصدیق در آمد طریق مصادقت پیش گرفت مع القصه
ابوریحان پس از سیاحت ری بخدمت شمس المعالی قابوس معاودت کرد گویند نزد وی مکانتی عظیم بهم رسانید
آن امیر بر مایه خرد و حکمتش تعجب آورد رای و تدبیرش به پسندید او را بوزارت دعوت نمود وی ثروت علم
و حشمت کمال را از هر چیز بالاتر دانسته از آن شغل منیع امتناع نموده چندی در آن حضرت معتکف گشت و کتاب
آثار الباقیه را که فی الواقع آثار روحانی است جمع و تالیف نمود و دیباچه آن کتاب را بالقاب آن امیر
بیاراست اگرچه مبنای آن مجموعه بر ذکر تواریخ مشتمل است ولی در هر فصل و هر باب چندان لطایف آثار و مطالب
عالیه ودیعت نهاده است که ناظرانش از هیچ علم بی بهره نمی مانند مثل مسائل نفیسه که مانند لآلی منثوره
بوده است از کتب متقدمین التقاط کرده در عقد نظم و رشته تالیف آورده شرح دهد بعد از اتمام آثار الباقیه

بجانب خوارزم مسافرت نمود و روزگاری دراز در آستان مأمون خوارزمشاه که محط رحال حکما و محل رجال علما بود بگذرانید و در نزد وی چنان محرم شد که در هر نفس همدم بود و بحدی در رتبهٔ اعتماد اختصاص یافت که دخیل هر کار و امین هر راز گشت چنانکه بیهقی در شرح دوستی خوارزمشاه و سلطان محمود از ابوریحان حکایت کند که مأمون خوارزمشاه جانب امیر محمود تا بدان جایگاه داشتی که امیرالمؤمنین القادر بالله بدست حسین که سالار حاجیان بود وی را خلعت ولایت عهد و لوا و لقب یمین الدوله و زین المله بفرستاد خوارزمشاه اندیشید که مبادا امیر محمود آزرده شود و بحشمی نهد مرا پیش باز رسول فرستاد تا نیمهٔ بیابان برفتم و آن کرامتها پنهانی از وی فرا گرفتم و بخوارزم آوردم و بدو سپردم فرمود تا آنها را پنهان کردند و آنوقت که هیبت این خاندان برافتد آشکارا کردند تا شد آنچه شد و رفت آنچه رفت بالجمله ابوریحان بحشمت علم و اقتدار کمال قلب خوارزمشاه را چنان مسخر نمود که پایهٔ تعظیم او را باعلی درجهٔ کمال رسانید هم خوارزمشاه بحسن خلق و رفتار خوش چنان وی را بکمند محبت گرفتار کرد که مدت هفت سال بدیگر جای روی نیاورد چنانکه خود در توصیف بردباری و قدرشناسی خوارزمشاه چنین گوید روزی بساط نشاط گسترده و من در پیش او بودم و هم مردی سخت فاضل که صغری نام داشت حاضر بود در هنگامیکه آن مرد پیالهٔ شراب در دست داشت ناخوش شد اسبان که در سرای بودند بانگی کردند و از یکی تیر بادی رها شد خوارزمشاه گفت فی شادیا لشاذب صغری از بی ادبی پیاله بینداخت و من ترسیدم که فرماید سرش را بردارند مأمون شاه بخندید و براه حلم و کرم رفت و هم روزی بر پشت مرکب جامی چند پیموده سیر نمود و مرا بخواندند من دیرتر رسیدم پس بجانب من اسب دوانید و خواست فرود آید زمین بوس کردم و سوگند دادم فرود نیاید گفت

العلم من اشرف الولایات ⁂ یأتیه کل الوری ولا یاتی

یعنی علم را بر هر حکمرانی بلندی باشد عموم عالمیان نزد یک آن بیایند و آن خود نزد کسی نرود با آنکه مرا بدان کردار نیک و گفتار شایسته قرین تشکر کرده بود بدین سخن خجلتی بر تجلیلم بیفزود

لولا الرسوم الدنیاویه لما استدعیتک فالعلم یعلو ولا یعلی علیه

یعنی اگر این رسمهای معموله نبود هرآینه در تخت نزد تو را احضار نکردمی و خود نزد تو می آمدم زیرا که علم بر هر چیزی بلندی گیرد و هیچ چیز بدان بلندی نگیرد و تواند بود که مأمون شاه اخبار معتضد عباسی را مطالعت کرده باشد که روزی در بستانی دست ثابت بن قره که از افاخم و حذاق اطبا بود گرفته تفرج مینمود ناگاه دست بکشید ثابت سبب پرسید گفت

کانت یدی فوق یدک والعلم یعلو ولا یعلی

یعنی دست من بالای دست تو بود و علم را بر هر چیز بلندی هست و چیزی را بر آن بلندی نباشد آورده اند آن شاه کامل صفت سال آنچه با شیخ الرئیس ابوعلی سینا و ابوعلی مسکویه و ابوسهل مسیحی و ابونصر عراقی و ابوالخیر ابن الخمار در سلک ندما و خاصان خوارزمشاه منظوم بود چنانکه از کتب مشهوره مانند نفایس الفنون و حبیب السیر و زینت المجالس و نگارستان

مستفاد میشود و شیخ الرئیس را بحضرت سلطان محمود بفساد عقیده و خبث طریقت نسبت داده و در آن باب چندانها
سخن رانده که حقد و کینه آن حکیم در سینه سلطان جای گرفت از فرط عصبیت در غضب شد و ابوالفضل حسن بن میکال را
نزد خوارزمشاه روانه داشت و پیغام داد که شنوده ام جمعی از افاضل و اهالی را در صحبت خویش نگاهداشته
و از اجتماع ایشان فرخنده مجلسی فراهم آورده و ما را آرزوی لقای ایشان در سر افتاده می باید ایشان را
بپایه سریر اعلی بفرستی تا از شرف حضور ما سعادت اندوز شوند گویند از آن پیشتر که ابوالفضل در رسد
خوارزمشاه خبر یافت دریافت که آن عنایت را انگیزتی در پی است و آن احضار را آزاری در قفا است
ایشان را بخواند و گفت سلطان محمود کس بطلب شما فرستاده است بر ذمت مردمی و بزرگی حتم دانم که شما را
قبل از ورود رسول آگهی دهم چه هرگاه فرستاده سلطان در آید و شما را نزد من بیند یا در این شهر باشید ناگزیر
شما را جانب او روانه خواهم داشت اکنون حالات خویش بنگرید هرگاه بسمت غزنین سر مسافرت ندارید سر خود گیرید و بهر سو
که خواهید رخت بربندید و چون رسول او بیاید شما رفته باشید عذرم پذیرفته باشد ابوریحان و ابن الخمار و ابونصر
ماندند و دیگران از خوارزم بیرون شدند دیرگاهی نگذشت که ابوالفضل وارد گشت حق رسالت ادا کرد صاحب
تاریخ نگارستان گوید آن سه حکیم بماندند و بغزنین فرود آمدند و چون در پیشگاه حضور بار یافتند سلطان محمود خواست
که نقد دانش ایشان را بمحک امتحان بیازماید چنانچه صاحب نفایس الفنون گوید از کارکنان دولت سلطان محمود در افکندند که ابوریحان
در علوم نجوم چنان است که هیچ چیز او پوشیده نیست سلطان گفت وجود دیگر را هیچ چیز پوشیده نیست آن کار را ابوریحان گفت عند الامتحان یکرم
الرجل او یهان اگر سلطان تصدیق دعوی ایشان از من بنده برهان طلبد فضل پوشیده عیان گردد هیچ زیان
ندارد سلطان از سر غضب گفت ضمیری کرده ام بیان کن تا چیست و ضمیر کرده بود که خود از آن قصر از کدام در بیرون رود
و آن کاخ را دوازده درگاه بود پس ابوریحان اصطرلاب برداشت و حالا بر گرفت طالع مسئله معلوم کرد و زایچه نهاد
جواب آن معلوم نموده در ورقی ثبت کرده و ضبط نمود گفت معلوم کردم سلطان بفرمود تا در برابر او دیوار قصر بشکافتند
و از آنجا بیرون رفت و چون مسطورات ابوریحان از لحاظ نظر سلطان بگذشت واضح گردید که آن فاضل دانای حکیم صریح
از آن معنی که صورت پذیرفته بود خبر داده است پس غضب سلطان زیادت گشت و بفرمود تا او را از بام قصر
بزیر اندازند خواجه حسن دانست که سلطان در غضب است و شفاعت در نگنجد بفرمود تا او را بر بام قصر بردند و در زیر او
دامی چند مهیا نمودند تا گر بواسطه آنها فروتر رسد چون او را بینداختند زیادت المی بدو نرسید مگر انگشت خنصر او
قدری مجروح شد خواجه حسن بفرمود تا او را از آنجا ببردند و تعهد مینمودند بعد از چند روز سلطان بر هلاک وی ندامت و افسوس
اظهار کرد حسن جبهه بر زمین سود و گفت اگر امان باشد بحضور سلطان در آید سلطان گفت که او را از قصر بینداختند
حسن گفت چون بسیاست او اشارت رفت و آثار غضب ظاهر شد ترسیدم شفاعت در نگنجد و قدرت آنکه فرمان
دگرگون شود نداشتم و نخواستم هنرمندی چنین بافسوس تلف شود چاره را چنان دیدم که زیر او دامی چند بسته در آنجا
مهیا باشند تا گر بواسطه آن سالم ماند سلطان را آن معنی پسندیده آمد او را طلب داشت و گفت اگر دعوی تو چنان است

که هیچ چیز بر تو پوشیده نیست چرا از این حال واقف نبودی ابوریحان طالع تحویل خود بیرون آورد در آنجا از آن ماجری
بی‌کم‌وبیش خبر داده بود و سلطان از روی غضب رفت و بفرمود تا او را بزندان بردند و تا شش ماه مهجور و محبوس ماند و در طول این
مدت کس حدیث ابوریحان نیارست گفت و از غلامان یک غلام نامزد بود که او را خدمت میکرد و بحوائج او بیرون همی شد
و درون همی آمد روزی این غلام در مرغزار غزنین میگذشت فال گوئی او را بخواند گفت در طالع تو چند نقشی همی بینم
هدیه بده تا بگویم غلام دو درم بدو داد فال گو گفت عزیزی از تو در رنجی است تا سه روز دیگر از آن رنج خلاص گردد
و خلعت و تشریف پوشد و باز عزیز و مکرم گردد غلام بر سبیل بشارت این داستان با خواجه گفت ابوریحان را خنده آمد
و گفت ای ابله ندانی که در چنان جایها نباید ایستاد و دو درم بباد دادی گویند احمد حسن میمندی شش ماه فرصت می‌طلبید
تا حدیث ابوریحان بگوید آخر بشکارگاه سلطان را خوش طبع یافت بتقریبی علم نجوم در میان آورد گفت بیچاره ابوریحان
دو حکم نیکو نمود در عوض بزندان رفت محمود گفت هر دو حکمش خلاف رای من بود و پادشاهان را سخن بر وفق
رای ایشان باید گفت تا از ایشان بهره بردارند آن روز اگر یکی از این دو حکم خطا شدی او را خوب بودی
فردا بگوی تا او را بیرون آورند و اسب ساخته و هزار دینار و غلامی و کنیزی بدو دهند همان روز که آن فال گو
گفته بود ابوریحان را بیرون آوردند و تشریف بدو رسید و سلطان از او عذر خواست با ابوریحان گفت اگر خواهی
از من برخوردار باشی سخن بر مراد من گوی نه بر علم خویش ابوریحان از آن پس سیرت بگردانید و این یکی از شرایط
خدمت پادشاه است چون ابوریحان بخانه رفت افاضل بتهنیت او آمدند حدیث فال گو با ایشان بگفت عجب داشتند
کس فرستادند و او را بخواندند سخت لاعلم بود و هیچ چیز نمیدانست ابوریحان گفت طالع مولود داری گفت دارم
طالعش بنگریست و دید سهم الغیب بدرجه طالع بود تا هر چه می‌گفت اگر چه عمیا بود بصواب نزدیک همی آمد و اصحاب نجوم اینگونه
روایات و حکایات را از خرافات شمارند همانا پس از رهائی بخوارزم معاودت کرد و در ظل عاطفت خوارزمشاه بنا بامید
با جاه وجیه و قدر رفیع بسر برد چون مأمون شاه مقتول شد و دولت آن خاندان انقراض یافت مصلحت وقت در آن
دید که با گنج عزت در کنج عزلت بنشر علوم و تالیف کتب پردازد چنانکه برخی گویند تا شصت سال در آن شاغل شریفه
همی اوقات بگذرانید تا روزگار بساط عمر سلطان محمود سبکتگین را در نوردید چون ابوسعید سلطان مسعود بن یمین الدوله
و امین الملة بجای پدر بر اورنگ سلطنت نشست ابوریحان بعواطف بی‌نهایت مسعودی اقامت غزنین اختیار کرده از فر
انعام سلطان مسعود حظی وافر یافت بشکر انعام و پاس مراحم خسروی را در آن دید که در تالیف کتابی پردازد
آنرا بالقاب همایونی بیاراید و نام نیک او را بر صفحه روزگار باید پیوند دهد پس قانون مسعودی را بنام وی تالیف نمود
چنانکه خود در دیباچه آن کتاب عباراتی آورده که مفادش بر این شرح است اگر چه آن خسرو با بذل لذت هیچ نعمت
بذلت هیچ منت آلوده نکند ستوده منشی است که منت و اذی ندارد و اجر و جزا نخواهد ولی عقل سلیم تضییع نعمت را
بحکم صریح حرام شمارد و سحاب مکرمت آن خدیو هنردوست علاوه بر لطف عام چندان بفضل خاص بر من ریزش نمود
که شکری از پی شکری ملتزم گشت قطره‌ای از بحر احسانش آنکه در این آخر عمر از وفور اسباب و حصول آمال

بر بساط علم عزّ وی خدمت بخشید و در سلک بارگاه‌یافتگان حضور مکانت تقدیم ارزانی داشت و مرتبه‌ام بلند کرد بدانچه
که آوازهٔ فضل و صیت علم را با اقطار و امصار برد و مرا با جمله آن کرمت بی پایان که خواجگان در بارهٔ بندگان خود
مرعی بسیار ند در حق من مبذول داشت با آنکه من بنده حق یکی از آن به نعمتم چگونه شکرگذاری توانم کرد و همان بهتر
که خود بعجز و قصور اعتراف نمایم و چون نفایس علوم را در آن حضرت عالی قدر بی تمام است این رساله را که در صنعت
تنجیم است به حدیث نعمت داشته وسیله تقرب قرار دهم پس از اتمام کتاب قانون سلطان مسعود محض جایزه و انعام
مقرر نمود تا پیلی یکبار نقره خالص حمل کرده نزد وی برند چون آن پایه قدر خود را از آن رفیع الاثر می‌شمرد
که اوقات فرخنده را بضبط آنها مصروف دارد لاجرم قبول نکرد و گفت همانا این بار مرا از کار باز دارد
خردمندان دانند که نقره بسر رود و علم می‌ماند و من بتقوی خود هرگز معارف باقی را بزخارف فانی نفروشم
و مؤید از فضایل آن استاد کامل مناظرات و مباحثاتی است که در چند مسئله طبیعیه با شیخ الرئیس ابوعلی سینا
در میان داشته است و مبنای آن مسائل بر سکون ارض است و بر میل جمیع اجسام با این مرکز و امتناع خلاء و ابطال
جزء لایتجزی و تناهی ابعاد و امثال آنها برگزیده تطرق تحقیق در آن رساله که مطمح انظار متقدمین و مطرح افکار متاخرین است
تامل کند از مایهٔ فضل و پایهٔ علم آن دو حکیم یگانه آگاه شود در تاریخ الحکما مسطور است که ابوریحان در آن مناظرات
ادب از دست بداد و در برخی جا شیخ الرئیس را الفتی الفاضل یاد کرد آن سخن بر طبع شیخ گران آمد از جواب‌های
مسائل و رسائل او سر پیچید و شاگرد خویش ابوعبدالله معصومی اجوبهٔ او را حوالت نمود معصومی بوی نوشت
که هرگاه در برای مخاطبه حکیم الفاظی خوب و کلماتی دلپسند اختیار می‌نمودی با طریقه حکمت نزدیکتر بود او را مصنفات
از آن بیشتر است که در شماره آید یاقوت حموی گوید وقتی بجامع مرو درآمدم در وقف‌نامه آن مسجد فهرست
اسامی مؤلفاتش دیدم که در اوراقی چند با خطی درهم و مقرمط نوشته بودند و چون برشمردم شصت ورق بود
برخی گویند در هنگام حمل ثقل زیاده از یکبار شتر بود ولی دست حوادث چنان شیرازهٔ آن تصانیف
نفیسه از هم بگسیخت که از آن بسیار جز اندکی در میان نیست نگارنده دانشمند و زیر علوم که در اکتساب علوم ریاضیه
و سایر فنون روزگاری بسر برده است از بدایت تحصیل تاکنون که سنه هزار و دویست و نود و چهار هجری است
در هر محل و هر مخزن از مؤلفات آن فاضل یگانه نشانی باز جست چون تشنه که آب زلال یابد یا صائمی که هلال شوال بیند
با جد تمام فحص از هر طور توانست چند مجلد بدست آورده و اینک کتاب قانون مسعودی و کتاب تفهیم بزبان عربی و پارسی
و کتاب استیعاب فی صنعة الاسطرلاب و آثار الباقیه عن القرون الخالیه در مخزن کتب وی موجود است و کتاب
آثار الباقیه را بپارسی شرحی نوشته که توان گفت اگر ابوریحان بر این شرح واقف شدی چنان گفتی که شیخ بهائی از جانب محمود چغمینی بر ملخص گفته

لازال سعیك مشكورا واسمك في صدد جريدة الفضل مسطورا فلقد سلكت في تبيانها وحققت معانيها
بانضاج دررها وابراز كنوزها واظهار خفاياها وابراز خباياها وتحرير مقاصدها و
معضلاتها وتيسير غوامضها ومشكلاتها فعليك مني اشرف التسليم والطف التحية والاكرام

بالجمله از تمام آن مؤلفات که ریسی وار درجهان هست که ذکر شد و مصنفاتی که از آنها جز اسمی در میان نیست این است
کتاب تجرید الشعاعات والانوار کتاب الاستشهاد باختلاف الارصاد کتاب الشموس الشافیه للنفوس
کتاب فی اخبار المبیضه والقرامطه کتاب التنبیه علی صناعه التمویه کتاب المقالات والآراء والدیانات کتاب الجواهر
کتاب فی العجائب الطبیعیه والغرائب الصناعیه فی العزائم والطلسمات والنیرنجات کتاب الارقام کتاب مقالید علم الهیئات
کتاب تسطیح الکره کتاب العمل بالاصطرلاب. کتاب زیج مسعودی کتاب تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن
کتاب الاظلال کتاب دلائل القبله رساله فی تهذیب الاقوال مقاله فی استعمال الاصطرلاب الکری مقاله
فی عوارض الزلزله کتاب الصیدله اختصار کتاب بطلمیوس کتاب الاطوال للفرس و کتاب تاریخ الهند
اگرچه آن همه تالیف و تصنیف که یاقوت حموی نقل کرده بهت محل تعجب است ولی با آن اشتغال و مواظبت
که ویرا بوده مجال سخنی نماند گویند هنگامی که طایر روحش پر و بال میگشود تا آشیان بدن را وداع کند دوستی که
در زمره افاضل بود با حالتی آشفته ببالینش حاضر گشت و چون ابوریحان چشم گشود بدو گفت در باب جدات فاسده
روزی تبعی سخنانی میگفتی اکنون میخواهم حق مسئله بیان کنی گفت کنون مقام سئوال و مجال جواب نیست گفت
فرخنده رفیقا هرکه در این عالم بار گشاید بضرورت بدان جهان رخت بربندد ولی مذاهب عقل حکم میکند که من آن مسئله
بدانم و بمیرم از آن بهتر است که ندانم و جان سپارم بدلخواه وی حق مسئله را بیان کردم و چون سخنانم تمام شد
عمر ابوریحان بپایان رسید برخواسته طریق خانه خویش گرفتم هنوز آن مسافت طی و قطع نشده بود که رشته عمرش
قطع شد و در آن خانه ناله و شیون از مرد و زن بلند گردید و آن واقعه در سال چهارصد و سی و اند بود و چون سخنی از مطایبات
و بذله گوئی بمیان آمد این چند بیتی از اشعارش مناسب است که در زیر تحریر درآورم

یا شاعراً جاءنی یخری علی الادب ... وافی لیمدحنی والذم من اربه
وجدّ ضراطاً فی لحیتی سفهاً ... کلا فلحیته عثنونها ذنبه
وذاکراً فی قوافی شعره حسبی ... ولست والله حقاً عارفاً نسبی
اذ لست اعرف جدی حق معرفة ... وکیف اعرف جدی اذ جهلت ابی
انی ابو لهب شیخ بلا ادب ... نعم ووالدتی حمالة الحطب
المدح والذم عندی یا ابا حسن ... سیان مثل استواء الجد واللعب
فاعفنی عنهما لا تشغلن بنا ... بالله لا توقعن نفساً الی التعب

ای شاعر بوالفضول هرزه درآی که طریق یاوه گوئی را مجری مستقیم دانسته محضر مرا گشوده تا از لسان خود عقده
بر داشته در سراج ستایش از طبع روان فضل و هنر را بدفوع خاطر ملوث کنی بجهه با نقل مدایح من دو فاتن
مقابین را بر حمت نقل و اقتباس میپسند از چه خوی زشت و خصلت ناپسند من لایق مذمت است نه مستحق مدحت
آن بوالفضول از خامی و ابلهی از در ریشخند درآمده تا ریش و سبلتم شانه تیز کند و اینقدر نداند که من ریش نخواهم

و بسبب مبرزی بی بیم قرار داده و بردم بیاد خواهم داد حال ان افسانهائی که مرا در باب حسب آورده بودی همان است که شنیدی و اما در خصوص نسب باین بگویم ندای با سو کند که من نسب خویش نیکو نشناسم چه از نام حسب پدر همین قدر دانسته ام که وی را ابولهب کنیت بوده و از هر دو کال هیچ بهره نداشته و والده وامه حمالة الحطب بخشد ای ابو الحسن شاعر بر تو مستور نماند که ستایش و نکوهش حقیقت کوئی و بدگوئی در عقیدت من یکسانست و از تو سادگی که مرا از آن مراتب و مناقب که دعوی کرده و مساعی داری و معتقد خویش باین خرافات بخته نداری و نیز این شعر را رود

فلا یغررک منی لین مس ... تراه فی ذنوبی واقتنایا

کانّی اسرع الثقلین طرّاً ... الی الحوض الردیّ و فنایا

ماحصل مراد آنکه زنهار بدان نرمی که در مدرس استفادت از من شاهدت کنی فریفته چه بهنگام شحی و جنگ در ورطه هلاکت تمام انس و جن را سبقت گیرم چون از مطالب علمیهٔ ابوریحان سخن رفت اینک با نجاز وعده در شرح مطویات پاره کتب و بعضی مسائل او سخن رانیم از نتایج افکار و بدایع آثار آن فاضل یگانه بعضی مسائل طریفه و مطالب عالیه است که با فقدان اسباب و نقصان آلات بحسن قریحت و فکر دوربین برای آنها ایجاد قانون و تأسیس اساسی کرده است که هر کس بنظر انصاف در آنها تأمل کند بر رتبت علم و مقدار فضلش اطلاع یابد من جمله اصول و ضوابطی است که در تسطیح کرهٔ زمین و رسم نقشهای جغرافیا در مطاوی مؤلفات خود آورده است اگر چه حکمای اروپا آن قواعد را از وفور اسباب و تکمیل ادوات باعلی مدارج کمال رسانیده اند ولی هرزمان این عبارات بشنوند و آن اشارات را ببینند باقتضای الفضل للمتقدم او را بزرگ شمارند و شایستهٔ هر قسم تحسین دانند اینک محض ایضاح آن رموز و کشف آن کنوز آنچه در آثار الباقیه در باب رسم نقشهای جغرافی ذکر کرده است حاصل مراد او را بیان کنیم ابوریحان گوید لعاونکه در تسطیح منازل قمر و صور کواکب در سطوح مستویه می‌نمایند میتوانند چیزهائیکه بر کرهٔ ارض است تسطیح کنند و من خود در این باب شرحی ندیده ام و آنچه گویم از نتایج افکار و لوائح خاطر خویش گفته باشم پس مرا معذور دارند و اگر خطائی در یابند محض کرم بر من ببخشایند محصل مقصود آنکه رسم و تسطیحی که از کرهٔ ارض منظور است از این دو بیرون نیست اولاً تسطیح دوایر عظیمه و صغیره است که بر کرهٔ ارض واقع یا مفروض باشد ثانیاً تسطیح نقاطی است که بر این کره واقع یا مفروض باشد اما تسطیح نخستین پس باید دانست که دوایر مفروضه در نصف شمالی است یا در نصف جنوبی مثلاً در تسطیح دوایر شمالیه سطحی مستوی فرض کنند که با قطب شمالی بیک نقطه مماس شود و هم موازات و محاذات داشته باشد با سطح دایرهٔ معدل النهار پس مخروطاتی توهم نمایند که رأس آنها در قطب جنوبی باشد و سطح آنها گذر کند بر دوایری که تسطیح آنها مقصود است و از آنها نیز گذشته بسطح مستوی مفروض متصل شود پس فصل مشترکی که میانه سطح مستوی مفروض و سطح مخروطات است تسطیح آن دوایر که بر آن سطح شده و اما تسطیح دوم همان نیز مانند نخستین است جز آنکه در جای مخروطات خطوط متوهم شود پس سطحی مستوی فرض کنند که با قطبین بیک نقطه گذر کند مثلاً در تسطیح نقاط شمالیه از قطب جنوبی

خطوطی اخراج کنند که آنها بدان نقاط مرور کنند و از آنها گذشته بسطح مستوی مفروض متصل شوند پس قوس مشترکی که میان سطح مفروض و طرف خطها واقع گردد تسطیح آن نقاط است که بر آن سطح شده و صنعانی راس مخروطات را در قطبین قرار ندهند بلکه آنها را بر استقامت محور داخل کره یا خارج آن فرض نماید پس در سطح مستوی مفروض خطوط مستقیمه و دوایر و قطع تصویر و تشکیل یابد ابوریحان گوید اگرچه ابوحامد در این باب نسخی آورده است ولی بر من سبقت نداشته است و بعد از بیانات من بر آن مطلب متفطن شده و از قواعد تسطیح نوعی دیگر است که من استوانی نام نهاده ام و در کتب متقدمین خود ندیده ام و آن براین وجه است که آنچه از دوایر و نقط بر صفحه کره واقع است بر آنها خطوط و سطوحی بموازات محور گذرانیم تا بر سطح نصف النهار خطوط مستقیمه و دوایر و خطوط تصویر و تشکیل شود و لیکن ولی در اعمال این قاعده اجزای صفحه زمین بر یک نسبت تسطیح نشوند پس مناسب تر این است که دایره بر صفحه کاغذ رسم کنیم و هرچند بزرگتر باشد بهتر است و آنرا بدو قطر که از تقاطع آنها زاویه قائمه حادث شود بر چهار قسمت نمائیم و یکی از آن انصاف اقطار را بر نود جزء متساوی قسمت کنیم و از مرکز دایره ببعد هر کدام از آن اقسام نودگانه دایره رسم نمائیم پس نود عدد دایره متوازیه متساویة البعد ترتیب داده میشود و دایره محیطه را بسیصد و شصت جزء متساوی قسمت می کنیم و از مرکز دایره خطوطی مستقیمه بر نقاط تقسیم که در دایره محیطه است وصل مینمائیم تا شکل تمام شود پس الیوم محیط قائم مقام دایره استوائیه و مرکزش یکی از دو قطب است و بر محیط استواء نقطه نظیر مبدء طول فرض میکنیم و از روی جدول طول و عرض بلدان طول هر بلدی را که خواسته باشیم از بلدانی که بر این نصف کره واقع میباشند بر دایره نوشته و ابتدا از نقطه مبدء کره بسمت یسار باندازه درجات آن طول میشماریم تا نقطه که منتهای درجه طول آن بلد باشد و از آن نقطه باستقامت خط که بمرکز منتهی است بقدر درجات عرض آن بلد از دوایر نودگانه می شماریم هر جا که رسیدیم موضع آن بلد است و آنجا را نقطه نشان می کنیم و این عمل را در جمیع بلاد دیگر که در این عرض واقع میباشند جاری مینمائیم مثل همین عمل را در دایره دیگر تکرار میکنیم تا جمیع بلاد بر صفحه دو دایره تسطیح میشوند و بعد حدود ممالک را با الوان مختلفه بدان دو صفحه طرح می کنیم بهمان قسم که بر صفحه زمین واقع شده اند تا مشهود شود اگرچه مسائل مذکوره منسوب بمبدعات و مخترعات سلف مهندسین در نهایت اتقان است ولی از سلامت ذوق و رزانت عقل به تسطیح دیگر رغبت کرده گوید در وجوه مذکوره تسطیح بعضی معایب دیده شده که معایب آنها بوجه ذیل مرتفع میشود و مناسب تر آن است که در ترسیم و تسطیح آنچه را انگاریم چنین دایره رسم میکنیم و دو قطر آنرا بر یکدیگر عمود ساخته جهات اربعه را بر چهار طرف آن نشان می کنیم و هر دو قطر را در چهار جهت بی اندازه امتداد میدهیم و هر یک از چهار نصف قطر را بر نود جزء متساوی قسمت می کنیم و محیط را هم بر سیصد و شصت جزء منقسم میسازیم بر خط مشرق و مغرب مراکز دوایری طلب میکنیم که هر کدام مرور نمایند بر جزوی از اجزاء قطر و بر دو نقطه شمال و جنوب و چون مراکز بدست آمد از آن دوایر آن قدر قوسها رسم می کنیم که در داخل دایره تسطیح است صد پس یکصد و هشتاد قوس رسم شود و قطر را بر اجزای متساویه قسمت نمایند و جمیعاً از طرفین منتهی شوند به نقطه شمال و جنوب و اینها دوایر طول باشند پس رجوع می کنیم بخطی که از نقطه شمال بر استقامت قطر ممتد گشته و بر آن خط مراکز دایره ها را

حساب کنیم که مرز زمانه برسد نقطه معین دو نقطه که بر طرفین مشرق و مغرب اند از محیط و نقطه که نزدیک مرکز است از قطر و بعد برسد
نقطه دوم تقسیم محیط و قطر و بکذا تا نود عدد دایره رسم شود پس در نصف جنوبی شکل همین عمل اجاری میسازیم بر خطی که از نقطه
جنوب بر سمت سماست قطر خارج شده تا تمام دوایر عرض یعنی یکصد و هشتاد رسم شوند و هریک از دوایر طول را بیکصد و
هشتاد رسم شوند و هریک از دوایر طول را بر یکصد و هشتاد قسمت نمایید و نقطه مغرب را مبدء طول فرض کنیم و خط مشرق
و مغرب را دایره استوا، و از نقطه مغرب بعد درجات طول بلد بر خط مشرق و مغرب میشماریم تا منتها درجه معلوم شود و از آن
روی بعد عرض بلد به شمالی باشد و به جنوبی میشماریم هرجا رسیدیم موضع بلد مطلوب است و امثال این عمل را در بسیار
جاها جاری نماییم و هم از آثار لطف ترجیب وی لفظی است که او را در مسئله حرکت ارض حاصل شده است چنانچه
در کتاب استیعاب در عمل اسطرلاب زورقی عباراتی آورده است که هرکس در آنها تأمل کند داند که اختیار
آن مذهب و سلوک آن طریقه را نهی تمام داشته است قال و قد رأیت لابی السعید السجزی اسطرلابا
من نوع واحد بسیط غیر مرکب من شمالی و جنوبی سماه الزورقی فاستحسنته جدا لاختراعه ایاه
علی اصل قائم بذاته مستخرج مما یعتقده بعض الناس من ان الحرکة المرئیة من الارض دون الفلک
و لعمری هو شبهة عسر التحلیل صعبة المحق لیس للمعولین علی الخطوط المساحیة من نقضها شیء
اعنی بهم المهندسین و علماء الهیئة علی ان الحرکة سواء کانت للارض او کانت للسماء فانها
فی کلتا الحالتین غیر قادحة فی صناعتهم بل ان امکن نقض هذا الاعتقاد
و تحلیل الشبهة فذلک موکول الی الطبیعیین من الفلاسفة
گوید از ابوسعید سجزی اسطرلابی بسیط دیدم که از شمالی و جنوبی مرکب نبود و آنرا زورقی نامیده بود آنرا زیاده مرا پسند افتاد
و وی را بسیار تحسین کردم چه آنرا بر اصلی استوار داده بود قائم بذات و بنیان آن شکل و مدار آن صنعت بنا بر عقیدت
مردمی بوده است که ارض را متحرک دانسته و حرکت شبانه روز را به افلاک منسوب ندانسته اند قسم بجان خود که آن
عقیدت شبهه ایست که تحلیلش در نهایت دشواری است و قولی است که رفع و ابطالش در کمال صعوبت است
مهندسین و علما ایست که اعتماد و استناد ایشان بر خطوط مساحیه است در نقض آن شبهت و رد آن عقیدت
بسی ناچیز و تهی دست باشند هرگز دفع آن شبهه را اقامت برهان و تقریر دلیلی نتوانند نمود و این معنی باعث طعن ایشان
نشود زیرا که حرکت مرئیه چه از ارض دانند و چه از سما شناسند در هر حال بصناعت ایشان زیانی نرساند
و اگر دفع آن شبهت در حیز امکان آید و رد آن با برای دم زدن باشد با فکار و اندیشه طبیعیین فلاسفه منوط است
هم که ایشان با شراق نفوس شریفه رد آن مقال را نافذ و اثبات فاقی بیاورند اگرچه ابوریحان در آن مسئله
طریق گروهی را که قبل از بطلیموس بوده اند پیموده است ولی در چنان مرحله که قدم متقدمین در تزلزل بوده و اقدام
متأخرین در لغزش افتاده است با حکیمی مانند بطلمیوس و جماعتی که بعد از وی بوده اند طریق خلاف پیش گرفتن و حرکت
ارض اعتقاد کردن در آن وقت کار سهل و آسانی نبوده است هر دانا میداند که از غامض مسائل قول دادن

از فرط اعتمادی است که قائل را بجودت ذهن او دیا بعقل خود بوده و حق را بعیان دیده است بطوریکه یارای اغماض نداشته اگرچه آن فاضل یگانه بدان عقیدت برجای نماند ولی سلوک آن منهاج قویم بحدت ذهن و ذکاء ذاتی بوده و رجوع از آن عقیدت بواسطه امر عرضی واقع شده مانند فقدان اسباب یا نقصان آلات و امثال آنها و هم از طرایف آثار و مسائل که خود در آنها ابتکار جسته است استخراج جیب درجه واحده است که در قانون مسعودی بیان کرده و بعد از تالیف آن کتاب نفیس اگر کسی بمطالعتش فایز شده و از آن مسئله سخنی رانده است غواص آن بحر و کامیاب آن معدن است. سلطان شهید الغ بیگ در زیج خود رایت مفاخرت افراشته استخراج جیب درجه واحده را بطریق برهانی بنحو مخصوص منسوب داشته است چنانکه در باب دوم از مقاله دوم در معرفت اوقات و طالع بر وقت آنچه تعلق بدان دارد گوید جیب یکدرجه که بنا عمل جدول جیب و ظل بر آن است الی یومنا هذا هیچکس بطریق برهانی استخراج نکرده و همه حکما تصریح کرده اند باآنکه طریق عمل باستخراج آن نیافته اند حیلت کرده اند تا تقریب بدست آورده و ابعنایت الله و حسن توفیقه بطریق برهانی ملهم شدیم و در بیان آن علیحده کتابی پرداختیم و هم سلطان شهید در تعدیل سیم قمر گوید اما در تسهیل مرکز تعدیل اول برگیریم و بر خاصه افزائیم تا خاصه معدله حاصل شود پس بخاصه معدله تعدیل دوم و اختلاف برگیریم و نگاه داریم پس اگر خاصه معدله کمتر از شش برج باشد بمرکز دقایق المخصص از جدولی برگیریم که بعد از جدول موضوع است آنچه باشد در اختلاف ضرب کنیم و حاصل را با تعدیل دوم بر وسط افزائیم تقویم قمر حاصل شود و ملا عبد العلی بیرجندی در شرح زیج گوید قدما جیب یکدرجه را بتقریب بیرون آورده اند و بناء جدول جیب بر آن نهاده اند و افضل المهندسین مولانا غیاث الدین جمشید کاشانی که اصل رصد سمرقند از آثار طبع لطیف اوست ملهم شده باستخراج جیب یکدرجه و در آن باب رساله انشا نموده و مصنف تغمده الله بغفرانه طریقی دیگر در باب جیب درجه واحده بیان فرموده و در آن باب رساله نوشته است انتهی اصحاب مروت و انصاف میدانند که مصنف و شارح حق ابوریحان را کتمان کرده اند چه کتاب قانون مسعودی در خزاین کتب سلطان شهید بوده است و در اکثر اوقات بمطالعت آن فایز می شده چنانچه از مکتوب غیاث الدین جمشید که از برای پدرش نوشته است و ما خود نسخه از آن مکتوب را خواهیم نگاشت آن دعوی قرین صحت و ثبوت خواهد شد با وجود این همه کاش سلطان شهید در مسئله جیب درجه واحده از استفادت و استعانت خود عبارتی میگفت یا در اعانت و افادت ابوریحان اشارتی میکرد و هم در تعدیل سیم قمر که محض تسهیل عمل حیلتی بکار برده است کاشش از طریق ثبوت و انصاف در آمدی فرمود که ما در این مسئله یا در این حیلت متابعت ابوریحان و با آثار او اقتدا کردیم و برابر او رفتیم و نیز ملا عبد العلی بیرجندی کاش از جاده انصاف خارج نشده چنانچه از غیاث الدین جمشید سخنی آورده در مسئله جیب و هم در تعدیل قمر کلامی از ابوریحان میگفت یا نامی از او ذکر می کرد بالجمله محض اثبات مدعا در اینجا بر وعده اینک سطری از مکتوب غیاث الدین را بعینه در رشته تحریر آوردیم و هو هذا روزی در سبقی که حضرت سلطنت خلد الله ملکه و سلطانه بمطالعه مشغول بود و قاضی زاده رومی در مجلس حاضر بود و حوالت برهانی بقانون مسعودی کرده بودند در آن مجلس قانون را حاضر فرمودند آن برهان را طلبیده

چون در مجلس مطرح شد قاضی زاده قانون را بیرون برده که تحقیق کند بعد از دو روز آورد و گفته‌ها تا در محل
تحکی است که مسأله تمام از آن بیرون نمی‌آید نسخه دیگر باید طلبید و با آن مقابله کرد و این بنده را در آن دو روز
می بود میان عارض شد بدان جهت از خانه بیرون نرفت با آن حال بر قسم بود و بحضور رشا قصه در زمانی که قاضی زاده
در مجلس بود همین که نظر بنده کی حضرت سلطنت پناهی بر این بنده افتاد فرمود که مولانا این مسئله را بیرون آور
و قانون مسعودی بدست این بنده داد همین که این بنده پنج و شش سطر از آن مسئله فرو خواند تمامی مسئله عیان گردید
و هیچ ترک در آن مسئله نبود و استخراج هم در کتاب آثار الباقیه بعضی مطالب مندرج است که در کتب حکمای اروپا
بر این آنها اقامه شده است من جمله در باب جستن آبها از بعضی چشمه‌ها شرحی گفته که بعینه حکیم ... ان ...
در باب ... ذکر کرده است و ما بعد از طی مسائل و مطالب ابوریحان آن مسئله و سایر مسائل فوائد
نقشه‌کشی را که حکمای اروپا معمول میدارند خواهیم نگاشت تا واضح شود که در آن مسائل ابوریحان را
با اول حکمای ایشان توارد خاطر بوده است و یا ایشان بمؤلفات وی ظفر یافته آن قواعد را از وی اقتباس
کرده‌اند در آثار الباقیه گوید آبهائی که در تک چاه مجتمع میشود بر دو قسم است گاهی از اطراف چاه ترشح کرده
جمع میشود و سطح آن آبها با سطح آب مجتمع هم کف و هم ترازوست و این قسم را ممکن نیست که بهیچ تدبیر بجستن آورد
چه فشار و ضغطی که وارد بر آن شود موافق نیاید و گاهی میشود که آب در تک چاه بقوت جوشش میکند زیرا که ماده و منبع آن
ارتفاعی است که از آنجا بشدت سرازیر شده و از منافذ خارج میشود و این قسم را ممکن است که با آلات معموله
مانند فواره‌های بلند و لوله‌های از جستن چاه ... بقدری که منتهای آب فواره با سطح اصلی ماده مساوی و موازی شود
و ارتفاع گیرد و کاه مسجد قلعه و مناره بلند گردد و نیز ابوریحان در ذیل آن مطلب گوید که در حین حفر چاهی کنند
ببا الاتفاق افتد که بسنگی منتهی میشود و مردم آن سرزمین بحسب فراستی که در آن امر دارند از صدای آن سنگ
معلوم کنند که چه مقدار آب در آن خاک موجود است پس بدان آلتی که در دست دارند رخنه در آن سنگ
پدید آرند اگر آب بسلامت جوشش کند آن مجری را وسعتی دهند و اگر آثار طغیان مشاهدت شود آن رخنه را
با خاک و آهک انباشته کنند که مبادا سیل مهیب در آن مکان پدید آید و در بالای کوهی که در میان ابرشهر و طوس
واقع است دریاچه ایست تمام گرد که گرداگرد آن یکصد فرسنگ میباشد و در آنجا آب مانند جزر و مد یک
در آب دریاهای دیگر پدید میشود مشهود نیست زیرا که سطح مبدء و خزانه با سطح آن موازی و برابر است یا اگر
سطح ماده مرتفع است و لیکن بمقداری از آب که تابش خورشید تخفیف میکند موازن آن مقداری است
که از مبدء وارد میشود از آن روی زیادی و کمی در آن نیست و هم ابوریحان گوید دریاچه ایست که آن را
سبز رود نامند و آن چشمه شیرینیست که در سرزمین کیماک در کوهی واقع است که منکوریا مند و مظهر آن چشمه
بقدر یک سپر بزرگی بیش نیست سطح آب لب چشمه برابر است گاه میشود که سپاهی از آن آب مینوشند و اصلا
کم و زیاد نمیشود و در نزد آن چشمه نقش دو پا و دو دست با همه انگشتان و هم نقش دو زانوی انسانی پیدا است

گویا در آنجا سجده نموده و هم اثر پای طفل و هم درازگوشی در سنگ نقش گرفته است ترکان غز هر وقت آن موضع را به پسند تا نظیم آن مکان سجده میکنند
از همه عجیب تر شقفه ایست که در فیلوان دیک مهرجان واقع شده از سقف آن شقفه که در کوه کنده شده آب ترشح میکند چون سرد میشود
مانند آب ناودانها در فصل زمستان بطور استطالیخ می بندد شنیدم که اهل مهرجان میگویند بسیار شده که کلنگی بدان سقف زده اند
و جای آن خشک شده و از تراوش باز ایستاده است با آنکه مقتضای قواعد طبیعی آنست که اگر آب از کوبیدن کلنگ زیاد نشود
لامحاله بر حالت نخست باقی بماند و شگفت تر از این صفه تراوش آبی است که از دو ستون مسجد جامع قیروان حکایت میکنند
اکنون مسائل و مطالب حکمای اروپا را شرح میکند را اینهم مخفی نماند طریقه اولی از قواعد نقشه کشی که ابوریحان ذکر کرده است بزبان فرانسه
استرآگرافیک گویند و مخرج آن ارخس است و تقریبا یکصد سال قبل از میلاد مسیح این قاعده را اختراع و استبداع کرده
و طریقه ثانیه را که اسطوانی نام نهاده است بزبان فرانسوی دیکرافیک گویند و باعتقاد مهندسین اروپا واضع آن قاعده
ابلونیوس بوده و قریب دویست سال قبل از میلاد آنرا وضع کرده است و در این ازمنه در اکثر نقشه ها برای تسطیح کره زمین معمول
میدارند و طریقه ثالثه در یکی از نقشه های فرانسوی که در سال ۱۲۵۵ هجری طبع شده است ملاحظه شد طریقه رابعه موافق است
با نچه موسیو بابار در سال ۱۲۲۵ هجری بعد از آنکه انواع بسیار از ترسیم نقشه ها را ملاحظه نموده بود اختراع کرده است حکیم موسیو زل
در کتاب خود که در علم طبیعی نوشته است در خصوص چاه گرنل که در پاریس واقع است فصل مشبعی آورده است و در بیان سبب و علل
طبیعیه آن شرحی گفته است که با تحقیقات ابوریحان نسبی موافقت دارد بالجمله آن چاه در پاریس واقع شده و بعمق پانصد و چهل و هشت متر است
و بواسطه لوله که سی و هشت متر ارتفاع دارد از زمین بلند میشود و در باب بحر خزر حکمای اروپا را عقیده بود که آب همه رودخانه‌ها
در آن داخل میشود و جهت لامرو مخرجی ندارد و تا از آن خارج گردد لهذا تا دویست سال قبل عقیدت ایشان این بود که بحر خزر را
دو مجری تحتانی است یکی از زیر کرجستان و قفقاز و دیگری بطرف ممالک ایران و [illegible] از رودخانه‌ها آب در آن میریزد از مجری اول
دریای سیاه و از مجری دویم بخلیج فارس پیوسته میشود اگر چنان نباشد بایستی از اجتماع رودخانه‌های عظیم طغیان آن آب سواحل ایران
و حاج طرخان بلکه خوارزم و تمامت آسیا را فرو گیرد ولی از تاریخ فوق الی الآن که علوم شیمی و طبیعی را تکمیل کرده اند در باب این سخن
بدان سخن که از استاد ابوریحان نقل کردیم قائل شده اند و معلوم داشته اند هر قدر آب در آن دریا وارد میشود بهمان قدر را
تخفیف میکند مخصوصا جمعی از مهندسین روس تحقیق این مسئله را غور رسی کرده اند و آنچه ایشان بعد از تتبع بسیار استنباط نموده اند مطابق است آنچه ابوریحان در آن باب ادراک کرده

ابو علی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه

از خاک ری بوده و در عهد خود در عموم علوم خصوصا حکمت عملیه مثل شیخ ابو علی سینا نظیری نداشت احمد بن ابی اصیبعه گوید کان ابو علی ابن مسکویه
فاضلا فی العلوم الحکمیة متمیزا فیها خبیرا بصناعة الطب جیدا فی اصولها و فروعها گروهی از علما که از جمله ایشان میر داماد
در حق وی دعوی تشیع نموده اند خلاصه از شرح احوالش آنست که در اوایل عمر بتوجهات دستور معظم ابو محمد مهلبی که وزیر معز الدوله دیلمی بود
تربیت یافت و از آن وزیر دانشمند رعایتها دیده و هم با ابن العمید و پسرش ابو الفتح ذو الکفایتین اختصاص تمام بهم رسانید و چون
ابو الفتح بفرمان عضد الدوله بهلاکت رسید ابو علی با آستان آن سلطان سر دوست یافت و در حضور وی منزلتی بلند یافت
و از ندمای مخصوص شد و چون مراتب دانشش بر خاطر عضد الدوله مکشوف گردید بمنصب خزانه داری در حق وی مبلغی دل فزود و در از

ابو علی مسکویه

تألیف کتاب تجارب الامم پرداخت و آن کتاب از وقایع عالم تا سنه سیصد و هفتاد و دو که سال فوت عضدالدوله است مشتمل است و آن کتاب از نفایس تواریخ است و بر فواید حزم و عواقب افراط و تفریط اطلاعی تمام دارد و گویند ابن مسکویه و ابن سینا معاصر بوده و چنانکه گروهی از مورخین آورده اند که روزی شیخ رئیس در مجلس رئیس ابن مسکویه درآمد و شاگردان بر دور وی نشسته بودند پس شیخ الرئیس جوزی نزدیک ابن مسکویه انداخته گفت مساحت این جوز را بشعیرات باز گوی ابن مسکویه فی الفور جزوی از کتاب اخلاق نزد او انداخته گفت تو اول در اصلاح اخلاق خویش بکوش تا من جوز را مساحت کنم شیخ رئیس در بعضی از منشآت خود تعریض کرده که من این مسئله را بسبیل مناظره با ابو علی مسکویه در میان آوردم بدشواری فهم نمود مکرر را اعاده کردم آخر دانستم و چنانکه بایستی فهم نتوانست کرد بالجمله ابن مسکویه تمامت عمر را بعزت و کامرانی گذرانید و نزد با سلاطین و صدور و امراء محشور بود و در اواخر عمر در شمار جمعی از حکمای یگانه و علمای عصر از بغداد بخوارزمشاه امتیاز و اختصاص داشت و در آن جمع با ابو علی بن سینا و ابو سهل مسیحی و ابو ریحان بیرونی و ابو نصر عراقی و ابو الخیر خمار با کمال اعزاز و احترام بسر میبرد تا آنکه دولت غزنویه اوج گرفت و سلطان محمود سبکتکین ملوک عصر را فرمانبر داشت بدانگونه که در تفصیل حال ابو ریحان مشروح است آن جمع را بنزدیک خویش احضار داشت از آن پیش که نامه سلطان در رسد هر دو ابو علی از خوف سطوت وی راه فرار گرفته از پیش خوارزمشاه بیرون شدند چون به ابیورد رسیدند دلیلی گرفته از راه بیابان ایشان را بعراق برد پس بدان آن بلد منزلی چند طی کردند روزی ابو علی مسکویه با شیخ رئیس گفت من از زایچه طالع خود استخراج کرده ام که در این بیابان راه گم کنیم و من از فرط تشنگی سفر آخرت کنم و تو بعد از سرگردانی بسیار بمقصد برسی اتفاقا همان روز ابری سیاه ظاهر شد و باد وزیدن گرفت رعد و برق و باران عظیم روی نمود چنان راه را چنان تاریکی فرو گرفت که عقل دوربین در وادی حیرت سرگردان شد در آن ظلمت و تاریکی دلیل ایشان راه گم کرد روز دیگر بصحرائی رسیدند که از هیچ طرف راهی ندیدند چون آفتاب بوسط السماء رسید از شدت حرارت روی زمین تافته گشت و قطره آب یافت نشد دلیل از فرط تشنگی هلاک گردید ابو علی مسکویه نیز برحمت خدا واصل شد بعضی از معاصرین در کتاب خود نوشته اند که ابو علی در اصفهان مدفون است و اکنون قبر وی در محله خواجو مشهور است مؤید این مقال آنکه صاحب چهار مقاله داستان عطش و هلاک را چنانچه گفتیم با بو سهل مسیحی نسبت داده و در تاریخ الحکماء و غیر آن مضبوط است که ابو علی در سنه چهار صد و بیست وفات یافته و از معمرین عصر خود بوده است چنانکه در پایان زندگانی قوت حرکت نداشت و از وی کتابهای پسندیده در صناعات علوم مانند علم اخلاق و منطق و ریاضی و مغازی و دیگر فنون بیادگار بماند خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه که شرح حالش خواهد آمد سبب تألیف اخلاق ناصری را بپارسی آورده که حاصل مرادش بدین شرح است بزمانیکه در قهستان رحل اقامت انداخته در خدمت حاکم آن بقعه ناصر الدین عبد الرحیم بن ابی منصور بسعادت صحبت فایز بودیم ذکری از فضایل استاد فاضل و حکیم کامل ابو علی مسکویه در میان بود و از کتاب طهارة آن فاضل یگانه که این سه چهار بیت در وصفش ناطق است سخن رفت

بنفسی کتاب حاز کل فضیلة وصار لتکمیل البریة ضامنا
مؤلفه قد ابرز الحق خالصا بتألیفه من بعد ما کان کامنا
ووسمه باسم الطهارة قاضیا به حق معناه ولم یک مائنا
لقد بذل المجهود لله دره فما کان فی نصح الخلائق خائنا

حاصل معنی آنکه فدای کتابی شوم که هر فضیلت را جامع و تکمیل عالمیان را ضامن شده است ابن مسکویه که مؤلف آن است مطالب حقه را که پوشیده بود بدان تألیف آشکار نموده کتاب الطهاره اش نامیده و نام نیکی گذارده چه درین تسمیه حق آن کتاب را ادا کرده و شرط زحمت و رنج را در آن تألیف مبذول داشته زیرا که در نصیحت بندگان خدا هیچ فرو نگذاشته خواجه گوید پس آن من که محرر این کتابم فرمود که این کتاب نفیس را بتبدیل کسوت الفاظ و نقل از زبان تازی بزبان فارسی تجدید کردن باید و دیگر از کتب ابوعلی مسکویه کتاب جاویدان خرد است که بر اسلوب جاویدان خرد هوشنگ تألیف کرده است کتاب آداب العرب والفرس کتاب ترتیب السعادة کتاب السیاسة کتاب ندیم الفرید کتاب الفوز الاکبر کتاب الفوز الاصغر که زیاده بر سیصد هزار بیت است کتاب مختار الاشعار کتاب مجموعة الخواطر

ابن الخمار ابوالخیر حسن بن سوار بن بابا بن بهنام طبیب

در ربیع الاول سنه سیصد و هشتاد و یک در ایام خلافت الطایع بالله در بغداد تولد یافت و چون از سنین عمر مراحلی چند پیموده شد هوای تحصیلش در سر افتاد باکتساب معالی کمر بست از کوشش ننشست تا خود بر اصول صناعات طبیه و فروع اعمال آن دانا گردید و بر قوانین علوم حکمیه از هر جهه بینا شد و حکمت را در بدایت امر از یحیی بن عدی که یکی از حکمای عصر بود فرا گرفت و در نقل کتب از سریانی بعربی تصرفی وافی و بصیرتی کافی داشته است چنانکه ترجمه بسیاری از کتب سریانی بوی منسوب است و آن حکیم دانشمند را حکما و دانشمندان آن عصر چندان ستوده اند که زبان و بیان را مجال تحریر و تقریر نباشد چنانکه شیخ الرئیس ابوعلی سینا در بعضی از کتب خود آورده است فاما ابوالخیر فلیس من جلاد هؤلاء ولعل الله یرزقنا لقاءه یعنی ابوالخیر رتبت و شانش از آن بالاتر است که در شمار اطبای زمان معدود آید و من آرزو دارم دیدار او را شاید خدایم روزی کناد و در موارد دیگر نیز به بیانی دیگر بتوصیفش لب گشوده و همچنین ابن رضوان مصری در کتابیکه ایرادات رازی را بر جالینوس رد کرده است زیاده از حد در آن کتاب از آن حکیم ستایش میکند بالجمله در ابتدا مذهب نصاری داشته و در اواخر بشرف اسلام سعادت اندوز گردید آورده اند که چون صیت فضایل وی اطراف عالم را فرو گرفت رفته رفته بسمع مأمون خوارزمشاه رسید آن خدیو هنر دوست که همواره خداوندان فضل را طالب بود او را از بغداد بخواست و در عداد اطبا و ندمای خویشش در آورد

مقرم و مکرم میداشت تا آنکه سلطان محمود سبکتگین او را از خوارزمشاه طلب کرد و بغزنین برد چنانکه
در شرح حال ابوریحان یاد کردیم و چون او را در اسلام تعصبی بود بروی شفقت آورده مذهب اسلامش عرضه نمود
از قبول آن کار انکار بلیغ کرد و همی در کیش نصاری میگذرانید تا آنکه روزی از دبستانی میگذشت
شخصی بلحنی شورانگیز این آیه کریمه بر زبان جاری نمود بسم الله الرحمن الرحیم الم أحسب الناس
أن یترکوا أن یقولوا آمنا وهم لا یفتنون از استماع این کلمات سراسر حالاتش دگرگون
گشته مدتی در آنمکان بایستاد و تمامت آن آیه شنود آنگاه ویرا رقتی روی داده بپروردگار خویش تضرع
و چون بمنزل معاودت نمود خوابش در ربود و در عالم رؤیا جمال عدیم المثال حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله
وسلم را زیارت کرد پس فرمودند یا ابا الخیر ترا از کمال عقل و فرط ذکا که پروردگارت موهبت فرموده
بس دور است که از سعادت اسلام محروم باشی و با کیش نصاری خدای خویش را ملاقات کنی اینک
بر دست من اسلام اختیار کن پس شخص از خواب بیدار شده در آن منام بشرف اسلام مشرف گردید
و چون بیدار شد اسلام خویش را آشکار ساخت و بقرائت و حفظ کلام الله پرداخت و در زمره علمای
اهل اسلام درآمد گویند در صناعت خویش زیاده با مروت و بسیار خوش سیرت بود چنانکه هرگاه فقیری
معالجت او را طلبیدی پیاده بخانه او میرفت و میگفت این اعمال کفاره مراوده و معاشرتی است
که با اهل فسق و فجور و اصحاب ظلم و جور را اتفاق افتاده و هرگاه سلطانی یا امیری از امراء وی را بخواندی
با تجمل بسیار و حشمت و خدم وافر بر اسب نشسته جمعی از حجاب و سواران ترک با وی سوار میشدند با آن
شان و جلال بمحل منظور روانه میگشت با ضعفا طریق تواضع از دست نمیداد و با اقویا از دایره تجبر
و مناعت پای نمیکشید چنانچه فرموده اند التکبر مع المتکبر صدقة گویند بقراط و جالینوس نیز بر آن طریقه
قدمی راسخ داشتند فرزانگان و دانشمندان در هر زمان و هر مکان هرچه واجب دانند بکار برند پس
در هر مقام تواضع را نیکو دانند مرعی نمایند و در هر محل حشمت و ابهت را مناسب بینند معمول دارند
فاضل شهرزوری در تاریخ خویش در وجه تسمیه ابن الخمار گوید که سلطان عصر محلی که خمار مینامیدند برسم اقطاع
و قبول ابدی بر وی مقرر داشت و روزگاری دراز آن محل در دست وی بماند از آنروی او را
ابن الخمار میخواندند و بهنام که اسم جد وی است مرکب است از به و نام یعنی خوب اسم و این طبیب دانشمند را
تلامیذ بسیار است از آنجمله ابو الفرج بن هندو از اجله حکما و ابو الفرج بن طیب است که از بزرگان اطبا است
و ابو الخیر را سنین عمر از صد بگذشت و همواره با سلاطین غزنویه بسر میبرد نوشته اند وقتی سلطان ابراهیم
غزنوی ویرا بخواست و مرکوب خاصه خویش را با ساخت سلطانی باحضارش فرستاد و چون برنشست از بازار
کفشگران میگذشت ناگاه شتری که در معنی شتری بود بنظر مرکوب درآمد توسن را وحشتی عارض گردید
سرکشی کرد و چنانش بر زمین بکوفت که یکسره راه آخرت پیش گرفت و این واقعه در سنه چهارصد و هشتاد و نه بود

آن حکیم دانشمند را کتب بسیار و مؤلفات بی شمار است این چند کتاب از جملهٔ مصنفات وی است مقاله در هیولی
کتاب در وفاق میان رای فلاسفه و نصاری در سه مقاله کتاب شرح ایساغوجی مفصل کتاب شرح ایساغوجی مختصر
مقاله در صدق و صداقت مقاله در سیرت فیلسوف مقاله در آفات (آثار غلط) مختلطه در جو که حادث گردد از بخار
دخانی مقاله در راس بر طریق سؤال و جواب مقاله در سعادت مقاله در اقوال قدما در شرح
صفات باری تعالی مقاله در امتحان اطبا کتاب در خلق و ترکیب اعضای انسان در چهار مقاله کتاب
در رد بر مشایخ بر طریق سؤال و جواب در بیست و شش باب کتاب در آن مسائل که در میان وی و استادش
یحیی بن عدی و ابی اسحق و ابراهیم بن بکس گذشته مقاله در استقصات مقاله در مرض قابوس وضع
ایضا کتاب ایساغوجی کتاب قاطیغوریاس باسم الیوس اسکندرانی که نقل کرده است از سریانی بعربی
ترجمه کتاب تفسره کتاب در معالجات حمیات مقاله در ادویهٔ قلبیه مقاله در خواص ادویه جوارش جالینوس
مقاله در شرایع

ابو علی الشیخ الرئیس شرف الملک حسین بن عبد الله بن حسن بن علی بن سینا

از حکمای فخام و علمای کبار و اطبای اسلام است مراتب علمش بیشتر از آن که محاسب وهم تواند احصا نماید و مقامات فضلش بالاتر از آن است که طایر خیال بر آن ارتقا جوید و او اول حکیمی است که در دورهٔ اسلامیه افاضت و افادت را بساط عام گسترد و طالبان علوم را از موائد حکمیه و الوان طبیه متنعم ساخت و چون مهم اصلی شرح حالات آن فیلسوف بزرگ است همان خوشتر که از توصیف و تمجید اغماض کرده بمهم خویش مبادرت جوئیم پوشیده نماند چنانکه ذکر آباء وی بشرح گذشت پدرش عبد الله و از مردمان بلخ و از اعاظم و اعیان آن بلد بوده است و پاره مناصب دیوانی تقلد داشته و در عهد دولت منصور بن عبد الملک سامانی به بخارا که مقر سلطنت سلاطین سامانیان بود بار گشود و از فرط کفایت و کاردانی در نزد وزراء سلطان مقرب و موثق شده مصدر انجام امور و مرجع مهام جمهور آمد یک چند با آن مشاغل در بخارا زیست سپس باستصواب وزراء از پی انجاح امر بمباحث خرمیثن که از اعمال بخار است رحل اقامت افکند در قریهٔ افشنه که در قرب آن سامان است زنی بود که ستاره نام داشت عبد الله بوی رغبت کرده بعقد مناکحت در حبالهٔ ازدواجش بیاورد و یک چند نگذشت که خداوندش بوجود چنان فرزندی بیمانند منتی بزرگ نهاد بقول مشهور

در سیم ماه صفر المظفر سنه سیصد و هفتاد و سه
و بروایت صحیح در سیصد و شصت و سه
در خرمیثن بدین طالع تولد یافت

زایچهٔ تولد شیخ الرئیس ابوعلی سینا

جوزا ز ثور د قمر و	سرطان د م العاشر سط	اسد ح سنبله ح
حمل م ا لط شمس لط	شهر صفر سنه ۳۷۳	میزان م ه سط
زهره ار حوت ح دلو ح	جدی ه	عقرب د قوس لح

دآن فرزند سعادتمند را مسمی بحسین نمود و بعد از فطام برادرش که مسمی بمحمود است درآن قریه بوجود آمد در زمانیکه سنین عمر حسین به پنج رسید عبدالله را از اعمال مرجوعه فراغتی حاصل گشت با اهل و فرزندان به بخارا معاودت کرد چون آناً فآناً از وی آثار رشد و تیز و آیات دانش و بینش مشاهده میکرد در تربیت و تعلیمش همت بر گماشت و او را بمعلمی دانشمند بسپرد تا خواندن قرآن و اصول دین را بدو بیاموخت و بعد از آن اصول علم ادب را که نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و غیرهاست اشتغال جست از لطف قریحت و جودت ذهن و کمال استعداد در مدت پنجسال در آن علوم و فنون چندان احاطت یافت که مزیدی متصور نبود و چون از تکمیل آنها خاطر بپرداخت در نزد محمود مساح که مردی فاضل و در فنون ریاضی سرآمد عصر و یتیمهٔ دهر بود و معاش خویش از کسب بقالی میگذرانید فرش تلمذ بگسترد و از وی علم حساب و صناعت جبر و مقابله هندسی فرا گرفت تا آنکه با استاد هم ترازو شده و در آن کمالات مقامی منیع یافت پس در نزد اسمعیل زاهد که از افاضل فقهای آن عصر بود بتحصیل علم فقه اشتغال ورزیده در نزد آن فقیه کامل طریقهٔ سؤال و وجوه اعتراض و جواب مجیب را چنانکه عادت فقها بر آن جاری بود نیکو فرا گرفت و چون در آن عصر ابوعبدالله ناتلی در فن الهیات و حکمت

آبوعلی بن سینا

وصناعت منطق بمزید مهارت و فرط احاطت مسلم بود و پدرش عبدالله آن دانشمند یگانه را بخانه برد ابواب اکرام و احسان بر او بگشود و از او درخواست نمود که از مخزونات خاطر بروی مبذول دارد و از هیچ باب مضایقت جایز نشمارد پس آن حکیم فرزانه تعلیم و تکمیل آن مراتب را وجهه همت ساخت و ابوعلی بکتاب ایساغوجی شروع نمود پس استاد بحد جنس ابتدا کرده گفت الجنس هو المقول علی الکثیرة المختلفة الحقائق فی جواب ما هو و چون از شرح معنی آن خاموش گشت ابوعلی بر رد و اعتراض لب گشود و ایراداتی وارد کرد که استاد را مجال دفع و رفع در او نماند ابوعلی خود بجواب آنها مبادرت کرده با تحقیق وافی و بیان کافی غبار شبهه از خاطر استاد زدود و استاد را از آن وقت نظر و حسن بیان زیاده شگفت آمده تحسینها کرد و آفرینها گفت پس استاد پدر شیخ را در نهان نزد خود بخواند و آن بیان و تقریر را که از او شنیده بود بوی باز گفت و در تربیت فرزندش شرط نصیحت بجای آورد و در آن باب زیاده مبالغت کرد و ابوعلی همچنان در نزد آن حکیم دانشمند باکتساب صناعت منطقیه مشغول بود تا اکثر علم منطق را چنان تحصیل نمود که هیچکس را با وی مجال تنطق نبود پس کتاب اقلیدس را شروع نمود و چون چند شکل اول را چنانکه رسم است بیاموخت باقی را بقوت غریزه و قدرت ذاتی حل نمود و غوامض مسائل کتاب اقلیدس را برای استاد تقریر میکرد بنحوی که هر ساعت حیرت بر حیرت استاد افزوده میشد آنگاه متوسطات را تکمیل نموده بعد از آن بمجسطی مشغول گشت و از مقدمات آن علم فراغت یافت و باشکال هندسیه پرداخت و چون ابوعبدالله خود را در تدریس آن جزو قاصر دید گفت این کتاب را خود مطالعه نمای و اگر مسئله لاینحل ماند با من در میان نه تا آنرا حل کنم ابوعلی چنان کرد که استاد گفته بود در اندک زمان آن علم را بمقامی رسانید که هیچیک از اساتید فن را آن مقام حاصل نگردید پس بسیاری از مسائل مشکل مجسطی را حل کرده بعقد تحریر در آورد و در خلال آن احوال ابوعبدالله ناتلی را مسافرت گرگانج پیش آمده از وی مفارقت جست پس شیخ الرئیس بی زحمت استاد برنج تحصیل تن در داد و راحت از تعب ندانست و روز از شب نشناخت همت بر استنباط مطالب و التقاط مسائل بر گماشت و از فنون حکمیه هر کتاب در هر باب یافتی در کتابخانه خویش فراهم کردی و چون از مراتب حکمیه چه طبیعیه و چه الهیه خاطر بپرداخت و مسائل طریفه آن فنون را زیب خاطر و زیور اوراق نمود او را بعلم طب رغبت افتاد و در نزد ابو منصور حسن بن نوح القمری که شرح حالش مسطور است بتکمیل صنایع طبیه اقامت گزید در زمانی اندک فواید بسیار از آن علم شریف بیندوخت و در آن صناعت مکانتی یافت که اساتید را بسی دقایق و نکات می آموخت بعد از اکتناز مسائل طبیه آن لآلی تابناک را در درج اطباق ودیعت آورد و در هر جزء از اجزاء نظریه و عملیه تصانیف و تألیف مرتب کرد چنان در این فن علم شد علماً و عملاً مسلم گشت که اساتید عصر بتلمذش گردن نهادند و از بیانات و تحقیقاتش حظ وافی و بهره کامل میبردند پس بعلاج بیماران تعهد جسته هر روزه گروهی که بامراض مزمنه و علل صعبه گرفتار بودند بخدمتش میرسیدند و از تدابیر

و مسائلات پیدا و اعمال به صحت می‌یافتند با وجود مشاغل طبیه از اشتغال علم فقه از آن و مناظرات فقهیه
آنی غفلت نداشت ارباب سیر آورده‌اند در آن اوان که خود بدان مقام رسید عمرش به بیست نرسیده بود
پس بار دیگر همت بر مطالعه منطق و سایر علوم فلسفه بر گماشت در مدت یکسال چندان اشتغال داشت که شبها
بخواب نرفتی الا باندازه که قوای نفسانی را ضرر نرسد و طعام نخوردی مگر بقدری که بدان ضعف نیاید و هرگاه
خواب غلبه کردی از اشربه مرکبه مقویه نوشیدی نقل است که هرگاه مسئله از مسائل منطقیه و غیرها بر وی
مشکل آمدی با طهارت بجامع بزرگ رفتی و استغاثه کردی و حل آن مسئله را درخواست نمودی آن مبهم مکتوم
بر وی کشف می‌گشت و همواره در تحریر کتب و تقریر مطالب بسر میبرد تا آنکه بر جمیع علوم محیط گشت بعد از آن
بمطالعه کتاب ما بعد الطبیعه که ما قبل الطبیعه و علم اعلی و علم کلی و فلسفه اولی نیز گویند پرداخت و چون آن علمی است
که بحث کرده میشود در آن از اموری که در وجود خارجی و ذهنی محتاج بماده نیست مانند ذات باریتعالی و مجردات
چنانکه در محل خود ذکر شده است لهذا شیخ الرئیس با کمال جودت ذهن و حدت قریحت نتوانست بمطالعت
مطالب آنرا فهم نماید از خود مایوس گشته یکچند از مطالعه اعراض و اغماض نمود و بدان جهه همواره خاطری
پریشان و حالتی پژمان داشت روزی در بازار بخارا میگذشت در اثنای راه کتاب فروشی نزد وی
شتافت و کتابی در دست داشت برای خریداری به شیخ الرئیس عرضه کرد و چون آن بگشود و سطری چند
برخواند مستفاد گشت که در علم ما بعد الطبیعه است و چون خاطر شیخ الرئیس را از آن فن ضجرتی بود در خریداری
کتاب تأمل داشت کتاب فروش گفت مالک زیاده تهی دست و قیمت بسی ارزان است هرگاه
در بهای آن کتاب سه درهم مبذول داری مرا رهین تشکر و مالک آنرا آفرین امتنان فرمود و شیخ الرئیس
محض رعایت آن شخص و اغاثت مالک درهمی چند داده کتاب را ابتیاع نموده بخانه برد و چون نیک تأمل کرد
معلوم شد که از مؤلفات معلم ثانی ابونصر فارابی است و در بیان اغراض ما بعد الطبیعه است با کمال رغبت
بمطالعت مشغول گشت از فضل الهی و فیض نامتناهی مسائلی که فهم آن بر وی دشوار بود بآسانی دریافت
و چون از حل آن مطالب صعبه خاطر بپرداخت ابتهاجی بی نهایت و انبساطی بی پایان بر وی رخ نمود و شکرانه
آن مواهب سنیه و سپاس از الطاف جزیله مبلغی از اموال خویش بر ارامل و ایتام انفاق نمود ایضاً
آورده‌اند در آن اوان امیر نوح بن منصور سامانی را مرضی صعب العلاج طاری گشت اطبای آن بلد
از معالجت عاجز آمدند امیر را رنج نومیدی بر شکایت بیماری مزید گشت و چون آن حکیم فرزانه در فنون طبیه
علما و عملا مخبر و صیت اشتهارش در هر جا منتشر بود شمه از فضایل او بپایه سریر اعلی معروض افتاد
باحضارش فرمان داد ابوعلی ببالین امیر در آمد از دلایل طبیه و اسباب سابقه و لاحقه تشخیص مرض کرده
باصلاح مزاج و انجاح علاج مبادرت جست در اندک زمان انحراف باستقامت و مرض بصحت مبدل گشت
سلطان از آن هنر که خود مانند سحری بود زیاده خوشوقت گردید و آنچه در خور شان سلطنت بود

بازاء آن خدمت بروی ببخشید ولی فرمود و مقرر داشت که همواره ملازم آستان و حاضر بارگاه باشد
ابوعلی بالتزام سده علیا مواظبت جست چندی نگذشت که رتبه و شانش از جمیع اعیان و ارکان درگذشت
در آن ایام از سلطان رخصت یافت که چند در مخازن کتب سلطانی بسر برد ابوعلی بدان مخازن که معادن جواهر
شریفه و لآلی نفیسه بود درآمد چندان کتب دید که دیده اش خیره گشت در آنجا مقیم شده هر لحظه دامان خاطر را
از آن گوهرهای آبدار مالامال مینمود و هر کتاب که متعدد بود یکی را از برای خود ضبط و ذخیرت میکرد و هر کدام نسخه
منفرد باقی بانتساخ و استکتاب نسخه از جهت خویش فراهم میفرمود چون اینگونه توفیقات یزدانی و تاییدات آسمانی
برای او میسر آمد در علوم شرعیه و صناعات فلسفیه و فنون ادبیه که نتایج افکار متقدمین و متاخرین بود تصانیف
و تالیف پرداخت قضارا در خلال آن احوال شبی آتش بکتابخانه درافتاد و بسیاری از آن کتب شریفه
یکسره بسوخت جمعی از اهل حسد و خداوندان حقد که پیوسته با وی طریق خصومت می پیمودند شهرت دادند
که شیخ خود عمداً در آن کتابخانه آتش افکنده تا آنکه کتب متقدمین که نسخ آنها بفرد انحصار دارد یکباره از میان
برود و پس آنها را از مکنونات خاطر خویش و مخزونات کتابخانه خود مدون و مرتب ساخته انشاء و ابداع آنها را
بخویشتن نسبت دهد رفته رفته اینمعنی بسمع مقربان حضرت و مرتبان خدمت رسیده در پیشگاه امیر مکشوف آمد
سلطان از استماع آن روی درهم کشید اصلا از شانش نکاست و همچنان بر قدرش می افزود نقل است
در آنزمان ابوالحسن عروضی از آن حکیم فرزانه درخواست کرد که در علوم حکمیه کتابی جامع و نافع تالیف نماید
پس شیخ الرئیس انجاحاً لمأموله کتاب مجموع را که جز ریاضی جامع جمیع اجزاء فلسفه است در رشته تالیف بیاورد
آورده اند که شیخ ابوبکر برقی که از مردم خوارزم است در علم فقه و تفسیر افضل اهل آنزمان و در زهد و تقوی
سرآمد زهاد آن دوران بود باکتساب علوم حکمیه و اقتناء اجزای فلسفیه رغبتی تام داشت از ابوعلی ملتمس شد
که در مطالب حکمیه که همواره مطلوب او بود کتابی آورد بنابر آن در بیست مجلد اجزاء فلسفه را بپرداخت
و آنها را حاصل و محصول نام نهاد و هم شیخ ابوبکر متمنی گشت کتابی در علم اخلاق تصنیف نماید کتاب البر
والاثم را در آن علم شریف تالیف کرد بموجب شرحیکه ابن خلکان در ترجمه شیخ الرئیس آورده است در این ایام
عمرش بیست و دو سال بوده است بالجمله در آن روزگار امیر نوح بن منصور غریق بحر عدم گشت
و سفینه حکمرانی سامانیان درهم شکست و چهار موجه فتنه و آشوب بخارا را درمیان گرفت چندی منصور بن
امیر نوح در آن طوفان حوادث مهار مهام بگرفت پس غزنویان در آن دیار رایت استیلا برافراختند
روزگار امور آن نواحی برین منوال بود و چون در آنزمان پدر شیخ الرئیس در حیات نبود و بساط سلطنت
سامانیان بر باد رفته بود آن حکیم بروفق دلخواه سر و سامانی نداشت لاجرم بساحت گرگانج رخت برکشید
و چون وزیر خوارزمشاه ابوالحسین سهلی از فقها و هم فقیهان را زیاده دوستدار بود خاطر شیخ بلقای او میل نمود
لختی از رنج سفر برآسود بالتحت الحنک و طیلسان بمجلس ابوالحسین درآمد وزیر احترامی که درخور فضیلت او بود

منظور نکرد و چون مجلس عالی از اغیار گردید ابوعلی سخن از مسائل فقهیه بمیان آورد و ابوالحسین بحری و خمار و ابری در بیان
و دیدار آشنایی و مناظرات و مباحثات از جانبین بر خواست و در مکانش نشاند بعد از طی مراسم اعزاز و اکرام از نام
و نشانش جویا گشت و چون دانست که کیست و مقصود چیست شبانه بمشکوی خوارزمشاه شتافت و از قدوم
آن حکیم بزرگ بشارت به خاطر خوارزمشاه رسانید ابتهاج بی پایان رخ نمود و روز دیگر حضورش طلب کرد
شیخ الرئیس بکاخ سلطانی در آمد توجهات کامله و تفقدات شاهانه مفتخر گشت خانه در خور شان و شهریه بقدر کفاف
برایش معین و مقرر شد چون در آن ایام از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم منجمین و اکابر ادبا و اماثل شعرا جمعی کثیر
در ظل حضرت خوارزمشاه مجتمع بودند شیخ الرئیس را نیز در سلک ایشان منظوم داشته بملازمت و مصاحبت آن
جمع بسر میبرد و صحبت ایشان را غنیمت میشمرد و پیوسته آن جمع را زیب بزم سلطنت نموده و از مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه
ایشان زیاده محظوظ میگشت تا چندی برین وتیره روزگاری میگذرانید و چون سلطان محمود بر آن نواحی
استیلا یافت و بر کل آن بلاد فرمان روا گشت چنانکه خوارزمشاه نتوانستی از فرمانش سر پیچد بنیت نابکار
و سعایت ساعیان در پی قتل آن حکیم بی مانند افتاد ولی بمقصود ظفر نیافت تفصیل آن اجمال اینکه سلطان محمود
در مذهب سنت و جماعت قدمی راسخ داشت و از ترویج طریقه تا غفلت نمی ورزید قومی در نزد آن سلطان
متعصب معروض داشتند که شیخ الرئیس در مناهج تشیع سلوک دارد و در اثبات حقیت ایشان جد کافی
و سعی بلیغ مینماید لاجرم ابوالفضل حسن بن میکال را که از اعیان دولتش بود نامزد فرمود تا بنزد خوارزمشاه برود و
پیغام گذارد که برمن معلوم گشته که جمعی از افاضل حکما و افاخم اطبا و اعاظم علما که بی مثل و نظیرند در آن دیار توطن دارند
و در نزد شما مجتمعند مقصود آنکه آن جماعت را بپایه سریر اعلی فرستی تا شرف مجلس همایون را ادراک نمایند و عمده مقصود
سلطان محمود قتل شیخ الرئیس بود چون خوارزمشاه از آن داستان آگاهی داشت و مقصود و منظور
سلطان محمود را میدانست ابوریحان و شیخ الرئیس و دیگران را بخواند و شرح ماجری باز نمود و صورت حال
در میان نهاد و گفت دوست ندارم که مثل شما جماعتی که با من مصاحب بوده اید بتکلف نزد سلطان محمود فرستم
ولی مرا از اطاعت فرمان او گزیری نیست از آن پیش که حسن بن میکال در آید هر یک رفتن غزنین را اکراه دارد
سر خود گیرد و چون حسن بخوارزم در آید و بزم ما را از حلیه وجود شما عاطل بیند برای ما عذری موجه باشد
چون شیخ الرئیس از حقیقت امر آگاه بود بی درنگ بجای سفر تن بیاراست عتبه علیا را وداع گفت ابوسهل مسیحی
نیز از رفتن غزنین اعراض کرده با وی متابعت کرد و آن دو حکیم بی مانند از گرگانج طریق مسافرت پیش گرفتند
و ابوریحان و ابن خمار برفتن غزنین رضا دادند چنانچه در ترجمه هر دو مذکور است مع القصه حسن بن میکال در پی
مطلوب بخوارزم در آمد و چون از نیل مقصود محروم ماند لاجرم صورت واقعه بعرض حضور سلطان برسانید
و چون سلطان محمود را در آن باب اهتمام تام بود بفرمود تا ابونصر که در علم تصویر خبیر بود صورت ابوعلی را
بپرداخته و مصوران از آن روی بر نقش جمال ابوعلی اطلاع یافته تمثال شیخ الرئیس را بپرداختند و مقرر داشت

ابوعلی بن سینا

که آنها را بمردم هوشیار بسپارند تا هر کس را بدان شباهت ببینند و اصل را با سواد مطابق یابند گرفته بپایه سریر سلطنت مسیر
بفرستند من جمله چند تمثال هم بمساحت جرجان فرستاده شد اتفاقا شیخ الرئیس با همراهان بعزیمت جرجان درپی
روانه شدند ابو سهل مسیحی در طی طریق از فرط تشنگی راه عدم پیش گرفت چنانکه در شرح حال ابو سهل مسیحی شرح آن یاد کردیم
شیخ الرئیس افتان و خیزان با رنج بسیار خود را بابیورد رسانید با آنکه رنجور و آشفته حال بود در آنجا درنگ نکرده
بنسا ارتحال یافت و از آنجا به نیشابور انتقال جست چند در آن سرزمین بعزم اقامت بسر برد روزی از ماوای خویش
بیرون شد گروهی را دید گرد آمده اند و سخنی در میان دارند شیخ الرئیس بهانه در آنجا ایستاده استراق
سمع نمود نام خود بشنید چون نیک گوش فرا داشت مکشوف افتاد که آن جماعت از فرار شیخ و فرمان سلطان محمود
سخن میرانند شیخ زیاده برخود بترسید صلاح وقت در آن دید که از آنجا مهاجرت نماید لاجرم روی بجرجان نهاد
و آن اوان زمان سلطنت قابوس بود ارباب سیر در آداب و سیر آن سلطان یاد کرده اند که وی
پادشاهی فاضل و فاضل دوست و هنرمند و هنرپرور بود حکما را خواستار و دوستار گشتی و چون صیت
خصایل آن امیر عادل فاضل گوشزد اعلی و ادنی شده بود شیخ با کمال استظهار در آن بلد رحل اقامت افکند از آنکه
راه معاش بر وی تنگ آمد ناچار طبابت پیش گرفت رفته رفته بدان فن شریف علم شد گروهی که بامراض مزمنه
مبتلا شده و از هیچ علاج سودی نیافته بودند باستعلاج نزد وی حاضر میشدند و در زمانی اندک آن رنج بسیار را
بهبود حاصل میگشت و از آن روی وی را ثروت و مکنتی فراهم شد در خلال آن احوال خواهرزاده قابوس سخت
رنجور گشت و زمانی دراز پهلو بر بستر ناتوانی نهاد اطبای آن شهر با جد بلیغ و جهد کافی دست بمعالجت بر بالینش
می نشستند و بعجز تمام برمیخاستند روز بروز قوی در نقصان و مرض در ازدیاد می بود و از هیچ غذا و هیچ دوا
سودی نمیدید مر قابوس را از آن رنجوری و لاعلاجی طاقتی بی پایان بود روزی بعرض رسانیدند که در این
اوقات طبیبی باین شهر درآمده در تشخیص امراض ید بیضا مینماید و در علاج مرضی دم مسیحا بکار میبرد قابوس چون این بشنید
با عجلت بسیار باحضارش فرمان داد ملازمان علیه علیا نزد شیخ شتافته بیدرنگ بدربارش بردند سپس باریافته
ببارگاه درآمد بفرمود تا بر بالین بیمار قدم گذارد سپس بفرموده سلطان ببالین مریض درآمد جوانی دید
خوب روی متناسب الاعضا که طلعتش غیرت آفتاب و طره اش خجلت مشک ناب بود و هنوز خطش از بناگوش
ندمیده و سنین عمرش به بیست نرسیده شیخ نزدیک بستر مریض نشست نخست از ابتدا بپرسید و نبض بگرفت
و قاروره بخواست بعلامات و دلایل طبیه متوجه گشت ساعتی بتفکرت فرو رفت و گفت اکنون مرا شخصی باید که جمیع
محلات و بیوتات شهر را بشناسد آنگاه مردی را که از همه جا آگاه بود حاضر کردند پس بفرمود تا مجلس را از اغیار
بپردازند چون بنحوی که میخواست مجلس خلوت گشت آن مرد را نزد خود خواند و بنشانید نبض بیمار بگرفت و گفت
نخست نام محلات را بیان کن همی یک یک بشمردند تا بمحلتی منتهی گشت که از ذکر آن محلت شریانش در زیر انگشتان
حرکات مختلفه و قرعات مضطربه طاری شد شیخ الرئیس حس نبض از دست بداد آن مرد را بفرمود که اینک

آبو علی بن سینا

خانه‌هائیکه در آن محلت است تعداد نما پس نبض بگرفت بهوش بر نبض و گوش بر گفتار آن مرد فرا داد و سپس
اسامی خانه‌ها میگفت تا بنام خانهٔ رسید که شریان را حالات مختلط و آثار غریبه ظاهر گشت شیخ الرئیس نبض را
از دست بگذارد و گفت کسی دیگر خواهم تا اسامی ساکنان آن سرا را داند مردی بصفت خانه رفته نزد شیخ آمد گفت
نام اهالی آن خانه را همچنان یکان یکان بگوی پس انگشتان بر نبض نهاد و سمع بر گفتار مرد بداد چون آن مرد نام یکی
میگفت تا آنکه نامی بر زبان راند که نبض از طبیعی بازمانده بارتعاش و ارتعاد در افتاد و اگر در هر بار سایر حالات نیز
دگرگون میگشت در این بار آخرین زیادت تغییر یافت شیخ الرئیس روی بمعتمدان قابوس کرد و گفت این پسر
بر فلان دختر که در فلان خانه و در فلان کوی و فلان محلت است عاشق است از درد فراق و رنج هجران باینحالت در افتاده
درمان این درد و چاره آن رنج دیدار معشوق و وصل محبوب است در تمام اعمال از آن جوان رنجور احوال و اقوال
ظاهر میگشت که بر صدق آن مقالات برهان ساطع بود لیکن بعد از اتمام مجلس و تحقیق مطلب محقق گشت که امر چنان است
و ماجرای بیماری همان بعد از آن مراتب را بعرض قابوس رسانیدند قابوس را عجب آمد وی را طلب کرد چون
بحضور قابوس درآمد و با وی سخن در پیوست از نشانها که در تمثال شیخ دیده بود او را بشناخت از جای برخاست
در کنارش گرفت و بر مسند خود بنشانید و گفت ای افضل فیلسوفان و ای اکمل دانشمندان از تشخیص این مرض باز گوی
گفت چون نبض و تفسره و علامات دیگر دیدم دانستم که این مرض در ابتدا از امراض بدنیه نبوده است بلکه از
اعراض نفسانیه بوده است و چون چنین میدانستم که آن بیمار از فرط حیا کتمان سر خواهد نمود ناچار راه تشخیص را
در سلوک آن منهاج دیدم و چنانچه معروض افتاد اصابه حدس نمودم پس صورت ماجری مکشوف داشت ملک را
زیاده خوش آمد آن بیمار را بتفضلات و جوایز و باکرام و اعزازش چندان بنواخت که مزیدی متصور نبود پس گفت
ای اجل حکیمان و ای افضل فیلسوفان این پسر و دختر خواهرزادگان منند و با یکدیگر خاله زادگانند اختیاری نیکو کن
تا دختر را برای این پسر بعقد ازدواج پیوند دهیم پس شیخ حسب فرمان قابوس اختیاری معین کرد و عقد بر بستند
بیمار را در اندک زمان آن رنج بیمار زایل گشت نظیر این معالجه را عارف کامل مولوی رومی در ابتدای دفتر
اول از مثنوی در حکایت عاشق شدن پادشاه بر کنیزک بنظم آورده ولی چون شرط تصنیف و طرز تالیف
این کتاب مستطاب آنست که در مقام بیان مطالب و توضیح مقاصد شعر پارسی و عربی مثل نجوئیم
از ایراد آن نظیر و شرح آن قصهٔ دلپذیر اغماض کرده بمهم خویش پرداختیم بالجمله قابوس مصاحبت این
فیلسوف بزرگ را غنیمت دانسته آناً فآناً بر اعزاز و احترامش می افزود و در نزد سلطان محمود شفاعت
و ضراعت را در باره او از حد بگذرانید از آن معاوضات و مراسلات عاقبت کار محمود گردید و غبار کینه
که سلطان محمود از شیخ الرئیس در سینه داشت بیکباره زایل گشت مع القصه چندی آن حکیم بزرگ در ملازمت
قابوس بسر برد قضارا در آن ایام اهل مملکت بر قابوس شورش کرده نوایر فتنه چنان اشتعال یافت که از تیغ
فرو نشد بساط سلطنتش پامال و خود دستگیر آمده در یکی از قلاع بسطام که موسوم بجناشک بود او را بقید حبس آوردند

و بعد از چند روز مقتول گشت چنانکه این واقعه در تواریخ مضبوط است پس بناگزیر شیخ از جرجان با عجلت تمام بیرون شده طریق دهستان پیش گرفت مدتی در آن سرزمین اقامت و بتالیف چند کتاب اشتغال جست و پس از چندی بیمار و ناتوان بساحت جرجان معاودت نمود در بسط بلوی و بث شکوای خویش قصیده غرائیه که یک بیتش این است بیاورد

لما عظمت فليس مصر واسعي   لما غلا ثمني عدمت المشتري

یعنی چون مرا قدر و رتبتی پدید آمد هیچ شهر و دیاری را گنجایش اقامت من نبود و چون کالای وجودم گرانبها گردید مشتری خود را نایاب و مفقود یافتم و هم در آن ایام ابو عبیدالله جرجانی مسمی بعبدالواحد بجهة تحصیل علوم فلسفه مصاحبت شیخ الرئیس را اختیار نمود و همواره تا اواخر ایام زندگانی آن حکیم فرزانه چندان بیش از بسر برد که اکثر مورخین تمام حالات شیخ را از قول او روایت کرده اند و غیر اخبار او را در آن باب مستند و معتمد نداشته اند از ابو عبیدالله نقل کرده اند ابو محمد شیرازی که در جرجان ساکن بود و بتحصیل علوم فلسفه رغبتی تمام داشت از شیخ درخواست نمود که فضل شامل عام و فیض کامل تام را از وی دریغ نداشته بافادات و افاضات خویش وی را مستعد و مستفیض دارد شیخ الرئیس از قبول این معنی بر وی منت نهاد پس ابو محمد در قرب جوار خود از برای شیخ الرئیس خانه خریداری نمود و شیخ در آنجا فرود آمد با فراغ بال و رفاه حال در آنخانه بسر میبرد و همه روزه بمحضر شیخ سعادت اندوز شده علم منطق و مجسطی از او فرا میگرفت و ابو عبیدالله نیز از هر باب در هر کتاب با او موافقت و مرافقت داشت و چون روزگار دراز از وی دست فتنه و آشوب کوتاه بود بتصنیف و تالیف مواظبت جسته کتاب اوسط جرجانی و مبدا و معاد و دیگر کتب را در آن ایام بپرداخت چنانکه تفصیل جمله آن کتب مرقوم خواهد گشت و هم مولفاتی را که در دهستان شروع کرده بود بپایان برد چون زمانی برین گذشت و از مکث جرجان دلگیر گشت از آنجا مسافرت کرده بجانب ری متوجه گشت و آن روزگار ایام سلطنت مجدالدوله و ملکه مادرش بود و برخی که از جلالت قدر و فخامت جاه شیخ الرئیس اطلاع داشتند و از ورود او آگاه بودند نزول وی را بدان سرزمین معروض داشتند شیخ الرئیس را طلب فرمودند چون بشرف حضور سعادت یافت زیاده توقیرش نمودند و در التزام سده علیا حکم اکید عز صدور یافت شیخ الرئیس تقبل آن کرده در مرتبه علیه ملازمت جست اتفاقا در آن ایام مجدالدوله را مرض مالیخولیائی عارض گردید ملکه شیخ را بمعالجت بخواند در اندک زمان از علاج آن مرض آثار بهی ظاهر نمود احسان بسیار و اکرام زیاد از ملکه بدید و در آن ایام کتاب معاد را بنام مجدالدوله تصنیف نمود در اثنای آن روزگار این معنی اشتهار و انتشار یافت که سلطان محمود بعزم تسخیر ری مراحل طی کرده و عنقریب رایت استیلای او در آن نواحی شقه گشا خواهد شد شیخ الرئیس را خوف و هراس غالب آمد ناچار از ری بقزوین انتقال نمود و از قزوین بهمدان رفت و آن ایام نوبت امارت و حکمرانی بنام شمس المعالی بن فخرالدوله بود و شیخ الرئیس بکدبانویه که از امرای شمس الدوله بود

آبوعلی بن سینا

۲

پیوست و بچند نظارت امور وی با وتعلق گرفت قضارا در آن ایام شمس الدوله را قولنجی طاری گردید مراتب علیه او
در حضرت سلطنت مکشوف افتاد و آن حکیم را بخواست واستعلاج نمود شیخ الرئیس با حسن مشیافات معتبره و سایر تدابیر
طبیه وی را از آن مرض خلاص داد و مسرور و بتحسین و آفرین شمس الدوله گردید و در همان مجلس آن حکیم اجل را بخلاع گرانبها
بنواخت و هم بملازمت خویش امتیازش داد و در این شمس الدوله بکرمانشاهان و حرب عناز که حاکم آن دیار بود
توجه فرمود و شیخ نیز در آن سفر ملازم بود و بعد از ملاقی فریقین شمس الدوله را مطلوب میسر نگردید و منهزماً
بهمدان معاودت نمود از شیخ الرئیس درخواست کرد که کلیه امور وزارت وی را متقلد گردد و او مسئول نمود
یکچند رتق و فتق مهام را با نهایت اقتدار بگذرانید چون در آن ایام خزانه شمس الدوله تهی از سیم و زر بود
تمنای لشکریان و وظایف ملازمان و مرسومات صاحب منصبان چنانچه بایستی بایشان عاید نمیشد مردان آن معنی را
از شیخ الرئیس دانسته بتحریک ارباب غرض و تعیین اصحاب حسد گروهی از لشکریان بسرای شیخ ریخته و آنچه یافتند
غارت بردند و وی را گرفته بحضور شمس الدوله آوردند و همی بر قتلش تحریض مینمودند شمس الدوله آن عرض را
اتفاقی نیاورد و ولی محض اطفاء نوایر فتنه و اخفاء محبت آن حکیم فرزانه دست وزارت او را کوتاه کرد و ناچار
شیخ الرئیس خانه نشین و خلوت گزین گردید و بمنزل ابوسعید دخدوک که با او آشنا بود فرود آمد و تا
قریب چهل روز در آنجا متواری بود اتفاقاً در آن ایام مرض قولنج که شمس الدوله را معتاد بود بر وی
عارض گشت در طلب شیخ الرئیس جد و جهد بسیار کرده بعد از جستجوی بسیار از وی نشانی جستند شمس الدوله
جمعی از خواص خود را نزد وی فرستاده و حضورش را خواهشمند گردید شیخ الرئیس اطاعت کرده پس از درک
حضور شمس الدوله از دیدار وی فرحی بی نهایت حاصل نموده با تفقدات بی پایان و توجهات بیکران
مراسم اعتذار بجای آورد و شیخ الرئیس دیگر باره آن عارضه را علاج نمود شمس الدوله از فرط مسرت آن شکایت
بیش از پیش بر اعزاز و اکرامش بیفزود و ثانیاً منصب جلیل وزارت را بوی تفویض فرمود در آن ایام ابوعبید
که از اجله تلامیذ شیخ الرئیس و از خواص اصحاب او بود متمنی گشت که کتب ارسطو را شرح نماید چون از برای آن حکیم
بزرگ با وجود مشاغل وزارت فراغتی نبود از آن درخواست معذرت خواست و چون ابوعبید الله الحاح از
حد رسانید فرمود اکنون که تو را کشف حقایق حکمیه رغبت است مخزونات و معتقدات خود را مدون و جمع خواهم
داشت ولی آنکه مباحثت دیگران و اقوال مخالفین در میان آرم تألیفی خواهم کرد ابوعبید الله بشکرانه آن منت
ثنا کرد و دعا گفت پس شیخ الرئیس قبولاً للملتمس بتصنیف طبیعیات شفا پرداخت و ایضاً کتابی از کتب خمسه
قانون را نیز در آن ایام برشته تصنیف در آورد از فرط میل و کثرت ولع که او را در مقالات علمیه بود و هر شب
جمع کثیری از طلاب علوم و جم غفیری از علماء آن مرز و بوم در حضرتش جمع میشدند و از بیانات شافیه و مقالات
وافیه آن فیلسوف اعظم استفاده و استفاضه مینمودند ابوعبید الله گوید هر یک از متعلمان را نوبتی بود
که تقدیم و تأخیر میسر نمیشد من در موعد مقرر از کتاب شفا مستفید گردیده و پس دیگران مستفیض میشدند

[illegible]

آبو علی بن سینا

زمانی براین منوال برگذشت اتفاقاً شمس الدوله بحرب حاکم جبال که طغیان و سرکشی آغاز کرده بود تصمیم عزم داد مقرر نمود تا شیخ الرئیس نیز مانند رایت منصور همراه باشد پس شیخ الرئیس از ملازمت استعفا کرده معاف شد بهمدان بماند و امیر بیرون رفت باقتضای تقدیر و سوء تدبیر در عرض راه دیگر باره امیر را مرض قولنج عارض گشت از وجود مقویات مرض و فقدان اسباب علاج قولون را از هر باره رنج افزون آمد بتصوّب امرا و سایر ملازمان از پی اصلاح مزاج و انجاح مرام بصوب همدان عطف عنان کردند و امیر را در محفه جای داده روی براه نهادند هنوز بلدهٔ همدان نرسیده بودند که گرگ اجل در رسید و صولت حیاتش درهم شکست امرا و اعیان آن مملکت بحکومت فرزندش تاج الدوله رضا دادند و با وی بیعت کردند پس بطلب شیخ فرستادند تا وزارت را متقلد شود و چون در روزگار شمس الدوله از لشکریان و سایر مردمان رنج بسیار دیده و ناملایم بسیار شنیده بود از قبول وزارت و تقبل خدمت و از خوف اجبار و بیم الزام ایشان بخانهٔ ابو غالب عطار که از تلامیذ و هم از خواص دوستانش بود متواری گردید مکتوبی بعلاء الدوله ابو جعفر کاکویه بنوشت ایما بر آنکه اشتیاق تقبیل حضور زیاده از آنست که در ذرایع و عرایض در آید هرگاه باحتشام اظهاری شود بزیارت عتبه علیه شتابان خواهم شد آن مکتوب را در نهانی بجانب علاء الدوله بفرستاد مع القصه در آن هنگام ابو عبید الله از شیخ الرئیس درخواست نمود که اکنون اوان فراغت و زمان رفاهیت است خوشتر آنکه اوقات سراسر افاضات با تمام تتمهٔ شفا و قانون مصروف آید شیخ قبول نمود و ابو غالب را خواست و از وی کاغذ و محبره طلب کرده پس رؤوس مسائل حکمت را که بایستی در آن کتاب درج نماید در ده روز فهرست کرده پس در مطالب عالیه و مقاصد شریفهٔ آن کتاب تجدید نظر فرموده یک یک را شرح مینمود و بر دقایق و نکات آن می افزود و آنچه را تعلق بمطلبی و مقامی میدانست در محل خود ایراد میکرد و هر روز چندین ورق براین نسق تسوید و تحریر میفرمود و چون از طبیعیات و الهیات آن کتاب خاطر بپرداخت و جمله را از سواد به بیاض آورد بتالیف اجزاء منطقیه آستین بر زد و جزوی از آن اجزا را بر نگاشت آورده اند که تاج الملک در ایام شمس الدوله در سلک امرای وی منسلک بود چون پسرش تاج الدوله بر مسند حکمرانی جای گرفت دست وزارت بر او مسلم شد نظر بکینهٔ دیرینه که از شیخ الرئیس در دل داشت در حضرت تاج الدوله از شیخ الرئیس سعایت برد و شکایت آغاز کرد که وی را با علاء الدوله کاکویه در نهانی مراسلات و مواضعات است آن سخنان بر تاج الدوله اثر کرده مقرر فرمود تا شیخ را گرفته بزندانش برند جمعی در صدد بر آمدند و در هر جا گمان رفتی بیرفتند آخر الامر جمعی از معاندین وی گماشتگان تاج الملک را بخانهٔ ابو غالب عطار دلالت کردند ناگهان بخانهٔ ابو غالب در آمده شیخ را بند کرده بقلعه بردان بردند نقل است که چهار ماه در آن قلعه بماند در آن ایام که هنگام سجن و سجین او بود فراغ وقت را غنیمت شمرده بعضی اجزاء شفا را که ناتمام مانده بود باتمام برد و کتاب هدایه و رساله حی بن یقظان را نیز در آن قلعه تصنیف نموده و قصیده در شرح حال خود که بیت اول این بیت انشا فرمود

دُخولی فی الیقین کما تراهُ وکلُّ الشکِّ فی امرِ الخروجِ

قطعی آمدن من باین مکان چنانچه مشاهدت میکنم یقین است و در امید نجات و خلاصی خود ازین تنگنای حبس شک دارم
و در خلال آن حال علاءالدوله بقصد جنگ تاج الدوله و تسخیر همدان بدانصوب متوجه شد تاج الدوله چون تاب مقاومت
نیاورد و بقلعه بردان که شیخ محبوس بود پناه برد و چون علاءالدوله بدون منازعی همدان درآمد بحکم فتوت
و مروت همدان را به پسر شمس الدوله واگذار نمود و خود باصفهان مراجعت کرد و بعد از رفتن علاءالدوله
تاج الملک وزیر با شیخ الرئیس در مقام اعتذار برآمده و از وی درخواست کرد که در صحبت ایشان بهمدان
بازگردد شیخ مسئول وی را مقبول شمرد و بمصاحبت پسر شمس الدوله و تاج الملک بهمدان آمده در خانهٔ یکی از سادات
علوی که از دوستان وی بود منزل گزید و باب مراودت و مخالطت بر روی ایشان مسدود کرده و از اجزای
منطقیه و سایر مباحث شفا که ناتمام بود در خانه علوی بپایان برد و رساله حی بن یقظان را هم در آن زمان بپرداخت
گویند بعد از وفات شمس الدوله قریب دو سال در کنج انزوا با کنج تألیف و تصنیف بسر برد و چون از طول
اقامت دلتنگ شده بود هوای رفتن اصفهان در سرش افتاد و همی بانتظار وقت و انتهاز فرصت میگذرانید
تا آنکه مقتضیات را موجود و موانع را مفقود یافت لباس اهل تصوف در پوشید برادر کهتر خود محمود را
با ابوعبیدالله و دو غلام همراه داشته طریق اصفهان را وجهه همت ساخت بعد از رنج بسیار بقریه طیرکه که تا
یک شهر اصفهان بود برسیدند و چون یک دو روز در آن قریه از رنج راه برآسودند علاءالدوله را خبر شد
که آن مطلوب و آن مقصود که همواره انتظارش میبرد بقلمرو او وارد گشته جمعی از مشاهیر امرا و ارکان و گروهی
از معارف فضلا و اعیان اصفهان را امر نمود که وی را استقبال نمایند و جنیبتی مخصوص با ساخت سلطانی و خلعت
گرانبها و سایر تشریفات نیز برای شیخ آماده داشتند پس در کمال اعزاز و احترام بشهر اصفهانش وارد نمودند
و در یکی از محلات در خانه عبدالله بن بابی که از اعاظم رجال بود فرود آوردند و هرگونه احتیاج که درخور شأن شیخ بود
فراهم کردند پس علاءالدوله دیگر روز شیخ الرئیس را بحضور خود دعوت نمود و زیاده از حد تعظیم و تجلیل مرعی فرمود
و مقرر داشت تا در لیالی جمعه جمعی از فقها و حکما که در آن بلد اقامت داشتند بمجلس علاءالدوله حضور بهم رسانند و جز
مناظرات علمیه و مباحثات حکمیه سخنی در میان نیارند نقل است در هر شب جمعه که علما حاضر میگشتند شیخ الرئیس مسئله را
مطرح مینمود و چون بسخن درآمدی دیگران سراپا گوش میشدند و از بیانات وی استفادات مینمودند و هر کس را
در هر باب شبهتی بود از وی میپرسید با بیانی موجز حل مینمود در آن ایام وقتی ابومنصور جبان که یکی از فضلا و ادبای
اصفهان بود در نزد امیر علاءالدوله نشسته و شیخ نیز حاضر بود از لغات عربیه سخن در پیوست شیخ در آن باب
لوای معارضت برافراشت ابومنصور گفت علوم فلسفه و حکمت را چندان ارج می‌نهم که هیچکس را با تو یارای همسری
و برابری نیست ولی فن لغت بسماع اهل لسان منوط و موکول است بدین واسطه در این مورد اقوال تو حجت
نباشد شیخ را این سخن گران آمد بکتب لغت رجوع نموده کتاب تهذیب اللغه که از تصانیف ابومنصور ازهری است

از خراسان طلبید و نسخ دیگر نیز بدست آورد و بمطالعهٔ آن کتب مشغول گردید و در علم لغت بمرتبهٔ رسید که مافوق آن متصور نبود بعد از آن قصیدهٔ انشاد نمود مشتمل بر لغات طریفه و الفاظ بدیعه و سه رساله انشا نمود که هر رساله بر چند فصل مشتمل بود یکی بر طریقهٔ ابن عمید و ثانی بر سبک صاحب بن عباد و دیگری بر شیوه ابراهیم ابو اسحق صابی و آن رسایل را مانند مکتب تهیه مرتب داشت و آن داستان با امیر در میان نهاد و درخواست نمود که آن راز مکتوم فرمود بهیچوجه ابراز نفرماید بنابر رسم معهود روزی ابومنصور بحضور امیر درآمد بعد از طی مقالات بدو متوجه گشت و گفت این رسایل را درین روزها یافتیم و میخواهیم تا مضامین نظم و نثر آنرا معلوم کنیم ابومنصور بگرفت و آنها را با دقت نظر مطالعت کرد و بسیاری از آن مواضع بروی مشکل ماند درین اثنا شیخ الرئیس حاضر گشت هر لغتی که بر ابومنصور مشکل مانده بود بیان فرمود و در استدلال و استشهاد چندان احاطت و استیلاء ظاهر کرد که حاضران در حیرت شدند ابومنصور بفراست دریافت که آن نظم و نثر از نتایج طبع اوست لاجرم خجل و منفعل نشست و معذرت برخواست همی گفت آشنا و صدقنا که تو خود در هر فن از هر ذی فن افضل و اعلمی و در آن اوان کتاب لسان العرب که در فن لغت است تألیف فرمود و شیخ را فرصتی دست نداد که از سواد به بیاض آورد و آن کتاب با سایر مؤلفات وی بغارت رفت چنانکه تفصیل آنرا در خاتمهٔ ترجمه یاد خواهیم کرد و مقارن آن ایام علاء الدوله منصب جلیل وزارت بدو تفویض فرمود و نقل است در آن روزگار که عنان وزارت در کف کفایت شیخ الرئیس بود همواره قبل از طلوع صبح صادق از خواب برخاستی و بتصنیف و مرور کتب اشتغال ورزیدی و بعد از ادای فرایض تلامیذ او مانند کیا رئیس و بهمن یار و ابومنصور زیله و عبدالواحد جرجانی و ابوعبدالله معصومی و سلیمان دمشقی و جمعی دیگر در حضرتش حاضر میشدند حقایق حکمیه و دقایق طبیه و دیگر علوم را استفاضه مینمودند بهمنیار گوید در آن ایام شبی را در صحبت احباب بعشرت و عیش صبح کرده بودیم بعد از افتراق بدرس اجتماع کردیم شیخ الرئیس بتحقیقات دقیقه مبادرت جست هر قدر در تفهیم مطالب و توضیح مقاصد اهتمام فرمود آثار فهم و ادراک در ما ندید بجانب من متوجه گشت و گفت پندارم که دوش اوقات شریفه و عمر عزیز را بتعطیل و اهمال ضایع کرده اید عرض کردم چنان است که دریافته اید پس برآشفت و آب در دیدگان بگردانید و آه سرد برآورد و گفت بسی افسوس دارم که عمر گرانمایه به بیهودگی درباخته و باین معارف و معانی قدری و وقعی ننهاده اید سبحان الله ریسمان بازان در پیشهٔ خود بمقامی میرسند که مایهٔ حیرت هزار عاقل میشوند و شما در اقتناء معارف نفیسه چندان قادر نشده اید که حبائل زمان از ملکات روحانیه شما متحیر گردند الغرض آن شاگردان مکرم که هر یک استادی مسلم بوده اند همه روزه از محضر وی استفادت مینمودند و در ادای فرایض پنجگانه بوی اقتدا میکردند و بفیض صلوة جماعت مستفیض میشدند سپس شیخ الرئیس بقطع و فصل امور و اصلاح نظام جمهور میپرداخت از رای رزین و فکر دوربین در اصلاح عباد و تعمیر بلاد و اطفاء فساد تدبیراتی مینمود که اصحاب کیاست را عقول بحیرت فرو میشد آورده اند که در آن ایام یکی از ابناء امرا که خود از منتسبان سلطنت بود بمرض مالیخولیا گرفتار شد در خاطر وی چنان نقش گرفته بود که خود گاو فربهی شده است همه روزه بانگ گاو میکرد و هر کس نزدیک وی میرفت

او را بیماری پیدا شد و میگفت اینک من گاوی فربهم مرا بکشید و از گوشت من هریسه نیکو فراهم کنید روزگاری براین
احوال برگذشت و مرض وی هر روز بیش از پیش میگردید رفته رفته اشتداد آن مرض بجائی رسید که هیچ از اشربه و اغ
نمیخورد و از آن روی او را هزالی مفرط عارض شده بود اطبا از معالجت عاجز آمدند لاجرم تفصیل مرض و عجز اطبا را
در حضرت علاء الدوله عرضه داشتند و متمنی شدند که شیخ را بمعالجت برگمارد پس علاء الدوله شیخ الرئیس را تو
و اعلام نمود تا آن مرض را معالجه نماید شیخ پرستاران مریض را بخواند و از ماهیت آن مرض چنانچه باید اطلاع یافت گفت
بروید او را بشارت دهید که اینک قصاب را خبر کرده ایم همی آید تا ترا بکشد مریض چون این خبر بشنید شادی
بسیار کرد و از جای برخواست و نشست شیخ با تجمل و کوکبه وزارت بدر سرای بیمار آمد و خود کاردی بدست گر
بایک دو تن از ملازمان باندرون سرای رفت و فریاد زد که گاوی که او را باید کشتن در کجاست بیرون بیا
تا بکشیم بیمار چون این بشنید از منزلی که داشت مانند صدای گاو بانگی کرد یعنی اینجاست شیخ فرمود که او را بمیان
سرای بکشید و ریسمان بیاورید که دست و پای او را ببندید بیمار را چون این صدا بگوش رسید از فرط خوشحا
برخواسته بمیان سرای درآمد و بر پهلو بخفت پس دست و پای او سخت محکم ببستند شیخ خود نزدیک آ
و کارد بر کارد بمالید و بنشست و دست بر پهلوی او بسود چنانکه عادت قصابان است پس گفت این گا
سخت لاغر است امروز برای کشتن خوب نیست چند روز او را علوفه دهید تا فربه شود آنگاه او را بکشیم آنگه
و از پهلوی او برخواست و دستور العمل داد که غذا در پیش او برند و گویند بخور تا فربه شوی و زود ترا بکشند
بیمار از شوق آنکه زود ترکشته شود بخوردن درآمد و بدان سبب از هر گونه اشربه و اغذیه بدو دادند و داروی
مناسب خورانیدند و اطبا بفرموده شیخ دست بمعالجت برگشودند و در اندک زمان آن بیمار از آن مرض
صعب العلاج خلاص یافت علاء الدوله را از آن تدبیر صایب و آن علاج نیکو زیاده شگفت آمد و بر تحسین
و آفرینش بیفزود در تاریخ الحکما مضبوط است که در آن ایام با تمام بقیه کتاب شفا بپرداخت و از کتاب
منطق و مجسطی فراغت یافت چه قبل از آن بر کتاب اقلیدس و ارثماطیقی و موسیقی اختصار نموده بود و د
هر کتاب از ریاضات زیادتیها که محتاج الیه میدانست بیفزود اما در مجسطی ده شکل از اختلاف منظر ایراد کرد
و همچنین در آخر مجسطی در علم هیئات مطالبی آورد که قبل از وی بیاورده بودند و در کتاب اقلیدس شبهات
چند ایراد کرد و در ارثماطیقی خواص حسنه استنباط نمود و در موسیقی مسئلها افزود که متقدمین حکما از آنها غافل
می بر آن کتاب بیفزود تا آنکه بجمیع شئون حکمیه مشحون آمد و بتصحیح و تنقیح آن بپرداخت و جمله آنها در آنجا اتمام
پذیرفت الا کتاب نبات و حیوان گویند آن کتاب را در سالی که علاء الدوله بشاپور میرفت در عرض را
تصنیف نمود و ایضاً در آن روزگار که متقلد وزارت و مقیم اصفهان بود کتاب نجات را که از اجل تصانیف
اوست برشته جمع و تالیف درآورد و الغرض هر روزه بیش از پیش در حضرت علاء الدوله اختصاص
و منزلتی دیگر میدید گویند در ایامی که علاء الدوله محض اصلاح پاره از مفاسد بهمدان رفت شیخ نیز ملازم

ابوعبیدالله که پیوسته مصاحب شیخ الرئیس بود حکایت کند در آن ایام شبی در مجلس علاءالدوله صحبت از نجوم در پیوست و اختلالی که در تقاویم معموله بحسب ارصاد قدیمه واقع است بیان آورد علاءالدوله مقرر نمود که شیخ الرئیس دست از تتبع فضایل برآورده بپای مردی دانش و بینش رصدی بنا کند پس گنجور خویش را بخواند و مقرر فرمود که هر نوع و هر طور که آن دستور معظم و دستور العمل دهد بی درنگ مصارف مقرره را بپردازد ابوعبیدالله گوید که شیخ مرا طلب کرده اصلاح آن امر و انجام آن مقصد را در عهده اهتمام من مفوض داشت محض تسهیل عمل و تشریح نکات و توضیح دقایق خود رساله در آن باب املا فرمود و من بحسن اهتمام و کمال مراقبت در چند سال نیل مقصود را چندان آلات و ادوات فراهم آوردم که مزیدی متصور نبود ولی کثرت اسفار علاءالدوله و وفور مشاغل شیخ الرئیس مر سال از بنای رصدخانه شاغل و مانع گشت از آرزوی آن امر معوق ماند و حاصلی که در آن باب عاید شد آن بود که اکثر غوامض نجومیه منحل گشت و اغلب اعمال رصدیه معلوم و مشهود گردید و کتاب حکمت علائیه را در آن ایام بانجام رسانید و هم ابوعبیدالله گوید مدتها گذشت که در زمره تلامیذ آن استاد الکل فی الکل بودم هرگز ندیدم که در سیر کتب بترتیب مطالعه نماید بلکه مواضع مشکله هر کتاب را تفحص نمودی تا شان و مقام مصنف را بشناسد و هم نقل است که چون کتاب مختصر اصغر را که در منطق تالیف کرده است بشیراز بردند فضلا و حکمای آن سرزمین در چند موضع آن کتاب ایرادات و شبهات یافته بر جزوی چند نوشتند با مکتوبی نزد ابوالقاسم کرمانی که رفیق ابراهیم بن بابا ردیلمی بود فرستادند ابوالقاسم آن اجزا را نزد شیخ الرئیس برد شیخ اجزا را بگرفت و نظر میکرد و با ابوالقاسم صحبت میداشت و با سایر مردم سخن میگفت تا هنگام نماز عشا بر این منوال بگذرانید پس آغاز نوشتن ایراد و جواب یک یک از آن شبهات نمود و آن ایام فصل تابستان و شبها در نهایت کوتهی بود و هنوز شب از نصف نگذشته بود که تمام آن ایرادات و آن شبهات را جواب بنوشت ابوالقاسم کرمانی گوید بر شیخ وارد گشتم در حالتی که شیخ بر مصلی نشسته و اجزائی که در جواب مشکلات علمای شیراز نوشته بود نزد من گذاشت و فرمود این اجزا را بگیر در مکتوب خود از تحریر جواب مسائل و صورت حال بنویس ابوالقاسم صورت حال را بنوشت و چون فضلا و علمای شیراز آن تحریر دلپذیر و مطالب بی نظیر را دیدند متعجب گردیدند و بر فضایل و قصور ادراک خود اعتراف نمودند و اقرار آوردند حکایت کرده اند در هنگامی که آن فیلسوف بزرگ در اصفهان متقلد وزارت بود وقتی علاءالدوله کمربندی از سیم که محلی بزر و مکلل بلآلی بود با کاردی که از جواهر ترصیع و از گوهرهای قیمتی آویزها داشت بوی موهبت فرمود و چون آن کمر مرصع و کارد مکلل بازی وی مناسب نبود بیکی از غلامان که مقرب حضور بود ببخشید پس از چند روز علاءالدوله بدید که آن غلام کمر را در میان بسته و آن کارد را بر کمر زده حقیقت امر را بپرسید غلام عرض نمود که شیخ الرئیس بمن مکرمت کرده است علاءالدوله زیاده از نیمی برآشفت چه آن کمر و آن کارد از مختصات علاءالدوله بود و غلام را بسیاست بلیغ نموده بقتل شیخ کمر ببست یکی از محرمان حضور که با وی اتحاد و دوستی داشت شیخ را از ماجری مطلع ساخت و آن حکیم از لباس معتاد بکسوت دیگر تن بیاراست

آبوعلی بن سینا

۸

در اصفهان روزی برای تماشا چون جوان بدان سرزمین درآمد از پی تحصیل قوت به بازار شد هر سوی می‌نگریست دکانی به نظر درآورد که در آنجا جوانی نیکوروی نشسته جمعی از مرضی بر وی اجتماع داده شیخ نزدیک دکه آنجوان طبیب بایستاد و در احوال و اقوال او چشم دوخته و گوش فرا داشت در آن اثنا زنی قاروره به دست باستعلاج نزد وی حاضر شد جوان چون قاروره بدید لختی تأمل و درنگ کرد گفت مریضی که این قاروره از اوست یهودیست بعد از آن گفت چنین میدانم که صاحب قاروره امروز ماست خورده گفت چنین است پس گفت خانهٔ این مریض و خوابگاه او در مکانی پست است زن گفت آری شیخ الرئیس از حدس آنجوان زیاده در تعجب شد ناگاه جوان را بر وی نظر افتاد شیخ الرئیس را نزد خود خواند و بر مسند خویش بنشانید چون از عمل و معالجت فراغت یافت گفت چنان میدانم که تو خود شیخ الرئیس باشی که از بیم علاءالدوله فرار کرده شیخ را حیرت زیاده شد پس استدعا کرد که بر وی منت گذارد و در منزل او فرود آید شیخ الرئیس با جوان طبیب روی به منزل نهادند پس از شرایط میزبانی و سایر تکلفات که از وی به تقدیم رفت روزی شیخ الرئیس سخن از ماضی به میان آورده گفت در آن روز از چه رو دانستی آن قاروره از یهودیست و او ماست خورده و مکانش در جای پست است عرض کرد که چون آن عورت دست بیرون آورد پیراهنی که بس قیمتی و چرکین بود در تن داشت دانستم که آن زن یهودیه است و هم آلوده به ماست بود حکم کردم که ماست خورده و چون در این شهر محله یهودان در زمینی پستی است لهذا گفتم که منازل شما اینحال دارد شیخ دیگر باره پرسید که از چه دانستی که من ابوعلیم دانستم علاءالدوله فرار کرده‌ام جوان گفت چون صیت فضایل و آوازهٔ جلالت شنیده بودم آنرا در قضیهٔ تو مشاهدت کردم بخاطرم بگذشت که شاید ابوعلی باشی و میدانستم که علاءالدوله با رغبت و اختیار از مانند تو حکیم و وزیری دست بردار نخواهد شد لاجرم حادثه روی داده است و بدان واسطه بایدت از وی فرار کرده باشی شیخ الرئیس بدان طبیب گفت اکنون مسئول تو از من چیست آنرا قرین انجاح نمایم گفت علاءالدوله از چون توئی چشم نخواهد پوشید عنقریب در استرضای خاطر شریف برآید و بر منصب سابق برقرار دارد ملتمس آنست که چون نزد وی روی آنچه از من دیده به عرض برسانی و مرا در سلک مریدانش منتظم سازی چند روزی برنیامد که علاءالدوله جمعی از خواص خود را با تشریف وزارت و معذرت نزد شیخ فرستاده وی را باصفهان بخواند شیخ الرئیس آن جوان طبیب را همراه ببرد و پس از رسیدن بحضور علاءالدوله ماجرای آنجوان را بعرض رسانید رفته رفته او را در جرگهٔ ندمای علاءالدوله منسلک داشت در زمانیکه شیخ الرئیس در اصفهان بشغل وزارت و امر ریاست می‌گذرانید چندان نوادر و لطایف در طی مکالمات درج میکرد که ذهن‌های دقیقه‌یاب و ذهن‌های نکته‌سنج در حیرت میشدند در تاریخ نگارستان نگارش یافته که شیخ الرئیس هرچند بر اصحاب علوم و ارباب فنون در استادی مسلم بود و در هر باب و هر کتاب هر کس را ملزم مینمود ولی وقتی از اوقات از مردی کناس چندان الزام دید که در نزد همراهان از فرط شرم و خجلت خاموش گردید

وآن داستان چنان بود که روزی باکوکبهٔ وزارت از راهی میگذشت کناسی را دید که خود بدان شغل کثیف مشغول و با خویش بدین شعر لطیف مترنم است

گرامی داشتم ای نفس از آنت — که آسان بگذرد بر دل جهانت

شیخ را از شنیدن آن شعر تبسم آمد با شکرخنده از روی تعریض آواز داد که احمق چه تعظیم و تکریم همان است که تو در بارهٔ نفس شریف مرعی داشته قدر جاهش این است که در قعر چاه و ذلت کناسی دچارش کرده و عز و شانش اینست که بدین خفت و خواری گرفتارش ساخته عمر نفیس را در این امر خسیس تباه میکنی و این کار زشت را افتخار نفس میشماری مرد کناس دست از کار کوتاه و زبان بروی دراز کرده گفت در عالم همت نان از شغل خسیس خوردن به که بار منت رئیس بردن ابوعلی غرق عرق شد و باشتاب تمام بگذشت القصه ابوعلی در ملازمت علاء الدوله چندان دُرر آبدار و لآلی شاهوار در درج اطباق یادگار گذاشته است که از مدح و وصف از قوهٔ تحریر بیرون است در کُتُب تواریخ مسطور است که چون سلطان محمود سبکتگین عراق عجم را مسخر کرد و مجد الدوله دیلمی را گرفته بغزنین فرستاد ابوجعفر علاء الدوله کاکویه که از جانب مجد الدوله حاکم اصفهان بود از صولت سلطان محمود خائف گردیده بفارس رفت سلطان محمود پس از ضبط آن مملکت و تسخیر ری ایالت عراق و مضافات آنجا را بفرزند خود مسعود باز گذاشت خود بغزنین مراجعت نمود علاء الدوله بصلاح وقت پسر خود را با تحف بسیار و هدایای بیشمار نزد سلطان مسعود فرستاد آن کردار در پیشگاه حضور سلطان مقبول و پسندیده افتاد و حکومت اصفهان و مضافات آن ملک را بدستور سابق بوی رد کرده بر استقرار و استیلایش اهتمام کرد تا مسلط شد چون چندی برگذشت از فرط استیلا و حسن تدبیرات شیخ الرئیس ملک را از هر خلل مصون دیده داعیهٔ استقلال پیدا کرد سلطان مسعود را از ما فی الضمیر وی اطلاع حاصل شد با لشکر جرار روی باصفهان نهاد علاء الدوله تاب مقاومت نیاورده از اصفهان بشاپور و اهواز رفت سلطان مسعود باصفهان درآمد و خواهر علاء الدوله بدست سلطان مسعود افتاد شیخ الرئیس سپاس نعمت قدیم را منظور داشته در حفظ ناموس علاء الدوله زیاده مراقبت داشت فکر رزین و عقل دوربین وی را بر آن راهنمائی کرد در نهان بسلطان مسعود نوشت که خواهر علاء الدوله را شان و رتبه مجدی است که کفو تو خواهد بود بهتر آن است که او را از پردگیان حرم خویش فرمائی و چون چنین کنی علاء الدوله بمرحمت خطهٔ اصفهان بر تو مسلم خواهد داشت پس خواهر علاء الدوله را بعقد خویش درآورد و در زمرهٔ پرده نشینان خاص بمزید مرحمت اختصاص داد سپس اصفهان را بعلاء الدوله باز گذاشت و خود بری معاودت نمود و چون چندی برگذشت نمایان و بدگویان بعرض سلطان مسعود رسانیدند که علاء الدوله بتهیهٔ اسباب جنگ مشغول است عزم رزم و تسخیر ری را جهه همت کرده سلطان مسعود زیاده خشمناک گشته بعلاء الدوله پیغام فرستاد که راستی بیندیش و از خیال کج درگذر و عرض خود مبر و رحمت ما مپسند وگرنه خواهرت را رها مینمائیم و باوباش لشکری بخشیم چون علاء الدوله آن سخنان بشنید موی بر تنش علم شد و سراپا چون شعله بر افروخت شیخ را بفرمود تا از جانب خود جواب را بجناب آرد شیخ الرئیس بعد از طی مراسم متعارفه نوشت که هرگاه اهل شقاق و نفاق در باب خلاف علاء الدوله

چیزی بعرض رسانید و از بهتان صرف و افترای محض است و خصوصاً نوح حرم شرعی رفته بود و اگرچه آن مخدره
خواهر علاء الدوله است ولی اکنون منکوحه امیر است اگر طلاقش دهی منکوحه تو باشد و جمیع عالمیان دانند که غیرت
زنان بر ازدواج است چون بر خوان سلطان مسعود چون رسید شیخ مطالعت فرمود از صدق آن عبارات
و سایر اوراق بروی معلوم گشت که آن خبر اصلی ندارد و بجبران آن گفتار از شان ثاوان زیاده بکاست بر حرمت
خواهر وی بیفزود و اهل سیر آورده اند که هم مقارن آن اوان سلطان محمود از تخت و کاخ تخته و خاک رفت
چون آن خبر بمرز رنش سلطان مسعود رسید دواسبه جانب غزنین تاخته تا ملک موروثی را بی زحمت مدعی و رنج
همتا در تصرف آورد و پس دار و غزنه کرد و بعد از استقرار و استقلال ابوسهل همدانی را والی عراق کرده
ابوسهل با علاء الدوله طریق تکبر و تجبر پیش گرفت باف و گزاف سخن با علاء الدوله و تحمل تکالیف او را نکرد و آخر الامر
کار علاء الدوله و ابوسهل به پیکار و رزم برکشید علاء الدوله منهزم گشت ابوسهل باصفهان درآمد و بسیاری از
امتعه نفیسه و کتب شیخ الرئیس که از سواد به بیاض نرفته بود به تاراج رفت و چون چندی بگذشت دیگرباره علاء الدوله
ساز لشکر کرده بر ابوسهل بتاخت و او را منهزم کرده ثانیا بر مسند ایالت مستقل و مستقر گشت و شیخ الرئیس
ثانیا جمع و ترتیب کتبی که از سواد به بیاض نرفته بود بپرداخت مع القصه شیخ الرئیس در ارتقاء مدارج کمال
چنان مقام اعلی گرفته که هر کس را در وی تدربی است از سیر مؤلفات آن فیلسوف یگانه بر مراتب فضل او مطلع
خواهد گشت اگرچه ثبوت آن مدعا و وضوح آن معنی کالشمس فی رابعة النهار است ولی محض تزیین این اوراق
و ترصیع این اطباق پاره از طرایف این کلمات و شمه از نوادر حکایات او را که هر یک در جای خود درّی یتیم است
درین گنجینه لآلی بودیعت میگذاریم نقل است که استاد ابوریحان بیرونی هجده مسئله طبیعیه را که اوائل آن مسائل
بر این شرح است از اعتراضات بر ارسطو و استفسار بعضی مطالب و اشکالات خود انتخاب و التقاط کرده
در رساله مدون داشته نزد وی بفرستاد مسئله اولی اعتراض بر ارسطو در باب خفت و ثقل اجسام فلکیه
مسئله دویم اعتراض بر آن فیلسوف در باب قدم عالم و درخصوص اتکال وی در این عقیدت بر اقوال قرون ماضیه
و احقاب سالفه مسئله سیم اعتراض بر ارسطو و سایر حکماء متقدمین در باب جهات سته که از چه روی جهات را
منحصر در شش دانسته اند مسئله چهارم اعتراضات بر آن فیلسوف که از چه جهت بر عقیدت قائلین جزء
لایتجزی تشنیع آورده با آنکه حکما را نیز از آن ایراد که بر متکلمین وارد است گریزی نیست مسئله پنجم اعتراض
بر آن حکیم دانشمند که چرا وجود عالمی را که خارج از این عالم باشد ممتنع و محال شمرده و بر معتقدین این عقیدت
تشنیع آورده با آنکه براهین امکان وجود آن بسی واضح و دلیل امتناعش زیاده مقدوح است مسئله ششم
اعتراض بر آن فیلسوف که شکل فلک را چرا کروی دانسته و در نفی شکل بیضی و عدسی بلزوم خلاء تمسک جسته
با آنکه هردو را ناسیده اند که ممکن است شکل فلک بیضی و عدسی باشد و خلاء نیز لازم نیاید مسئله هفتم
اعتراض بر آن حکیم در باب تعیین یمین و جهت مشرق که خود مستلزم دور خواهد بود مسئله هشتم در اعتراض بر آن

در باب کرویت شکل ها با آنکه بمذهب ارسطو لازم است که شکل ها غیر کروی باشد و استفسار پاره مطالب که در کتب ارسطو دیده است. مسئله نهم سؤال از حقیقت حرارت و شعاعات که اجسامند یا اعراض مسئله دهم اندر استفهام از حقیقت استحاله و انقلاب عناصر که استحالات آنها بر یکدیگر از چه قبیل است مسئله یازدهم اندر پژوهش از سبب احراق شیشه که مملو از آب صاف باشد اجسام محاذیه با خود را مسئله دوازدهم در سؤال از مکان طبیعی عناصر مسئله سیزدهم استفهام از کیفیت ادراک باصره مسئله چهاردهم در سؤال از سبب اختصاص ربع مسکون شمالی ارض بعمارت با آنکه ربع شمالی دیگر و ربعین جنوبی نیز در این حکم مشترک اند و سبب امتیازی نیست مسئله پانزدهم استفهام و استنکار در تلاقی سطوح با برهان هندسی مسئله شانزدهم استفهام از استحالت خلا با آنکه امکان خلا در زجاجه مصنوعه محسوس است مسئله هفدهم اندر پژوهش از سبب شکستن اوانی از شدت برودت مسئله هیجدهم در سؤال از سبب توقف یخ بالای آب با آنکه یخ بمراتب از آب ثقیل تر است مع الجمله چون استاد ابوریحان را با ابوعبدالله معصومی که از افاضل شاگردان شیخ است معارضات و مراسلات در میان بود شیخ الرئیس بعد از تتبع و تصفح آن رساله جواب آن مسائل و حل آن مشکلات را بعهده ابوعبدالله متحتم شمرده از ایراد اجوبه آنها دم فرو بست چون در رد جواب تاخیری رفت ابوریحان وسیلها بینگیخت و رسیله ها بفرستاد و جواب طلب کرده شیخ الرئیس از مطاوی نامجات ابوریحان مستحضر شد با ایراد اجوبه آنها کلک تحقیق برگرفت نخست باعتذار برخواست در آغاز رساله خود عباراتی برنگاشت که مفاد آنها بر این بیان است خدایت یاری کند و از شر هر گروه مصونت دارد در اجوبه مسائل و ارسال رسایل اگر تاخیر شد تقصیر نیست چه می پنداشتم که ابوعبدالله معصومی تاکنون اجوبه آنها را پرداخته و بدانجانب فرستاده است مع الجمله شیخ الرئیس جواب هر یک مسئله را در ذیل هر سؤال بیان کرده در چند ورق مرتب و مدون داشت و آن رساله را بدین عبارت خاتمت آورد

فهذا جواب ما سألتنيه من المسائل ونحب ان اشكل عليك شيء من هذه الفصول ان تمن علي بالمعاودة لشرحها حتى اعجل في ايضاحها وانفاذها اليك

یعنی اینک این جواب مسائلی است که از من باز پرسیده بودی و دوست میدارم که اگر از آنها چیزی بر فهم تو پوشیده ماند و درست حل ننمودن منت نهی بر من سپاس آوری و رفع اشکال و کشف شبهت خود از من طلب داری باز دو آخرین مبادرت نمائی پس آن رساله را بجانب وی ارسال کرد چون آن رساله با بوریحان واصل گشت بر مطاوی مقاصد آن احاطت یافت عبارات فاتره بر وی گران آمد آن جوابها را ناصواب شمرده دست تعرض بگشود و بنقض و اعتراض کربست در هر ایراد بالفاظ نارو اابتدا کرد و بالقاب ناسزا افتتاح نمود در بعضی موارد شیخ را ایها الشاب خواند در پاره مواضع ایها الفتی الفاضل یاد کرد الغرض بطوری ناپسند و اسلوبی نامطبوع بحکیم فرزانه طریق معارضت پیمود و ایرادات آن اجوبه را مرتب داشته بسوی شیخ الرئیس معاودت داده آورده اند که شیخ الرئیس در روزگاری دراز بر تجرد نفس ناطقه سخن کرد تا اینکه کلام را منجر نمود بر اینکه اجسام عنصریه پیوسته در تبدل و انحلال و زوال است و جامع این متشتتات و واصل بین المتفرقات و اصل محفوظ و منبع باقی نفس ناطقه است

که هیچ تغیر و تبدل در او راه ندارد و بهمنیار انکار کرده گفت چنانچه اجسام دائما در تبدل و تغیر اند با وجود این ثبات بدن هر شخص واحد دیده میشود چه منع دارد که نفس ناطقه نیز مانند اجسام همواره در تبدل باشد و چون نفس خود غیر محسوس است تبدل او نیز محسوس نباشد و در این انکار مبالغت آورد و جواب این شبهه و نقض این انکار را از شیخ مطالبت داشت شیخ الرئیس سایر تلامذه را مخاطب ساخته فرمود که این سائل حق مطالبه جواب ندارد زیرا که این سائل شک دارد در اینکه از من سؤال کرده یا از غیر من چه بنابر عقیدت او ممکن است شیخ ابو علی نخستین زائل شده ابو علی دیگر بجای او موجود شده باشد در ترجمه شیخ ابو سعید ابو الخیر یاد خواهد شد که آن عارف یگانه با این فیلسوف فرزانه هر دو با یک عصر و فروغ یکعهد بوده اند آن عارف کامل بفضائل این حکیم دانا زیاده اعتراف داشت و مرا مابین ایشان طریق موالات سلوک و ابواب مراسلات مفتوح بود چنانچه نقل است یکدو سال قبل از وفات شیخ الرئیس

این نامه گرامی را نوشته نزد ابو علی ارسال داشت

أيها العالم وفقك الله لما ينبغي ورزقك من سعادة الأبد ما تبتغي إني من الطريق المستقيم على يقين إلا أن أودية الظنون على الطريق المجيد متشعبة وإني من كل طالب طريقه لسائل يفتح لي من باب حقيقة حاله بوسيلة تحقيقه وصافي تصديقه وإنك بالعلم وبالفضل موصوف وبذكر أهل هذه الطريقة مرسوم فأسمعني ما رزقت وبين لي ما علمته ووقفت واليه واعلم أن التذبذب بداية حال الترهب ومن ترهب تاب وهذا أسهل حيا وعسر إن عدّه حاصل والله ولي التوفيق

ترجمه آن

خدای عزوجل بدان معارف و معالی که درخور و شایسته است توفیقت دهد و سعادت ابدی و دائمی را که خود جویای آنی مرزوقت دارد من خود در طریق مستقیم بر جاده یقینم ولی بر طریقه حقه اودیه ظنون و انهار عقاید منشعب و پراکنده است و من هر کس را از طریقی که پیموده است پرسان میشوم شاید که حضرت حق بوسیله تحقیق او و از جهت تصدیق او حقیقت حال را بر این فقیر مکشوف دارد چون آن عالم کامل که خدایش توفیق دهد در مراتب علمیه حکیمی نامدار و در لسان سالکان طریقه حقه با اثر و نشان است از این روی از وی درخواست میکنم مطالب حقه که بآن عالم مرزوق گشته باین فقیر مسموع دارد و آن معانی را که بر دقایق آنها واقف گشته برای من توضیح نماید و آن عالم یگانه باید داند که تذبذب خود بدایت حال ترهب است و کسیکه ترهب کند بمقام ترک نائل باشد و این امر بسی سهل در پندار است ولی در مقام کردار زیاده صعب بشمار آید پس شیخ در جواب نوشت

وصل خطاب فلان منبئاً ما صنع الله تعالى إليه وسبوغ نعمه عليه والاستمساك بعروة الوثقى والاعتصام بحبله المتين والضرب في سبيله وتولية شطر التقرب إليه والتوجه تلقاء وجهه نافضاً عن نفسه غبرة هذه الخربة رافضاً بهمته الاهتمام بهذه القذرة الغرارة وأشرف واصل وأكرم طارق فقرأته وفهمته وتدبرته وكررته وحققته

في نفسي وقررته تبدأت بشكر الله واهب العقل ومفيض العدل وتحمده على ما اولاه وتسألته
ان يوفقه في آخرته واولاه وان يثبت قدمه على ما وطأه ولا يلفته الى ما تخطاه ويزيده الى هذه
هداية والى درايته التي آتاه دراية انه الهادي الميسر والمدبر المقدر عنه ينشعب كل اثر
واليه تستند الحوادث والغير وكذلك تقتضي الملكوت وتقتضي الجبروت وهو من سر الله الاعظم
يعلمه من يعلمه ويذهل عنه من لا يعصمه طوبى لمن قاده القدر الى زمرة السعداء وحاد به
عن رتبة الاشقياء واوزعه استرباح البقاء من راس مال الفناء وما ازهدني في العاجلة
دار يتشابه فيها عقبى مدرك ومفوت ويتساويان عند حلول وقت موقوت دار ألمها موجع
ولذيذها مشبع وصحتها تعرض الاضداد على وزن واعداد وسلامتها استمرار فاقة الى استمداد
مذاقه ودوام حاجة الى مج مجاجة نعم والله ما المشغول بها الا المثبط والمتصرف فيها
الا المخبط موزع البال بين آمل ويائس ونفود واجناس اخيذ حركات شتى وعسيف اوطار تترى
واين هو من المهاجرة الى التوحيد واعتماد النظام بالتفريد والخلوص من التشعب الى التراب
ومن التذبذب الى التهذب ومن بادر بعمارته الى ابد يتأبد هناك اللذة حقا والحرية
صدقا سلسال كلما سقيته على الري كان امرى واشفى وثنن كلما اطعمته على الشبع
كان اغذى وامرى ومتى استبقاه لا يرى اباء وشبع استشباع لا شبع استبشاع ونسأل الله
تعالى ان يجلو عن ابصارنا الغشاوة وعن قلوبنا القساوة وان يهدينا كما هداه ويؤتينا
مما آتاه وان يحجز بيننا وبين هذه الغارة الغاشية البور في هيئة البائسة المعاشرة في
حلية الياسرة المفاصلة في معرض المواصلة وان يجعله امامنا فيما آثر واختار وقائدنا الى
ما صار اليه وصار انه ولي ذلك فاما ما التمسه من تذكرة تردعني وتبصرة تأتيه من قبلي
وبيان يشفيه من كلامي فكبصير استرشد من مكفوف وسميع استخبر عن موقور السمع فهل
لمثلي عن مخاطبته بموعظة حسنة ومثل صالح وصواب مرشد وطريق الى اسناده له مقنع والى الغرض
الذي امه منقذ ومع ذلك فليكن الله تعالى اول فكره وآخره وباطن كل اعتبار وظاهره ولتكن
عين نفسه مكحولة بالنظر اليه وقدمها موقوفة على المثول بين يديه مسافرا بعقله في الملكوت
الاعلى وما فيه من آيات ربه الكبرى واذا انحط الى قراره فلير الله تعالى في آثاره فانه باطن ظاهر
تجلى بكل شيء لكل شيء

ففي كل شيء له آية تدل على انه واحد

فاذا صارت هذه الحال له ملكة انطبع فيها نقش الملكوت وتجلى له قدس اللاهوت فالف الانس الاعلى
وذاق اللذة القصوى واخذ عن نفسه من هو بها اولى وفاضت عليه السكينة وحفت به الطمأنينة

وافاقة على البار الادنى اطلاع راحم لا نيله مستوبر بحيلة مستجيب لثقله مستخير لنيله مستقيل لتقصيره ويذكر نفسه وبقي بنا ابقية ثقتهم بتجنبهم منه وقد ودعها وكان معها كمن ليس معها وليعلم ان افضل الحركات الصلوة وامثل السكنات الصيام وانفع البر الصدقة وازكى السير الاحتمال وابطل السعي المراءاة ولن تخلص النفس عن البدن ما التفتت الى قيل وقال ومناقشة وجدال وانفعلت بحال من الاحوال وخير العمل ما صدر عن خالص نية وخير النية ما ينفرج عن جناب علم والحكمة ام الفضائل ومعرفة الله اول الاوائل اليه يصعد الكلم الطيب والعمل الصالح يرفعه ثم يقبل على هذه النفس المزينة بكمالها الذاتي ويحرسها عن التلطخ بما يشينها من الهيئات الانقيادية للنفوس الموذية التي اذا بقيت في النفس المزينة كانت حالها عند الانفصال كحالها عند الاتصال اذ جوهرها غير مشاوب ولا مخالط وانما يدنسها في الاية تلك الهيئات الواجب ليعتقد ماهيات الابتلاء والاستعلاء والرياسة ولذلك يجب ان يتجنب الكذب قولا وتخيلا حتى تحدث للنفس هيئة صدوقة فيصدق الاحلام والرؤيا واما اللذات فليستعملها على اصلاح الطبيعة وابقاء الشخص والنوع والسياسة واما المشروب فان يهجر شربه تلهيا بل تشفيا وتداويا ويعاشر كل فرقة بعادته ورسمه ويسمح بالمقدور من المال ويركب لمساعدة الناس كثيرا مما هو خلاف طبعه ثم لا يقصر في الاوضاع الشرعية ويعظم السنن الالهية والمواظبة على التعبدات البدنية ويكون دوام عمره اذا خلا وخلص من المعاشرين تطرية الزينة والفكر في الملوك الاول وملكها ما كيس عن عيار الناس من حيث لا يقف على الناس عاهد الله انه يسير بهذه السيرة ويدين بهذه الديانة والله ولي الذين امنوا

حاصل مضمون   حسبنا الله ونعم الوكيل   وخلاصه ترجمه اکه

جناب مستطاب که خود گرامی ارد و سرور را فزاوده و بهترین طالع بود از افق عزت طلوع نمود ایا برانکه حق عز اسمه انواع نعمت واحسان خویش وفنون مواهب ومکارم خود در حق وی تکمیل فرموده بعروه الوثقی حقعالی تمسک کرده وبحبل المتین خدای متعال معتصم شده وبجانب حضرت احدیت متوجه گردیده است وهم اشارت برانکه از دامن عفو شریف گرد دنیوی بیفشانده وبحسن مجاهدات همت خود را از تحمل مشاغل این سرای دون بالاتر برده است آن نامه وآن کتاب گرامی را فرو خواندم ومعنیش فهم کردم و در مضمونش غور نمودم ودر تامل شکر و سپاس حضرت حق کردم بنده که بر عقل بخشنده و میزان عقل است آغاز کردم پس از واهب العطایا درخواست کردم که آن صدیق یگانه را در دنیا و عقبی توفیق دهد و قدم او را در طریق حق که پیموده است استوار دارد و بدان عقبات خطیره که در نوردیده باز نگرداند و بر هدایت بر هدایت و درایت بر درایت او مزید آورد زیرا که جز حق هادی طریق و خیر از او خیری مشروع نیست هر اثری از آثار او در نوعی منشعب شود و هر حادثه از حوادث بقدرت او مستند باشد کاری از ان

کارگذاران نشأه ملکوت چنین حکم رانند و مقربان بارگاه جبروت چنین فرمان دهند همانا این نکتهٔ لطیف از اسرار الهی
ستری است اعظم آنکس منیعش پی برد که خدایش دیده بصیرت بخشد و آنکس ازین راز محروم ماند که خدایش در طریق
حقیقت نگهبان نگردد خنک آنکس که تقدیر خدائی او را در سلک سعدا برد و از زمره اشقیا براند و همی او را
تحریض کند که سود جاودانی را از سرمایه بی نیازی طلب کند مرد خردمند را چه تفرج و انبساط خواهد بود
در سرائی که فقیر و مالدارش در پایان عمر و انجام امر با یکدیگر یکسان باشند و هنگام حلول اجل موعود با همدگر مساوی
و یکسان شوند فرزانگان میدانند که دنیا خود سرائی است که آلامش اذیت دهد و لذائذش کسالت آورد و صحتش
در آنست که اضدادی چند برخلاف طبیعت بر وزن مخصوص و استعداد معین بپایند و سلامتش در آن است
که احتیاج استمرار یابد تا مدتی استمراء پذیرد و همواره بدفع فضول محتاج باشد آری بخدا سوگند که جز جهلان
که از ارتقاء بمدارج کمال باز مانده اند براین دنیای دون دل نبندند و جز مختبطان بر این دار فانی مفتون نشوند
و فریفتهٔ دنیا همواره در ورطه رنج و نومیدی گرفتار و پیوسته در خیال نقود و اجناس پریشان افکار است
و آنان همی در قید حرکات مختلفه باشند و مزدور حاجات تشنه آید چنین مردم کجا هوای حق جوئی و حق شناسی دارند
و چگونه از شهرستان علایق بجانب توحید مهاجرت توانند با آنکه از مقام تفرق بمقام تراتب قدمی نگذاشته اند
و از درجهٔ تذبذب بر تهذب بار نگشوده اند از خوابگاه دنیا بسر منزل آخرت دیده باز نکرده اند آن صدیق یگانه
میداند که لذائذ حقیقیه و حسنات صادقه در سرای عقبی است و در آن سرای جاوید آنهائی است که هر قدر تناول کنند
سیر نگردند و اینک از حضرت حق درخواست میکنم که پردهٔ عمی و جهل را از دیدهٔ کمال او بردارد و زنگ قساوت را
از قلوب بزداید و هدایت بر هدایت او افاضت کند و پرده فیمابین او و این دار غرور بسپارد و بروز چه این دنیای پر فریبنده
ترش روئی است که خود را در کسوت بشاشت آراسته و امر دشواری است که خود را در لباس آسانی جلوه داده
و فصلی است که خویش را بصورت وصل باز نموده است ایزد پاک هدایت خود را در هر امری که مختار است پیشوای او
قرار دهد و قائد ما گرداند و اوست ولی هدایت و توفیق سپس مرقوم میشود که آن صدیق یگانه و آن عارف
فرزانه از من خواهشمند شده که محض دلالت و رهنمائی شرذمه از نصایح و شمهٔ از مواعظ برای آن صدیق بنویسم
این تمنا بدان ماند که بصیری از نابینا استرشاد کند و سمیعی از ناشنوای عز خبر استخبار نماید موعظهٔ حسنه و مثل صالحی
که خود سرمایهٔ نجات آن صدیق باشد و طریقه که موجب ارشاد آن عالم فرزانه گردد از برای مثل من چگونه ممکن است
ولی با وجود این کریم بایستی که در آغاز و انجام هر حرکت جز ذات احدیت را مقصد و مطلب نشناسی در ظاهر و باطن
هر اعتبار و رویهٔ غیر از حضرت صمدیت را مسطور نخوانی و دیدگان نفس را از نظر توحید کحل آوری و در برابر حق با قدمی
راسخ مثل و واقف باشی اگرچه پیکرت در عالم ناسوت مقیم باشد شهسوار عقل را بسیر عالم ملکوت مسافرت دهی
و از اشراق آیات کبری خاطر او را انبساط دیگر بخشی و چون بتقدیس ذاتیه آراسته گشتی بتنزیه آثاریه پرداخته در مقام
قرات دادگار نشانا و جنابا حق را منزه و مبرا دانی چه آن ذات یگانه خود نهان و آشکار است و در هر چیز برای هر چیز

ابو علی بن سینا

نور را معمور و منور داده و پس از آن چیزی برای معرفت ذات که آیت صفات الهی است و آن با این صورت تعریفش کار و قدرش صافیست و صفتی بر آن باعث
پوشیده نیست که چون وجود انسانی به انگلیزات آراسته گردید و آنها در روی ملکات گشت نقوش ملکیه دیگر از آن نقش شود و زینت قدری بر تر
و آن چه و تجلی گیرد و بدان عالم قدس اتصال پیدا کرده و با نفس انس الفت پذیرد و بیداری روحانیت لذتی را که نوشتر از آن نباشد دریابد و خود را نگهبان
و از سبب قیامش قیامت و بکشش بر روی او خست گردد و از نواحی آن عالم آرامش و اطمینانی او را فراهم آمد و چون به آن نتایج کمالات ممتزج گشت
و در قصر جلال خویش مقام می گیرد از منظر حشمت و رفعت بر آن عالم پست کوچکی می نگرد و بر آن عالم دون حقیری نگرد و کر توکوئی آن پایه
و ملکات نفسانیه و تجلی است که از حضیض تنگی باوج سلطنت رسیده است چون آن روزگار که گذشته را بنگرد و بر اهل و کسان خویش هم از
دخیل حشم سابق برسست و موهون شمارد و احوال و اشغال خود را سبک انذیر جانب اقبال خویش متوجه شد و خود را از بزرگ داند
و ما سوای خود را حقیر شمارد و هر وقت از خویش یاد کند مبتهج و مسرور گردد و از رفعت مقام خود و پستی شان اهل عالم تعجب گیرد چنانکه ایشان هر بر خود
ذات و بلندی جای آن متعجب باشند با آنکه از دار دنیا بسرای عقبی رخت برده و دنیا را از دست نهاده و توگوئی مانند کسی است که در دنیا
نباشد و بایستی بداند که بهترین حرکات اقامه صلوة است و نیکوترین سکنات امساک و صیام است و نافع ترین مبرات صدقات است و اکثر
ترین ملکات تحمل شدائد است و باطل ترین مساعی مراء و لجاج است او اینکه نفس علائق قیل و قال و عوائق بحث و جدال مشغول است هرگز
هرگز از قذرات دنیای دون خالص و پاکیزه نگردد و بهترین اعمال آنست که از نیت خالص و عقیده صافی باشد و نیکوترین نیات است
که از معدن علم منشعب شود و حکمت ام فضائل است و شناختن ذات حضرت احدیت اول اوائل و هم شامل است کلمات طیبه
بجانب حضرت حق ارتقا جوینده و اعمال صالحه بدو صعود و انتها شوند و بایستی آن صدیق یگانه بجانب نفس شریف
که خود به کمال ذاتی مزین است نظر کند و آن را از اختلاط احوال قبیحه و متابعت امور دنیویه نگهبان شود
زیرا که چون نفس به ملکات رذیله حاصل شود که بعد از مفارقت از بدن انفصال و زوال ناپذیر و دو پیشمان
بر حسب فطرت اصلی و جوهر ذاتی از اختلاط ماده و از امور دنیویه مفارق بوده است متابعت این امور
مایه ظلمت و کدورت آن جوهر شریف خواهد بود و هم آن خلیل جلیل با نفس خود خلوت نماید تا نیت صدق در آن
راسخ شود و بدان واسطه احلام و رؤیا را تصدیق نماید و بایستی در لذات همیشه اهتمام نمود و نه بر حسب
اصلاح طبیعت و ابقاء شخص و نوع و اجرای احکام سیاست و تمدن و در باب مشروبات قناعت کند بر اندازه
حرارت و طریق مداوا و ترک کند مشروبات یکه مایه لهو و لعب شود و معاشرت کند با هر فرقه بر حسب عادت
و رسم آن فرقه و بقدر المقدور در بذل اموال مضایقه نکند و بسیاری از خواهشهای نفسانی خویش را جهت
مساعدت مردم متروک دارد و در اوضاع شرعیه تقصیر روا ندارد و در تعظیم سنن الهیه اهمال را جایز نشمارد
و در وظایف شرعیه همیشه زیاده مواظبت نماید چون از معاشرت مردم فراغت یابد و خلوتی فراهم
آورد بایستی اوقات خود را در احوال ملوک پیشینیان و ممالک ایشان مصروف دارد و از حالات
آنها عبرت گیرد چون که از بواطن امور مردم مستحضر نیست از آنچه لغزش شناسد درگذرد و بر مردم خورده
نگیرد و معاهده کند با حضرت احدیت که سیر این طریقه را نصب العین کند و این دین را پیشه خود نماید

در بعضی از تواریخ بنظر رسیده است که شیخ الرئیس را بانسوان زیاده موانست و محبت بود و از کثرت مباشرت اندک اندک بنیه را هزال و قوه را ضعف طاری گشت و در سالی که علاء الدوله بمحاربه ابن فراش بباب الکرخ رفته بود شیخ الرئیس را قولنجی صعب عارض گردید و چون علاج بحقنه های حاده قویه اختصاص داشت از شدت وجع بطوری که تا ویرا در یکروز هشت مرتبه حقنه نمودند بدان واسطه قرحه در امعاء پدید گشت و در خلال آن احوال علاء الدوله با کمال سرعت بسمت اینج نهضت فرمود و چون شیخ را از متابعت چاره نبود لاجرم همراه شد در عرض راه صرعیکه جانشین قولنج است عارض گردید و چون آن صرع زائل گشت محض اصلاح قرحه فرمود تا حقنه معدی و مزلقی ترتیب دادند و مقدار دو دانگ تخم کرفس که خود کاسر الریاح است داخل نمایند بعضی از غلامان که مباشر ترتیب حقنه بودند بعمد یا به سهو پنج دانگ از کرفس داخل نمودند پس قرحه و سحج زیاد شد چون محض علاج صرع معجون شرودیطوس استعمال مینمود برخی از غلامان که در مال آن حکیم بزرگ خیانتها کرده بودند و بر خود میترسیدند فرصتی بچنگ آورده مقدار کثیری از افیون داخل آن معجون نمودند شیخ الرئیس در وقت معتاد تناول فرمود مرض اشتداد نمود پس ناچار ویرا با محفه باصفهان بردند و چون باصفهان رسید ضعف چنان قوت گرفت که قدرت حرکت نماند بیچند در معالجت و مداوای خود بکوشید و اندکی از ضعفش زائل شد گاهی بحضور علاء الدوله میرفت و چون نقاهت باقی بود آن مرض گاهی عود میکرد و گاه بهتر میشد قضا را علاء الدوله بهمدان متوجه شد شیخ را همراه خود ببرد بدان سبب آن علت در عرض راه با شدت تمام نکس کرد چون بهمدان رسید یقین نمود که قوت ساقط گشته و طبیعت از مقاومت مرض بکلی عاجز شده است ترک مداوای خود گرفت و میگفت قوه مدبره در بدن من از تدبیر باز مانده است اکنون دیگر معالجت فایده ندارد پس غسل کرده و آنچه داشت بر فقرا صدقه کرد و غلامانرا خطا آزادی داده همواره باستغفار مشغول بود پیوسته تلاوت کلام الله میکرد زاهدی ویرا سئوال بسر میبرد تا آنکه اجل موعود از پایش درآورد آورده اند که در حال احتضار این بیت مکرر بر زبان میراند

تموت ولیس لنا حاصل　　سوی علمنا انه ما علم

حاصل معنی آنکه مردیم و آنچه با خود بردیم این است دانستیم که هیچ ندانستیم القصه روز جمعه اول شهر رمضان المبارک سنه چهار صد و بیست و هفت هجری بنا بر مشهور و بقول قاضی نور الله شوشتری و جمعی دیگر از ارباب سیر در چهار صد و بیست هشت هجری بجوار رحمت الهی در پیوست و در همدان در تحت السور در جانب جنوبی مدفون گردید و بعضی نقل کرده اند و از این دو فرد که گذشته میشود سال تولد او از کلمه شجع معلوم و زمان وفات وی معلوم میگردد

حجة الحق ابو علی سینا　　در شجع آمد از عدم بوجود
در شصا کسب کرد کل علوم　　در تکز کرد این جهان بدرود

ولی عقیدت صاحب حبیب السیر آن است که عمر وی شصت و سه سال و هفت ماه شمسی بوده و صحت این قول را شواهد بسیار است منجمله استعلاج امیر نوح است چه بنا بر اقوال سابقه در آن زمان سن شریف آن فیلسوف بزرگ سیزده سال بوده است

و دانشمندان میدانند در الهیات و استحقاق معاد و اعتماد و اعتقاد در مذهب که برسن را زیاده فضیلت است و دیگر آنکه آن الهیات و تحقیقات که یاد کردیم با منویین اگر محال نباشد تا امل امتناع عادی خواهد داشت مجملاً که فضلا و بزرگان بنای که بر شیخ لعنه تعجب ثبت کرده اند و از جمله مؤیدات باندکی اقتصار کردیم و باقی را بحکایات و درایت فرزانگان و دانایان حوالت نمودیم نقل است بعد از وفات شیخ الرئیس رساله جواب ابوریحان در رسید ابو عبدالله معصومی که اجل شاگردان آن فیلسوف فرزانه بود و بیاس بهت تعلیم یک یک جواب ابوریحان را داده کرده و در رساله مذکور تمامت آن سؤالات و جوابات مجلدی شده است در اصفهان موجود است در باب عقاید و دینیات چندان سخن رانده که بطون کتب و متون صحف از آنها مشحون است و این دو رباعی که بالقطع و الیقین از نتایج طبع آن حکیم است بر صحت عقیدت و حسن طریقت او دلالتی تام دارد

رباعی

تا باده عشق در قدح ریخته‌اند
و اندر پی عشق عاشق انگیخته‌اند
با جان و روان بوعلی مهر علی
چون شیر و شکر بهم برآمیخته‌اند

وله ایضاً

بر چهره هر کسی بخط لم یزلی
معکوس نوشته است نام دو ولی
یک لام و دو عین با دو یای معکوس
از حاجب و عین و انف با خط جلی

قاضی نورالله آورده است پیشتر از آن زمان که شیخ را نسبت بکفر داده اند فقهای سنت و جماعت بوده اند و شیخ الرئیس این رباعی را در آن باب فرموده است

ومنه ایضاً

کفر چو منی گزاف و آسان نبود
محکم‌تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر یکی چو من و آنهم کافر
پس در همه دهر یک مسلمان نبود

ابن خلکان از کمال الدین یونس روایت کرده است که او را علاء الدوله معزول کرده و بزندان فرستاد و هم در آنجا بمرد و تا جان سپرد و این اشعار بر این معنی اشعار داد

رَأَيْتُ ابْنَ سِينَا يُعَادِي الرِّجَالَ
وَفِي الْحَبْسِ مَاتَ أَخَسَّ الْمَمَاتِ
فَلَمْ يَشْفِ مَا نَابَهُ بِالشِّفَاءِ
وَلَمْ يَنْجُ مِنْ مَوْتِهِ بِالنَّجَاةِ

یعنی دیدم ابن سینا را که همواره با بزرگان و رجال معادات مینمود و کسی را با وی از هیچ راه یارای همسری نبود و عاقبت الامر در حبس با سوء حال در داشت احوال در گذشت کتاب شفا مرض او را بشفا تبدیل نکرد و کتاب نجا از مرگش نجات نداد مورخ خوارزمی و قطب الدین لاهیجی و دیگران این معنی را باور نداشته و گفته حبس را حبس طبیعت تأویل کرده اند و روایت کمال الدین یونس بعرض و عناد مستند داشته اند اشعار فصیحه و منظومات ملیحه آن یگانه حکیم علیم از تازی و پارسی بسیار است و درین مورد غرض جز ترجمه احوال آن دانشمند نمیباشد چند شعر از اشعار آن

ابو علی بن سینا

که شعر بر سلاست طبع وجزالت بیان او دست‌ می‌نگاریم تا بر بینندگان این دفتر مبارک روشن گردد که این هنر را نیز در نهایت کمال اهل بوده است و درین قصیده بتجرد نفس ناطقه و نزول او از عالم عقول نورانیه اشاره کرده و در آخر آن استفسار می‌کند که آن جوهر مجرد با آنکه در عالم طبیعت طی کمالات کرده است از چه روی از بدن مفارقت مینماید و بعالم عقول ؟ معاودت مینماید

هَبَطَتْ اِلَیْکَ مِنَ الْمَحَلِّ الْاَرْفَعِ	وَرْقَاءُ ذَاتُ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعِ
مَحْجُوبَةٌ عَنْ کُلِّ مُقْلَةِ عَارِفٍ	وَهِیَ الَّتِی سَفَرَتْ وَلَمْ تَتَبَرْقَعِ
وَصَلَتْ عَلٰی کُرْهٍ اِلَیْکَ وَرُبَّمَا	کَرِهَتْ فِرَاقَکَ وَهِیَ ذَاتُ تَفَجُّعِ
اَنِفَتْ وَمَا اَنِسَتْ فَلَمَّا وَاصَلَتْ	اَلِفَتْ مُجَاوَرَةَ الْخَرَابِ الْبَلْقَعِ
وَاَظُنُّهَا نَسِیَتْ عُهُوداً بِالْحِمٰی	وَمَنَازِلاً بِفِرَاقِهَا لَمْ تَقْنَعِ
حَتّٰی اِذَا اتَّصَلَتْ بِهَاءِ هُبُوطِهَا	عَنْ مِیمِ مَرْکَزِهَا بِذَاتِ الْاَجْرَعِ
عَلِقَتْ بِهَا ثَاءُ الثَّقِیلِ فَاَصْبَحَتْ	بَیْنَ الْمَعَالِمِ وَالطُّلُولِ الْخُضَّعِ
تَبْکِی وَقَدْ ذَکَرَتْ عُهُوداً بِالْحِمٰی	بِمَدَامِعٍ تَهْمِی وَلَمَّا تَقْلَعِ
وَتَظَلُّ سَاجِعَةً عَلَی الدِّمَنِ الَّتِی	دَرَسَتْ بِتَکْرَارِ الرِّیَاحِ الْاَرْبَعِ
اِذْ عَاقَهَا الشَّرَکُ الْکَثِیفُ وَصَدَّهَا	قَفَصٌ عَنِ الْاَوْجِ الْفَسِیحِ الْمَرْبَعِ
حَتّٰی اِذَا قَرُبَ الْمَسِیرُ مِنَ الْحِمٰی	وَدَنَا الرَّحِیلُ اِلَی الْفَضَاءِ الْاَوْسَعِ
وَغَدَتْ مُفَارِقَةً لِکُلِّ مُخَلَّفٍ	عَنْهَا حَلِیفِ التُّرْبِ غَیْرِ مُشَیَّعِ
سَجَعَتْ وَقَدْ کُشِفَ الْغِطَاءُ فَاَبْصَرَتْ	مَا لَیْسَ یُدْرَکُ بِالْعُیُونِ الْهُجَّعِ
وَغَدَتْ تُغَرِّدُ فَوْقَ ذِرْوَةِ شَاهِقٍ	وَالْعِلْمُ یَرْفَعُ کُلَّ مَنْ لَمْ یُرْفَعِ
فَلِاَیِّ شَیْءٍ اُهْبِطَتْ مِنْ شَامِخٍ	عَالٍ اِلٰی قَعْرِ الْحَضِیضِ الْاَوْضَعِ
اِنْ کَانَ اَهْبَطَهَا الْاِلٰهُ لِحِکْمَةٍ	طُوِیَتْ عَلَی الْفَذِّ اللَّبِیبِ الْاَرْوَعِ
وَهُبُوطُهَا اِنْ کَانَ ضَرْبَةَ لَازِبٍ	لِتَکُونَ سَامِعَةً بِمَا لَمْ تَسْمَعِ
وَتَعُودَ عَالِمَةً بِکُلِّ خَفِیَّةٍ	فِی الْعَالَمِینَ فَخَرْقُهَا لَمْ یُرْقَعِ
وَهِیَ الَّتِی قَطَعَ الزَّمَانُ طَرِیقَهَا	حَتّٰی لَقَدْ غَرَبَتْ بِغَیْرِ الْمَطْلَعِ
فَکَاَنَّهَا بَرْقٌ تَاَلَّقَ بِالْحِمٰی	ثُمَّ انْطَوٰی فَکَاَنَّهُ لَمْ یَلْمَعِ

حاصل مضمون آنکه کبوتری بس منیع و ارجمند از جایگاهی زیاده رفیع و بلند بر تو فرود آمد با آنکه خود برقع بر نکند و بی پرده روی نمود از ابصار ارباب نظر مستور ماند و دیده خرد او نادان چشم از دیدنش محروم گشت اگرچه دولت وصال آن با کراهتی بکمال میسر آمد ولی خود بعد از وصل بر عارضه فراق و سانحه هجران بسی اندوهناک و نالان گشت

آبو علی بن سینا

نخست از مجاورت این فضای تیره رنگ تنگ وحشتی بر غیر فزاهای بازوف بس بی‌کرشی لیکن چون با کراهت ملازم بود این ویرانی آب و گیاه و بال گشود و چنان الفت پذیرفت که گویی از عهود گذشته و منازل قدیم یکباره فراموش کرد چنانکه بناچار از نسیم پر گنجشکین بنیاد بسوخت و در پیوست از آن ثقیل غباری بر پر و منقارش نشست و در میان این کهن ویران خو گرفت و در گرد و آشیان جست هر زمان که از معاهد دیرین تور و تنگاه قدیم یاد آورد و سیل سرشک جاری گشتی و باران اشک بیارد و بیقرار و زاری که متواتر با دلهای مختلف صورت ویرانی پذیرفته شنید و بانگ آشیان بر داشته نالهای زار بر کشد چه آن طائر برج عزت را رشته دام سطبر از پرواز فضای وسیع پای بر بسته و تنگنای قفس ثقیل از عروج اوج فسیح مانع آمده تا آنگاه که زمان مراجعت او ان رحیل نزدیک گردد و این علایق و چنگل عوائق باز رهد و آشیانه دیرین در این توده خاک بگذارد و از پی آهنگ خویش بکند و چون پرواز از دیده آتش کرده شود و آشیانی مربع و اموری لطیف بنگرد که خفتگان بستر طبایع از دیدن آنها محروم‌اند از فرط وجد آغاز طرب نماید و بر فراز قله افراخته آواز تغرید بر کشد زینهار بعلو مقام و نسوکان آن طائر شکی بخیری زیرا که علم خداوندان دانش را منزلتی عالی بخشد و مرتبتی بلند دهد ندانم این هبوط را سبب چه بود و این عروج را جهت چه اگر حکیم علی الاطلاق آنرا از اوج بلند برای حکمتی و سری در قعر حضیض پست فرود آورد همانا آن حکمت بالغه و سر لطیف بر دیده خردمند یگانه و دانشور فرزانه پوشیده و مستور است اگر گویی سر این هبوط و حکمت این نزول آن است که نفس را در این نشأه فانی کمالات جاودانی پدید آید و مراتب استعداد و معادات ظهور رسد و به دستیاری قوی و حواس بسی معلومات در حوصله خود بچیند و زود تر از چه روی قبل از تکمیل و فور ناشول از شاخسار کالبد طیران کرد و از آلات تکمیل و ادوات تحصیل دست بداشت و صیاد زمانه طریق پرواز بر آن قطع نمود تا بر خلاف نزول در غیر مطلع نخست غروب کرد و بدانسان که گویی در جوهای بحر برقی بدرخشید و در دم چنان بپیچید که گویا هیچ ندرخشید

ومن اشعاره قدس سره

هذّب النفس بالعلوم لترقى — وذر الكلّ فهي للكلّ بيتُ
إنّما النفس كالزجاجة والعلـ — ـم سراجٌ وحكمة المرء زيتُ
فإذا أشرقت فإنّك حيٌّ — فإذا أظلمت فإنّك ميتُ.

یعنی بسبب اکتساب فضایل و اقتباس علوم نفس را از هر رذیله پاک ساز و از ماسوای علم چشم بپوش زیرا که علم خود مجموعه ایست که همه چیز در او جمع است و نفس چون آبگینه است و علم سراج اوست و حکمت در آن سراج بمنزله زیت است زجاجه نفس را هرگاه روشن و درخشان باشد همواره در زمره احیا منتظم باشی و چون تاریک شود در عداد مردگان معدود گردی

وله ایضاً

عجباً لقومٍ یحسدون فضائلی — ما بین عیّابی الی عذّالی

آبو علی بن سینا

فابوا علیّ فضیلتی و ذمّوا لکنّنی — واستوحشوا من نقصهم و کمالی
انّی و کیدهم و ما عابوا به — کالطود یحقر نطحة الاوعال
و اذا الفتی عرف الرشاد لنفسه — هانت علیه ملامة الجهّال

یعنی شگفت دارم از گروهی عیب جو و ملامت گو که بر مراتب فضل من حسد برند و از آن روی بر فضیلتم عیب گرفته و حکم با مذمت آورند همی از نقصان خود و کمال من بهراس در افتاده اند و حال آنکه حیل و بدگوئیهای ایشان در جنب فضایل من چنان ماند که بزهای کوهی خواهند بضرب شاخهای خود آنکوه را از جای بردارند ولی چون کسی برای نفس خویش رشاد را تصور کند ملامت جهال بر او آسان نماید

غذای روح دهد باده رحیق الحق — که رنگ و بوش زند رنگ و بوی گل رایق
بطعم تلخ چو پند پدر ولیک مفید — به پیش مبطل باطل بنزد دانا حق
حلال گشته بفتوای عقل بر دانا — حرام گشته باحکام شرع بر احمق

ولهُ ایضاً

ز منزلات هوس گر برون نهی قدمی — نزول در حرم کبریا توانی کرد
ولیک این عمل رهروان چالاک است — تو نازنین جهانی کجا توانی کرد

آورده اند که فیلسوف دانا شیخ الرئیس در بدایت حال بر مدارج کمالات چنانچه باید ارتقا نجسته بود وقتی بمجلس ابوسعید ابوالخیر درآمد بر زبان آن عارف کامل سخنی از طاعت و معصیت گذشت و از نکال و حرمان اهل عصیان و عفو و غفران خداوند حرفی درمیان آمد شیخ الرئیس این رباعی را در مجلس بگفت

ماییم بعفو تو تولا کرده — وز طاعت و معصیت تبرا کرده
آنجا که عنایت تو باشد باشد — ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

ابوسعید در جواب آن رباعی بدیهة بگفت

ای نیک نکرده و بدیها کرده — وانگه بخلاص خود تمنا کرده
بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود — ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده

مصنفات و مؤلفات و رسایل آن فیلسوف بزرگ از تازی و پارسی بدین شرح است

آنچه در بخارا پرداخته

کتاب مجموع که حکمت عروضیه نامیده است چه شیخ ابوالحسن عروضی تالیف آن کتاب را درخواست کرده است گویند در آن زمان سنین عمر شیخ بیست و یک بوده و این کتاب اول نسخه ایست در حکمت که شیخ الرئیس بتالیف آن پرداخته کتاب حاصل و محصول از برای شیخ ابوبکر برقی نوشته در بیست و یک مجلد کتاب البر و الاثم در دو مجلد که هم بنام شیخ ابوبکر برقی در اخلاق پرداخته کتاب لغات سدیدیه بنام امیر نوح بن منصور سامانی در اصطلاحات طبیه در پنج مجلد

مؤلفات و مصنفات که در خوارزم پرداخته است

رسالهٔ مبسوطی در ارکان موسیقی بنام ابوسهل مسیحی ایضاً رساله بجهة ابوسهل در علم زاویه مقاله در قوای طبیعیه بنام ابوسعید فقیه بعربی در منطق بنام ابوالحسین سهلی وزیر مأمون خوارزمشاه کتاب در علم کیمیا و ریاضیات صور فلکیه بنام ابوالحسین سهلی مورخین فرانسوی در ترجمهٔ شیخ الرئیس در ذیل ذکر این رساله چنین یاد کرده اند که شیخ الرئیس در آن رساله بیانات طریفه و حکایات بدیعه آورده در باب تکون سنگ شهاب شرحی گفته و آیات ماضیه معین کرده و در باب ثانی از ابواب آن رساله در تکون جبال فصل مشبعی گفته است گوید که جبال بواسطهٔ اسباب امنیه و اتفاقیه بوجود آیند و از جمله اسباب اتفاقیه زلزله است و مطلب دیگری که گویا از حلیهٔ صدق و صحت عاطل است این است که میگوید پاره اجسام مرکبه که جزء غالب آن آهن بود در ایران زمین از آسمان فرود آمد در حالیکه مشتعل بود و بسیار حاری هم اذابه نمی شد و ایضاً گوید که قطعه آهنی هم بوزن هشتصد انس که هر یک پنجاه من باشد فرود آمد آنرا پیش پادشاه بردند حکم کرد از آن قداره ساختند و عقیده اعراب آن که قداره‌ای اهالی کاینی که زیاده از حد تعریف ارزانی است کتاب تدارک در انواع خطاء طبیب در معالجات ایضاً بنام ابوالحسین سهلی و دیگر رساله ایست در بیان نبض بزبان فارسی نوشته است در عنوان آن رساله نگاشته است فرمان عضدالدوله بمن آمد کتابی کن اندر دانش رگ همانا گروهی که در علم سیر تتبع وافی دارند میدانند که آن دیباچه از حلیهٔ صدق عاطل است چه یکسال قبل از تولد شیخ الرئیس عضدالدوله وفات کرده است و آنچه بخاطر قاصر میرسد این است که آن رساله را ابوعلی مسکویه در عهد تألیف آورده و یا آنکه کاتب اشتباه کرده است بجای مجدالدوله یا شمس الدوله عضدالدوله نوشته است ولی آن مسئلهٔ موسیقانیه که در قانون فرموده است و عباراتی که بر خلاف آن در آن رساله ثبت است قول اول را تأیید کند

کتبی را که در جرجان پرداخته است

کتاب اوسط جرجانی در منطق بنام ابومحمد شیرازی کتاب مبدأ و معاد در نفس ایضاً بنام شیخ ابومحمد بن ابراهیم فارسی کتاب ارصاد کلیه بنام شیخ ابومحمد آنچه را در ری پرداخته کتاب معاد بنام مجدالدوله دیلمی رساله در خواص سکنجبین این رساله را بزبان لاتین ترجمه کرده اند رساله انتخاب از کتب ارسطو در حیوانات آنچه را در همدان پرداخته کتاب شفا در حکمت در هیجده مجلد و آن کتاب شریف از اجل مصنفات آن فیلسوف بزرگ است صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده که در بیست ماه آن کتاب را بپایان برد خلاصهٔ اقوال متقدمین و نقاوهٔ افکار متاخرین را در آن کتاب ذکر کرده طرایف مشاهدات و غرایب معاینات را فصل مشبعی آورده است چنانکه در فن هیئت گوید و اما کرهٔ زهره و کرهٔ عطارد که پوشیده مانند چنانکه شیخ الرئیس در طی مراحل الهیه از زلت اقدام مصون نبوده است در ذکر مسائل ریاضیه از زور دستگاه و اوهام محفوظ نمانده است و از غرور کمالات و قصور آلات در بیان فلکیات از ذروهٔ نهم

بخیف وهم اکتفا کرده بتحقیق امر و تحصیل حق عنایتی بیاورده و بلکه مشهود خود را همین مقصود دانسته و برسبیل جزم نقل کرده که من خود ستاره زهره را مانند خالی بر روی جرم شمس دیدم شگفت‌تر آن است که ابن اندلسی با آنکه با او موافقت کرده مزیدی هم آورده است که گوید روزی بر بام خانه بودم ناگاه چشمم بر قرص خورشید افتاد بر روی قرص دو خال دیدم از خیالم گذشت که شاید آن دو خال عطارد و زهره باشند از فراز بام بزیر آمدم کتاب زیج برگرفتم و در جدول تقاویم سیارات استخراج کردم روشن گشت که عطارد و زهره با یکدیگر قران و آن دو را با شمس احتراق است آنگاه حدس خویش را صائب دانسته جزم کردم که آن دو خال عطارد و زهره بوده‌اند اگرچه شناعت اقوال اندلسی از قباحت گفتار شیخ الرئیس بسی افزون است ولی خطای بزرگان هرچند خورد باشد بزرگ دانند و در مورد ایراد و خرده‌گیری را موقع طنز و محل طعن بیارند و ما اکنون شمه‌ای از کلمات قوم و شمه‌ای از ایرادات وارده را می‌نگاریم قاضی زاده رومی در ذکر ترتیب افلاک گوید که صاحب مجسطی را عقیدت آن است که عطارد و زهره فوق فلک قمر و تحت فلک شمس میباشند و رای او را جمهور متاخرین صواب دانسته‌اند و با وی همراه و هم رای شده‌اند بعد از آن گوید که مشهود شیخ الرئیس بر اثبات مدعای ایشان شهادت دهد و آن عقیدت را تایید کند انتهی ملخصاً الکراده دانشمند وزیر علوم در مجامع خود آورده است که زیاده مقام حیرت و محل شگفتی است که حکمای ما با احاطت و استیلائی که در مسائل هیئیه و مقاصد نجومیه داشته‌اند و در امر کسوف علل و اسباب آنرا استقراء کافی و استقصاء وافی نموده‌اند چنانکه در باب کسوف شروحا ذکر کرده‌اند مع ذالک محض انعدام عرض و احتراق زهره و عطارد با شمس از مشاهده خالی که بر روی جرم شمس بوده است جزم کرده‌اند بر اینکه آن یک خال ستاره زهره بوده است چنانکه شیخ الرئیس گفته است یا آنکه آن دو خال عطارد و زهره بوده‌اند چنانکه ابن اندلسی آورده است و هر دانا میداند که در چنین مورد از وهم و گمان بایستی اجتناب کنند تا بجزم و اذعان رسد تایید مدعای و توهین دعای ایشان از علم هیئات جدیده زیاده واضح و روشن میشود چه ایشان کالشمس فی رابعة النهار محقق و معین کرده‌اند که بر روی شمس نیز کلفهاست چنانکه در مؤلفات خویش آورده‌اند که چون بتوسط شیشهای رنگین قرص آفتاب را بچشم یا بدوربین نظر کنیم در صفحه آن کلفهای سیاه رنگ باوضاع مختلفه بنظر درآید و از روی حرکت آنها معلوم شده است که آفتاب در مدت بیست و پنج شبانروز و کسری یک دوره حول محور خود میگردد و منجمان در آنها اوضاع مختلفه و حالات متشتته مشاهده کرده‌اند و اول کسیکه آن کلفها را مشاهده نمود شخصی بود که فابرسیوس نام داشت وی در سنه هزار و بیست هجریه آنها را رؤیت کرده است و بعد از آن شخصی که گالیله نام داشت در سال هزار و بیست و یک هجریه آنها را مشاهدت نموده بالجمله اشکال آن کلفها در کمال بی‌نظمی و بی‌ثباتی است و محیط هر یک از آنها در نهایت وضوح و ظهور است و در اکثر آنها حاشیه و کناره روشن‌تر از متن و میان آنهاست تو گوئی مثل شبه ظل محیط است و هرشل که از صنادید اساطین حکمای فرنگستان است در باب آن کلفها شرحی ذکر کرده است و ما ترجمه آنرا بعینها نقل میکنیم گوید کلفهای آفتاب را ثبات و بقائی نیست و روز بروز بلکه ساعت بساعت

در مقدار و مساحت آنها تغییرات و تبدلات عارض میشود و فزایش و کاهش در ابعاد آنها ظاهر میگردد و اشکال آنها دیگرگون میشود و بعد از آن آن کلفها از محل مرئی بکلی محو شده و در موضع دیگر که اصلا کلفی نداشت نقطه نمایان و هویدا میشوند و چون کلفی باختفا و انقضا شروع مینماید اولا در متن و وسط آنها که باریکتر است نقصان پدید آید و سپس از عرضش کاسته و بر طولش افزوده میشود و همی بر این کاهش و فزایش خواهد بود تا آنکه بکلی مستطیل بشود و از آن پیشتر که خود منتفی شود در روشنائی اطراف و حواشی آنها محو و نابود میگردد و گاهی اتفاق افتد که یک کلف بدو کلف منشق میشود و گاهی بچند کلف کوچک منقسم میگردد و ظهور هر یک از آن حالات دلیل است بر وجود سیلان و جریان شدیدی که واقع میشود و جز در مایعات سائله صورت نپذیرد و جز در اقسام رقیقه جسم بروز آنها دلیل است بر وجود تموج شدیدی که آن گونه تموج مناسب نباشد جز بهوا یا بجائی که در حالت بخار باشند و چنان نمایند که عرصهٔ ظهور این حرکات را وسعتی نیست بلکه در وسعت بسیار ممتد خواهند بود و منجمان کلفهائی رصد نموده اند که قطر حقیقی آنها از ده هزار فرسنگ متجاوز بوده و آنچه مقدار قریب بپنج برابر قطر زمین است پس در هر شبانه روز هر یک از ضلعین چنین کلف بقدر دویست و سی فرسنگ بل متجاوز سیر کرده و بهم دیگر نزدیک میشوند و همی بر این صفت خواهند بود تا آنکه پس از شش هفته آن کلف بکلی محو و منتفی گردد و کلفی که زیاده از شش هفته ثابت و باقی باشد بندرت اتفاق افتد ولی هرشل گوید کلفی بر روی قرص ظاهر و مشهود گردید که هفتاد روز بقا و دوام داشت و از غرایب مشاهدات که هم او نقل کرده است آن است که در حول کلفهای بزرگ و یا در محلی که کلفها بسیار باشند در اکثر اوقات مواضعی بنظر در آیند که از سایر صفحات روشن ترند و آن مواضع مضیئه را بفرانسه فاکول گویند یعنی مشعل چه در قرب آن مشعلها گاه گاه بعضی کلفها رؤیت شده است که سابقاً در آن مواضع مشهود نبوده است و با احتمال قوی محتمل است که این کلفها بعینها طوفانهای عظیمه باشند که از جهت وزیدن بادهای شدید بر طبقهٔ اعلای هوائی که بر آفتاب محیط است ظاهر شوند الغرض با این همه تفاصیل تاکنون تقدیر و تعداد آنها مضبوط نشده است چه آنها زیاده شباهت دارند بقطعات ابر که غالباً در زمین بنظر میرسد چنانچه تعیین و شمارهٔ آنها ممکن نیست تحقیق امر کلف هم در تحت قاعده و ضابطه نیاید انتهی و از قضایای طریفه و امورات بدیعه آنست که حکمای ما با وجود نقصان آلات فلکیه با فقدان آنها بر آن حالها متفطن شده و در مؤلفات و مصنفات خود بدانها اشارت کرده اند چنانچه قاضی زاده گوید وَزَعَمَ بَعْضُ النَّاسِ اَنَّ فِي وَجْهِ الشَّمْسِ نُقْطَةً سَوْدَاءَ فَوْقَ مَرْكَزِهَا بِقَلِيلٍ كَالْمَحْوِ فِي وَجْهِ الْقَمَرِ یعنی برخی از مردم پنداشته اند که بر روی قرص آفتاب نقطه ایست سیاه که از مرکز آن اندکی بالاتر است مانند کلف که در روی صفحهٔ ماه نمودار میباشد روان ایشان را بسی رحمت باد که زیاده مستحق تحسین و سزاوار آفرین اند چه انظار دقیقه و افکار عمیقه ایشان بادراک چیزهائی صائب درست حسبه که حکمای اروپا بعد از سنین بسیار و قرون بیشمار بواسطه آلتهای معتبره و طلسکوبهای نفیسه بر آنها اطلاع یافته اند و هم بر صدق مدعای ما و کذب ادعای شیخ الرئیس و ابن اندلسی این معنی شهادت دهد که اصحاب هیئت

وحداد مذان ارصاد موجوده که از برای شناختن کسوف شمس از زهره وعطارد طریق تحقیق و تدقیق سپرده واند جمع علل
واسباب آنرا معلوم کرده و در آن باب تاسیس اساس تعیین قانون نموده اند چنین آورده اند که برحسب تجربیات
صحیحه واضح و مبرهن شده است که در هیچ عصر زهره وعطارد هردو دریکمرتبه و در یک زمان بر روی شمس نبوده اند
اگرچه این واقعه را ممتنع ومحال نمیدانند ولی وقوع آنرا چنانچه اندلسی نقل کرده است جازم و معتقد نیستند
واما درباب مرور یکی از آنها بر روی شمس اعتقاد راسخ واعتماد کامل دارند و گویند کرّة بعد اخری
واقع شده وهم واقع خواهد شد چنانکه میسوار اکو رئیس سابق رصدخانه دولتی فرانسه درخصوص عبور عطارد از روی
قرص آفتاب نوشته که شخص طبیب و منجم عرب معروف بابن رشد در مائه دوازدهم مسیحی مطابق مائه پنجم هجریه
چنین پنداشت که جرم عطارد را بر روی قرص آفتاب دیده ولی قطر عطارد در اوقات عبور از روی
قرص آفتاب دوازده ثانیه بیش نیست و کلف مستدیر و مظلمی که قطر دوازده ثانیه باشد در روی قرص
آفتاب با چشم دیده نشود و احتمال قوی است که آن شخص راصد عرب کلفی از آفتاب را دیده و عطارد پنداشته
و بلکه همین بحث را داریم درخصوص ادعای بکالیره و ادعای کپلر مشهور که گمان نموده عطارد را در ۲۸ ماه مه
سنه ۱۶۰۷ مسیحی مطابق اواسط ماه صفر سنه ۱۰۱۶ هجری بر قرص آفتاب دیده ومحققاً اول شخصی که عطارد را بر روی
آفتاب دیده گاسّاندی میباشد معلم مدرسه پاریس و معاصر با این شخص در روز هفتم نوامبر سنه ۱۶۳۱ مسیحی
مطابق اواسط سنه ۱۰۴۱ هجری در شهر پاریس عطارد را دید بر روی عکس قرص آفتاب که بر ورقی کاغذ سفید افتاده
بود در اطاق تاریکی و این تدبیر آن اوقات معمول بود برای رؤیت کلفهای آفتاب خلاصه از رؤیت این واقعه
با کمال شعف و بی اختیاری فریاد بر کشید که یافتم چیزی را که سالها است حکمای طبیعی با کمال اصرار در طلب و جستجوی
آن میباشند عطارد را در شمس دیدم و مقصود او کنایه بود از حجر حکما و از زیبق و طلا الغرض ما در وقتی میتوانیم
آنچه بر روی شمس است ستاره زهره بدانیم که آن مشاهده با وجود مقتضیات و فقدان موانع مقارن باشد
وهم اصحاب هیئات و نجوم و ارباب ارصاد و زیجات که در اثبات دعاوی خویش حجج و دلایل قاطع و براهین هندسیه را
معتمد و مستند نمیدانند اعلان نموده باشند چنانچه در چند سال قبل از این منجمین اروپا استخراج کرده اند که
در روز چهارشنبه بیست و هشتم شهر شوال سنه هزار و دویست و نود و یک هجریه مطابق با هشتم دسامبر ماه فرانسه
سال ۱۸۷۴ عیسوی جرم زهره از روی جرم شمس مرور میکند و کسوفی از جرم زهره در جرم شمس حادث میشود و نیز
در ایران میرزا عبدالغفار نجم الملک که در مدرسه مبارکه دارالفنون معلم کل علوم ریاضی است او نیز برحسب احاطت
واطلاعی که در هیئت جدیده دارد مطابق استخراج منجمین اروپا استنباط نموده و موافق اخبار ایشان اعلام داد
وهم در تقویم از حدوث آن واقعه و وقوع آن جا در شرحی برنگاشت بالجمله منجمین اروپا بعد از استنباط و استخراج
اینگونه صورت واقعه را مشکل و مستور داشته شرح آن واقعه را باقطار و امصاریکه در آنجا مشاهدت و رؤیت ممکن
و محتمل بود منتشر ساختند و هم با تلسکوپهای معتبره و دوربین های صحیحه و سایر آلات و ادوات که استعمال آنها

در آن اعمال بکار آید باطراف و اکناف متفرق شدند تا انخسف و انکساف را برأی العین مشاهده کنند برخی بجانب
چین رفتند بعضی بطرف هند روانه شدند بعضی از راصدین بروس باکپهر از صفحه عکس و سایر آلات باصفهان
درآمدند و در آنجا ماندند و جمعی از آنها در طهران رحل اقامت انداختند و در عمارت کلاه فرنگی مرحوم سپهسالار میرزا
محمدخان قاجار ورود درآمدند و منزل گزیدند و همی بانتظار روز موعود و شهود مقصود بسر میبردند تا آنکه روز بیست و ششم
شوال در رسید ملک زاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم که بهنگام طلوع آفتاب در صحبت نواب مستطاب
اشرف والا معتمد الدوله فرهاد میرزا و جناب مرحوم سپهسالار فقیم و جناب مستطاب اشرف مشیرالدوله وزیر امور خارجه
سپهسالار اعظم حاجی میرزا حسین خان حاضر بودند و در آن مجمع نیز بعضی از ارباب علم و اصحاب فضل مثل مقرب الخاقان
جعفرقلیخان رئیس مدرسه مبارکه دار الفنون و میرزا عبدالغفار نجم الملک بود بالجمله تا آنکه شمس در برج قوس بود
و در هوا احتمال انقلاب میرفت ابر کیه مانع از آن رؤیت شود و کدورتی که از آن مشاهدت باز دارد چندان
حادث نگشت پس آلات و ادواتی که در آن باب لازم بود منصوب شد و چیزهائیکه در آن خصوص مانع بود
مرفوع گشت و بعد از آن بطور دلخواه بان کسف و انکساف متوجه شدند علی التقریب دو ساعت مستوی زهره
بر روی جرم شمس عبور داشت و از کنار جرم آن مرئی میگشت و ما همی بر آنها نظر داشتیم و تا زمانی که بیست دقیقه
مانده بود که زهره از جرم شمس جدا شود چندین بار ملاحظه کردیم بجهة شعاع شمس در هوای مجاور زهره که بنفسه
مستقر نامند عوارض و اختلافاتی حادث میشد که خیلی طرفه و بدیع بود الغرض آنچه در کتب هیأت اروپا مطالعت کرده
بودیم تمامه مشاهده نمودیم و انقلاب هوای مجاور زهره را که شنیده بودیم برأی العین دیدیم پوشیده نماند که
عیسویان را عقیدت آن است جهنمی که حضرت عیسی علی نبینا و علیه السلام خبر داده است کره زهره است و بهشتی
که آن حضرت فرموده در جرم آفتاب است همانا این مذهب با مشرب اهل اسلام نزدیک است چه در اخبار و آثار مستفیض است
که بهشت در آسمان چهارم است مع القصه بعد از مراجعت آن چند نفر منجمین پروسی که در آنجا حاضر بودند بحساب پرداختند
و از قراریکه استخراج و استنباط کرده اند اعلان داشته اند که بعد از انقضاء مدت هشت سال دیگر ایضاً جرم شمس
از زهره منکسف خواهد شد و هم صد سال دیگر صورت اخری واقع خواهد گشت اگر چه راصدین و منجمین اروپا در تحصیل
مجهولات و تکمیل کار معلومات هیئه بذل جهد داشته و دارند ولی در این اعصار این کسف و انکساف زیاده در پی
کشف و انکشاف بوده اند زیرا که از مخابرات فوریه تلگرافیه بنحوی که در کتب ایشان مضبوط است میتوانند باحسن الوجه
مثلثی اخذ نمایند و بدان واسطه اختلاف منظر آفتاب و بعد زمین را از مرکز شمس که مبنای علم ابعاد اجرام است
معلوم کنند فلهذا در این اوقات هرگاه بر حسب استخراجات صحیحه بر چنان کسوف واقف شوند در مشاهده آن
و تأمل جان نثار اند و لاجرم در هر سرزمین که رؤیت ممکن باشد و مشاهدت میسر آید آن صوب را نصب العین
عزیمت کرده قبل از وقوع واقعه بدانجا بشتابند و این خلاصه که شرح دادیم اندکی از بسیار و مشتی از خروار است
زیرا که فواید و عوائد آن اطلاعات بیش از آن است که در این اوراق گنجیده شود و امید از مراحم الطاف الهیه آنکه

ابو علی بن سینا

از نژاد دولت قوی شوکت همایون خلد الله ملکه و من سلطنت جاوید آیت روزافزون اکه در ایران شهر ناصره رصدخانه بپا شود
و اینگونه مطالب عالیه و مسائل صعبه در نهایت سهولت و آسانی منحل و مشهود گردد

ایضاً کتبی را که در همدان تألیف و تصنیف نمود

کتاب هدایه در حکمت رساله در ادویهٔ قلبیه اشارات در یک مجلد کتاب در علاج قولنج رساله در ارشاد بنام شیخ محمود برادر خود رساله حی بن یقظان گویند حی بن یقظان حاکم آن شهری بوده است که شیخ در آنجا محبوس بوده و دیگر کتاب قانون است در علوم و صناعات طبیه بعضی از آنرا در جرجان و بعضی در ری و بعضی را در همدان تصنیف نمود و هم در آنجا بجمع و ترتیب آن پرداخته و آن کتاب مستطاب منقسم به پنج کتاب است کتاب اول در امور کلیه است مشتمل بر چهار فن کتاب دوم در ادویهٔ مفرده مشتمل بر دو جمله کتاب سیم در امراض جزئیه واقعه در اعضای انسان از سر تا قدم مشتمل بر بیست و دو فن کتاب چهارم در امراض جزئیه که واقع شود در اعضای غیر مخصوصه مشتمل بر پنج فن کتاب پنجم در ادویهٔ مرکبه مشتمل بر چند مقاله و در جمله شیخ الرئیس در آن کتاب در علاج سل و قروحی که در نواحی صدر افتد آورده است وَمِمّا جَرَّبْتُهُ مِراراً كَثيرَةً حاصل آنکه من خود در هر بدن آزموده ام و نافع دیده ام که اصحاب سل الحال تمام بگلقند سکری مداومت نمایند و هر روز هر قدر توانستند اگرچه بنان خورش باشد صرف نمایند و هرگاه ضیق النفس طاری شود بقدر حاجت شربت زوفا نوشند و اگر حمی دقیه اشتعال جوید قرص کافور بکار برند بهیچوجه از آن طریقه تخلف نورزند البته برء و بهبود حاصل میشود و اگر از مردمان تقیه میکردم و از تکذیب ایشان نمی اندیشیدم در خصوص فواید عجیبه حکایت میکردم یکی از آنها این است زنی بمرض سل مبتلا گردید و آن مرض چندان قوت و شدت گرفت که تاب و تحملش تمام از طول مدت و فرط شدت تن بمرگ درداده و درخواست مینمود که جهاز موت برایش آماده کنند برادرش بمعالجت برخواست بربالینش نشست بدان دستور العمل که یاد کردیم مواظبت و مداومت کردی از فضل الهی و فیض نامتناهی سل وی زایل گردید و عافیت حاصل شد و من خجلت میبرم که بگویم چه مقدار گلقند بوی خورانیدم و از عهدهٔ امکان بیرون میدانم که آن میزان و مقدار را اعلام کنم و بر زبان رانم آنچه را در اصفهان برشتهٔ تألیف در آورد کتاب الانصاف در بیست مجلد و در آن کتاب شرح نمود کتب ارسطو را و وجه تسمیهٔ آن کتاب بانصاف آن بوده که حکم نموده در آن کتاب مابین فلاسفهٔ مشرق و مغرب چنانکه صاحب طبقات الاطبا مسطور نموده وَاَنْصَفَ فيهِ بَيْنَ الْمَشْرِقِيّينَ وَالْمَغْرِبِيّينَ و آن کتاب در هنگامیکه سلطان مسعود اصفهان را متصرف در آورد و بغارت رفته و ثانیاً بعضی که با شیخ مدون و مرتب نگردید کتاب لغة العرب در پنج مجلد و این کتاب از سواد و بیاض نرفت و در معارضهٔ ابو سهل چنانکه گذشت بغارت رفت کتاب حکمت علائیه موسوم بدانش نامه بپارسی نگاشته بنام علاء الدوله کتاب نجات در دو مجلد کتاب در علم قرائت و مخارج حروف رسالة الطیر کتاب حدود الطب مقاله در قوای طبیعیه کتاب عیون الحکمة در ده مجلد و در آن کتاب از حکمت طبیعی و الهی و ریاضی گفتگو کند مقاله در عکوس ذوات الخطب التوحیدیه مقاله در الهیات کتاب موجز کبیر در منطق کتاب منطق نجات مسمی بموجز صغیر مقاله در تحصیل سعادت

دآمراجح عربیه گویند مقاله در قضا و قدر در هنگامیکه از همدان باصفهان میرفت در طی طریق تصنیف نموده مقاله در خواص کاسنی مقاله فی اشارة الی علم المنطق مقاله در تعریف و تقسیم حکمت و علوم مقاله در بیان نهرها و میاه تعالیق طبیه بجهه ابو منصور مقاله در خواص خط استوا در جواب ابو الحسین بهمنیار رساله سیجده مسئله در جواب ابو ریحان بیرونی مقاله در هیئت ارض و بیان آنکه ثقیل مطلق است کتاب حکمة المشرقیه مقاله در مدخل و در صناعات موسیقی و این مقاله غیر از فصل موسیقی است که در کتاب نجات بیان کرده مقاله در اجرام سماویه کتاب در آلات رصد در هنگامی که علاء الدوله بآن حکیم فرمان داد که در اصفهان بنای رصد کند کتاب در کیفیه و رصد و در همان کتاب تعلیقاتی کرده در علم طبیعی مقاله در عرض قاطیقوریاس رساله اضحویه در معاد مقاله در جسم طبیعی و تعلیمی کتاب حکمت عرشیه در الهیات مقاله در اینکه علم زید غیر از علم عمرو است کتاب در تدبیر لشگری و اخذ خراج از ممالک مناظرات مابین او ابو علی نیشابوری واقع شده در ماهیت نفس کتاب در خطب و تحمیدات و اسجاع و قوافی جواباتی که متضمن عشرا از آن کتابی است که منسوب ساخته اند باو و بعضی از خطب را مختصر اقلیدس که او را خیال بوده که جزو کتاب نجات کند مقاله در ارثماطیقی قصاید عشره و اشعار دیگر در زهد و غیره رسایل فارسی و عربی در مخاطبات و مکاتبات تعالیق بر کتاب مسائل حنین ابن اسحق در طب کتاب در معالجات موسوم بقوانین رساله در چند مسئله طبیه جواب بیست مسئله که سؤال کرده اند از او فضلای عصر مسائل در شرح الله اکبر جوابات مسائل ابو حامد جواب مسائل علمای بغداد که سؤال کرده بودند از شخصی که در همدان مدعی حکمت بوده رساله در علم کلام در دو باب شرح کتاب نفس ارسطاطالیس مقاله در نفس مقاله ابطال احکام نجوم کتاب الملح در نحو فصول الهیه فی اثبات الاول فصول در نفس و طبیعیات رساله در زهد بجهة ابو سعید بن ابو الخیر مقاله در آنکه جایز نیست که شیء واحد هم جوهر باشد و هم عرض رساله در مسائلی که گذشته است میان او و فضلای عصر در فنون علوم تعلیقاتیکه استفاده نموده است ابو الفرج ابن ابو سعید یمامی در مجلس درس وی و جوابات آن مسائل مقاله در ذکر مصنفات و مؤلفات خود که هر یک را در چه شهر و چه وقت برشته تصنیف در آورده رساله در اجوبه سؤالات ابو الحسن عامری چهارده مسئله کتاب مفاتیح الخزاین در منطق رساله در جوهر و عرض کتاب در تأویل و تعبیر رؤیا مقاله در رد کلمات ابو الفرج ابن طیب

رساله در عشق بنام ابو عبد الله معصومی رساله در قوی و ادراکات انسان

مقاله در حزن و اسباب آن رساله در نهایه و لانهایه

کتاب حکمت بنام حسین سهیلی

سینا بکسر سین مهمله و سکون یاء مثناة در تحت و فتح نون و بعد از نون الف ممدوده پدر پنجم شیخ الرئیس ابو علی بن سینا است قطب الدین لاهیجی در ترجمه شیخ الرئیس آورده است که سینا وزیر فخر الدوله دیلمی بوده آن مورخ کامل را در این قول اشتباهی روی داده چه از زمان سینا تا اوان سلطنت فخر الدوله متجاوز از یکصد سال است و سینا در عهد سلطنت سلاطین سامانیان در بخارا [illegible]

۸۹

ابن شراره طبیب

کنیتش ابوالخیر و اسمش ول است از اهالی حلب بود و در آن بلد تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما جست از اطبای عالم دانای کامل است در بدایت حال بشغل طبابت معاش میگذرانید و معالجات نیکو از وی بظهور میرسید بدین وسیله در نزد معز الدوله ثمال بن صالح کلابی که حاکم حلب و از قبیلهٔ مرداس بود بشرف محرمیت اختصاص یافت چون وی را از حسن خط حظی وافر بود و در ترسل و رسائل یدی طولی داشت ترقیم مکاتیب و توقیعات و مفاوضات و احکام را بوی تفویض داد و روزگاری دراز در نزد آن طبقه رتق و فتق مهام امور را متصدی گشت آورده اند در وقتیکه ابن بطلان بهوای دیدار ابن رضوان بمصر رفت زمان مراجعت چند گاهی در حلب بماند ما بین او و ابن شراره مجادلات و مباحثات علمیه بسیار اتفاق افتاد و آخر الامر مناظرت بمنافرت انجامید ابن بطلان در آنجا یار زیستن نتوانست و چنانکه در شرح حالش مرقوم افتاد بانطاکیه رفت بالجمله چون تارک بنی مرداس از افسر امارت عاطل ماند و سریر سلطنت بوجود سلجوقیان آراسته گشت رضوان که خود فرزند تاج الدوله تتش بود و چنانکه تفصیل آن در تواریخ مضبوط است والی حلب گردید و ابن شراره از جهت فضل و خطی که داشت از طالع مسعود در آن پیشگاه مطلوب و مقصود شد و بشرف منادمت امتیاز یافت هم در آن ایام روزی رضوان را چون بهشت برین بزمی آراسته بود و در آن مجلس عالی از وضیع و شریف خورد و کلان حاضر بودند از هر جای سخن در پیوست مطالب و لتی بمقاصد ملتی انجامید در اثنای کلام رضوان ابن شراره را بقبول اسلام دعوت نمود وی امتناع کرد رضوان در آن اظهار خویش اصرار ورزید و ابن شراره در امتناع خود مبالغت کرد لاجرم آتش فتنه مشتعل و شراره از آن بر دامن ابن شراره گرفت رضوان شمشیرکه در دست داشت بروی حوالت کرد و زخمی منکر بر دست او رسید ملازمان رضوان همراهی کرده از مجلس جانش بسلامت بیرون بردند دیگر بخانه معاودت نکرد و از حلب بیرون شده و بانطاکیه رفت از آنجا بمدینهٔ صور رخت بربست و هم در آن شهر مقیم شد پس رضوان از کرده پشیمان و نامه بوی نوشت مشعر بر آنکه محض حقوق خدمات سابقه هرگونه انعامات و جوایز را آماده ام و هم مشاغل جلیله و مناصب شریفه که در سوابق ایام در قبضهٔ اختیار داشتی بی گمان در باره تو مبذول خواهم داشت وی از قبول آن سر باز زد و بدان مواعید مطمئن نگردید و چند سالی در آن بلد بطبابت و انزوا میگذرانید و در حدود چهارصد و نود هجری وفات یافت و هم در آن بلد مدفون گردید

ابن شراره را در علم نظم و نثر و خط رسائل بسیار است و او را کتابیست در علم بدیع و آداب خط موسوم بجریدة الحکمة و کتابی دیگر در تاریخ حلب تألیف کرده و مطالب نافعه در آنجا مندرج نموده و کتابی دیگر در شرح حال اطبای معاصرین خود نوشته و کتب دیگری از اینقرار است شرح بر کتاب حمیات ابن رضوان

تهذیب کناش رازی باسم معز الدوله کتاب رساله در منافع فقر و مضار آن

رساله در خواص افیون رساله در منافع اشربهٔ طبیه

ابوخالد کابلی

نامش وردان لقبش کنکر است ولی بکنیت اشتهار یافته از مردم کابل بوده در بازار ملت بیضا کالای تولا و تبرا را خریدار شد نقدینهٔ عمر عزیز را ببهای آن متاع درباخت در کریاس گردون اساس مولی الکونین علی بن الحسین علیهما السلام مانند خاک فرش راه گشت و از قرآن سعادت کمالات صوری و فضائل معنوی چندان چید و اندوخت که خزینهٔ آن جواهر و گنجینهٔ آن فرائد شد شیخ ابوعمرو کشی در کتاب رجالش حدیث آورده که صادق آل محمد علیه السلام فرمود هنگامیکه خامس آل عبا سعادت شهادت یافت عموم مردم از شاهراه اسلام طفره زدند و در پیغوله ضلالت و ارتداد درماندند بجز ابوخالد کابلی و یحیی بن ام طویل و جبیر ابن مطعم و جابر بن عبدالله که از فروغ انوار ولایت بسر منزل هدایت راه یافتند آورده اند که پس از واقعهٔ طف و شهادت تاجدار ولا ارواحنا له الفدا ابوخالد برحسب اعتقاد ثابت و جازم و اعتقاد کامل و راسخ که در طریقت شیعیان داشت در آن اندیشه فرو شد که خدای سبحانه از صفحهٔ روزگار هیچ آیتی محو نفرماید مگر آنکه مانند آن و یا بهتر از آن بجایش ثبت کند و از روی زمین هیچ آیت کامله را بقرب جوار نخواند تا حجت بالغه در جایش خلیفه و جانشین بخشد لاجرم نیل مقصود و نور مطلوب را نصب العین همت کرد تا مگر امام عصر و حجت زمان را بشناسد برحسب اتفاق چنان افتاد که از رهروان طریق کیسانیه شد و آیین ایشان را بگروید و بامامت محمد بن الحنفیه معتقد گشت روزگاری دیرباز آیین آنگروه داشت تا آنکه از الطاف خفیهٔ الهیه یحیی بن ام طویل ویرا خضر راه شد و از یمن همراهی آن پیر سعادتمند بسر چشمهٔ حقیقت راه یافت چنانکه از کتاب عیون المعجزات که گویند تالیف شریف مرتضی است آورده اند که ابوخالد گفت یحیی پسر ام طویل مرا بدید و ام طویل خود دایهٔ حضرت سجاد است و یحیی آن اسوهٔ عفاف را گرامی فرزند و آن درب همایون شهرستان علم را باب پس مانند توفیق با من رفیق شد و چون سعادت سرمدی عنانم بگرفت و بجانب درگاه عرش اشتباه امام العالمین زین العابدین سلام الله علیه کشید چون بحضور مقدس شرفیاب شدم و بشرط رقیت تقدیم رسانیدم آنحضرت را دیدم که جامههای رنگارنگ دربر کرده و در بساط گوناگون نشسته و دیوار رواقش را اندوده و آیینه آراسته بهت مرا از مشاهدت آن لباسهای مطرز و فروش معصفر و خانه گون وساوس نفسانی در اختلاج آمده از آن خار خار شیطانی خطری بخاطر خلید زود برخواستم چون خواستم بیرون روم حضرت سید سجاد بتوجهات سعادت آیات برین غلطت آورده فرمود فردا بطواف این آستان عرش نشان عزیمت کن و اگر مشیت خدائی مساعدت کرد بدین کعبهٔ مقصود درآی آنگاه بیرون شدم و یحیی را عتاب آوردم که مرا نزد کسی آوردی که لباسش رنگین و دستگاهش چنین است در ضمیر خویش عقدهٔ عزیمت فرو بستم که هرگز بدین آستانه قدم نگذارم چون بامداد شد با خود اندیشیدم که مرا پذیرفتن فرمان آنحضرت بهیچوجه زیانی نرساند و از مراجعت بدان مجلس عالی بهیچگونه گزندی نبینم پس بجانب آن بارگاه آسمان جاه شتافتم و در آن محل شریف چند لحظه توقف کردم از معتکفان آستان علیا کسی را ندیدم خواستم منصرف شوم

آبوخالد کابلی

وازدرون خانه کسی مرا آواز داد و بنده هشتم دیگر را میخواند جوابی بگفتم پس نداء لبیک گوی که گریبانه در آمی مرا از شنیدن
ن نداء حیرت آمد چه مادر مرا کینکر خواندی و جزوی کسی آن نام را نمیدانست حسب فرموده روان شدم و بحجره در آمدم
بال نمود و با حصیر مفروش بود و آن حضرت خود جامه از کرباس در بر داشت یحیی نیز حاضر بود و پس خورشید جمال علو
این ذرهء ناقابل پرتو اقبال انداخته فرمود ای ابا خالد من در این چند روزه تجدید فراش کرده ام و بخوابگاه تازه حواسم
ن و ناقراکه دیروز دیدی حجلهء عروس بود و نیز آن جامه های فاخر را بر خواهش وی پوشیده بودم زی من همین است
مرو ز مشاهدت کنی آنگاه دست من و یحیی بگرفت و از میان مردم بیرون تاخت و بکنار برکه فرود آمد فرمود شما در همین مقام
نف کنید پس بسم الله الرحمن الرحیم گفت و بر آب قدم نهاد و چنان خرامیدن گرفت که در هر گام پای مقدسش بسود
ید و ماننقش میگرفت مرا از مشاهده آنحال دهشتی عظیم دست داد گفتم الله اکبر الله اکبر توئی حجه عظمی و کلمه کبری درود
رای بر تو باد آنگاه بسمت ما توجه فرموده این حدیث شریف را که من خود در هنگام مصداق آن بودم بر زبان آو
و بیان آورد ثلثة لا ینظر الله الیهم یوم القیمة و لا یزکیهم و لهم عذاب الیم المدخل فینا من لیس منا و الجاحد
القائل ان لهما فی الاسلام نصیباً فردای رستخیز سه گروه از نظر خدای سبحانه محروم مانند و از آلایش گناهان پاکیزه نگردند
در شکنجهء عدل حکیم گرفتار آیند نخست آنانکه دیگری را مانند ما اهل بیت عصمت امام شناسند و دیگر کسانی که یکی از ما
ئمهء طاهرین را امام ندانند سوم جماعتی که آن دو گروه را مسلمان خوانند و ایشان را از آئین اسلام با بهره
و نصیب دانند باجمله دیدن آن اعجاز و شنیدن آن خبر چشم بصیرت ابوخالد را نور بخشید و سامعهء فکرتش را شنوا کرد
و بدانگونه که ابو بصیر حدیث کرده از طریق کیسانیت پا کشید و بر دامان علی بن الحسین دست تولا فرا برد و در کتا
مستطاب بحار الانوار مسطور است که ابو بصیر گوید از امام ابوجعفر محمد بن علی صلوات الله علیهما شنیدم که فرمود
ابوخالد کابلی مدتی دراز محمد بن الحنفیه را باعتقاد کامل و خلوص وافی خدمت نمود و در امامت وی هیچ تأمل نداشت
روزی با وی گفت جعلت فداک روزگاریست که عمر ناقابل را نثار چاکری و بعتبه ات کرده و بپاداش آن خدمت
و عقیدت مرا بر تو حقی است عظیم و ترا بحرمت رسول و امیرالمؤمنین سوگند دهم که مرا از خواب غفلت بیدار فرما
آیا تو خود امام مفترض الطاعه باشی یا دیگری مدار ریاست الهیه و اولویت دارد محمد گفت یا اباخالد مرا سوگندی
عظیم دادی اینک بدان تا نگویم دعوی امامت بر من مپسند مدان و آگاه باش که امروز حجت خدای بر من و بر تو
و بر جمیع ماسوی الله علی بن الحسین است بایستی طبقات مردم از خورد و بزرگ و دور و نزدیک و سیاه و سپید طاعتش را
فرض دانند و بر خدمتش کمر بندند و فرمانش را عهده شناسند ابوخالد گوید فردای آنروز راه خانه آن حضرت
پیش گرفتم و چون بار یافتم و بحضور در آمدم فرمود یا کنکر تو هیچگاه بموجب زیارت ما نیامدی اینک بازگو بدانم
چه واقع شده است که در این ساعت بر ما در آمدی بنده روی عرض رسانیدم که از توفیقات الهی سراچهء دل
منور تولا و شناختن امام زمان منور گردیده بدان عزیمت خاکبوس درگاه خلایق پناه شده ام که تا جان
در بدن دارم بنده فرمان و چاکر آستان باشم علی الجمله ابوخالد همچنان با دولای آنحضرت در سلک خواص اصحاب منظوم بو

ابوخالد کابلی

تا از سرای فانی بعالم جاودانی رخت بربست کلینی در کتاب کافی روایت کرده که حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد صادق فرمود سعید بن مسیب و قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابو خالد کابلی از معتمدین و ثقات علی بن الحسین ع بودند فضل بن شاذان بسند خود از ابو الحسن اول حضرت امام موسی روایت کند که چون روز قیامت منادی پروردگار آواز برکشد که در کجا میند حواریان علی بن الحسین ابو خالد کابلی و جبیر بن مطعم و سعید بن مسیب و یحیی بن ام طویل بپیش دو بند سعید بن جبیر از ابو خالد روایت کرده که وقتی بتقبیل آستان علی بن الحسین ع عازم شدم تا از آنحضرت جویا شوم آلات حرب و سلاح جنگ خواجه کاینات در نزد کیست و هم جامهای کیهان بها که هر تارش بر فلک اطلس افتاده است در کجا مضبوط و مخزون است پس بهوای نیل مقصود در آن حضرت درآمدم از آن پیشتر که در اظهار سؤال مبادرت رود آن طراز نده تشریف ولایت و برازندهٔ جامهٔ امامت فرمود یا ابا خالد آیا خواهی صنایع الهی و ودایع حضرت رسالت پناهی که از خصایص امامت و از دلایل وصایت است بر تو نمایم و ترا بدان موهبت مزیت بخشم گفتم یا ابن رسول الله بخدای سوگند که از حقیقت مقصودم پرده برداشتی و از مکنون ضمیرم خبر دادی چه امروز این جانکردم بین درهمین آرزو بوده و بدان امیدواری بدین بساط سعادت مناط شتافتم تا بداند آن اسلحه را با سایر ودایع حضرت رسول که خازن شده است پس آن بانی زمان و زمین و حامی دنیا و دین حقهٔ بزرگ مخصوص بخواست و انگشتری برآورده فرمود این خاتم مبارک خاتم الانبیاء است پس زرهی بیرون کرده فرمود این درع مبارک رسول است و شمشیری در قبضه گرفت و فرمود که این ذو الفقار است و دستاری آشکار فرمود که این سحاب عمامهٔ پیغمبر است و رایتی در دست گرفت که این عقاب علم آن جناب است و ردائی از هم بگشود و فرمود این مبارک جامه را آنحضرت روزهای آدینه بدوش افکنده و برای امتان خطبه میخواند آنگاه از متروکات خواجه کاینات آنقدر بنمود که چشم خیره ماند عرض کردم جعلنی الله فداک برای مزید معرفت و قوت ایمان همین قدر که با من بنمودی کفایت کند شیخ ابو عمرو کشی بسند خود از ضریس حدیث کرده که ابو خالد مرا گفت بتحقیق ترا حدیثی آورم که چون صدقش بر شما معلوم شود اگر من زنده باشم تصدیقم نمائی و اگر مرده باشم رحمتم فرستی شنیدم از علی بن الحسین صلوة الله علیهما که می فرمود اِنَّ الْیَهُودَ اَحَبُّوا عُزَیْراً حَتّٰی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا فَلَا عُزَیْرٌ مِنْهُمْ وَلَا هُمْ مِنْ عُزَیْرٍ وَاِنَّ النَّصَارٰی اَحَبُّوا عِیسٰی حَتّٰی قَالُوا فِیهِ مَا قَالُوا فَلَا عِیسٰی مِنْهُمْ وَلَا هُمْ مِنْ عِیسٰی وَاِنَّا عَلٰی سُنَّةٍ مِنْ ذٰلِکَ اِنَّ قَوْماً مِنْ شِیعَتِنَا سَیُحِبُّونَا حَتّٰی یَقُولُوا فِینَا مَا قَالَتِ الْیَهُودُ فِی عُزَیْرٍ وَمَا قَالَتِ النَّصَارٰی فِی عِیسَی بْنِ مَرْیَمَ فَلَا هُمْ مِنَّا وَلَا نَحْنُ مِنْهُمْ حاصل مضمون معجز نمون حدیث شریف آنکه یهود در محبت پیغمبر خود عزیر علیه السلام چنان افراط نمودند که فرزند خدایش گفتند نه عزیر در سلک ایشان منظوم آید و نه ایشان در زمرهٔ موالیان او معدود باشند نصاری در دوستی عیسی بن مریم سلام الله علیهما بدان پایه از اندازه بیرون شدند که بر الوهیتش گرویدند مسیح خود از چنان امت بیزاری داشته و هم ایشان در قطار دوستان و بستگان مسیح نیایند

بایزدین بلیت گرفتار خواهیم شد زیرا که عنقریب گروهی از شیعه در حق ما چنان غلو نمایند که بنی اسرائیل درباره پیشوایان
خویش نمودند و حدوث و خصایص امکان بیرون برند و شئون بشریت از ما برگیرند و صفات وجوب برای ما
ثابت کنند ما خود از آن جماعت بیزاریم و ایشان بیزار از ما بیگانه اند هنگامیکه حجاج بن یوسف ثقفی والی عراقین شد
و در دولت مروانیان بمزیت اخلاص و مزید اختصاص از همگنان ملکه از هم کان در گذشت استیصال شیعه
امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب را همت گماشت و سعی بلیغ نمود که نهال وجود ایشان را از بیخ و بن کند تا مگر
رسم تشیع برافتد و اسم شیعه باز ماند بندگان آستان ولایت و بندگان خاندان رسالت را از هر کس در هر جا
نشان جست بیدرنگ بر احضارش فرمان داد و بر اهلاکش طغیان کرد چون از مراتب موالات ابوخالد کابلی
و چند شیعه دیگر از خواص اصحاب علی بن الحسین صلواة الله علیهما آگاه گشت کشتن ایشان را کمر بست و لیکن
نخل امیدش برومند نشد بخواست خدا از آنچه خواستی میوه مقصود نچید نسیم الطاف الهیه در اهتزاز آمده
همگی بسلامت جان در بردند مگر یحیی بن ام طویل که از تیشه قهرش از پای در آمد چنانچه حضرت امام جعفر صادق علیه السلام
فرماید یحیی بن ام طویل را حجاج بخواست و گفت ابوتراب را ناسزا گوی و گرنه ترا عرضه شمشیر کنم یحیی از سب آنجناب
اجتناب جسته برگ دل نهاد و حجاج امر کرد تا هر دو دست و هر دو پایش بریدند اما سعید بن مسیب تقیه را شعار خویش
ساخت طریق خفا پیش گرفت و بر طبق احکام ایشان در فروع تکالیف فتوی داد و بدان تدبیر از نکایت شمشیر خلاص
یافت و اما عامر بن واثله را نزد عبدالملک بن مروان سابقه احسانی بود که همواره منظور داشت حجاج
بپاس آن نعمت سابق و هراس سطوت عبدالملک در آزار و قتل او تغافل و تکاهل نمود و اما جابر بن عبدالله چون از
مشایخ اصحاب رسول بشمار میرفت حجاج را یارای آن نبود که با مانند آن شیخ جلیل در موالات اهل البیت در اندازد
و از محبت ملت شیعیانش باز دارد و اما ابوخالد چون از نیت آن مکهر آگاه شد سلامت را در آن دید که چندی در زوایای
اختفا متواری شود و از ملاقات جاسوسان پرهیز نماید لاجرم راه فرار پیش گرفت و بمکه معظمه در آمد و هم در آنجا
بماند تا از این جوار بیت الله در آن وادی ایمن بمراد رسید و از آسیبها امان یافت و هم از حضرت ابوجعفر
علیه السلام روایت شده که چون ابوخالد روزگاری در ملازمت آستان علی بن الحسین بگذرانید در پایان
زندگانی هوای دیدار مادرش در سر افتاد و رجوع وطن در نظر گرفت بعرض حضور مقدس رسانید که عمری است
این چاکر دیرین از روی مادر محروم ماند و خاطر جمعم از هجوم اشتیاق پریشان شده ملتمس آنکه ضمیر عاطفت
تخمیر که منبع رحمت واسعه و مظهر الطاف الهیه است بر آن مهجور فرتوت شفقت آورد و بر این بنده کمین
تشریف رخصت ارزانی دارد تا بموطن مألوف رفته چندی از دیدار مادر و صله ارحام توشه گیرد و پس از قلیل تعلل
درنگ در صحبت سعادت و رفاقت توفیق بدرگاه شتابد و در قطار فرشتگان این آستان بوظایف پاسبانی
قیام کند پس آنجناب فرمود ای کنگر عرایضت بسمع عاطفت مسموع افتاد و ملتمست جز قبول مقرون نگشت
ولی سفر را توشه و وطن را تشوقی لازم است اینک بمان که فردا مردی محتشم از مردمان شام بدین بلد در آید

داد و را مال و ثروت بی پایان و قدر و جاه بی نهایت باشد و برا دختریست که از جنیان بدو آفتی رسیده و با خود همراه آورده
درین شهر برای معالجه میطلبد تو خود نگران باش تا بپاید از آن پیشتر که احدی بروی در آید نزدش در آی و باز قانون علاج
سخن گوی که از عنایت شافی الاسقام اسباب شفا فراهم خواهد شد بیک پیغام سوخته که حاوی امر و نهی است تأثیر برو العاجل
خواهد دید بالجمله با آن مرد شامی بگو که من طریق استخلاص و بهبودی این مصروعه را میدانم و ترا ازین اندوه نجات دادن
و رهانیدن میتوانم ولی شرط اینکار آن است که چون صدق دعوی من بر تو مکشوف گردد که در باب ازاله مرض و حصول صحت
مصروعه طریق تدبیر و معالجت را نیکو دانم و در آن اعمال ید طولی دارم هرگاه با من شرط کنی که چون بهبودی و علامات
صحت مشاهدت نمائی ده هزار درهم که معادل خونبهای اوست بمن تسلیم کنی آن مرد شامی چون نوید صحت دختر شنود
در حال قول ترا معتقد داند و دادن آن مبلغ را بعد از دیدن آن هنر بر عهده گیرد آنگاه نزد من شتاب تا تو را چیزی
بیاموزم که شفای آن مصروعه بدست تو جاری شود ابوخالد گوید روز دیگر حسب اخبار آن حضرت همه جا منتظر بودم
ناگاه مردی بدان صفت در آمد و در جستجوی معالج شد من پیش رفتم و دعوی علاج بدان شرط نمودم گفتم اگر شرط خود
وفا کنی هرگز آن دیو بروی باز نگردد و آن مرد شامی تمام شرط را متقبل شد و دادن مبلغ را متعهد گشت پس بخدمت
علی بن الحسین علیه السلام شتافتم مراتب گذشته بعرض رسانیدم فرمود باز گرد و گوش چپ آن جاریه را بدست گیر و بگوی ای خبیث
يَقُولُ لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَعُدْ إِلَيْهَا یعنی ای پلید نابکار علی بن الحسین فرماید
از اندام این دختر بیرون شو و بسوی وی باز نگرد آنگاه آن حضرت فرمود یا ابا خالد دانسته باش که مرد شامی عهد شکند
و بر پیمان خویش وفا نکند پس من در حال برگشتم و بموجب فرمان آن کلمات بر زبان راندم ناگاه آن دختر بهوش آمد
پدرش را نشاطی بی اندازه دست داد چون مبلغ را مطالبت کردم آغاز مماطلت نمود بخدمت آن حضرت آمدم فرمود
آیا نگفتم که با تو چنین کند اما شاد باش که آن عارضه باز گردد و ناچار نزد تو باز آیند این نوبت آن مرد شامی را
شرط کن که آن مبلغ را نقد تسلیم کند ابوخالد گوید از فرمان آن امام همام شامی را دوباره بمن احتیاج افتاد
بوی گفتم چون عذر کردی بعلاج محتاج شدی حالی برو و آن مال در کف مبارک علی بن الحسین گذار تا خاطرت
از آن اندوه چنان فارغ سازم که تا ابد گرفتار نگردی پس شامی لاعلاج بدان دستور مبادرت جست و من از
درگاه علوی استیذان کرده نزد دختر رفتم و گوشش بگرفتم و بدین عبارت پیغام گذاردم که یا خبیث یقول
لَكَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ اخْرُجْ مِنْ هٰذِهِ الْجَارِيَةِ وَلَا تَتَعَرَّضْ لَهَا إِلَّا بِسَبِيلِ خَيْرٍ فَإِنَّكَ إِنْ عُدْتَ
أَحْرَقْتُكَ بِنَارِ اللهِ الْمُوقَدَةِ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ یعنی ای پلید علی بن الحسین فرماید
از تن این جاریه بدر آی و دیگرش جز بنیکی متعرض مشو بدرستیکه اگر بر گردی و او را آفتی رسانی بدان آتش
افروخته ات بسوزانم که بر دلهای گناه کاران بر آید پس جاریه را در دم افاقه حاصل شد و از جانب مقدس حجة
عصر آن مال با رخصت ارتحال بر من مبذول افتاد ساز سفر ساختم و براه وطن پیش گرفتم بدیار و در خوشنود
رسیدم و از درک آن سعادت خرسند گشتم همانا از تتبع اخبار و تصفح اوراق معلوم گردد که ابوخالد بعد از درک لقای

أبو خالد کابلی

۹۵

بشوق جمال کعبهٔ امامت بطاف شد آهنگ حجاز کرد و عهد همایون حضرت امام ابوجعفر سلام الله علیه دریافت و با خلوص عقیدت سلک اصحاب انجاب منظوم آمد مخفی نماند که ابوخالد خلافت و امامت حضرت باقر و دیگر ائمهٔ راشدین طاهرین ارواحنا لهم الفداء را از جان و دل ایمان آورده زیرا که از لسان مبارک علی بن الحسین صلوات الله علیهما خبر صریح و نص محکم شنیده بود چنانکه شیخ ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی در کتاب احتجاج آورده که ابوحمزه ثمالی از ابوخالد کابلی روایت کند بر سید و مولای خود علی بن الحسین وارد شدم و عرض کردم یا بن رسول الله مرا خبر ده از آن کسانیکه خدای سبحانه طاعت و مودت ایشان واجب فرموده و پس از رسول متابعت و پیروی ایشان را فرض کرده است فرمود یا کنکر مدار هستی اولوا الامری که از مصدر جلال احدیت منشور امامت بنام نامی ایشان شرف صدور یافته است و از جانب حق عز و علا بر عموم خلق بریاست عامه منصوب شده اسماء معتبرهٔ ایشان چنین است نخست امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب بعد از آن پسرش حسن پس پدرم حسین اکنون امر امامت بمن منتهی گشته پس خاموش نشست عرض کردم یا سیدی از جد بزرگوارت امیرالمؤمنین سلام الله علیه اخبار صحیحه بما رسیده که هیچگاه روی زمین از حجج خدا خالی نماند چون ترا از تنگنای اینخانهٔ خاکی بفضای عالم جاوید گذار افتد کدام برگزیدهٔ حق ترا جانشین و ما را پیشوا باشد فرمود فرزندم محمد باقر حجت عالمیان است که خدایش در تورات باقر نامیده زیرا که مشکلات علوم و معضلات حکم را از هم بگشاید و پس از محمد فرزندش جعفر است که نامش بر زبان اهل آسمانها صادق باشد ابوخالد گوید عرض کردم ای سید و مولای من شما اهل بیت عصمت همگی راست گو و صادق میباشید چگونه است که این لقب بحضرت امام جعفر اختصاص یافته فرمود پدرم از پدرش حدیثی کرد که رسول خدا فرمود که چون فرزند من جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب متولد شود او را جعفر صادق بنامید و بخوانید زیرا که فرزند پنجمی که او هم جعفر نام دارد بر خدای سبحانه گستاخی آورد و به دروغ دعوی امامت نماید او نزد خدا و مردم باسم جعفر کذاب است زیرا که بر خدا افترا نهد و منصبی را که شایسته نیست مدعی شود و نعمت پدر را کفران نماید و کردارهای نیک او را برفتارهای بد پاداش دهد و بر برادر حسد برد چون حجت کردگار در حجاب غیبت رود ستر خدا را فاش کند ابوخالد گوید پس علی بن الحسین زار زار گریست و فرمود گویا جعفر کذاب را بچشم خود مشاهده همی کنم که فرعون عصر و نمرود زمان خود را بر آن داشته که از امر امام غایب که در حرز حراست الهی است همی تفتیش کند و بر بیت مقدس امام ابومحمد عسکری موکلان بگمارد تا گر بر قائم آل رسول هنگام ولادت ظفر یابد باخفاء قدر او اطفاء نور خدا نماید و مواریث و متروکات پدر بزرگوارش را بغیر حق مأخوذ دارد ابوخالد گوید عرضه داشتم که ای فرزند رسول آیا این داستان شگفت از جعفر کذاب بوقوع پیوندد فرمود آری بخدای سوگند این قصه را در صحیفهٔ که محنتهای آل رسول در آن مسطور است نگاشته اند گفتم یا بن رسول الله پس چه خواهد افتاد فرمود ثُمَّ تَمْتَدُّ الغَیْبَةُ بِوَلِیِّ اللهِ الثّانی عَشَرَ مِنْ اَوْصِیاءِ رَسُولِ اللهِ وَالاَئِمَّةِ بَعْدَهُ یا اَبا خالِدٍ اِنَّ اَهْلَ زَمانِ غَیْبَتِهِ القائِلِینَ بِاِمامَتِهِ

المنتظرین لظهوره افضل اهل زمان لان الله تعالی ذکره اعطاهم من العقول والافهام والمعرفة ما صارت به الغیبة عندهم بمنزلة المشاهدة وجعلهم فی هذه الزمان بمنزلة المجاهدین بین یدی رسول الله صلی الله علیه وآله بالسیف اولئک المخلصون حقا وشیعتنا صدقا والدعاة الی دین الله سرا وجهرا

حاصل معنی خبر بشارت آثار آنکه بعد از شرح وقایع غیبت روزگار احتجاب وصی دوازدهم از اوصیای پیغمبر آخر الزمان استماع داشت و دیدن وی بطول انجامید یا اباخالد بتحقیق که مردم زمان غیبت که امامت آن حضرت را اذعان کرده و باو ایمان آورده اند از مردم هر زمان بهتراند زیرا که خدای تعالی آنگروه فرزانه را بدان پایه خرد و دانش عطا فرموده که بقوت رای رزین و بصیرت دوربین غیبت را مانند شهود دانسته اند و شبیه آن مردم مشابه آن کسانست که با دیده ظاهری معجزات رسول را بدیدند و از آن روی با یقین تمام و ایمان کامل پیش او جهاد و مبارزت کردند ایشانند مخلصان بحق و شیعیان مصدق که مردم را بدین حنیف در آشکار و نهان دعوت کنند و در تشیید مبانی اسلام از جان بکوشند علامه مجلسی در مجلد غیبت از کتاب بحار الانوار آورده که ابو خالد کابلی گوید نوبتی خدمت امام ابوجعفر محمد بن علی علیه السلام مشرف شدم و بسمع همایون آن حجت کردگار رسانیدم که جلت فداک دوست این چاکر دیرین را از مردم زمانه دانش را با پدر بزرگوارت دیده بودی فرمود درست بگوی یا اباخالد منظور تو چیست عرض کردم فدایت شوم پدرت برای من مهدی آل محمد را چنان وصف نموده که اگر آن حضرت را در راه بینم دست مبارکش بگیرم و پای انورش ببوسم ولی مستدعی آنم که اسم سامی آن جناب را نیز بمن تعلیم فرمائی تا او را باسما و رسما شناسم فرمود یا اباخالد بخدا سوگند از امر بزرگ و مطلب عظیم سؤال کردی بالجمله در وحدت و تعدد ابوخالد کابلی اختلاف است آنانکه این عنوان را از مشترکات شمارند ابوخالد کابلی کبیر را بنام کنکر دانسته و اصغر را وردان خوانند و این قول از شیخ الطایفه ابوجعفر طوسی و جماعتی از فقها و علمای رجال نقل شده است و برخی او را واحد شناسند ابوخالد را کنکر و وردان را نام او دانند و تحقیق این مطلب بر مطالعت کتب رجال منوط و موکول است

ابو حنیفه نعمان بن ابی عبدالله محمد بن منصور بن احمد شیعی مغربی

در تاریخ ابن خلکان و یافعی مسطور است که وی عالمی بیمانند و فقیهی سعادتمند بود در اوایل حال در مذهب مالکی قدمی راسخ داشت پس از آن راه منعطف شده طریق امامیه پیش گرفت ابن زولاق در تاریخ مصر گوید که نعمان بن محمد قاضی در غزارت فضل از امثال خود ممتاز و در قراآت قرآن از اقران خویش مستثنی بود در وجوه تفسیر و تأویل بدیل و عدیل نداشت و در مراتب فقیه بر همگنان فایق بود و بر کل اختلاف اقوال فقها عالم گشت و در فن لغت محیط و بر اشعار فحول عارف شد گویند او در مدایح و مناقب اهل البیت چندین هزار ورق مسطر کرد و تمام آن مؤلفات را از جواهر الفاظ سجعی مطبوع داده و جمیع آن عبارات را از لطف معانی وضعی متین نهاده است

و در زمانیکه خلفای اسمعیلیه در مصر استیلاء و استقلال داشتند آن فاضل کامل علامه دهر نابغهٔ یتیمهٔ عصر بوده و از آزردن و بپاس تقیه
که از حکمتهای محکمهٔ الهیه است بذکر مناقب شش امام اقتصار جسته و از شرح فضایل موسی بن جعفر الکاظم و ابناء طیبین و طاهرین
آنحضرت خاموش بوده است بدانجهت برخی از علما مانند ابن شهرآشوب و دیگران پنداشته اند که آن عالم فرزانه از سلسلهٔ
جلیلهٔ اثناعشریه نبوده بلکه مذهب اسمعیلیه داشته است ولی این توهم زیاده بیموقع و بیمحل واقع شده و صحت عقیدهٔ آن
فاضل بپایهٔ حسن طریقت آن فقیه دانشمند از وصمت اینگونه توهم منزه است چه علماء خاصه و عامه و کافهٔ محدثین
و اکثری از اهل رجال تصریح نموده اند که ابوحنیفه مغربی امامی اثناعشری بوده است چنانکه علامه مجلسی در جلد اول از کتاب
بحار الانوار در ذیل ذکر کتاب دعائم الاسلام گوید که بیشتر ابناء زمان ما را عقیدت آن است که آن کتاب از مصنفات
صدوق است ولی در آن عقیدت از صوب صواب برکنار بوده اند آنچه بر من معلوم و محقق شده آن است که این کتاب
از مؤلفات نعمان بن محمد بن منصور است که در زمان خلفاء دولت اسمعیلیه قضاوت دیار مغرب داشت در ابتدا
امر مالکی مذهب بوده عاقبت عمر توفیقات الهیه شامل احوال گردیده روزگارش قرین فوز و فلاح شده از نظر
الحق بمذهب حقهٔ امامیه عدول نمود و اخبار و احادیثی که در این کتاب ایراد کرده غالباً با روایاتی موافق است
که مردم شیعی در کتب خود آورده اند لیکن محض تقیه که از خلفای اسمعیلیه داشته است از مناقب حجج الله که بعد از
حضرت صادق علیه السلام بوده اند روایتی نیاورده است علی الجمله اخبار کتاب دعائم الاسلام در مقام تأیید
و تأکید شایسته است نه در هنگام استبداد و تأسیس انتهی و هم سید سند علامهٔ طباطبائی قریب بمضامین صداقت آئین
مجلسی علیه الرحمه سخنانی چند ایراد کرده است الغرض در حسن مذهب و صفاء مشرب و صحت عقیدت درباره او
مجال شک و ریبی نیست و روزگاری در افریقیه در صحبت ابوتمیم المعز لدین الله علوی میگذرانید و زمام قضاوت
آن خطه در کف کفایت او بود و نهی و امر آن ملک احکام میراند تا آنکه در سال سیصد و پنجاه و هشت هجری معز علوی
جوهر بن عبدالله را سردار نموده فرمان داد که با سپاهی بیشمار بجانب دیار مصریه متوجه شده و آن سرزمین را
از لوث وجود متمردین پاک کند و همه را مفتوح و مسخر سازد سردار در رجب فرمودهٔ خلیفه با سپاهی که زیاده
از صد هزار بودند با استعدادی تمام روانه آن دیار شد آنجا را بحکم شمشیر در قبضهٔ اختیار آورد و سرکشان
آنسامان بر آستان اطاعت و انقیادش سر نهادند و در رمضان همان سال صورت ماجری و فتحنامه نزد
معز فرستاد معز دیار مصریه را وجههٔ همت ساخت بلکین را در افریقیه بنیابت و جانشینی خود نصب نموده با جماعتی
از اعیان دولت و اشراف ملت روانه مصر گردید از جمله نعمان قاضی بتشرف مصاحبت و سعادت منادمت او
فایز شد چون بدیار مصریه رسیدند و از رنج سفر آسوده شدند قاضی را اجل محتوم در رسیده و مجلهٔ حیاتش از دست قضا
بختام انقضاء مختوم گشت و آن قضیه در غرهٔ رجب سنه سیصد و شصت و سه بوده معز علوی بر وی نماز گذارده بخاک سپرد
مصنفات و مؤلفات وی ازین قرار است کتاب المناقب والمثالب کتاب الرد علی ابی حنیفه کتاب الرد علی مالک
کتاب الرد علی الشافعی کتاب الرد علی ابن سریج کتاب اختلاف الفقهاء المنتصر فیه لاهل البیت کتاب اصول المذاهب کتاب ابتداء الدعوة للعبیدیین

کتاب الاختیار فی الفقه کتاب الاقتصار فی الفقه منظومة فی الفقه ملقبا بالبهجة

ابن طاوس رضی الدین علی بن موسی

چون علمای رجال سه کس را بابن طاوس موسوم دانند و هریک را بی ضمیمت قیدابن طاوس خوانند و ما را در
برعنوان مشترک از بیان ممیز و رفع اشتباه گزیری نیست لاجرم انساب و اسماء شریفه ایشانرا ذکر کنیم که امتیاز
اجمالی حاصل شود و پوشیده نماند که انساب شرافت نصاب آن ابناء کرام بسید محمد که خود بواسطه حسن صورت
وقبح پا ملقب بطاوس بوده ارتقا جوید و آباء عظام سید محمد بسلیمان بن داود بن الحسن المثنی ابن الحسن المجتبی ابن
علی المرتضی اتصال یابد از سلسله پدر بحسن مثنی منتهی شود و از جانب مادر بعلی بن الحسین پیوند دارد پس اعقاب اطیاب
واحفاد امجاد آن سید جلیل هم از سادات حسینی باشند و هم از اشراف حسنی مجمع النورین و ولد الحسن والحسین
باشند علی الجمله سید محمد مطلع سیادتیست که این صبح سعادت از او دمیده شده است اول نقیب النقباء
رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد الطاوس دویم جمال الدین احمد بن موسی
سیم غیاث الدین عبد الکریم بن احمد بن موسی و آن دو بزرگوار یعنی علی واحمد برادر صلبی و بطنی بوده اند چه
والد ایشان موسی بن جعفر بن محمد و مادر ایشان دختر شیخ ورام بن ابی فراس است که کتاب مجموع مسمی بتنبیه الخاطر
ونزهة الناظر از مؤلفات اوست چنانچه شعرا در مدایح ایشان سروده اند که

وَدَامَ جَدُّهُمْ لِاُمِّهِمْ وَمُحَمَّدٌ لِاَبِيهِمْ جَدٌّ

ونیز ایشان از طرف مادر مجد واصالتی است چه جده ایشان بنت شیخ ابوجعفر طوسی است و آن شیخ جلیل جده هر دو
ابن طاوس و مادر ابن ادریس را اجازت بخشیده تا از مؤلفات وی و از کتب اصحاب روایت کنند و این
معنی بر جلالت آن دو خواهر شاهد صادقی است اینک شرح حال هریک را بتفصیل نگارش دهیم ابن طاوس
رضی الدین علی بن موسی در زمره علمای امامیه بجلالت قدر و اصالت رای موسوم و در فرقه فقهای اثناعشریه
در سلک ثقاة و معتمدین منظوم است در روز پنجشنبه پانزدهم شهر محرم الحرام از سنه پانصد و هشتاد و نه هجری علایق
ارحام از دست داده پا بعرصه عالم نهاد و از تحصیل فواید علمیه و تکمیل مدارج عملیه سراچه وجود بشمع معرفت برافروخت
و خرمن جهل و خودپسندی یکسره بر باد داد در کسب علوم و نشر شرایع و رضای الهی چندان مساعی بکار برد
که علامه عصر و یتیمه دهر شد و در مدرس بزرگان عمری بپایان برد و از سیر کتب بر فواید علمیه و عملیه زیاده استیلا
یافت سلسله روایات خویش را بجمعی از مشایخ بزرگ میرساند و رشته آن اخبار را با ایشان پیوند میدهد که از جمله
ایشان شیخ طوسی است که او را جد امی باشد خود بطرق مختلفه از آن شیخ جلیل روایت میکند و دیگر شیخ حسین بن
احمد سوراوی و سالم بن محفوظ و نجیب الدین محمد سوراوی و سید محیی الدین محمد بن عبد الله و محمد بن معد
الموسوی و کردهی از اعلام علما و اعیان محدثین روایات خویش را با و مستند سازند از انجمله است علامه حلی
و علی بن عیسی الاربلی و سید عبد الکریم که پسر احمد و هم برادرزاده اوست گویند که ابن طاوس بطیب گفتار و حسن کردار

و حلم و معاشرت و لطف محاورت موصوف و هم بجودت ذهن و حسن قریحت و شدت حفظ و حدت ذکا معروف بود و در زهد و عبادت و تقدس و ریاضت رتبه‌ای ارجمند و مقامی بلند داشت چنانچه شیعی و سنی بالاجماع و الاتفاق در شرح حالش نوشته‌اند که وی از زهاد و اورع اهل زمان و اتقی و اعبد مردم روزگار خود بوده است با آنکه در علم فقه تبحری تام دارا بود و نکات فقهیه او موج میزد اصلاً در متون شریفه هیچ یک کتاب تالیف و تصنیف نکرد و در اوایل کتاب اجازات خویش آورده است که من در فقه اقتصار نمودم بر تالیف کتاب غیاث الوری که در بیان قضاء صلوات از اموات است و هرگز در پی تقریر سؤال و جواب و فتاوی و مسائل آن علم نگردیدم زیرا که در مسائل تکلیفیه چندان اختلاف آراء هم رسیده است که تحقیق صواب از خطا و تمیز حق از باطل در نهایت اشکال است لاجرم صلاح دنیا و آخرت در آن دیدم که در مسائل شرعیه از فتاوی دست بدارم و خود را از خطر این آیه شریفه که خطاب بحضرت ختمی مآب است نگهبان شوم
وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ یعنی اگر پیغمبر بعضی سخنان بر ما بدروغ نسبت دهد هر آینه دست راست او را گرفته قطع کنیم اینک خود را در حرز عنایت سبحانی از هر خطر محفوظ میبینم و هرگاه در فقه تالیفی میکردم هرگز خویشتن را از آن خطر مأمون و مصون نمیدانستم چه محتمل بود که در بیان فتاوی راه خطا پیموده باشم و مسلمانان بغیر ما انزل الله عمل کرده باشند و از این رو نقصی در ورع من پدید آید پس در سلک کسانی منظوم میبودم که اکاذیب و اباطیل را بخدای جل شانه نسبت داده باشند علامه حلی علیه الرحمه فرموده که رضی الدین علی مستجاب الدعوه بود و کرامات بسیار از آن سید بزرگوار بظهور پیوست من بعضی از آن کرامات را از والد خویش و پاره‌ای را از دیگران استماع نموده‌ام در کتاب عمدة الطالب مسطور است که جناب بر اسم اعظم واقف گشت و بر آن گنج سعادت ظفر یافت و در انجاح مقاصد و انجام حوائج خدا را بدان نام بزرگ میخواند و از برکات آن بر هر مطلوب مستولی بوده او را دو پسر بود و پیوسته بایشان میگفت که چندین بار از خدا مسئلت نمودم که آن اسم بشما بیاموزم از خدای حکیم علیم اجازت نیافتم ولی آن اسم در مؤلفات من مسطور است و مانند لآلی تابنده در جزائر کتب من منثور است شما را بمطالعت آن کتب وصیت میکنم تصفح و تتبع آنها را پیوسته بر خود لازم شمارید شاید خود بر آن اسم تفطن یابید گویند او را در استخارات اعتقادی کامل و یقینی محکم و طریقتی مستقیم بود و خود در کتاب استخارات گوید زمانیکه از بغداد بحله بیت رفتم گروهی از اقارب و خویشاوندانم بملاقات یکی از حکام مرا ترغیب مینمودند چون خود را جازم نیافتم استخاره ذات الرقاع نمودم و از خدا مسئلت کردم که مرا بر خیر خود آگاه سازد اجازت نیافتم ولی اصرار خویشاوندان بحدی بود که مرا آسوده نمیگذاشتند تا یکماه در آن باب مترددبودم و هر روز صبح و شام استخاره میکردم و در هر دفعه لاتفعل متوالی خارج میشد هم بر این منوال تجدید استخاره مینمودم تا آنکه امر به پنجاه استخاره انجامید پس استخاره را از دست دادم و سبب منع را نمیدانستم بعد از چندی ظاهر شد که ملاقات آن حاکم مرا ضرری کلی و زیانی عظیم داشته مع القصه در باب استخارات او را نوادر و غرایب بسیار است از خوف اطالت بمؤلفاتش حوالت نمودیم گویند ابن طاوس درک حضور

امام عصر عجل الله فرجه نموده و از آن سرچشمهٔ فضل منتجان حکمت آمیز نهال وجود آبیاری کرده چنانکه در کشف الغمه و حبیب السیر و غیرهما از اسمعیل بن حسن هرقلی روایت آورده که گفت بر ران چپ من توثه پیدا شد که معالجین از مداوای آن عاجز آمدند و در هر بهار آن توثه شق گشته خون و ریم بسیار از آن میرفت و الم آن مرا مانع از ارتکاب اشغال میگشت پس روزی از هرقل بحله رفته در مجلس سید رضی الدین علی بن طاوس در آمدم و از آن مرض شکایت کردم آن سید جلیل اطباء حله را طلبیده مرض مرا بدیشان نموده استعلاج فرمود همگان گفتند این توثه بر روی عرق اکحل است علاج آن قطع است و در قطع احتمال هلاک و مظنهٔ خطر است پس ابن طاوس گفت من ببغداد میروم با من بیا شاید اطباء آن بلده این مرض را علاج توانند نمود من سفر نموده با آن جناب ببغداد رفته اطبای آنجا نیز از معالجهٔ آن عارضه اظهار عجز نمودند من نومید گشته بساحت جان بخش سرمن رای رفتم بعد از طواف مرقد عسکریین بسرداب در آمدم و از ایزد متعال استغاثت نموده از ائمهٔ طاهرین استعانت در علاج آن درد استمداد میکردم چندی در آن منزل شریف بسر بردم بعضی از شبها در آن مکان مقدس بقیام گذرانیدم روزی بکنار دجله شتافته غسل نموده متوجه مشهد شریف شدم ناگاه چهار سوار پیدا شدند همه شمشیرها بر میان بسته یکی از ایشان نیزه در دست و دیگری فرجی در بر داشت گمان کردم که ایشان شرفاء آن مشهدند چون بمن رسیدند سلام گفتم جواب دادند نیزه دار بر طرف راست فرجی پوش و دیگری بر جانب چپ قرار گرفتند پس آن فرجی پوش مرا گفت تو فردا بجانب اهل و خویشان خود خواهی رفت گفتم آری فرمود پیش آی تا قرحهٔ ترا ببینم مرا از ملاقات و لمس ایشان کراهتی تمام بود چه با خود اندیشیدم که اینک من از آب بر آمده ام و هنوز پیراهنم از رطوبت نخشکیده است و اینان مردمان بادیه اند از پلیدی پرهیز و اجتناب ندارند ولی با این اندیشه پیش رفتم پس آن سوار دست دراز کرده آن توثه را گرفته بیفشرد مرا از آن فشردن وجع بسیار عارض گشت آن نیزه دار گفت افلحت یا اسمعیل من متعجب شدم که نام مرا از کجا دانست گفتم افلحنا و افلحتم انشاء الله تعالی گفت هذا هو الامام یعنی این بزرگوار امام زمان است همینکه این سخن شنیدم پیش دویدم و بخاک افتادم و زانوی آنحضرت بوسه دادم پس روان شدند من نیز از دنبال ایشان شتافتم حضرت ملتفت من شد و فرمود بازگرد گفتم هرگز از تو جدا نخواهم شد بار دیگر فرمود مراجعت نمای که صلاح وقت در این است من همان جواب ادا [کردم] صاحب نیزه گفت شرم نمیداری که امام زمان دو نوبت فرمود که بازگرد و تو اطاعت ننمودی لاجرم بایستادم چون مقداری راه رفتند امام عصر عجل الله فرجه روی باز پس کرده فرمود چون ببغداد در آیی ابوجعفر مستنصر خلیفه ترا طلب کند زنهار زنهار اگر ترا چیزی دهد قبول نکنی بلکه نزد فرزند گرامی ما ابن طاوس رو تا آنکه تا اگر علی بن عوض را در باره تو چیزی بنویسد که ما خود آن شیعهٔ فرخنده را فرمان دهیم تا آنچه خواهی بر تو ارزانی دارد پس چندان بایستادم که ایشان از نظر من غایب شدند بعد از آن بمشهد شریف رفتم و از احوال سواران استفسار نمودم گفتند ایشان از شرفاء این نواحی بودند من گفتم بلکه امام بود سؤال کردند که امام صاحب نیزه بود یا صاحب فرجی گفتم صاحب فرجی گفتند قرحهٔ خود را بوی نمودی گفتم آری آنرا بیفشرد پس پای خود برهنه نمودم

در آن قرحه نشانی نیافتم از غایت دهشت و حیرت در شک افتادم که آن مرض در آن پا بود یا در پای دیگر آنرا نیز برهنه کردم
هیچ نیافتم پس مردم ازدحام نموده پیراهنم را بدریدند بتبرک آن روضهٔ مقدسه مرا از چنگ خلق خلاص کرده بخزانه در آورد
نام و نسب مرا پرسیدند و سؤال کردند که از بغداد کدام روز بیرون آمده صورت حال را براستی تقریر نمودم
آن شب را در آنجا بودم بامداد نماز صبح گذارده بجانب بغداد بازگشتم چون با و آنا که دهی است در نزدیکی
بغداد رسیدم خواص و عوام دارالسلام برگرد من جمع شدند زیرا که آنواقعه را شنیده بودند و کثرت ازدحام
بحدی انجامید که نزدیک بود هلاک شوم در آن اثنا مؤید الدین محمد قمی که وزیری از وزرای خلیفه بود ابن
طاوس را طلبیده از وی این خبر را تحقیق نمود رسید بدان مجمع شتافته مرا از زحمت مردم نجات داد و خود
پیاده شده ران مرا مشاهده نمود چون آن از مرض اثری ندید بیهوش شد پس از آن مجلس وزیر شتافته مرا نزد
وی برد و خود کیفیت حادثه را اظهار کردم و وزیر اطبا را طلبیده او را بر چنان قرحه استفسار نمود گفتند علاج آن منحصر است در قطع
و در آن خوف موت متصور است وزیر گفت بر تقدیری که آنرا قطع کنند و این شخص نمیرد بچند گاه علاج پذیرد گفتند
اقلاً دو ماه اما در موضع قطع مغاکی خواهد ماند سفید که از آنجا موی نروید وزیر پرسید که شما کی این قرحه را
دیده اید گفتند ده روز است پس بفرمان وزیر ران خود را برهنه کردم همگان ملاحظه نمودند که اصلا اثر
مرض در آن ظاهر نمانده یکی از صلحای اطبا صیحه زده گفت هذا عمل المسیح بعد از آن مرد را نزد مستنصر خلیفه بردند
خلیفه چون آن غرائب شنید مبلغ هزار دینار بمن انعام کرد من بنا بر نهی امام آنوجه نگرفتم صاحب کشف الغمه
گوید من در بعضی ایام این حکایت بجمعی که نزد من بودند میگفتم چون سخن تمام شد یکی از آن مردم گفت من خود
فرزند صلبی اسمعیل باشم که صاحب اینواقعه است و مرا شمس الدین محمد گویند از آن حسن اتفاق متعجب شدم و از
وی پرسیدم که تو خود ران پدر خویش را در وقت مرض دیده بودی گفت من در آن اوان خوردسال
بودم اما بعد از صحت مشاهده کردم موی بر آنموضع بر آمده بود و اثر جراحت نمی نمود شمس الدین محمد در آن
مجلس حکایت کرد که بعد از وقوع آن قضیه پدرم در مفارقت امام عصر همی محزون بود تا آنکه در زمستان رخت
اقامت ببغداد کشید بامید آنکه شاید یکبار دیگر شرف آن سعادت دریابد پس در هر چند روز یک نوبت بسامره
میرفت و باز بدار السلام مراجعت مینمود چنانچه در آن زمستان چهل نوبت آمد و شد کرد ولی از رویت
آن سعادت بهره نبرد شیخ احمد احسائی در کتاب شرح الزیاره و هم برخی علما در مؤلفات خود آورده اند که ابن
طاوس رضی الدین فرموده است من در مشهد مطهر سر من رای بسعادت زیارت فایز بودم با آنکه کسی را ندیدم
از پشت دیوار شنیدم که گوینده می گفت اَللّٰهُمَّ اِنَّ شیعَتَنا مِنّا خُلِقوا مِن فاضِلِ طینَتِنا وَعُجِنوا
بِماءِ وِلایَتِنا اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنوبِ ما فَعَلوهُ اِتِّکالاً عَلیٰ حُبِّنا وَوِلائِنا یَوْمَ الْقِیٰمَةِ
وَلا تُؤاخِذْهُمْ بِما اقْتَرَفوهُ مِنَ السَّیِّئاتِ اِکْراماً لَنا وَلا تُقاصَّهُمْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ مُقابِلَ اَعْدائِنا فَاِنْ خَفَّتْ مَوازینُهُمْ
فَثَقِّلْها بِفاضِلِ حَسَناتِنا یعنی بار الها بدرستیکه شیعیان ما اختصاص دارند و از فاضل طینت ما

خلعت خلقت پوشیده اند و خمیره ایشان با زلال ولایت ما سرشته شده است بار خدایا هر آن گناه و نافرمانیکه ایشان
مرتکب شده اند و تکیه گاه ایشان در مغفرت آنها بر آن بوده است که حبل المتین ولایت و محبت ما در روز قیامت
دستگیر ایشان خواهد بود بتفضل و کرم از آنها درگذر بار خدایا سیئات و خطیاتی که از ایشان بظهور رسیده با جواب
و مؤاخذت سفرها و در رحمت و غفران ایشان را گرامی بدار و ایشان را روز قیامت در مقابل دشمنان ما
مکافات سفرها الها هرگاه ترازوی اعمال ایشان از حسنات تهی و سبکبار ماند از فاضل حسنات ما ترازوی
اعمال ایشان را سنگین و گران بار کن و هم علی بن طاوس در کتاب مهج الدعوات آورده که در شب چهارشنبه
بیست و سیم ذیقعده الحرام از سال ششصد و سی و هشت هجری در سر من رای بودم در وقت سحر در سرداب
مطهر میشنیدم که آنجناب در حق شیعیان خود بدین عبارات دعا میفرمود الهی بحق من ناجاک و بحق من دعاک
فی البر والبحر تفضل علی فقراء المؤمنین والمؤمنات بالغنی والثروة وعلی مرضی المؤمنین والمؤمنات بالشفاء
والصحة وعلی احیاء المؤمنین والمؤمنات باللطف والکرم وعلی اموات المؤمنین والمؤمنات بالمغفرة
والرحمة وعلی غرباء المؤمنین والمؤمنات بالرد الی اوطانهم سالمین غانمین و تمام آن کلمات طیبات در خاطرم
جای گرفت ولی اینک بیاد ندارم که آیا در ذیل فقره و علی احیاء المؤمنین فرمودند وابقهم فی عزنا وملکنا وسلطاننا
ودولتنا یا در ذیل فقره و علی اموات المؤمنین فرمودند واحیهم فی عزنا وملکنا وسلطاننا ودولتنا. صاحب
محبوب القلوب آورده که ابن طاوس بعلم نجوم میلی وافر داشت و آن علم را چون احکام خمسه تکلیفیه به پنج قسم منقسم نمود
۱ واجب ۲ حرام ۳ مستحب ۴ مکروه ۵ مباح آورده اند که در مناظرات و مباحثات یدی طولی و لسانی گویا بود در
رساله وصایای خویش که از برای فرزند خود محمد نوشته صورت مباحثی نقل کرده و محصل مراد و خلاصه معانی آن را
بر سبیل ایجاز و اختصار مرتب داشته شرح دهیم گوید بدان ای فرزند که من روزی در روضه منوره مولانا الکاظم و اجداد
علیهما السلام عیار قدر خود از غبار اعتکاف افزوده از خاکساری آن حریم مقدس تارک افتخار بر زده و بعرش سوده
بودم که ناگاه شخص فقیهی از سمت مستنصریه بر من درآمد بسوابق آشنائی و معرفت که مرا با وی بود طریق مرافقت
و مصاحبت سلوک داشتم از ناصیه احوالش یافتم که او را با من در مذهب هوای معارضت و بنای مجادلت
لاجرم در سخن مبادرت جسته گفتم اگر ترا فرسی باشد و گم شود و در جستجوی و رد آن از من استعانت کنی در کیش مروت
اینگونه اعانت بفتوای خرد نیکو و پسندیده باشد و همچنین اگر از من فرسی مفقود شود و در تجسس و عود آن از تو رعایت
و همراهی جویم در آئین انصاف اینگونه رعایت مطبوع و ممدوح بلکه لازم و واجب است آن فقیه بر آن بیانات
تصدیق آورده و تحسین کرد بعد از آن گفتم چنان میدانم که من با تو طریق قویم و صراط مستقیم از دست داده در مغوله
ضلالت و گمراهی سرگشته و حیران مانده ایم مصلحت من و تو در آن هست که از در انصاف درآئیم و از راه اعتساف
کناره گیریم و بچشم حقیقت بنگریم تا هر یک که در منهاج قویم و صراط مستقیم است آن دیگر را که راه ضلالت پیش
گرفته است هدایت و رهبری کند گفت بجان منت دارم گفتم اکنون که آغاز مقدمات و بنای مباحثات

و مجادلات است با تو میگویم که میباید هیچیک از ما باقوال اصحاب خویش تمسک نجوید چه کلمات شیعیان که اصحاب منند در نزد تو مردود است و مقالات سنیان که یاران تواند در نزد من مطرود پس احادیثی که از طرق خاصه روایت شده است اهل سنت را حجت نتواند شد و اخباریکه از طرق عامه نقل شده است مردم شیعی را مستند نخواهد بود و اینک شروط درمیان آوریم و برخود لازم میشماریم که هیچیک از آن شروط تخلف نجوئیم اول آنکه هر یک بر اثبات دعوی خویش بقرآن کریم و کلام مجید احتجاج و استدلال کنیم دوم آنکه از احادیث و اخبار و آثاری تمسک جوئیم که بین الفریقین مجمع علیه و مسلم باشد سیم آنکه هرگاه حدیثی درمیان نهیم که مسلم فریقین نباشد بایستی تو از اقوال امامیه بر من حجت آوری و من اخبار عامه را بر تو دلیل قرار دهم آن فقیه بطوع تمام و رغبت بی‌نهایت آن شروط را قبول کرده و بر امضای آنها رضا داد گفتم آیا چه اعتقاد داری در صحت روایاتیکه مسلم و بخاری در صحیحین آورده اند گفت در حقیقت و صحت آنها کسی را مجال تأمل نیست گفتم مسلم در صحیح خود از زید بن ارقم روایت نموده که در رکاب حضرت نبوی بسعادت التزام مفتخر بودم در مکانی که آنرا خم گویند فرود آمد و بفرمود تا اصحاب اجتماع یافتند آنگاه فرمود ایها الناس من نیز مانند شما از جنس انس و معشر بشرم و مرا بعالم بقا دعوت نموده اند همانا از میان شما بیرون میروم و دو چیز بزرگ درمیان شما خلیفه و جانشین میگذارم آن دو چیز کتاب خدا است و اهل بیت من أُذَكِّرُكُمُ اللهَ فِي أَهْلِ بَيْتِي و این کلمهٔ طیبه را دو بار بر زبان معجز بیان جاری فرمود فقیه گفت بلی چنین است دیگر باره گفتم ایها الفقیه آیا دیده مسلم در صحیح خویش در مسند عایشه از حضرت رسول روایت نموده که چون این آیه مبارکه نازل شد إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا یعنی میخواهد خدای سبحانه بر حسب ارادهٔ خود شما اهل بیت را از همه آلایش پاک و منزه فرماید آنحضرت علی و فاطمه و حسن و حسین را نزد خود گرد آورده فرمود این گروه اهل بیت منند فقیه گفت این خبر صحیح است گفتم آیا میدانی که مسلم و بخاری هر دو در صحیحین روایت کرده اند که چون انصار در سقیفهٔ بنی ساعده جمع شدند و خواستند با سعد بن عباده بیعت نمایند و حال آنکه ابوبکر و عمر و سایر مهاجرین را اطلاعی نداده و ایشانرا نطلبیده بودند بمجرد استماع و انتشار آن خبر ابوبکر و عمر و ابوعبیده بالاتفاق روی بجانب سقیفه نهادند چون در آن مجمع در آمدند ابابکر بآن جمع گفت که من خود را برای امر خلافت یکی از این دو مرد راضی نموده ام یعنی عمر و ابوعبیده پس عمر گفت من هرگز در امر خلافت بر تو سبقت نگیرم اینک دست بده تا با تو بیعت کنیم ابابکر دست بداد و عمر بیعت کرد و انصار نیز بیعت نمودند علی و بنی هاشم تا شش ماه با وی بیعت نکردند هم مسلم و بخاری در ذیل این روایت آورده اند تا اینکه فاطمه سلام الله علیها در حیات بود مردم را بعلی توجه و اقبالی بود و چون شش ماه از رحلت حضرت ختمی مرتبت بگذشت فاطمه علیها سلام نیز بشبهستان عالم بقا روی نمود مردم از علی منصرف شدند چون آنحضرت مراجعت و انصراف وجوه مردم از خود مشاهدت فرمود ناچار با ابابکر بیعت کرد فقیه گفت این نیز صحیح است گفتم پس چگونه در بیعتی که اهل بیت پیغمبر از آن تخلف نموده باشند

وحال آنکه پیغمبر بعد از خود کتاب الله و اهل بیت را در میان مردم بخلافت گذاشت و در حق اهل بیت طاهرین در مرتبه
فرمود اذکرکم الله فی اهل بیتی و خداوند آیه تطهیر بر طهارت ایشان فرستاد و اگر کسی گمان کند که علی و بنی هاشم در بیعت
تعلل و تامل نداشتند ولی کثرت مشاغل و ازدحام امور باعث تعویق و تاخیر شد و آن تعلل و تامل نه از روی
طعن و اعتراض بوده است در جواب گوییم تخلف از بیعت الی شش ماه که نصف سال باشد معلوم است که جز
برای طعن و قدح نتواند بود زیرا که هر گاه از راه غضب یا بعروض شبهه از بیعت تخلف کرده بودند البته
در اندک زمانی آتش غضب فرونشستی و غبار شبهه از میان مرتفع شدی و هم هر دو در ذیل این حدیث آورده اند
که بنی هاشم نیز تا آن زمان که علی بیعت نکرده بود بیعت نکردند چون علی بیعت کرد ایشان نیز متابعت کرده بیعت نمودند
پس فقیه گفت که مرا یارا و قدرت آن نیست که بر سلاطین اسلاف و اصحاب رسول لب گشایم گفتم آیات
قرآنی بر طعن و مخالفت ایشان ناطق است من اکنون بر سبیل احتجاج از کلام الله مجید بر تو روشن میکنم که ایشان در
چهار موضع از طریق متابعت رسول اکرم انحراف جسته سزاوار طعن و مستوجب قدح آمدند نخست در حال خوف دویم در حال
رجا سیم در مقام صحبت چهارم در موطن ایثار پس جماعتی که در زمان حیات رسول و نزول وحی بنص قرآن
حمید مخالفت پیغمبر را جایز شمارند معلوم است حالت ایشان بعد از ارتحال آنحضرت و انقطاع وحی چگونه
خواهد بود فقیه گفت لیکن بگوی تا بدانم که آن آیات در کدام مواضع قرآن است گفتم اما مخالفت ایشان در
حالت خوف از این آیه کریمه واضح گردد وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَضَاقَتْ
عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ یعنی یاد کن روز حنین را که کثرت لشکر شما را بشگفت آورد پس
وفور عدد و انبوهی عسکر سودی نبخشید و فراخنای زمین بر شما تنگ آمد پس بر جنگ پشت دادید و از جهاد
فرار کردید ارباب سیر و اصحاب تواریخ روایت نموده اند که در غزوه حنین جز هشت نفر دیگر کسی با آنحضرت
باقی نماند علی و عباس و فضل بن عباس و ربیعه و ابوسفیان پسران حارث بن عبد المطلب و اسامة بن زید
و عبیدة بن ام ایمن یا ایمن بن ام ایمن و دیگران راه فرار پیش گرفته رسول خدا را تنها گذاردند و اما مخالفت ایشان
در حین امن از این آیه شریفه معلوم میشود وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ
اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ خلاصه آنکه وقتیکه تجارت یا لعبی ببینند پراکنده شوند و بسوی آن شتابند
و ترا بر منبر ایستاده گذارند ای پیغمبر بایشان بگوی آنچه نزد خداوند است از اجر استماع خطبه و پاداش
عبادت برای شما بهتر از لهو و تجارت است و خدای سبحانه بهترین روزی دهندگان است جماعتی از مفسرین
در شان نزول آیه ذکر نموده اند که حضرت سید کاینات در روز جمعه بخطبه مشغول بود ناگاه بسمع حاضران رسید
که کاروانی با زینت تمام بر بعضی از اصحاب وارد شده یک بار جماعتی از آن قوم بیرون شتافتند و بتماشای
کاروان برفتند و سرور عالم را در حالت خطبه تنها گذاشتند و حال آنکه از تماشای کاروان امید نفعی
نداشتند پس چه خواهد بود حالت ایشان در باب امر خلافت که ایشان را هم هوای ریاست و هم امید نفعی بود

و اما سوء معاشرت ایشان ازین آیه کریمه محقق میگردد وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ
وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ حاصل معنی آنکه اگر تو درشت خوی و دل سخت بودی اینمردم از گرد تو پراکنده میشدند
پس از تقصیر و لغزشهای ایشان درگذر و برای ایشان طلب آمرزش نمای و با ایشان در هر امر مشورت کن اینها اقتضا
اگر سوء معاشرت و بدی صحبت و مخالفت نبود هر آینه در عفو از ایشان انجناب مستطاب نازل نمی گشت
که فاعف عنهم واستغفر لهم اما مخالفت ایشان در مقام ایثار از این آیه شریفه روشن گردد یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةً یعنی ای جماعت مؤمنان هرگاه خواهید
که با رسول الله راز و نجوی گوئید از آن پیشتر که اظهار نجوی در باید مبذول صدقه تقدیم کنید با آنکه بر ایشان اکثر
چیزی دار میشد قلیلی از زخارف دنیا را بر مکانت تقرب و رتبهٔ مناجات رسول اختیار کردند و سوی
علی بن ابیطالب علیه السلام دو بار مستحقین صدقه بخشید و فیض نجوای آنحضرت را اختصاص جست چون این مطلب
برای ایشان فضیحت و عار شد آن آیت منسوخ گردید و در نسخ آن تکلیف این کریمه نازل گشت أَأَشْفَقْتُمْ أَنْ
تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ حاصل معنی آنکه آیا ترسیدید از اینکه قبل از
نجوای رسول صدقاتی پیش دارید چون از خوف درویشی و فقر بدینکار اقدام ننمودید خدای سبحانه از شما درگذشت
ای نقیه دانشور اصحاب رسول گذشته از چهار مقام در موارد دیگر نیز با آنحضرت از در احتجاج و معارضت آمده
و طریق ادب از دست بدادند منجمله حضرت ختمی مآب صلی الله علیه و آله سهم مؤلفة القلوب را در تقسیم غنیمت هوازن
از دیگران بیشتر منظور فرمود و این معنی بر ایشان ناگوار آمد با آن بزرگوار مجادلت و اعتراض برخواستند
و دیگر آنکه حضرت رسالت پناه بعد از آنکه در فتح مکه بر مردم آن سرزمین رحمت آورد و بر ایشان عفو و اغماض
فرمود خواست خانهٔ خدا را بوضع سابق برد و بنیان کند آنگروه با پیغمبر آغاز خلاف نموده بر مقصد رسول
انکار آوردند دیگر آنکه در باب تنزیه صفوان و طهارت ذیل عایشه از آلایش افک با آنحضرت مدامشابه
معارضت کردند که خطبه را بپایان بردن نتوانست این اجمال را تفصیل آنکه ارباب سیر آورده اند که هرگاه
سید ابرار و سطوت قهار باستقام ارباب معاندت رایت نبوت آیت فراشتی تا سرهای پر شر معاندین را همسر خاک
سازد و جانهای ناپاک را در مغاک هلاک اندازد در میان مخدرات سرادق رسالت قرعه کشیدی
قرعهٔ اقبال بنام هر یک از زوجات طاهرات بر آمدی او را بشرف صحبت و ملازمت امتیاز بخشیدی در غزوهٔ
بنی المصطلق فروغ آن قرعه بر نام عایشه لامع گشت در آن مسافرت بفیض مصاحبت مستسعد بود در زمان مراجعت
بمنزلی که قریب مکه بود فرود آمدند چون اذن رحیل یافتند ملازمان سعادت اعتصام سوار شدند عایشه
گامی چند پیاده همی پیمود در آن اثنا دستی بجانب گردن فرا برد عقد خویش که از جزع یمانی بود گسسته دید
ناچار مسافتی را که پیموده بود دیگر بار طی کرد تا گردانهای عقد خود را بجوید جماعتی که حمل و نقل هودج عایشه
بعهدهٔ ایشان موکول بود گمان کردند که بقانون معتبر در هودج نشسته هودج را بر شتر گذاشتند

عایشه در آن محل که برای تجسس عقد واقف بود واله و سرگشته بماند پس باندیشه اینکه از پی او خواهند آمد بمعسکر همایون توجه ننمود صفوان بن المعطل که از جانب حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله مأمور بود که پس از رفتن لشکر در لشکرگاه تجسس کرده اگر چیزی از کسی بر جای مانده باشد بلشکر برساند بدان معسکر همایون در آمد بعد از تفحص و تجسس عزیمت راه کرد و او را بر سواد جمیر آن نظر افتاد دانست که عایشه از موکب مسعود باز مانده صفوان بزیر آمده بر فراز ناقه اش نشانید مهار شتر گرفته همی بکشید تا آنکه بامداد بمنزل رسید چون این خبر انتشار یافت معاندین درباره عایشه بافک سخن راندند والعیاذ بالله دامان عفت او را بنسبت فجور آلوده کردند پس جبرئیل نازل شد و این آیت بیاورد إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ یعنی بتحقیق کسانی که بهتان عظیم آوردند گروهی از شمایند واقعه بهتان را برای خود شر مپندارید بلکه خیر شمارید هر یک از اهل بهتان باندازه عمل خود جزا یابند و آنکس که معظم آن امر خطیر را مباشرت کرد او را عذابیست بزرگ مخفی نماند که تفاسیر خاصه و عامه از فرط تفصیل ملحوظ افتاد مجمع البیان و خلاصة المنهج و جوامع و تفسیر فراء و تفسیر بیضاوی و تفسیر کبیر امام فخر رازی در تمامت آنها بر این معنی اتفاق شده که این آیه در تنزیه عایشه و صفوان نازل گشته بلکه امام فخر در این باب اجماع مسلمین ادعا کرده ولی در تفسیر صافی از علی بن ابراهیم قمی روایت شده که این آیه در تنزیه ماریه قبطیه و جریح نازل شده و این معنی بس غریب و شگفت است انتهی

ابن طاوس گوید گفتم ایها الفقیه آیا این اخبار و آثار را در صحیحین مطالعت کرده و بر مضامین آنها متفطن باشی گفت آری گفتم هرگاه در روز قیامت در نزد خدا و رسولش حاضر شوی و با تو عتاب کنند که چگونه بر خود روا داشتی که قلاده اطاعت قومی بر گردن نهی که گفتار و کردار ایشان چنانست که شنیدی آیا بکدام عذر متعذر شوی و بچه دلیل تمسک جوئی پس مبهوت بماند و حیرتی عظیم بر وی دست داد آنگاه گفتم ایها الفقیه آیا در صحیح بخاری و مسلم دیده باشی که در مسند جابر بن سمره و دیگران آمده است که حضرت نبوی در مواضع عدیده فرمود لَا يَزَالُ هَذَا الدِّينُ عَزِيزًا مَا وَلِيَهُمُ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ یعنی مادامیکه زمام خلافت در کف اختیار دوازده نفر باشد که تمام ایشان از قریش‌اند شریعت من معزز و مکرم بپاید و هم در جای دیگر از صحیحین بدین مضمون روایت شده که لَا يَزَالُ أَمْرُ النَّاسِ مَاضِيًا مَا وَلِيَهُمُ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ تمامت این روایات گواه صادق و شاهد عادلند که اولیای مطلق و خلفای برحق زیاده از دوازده نفر قرشی نباشند آیا در فرق اسلامیه جز امامیه اثنا عشریه هیچ گروهی شناسی که دوازده نفر از قریش را بامامت قائل باشند گفت نشناسم گفتم اینک از تو انصاف میطلبم اگر این احادیث محکوم بصحت است چنانچه در آغاز مباحثت بر تو مقرر داشتم پس ترا از تصحیح عقیدت امامیه و متابعت طریقت ایشان گزیر نباشد و اگر مضامین آنها باطل شناسی چرا در کتب صحاح خویش روایت نموده اند الفقیه در فکرت و حیرت فرو شد و گفت پس حکم روایاتی را که مسلم و بخاری در تزکیه ابوبکر و عمر و عثمان و تابعین ایشان روایت نموده اند گفتم مگر فراموش کرده

که در ابتدا با تو شرط نمودم کلمات اصحاب خود را برای من دلیل قرار ندهی و بآنها تمسک بجوئی تو خود میدانی که اگر عادل‌ترین
مردمان برای یکدرم و یا کمتر در نفع خود شهادت دهند در معرض قبول نیاید و اگر بر ضرر خویش و نفع غیر مبالغ بسیار
شهادت دهند پذیرفته گردد و شهادت مسلم و بخاری محض جلب نفع و دفع ضرر از خود بود چه ایشان بدان روایات
تصحیح عقیدت و ترویج طریقت خویش نمایند و هم از آن رهگذر مبانی ریاست و اساس منزلت خود استوار دارند
پس آن فقیه گفت قسم بخدا که مراد او جز با طریقه حقه نیست و از این کلمات غبار شبهات از خاطرم زدوده شد
و حق چنان جلوه بروز و ظهور یافت که بهیچوجه مجال انکار نماند پس گفت فانا اتوب الی الله مما کنت علیه من الاعتقاد
آنگاه شرایط توبه بجای آورد و از مذهب سنت و جماعت روی برتافت و در تشیع ثابت قدم گردید ابن طاوس
گوید در خلال این احوال مردی از پشت سر درآمده بر دست و پای من افتاد و آغاز بوسیدن و گریستن
گرفت گفتم آیا تو کیستی و چه نام داری گفت اسم من چه میکنی هر چند در اصرار مبالغت نمودم در انکار سخت‌تر شد
گفتم اینک با من طریق الفت پیش گرفتی و مرا رفیق و صدیق شدی آیا چگونه رواست که من صدیق خود را نشناسم
و نام آن آشنا ندانم و در جای خود تلافی و مکافات بیارم باز سخنی نگفت و مرا از اسم خود خبر نداد از فقیه مستفسر
اسم او را سؤال نمودم گفت فلان بن فلان است و یکی از فقهای مدرسه نظامیه است اسم او در خاطرم جای
داشت و بعد از مدتی محو شد و هم ابن طاوس در آن کتاب آورده که مردی از شیعیان بر من درآمد و یکنفر
از پیروان احمد بن حنبل با وی بود و آن شخص گفت این مرد با من صدیق است و میخواهم از توفیقات الهیه او نیز
بر مذهب باشد اینک او را نصیحتی کن شاید راه هدایت پیش گیرد با آن مرد حنبلی گفتم که چون قیامت برپا شود
و پیغمبر از تو سؤال کند که آیا چه باعث شد که از جمیع علمای اسلام دست کشیدی و احمد بن حنبل را امام و پیشوای
خود قرار دادی از قرآن آیتی دلیل داشتی و یا از پیغمبر خود روایتی حجت ساختی در آن باب بکدام جواب
متمسک شوی اگر میگوئی مسلمانها را قبل از احمد بن حنبل مذهب صحیح نبود و بعد از ظهور او طریقه حقه واضح گشت
پس احمد بن حنبل خود آن مذهب و عقیدت را از که فرا گرفت و آن علم را از که آموخت اگر گوئی علمای پیش
سابقین نیز طریق صواب را میدانستند و احمد از ایشان استفادت کرد پس ایشان بالبته با احمد بن حنبل
اصل و مقدم بوده‌اند میباید ایشان احمد بن حنبل و تو را امام باشند نه آنکه تو احمد را بر خود امام شناسی حنبلی گفت
مرا در مقابل این سؤال جوابی نیست گفتم هرگاه بناچار میباید بعالمی از علمای امت تقلید نمائی دست توسل
بحبل المتین ولای اهل بیت فرا بر زیرا که مردم هر خاندان بر اسرار خداوند خانه بیش از دیگران عالم و آگاه
باشند آن مرد توبه کرد و از آن اعتقاد باز گشت آورده‌اند که ابن طاوس را با وزیر مؤید الدین محمد بن
احمد بن علقمی و برادر و پسرش صداقت تامه بود بدان واسطه از حله که موطن اصلی وی بود ببغداد
رخت کشود صاحب عمدة الطالب گوید که خلیفه ناصر لدین الله نقابت علویین را بوی تکلیف نموده او بواسطه
کثرت زهد از آن شغل جلیل اعراض کرد چون هلاکوخان بر بغداد استیلا یافت و مستعصم را بکشت

ابن طاوس رضی الدین

۱۰۸

و بساط خلافت عباسیانرا بباد فنا داد و نقابت علویین و طالبیین با بن طاوس مفوض داشت چون خواست
بر حسب ورع و تقوی از قبول آن منصب ارجمند سر بپیچد سلطان الحکماء خواجه نصیرالدین طوسی علیه الرحمه که شرح
حالش مفصلاً خواهد آمد از قصد او آگاه گشت وی را از استعفا و امتناع منع نمود گفت اگر از این شغل امتناع جسته
قبول ننمائی و امر سلطان بنافرمانی بگذرانی همانا بدست خود خویشتن را در مهلکهٔ سخت انداخته باشی زیراکه
مراین تقدیر از قتل تو ایمن نیستم ناگزیر با کراهتی تمام آن امر را متقبل گشت و مدت سه سال و یازده ماه
در امر نقابت میکوشید و بآن شغل میگذرانید تا در صبح روز دوشنبه پنجم ذیقعده سنه ششصد و شصت و چهار هجری
در گذشت رحمة الله علیه مرقد شریفش معلوم نیست مصنفات آن سید جلیل بسیار است از آنجمله کتاب مصباح الزائر
و جناح المسافر سه مجلد کتاب فرحة الناظر و بهجة الخاطر چهار مجلد کتاب روح الاسرار و روح الاسماء که
بخواهش محمد بن عبدالله بن علی بن زهره تالیف نموده کتاب الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف
و در این کتاب شریف تقیةً خود را بعبد المحمود بن داود المضری موسوم نموده اما اینکه خود را عبد المحمود
خوانده برای آنست که جمیع بندگان خدا عبد المحمود باشند و اما اینکه نسب خود را بداود رسانیده است
بجهة آنکه داود نیز او را جد گرامی است چنانکه در صدر ترجمه اشارت رفت و اما انتسابش بمضر برای
آنست که جمیع سلسلهٔ بنی هاشم از بنی مضر باشند کتاب طرف من الانباء والمناقب فی التصریح بالوصیة
والخلافة لعلی بن ابیطالب کتاب غیاث سلطان الوری لسکان الثری در قضای صلوات از اموات
کتاب فتح الابواب بین ذوی الالباب و رب الارباب در استخارات کتاب فتح الجواب الباهر
فی شرح وجوب خلق الکافر کتاب مهمات صلاح المتعبد و تتمات مصباح المتهجد ده مجلد کتاب مضمار السبق
فی میدان التصدق کتاب سالک المحتاج الی مناسک الحاج کتاب ربیع الالباب شش مجلد کتاب
القبس الواضح من کتاب الجلیس الصالح کتاب ما اختاره من کتاب ابوعمرو الزاهد کتاب کشف المحجة لثمرة المهجة
کتاب البهجة لثمرة المهجة فی المهمات فی امهات الاولاد و ذکور اولاده کتاب اسعاد ثمرة الفؤاد علی
سعادة الدنیا والمعاد کتاب لهوف علی قتلی الطفوف کتاب الاجازات کتاب الاصطفاء فی تاریخ
الملوک والخلفاء کتاب التوفیق کتاب الاسرار فی ساعات اللیل والنهار کتاب محاسبة الملائکة
الکرام آخر کل یوم من الذنوب والآثام کتاب الاقبال لصالح الاعمال کتاب جمال الاسبوع
بکمال العمل المشروع کتاب الدروع الواقیة من الاخطار فیما یعمل مثله کل شهر علی التکرار کتاب
الامان فی اخطار الاسفار والازمان کتاب محاسبة النفس کتاب سعد السعود رسالة فی الحلال والحرام
من علم النجوم کتاب مهج الدعوات کتاب المجتبی کتاب الیقین فی اختصاص امرة المؤمنین

ابن طاوس جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر

با نقیب النقباء رضی الدین صلباً و بطناً برادر و در طیب نژاد و شرافت اجداد برابر است سیدی عظیم الشأن

ابن طاوس جمال الدین

۱۰۹

و فقیهی رفیع القدر بوده در استنباط احکام شرعیه و استخراج مسائل فقهیه جدی وافی و جهدی کافی داشت مبانی علوم عربیه و قوانین ادبیه را محکم کرد و فهم احکام تکلیفیه را که بنیاد آنها بر آن مبانی است بجای بلند رسانید شاعری فحل و نکته سنجی زبان آور بود که از هیچ باب راه بیان بروی بسته نگشتی و در نظم سخن چنان ماهر بود که دقیقهٔ مضامین بدیعه از خزانهٔ خاطرش گسسته نماندی بیانی بلیغ و منطقی فصیح داشت در تفسیر محکمات بصیر و در تأویل متشابهات بی نظیر بود خود از شاگردان شیخ نجیب الدین بن نما و سید فخار بن معد الموسوی است و در مؤلفات خویش در مواضع عدیده اسناد روایات خود را بایشان رسانیده و از ایشان مرة بعد اخری روایت آورده است و علامه حلی قدس سره نیز در اجازهٔ کبیرهٔ خود که اسماء مشایخ و اساتید است اجازات خود را ذکر مینماید در آن اجازه آن سید جلیل و برادر بزرگوار نیک ستوده است شیخ یوسف در کتاب رجال خود از شیخ حسن روایت کرده که من در محضر احمد بن طاوس کتاب بشری و ملاذ و سایر کتب که از مصنفات آن بزرگوار بود بروی قرائت کردم مراتب تحصیل و تکمیلم بدیده احاطت و اطلاعم پسندید مرا در نقل و روایت مرویات و مصنفات خود اجازت داد بالجمله در تنقیح اخبار و توضیح احادیث بحری زخار و در فن رجال صرافی ماهر بود علامه حلی و شیخ حسن بن داود مانند دو دیده ابن طاوس بی بودند از متون کتب شریفه و بطون مطالب عالیه چندان توشه گرفتند که خزانهٔ خاطر شریف از جواهر معارف مالامال کردند در مدرس آن سید جلیل چندان افاضات دیدند و افادات بردند که در فهم تکالیف و درک فتاوی برتبهٔ کمال رسیدند سید معاصر در کتاب روضات آورده است اول کسی که اخبار را بچهار قسم منقسم ساخت احمد بن موسی بن طاوس بود و پس علامه حلی وی را متابعت ورزید و دیگران از علمای اعلام نیز بهمان طریق راه سلوک داشتند گویند او را کتابی است که عین العبره فی غبن العتره نام نهاده و آن را محض اثبات حقیت آل البیت و ابطال مذهب مخالفین برشتهٔ تألیف آورده است و چون مبنای آن کتاب بر ذکر آیاتی است که در مدح آل البیت از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب و قدح معاندین ایشان نازل شده است از خوف مخالفین در دیباچه آن کتاب نام خود را تصریح نکرده و بعبد الله بن اسمعیل که خود کنایت از وی خواهد بود منسوب داشته است زیرا که در زمان وی بازار اهل سنت و جماعت رواج داشت و متاع تشیع کاسد بود لاجرم از خود بعبد الله و از پدر باسمعیل تعبیر کرده است صاحب روضات آورده است که نسخهٔ از آن کتاب بخط شهید ثانی در کتابخانهٔ من موجود است و هم شهید ثانی در ظهر آن کتاب نوشته که لفظ عبد الله بن اسمعیل کنایت از جمال الدین احمد بن موسی است بدلیل آنکه در ظهر نسخهٔ از این تصنیف شریف دیدم که شیخ شهید علیه الرحمه باین معنی تصریح فرموده بمضمون

هذا الکتاب من تصانیف السید السعید العلامة جمال الدین ابی الفضائل احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد الطاوس الحسینی طاب ثراه و انتسابه الی عبد الله بن اسمعیل لان کل العالم عباد الله و لانه من ولد اسمعیل الذبیح

حاصل معنی آنکه این کتاب از مصنفات احمد بن طاوس است ولی بعبد الله منسوب داشته زیرا که هر کسی بندهٔ خداست و باسمعیل منتسب ساخته از آنکه نسب طیب و طاهر او بسنام ابیین منتهی میشود و آنحضرت فخر دودمان حضرت اسمعیل بوده است در حدود سنهٔ ششصد و هفتاد و سه هجری رخت بآخرت بربست در حله بهیه مدفون است مرقد شریفش خاصه و عامه را مزار است

وا ز برای انجاح مطالب خود نذورات بدان مضجع پاک میبرند وا ز فرط تعظیم و تکریم با مرقد او قسم دروغ یا دنی کسند
عوام او را بسید عبدالله موسوم دانند چون در تقسیم اخبار سخن رفت و توضیح آن مبنی بر ذکر مقدمه امیست بطریق ایجاز
و اختصار بعضی از مصطلحات اهل رجال را بیان کنیم پس گوئیم که معنی خبر و حدیث در لغة یکی است و در اصطلاح علمای
درایه و رجال خبر و حدیث از کلمات صادره و اقوال وارده از پیغمبر و ائمه معصومین علیهم سلام الله و کلمات مرویه
از صحابه و تابعین رضوان الله علیهم اجمعین را گویند و لی بعضی در میان خبر و حدیث فرق نهاده اند چنانچه شهید ثانی
در کتاب بدایه فی علم الدرایه فرموده و دیگران در کتب خویش آورده اند کلمات ماثور و روایات مرویه از معصومین
حدیث است و آنچه از غیر ایشان رسیده خبر گویند وا ز ینجهة هست کسانیکه اشتغال بسنن نبوی دارند محدث نامند
و اشخاصی که بکلمات غیر ایشان باشند اخباری خوانند امّا حدیث و خبر بحسب اختلاف شده و اعتماد در روات در
نزد متقدمین از علما و محدثین بدو قسم انحصار داشت صحیح و غیر صحیح چه هرگاه حدیثی معتضد بامارات و علامات وثوق
و اعتماد بودی آنرا صحیح میگفتند و الا غیر صحیح مید انستند و پیوسته این طریقه معمول علیه علما بود تا آنکه بواسطه تقلب
دوران و بعد زمان از درک حضور امام و فقد علامات صدق و رفع امارات وثوق اختلافی در احکام شرعیه
و شکوکی در مسائل تکلیفیه پیدا شد بقسمی که مجیز را از مجاز و عالم را از جاهل تمیز نبود و امتیاز ایشان از یکدیگر صعب شد
پس جمال الدین احمد بن طاوس رایت همت برافراشت و بنیاد آن اختلاف را از میان برداشت اخبار را بچهار
نوع منقسم ساخت اول صحیح دوم حسن سیم موثق چهارم ضعیف امّا صحیح آن حدیثی باشد که سلسله سند آن
بالصراحه و یا بالفحوی بمعصوم رسد و جمیع رواة آن سلسله در هر یک از طبقات موثق و عادل امامی باشند امّا حسن
آن روایتی باشد که رشته سندش بمعصوم برسد و جمیع آنها در هر طبقه امامی و ممدوح باشند که مورث اعتماد باشد
ولی تصریح بتوثیق و عدالت آنها نشده باشد امّا موثق آن خبر را گویند که جمیع رواة آن موثق غیر امامی باشند
و این قسم را قوی نیز گویند امّا ضعیف آن روایتی باشد که رواة آن سلسله جامع هیچیک از شرایط اقسام
ثلاثه سابقه نباشند باین نحو که بعضی از طبقات مشتمل بفاسق و یا مجهول الحال و یا غیر اینها باشد چون هر یک
از اقسام اربعه را مراتب متعدده بود اعلی و ادنی مثلاً حدیث حسن گاهی در بلندی بمرتبه صحیح و گاهی در پستی
بدرجه موثق میرسید لهذا بعضی فروعاتی از آن اصول اخذ نمودند و آنها را اقسام قرار داده بر آن اصول افزودند
چون حسن کالصحیح و حسن کالموثق و موثق کالحسن و موثق کالضعیف و غیر اینها و نیز اخبار را باعتبارات دیگر
تقسیمات بسیار است چون مسند و مرفوع و منفرد و غریب معنعن و مسلسل و معلق و مدرج مختلف و مقبول مصحف
و مزید و مفرد و عالی و شاذ و باعتباری متواتر و آحاد تقسیم شود و آحاد مستفیض و غریب و مقبول و مردود
و مشتبه و باعتبار دیگر موصوف و موضوع و مقطوع و مرسل و معلل و مدلس و مضطرب و مقلوب که شرح و تفصیل
هر یک در کتب درایه و اصول مضبوط است و استقصای هر یک از آنها را کتابی دیگر بایست گویند هشتاد و دو مجلد
کتاب تالیف و تصنیف نموده که از جمله مصنفاتش کتاب بشری در فقه شش مجلد و کتاب ملاذ در فقه چهار مجلد

وکتاب الکر وکتاب المستهم الشریع فی تحلیل الدانیه مع القرش وکتاب الفوائد وکتاب العدة فی اصول الفقه وکتاب الثاقب للسحر فی اصول الدین وکتاب الروح نقض بر ابن ابی الحدید وکتاب شواهد القرآن دو مجلد وکتاب بناء المقالة العلویة فی نقض رسالة العثمانیة وکتاب المسائل در اصول دین وکتاب عین العبره وکتاب زهرة الریاض در مواعظ وکتاب الاختیار در ادعیه لیل و نهار وکتاب الازهار فی شرح لامیة مهیار دو مجلد وکتاب عمل الیوم واللیلة وکتاب حل الاشکال فی معرفة الرجال در اجازه شیخ حسین بن عبد الصمد درخانه جدش و رام بن ابی فراس در بیست وسیم شهر ربیع الآخر سنه ششصد و چهل و چهار هجری اتمام نموده گویند چون این کتاب مشتمل بر زواید بود شیخ حسن بن زین الدین الشهید آنرا از حشو و زواید بپرداخت و بنام تحریر طاوسی موسوم ساخت

ابن طاوس غیاث الدین عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس

کنیتش ابو المظفر و از اشراف بزرگان و صنادید سادات حسنی است چه علمای رجال و عارفان انساب سلسلهٔ اسلاف آن سید جلیل را بحسن مثنی میرسانند و حسن خود یکی از دو پسر امام ابو محمد حسن بن علی علیه السلام است که جمیع اعقاب آنحضرت بآن دو پسر و یکدختر پیوسته میگردد و ایشان زید بن الحسن و حسن بن الحسن و ام عبد الله بنت الحسن زوجهٔ امام زین العابدین علی بن الحسین میباشند چنانکه جمیع اعقاب امام ابو عبد الله حسین بن علی بیک پسر و دو دختر اتصال مییابد و ایشان علی بن الحسین و فاطمه و سکینه میباشند شهاب الدین احمد بن علی الشریف در کتاب عمدة الطالب در پایان شرح احوال بنی الحسن عبد الکریم بن احمد را چنین ستوده السید العالم الفاضل الجلیل الفقیه کان عریض الجاه مسموع القول مقبولاً عند الخواص والعوام یعنی آن مهتر دانشمند را مرتبتی بلند و منزلتی ارجمند بود گفتار و فرمان او را همگان بسمع قبول اصغا مینمودند و بر طبقات مردم تقدمش مید اشتند شیخ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی در کتاب رجالش بدین گونه او را ستوده الامام المعظم الفقیه النسابة النحوی العروضی الزاهد العابد قدس الله روحه انتهت ریاسة السادات وذوی النوامیس الیه وکان اوحد زمانه یعنی آن پیشوای بزرگوار در عداد فقها و علمای انساب و فضلای نحاة بشمار میرفت و در معرفت بحور و تقطیع اشعار یکی از اساتید فن عروض بود ریاست بزرگان قوم و خداوندان شرف بدو منتهی گشت و یگانه عهد خویش گردید شیخ حر عاملی در کتاب امل الآمل گوید کان السید المذکور شاعراً منشیاً ادیباً یعنی آن فاضل فرزانه را طبعی موزون و خاطری از سخن مشحون بود و بر ابداع نظم و انشای نثر قدرتی بکمال داشت بالجمله در شعبان سنه ششصد و چهل و هشت هجری در حایر مطهر خامس آل عبا حسین بن علی ارواحنا لهم الفداء متولد شد و در بلده حله نشو و نما یافت و در مدرس افاضل و اعیان دار السلام بتحصیل فضایل و اکتساب کمالات اشتغال جست قوانین عربیت و نکات ادبیه را در نزد شیخ حسین بن بدر بن ایاز ادیب محکم ساخت و ابن ایاز مذکور از مشایخ نحاة عامه و از اساتید جمال الدین حسن بن یوسف علامه است و از علمای امامیه در خدمت جمعی از ارکان مشایخ و فحول اساتید تلمذ نموده مانند والد ماجدش جمال الدین احمد بن طاوس و عم بزرگوارش رضی الدین علی بن طاوس و شیخ نجم الدین جعفر بن حسن مشهور بمحقق

ابن طاوس غیاث الدین

۱۱۲

و خواجه نصیر الدین محمد بن حسن طوسی و جلال الدین عبد الحمید بن فخار موسوی حائری و شریف علی بن محمد بن علی عمری که مؤلف کتاب مجدی در انساب طالبیین است و از شیخ عمید الدین زکریا بن محمود قزوینی صاحب کتاب عجایب المخلوقات که از علمای جمهور است او را اجازه روایت دادند و از افاضل فریقین جماعتی از مدرس افادات و مجلس تحقیقات وی بهره مند گردیدند و از آنجمله است ابن داود حلی صاحب رجال و شیخ عبد الصمد بن احمد بن ابی الجیش حنبلی که از ابی الفرج بن جوزی روایت میکند و شیخ کمال الدین ابو الحسن علی بن حسین بن حماد لیثی مستور نماند که ابن طاوس مذکور از شدت حفظ و حدت خاطر و جودت ذهن مشابه بوده که ارباب دانش و خداوندان خرد را در حال وی حیرت است ابن داود میگوید من و عبد الکریم بن طاوس از عهد کودکی باهم بودیم و همی باهم بسر میبردیم تا زمانیکه او برحمت ایزدی پیوست در قوت ذکاء و قدرت ذهن هیچکس را مانند وی ندیدم هر گز نشد چیزی در لوح خاطرش نقش گیرد دیگر صورت نسیان پذیرد در چهار سالگی معلمی بتربیت وی گماشتند در مدت چهل روز از تعلم خط بی نیاز گشت چون سن شریفش بیازده رسید در اندک زمانی کلام الله مجید حافظ شد تا کنون از معاصرین و غیر معاصرین وی احدی را بحسن معاشرت و صفای طویت و رفت صفات و جودت اخلاق او معادل نیافتم فضایل و مآثر وی از حیطه حصر بیرون است پوشیده نماند اگرچه در این سخن مجال لقبول تنگ است و زیاده مایه حیرت و شگفتی است ولی در صورتیکه چنان عالم موثق که پیوسته ملازم و مصاحب وی بوده روایت نماید مجال انکار نخواهد ماند و علما در این مقام برای رفع استبعاد نظایر و اشباه حکایت فرموده اند از جمله جمال الدین علامه حلی چنانکه سید عبد الله شوشتری در یکی از مصنفات خود آورده است که قبل از آنکه قلم تکلیف بر وی جاری شود رتبه اجتهاد دریافته بود و مردم برای آنکه قلاده تقلیدش در گردن نهند انتظار بلوغش میبردند و فرزند آن بزرگوار که فخر المحققین لقب دارد چنانکه قاضی نور الله شوشتری آورده از آن پیش که سن شریفش از ده سال تجاوز کند بدرجه استنباط احکام و استخراج فروع فایز گشت از مولانا بهاء الدین محمد تاج الدین حسن اصفهانی که بفاضل هندی اشتهار دارد منقول است که خود گفته من از تحصیل معقول و منقول فارغ شدم با آنکه سال سیزدهم را کامل نکرده بودم دست بکار تصنیف بردم با آنکه دوازده سال از عمرم نگذشته بود و در کتب سیر و تواریخ از احوال حسین بن سینا که بشیخ الرئیس معروف است نزدیک باین مضامین نقل شده و شیخ یوسف بن احمد بحرینی در اجازه برادر زادگان خود حکایت کرده که از ابراهیم بن سعید جوهری منقول است که گفت من خود کودکی را دیدم که بحضور مأمون عباسی میبردند چهار سال بیش نداشت کلام الله قرائت مینمود و در استعداد و اجتهاد بمقام تعقل نزدیک بود و در احکام شرع و فتاوی علما سخن میگفت ولی چون گرسنه میشد بعادت کودکان میگریست مع القصه چون چهل و پنجسال و دو ماه از عمر عبد الکریم بن طاوس بگذشت در شوال سنه ششصد و نود و سه در بلده طیبه کاظمین وفات یافت و مصنفات بدیع بیادگار گذاشت از جمله کتاب فرحة الغری است و آن تصنیف شریف را در خصوص تعیین روضه مقدسه امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه نوشته باخبار بسیار و براهین بیشمار محقق و روشن کرده که مضجع مطهر آن امام همام ارض شریف غریین میباشد که اینک مطاف ایمان و قبله فرشتگان است

و در السنه و افواه بنجف اشرف اشتهار دارد و اوله آنکه گفته اند آنحضرت در مدینه و یا در مسجد کوفه و یا در موضعی مخفی مدفون گشت یا آنکه آن جسد طیب طاهر را بصره بردند و هکذا اعتقاد دیگر همگی را باطل و مضمحل ساخته و فساد و بطلان آنها را واضح و مبرهن نموده این رساله از نفایس کتب است و میرزا عبد الله آذربایجانی که افندی لقب یافته در کتاب ریاض العلماء گوید که یکی از علما کتاب فرحة الغری را تلخیص نموده و آنرا مختصر الدلائل البرهانیه فی تصحیح الحضرة الغرویه نام نهاده و من خود یک نسخه از آن در بلده طهران دیدم و مؤلفش را ندانستم از مؤلف مجالس المؤمنین زیاده غریب است که در ذیل بیان ارض نجف کتاب فرحة الغری را بسید رضی الدین علی بن طاوس منسوب میسازد با آنکه بلا شبهه آن کتاب مستطاب از مصنفات سید عبد الکریم بن طاوس است و دیگر از مصنفات وی کتاب الشمل المنظوم فی مصنفی العلوم و آن تألیف را در شرح احوال علمائی نوشته که در علمی و فنی تصنیف و تألیف نموده اند ابن ابی داود میگوید در میان امامیه هیچ عالمی در حالات علماء و رجال مانند آنجناب تصنیف ندارد و در کتاب روضات الجنات دو فرزند سعید برای عبد الکریم ابن طاوس نوشته یکی در محرم ششصد و هفتاد در بغداد تولد یافته و جدش جمال الدین او را ابو الفضل کنیت داده و محمد نام نهاده و نام فرزند دیگرش ابو القاسم رضی الدین علی بن عبد الکریم است

ابن مالک محمد بن عبد الله بن مالک جمال الدین

محمد بن عبد الله بن مالک کنیتش ابو عبد الله لقبش جمال الدین از قبیله طی و از مردان اندلس بوده و ذهبی که جامع تاریخ شام است گوید ابن مالک در سال ششصد و یا ششصد و یک هجری در جیان که از بلاد اندلس است متولد گشت چون معدودی از سنین عمرش بگذشت از پی تحصیل کمالات عازم شامات شد و در دمشق که آنملک را سواد اعظم و مستقر ایالت است درآمد از سخاوی و حسن بن صباح و دیگر محدثین علم حدیث فرا گرفت و از افادات آنها و از دیگر کلمات ایشان نیز حظی وافر و بهری تمام یافت مراتب علمی با مقامات عملی پیوند نمود و مکارم اخلاق با محامد آداب فراهم کرد ارباب صلاح و تقوی در ریاضات و عبادات بوی اقتدا مینمودند و ملکات کریمه وی اقتفا میجستند گویند از دمشق بحلب رفت در آنجا با ابن عمرون و دیگر مشایخ نحویین ابواب مصاحبت و مخالطت مفتوح ساخت از محاورات و مباحثات آنگروه بلطایف لسان عرب و دقایق فنون ادب نیک متفطن گشت و در انواع از فحول اعلام گردید خصوصاً در علم نحو زیاده ماهر شد پس در آن بلد بساط افادت بگسترد روزگاری با ترویج کمالات و تدریس فنون و تعلیم قرآات بگذرانید تا در مراتب علوم و مآثر آداب بمقام عالی رسید چنانچه محمد بن شاکر در صفت وی شرحی گفته که خلاصه اش این است كان اماما في القرآات وعللها واما اللغة فكان اليه المنتهى فيها واما النحو والتصريف فكان فيهما بحرا لا يشق لجه واما اطلاعه على اشعار العرب التي يستشهد بها على النحو وكان الائمة الاعلام يتحيرون في امره واما الاطلاع على الحديث فكان فيه غاية وكان اكثر ما يستشهد بالقرآن فان لم يكن فيه شاهد عدل الى الحديث [illegible] حاصل مراد آن است که ابن مالک در وجوه قرآات و علل و ادله آنها پیشوای مقربان بود و علم لغت در انتهای وی منتهی گشت و در فن صرف و نحو مانند بحری بود که لجه آنرا کس نتوانستی شکافت و بر اشعاری که در اثبات قواعد

بدانها استشهاد نمود و چندان احاطت داشت که ائمهٔ اسلام را مایهٔ حیرت بود و بر اسانید اخبار و متون احادیث
بصیرتی بی‌نهایت داشت و در مسائل نحویه با فکری عمیق و رائی رزین فتوی گفتی و چون خواستی بر صدق حکم و صحت قول
خود دلیل آورد اول بقرآن مجید استشهاد کردی و هرگاه در فرقان حمید شاهدی بر مدعای خود نیافتی بحدیث نبوی
تمسک جستی و الا از اشعار جاهلیت و فصحای عرب گواه آوردی انتهی ابوحیان گوید صفایح احوال او را بسیار
تفحص کردم و صحایف اوراق را زیاده تتبع نمودم تا گر برای آن فاضل همیشه سال معلمی مشهور و شیخی معتمد بیابم هر قدر جستم
نیافتم ولی یکنفر از شاگردانش از وی حکایت کند که گفت من در ملوک جیانیه که از اعمال دمشق است ثابت بن حیان
غرناطی را زمانی تلمذ کردم و نیز در حلقهٔ ابوعلی شلوبین سیزده روز حضور بردم ابوحیان گوید بر هیچ دانا پوشیده نیست
که ابوعلی شلوبین اگرچه از اساطین قوم و اساتید نحو بوده ولی ابن مالک بیقین در آن چند روز از مدرس او
استفادتی نبرده است که تلمذ وی را بدان استاد اسناد توان داد و اگر مسلم داریم که در حوزهٔ فاضل غرناطی اقامت و
استمدادی داشته او خود مردی مقری بیش نبود که وجوه قرآات و بر این قرّاء سبعه و غیرهم را همی تعلیم کردی
پس وی در طبقات نحاة منظوم نباید تا گوئیم که ابن مالک این همه تحقیقات نحویه و فواید اعرابیه از تلمذ وی اندوخته است
پس دربارهٔ ابن مالک بیقین گوئیم که شانه‌اش از بار منت هیچ معلم سنگین نشده بلکه بلطف قریحت و جودت ذهن
و اصابت فکر و حدت خاطر انواع علوم و اقسام آداب را استنباط کرده و چون افکار عمیقه و خیالات دقیقه علما را
بصیر بود در میدان جدل و مناظرت پای ثبات نداشتی و غالباً خصم بر وی غالب آمدی لهذا همواره از آن مقام
خطرناک سر برزدی و بحث علما را تن در نمیداد جلال الدین سیوطی گوید من برای وی شیخی جلیل و استادی بزرگ
نمیشناسم و او ابن یعیش حلبی است که تصریف و نحو را در حلب درس میگفت و طالبان آن دو فن از اطراف و اکناف
بر وی جمع بودند ابن مالک در آن مجمع از مستفیدان معدود بشمار میرفت قواعد عربیت و قوانین اعراب را در آن
مدرس تحصیل و تکمیل کرد مع القصه در دمشق که خود در آن عهد قلزم فضایل و محیط کمالات بود لنگر اقامت انداخت
طالبان عربیت را از ورطهٔ مشکلات بساحل تحقیق و نجات رسانیدن گرفت و هم امامت مسجد و تدریس
مدرسهٔ عادلیه که از بناهای ملک عادل برادر سلطان صلاح الدین است بوی اختصاص داشت در آن روزگار
مصنفات بسیار در فنون چند از منظوم و منثور بپرداخت آورده اند که شمس الدین احمد بن خلکان برمکی با او
معاصر بوده همانا بدان جهة در تاریخ وفیات الاعیان وی را ترجمه نیاورده زیرا که او از شرح حالات اکثر معاصرین خود
صرف نظر داشته چه همت وی بر ضبط تاریخ وفات مصروف بوده و شرح احوال معاصرین که در آن وقت
حیات داشته اند از عنوان کتاب و ترجمهٔ تالیف خارج بوده است فخر الدین محمد بن شاکر در دیباچهٔ فوات
الوفیات بدان معنی تصریح آورده و در ضبط حالات آن جماعت و دیگران اهتمام نموده وی گوید چون ابن مالک
در عادلیه از اقامت جماعت فارغ شده راه خانهٔ خویش گرفتی ابن خلکان که در آن زمان منصب قاضی القضاتی
داشت شرط حرمت و تعظیم بجای آورده وی را تا در سرایش بدرقه میشد گویند ابن مالک ابن حاجب را

ابن مالك

همواره تمدح مینمود که او علم نحو را از صاحب مفصل که جار الله زمخشری است اخذ کرده و او خود در علم نحو بیش از چند مصنفات مختصر مانند انموذج وغیره ندارد و صاحب طبقات النحاة آورده است که این سخن بر علو مقام و رفعت شان وی گواهی است کافی چه هر کس را زهره آن نیست که یارای چنان گفتار داشته باشد و در حق علامه زمخشری بآن گستاخی و جسارت لب گشاید صاحب فوات گوید ابن مالک از جمهور اهالی مغرب زمین بدو مرتبت اختصاص داشت نخست آنکه مذهب امام شافعی را در آن سرزمین رواجی نبود و او در فروع و احکام بطریقه شافعیه میرفت دویم آنکه مغربیان را از شیوه سخا و بخشش اصلا نصیب نیست و او خود فتوت و همتی داشت که پنداشتی سرشت وجودش با جود سرشته بود و با جمله از مدرس تحقیق و حلقه افادتش خلقی مستفید شدند که اینک و از ایشانند بدر الدین محمد بن محمد که فرزند اوست چون اکنون در عرف علما و طلاب بابن ناظم گشت یافته و بدان عنوان اشتهار گرفته ما نیز پس از اتمام ترجمه پدر بانجام شرح احوال پسر بپردازیم و دیگر شمس الدین ابی الفتح البعلی و علاء الدین بن عطار و بدر الدین ابن جماعه و شهاب الدین بن یعقوب ساغوری در تاریخ یافعی مسطور است که ابن مالک در سال ششصد و هفتاد و دو در گذشت و بهاء الدین محمد بن ابراهیم مشهور بابن نحاس او را بدین

اشعار مرثیت گفت

قُل لابن مالك ان جرت بك ادمعي حُمرًا يحاكيها النجيع القاني
فلقد جرحت القلب حين نعيت لي فتدفقت بدمائه اجفاني
لكن يهون ما اجن من الاسى علمي بنقلته الى رضوان

یعنی ابن مالک را بگو که اگر در عزای تو از دیده من اشکی رنگین از خون فرو ریزد شگفت نیست چه خاطر سوزان من از شنیدن مرگ مجروح شد اینک دل ریش از مجرای دیدگان خونفشانی کند چون یقین دانم که تو را ارتحال از تنگنای دنیا بفضای ملک جاوید شده و آن علاقه که از یاران بریدی اکنون با رضوان پیوسته از این بار اندوه بر من سبک شود و از این مصیبت هولناک تسلیتی حاصل آید مصنفات و مجامع و رسایل او را یکی از اهل فضل بشعر آورده گوید

سقى الله رب العرش قبر ابن مالك سحائب غفران تغاديه هطلا
فقد ضم شمل النحو من بعد شته وبين اقوال النحاة وفصلا
بالفية تسمى الخلاصة قد حوت خلاصة علم النحو والصرف مكملا
وكافية مشروحة اصبحت تفي لعمري بالعلمين فيها تسهلا
ومختصر سماه عمدة لافظ يضم اصول النحو لا غير مجملا
وبين معناه بشرح منقح افاد به ما كان لولاه مهملا
وآخر سماه باكمال عمدة فزاد عليه في البحوث تفضلا
وصنف للاكمال شرحا مبينا معانيه حتى غودرت به انجلا
ولا سيما التسهيل لو تم شرحه لكان كبحر ماج عذبا وسلسلا

ابن مالک

ونظم في الافعال ايضا قصيدة　　فسهل منها كل وعر وذللا
وارجوزة تحوي مثلث بينا　　مربعه المصراع غرا محجلا
وصنف في المقصور ايضا قصيدة　　وضمنها الممدود ايضا فكملا
واتبعها شرحا لها متضمنا　　بيان معانيها بها متكفلا
واعرب توضيحا احاديث ضمنت　　صحيح البخاري للانام وسهلا
ويكفيه ذا بين الخلائق رفعة　　وعند النبي المصطفى متوسلا
فيا رب عنا جازه الان خيرنا　　جزيت ولينا لم تزل متفضلا
وفي الضاد والظا قد اتى بقصيدة　　واتبعها الجزئي بوزنين اصلا
وبين في شرحيهما كل ما غدا　　على الذهن معتاصا فاصبح مجتلى
ونظم اخرى في الذي يهمزونه　　وما ليس مهموزا بشرح له تلا
وجاء بنظم للمفصل بارع　　رفيع على المنظوم بدعا لما فصلا
وعرفنا بالتعريف للصرف آنة　　اما غدا في كل فضل مفضلا
وفي شرح ذا التعريف ضار كما　　اتى مجملا فيه وبين مشكلا
وصنف فيما جا بافعل مع فعل　　كتابا لطيفا للمهم محصلا
والف في الابدال مختصرا له　　دعاه الوفاق فاق تصنيف من خلا
ونظم في علم القراآت موجزا　　قصيدا اتى للمالكي مجملا
وارجوزة في الضاد والظاء نحوها　　بما لهما معنى لطيفا وحصلا
واخر لمادر اسمه عنزاته　　على نحو نظم الحور منظومة جلا
فجملتها عشرون ثنتا وثمانيا　　فدونكها نحوا وحفظا لتنبلا

یعنی هر بامداد باران مغفرت خدا تعالی تربت ابن مالک را سیراب کناد زیرا که پریشانی نحو وسخنان مجمل نحاة را با خوشترین عبارات تفصیل داد واین افادات را در نظم رساله الفیه که خلاصه اش نامیده بکار برده تمام نحو وتصریف را بر سبیل اختصار در آن رساله بازنمود ودیگر در نظم کافیه قواعد آن دو فن شریف را با کمال سهولت بشرح آورد ومختصری که آنرا عمده لافظ نام نهاده با نهایت ایجاز وفرط اجمال در قوانین نحویه پرداخته است وآنرا شرحی نوشته ودر آن شرح شریف مطالب عالیه آنرا نیک تنقیح کرده اگر آن شرح نمی بود بسی مطالب ارجمند در زاویهٔ اهمال مانده بود ومتن مذکور را تصنیف دیگر در مباحث وعلل اضافات آورده که اکمال العمده نام دارد واکمال را شرحی کرده که از چهره اسرار معانی نقاب خفا بر گیرد وکتاب تسهیل را چنان شرحی گفت که هرگاه بانجام می رسید مانند دریا از تحقیقات شیرین وفواید گوارا موج میزد ودر صنف افعال قصیدهٔ دارد که بدان وسیله راه مباحث فعلیه را

زاد.

ارشکلهای اشکال هموار کرده و در بحر رجز منظومی آورده که هر چهار مصراع را یک قافیه تازه آرایش داده و آن را اکمال الاعلام بمثلث الکلام نام نهاده و نیز در کلمات مقصور و ممدود قصیده‌ای دارد که از ضمیمه ممدودات تکمیل شده و آن قصیده را شرحی از پی آورده که بیان معانی آن را کفیل است صحیح بخاری را توضیحی نوشته که مشکلات احادیث و اخبار آن کتاب را آسان نموده و این سعادت بی نهایت علو شأن او را در انظار مردم و توسل به پیغمبر آخر الزمان صلی الله علیه و آله کفایت کند ای پروردگار بگذار پیوسته رحمت و تفضلت شامل است از جانب سر او بگو بوی ارزانی دارد بدانگونه که اولیا را جبرا او هی او را پاداش بخش در مخرج حرف ضاد و ظاء نظمی آورده که نام آن قصیدة الاعتضاد فی الظاء والضاد است و نیز اشعار دیگری از پی آن در بحر دیگر موزون کرده دار آن دو قصیده هر معنی که ذهن را دشوار است بشرحی آسان نموده و قصیده دیگرش را نظم الاوجز فیما یهمز نامیده و آن را نیز بشرحی که در غیر جمهور است از پی در آورده و کتاب مفصل را باسلوبی لطیف منظوم ساخته و موصل فی نظم المفصل نام نهاده بواسطه کتاب تعریف که در علم تصریف پرداخته خود را نیک شناسانیده که در هر فن او را بر هر کس فضیلت است و در شرح آن کتاب مجملات را تفصیل داده و مشکلات را بیان کرده و در آن صیغ که بوزن افعل و فعل آمده کتابی لطیف تصنیف نموده که مهتم او یا از آن مجموعه بحصول پیوندد او را در مسئله ابدال بر طبق دیگران تألیفی است که در علو شأن از تصنیفات گذشتگان برگذشته است در علم قراآت مختصری نظم کرده که قصیده مالکیه نام دارد و نیز در ظاء و ضاد ارجوزه ساخته است و مباحث دقیقه را بدان ضم نموده است و هم منظومه دیگر دارد که نامش بدست نیاوردم پس جمله آن مصنفات بیست و هشت است جمله آنها را برای نسخه کردن و بخاطر سپردن بدست کن تا دانشوری بزرگ شوی بعضی از اصحاب بصیرت بر آن بیست و هشت تألیف پنج کتاب افزوده و نام آن پنج را در این چهار بیت درج کرده است پس بنا بدین قول عدد مؤلفات و تصنیفاتش سی و سه خواهد بود

وَأَمْلَى كِتَابًا بِالْفَوَائِدِ نَعْتُهُ ... وَآخَرَ تَسْهِيلَ الْفَوَائِدِ وَالْعُلَا
وَصَنَّفَ شَرْحًا لِلْجَزُولِيَّةِ الَّتِي ... غَدَا نَظْمُهَا كَالصَّخْرِ حَتَّى تَسَهَّلَا
وَسَبْكًا لِلْمَنْظُومِ وَفَكًّا لِلْمَخْتُومِ ... عَلَى هَيْئَةِ التَّوْضِيحِ مَا صَحَّ وَانْجَلَى
وَقِيلَ وَشَرْحًا لِلْخُلَاصَةِ فَاسْتَمِعْ ... وَفِي النَّفْسِ مِنْ تَصْحِيحِ ذِي الْقِيلِ

یعنی کتابی املاء کرده که بنام فوائدش ستوده و کتاب دیگرش را بتسهیل الفوائد موسوم ساخته و کتاب جزولیه عیسی بن عبدالعزیز جزولی را شرحی آورده است که صعوبتش بسهولت انجامیده و کتاب سبک المنظوم و فک المختوم را نیز بر مؤلفات گذشته ضمیمت کن و این یک را نیز در شمار آنها معدود دار و آن فاضل بیمانند بر کتاب خلاصه خود که الفیه خوانند شرحی آورده است ولی این سخن منظور است نباید با جمله مصنفات ابن مالک متانت و اتقان ما فوق وصف باشند اکنون از آن همه مجامیع نافعه جز خلاصه الفیه هیچیک بین النحاة متداول نیست و طلاب فن اعراب کثیرا بحفظ آن منظوم لطیف عنایت و اهتمام مینمایند و قرائت و بحث شروح آن همت

دعوت میکارند هرچند ناظم شرحی را که مصنف خود بر خلاصه نموده است باور نداشته ولی ظاهر شواهد صحیح
و صریح تاریخ الاسلام ذهبی بر وجود آن شرح گواه باشند میرمحمد باقر سپاهانی که از افاضل سادات عصر است
در شروح خلاصه استقراء وافی کافی کرده اسامی شراح را بتقریبی در تذکره خود ضبط نموده است چون طالبان علم
و ادب را شرح آن مقال موجب بصیرت و مزید معرفت بود در اینمقام ثبت افتاد شرح ابن ناظم از پسرش
بدرالدین محمد است البهجة المرضیة از مولانا جلال الدین سیوطی است که بطریق مزج پرداخته و تعلم آن این روزگار
زیاده رواج دارد شرح ابن عقیل از شیخ عبدالله بن عبدالرحمن قرشی است برای فرزندان قاضی القضاة
جلال الدین قزوینی املا کرده شرح ابن جابر اعمی از محمد بن احمد بن علی بن جابر اندلسی شرح ابن القواس
شارح آجرومیه و کافیه شرح شمس الدین ابوالفتح بعلی که در شمار تلامیذ ناظم بوی اشارت رفت شرح ابن الوردی
از عمر بن مظفر معری و او برالفیه ابن معطی نیز شرح نوشته شرح محمد بن عبدالرحمن زمردی شارح قصیده برده شرح
شمس الدین محمد بن سلیمان حکری شارح کتاب حاوی شرح ابن خطیب المنصوریه از جمال الدین یوسف بن الحسن
الحموی شارح فرایض المنهاج که از شاگردان جمال الدین شریشی و صدرالدین خابوری بوده اعراب
خالد بن عبدالله الازهری مشهور بترکیب خالد شرح ملا عبدالله شاه منصور طوسی شرح ملا محسن نحوی قزوینی
پوشیده نماند که میر معاصر شرح اخیر را بشمار نیاورده ولی اینک آن شرح بخط مصنف در چهار مجلد در شهر قزوین موجود است
همانا در فن نحو کمتر مصنفی بتتبع آن یافت شود سعدالدین بن عربی کتاب فواید ویرا باین اشعار
مدح آورده

ان الامام جمال الدین فضله — رب العلی ولنشر العلم اهله
املی کتابا یسمی بالفواید لم — یزل مفید الذی یبغی تامله
فکل مسئلة فی النحو یجمعها — ان الفواید جمع لا نظیر له

یعنی امام جمال الدین که خدایش بر همگنان مزیت بخشیده و برای نشر علوم و ترویج فنون توفیقش داده کتابی املا کرد
وآنرا فواید نام نهاده چه همواره خداوندان دانش از آن تصنیف شریف استفادت کنند جمیع مسائل نحو را
جامع است همانا کتاب فواید مجموعه ایست که او را نظیر نیست صلاح الدین صفدی شارح لامیة العجم را
در این مقام لغزشی روی داده چه پنداشته که ابن مالک را تصنیفی موسوم بفواید نباشد و اشعار سعدالدین
در وصف آن کتاب نیست و راجع بتسهیل الفواید است و برحسب توهم خویش گفته هرگاه آن مجموعه که مدح آن است
بفواید موسوم بود مصراع ششم از صنعت بدیعیه بر توریه اشتمال میداشت زیرا که لفظ فواید را دو معنی قریب
و بعید است و در این مقام خود معنی بعید اراده شده ولی دریغ که نامش تسهیل الفواید است و آن
صنعت بدیع براین تقدیر درست نیاید برخی گویند از شرح تسهیل تا باب مصادر فعل ثلاثی بیشتر ننوشت
فرزندش بدرالدین آنرا بپایان برد صفدی گوید ابن مالک خود تمام آن کتاب را انجام داد

پس تلمیذش ابوبکر بن یعقوب شاموری آنرا بگرفت و از خویشتن جدا نکرد تا زمانیکه روح از بدن استادش جدا گشت و او را امکان آن شد که علماء دمشق او را در مسند ابن مالک خواهند نشانید چون تقدیر قضا بر خلاف رضای وی رای زد و ناموسش بحصول نپیوست از مردم دمشق سخت برنجید و خشمگین از آن سرزمین برآمد و راه یمن پیش گرفت و تمام آن نسخه را همراه خویش برد از آنروی بار تمام آن کتاب محروم ماندند و جز قلیلی بدست نیاوردند

ابن ناظم محمد بن محمد بن مالک

ملقب ببدر الدین است صلاح صفدی در وصف وی گوید کان ذکیا فهما حاد الخاطر اماما فی النحو والمعانی والبیان والبدیع والعروض والمنطق جید المشارکة فی الفقه والاصول یعنی ابن ناظم بذکاوت ذهن و جودت فهم و حدت خاطر اتصاف داشت و در جمله آن شش فن بر بزرگان پیشوا بود و هم با فقها و اصولیین نیک همراهی میکرد در روزگار شباب در کسب علوم و آداب بگذرانید قوانین عربیت و دقایق ادب از محضر افادات پدرش ابن مالک بیندوخت تا از حسن مراقبت وی و توجه پدر در مدارج فضل و کمال ترقی بلند قدم نهاد و در دمشق نامش اشتهار یافت پس برخی مردمان میان پدر و فرزند آتش فتنه مشتعل کردند شعله مهر از کانون خاطر ابن مالک زبانه کشید خرمن مهربانی بسوخت لاجرم ابن ناظم برگ سفر ساز کرده از جور زمان جوار پدر را از دست بداد و بجانب بلده بعلبک رخت برکشید یکچند در آنجا مقیم گشت و هم در آنجا بر بساط تدریس بنشست و نشر علوم و ترویج فنون پرداخت زمره از افاضل مانند شیخ بدر الدین ابن زید و غیره شاگردی وی اختیار نمودند همچنان بر این وتیره بماند تا آنگه پدرش در خاک تیره پنهان شد پس او را از بعلبک بدمشق خواستند و بالارث والاستحقاق مقام پدر بوی مفوض داشتند و او مسند ابن مالک بر وظایف تدریس و امامت عادلیه و دیگر مشاغل باستقلال یافت و از مصنفات در فنون ادب تصنیف کرد شرح خلاصه شرح کافیه شرح لامیه تکمله شرح تسهیل ناتمام مانده متون این چهار شرح از پدرش ابن مالک بوده کتاب المصباح فی اختصار المفتاح در علم معانی کتاب روض الاذهان نیز در معانی شرح الملحه شرح الحاجبیه مقدمه در عروض مقدمه در منطق وغیر ذلک گویند در حفظ مرتبت و پاس شان خود اهتمامی نداشت و حب مطایبات و ملاعبات بر طبعش غالب بود و با مردمی مخالطت کردی که معاشرت و مصاحبت امثال ایشان مانند او را شایسته نبود و بدین علت جمال عدالتش در نزد عامه از پیرایه قبول عاطل بود جلال الدین سیوطی گوید از آن قدرت که ابن مالک خود در نظم سخن و سرودن شعر داشت پسرش را اصلا نصیب نیفتاد با آنکه در مواد آن صنعت ارجمند از نحو و معانی و بیان و عروض و بدیع زیاده قادر بود از گفتن شعری عاجز بود بالجمله چهارده سال بعد از پدر زنده ماند و در سنه ششصد و هشتاد و شش هجری در دمشق بمرض قولنج بمرد و مردم آن بلاد بر فوت وی زیاده افسوس خوردند

ابن سریج احمد بن عمر

پسرزاده سریج بن یونس بن ابراهیم بن حارث مروزی است که از معارف زهاد و اصحاب کرامات بشمار میرود ابن سریج خود رئیس شافعیان و مروج مذهب ایشان بود و طریقت محمد بن ادریس بوجود او رونق گرفت و فقدان امام

ونیمی جوابات وضع سؤالات وانکار آنها بالتمام وظیفه نمود پس نیم نقد از آن اوست آنگاه جمله را جواب گفت مخالفین وی جمیع جوابات را در باب باطل ندانند بلکه برخی صواب وبرخی خطا شناسند چون موارد اختلاف با موارد اتفاق مقابل کنیم یک نیم بالاتفاق مورد اتفاق باشد پس سه ربع خاص وی باشد ویک ربع با وی او وسایر فقها بالاشتراک ماند همینکه آمد از ابن سریج که خود مذهب شافعی داشت در حق بوحنیفه اینچنین تصدیق شنید عقیدت خویش کرد اند وازطعن وغیبت وی توبه کرد جماعتی از ارباب طبقات واصحاب تذکرات چنین نوشته اند که ابن سریج را رتبت علم ومقام ترویج تجدید انجامید که در سلک مجددین دین انتظام یافت ومجدد دین العالم ویا سلطانرا گویند که عهد وی با راس یکی از مأة هجری مقرون افتد واز دشمنان اسلام ویا مخربان دین گروهی را براندازد ویا انبوهی را مطیع شرع سازد وازینجهت مذهب حق را قوتی جدید پدید گردد وملت حنیف را رواجی کامل حاصل آید واین از طریق عامه بروایت واز فریق خاصه بتجربت ثابت شده که چون سنین تاریخ هجری یکی از عقود مآت بر آید بر سر مأئه جدید بی تخلف عالمی بشود وگرنه سلطانی مظفر قواعد آئین حق را استحکامی تمام بخشد واصول کیش باطل را استیصالی بکمال آورد چنانکه در کتاب آثار البلاد که از نفایس تصانیف فن جغرافی است در ذیل شرح اخبار شیراز آورده که ولید بن حسان گفت روزی در مجلس قاضی ابو العباس بن سریج دیدم از حاضران محفل دانشمندی کهنسال ازجای برخاست وروی سوی ابن سریج داشت وگفت حضرت قاضی را بشارت باد که خدای عز اسمه بر سر هر صد سال از هجرت مردی بزرگ همت در دولت اسلام برانگیزد وآورا سخت قوی دست وعظیم مبسوط الید نماید تا اساس ضلال از بیخ منهدم سازد وبنیاد رشاد از نو مستحکم کند چنانکه در مأئه اولی عمر بن عبد العزیز را برانگیخت تا بدعتهای آل امیه را یکباره برانداخت وآئین سنت رسول را آذینی تازه بربست ودر مائه ثانیه محمد بن ادریس شافعی را فرستاد تا اساس قیاس را پایدار داشت وگلزار اخبار را شاداب نمود ودر مائه ثالثه ترا مبعوث فرمود وتأیید تجدید دین ورواج شریعت سید المرسلین با تو همراه کرد تا در تشیید مبانی ملت احمدی مساعی جمیله مبذول داشته طبقات مردم را از مغوله ضلالت نجات بخشی وبسر چشمه سعادت ارشاد فرمائی راوی گوید چون آن عالم شامی منثور سخن را بهیچ موزون کشید واین شعر سرود

اثنان قد مضیا فبورک فیهما　　عمر الخلیفة ثم خلف السؤدد
الشافعی الالمعی المرتضی　　خیر البریة وابن عم محمد
ارجو ابا العباس انک ثالث　　من بعدهم سقیا لتربة احمد

یعنی از مجددین دین ومروجین آئین دو کس درگذشت نخست عمر بن عبد العزیز که خلیفتی مسلمانان داشت ودیگری نژاد بزرگواری امام شافعی که پسر عم رسول بود یا ابا العباس امید که ثالث ثلثه تو باشی وبازار رسول مختار را رونقی جدید بخشی یافعی پس ازین روایت گوید در تاریخ چنین یافته ام ولی آنچه حافظ ابو القاسم بن عساکر در تبیین

مجدد دین رای زده بر خلاف این است گوید عقیدت مختار و رای استوار بر آن رود که در راس ثلثمائه مروج دین
امام ابو الحسن اشعری بوده چه در زمان او رؤسای بدع و کبرای احداث در اصول اسلام و مباحث فن کلام بسی عقاید
فاسده و آرای کاسده رواج داده بودند و مریدان ایشان بر حسب اهواء باطله خویش آشکارا سخن میکردند از این روی
بر مبانی ملت و شریعت و آثار سنت و جماعت علایم اندراس و اضمحلال روی داد و مردم را با قامه اساطین حق و فسخ
اساطیر باطل بیشتر از معرفت فروع و حفظ تکالیف حاجت افتاد پس خدای تعالی ابو الحسن اشعری را برانگیخت تا بنیروی
براهین مستقیم و اتقان قوانین قویم بحفظ و صیانت مذهب قیام نمود و طریقه پیروان سنت اختیار کرد و اقاویل مبتدعین را
برانداخت و ترهات ایشان بدلایل قاطعه و حجج لامعه مردود ساخت لاجرم ابو الحسن اشعری سزاوارتر است
بر آنکه او را در راس مائه ثالث مجدد دانیم و در زمره کسانیکه در حدیث نبوی بر وجه ابهام بدانها اشارت رفته
مروج شناسیم و یکایک مصداق این موضوع در راس آن مائه مخصوص خواه ابن سریج قاضی باشد چنانکه مصنف آثار البلاد
گفته و خواه ابو الحسن اشعری چنانکه مؤلف مرآة الجنان آورده خود داستان ترویج و تجدید مسلم و مجرب است و میر سید شریف
استرابادی در مکتوبی که در این باب با میر تیمور گورکان فرستاده بر این معنی اجماع علماء مسلمین ادعا نموده بلکه از طریق اهل سنت
و جماعت چنانکه اشارت رفت حدیث نبوی مروی افتاده که ابو هریره گفت از رسول خدا شنیدم که فرمود
إنّ الله یبعث لهذه الامة علی رأس کل مائة من یجدد دینها پس اگر در مصادیق خلافی باشد بر عنوان زیانی نرسد
با آنکه دانشوران متتبع و تاریخ نگاران متدرب بر تحقیقی که فاضل طیبی در شرح مصابیح نبوی آورده با این عبارات مختلف
توفیق داده اند و با این کلمات متشتت جمع نموده اند طیبی در شرح این خبر گوید ارباب فنون و اساتید علوم هر یک در تاویل
این حدیث سخنی گفته و هر کدام بر حسب صلاحت خویش از مجددی نام برده ولی تحقیق آنست که این خبر مبارک بر عموم
باید حمل نمود زیرا که لفظ من چنانکه در کتب ادب و علم اصول مبرهن شده از کلمات عموم است پس حدیث شامل هر گروه
از بزرگان اسلام خواهد بود و اختصاص بفرقه دون فرقه دیگری نخواهد داشت چه همچنانکه احتیاج مسلمین بفقها و انتفاع
مکلفین از مجتهدین بسیار است احتیاج و انتفاع ایشان با ولو الامر و سلاطین و وعاظ و محدثین و زهاد و مقرئین
بسیار باشد از آنکه سلطان پاس شریعت کشد و محدثان نشر سنت کنند و واعظان نظم تهذیب دهند و مقریان ضبط قرآن
نمایند و قس علیهذا پس بحکم اشارت و بشارت این خبر بایستی بر سر هر صد سال سلطانی مروج و فقیهی مجدد و محدثی محیط
و مقرئی کامل و واعظی عامل قائم باشند که جمله در اعلاء کلمه اسلام و اطفاء نائره ضلال از دیگر ابناء جنس خویش که در طول
آن مائه گذشته اند امتیازی بنهایت یابند و اختصاصی بکمال جویند آنگاه طیبی مجددین مذهب را از هر فرقه شمردن
گیرد و گوید بر راس مائه نخستین از اولو الامر عمر بن عبد العزیز اموی بود و از فقهاء امام محمد بن علی الباقر صلوات الله علیه
و از قراء عبد الله بن کثیر و از محدثین ابن شهاب زهری و بر راس مائه دویم از اولو الامر مامون عباسی بود
و از فقهاء شافعی و از رؤساء حنفیه لؤلؤی و از علماء مالکیه اشهب و از ائمه امامیه علی بن موسی الرضا ع و از قراء
یعقوب حضرمی و از محدثین یحیی بن معین و از صوفیه معروف کرخی و بر راس مائه سیم از اولو الامر مقتدر بالله

ابن سریج

وازفقهاء ابن سریج شافعی طحاوی حنفی وابن جلال حنبلی وکلینی امامی وازمتکلمین ابوالحسن اشعری وازقراء ابوبکر احمد بن موسی بن
مجاهد وازمحدثین ابوعبدالرحمن نسائی وبرراس مائه چهارم ازاولوالامر مقتدر بالله بود وازفقهاء ابوحامد اسفرائنی شافعی وابوبکر
خوارزمی حنفی وابومحمد عبدالوهاب مالکی وابوعبدالله حسین حنبلی وعلم الهدی شریف امامی وازمتکلمین قاضی ابوبکر باقلانی
وازمحدثین حاکم بن بیع وازقراء ابوالحسن حمامی وازصوفیه ابوبکر دینوری وبرراس مائه پنجم ازاولوالامر مستظهر
بالله بود وازفقهاء ابوحامد غزالی شافعی وقاضی محمد مروزی حنفی وابوالحسن اغوی حنبلی وازمحدثین رزین عبدری
وازقراء ابوالعز قلانسی اینجماعت ازملوک وغیرهم هریک برسراین پنج صد درشعار وشغل خود مشارالیه بودند
وازشرع شریف ودین حنیف ترویجی بسزا نمودند تا اینجا ترجمه عبارت طیبی بود. حالی که سیاق سخن واسلوب کلام
کمیت کلک بدین مقام راند مارا داعی تناسب نگارش نامه سید شریف بخواند هرچند مضمون آن مکتوب چنانکه ملکزاده دانشمند
وزیرعلوم علیقلی میرزا سابقا لفظ بلفظ نقل فرموده بودند وبگاه تسطیر اینمقام اعلام فرمودند باسائر کتب سیر موافق نیاید وتاریخ ترویج
چندکس ازمجددین سلاطین که میرزا نام برده از روی ثبات مصادف نگردد ولی تکمیل مراد را از ایراد آن گزیر نیست که از
شیخون این اصل وفنون این قول است میر خود بر سر مائه هشتم صیتی مشهور ونامی مذکور داشت ومعاصر امیر صاحبقران
تیمور گورکان بود چون امیر بیشتر ممالک آسیا از ترکستان وایران ودشت قبچاق وهندوستان وروم تسخیر کرد
درجمیع ممالک محروس بساط ترویج شرع بگسترانید ومنبر نشر احکام برپای داشت بهر معموره دانشمندی کامل فرستاد
وهر دانشمندی را رتبه لایق بر نهاد فلاجرم رؤسای شریعت بثنا ودعا لب گشودند وبزرگان طریقت بامدادش
همت نمودند منجمله میرسید شریف که درفنون دانش برعلماء آفاق تفوق داشت برتصدیق تجدید وتحقیق ترویجش
مکتوبی متقن بنگاشت امیر از قرائت آن سجل عظیم خوشدل گشت ومحض مباهات تمام آنعبارات در تزوک نوشت چنانکه
خود گوید اول تزوک که از مشرق دلم سرزد رواج دین وتقویت شریعت محمدی صلی الله علیه وآله بود ودر ممالک
واقطار وامثال عالم دین اسلام وشریعت خیرالانام رواج دادم وسلطنت خود را بشریعت آراسته ساختم وتزوک
ودین مبین چنین کردم که یکی ازسادات ذوی القدر را بصدارت اهل اسلام مقرر کردم که ضبط اوقاف نماید ومتولیان تعیین کند
وهرشهری وبلدی اقضی القضاة ومفتی ومحتسب معین سازد وسیورغال ووظائف ازبرای سادات وعلما ومشایخ وارباب استحقاق مقرر
وقاضی ازبرای عسکر ورعیت نصب نمودم وبهرمملکتی شیخ الاسلام فرستادم که اهل اسلام را ازمعاصی بازدارد وامر معروف نماید وامر کردم که درهر شهری مساجد
تعمیر نمایند وبرسر راهها رباطات بنا کنند وبرسر نهرها پل ببندند وعلما ومدرسین بهر شهری تعیین کردم که اهل اسلام را مسائل دینی وعقاید شرعی تعلیم دهند وعلم
از تفسیر وحدیث وفقه بمسلمانان درس گویند وامر نمودم که صدر وقاضی مهمات شرعی ممالک محروسه را بعرض من رسانیده باشند وامیر عدل تعیین نمودم
که مرافعات عرفی سپاه ورعیت را بعرض من رسانند چون تزوک دین نمودم ودر بلاد اسلام شریعت را رواج دادم آوازه رواج دین واسلام بسامع صلحا
وکبار اهل اسلام رسید وعلمای اسلام فتوی نوشتند که چون حق تعالی در هر صد سال مروجی ومجددی ازبرای رواج وتجدید دین محمدی صلی الله علیه وآله
برمی انگیزد ودراین صد هشتم تجدید دین امیر صاحبقران نمود وپس مجتهد دین محمدی ایشان باشند ومیرسید شریف که از فحول علمای زمان است ایضا بکتوبی
علمای خلف وسلف برین رفته که در هر صد سال بعد ازحضرت رسالتپناه الله تعالی ازبرای رواج دین محمدی مجددی می انگیزد چون این هشتصد سال امیر صاحبقران

رواج داده اند در اقطار و امصار عالم دین و اسلام رواج یافته تحقیق رسید که مروج دین امیر صاحبقران است
و صورت مکتوب این است اللهم انصر من نصر دین محمد و اخذل من خذل دین محمد چون از زمان
هجرت حضرت رسالت پناهی الی یومنا هذا هشتصد سال گذشته و در سر هر صد سال الله تعالی و تقدس از برای رواج دین رسول
و حبیب خود مروجی و مجددی برانگیخته که تجدید دین و ملت آنحضرت نماید الحمد لله که در سر صد هشتم الله تعالی امیر صاحبقران را
مجدد و مروج دین اسلام برانگیخته که دین محمد را در بلاد و ممالک رواج داده اند و از آنچه علمای سلف از احوال
مجددان دین تتبع نموده اند و در تصانیف خود نوشته این اثری از آن است در سر مائه اول از هجرت مجدد دین
عمر بن عبدالعزیز است که چون دین اسلام بواسطه لعن و طعن که خوارج در منابر بر حضرت علی میکردند ضعیف شده بود
بر طرف ساخت و بغض و عداوت که میان اهل اسلام بوقوع آمده بود چنانچه گروهی خلفای راشدین را لعن و طعن
مخصوص میداشتند و جمعی دیگر بر امیر المؤمنین علی و حسین و عباس لعن میکردند رفع نمود و تجدید دین کرد
در سر مائه دویم مجدد دین مأمون الرشید است که هفتاد و دو مذهب باطله را بر طرف و منسوخ ساخته مذهب
بر حق سنت و جماعت را رواج داد و علی بن موسی بن جعفر را رضی الله عنهم بخراسان طلب نمود و ویرا ولیعهد
گردانید و باذن وی در مملکت تصرف مینمود و در سر مائه سیم مروج دین محمدی مقتدر بالله عباسی است که چون
قوم قرامطه که رئیس ایشان ابوطاهر بود بر مکه معظمه مستولی شد وی هزار محرم را در روز عرفه قتل نمود و بدرجه
شهادت رسانید و حجر الاسود را از ارکان کعبه برکند و بلاد اسلام را خراب کرده قتل و غارت مینمود و بدینجهة
دین اسلام ضعیف شد مقتدر بالله تیغ بر آنقوم کشید و ایشانرا برانداخت و دین اسلام و شریعت را رواج داد
و در سر مائه چهارم از مروجان دین محمدی صلی الله علیه و آله و سلم عضد الدوله دیلمی است که چون بواسطه فسق و فجور
مطیع لامر الله عباسی و ظلم توابع و لواحق وی دین اسلام ضعیف شده بود و در بلاد اسلام انواع فسق منهیات
شیوع یافته بود عضد الدوله ویرا از خلافت معزول و پسر وی طایع را ولیعهد ساخت و عضد الدوله خود متصدی
رواج دین شد در رفع و دفع بدعت و نامشروعات و ظلم و جور نموده شریعت محمدیرا رواج داد در سر مائه پنجم
مروج دین و شریعت سلطان سنجر بن ملکشاه است که شیخ احمد جامی و حکیم سنائی معاصر وی بوده اند و بدکیشان پدید بود
در آن ایام ملاحده و جهال دین اسلام را ضعیف ساخته بودند وی بقتل و قمع ملاحده مبادرت نموده و بر تربیه
در اطاعت و متابعت دین محمدی مبالغه مینمود که خلاف شریعت از وی امری سر نمیزد در سر مائه ششم مجدد دین
غازان خان بن ارغون خان بن هلاکو خان است که چون دین اسلام بواسطه استیلای کفره ترکستان ضعیف شد الله تعالی
غازان خانرا با صد هزار ترک بدبخت که همگی یکمرتبه در صحرای لار بدست شیخ ابراهیم حموی ایمان آورده مسلمان شدند
و زبان بکلمه طیبه لا اله الا الله محمد رسول الله گویا ساختند و آثار کفر و بدعت برانداختند و شریعت را در بلاد و امصار
رواج دادند و در سر مائه هفتم الجایتو سلطان ارغون خان است که ملقب بسلطان محمد خدابنده است که در سنه ذکر
بعد از برادرش غازان خان بر تخت سلطنت نشست چون بسامع وی رسید که دین محمدی مرتبه ضعیف شده

ابن سریج

که در نماز بعد از تشهد صلوات بر محمد و آل محمد نمیفرستند خود برخواسته بمسجد جامع سلطانیه حاضر آمد و حسب الحکم احضار علماء اسلام نموده
و از فضایل در باب صلوات فرستادن بر محمد و آل محمد سؤال کرد علما باتفاق گفتند که بحکم خدایتعالی صلوات بر محمد و آل محمد
باید فرستاد و در اینوقت جمعی از علما گفتند که امام شافعی نماز را بدون صلوات بر محمد و آل محمد فاسد شمرده و جمعی گفته
و جمعی گفتند که امام اعظم ابوحنیفه فرموده که صلوات بر محمد و آل محمد مقرون نباشد نکرده است آنگاه از علما سؤال کرد که چرا بر دیگر
پیغمبران آل و نبی در صلوات ذکر نمی‌کنند و در صلوات بر خاتم انبیا ذکر میکنند چون علما در جواب فرو ماندند سلطان گفت مرا
در جواب این سؤال دو دلیل بخاطر میرسد اول آنکه چون دشمنان وی را ابتر خواندند ایزد تعالی ابتر برای ایشان انداخت
که نسل ایشان منقطع شده و اگر باشد هم ایشان را کسی نشناسد و نام نبرد و ذریت آل پیغمبر اینقدر رسیدند که تعداد ایشان را
جز خدایتعالی دیگری نداند دوم صلوات بمتابعت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم بر ایشان درود میفرستند و دیگر آنکه ادیان
جمیع انبیا و رسل و عمل ایشان در معرض نسخ و تبدیل بود و امضای احکام دین ایشان علی الدوام لازم نبود بخلاف دین
محمدی صلی الله علیه و آله و سلم که تا قیامت تبدیل و تغییر در آن راه نخواهد یافت پس بر متابعان آنحضرت لازم است
که در صلوات بمتابعت نام مبارک آنحضرت را که ذکر میکنند اولاد را نیز ذکر کنند تا بر امت معلوم شود که حامیان دین
محمدی و مفسران وحی الهی و حافظان شریعت احمدی ایشانند و وارثان علوم انبیا و مرسلین و علوم دین و فرایض اسلام
از ایشان فرا گیرند و متابعت و حرمت ایشان را از لوازم شمارند چون سلطان این کلمات را بر زبان راند زبان
بر صلوات پیغمبر و آل پیغمبر گشادند آنگاه سلطان گفت که چون اول آل محمد علی و آخر ایشان محمد مهدی موعود است پس ما را
که در ملک محمد بدون اذن اولادش تصرف نمائیم و اگر نمائیم غاصب باشیم چون کلمات سلطان محمد بمسامع خواص و عوام
رسید همه علما اذعان نمودند و بعد از اذعان علما سلطان امر نمود که چون حقیقت بر این منوال است باید که خطبه بنام تمام
اهل بیت بخوانند و سکه بنام ایشان بزنند و آنچه علما در اینوقت فتوی نوشته اذعان نموده اند این است که انجا که
سلطان مروج دین و شریعتند در سر مائه هشتم امیر صاحبقران است که در امصار و اقطار عالم شریعت را رواج
و سادات و علما را اعزاز و احترام نموده و باذن او ذریت آل رسول الله در ملک او تصرف کرده اند چون مکتوب
میر سید شریف بمن رسید حقتعالی را شکر گفتم و بمحمد و آل محمد التجا بردم که مرا تجدید دین و شریعت حاصل آمد و مکتوب را
نزد پیر خود فرستادم ایشان در حاشیه همان مکتوب نوشتند که مروج دین و شریعت تیمور صاحبقران ایده الله تعالی
معلوم نماید که این موهبتی است عظمی و تائیدی است کبری که آن قطب السلطنه را الله تعالی توفیق تجدید دین و رواج
شریعت ارزانی داشته بیفزا تا بیفزایند چون مکتوب موشح بخط پیر من رسید تعظیم و احترام سادات و علمای اسلام
بجای آوردم و در رواج شریعت بیشتر از پیشتر سعی کردم و امر کردم که صورت این مکتوب را در دفترخانه وقایع ثبت نمایند
کلام صاحبقران گورکان در اینمقام بپایان رفت و اکنون که از تاریخ هجرت رسول یکهزار و دویست و نود و
پنجسال برآمده و تا راس مائه جدید پنجسال کامل مانده علماء اقطار و عرفاء آفاق بالاتفاق فال ترویج و قرعه تجدید
بنام همایون صاحبقران عهد ابو المظفر ناصرالدین شاه قاجار مدالله ظله العالی زده اند و بعضای باطن و فراست آن

الانوار

از سعادت طالع و یمن اقبال آن پادشاه اسلام پناه که روزگارش بکام و دولتش مستدام باد چنان استنباط فرموده که بر سر این مائه آیهٔ مساعی مشکور آن سلطان منصور دولت اسلام قوی و بساط ضلال منطوی گردد و قواعد شرع شریف استحکامی دیگر گیرد و بازار ملت حنیف رواجی از سر پذیرد و بگذرد که روزگار اسعد مسعود پای ظهور مهدی موعود ممدود آید و ایام فیروزی مامول با دولت مسئول موصول گردد اَللّٰهُمَّ حَقِّقْ بِفَضْلِكَ ظُنُونَنَا وَاَقِرَّ بِذٰلِكَ عُيُونَنَا وَيَرْحَمُ اللّٰهُ عَبْدًا قَالَ اٰمِيْنًا قاضی ابن خلکان اربلی در ذیل ترجمهٔ ابن سریج گوید در خبری خواندم که سریج نیای قاضی ابوالعباس احمد مردی عجمی بود و زبان عرب نمیدانست وقتی باری تعالی را در خواب دید با وی بپارسی سخن گفت و در انجام مکالمت خطاب آمد که ای سریج طلب کن او در جواب سه بار گفت یا خدا بسر صاحب روضات گوید گویا مثلی که در نظیر این مقام با پیر مردم عجم معروف است که گویند رحمن بسر از یککلام ناشی شده بالجمله ابن سریج بعزت و ریاست میبود تا در ماه جمیدی الاولی از سال سیصد و شش بمرض موت مبتلا گشت در بیست و سوم آن ماه در واقعه دید که روز رستخیز بر پای شده و از جناب جلال خطاب کبریائی رسید که اَيْنَ الْعُلَمَاءُ پس بیدرنگ علما را در موقف بازپرس حاضر داشتند ندای خدای عزوجل بانقوم آمد که مَاذَا عَمِلْتُمْ بِمَا عَلِمْتُمْ یعنی از آن علم که آموختید کدام عمل نمودید ایشان در جواب گفتند یَا رَبِّ قَصَّرْنَا وَاَسَأْنَا یعنی بارالها در عمل کوتاهی نمودیم و بد کردیم پس دیگر باره آن خطاب در رسید بدانسان که گوئی جوابی دیگر میطلبد خود گوید من زبان ضراعت گشودم و عرض نمودم یَا رَبِّ اَمَّا اَنَا فَلَيْسَ فِيْ صَحِيْفَتِيْ الشِّرْكُ وَقَدْ وَعَدْتَنَا اَنْ تَغْفِرَ مَا دُوْنَهَا یعنی ای پروردگار اما نامه عمل من از شرک خالی است و تو خود وعده فرمودی که از گناهان آنچه مادون شرک است ببخشائی همینکه من این سخن در موقف عرض رسانیدم خطاب آمد که اِذْهَبُوْا فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ یعنی بروید که جمله بیامرزیدم ابن سریج بعد از این واقعه سه روز بماند و در بیست و ششم آن ماه درگذشت و در حجره که در قرب محلهٔ کرخ در سویقهٔ غالب از جانب غربی بغداد داشت مدفون گشت

سریج بضم سین مهمله و فتح راء مهمله و سکون یاء مثناهٔ تحتانیه و جیم معجمه

ابوحیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان

از فحول مشایخ مائهٔ هشتم هجری است اشتهار علم و انتشار کمال وی به انهد مشرق و مغرب عالم را محیط بود مقام او در میان متاخرین نحاة چنان است که سیبویه در عداد قدماء ارباب طبقات و اصحاب تذکرات در تمجید فضایل و تعریف مصنفاتش عباراتی آورده اند که کس را در بادی رای و نظر مه جمعا از انکه آنجمله ستایش در توصیف باغراق و مبالغت حمل نماید گزیر نماند چون شرحی که صلاح الدین صفدی در کتاب اعیان العصر و اعوان النصر نگارش داده از جمیع کلماتی که در اینباب بنظر رسیده بمزید ملاحت ممتاز بود بنقل عبارت و تلخیص ترجمه وی کفایت رفت گوید اثیر الدین ابوحیان الاندلسی الجیانی کان امیر المؤمنین فی النحو والشمس السافرة شتاء فی یوم الصحو والمصرف فی هذا العلم فالیه الاثبات و

منه ۱

ابوحیان غرناطی

١٢٨

النحو لو عاصر ائمة البصرة لبصرهم او اهل الكوفة لكف عنهم اتباعهم السواد وحذرهم من لحنه كان
سيبويه في وطنه بغداد ان كان طريدا واصبح به التسهيل بعد تعقيده مفيدا وجعل من شرحه تشرح
جنة رائق النواظر توريدا ملاء الزمان تصانيف واما لعز الايام بالتاليف تخرج به ائمة
هذا الفن وردوا لهم في عصره منه سلافة الدن فلو رآه يونس بن حبيب لكان بغيضا غير محبب او
عيسى بن عمر لاصبح من تقصيره وهو محدب او الخليل لكان بعينه قذاه او سيبويه لما ازدرى من مشكل
الزنبورية بردا او الكسائي لاعراه حله جاعند الرشيد اياسا او الفراء الفرمه ولم يقسم ولد المامون تقديم مالديه
او الزيدي لما ظهر تقصيره من مكانيه او الاخفش لاخفى جملة من محاسنه او ابو بكر لما عرّ بنصب الشعوب عيده او ابو عمر لاشتغل بتحبيه عن دونه
الثعلبي بعربيه او السكري لما راى كلامه في المعاني والاحلام او المازني لما زانه قوله ان مصابكم رجلا

خلاصه معنی بلغت پارسی آنکه آن استاد یگانه در سلسلهٔ شیوخ ادبیت چنان است که خلفاء امت در جمهور رعیت و فروغ
ضمیر منیرش بر امثال به روشنی بخشد که خورشید تابان بر روزنی بی حجاب سحاب از فضل ریشتان وی را در علم اعراب چندی
تصرف و قدرت رد و قبول چندان است که گوئی در صناعت نحو لوح اثبات و محو بدو اختصاص یافته اگر ائمه
بصرتین معاصر بودی بر بصیرت ایشان بیفزودی و اگر با نحاة کوفه ملاقات نمودی انبوه تلامذه و اقوام از متابعت
اساتید تحذیر فرمودی کتاب سیبویه پس از آنکه آواره و مطرود بود بوجود ابوحیان در جایگاه خویش بار گشود
و تسهیل ابن مالک با همه اغلاق و تعقید به بیان وی روشن و سفید آمده و آن ناظر بوستان فضائل بشعاب آن کتاب
شرحی توضیح کرد که نواظر بینندگان مانند گلستان باعجاب آورده و بدست وی ضمیر ظرف زمانه با تصانیف ملامال
مشحون ساخت و از جواهر تالیفات گردن روزگار را انبار نمود پیشوایان فن اعراب بتعلیم و ارشاد او راه آداب
فرا گرفتند و بعصر وی باده خم کمال از درد شبهات صافی و زلال آمد اگر دیدارش یونس بن حبیب را نصیب
افتادی نزد وی بعکس محبوب نشدی و اگر عیسی بن عمر ثقفی در پایه فضل او نظر کردی بفرط تقصیر خویش منفعل و خمیده
و اگر خلیل بن احمد فراهیدی وی را بدیدی در چشم کتاب عینش خاشاک اعتراض فرو شدی و اگر سیبویه معاصرش بودی
مداکاوه که در مسئله زنبوریه بر کسائی غالب شد بر دوش خویش با تشریف افتخار در آستین بیاراستی و اگر کسائی
حضورش دریافتی بجایگاه و تقرب رشید نرسیدی و اگر فراء زمان او ادراک نمودی از سطوت مباحثش
راه فرار جستی و فرزندان مامون عباسی از پی تعظیم تقدیم پای افزار وی تقسیم نکردندی و اگر ابومحمد یزیدی
تحقیقاتش شنیدی زیاده بر نقص خویش اعتراف آوردی و اگر اخفش مصنفات شریفش بدیدی محاسن
فتاوی خویش پرده خفا در پوشیدی و اگر ابوعبیده لغوی بیادی فصاحتش بسمع انصاف ننیوشیدی
در توهین شعب عرب سخت نکوشیدی و اگر ابوعمرو بن علاء مقری از خدمتش سعادت اندوختی بعلاج کنائی خود
اشتغال جستی و عقاید قوم در اسم وی با بیت و نحو لی بیوستی و اگر سکری را با او سرهمسری بودی از بعضی
شیرینش حلاوت قبول معزول نمودی و اگر مازنی را با وی اتحاد زمان افتادی در تقویت جاریه مغنیه و اداء دلائل

ابوحیان غرناطی

۱۲۹

مع ابوحیان آن استاد بیمثال در شهر شوال از سال ششصد و پنجاه و چهار هجری اتفاق در نزدیک و مسقط الرأس وی مدینهٔ غرناطه است که از بلاد قدیمه ممالک اسپانیه بوده چون بدایرهٔ تحصیل قدم نهاد نخست از پی کتاب مناقب اعراب به پیش نحاهٔ مغرب آغاز مراودت کرد و در حوزهٔ تدریس جمعی از اساتید نحو مانند ابوالحسن ابدی و ابی جعفر بن زبیر و ابن صائغ و ابوجعفر لبلی حق ریاضات و تحمل افاضات بجای آورد و فن قرائت از خطیب ابومحمد عبدالحق بن علی بن عبدالله بیاموخت و قرآن مجید بیست دور با جمیع مذاهب قراء نزد وی ختم کرد و هم با قرائت خطیب حافظ ابوجعفر احمد غرناطی المعروف بابن الطباع بتکمیل پرداخت و دیگر بار در حضرت خطیب حافظ ابی علی حسین بن عبدالعزیز المشهور بابن ابی الاحوص از فاتحهٔ کتاب تا آغاز سورهٔ حجر قرائت نمود تا در تمام قرائات سبعه مهارتی کافی و خبرتی کامل بهم رسانید آنگاه برای اخذ احادیث رسول و حفظ اخبار نبوی ملازم مجالس محدثین و اکابر اخبار متین شد در هر بلد از حافظی نام شنید و از محدثی نشان یافت در ادراک حضور و کسب فوائدش تقصیر نکرد چنانکه گویند مشایخ وی در فن حدیث بچهارصد و پنجاه نفر رسید که از عموم آن جماعت استجازت کرد و اجازت روایت یافت و علم فقه نزد شیخ علم الدین عراقی بخواند و در اصول فقه و صناعت منطق واندکی از علم کلام استاد ابوجعفر بن زبیر را تلمذ نمود کتاب مستصفی غزالی و کتاب اشارهٔ باجی از او استماع کرد و در تشیید قواعد میزان نزد بدرالدین محمد بن سلطان بغدادی استوار ساخت تا آنکه در عهد اساتید خویش بساط تدریس بگسترد و طلبهٔ صناعت ادب و فن قرائات و علم حدیث و معرفت تفسیر و غیر ذلک از جمیع بلاد اسپانیا و بسیاری از شهرهای آسیا بدو گرد آمدند و در چند کبار مشایخ و عظمای اساتید خویش با ملازمت و اقراء آیات و تعلیم ادبیات پرداختن گرفت جمعی کثیر و انبوهی عظیم از شاگردان وی بمقام استادی فرا رسیدند و هم در عهد ابی حیان بتدریس و افادت اشتغال جستند علی الجمله جلالت شان و علو رتبت وی در سلسلهٔ علما بیش از اندازهٔ اختصار است صلاح الدین صفدی که خود از اجلهٔ افاضل زمان بفضل و افراد معدود و شود و بسبک اجازت با فکان وی معلوم باشد در صفت ابوحیان گوید

لم ار فی اشیاخی اکثر اشتغالا منه لانی لم اره قط الا یسمع او یشتغل او یکتب و لم اره علی غیر ذلک

یعنی من در میان استادان خود کسی بکثرت اشتغال ابوحیان ندیدم چه من هیچگاه خدمتش در نیافتم جز آنکه یا علمی بر وی قرائت میکردند و او استماع میکرد و یا آنکه خود بافادت مشغول بود و دیگران اصغا مینمودند و یا آنکه بجمع و تألیف و کتابت و تصنیف میگذرانید هرگز در غیر این سه حال وی را دیدار نکردم و خود را بحکم عزم الزام داده بود که بشغل درآید نپردازد مگر یا در الکتاب سیبویه و یا در تسهیل ابن مالک و یا در مصنفات خویش مقدمهٔ ابن حاجب را در نحو هیچ وجه نپسندیدی و بسیار و گفتی که هذا نحو الفقهاء و در لسان وی جزئی لکنتی پدیدار بود چنانکه بر حسب عادت مردم اسپانیا در محاورات حرف قاف را قریب بکاف اداء کردی ولی هنگام قرائت کلام الله آن حرف نیز مانند دیگر حروف پسندیده و نیکو گفتی اتقو شیخ کمال الدین ادفوی گوید و جری علی مذهب کثیر من النحویین فی تعصبه للامام علی بن ابی طالب رضی الله عنه التعصب المبین یعنی ابوحیان نیز بسان بسیاری از نحویین در حق امیرالمؤمنین علی بر آیین تعصب میرفت و در اعجاب مبالغتی شدید بظهور می آورد وقتی با شیخ بدرالدین ابن جماعه که منصب قاضی القضاتی داشت

ابوحیان غرناطی

کفت در آثار نبویه وارد است که رسول صلوات الله علیه با علی علیه السلام چنین کفت که لا یحبك الا مؤمن ولا یبغضك الا منافق یعنی ترا دوست ندارد مکر مؤمن و دشمن ندارد مکر منافق ایها القاضی آیا چنان واسطه که حضرت مقدس نبوی در این خبر بصدق سخن کرده باشد کفت آری کفت پس تو سیکه بر روی مبارک علی سل سیف نموده و در جدال وی بپای جسارت استوار ایستاده مبغض او بوده یا محب قاضی القضاة از جواب عاجز ماند و اصلاً سخنی نتوانست آورد کویند ملکه امساك و خست زیاده بر طبع ابوحیان غالب بود صفت بخل را چنان در محاضر و مجالس می ستود که ارباب همت کرم را و بدانکونه که خداوندان بخشش بر بذل و ریزش افتخار آورند وی بر قبض ید و نقد همت مباهات میجست خود در صفت خست و بخل خویش کفته

سل
با تیغ برکشیدن شمشیر و کارد ...

رجاؤك فلسا قد غدا لى جنبا ... فيصار رجاء للنتاج الى ام لعقم
الثعب في تحصيله واضيعه ... اذن كنت مغتاضا من الرباء لنتعم

یعنی فلسی که در دام کیسه من کرفتار شد امیدوار باشی چنان است که خود از عقیمی امید ولادت بری امهات من در تحصیل آن فلس بسی رنج کشم و بر خویشتن تعبها نهم وانکاه تمنای کسی ضایع و نابود کنم اکر چنین کاری ناشایست از من سر زند چنان است که سلامت با بیماری معاوضت نایم هم خود در ستایش درم چند که برای انجام امر سبب مبذول شده بود بنظم کشیده

انى شفيع ليس يمكن رده ... دراهم بيض للجروح مراهم
تصير صعب الامر اهون ما يرى ... وتقضى لبانات الفتى وهو نائم

یعنی در انجاح امول خویش میانجی و شفیعی برانکیخت که در کیش من پذیرائی سخن او محتوم و رد شفاعتش محال نماید و آن درهم سفید است که مرهم هر جراحت باشد و کارهای سخت بسی آسان کند و حاجات مرد بر آورد بر حالتی که او خود در خواب باشد در کتاب نفح الطیب مسطور است که زر و سیم را چندان در خاطر ابوحیان مکانت قبول بود که تا به بهای نفایس کتب و شرایف نسخ نیز مصروف داشتن روا نمیداشت و با شتری کتاب کفتی خدایت عقل معاش روزی فرماید من هر کتاب که محتاج شوم از خزاین اوقاف بعاریت می ستانم و چندانکه رفع حاجت کنم نزد خود نکاه میدارم ولی اکر از کسی یکدرهم بعاریت خواهم مضایقت کند و از اجابت چنین سؤال محقر دریغ نماید شیخ کمال الدین ادفوی از وی حکایت آورده که خود کفت من هرکاه تغزلات لطیف و اشعار عشاق انشا کنم در خاطرم حرقت و رقتی پدید کردد و بعاشقی و شیدائی مایل شوم و هر وقت ابیات شجاعت و ذکر مفاخرات حماست و بهادری خوانم طبعم بآن صفت اقبال آورد و از آن کلمات در قلب نیروئی و در دل توانائی حاصل آید ولی از اشعار جود و کرم و اخبار اسخیا و خداوندان همم هر چند اصغا کنم و یا قرائت نمایم اصلاً متاثر نکردم و در حال خویش هیچ تغییری نبینم آورده اند که ابوحیان را غرور علم و حدت جوانی بدان بداشت که با برخی از اساطین اساتید خویش مانند ابوجعفر بن طباع و ابن زبیر از در معارضت در آمد

ودر صدد رد مسائل واثبات آراء خود بدان وه استاد بسی زلات وغفلات اسناد داد چون تحیّر وتجرّی وی درحضرت آن شیخ مذکور افتاد سخت رنجیده وخاطر وآزرده حال شد ذلک بسعایت ونمیمت ارباب غرض حرمات کرامت بتفلات خصومت وکارکین وسعادات برد تالیف وتکذیب روایات انجامید ابوحیان در طعن کلمات ورد مرویات ابن زبیر دست تصنیف بکشود وزبان قدح وتخطئه دراز نمود ودر معارضه ابن طباع کتاب الماع نوشت واز آن عادات ورسوم که مابین شیوخ فنون ومدرسین علوم قدیماً وحدیثاً معهود بوده است هیچ فرو نگذاشت تا آنکه ابن طباع بناچار شکایت وی بخدمت امیر محمد ابن نصر المدعو بالفقیه برداشت وابن زبیر شرحی از مراتب عقوق وی واضاعت حقوق خویش بحضرت سلطان عهد بنگاشت وفرمان اخذ وتنکیل او صدور یافته همینکه ابوحیان از آن واقعه آگاه شد برحسب مصلحت وقت درحال بار ارتحال بربست واز مملکت اسپانیا روی نهاده راه ملک مصر گرفت چون در طی طریق بشهر فاس رسید مدتی روز اقامت جست وحضور ابوالقاسم مزیاتی دریافت وآنجا ادراک کرد مع القصه مرکب برنشسته از دریا عبور کرد وبخاک مصر درآمد واین انتقال وسفر رحال در سال ششصد وهفتاد وشش بوقوع پیوست درکتاب بغیة الوعاة تالیف مولانا جلال الدین عبد الرحمن سیوطی مسطور است که آنچه من خود درکتاب نضار از مؤلفات ابوحیان نحوی خوانده ام آنست که خود گفته یکی از دواعی اکیده ومحرکات شدیده من در جلاء شهر غرناطه وترک ملک اندلس آن شد که از دانشمندان خاک اسپانیا حکیمی که درچندین فن از شعب معقول چون منطق وفلسفه وریاضی وطبیعی بسی مهارت وحذاقت داشت وسالها در آن صناعات تدرب وتجربی بدست کرده بود باحکمران آن مملکت گفت که مرا روز مرگ نزدیک شده وآفتاب زندگانیم برلب دیوار رسیده والبته آن تکاپوی عظیم ورنج بسیار که در راه آموختن این رموز شریف واندوختن این کنوز نفیس بر دوام برضمیر دقیقه رس مستور نیست اگر این گنجها با خویشتن بزیر خاک برم وبدست حافظ گنجوری نسپارم همانا کاری نه برطبق پسند خردمندان نموده باشم که عمری دراز درحضرت فلاسفه عهد وسطالعت کتب متقدمین بسر برده برای دوستداران خویش جز دریغ وافسوس چیزی بیادگار نگذارم وظیفه آنکه فرمان ملوکانه نفاذ یابد که درتمامت مراکز ونقاط قلمرو محروس از هوشمندان هنرودست ومستعدان خاطر آگاه جمعی فراهم نمایند وبشرط تلمذ بدست من بسپارند تا آنچه بروزگاری دراز ذخیرت خاطر نموده ام در زمانی اندک بدیشان بیاموزم پادشاه اندلس را تقریر آن حکیم مطبوع افتاد ودرحسب ملتمس وی گروهی از خداوندان استعداد را اعداد آن تعلیم نمودن فرمود از آنجمله یکی مرا که ابوحیانم برای تلمذ نامزد نمود وبپاداش آن خدمت جامگی من راتبه نیکو وشهریه معین در دیوان مرقوم ومقرر افتاد ولی چون مرا از شاگردی آن فیلسوف ننگ آمدی واز انتظام در تلامذه وی عار داشتی لاجرم از بیم اکراه واندیشه اجبار طریق فرار گرفتم وناموس مردمی وآزادگی خویش را از ننگ چنان شهریه وعار چنان تشریف حراست کردم بالجمله ابوحیان زمانی در اسکندریه اقامت جست ودر آنجا خدمت شیخ عبد النصیر بن علی بن یحیی المریوطی ادراک نمود وعلم قرائت نزد وی از سر گرفت وهم در ملک مصر برشیخ ابوطاهر اسمعیل بن هبة الله الملیجی جمیع قرائت بخواند

ابوحیان غرناطی

۱۳۲

وزمانی بعید در اقطار مصر و عراق و شام و حجاز و یمن و بلاد سودان و بسیاری از آسیا گردش کرد و از عموم مشایخ و اغلب ائمهٔ آن بلدان اجازات گرفت شیخنا ابوعبدالله محمد بن سعید زعینی گوید ابوحیان خود گفت جملة من سمعت منهم نحو من خمسمائة والمجیزون اکثر من الف یعنی کسانی که من از ایشان استماع احادیث و اخذ علوم کردم تا قریب پانصد کس شمار آیند و آنان که مرا اجازت روایات و نقل مؤلفات بخشیده‌اند بیش از هزار باشند هم زعینی گوید از غرائب اتفاقات که ابوحیان را در میان رواة افتاده آنست که او حدیثی از حضرت خیر البشر حدیث کند که در سلسلهٔ سند هر یک با میان او و رسول صلی الله علیه و آله نام هشت راوی بیش نباشد و این امر مایهٔ استعجاب و استغراب رواة آثار آمده چه ابوحیان به انصاف که در اول ترجمت یاد کردیم از علمای مائهٔ هشتم هست و با تمادی طول انقدار از زمان تحمل روایت اندک که چنگلی از معمرین باشند و در آغاز عمر اخذ حدیث نموده و در انجام زندگانی کنند بس شگفت و بدیع خواهد بود سیما با توافق شمار محدثین در هر روایت آن سند روایت اولی در این سیاق است که ابوحیان را محمد پسر احمد بن موید همدانی و مونسه دختر ملک عادل ایوب بن شادی خبر داده گفتند که ابوالفخر اسعد بن سعید بن روح مارا روایت کرد و گفت فاطمه جوزجانیه دختر عبدالله بن احمد حدیث آورد گفت ابوبکر محمد بن عبدالله بن ریذه ضبی اصفهانی مرا حکایت نمود گفت حافظ ابوالقاسم سلیمان بن احمد بن ایوب بن مطیر لخمی طبرانی مرا اعلام داد و گفت عبدالله بن ناجس قیسی در ارض رمادة الرمله بسال دویست و هفتاد و چهار هجری مرا نقل کرد و گفت ابوعمر زیاد بن طارق تابعی مرا اخبار داد و بدان وقت از عمر ابوعمر یکصد و بیست سال بر آمده بود گفت از ابو جرول زهیر بن صرد جشمی شنیدم که گفت چون ما را بروز حنین لشکر اسلام اسیر کردند و بحضرت مقدس نبوی آوردند من پیش شدم و این اشعار سرودن گرفتم

امنن علینا رسول الله فی کرم ... فانک المرء نرجوه وننتظر
امنن علی بیضة قد عاقها قدر ... مشتت شملها فی دهرها غیر
ابقت لنا الدهر هتافا علی حزن ... علی قلوبهم الغماء والغمر
ان لم تدارکهم نعماء تنشرها ... یا ارجح الناس حلما حین یختبر
امنن علی نسوة قد کنت ترضعها ... اذ فوک تملأه من محضها الدرر
اذ انت طفل صغیر کنت ترضعها ... واذ یریبک ما تأتی وما تذر
لا تجعلنا کمن شالت نعامته ... واستبق منا فانا معشر زهر
انا لنشکر للنعماء اذ کفرت ... وعندنا بعد هذا الیوم مدخر
فالبس العفو من قد کنت ترضعه ... من امهاتک ان العفو مشتهر
یا خیر من مرحت کمت الجیاد به ... عند الهیاج اذا ما استوقد الشرر
انا نؤمل عفوا منک تلبسه ... هذی البریة اذ تعفو وتنتصر
فاعف عفا الله عما انت راهبه ... یوم القیامة اذ یهدی لک الظفر

خلاصه ترجمت انکه ای رسول خدای بر ما اسیران در ذیل رحمت و شمول کرم خویش منت گذار چه براستی در سرای امکان
و قامت گیتی مردی جز تو که بر عاطفت وی طمع بندیم و چشم آرزو بعفو و مردمی او بر دوزیم باز نشناسیم بر اهل و ساعاتی
که حوادث روزگار تار و پود انتشان از هم پراکنده و سپاس آنها و رکه صیاد دهر ما را بدام اسیری در افکند بسی سویه کنان
نوحه گر از ما در سنگلاخ دشت مهجور گذاشت که لشکر غم بکشور خاطرشان مستولی گشت و جمله را اول در عبرات اندوه
فرو شد ای پیغمبر جز پرور که جمیع بخردان جهان در میزان امتحان با تو همسنگ شدن نتوانند اگر بازماندگان ما را
ببخشایش گرو اش خداوند باشی فراگیرد الیه همگی پایمال هلاک و دست فرسود دهر خواهند بود یا رسول الله
از قبیله بنی سعد که اینک اسیران ایشان بدست لشکر اسلام گرفتار اند بدان زنان منت نه که بعهد کودکی و شیرخوارگی
از پستان همی شیر مکیدی و دهان مبارک از زلال آن همی سرشار فرمودی و این بوقتی گذشت که ترا
سن صباوت خورد سالی در میان بود و زنان بنی سعد در بادیه و حضرت طاهر حضانت بجای آورده ترا در کنار و آغوش
خویش بپرورانیدند اینک بیاد آن روزگار رهایشان مرو سیکه تو فقتان برداشته آید سفرهای و بدین جمع که از قبیله
بنی زهره اند ابتناء نمای تحقیق ما کرو همی سپاس گذار باشیم که چون دیگر مردم کفران ایادی ننمایند ما همی شکر آن
ولینعمت بجای آوریم و پس از امروز نیز در ما از ادای حق سپاس و قضا دین منعم بسی اندوختهاست پس تشریف کرم
و کسوت عفو از ما دران رضاعی خویش دریغ مفرمای ای انکه هنگام کارزار و اشتعال شرار و پیکار گیتیهای راهوار
بسواری وی بالیدن و افتخار آورند همانا از تو بردباری و خلعت بخشایش امید میبریم که قامت تمام آفرینش
بدان بردپوشانی مرا را اکرم خویش زنهار عفو بخشایی که خدایت هنگامه رستخیز از آنچه بیمناک باشی ببخشاید و این
صدقه عفو بیاد داش و سپاس این فیروزی که خدایت بارمغانی روزی داشته مبذول فرمای چون آن پیغمبر رحمت
این اشعار بشنید فرمود از سبایای شما انچه نصیبه من و بنی عبد المطلب است بشما بازگذاشتم پس قریش گفتند
انچه از ایشان سهم ما آید خدا و رسول را باشد انصار نیز گفتند مَا كَانَ لَنَا هُوَ لِلّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ اما سند روایت
ثانیه بدین سیاق رود که شیخ ابوحیان همان اسانید که با بوالقاسم طبرانی رسد روایت کند که طبرانی گفت
جعفر بن حمید انصاری دمشقی مرا خبر داد که خدامی بن عمر بن ابان مدنی مرا حدیث کرد که انس بن مالک صحابی
مرا طریق وضو کردن باز نمود و آن چنان بود که کوزه آب برگرفت و در طرف یسار خویش بر زمین نهاد مقداری
آب بکف یمین خود بریخت و سه بار دست راست بشست انگاه کوزه آب بجانب یمین ورداده بسیاق سابق هر
اندامهای غسل سه بار تغسیل نمود انگاه بر سر خود مسح کرد و اندکی آب از کوزه برگرفت و صماخین هر دو گوش
بآن مسح نمود راوی گوید گفتم همانا هر دو گوش خویش مسح کردی گفت ای غلام دیدی و نیک فهم کردی یا انکه دیگربا
وضو از سر گیرم گفتم بتحقیق کفایت نمود و درست فهم کردم گفت خود رسول خدا را دیدم که اینچنین وضو کرد
واما سند روایت ثالثه بدین سیاق است که ابوحیان بسند سابق از طبرانی حدیث کرده و طبرانی از محمد بن احمد بن
یزید نقاص بصری و او از دینار بن عبد الله غلام انس بن مالک صحابی و او از مولای خود انس روایت کرده که گفت شنیدم

ابوحیان غرناطی

طوبى لمن رآنی وآمن بی ومن رأی من رآنی وآمن بی ومن رأی من رأی من رآنی وآمن بی یعنی رسول خدای فرمود
خوشا کسی را که با ایمان بدیدار من فائز شود و در شمار اصحاب معدود آید و یا از یاران من یکی را دریابد و در سلک تابعین
منظوم گردد و یا یکی از تابعین اصحاب را ادراک کند و خود از تبع تابعین محسوب شود هر یک ازین سه روایت حسب
اتفاق این شیخ ابوحیان تا حضرت رسالت پناه صلوات الله وسلامه علیه وآله هشت راوی بیش فاصله نیفتاده
و دیگر از بدایع وقایع و غرائب اتفاقات که در مرویات وی آورده اند آن است که در سلسله روات دو حدیث
از اخبار مرویه او چندان روایت ابناء از آباء اتفاق افتاده که نفس عموم محدثین و علمای آثار در هیچ سندی نظیر نشنیده اند
سیاق سلسله روات حدیث اول بدینگونه است حدثنا اثیر الدین ابوحیان الغرناطی عن ابن ابی
الاحوص عن قاضی الجماعة ابی القاسم احمد بن یزید بن عبد الرحمن بن احمد بن محمد بن احمد بن مخلد بن
عبد الرحمن بن احمد بن بقی بن مخلد بن یزید القرطبی عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه عن ابیه الامام بقی
بن مخلد بسنده عن عبد الله بن عمر ان النبی ص مر بمجلسین احدهما یدعون الله ویرغبون
الیه والآخر یعلمون العلم ویعلمونه فقال کلا المجلسین خیر واحدهما افضل من الآخر اما
هؤلاء فیتعلمون ویعلمون الجاهل وهم افضل واما هؤلاء فیدعون الله ویرغبون
الیه ان شاء اعطاهم وان شاء منعهم وانما بعثت معلما ثم جلس حاصل معنی متن حدیث مبارک آنکه پیغمبر خدای بر دو محفل
از مسلمانان عبور فرمود مردم یکی از آن دو جمع خدا را میخواندند و به درگاه حق سبحانه روی آورده شرط دعا و تضرع
بجای می آوردند و حاضران مجلس دیگر بتدریس و تعلیم و تعلم میپرداختند برخی بآموزگاری و افادت اشتغال میجستند
بعضی باکتساب دانش و استفادت حضرت مقدس نبوی چون آن دو محضر بنگریست فرمود کار هر دو محضر
نیکوست ولی یکی ازین دو را بر آن دیگر فضیلت و فزونی باشد آنانکه کار دانش آموزی و فوائد اندوزی پیشه کنند
افضل از آن جماعت باشند که پیوسته خدای سبحانه را یاد کنند و در ثواب و انجاح او رغبت آورند زیرا که پروردگار
عز و جل را اگر مشیت بالغه تعلق گیرد مسئول ایشان اجابت فرماید و گرنه بر حسب اراده کامله خویش جمله را محروم دارد
من خود بتعلیم مردم جهان و تکمیل مکارم اخلاق مبعوث و انگیخته شده ام عبد الله عمر گفت آنگاه جناب ختمی مآب
بمحضر اهل علم درآمد و با ایشان بنشست اما سیاق سلسله روات خبر ثانی چنین است که شیخ ابوحیان بسند خود از
ابو الحسن بن زنه که متصل است بوسایط چند با شیخ رزق الله بن عبد الوهاب تمیمی روایت کرده که او گفت سمعت ابی ابا
الفرج عبد الوهاب یقول سمعت ابی ابا الحسن عبد العزیز یقول سمعت ابی ابا بکر الحارث یقول سمعت ابی اسد یقول
سمعت ابی اللیث یقول سمعت ابی سلیمان یقول سمعت ابی ابا الاسود یقول سمعت ابی سفیان یقول سمعت ابی
یزید یقول سمعت ابی اکینة یقول سمعت ابی الهیثم یقول سمعت ابی عبد الله یقول سمعت رسول الله
صلی الله علیه وسلم یقول ما اجتمع قوم علی ذکر الا حفتهم الملائکة وغشیتهم الرحمة
حاصل معنی آنکه رسول خدای فرمود هر آنگاه گروهی از اهل الله بر یاد حق فراهم آیند فرشتگان ایشان را از هر جانب فرا گیرند

ابوحیان غرناطی

ورحمت واسعه پروردگارشان را طلب نماید در حدیث نخستین ده پسر از پدر خود و در خبر دیگر دوازده پسر از دوازده پدر خویش روایت کرده و این چنین نقل در اسانید اخبار و احادیث اتفاق نیفتاده است در کتاب نفح الطیب من غصن الاندلس الرطیب تالیف احمد بن محمد المشتهر بعلامه مقری مسطور است که استاد ابوحیان در زمانیکه از مغرب زمین ارتحال جست و در ارض مصر مقام گزید وصیتی مختصر از برای مردم آنملک انشاء نمود که در قوانین سلوک و معاشرات و رسوم تمدن و تعیش بهتر از آن دستوری در دست ارباب تجربت و خداوندان دانش نگاشته نیامده چون نسخهٔ آن وصیت نفیس بس عزیز الوجود بود نخست عبارت آن بعینها پرداخته پس مضمون حکمت مشحونش اشارت رفت و این نسخه از روی خط ابی الطیب بن علوان تونسی نقل افتاد و او از کسانی است که در مدارس شاگردان استاد ابوحیان تربیت یافته و این وصیت از استاد خویش فرا گرفته گردید

ينبغي للعاقل أن يعامل كل أحد في الظاهر معاملة الصديق وفي الباطن معاملة العدو في التحفظ منه والتحرز ولكن في التحرز من صديقه أشد في التحرز من عدوه وأن يعتقد أن إحسان شخص إلى آخر وتودده إليه إنما هو لغرض قام له فيه يتعلق به بعثه على ذلك لا لذات ذلك الشخص وينبغي أن يترك الإنسان الكلام في أشياء في ذات الله تعالى وما يتعلق بصفاته وما يتعلق بأحوال أنبيائه وفي التعرض لما جرى بين الصحابة وفي التعرض أيضا لأئمة المذاهب وفي الطعن على صالحي الأمة وتجلي أرباب المناصب والرتب من أهل زمانه وأن لا يقصد أحدا من خلق الله سبحانه وتعالى إلا على حسب الدفع عن نفسه وأن يعذر الناس في مباحثهم وإذا كان فإن ذلك على حسب عقولهم وأن يضبط نفسه عن المراء والاستهزاء والاستخفاف بأبناء زمانه وأن لا يبحث إلا من اجتمعت فيه شرائط الديانة والفهم والمزاولة لما يبحث وأن لا يغضب على من لا يفهم مراده ومن لم يدرك ما يدركه وأن يلتمس مخرجا لمن ظاهر كلامه الفساد وأن لا يقدم على تخطئة أحد ببادي الرأي وأن يترك الخوض في علوم الأوائل وأن يجعل اشتغاله بعلوم الشريعة ولا ينكر على الفقراء وليسلم لهم أحوالهم وينبغي للعاقل أن يلزم نفسه التواضع لعبيد الله سبحانه وتعالى وأن يجعل نصب عينيه أنه عاجز مفتقر وأن لا يتكبر على أحد وأن يقل من الضحك والمزاح والخوض فيما لا يعنيه وأن يتظاهر لكل بما يوافقه فيما لا معصية لله تعالى فيه ولا خرم مروءة وأن يأخذ نفسه باجتناب ما هو قبيح عند الجمهور وأن لا يظهر الشكوى لأحد من خلق الله تعالى وأن لا يعرض بذكر أهله ولا يجري ذكر حرمه بحضرة جليسه وأن لا يطلع أحدا على عمل خير يعمله لوجه الله تعالى وأن يأخذ نفسه بحسن المعاملة من حسن اللفظ وجميل التغاضي وأن لا يركن إلا إلى الله تعالى سبحانه وأن يكثر من مطالعة التواريخ فإنها تلقح عقلا جديدا والله سبحانه تعالى أعلم

ابوحیان غرناطی

۱۳۶

ماحصل مقصود آنکه مرد دانشمند را سزاوار آن است که هر کس را بظاهر دوست خود دانسته تمامت لوازم دوستی مرعی دارد ولی بباطن وی را دشمن انگاشته هیچگاه از مکر و کیدت او ایمن ننشیند و بایستی از آنکس که دعوی دوستی و صفا و وفاق وی همی کند بیشتر بر حذر باشد تا آنکس که از مساوات و خصومت دم زند چون تأمل نکرد که کس با دیگری شرط احسان بجای آورد و همواره طریق وداد و سلوک دارد البته بیقین بداند که آنشخص دوستدار راغبی در صمیم ضمیر مسطور است که داعی عقد مودت و استحکام عهد محبت گشته نه آنکه حبی خالص بر ذات محبوب علاقت گرفته آنسان باید در خصوص شش امر هیچ جه سخن نراند و در آنها جز خاموشی و تسلیم تکلیفی نشناسد نخست در حقیقت ذات اقدس باری دوم در کیفیت صفات الهی سوم در آنچه متعلق باحوال پیغمبران است چهارم در مقالاتی که مابین صحابه رسول گذشت پنجم در باب تعرض پیشوایان مذهب ششم در طعن ارباب صلاح و خداوندان مناصب باید مرد تجربه دیده هیچگاه آهنگ آزار کسی از بندگان خدا نکند مگر باندازه دفاع و حراست خویشتن و مردم را در گفتگو و ادراکات هر یک معذور دارد و اگر بر خطا و لغزش کس آگاه گردد بطعن و طنز وی مبادرت نجوید چه هر کس بحسب فهم و مقدار دانش خود همی سخن کند و هم خود را همواره از راه جدال و مراء بر کنار دارد و مر ابناء زمان خویش را توهین و استخفاف ننماید و چون خواهد با کسی آغاز مباحثت کند تا مراتب دیانت و دانش و ممارست وی باز نیابد در میدان بحث و مجارات او قدم نگذارد و اگر کس سخن وی فهم نکند و آنچه خود دانسته دیگری نیک نداند بطیش و خشم بر نخیزد و اگر کس کلامی راند که بصورت نه بر وفق صواب و سداد است تا طریق امکان مسدود نباشد آن کلام را توجیهی لایق و حملی نیکو اصلاح نماید و در نظره اولی و بادی رای تخطئه کس اقدام نیارد و در کتب فلاسفه و فنون اوائل خوض نکند و از جاده علوم شریعت پای بیرون ننهد و در تحصیل آنها تغافل نورزد و در سلوک فقرا و طریقت درویشان انکار نیارد و با بندگان خدا جانب تواضع و طریق خضوع سپردن پیشه کند و همواره عجز و فقر خود را نصب العین خویش سازد و با احدی از بندگان حق سبحانه بنخوت یا کبر رفتار ننماید و در خندیدن و مزاح و بیهوده سرودن طریق تقلیل گیرد و با هر کس موافق میل و مطابق اراده وی رفتار و کردار آورد بشرط که از معصیت خدای سبحانه و مخالفت مقتضای مروت محفوظ ماند و خود را بدان ندارد که هیچگاه کردار او نزد یک جمهور مردم زشت و قبیح است نگردد و هرگز در نزد خلق اظهار شکوی ننماید و نزد بیگانگان یا کسان و خویشاوندان خود تعریض نیاورد و بحضور جلیس خود از بزرگیان خویش چیزی یاد نکند و همی کوشد تا اگر عملی لوجه الله نموده پوشیده ماند و کس بر آنکار اطلاع نیابد و با هیچگاه معاشرت و محاورت حسن معاملت شعار خویش سازد جز بلفظ نغز و کلام خوش لب نگشاید و جانب اغماض و تغافل از دست ننهد و جز بخدای عز و جل بر هیچ کس اعتماد نجوید و در کتب تواریخ و سیر گذشتگان همی سیر کند که مطالعت اخبار امم ماضیه و قرون خالیه بر عقل و خرد مزید آورد و بر علم و دانش بیفزاید صاحب تاریخ اندلس گوید برخی از علما گفته اند که شیخ اثیر الدین ابوحیان غرناطی منکر عالم درویشان بوده و طریقت ایشان پسندیده نمیداشت سیما در حق شیخ ابی مدین بیاد و قدح و طعن مبالغه داد

که بزبان

ابو حیان غرناطی

۱۲۷

کرمریدان و معتقدان او را در نقل غرائب نوادر یکی از وی حکایت آورده‌اند تکذیب مینمود ولی آنچه خود در ضمن این اندرز نافع و پند سودمند درج نموده و در باب اجتناب از طعن صلحا است و انکار فقرا طریقت وصیتی صریح و نصیحتی صحیح آورده منافی آن اسناد است حاشا که دانشمندی مانند استاد ابوحیان کرامات اولیا تسلیم ندارد و خوارق عادات در حق ایشان دروغ انگارد خصوصاً با ملاحظه آنکه او خود کرامت چند از این طایفه حکایت کرده و شاگردان او تمامت آن حکایات در کتب و مصنفات خود از وی روایت نموده‌اند منجمله فاضل رعینی گوید استاد ابوحیان گفت از ابوتمام غالب بن حسن خزاعی که یکی از فقها معروف و مقریان مشهور بشمار رود مروی است که گفت نوبتی زیارت تربت شیخ بزرگوار و قطب عالیمقدار ابوالحسن بن جالوت را عزیمت نموده آهنگ گورستان مسلمانان کردم چون بمقصد خویش در پیوستم مزار ابن جالوت که مرا مقصود بود از میان قبور تعیین نمودن نتوانستم چه هیچگاه بسعادت زیارتش فایز نیامده بودم تأمل کردن گرفتم ولی خاک آن شیخ جلیل بهیچ دلیل تشخیص و امتیاز ندادم و عاقبت مأیوساً بازگشتم همینکه چند گام در نوشتم ناگاه از گوری آواز بر آمد یا غالِبُ أَتَمْشي ما تَزُورُني یعنی ای غالب میروی بر حالتی که مرا زیارت نکردی پس بر سر آن گور برگشتم و شرط زیارت بجای آوردم و هم در کنار مزار بنشستم و در این میانه پسر ابن جالوت وارد قبرستان شد پرسیدم خاک پدرت کدام است گفت همانکه برکنارش نشسته دانستم که خود روان پاک شیخ بود که مرا ندا در داد و بخاک خویش ارشاد نمود راوی گوید پس ابوحیان با آنکه از اینگونه کرامات خود بسی حکایات آورده چگونه معتقد اهل سلوک نبوده و بر اقطاب عرفا و اوتاد فقرا انکار مینمود ولی آنچه در این باب بدو انتساب داده‌اند همانا در حق کسانی است که بر ادعیه پیری و صورت درویشی برآلی نیارند و از مقامات عارفین و منازل سالکین قدمی نه پیمایند و بشید و زرق مال مریدان بستانند و در بهای حشیش و دیگر مشتهیات خویش مصروف دارند و از این قبیل مرقع پوشان دغل و خرقه بخشان محتاج حیل جمعی وافر با استاد ابوحیان معاصر بوده‌اند و او بروایت ابن جماعه این قطعه در صفت آن جماعت و دیگر ابناء زمان خویش گفته است

حَلَبْتُ الدَّهْرَ أَشْطُرَهُ زَماناً   وَأَغْنانِي العِيانُ عَنِ السُّؤالِ
فَما أَبْصَرْتُ مِنْ خِلٍّ وَفِيٍّ   وَلا أَلْفَيْتُ مَشْكُورَ الخِلالِ
ذِئابٌ فِي ثِيابٍ قَدْ تَبَدَّتْ   لِرائِيها بِأَشْكالِ الرِّجالِ
وَمَنْ يَكُ يَدَّعِي مِنْهُمْ صَلاحاً   فَزِنْدِيقٌ تَغَلْغَلَ فِي الضَّلالِ
تَرَى الجُهّالَ تَتْبَعُهُ وَتَرْضَى   مُشارَكَةً بِأَهْلٍ أَوْ بِمالِ
فَيَنْهَبُ مالَهُمْ وَيَصِيدُ مِنْهُمْ   نِسائَهُمُ بِمَفْتُوحِ العِيالِ
وَيَأْخُذُ حالَهُ دَوْراً فَيُرْمِي   عَمامَتَهُ وَيَضْرِبُ فِي الرِّمالِ
وَيَجْرُونَ التُّيُوسَ وَذا رَجِيسٌ   تَقَرْمَطَ فِي العَقِيدَةِ وَالمَقالِ

خلاصه معنی آنکه عمری دراز در تجربت و آزمودن زمان بگذرانیدیم و از پی اختبار ایشان در کار بد و ستیدم تا در شناسائی و دانائی بمقامی پیوستم که خود مرا دیدار

وآزمایش از جستجوی و پرسش بی‌نیاز ساخت پس در میان طبقات مردم یک دوست با وفا نشناختم و یک خدا و مذهبی نیافتم مانا کرکانی چند باشند در لباس انسانی و درندگانی چند در هیکل آدمی از ایشان آنکس که دعوی صلاح و تصوف کند از ارشاد و سلوک راند همانا خود زندیقی است در تیه ضلال و منافقی در کسوت ارباب داد مردم را و از راهی بجوی که از دنبال وی بشتابند او را در مال و عیال شریک خود شناسند پس اموال مریدان بتاراج برد و از زنان ایشان کام گیرد و بوقت حال مانند مردم دیوسار مجنون وار دستار از سر براندازد و سوی دیگر از کمر بیندد و مریدان مانند گله بز از پی آن پلید خارجی که خود بعقیدت و کیش پیرو قرامطه است بهی راه در نوردند و از دنبال وی برگردند همانا مذاهب ابوحیان که در مسائل نحو از جمیع معربین مداهما استبداد نموده بسیار است مدانشاء به که اگر غالب آن مذاهب از کتب نحاة ملتقط آید شرح نگارش رود بناچار از اسلوب بلکه از موضوع این نامه مبارک بیرون شدن باید صاحب روضات الجنات گوید نام ابوحیان اکثر اسامی معربین است از حیثیت ذکر در خلافیات نحو در هر متنازعی بقولی منفرد گشته و در هر مختلفی به شیئی اختصاص جسته مولانا جلال الدین عبدالرحمن سیوطی در ترجمت احوال و شرح اخبار وی گوید من در کتاب جمع الجوامع که در اشتمال قواعد اعراب و استیجاع اقاویل نحاة چنو مولفی بقلم ادبی نگارش نیافته بر مصنفات ابوحیان اعتماد نموده‌ام ای عجب که نحریری چنین یگانه را در نقل دو آیت قرآنی لغزشی شگفت افتاده که کس وی را با تحری چنان معذور داشتن نتواند چنانکه ملکزاده دانشمند عضدالسلطنه وزیر علوم مدان شرح بدیع که در کشف معضلات و حل معلقات کتاب آثار الباقیه عن القرون الخالیه تالیف استاد الحکماء ابوریحان محمد بن احمد بیرونی نوشته و برای پایه تدرب و اندازه احاطت خویش بر صفحه روزگار آیتی نگاشته بدان دو خطا اشارت نموده و آنها را در سلک زلات [illegible] چند که فحول مشایخ و اساتید علما را در نقل آیات قرآنی افتاده انتظام بخشیده چون هر یک از آن تحریفات خود داخل نوادر اخبار علما و بدایع تراجم دانشمندان است از این روی بذکر تمامت آنها در این مقام مبادرت رفت با سنرا اقتدا بوزیر علوم بعنوان استطراد و تبعیت و جمع بین الاشباه و النظائر از عبارت شرح آثار بعینها نقل افتاد مصنف در ضمن

الاوایل الی ماشیة التواریخ گوید کلما یتعلق بمعرفته بدء الخلق و احوال القرون السالفه فهو مختلط
...ات و اساطیر لبعد العهد به و امتداد الزمان بیننا و بینه و عجز المعتنی به عن حفظه
... تعالی الم یاتهم نبأ الذین من قبلهم لا یعلمهم الا الله
نیز
و خو بیساد ... فتا آنها اول خلقت و احوال قرنهای گذشته غیر مضبوط است و مخلوط باکاذ
توجه الله نمود و دید ... میان ما و میان او و عجز از ضبط و حفظ آن قال الله تعالی الم یاتهم
سازد حفظ لفظ و کل ... باید استدلال مصنف بکمال حیرت است از اینکه چنین آیه در کلام الله
و اعتماد نموده و در کتب تواریخ ... نیست چنانکه در سوره مبارکه توبه الم یاتهم نبأ الذین من قبلهم
و خود مزید آورد و در علم و دانش بسر ... اصحاب مدین و المؤتفکات اتتهم رسلهم بالبینات فما
غرناطی سکر عالم درویشان بوده و طریقه ... کان الله لیظلمهم

دلو

وَلٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ و در سورهٔ مبارکهٔ ابراهیم أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللهُ و در سورهٔ مبارکهٔ تغابن أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ اگرچه با اینهمه فضیلت مصنّف اشتباهی باین وضوح کمال حیرت را دارد ولکن لَيْسَ هٰذَا بِأَوَّلِ قَارُورَةٍ كُسِرَتْ فِي الْإِسْلَامِ از این قبیل اشتباه در آیات کلام الله برای مفسّرین و علمای بیان زیاده واقع شده استبعاد در بارهٔ ایشان که صاحب فن بوده اند بیشتر از این فاضل عظیم الشان است و حال آنکه بر ایشان نیز جای ترجیح نیست چه سهو و نسیان لازمهٔ خلقت انسان است الْجَوَادُ قَدْ يَكْبُو وَالصَّارِمُ قَدْ يَنْبُو و آنچه سهو از علماء در آیات دیده ایم نقل میکنیم از جمله سهو سهو قاضی بیضاوی است در تفسیر آیهٔ مبارکه الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ که گفته قِيلَ الْمَغْضُوبُ عَلَيْهِمُ الْيَهُودُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى مِنْهُمْ مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ و آیهٔ مزبوره در سورهٔ مبارکهٔ مائده است بدون لفظ منهم باین طور قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللهِ مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ و عبد الرحمن جامی در شرح کافیه سهوی برای ابن حاجب ثابت نموده چنانکه گفته وَحَكَمَ الْمُصَنِّفُ فِي شَرْحِ الْمُفَصَّلِ فِي مَبَاحِثِ الِاسْتِثْنَاءِ أَنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى وَلَهَا مُنْذِرُونَ وَفِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا مُنْذِرُونَ صِفَةُ الْقَرْيَةِ و حال آنکه در این آیه واو نیست باین طریق است وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ و در آیه که واو بعد از استثناء واقع شده نظیر آیهٔ مزبوره این آیه است وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ و ابن هشام در مغنی اللبیب در تفسیر آیهٔ مبارکه يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ گوید وَحَصَلَ [illegible] فِي تَفْسِيرِ هٰذِهِ الْآيَةِ سَهْوٌ فَإِنَّهُ سُئِلَ مَا الْحِكْمَةُ فِي تَقْدِيمِ مِنْ دُونِكُمْ عَلَى بِطَانَةً فَأَجَابَ بِأَنَّ مَحَطَّ النَّهْيِ هُوَ مِنْ دُونِكُمْ لَا بِطَانَةً فَلِذٰلِكَ قُدِّمَ الْأَهَمُّ چه سائل در سؤال مغالطه کرده و امام فخر رازی اعتقاد صحت سؤال را نموده بطریق مذکور جواب داده و همچنین اشتباهی از ابوحیان روایت کرده که در سورهٔ انبیا متعرض تفسیر لفظ زبر شده بعد از قوله تعالى وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ و حال آنکه زبر در این سوره نیست و در سورهٔ مبارکهٔ مؤمنین است و در آنجا اصلاً متعرض تفسیر این لفظ نشده و سفاقسی و شهاب الدین حلبی نیز هر یک در تفسیر خود این اشتباه را نموده اند و غرض ابن هشام از اینکه بعد از اثبات سهو ابوحیان گوید وَتَبِعَهُ عَلَى هٰذَا السَّهْوِ رَجُلَانِ لَخَّصَا مِنْ تَفْسِيرِهِ إِعْرَابًا این دو مفسر است چنانکه دمامینی و شمنی در حاشیهٔ خود ذکر کرده اند و هم ابوحیان در بیان معنی ان زائده گوید زمخشری و شلوبین برای ان زائده زیاده بر تأکید معنی دیگر ثابت کرده اند و گفته اند از ان زائده غیر از تأکید که تمام عموم حروف زائده است معنی سببیت نیز مستفاد میگردد چنانکه در کریمهٔ وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ از آن حرف زائده چنین مفهوم میشود که مجیء رسل سبب اساءت لوط گردید و در آیهٔ وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا سببی مستفاد نگردد چه سلام رسل از مجیء ایشان مسبب نبود همانا او را در نقل قصهٔ ابراهیم اشتباه و غلط افتاده زیرا که کلمه لمّا با جمله سِيءَ بِهِمْ

در آیه واحد بیاورده و این صحیح نیست چه آیه در سوره عنکبوت است بر کلمه و لمّا افتتاح یافته و صورت آیه اولی چنین است
وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُو أَهْلِ هَٰذِهِ الْقَرْيَةِ و صورت آیه ثانیه
بدینگونه است وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ سهی
و از آنجمله سهو صاحب تلخیص است در اواخر باب مسند الیه در مبحث ایراد کلام بر خلاف مقتضی ظاهر که گفته و منه
التَّعْبِيرُ عَنِ الْمُسْتَقْبَلِ بِلَفْظِ الْمَاضِي تَنْبِيهًا عَلَى تَحَقُّقِ وُقُوعِهِ نَحْوُ وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ
وَمَنْ فِي الْأَرْضِ و حال آنکه در آیه مبارکه بجای فصعق ففزع است و از جمله سهوهای فضلای عصر سهو ابن عم بزرگوار و نادره روزگار
الحاج محمد کریمخان قاجار است که در آیات و اخبار مشتمل بر فضیلت ارشاد العوام در اثبات است کرده هو الذی حبب الیکم الایمان وزینه فی قلوبکم
و حال آنکه آیه در سوره حجرات بدینگونه است وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ باید دانست که یکی از مهمات
اخبار علما و معظمات تراجم مجتهدین و آثار که در طی عناوین این نسخه همایون از رعایت آن بهیچوجه گریز نیست امر اجازات است
و استجازات علما بیکدیگر است خصوصا در شرح احوال معاصرین و در هر مقام از نقل عبارات مشایخ و شاگردان ایشان
با دقتی تمام و صحتی بکمال تسامح جستن روا نباشد رعایت این معنی را اینک بصورت استجازه که ادیب اوحدی صلاح الدین
صفدی نزد او گسیل داشته بپردازیم و پس از نقل عبارات و حاصل ترجمت و صورت جواب و اجازت بعد از تعداد
اسامی اسانید و بلدان بیاوریم صفدی گوید من از در استدعا خدمت استاد ابوحیان نوشتم المسئول
من احسان سيدنا الامام العالم العلامة لسان العرب ترجمان الادب جامع الفضائل
عمدة الوسائل الشائل حجة المقلدين زين المقلبين قطب المؤملين افضل الآخرين
وارث علوم الاولين صاحب اليد الطولى في كل مكان ضيق والتصانيف التي تاخذ بمجامع
القلب فكل ذي لب اليها شيق والمباحث التي اثارة الادلة الراجحة من مكامنها
رفضت وابديها الجامحة من مواطئ بواطنها كشاف معضلات الاوائل سباق
الغايات قصر عن شأوها سحبان وائل فارع هضبات البلاغة في اجتلاء اجتلائها
وهي في مرقا مرقدها سالب تيجان الفصاحة في اقتضاء اقتضابها من فوق فرقدها
حتى اتى ببراهين وجوه حورها لم يطمثهن انس ولا جان وابدع خمائل النظم والنثر لا
تصل الافنان فنونها يد جان اثير الدين ابي حيان لا زال ميت العلم يحييه وهل عجب
ذلك من ابي حيان حتى ينال بنو العلوم مرامهم ومحلهم دار المنى بامان اجازة
كاتب هذه الاحرف ما رواه فسح الله تعالى في مدته من المسانيد والمصنفات
والسنن والمجاميع الحديثية والتصانيف الادبية نظما ونثرا الى غير ذلك
من اصناف العلوم على اختلاف اوضاعها وتباين اجناسها وانواعها مما
تلقاه ببلاد الاندلس والافريقية والاسكندرية والديار المصرية

وَالبِلادِ الحِجازیّه وَغَیرِها مِنَ البُلدانِ بِقِرآءَةٍ اَوسَماعٍ اَومُناوَلَةٍ اَواِجازَةٍ خاصّةٍ
اَوعامّةٍ کیفَما اَتادّی ذلِکَ اِلیَهِ وَاِجازَةٍ مالَه اَدامَ اللهُ اِفادَتَه مِنَ التَّصانیفِ فی تَفسیرِ القُرآنِ العَظیمِ
وَالعُلومِ الحَدیثیّه وَالاَدَبیّه وَغَیرِها وَمالَه مِن نَظمٍ وَنَثرٍ اِجازَةً خاصّه وَاَن یُثبِتَ بِخَطِّه تَصانیفَهُ اِلَی
التّاریخِ وَاَن یُجیزَ اِجازَةً عامّةً لِما یُجَدِّدُ لَه مِن بَعدِ ذلِکَ عَلی رَأیِ مَن یَراه وَیُجَوِّزَه مُنعِماً مُتَفَضِّلاً اِن شاءَ اللهُ
یعنی ازآن پیشوای کروه ناطقه قبائل عرب است ومترجم فنون ادب دارای موجبات امتیاز وملجای ارباب نیاز برهان اهل تقلید
وزیب جمع اسانید مرجع خداوندان آرزو وآمال سرآمد متأخرین ووارث دانشمندان اول همان استاد فرزانه که درتنگنای
مشکلات علوم یدی طولی افراخته ودرشعب کالات مصنفاتی دلربا پرداخته بس لآلی راچه که بیرون راچه ازکمون خفا
برانجمن جسته وبس فوائد شارده بجیرکاه فکرت بافتراک حفظ بربسته وازروی مستورات معلقات قدما پرده اشتباه
برداشته ودرمیدان مسابقت پیشتازان فصحا بدنبال خویش فرو گذاشته برای نظاره سخن برشتهای بلاغت
صعود فرموده وتاجهای فصاحت ازفرق فرقدین بربوده وازجبات براعت براهینی پادارده که تادم ودیسی
کس آهنگ تصرف درحوزان آن نظر نتوانست نمود وازشجرات سخن دعمانی بنشانده که ازمستفیدان عالم بیحکایت را برای آن فرزند
بشارابن اشجار دست رس نبود مولانا اثیرالدین ابوحیان که کالبد دانش را برحسب نام خویش پس ازمرگ حیاتی جدید
بخشید ابناء علوم وطالبان فنون رابدلالت تعلیم وتربیت بمقاصد وامانی خود فرارساند چنین استدعا میرود که نگارنده
این حروف رااجازت دهد تاخود رادرسمط شاگردان وسلک مستفیدان وی منظوم دانم وبرحسب دستور آن
اسناد راد تمامت مرویات اورا ازمسانید اخبار ومصنفات اخیار وسنن آثار وغیرها روایت نماید وازکتب ادب
ودواوین عرب واصناف علوم وفنون مختلف انچه را درخاک اندلس وبلاد افریقیه وشهر اسکندریه ودیار مصر وبلاد
حجاز رخصت روایت افاده خواه برآستادی قرائت نموده ویا ازمشایخ قوم استماع فرموده ویا ازدست مجیزی
فراگرفته باشد جمله رااجازت نقل بخشد وآن حکایت بازدهد وهم کتب ومجامیعی که خود تاکنون بنگاشته تصنیف در انواع صناعات
واقسام علوم پرداخته ازتفسیر قرآن واحادیث رسول وشعب ادب نظماً ونثراً جمله راضمیمت مرویات داشته باجازتی
خاص برمن سپاس آورده واسامی تالیفات سامی بقلم خود رقم کند وبرحسب عقیدت برخی ازمشایخ مجیز باذنی
عام کرشال تصنیفاتی جدید که پس پدید آورد مزید نماید چون این نامه بابوحیان دررسید درین مکتوب بلاغت اسلوب
کاز مع زبان وی علامتی هست وازفرقان فصاحتش آیتی اوراپاسخ داد اَعَزَّکَ اللهُ ظَنَنتَ بِاِنسانٍ جَمیلاً
فَما لَیتَه اَبدیتَ مِنَ الاِحسانِ جَزیلاً وَما بالیتَ وَصَفتَ مَن هُوَ القَتّامُ بِظَنِّه النّاسُ سَماءً
وَالسَّرابُ یَحسَبُهُ الظَّمآنُ ماءً یابنَ الکِرامِ وَاَنتَ اَبصَرُ مَن یَشِمُ اَمَعَ الرَّوضِ النَّضیرِ یُرعَی الهَشیمُ
اَما اَغنَتکَ فَضائِلُکَ وَفَواضِلُکَ وَمَعارِفُکَ وَعَوارِفُکَ عَن نَفثَةٍ مِن داءٍ اَما وَتَریّةٍ مِن بَهاءٍ
لَقَد بَلَجَت المَهارِقُ مِن نورِ صَفَحاتِکَ وَتَأَرَّجَت الاَکوانُ مِن اَریجِ نَفَحاتِکَ وَلَاَنتَ مِمَّن یُقصَدُ لِلدِّرایَةِ
وَاَنتَ مِمَّن یُعتَمَدُ عَلَیهِ فِی الرِّوایَةِ وَلکِن اَرَدتَ اَن تَکونَ مِن مَطارِفِکَ وَتَفَضَّلَ مِن تالِدِکَ وَطارِفِکَ

أبو حيان غرناطي

ويجلو الخامل في منصة النباهة وينقذه من لكن الفهاهة فيشيد له ذكرا ويعلي له قدرا
ولم يمكنه إلا إسعافك فيما طلبت وإجابتك فيما إليه ندبت فإن المالك لا يعصى والمتفضل
المحسن لا يقصى وقد أجزت لك أيدك الله تعالى جميع ما رويته عن أشياخي بجزيرة الأندلس
وبلاد إفريقية وديار مصر والحجاز وغير ذلك بقراءة أو سماع أو مناولة وإجازة بمشافهة
وكتابة ووجادة وجميع ما أجيز لي أن أرويه بالشام والعراق وغير ذلك وجميع ما صنفته
واختصرته وجمعته وأنشأته نظما ونثرا وجميع ما لي في هذه الأسانيد غاية فمن مروياتي
الكتاب العزيز قرأته بقراءة السبعة على جماعة من أعلاهم الشيخ المسند المعمر فخر
الدين أبو الطاهر إسمعيل بن هبة الله علي بن هبة الله المصري المليجي آخر من روى القران
بالتلاوة على أبي الجود والكتب الستة والموطأ ومسند عبد بن حميد ومسند الدارمي ومسند
الشافعي ومسند الطيالسي والمعجم الكبير للطبراني والمعجم الصغير له وسنن دارقطني وغير ذلك
وجملة الذين سمعت منهم نحو من أربعمائة شخص وخمسين وأما الذين أجازوني فعالم كثير جدا
من أهل غرناطة ومالقة وسبتة وديار إفريقية وديار مصر والحجاز والعراق والشام وأما
ما صنفته فمن ذلك البحر المحيط في تفسير القران العظيم إتحاف الأريب بما في القران من الغريب
كتاب الأسفار الملخص من كتاب الصفار شرحا لكتاب سيبويه كتاب التجريد لأحكام سيبويه كتاب التذييل والتكميل في شرح
التسهيل كتاب التكميل الملخص من شرح التسهيل كتاب التذكرة كتاب المبدع في التصريف كتاب الموفور كتاب
التقريب كتاب التدريب كتاب غاية الإحسان كتاب النكت الحسان كتاب الشذا في مسألة كذا كتاب الفصل
في أحكام الفصل كتاب اللمحة كتاب الشذرة كتاب الارتضاء في الفرق بين الضاد والظاء كتاب عقد اللآلي كتاب
نكت الأمالي كتاب المنافع في قراءة نافع الأثير في قراءة ابن كثير المورد الغمر في قراءة أبي عمرو الروض الباسم في قراءة
عاصم المزن الهامر في قراءة ابن عامر الرمز في قراءة حمزة تقريب النائي في قراءة الكسائي غاية المطلوب في قراءة
يعقوب قصيدة النير الجلي في قراءة زيد بن علي الوهاج في اختصار المنهاج الأنور الأجلى في اختصار المحلى الحلل الحالية
في أسانيد القرآن العالية كتاب الإعلام بأركان الإسلام نثر الزهر ونظم الزهر نظر الجلي في جواب أسئلة
الذهبي فهرست مسموعاتي نوافث السحر في دمائث الشعر تحفة الندس في نحاة الأندلس الأبيات الوافية
في علم القافية جزء في الحديث مشيخة ابن أبي المنصور كتاب الإدراك للسان الأتراك زهو الملك في نحو الترك
نفحة المسك في سيرة الترك كتاب الأفعال في لسان الترك منطق الخرس في لسان الفرس ومما لم يكمل تصنيفه
كتاب مسلك الرشد في تجريد مسائل نهاية ابن رشد كتاب منهج السالك في الكلام على ألفية ابن مالك نهاية الإعراب
في علمي التصريف والإعراب رجز مجاني الهصر في آداب وتواريخ لأهل العصر خلاصة التبيان في علمي البديع والبيان
رجز نور الغبش في لسان الحبش المخبور في لسان اليحمور قاله وكتبه أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان النفزي ى دوست

ابوحیان غرناطی

۱۴۳

خدایت ارجمند دارد و درحق من ظنی جمیل بردی و غلوی گزاف نمودی و در صفتم لسانی جمیل آوردی و پاک نظر سودی همانا کسی را حسب حسن ظن خویش ستایش و مدح کردی که خود غباری است ولی مردمش آسمان پندارند و سرابی است که عطشانش آب انگارد و بیابن الکرام تو خود از خسر خداوند بینش بیشی با وجود مرغزاری خرم گیاهی خوشیده را چراگاه نتوان گزید آیا آن کمالات بیحد و مزایا و بیشمارت پسنده نیاید تا آنکه دست نیاز نزد کسی بردی که خود ازیم دانش نمی داند و بنات کمی بیش نیست براستی صفحات دفتر فضائل تو فروغ بخش صحائف دیگران آمده و نفحات نسیم کمالت دماغ جانها را معطر داشته و تو را صیت هنر در جمع کسانی که مقصد طالبان دراستند از همه بیش است و زکه انتقاد و دریامار آ میرفیان روایات از همگی پیش همانا ترا از استجازت چون من منظور آن باشد که بوسیلت این عنوانم از جامه خاز فضائل خویش تشریف شریفی در پوشانی و از کهن و تازه خود عطائی اندک بی نیازم سازی و این گمنام را در منظر اشتهار جلوه ظهور بخشی و لسانش از عقده لکنت خلاصی دهی و پایه قدرش برافرازی و نام نقصش مشهور سازی و او را در حق تو از انجاح مسئول و اسعاف مطلوب و اجابت دعوت و قبول استجازت گزیر نباشد چه بنده و داعیان خواجه خویش بودن و نعمت خوار و راد و دری خداوند احسان چنین شاید علی الجمله ترا اجازت بخشیدم در خصلت دادم که تمامت آنچه را من از اشیاخ و اساتید خویش بجزیره اندلس و دیار افریقیه و بلاد مصر و امصار حجاز و جز آن فراگرفته ام چه برشیخی قرائت نموده ام و یا از محدثی استماع کرده ام و یا از دست مصنفی ماخوذ داشته ام تمامها از من روایت کنی اعم از آنکه روایت من بر سبیل مشافهت باشد و یا بعنوان کتابت و یا بر آئین وجادت جمیع آنچه را که خود در نامه استدعا طلب داشته بودی از مرویات و مصنفات و مختصرات و مجموعات و منشآت من نظماً و نثراً روایت نمای از مرویات من کلام الله مجید است که قرائت هفتگانه قراء سبعه بر جمعی از مقریان بخوانده ام افضل ایشان فخرالدین ابوالطاهر ملیحی است و او واپسین مقری باشد که قرآن را حمید بر استاد کل شیخ ابوالجود قرائت نموده و دیگر از مرویات من صحاح سته است و کتاب موطا و مسند ابن حمید و مسند دارمی الخ وجمله اساتید و اشیاخی که من استماع حدیث از ایشان کرده ام قریب چهارصد و پنجاه محدث باشند و کسانیکه مرا اجازت روایت بخشیده اند جماعتی بسیار و مردمی بیشمارند از اهل غرناطه و خطه مالقه و شهر سبته و دیار افریقا و ملک مصر و بلاد حجاز و خاک عراق و ارض شام الخ فهرست مصنفاتیکه تا بدین تاریخ تعلم من نگارش یافته بدین شرح است البحر المحیط الخ

علامه مقری در شرح اخبار ابوحیان چنین گوید که آن دانای روزگار دختری داشت مسماة به نضار و آن دختر از محدثات عهد خویش و فواضل خواتین اندلس بود و مدتی در نزد پدر خود بفنون اعراب و اشتغال حدیث اشتغال جست و از بعضی از علما مغرب زمین مانند ابوجعفر بن زبیر اجازت یافت و برخی از متون علم نحو عن ظهر القلب حفظ نمود و آنگاه بزیارت بیت الله شتافت و در آن ارض مبارکه خدمت یکی از شیوخ محدثین که نامش در کتب تراجم صریحا بنظر نرسیده برسید و از او اخذ حدیث کرد و هم اخباری چند از مرویات و محفوظات خویش در آنجا روایت نمود و از افراد نوع خود امتیازی لایق یافت ابوحیان را با وی علاقتی شدید بود و در تمجید و مدح او بسی سخنان سرایید و بر پسرش حیان ویرا ترجیح و مزیت مینهاد و همی گفت لَیْتَ اَخاها حَیّاً کانَ مِثْلَها یعنی کاش برادرش حیان در مراتب کمال بر مثال وی بودی

ابوحیان غرناطی

۱۴۴

صفدی گوید ابوحیان در وصف نضار مرا اخبار کرد که او در فن حدیث خود جزوی تصنیف نموده و از صناعت اعراب بهره کامل گرفته و گویا گفتی نضار در نظم اشعار نیز اقتداری دارد در هر حال آن عاقله مفضال در شهر جمادی الاخری از سال هفتصد و سی هجری از جهان درگذشت و ابوحیان خود هنوز در قید حیات بود و از هلاک فرزندی چنین عظیم غمناک و اندوهگین گشت و بس متألم و متأثر گردید و بخدمت ملک ناصر که با انعهد خدیو مصر بود عریضه کرد و از آن نوابقه ای اظهار توجع و تحسر نمود و مستدعی گشت که بر خلاف عادت آن ملک وی را رخصت بخشد که نعش نضار در داخل شهر قاهره بخاک سپارد و ملک ناصر در حق وی انواع ترحم و شفقت بظهور آورده و مسؤلش قرین قبول نمود پس ابوحیان جسد فرزند بخانه که او را در برقوقیه قاهره بود مدفون ساخت و تا یکسالها در کنار قبر وی مقیم گشت و در این مدت با کسی آمیزش نکرد و جز شرط عزاداری و سوگواری تکلیفی نشناخت شیخ صلاح الدین گوید من هنگام وفات نضار در مدینه رحبه توقف داشتم چون خبر ارتحال او شنودم مرثیتی نغز بسرودم و بحضرت شیخ ارسال نمودم در مطلع آن نظم بدیع این دو بیت آوردم

بَكَيْنا بِاللُّجَيْنِ عَلَى نُضَارٍ   فَسَيْلُ الدَّمْعِ فِي الْخَدِّ ابْنُ جَارٍ
فَيَا لِلّٰهِ جَارِيَةٌ تَوَلَّتْ   فَنَبْكِيها بِأَدْمُعِنا الْجَوَارِي

یعنی در فوت نضار دیده اشکبار خون گریست و سیل سرشک بر روی گونه روانه نمود خدایا است که جاریه درگذشت و دموع جاریه از چشمه چشم بگشود ابوحیان را در نظم اشعار طبعی سرشار بوده و از نتایج خاطر خود وی قرب دیوانی مختصر بنظر رسیده است در میدان هر معنی که توسن طبع را جولان کردن فرموده گوی مسابقت از سخنوران سبق برده و در فن توشیح که گویند شعراء اندلس را بدان صنعت طبع سابقه اختصاصی است تغزلات لطیف پرداخته از آنجمله بدین موشح که در عشق محبوبی است که همانا بنام شیخ نجیب ابوالفرج بوده اکتفا نمائیم

عاذلي في الأهيف الأنس   لو رآه الآن قد عُذرا
رشأ قد زانه الحور   غصن من فوقه قمر   قمر من تحته شعر   ثغره فيه أم دُرَر
جال بين الدر واللعس   خمرة من ذاقها سكرا
وجهه بالردف أم كسل   ريقه بالثغر أم عسل   وردة بالخد أم خجل   كحل بالعين أم كحل
يا لها من أعين نعس   جلبت لناظري سهرا
مذ نأى عن مقلتي سني   ما أذيقا لذة الوسن   طال ما ألقاه من شجني   عجبا ضدان في بدني
بفؤادي جذوة القبس   وبعيني الماء منحدرا
فداتا الله بالفرج   إذ دنى أبو الفرج   قمر قد حل في المهج   كيف لا يخشى من الوهج
غيره لو صابه نفسي   ظنه من حره شررا
نصب العينين لي شركا   فانثنى والقلب قد ملكا   قمر أضحى له فلكا   قال لي يوما وقد ضحكا
أتجي من أرض أندلس   نحو مصر تعشق القمرا

ابو حیان غرناطی

۱۴۵

یعنی آنکس که مراد عشق آن محبوب باریک میان همی خواست آورد وی اگر کنون بدو نظاره کند خود این شیفته را معذور دارد چه وی آهو بره ئی است که چشم جو رانه اش بیاراسته و شاخه نهالی که از فرازش قمری مدرخشیده و ماهی تابان که از سحاب موش زرو پوشیده ندانم او را دهان تنگ یا دندان خوشاب است یا در نایاب از میان درد و دندان و شکر لبانش باده گوارا بدست آید که هر هشیار از آن بنوشد خرد و دانش را بدرود گوید آیا این لرزه صرین است و یا فتور کسالت و این لآلی دندان است یا حلاوت انگبین و این گل رخسار است یا رنگ انفعال و این گونه سرمه است یا سیاهی چشم آن محبوب از آن دیده خواب آلوده که سخت از دیدهٔ من خواب ربوده از آنگاه که چشم گریانم جمال درخشانش ندیده ذائقه دیدگانم هیچ لذت خواب نچشیده و روزگار محنتم بسی بدرازا کشیده شگفتا که از اثر شیفتگی دو همتای متضاد در یکدیگر فراهم شده یکی شعله آتش است که از دل من همی زبانه کشد و دیگر چشمه آب که از دیدگانم همی فرو ریزد براستی که مرا گشایش کار بدانگاه مرزوق گردد که دولت وصال اقبال نماید و آن محبوب در برم یکبار نشیند آن ماه خوبان که در خطه خاطر من خیمه و خرگاه برافراخته و در صمیم قلب سوزانم منزلی جاودانه ساخته خود بداند که از من همی گریزان است که در منزل جاویدش هم آتش سوزان است اگر از من نفسی بر اندام کسی فرا رسد خود آنرا شراره نار پندارد گوئی از آن دو نرگس فتانش طائر دلرا دامی نهاده و بدین حیلتش از آشیانه آزادی بقفس بندگی گرفتار ساخت روزی آن قمر سپهر حسن با من شکرخنده گفت ای پیر دانشمند آیا از سرزمین اندلس تا ملک مصر همی تاختی و عاقبت خود را شیدای آهو روئی ساختی منظومات حکیمانه وی در پند و نصیحت از حد و اندازه بسیار است از آن جمله این چند بیت ثبت افتاد

أريد من الدنيا ثلاثاً وإنها ... لغاية مطلوبي لمن هو طالب
تلاوة قرآن ونفس عفيفة ... وإكثار أعمال عليها أواظب

یعنی مراد در زندگانی این سرای سپنجی جز سه امر هیچ مراد نیست و آن سه امر هر جوینده بجز در انتهای مطلوب بذوق ثمرات آنها نخست لسانی فصیح که پیوسته بتلاوت قرآن مجید و قرائت فرقان حمید اشتغال جوید و دیگر نفسی عفیف که با وساوس شیاطین شهوات آئین تقوی شعار سازد و دیگر توفیقی مستدام که بر مواظبت پرستش نیکو راهی گردد

أما إنه لولا ثلاث أحبها ... تمنيت أني لا أعد من الأحيا
فمنها رجائي أن أفوز بتوبة ... تكفر لي ذنبا وتنجح لي سعيا
ومنهن صوني النفس عن كل جاهل ... لئيم فلا أمشي إلى بابه مشيا
ومنهن أخذي بالحديث إذا الورى ... نسوا سنة المختار واتبعوا الرايا
أتترك نصا للرسول وتقتدي ... بشخص لقد بدلت بالرشد الغيا

یعنی اگر در این دار فانی مرا سه چیز میسر نبودی هرگز زندگانی دنیا نخواستمی یکی رجاء رستگاری توبت و فوز انابت است که اگر نه امید ادراک این سعادت بردمی البته حیات برممات مزیت ندادمی و دیگر نعمت استغناء طبع و مناعت نفس است

تا اگر مراد داعی ابتذال بر ذلت سؤال میکشند بی برآینه مرگ خود از چند اطلب و اشتی و دیگر نیت تحصیل اخبار رسول و مدارک احکام شرع شریف است برحالتی که مردم روزگار بشت پیغمبر مختار کمبار گذاشته اند تکالیف مکلفین و احکام سید المرسلین براهین و دلائل از قیاسات باطله و آراء فاسده خویش اقامت نمودن گرفته اند آیا نعت بعد نبوی میگذارید و طریق متابعت شخصی را میسپارید بهانه ضلالت را بر رشاد اختیار کنید و خطا را بر صواب رجحان نهید

لقد زادنی بالناس علما تجارب ... ومن جرب الایام مثلی تعلما
وانی وبطلابی من الناس رزقه ... لکالمبتغی وسط الجحیم تنعما
سازهد حتی لا اری لی صاحبا ... وانجد حتی لا الاقی متهما

یعنی تجاربی که بر اتی مراد در باره مردم روزگار حاصل آمد بر مراتب معرفت و خبرتی که بدیشان داشتم بیفزود و هر که زمانه چون من بیازماید آنچه من آموخته ام بیاموزد و از این مردم امید راحت بردن و طلب آسایش نمودن چنان است که کسی در میانه نار جحیم نار نعیم خواهد عنقریب صحبت خلق چنان ترک گویم که در تمامت جهان یک آشنا نجویم و مسافر بجانب بیابان گزینم که سپس یکبار زم تهامه پیشینم

وزهدنی فی جمعی المال انه ... اذا ما انتهی عند الفتی فارق العرا
فلا روحه یوما اراح من الغنا ... ولم یکتسب حمدا ولم یدخر اجرا

یعنی من از آن ترک دنیا گفتم که خود بدیده تجربت و عتبار نگریستیم که انجام کردآوردن اموال با آغاز رسیدن آجال همدوش آید یعنی مردان مند که در آکنار زر خارفش بپایان امل بفرمان اجل یکبار در رسید نه در این سرای از رنج جمع حطام روزی تن آسانی نمود و نه پس از مرگ را نامی خوش و پاداشی نیک اندوختن توان است

ارحت روحی من الایناس بالناس ... لما غنیت من الاکیاس بالیاس
وصرت بالبیت وحدی لا اری احدا ... بنات فکری وکتبی من جلاسی

یعنی از آن روز که مرا مقدمات رجاء توانگران و چنداوندان کیاست خرمایس و نومیدی نتیجه بخشید روان خود را از رنج الفت مردم آسوده داشتن گرفتم و در کنج کلبه خویش انزوا جستم و جز دو شیرگان افکار و اوراق کتب همنشینی نکردیم

خلق الانسان فی کبد ... بوجود الاهل والولد
کل عضو فیه نافعة ... غیر عضو حتی للاید
منتج دلا وتفقد غنی ... وفراخاحه العدد
من یمت منهم یدمه اسی ... او یعش القاه فی نکد
عاش فی امن فتی عزب ... مستریح الفکر والجسد

ابو حیان غرناطی

۱۴۲

یعنی انسان بوجود عیال و فرزندان همواره در ورطهٔ سختی گرفتار است از اندام و اعضا هر یک را که بنگری نافع و سودمندش بینی مگر یک عضو مخصوص که خسران الیم و زیان جاوید از آن پدید آید نتیجه آن عضو آوردن ذلت و خواری است و بردن ثروت و توانگری بسی چون مار از بیضه آن عضو بیرون آید که اگر یکی بمیرد کام انسانی پاینده و جاوید از نیش زهرآلود و دارد و اگر زندگی یابد به ناچار باید در تکاپوی زندگانی او کوشد خنک آن جوانمرد عزب که روان و توانش از چنین رنج و شکنج ایمن ماند و روح و پیکرش از طلب و تلاش مسکن و معاش براحت گذراند هم این غزل را که عذوبت سبک و لطافت اسلوبش بی تشویر تمامت غزلسرایان تازی است تار و پود حسنی بدیع و لفظ ملیح
بسرانگشت فکرت آن نساج کارخانه سخن بر جسم بافته آمد

نورٌ بخدّك أم توقّد نارِ ... وضنى بجفنك أم فتور عقارِ
ومذاق ريقك أم رحيقٌ مسكرٌ ... ومضيء ثغرك أم شعاع دراري
جمعت معاني الحسن فيك فقد غدت ... قيد القلوب وفتنة الأبصارِ
متصاونٌ خفرٌ إذا ناطقته ... أغضى حياءً في سكون وقارِ
في وجهه زهرات روضٍ تجتنى ... من نرجسٍ مع وردةٍ وبهارِ
خاف اقتطاف الورد من وجناته ... فأدار من آسٍ سياج عذارِ
وكتابة خطّ العذار بخدّه ... ليردن شهدة ريقه المعطارِ
وبخده نار جنة وورودها ... توقفني بين الورود والإصدارِ
كم ذا أداري في هواه محبتي ... ولقد وشى بي فيه فرط أواري

یعنی بر عارض فسونگرت این نور جمال است یا شعلهٔ نار و بر نرگس شهلایت این فتور بیماری است یا سکر عقار و این نسیم نکهت دهان است یا شمیم شکناب و این برق لمعان دندان است یا شعاع دُرّ خوشاب معانی حسن یکجا در وجودت موجود آمده و فسون دلربائی حمله بر خاطرت مکشوف افتاده و از نیروی روی تو دام دلهاست و جمالت فتنهٔ دیدهها آن غیرت خوبان را چندان حالت شرمگینی و انفعال باشد که چون کسی با وی سخن کند از شدت حیا و فرط آزرم دیده بهم نهد و در طمأنینت و وقار فرو شود در آن صفحهٔ رخسار الوان شگوفهای گلزار از نرگس بیمار و گونهٔ گلنار و رنگ بهار نمودار است از بیم آنکه مبادا دست قطارهٔ گلی از لالهزار عذارش چیده گردد بر گرد گلستان روی حائطی از خط دمیده اش برکشیده مورانِ سبز پوشش تا به تنگ نوشیدن سلسبیل از جای بجنبیدند تا از آن انگبین معطر دماغ خرد و تر کنند ولی شعله رخسار زبانه کشید و آن طلا لبان زلال زندگانی را از آن لذت جاودانی باز داشت نه یارای راه در نوشتن باشند و نه نیروی بازگشتن تا چند در هوای وی درد عشق نهفته دارم با آنکه دود آه و سوز دل پرده از رخ برانداختند و راز پنهان آشکارا ساختند علامه مقری گوید در تاریخ وفات استاد ابوحیان با من مردم اسپانیا

آبو حیّان غرناطی

۱۴۸

و مورخین آسیا اختلاف است جمهوری از اهل مغرب فوت او را در سوانح سال هفتصد و چهل و شش از هجرت رسول آورده اند
و لی اهل مشرق آن دانشور را در وقایع هفتصد و چهل و پنج هجری نگاشته اند و در این باب قول ثانی مقدم است چه عالم
عظیم الشأن در خاک ایشان درگذشته صلاح الدین که خود از معاصرین و متخرجین اوست و از اکابر او و شاگردان او
بشمار رود در تعیین روز و ماه و شهر سال وفات وی چنین گوید مات عالم النحو شیخنا الشیخ اثیر الدین خیر الانام
خدم هذا العلم مدة تقارب الثمانين وسلك من غرائبه وغوامضه طرقا متشعبة
الافانين ولم يزل على حاله الى ان دخل في خبر كان وتبدلت حركاته بالاسكان
وتوفي رحمه الله تعالى بمنزله خارج باب البحر بالقاهرة يوم السبت بعد العصر
الثامن والعشرين من صفر سنة خمس واربعين وسبعمائه ودفن من الغد
بمقبرة الصوفية خارج باب النصر وصلي عليه بالجامع الاموي بدمشق صلاة الغائب في شهر ربيع الآخر
یعنی حکمران فن نحو شیخ اثیر الدین دانشمند آفرینش است سپس نام زید و عمرو بر زبان مردان که با وجود وی از اسامی
معرفه‌اند هیچ کس سخن گفتن روا نیست قرب هشتاد سال از روزگار خویش در خدمت نحو صرف نمود و شعب مختلف
و طرق متشتت انجلد با قدم خبرت همی بسپرد تا رخت ازین سرای سپنجی ببرد و نام خویش در جریده گذشتگان آورد
و از تلاش جهان عاریت آرام یافت و این واقعه بعصر روز شنبه بیست و هشتم ماه صفر از سال هفتصد و چهل و پنج
هجری در سرائیکه آن استاد را در خارج باب البحر از شهر قاهره بود اتفاق افتاد و فردای آن روز در گورستان صوفیه
که بیرون باب النصر است بخاک رفت چون در ماه ربیع الآخر خبر فوت او بملک شام رسید مردم شهر دمشق در جامع
اموی انبوه شده صفوف جماعت راست کردند و بر آیین صلوة غائب از ارض شام بر میتی که در خاک مصر
مدفون بود نماز گذاردند چه مکشوف باد که فقهاء شیعه نماز بر میت غائب را روا نمیدارند و از عامه شافعی و حنبلی جایز
می شمارند و دلیل این جماعت آنست که چون در سال نهم هجری نجاشی که فرمان گذار ملک حبشه بود جهان فانی بدرود نمود
رسول خدای با اصحاب فرمود امروز مردی صالح از جهان برفت برخیزید تا بر وی نماز گذاریم یاران برخواستند
و با آنحضرت از مدینه بجنازه وی که در حبشه بود نماز گذاشتند این خبر که مروی طریقین و مسلّم فریقین است
بر جواز صلوة غائب شاهدی محکم و دلیلی متین باشد علماء شیعی گویند مراد از صلوة در اینگونه روایات بیان
معنی لغوی است که دعا نمودن باشد و از طرق اهل بیت اخبار چند بر این جمل گواه آورده اند چنانکه در کتاب وسائل الشیعه
تالیف شیخ حر عاملی از محمد بن مسلم یا زرارة بن اعین علی الاختلاف روایت است که صادق آل محمد سلام الله علیه فرمود
الصلوة على الميت بعد ما يدفن انما هو دعاء یعنی نماز بر میت بعد از دفن نمودن عبارتست از آنکه در حق او
دعا کنند راوی گوید عرض کردم فالنجاشي لم يصل عليه النبي یعنی آیا رسول بر نجاشی نماز گذارد فرمود
لا انما دعا له یعنی فعل حضرت صلوة میت نبود بلکه در حق او دعائی فرمود و این فتوی غیر صلوة بر قبر است
چه نماز بر قبر را جمعی از علماء شیعه بتفصیلی که در کتب فقه مسطور داشته اند جایز شمارند صلاح الدین این مرثیه را که

بجا

ابوحیان غرناطی

۱۴۹

جامع جمله مصطلحات نحاة است واز تمامت مراثی شعرها امتیازی بکمال دارد در رثاء ابوحیان سروده

مات أثير الدين شيخ الورى … فاستعر البارق واستعبرا
ورق من حزن نسيم الصبا … واعتل في الاسحار لما سرى
وصادحات الايك في نوحها … رثته في السجع على حرف را
يا عين جودي بالدموع التي … يروي بها ما ضمه من ثرا
واجري دما فالخطب في شانه … قد اقتضى اكثر مما جرى
مات امام كان في علمه … يرى اماما والورى من ورا
امسى منادى للبلى مفردا … فضمه القبر على ما ترا
يا اسفي كان هدى ظاهرا … فعاد في تربته مضمرا
وكان جمع الفضل في عصره … صح فلما ان قضى كسرا
وعرف الفضل به برهة … والآن لما ان مضى نكرا
وكان ممنوعا من الصرف لا … يطرق من وافاه خطب عرا
لا افعل التفضيل ما بينه … وبين من اعرفه في الورى
لا بدل عن نعته بالتقى … ففعله كان له مصدرا
لم يدغم في اللحد الا وقد … فك من الصبر وثيق العرا
بكى له زيد وعمرو فمن … امثلة النحو ومن نثرا
ما اعقد التسهيل من بعده … فكم له من عسرة يسرا
وجسر الناس على خوضه … اذ كان في النحو قد استبحرا
من بعد ما قد حال تمييزه … وحظه قد رجع القهقرى
شارك من ساواه في فنه … وكم له فن به استأثرا
دأب بني الآداب ان يغسلوا … بدمعهم فيه بقايا الكرى
والنحو قد سار الردى نحوه … والصرف للتصريف قد غيرا
واللغة الفصحى غدت بعده … يلفى الذي في ضبطها قصرا
تفسيره البحر المحيط الذي … يهدي الى وارده الجوهرا
فوائد من فضله جمة … عليه فيها تعقد الخنصرا
وكان ثبتا نقله حجة … مثل ضياء الصبح ان اسفرا
ورحلة في سنة المصطفى … اصدق من يسمع ان خبرا

ابوحیان غرناطی

۱۵۰

لذا الاسانید التی قد علت — فاستسفلت عنها سوامی الذرا
ساوی بها الاحفاد اجدادها — فاعجب لماض فاتهم من طرا
وشاعرا فی نظمه مفلقا — کم حرر اللفظ وکم حبرا
له معان کلها خطها — نثری ما یرقم فی دفترا
افدیه من ماض لامر الردی — مستقبلا من ربه بالقرا
ما بات فی ابیض اکفانه — الا واضحی سندسا اخضرا
تصافح الحور له راحة — کم تعبت فی کلما سطرا
ان مات فالذکر له خالد — یحیی به من قبل ان ینشرا
جاد ثری واراه غیث اذا — مساه بالسقیا له بکرا
وخصه من ربه رحمة — توردُه فی حشره الکوثرا

حاصل مراد آنکه استاد حالیان شیخ اثیرالدین برد و برگ خویش با رقه سحاب سرشک بر افروخت و باران اشک بیار است. سکر فنیم از این ماند و ره عظیم بر آرشد و از وزیدن صبحگاهی بهار گشت طیور خوش الحان در ماتم ابوحیان خواندگی آغاز کردند و بدین مرثیت رائیه آواز نوحه سرائی بر کشیدند که ای چشمه چشم چندان با سرشک سرشاری کن که سیلاب جاریست با تربتیکه کالبد اثیرالدین فرا گرفته در پیوندد و آن خاک شریف سیراب نماید و بجای آب سخون همی جوشش کن در این واقعه دل را اقتضاش ازین است چه امامی درگذشت که خود بر امامت ماورا سپی پیشوا بود و دیگرانش پیرو آشنادی که تار و پود ابدان از هم متلاشی کند آن یگانه دوران از ادر داد چنانکه پی در آغوش گورش بخوابانید ای افسوس که راهنمونی آشکارا در حجاب تراب پوشیده آمد بعد وی تمامت اندام صحیح بود چون او درگذشت اعضا و جوارحش در هم شکست و شخص کمال که از وجود وی اشتهار داشت مرکبا و گمنام گشت حمای زنهارش از تطرق حوادث جهان ایمن بود که هرکس به وی پناه بردی از لطمه چرخ و صدمه سپهر محروس ماندی در جمع ابناء فضل بدانسان همانند آمد که کس را با وی در هیچ فنی جامعه اشتراک بر جای نماند بدان القاب که در حقیقت تفوق وی آورند در حق کس شایسته ندانند چه کردار ابوحیان دستور سبقیان بود و همیکه او با خاک گور در پیوست رشته صبر و پیوند شکیب بگسست اشد نحویین و جماعت معربین گریستن گرفتند پس از وی تسهیل ابن مالک بسی بتعقید یافت چه او طلبان تحقیق از صعاب آن کتاب بسی مشکلات آسان ساختی و مردم را بر حسب تبحر خویش بر خوض کردن آن دریای شگرف دلیر کردی و با انتقال وی انکشاف معلقات دیگرگون گشت و ظهور معضلات دیگرباره بخفایا باز گردید ابوحیان را با جمیع ارباب فنون در صناعات ایشان شرکت است و بسا انواع علوم که وی را در آنها هیچ انباز نباشد ابناء کمال را چنان سزاوار است که در این ماتم همی بگریند و آثار خواب یکباره از چشم بشویند براستی بدین مصیبت خود علم نحو درگذشت و فن صرف هدف حوادث آمد

دلت عرب بدان مردم قاصر وافتاد کتاب بحر محیط که او در صناعات تعبیر پرداخته غور آنش غواص خرد را جواهر فوائد بخشد
در بسیاری از فوائد علوم و دقایق فنون متبحر و مشار الیه بود و او را در فن حدیث اسنادی بلند از مشایخ دانشمند رسیده
که رفعتهای فراخته و جیب آسمانها پست مینمود و چون آن سلسله روایات را اجازات شاگردان بخشید ایشانرا با محدثین سبق
همدوش کرد باینکه آن سخنور فائق و شاعر مفلق را با الفاظ پیراسته و معانی آراسته که بر بند مشتری برتری گیرند
جانم فدای آن دانشور پارسای که مجلس ارتحال رحمت کرد کارش استقبال کرد و سپیدی کاغذش بسبزی سندس
مبدل گشت و حوران بهشت با وی کز بسی تصنیفات نوشت مصافحت نمودند اگرچه خود بمرد ولی نامش تا حشر جاوید باد باران
غفران همی صبح و شام خوابگاه خاکش سیراب کناد و رحمت پروردگار تا بود بر کوثر بر روان پاکش مستدام باد

ابو الفضل الحازمی المنجم

از اکابر منجمین و حکما و از اعاظم متبحرین و فضلاست مولد و منشای وی بغداد است و در جهان دیار بحسب فضائل و کمالات پرداخت
و در بسیار طرق علوم متعلقه بنجوم گردید تا خود را بسر منزل مقصود رسانید و در آن فن احاطتی تام و مرتبتی بی نهایت یافت
علمای احکام گویند احکام و دلایل و قواعد نجومی را چنان عالم بود که هیچ حکمی از احکام وی در آن زمان تخلف ننمودی و هیچ اختیاری
از اختیارات او را نتیجه بحاصل نگشتی و رواج شهرت و صیت فضائل وی با روزگار الناصر لدین الله عباسی مقارن بود
آورده اند که در سنه پانصد و هشتاد و دو هجریه سیارات سبعه در برج میزان که یکی از مثلثه هوائی است قران کردند بنا برای
ابو الفضل استنباط کرد که اگر آن قران را تاثیر بتاخیر افتد از قوت و شدت خارج نباشد پس از دلایل نجومیه و سایر امارات علمیه
بر این معنی جزم کرد که بادی سخت وزیدن گیرد بحدیکه بنیان عمارات در ربع مسکون روی بانهدام نهد و اکثر قصور مشیده
و ابنیه محکمه را آثار بر جای نماند چنانچه بزعم منجمین در طوفان نوح کواکب سبعه در یکی از مثلثه مائی قران کردند و دنیا را آب
فرو گرفت و شد آنچه شد بالجمله چون این حکم از حکیم ابو الفضل در بغداد و سایر بلاد انتشار یافت بیشتر منجمین خداوندان
احکام که در امصار دیگر بودند حکم او را تتبع و انت بر آن داستان یکرای شدند و در کتب تواریخ مضبوط است که حکیم
اوحد الدین انوری ابیوردی نیز در همان تاریخ همین حکم را کرده و بدان تاثیر قوی خبر داد و چون این حکم هم از حکیم
اوحد الدین در مرو و سایر اطراف اشتهار گرفت اغلب از اعیان منجمین و اصحاب احکام رای او را صواب شمرده بل القول
متفق شدند لاجرم شهرت آن حکم و تشییع آن خبر بطوری متعلق مردم گردید که منجمین آن سرزمین نیز در وقوع آن حادثه و حدوث
آن واقعه متحد شدند و همگی ایشان را تصدیق کردند الا اشرف الدین عسقلانی که از فحول منجمین بیتم در آن زمان در مصر
ساکن و مردی دقیق النظر و صائب الرای بود با جمیع منجمین در این حکم آغاز خلاف نمود و بر ضد اقوال آنها شرحی برنگاشت
و نظرائی که در آن قران کلی با آن تاثیر معارضت و مقاومت داشت بنوشت و بر رد دعوی ایشان و اثبات کلام خود
دلایل بسیار اقامه کرد که در ایام قران سبعه نسیمی نخواهد وزید تا چه رسد که ریاح عاصفه عالم را زیر و زبر کند مع القصه
چون از ابو الفضل و سایر منجمین این حکم اشتهار یافت و گوشزد عالمیان گردید مردم سخت بترسیدند و از برای خویش
در زیر زمین سردابها ساختند که بدان مکانها پناه برند و هم مغارها اختیار کردند تا در آن واهیه اموال و اثقال خود را

دانجا نقل کنند بر حسب مشیت کار در شب موعود جز نسیمی نوزید که برگی را از درخت حرکت دهد و گویند اتفاقاً پیروزی چراغی بنام افروخته بود در آن شب آنقدر باد نوزید که آن چراغ خاموش شود باقتضای الکلام یجرّ الکلام چه نیکو مناسب است که در این مقام باشعار ابی تمام اشارت رود در سنهٔ دویست و بیست و سه هجری المعتصم بالله عباسی فتح عموریه را وجهه همت ساخته تجهیز لشکر تصمیم عزم داد منجمین آن سرزمین طالع حرکت را استخراج نموده و از دلایل فلکیه آثار نحوسیه حکم کردند که در آن جنگ ابواب فتوح مسدود و رایات نصرت سرنگون خواهد شد بهتر که خلیفه از آن اراده دست کوتاه دارد و پای مکاوحت در دامن پیچید معتصم سخنان ایشان را وقعی ننهاده با تواقعه مبادرت جست قضا را در آن جنگ بر خلاف عقیدت منجمین آیات نصرت و ظفر ظاهر گشت و سپاه خلیفه را فتحی نمایان شد ابو تمام شاعر معروف منجمین کرست بتوبیخ ایشان لب گشود و این قصیده را انشا کرد

السیف اصدق انباء من الکتب　　فی حده الحد بین الجد واللعب

و انشاء الله تمام آن اشعار را با ترجمه در شرح احوال ابو تمام خواهیم نگاشت بالجمله چون در زمان موعود بهیچوجه ادنی اثر از احکام اصحاب تنجیم اثری بظهور نرسید ابو الفضل و سایر منجمین شرمناک واندوهگین گشتند و مردمان زبان طعن بر ایشان دراز نمودند ابو الغنایم محمد بن علی الواسطی در آن ایام این چند شعر را در نکوهش ابو الفضل منجم انشاد کرد

قل لابی الفضل قول معترض　　مضی جمادی وجاءنا رجب
وما جرت زعزع کما حکموا　　ولا بدا کوکب ولا ذنب
کلا ولا اظلمت ذکاء ولا　　ابدت اذًا امرو دآتها الشهب
یقضی علینا ولیس یعلم ما　　یقضی علیهم فذا هو العجب
فادم ینفو علک الفرات والا　　طر لا بخیر من اصغر الخشب
قد بان کذب المنجمین وفی　　ای مقال اتوا وما کذبوا
مدبر الامر واحد احد　　لیس بتبع لحادث سبب
لا المشتری سالم ولا زحل　　باق ولا زهرة ولا القطب
فلیبطل المدعون وما صنعوا　　فی کتبهم والمحرق الکتب

یعنی بزبان اعتراض با منجم عصر ابو الفضل جازمی بگوی که ماه جمادی و رجب بگذشت و آن حکم عجب بظهور نپیوست و نه باد تند وزیدن گرفت و نه کوکب و نه ذو ذنب نمودار گشت نه قرص خورشید تیره شد و نه شهب و نیازک پدید آمد شگفت تر آنکه تو درباره دیگران از آینده خبر دادی و آن خبر را صادق شناسی ولی از وقایعی که بر تو بگذرد هیچ خبر نداری و از انکشاف خطای خود آگاه نباشی خوشتر آنکه تقویم خویش در فرات اندازی و هم سطرلاب خود در آنجا افکنی زیرا که در سطرلاب بر منجمین هرگاه فائده متصور شود آن است که خود از سطرلاب چوبین بهتر است براستی چه خوب دروغ منجمان فاش گردید کدام حکم آوردند که در آن دروغ نگفتند ایدون مدبر امور جز خداوند یگانه نیست

بهفت کوکب سیاره آنها را در حوادث کون و فساد هیچ اثر نیست در آنهنگام که مشیت ازلی تعلق گیرد و تمام این مؤثرات سبع چنان متأثر شوند که بیکلی فنای محض گردند و نیست و نابود شوند نه از برجیس و کیوان نام ماند و نه ناهید و قطب سیاره پس علمای احکام بر آنچه در کتب نگاشته‌اند خوشتر آنکه قلم بطلان درکشند و بتمامیت تقاویم دود فاتر تنجیم باتشش بسوزند مخفی نماند که محققین مورخین و دقایق شناسان اصحاب تنجیم بر آنند که آن قران از سبعهٔ سیاره بوده است و تیره نه که آن قران را در ماسوای زحل دانسته‌اند از راه صواب دور افتاده‌اند همان خوشتر که هر کس در طی این مسئله بر خطای قوم واقف گردد و قلم اصلاح در میان آورد و از عیب جوئی و خورده گیری کناره گیرد چنانکه ما نیز با خامهٔ اعتذار میگذاریم در زمانیکه ملکزادهٔ دانشمند وزیر علوم در آستان خلافت ارکان محض امتثال امر همایونی کشیدن سیم تلگراف را وجهه عزم ساخت در خطهٔ آذربایجان بانجام مقصود ره سپر بود بدار السعادهٔ زنجان در آمد مدت شش ماه در آن بلد اقامت داشت از نکایت تنهائی و کربت غربت خاطر فضیلت ذخایر والا را بتجمیع و تالیف کتاب فلک السعاده که همانا فلکی است مزین بنجوم سعادات مشغول نمودند و چون اسباب تالیف چنانچه باید و شاید فراهم نبود در مسئله قران بسنته بر کتاب عقد العلی که در تاریخ کرمان است اعتماد جسته قرانرا در سوای زحل دانسته‌اند در این اوقات خجسته آیات که حسب الامر الاقدس الاعلی این مسائل شریفه و مطالب عالیه طراز ادراک و زیور انطباق میشود ملکزادهٔ دانشمند وزیر علوم اشارت دادند تا یتیمهٔ دهر و نادرهٔ عصر نیوتن دوران ارشمیدس زمان نجم الملک میرزا عبد الغفار معلم علوم ریاضی باهتمام تمام و دقت بی نهایت تقاویم سیارات سبعه را بجهة رفع این اختلاف استخراج کردند در سنهٔ پانصد و هشتاد و دو تقاویم آنها از قراریست که ثبت میشود در روز اول محرم پانصد و هشتاد و دو تقویم شمس بوده است   ا ط ی   و تقویم زحل و سط لح و تقویم مشتری ه کری پس معلوم میشود که قران معهود در هر هفت کوکب بوده در برج سنبله یا میزان و آن نزدیک باواسط سال پانصد و هشتاد و دو بوده در ماه جمدی الاولی یا جمدی الاخری یا رجب یعنی وقتی که تقویم شمس نیز سنبله یا میزان بوده است پس این معنی کالشمس فی رابعة النهار روشن گشت که در آن سال کواکب سبعه قران داشتند و ظهیر الدین فاریابی در مدح رکن الدین طغرل بن ارسلان سروده است

اجتماع اختران دانی که در میزان چراست خود تو دانی که ایشان سنجیده
چه سبک کرده اند از برای قیمت یک ذره خاکپای تو نقد هفت اقلیم گردون در ترازو کرده اند تمّ کلامه

آنچه وزیر علوم در فلک السعاده آورده است باقتضای وَلِكُلِّ حَكِيمٍ هَفْوَةٌ و هم باعتماد تاریخ کرمان با کتب قوم و رای جمهور مخالفت دارد مع القصه میر تقی الدین بن محمد بن شرف الدین علی الحسینی الکاشانی که دانشمندی یگانه و ادیبی فرزانه بوده است در تذکرهٔ موسومه بزبدة الاشعار و خلاصة الافکار که از مؤلفات اوست آورده که این حکم اگرچه از منجمین آن عصر واقع نگشت لیکن نکته سنجان آن زمان و حکمای آن دوران پس معلوم کردند که آن قران خالی از تاثیر نبوده منجمله آنکه چنگیز خان در همان سال در توران زمین بر قوم خود سروری گرفت و رتبهٔ آن یافت که طوق طاعت بر گردن دیگران نهد و هم در ممالک ایران اتابک محمد بن ایلدگز که مایهٔ استحکام

قواعد و انتظام قوانین سلطنت سلطان طغرل سلجوقی بود در ذیحجه همان سال درگذشت و بعد از قتل طغرل بساط
سلجوقیان در نوردیده شد و ملک ایران و بیشتری از ممالک روی زمین پرآشوب و فتنه گشت چنانچه بعض فضلا در تاریخ
مبسوط مضبوط است ولی ملکزاده دانشمند در کتاب فلک السعاده اعتذار سخنی را غیر موجه دانسته است و در مقام
رد و اعتراض برآمده گوید که من اوّلاً در طوفان نوح سخن کنم و گویم بر ارباب بصیرت و خبرت پوشیده نیست که تعیین
زمان طوفان از کتب سیر و ملل بنهایت دشوار است و در تعیین وقت آن واقعه بحدی اختلاف اقوال است که تحقیق
حق و تشخیص صواب متعسر بلکه متعذر است ثانیاً در باب تولد چنگیزخان سخن رانم و گویم گروهی که در تاریخ
و سیر اقوال ایشان محل اعتنا و اعتماد تواند بود در میلاد چنگیزخان روایات مختلفه دارند بدان شابه که
ما به الاختلاف مقدار سی سال میشود چنانکه خواند میر در حبیب السیر آورده است که چنگیزخان در زمان قران سعدین او خانی
ریاست یافت و تفاوت ریاست با ولادت سی سال است اِذَا جَاءَ الاِحْتِمَالُ بَطَلَ الاِسْتِدْلَالُ
و اگر کسی در عبارت اصحاب احکام بدقت بنگرد واضح میشود که ایشان تولد چنگیزخان را بطالع میزان در زمان قران
قیاس کرده اند چنانکه صاحب ثمار الاشجار در فن دوم در شرح آثار قران اعظم گوید مولودی که طالع ولادتش برج قران باشد
پادشاهی شود که اقالیم روی زمین را در زیر نگین آورد و قیاس آن است که چنگیزخان بطالع میزان در آن وقت تولد یافته است
بالجمله و لو سلّمنا که میلاد چنگیزخان در ایام قران بوده است باز حکم ابوالفضل و انوری باطل است چه ایشان خرابی عالم را
بریاح نسبت داده اند و حال آنکه بسیوف و رماح بوده است مع القصه وفات ابوالفضل منجم چون از محل صحیح بدست نیامد
بایراد آن مبادرت ننمود انتهی

ابن الصلاح ابوالفتوح نجم الدین احمد بن محمد السری

از فضلای یگانه و حکمای فرزانه بوده است و هم از خانواده اجلاء علما است اصل وی از همدان و مولد وی نیز همان جا است
و برخی گویند که در شمشاط متولد شده و هم در آنجا نشو و نما یافت بالجمله در بدایت تحصیل و اوایل دور کار جوانی از مسقط الراس
خویش ببغداد که محط رحال علما و حکما بود نقل نمود و هم در آنجا توطن جست و در نزد حکیم دانشمند ابوالحکم مغربی که مدرس مرتب
حکمیه و رئیس بیمارستان عسکریه بود باستفادت بگذرانید و چندان در اکتساب علوم حکمیه و اقتناء فنون طبیه مواظبت جست
که در آن صناعت شریفه رتبتی بنهایت و مهارتی بکمال پیدا کرد و در آن فن بر اقران و اشباه رتبه فوقیت یافت چنانکه
حکمای آن عصر و فضلای آن زمان وی را زیاده ستوده اند و تصنیف و تالیفش را زیاده نافع و جامع شمرده اند و هر کس را
در کتب قوم تتبع و تدربی است داند که در مصنفات و مولفات اطبا نام وی زیاده مذکور است و در شرحی که بر قانون
شیخ الرئیس نوشته اند کلمات وی زیاده ایراد شده است آورده اند که وقتی بعزم خدمت نورالدین محمود ابن
عمادالدین زنگی بدان سده علیا شتافت یکچند در موصل نزد آن پادشاه بماند و از وی اکرام زیاده و انعام بسیار دید
و در طبقات الاطبا مسطور است که حسام الدین تمرتاش بن ایلغازی بن ارتق از بغداد وی را طلب کرده یکچند در نزد او بسر برد
و از آنجا بدمشق رفت و در آنجا بدرک صحبت استاد خود ابوالحکم مغربی فایز شد و محض پاس حرمت تعلیم و ادای حقوق

باستاد

استادی در نزد فضلای دمشق همواره میگفت که استاد من ابو الحکم بوده و علوم طب و ریاضی و غیره را در نزد وی قرائت کرده
و از بیانات وافی آن استاد استفادت نموده ام ابو الحکم را استماع آن سخنان که در معنی شکر احسان بود زیاده مسرت
بخشیده هر لحظه بر عنایات سابقه زیادت آورده همواره در مجامع و محافل که از فضلا منعقد می گردید گفتی اگر چه ابن الصلاح
فنون ریاضی را از من آموخته است لیکن از فرط ممارست و مباحثت مرا و را رتبتی حاصل شده که میباید اینک من از وی
استفادت کنم و در تحصیل مطالب عالیه از رای صائب و ذهن ثاقب و استعدات تامّ زیرا که در تحصیل مراتب علیه مرا اهمال
و مماطلت بوده و او را اکمال و مطالعت لاجرم در اینحال تلمذ معلم و تعلیم تلمیذ زیانی نرساند و نیز مورخ خزرجی از خط حکیم
امین الدین ابی زکریا یحیی بن اسمعیل البیاسی نقل نموده که چون حکیم بیاسند و طبیب دانشمند ابن صلاح بشهر دمشق درآمد بخانه
حکیم ابو الفضل اسمعیل بن ابی البقاء الطبیب منزل نمود و روزگاری بمصاحبت وی گذرانید او را کفش بغدادی رغبت افتاد
یاران ابو البقاء گفت استادی خواهم که در صنعت کفاشی کامل باشد او را بکفشدوزی که نامش سعدان بود دلالت کرد
و که او را افشان جسته تا بدان محل راه یافت او را دیدار مقصود و مامول خود تشریح داد و هم کفشی بوی سپرد تا نمونه کار
دانسته بدان اندازه بدوزد سعدان انگشت اطاعت بر دیده نهاده پس موعدی فیما بین معین شد که در آن وقت کفش را
با بن الصلاح برساند ابن صلاح با اطمینان خاطر بخانه معاودت کرده بانتظار روز موعود میگذرانید چون موعد رسید
و کفش نرسید ناچار ابن الصلاح نزد سعدان شده کفش خویش را از وی طلب کرد سعدان بعذری ناموجه متعذر شده
اتمام آنرا بفردا حوالت داد روزانه دیگر نزد وی شد تا روزگذشته گذشت روز سیم بدکه وی رفته باجد و اصرار کفش را
خواسته بعد از گفتگوی بسیار با تعهد و التزام او را خاموش و مطمئن ساخته بخانه اش معاودت داد ملخص کلام آنکه بعد از
خلف مواعید و نقض عهود کفش را دوخته بوی داد و بعد از مدتی ابن الصلاح آن کفش فاسد را بدست گرفته و پائی در آن کرد
تا صنعت استاد را نیک دریابد معلوم شد که در آن بانواع اصناف معایب موجود و اقسام محاسن مفقود است چرمها
دارد که از کهنه اتبانی جدا شده بیکدیگر وصل کرده اند لونی دارد که با هیچ رنگ مشابهت ندارد محلی که بایستی عریض باشد
طولانی کرده و جائیکه میباید طولانی باشد عریض نموده قطعه که محل انگشتان است تنگ کرده و جائیکه محل عقب است
گشاد ساخته از آن صنعت ناپسند دلتنگ شده و برآشفت که ای استاد ناقابل تا که مردم این شهر با این صنعت بیت اینها
اعمال و اقوال این است پس حالت سایر اسکافان این شهر چگونه خواهد بود و چون این خبر با بو الحکم مغربی طبیب رسید این قصیده
از زبان وی برسبیل مزاح بنظم درآورد و بسیاری از اصطلاحات منطقیه و الفاظ حکمیه و کلمات هندسیه در آن درج نمود و چون
این قصیده در نهایت متانت و سلاست بود تمام آنرا بترجمه نگاشتیم و هی هذه

مُصابٌ بأنّي عُقلهُ وصفُه — وأمرٌ عجيبٌ شرحُه يا أبا الفضلِ
أتيتُ إليكَ الآن أشكو مصابنا — وما اندلقتْ في دمشق من الذُّلِّ
ندمتُ إليها لجاهلٍ كذا بأمورها — على أنّني خلّصتُ العلمَ من جهلي
وقد كان ربّي في علمك حاجتي — عليه ولكن ما البيت يجدي بي نعلي
فقلتُ عسى أن يلطف الدهرُ لي — وفيها الآن ألقاني الحزن والتعل
فيا لك من نعلٍ ذهبتُ بنفسه — ولله ما قاسيتُ من خلقه النذلِ
فلله يا سعدان جملة حاجته — تحوّر بها شكرًا مرّ على البلى
تجيء على تنسيج اليوم قطعة — من الأدمِ المدبوغِ بالعفصِ والخلِّ

ابن صلاح طبيب

ع ١٥

فقالوا رأيت رأيه عظمة إذا حيث … على كل ما أبناء من مذهب الفضل
فيا ذا الذي في الحال عشر زندقا … وفي شهرين بالربع والحل

فلما انقضى الرحمن تخييبه … فلم يكن يا أسعد نصر عن شغلي
أتى تيسك ضيق الصدر أحنف … بكعب على حقا على الكعب الرجل

بشكل على الأذنابعير جلّه … ويعيي ذوي الألباب والعقل والنبل
وكعب إلى القطب الشمال ماثل … ذوو إلى قطب الجنوب مستعلي

وما كان في نصف ابنه في صحته … ولكن فشا شاع في الفرع والأصل
موازي الخط جانبيه تقابلا … مجزر إلى علو وجزوا إلى سفل

وكم فيه من عيب وجز معوق … لرجلي ومن قطع من الرجح والنقل
توصل ضر وقد كان ممكنا … لمن رام أن يأتي التمسك بالأرض تنقل

وفيه اختلاف من قياس مركب … فلا ينتج الشرطي منه ولا الحملي
ولا شكله القطاع ثم بالمتو … أصوبه في حلي ولا كان من شكلي

ولا جنس أنيابا عرفته بين ولا … يحد له نوع يميز بالفصل
وقد كان فيه قوة لم أردها … فأعوزنا منه الخروج إلى الرجل

فلو كان معدودا الكمال حسبته … ولكن سليب الحسن في الجزء والكل
فيا الذي ايجابه ما الصدق سلبه … وعدل قضايا ما غير عدل

وما عاذ فيه اختلاف مقوله … تجوهره والكم والكيف جهل
وأي القضايا لم ير منه كذبا … وأي قياس لم يزد فيه معمل

لقد أعوز البرهان شرائطه … فإنما به سلب وجزئية الكل
إذ لحظ في شمس مجرة وظرا … كلمف بيد إخرفا إلى الظل

تطبيت في رجلي وبلص بالقضا … فكيف به إن صرت في الطين والوحل
فأذهلني حتى بقيت مجنبا … ولم يبق لي سعد ان امتا من الحمل

وفي كل إذا قد بان ضعف دما غمه … فأمر يشخص ناقص العقل مختل
وأقليدس لو عاش أعيا الخيال … عليه ان الشكل منع الحل

فحينئذ أقسمت بالله خالقي … وهو الذي عادية بنت وصي الكفل
وسورة حي طه ومريم مع يس … وصاد وحم ولقمان والنمل

لئن لم تجد منا رجعت لأصلنا … وهما أبقينا جعلنا في الحل
ولم أمل شعرا في دمشق ولا أرى … أعابت أشكالا فأحجا الأمر لي

ذهبت به خلا ببعض عيشي … فلا بارك الرحمن لي منه من خل
وكم ألم الإسكان قلبي عطله … ولا فيه إلا إقالة أشتوق من العقل

وكان أرسطاليس فيه بعشرة … برهنوا منه ان يوافي الأهل
ونقر لطفه إلا في أمور كثيرة … ولكنه لم يلق في أمه مثله

وقد كان جالينوس عن رجله … تمسك بالعقر بالمرهم الطلي
وقسطا بن لوقا كان يحجى لأجله … وكان لي في حفارا إلى الغزل

وكان أبو نصر إذا أراد معشرا … وضاله تعلم روح بلا نعل
وأرباب هذا العلم ابتلوا به كما … تقاسموا ما لا ينبغي من ذوي الجهل

كذلك إمامي مذ حللت بجلقي … ندمت فأزمعت الرجوع على رجلي
ولو كنت في بغداد قلم بنصرتي … هنالك أقوام كرام ذوو نبل

وحلوا الذي من ولي معا عدا … وذي رغبة في العلم يكسب ماله
فيا ليتني مستعجلا لطريق نحوها … ومن لي بهذا وهو ممتنع من لي

ففي الشام مذ لاقيت ألف بلية … فيا ليتني ما حططت بها رحلي
على أنني في جلق بين معشر … أعاشرهم منهم معشر البين شكلي

فلا بكت الخنساء صخرا تقصر بها … وأدمعها في الخد دائمة سحها
بأغزر من دمعي إذا ما رأيته … وقد جاء في حلي منحرف الشكل

وأعظم ما قد لقيت لأجله … فيا ليتني قد بقيت بلا رجل
فها ذا وما عد بعض خصاله … فكيف أخبر من أذيته كلي

ومن عظم ما قاسيت من بأس سقمه … أخاف على جسمي من السقم والكل
فهذا تمثيل مذ تأملت شكله … علمت يقينا أنه موجب قتلي

ويوقعني في علة ما أخال أن … يخلصني منها زوال ولا معلي

فلا تعجبوا مما دهاني فإنني
وجدت به ما لم يجد أحد قبلي

حاصل معنی آنکه یا ابا الفضل مصیبت و رزیت من مصیبت و داهی است که عقل من در وصف آن حیران است و امور بین و غایت در شرح آن بسی شگفت است اینک روی توجه و تظلم بسوی تو آوردم تا مصائب و نوائبی که بر من وارد آمده و شکایت کنم و ذلت و خواری که در دمشق دیدم حکایت نمایم من که در علم و دانش رتبتی داشتم که بپای مردی آن از هر جهل و هر خطا مصون بودم بشهر دمشق درآمدم در حالتی که از امور آنجا جاهل و بی بصیرت بودم سراپای افزاری در پا بود که از تمادی ایام از دست رفته و در کار خود درمانده بود و با خود گفتم شاید روزگار از راه لطف آن پاافزار را همالی پدید آرد که آنرا خلیفه و جانشین کرده و هیهات همال آنرا در زمین های درشت و اراضی هموار یافتن نتوانم شگفتا که در هوای خلیفه آن پاافزار سر و کارم با مردی ناکس و خسیس افتاد والله الله از آن ناکس چه صدمات دیدم و چه زحمات کشیدم با آن ناکس که سعد نام داشت گفتم ای سعد در قضاء حاجت من بر من کرم کن و مانند من مرد دانا و فاضل را از این بیکرمی و آن مرتبت و اختصاص جامع شو امید من آن است که پاافزار مرا از چرمی فراهم کنی که دباغت یافته و با مازو و سرکه رنگین شده باشد پس قبول این معنی کرده گفت بچشم و سر این خدمت بجای آورم چه با تو عطوفت و رأفت کردن بر هر کس که با خرد راه دارد فرض است پس بیست درهم برایش بذل کردم و او دو ماه تمام مماطله و دفع الوقت بکار بست و چون خداوند حکیم خواست که از چنگ وعده‌های بی اصل او رهائی یابم و گفتم یا سعد آیا وقت آن رسیده است که مرا از پرداخته باشی پس سراپای افزاری آورد با سینه تنگ و پاشنه معوج با کعبی که هلاک قدم و مرگ پای بود با هیئت و شکلی که تحمل آن بر ذهنها بسی دشوار بود و خداوندان خرد و اصحاب حل و عقد را عاجز و درمانده میساخت آنرا کعبی بود که خود بجانب قطب شمالی مایل بود و روئی که سمت قطب جنوبی توجه داشت هرگاه از صحت گوئی گویم در اندام و پیکر آن پیدا نیست و اگر از فساد سخن راندن گویم در تمامت اصل و فرع آن پدیداست دو خط که در دو جانب آن کفش است و بایستی متوازی باشند چندان مخالفت دارد که جزوی از آنها بجانب بالا رفته و جزوی بسوی نشیب فرود آمده و چه بسیار عیبها داشت چه بسیار بخیه‌ها که گلوگیر و فشارنده پا بود و چه بسیار پاره‌های پوست در آن درج شده و قطعات نعل در آن پنهان بود و وصله‌ها را در آن ضروری و لازم دانسته تو گوئی رای وی آن است که انجام پاافزار بدون آنها ممکن نیست و بجان تو قسم که این معنی را بر خلاف یافته زیرا که ممکن است پای افزار بدون وصله ساخته و فراهم شود در قیاس مرکب آن نه چنان اختلال است که قضیه شرطیه و قضیه حملیه آن برای انتاج نتیجه صالح و درخور باشد شکل و هیئات آن که برنده پا است نه مرا شایسته است که بدان صیانت پای نمایم و نه امثال مرا و جنس کلیات آن آشکار نیست که از کدام جنس است و نوع آن معین نیست که از چه نوع است چه همه چیز میماند و از هیچ نوع تجدی از حدود و فصلی از فصول ممتاز نبود در این پای افزار برای انجاح مأمول استعدادی بود و از عالم قوه بمقام فعلیت نیاید و اگر در جمیع کمالات و کل محاسن عدول کرده لامحاله دارای بعضی بود هر آینه تحمل میکردم لیکن چه سود که از کسوت حسن یکباره عاری است و از کلی و جزئی آن بی بهره مانده است شگفت آنکه نام نیک برای آن ثابت کنی در حالیکه سلب آن اسم شایسته‌تر باشد و هم قضایای آن عنوان و حقش درست آید اختلال هر یک از مقولات عشره

آنرا که می نگرم هیچیک را مفقود و نایاب نمی یابم چرم و تیماجش که جوهر است مختل است رنگش که از مقوله کیف است معیوب است اندازه اش که از مقوله کم است فاسد است کدام قضیه منطقی و قیاس میزانی است که اعتلال و کدیش در باب این تنبک آشکار نیست هر برهان که برپا افرازی و آثار آن اقامت کنی شرایط انتاجش نایاب چنین چه ازینها کیف ایجابش سلب است و در مقام کم حصر حشویش کلی است اگر آنرا در آفتاب بداری تا از ظلش در سطح ارض خطی رسم شود شکل مخروطی که میباید از راس آن احداث شود آن مخروط مانند چیزی خمیده باشد که نسبت خط انحراف جوید هنگامیکه با فضای هموار و خاک ملاصق است در پای من مضطرب است و از طرفی بطرفی می رود پس چگونه خواهد بود حالت من بیچاره در وقتی که خواسته باشم در گل و لای راه روم امر این کفش مرا چنان حیران ساخته که گوئی دیوانه و مخبط شده ام ای برادران ای یاران سعدان عقل برای من نگذاشته است آنرا در دماغ ناخوش در هر جزئی از جزئیات آن کفش و در هر امر از امور آن سفاهت و ضعف دماغ خود را آشکار کرده است چه قدر مرد ناقص العقل خوار بی مقدار بوده اقلیدس حکیم اگر زنده ماندی در شکل این پاپوش افزار عاجز آمدی زیرا که انحلال اینگونه اشکال از رتبه اشکال افزون و با مقام امتناع قرین است بتمام انبیا و اولیا و بجمیع سوره قرآنی اگر مانعی نمیداشتم بسوی وطن و اهل خویش مراجعت مینمودم و از آن خائن زیان کار را از گرفتاری مظلمه خود رها میساختم و در شام اقامت نمی جستم تا از دست کفش دوز خبیث ابذی بنالم و در جد و هزل سخن سرایم مبتلا به ایذا و اذیت دوستی گرفتار گشتم که زلال عمرم مکدر ساخته خدای تبارک و تعالی مقدم چنین آشنا مبارک نفرماید چه قدر از تکلف و عمده خاطرم رنجور ساخت من از دست این خوکخوار آن کشیده ام که حضرت کلیم از دست گوساله کشید ارسطالیس مبتلا میشد بگروهی که از او درخواست میکردند که در هزل و کارهای بی معنی با ایشان موافقت کند و بقراط مکاره و شداید بسیار دیده بود ولیکن هرگز مثل آنچه من از این کفش دوز دیده ام ندیده بود و جالینوس را حال این بود که هرگاه پای افزار بی پای او را می گزید برهم میزد که آن موضع را مداوا میفرمود و سقراطی بن لوقا را حالت چنین بود که روزگار عمر خود را با پای برهنه میگذرانید در برهنگی پای ملامت گوئی ابتلا نیافت و ابونصر را حال این بود که هرگاه بزیارت کردنی میرفت و نعلین او مفقود میگردید بپای برهنه راه میرفت و چند او بدان علوم مبتلا و گرفتار نشده بزحمات ناشایست و چیزهای ناملائم مانند آن بلیاتی که از جهال و مردم نادان بدیشان رسید همچنین است حال من از هنگامی که بشام فرود آمدم پشیمانی مرا در یافت پس همت بر آن گماشتم که بسوی اهل خود برگردم و اگر در خانه خویش بودمی و در بغداد اقامت داشتمی در آنجا بتصرف و نازی من گردا گروه بر منیجو استند و هم در آنجا مردمی فراهم میشدند و دوستداران من و طالبان علوم که آنچه من املا کنم در رشته تحریر میاورند پس کاشکی بزودی بآنجانب طیران میکردم کجا این آرزو انجام پذیرد و مدتی که در شام بهار بلیه مبتلا شدم اگاه آن شهر را قحط رجال خویش میکردم علاوه بر این جهات انکه معاشرت میکنم تو را

که مدح وهم جنس نیستند و خنساء شاعره با آنکه بسیار بر برادر خود صخر گریست بیشتر از من نگریست یا آبا الفضل جز آنکه
از آن پای افزار دیدم مرا مریض و ناخوش کرده ایکاش پا برهنه گشتم تا آنکه بمثل این پای افزار مبتلا شوم
اگر شرح دادم بعضی از خصال و احوال این پای افزار بود پس در اینصورت چگونه می توانم خود را از
اذیت و آزار آن محروس بدارم و از جمله چیزهای بزرگ که بعلت تنگی آن دیده ام آن است که در بدنم
اسبابی و استعدادی فراهم شده که ترسم بعارضه رنجوری و سل مبتلا شوم از روی یقین میدانم که این
کفش باید قتل من خواهد شد و آن بیماری گرفتارم خواهد کرد که هیچ دوا و هیچ پرستار مرا سودی ندهد
زنهار زنهار زیاده از این حالم مپرسید همین قدر میگویم بداهیه گرفتار شدم که هیچکس قبل از من بچنان داهیه
دچار و گرفتار نشده است انتهی پوشیده نماند که مورخ خزرجی در تالیف کتاب طبقات الاطباء
بر خود حتم داشته است که اطبا را طبقات قرار داده منتسبین هر شهر را در یک فصل و یک باب ذکر کند
با آنکه مولد ابن صلاح از همدان بوده است او را در عداد اطباء دمشق معدود داشته است و شرح احوال
وی را در جزو اطبای آن سرزمین آورده همین از مورخ خزرجی زیاده محل تعجب و حیرت شده است
ولی میتوان از این زلت معذرت جوئیم و جواب گوئیم که چون ابن صلاح در اواخر ایام زندگانی در دمشق
بسر برده و هم در آنجا وفات نموده بدانجهة آن طبیب فاضل را در طبقه شامیین منظور داشته است
مع القصه در سال پانصد و چهل و هشت هجری وفات کرد و در مقابر صوفیه مدفون گردید مؤلفات
و مصنفات مشهوره وی از اینقرار است که نوشته میشود شرح شفای شیخ الرئیس ابو علی سینا کتاب فوز الاصغر
کتاب مجموع مبسوط در طب شرح ایضاح مقاله در شکل چهارم از اشکال قیاس حملی و این شکل را

ابن سمعون محمد بن احمد بن اسمعیل

از افاضل وعاظ دولت عباسیه است کلمات حکمت آموز و عبارات عبرت آمیز وی اشتهار تام دارد در ابتکار مضامین رقیق
و اختراع معانی بدیع خاطری وسیع داشت چون بر کرسی ارشاد قرار گرفتی و بر فنون مواعظ و زواجر لب گشودی و از آیات
بیم و امید و احادیث وعد و وعید سخن راندی قلوب قاسیه را مانند موم بگداختی و از عیون جامده چشمهای اشک جاری ساختی
در مآثر کلام و کیفیت تصرفات و نفثات او عبارات بسیار بنظر رسیده حافظ ابوبکر خطیب در تاریخ بغداد وی را چنین ستوده
کَانَ وَاحِدَ دَهْرِهِ وَ فَرِیدَ عَصْرِهِ فِی الْکَلَامِ وَ لِسَانِ الْوَعْظِ دَوَّنَ النَّاسُ حِکَمَهُ وَ جَمَعُوا کَلَامَهُ
یعنی ابن سمعون در فنون سخن و گفتار مواعظ یگانه زمان خویش بود و مردم کلمات بزرگانه و عبارات حکیمانه وی را گرد
آورده ضبط نمودند احمد بن عبد الرحمن شیرشی این عبارات در مدح او گفته کَانَ وَحِیدَ دَهْرِهِ وَ فَرِیدَ عَصْرِهِ
فِی الْإِخْبَارِ عَمَّا هَجَسَ فِی الْأَفْکَارِ وَ لِسَاناً مِنَ الْأَوْلِیَاءِ الْأَخْیَارِ کَلَامُهُ فِی الْوَعْظِ نَافِعٌ وَ نُصْحُهُ فِی
الْقُلُوبِ نَاجِعٌ وَ مَجَالُهُ فِی تَصَارِیفِ الْکَلَامِ عَلَی الْخَوَاطِرِ رَحْبٌ وَاسِعٌ

ابن سمعون

۱۶۰

حاصل معنی آنکه آن یگانه سخن‌آفرین را در اخبار از مافی الضمیر خاطری الهام‌پذیر بود و در مراتب وارستگی و مقامات سلوک یکی از اولیای گزین بشمار میرفت وقتی که بر عرشهٔ موعظت قرار گرفتی سخنانی بس لطیف گفتی و کلماتی سودمند سرودی و چون کمران لسان را در میدان نصایح بجولان آوردی و از اخبار رجاء و خوف فرو خواندی بوصف درجات قصور و توصیف غلمان و حور دلهای حاضران بربودی و بشرح شدت نزع و سکرات و تفصیل کیفیت برزخ و عقبات در قلوب سامعان لرزه افکندی و جمال الدین جوزی پس از القاب چند گوید وَكَانَ يُقَالُ لَهُ الشَّيْخُ النَّاطِقُ بِالْحِكْمَةِ یعنی او را پیر حکمت پرداز گفتندی ولادت او در انجام مائهٔ سوم و آغاز مائهٔ چهارم از تاریخ هجری اتفاق افتاد گویند هم در زمان طفولیت و صبا آثار رشد و علامات صلاح از ناصیهٔ او نمودار بود و ارباب بصیرت و بزرگان طریقت از شمائل و مخائل وی تفرس انجب نموده بعلو شان و اشتهار فضلش خبر میدادند ابو المظفر ناصر بن علی المطرزی و غیره وی از ابوبکر اصفهانی که خادم شیخ شبلی بود حکایت کنند که گفت وقتی شبلی در جامع بغداد نشسته بود و من نیز در خدمت وی حضور داشتم ناگاه ابن سمعون بر مسجد وارد شد و او در آن روز هنوز زمان بلوغ در نیافته بود و مانند اطفال قلنسوه بر سر داشت وقتی که از محاذی شبلی عبور داد و همی خیره بنگریده و بهیچ وجه بسلام و شرط احترام مبادرت بجست پس شبلی نظر بر وی دوخته لختی تأمل کرد آنگاه روی با من نمود و گفت يَا أَبَا بَكْر مَا تَدْرِي أَيْش لِلّهِ فِي هَذَا الْفَتَى مِنَ الذَّخَائِرِ یعنی ای ابابکر ندانی خدا را در وجود این جوان چه ذخیرهاست این سخن پیوسته مرا در یاد بود تا آنکه آثار صدق و علائم حقیقت آن بظهور پیوست دانستم که شبلی سخنی بفراست ایمان گفته و کلامی بلسان غیب سروده و اصحاب طبقات آورده‌اند که ابن سمعون تحصیل معارف و اخذ علوم در بغداد نمود و از پرتو افادات مدرسین و شیوخ آنملک تربیت یافت فن حدیث از عبدالله بن ابی داود سجستانی و ابو عبدالله محمد بن مخلد دوری و احمد بن محمد بن سلم مخرمی فرا گرفت و عهد ارشاد استاد طریقت ابوبکر شبلی را ادراک کرد و از فیض توجه آن شیخ بزرگوار از صفای مرآت ضمیر و انعکاس حقایق امور بهره وافر یافت چنانکه بنوادر اخبار غیبی وی عنقریب اشارت رود و پیوسته در مجالس و محافل و مجامع واعظان دار الخلافه حاضر شده نکات فصاحت وعظ و رموز فن خطابت نیک میآموخت تا آنکه در آن حرفهٔ شریف بمقامی عالی رسید بلکه خود در اینمعنی ضرب المثل گردید چنانکه جمال الدهر و امام الادب ابو القاسم بن علی الحریری در مقامهٔ رازیه گوید فَلَمَّا حَلَلْتُ بِالرَّيِّ وَقَدْ حَلَلْتُ حُبَى الْغَيِّ وَعَرَفْتُ الْحَيَّ مِنَ اللَّيِّ رَأَيْتُ بِهَا ذَاتَ بُكْرَةٍ زُمَرًا إِثْرَ زُمَرٍ وَهُمْ مُنْتَشِرُونَ انْتِشَارَ الْجَرَادِ وَمُسْتَنُّونَ اسْتِنَانَ الْجِيَادِ وَمُتَوَاصِفُونَ وَاعِظًا يَقْصِدُونَهُ وَيُحِلُّونَ ابْنَ سَمْعُونَ دُونَهُ یعنی چون بشهر ری در آمدم بر حالتی که بند ضلالت از گردن دور و زانوی خویش بر گرفته حق از باطل شناخته بودم و عنان نفس سرکش از مشغوله هوا و هوس برتافته بمنهج صلاح و صواب روی داشتم ناگاه بامدادی مردم آنملک دیدم که همی گروه از پی گروه بشتابند بصفتیکه مانند ملخان پراکنده و از هم جدا باشند و چون اسبان تند رو در تک و دو باشند در وصف واعظی ماهر با یکدیگر سخن رانند و ابن سمعون را در صناعت وعظ از وی کمتر انگارند صاحب مرآت الجنان حکایت کند که ابن سمعون در بدایت حال بنهایت فقر مبتلا بود و یکی از درویشان پریشان و مساکین بی سامان

ابن سمعون

۱۶۱

بشمار میرفت واز پیشه وراقت کاتبی وجه معاش بدست میکرد و با مزد استنساخ و اجرت حرفه خویش روزگار میگذرانید
و او را مادری بود سالخورده که در تقاضا حقوق زحمت و ادا اجزاء تربیت آن بر هر گونه تکلفات و شدائد
تحمل مینمود و در هیچ باب از فرمان او سر نمی پیچید و مخالفت میل خاطرش جسارت روا نمیداشت روزی بنزدیک
او نشسته بود و بشغل مقرر و عمل موظف خویش می پرداخت و همی با آن عجوز خمیده صحبت میداشت در اثناء
سخن گفت ایا در هوای زیارت بیت الله و لقای جمال کعبه خاطر من سخت پریشان دارد اگر بر این کهن فرزند
زود بذل عطوفت فرموده رخصت مسافرت میدادی بهر نحو که توانستی راه پیش گرفتمی و در هر مکان مقدس
و مشهد مبارک ترا بشرط نیابت یاد آوردمی مادر ابن سمعون همینکه این تمنا از وی شنید زیاده انکار آورد
و گفت ای پسر چگونه بدین عزیمت توانی گذشت در حالتیکه نه ترا استطاعت آن هست که ساز رحیل
و زاد مسافرت فراهم کنی و نه مرا مایه معیشت هست که تا هنگام بازگشت تو زنده مانم ابن سمعون از این
گذرها در لب فروبست و از شرح اشتیاق ضمیر خاموش نشست مقارن اینحال آن ضعیفه را خواب در ربود
چون لختی بگذشت ناگهان برجست و گفت ای فرزند از پی عزم خویش بگذر و بر طی طریق حج همت گمار که
از جانب من هیچ ترا ممانعت نباید ابن سمعون گفت ایا در ترا چه افتاد که از صرف خیال من منصرف گشتی
و بفراق فرزند و تنگی معاش دل نهادی گفت ای پسر همین ساعت رسول خدا را بخواب دیدم
با من فرمود یا امة الله چرا فرزند خویش را از آن دولت جاوید که عزیمت گماشته بود محروم ساختی و از سعادت
زیارت بیت الله باز داشتی زنهار ابن سمعون را از پی خیال خویش روانه دار که خیر دنیا و آخرت
وی در ضمن این سفر مندرج است ای فرزند سعادتمند حالیکه حضرت نبوی مرا چنین نوید دلخوش داشته
پس ترا چگونه مانع توانم شد ابن سمعون را از تقریر این رؤیای صادق وجدی چند و نشاطی بی اندازه
حاصل گشت و در دم از جای برجست و از مکتوبات خود نسخی چند که حاضر داشت ببازار برده بفروخت
و ثمن آن برای نفقات مادر بگذاشت و با قافله حاجیان راه پیش گرفت اتفاقاً در اثناء طریق
جمعی از دزدان بادیه نشین ناگاه تاختن آوردند و دست تعدی از آستین تطاول بر آورده تمام زوار بیت الله
برهنه ساختند و جمیع احمال و اثقال کاروانیان بتاراج بردند ابن سمعون را چنان عریان نمودند
که جمله اندام وی حتی العوره مکشوف ماند خود گوید پس از وقوع این حادثه عظیم در میان بیابان برهنه
و عریان افتاده بودم و از الم انکشاف عورت و ظهور سوء خویش چنان انفعالی داشتم که از عهده شرح آن توانم بیرون شد
در آن میانه مرا یکی از همراهان نظر افتاد و دیدم عبائی در دست دارد که گوئی باندازه قامت من بریده اند پس
پیش او رفته گفتم ای برادر بحال من بنگر و این عبا از من دریغ مدار آن شخص بی مضایقت عبا داد من آنرا دو نیمه ساخته
نیمی بر میان بستم و نیم دیگر بر دوش افکندم و دیدم در گوشه از آن نوشته بود یَا رَبِّ سَلِّمْ وَ بَلِّغْ یَا اَرْحَمَ
الرَّاحِمِینَ این مکتوب بسی تفال نیک گرفتم و گفتم امید میرود که عاقبت حال بخیر و صلاح پیوندد و سعادت

ابن سمعون

۱۶۲

سلامت و دولت رحمت مرا مرزوق افتد در آن ایام هنگام التهاب شعلهٔ جوع در میان مردم قاطبهٔ طواف میکردم تا آنجا که در جائی سفرهٔ طعامی گسترده و یا خوان غذائی نهاده میافتم پس در گوشهٔ نشسته پیوسته دست و دهان خداوندان خوان و دیگر حاضران نظر میدوختم تا آنکه پارهٔ قرصی و لب نانی بجانب من می انداختند بدان قوت قلیل سد جوع مینمودم و خود را از مهلکهٔ مجاعت خلاص میدادم بهمین شیوه قطع مراحل نمودم تا بمعاونت مردم عراق فرا رسیدم پس آنسار دوش و عورت خود را بیک تعنیل داده بجای لباس احرام بخویشتن بربستم و مشغول مناسک شده و ظائف حج و عمره بپای بردم و شکرانهٔ توفیق آن عبادت بجای آوردم آنگاه روزی بنزد یکی از بنی شیبه که مفاتیح بیت الله در دست او بود رفتم و از عسرت حال و پریشانی روزگار خود شرحی با وی باز گفتم و داستان غارت اعراب و دیگر شدائد که بر من گذشته بود در میان آوردم چندانکه ویرا بتنگدستی و بیمعاشی من رقت آمد آنگاه گفتم حالیکه بر سوء حال من ترا آگاهی افتاد بر حسب اختیاریکه داری مرا بدرون خانهٔ مبارکه در آور تا در آنجا با خدای خود خلوت گزینم و عرض حاجت و نیاز نموده انجاح مقاصد و اصلاح مفاسد خویش التماس کنم باشد که بیمن این خجسته مقام معلی رحمت واسعه و فضل عمیم مرا شامل گردد آن مرد تمنای من بپذیرفت و بعد از خروج مردمان مرا داخل بیت نموده در بر رویم بربست پس من در آن مکان قدس و خلوت انس با حضرت رب العزة گرم راز و نیاز شدم و آغاز تضرع و ابتهال نمودم و در طی مناجات این کلمات بر زبان آوردم که اَللّٰهُمَّ اِنَّکَ بِعِلْمِکَ غَنِیٌّ عَنْ اِعْلامِی بِحالِی اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِی مَعِیشَةً اَسْتَغْنِی بِها عَمَّنْ سِواکَ یعنی بار خدایا علم تو بحقیقت حال جهان محیط است که بشرح مسکنت و اعلام فاقتم احتیاج نباشد بار الها از مائدهٔ انعام عام خویش مرا قسمتی نصیب کن که پس بغیر توام حاجت نیفتد و از تمام ماسوای بی نیاز گردم خود گوید همینکه این دعا بر زبان راندم ناگاه آواز گوینده را شنیدم که از وراء من بدین دعا آواز بر داشت که اَللّٰهُمَّ اِنَّهُ ما یُحْسِنُ اَنْ یَدْعُوکَ اَللّٰهُمَّ ارْزُقْهُ عَیْشاً بِلا مَعِیشَةٍ یعنی الها ابن سمعون ترا اینگونه نتواند خواند و سود فقر از خسران غنا تمیز نتواند داد کردگارا ویرا عمری قرین فقر بخشای و فوائد نیازمندی بدو ارزانی دار همینکه این آواز شنیدم سخت در حیرت شدم و بهر طرف نگریستم کسی بنظر نیاوردم و با خود اندیشیدم که این قائل خضر نبی یا یکی از ملائکهٔ مقربین است پس دیگر باره بدعای خود لب گشودم و هم آن هاتف قول خویش اعادت داد و تا سه بار حال بدینمنوال گذشت پس وداع نموده از حرم بیرون آمدم و جادهٔ عراق در زیر قدم آوردم اتفاقا در آن ایام الطایع لله عباسی یکی از جواری حرم را بوجهی بر خود حرام نموده بود ولی بیم آن داشت که اگر ویرا از مجاورت دیگر جواری براند و همچنان مطلق العنانش از درون حرم سرای بیرون نماید مبادا بر اندام عفافش آسیبی فرا رسد در اینباب با چندی از محرمان خویش مشورت کرد یکی گفت ابن سمعون واعظ عنقریب از سفر حج مراجعت نموده صلاح آنست که امیر المؤمنین این خادمه را بشرط زنی بدو بخشد تا اکنون خاطر مبارک با حفظ ناموس کنیزک مقرون آید و هر دو غرض بحصول پیوندد و دیگر حاضران مجلس بر این رای صواب آفرین گفتند خلیفه رخصت داد تا آن امر را انجام دهند پس چون

مرا باجمعی از عدول دبستان خلافت احضار نموده آن جاریه بر من عقد بستند و با امتعه و اموالی بیرون حساب و اقمشه و بهائی افزون شمار بسرای من فرستادند گویند پس از آنکه ابن سمعون را سرّ زبانی در استجابت دعای خویش برای العین مشهود افتاد همواره علی صدور المجامع و رؤوس المنابر شرط سپاس بجای آوردی و از آن نعمت ناگهانی پیوسته حدیث کردی و در ترغیب مردم بانقطاع از ماسوی و اقبال بمبداء بدان داستان شگفت احتجاج جستی در شرح خصایص و مدایح وی حکایات بسیار و نوادر فراوان آورده اند یافعی گوید هر وقت قاضی ابوبکر و شیخ ابوحامد که خود از رؤساء زمان و اکابر دوران بشمار میرفتند ابن سمعون را ملاقات مینمودند بتقبیل دست او مبادرت میجستند و اینمعنی را دلیل سعادت و مایهٔ مباهات میگرفتند جمال الدین ابوالفرج واعظ گوید یکی از زهاد حکایت کرد که نوبتی در واقعه دیدم که حضرت مقدس نبوی در جامع خلیفه نشسته و در پهلوی وی مردی جلیل القدر قرار گرفته از یکی پرسیدم این کیست که در حضرت رسول چنین مقرب افتاده گفت او کلمة الله عیسی بن مریم است همینکه حضرت مسیح را شناختم گوش فرا داشتم تا گفتار او با خاتم رسل درست فهم کنم پس شنیدم که در مقام تحاجّ چنین بعرض رسول رسانیدی که اَلَیسَ مِن اُمَّتِی الاَحبار اَلَیسَ مِن اُمَّتِی الرُّهبانُ اَلَیسَ مِن اُمَّتِی اَصحابُ الصَّوامِع یعنی آیا دانشمندان ترسا و رهبانان نصاری و خداوندان کلیسا نه از امت من باشند در آن اثنا ابن سمعون داخل مسجد گردید همینکه حضرت او را دید بجانب مسیح توجه نموده فرمود اَفِی اُمَّتِکَ مِثلُ هٰذا آیا در میان امت خود مانند این مرد نشان داری عیسی از جواب فرو ماند و من از خواب بیدار شدم بر ارباب خرد مستور نیست که صورت این واقعه خود از موضوعات و مجاعیل نماید وگرنه از اضغاث احلام معدود آید چه عیسی بن مریم بر حسب ظاهر شرع هرگز در حضرت رسول با چون پایهٔ بزرگ بکیشان ادنی افتخار نجوید و دیرانیان ناقوس زن و صومعه نشینان زنار بند را مایهٔ مباهات نشناسد و هم لفظ احبار که علماء یهود را موضوع است بدانشوران ترسا اطلاق نیاورد و با افصح عرب بچنین استعمالی غلط سخن نکند باجمله مردم عراق را در باره ابن سمعون عقیدتی بگزاف بود بدانشابه که او را در سلک اولیا منظوم میداشتند و بسی کرامات و خوارق عادات بدو اسناد میکردند و بدعوی علم مغیبات و کشف ضمایر درحقش لب میگشودند و ما از غرائب این عنوان چند خبر حکایت کنیم و صدق و کذب آنها بر عهدهٔ رواة حوالت نمائیم ابن جوزی گوید رصاص زاهد را رسم چنان بود که هر وقت ابن سمعون را ملاقات کردی بیدرنگ پای وی بوسه دادی سبب پرسیدند گفت وقتی در پای دختری که نخجا زمن بود علتی که آنرا شوکه گویند ظاهر گشت و من درمان آن علت نمیدانستم شبی در واقعه حضرت رسول را دیدم و شفای شوکهٔ آن دختر از آن حضرت سؤال و التماس کردم فرمود علاج پای وی در پای ابن سمعون است بدان واعظ سعط بگوی که پای خود بدانموضع بمالد که الم او را بدین سبب بهبودی حاصل گردد صبحگاه نزد ابن سمعون شتافتم دیدم بپوشیدن لباس مشغول است و اراده آن دارد که از منزل بیرون آید سلام کردم جواب داد گفتم بسم آنچه

و درواقه راه گردید باخود گفتم شاید او را حاجتی است در عقبش بیرون دویدم و در اثنای راه خبر رؤیا بمیان آورد و پیغام
رسول بگذاردم همی طی طریق نمود تا بدرب خانه من رسیده گفت بسم الله من بسرای درآمده آن جاریه علیله را
حاضر ساختم بر حالتی که جامه بر روی وی انداخته بودم پس پای خویش بر سر وی کشیده بالید و بمنزل خود عود نمود و جاریه
در حال از جای بجست بدانسان که هیچ آفتی برپای نداشت و من از آن وقت تاکنون هر نوبت بملاقات ابن سمعون
فائز گردم پای آن کرامت پایش ببوسم و این عادت را سعادت شناسم شریشی از محمد بن علی علاف حکایت کند
که روزی در مجلس وعظ ابن سمعون حاضر بودم و او برکرسی نشسته بزبانی فصیح و بیانی صریح از هر باب سخن راندی
و در انذار و وعید و زجر و تهدید کلمات جانسوز گفتی و عبارات دلگداز آوردی و ابوالفتح قواس در نزدیکی
کرسی وی نشسته بود و در اثنای موعظت ابوالفتح را خواب در ربود و ابن سمعون دم از سخن فرو بست و همی
خاموش نشست تا ابوالفتح از خواب بیدار گشت پس متوجه وی گردیده گفت یا ابا الفتح الساعة رسول خدای
در خواب دیدی ابوالفتح گفت آری چنین است گفت چون حقیقت واقعه بر من مکشوف بود از سخن امساک
نمودم تا ترا بهمه وعظ از فیض صحبت رسول محروم ندارم و کلمات آن بزرگوار مقطوع نسازم ایضا شریشی و ابن
جوزی از ابو علی هاشمی نقل کرده اند که گفت یکی از خدام طایع لله حکایت نمود که روزی طایع مرا گفت که ابن
سمعون واعظ را در آستان خلافت حاضر ساز و من از وجنات حالات خلیفه آثار خشم و علائم غضب تفرس نمودم
و او در میان آل عباس بشدت سورت و فرط طیش ممتاز بود پس برحسب فرمان مطاع کس از پی ابن سمعون
فرستادم و او را حاضر ساخته خلیفه را آگاه نمودم چون خلیفه از آمدن او واقف گشت در مجلس خویش نشست
و ابن سمعون را بار داد وقتیکه او بحضور در آمد طایع را بخلافت سلام کرده لب بنصایح و مواعظ گشود و گفت
رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ آنگاه از اخبار مرتضوی حدیثی روایت کرد
چون آن خبر بانجام برد هم روایتی دیگر از آنحضرت آغاز کرد القصه در تمام زمان موعظت منقولات خویش را بکلمهٔ
رُوِيَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ افتتاح نمود و چندین بار نام گرامی آن جناب
عنوان کرد و در ضمن حکایتی از اقامات امم و قصص گذشتگان چندان از نصایح شافیه و عبارات بلیغه و کلمات
محرقه درج نمود که طایع را حالت دگرگون شده گریه بر وی مستولی گردید و عویل و بکاء برداشته القدر گریست
تا دستاری که بدست او بود از آب چشمش تر شد ابن سمعون از کلام امساک نموده حقه از طیب آکنده
بمن داد که بطایع دهم من آن تحفهٔ نفیس در نزدیک خلیفه بر زمین نهاده مراجعت کردم دیدم ابن سمعون
از مجلس معاودت نموده پس تا خارج سرای خلافت وی را بدرقه کردم و شرط تکریم و احترام نیک پرداختم
آنگاه بحضور خلیفه عود کرده معروض داشتم ای سید و مولای من قبل از دخول ابن سمعون حدت و اشتعال
غضب از گونهٔ مبارکت مشاهدت میشد و پس از ورود او بر خلاف آنحالت جز رأفت خاطر و عطوفت
قلب چیزی بظهور نرسید آن حدت را جهه چه بود و این رقت را سبب چه آمد گفت همانا ماتان بکمال

نما

ابن سمعون

۱۶۵

سمع ما رسانیده بودند که ابن سمعون در حق امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب زبان قدح دراز کرده همواره دربارهٔ
آنحضرت سخنان ناشایست و کلمات ناسزا میراند او را احضار نمودم تا از طرز تکلم و کیفیت وعظش حقیقت این
اسناد استنباط کنم اگر العیاذ بالله علامات انحراف ضمیر و سوء عقیدت از و بظهور پیوست کیفری بسزا در کنارش
نهم چون در مجلس حاضر شد و لب بموعظت بگشود نخست چنانکه شنیدی بعبارت رُوِیَ عَنْ اَمیرِ المُؤمنین
عَلیِّ بنِ اَبی طالِب افتتاح کرد و دیباچه و خاتمه مواعظ خویش باسم آنجناب انتساب نمود و حال آنکه
ممکن بود از روایات آنحضرت اعراض جسته اخباری از دیگر صحابه رسول رضوان الله علیهم در میان آورد
پس چنان دانستم که آن اسناد قبیح از در سعایت بوده نه از روی حقیقت و او را ذیل عقاید از آلایش
اینگونه مفاسد منزه است و ممکن که عزم مستور ما بر خاطر او مکشوف افتاده و اندیشهٔ اختبار و آزمون خویش
نیز او باین دریافته باشد در کتب مغازی و تواریخ مسطور است که در سال سیصد و شصت و هفت
هجری عضدالدوله دیلمی پس از فوت پدرش رکن الدوله با لشکری انبوه عزیمت تسخیر عراق تصمیم داده
متوجه بغداد گشت و عزالدوله بختیار بن معزالدوله از آهنگ آن یورش آگاه شد سلامت خویش مغتنم شمرده
از دارالسلام بغداد بیرون تاخت و راه موصل پیش گرفت وقتی که عضدالدوله وارد بغداد شد و از فرار
بختیار واقف گشت قصد موصل نمود و هر چند طایع لله خواست که با او در آن ایلغار همراه شود عضدالدوله
رضا نداده خود با حاضران رکاب بختیار را تعاقب کرد و در حوالی موصل تلاقی فریقین افتاده جنگی عظیم
در پیوست و بختیار را بخت یاری ننموده بدست عضدالدوله مقتول گشت و چون عضدالدوله از آن
مهم فراغت یافت برای تغلب بن ناصرالدوله تاختن برده قلمرو او در حیطهٔ تصرف آورد و تمام آن ملک با سعدالدوله بن سیف الدوله
باز گذارد و خود بدارالخلافه مراجعت جسته خلیفه او را بتشریفات لایق و احترامات شایان امتیاز داده و طوقی مرصع که
بدان زمان سلاطین در گردن میکردند با چند پیرایه دانه‌نشان که بر بیاضات دست برنجن بود و پادشاهان در دست
مینمودند و نقره ساده و راتبی که در آن عهد جز بولیعهد داده نمی‌شد بوی موهبت کرد الغرض وقتیکه عضدالدوله با کمال
استقلال بر اریکهٔ حکمرانی عراق استقرار یافت فرمان داد تا در تمام کوچه و بازار بغداد ندا در دادند که پس از این وعاظ
و قصاصین کس بنقل اخبار صحابه و فضایل یاران رسول لب نگشاید و هر که را نیت استحقاق اجر و قصد احراز ثواب است
بقرائت کلام الله توسل جوید و رضای حق سبحانه و تقرب رسول در ضمن آن عبادت بی ریا طلب کند و چنانچه کسی
بهوای تعصب طریقت و حمیت مذهب راه مخالفت پوید و از مناقب انصار و مهاجرین حدیثی گوید البته کیفر
آن نیت فاسد بشمشیر سیاست حوالت رود و خرمن عمر آن آشوب جوی بدست دژخیمان آتش خوی بسوزند
و این مدارا موجب آن بود که قبل از استیلای وی بر عراق در میان شیعه و سنی محض عناد مذهبی غبار فتنه
بالا گرفته کار به پیکار کشید و جمعی کثیر از طرفین مقتول آمده و دیار بسیار سوخته شد و از اموال و اثاث و سامان انقدر
بتاراج رفت که از قید ضبط بیرون بود و عضدالدوله از ماده نزاع و منشأ فساد استفسار نمود معروض داشتند

ابن سمعون

۶۶۱

که اصل باعث و حقیقت مورث اینهمه مشکلات و آفات نفوس و خطبای مساجد و منابر و قصه‌خوانان کوی و بازارند
که از طرفین برحسب عقاید خویش نقل مناقب صحابه بعضاً من دون بعض نمایند و در میان صدر اول از اکابر مسلمین چنانچه
اصحاب و دعوی تضاد و معادات کنند و سفهاء عوام بهم شورانند و بقتل و غارت یکدیگر دلیر سازند عضدالدوله
برحسب مصلحت ملکی منادی در کوچها انداخت و آن جماعت را از صعود منابر و استجماع مجامع منهی فرمود و
در این باب چنانکه اشارت رفت تأکید و تهدید آورد اتفاقاً در آن ایام نوبتی ابن سمعون در جامع بغداد بر کرسی
برکرسی نشسته جمعی کثیر و جمی غفیر بر وی انبوه شده بودند و آن خطیب فرزانه بمواعظ حکیمانه لب گشود و حق تبلیغ ادا نمود
و بشرط نصایح بپرداخت و چنانکه این مخالفت صریح با آن منع شدید بسمع عضدالدوله رسید عظیم غضبناک شد
و ابوالوفاء را که یکی از مقربان بارگاه عضدی بود مأمور داشت تا ابن سمعون را احضار نماید ابوالوفاء گوید
من برحسب فرمان از دنبال وی کس فرستاده او را بمنزل خود خواندم وقتی که بوثاق من وارد شد او را
مردی با هیبت و نیک منظر دیدم و بی اختیار از پی تعظیمش بپای ایستادم و در کنار خویش جایش معین ساختم
او نیز بی پروا در آن مقام قرار گرفت و دلیرانه بهمزانوی من نشست پس مقدمات احضار در میان آوردم
گفتم ایها الشیخ ترا در حضرت شهنشاه بمخالفت امر و ترک طاعت متهم داشته‌اند و خاطر وی بر تو سخت آشفته
و خشمگین ساخته‌اند و البته خشونت خلق و غلظت خوی و شدت بطش وی شنیده‌ای و مقام جبروت و سطوت وی
چنانکه باید دانسته پس هنگامیکه در حضور در آئی نخست بتقبیل آستان مبادرت نمای پس در مکالمات از نهایت
خضوع و تملق بظهور آور و از رعایت آداب حضور و اعمال رسوم مقرر هیچ فرو مگذار و هم بتمام توجه قلب درگاه
پروردگار کن و حراست خون خویش از خدا بطلب باشد نظر رحمت حق ترا دریافته از چنگ چنین شری غضبناک
نجات بخشد ابوالوفاء گوید چون اینمراتب بشنید گفت الخلق والامر لله ملک و ملکوت و غیب و شهود
بدست خدای تعالی است بی فرمان او هیچ امری بوجود و ظهور نپیوندد آنگاه بپای خواسته با وی رفتیم تا بقرب
حجره عضدالدوله رسیدیم گفتم تو در اینمقام لختی بپای تا من دخول را رخصتی حاصل کنم گفت ای شیخ بهوش باش
و طریق حزم از دست مگذار و از جای خویش حرکت منمای تا من بروم و مراجعت کنم و سخنان گذشته دیگر باره
بروی اعادت دادم بر حالیکه بیم آن داشتم مبادا بدست من آن هنرمند یگانه را آسیبی رسد چون بحضور در آمدم
و اراده استیذان نمودم ناگاه دیدم ابن سمعون بر پهلوی من ایستاده است و تقریرات که در خیرخواهی و صلاح اندیشی
وی رفت جمله را یاوه انگاشته پس در حضرت عضدالدوله نخست روی بجانب سرای بختیار نموده این آیت
قرائت کرد بسم الله الرحمن الرحیم وَكَذَٰلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ
أَلِيمٌ شَدِيدٌ حاصل مفهوم آنکه چون قهر خدای سبحانه بر ستمکاران قری درگیرد اینچنین کند همانا بسختی
بطش کرد کار بس دردناک و شدید است آنگاه متوجه جانب عضدالدوله گردید و این کریمه بخواند
بسم الله الرحمن الرحیم ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ

یعنی پس از آنجماعت شما را جای نشینان ایشان مقرر نمودیم تا چگونگی کردار شما را بنگریم پس بوعظ و زجر شروع نمود و از اخبار غفلت زدای و آثار قساوت پیرای و نصایح راحت سوز و سوانح عبرت آموز آنقدر نقل کرد که عضدالدوله را با همه غلظت قلب و فظاظت طبع رقتی غریب دست داد و روی خویش بآستین جامه بپوشانید و من آنچنان حالت از سالیان دراز تا بدانوقت از و ندیده بودم از تأثیر سخن و گرمی نفس ابن سمعون بسیار در عجب شدم پس آن سحر پرداز سخن آفرین مجلس را مراجعت نمود و عضدالدوله مرا گفت همین دم به بیت المال رو و سه هزار درهم مأخوذ داشته با ضمیمت ده جامه فاخر از البسه قیمتین نزد ابن سمعون بر و جمله را بوی تسلیم دار اگر از قبول آنها امتناع جست گو شهنشاه فرموده که این اموال بر فقرا اصحاب خویش متفرق بسازی و اگر آن خلعت و انعام بپذیرفت در حال او را گردن زن و سرش نزد من حاضر کن ابوالشنا گفت از شنیدن این کلمات خوف و رعب بر من مستولی گشت و زیاده در بیم شدم که مبادا هلاک آن واعظ متعظ بدست من جاری گردد پس بدانسان که عضدالدوله مأمور داشته بود نزد ابن سمعون شتافتم و با او گفتم که مولای ما ترا سلام رساند و گوید این درهمها را در نفقه خویش مصروف نمای و بدین جامها اندام شریف مستور نمای گفت یا ابا الشنا مرا بدین درهم و اثواب هیچ حاجت نیست چه این لباسها که اکنون من پوشیده ام مدت چهل سال است که پدرم برای من وقتی که از منزل خود بیرون آیم آنها را در پوشم و چون بخانه انصراف جویم آنها را یک یک پیچیده در موضعی محفوظ گذارم چنان پندارم که این البسه مرا تا سرانجام عمر کفایت کند و دیگر از اثواب و اقمشه دنیا نیازم نیفتد و هم از متروکات پدر خانه مرا بمیراث رسیده که پیوسته بکرایه مسکون است و اجرت آن دار مرا برای نفقات یومیه و رفع حاجات اتفاقیه کافی باشد با این بی نیازی دائم و غناء قناعت با نعام و تشریف سلطانم چه حاجت گفتم یا شیخ حالیکه خود بدینها محتاج نیستی پس بحسب امر شهنشاه آنها را در میان فقرا و مستحقین اصحاب خویش تقسیم نما گفت میان اصحاب من کسی مستحق این اموال نیست خود و اصحاب شهنشاه بدانها محتاج ترند خوشتر آنکه این ثروت فیما بین اتباع موکب و ملتزمان رکاب تقسیم شود ابوالشنا گوید چون پیام و تبلیغت بگذاردم و پاسخ بر طبق ارادت شنیدم با انبساطی تمام و نشاطی وافر بحضرت عضدالدوله بازگشتم و صورت ماجری بی کم و کاست بعرض رسانیدم عضدالدوله نیز از آن معنی خورسند و خوشحال گشته بزبان شکر گفت اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ سَلَّمَهُ مِنَّا وَسَلَّمَنَا مِنْهُ یعنی ستایش خدایرا که او را از سیاست ما جراست فرمود و ما را از جنایت وی سلامت بخشید

ابن سمعون را کلمات حکیمانه و نصایح واعظانه بسیار هست مردم قصار عبارات و انواع حکم از وی التقاط کرده در کتب و خواطر خویش درج و ضبط مینمودند منجمله گفتی رَأَیْتُ الْمَعَاصِیَ نَذَالَةً فَتَرَکْتُهَا مُرُوْءَةً فَاسْتَحَالَتْ دِیَانَةً یعنی ارتکاب گناهان را فرومایگی و ناکسی یافتم پس محض مردمی گرا طمع آنها را ترک کردم و این حالت بتقوی و دیانت انجامید گویند چون فصل بهاری رسیده می گفت مَرْحَبًا بِزَائِرٍ لِبَاسُهُ حَرِیْرٌ وَأَنْفَاسُهُ عَبِیْرٌ وَکُلُّهُ وَعْظٌ وَتَذْکِیْرٌ

ابن سمعون

١٦٨

یعنی خوش آمد آری که جامه وکسوتش از پرنیان ونسیم وشمیمش عنبر بیان خود سرا پا موعظت رطب اللسان است در شرح مقامات حریریه این کلمات از سخنان وی نقل افتاده اِنَّ الْقَلْبَ بِمَنْزِلَةِ الْمِرْآةِ فَاِذَا اَصَابَهَا لَطْخَةٌ عُولِجَتْ بِالتَّرْبِ فَاِنْ زَادَتْ نِيْدَ فِيهَا مِنْ حُثَاثِ الْاَجُرِّ فَاِنْ زَادَتْ جُلِيَتْ بِالْحَدِيدِ فَاِنْ زَادَتْ عَلٰى ذٰلِكَ حَتّٰى رَكِبَهَا الصَّدَاءُ لَمْ يَكُنْ لَهَا بُدٌّ مِنْ عَرْضِهَا عَلَى النَّارِ حَتّٰى ثُمَّ جَلَوْهَا یعنی دل بمنزله آینه است پس اگر اندک آلایشی درآن پدید گردد با روغن زیتش باید معالجت نمود واگر زیاده باشد باید سائیده وسحوق آجر بر زیت اضافت کرد واگر بیشتر باشد باید با آهنش صیقلی ساخت واگر چندان زنگ گرفته باشد که بدین معالجات زدوده نگردد بناچار بایدش عرضه آتش ساخت تا از آن بهر کدر وآلایش صافی گردد مراد آن است که اگر قلب را از غبار علایق وتیرگی شواغل حجابی طاری نگردد حقایق امور وعکوس اشیاء در آن تجلی کند واگر آنرا از قبول انعکاس حاجبی عارض شود علاج آن جز بتعقل عبادات واعمال ریاضات صورت نبندد وپس باندازه کثرت موانع ومعاصی بر شدت ریاضت در جبت افزودن باید واگر غفلت وقسوت بدان پایه رسد که بهیچ وجه رفع نگردد البته علاج آن بدست فرشتگان غلاظ وشداد حوالت رود ابوالحسن شهرزوری گوید وقتی از وزیر مهلبی دخترکی خورد سال بمرد ووزیر از فوتش بسیار افسرده وغمگین گشت واز شدت حزن واندوه هیچ آرام گرفتن نمی توانست مردم دسته دسته برای تعزیت بحضرت وی درآمدندی وتسلیت گفتندی تا آنکه ابن سمعون وارد شد وبدین کلام نفیس او را خطاب کرد که صَبْرًا اَيُّهَا الْوَزِيرُ عَنِ الرَّيْحَانَةِ الَّتِي اخْتَارَ اللّٰهُ لَكَ الْمَثُوبَةَ عَلَيْهَا عَلَى الْاِسْتِمْتَاعِ بِهَا یعنی ای وزیر صبور وشکیبا باش در مصیبت آن ریحانه که خدای سبحانه برای تو ثواب خود را بر حیات وی برگزید وبرحسب حکمت بالغه در عزای او جزای صبر بخشیدن را بر تمتعات وجود وی مزیت نهاد وزیر را آن سخن بطبع موثر افتاده وزیاده خورسند شد وتسلی گرفت از کافی الکفاة صاحب بن عباد نقل است که گفت ابن سمعون را شنیدم که در موعظت گفتی سُبْحَانَ مَنْ اَنْطَقَ بِاللَّحْمِ وَبَصَّرَ بِالشَّحْمِ وَاَسْمَعَ بِالْعَظْمِ یعنی پاک ومنزه است خداوندی که خلق را با گوشت گویا ساخت وبا پیه بینا نمود وبا استخوان شنوا نمود همانا ابن سمعون این حکمت عالیه وکلام قدسی را از منبع علم ومصدر کمال بخود انتقال نموده ودر اینباب بر دیگر علوم ومعجزات مرتضویه دست برآورده چه این سخن گوهر گیتی افروز علی التحقیق از لسان حقایق بیان امیرالمومنین علی صلواة الله علیه بسعادت صدور یافته واکنون در سلک کلمات قصار از کتاب نهج البلاغه بدین ترتیب منظوم است که اِعْجَبُوا لِهٰذَا الْاِنْسَانِ يَنْظُرُ بِشَحْمٍ وَيَتَكَلَّمُ بِلَحْمٍ وَيَسْمَعُ بِعَظْمٍ اما تکلم بعضو لحمانی خود محسوس ومشهود است ومراد از شحم چنانکه ابن ابی الحدید معتزلی تصریح نموده رطوبت جلیدیه باشد که شعاع بصری از آن خارج شده با عیان مرئیات اتصال جوید واحساس حاصل گردد

ویا اشباح مبصرات بتوسط هوای شفاف در آن انطباع یافته ادراک میسّر شود و مراد از عظم استخوانهای چهارگانه لطیفه است
که در وراء پرده صماخ در فضای بطن ثانی از بطون ثلاثه اذن واقع شده و هر یک را در السنه اطبا بشباهت نامی
معین گشته و آن اسامی در کتب تشریح به نیکوئی مشروح است عظم مطرقی عظم سندانی عظم رکابی عظم عدسی
یکی از افاضل عصر را شنیدم که می گفت از این عظام در کتب مشرحین اسلام بهیچ جا نام نبوده و اطبای اروپا
که در صناعات حسیه بنهایت مهارت و کمال حذاقت پیوسته اند این عظام را با آلت دقیقه و بین تعیین نموده اند
و علیهذا کلام امیر المؤمنین را در باب آن عظام یکی از کرامات عظیم توان شمرد در تاریخ وفیات الاعیان
مسطور است که ابن سمعون در منتصف شهر ذی القعده از سال سیصد و هشتاد و هفت هجری در بغداد
از دار فانی بعالم جاوید رخت بربست در جامع منصور بر وی نماز گزارده در خانه اش مدفون ساختند و در یوم
پنجشنبه یازدهم شهر رجب از سال چهارصد و بیست و شش هجری نعش او را از آن موضع نقل داده در باب حرب
نزدیک مقبره احمد بن حنبل بخاک سپردند گویند با آنکه از هنگام دفن او تا روزی که مدفنش برای نقل بشکافتند
قرب چهل سال گذشته بود از اعضا و جوارح و اکفان وی اصلا تغیری مشهود نیفتاد و این معنی نیز در
معتقدانش مزید کرامات محسوب گشت از وی تصنیفی جز کتاب مجالس یافت نشد نوشته اند که تمام احادیث
و روایات و اخباری که در آن کتاب ایراد کرده از ضعف سند امانت اند و اصلا حرفی مرسل در آن مندرج نیست
لفظ سمعون که نام نیای وی بوده مغیر اسمعیل است او را الحسنت باسمعیل نسبت کرده اند رفته رفته
تحریف و تغییر بدان کلمه راه یافته تا صورت آن بهیئت سمعون بر زن فعلول در پیوسته است

ابن جنّی ابو الفتح عثمان بن جنّی الموصلی النحوی

امام اهل عربیت و از اعیان علمای ادب معدود است سید مرتضی و سید رضی را که از اکابر و رؤسای علمای امامیه
معاصر بوده ولادت وی پیش از سال سیصد و سی در موصل اتفاق افتاده و پدرش جنّی از غلامان رومی و مملوک
سلیمان بن فهد بن احمد ازدی موصلی بوده چنانکه خود در این ابیات بدان اشارت کند

فَاِنْ اُصْبِحْ بِلَا نَسَبٍ فَعِلْمِی فِی الْوَرَی نَسَبِی ... عَلَی اَنِّی اَؤُولُ اِلَی قُرُومٍ سَادَةٍ نُجُبِ
قَیَاصِرَةٍ اِذَا نَطَقُوا اَرَمَّ الدَّهْرُ ذُو الْخُطَبِ ... اُولَاکَ دَعَا النَّبِیُّ لَهُمْ کَفَی شَرَفاً دُعَاءُ نَبِی

حاصل مضمون آنکه اگر مرا شرافت نسب و مجدت عصب حاصل نباشد باکی نیست چه پیوند ادب که برتر از هر حسب است
مرا روزی افتاده با آنکه مرا بقبیله ای است که خود از اشراف و مهتران قبایل معدودند انتساب است آنان
قومی باشند که چون تیغ زبان از نیام کام برای کلام برکشند زمان بر فتن زبان از سخن بربندد و از راندن
هر مقال ساکت نشیند حضرت رسالت درباره آن جماعت به دعا لب گشود و آن قوم را به نیکی یاد فرمود ایشان را
دعای رسول مختار برای مباهات و افتخار پسندیده باشد و از هر موجب امتیاز بی نیاز سازد نقل است
که ابن جنّی در نزد ابوعلی فارسی روزگاری دراز تلمذ نمود و هم دیوان متنبی بر متنبی قرائت کرده و از افاضل

اِبن جِنّی

۱۷۰

آن استاد هنرپرور بر دقایق و نکات اشعار آن دیوان اشعار یافت سپس بر آن دیوان شرحی آورده خود در آن شرح گوید وقتی در غیاب من شخصی در حضرت متنبی او را از این شعر که از نتایج افکار متنبی است سؤال نمود یاد هَواكَ صَبَرْتَ أمْ لَمْ تَصْبِرا بروی دقتی آورد و گفت چگونه با بودن لم جازمه الف در لم تصبرا ثابت مانده و حال آنکه اصول و قوانین صرفیه چنین اقتضا کند که لم تصبر باسقاط الف باشد متنبی در جواب گفت هرگاه ابوالفتح ابن جنی در این محضر حضور داشت همانا این مسئله را جوابی کافی ایراد کردی پوشیده نماند که اشکال شعر متنبی را جواب آن است که کلمه لم تصبرا در اصل لم تصبرن مؤکد بنون خفیفه بوده و نون آن در حال وقف بالف بدل شده زیرا در وقف نون خفیفه را بمقتضی قانون صرفی بالف ابدال کنند چنانکه اعشی گفته وَلَا تَعْبُدِ الشَّيْطانَ وَاللهَ فَاعْبُدا که در اصل فاعبدن بوده نون را بالف بدل کرده ولی صاحب دمیة القصر در مقام تجلیل و تعظیم ابن جنی گوید وَلَيْسَ لِأحَدٍ فِي فَتْحِ المُعْضَلاتِ وَشَرْحِ المُشْكِلاتِ ما لَهُ سِيَّما فِي عِلْمِ الإعْرابِ وَمَنْ تَأمَّلَ مُصَنَّفاتِهِ وَقَفَ عَلَى بَعْضِ صِفاتِهِ وَكانَ يَحْضُرُ عِنْدَ المُتَنَبِّي وَيُناظِرُهُ فِي شَيْءٍ مِنَ النَّحْوِ مِنْ غَيْرِ أنْ يَقْرَأَ عَلَيْهِ شَيْئاً مِنْ شِعْرِهِ أنَفَةً وَإكْباراً لِنَفْسِهِ وَالمُتَنَبِّي يَقُولُ هذا رَجُلٌ لا يَعْرِفُ قَدْرَهُ كَثِيرٌ مِنَ النّاسِ و از این کلمات چنین مکشوف گردد که ابن جنی از متنبی اکتساب و اخذ فنون ادبیه ننموده و دیوان متنبی را بر وی قرائت نکرده بلکه در مجلس متنبی حاضر شدی و در مسائل و مطالب نحویه با وی مناظرت و مباحثت نمودی بدون آنکه از اشعار متنبی از وی چیزی استفادت کند سیوطی در کتاب طبقات النحاة گوید ابن جنی را بقواعد و اصول تصریف معرفت و استحضاریش از قوانین نحویه بود و سبب آن بود که در بدایت و آغاز تحصیل ملازم ابوعلی فارسی گردید باخذ مسائل ادبیه و اصول اشتقاق و صرف در محضر وی چندی اشتغال جست و هنوز بدرجه کمال نرسیده بود که مدرس استاد را مفارقت نموده در جامع موصل حوزه درسی فراهم آورد و در روزها در جامع نشستی و بر تلامذه و اصحاب خود مسائل نحویه املاء نمودی اتفاقاً روزی استادش ابوعلی از حوالی مدرس وی عبور نمود چون نظرش بر آن جمع افتاد و از صورت حال آگاه گشت ابن جنی را مسئله از مسائل صرف پرسش نمود ابن جنی از جواب آن فرو ماند و در حضور اتباع خویش بار خجل گشت آنگاه ابوعلی ویرا بدین خطاب عتاب آورد و گفت تَزَبَّبْتَ وَأنْتَ حِصْرِمٌ یعنی دعوی مویزی میکنی در حالیکه خود غوره باشی ابن جنی را کلام استاد مؤثر افتاده در حال حوزه خویش فرو گذاشت و از آن پس سالیانی دراز همه روزه در مدرس افاده ابوعلی حاضر شدی تا آنکه در فن اشتقاق و تصریف زیاده ماهر و کامل گردید و پس از وفات ابوعلی کوکب اقبال ابن جنی طالع گردیده آوازه فضل و دانش وی در جمیع بلدان انتشار یافت و در دار السلام بغداد در مکان ابوعلی مسند تدریس بگسترد و در وساده افادت متکی گردید شغل تدریس و ریاست علمیه بر وی مسلم گشت و بقیه روزگار خویش بتألیف و تصنیف بگذرانید عمر بن ثابت ثمانینی و عبد السلام بصری و ابوالحسن سمسمی از تلامذه او معدود آیند ابن خلکان از متنبی حکایت کند

که ابن جنی از یکچشم نابینا بود و از این اشعار که بدو نسبت دهند این معنی مکشوف گردد

صدودك عنی ولا ذنب لی ... یدل علی نیة فاسدة
فقد وحیاتك مما بکیت ... خشیت علی عینی الواحدة
ولولا مخافة ان لا اراك ... لما کان فی ترکها فائدة

حاصل معنی آنکه اعراض نمودن تو از من در حالتی که مرا گناه و معصیتی نیست بر نیت فاسده دلالت کند بجان خودت سوگند از شدت گریه و فرط اندوه که مراست بر این یکچشم خویش زیاده بیمناک باشم و اگر خوف آن نبود که از دیدن روی تو محروم مانم همانا از کثرت بکاء این یکچشم را نیز نابینا مینمودم چه در واگذاردن او فائده مترتب نگردد ولی بعضی این روایت استوار ندانند و این اشعار با بوالحسن علی بن منصور دیلمی نسبت دهند مع القصه در بغداد در روز جمعه بیست و هشتم صفر از سال سیصد و نود و دو وفات یافت و بروایت ابن اثیر جزری در سیصد و نود و سه از این جهان رخت بر گرفت او را در شونیزیه که بمقابر قریش معروفست قریب مزار استادش ابو علی فارسی بخاک سپردند و او را تصانیف و مؤلفات مفیده بسیار است آنچه از آنها ضبط کرده به این شرح است کتاب خصائص در نحو سر الصناعه و منصف شرح تصریف ابی عثمان المازنی کتاب تلقین در نحو کتاب التعاقب والکافی فی شرح القوافی الاخفش کتاب المذکر والمؤنث کتاب التمام فی شرح شعر الهذلیین و کتاب المنهج فی اشتقاق اسماء شعراء الحماسه و مختصر فی العروض و مختصر فی القوافی کتاب المسائل کتاب المحاضرات والتذکرة حیانیه کتاب مختار تذکرة ابی علی فارسی کتاب المقتضب فی المعتل العین کتاب محاسن العربیه کتاب المحتسب فی اعراب الشواذ شرح الفصیح کتاب اللمع کتاب التنبیه کتاب المهذب کتاب التبصره شرح مستغلق الحماسه شرحین علی دیوان المتنبی گویند ابو اسحق شیرازی اسامی کتب خود را از اسماء کتب ابن جنی اخذ کرده چه او را نیز مهذب و تنبیه و تبصره و لمع هست و کتاب لمع ابن جنی در اصول و قواعد نحویه است و جماعتی از اعلام علما مانند خطیب تبریزی و ابن خشاب نحوی و شیخ ابوبکر خفاف و سید ابو البرکات عمر بن شریف نحوی لغوی و گروهی دیگر آن کتاب را شرح نموده اند و جنی بکسر جیم و تشدید نون است

شیخ ابوالحسن علی بن جعفر خرقانی

از اجلهٔ اوتاد و ابدال و از اعاظم زهاد و اهل حال است بطیب خلق و کرامت نفس سرآمد مشایخ زمان و بخصایل پسندیده و صفات حمیده یگانه عرفای دوران بود فضائل صوری و کمالات معنوی را باهم جمع داشته و بر مقامات شریعت و اسرار طریقت دانا بوده در نفحات الانس و بعضی از کتب سیر مسطور است که انتساب آن عارف کامل در تصوف بسلطان العارفین بایزید بسطامی رسد ولی جماعتی از اهل معارف و سلوک این نسبت را صحیح ندانند و گویند نسبت در اصطلاح اهل عرفان درست نیاید مگر آنگاه که مرید بی واسطهٔ غیری باستماع کلمات و دریافت توجهات از مرشد نموده باشد و از زمان وفات بایزید تا ولادت آن شیخ کامل شصت و هفت سال که بود

ابو الحسن خرقانی

وهم شیخ مولوی رومی براین شیخ شهادت داده که گفته   بوالحسن بعد از وفات بایزید   از پس آن سالها آمد پدید
گاه و بیگه نیز رفتی بی فتور   بر سر گورش نشستی با حضور   تا مثال شیخ پیشش آمدی   تا که بی گفتی شکالش حل شدی

بهرحال شئون معارف و مقامات سلوک وی زیاده از آن است که محتاج ببعضی از آنها باب باشد چه اکثر از افاضل مشایخ عرفا که بمنزل طریقت بار گشوده اند اخذ معارف و کسب فواید از آن عارف کامل کرده اند و از برکت افادات وی مرتبهٔ اعلی و مقام بلند یافته اند چنانکه بعضی از کلمات آینده بوضوح می پیوندد و در شرح حال و تفصیل آثار وی آورده اند که بایزید در عرض سال یکبار بزیارت رباط دهستان که مردمان او باشی در زل در آنجا سکنی داشتند رفتی بر فراز تلی که در آن حوالی بود بایستادی و نفس برکشیدی چون کسی که استشمام بوئی خوش نماید مریدان از شیخ بایزید سؤال کردند که وی را زمانی است هرگاه که در حضرت شیخ بدین مکان رسیم استنباط مینمائیم حالت آنکس را که استشمام رایحه کند و ما را از استنشاق بوی شمیمی از هیچ سوی بر دماغ نرسد فرمود بشنوید دریافتید من از این قریه که مردمان بی تقوی منزل دارند بوی مردی می شنوم که نامش علی و کنیتش ابوالحسن است و چند سال بعد از وفات من بیاید درخت نشاند و زرع کند و بار عیال کشد و مردمان را بطریق خیر ارشاد کند و لحظهٔ از یاد خدای تعالی غافل نباشد و مولوی نیز در دفتر چهارم از مثنوی این حکایت را باندک تغییری مشروحاً منظوم نموده که یکی دو بیت آن این است

هم در آنجا ناله مشتاق کرد   بوی را از باد استنشاق کرد   گفت زین سو بوی یاری می‌رسد   کاندرین ده شهریاری می‌رسد
بعد چندین سال می‌زاید شهی   می‌زند بر آسمانها خرگهی   رویش از گلزار حق گلگون بود   از من او اندر مقام افزون بود
چیست نامش گفت نامش بوالحسن   حلیه‌اش را گفت ز ابرو و ذقن   قد او و رنگ او و شکل او   یک بیک واگفت از گیسو و رو

و چون از این بشارت بایزید یکصد و سه قرن بر آمد و سنین هجرت نبوی بسیصد و چهل و هشت رسید در خرقان که از قرای بسطام است متولد شد با آنکه پدرش مردی دهقان بود و در خرقان بکار زراعت همی مشغول میبود ابوالحسن برحسب قابلیتی که در نهاد داشت بتحصیل علوم شریعت و تکمیل سلوک طریقت مایل گشت و کسب علوم را پیش نهاد خاطر ساخته و در آن باب ترقیات کامل حاصل کرد و در ایام تحصیل همواره با نیکمردان و خداوندان تقوی مراودت مینمود و زمانی از اخذ علوم فارغ نمی نشست و پیوسته با طهارت و عبادت گذرانیدی و بجز بلغی قوتی قوت حیوانی باخذ نمودی در زمرهٔ فضلا و فقهای عصر درآمده و مشهور و معروف گشت مدتی متمادی روزگار زندگانیش بدین و تیره میگذشت تا بواسطهٔ جماعتی آن خبر که از بایزید هشار داشت گوشزد وی گشت وقتی را بتربت بایزید گذار کرد فاتحه برخواند و بر حالش تغییر کلی راه یافت و دانست که آن مقصود و منظور که او را اکنون ضمیر بهت در آن مقام قرین انجاح کرد و پس بعد از آن گاه و بیگاه بتربت بایزید رفتی چنانکه نقل است که دوازده سال نماز خفتن در خرقان بجماعت گذارده آنگاه پیاده روی ببسطام نهادی و نزدیکی تربت بایزید بعبادت مشغول گشتی و دست تضرع بدعا بر داشتی و گفتی خداوندا چه شود که از آن منزلت و رتبت که بایزید را دادی مرا نیز بی بهره مگذاری آنگاه بخرقان مراجعت کردی

نماز صبح را با طهارت جماعت دریافتی و در میان دوازده سال در هر شب سه فرسنگ راه رفتی و مراجعت کردی
پس از آن زمان معهود شبی آوازی از تربت بایزید برآمد که یا ابا الحسن گاه آن آمد که بنشینی و معاشرت کنی تا از انفاس
قدسیه تو خلق برکت جویند چنانکه در نظم ایحکایت مولوی گفته بانگش آمد از حظیره شیخ حی   ها انا ادعوک کی تسعی الی
پس بر اثر آن صدا برفت و نزدیک قبر بایستاد در حالتی که تغییر کلی بر او راه یافته بود گفت ای پیر طریقت مرا که
در این طریق رهنمونی کنی همی خواهم که مردی عامیم و از علوم شریعت بهره ندارم و قرآن نیاموخته ام
دیگرباره آوازی برآمد یا ابا الحسن آنچه در ایام سلوک مرا رسید بیشتر از برکات تو بود گفت چگونه چنین بود که ترا
روزگار عمر بسالهای دراز قبل از من بوده از قبر صدائی برآمد آری چنین است اما در زمان حیات هرگاه
که از مز بخرقان می افتاد بچشم سر میدیدم که نوری از آن سرزمین بر می شد و در آن هنگام مرا در ضمیر
حاجتی بود که بخاطرم میگذشت که انجاح آنرا متمنی بودم و قرین اسعاف نمیگردید ناگاه هاتفی بر من بانگ زد که ای بایزید
حرمت آن نور شناس و بدرگاه خدا تعالی شفاعت برانگیز تا حاجت روا گردد پرسیدم آن نور از آن کیست
گفت نور بنده خاص ما ابو الحسن و من آن نور شفیع خود کردم آنحاجتم که در سی سال برآورده نگشته بود روا گردید
در اینحال شئون خود از دست مده و در یکجای مقیم باش و مردمانرا بطریق خیر ارشاد کن و افتادگی شعار خود ساز
شیخ ابو الحسن گوید چون بمراجعت خرقان و نشستن اجازت یافتم اطاعت را بیدرنگ روی براه آوردم از آنزمان
که بخرقان رسیدم در بیست و چهار روز تمام قرآنرا بیاموختم و در فن قرائت درجه بلند یافتم بروایت دیگر بهمان هنگام
که روی براه آورد آغاز فاتحة الکتاب کرده چون بمکان خود رسید تمام قرآنرا برخواند سپس طریق خواندن
او را تکمیل نمود اگرچه بعضی از فضلای عرفا لفظ عامی را معانی دیگر نمایند و گویند او را غرض از لفظ عامی
مطالب دیگر بوده و خواندن و آموختن قرآنرا بچیز دیگر تعبیر کنند از آنروی شیخ ابو الحسن در آنهنگام که تربت
بایزید میرفت از فقهای عصر و فضلای زمان محسوب میشد چنانکه در عنوان ترجمه تحصیل وی اشارت رفت
سپس طالب مقامات معنوی و کمالات نفسانی گردید همچنانکه مسطور افتاد در تربت بایزید فتوحات و مکاشفات
باطنی از برای وی حاصل گشت مع الجمله پس از اینحالت که بر وی ظاهر گردید در خانقاه خود مقیم گشت و بزرگان
زمان و فضلای دوران با وی مراودت مینمودند و از بیانات وی استفادت میکردند سلاطین و وزرای
عصر را همواره با وی مکاتبات و مراسلات بود و از بلاد بعیده روی بحضرتش مینهادند چنانکه در تذکرة
الاولیا مسطور است در هنگامیکه سلطان محمود بن سبکتکین از کین خواهی خوارزمشاه و ضبط آن ممالک فراغت
حاصل نموده عنان عزیمت بجانب مقر معهود انعطاف داد از آنکه صیت معارف و آوازه سلوک آنعارف
کامل گوش سلطان رسیده بود زیاده حضورش را شایق گردید فرمان صادر گشت که موکب سلطانی
بسمت بسطام در حرکت آید بهمچنین در آنمکان آسایش نمایند ملازمان آستان فرمان سلطانرا اطاعت کرده و از آنسوی
نهضت نموده در نزدیکی خرقان سراپرده پادشاهی را برپای نمودند و چون یکدو روز خود لشکریان

از رنج راه برآسوده شد سلطان یکی از خواص خود را بفرمود تا نزد شیخ رود و گوید پادشاه قصد این ملک نداشت
الا آنکه درک صحبت و زیارت آن عارف کامل را نماید و زیاده بر رسیدن حضور ما ترغیبش نمای اگر بر آمدن انکار آورد
این کریمه بر وی بخوان أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فرستاده چون پیغام برسانید
شیخ رفتن نزد سلطان را عذر آورد و فرستاده چنانکه مأمور بود آیت بخواند شیخ گفت محمود را بگوی که چنان
در اطیعوا الله مستغرقم که بسی وارده از اطیعوا الرسول سر خجالت بر زمین دارم تا با اولی الامر چه رسد چون پیغام
بسلطان محمود رسید او را گریه دست داد و بعضی از خواص خود را گفت برخیزید که بخانقاه وی برویم که او از آن
اشخاص نیست که ما گمان برده‌ایم یقین است که نزد ما نخواهد آمد پس ایاز را طلبیده حکم فرمود جامه سلطنت در پوشد
و ده کنیزک را بلباس غلامان بیاراید و خود اسلحه چنانکه رسم اسلحه دار بود در بر گرفت و بفرمود تا کسی دیگر از ملازمان
سلطنت همراه نباشد ایاز بر رسم پادشاه حرکت کرده سلطان نیز چو اسلحه داران در پیش میرفت تا نزدیک
خانقاه شیخ رسیدند و بدانجا در آمدند و سلام دادند شیخ همچنانکه نشسته بود و بر نخواست و رد سلام نکرد
و در ایاز ننگریست و احترام سلطنت بر وی ننمود سلطان محمود بدید و گفت ای شیخ چرا شرط ادب بجای نیاوردی
و از برای تعظیم سلطان بر نخواستی این همه دام تزویر است شیخ گفت بلی دام تزویر هست اما مرغ آن تو نخواهی بود
پس دست سلطان را گرفته گفت آن را که در خلق جهان پیشی داده اند تو ئی پیش آی و بنشین سلطان بنشست
و از هر سوی سخن در پیوست در آن اثنا گفت یا شیخ مرا سخنی گوی گفت نامحرمان را گو از اینجا بیرون روند
تا محرمانه سخن در میان آید سلطان محمود دانست که شیخ آن معانی دریافته و او را شناخته سلطان اشارت کرد
کنیزان که متلبس بلباس غلامان بودند بیرون روند و معدودی دیگر که از ملازمان همراه بودند آنها را نیز رخصت
انصراف داد و بمعذرت لب گشود پس از صحبت بسیار گفت مرا از اخبار بایزید که بتو رسیده است حکایتی گوی
گفت بایزید خبر داده است هر که افعال و اقوال مرا متابعت نمود و مرا دید از جرگه اشقیا خارج گشت سلطان گفت
من این سخن باور ندارم مگر قدم و شأن بایزید از پیغمبر زیادت است که بوجهل و بولهب و چندین مردم دیگر
که منکر رسالت و نبوت او بودند آنحضرت را دیدند و حلیه در جرگه اشقیا بودند شیخ گفت ای محمود ادب
نگهدار و سخن را در روی از این مقام مگردان پیغمبر را بدان نظر که باید ندیدند مگر معدودی از اصحاب خاص
سلطان گفت دلیل بر مطلب چه داری این کریمه بر خواند وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ
سلطان محمود را از آن تحقیق و بیان خوش آمد گفت مرا پندی ده گفت بر نگاهداشتن چهار چیز همت بگمار
اول زهد و پرهیز دوم نماز جماعت سیم سخاوت چهارم شفقت و مهربانی بر خلق خدای سلطان گفت
مرا دعائی کن گفت در پنج وقت نماز دعا میکنم که اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ گفت کاری کن که در عداد
مؤمنین معدود گردی گفت دعای خاص بگو گفت عاقبت محمود باد پس سلطان بدره زر نزد
شیخ نهاد از آنکه وقت چاشت نزدیک بود شیخ نیز قرص جوین در نزد سلطان گذاشت و گفت از این غذا بخور

سلطان

سلطان لقمه از آن بر دهان گذاشت با زحمت زیاد بخایید چون خواست فرو برد گلوی سلطان را گرفت و نتوانست
تا پاره لقمه از دهان بیرون آورد و شیخ تبسم کرده گفت میخواهی که این بدره زر مارا نیز گلوگیر شود پس سلطان گفت
اگر دلجوئی مرا خواهی این بدره را بپذیر گفت که مرا بدان حاجتی نیست و خود با نیت خالص بفقرا ده سلطان گفت مرا
از آن خود چیزی بیادگار بخش شیخ پیراهنی ملبد که در بر داشت از تن خود بیرون کرده نزد سلطان گذاشت
پس سلطان از جای خواست که شیخ را وداع گفته بمقر سلطنت رود شیخ نیز بپای خواست و از احترام سلطان
چیزی فرو گذاشت نکرد دیده گفت زمان ورود توجهی نکردی و حرمت منظور ننمودی اکنون اینهمه کرامت چیست
شیخ گفت ابتدا با رعونت و اعزاز در انکسار و خضوع و تواضع در آمدی و اکنون بفروتنی و درویشی میسره و جی
و آفتاب دولت فقر و فنا در تو تافته است جای بیش از این احترام و تواضع است پس سلطان از نزد وی بیرون رفت
و او را حالت دگرگون بود و پس بر آثار و اطوارش تغییر کلی راه یافت مسطور است که در همان ایام که سلطان محمود
رایات سلطنت بسمت غزنین انعطاف داد و چنان اسباب فراهم گشت که همت بر غزو کفار هند برگماشت و بعزیمت
غزو سومنات کرد چنانکه آن حکایت خود مشهور و معروف است و عنصری مروزی درین قصیده گفته است

شاه کامران سفر سومنات کرد کردار خویش را علم معجزات کرد
بزدود نام کفر چنان از لوح دین شکر و دعای خویشتن از واجبات کرد

و در آن واقعه روزی که حربی سخت واقع گردید لشکر اسلام را اندک ضعفی خواست
روی دهد در اثنای گیرودار سلطان بگوشه رفت و از اسب فرود آمد و روی نیاز بر زمین نهاد پس از تضرع و زاری
پیراهن شیخ را که همراه داشت بیرون آورده بر روی دست گرفته گفت خداوندا اگر صاحب این جامه را در نزد تو
آبروئی است بدان آبرو ترا قسم دهم که لشکر اسلام بر کفار ظفر ده و عهد کردم که آنچه غنیمت مرا قسمت شود بدرویشان
و فقرا ایثار کنم در آن اثنا در لشکر کفار رعد و برق پدید گشت و تاریکی جهان را فرا گرفت چنانکه هیچیک از آن کفار
یکدیگر را نمی دیدند و تیغ در هم نهادند از آن روی شکستی فاحش بر لشکر کفار روی کرده جیش اسلام با فتح و فیروزی
قرین گردیدند باین سبب از غنیمت لشکر اسلام را روزی گردید که از حیز حساب خارج گشت در تذکرة الاولیاء
مسطور است در همان شب سلطان محمود بخواب دید شیخ را که گفت ای سلطان آبروی درویشان را بهیچی که چنین
امری از تو صادر گشت اگر در آن روز از خدای تعالی درخواست میکردی که تمام کفار آن سرزمین را بر رحمت
کیش و کوشش مطیع نموده و اسلام روزی میکرد بهتر بودی نقل است که شیخ الرئیس ابوعلی بن سینا
چنانکه تفصیل آن در شرح حالش گذشت از خوارزم بنیشابور رفت از آنکه صیت معارف و فضایل آن عارف
کامل را شنیده بود و شوق خدمتش را زیاده داشت بیدرنگ بخرقان شتافت علی الصباح بدر سرای
شیخ رسید در هنگامیکه وی بجهت آوردن هیزم بصحرا رفته بود شیخ الرئیس درنگ کرد و از حال آن شیخ بزرگوار
جویا گشت و او را زنی بود بدسیرت زشت رفتار و بدخوی از درون سرای صدا بلند کرد که چیستی و این زندیق بیکاره را
چه میکنی که همواره دام فریب گسترده و خلق خدای را اغوا همی کند و زیاده بیهوده گوئی لب گشود

ابو الحسن خرقانی

۱۷۶

بجنبید و میراند و زیادی روی داده و بطلب شیخ بصحرا رفت در آن اثنا از دور پیدا دید که پشته زیاد از هیزم بر پشت شیری قوی نهاده و میراند و می آید شیخ الرئیس دانست که آن مطلوب و مقصود را که جویا است اوست نزدیک رفته سلام کرد شیخ ابو الحسن رد سلام کرده شیخ الرئیس را از آن جلالت شأن و گفتگوی زن تعجب حاصل گشت و در ضمیرش گذشت که آن حالت را از وی سؤال کند شیخ تبسمی کرد و گفت جای سؤال نیست اگر بار چنان گیرنده گرگی نکشیدی چنین درنده شیری که زیر بارم رام گشتی پس دست شیخ الرئیس بگرفت و پیاده همچنان تا در سرای آمدند شیخ ابو الحسن پشته های هیزم برگرفت و شیر را رها کرده به اتاق آمده و از هر گونه صحبت از مطالب حکمیه و فقهیه در صحبت شیخ الرئیس در اثنای مباحثات او تحقیقه بیان میکرد روزی در همان ایام دیواری از سرای شیخ خراب گشته بتهیه بجهه تعمیران دیده بودند شیخ ابو الحسن خود روزها بکار گل مشغول میگشت و وقتی دیگر نیز که شیخ الرئیس بکمالات علمیه اشتغال داشت در همین صحبت شیخ ابو الحسن از جای برخاست که مرا معذور دار که دیوار باید عمارت کرد و بر فراز دیوار رشد و مشغول گلکاری گردید ناگاه تیری که بجهه نصب کردن بمکانی بدست گرفته بود از دستش بیفتاد شیخ الرئیس از جای برخواست تا تیر بدستش دهد قبل از آنکه تیر را از زمین بردارد تیر بلند شده بدست وی قرار گرفت بدو گفت ای حکیم دانشمند بر این عمل چه دلیل داری شیخ الرئیس چون آن حالت بدید یکبارگی دل از دست داده و دیگر در نزد شیخ ابو الحسن از علوم ظاهری سخن نکرد و حکمت بطریقت کشید و نیز در تذکرة الاولیا مسطور است که وقتی ابوسعید بن ابو الخیر بعزم ملاقات آن عارف کامل با جمعی از مریدان بخرقان رفته بگاهی بخانقاه وی درآمدند در خانه شیخ بجز چند قرص نان جوین از اغذیه و مأکولات تهیه دیگر نبود و سجاده سرای گفت بر سر قرصها دستاری عیناً چون چنین کرد در آن شب هر قدر نان خواستند بیرون آورد و مدتی روز دیگر نیز بجهه صرف غذا همان عمل که در شب کرده بودند مرعی داشتند در آن اثنا زوجه شیخ شگفت ندانم که امیر دستار لوس و دروغ و دیگر بجهه فریفتن خلایق چه حیلت برانگیخته که ما را اندیشه نان هیچ نبود پس نزدیک رفته دستار که بر روی نانها افکنده بودند یکدفعه برگرفت دیدند در زیر جامه کرده نان نیست شیخ گفت ای زن نگذاشتی که یکدو روز دیگر اینجا حست که بر من وارد شده اند بیچ و ستاس و نان بخشن بسد جوع نمایند نقل است که در همان ایام که ابوسعید مهمان آن عارف کامل بود گفت یا شیخ دستوری ده اینان که بموافقت و همراهی من بدین خانقاه آمده بقانون خود بسماع مشغول شوند شیخ ابو الحسن گفت مرا در عمر خویش بسماع رغبت نیفتاده و اکنون نیز میلی بسماع نیست از آنجایی که مهمان را اکرام باید کرد موافقت را ناگزیرم ولی آن عمل را نیکو ندانم پس چون همراهان و مریدان ابوسعید مشغول و گرم گشتند و هنگام سماع گرم گشت یکی از مریدان شیخ ابو الحسن که به ابوبکر خرقانی مشهور بود و دیگری از مریدان ابوسعید در آنجا و نفس سماع چندان تأثیر کرد که بیهوش بیفتادند پس ابوسعید از شیخ تمنا کرد که گاه آن آمد که بجوی یاران از جای برخیزید شیخ از جای برخواست و سه بار آستین بجنبانید و هفت قدم برداشت ناگاه دیوارهای خانقاه بموافقت او در حرکت آمدند شیخ ابوسعید مریدان را اشارت کرد ساکن شوید که مبادا بجهه سماع باقی نماند

اگر لحظه‌ای بگذرد دنیا خراب شود و دست شیخ ابوالحسن را بوسیده و از آن تمنای خود معذرت خواست پس از آن ایام
که در نزد شیخ بوده به سماع مشغول نگشتند و گویند در عمر خویش همین یکمرتبه شیخ را سماع دست داد و پس روی با بوسعید
کرده و گفت سماع کسی را مسلم است که علوم ظاهری و باطنی را تکمیل کرده باشد و اگر وقتی یکی از اهل سماع را پرسند
که این رقص چرا می‌کند تواند بر فعل و عمل خود دلیل بیان نمود و الا بر اعمال لغو بهتر این است که اقدام ننماید
ابوسعید بعد از آن ایام مریدان را از سماع منع نمود و نیز آورده‌اند که در همان ایام شیخ ابوسعید شبی خرقهٔ شیخ ابوالحسن را
در بر کرده و هم او خرقهٔ ابوسعید را در پوشید ابوسعید که مردی همواره با خنده و گشاده رو بود تا صبح سر بزانو نهاده
میگریست و شیخ ابوالحسن پیوسته در خنده و شادی بود و چون روز شد شیخ ابوسعید گفت خرقه بمن ده که مرا پیش این
طاقت گریه نیست وی گفت خرقهٔ خود گیر که مرا با اندوه مستمر روزگار خوشتر است چون هنگام آن آمد که از یکدیگر
مفارقت کنند و ابوسعید بشهر خویش رود از خانقاه که بیرون آمد سنگی در آستانه نصب کرده بودند محاسن
خویش بدانجا مالید شیخ ابوالحسن جهت حرمت منظور داشته بفرمود تا آن سنگ برکندند و در پیش سجادهٔ خود
نصب کردند روز دیگر علی الصباح دیدند بهمانگونه در آستانه منصوب است دیگر باره فرمود تا کندند و بمحراب بردند
تا سه دفعه این کار کردند باز بهمان طریق اول بمکان خود عود کرد فرمود سنگ را بجای خود بگذارید که ابوسعید را
میل خاطر بهمین است پس در خانقاه را فرمود از سمت دیگر باز کنند بنا بر احترام ابوسعید کسی از آنجا عبور نکند
و بر روی سنگی که محاسن وی بدانجا مالیده گذار ننماید مسطور است که هم در آن ایام که ابوسعید خواست از وی
مفارقت نماید وی بمشایعت برون رود و گفت یا اباسعید من ترا بولایت عهد خویش برگزیدم سی سال میگذرد که از خدای تعالی
درخواست کرده بودم که آنچه در ضمیر دارم و از بیگانگان پنهان باید داشت بمحرم سری گویم چنانکه او به کلمات
نیکو گوش فرا دهد و اکنون چنانکه باید ترا در میان همه انتخاب کرده‌ام گویند در آن ایام که شیخ ابوسعید مهمان
وی بود در هنگام مصاحبت و حضور شیخ هیچگاه بسخن گفتن لب نگشودی مریدان از ابوسعید پرسیدند که چرا در حضور
شیخ سخن نگوئی گفت ما بجهت استماع بدینجا آمده‌ایم نه بجهت سخن گفتن چنانکه قبل از رسیدن نزد این مرشد کامل نظیر خشت
پخته بودم و بعد از دریافت حضور وی از صفای کلمات و توجه و ارشاد مانند گوهری گرانبها گشتم و نیز در اخبار
وی آورده‌اند که مردی از خداوندان دانش و فضل بجهت استماع احادیث از حدود خراسان آهنگ عراق
کرد و چون ببسطام محل عبور قوافل عراق بود چند روز در آن مکان بجهت استراحت بار گشودند و چنان اسباب
فراهم گشت که بخدمت آن عارف کامل رسید پس از ملاقات و صحبت از وی سؤال فرمود ترا چه باز داشت که رنج
غربت را برخود اختیار کرده‌ای بسوی عراق میروی گفت عمده غرض از توجه بسمت عراق تکمیل کردن و فرا گرفتن
علم درایه است شیخ گفت اگر کسی را در این ملک شناسی که اسنادش صحیح‌تر باشد چه عیب دارد که در نزد
وی استماع احادیث کنی و رنج سفر و غربت را برخویش نپسندی آن مرد گفت ما کسی را در این شهر نشناسیم که از
علمای عراق در علم حدیث برتر باشد شیخ گفت اگر در جستجو و طلب سعی نمائی آن کس را خواهی یافت

ابوالحسن خرقانی

۱۲۸

آن مرد بدین حرف توجهی نکرده بعزم آنکه بهنگام صباح روی بمقام معهود آورد بمنزل خویش بشتافت و بر حسب مشیت
بخفت در عالم واقعه شرف جمال مدیم المثال مبارک حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه وآله وسلم را دریافت که بتو
چه فرمود که اینمرد از جوانمردان خبر راستی نخواهی و دیگر استماع حدیث خواهی کرد در نزد ابوالحسن بنای کار خود را
از وی اخذ کنی از ما بهتر آن مرد گوید چون از خواب برخواستم دیگر مرا خواب نبرد علی الصباح بجای مقام شیخ شتافتم
دیدم جمعی کثیر بجهة استماع احادیث بدان مقام گرد آمده اند من نیز درمیان آن جمع نشستم شیخ بافادت مشغول گردید
در اثنای تقریر بعضی از احادیث که میرسید میفرمود این حدیث از پیغمبر نیست جماعتی از تلامیذ گفتند که چگونه احادیث
صحیح و غیر صحیح را بچگونه در اثنای تقریر از یکدیگر ممتاز مینمائید گفت چون ابتدا بگفتن لب میگشایم همانا حالتی بر من
روی دهد که گوئی از صاحب حدیث صحیح و غیر صحیح آن بر من القا میشود و پس از انقضای مجلس و تفرقه تلامیذ
شیخ ابوالحسن روی بمن نمود و گفت ای شخص که ترا بدین مقام رهنمون گشت از وی نیز توفیق انجام و اختتام عمل را
بخواه پس آن شخص برخواست و دست شیخ ببوسید و معتقد شد لب گشود و مدتی در زمره مریدان و تلامیذ وی
معدود گشت و ترقیات حاصل نمود و بعضی این حکایت را منسوب بقفال مروزی فقیه ساخته اند و باندک تغییری
این حکایت در تذکرة الاولیا مسطور است نقل است که جماعتی از بازرگانان بعزم تجارت از بسطام بشهر دیگر
خواستند روند و از بسطام تا آن شهر مسافت بعید بود و راه زیاده از آشوب دزدان پربیم و خطر با توکل خود را
استحکام دهند و بر عزیمت خود اطمینان حاصل نمایند نزد وی رفتند و متمنی گشتند تا دعائی بدیشان آموزد
که جان و مالشان از صدمت و سرقت دزدان مصون و محروس باشد شیخ گفت اگر آنچه را من شما آموزم
بدان عمل کنید یقین است که از قاطعان طریق شما را ضرری وارد نیاید و آن این است هرگاه در عرض
راه دوچار دزدان شدید و خواستند دستبردی نمایند ابوالحسن را یاد نمائید و او در درگاه خداوند نجات
شما را درخواست نماید آن جماعت که از شیخ تمنای دعا کرده بودند از این حرف در ضمیرشان انکاری پدید گشت
و گفتند خدای بزرگ با ما است چنانچه سانحه روی دهد خود او را بخوانیم و نجات یابیم پس از نزد شیخ برخواسته
و آن سفر را که در خیال داشتند تصمیم عزم دادند در یکی از منازل که محل خوف بوده دزدان بر آن جماعت
تاختن آوردند و بغارت اموال مشغول گشتند تنی از آن جماعت آنچه را که در نزد شیخ گذشته بود بخاطر داشت
فی الحال وی را یاد کرد جماعت دزدان فریاد کردند که یکی از شما را نمی بینیم بارها و استرانش نیز ناپدید است
همراهان وی چون تامل نمودند رفیق و بارهایش را ندیدند زیاده در تعجب بودند تا آنکه دزدان از دست برد
و غنیمت اموال فراغت حاصل نموده براه خویش شدند جماعت بازرگانان رفیق خود را بسلامت
و بارهایش بی عیب دیدند سبب آن را از وی سوال نمودند گفت بر همان قسم که شیخ فرموده مرا بخاطر گذشت
و او را یاد کردم چنین شد که می بینید چون از سفر مراجعت نمودند نزد شیخ رفتند و گفتند که ما را از این سر
آگاه ساز که چه مانع بود که هرچه خدا را خواندیم کار ما بر نیامد و آنکس که ترا خواند از نظرها پوشیده گشت

خود و اموالش مصون و محروس گشتند گفت شما چون خداوند تبارک و تعالی را از روی حقیقت نخوانده‌اید و بزبان
میگفتید و میخواندید از کرمش محروم گشتید و او چون مرا از روی حقیقت خواند و من نیز خداوند را از برای او بحقیقت
خواندم آنچنان که دیدید مال و جان او محفوظ ماند پس بدانید در اعمال تا ارادتی نباشد کس را سعادتی
حاصل نگردد و تا نیت خالص و قلب و زبان یکی نباشد کار دنیا و آخرت بر وفق دلخواه اصلاح نشود پس آن جماعت
در ارادت خویش بشیخ ثابت قدم گشته و از زمره مریدان شیخ که سالهای دراز در خدمت وی بسر برده بود
وقتی از شیخ دستوری خواست که بجهة تکمیل معارف بکوه لبنان که واقع در حدود شام است رود چه آن ایام
یکی از عرفا که بقطب لبنانی معروف بود در کهسار آن کوه بعبادت اشتغال داشت و جماعتی از مشاهیر فضلا
و غیره خدمتش را بارادت کمر بسته بودند پس برخصت شیخ ساز سفر کرده بدانسوی شتافت بعد از زمانی
دراز بدان مقصد که او را منظور بود رسید در نزدیک معبد قطب دید جنازه بر زمین گذاشته‌اند و گوئی
انتظار کسی میکشند که بروی نماز گذارد و آنمرد گوید رفتم نزدیک آن جماعت و سؤال کردم که این جنازه از کیست و بجهة
نماز وی انتظار کرا میکشید گفتند این شخص یکی از مریدان قطب است که وفات کرده و ما انتظار آمدن قطب الاقطاب زمان
میکشیم که بر جنازه و اموات او باید نماز کند در این گفتگو بودیم که آن جماعت از جای برخواستند و گفتند قطب الاقطاب آمد
من چون نیک نظر کردم دیدم شیخ را که در پیش جماعت ایستاده و بنماز مشغول است آنمرد گفته است که من از دیدن آن حالت
زیاده پریشان گشته بیهوش شدم چون بخود آمدم شیخ رفته بود مرا از دیدن آن حکایت گریه زیاد روی داد و از حرکت
خویش پشیمان گشتم یکی از آن جماعت را که در آن مکان بود جستجو کرده از وی پرسیدم که آیا نام این شخص را که بر آن جنازه
نماز کرد میدانی گفتند او شیخ ابوالحسن خرقانی است و بیشتر از اوقات در اینوقت از نماز بیاید و جماعتی از مریدان
با وی بنماز جماعت مشغول گردند پس بدو ملتجی گشتم که وقت دیگر که بدینجا باز آید مرا در نزد وی شفاعت کن که من
از مریدان اویم و آن عارف کامل را چنانکه باید نشناخته بودم و ندانسته در حق وی خطائی از من سر زد و زیاده رنج
سفر برده‌ام تا بدینجا رسیده‌ام و توانائی مراجعت ندارم در آن اثنا وقت نماز رسید شیخ حاضر گشته جماعتی با وی
نماز گذاردند و چون از نماز فراغت یافت نزدیک رفتم و دست تضرع در دامن وی زدم و گریه بسیار کردم
و درخواست نمودم تا مرا بخرقان رساند پس شیخ از نظر من ناپدید گشت من از شدت فزع دیگرباره بیهوش گشتم چون
بهوش آمده خود را در ظاهر شهر ری دیدم لحظه دیگر نگذشت که بخرقان رسیدم با خجلت زیاد و پشیمانی خود را
بر خانقاه شیخ رسانیده و از سوء عمل خویش معذرت خواستم پس شیخ مرا نوازش کرده و فرمود این مطلب را
که دیدی از نامحرمان پوشیده دار و هر کس را بر این سر واقف مساز و در طلب معارف سعی نما تا بدرجه بلند رسی
نقل است که وی را در بدایت عمر باغکی بود که خود آباد کرده و اشجار آنرا بدست خویش کاشته بود وقتی در آن باغ
باصلاح درختان و آبیاری مشغولی داشت و روزگارش بعسرت میگذشت روزی در موضعی بیلی بزمین فرو برد
مقداری کثیر از سیم و زر و جواهر در آن موضع مدفون دید در آن کار تأمل کرده و دانست که وقتی را از رنج روزگار

ابوالحسن خرقانی

۱۸۰

وحسرت دلتنگی نموده وخاطر کشتن آنمقدار زر وسیم درنظر او خرتبه غرض نبوده پس از اعمال گذشته بدرگاه خداوند استغفار نمود وگفت خداوندا من بزر وسیم از چون تو خداوندی برنگردم هرچه از تو بر من رسد شاکر وصابرم وخاک بر روی آن زرها ریخت ندا آمد یا ابا الحسن ترا از مال دنیا بهره ونصیبی نیست در آخرت بهره ونصیب ترا خواهیم داد آورده اند که شیخ المشایخ خرقانی که از مشاهیر عرفای آن زمان واز ابسران وی بود روزی نزد شیخ آمد وگفت تو همچنانکه در نزد خلایق بزهد وتقوی موصوفی بکرامات معروف نیستی شیخ گفت مگر کسان دیگر را کرامتی هست گفت آری من توانم از این ظرف آب که در اینجا نهاده ماهی زنده بیرون آورم شیخ گفت هر آنچه از کرامت که ترا میسر است نما شیخ المشایخ دست در آن ظرف آب برده ماهی بیرون آورده در نزد شیخ گذاشت شیخ گفت اگر ترا کرامتی است دیگر بار آن کن که کردی چون شیخ المشایخ دست خویش در آب برد که ماهی دیگر بیرون آورد دستش گوئی بر آتش خورده بسوخت دست بیرون کشید لهذا از خجلت سر بزیر افکند پس شیخ بدو گفت این ماهی که از آب بیرونش آوردی بجای خویش بنه وبعد اینگونه اعمال مکن بنابر کریمه إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ تقوی را شعار خود ساز تا ترا در نزد خداوند منزلتی باشد پس شیخ المشایخ از آن عارف کامل معذرت خواست واز کرده خویش نادم گشت وباستغفار لب گشود ودیگر در ایام زندگانی بغیر از طریقه وسبک وی طریق وآئینی نپیمود ونیز آورده اند که وقتی یکی از مریدان از شیخ درخواست نمود که بوی خرقه دهد واجازت بخشد تا مردم را ارشاد نماید شیخ او را بخلوتی برده بدو گفت اگر خرقه واجازت را بجهة فراهم کردن دنیا خواهی پس در مقام معرفت ونیستی چرا قدم نهادی واگر ارشاد خلایق وترک علایق را طالبی تو درخود آن مقام و رتبه را می بینی خرقه واجازت را چه میکنی پس بهر حال اجازت وخرقه را که خواستی سودی از برای تو نخواهد داشت هرقدر که توانی در هر مقام خلق را بحق دلالت کن مرید چون بیانات شیخ بشنید از گفته نادم گشت ودر مقام معذرت برآمد وتا در حضرت شیخ بود بخواهش چنان مطلبی لب نگشود واز ارشاد شیخ او را ترقیات حاصل گشت شیخ احمد نقیه گوید شبی در خانقاه شیخ ابوالحسن بودم وبا یکدیگر از معارف صحبت میداشتیم ناگاه شیخ دست بر دست زد وگفت اینک جماعتی از اهالی بسطام که بگیلان شهر میرفتند گروه دزدان برایشان تاختن آوردند برخی مقتول وجماعتی دیگر مجروح شدند واموال ایشان را بغارت بردند پس از مدتی که از آنجماعت خبر رسید چنان بود که شیخ خبر نموده بود چند روزی گذشت یکی از فرزندان شیخ را که در نهایت تقوی وپرهیزکاری بود جماعتی از اشرار بدار باشش مقتول نمودند بعد از مدتی خبر آن واقعه را بشیخ دادند شیخ احمد نقیه گوید از وی پرسیدم چون بود جماعتی را که در بادیه دزدان بر ایشان تاختن آوردند از حالت حمله آنها وقتل وغارت خبر دادید واز قتل فرزند مطلع نگشتید گفت در آنوقت بقدرت خداوندی بنابر مصلحتی حجاب از پیش نظر برداشته شد ودر حین قتل فرزند برعکس آن پردها فرو هشتند در آنوقت خارج از مقام بشریت از خداوند تأییدی شد ودر آنوقت که مقام بشریت دست داد همان پدید گردد که مشاهده نمودید نقل است که وی در ایام ریاضت چهل سال سر بر بالین ننهاد وهمچنین

نماز بامداد بوضوی نماز خفتن گذاردی شبی بستر و بالینی خواست مریدان وی از این طلب شاد گشتند و گفتند چون سبب
شیخ امشب بالش طلبید تعجبی از مریدان خاص گفتند شیخ امشب استغنا و بی نیازی خدا و کرم او را به انست نقل است
که وقتی در خانقاه وی از کرامت سخنی میرفت و هر یک از آنجماعت چیزی میگفتند شیخ فرمود کرامت جز خدمت
خلق نباشد چنانکه دو برادر بودند و مادر پیری داشتند یکی از آن دو پیوسته در شب و روز بخدمت مادر مشغول
بودی و آن دیگر بعبادت اشتغال ورزیدی و سالهای دراز آن دو برادر بدین رویه عمل مینمودند شبی برادر عابد
در حین سجود خواب در ربود و آوازی شنید که برادر تورا آمرزیدم و ترا هم باو بخشیدم عابد عرض کرد که من سالهای
دراز در درگاه تو بعبادت مشغول بوده ام و او بخدمت مادر میپرداخت از کرم خداوندی دور است که او را بر من
رجحان باشد ندا آمد که آنچه تو کردی من از آن بی نیازم و آنچه برادرت میکند مادر بدان محتاج است نقل است
که وقتی با جماعتی از مریدان در صومعه نشسته بودند و چند روز بود که قوتی از برای شیخ و مریدان فراهم گشته بود
در آن اثنا یکی بر در صومعه آمد و خرواری از آرد و گوسفندی با خود داشت گفت این آرد و گوسفند مخصوص از
برای صوفیان و اهل کرامت آورده ام شیخ بدو گفت من و اینجماعت از اهل کرامت نیستیم و لاف تصوف نیز
نتوانیم زد آن شخص آرد و گوسفند بر گردانید لحظهٔ گذشت که یکی دیگر بر در صومعه آمد و مقداری از گوشت و روغن
و نان پخته همراه داشت و گفت این جزئی قوت را از مال حلال فراهم کرده و تمنا دارم که در این صومعه صرف شود
شیخ بمریدان گفت هدیه او را قبول کنید که عمل این از روی اخلاص است و آن یک را عمل جز ریا نبود در تذکرة
الاولیا و برخی کتب سیر مسطور است که روزی شیخ ابوبکر خرقانی که از اجلاء تلامیذ و معارف مریدان آن عارف
کامل بود بقانون مستمره بخانقاه وی در آمد در ناحیهٔ شیخ آثار انبساط و خرمی دید سؤال کرد که چون است بر خلاف
ایام سابق که پیوسته آیات حزن و اندوه از بشرهٔ حضرت شیخ ظاهر بود امروز فرح و سرور مشاهده می شود
گفت بدانکه مرا زمان رحلت نزدیک شده و ایام عمر بپایان رسیده و چون مرا جز این آرزوئی نبود و پیوسته
مرگرا در نظر داشتم از آرزوی شادان و فرخانم و چگونه فرخناک نباشم که اگر اندرونم بشکافند از خون دلی
که در زمان زندگانی خورده ام مالامال بینند و خداوند تبارک و تعالی بر حالتم دانا و بینا است که در هفتاد و
سه سال از عمر یکلحظه بر مخالفت شرع نرفتم و یکنفس بر موافقت نفس نزدم حال تمنای من این است که چون ودیعه
حق را لبیک اجابت در دهم چنانکه رسم است تجهیز و تکفین کرده در خارج همین قریه مدفونم سازید پس
ابوبکر را از آن حالت و تقریر گریه بسیار دست داده از آنکه نمیتوانست تصور مرگ شیخ کند و دوری وی را بر خود
هموار نماید دیگر از خانقاه شیخ بمنزل خود نرفت و در خدمت مواظبت جست هم در آن ایام بدون اینکه مرض
جسمانی عارض آن عارف کامل گردد زندگانی جاوید را بر حیات عاریت برگزید و سال وفاتش چنانکه در نفحات
الانس و غیر آن مسطور است شب سه شنبهٔ دهم محرم الحرام سنه چهارصد و بیست و پنج هجری بوده در بعضی کتب
وفات او را روز عاشورا نوشته اند پس بنابر وصیتی که کرده بود در خارج قریهٔ خرقان دفنش نمودند

ابوالحسن خرقانی

۱۸۲

گویند در صباح آن روز که شیخ را بخاک سپردند برفهای عظیم ظاهر گشت روز دیگر بر سر تربت وی سنگی سپید بزرگ یافتند و نشان قدم شتر در اطراف قبر دیدند گمان کردند که آن سنگ را شتر بدانجا حمل کرده و میان مردم چنان مشهور است که هر کس دست بر آن سنگ نهد و حاجتی بخواهد خداوند حاجتش را روا کند بهر حال اکنون بقعهٔ وی از مشاهیر بقاع است و جماعتی متصدی خدمت آن بقعه هستند و خود را از نسل وی میدانند یکی از علما بعد از وفاتش بخواب وی دید پرسید که با تو چگونه رفتار کردند گفت چون روح از بدنم مفارقت کرد نامهٔ اعمال بدستم دادند و گفتند کسی بر درون این نامه واقف نیست همینقدر میدان که عوالی شامل حال تو گشت شیخ محمد بن حسن که یکی از معارف علمای عصر و از معتقدان شیخ ابوالحسن بود حکایت کرده است که نزدیک وفات شیخ ابوالحسن مرا بیماری سخت عارض گشت چنانکه اهل و عیال از حیاتم نومید گشتند پس شیخ را ببالین من حاضر نمودند تا شفای مرا از خدای تعالی درخواست کند من در حالت نومیدی چشم خویش را باز کرده وی را ببالین خود دیدم گریه بر من دست داد پس دست بر دستم نهاد و گفت گریهٔ تو از چیست آیا از مرگ میترسی گفتم آری چگونه نترسم که جان دادن بس دشوار است شیخ گفت از این مرض ترا باکی نیست و صحت خواهی یافت و سی سال تمام پس از من زندگانی خواهی کرد و چون ترا زمان مرگ در رسد و روح از بدنت مفارقت خواهد کند اولیای بزرگ در بالین تو حاضر شوند و من نیز در حضرت آنجماعت باشم و تلخی مرگ را نگذاریم بر تو تاثیر کند پس از چندی مرا از آن بیماری بهبودی حاصل آمد پسر محمد بن حسن گفت چون شیخ وفات کرد پدرم سی سال زندگانی یافت و در انجام عمر وی را جزئی عارضه روی داد وصیت کرد و گفت تا کفن حاضر نمودند و من از خبری که شیخ ابوالحسن داده بود آگاه بودم از این روی با پدر گفتم این مرض که تو داری بدانسان شدت ندارد که مایهٔ بیم و ترس باشد گفت من چیزی دانم که تو ندانی و حکایتی که مابین پدرم و شیخ ابوالحسن گذشته بود روایت کرد پس یکروز گذشت که پدرم مشرف بموت شد در حالت نزع بر بالینش حاضر بودم که ناگاه گفت علیک السلام گفتم ای پدر که بر تو سلام کرد که جواب سلام دادی گفت شیخ ابوالحسن بوعده که کرده بود وفا کرد و اینک در خدمت بزرگان چند ببالینم حاضر گشته است تا از تلخی سکرات مرا برهانند این بگفت و روح از بدنش مفارقت نمود چون ترجمهٔ حال آن عارف کامل از زمان تولد تا اوان وفات مسطور گردید اینک بعضی از کلمات و فقراتیکه از وی سؤال کرده اند که هر یک خالی از فائدتی نیست برشتهٔ تحریر در می آوریم روزی با جماعتی از مریدان نشسته و از هر گونه صحبت در پیوسته بودند در اثنای صحبت پرسید که با من گویید که در دنیا چه چیز بهتر بود گفتند چون تو بهتر دانی بجمله ما بگوی گفت بهترین چیزها دلی بود که همواره از حق یاد کند و هیچ بدی در او نبود از وی پرسیدند که صوفی کیست و صفت صوفی چیست گفت صوفی بمرقع و سجاده صوفی نیست و نیز برسوم و عادات صوفی نبود صوفی آنست که فنای صرف بود و هم او گفت صوفی روزی بود که بآفتابش حاجت نبود و شبی بود که بماه و ستاره اش احتیاج نبود بلکه مزین و آراسته بتقوی باشد از وی پرسیدند که مرد بچه داند که بیدار است گفت بآنکه چون حق را یاد کند از فرق تا قدمش از یاد کردن حق خبردار باشد از وی پرسیدند که صدق چیست گفت صدق آن است که دل سخن گوید یعنی آنچه بزبان گوید با دل موافق بود از وی پرسیدند که اخلاص چیست گفت هرچه برای حق کنی اخلاص است

ابوالحسن خرقانی

و هر چه برای خلق کنی ریاست ازوی پرسیدند کی روا آید که در فنا و بقا سخن گفتن گفت کسی را که بیک تار موی از آسمان
آویخته باشند بادی بیاید که بناها و درختها و جبال برکند و تمام دریاها انباشته کند وی را از جایگاه نتواند جنبانید
وی گفته است هرگز با کسی صحبت مدارید که شما حق گوئید و او چیز دیگر و هم او گفته مویسته اندوه طلب کن تا آب
چشمت پدید آید که حق گریستگان را دوست دارد و هم او گفته اگر کسی سرودی کند و بآن حق را خواهد
بهتر از آن باشد که قرآن خواند و بآن حق را نخواهد و هم او گفته که وارث رسول صلی الله علیه وآله وسلم آنکس بود
که بفعل رسول اقتدا کند نه روی کاغذ سیاه کند روزی بجهة وی حکایت کردند که شبلی گفته است آنچه خواهم
که نخواهم گفت اینهم بخود خواستن است و هم او گفته امروز چهل سال است تا در یک حالتم و حق بدل من می نگرد
و جز خود را نمی پسندد مَا بَقِیَ فِیَّ لِغَیرِ اللهِ شَیْءٌ وَلَا فِی صَدْرِی لِغَیْرِهِ قَرَارٌ و نیز گفته نفسم را کمتر شربت آب
بمراد نداده‌ام گفته علما و عباد در جهان بسیارند ترا آن باید که روز بشب آری چنانکه حق پسندد و شب بروز رسانی
چنانکه حق پسندد و هم وی گفته در روشن ترین دلها آن بود که در وی خلق نبود و بهترین کارها آن بود که در اندیشه
مخلوق نبود و حلال ترین نعمتها آن بود که بجهد تو بود و بهترین رفیقان آن بود که زندگانیش با حق بود گفت
همه چیزها را غایت بدانستم الا کید نفس و معرفت را و نیز گفته در دنیا زیر خاری بجای ماندن دوست تر دارم که در جنت با هم
و مرا از وی خبری نباشد هر که آرزوی نفس بدهد هزار اندوهش در راه حق بباید خورد چون خدای تعالی تقدیری کند
و تو بدان رضا دهی بهتر است از هزار عمل خیر که تو کنی و آن پسندد اگر یک قطره از دریای رحمت او بر تو افتد
دیگر نخواهی از همه عالم چیزی شنوی و چیزی خواهی و چیزی بینی ازو پرسیدند صعب ترین چیزها در دنیا چیست گفت
آنکس که خواهد با کسی خصومت کند هم او گفته نماز و روزه و سایر عبادات کاریست بزرگ و نیکو اما کبر و حسد
از دل بیرون کردن نیکوتر و بزرگتر است و نیز گفته بسیار گرئید و مخندید و بسیار خاموش باشید و مگوئید
و بسیار دهید و مخورید و بسیار سر از بالین برگیرید و منهید تا در دنیا و آخرت عیشی فراهم کنید که کمتر کسی را
دست دهد ازو پرسیدند چه چیز را در دنیا بهتر دیدی گفت عافیت در تنهائی یافتم و سلامت در خاموشی
و هم او گفته با حق باش که چون باندوه پیشش روی شادت کند و اگر با فقر بدرگاهش روی آوری توانگرت
سازد و چون در راه وی از خویش بگذری آب و هوا را مسخر تو گرداند اندکی تعظیم به از بسیاری علم و زهد
و عبادت ازوی پرسیدند که جود و ایمان و معرفت را جای کجاست گفت در آنکس بینید که خود چیزی
در دو نباشد تا تو طالب دنیا باشی دنیا بر تو سلطان باشد چون روی از وی بگردانی تو بر او سلطان باشی
درویش آنکس بود که به دنیا و آخرتش رغبت نبود که این هر دو حقیرتر از آنند که در دل درویش توانند
در آیند ازوی پرسیدند که جوانمردی چیست گفت آن سه چیز است اول سخاوت دوم شفقت بر خلق
سیوم بی نیازی از خلق و نیز گفته دین را از شیطان چندان فتنه نیست که از دو طایفه اول علمائی که
بر دنیا حریص باشند و دیگر زهادی که از علم بی بهره گردند کار مردان بپاکی بالا گیرد نه به بسیاری عمل

از همه کارها بزرگتر ذکر خداست و سخاوت و صحبت با نیکان چون بنده عزت خویش خواهد کار بخدا تفویض کند
پس ذره از عزت خود بدو دهد و عزیز گردد از وی پرسیدند که خدا را در کجا دیدی گفت در آنجا که خود را ندیدم
و گفت خداوندان خدا را بنور دل ببینند و دوستان بنور یقین و جوانمردان یعنی اولیای بزرگ بنور عیان گفت
سفر پنج است اول بپا دوم بدل سوم بهمت چهارم بجان پنجم در فنای نفس هم او گفته طعام و شراب مردان
دوستی خدا بود از وی پرسیدند که درویش کیست گفت درویش آن بود که در دلش اندیشه سود نبود و حالت گفتارش
نبود می بیند و میشنود حالت دیدار و شنوائیش نبود میخورد و لذت و طعم بر ذائقه از طعامش نبود و از حرکت و سکون
و شادی و اندوه بر حالتش تغییری راه نیابد کسیکه روزی بشب آرد و مومنی نیازارد مانند آن کسی است که آن روز
تا شب با پیغمبران زندگانی کرده باشد و اگر مومنی بیازارد خدای طاعت آن روزش نپذیرد بعد از ایمان آنچه
بنده را در کار است دلی پاک و زبانی راست است نهایت عمل مردان سه چیز است یکی آنکه خود را چنان داند که خدا
او را داند دوم اگر تو باشی و او نباشد سیم آنکه او باشد و تو نباشی اگر دل تو با خدا بود جمله جهان ترا بود زیان
ندارد و اگر پلاس پوشیده باشی و دل تو با خدای نباشد از دنیا ترا هیچ سودی نیست از وی پرسیدند که از دنیا
قسمت جوانمردان چه باشد گفت نصیب جوانمردان را خدا در اول امر انداخته و نهاده و ایشان نیز قبول کرده اند
دوست از طاعت برنداشتند تا بمقام اعلی رسیدند مسطور است که شخصی تهیه سفر حجاز دیده بود که بدان سوی رود
شیخ بدو گفت در این سفر که بر خاطر گذرانده چه قصد کردی گفت که حق را بطلبم گفت که در خراسان حق نیست که بحجاز
باید رفت آن شخص گفت مرا ارشادی کن گفت پیغمبر فرموده که اُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصِّین طلب کنید علم را
اگر بچین باید رفت نفرمود بطلب خدا را چه خداوند در همه جا حاضر و ناظر است پس آن شخص عزیمت خود را تبدیل بتحصیل علوم
شریعت نمود تا بمقام بلند رسید به پلاس پوشی و جو خوردن کس جوانمرد نگردد بلکه از تحصیل معارف جوانمردی پدید آید
روزی جماعتی از مریدان بدو گفتند شیخنا چیزی گوی گفت مهری بر زبان گذارید تا نگوئید جز خدا و مهری بر دل نهید تا نیندیشید
جز خدا پس از این کاری نکنید جز اخلاص و لقمه نخورید جز حلال از او پرسیدند چگونه روز بشب بری و شب بصبح آری گفت
پیوسته چون نماز خفتن بگذارم آرام و قرار نگیرم تا حساب خویش با خدای باز دهم روزی عادتی بدو گفت سخنی گوی
گفت اینجا که من ایستاده ام سخن نمیتوانم گفت اگر آنچه مرا با اوست سخن بگویم خلایق بدان عمل نکنند و اگر آنچه او را
با من است بگویم چون آتش بود که در پنبه افکنی اما دریغ دارم که با خویش باشم و سخن او بزبان خویشتن گویم و شرم دارم
که با او باشم و سخن او گویم و کس را گوش که من خواهم سخنانم نباشد گفت مرد باید اگر اهل مزاح بیند از صحبت او احتراز
کنید چه اگر مزاح چیزی بود که بصورت در می آید هرگز گذارش از کوی ابوالحسن نشد گفت طالبعلم هر بامداد که برخیزد
زیادتی علم طلب کند و زاهد افزونی زهد و ابوالحسن در بند آن باشد که سروری بدل برادری رساند از او پرسیدند
که در دنیا چه کردی گفت با خلق خدای چنان صلح کردم که هرگز جنگ اتفاق نیفتاد و با نفس در بدایت عمر جنگی کردم که تاکنون
صلح نکردم و هر چه مرا رسید از این دو چیز رسید هم او گفته طاعات هفتاد ساله را چون نیک نظر کردم گوئی عمر خویش

فرزند را از ساقی بدیدم چون معاصی خود نگریستم عمر خود فرزند را از عمر نوح دیدم یعنی طاعت خود بسیار کم و معصیت را در نهایت زیادتی یافتم هر که در اینجهان سر امر را محترم دارد خدای در آنجهان بر وی ببخشاید از وی پرسیدند که علم چیست گفت علم آنست که چون دارای آن گردی آنرا کار بندی نه آنکه باز گذاری و بدان عمل نکنی هر که بطریق معرفت قدم نهاد خدا را یافت و هر که خدا را یافت خود را فراموش کرد آن عارف کامل را اشعار تازی و پارسی بسیار بود و اکنون الا معدودی از آن اشعار در کتب و بعضی از تذکرها مسطور هست و در این مقام بدو رباعی از وی که در نهایت سلاست و خوبی است اکتفا مینمائیم تا بینندگان را فصاحت وی مشهود و معلوم گردد

آن دوست که دیدنش بیاراید چشم　　بی دیدنش از گریه بیاراید چشم
ما را ز برای دیدنش باید چشم　　گر دوست نبینید بچه کار آید چشم

اسرار ازل را نه تو دانی و نه من　　وین حرف معما نه تو خوانی و نه من　　هست از پس پرده گفتگوی من و تو　　گر پرده برافتد نه تو مانی و نه من

پوشیده نماند که آنچه در این کتاب همایون از شرح حالات فرق متفرقه و طوائف مختلفه از فقها و حکما و اطبا و عرفا و نحویین وغیر هم که مسطور گشته نقل آن بیشتر از کتب خود آن طائفه هست و بمذاق هر طائفه ترجمت آنها برشته تحریر در آمده و در شرح حالات عرفا آنچه از کرامات و خوارق عادات که مسطور گشته تمام آنها را معانی مختلفه کرده اند و بر نگارنده از تحریر مطالب بعضی از طوائف جای ایراد نیست و فرق مابین معجزه و کرامت و معانی بعضی از الفاظ را در ترجمت ابرهیم خواص بعون الله خواهیم نگاشت

خرقان بفتح اول و تحریک راء و قاف و الف و نون قریه ایست از قرای بسطام در طریق استراباد و در روزگار قدیم زیاده معمور و آباد بود و اکنون نیز آبادی کمی دارد و چنانچه مسطور افتاد قبر عارف کامل شیخ ابو الحسن در انجاست و این خرقان غیر از خرقان ساوه و همدان است و ملای روم غیر از آنچه شیخ عطار در تذکرة الاولیا مسطور داشته نظم نموده و گوید　بوی خوش آمد مرا و را ناگهان　　در سواد ری ز سوی خارقان
از بعضی از فضلای عرفا شنیدم که مصرع ثانی را بدین قسم میخوانند　بوی خوش آمد مرا و را ناگهان　　بر سر ملی بجنب خارقان　بهر حال از تصاریف زمان بدانسان تحاریف در اشعار و الفاظ و روایات پیدا شده که توضیح و تطبیق آن بر مؤلف دشوار است با این حالت بقدر وسع و طاقت بذل جهد نموده در تصحیح ترجمت دقیقه فرو گذاشت ننموده و هو الله الموفق والمعین

ابن سراج ابو بکر محمد بن السری بن سهل

در میان اهل ادب بفضل و جلالتش مسلم است سیوطی در طبقات النحاة آورده که ابن سراج الکتاب سیبویه را نزد مبرد قرائت نمود و پس از اتمام آن کتاب یکچند بعلم موسیقی اشتغال جست و هم در آن اوان که تحصیل و تکمیل آن علم را جهت ساخته بود روزی بمحضر مبرد که زجاج نیز حاضر بود در آمد در آن مجلس مسئله از مسائل عربیه بمیان آورده مبرد آن مسئله را از ابن سراج پرسید وی در جواب آن مسئله طریق ناصواب پیمود چنانکه زجاج بر آشفت و اورا توبیخ و سرزنش نمود

ابن سراج نحوی

۱۸۶

وگفت هرگز روا نیست که مانند تو عالم و فاضلی که رای ترا مانند رای حسن بن رجا شناسیم در چنین مسئلهٔ سهله بغیر حق سخن راند اگر این واقعه در مجلس من روی داده بودی هر آینه او را بضرب و شتم تادیب مینمودم لکن در این مجلس پاس حرمت شیخ را مرعی دارم و بر جراحات لسان اضافت نیاورم ابن سراج گفت ای ابو اسحق این لطمات و توبیخات که بر من وارد آوردی خود همان ضرب بلکه اشد از آن بود بر اثر اشتغال بعلم موسیقی این مسئله را از نظرم محو ساخته است گویند بعد از وقوع این واقعه بمطالعت الکتاب سیبویه مواظبت جست و بر نکات مسائل نحویه بنظری دقیق و فکری عمیق بکار برد و مسائل ا وکوفیین را محل اعتماد خود ساخته و در قواعد و اصول عربیت با بصریین لوای مخالفت برافراشت بالجمله زمانی نرفت که در مقامات ادبیت و معتقدات عربیت از فراید دهر و نوادر عصر گشت و در علوم عربیت مصنفات بدیعه آورد و چنانکه شرح خواهد آمد از آنجمله کتاب اصولی است که گفته اند در میان کتب نحویه مانند کتاب اصول تصنیفی نشده است و نحاة در هر مسئله از مسائل نحو که محل اختلاف شدی رفع خلاف را بدان کتاب رجوع مینمودند و آن کتاب در افواه ادبا و السنهٔ نحاة زیاده مشهور شده است چنانکه در حق آن گفته اند ما زال النحو مجنوناً حتی عقله ابن سراج باصوله یعنی اصول و قواعد نحو همی پراکنده بود تا آنکه ابن سراج آنها را بکتاب اصول خود جمع نموده و محتمل است که مراد از کلمهٔ اصول نه آن کتاب باشد بلکه قواعد و ضوابطی است که ابن سراج خود تاسیس کرده است آورده اند وقتی در محضر وی از مدح آن کتاب سخن در پیوست یکی از حضار مجلس در توصیف آن کتاب مبالغت آورد و بر اکثر مصنفات ترجیح داد و گفت براستی با آنکه کتاب مقتضب مبرد از تصانیف شریفه و تالیفات نافعه است کتاب اصول از مقتضب نافعتر و جامعتر است ابن سراج را این سخن ناخوش آمد و گفت زنهار زنهار از اینگونه گفتار دم فرو بندید هر سابق را بر مسبوق برتری تمام است و فضل متقدم را مسلم است این بگفت و بدین دو شعر علی بن رفاع تمثل جست

فلو قبل مبكاها بكيت صبابة   بسعدى شفيت النفس قبل التندم
ولكن بكت قبلي فهيج لي البكا   بكاها فقلت الفضل للمتقدم

یعنی از آن پیش که آن کبوتر گریستی من میگریستم هر آینه درد خویش را چاره و بیچارگی خود کرده بودم ولی اکنون که آن کبوتر در گریستن بر من سبقت آورد و تقدم جست همانا مزیت و فضیلت آن اوست و مراد از آن بهره جست بالجمله گروهی که در محضر ابن سراج بتعلیم میگذرانیدند مانند ابو القاسم زجاجی ابو سعید سیرافی علی بن عیسی رمانی جوهری در کتاب صحاح در مواضع عدیده ازو نقل میکند ابو علی فارسی گوید بمحضر ابن سراج در آمدم تا الکتاب سیبویه را از وی استفادت کنم و آنچه در تعلیم و تعلم بکار آید با خویشتن داشتم چون نیمی از الکتاب بر خواندم مرا بر مطالب و مسائل آن کتاب چندان احاطت و استیلا رسید که نیم دیگر را توانستم ادراک نمود پس زمانی بمدرسش حاضر نشدم و چون یکچند بگذشت در این اندیشه فرو رفتم که چون بمدارس رحل اقامت افکنم و سخن از اکتساب علوم در پیوندند و از اتمام الکتاب از من جویا شوند مرا در ادای جواب حیرت خواهد بود چه اگر گویم تمامت آن احاطت دارم و در حضرت استاد استفادت نموده ام سخنی دروغ و ناصواب گفته باشم و اگر حقیقت امر را بیان کنم از اعتبار و اعتماد اخبار من بکاهد لاجرم صلاح در آن دیدم که عهد استفادت را تازه

در درس استاد تجدید کنم بعزم استفادت واتمام نیز دیگر بدرسش درآمدم و چون مرا بدید پدر کنت این دو شعر برخواند

وکم تجرعت من غیظ ومن حزن ... اذا تجدد حزن هوّن الماضی
وکم غضبت فما بالیتم غضبی ... حتی رجعت بقلب ساخط راضی

یعنی چه بسیار باده اندوه وخشم نوشیدم که چون جرعه واپسین نوشیدم جرعه پیشین مرا گوارا مینمود وچه قدر از روی غضب و قهر کناره گرفتم و چون دیدم عنایتی نکرده و بدیه خواند در آشتی درآمدم و با دلی خشمگین رضا شدیم گفتم ابن سراج ازین تمثیل روی تعریض وکنایت با ابوعلی داشت که با حال انفعال وخاطر پشیمان مراجعت نموده بود وابوعلی گوید پس دست ندامت بهم سودم بر فوت زمان گذشته بسی افسوس خوردم والتزام آن درس را نصب العین همت کرده واتمام کتاب را جازم بیستادم و چون استاد انکسار خاطرم مشاهده کرد فتح ابواب افادت فرمود همی در آن مدرس بسر بردم تا کتاب را بپایان آوردم ابن خلکان گوید که ابن سراج الثغ بود حرف راء را از مخرج غین ادا مینمود وقتی کلماتی املا می نمود کاتبی که در محضر او بود نابرطرز گفتار یکی از وی مشاهده کردی واستماع نمودی بجای حرف راء غین نوشت ابن سراج بدید بروی عتاب آورد که غلط کرده وانچه من گفته ام ننوشته زیرا که بایستی این کلمه را بغا نویسی یعنی براء کاتب متفطن شد غین را محو نمود بجایش راء ثبت کرد ونیز ابن خلکان گوید که او را جاریه بود هوای محبت وشور عشق او چندان در دل بلکه در آب وگلش جای گرفت که یکباره صبر وشکیبش از دست برفت وآن فتانه با همه شیرینی با او تلخی ودرشتی داشت وبا همه زیبایی وخوبی زشتی وبدخوئی میکرد وهمواره مخالفت درمیان آوردی واز مجالست ومصاحبت کناره گرفتی اتفاقا در آن اوان المکتفی بالله از سفر رقه مراجعت نموده مردمان برای تماشای خلیفه مجتمع بودند در آن اثنا چشم ابن سراج بخلیفه افتاد از حسن منظر خلیفه زیاده در شگفت شد وآتش محبت جاریه که در کانون خاطر داشت شعله ور گشت مرتجلا این ابیات انشاد نمود

میزت بین جمالها وفعالها ... فاذا الملاحة بالخیانة لا تفی
حلفت لنا ان لا تخون عهودنا ... فکانما حلفت لنا ان لا تفی
والله لا کلمتها ولو انها ... کالبدر او کالشمس او کالمکتفی

یعنی چون جمال وخصال او را از هم تمیز دادم بر من معلوم شد که او را خیانت بیش از ملاحت است با سوگند در میان آورد که بر سر عهد وپیمان باشد ولی شرط وفا بجا نیاورد توگوئی قسم یاد کرده که بعهد خود وفا نکند سوگند بخدای که با او تکلم نکنم اگرچه رخسار او مثل ماه ویا آفتاب ویا مانند صورت المکتفی بالله باشد آورده اند که چون چندی ازآن داستان بگذشت ابوعبدالله محمد بن اسمعیل بن زنجی آن ابیات را در محفل ابوالعباس بن فرات بخواند وگفت که آن اشعار از نتایج طبع ابن معتز است روزی ابوالعباس در نزد وزیر قاسم بن عبیدالله حاضر بود وسخن از شعر در پیوست آن اشعار را در بزم وزارت انشاد کرده وابن معتز را که قائل آن اشعار میدانست زیاده بستود وزیران اشعار را

درخاطرجای داده بسمع کتفی برسانید خلیفه رازیاده پسند افتاد از قائل آن پرسید گفت عبیدالله بن عبدالله بن طاهر است خلیفه در ساعت بفرمود که بمثل جائزه وانعام هزار دینار زر سرخ بمنزل عبیدالله حمل دهند در حال بروی مبذول داشتند وچون ابن زنجی ماجری بشنید زیاده در تعجب شد وگفت طرفه قضیه ایست که اشعار ابن سراج مایه روزی عبیدالله می شود مع القصه ابن سراج در روز یکشنبه بیست وهفتم ذی الحجه از سال سیصد وشانزده وفات یافت وازاو این مصنفات یادگار ماند کتاب جمل الاصول کتاب موجز صغیر کتاب الاشتقاق کتاب در شرح کتاب سیبویه کتاب احتجاج القرا کتاب الشعر والشعرا کتاب الریاح والهواء والنار کتاب الجمل کتاب المواصلات کتاب الاصول

ابن سماک محمد بن صبیح الکوفی

از موالی بنی عجل است مسقط الراس وی کوفه بوده وهم در آن بلد نشو ونما یافته ابن خلکان در حقش گوید کان زاهدا عابدا حسن الکلام صاحب مواعظ جمع کلامه وحفظ در آغاز عهد صبی هوای تحصیل معالی واکتساب فضائل او را بسر افتاده بممارست ومباحثت علوم ظاهر پرداخت جماعتی از علما ومحدثین مانند اعمش وهشام بن عروه ودیگران تلمذ نموده فن حدیث بیاموخت پس مجالس اساتید ومشایخ وعاظ را ملتزم گشته در اخذ دقائق وعظ واقتباس نکات خطابت روزگاری بسر برد لآلی سخنان حکمت آمیز وجواهر کلمات نصیحت انگیز در صدف خاطر جای داد پس از سنین چندی بمدارج فضل ومقامات دانش ارتقا جسته بر افاضل واعیان عصر خویش فایق گردید ودر فن حدیث وقوانین خطابت ورسوم موعظت تبحری تمام یافت واز ریاضات نفس وتهذیب اخلاق بزیور خصایل آراسته واز حلیت رذایل پیراسته آمد روزها برای تدریس وتعلیم می نشست از محدثین واهل علم مانند احمد بن حنبل امثال او گردش مجتمع شده از افادات وافاضاتش زیاده محظوظ وبهره مند میشدند پس از چندی که در کوفه اقامت نمود در زمان هرون الرشید عباسی عزیمت دار السلام بغداد که در آن اوان مجمع افاضل ومحط رحال اکابر بود نموده در آن بلد بار بگشود وصیت دانشش در دار السلام انتشار یافته هرگونه از اهل علم در محضرش حضور یافته خود به نشر احادیث وتدریس علوم اشتغال جست وهر روز در جوامع ومساجد بر سر منبر وعظ قرار گرفته مردمان را موعظت مینمود وخلقی انبوه وجمعی غیر محصور در مجلسش ازدحام کرده کلمات ونصایحش اصغا مینمودند رفته رفته در نزد هرون مکانت ومرتبتی تمام یافت ودر اوقات معینه وبسرای خلافت بار یافته رشید را موعظت نمودی عزالدین ابن اثیر جزری در احوالات رشید آورده که وقتی ابن سماک در نزد هرون الرشید بود که رشید آب خواست چون خواست بیاشامد ابن سماک گفت ترا بآن قرابت که با رسول الله است سوگند دهم که اگر ترا از آشامیدن آب منع کنند در بهای آن چه مبذول داری گفت نصف ملک خویش گفت نوش باد پس گفت بدان خویشی که ترا با رسول است سوگند دهم که اگر از خروج این شربت ممنوع کردی بچه چیز دفع ومعالجت آن کنی گفت تمام ملک خویش در آن بذل کنم ابن سماک گفت

ان ملکا لا یساوی شربة ماء وخروج بولة لجدیر ان لا ینافس فیه یعنی همانا ملکی که با یکشربت آب وخروج بولی برابری نکند بر آینه سزاوار آن است که بدان راغب ومایل نباشی رشید را رقت دست داده زیاده بگریست یافعی در مرآت الجنان آورده که وقتی هرون الرشید سوگند یاد کرد که از اهل جنت است پس از حلف در باب صدق سوگند خویش در اندیشه فرو رفت زیاده مضطرب وپریشان گردید در حال بفرمود علماء بغداد را حاضر کرده این مسئلت از ایشان

ابن سماک

۱۸۹

استفتاء نمود بر وفق دلخواه وی فتوی ندادند و جوابیکه خاطر خلیفه بدان تسلیت یابد ادا ننمودند لاجرم رشید در حیرت و تفکر فرو ماند و مصر بود در طلب مبالغت و استقصا کند شاید از اهل فتوی کسی باقی مانده باشد یکی از ملازمان خلافت معروض داشت که حل این عقدت جز بسر انگشت فکرت ابن سماک میسر نگردد و این مشکل را جز رای سدید او آسان ننماید خلیفه در دم باحضارش فرمان داد باریافته ببزم خلافت درآمد رشید صورت مسئلت بروی مکشوف داشت ابن سماک عرضه داشت یا امیرالمؤمنین آیا هیچگاه عزیمت معصیتی نموده باشی که در خلال آن خوف و خشیت خداوند قهار ترا از آن عمل شنیع ممانعت کرده باشد گفت آری در رونق شباب بجاریه که مملوک من بود فریفته گشته بهوایش دل و جان از دست بدادم وقتی بروی ظفر یافته در کنارش گرفتم و بر ارتکاب فاحشه تصمیم عزم دادم در آن اثنا سوء عاقبت آن عمل شنیع را تفکر کردم شراره دوزخ در نظرم مصور و ممثل گردید از خوف و خشیت انتقام خدای جبار عنان توسن شهوت از آن باز کشیدم ابن سماک گفت یا امیرالمؤمنین ترا مژده و بشارت باد که تو از اهل بهشتی رشید گفت بر صدق مدعای خود چه برهان داری گفت نص قرآن مجید که فرموده وَاَمّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ فَنَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوی فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِیَ الْمَأوی یعنی هر کس از موقف حساب اندیشه کند و عنان نفس اماره از ارتکاب فواحش و معاصی باز دارد همانا بهشت جای او و آرامگاه است رشید را این کلام زیاده مطبوع و پسندیده افتاد و بعواطف بی پایانش مخصوص ساخت و نیز یافعی حکایت کند که ابن سماک روزی در جامع بغداد لب بموعظت برگشوده و همی با اسلوبی خوب و طرزی مرغوب مردمان را بطریق هدایت میخواند از شیرینی کلام وی را حالت عجب و خودبینی روی داده چون بمنزل بازگشت

همی بیاسائید در عالم واقعه گوینده را شنید که این اشعار انشاد مینمود

یا اَیُّهَا الرَّجُلُ المُعَلِّمُ غَیرَهُ — هَلّا لِنَفسِکَ کانَ ذَا التَّعلیمُ
اِبدَأ بِنَفسِکَ فَانهَها عَن غَیِّها — فَاِذَا انتَهَت عَنهُ فَاَنتَ حَکیمُ
وَاَراکَ تُلقِحُ بِالرَّشادِ عُقُولَنا — قَولاً وَاَنتَ مِنَ الرَّشادِ عَقیمُ
تَصِفُ الدَّواءَ لِذِی السِّقامِ مِنَ الضَّنی — وَمِنَ الضَّنی وَالدّاءِ اَنتَ سَقیمُ
لا تَنهَ عَن خُلُقٍ وَتَأتِیَ مِثلَهُ — عارٌ عَلَیکَ اِذا فَعَلتَ عَظیمُ

حاصل معنی آنکه ای مردیکه همی دیگران را از در موعظت درآئی و نصیحت آموزی و براه راست دلالت کنی از چه روی از کمالات خود پند نگیری نخست باید که بنفس خود آغاز موعظت کرده او را از عیوب خود باز داری اگر سمع و زجرت در او مؤثر افتد و رذایل از خود دور سازد آنگاه مرد حکیم و دانشمند باشی چنانت پندارم که میخواهی اصداف والواح عقول را بلآلی ارشاد گرانبار سازی و حال آنکه خود از هدایت و رشاد تهی بار و بی بهره باشی بیماران علل نفسانی را معالجت کنی و برای هر یک دوائی مقرر داری با آنکه خود بامراض و علل گرفتاری و بطبیب معالج از دیگران محتاج تری همی از اخلاق ناپسند و اطوار ناهنجار مردمان را نهی کنی و با این وصف خود عنان شهوت از دست داده بر منهیات اقدام نمائی ابن سماک گوید چون از خواب بیدار شدم مضامین اشعار ر

ابن سماک

۱۹۰

بکردار ناهنجار خود سنجیدم مرا سبب تنبه حاصل گشت پس با خود تعهد و التزام نمودم که تا مدت یکماه موعظت بکنم از معروف کرخی
که در سلک موالی امام همام علی بن موسی الرضا علیهما السلام منظوم است روایت شده که گفت روزی در کوچه‌ای
کوفه میگذشتم عبورم بر جمعی از مردمان افتاد که در موضعی ازدحام نموده و واعظی که او را ابن سماک می‌گفتند ایشان را
موعظت مینمود نزدیک شدم مواعظش اصغا نمودم در اثناء موعظت این عبارات ایراد مینمود مَن اَعرَضَ
عَنِ الله بکُلیّتِهِ اَعرَضَ عَنهُ الله جُملةً ومَن اَقبَلَ علی الله تعالی بقلبِهِ اَقبَلَ الله تعالی برحمتِهِ
عَلَیهِ وَاَقبَلَ بِوُجُوهِ الخَلقِ اِلَیهِ ومَن کانَ مرّةً ومرّةً فالله تعالی یرحمه وَقتاً مّا یعنی هر کس
که پیوسته از خدای تعالی روی بگرداند خدایش بخود مشغول ساخته از وی اعراض کند و هر کس روی توجه خویش
بروی افکند قلوب مردمان بجانب او مایل سازد و کسی که در بعضی اوقات بحق اقبال کند خداوند رحیم در آنوقت
بچشم عطوفت و رأفت بروی نظر نماید معروف گوید کلماتش زیاده در قلبم مؤثر افتاد بجانب خدای تعالی اقبال نمودم
و از تمامت مشاغل جز ملازمت مولایم علی بن موسی الرضا دست برداشتم پس شرف اندوز مجلس آنجناب شدم عبارات
ابن سماک بروی عرضه داشتم فرمود اگر خواهی بکلامی متعظ شوی کلام ابن سماک در پند و موعظت ترا کفایت
محمد بن حسین گوید از پدرم شنیدم که می‌گفت پس از وفات معروف کرخی او را در عالم رؤیا دیدم و از وی پرسش نمودم
که آیا خداوند با تو چه طریق معاملت نمود گفت خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحائف سیئاتم قلم محو درکشید و بر من
رحمت آورد گفتم آیا زهد و صلاحت ترا بسر منزل نجات رسانید گفت نی نی بلکه قبول موعظت ابن سماک و ملازمت فقر
و دوستی با فقرا موجب خلاصی من گردید آورده اند روزی مردمان را موعظت مینمود و جاریه از جواری خویش در مجلس وعظ
جای گزیده مواعظ او استماع کرد و چون مجلس سپری گشت و ابن سماک بمنزل معاودت نمود جاریه بروی مکشوف داشت
که امروز بمجلس وعظ حضور داشتم و در مواعظ بر صدف خاطر جای دادم ابن سماک از وی پرسش نمود که آیا کلمات
مرا چگونه یافتی گفت هر گاه کلمات از اعادت و تکرار خالص باشد زیاده نیکو و پسندیده است گفت اعادت کنم
تا هر کس که در اول بار ادراک ننموده فهم آن نماید گفت تکرار اگر چه این فائده بخشد ولی آنان را که فهم آن نموده اند ملالت
و کلال آورد ابن خلکان گوید ابن سماک وقتی برای شفاعت مردی بمجلس یکی از رؤسا درآمد بشفاعت و ضراعت
لب بگشود و گفت اِنّی اَتَیناکَ فی حاجةٍ وَاَنَّ الطّالِبَ المَطلُوبَ فیهِ عَزیزا اِن قَضَیتَ الحاجَةَ
ذَلیلانِ اِن لَم تَقضِها فاختَر لِنَفسِکَ عِزَّ البَذلِ عَلی ذُلِّ الرَّدِّ واختَر لی عِزَّ النُّجحِ عَلی ذُلِّ الرَّدِّ فَقَضی
حاجَتَه یعنی بتحقیق مرا از آمدن نزدیک تو حاجتی است اگر مطلوبم بعز انجاح مقرون سازی هر دو ارجمند و عزیز باشیم
و هر گاه بر چهره‌ام دست رد نهی و حاجتم اجابت ننمائی هر دو را از ذلت و اهانت گزیری نباشد پس ترا باید که عزت
بذل بر ذلت منع برای خویش و عزت انجاح بر ذلت رد برای من اختیار کنی کلماتش مطبوع افتاده مأمول وی
قرین انجاح گشت و از کلمات اوست که گوید خَفِ الله کَاَنَّکَ لَم تُطِعهُ وارجُ الله کَاَنَّکَ لَم تَعصِهِ
یعنی از خدای تعالی بدانسان در هراس باش که گویا او را هیچ اطاعت ننموده و برحمتش چندان امیدوار باش

کرگرایه چگونه از تو معصیت صادر گشته و هم از کلمات اوست من جرعة الدنیا حلاوتها بمیله الیها جرعته الاخرة مرارتها بتجافیها عنه حاصل معنی آنکه کسی را که میل زخارف دنیا باشد واز شهد آن کام خویش شیرین سازد البته سرای جاوید از او کناره گیرد و مذاق شیرینش بحنظل عقوبات تلخ نماید مع الحکایه پس از آنکه مدتی در بغداد روزگار با فادت بگذرانید غربت موطن اصلی خود نموده بقیه روزگار حیات خویش در کوفه بسر برد و در سال صد و هشتاد و نه در آن بلده داعی حق را اجابت نمود

ابو الحسن بن السنان الصابی الطبیب

از زمره اطبای عباسی و حذاق این طبقه جلیله است ثابت بن قره معروف جد اوست و از خاندان مشهور طب بوده اند ایشانرا آل سنان میگویند و ابو الحسن مذکور در سنه چهار صد و سی و نه ریاست بیمارستان بغداد در عهده او بوده و مرجع تام در رجوع مرضی ایجاد داشته معالجات غریب از وی مشهور و حسن تدابیر از او مسطور ثقات ابو الفضل بن سنان حکایت کرده که در سنه چهار صد و سی و نه وبای عظیمی در بغداد پیدا شد و امراض دیگر نیز زیاد شده بود مرا بیماری شدیدی عارض گردید که بحد هلاکت رسید و بود و ابو الحسن از من خشمی داشت با من تکلم نکردی و بخانه من نیامدی و طوایف صابئه را نوشته اند که منذرحم بجانی آورند و مساوات ندارند هیچوقت دو نفر از آنها را با هم مودت و اتحاد نیست ابو الفضل گوید که چون خبر بیماری من باو رسید و مردم او را طلامستها کردند بدیدن من آمد در وقتی که مرا از حال خویش آگاهی نبود چون ببالین من آمد مرغی راگفت ذبح نمود و جگر او را بخته بمن داد و او دیه مرتب نموده یکهفته شب و روز در پیش من بماند تا مرض روی بهبود گذاشت بعد از آن رفت و دیگر در پیش من نیامد من شادمان گشتم که هم از مرض خلاصی یافتم و هم برادر با من مهربان گردیده بعد از چند روز که قوت حرکت پیدا کردم بمدد عصائی که برانگیخته میکردم متوجه خانه برادر شدم تا شکرانه او را بجا آرم چون بدر سرای او رسیدم در کوبیدم بر آمدن من مطلع شد رخصت در گشودن نداد و از غرفه خانه سر بر آورد و گفت یا با الفضل بخانه خود باز گرد و دیگر اینجا میا که ما همان مهاجرت که فیما بین بود عود کرده ایم من با دل شکسته و افسردگی زیاد مراجعت بخانه نموده بقیه عمر با من بدین قسم گذرانید غرس النعمه محمد بن ابی الحسن هلال بن محسن بن ابراهیم بن الصابی آورده که پدرم در محرم سنه چهار صد و سی و شش مریض شد مرضی صعب ابو الحسن بن سنان بر عادت مستمره دوری او را اختیار کرده کسی را نزد او فرستادم و تمنی حضور او شدم وعده آمدن داد هر چند انتظار کشیدم بوعده وفا نکرد تا آنکه جماعتی از نسوان رفته سرزنش زیاد بوی کردند همچنین وعده داده هی خلف مینمود و ابو الحسن را روز بروز حال بدتر میشد و مرض اشتداد پیدا کرده تا بحدیکه مرض متوجه دماغ شده عقل از وی برفت و حرکات غیر منتظم از وی صادر میشد بحدیکه امید را از وی منقطع نمودند و تهیه موت او را دیده بگریه و زاری پرداختند درین اثنا ابو الحسن داخل گردید چون صدای گریه و زاری بشنید پریشان حال گشته پرسید ابو الحسن بمرد گفتند نمرده ولی بحالت نزع است ابو الحسن التفاتی بجائی نکرده و بسوی ابو الحسن روان شد دید همچنان بحالت جنون دیوانگی باقی بود پس حکم بغلامان و متعلقان کرده او را گرفته نگاه داشتند و نبض او را دیده علامات دیگر را ملاحظه نمود

گفت نزوده از جگر مرغ ترتیب داده با قدری نان بجهت او حاضر نمایند قدری از آن نزوده با جگر مرغ به وخورانیدند
گفت تا سیب به وکاهی حاضر نمایند وقدری از سیب را در گلاب خود کرده گفت کم کم به وبخورانید وبعضی ادویه نیز
گفت ترتیب داده ابوالحسین را در ساعت حالت بهتر شد بعد را از اهل خانه پرسید در ابتدای مرض او را بچه قسم
معالجه کردید گفتند طبیبی که داشت او را در روز پنج مسهلی داد ابوالحسن گفت تب است دیگر تقریری لازم نیست اینها
همه عوارض همان مسهل روز پنج است قبل از نضج رقیق اخلاط را دفع کرده غلیظ آن باقی مانده و در ایام بحران
متوجه به دماغ گشته بدین قسم شد پس دستور العمل داده برفت گفت اگر او را شب خواب برد مرا خبر کنید پس چونکه
شب شد او را خواب برده صبح او را خبر کردند او کسان ابوالحسین را تهنیت گفت که از مرض خلاص شد و دیگر
خود امروز و او را خواهد خورد پس ابوالحسن ببالین او حاضر شد مریض را بیدار کرده در حالتی که لکنت کمی بزبان او
بود پس ماء الشعیر گفت حاضر نموده با بعضی از ادویه دیگر به او داد و قدری در صحن خانه راه رفته پرسید که این خانه
کدام یک از خانهای ماست پس اهالی خانه او که اینفقره را دیدند شادی نموده و ابوالحسن چند روز در آنجا ماند بکلی
آن مریض شفا یافت ابوالحسن گوید در همان روز ابوالفتح منصور بن المقدر المتکلم النحوی الاصفهانی بر ما داخل شد
بخیال عیادت او چون حالت او را خوب دید خوشحالی زیاد کرد و چندی نگذشت بیشتر از کسانیکه بعیادت آمده
وفات کردند و او سالهای دراز عمر نمود و ابوالحسن از قراریکه از حالات او معلوم میشود در عمل علاج ربطی کامل داشته
و کمال علمی نداشته ولی معالجات او مشهور است عمر زیاد کرده و همواره در بیمارستان بغداد بمعالجه مرضی
مشغول بوده وفات او را در چهارصد و شصت و یک نوشته اند

ابوالخطاب محمد بن محمد بن ابی طالب

در سلک مشاهیر اطبای بغداد منظوم و بحلیه حذاقت آراسته بوده است در نزد استاد کامل ابوالحسن سعید بن
هبة الله که از فضلای اطباست تحصیل علم و تکمیل عمل را بپایان برد و در آن صناعت رتبتی یافت که خود صاحب
تصانیف کثیره و تألیف عدیده گردید گویند چنانکه در ضبط معانی مسلم شد در حفظ الفاظ مسلط نگشت در علوم عربیه
و ادبیه قلیل الحظ و کثیر اللحن بوده در سلسله اطبا بطول عمر اشتهار دارد با مقتدر عباسی معاصر بوده و هم از اطبای
مخصوص ابوالمعالی هبة الله محمد بغدادی وزیر مستظهر بالله عباسی است و در آن فن شریف فضلی تمام و سعیی
وافی داشته است و یرا کتابیست موسوم بشامل مشتمل بر شصت و سه مقاله در کل مطالب طبیه بطریق سؤال
و جواب سخن رانده است و کتابی دیگر در مفردات ادویه بطریق جدول نوشته است و کتابی دیگر
در ساختن آلات جراحی پرداخته و در سنه پانصد و پانزده هجری وفات یافته است از کلمات اوست

که طبیب حاذق از دو خصلت شناخته شود نخست آنکه از مریضی
بقدری تحمل علاج شود که تواند مجدد نمود دویم آنکه
در استعمال ادویه افراط کند

ابن برخش ابو طاهر موفق الدین احمد بن العباس

از مردان واسط بوده و از جملهٔ فضلاء و از اجلهٔ اطباء است و در سلک حذاق این طبقه منظوم است فنون صنایع طبیه را نیکو دانستی و در علوم ادبیه و نظم و نثر از هر جهت ماهر بوده صاحب طبقات الاطباء آورده است که من کتابی بخط وی از مؤلفاتش دیدم بر رزانت عقل و غزارت فضل او دلیلی بزرگ بود و آن طبیب ارشد در ایام المسترشد بالله عباسی رایت شهرت برافراشت و صیت فضائلش گوشزد اعلی و ادنی گردید روایت کرده است شمس الدین ابو عبدالله محمد بن الحسن بن محمد بن عبدالکریم البغدادی از احمد بن مبرا الواسطی که در سنه پانصد و ده در بلدهٔ واسط شخصی باستسقا مبتلا بوده و از وی استعلاج نمود مدتی آن طبیب ماهر بمعالجت پرداخت و آثار بهبودی ظاهر نگشت لاجرم طبیب و مریض از معالجت و پرهیز دلتنگ گشتند پس طبیب با یأس تمام بدو گفت هرچه خواهی بخور و بیاشام و تمنای خود از خدای تبارک و تعالی طلب کن زیرا که علاج این مرض از قوهٔ علم و عمل بیرون است پس آن مریض با حالت نومیدی بیرون رفت در اثنای راه گرسنگی بر او غالب گشت ناگاه شخصی دید که ملخ پخته میفروشد بخوردن آن راغب شد و چون دست از جان شسته بود بقدری که میتوان است از آن ملخ بخورد و پس از ساعتی اسهال مفرطی بر او روی داده اخلاط زیاد و آبهای متن از وی دفع گشت حالت وی رو بسوی بهبودی نهاد و از آن مرض خلاص گردید چون ابو طاهر از صحت آن مریض مطلع گردید در حیرت شده مریض را بخواست و از سبب صحت باز پرسید پس خوردن ملخ و عروض اسهال را بیان کرد طبیب را حیرت بر حیرت افزوده گشت چه ملخ بالطبع قابض است نه مسهل پس چند روز سر بجیب فکرت فرو برد تا مگر اسباب صحت را چیزی بدست آورد و ذهن ثاقب او را بدین سبب دلالت کرده از مکان ملخ فروش جویا گردیده وی را بخواست ملخ فروش مکان صید را نشان داد پس ابو طاهر از پی تحقیق بدان مکان رفت مازریون بسیاری در آن مکان دید که ملخها میخورند ابو طاهر را از آن دغدغه خاطر فارغ گشت و بر وی معلوم شد که این اثر از مازریون ناشی شده است چه خاصیت آن گیاه اسهال رطوبات رقیقه است گویند اگر یک درم مازریون بشخص دهند آن مقدار اسهال آورد که صبر آن ممکن نباشد و از آنجهة استعمال آن را بدون مصلحات جایز ندانسته‌اند و در این مورد مازریون دو طبخ یافته بود یکی در شکم ملخ و دیگری در آب نمک لهذا باصلاح و اعتدال آمده بموقع استعمال شده آثار نیک و فواید کلیه از آن ظاهر شده پس ابو طاهر بدان حدس صائب که تالی الهامات باری است از خواص آن گیاه مطلع گشت و بسیاری از مردمان مستسقی را بدان گیاه معالجت نمود صاحب طبقات الاطباء گوید اگرچه این حکایت منسوب بابو طاهر است ولی نظیر آن حکایت در کتب متقدمین بنظر رسیده است چنانکه در کتاب فرج بعد از شدت با اندک تفاوتی ذکر شده است بعد از آن اطباء حبوب و معاجین و سفوف و روغن آنرا ساخته در همین مرض بکار برده و میبرند و ابو طاهر را نوادر حکایات شعر و نظم بسیار است این چند شعر از اوست که نوشته میشود در هنگامیکه غلامی در مجلس خلال میکرد انشا گفته

ابن برخش

۱۹۴۰

وناولنی من کفه مثل خصره   ومثل محب ذاب من طول هجره
وقال خلالی قلت کل جنیدة   سوی قبل صب جاز فیک باسره

یعنی بت خود مرا چیزی داد که در باریکی چون میان خویش بود و در نزاری و لاغری بعاشق هجر کشیده میماند و گفت خلال مرا بستان گفتم خلال وخصال تو همگی پسندیده است جز آنکه عاشقی را بکشی که سراپا محو و حیران تست

نجم الدین را بابو الغنایم محمد بن علی الواسطی نوشته در هنگامیکه او را معالجه نموده و از غذا منع کرده

صحبت فخرا وعلی واغتدی   فذلک فوق النجم مرفوعا
یا منقذی من حلقات الردی   حاشاک ان تقتلنی جوعا

یعنی همواره با مفاخر و معالی همراه بوده و پایهٔ قدرت بالاتر از ستارگان است اینک که از چنگ مرگ نجات بخشیدی راضی مشو که از گرسنگی هلاک شوم

درجواب وی نوشته

نعتبع رسومک یا ذا العلا   لا زال مرسومک متبوعا
لکن اشفاقی علی من به   امسی غریب القول مسموعا
اوجب تاخیر الغذا یومنا   وفی غد نسیلک الجوعا
اصبر فما اقصر ها مدة   وان تکن کانت اسبوعا

یعنی ای صاحب معالی هر چه مناسب مزاج دانسته ام پیروی کردم امید آنکه پیوسته مراسم ترا تمامیان پیروی نمایند اما مهربانی و شفقت من بدان وجود که هر چه گوید پذیرفته گردد باعث شد که امروزه غذا را از تو باز دارد و فردا تدارک مافات مرعی شود یکروز شکیبائی پیشه کن تا یکهفته گرسنگی گرفتار شوی

جواب

یا عالما این مثوی رحله   اجری من العلم ینابیعا
لم عندک للاعمار موصوله   یضحی و یمسی الرزق مقطوعا

یعنی ای دانشوریکه هر جا قدم گذارد چشمهٔ علم جوشش گیرد چگونه است که در خدمت تو سلسلهٔ زندگانی و عمرها هم پیوسته میگردد ولی رشتهٔ ارزاق گسیخته میگردد

ابو الحسن بن کشکرایا طبیب

طبیبی عالم و عاقل و حکیمی فاضل و کامل بوده بصناعات طبیه مشهور و در مزاولت علاج بحسن تدبیر و اصابت رای معروف زمان المطیع بالله عباسی و روزگار چند نفر از خلفا را نیز دریافته و صناعات طبیه را از سنان بن ثابت بن قره اخذ نموده و از اجله تلامیذ وی محسوب میگردد در بدایت امر و اوایل عمر در موصل و دیار فارقین که محل ریاست آل حمدان بوده میگذرانید گویند وقتی امیر سیف الدوله را در میدان جنگ ضربتی بر کمر رسید

ابو عثمان طبیب

۱۹۵

ودران سبب مجاری بول را آفتی پیدا شد که قوه ماسکه از عمل خویش باز ماند و اطبای مخصوص معالجت ان علت را عاجز ماندند برخی از معتقدین مراتب حذاقت آن طبیب ماهر را بحضرت امیر سیف الدوله عرضه داشتند و او را از موصل طلب کرد و چون وارد گشت بحضور امیر بار یافت از مزاج امیر و تدبیر ما تقدم مستحضر شد حبیکه جزو اعظم و عمده آن زفیون بود ترتیب داد امیر آن حب را چند روز استعمال نمود بحدیکه مداومت شد آمرض روی به بهبودی نهاد از آن علت کلی حاصل گشت پس آن طبیب دانشمند را بعطایای بیکران بنواخت و احسانی بی اندازه اش مبذول فرموده و در زمره محرمان و خاصانش منظوم داشت همی روز بروز در نزد آن امیر باعظم ترقیات وافر حاصل کرده بطبابت خاص امتیاز و اختصاص بهم رسانید با جاهی وجیه و قدری رفیع بسر می برد چون عضد الدوله فناخسرو بیمارستان بغداد را عمارت کرد بر آن شد که طبیبی حاذق بجهه آن بیمارستان بزرگ اختیار کند در آن ایام روزگار امیر سیف الدوله بپایان آمده بود پس او این را بجهه طبابت آن بیمارستان انتخاب نمود انعام و عطائی بسیار بروی مقرر کرد مدتها در آن بیمارستان بطبابه مرضی اشتغال داشت گویند که وی کثیر الکلام بوده است و غوامض مسائل طبیه را ضبط کرده در مجالس عام از اطبا سؤال می کرد و چون جواب را ندانستندی یا بیان نتوانستندی ایشان را توبیخ و سرزنش می نمود و از تراکیب وی حقنه ایست که در علاج قیام کبدی باو منسوب داشته اند و از کتبی که منسوب بدو است کناشی است معروف بحاوی و کناشی باسم امیر سیف الدوله و کتابی در معرفت نبض و آن طبیب ماهر در سنه سیصد و هشتاد هجریه در بغداد وفات یافت

ابو عثمان سعید بن یعقوب

۱۹۶

از جمله افاضل و حذاق اطبای بغداد بوده و در سلک اجله مترجمین منظوم است و بسیاری از کتب حکمای یونان و اسکندرانیون را مانند فصول بقراط و کتاب نبض کبیر از یونانی بعربی نقل و ترجمه کرده است و خود طبیب مخصوص علی بن عیسی بن جراح وزیر مقتدر بالله عباسی است و او از اعاظم وزرای عباسیان بوده در دین و ورع و زهد رتبه کمال داشت در تواریخ نوشته اند که علی بن عیسی را هر سال از املاک مختصه خود هشتاد هزار دینار عاید شدی نیمه آن بر فقها و فقراء و ارباب صلاح انفاق کردی و نیمه دیگر بمصارف خود و مخارج عیال رسانیدی و در روزگار او از روزگار همه وزرای عباسی خوشتر و نیکوتر بود و صدقات و مبرات بی نهایت از او آشکار گردید و از مال خلیفه املاک زیاد وقف کرد و جهه آن دیوانی جداگانه معین و مقرر کردانید و آنرا دیوان البر نام نهاد و حاصل آنرا بحرمین الشریفین میفرستاد و بعضی بر ثغور اسلام خرج میکرد و از اطعمه و البسه بیماران تر چیزی فارغ بود و برای هر امر با عقل و خرد تاسیس قانونی کرد که خردمندان را پسند بود و بهترین اعمال خیریه که در ایام وی ظهور یافت بنای بیمارستانها بود که در جمیع ممالک بنیاد کرد از آنجمله بیمارستانی در سنه سیصد و دو در حربیه که از محلات مصر است و مکه معظمه و مدینه طیبه و بعضی بلدان دیگر بنا نهاد و ریاست کلیه آن عمل بزرگ را در عهده ابو عثمان نهاد و از مال خویش جمیع مخارج آن بیمارستانها را متحمل بود و در بغداد نیز بیمارستانی بنیاد کرده

واختیار آنرا در قبضهٔ خان مسلم داشت باتحاد او طبیبی فاضل و نیکو تألیف و خوش بیان بوده از کلمات اوست که گفته

الصَّبْرُ قُوَّةٌ مِنْ قُوَى العَقْلِ وَبِحَسَبِ قُوَّةِ العَقْلِ تَكُونُ قُوَّةُ الصَّبْرِ

حاصل معنی آنکه صبر شانی از شئون عقل است هر کس را عقل بیشتر صبر افزونتر است و از تصانیف وی کتابی است که مسائلی چند در علم اخلاق از کتب جالینوس التقاط کرده و آنها را در رشتهٔ جمع و تألیف آورده است و دیگر کتابی است که در تحقیق نبض مشاری که از کتاب نبض صغیر جالینوس استنباط کرده و رسائل از جمیع آنها مدون ساخته است وفات وی در اواسط مائهٔ چهارم هجری اتفاق افتاد

ابو بکر بن محمد بن خلید الرازی

در صناعت طب استادی کامل و طبیبی فاضل بود در برای مشکلات مسائل و معضلات رسائل حنین بن اسحق آیتی بزرگ و رموز آنها را از پردهٔ خفا بمنصهٔ ظهور آورد و اکثر کتب او را با دقتی تمام شرح کرده و دقائق و نکات او را بعرصهٔ وضوح آورد و در زمان المقتدر بالله والقاهر بالله خلفای عباسیان لوای اشتهار برافراشت عبد الله بن جبرئیل بن بختیشوع که از افاضل اطباست از بعض اهم صنعتی که در نهاد بعضی نهاده شده حقد و کینهٔ او را در دل گرفت و چون راه کینه خواهی مسدود دید بخورده گیری دهان باز کرد و این نقیصه بروی تهمت نهاد که وی آن حکیم بشرب شراب آلوده بود و تا شراب نچشیدی کتاب ننوشتی صاحب طبقات الاطباء نیز عقیدت جبرئیل را مساعدت کرده است گوید شاعری دیدم تا ساغری نپیمودی شعری نمی سرود و هم او بر صحت مشهود خویش دلیلی اقامت کرده است گوید چون مزاج دماغ سرد و تر است و شراب گرم است لاجرم نوشیدنش بانتعاش حرارت غریزیه و قوت قوی دماغیه اعانت کند لیکن سایر مورخین قول عبد الله بن جبرئیل را معتمد نشمارند و بر بخل و حسد حمل کنند و از مؤلفات وی دو کتاب مشهور است یکی شرح بر مسائل حنین بن اسحق و دیگر رساله در منافع تریاق فاروق

ابو تمام حبیب بن اوس بن الحارث بن قیس بن الاشج بن یحیی بن مروان بن مر بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن الغوث بن طیّ

نکته جویان دقیقه یاب در شرح حال و ضبط ترجمهٔ ابی تمام و غیر وی از شعرای اسلام بر باخورده بگیرند و این گونه سخنوران هنرپیشه را از موضوع این دفتر مبارک بیرون شمارند زیرا که این گروه با قوانین لغت عرب و ضوابط شعب ادب با درس استادی از بهرهٔ فن سعادت را استوار ننمودند نه غزلی در مدح ملیحی سرودند نه کریمی را طلبان مدیحی ستودند پس آحاد این جماعت هر یک عالمی شاعرند نه شاعری جاهل شاهد این دعوی آنکه جار الله زمخشری که در طبقات کبار مشایخ و عظام اساتید بالاتفاق از طراز اول معدود است همین ابو تمام را در کتاب کشاف بعلم و فضل یاد کرده و پس از آنکه برای اثبات مطلبی بشعر وی استشهاد نموده گوید وَهُوَ وَإِنْ كَانَ مُحْدَثًا لَا يُسْتَشْهَدُ بِشِعْرِهِ فِي اللُّغَةِ فَهُوَ مِنْ عُلَمَاءِ العَرَبِيَّةِ فَاجْعَلْ مَا يَقُولُهُ بِمَنْزِلَةِ مَا يَرْوِيهِ أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِ الْعُلَمَاءِ الدَّلِيلُ عَلَيْهِ

ابو تمام طائی

۱۶۲

بنا الحماسة یستشفعون بذلك لو توفیتهم بروایته قافیة ثبة

یعنی اگرچه ابی تمام در طبقات چهارگانه شعرا که جاهلیین و مخضرمین و متقدمین و محدثین باشند از فرقه اخیره بشمار میرود که علماء در اثبات لغات و تصحیح اوضاع که بنای آنها بر توقیف و رخصت واضع است بکلمات ایشان استدلال نکنند چنانکه باشعار و منظومات هریک از دیگر طبقات استناد جویند ولی از آنجائیکه ابو تمام از جمله علماء عربیت معدود است من در عبارات وی حکم روایات میرانم می‌بینی علما بکتاب حماسه او استشهاد نمایند و بحکم وثوق بر روایت وی بمحض نقلش قناعت کنند الغرض جمهور علمای انساب بر آنند که سلسله نژاد وی بجلهمة بن ادد که نخستین بنای قبیله بنی طی است منتهی گردد و از این روی او را حبیب بن اوس طائی خوانند ولادت ابی تمام چنانکه یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان آورده در سال یکصد و هشتاد و هشت هجری اتفاق افتاد و مسقط الرأسش قریه جاسم است که موطن والدش بود ولی در ملک مصر نشو و نما یافت و در عنوان جوانی و عنفوان زندگانی در جامع مصر شغل سقائی معاش میکرد برخی گویند پدرش در دمشق پیشه خماری داشت و ابو تمام خود در آن شهر شاگرد جولائی بود چون یکچند از عهد طراوت و روزگار شباب را بر این نسق بگذرانید قابلیت گوهر و استعداد نهاد او را بر کسب فضائل و تحصیل کمالات بداشت از آن روی صحبت ارباب دانش و فضل و ملازمت خداوندان هنر و کمال را وجهه همت ساخت پس از تمهید مقدمات لغت و تشیید مبانی بلاغت در صناعت سخن گستری و فن شعر پردازی بعهد خویش از تمامت شعرای عرب ممتاز گشت و در ابتکار افکار و اختراع مضامین بمقام تأسیس قدم نهاد و نتایج خاطر و افکارش بجزالت لفظ و رشاقت معنی امتیازی تمام و مزیتی کامل یافت ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید در این عصر مردم در باره ابی تمام بدو گروه شدند قومی در مدح و اطراء وی از طریق اعتدال اعراض نموده بر اوج افراط برآمدند و او را بر تمامت اسلاف و اخلاف شعرا رجحان و مزیت نهند و جماعتی در قدح و ذمش از جاده انصاف انحراف جسته در حضیض تفریط فرو شوند و از در تعصب و عناد منتخبات دیوانش مستور و اشعار نامطبوعش آشکار دارند و این شعار ناهنجار و شیوه ردیه را وسیله کسب معاش و ذریعه نیل آمال گیرند ولی سلوک طریقت اقتصاد در هر امر پسندیده و مطبوع باشد و رعایت حق و پیروی صواب در هر باب شایسته و مطلوب آید آنگاه در ذیل این عبارات گوید منقول است که ابو تمام در محضر یکی از شعرای عصر قصیده انشاء کرد که تمام آن بطراز فصاحت و لطف سیاق آراسته بود مگر یک بیت که پسند وی نیفتاد آن شاعر گفت یا ابا تمام این قصیده تو بمثل دریست تابان که از مشرق خاطر جلوه طلوعش بخشیده ولی دریغ که از کلف این یک بیت پیراسته نیست در جواب گفت من خود نیز بر این عیب واقف بودم و هم بوقت نظم قبح صورت و رکاکت معنی این شعر میدانستم لیکن حقیقت اینست آنچه از خاطر شاعر بیرون تراود با آنچه از صلبش بوجود آید برابر است چنانکه مرد بمرگ فرزند زشت خود رضا ندهد شاعر نیز باسقاط بیت نازل خویش دل ننهد همانا از این اعتذار معلوم گردد که آنچه در اثنای قصاید و مقاطع دیوان وی از ابیات ردیه مندرج است بر حسب اختیار ذوق سلیم و انتخاب سلیقه مستقیم وی نیست بلکه با تصدی

علاوه تطبیق ثبت و ضبط نموده پس جودت خاطر زخّار و اشتعال خاطر سرشار وی را جای طعن باقی نماند هم ابوالفرج گوید

وَقَدْ فَضَّلَ اَبَاتَمَّامٍ مِنَ الرُّؤَسَاءِ وَالْکُبَرَاءِ وَالشُّعَرَاءِ مَنْ لاَ یَشُقُّ الطَّاعِنُونَ غُبَارَهُ وَلاَ یُدْرِکُونَ وَاِنْ جَدُّوا آثَارَهُ یعنی ابوتمام را از اساتید ادب و بزرگان فن و خداوندان طبع کسانی بر همگنان ترجیح داده‌اند که متعصبین بی بحر و ایشان فرا نرسند و با هر گونه عجلت و شتاب آثار اقدام ایشان در نیابند چنانکه عمّ من از پدرش نقل کرده که از محمد بن عبدالملک وزیر شنیدم که می گفت اشعر جمیع مردم آن کس است که گفت

وما ابالی وخیرُ القولِ اصدقُه ... حقنتَ لی ماءَ وجهی او حقنتَ دمی

یعنی سخن راست را میگویم و از کسی باک ندارم که بر عقیدت من حفظ آبروی مرد با ریختن خون وی برابر است عمّم گفت از تصدیق آن وزیر بصیر عقیدت من در تقدم رتبت ابی تمام چنانکه باید استوار گشت همی منتظر بماندم تا ابراهیم بن عباس صولی را ملاقات کنم چه او در نزد من بفنون ادب از وزیر بصیرتر بود پس روزی بر وی در آمدم و باقتضای آنکه وی را ایشان به پدر انگاشتمی دلیرانه گستاخی کردم و از اشعر اهل عصر پرسیدم گفت اشعر زمان آن کس است که گفت

نَسَبٌ کأنّ علیه من شمسِ الضحی ... نوراً ومن فلقِ الصباحِ عمودا
ورثوا الابوّةَ والحظوظَ فاصبحوا ... جمعوا جدوداً فی العلی وجدودا

یعنی خاندان بنی وائل را فروغ اصل و علوّ نسب چنان است که گوئی خورشید تابان بر سلسله عزّ او ایشان پرتو افکنده و عمود صبح روشن از افق اسلافشان قامت افراخته شرافت نیاکان با سعادت اختران بوراثت یافته اند و جلالت نسب با نبالت حسب ضمیمت نموده اند پس از گواهی این دو شاهد آگاه مرا یقین روشن گشت که ابوتمام بر کافه ابناء جنس خود پیشوا و مقدم است هم عمّم از محمد بن یحیی الصّولی و علی بن سلیمان اخفش و آن دو از محمد بن یزید نحوی حکایت آورده اند که گفت عمارة بن عقیل وارد بغداد شد مردم دار السلام بر وی گرد آمدند از دیوان خود و پدرش نسخه‌ها بر گرفتند و از اشعار اهل ادب بر نظر نقادش عرضه داشتند روزی یکی از حاضران خواست مقام ابوتمام بتصدیق وی معلوم دارد گفت یا عماره در این شهر شاعری است که خود را یگانه دوران و اشعر مردم زمان میداند و دیگران در حق وی اعتقاد دیگر دارند عماره گفت از نظمش چند بیتی انشاد کنید تا میان وی و مدعیانش بر آیین انصاف داوری کنم بدین اشعار دلفریب لب گشودند

غدتْ تستجیرُ الدمعَ خوفَ نوی غدٍ ... وعادَ قتاداً عندها کلُّ مرقدِ
وانقذها من غمرةِ الموتِ انّه ... صدودُ فراقٍ لا صدودُ تعمّدِ
فاجری لها الاشفاقُ دمعاً مورّداً ... من الدمِ یجری فوقَ خدٍّ مورّدِ
هی البدرُ یغنیها تورّدُ وجهها ... الی کلِّ من لاقتْ وان لم تودّدِ

عمر

خلاصه مراد آنکه چون آن یار دیرین آهنگ مسافرت من شنید از بیم فراق بسیلاب اشک بنا بر دو چنان آسایش از وی برفت که گوئی بر آرامگاهش بساط خار گسترده گشته از ورطهٔ هلاک بدین اندیشه نجات یافت که این روی تا قیامت از راه فراق پدید آمد تا آسمان نفاق از بیم بحرانک خون آلود بر گونه گلگونش جاری ساخت و برا صفحهٔ عارضی است که چون قرص ماه بدرخشد و بی غازه مانند طبق گل شکفته باشد مستند استعار این چهار بیت بخواند و خواستم نشست عماره گفت می سپس آن اشعار را بر زیادت کن گفت

ولکننی لم احو وفرا مجمعا ففزت به الا بشمل مبدد

ولم تعطنی الایام نوما مسکنا الذ به الا بنوم مشرد

خلاصه معنی آنکه نیل مراد و فوز مقصود و پنج سفر و شکنج غربت حاصل نکرده و من خود هیچگاه تا زحمت مسافرت پریشان نکشیدم مالی جمع و ثروتی فراهم نکردم و تا در منازل خطرناک خوابهای آشفته ندیدم لذت خواب آسوده نیافتم عماره گفت با آنکه در تعیین توصیف مسافرت بعجب غربت از این پیش بسی مضامین رانده اند سوگند که این مرد در این بیان از تمامت پیشینیان پیش افتاده هم از گنجینهٔ خاطر وی جواهر دیگر نمای گفت

وطول مقام المرء فی الحی مخلق لدیباجتیه فاغترب تتجدد

فانی رایت الشمس زیدت محبة الی الناس ان لیست علیهم بسرمد

یعنی طول اقامت وطن دیبای رخسارهٔ مرد کهنه کند پس الحق بسوی غربت گرای تا در نظر دوستان تازه نمائی زیرا که من هم خورشید در نزد مردم بمزید عزت اختصاص نیافته مگر برای آنکه پیوسته بر ایشان نتابد و مدام بر یک مقام نپاید عماره گفت کفایت کرد اگر هیچ از شعر بجودت الفاظ و لطف معانی است بخدا سوگند که صاحب این نظم اشعر مردمان است نقل است که روزی علی بن جهم از شئون مزایا و فنون کمالات ابی تمام شرح میداد کسی با وی گفت حقا که داد انصاف دادی در مدح ابی تمام هیچ فرو نگذاشتی اگر خود فی المثل با تو برادر بودی زیاده بر این وصفش نکردی گفت هر چند در میان ما برادری نسب موجود نیست ولی برادری ادب محکم هست آیا نشنیده که او در این اشعار مرا با خود برادر خوانده

ان یکد مطرف الاخاء فاننا نغدو ونسری فی اخاء تالد

او یختلف ماء الوصال فماؤنا عذب تحدر من غمام واحد

او یفترق نسب یؤلف بیننا ادب اقمناه مقام الوالد

حاصل مضمون آنکه اگر اخوت جدید که در نشاهٔ اشباح پدید گردد ما بین ما حاصل نیست با الفت عالم ارواح که خود اخوتی است قدیم بیائیم و اگر آب پیوند ما را جدائی است با زلال یکتائی که خود از یک سحاب فرو آید بسر بریم و اگر ما را در سلسلهٔ نسب اختلاف باشد علاقهٔ ادب را منزلهٔ پدر گیریم قاضی احمد بن خلکان گوید ابراهیم بن عباس صولی که امیر نظم و نثر بود گفت من در مکاتیب و منشآت خود جز آنچه از طبع خویش تراود انتحال نورزم و ناموس پردگیان خاطر به نکت

سرقت یا لایم وی عبارتی نفیس که بر مضمونی بدیع دلالت داشت از دقایق خیالات ابی تمام اخذ نموده یکی از رسائل خود را بدان پیرایه بستم و نوشتم

وصار ما یحرزهم یبرزهم　　　وما کان یعقلهم یعقلهم

یعنی شجاعت را حرز و پناهشان بدست دشمن سپرد و حصن و معقلشان پای بند و عقال گشت و در این فقره بدین اشعار ابی تمام دست بردم

فان باشر الاصحار فالبیض والقنا　　　قراه واحواض المنایا مناهله

وان بین حیطانا علیه فانما　　　اولئک عقالاته لا معاقله

والا فاعلمه بانک ساخط　　　علیه فان الخوف لا شک قاتله

یعنی اگر خصمی که با تو طریق نبرد سپارد میدان مصاف در فراخای بیابان بیارآید ویرا شمشیرهای آخته و نیزه‌های افراخته مهمانی کنی و جام اجل از منهل هلاکش بنوشانی و اگر بگریزد خود باره برای تحصن بنیاد کند همانجا ستام حبس کرده نه مکان حفظ و اگر خواهی ویرا آگاه کن که خود با او بر سر خشم و کینی تا اندیشه سطوت و بیم قهر تو زهره وی چاک زند همانا ابا تمام را در پیروی اهل بیت رسول قدمی راسخ بود و در موالات خاندان عصمت عقیدتی استوار داشت از علمای عامه و خاصه بر تشیع وی تنصیص شده چنانکه جاحظ در کتاب الحیوان و نجاشی در فهرست رواة و علامه در خلاصه رجال و شیخ حر در امل الآمل بدین معنی تصریح نموده اند جاحظ گوید کان من رؤساء الرافضة علامه گوید کان امامیا وله شعر فی اهل البیت کثیر شیخ حر عاملی گوید کان شیعیا فاضلا ادیبا منشئا

از ابن الغضائری نقل است که در کتابی بس قدیم که شاید در عهد ابو تمام نگاشته شده بود قصیدهٔ از وی دیدم که در آن اوصیای بر حق از عترت رسول را یکان یکان تا حضرت امام ابو جعفر ثانی علیه السلام برشمرده محامد و فضایل بیشمار برای هر یک در سلک نظم کشیده بود و چون روزگار حیات وی با ایام سعادت فرجام حضرت امام محمد جواد و سلام الله علیه مقارن بود و عهد امامت سه حجت دیگر از ائمه اثنا عشر در نیافت از این راه در آن رشته گوهر تا حضرت امام ابو جعفر بیش نیاورده و بنام گرامی ولی النعم ختم نموده ولی صاحب امل الآمل از مناقب ابن شهرآشوب بیتی چند با جودت سبک و سلاست اسلوب از نتایج خاطر وی نقل نموده که اسامی بابرکات ائمه هدات تا قائم آل محمد در آن مذکور داشته و ما محض تزیین و تکمیل فواید این تصنیف شریف آنها را ذکر نمائیم

ربّی الله والامین نبیّی　　　وکذا بعده الوصیّ امامی

ثم سبطا محمد تالیاه　　　وعلیّ وباقر العلم حامی

والتقیّ الزکیّ جعفر الطیب　　　مأوی المعتر والمعتام

ثم موسی ثم الرضا علم الفضل　　　الذی طال سائر الاعلام

والمصفّی محمد بن علیّ　　　والمعرّی من کل سوء وذام

ابو تمام طائی

والزکی الامام ثم ابنه القائم ‌‌‌ ‌‌‌ مولی الانام نور الظلام
هؤلاء الاولی اقام بهم ‌‌‌ ‌‌‌ حجته ذوالجلال والاکرام

حاصل معنی آنکه خدای سبحانه را که ستایش و پرستش و سزاوار بندگی هست پروردگار خویش خوانم و محمد امین را پیغمبر مبعوث دانم و پس از وی علی را امام خود شناسم و پس شوایان من یازده کوکب تابناک باشند که جملگی از افق صلب آن امام همام سعادت طلوع یافته اند و خدای عزوجل را هر یک بر تمامت آفرینش حجتی بالغ و آیتی عظیم باشند نقل است که در مابین ابوتمام طائی و دعبل بن علی خزاعی با توافق عقیدت و اتحاد مذهب طریق خلف و نفاق مسلوک بود و چنانکه آیین معاصرین هر عهد و عادت ابناء هر جنس باشد ایشان نیز بحکم اشتراک صنعت هر یک زبان تشنیع بقدح دیگری دراز میمودند هرون بن عبدالله مهلبی گوید من با جمعی در حلقه دعبل نشسته بودم یکی از حاضران بتقریبی از ابوتمام نام برد دعبل گفت آن سارق طرار آفت افکار و بلای اشعار من است مردی از میان مجلس گفت یا ابا علی خدایت ارحمند دارد ابوتمام کدام مضمون از تو فرا گرفته گفت من گفته ام

وان امرأ اسدی الی بشافع ‌‌‌ ‌‌‌ الیه ویرجو الشکر منی لاحمق
شفیعک فاشکر فی الحوائج انه ‌‌‌ ‌‌‌ یصونک عن مکروهها وهو یخلق

یعنی آنکس که با دخالت و توسط شفیعی مرا خیری بخشد و خود سپاس آن نعمت امید دارد البته مردی کم خرد و احمق است زیرا که سکر و آن عطیت بحقیقت خاص آن شفیع باشد چه نام و سیمای جمال کهنه سازد و شفیع از ابتذال سوالم نجات بخشد ابوتمام گفته

فلقیت بین یدیه حلو عطائه ‌‌‌ ‌‌‌ ولقیت بین یدی مر سؤاله
واذا امرؤ اسدی الیک صنیعة ‌‌‌ ‌‌‌ من جاهه فکانها من ماله

یعنی در پیش روی ممدوح شیرینی عطا و در پیش روی خویش تلخی سوال کریستم و چون مردی منزلت خود نزد کسی شفیع کند و ترا خیری رساند چنان است که از مال خویش بخشیده زیرا که منزلت و مقام از زخارف و حطام کمتر نباشد پس آن مرد گفت خدا ابوتمام که بس نیکو و بلیغ سروده دعبل بر آشفت و گفت دروغ گفتی قبحک الله گفت نی والله اگر این معنی را او از تو اخذ نموده بلطف تصرفی که بکار برده بر تو مزید آورده و اگر تو از وی سرقت کرده نظم خود با زیور مزایای وی آراستن نتوانسته دعبل زیاده غضبناک شده خاموش گشت از عون بن محمد روایت است که گفت دعبل بن علی را در محضر حسن بن رجا دیدم که از شان ابی تمام همی میکاست و در حق وی سخنان ناحق میراند مردی از اهل مجلس که عصابه نام داشت گفت یا ابا علی من از قصاید ابی تمام ابیات چند انشاء میکنم بشرط آنکه دیده تعصب از وی فرو پوشی و گوش انصاف بمن فرا داری اگر مضامین گوهر آگین آنها در نظر تو مطبوع افتاد پس دم درکش و زبان ذم بربند و اگر مرضی خاطر و پسندیده طبعت نیفتاد من نیز پس در قدح و ملامت او با تو همراه گردم و بخدا پناه میبرم که تو آنها را از راه حسد نپسندی آنگاه از قصیده اما انه لولا الخلیط المودع

ابو تمام طائی

این سه بیت فرو خواند

هو السیل ان واجهته انقد طوعه ... و تقتاده من جانبیه فیتبع
ولم ار نفعا عند من لیس ضائرا ... ولم ار ضرا عند من لیس ینفع
معاد الوری بعد الممات و سیبه ... معاد لنا قبل الممات و مرجع

یعنی همانا آن ممدوح سیلی است که ممکن که اگر با او روبروی درافتی ترا درهم شکند و اگر با قدم مطاوعت از دو جانب وی پی راه پیمائی ترا انقیاد کرده در تن خود بتجربت چنان یافتم که هر کس که زیانی نتواند رسانید سودی نیز نتواند بخشید و هر کرا ایراد نفعی نیست هم او را توان زیانی نباشد مردم را نشور از ارواح و اعادت حیات پس از مرگ صورت بندد ولی جود و عطای ممدوح کالبدها را قبل از هلاک روح بخشد دعبل گفت مرا در مراتب فضل و کمال این مرد سخن نیست لیکن شاعر را از آن درجه و مقامی که دارد بالاتر برید و بر دیگرانش مزیت و فزونی نهید عصابه گفت اگر بر همگنانش مزیت نبودی نامش نه تو شاعری فحل ستیزه امش برنخواستی آورده اند که چون ابوتمام در اقطار عراق و شام رایت اشتهار برافراخت بلکه صیت فصاحت و آوازهٔ کمال وی در تمام آفاق منتشر گشت حاضران موقف خلافت از مراتب فضل و بلاغت او شرحی بمعتصم عباسی بازگفتند و خاطر خلیفه را بدیدار شخص و استماع شعر او مشتاق نمودند لاجرم معتصم او را بلیدهٔ سُرّمن رای احضار داشت و علو رتبت و مقام براعتش بسرودن قصاید غرا و اشعار آبدار معلوم نمود و بر عموم فضلای عصر و جمهور شعرای عهدش برگزید تشریفات گران بها و توجهات بی منتها درحق وی مبذول داشت مدایح و قصاید گرانی تمام در آنها بنام معتصم تخلص نموده در مطاوی دیوانش مسطور است منجمله قصیده ایست که در فتح عموریه و تکذیب منجمان و مدح معتصم نظم آورده در ذیل شرح احوال ابوالفضل منجم مذکور و ترجمهٔ آن نظم بدیع وعده صریح شد اینک مقام آن است که انجاز وعده بجای آریم و چون فهم کردن برخی از مضامین آن قصیده از دانستن داستان فتح ناگزیر است نخست بر سبیل اجمال بدان واقعه اشارت نمائیم در کتب مغازی مسطور است که در سال دویست بیست هجری بحکم معتصم عباسی لشکری عظیم بسرداری افشین بر دفع بابک خرم دین که مروج مذهب مزدک بود مأمور گشت و افشین در حدود ارمنیه و حوالی آذربایجان با او رزمها داد و چون کار بر بابک صعب افتاد برای تفرقهٔ جیوش خصم دررده بسلطان روم که توفلس بن میخائیل بود نامه فرستاد که معتصم در این اوان چندان بر محاربت همت گماشته که تمام لشکر اسلام را بدین سرزمین فرستاده و اینک در مقر خلافت از عساکر مسلمین و فرسان قبائل یکنفر بجای نمانده اگر سلطان را رای رزین بر لشکرکشی و کشورگشائی تعلق گیرد برای انجام این امر زمانی خوشتر از این بدست نیاید توفلس چون از مضمون مکتوب آگاه شد فرصت غنیمت شمرده با یکصد هزار سوار از لشکر نصاری بر بلاد اسلام تاختن آورد و قلاع و حصون چند مانند زبطره و ملطیه و غیر آنها مفتوح ساخت و جمهوری کثیر از مردان مسلمانان عرضهٔ شمشیر نمود و جماعتی بسیار از زنان ایشان اسیر کرد چون این خبر بمعتصم رسید آتش غیرتش زبانه کشید و توان شکیب از خاطرش برفت باری گفتند که در این واقعه زنی از هاشمیات در شهر زبطره بدست مردی رومی اسیر گشته

ناله استغاثت برداشته همی گفت وا معتصماه معتصم چون این شنید گفت لبیک لبیک و در دم از تخت برخاست و مرکب طلبیده برنشست و طریق بحر نیز نوشته‌اند که معتصم از غلام آب طلبیده و در آن حین گفتند شخصی از نصاری زنی با شمشیر گرفته خواست بادی طریق اعتساف سلوک دارد زن فریاد برآورد وا محمداه وا معتصماه نصرانی بطور سخریه و استهزا گفت اینک معتصم بر اسب ابلق سوار است و آمده که ترا خلاص نماید معتصم بعد از شنیدن این سخن گفت آب ننوشم تا تدارک اینکار نکنم پس حکم داد آنچه اسب ابلق در سر من رای است حاضر نموده سوار شوند گویند در آن روز یکصد و پنجاه هزار ابلق سوار از سر من رای بیرون رفتند جمهور منجمین و ارباب احکام از دلائل آثار فلکی و زایچه طالع حرکت چنین استنباط و استخراج نمودند که در این واقعه هزیمتی عظیم و شکستی فاحش در لشکر معتصم حادث شود و در این حکم همگی همداستان بودند معتصم را از ترهات آن جماعت رخنه در بنیاد عزیمت پدید نیامد با صدق نیت و عدتی فراوان از سر من رای بیرون شتافت و بر شدائد حروب و سوانح خطوب دل نهاد طی طریق و قطع مسافت نمود تا بحدود و ثغور ملک توفلس رسید پس آتش قهر و انتقام برافروخت و خرمن اعمار و اموال مردم آن ملک سوختن گرفت تا بشهر انقره واصل گشت تخت آن بلد را در اندک زمانی مفتوح ساخت سپس بجانب عموریه گرائید و آن شهری است که در آن عهد مسیحیانرا سوادی اعظم و ملکی اشرف از آن موجود نبود بارهٔ استوار و خندقی شگرف داشت معتصم زمانی آن بلد را در حصار گرفت تا بتقدیر خداوند حکیم و رغم انوف اصحاب تنجیم صورت فتح و ظفر در صفحهٔ شمشیر او جلوه‌گر گشت از طرفی در حصار آن حصن منیع رخنه افتاد و ناطس که از جانب توفلس در آن شهر بطریق بود اسیر گشت غازیان اسلام بفرمان معتصم دست انتقام بر مردم آن سرزمین گشودند و از قتل و غارت و تخریب و احراق هیچ فرو نگذاشتند ابوتمام در این سفر همراه بود و این واقعه بگفت در ضمن قصیده بشرح آورد که خداوندان سخن را در جزالت کلمات و لطافت مضامین آن حیرت آید و چون آن قصیده از طوال قصاید ابوتمام است و نگارش تمام ابیات و ترجمت آن مورث کلالت خاطر و ملالت طبع گردد لاجرم این چند شعر برای نمونه از آن التقاط نموده بیاوردیم و هر که تمام آن قصیده را من المطلع الی المقطع خواهد بایستی کتاب مستطاب فلک السعاده که از مصنفات ملکزادهٔ دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم است مطالعت کند و هر که تفصیل و شرح این واقعه را طلبد باید بکتاب طبقات المضلین و اخبار المتنبئین که هم از تالیفات اوست رجوع نماید و گوید

السَّيْفُ أَصْدَقُ أَنْبَاءً مِنَ الْكُتُبِ ... فِي حَدِّهِ الْحَدُّ بَيْنَ الْجِدِّ وَاللَّعِبِ
وَالْعِلْمُ فِي شُهُبِ الْأَرْمَاحِ لَامِعَةً ... بَيْنَ الْخَمِيسَيْنِ لَا فِي السَّبْعَةِ الشُّهُبِ
أَيْنَ الرِّوَايَةُ أَمْ أَيْنَ النُّجُومُ وَمَا ... صَاغُوهُ مِنْ زُخْرُفٍ فِيهَا وَمِنْ كَذِبِ
وَصَيَّرُوا الْأَبْرُجَ الْعُلْيَا مُرَتَّبَةً ... مَا كَانَ مُنْقَلِبًا أَوْ غَيْرَ مُنْقَلِبِ
وَخَوَّفُوا النَّاسَ مِنْ دَهْيَاءَ دَاهِيَةٍ ... إِذَا بَدَا الْكَوْكَبُ الْغَرْبِيُّ ذُو الذَّنَبِ
يَقْضُونَ بِالْأَمْرِ عَنْهَا وَهْيَ غَافِلَةٌ ... مَا دَارَ فِي فَلَكٍ مِنْهَا وَفِي قُطُبِ

ابو تمام طائی

لو بيّنت قط امر قبل موقعه　　لم تخف ما حلّ بالاوثان والصلب
فتح الفتوح تعالى ان يحيط به　　نظم من الشعر او نثر من الخطب
يا يوم وقعة عمورية انصرفت　　عنك المنى حفّلا معسولة الحلب
ام لهم لو رجوا ان تفتدى جعلوا　　فداءها كل ام منهم واب
وبرزة الوجه قد اعيت رياضتها　　كسرى وصدّت صدودا عن ابي كرب
بكر فما افترعتها كفّ حادثة　　ولا ترقّت اليها همّة النوب
من عهد اسكندر او قبل ذلك قد　　شابت نواصي الليالي وهي لم تشب
حتى اذا مخض الله السنين لها　　مخض البخيلة كانت زبدة الحقب
جرى لها الفال برحا يوم انقرة　　اذ غودرت وحشة الساحات والرحب
لما رأت اختها بالامس قد خربت　　كان الخراب لها اعدى من الجرب
كم بين حيطانها من فارس بطل　　قاني الذوائب من آني دم سرب
بسنّة السيف والحناء من دمه　　لا سنّة الدين والاسلام مختضب
لم يعلم الكفر كم من اعصر كمنت　　له العواقب بين السمر والقضب
تدبير معتصم بالله منتقم　　لله مرتقب في الله مرتغب
لم يغز قوما ولم ينهد الى بلد　　الا تقدّمه جيش من الرعب
لبّيت صوتا زبطريا هرقت له　　كاس الكرى ورضاب الخرّد العرب
اجبته معلنا بالسيف منصلتا　　ولو اجبت بغير السيف لم تجب
حتى تركت عمود الشرك منعفرا　　ولم تعرّج على الاوتاد والطنب
انّ الاسود اسود الغاب همّتها　　يوم الكريهة في المسلوب لا السلب
ان كان بين صروف الدهر من رحم　　موصولة او ذمام غير منقضب
فبين ايامك اللاتي نصرت بها　　وبين ايام بدر اقرب النسب
ابقت بني الاصفر الممراض كاسمهم　　صفر الوجوه وجلّت اوجه العرب

خلاصه مضمون آنکه شمشیر را خبر از کتابها راست‌تر باشد سرحدیکه مابین حق و باطل و جد و هزل تمیز دهد در تیزنای شمشیر تعیین یافت حقیقت علم از سنانهای درخشان بدست آید که در میان هر دو لشکر چشمها خیره کنند نه از هفت اختر تابان که زینت فلک گردون نمودار باشند آیا آن آثار آسمانی چه شد و آن دلائل نجومی کجا رفت و آن کلمات مزخرف را که در باب کذب ریختندی چه رسید برای بروج عالیه و کواکب طالعه از سیارات و ثوابت ترتیبی مخصوص اعتبار نمودند و هر زمان که در سمت مغرب ستارهٔ ذو ذنب پدید آمد مرد ما انهی از نزول حوادث و ظهور عجائب بیم دادند از جانب کواکب

همی سخنان کنند و حکمها رانند و آنها خود از آن آثار و احکام غافل باشند اگر از خفایا و غیبات آگاه شدن توانستندی آن حادثهٔ ناگهانی که بر اصنام بت‌پرستان و چلیپای ترسایان نازل آمد بر ایشان مستور نماندی این فتح عظیم را نام فتح الفتوح است که نه زبان شاعران فصیح از عهدهٔ شرح آن تواند بیرون شد و نه بیان خطیبان بلیغ حق وصفش تواند ادا نمود الا ای روز وقعهٔ عموریه از سعادت ساعات تو شخص آمال با پستانی پر از شیر و شهد باز آمد. مدینهٔ عموریه پنداری ساکنان خود را مادری بود مهربان که در حفظ ناموس آن آبا و امهات فدائی نمودند همان شاهی پرده که نه کسری آنرا رام ساختن توانست و نه ذوالقرنین و آن دوشیزهٔ دیرینه که نه حوادث دهر دست تصرف در آن دراز نمود و نه سوانح روزگار از عهد دولت اسکندر و یا از آن پیش تاکنون موی جهان سرسپید گشت و آن همه زیور طراوت جوانی باقی بود تا آنگاه که خدای حکیم بدست قدرت خود ظرف سنین بجنبانید و فتح این حصن حصین مسکهٔ آنها قرار داد روز دیگر دست حوادث بر مدینهٔ انقره گشاده گردید و آن قلعهٔ متین در میان صفحات زمین مانند منازل وحش از جنس انس خالی گشت طائر فال بر فتح عموریه بال گشود وقتی که آن بلدهٔ علمی عارضهٔ ویرانی بر پیکر خواهر دیرین بکرمیت آثار خرابی شناسنده‌تر از آثار جرب بر اندامش سرایت کرد ای بسی بهادران دلیر با گیسوان ریخته در عرصهٔ آن افکنده است که جملگی بحکم شریعت شمشیر نه بر طبق سنت رسول با خون خویش خضاب نموده‌اند خود شخص کفر آگاه نبود که از چه عهد تاکنون لشکر حوادث در میان نیزه‌ها و تیغها در کمین آن خفته بود همانا این امر عظیم تدبیر خلیفهٔ معتصم است که خود بمدد اعتصام جوید و برای خدا انتقام کشد و در طاعت خدا رغبت نماید و از خدا انتظار ثواب برد و بر فتح هیچ ملک عزیمت نگمارد مگر آنکه مقدمة الجیش از صولت و سطوت خویش بیاراید ای خلیفهٔ غیور بر فراز سریر خویش استغاثت هاشمیه بشنیدی و در جوابش لبیک گفتی و در دم زلال خواب از کاسهٔ چشم بریختی و بادهٔ صافی از لبان دوشیزگان خندان نوشیدن روا نداشتی آن اسیر گرفتار را با تیغ آخته جواب آوردی و اگر نه چنان میکردی البته حق جواب ادا ننموده بودی تا آنکه نیروی پردلی خیمهٔ شرک سرنگون ساختی ولی بر اوتاد و اطناب آن اصلا التفات نیاوردی بر عادت شیران شجاع دلیری که ایشان را در هنگامهٔ پیکار جز کشتن اقران و افکندن شجاعان همتی نباشد در سلب و جامهٔ مقتولان خویش عنایت نیارند اگر بالفرض در میان سلسلهٔ ایام پیوند خویشاوندی و قرب انتساب موجود بودی با هم این ایام و ایام بدر پیوندی قریب و نسبی نزدیک پدید آمدی ملوک بنی اصفر از این شکستهای متواتر مانند نام خویش همی بارنگی زرد بماندند و وجوه قبائل عرب از فتوحات پیاپی بسی بزرگ و جلیل بیایند. نظیر قصیدهٔ ابی‌تمام در فتح عموریه قصیدهٔ عنصری است در فتح خوارزم که یمین الدوله محمود بن سبکتکین را بدان مدح کرده. بیت از اول آن که با مطلع قصیدهٔ ابی‌تمام کمال تناسب و نهایت تشابه را داشت ذکر نمودیم که:

چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار / چنان نماید شمشیر خسروان آثار
بتیغ شاه نگر نامهٔ گذشته مخوان / که راست‌گوی‌تر از نامه تیغ او بسیار
نه رهنمای بکار آیدش نه اخترگیر / نه فال‌گوی بکار آیدش نه فال‌گذار

صاحب تجارب السلف گوید معتصم ابو تمام را باین قصیده سی هزار درهم بخشید و چون این بیت برخواند که می گوید

دُمِّيَتْ بِكَ اللّٰهُ بُرْجَيْهَا فَهَدَّمَهَا   وَلَوْ رَمَى بِكَ غَيْرُ اللّٰهِ لَمْ يُصِبِ

معتصم گفت دَنَّرْتُ دَرَاهِمَكَ یعنی درهای تو دینار شد سی هزار دینار جایزه این قصیده بابو تمام داد و هم گویند بعضی گویند که معتصم موصل را بجایزه این قصیده بابو تمام داد و فتح عموریه در سنه دویست و بیست و سه بود صلاح الدین کتبی در ذیل وفیات الاعیان گوید از بدایع وقایع آنکه ابو تمام غلامی داشت رومی که در تناسب اعضا و صباحت منظر آفت روزگار بود حسن بن وهب که یکی از کتاب زمانه بشمار میرود آن رومی زاده را فریفته غره درخشان و آشفته طره پریشان بود و خود حسن بن وهب غلامی داشت خزری که در زیبائی طلعت و رعنائی قامت افسانه جهان و یگانه عهد بود ابو تمام خاطری گرفتار آن لعبت رحمت داشت ولی ربوده آن ترک غارتگر داشت وقتی حسن بن وهب را دید با غلام وی مشغول ملاعبت و گرم عشقبازی است از در مطایبت این لطیفه بر زبان آورد که وَاللّٰهِ لَئِنْ سِرْتَ إِلَى الرُّومِ — لَأَسِيرَنَّ إِلَى الْخَزَرِ یعنی بخدا اگر تو سوی روم شتابی هر آینه من جانب خزر گیرم حسن گفت اگر خواهی در این قضیه حکم با من گذار و مرا در میانه حکم نمای و از آنچه حکم رانم سر متاب گفت همانا تو در این داوری چون داود نبی باشی و من با خصم وی چه آن حضرت با آنکه در سرادق خلافت بسی پردگیان ماه جبین در حباله ازدواج داشت خاطر مقدسش با سوی ورد بی معقوده اوریا علاقتی محکم گرفت و هم با لیمنی آن خبر فرو ران بسی آرزو برد حسن گفت یا ابا تمام این دعوی بی عدالی که در حق من آوردی اگر منظوم بودی هر آینه اندیشه انتشار و بیم اشتهار آن مرا هراسان داشتی ولی سخن منثور چون عارضی است بی حقیقت که زمانی بپاید و بقائی نیابد ابو تمام بفطن چست در صورت این حکایت اشعاری چند پرداخت که این سه بیت از آن جمله است

أَذْكَرَتْنِي أَمْرَ دَاوُدَ وَكُنْتُ فَتًى   مُصَرَّفَ الْقَلْبِ فِي الْأَهْوَاءِ وَالْفِكَرِ

أَعِنْدَكَ الشَّمْسُ تَزْهُو فِي مَطَالِعِهَا   وَأَنْتَ مُضْطَرِبُ الْأَحْشَاءِ لِلْقَمَرِ

إِنْ أَنْتَ لَمْ تَتْرُكِ السَّيْرَ الْحَثِيثَ إِلَى   جَآذِرِ الرُّومِ أَعْنَقْنَا إِلَى الْخَزَرِ

یعنی مرا که همواره نقد خاطر در مصرف افکار بکار میرود از این سخن قصه داود نبی بیاد آمد چه با آنکه خورشید تابان تو را در کنار است همی با دلی طپیده بر وصل ماه رخشان طمع بندی اگر از این عجلت که ترا بسوی گوزن بچگان روم است عنان تابی من نیز جانب آهو برگان خزر بشتابم گویند کسی با ابو تمام گفت غلام تو حسن بن وهب را چشم پذیرای فرمان و مطیع میل است تا غلام وی ترا گفت آری سبب آن است که حسن غلام مرا پیوسته بیذل مال دلشاد دارد و من غلام او را بهمی بقیل و قال خوشنود کنم آورده اند که رقیبان سخن چین این داستان از رومی نامی بسمع محمد بن زیات وزیر رسانیدند وقتی چنان افتاد که غلام ابی تمام برای لوازم احتجام نامه با بن وهب فرستاد و از وی مطبوخی که در آن عهد معهود بود درخواست نمود ابن وهب یکصد من از آن مطبوخ بضمیمت یکصد دینار مسکوک بدو ارسال داشت

و این اشعار در جواب نوشت

لَيْتَ شِعْرِي يَا أَمْلَحَ النَّاسِ عِنْدِي   هَلْ تَدَاوَيْتَ بِالْحِجَامَةِ بَعْدِي

ابو تمام طائی

دفع الله عنك في كل سوءٍ / باكرٍ رائحٍ وإن خنت عهدي
قد كتمت الهوى بمبلغ جهدي / فبدا منه غير ما كنت أبدي
وخلعت العذار إذ علم النا / س بأني بك الأصبُّ بوُدّي
فليقولوا بما احبوا اذا / كنت وصولاً ولم تزغني بصدِّ

یعنی ای محبوب من کاش دانستمی که آیا بجهت مداوات نمودی یا از اندام نازکت از بیم گزند آزرده مباد هرچند پیوند عهد مرا با سرپنجهٔ خیانت بکسلی همانا با تمام طاقت و بنهایت جهد کوشیدم تا شعلهٔ عشقت در کمون سینه مستور نمودم ولی دریغ که دود آه سرّ من فاش نمود و سیل اشک بنیاد شکیبم خراب کرد و اکنون که راز پنهان من آشکارا شد پس بر آیین شیدائی طریق بیباکی پیش گیرم و بر هیچ علامت مبالات نیارم و چون مرا با نوید وصل جاوید دلشاد داری و از بیم جدائی و هجر ایمن سازی مردم بداندیش هر سخن خواهند بگویند و هر فتنه خواهند بجویند قضارا حسن آن مکتوب را از آن پیش که بمحبوب فرستد در کنار مصلای خویش نهاده بود و خورده بینان بدسگال از نامه وارمغان آگاه شده ماجری با وزیر باز گفتند دو کس بفرمان وزیر نزد حسن شدند یکی او را در صحبت برآمد و از هر طرف لطائف حکایات در میان آورد و خاطر وی مشغول ساخت و دیگری نامه بربود و در ساعت بوزیر رسانید وزیر بدیهه این اشعار از لسان ابی تمام انشاء نموده در آن صفحه بنگاشت و بدست آنکس که آورده بود سپرد که هم در جای خود گذارد

ليت شعري عن ليت شعري هذا / أبهزلٍ تقوله أم بجِدِّ
فلئن كنت في المقال مُجِدّاً / يا ابن وهبٍ لقد نظرت ببُعدِ
لا أحب الذي يلوم وإن كا / ن حريصاً على صلاحي ورشدي
بل أحب الأخ المشارك في الحـ / ـبّ وإن لم يكن به مثل وجدي
كنديمي أبي علي وحاشا / لنديمي من مثل شقوة جَدّي
إن مولاي عند غيري ولولا / شؤم جدّي لكان مولاي عندي

یعنی یا ابن وهب کاش دانستمی که این سخن از راه ملاعبت و هزل رانی یا از در حقیقت و جد آوری اگر در پیروی عشاق بجد ایستاده‌ای پس در دعوی ظرافت طریق تکلف پیش گرفته من آن ناصح مشفق که بر عاشق شیدا ملامت آورد دوست ندارم هرچند کلام حق گوید و طریق صلاح جوید ولی آن صدیق موافق که در متابعت آیین محبت با من همراه گردد نیک دوست دارم هرچند مقام عشق من عالی‌تر از آن وی باشد چنانکه حریف من حسن بن وهب را با من در طی آن طریقت قدم مجارات راسخ و عقد موافقات استوار است اما از نحوست اختر و شآمت بخت بر دیگری فزونی باشد زیرا که مهتر دیرین و خواجه گزین من پیوسته در خدمت او بچاکری ایستاده اگر مرا از سعادت طالع قسمتی بود از دولت وصل بهره یافتمی و از لذت حضور نصیبی گرفتمی چون ابن وهب ملتفت نامه گشت و ماجرا بفراست دریافت گفت انا لله در حضرت وزیر رسوا شدیم پس از جای برجست و ابو تمام را از قضیه آگاه ساخته

ابو تمام طائی

هر دو حریف باتفاق بدرگاه ابن زیات شتافتند و از در اعتذار درآمده و از حقیقت امر ترجی جستند و گفتند این دو غلام را دست آویز مشق ادب و بهانهٔ مبارات شعر قرار داده ایم و بدین وسیله در معنی تغزل و نسیب و دیگر فنون نظم و تجویز سخن شعرها پردازیم و یکدیگر در ستیزیم زینهار بر قلب حضرت وزیر اعزه الله سوء ظنی راه نیابد و در حق ما بخاطر مبارک جز خیر خطری نخلد وزیر بلسان طعن گفت «وَمَنْ یَظُنُّ هٰذا بِکُما» یعنی این گمان بد که تواند در حق شما برد راوی حکایت گفت این طور وزیر برایشان از انکشاف اسرار شدید تر آمد و پس با نهایت خجلت و کمال انفعال برخواسته بیرون تاختند اورده‌اند که ابو تمام با انتشار صیت فضل و سمعهٔ کمال خویش در اقطار بلاد و نقاط ممالک دائر و سائر بود و پیوسته در اطراف امصار و اکناف اقالیم بمدح اکابر و اخذ جوائز روزگار میگذرانید احمد بن یزید مهلبی گفته «ما کانَ اَحَدٌ مِنَ الشُّعَراءِ یَقْدِرُ عَلیٰ اَنْ یَأْخُذَ دِرْهَماً فی حَیوةِ اَبی تَمّام فَلَمّا ماتَ اقْتَسَمَ الشُّعَراءُ ما کانَ یَأْخُذُهُ» یعنی بروزگار حیات ابی تمام هیچیک از سخنوران هنرمند را جلوه آن نبود که از پرتو کمالات خویش درمی تواند یافت و از عطایای اسخیاء عهد و صلات اجواد عصر بضاعتی تواند اندوخت و چون آن یگانه دوران درگذشت از آنچه وی را تنهائی میرسید جمیع شعرای آن روزگار قسمتها بردند و بهرها گرفتند اکنون از نوادر و اخبار که او را در بلدان چند افتاده برخی بر سبیل اشارت بیاوریم در کتاب اسعاف و غیر آن مسطور است که در زمانیکه عبد الصمد ابن معذل بن غیلان شاعر در بصره علم فصاحت افراخته بود ابو تمام بر توسن ارتحال برنشست بعزیمت آن بلد تند براند چون خبر وصول وی بسمع عبد الصمد رسید سخت بترسید و بیم آن کرد که مردم آن شهر از گرد او پاشند و در حلقهٔ سخن ابی تمام درآیند پس باندیشهٔ فسخ عزیمت و صرف نیت وی بدین سه شعر ادراپذیره گشت و از آن پیش که وارد شهر گردد آنها را در نامه ثبت نموده بدستیاری دوستی نزد وی فرستاد

اَنْتَ بَیْنَ اثْنَتَیْنِ تَبْرُزُ لِلنّا سِ وَتَلْقاهُمْ بِوَجْهٍ مُذالِ
لَسْتَ تَنْفَکُّ راجِیاً لِوِصالٍ مِنْ حَبیبٍ اَوْ راغِباً فی نَوالِ
اَیُّ ماءٍ یَبْقیٰ لِوَجْهِکَ هٰذا بَیْنَ ذُلِّ الْهَویٰ وَذُلِّ السُّؤالِ

خلاصه معنی آنکه ترا حال از دو گونه بیرون نیست زیراکه همواره یا از معشوقی آرزوی وفا و امید وصل میبری و یا از ممدوحی چشم عطا و دیدهٔ طمع میداری تو خود میدانی که ذلت عشق آفت عزت است و خواری سؤال جای خشمت پس با این دو حال ترا چه آبروی بر جای باشد چون ابو تمام آن اشعار بخواند گفت این مرد مردم این بلد بخود مشغول ساخته و مرا با وجود وی در این شهر درآمدن روا نیست پس نامه بگرفت و بخواند و این سه شعر در پشت آن پاسخ بنگاشت

و بعبد الصمد باز فرستاد

اَفی تَنَظُّمِ قَوْلِ الزُّورِ وَالْفَنَدِ وَاَنْتَ اَنْزَرُ مِنْ لا شَیْءَ فِی الْعَدَدِ
اَشْرَجْتَ قَلْبَکَ مِنْ بُغْضی عَلیٰ حُرَقٍ کَاَنَّها حَرَکاتُ الرُّوحِ فِی الْجَسَدِ
اَقْدَمْتَ وَیْحَکَ مِنْ هَجْوی عَلیٰ خَطَرٍ کَالْعَیْرِ یُقْدِمُ مِنْ خَوْفٍ عَلَی الْاَسَدِ

یعنی ای آنکه هیچ در حساب نیائی و در شماره از لاشیء کمتر باشی آیا درباره من بر اثر ژاژخائی و بیهوده سرائی لب گشائی همانا شدت بغض و سوزش کین من چنان در صمیم ضمیر پنهان داشته که مانند حرکات روح در اندامت پوشیده و مستور است وای بر تو از این مبادرت که بیجا گفتن من جستی خود را در خطری عظیم درافکندی مانند درازگوشی که چون بوی شیر دریابد بیدرنگ بسوی آن بشتابد ابو الفرج اصفهانی این واقعه را در اخبار ابن المعذل بتفصیل دیگر نقل نموده هر کس آن روایت خواهد باید جزو دوازدهم از کتاب اغانی بگشاید محمد بن سعید کاتب رقی حکایت کند که ابو تمام برای مدح حسن بن رجاء از بغداد بملک فارس درآمد چون با دیدهٔ دقیقه شناس در کم و کیف کمالات و اخلاق وی نگریستم و با میزان خرد مقدار مزایا و خصایصش بسنجیدم مقام عقل و علم وی را بمراتب چند بیش از اندازهٔ نطق و کلامش دیدم و با آنهمه علو رتبه سخن سنجی و زبان آوری پایهٔ دانش و خردمندیش از آن هنر بالاتر یافتم روزی با در محفل حسن بن رجاء بر بساط نبیذی سرخوش نشسته بودیم حسن گفت یا ابا تمام رشتهٔ گوهری را که برای من ارمغان آورده اینک نثار مجلس انس نمای پس ابو تمام چالاک نشست و قصیدهٔ لامیه را که در ستایش ابن رجاء سروده بود شروع نموده مسلسل بخواند تا بدین دو شعر رسید

أَنَا مَنْ عَرَفْتَ فَإِنْ عَرَتْكَ جَهَالَةٌ فَأَنَا الْمُقِيمُ قِيَامَةَ الْعُذَّالِ
عَادَتْ لَهُ أَيَّامُهُ مُسْوَدَّةً حَتَّى تَوَهَّمَ أَنَّهُنَّ لَيَالِ

یعنی من آن کسم که بر حال من نیک شناسا بودی همانا شیدای بی باک که بر نکوهش ملامت گویان هیچ مبالات نیاوردمی ولی اکنون روزگارم چنان تار گشته که روز روشن من مانند شب دیجور باشد حسن بزبان نوید گفت وَاللهِ لَا تَسُودُ عَلَيْكَ بَعْدَ الْيَوْمِ یعنی بخدا سوگند که از این پس ترا روزگار هرگز تار نگردد پس ابو تمام دیگر باره همی خواند تا بدین دو شعر آمد

لَا تُنْكِرِي عَطَلَ الْكَرِيمِ مِنَ الْغِنَى فَالسَّيْلُ حَرْبٌ لِلْمَكَانِ الْعَالِي
وَتَنَظَّرِي خَبَبَ الرِّكَابِ يَنُصُّهَا مُحْيِي الْقَرِيضِ إِلَى مُمِيتِ الْمَالِ

یعنی اگر خداوندان مردمی و کرم را قامت همت از پیرایهٔ ثروت و توانگری عاطل ماند عجب مدار زیرا که سیل بزیر آن در جایگاه بلند هرگز قرار نگیرد اگر خواهی تا این تمثیل بدیدهٔ عیان بنگری در آستانی نظر کن که این روح بخش پیکر سخن برای ستایش آن آفت مال بدانجا راحلهٔ عزم براند ابن رجاء چون این بشنید محض تجلیل آن قصیده بپای برخاست و گفت بخدا سوگند این نظم بدیع نشنوم مگر بر حالتی که ایستاده باشم ابو تمام نیز برای تعظیم ممدوح از جای برجست و باقی قصیده را ایستاده بپای برد پس ابن رجاء و ابو تمام دست یکدیگر گرفته با هم معانقت نموده بنشستند ابن رجاء گفت یا ابا تمام این مستورهٔ خاطر رخسار را چه نیک جلوهٔ ظهور بخشیدهٔ گفت سوگند بخدای که اگر فی المثل خود از حور العین بهشت بودی زیاده بر ایستادن تو مهری سزاوار نیامدی محمد بن سعید گوید ایام اقامت وی در فارس بشانزده ماه بکشید و در آن مدت قلیل با آنکه ملکهٔ بخل و امساک بر طبع حسن بن رجاء غالب بود و آنچه بسیاری

ابو تمام طائی

۲۱۰

درباره ابو تمام مبذول داشت تا ده هزار درهم رسید و از آنچه بحالت دیگران درحق وی بذل نمود آگاه نیستیم نقل است که حسن بن رجا خود گفت از ملازمان و کسان من برخی بر آئین سعایت اظهار داشتند که ابو تمام نماز نگذارد و در وظایف آن تکلیف شریف مبالات نیارد چون نیک تحقیق کردم چنان یافتم که گفته بودند بحکم تهمتها زبان تشنیع دراز کردم و بروی سخت برآشفتم در جواب گفت آیا چنان پنداری که من از دار السلام تا فارس طی منازل و قطع مراحل نمایم و از ارتکاب زحمات سفر و شدائد رحیل مطلقا سر بتابم ولی از انجام رکعات چند که بس سهل و آسان است کاهلی ورزم نی نی اگر یقین داشتمی که برای نمازگذار ثوابی مقرر و جزائی مقدر است هرگز نماز را ترک نمودمی حسن گوید چون سوء عقیدت و فساد ضمیر وی مرا معلوم گشت بقتلش همت گماشتم ولی پس از چندی بیم آن کردم که شاید تقدیر الهی کار را بتاخیر انداخته باشد و آن امر بدست من جاری نگردد بلکه قضیه بر عکس نتیجه بخشد از این روی ترک آن اندیشه کردم مسعودی در مروج الذهب گوید همانا ابو تمام بدین سخن بر سبیل مطایبت و مزاح اعتذار جسته چه او مردی بود که در آئین چالاکی و لاابالاتی قدمی راسخ داشت حاشا که در بنیاد عقایدش استوار رخنه تزلزل و فساد راه یافته باشد مؤید این مقال شعری است که او خود گوید

وَأَحَقُّ الْأَنَامِ أَنْ يَقْضِيَ الدَّيْنَ   امْرُؤٌ كَانَ لِلْإِلٰهِ غَرِيمًا

یعنی آنکس که عهده ذمتش بدین خدای سبحانه مشغول است از هر مدیونی باداء وام و قضای دین سزاوارتر باشد از حسن بن وداع که هم مانند محمد بن سعید از کتاب حسن بن رجا بود حکایت است که گفت در ارض جبل بر ابو الحسین محمد بن الهیثم وارد شدم دیدم ابو تمام طائی قصیده «أَسْقِي دِيَارَهُمُ أَجَشُّ هَزِيمُ» را در ستایش محمد بن الهیثم آغاز نموده برای ممدوح خویش انشاد میکند چون آن سمط جواهر بانجام رسانید محمد هزار دینار نقد با یک تشریف گران بها بدو بخشید من در آنجا یکشبانه روز با وی بسر بردم همینکه بامداد شد قطعه با کمال عذوبت الفاظ و رقت معانی در توصیف آن تشریف پرداخته نزد محمد بن الهیثم فرستاد محمد اشعار بخواند و از بهجت بشکفت و گفت کیست که با ملک خویش در جزای این مدیح فصیح بخشد بخدا سوگند که آنچه از قماش منظر نو و دیبای ملون و پرمذهب اکنون در جامه خانه من مخزون است همه را برای ابی تمام بخشیدم پس ابو تمام تمام آن اثواب رنگین و البسه ثمین ببرد و ابن هیثم را خبری جز نام نیک بجا نگذاشت در عهدیکه ایالت خراسان از جانب خلفاء بنی عباس بر آل طاهر اختصاص داشت ابو تمام برای مدح عبد الله بن طاهر ذو الیمینین مسافرت خراسان را پیشنهاد خاطر ساخته همه جا راحله عزم براند تا بمملکت قومس رسید صاحب معجم البلدان گوید در کتاب نتف الظرف سلامی خواندم که ابن علویه اصفهانی از پدر خود ابن عبید حکایت کرده که ابو تمام وقتی که بعزم نیشابور بدین ملک رسید در خانه ما منزل گزید بدو گفتم آیا در این سفر دیدار گرا منظور داری در حال بدین دو بیت جواب گفت

تَقُولُ فِي قُومِسٍ صَحْبِي وَقَدْ أَخَذَتْ   مِنَّا السُّرَى وَخُطَا الْمَهْرِيَّةِ الْقُودِ
أَمَطْلَعَ الشَّمْسِ تَبْغِي أَنْ تَؤُمَّ بِنَا   فَقُلْتُ كَلَّا وَلَكِنْ مَطْلَعَ الْجُودِ

ابو تمام طائی

یعنی در ملک توس بر حالتی که طول سفر و دوام شبروی از توان سیرها و طاقت رفتار ستوران بسی کاسته بود یاران با من گفتند که آیا از این شدت پیمودن منازل و سرعت راندن رواحل رسیدن مطلع خورشید اندیشی گفتم نی چنین بلکه دیدار مطلع جود خواهم چون در نیشابور که آن وقت مرکز ایالت خراسان بود بار گشود طبقات فصحا از هر جا بر وی انبوه شدند و استدعا نمودند تا از نتایج طبع سخن پرور خود چیزی بر ایشان قرائت کند در جواب گفت امیر مرا بامداد رخصت انشاد بخشیده هر کس را هوای اصغاء کلمات من است بایستی فردا بدان آستان معلی بشتابد تا نصیبهٔ سمع خود از آن جواهر آبدار دریابد بامداد ارباب ادب و خداوندان کمال در محفل آن امیر هنرپرور حاضر آمدند ابو تمام بانشاد برخاسته گفت

وَهُنَّ عَوادي یوسُفٍ وَصَواحِبُه　　فَعَزماً فَقِدماً اَدرَکَ السُّؤلَ طالِبُه

حاصل مراد آنکه این زنان همان ستمکاران یوسف صدیقند بر دوستی و سخنان این جماعت عنایتی میاور و از پی عزم خویش بگذر که از روزگار دیرین هر جوینده بمقصود رسیده و ابو العمیثل که از اکابر کتاب و مادحین آن خاندان بود همینکه این بیت شنید از در تعرض با ابو تمام گفت لِمَ لا تَقولُ ما یُفهَمُ یعنی چرا چیزی که فهمیده میشود نمی گوئی ابو تمام گفت لِمَ لا تَفهَمُ ما یُقالُ یعنی چرا چیزی که گفته میشود نمی فهمی حاضران از بداهت آن جواب جملگی در عجب شدند پس ابو تمام لختی از باقی آن قصیدهٔ فرید فرو خواند چون فصحاء منصف وسعت خاطر و علو خیال و امتیاز اسلوب و قدرت طبع وی معلوم کردند بیکبار صیحه بر داشتند که ما یَستَحِقُّ مِثلَ هذَا الشِّعرِ اِلَّا الاَمیرُ اَعَزَّهُ اللّٰهُ یعنی اینچنین مدح ارجمند و ثنای بیمانند را جز امیر کس شایسته نباشد یکی از شعراء بارگاه او را ریاحی گفتندی معروض داشت که مرا امیر وعدهٔ جائزتی و نوید موهبتی بخشیده و من آن عطای موعود و جزای آن مدیح فصیح بدین مرد ایثار نمودم عبد الله بن طاهر گفت تو خود آن صله را بالمضاعف سزاوارتری و آنچه شایستهٔ سخن و لایق کلام ابی تمام است ما خود بدو ارزانی داریم چون ابو تمام قصیده را بانجام رسانید عبد الله فرمان داد تا هزار دینار بروی نثار کردند ابو تمام دست در آستین مناعت کشیده از آن دنانیر هیچ بر نگرفت غلامان از هر طرف برچیدند و تا تمامت آنها را برچیدند عبد الله ازین معنی در غضب شد و بر ابو تمام خشم گرفت و گفت همانا جائزهٔ مرا بچیز نشمرد و از روی استغناء عطایم خوار انگاشت و بر موهبت من توهین آورد بدان آرزوی مهر و مردمی که از من میبرد هرگز نخواهد رسید پس ابو تمام روزگاری دیر باز با سید عطایای گرامند و جوایز شایان در ملک خراسان مقیم گشت اتفاقاً در آن اوقات از عبد الله طاهر دو کودک دو پسر در سن صغر در گذشت ابو تمام بر او در آمد و این اشعار که بحق سحر حلال و آب زلال را مصداق است در مرثیت آن دو کودک انشاد نمود

مازالَتِ الاَیّامُ تُخبِرُ سائِلاً　　اَن سَوفَ تَفجَعُ مُسهِلاً اَو عاقِلا

مَجدٌ تَأَوَّبَ طارِقاً حَتّی اِذا　　قُلنا اَقامَ الدَّهرَ اَصبَحَ راحِلا

نَجمانِ شاءَ اللّٰهُ اَلّا یَطلُعا　　اِلّا ارتِدادَ الطَّرفِ حَتّی یَأفِلا

إنَّ الفجيعةَ بالرياضِ نواضراً ... لأجلُّ منها بالرياضِ ذوابلا
لو يُنسآنِ لكانَ هذا غارباً ... للمكرماتِ وكانَ هذا كاهلا
لهفي على تلكَ المخايلِ منهما ... لو أُمهلت حتى تكونَ شمائلا
لغدا سكونُهما حِجىً وصِباهما ... حِلماً وتلكَ الأريحيةُ نائلا
إنَّ الهلالَ إذا رأيتَ نموَّهُ ... أيقنتَ أن سيكونُ بدراً كاملا

خلاصه مراد آنکه روزگار ستمکار خدنگ مصیبت بر هدف خویش بر وزد چه در فضای بیابان باشد و چه در قلهٔ جبال همانا شخص مکرمت و دوش بر ما درآمد چنان پنداشتیم که اقامتش مستدام باشد ولی بامداد رخت ارتحال بربست خدای سبحانه بر حسب حکمت بالغه چنین خواست که این دو اختر تابناک پیش از یک طرفة العین جلوه طلوع نیابند و زمانی نبخشد که در مغرب فنا افول نمایند براستی آه تاسف و نالهٔ حسرت بر سبزه زار بهار بلندتر از بوستان خزان باید اگر نسابه شرف در نژاد ایشان بنگرد و از پیکر مکرمات یکی را بمنزلهٔ غارب و دیگری را بمثابه کاهل یابد افسوس بر آن آثار جلالت و علائم ابهت که در اندام ایشان موجود بود اگر ایشان را مدت حیات اندکی دیر کشیدی که آن آثار دلائل بر کرائم اخلاق و شمائل پیوستی هر آینه آن طمانینت قلب بخردمندی و آن هوای خاطر بر بردباری و آن وسعت خلق ببخشندگی و انجامیدی خود این حدس ثاقب و فراست صائب بدیع نباشد چه هر کس بر نمایش هلال بنگرد بیقین داند که عنقریب بدر تمام گردد محمد بن عباس یزیدی از عم خود روایت کرده که در آمدت از عبدالله طاهر در حق ابی تمام زیاده بر قدر کفاف و اندازه معاشش چیزی نمی تراوید و از آن انقباض و انحرافی که از وی در خاطر داشت انجاح سؤال و اصلاح حال او را بر عهدهٔ تعویق حوالت مینمود تا آنکه هنگام اعتدال هوا بگذشت و هنگام فصل شتا نزدیک شد ابوتمام بدین ابیات آغاز تشکی نمود و زبان تشنیع دراز کرد

لم يبقَ للصيفِ لا رسمٌ ولا طللُ ... ولا قشيبٌ فيُستكسى ولا سَمَلُ
عدلٌ من الدمعِ أن يبكي المصيفَ كما ... يُبكى الشبابُ ويُبكى اللهوُ والغزلُ
يمنى الزمانِ انقضت معروفها وغدت ... يسراهُ وهي لنا من بعدِها بدلُ

یعنی تابستان برفت و از بنیاد و بنای آن هیچ اثر نماند اینک مرا نه ملبوسی نو باشد تا در پوشم و نه کلیمی خورد که بر خود پیچم سرشک را میسزد که از دیده حسرت بر فصل تابستان بریزد بدان سان که بر عهد شباب و ایام وصال ببارد زمانه را بخشندگی و ریزش دست راست انجام یافته اکنون دست چپ را آغاز عطا و عهد جود رسیده این اشعار بسمع ابوالعمیثل برسید و دانست که روی سخن با کیست پس در ساعت نزد ابی تمام شد و بر آیین دوستان از امتداد اقامت وی و طول تغافل امیر معذرت خواست و از لوح خاطر ملولش یکباره غبار انکسار بزدود و بر قضاء مأمول و اداء مسئول او عقد ضمان محکم ساخت آنگاه از آنجا بیرون شد و بمجلس عبدالله درآمد و گفت جمال دولت امیر بجمال خلود مزین باد و صیت بذل وجود و آوازهٔ کرم و همت امیر چنان آفاق عالم را فرو گرفته که کسی

ابوتمام طائی

۲۱۳

ارباب هنر و خداوندان کمال را خود بعطایای بلند نوازش میکند چنانکه حبیب بن اوس طائی بپاداش عطا و اخذ جایزه امیر از خاک عراق تا مملکت محروسش در هیچ نقطه درنگ ننموده و از خزانه طبع گوهر ریز رشته جواهری برسم ارمغان تقدیم کرده که در نظر سخن سنجان بصیر از هر نظم بلیغ و کلام بدیع برتبه اعجاز نزدیکتر است و از یوم ورود وی تاکنون مدتی دراز میگذرد که دیده امید بر دست نوال امیر دوخته می انتظار میبرد تا مگر وقتی محیط جود و سخای امیر را موجی پدید آید که کشت امانی و آمال وی از آن سرسبز گردد امیر اعزه الله تا امیدم او را بر خلاف مأمول از دولت قرب مهجور داشته و از نیل توجهات محروم فرموده بخدا سوگند که اگر کسی از نباهت شأن و نباهت قدر او اغماض تواند نمود از خوف جنایت لسان و بیم نکایت کلامش ایمن نتواند نشست ایها الامیر اگر از تمامت مدایح و قصاید او در حق دودمان ذوالیمینین نبودی مگر همین دو بیت در تکریم قدرش کفایت نمودی فقوله فی قومس صحبی الخ عبدالله چون این بشنید گفت لَقَدْ نَبَّهْتَ فَاَحْسَنْتَ وَشَفَعْتَ فَاَلْطَفْتَ وَعَاتَبْتَ فَاَوْجَعْتَ یعنی مرا تنبیهی بس نیک آوردی و در طی شفاعت لطائف نغز بکار بردی و در ضمن خطاب خاطرم باعتاب رنجه ساختی ای غلام ابوتمام را حاضر نمای ابوالعیثل گوید آنروز ویرا در جرگ ندیمان نشاند و ابواب لطف و اشفاق بر رویش بگشود و دو هزار دینار زر بدو ارزانی داشت و سراپای قامتش با جامهای فاخر خویش بپوشانید و مثال داد که او را تا آخر قلمرو خود بدرقه نمایند آورده اند که ابوتمام از نیشابور بار مسافرت بربست و بشهری رسید و در آنجا مدتی توقف گزید و از آن سرزمین بعزیمت عراق عرب برنشست چون ببلده همدان درآمد از ارباب فضل و دوستاران کمال و ادب جویا شد ابوالوفاء ابن سلمه را بدو نمودند و این ابوالوفا یکی از رؤسای جبل بود و ویرا همواره پدر از اکتساب کمال و اقتناء ادب نهی کردی و بر ابتیاع ضیاع و ادخار عقار امر نمودی لیکن ابوالوفا بحسب میل طبع و هوای خاطر مصاحبت ارباب هنر و همراهی اهل دل بر توفیر ثروت و تحصیل آب و گل ترجیح دادی چون ابوتمام را ملاقات کرد وجودش غنیمت شمرد و از شرایط اکرام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت قضا را در آن وقت که فصل زمستان بود شدت سرما و کثرت برف بجائی رسید که طریق عبور یکباره مسدود گشت ابوالوفا از تعذر خروج ابوتمام زیاده خوشوقت و خورسند گردید و باوی گفت یاسیدی در بلاد سختی زمستان و شدت بارندگی بسیار دیده شده ولی این چنین سرما و برف از هیچگاه معهود نبود همانا کوکب سعادت و اقبال بر صفحه امانی و آمال من پرتو افکنده اکنون بر توقف همدان و توطین نفس فرمای ابوتمام بناچار بر اقامت آن بلد دل نهاد و از میزبان خویش کتابی چند خواستار شد تا از هجوم هموم غربت و مفارقت وطن و عشیرت خاطر بدانها مشغول سازد ابوالوفا کلید کتابخانه که بر روزگار دراز از دواوین فصحاء و دفاتر ادباء آراسته بود بدو مفوض داشت پس ابوتمام در کمال فراغت و آسایش بر جمع کتاب حماسه عزیمت گماشت و از منتخبات سخنوران سلف اشباه و نظائر فراهم کرد و با کمال حذاقت و نهایت انتقاد از دیوان هر یک ابیات جزل و معانی نغز التقاط نمود

و در هر وادی که فرسان مضمار بلاغت خیول افکار بجولان آورده اند بابی ترتیب داد مانند نسیب و مراثی و هجا و تهانی و غیر ذلک و لی آن تألیف شریف بنام باب نخستین که در حماسه است اشتهار یافت این کتاب در نزد علماء ادب از نفایس منقولات باشد و مکانت قبول آن چندان است که در اثبات قوانین عربیت و حل اشعار آن استشهاد کنند هر جا گویند قال الحماسی مراد انتساب آن شاعر است بشاعریکه صاحب حماسه از نتایج طبع وی اختیار نموده گویند چون آن مجموع مطبوع سمت اختتام یافت ابوتمام خود بسوی شام شتافت و آنرا در خاندان آل سلمه یادگار گذاشت ایشان در باب آن کتاب زیاده بخل و ضنت میورزیدند و همواره مانند گوهر قیمتین در خزانه کتب خویش پوشیده و مستور میداشتند پس روزگاری بدین منوال گذشت از نیرنگ بازی چرخ شعبده گر دودهٔ بنی سلمه را انقلابی پدید آمد ادیبی از مردم دینور که ابو یحیی یا ابو العواذل کنیت داشت بدان کتاب دست یافت و آنرا از چنگ اهلش بر بوده بیدرنگ بجانب اصفهان شتافت و آن صفحات در آن عهد مجمع فحول فصحا و فهرست رجال ادب بود در آنجا افاضل هنرمند از روی آن تصنیف لطیف نسخها بر گرفتند تا رفته رفته در تمامت آفاق انتشار یافت در اینباب سخنان دیگر نیز بنظر رسیده است که استیفاء آنها موجب اطناب و مورث تطویل گردد از تذکره عبد الله بن معتز منقول است که یکی از دوستان ابی تمام حکایت کرد که در قزوین زمانی که ابو تمام در آنجا مقیم بود برای تجدید عهد بدیدن وی رفتم در حوالی و اطراف او از کتب و دواوین آنقدر ترتیب دیدم که خود در میان آنها دیده نمیشد ساعتی توقف کردم و او از فرط اشتغال بمطالعه از آمدن و نشستن من هیچ واقف نبود پس تقریبی سر بر داشت و بمن التفات شد و سلام کرد من گفتم یا ابا تمام در سیر کتب و مطالعه دفاتر رنج بسیار و زحمت بیحد بر خود میپیچی گفت لا والله در اشتغال دواوین و مطالعه کتب هیچ کلفتی بر من نباشد زیرا که بغیر کتاب الفت ندارم و بجز مطالعه لذت نیابم اگر ساعتی از کتاب و مطالعه مهجور مانم بیم آن است که دیوانه و مصروع گردم گفتم از این جمله کتب که در گرد تو فراهم است کدام را بیشتر عنایت و اهتمام داری گفت اینها که در یمین من گذارده شده بار دوست اند و اینها که در یسار من نهاده شده مار دوست اند و من خود در میانه از آنها سحر می آموزم آن شخص گفت چون نظر کردم دیدم آنچه در طرف یمینش نهاده شعر مسلم بن الولید است که او را صریع الغوانی نامند و آنچه در جانب یسارش گذارده شعر حسن بن هانی است که ویرا ابو نواس خوانند ابو الفرج از علی بن سلیمان و او از محمد بن یزید نحوی حکایت کرده که ابو تمام در زمانیکه خالد بن یزید بن مزید بن زائده شیبانی ایالت مملکت ارمینیه داشت بجانب آن سرزمین عزیمت گماشت مدحی شایان که در خور شان دودهٔ بنی زائده بود از نظر خالد بگذرانید ده هزار درهم جائزت بضمیمه نفقه مراکب پاداش یافت آنگاه خالد با وی گفت اکنون اگر بر آن اندیشه که بمسکن معهود و موطن مألوف عود دهی پس بیدرنگ آهنگ سفر کن و از این بیش در این ملک نمان و اگر ترا هوای توقف و میل اقامت است البته از پرتو توجهات خاص بهره‌مند گردی و همواره از عنایات تام نصیبه خویش دریابی

ابوتمام گفت دیدار دوستان وطن را زیاده مشتاقم با رخصت امیر بر اعظم مراجعت برتسیم و بسوی اهل و عشیرت بر گردم آنگاه شرط وداع بجای آورد و از محل بیرون شتافت پس روزی خالد برای شکار بصحرا رفت ناگاه ابوتمام را دید در سایهٔ درختی نشسته و مشکی شرابی در پیش روی خود نهاده و جوانی مطرب برای وی با طنبور تغنّی میکند خالد را از مشاهدهٔ این حال حیرتی عظیم دست داد و گفت آیا خود حبیب بن اوسی گفت آری

چاکر و بندهٔ دیرین باشتم گفت با آن اندوخته چه کردی گفت

عَلَّمَنِي جُودُكَ السَّمَاحَ فَمَا — أَبْقَيْتُ شَيْئاً لَدَيَّ مِنْ صِلَتِكْ
مَا مَرَّ شَهْرٌ حَتَّى سَمَحْتُ بِهِ — كَأَنَّ لِي قُدْرَةً كَقُدْرَتِكْ
تُنْفِقُ فِي الْيَوْمِ بِالْهِبَاتِ — وَفِي السَّاعَةِ مَا تَجْتَبِيهِ فِي سَنَتِكْ
فَلَسْتُ أَدْرِي مِنْ أَيْنَ تُنْفِقُ — لَوْلَا أَنَّ رَبِّي يُمِدُّ فِي هِبَتِكْ

یعنی همانا بخشش همت وجود تو طبع مرا در سماحت و بخشندگی آموزگار آمد و از این روی دست اتلاف بدان جایزت دراز کردم و در زمانی کمتر از یکماه چنانش از هم بپاشیدم که گوئی مرا مکنتی بسان تو مهیا بود زیرا که تو در سالی چند روزی در ساعتی بخشی ندانم اینهمه بذل و جود از کجا توانی نمود آری همت طبع و عطای دست تو پیوسته از کارگذاران غیب و خازنان ملکوت مدد رسد پس خالد دیگر باره ده هزار درهم در حق وی ارزانی داشت ابوتمام آن عطایا اخذ نمود و در ساعت راه وطن پیش گرفت ابوعباده بحتری گوید در شهر حمص زمانیکه ابوتمام در آنجا بود با جمعی از خداوندان طبع موزون در مجلس وی حاضر شدم مقرر بود که او همه روزه در محفلی برای انتقاد کلمات ورد و قبول اشعار نشستی و در آن بدیع سخن و فصیح ماندی جز آنکه بدان مجمع در آمده نتیجه خاطر و حاصل افکار بر محک رای رزین وی عرضه نمودی پس هر کس هنر خویش نمود تا نوبت بمن رسید نظمی که پرداخته بودم فرو خواندم چون ابوتمام شعر من بشنید تحسین کرد و آفرین گفت از حاضران روی برتافت و با تمام توجه جانب من اقبال نمود و همینکه آن جمع پراکنده شد با من گفت تو اشعر اقران خویش باشی آیا مرا اسباب وسعت معاش و جمعیت خیال نیک فراهم باشد گفتم لا والله سخت پریشان است پس خامه برگرفت و مردم معرّة النعمان را در سفارش من نامه نگاشت و بر حذاقت و براعتم گواهی داد و در رعایت جانبم زیاده تأکید نمود آنگاه نامه در پیچید و بمن سپرد و گفت پس در این شهر مقام مگیر و بسوی معرة النعمان شو و بزرگان آنجا را مدح گوی پس من برحسب امر وی جانب معره گرفتم و بدان بلده در آمده نامه ابوتمام بردم بنمودم مرا بناز گرامی داشتند و عظیم حرمت نهادند و چهار هزار درم بصیغه وظیفه در حق من مقرر نمودند این اول سودی بود که از بضاعت شعر دریافتم و بخت حاصل که از کشت کمال برداشتم نقل است که ابوتمام ابن زیات وزیر را با قصیده بس بلیغ ستود چون انشاد مدح بانجام برد وزیر بتحسین لب گشود و گفت یا ابا تمام تو اندام کلام با گوهر لفظ و جواهر معنی چنان آرایش کرده گوئی روشیزگان کواعب با عقود کواکب آراسته اند و خریدار مدح تو آن متاع گرانبها را

ابو تمام طائی

۲۱ ـه

با هر تن عهد معاودت بندد البته ترا مغبون سازد در حضرت وزیر فیلسوفی نشسته بود گفت این جوان عنقریب جهان را بدرود کند سبب پرسیدند گفت آن حدت ذهن و شدت ذکا و توقد خاطر که در نهاد اوست پیکرش چنان تبه سازد که تیغ هندی نیام خود را پس چنان افتاد که آن حکیم خبر داد زمانی نگذشت که ابو تمام درگذشت نظیر این قصه مدح احمد بن معتصم است که ابو تمام در ستایش وی قصیده ئی پرداخت و در هنگامیکه فیلسوف عرب یعقوب بن اسحق کندی نیز

حاضر بود انشاد نمود تا باین بیت رسید

اقدام عمرو فی سماحة حاتم   فی حلم احنف فی ذکاء ایاس

یعنی احمد بدلیری عمرو بن معد یکرب و بخشندگی حاتم بن عبد الله و بردباری احنف بن قیس و فرزانگی ایاس بن معاویه موصوفست یعقوب چون این بشنید گفت ای ابا تمام این شعر چه گفتی چرا که پسر امیر المؤمنین را با اجلاف زمان و دزدان عرب مانند و مساوی نموده اینگونه تشبیه قبیح در آیین بلاغت هرگز مجوز نباشد چرا مثل علی بن جبله عکوک تمثیل نیاوردی

که در مدح امیر ابی دلف گفته

رجل ابر علی شجاعة عامر   بأسا وغبر فی محیا حاتم

یعنی ابو دلف مردی است که در بهادری از عامر بن طفیل و در بخشندگی از حاتم بن عبد الله فزونتر است یا ابا تمام می بینی چگونه از طریق تسویت انحراف جسته و بر ممدوح در هر دو تمثیل بیش از مشبه به آورده ابو تمام سر بزیر افکند و لختی تامل نمود

آنگاه گفت

لا تنکروا ضربی له من دونه   مثلا شرودا فی الندی والباس

فالله قد ضرب الاقل لنوره   مثلا من المشکوة والنبراس

یعنی بر این تشبیه خورده مگیرید و بر اینکه در بخشش و پردلی احمد را کمتر از وی تمثل زدم انکار میارید زیرا که خدای سبحان اینگونه تمثیل تاسیس کرده و برای نور خود بر روزن و چراغ مثل زده و فرموده مثل نوره کمشکوة فیها مصباح و چون حاضران در حل قصیده نگریستند دانستند و شعری که در معذرت تشبیهات آورده بر وی بافته‌اند از آن ارتجال عجیب و بدیهه شگفت یکباره صد تحسین بر داشتند و از هر طرف آفرینها گفتند احمد بن معتصم گفت هر جایزه که خود خواهی در حق تو مهیا است ابو تمام گفت منشور ایالت موصل بنام من صادر فرمای احمد بن معتصم گفت تو مرد شاعری و از عهده تکالیف حکومت بیرون شدن نتوانی ترا که از غیر ترتیب الفاظ و تلفیق عبارات خبر نیست نظم قوانین تمدن و انجام امور جمهور چگونه توانی داد یعقوب بن اسحق آهسته گفت مسئول وی قبول کن و مسئولش مبذول دار چه او زیاده از چهل روز زندگانی نیابد زیرا که از شدت فکر آثار حمرت در دو چشم وی ظاهر شده و صاحب این حال از یک اربعین بیشتر نماند پس فرمان ایالت موصل بدو سپردند و او بجانب آن خطه بشتافت و در عرض آن مدت مدد وی را اجل موعود در رسید پوشیده نماند که این داستان اگر چه در مطاوی مؤلفات قدماء قوم مسطور گشته و از مصنفات متاخرین نیز در اثناء تواریخ اخبار حکماء السماء مذکور است ولی جمعی از ارباب ادب مانند صاحب اغانی

ابو تمام طائی

۲۱۷

و مؤلف نهایت التنصیص و جامع دیباجات و غیرهم این سخن استوار ندانند و قضیه را به مغیوث صحیح شمارند زیرا که در کتب سیر نه از خلافت احمد بن معتصم نامی هست و نه از حکومت حبیب بن اوس شامی هرچند سعد بن محمد بن سعد مشهور بحیص بیص که از مهره فن و اساتید سخن معدود است در طی عرایضیکه نزد امام مسترشد در طلب قریه یعقوبا فرستاده بدین داستان اشارت نموده گوید «الموصل كانت اجازة لشاعر طائی» ولی این شاید از آن شیخ محقق و شاعر مفلق محمول است بر مجرد مناسبت مشهور و یا محض توسل بمامول قاضی احمد بن خلکان گوید من در اینباب بسی تتبع و تحقیق کرده ام برای این خبر اصلی نیافتم بلی آنچه از تصفح اوراق و تفحص اخبار مستفاد گردیده آن است که از ایام حیات و سنین عمر وی کمتر از دو سال مانده بود که بسعی و اهتمام حسن بن وهب منصب صاحب البریدی موصل از مقر خلافت در حق وی عنایت شد و ارسال سرعان چالاک و انفاذ قاصدان سریع در خصوص آن بلد بر عهده او حوالت رفت ابوعباده بحتری که گوهر ادب از پرتو الی تمام اندوخته و رموز کمال از توجه وی آموخته است گوید وقتی بخدمت آن استاد سخن رفتم و لختی از اشعار خویش خواندم چون آن اشعار بشنید بدین بیت از کلام اوس بن حجر تمثل نمود

اذا مقرمٌ منّا ذری حدّ نابه　　تخمّط فینا نابُ آخر مقرمِ

یعنی هرگاه از قبیله ما فحل ارجمندی را تیزی دندان ساییده شود از دهان دیگری دندان ناب رسته گردد آنگاه گفت نعیتَ واللهِ الیّ نفسی یعنی سوگند بخدا که از قرائت این نظم بدیع حادثه مرگ مرا خبر دادی گفتم ترا از این اندیشه مولانا که در حرز کردگار پناه و امید هم گفت یا اباعباده بدانکه در دوده آل طی مانند تو جوانی فصیح نمایش یابد پس مرا روزگار رهسپار ادامه نیابد آیا نشنیده که خالد بن صفوان منقری چون شبیب بن شبه را که از فصحای بنی منقر بود بحریت که با زلاقت زبان و طلاقت بیان همی سخن کند گفت یا بنی این رتبت بلاغت و قدرت خطابت که از تو نگرستم گوئی مشاهده انقضای عمر بلکه خود قاصد مرگ خویش دیدم زیرا که معشر بنی منقر هیچگاه خطیبی از سلسله ما بر نخواست مگر آنکه خطیب پیشین عنقریب در گذشت اکنون که مانند تو جوانی زبان آور در این خاندان برومند آمده مرا نقد حیات بقابض ارواح سپردن باید بحتری گفت چون از آن امام این بشنیدم گفتم این چه کلامی است که میگوئی مرا جان شیرین فدای تو باد و خداوند عمری روز افزون بخشاد قضا را از این قضیه یکسال پیش نگذشت که او را پیک اجل فرمان فنا برسانید و در بلده موصل پیوند حیاتش منفصل گشت و این واقعه در ماه ذی قعده الحرام یا جمادی الاولی یا محرم الحرام از سال دویست و بیست و هشت یا بیست و نه یا سی و یک یا سی و دو علی الاختلاف اتفاق افتاد و در خارج باب المیدان بر کنار خندق موصل مدفون گشت و ابونهشل بن حمید طوسی بر مزار وی قبه بنیاد کرد و محمد بن عبدالملک وزیر در مرثیت او انشا نمود

نبأٌ اتی من اعظم الانباء　　لمّا الَمّ مقلقل الاحشاء

قالوا حبیبٌ قد ثوی فاجبتهم　　ناشدتکم لا تجعلوه الطائی

یعنی خبری خطیر از خبرهای عظیم بپا و بند گفتند حبیب درگذشت گفتم شمارا سوگند میدهم که آن حبیب حبیب طائی نباشد
دیک الجن حمصی در مرثیت او گفت

فجع القریض بخاتم الشعراء — وغدیر روضته حبیب الطائی
ماتا معا فتجاورا فی حفرة — وکذاک کانا قبل فی الاحیاء

یعنی شخص سخن از فوت خاتم ارباب بلاغت و غدیر بوستان فصاحت درگذشت چنانکه در عهد زندگانی بهمدوش زیستند در دخمه گور نیز هم آغوش خفتند

ابن خمیس حسین بن نصر بن محمد بن حسین بن قاسم بن خمیس

از فقهاء شافعیه و ملقب بکعب است در سال چهارصد و شصت هجری بقریه جهینه تولد یافت در شهر موصل علم حدیث خواند و برای تکمیل بدار السلام رفت شاگردی ابو حامد غزالی اختیار نمود علم اصول و فن فقه از او آموخت و در حوزه جمعی از شیوخ قاضی ابو بکر شامی و شیخ ابو الفوارس زینبی و غیرهما نیز در آمد از هر یک فائدتی گرفت و در هر مدرس نکته اندوخت تا آنکه لقب تاج الاسلامی یافت و بر قضاوت رحبه مالک بن طوق گماشته شد مدتی در آن بلد میزان شرع حکم راند و عاقبت از آن منصب بری یافت و در شهر موصل توطن گزید و بکار علم و دانش مشغولی کرد و چندین تصنیف سودمند پرداخت که از آنجمله است کتاب مناسک حج کتاب اخبار المنامات کتاب مناقب الابرار علی المجلد و روزگار خویش بترویج احکام و تشیید سنن و تصنیف فقه و تعلیم تکالیف انحصار داد و در شهر ربیع الاول از سال پانصد و پنجاه و دو وفات یافت
جهینه بضم جیم و فتح ها قریه ایست بزرگ بقرب موصل که در کنار دجله افتاده و آن قریه مجاور دهی است که چشمه عین القیاره در آن واقع شده گویند استحمام در آن چشمه برای فالج و ریاح بارده نافع است احمد بن خلکان اربلی گفته ابن خمیس کعبی گوید از شعب عرب چهار قبیله اند که منسوب بهر یک را کعبی خوانند بفتح کاف و سکون عین مهمله و معلوم نیست که ابن خمیس بکدام یک از قبائل منسوب است

ابو بکر ازهر بن سعد سمان

از مردم بصره و مشایخ رواة و ارکان محدثین است ولادت وی در سال یکصد و یازده هجری اتفاق افتاد پدرش سعد غلام مردی از قبیله باهله بود و از اینروی ابو بکر را در کتب رجال باهلی بالولاء نوشته اند در فن حدیث شاگردی حمید طویل کرد محمد بن عرعره فن اخبار را از او فرا گرفتند و روایت خویش بوی مستند داشتند یافعی و دیگران آورده اند که ابو بکر از آن پیش که ابو جعفر منصور بر اریکه خلافت نشیند همواره در صحبت ابو جعفر بسر میبرد و با وی طریق موافقت و اتحاد مسلوک میداشت و چون منصور بر مسند خلافت جلوس کرد ابو بکر بر حسب دوستی قدیم برای تهنیت منصور بدرب سرای خلافت آمد آهنگ حضور نمود و اذن ورود خواست چون خبر استیذان وی بمنصور بردند منصور باقتضای منصب آغاز بیوفائی نمود و حاجب را بممانعت وی فرمان داد و ابو بکر بناچار بازگشت و در خانه خود همی منتظر نشست تا دیگر منصور طبقات مردم را بار عام بخشید پس ابو بکر بمنزل ابو جعفر در آمد همینکه چشم خلیفه بدو افتاد گفت یا ابا بکر از چه راه آهنگ این درگاه کردی و بچه عنوان عزیمت این آستان نمودی گفت یا امیر المؤمنین آمدم تا حق صحبت دیرین که ادا

در این موهبت عظمی تهنیت گویم منصور با غلامان بگفت هزار دینار روپی تسلیم دارید و از جانب من با وی بگویید که کار نیکو کردی و مرا بخلافت تهنیت و تبریک گفتی ولی پس مرا از تکلیف دیدار معاف دار و قدم خود رنجه مکن کات رنجه مسازی حسب الامر هزار دینار بوی دادند و آن پیغام بگذاردند ابوبکر جایزه خویش بستد و از مجلس منصور برآمد چون سال دیگر منصور بار عام داد ابوبکر بدرگاه رسید و با مردم بحضرت خلیفه وارد شد و سلام کرد همینکه منصور بر او نظر انداخت گفت هان ای ابابکر از چه روی دیدار ما را خواستار شدی گفت شنیدم امیرالمؤمنین را کسالتی عارض شده وظیفه عیادت بر خود واجب دیدم برای اداء این تکلیف بحضرت رسیدم منصور با یکی از واقفان حضور گفت هزار دینار روپی بسپار و از لسان منش پیغام گذار که شرط عیادت بپرداختی از این پس این تکلیف بر خود واجب مشناس که من بس قوی مزاج و قلیل مرض باشم ابوبکر پیغام بشنید و عطا بگرفت و بخانه برگشت چون سال دیگر درآمد و منصور روز بار که مقرر بود علی الرسم بار عام بخشید هم ابوبکر خود را مانند سالهای گذشته بدار الخلافه رسانید و در جرگه عامه بحضور گشانید همینکه منصور او را بدید گفت دو سال از این پیش تهنیت خلافت بهانه کردی و سال گذشته عیادت مرض وسیله نمودی حالی در تصدیع ما چه دستاویز جستی گفت شنیده ام که امیرالمؤمنین را دعائیست مستجاب که هر کس در سختی و گرفتاری آن دعا بخواند البته نجات یابد اینک آمدم تا آن دعا از امیرالمؤمنین بیاموزم منصور گفت ای ابابکر خود را بیهوده زحمت نهادی زیرا که یک دو سال است از آن دعا یکباره اثر رفته چه من هر سال آن دعا میخوانم که تو را نبینم و از آزار دیدارت خلاص یابم اصلا مستجاب نمیشود و چنانکه می بینی همه ساله بعذاب ملاقات مبتلا و بتکلف دیدارت گرفتارم یافعی گوید همانا منصور در این واقعه طریق حلم و بردباری سپرده با آنهمه سخت گیری و بی گذشتی که از او منقول است اینگونه سلوک را از نوادر اتفاقات توان شمرد چه اگر این مقدمات با حجاج افتادی بر عقوبت و قتل نتیجه ندادی و همچنین این قسم بذل و بخشش از ابوجعفر بس بدیع و غریب است چه صفت بخل و ملکه امساک چندان بر طبیع وی غالب بوده که او را ابوالدوانیق کنیت شده وفات ابوبکر چنانکه جمعی از ارباب طبقات ذکر نموده اند در سال دویست و شصت یا دویست و هفت وقوع یافت قاضی شمس الدین ابن خلکان در ذیل ترجمت ابی بکر گوید بصره از شهرهای مشهور و از بلاد اسلامیه معدود است که عمر بن الخطاب در سال چهارده هجری آن شهر بدست عتبة بن غزوان بنیاد کرد و در نسبت بآن شهر بَصری بفتح با و بِصری بکسر با هر دو مجوز است چنانکه ابن قتیبه در باب اسامی بلدانی که در نسبت تغییر پذیرند بدین معنی تصریح نموده

ابو نصر سعید بن ابی الحسن بن عیسی المسیحی

از اجله و اعیان اطبا و از افاخم و ارکان این سلسله است در کل معالجات طبیه خبرتی وافی و بصیرتی کامل داشت صحت را با حذاقتی تمام حفظ نمودی و مرض را با مهارتی وافر زائل کردی در بدایت عمل در قرب سرای خلیفه الناصر لدین الله عباسی بعلاج عموم مرضی اشتغال داشت و گاهی در سرای خلافت بعلاج خادمان حرم مبادرت میجست شمس الدین محمد بن محمد بن عبدالکریم البغدادی روایت کند که در سال پانصد و نود و هشت هجری

که مرض دق عموم داشت الناصر لدین الله را مرض حصاة عارض گردید و بقدری درشت بود که دفعش از مجرای بول
دشوار بود پس ابو الخیر مسیحی که طبیب معتمد و معالج مخصوص وی بود از پی اصلاح مزاج و دفع مواد و تفتیت حصاة
مراتب حذاقت بکار برده معالجتش سودی نداد و چون زمان مرض امتداد یافت و وجع همه روزه داشت اندک اندک
و خسته دل و ضعیف گشت لاجرم خلیفه بسیار ملول و دلتنگ گردید گفتند که عود صحت و زوال مشقت را
جز بشق عضو نباشد چون از مرض شکنجها دیده و از وجع رنجها برده بود تحمل آن مشقت تن درداد پس خواستار
جراحی شد که بحلیه چالاکی و تردستی آراسته شده از مراتب حذاقت و مهارت ابن عکاشه جراح که در آن
عصر در آن فن شهره آفاق بود شرح گذرانیدند از محله کرخ که در جانب غربی واقع است او را بخواست و چون
حاضر گشت شرح حال خویش بدو باز گفت و موضع علت را بروی کشف نموده با جدی بلیغ بشق عضو علیل
امر کرد ابن عکاشه گفت در علاج بیماری بدین جلالت و مرضی بدان صعوبت و عملی بدان مشقت بی مشاورت
مبادرت کردن از طریق حزم بیرون است هرگاه رای خلیفه اقتضا کند در این امر خطیر با اصحاب خبرت و بصیرت
مصلحت جویم تا بدانم چه اشارت رود و اطاعت شود خلیفه گفت در این فن رتبه مشاورت که را مسلم است
تا اینک بدربار حاضر کرد گفت ابونصر است که در مفاخر علمیه و مآثر عملیه مکانتی عظیم دارد خلیفه را بهجتی بی پایان
دست داد و گفت بایستی با کمال عجلت تو خود بروی وارد شده در صحبت یکدیگر بر من درآیید ابن
عکاشه فرموده خلیفه را کرت بیرون شد گویند بقانون نذر بر خود الزام نموده بود که هر قدر بوی منفعت رسید
ربع آنرا در کیسه سوق الثلثا صدقه کند با تحمله با شوق تمام نزد ابونصر حاضر شده بعد از لمحه بادی بحضور خلیفه
شتافتند ابونصر مراسم بندگی طی کرده زمین ادب بوسه داد پس خلیفه رخصت جلوس بروی ارزانی داشت
بعد از ساعتی بنشست و چون دهشت وی زایل گشت گفت از مراتب حذاقتت آگاه شده ام ترا معالجت
برگزیده ام اکنون چنان تصور کن که یکنفر مریض روستائی در بیمارستان معالجت خویش از تو درخواست کرده
بیاید در علاج من بدان جرات و گستاخی سبقت جوئی که خود در علاج چنان بیمار مبادرت مینمائی ابونصر چنین
اطاعت بر زمین بوسه داد از طبیب مقدم و تدبیرات سابقه جویا گشت پس ابو الخیر را حاضر کردند و هر دوا و غذا که
بکار برده بود دقته کرد ابونصر بر حسن تدبیر و اصابت رایش تحسین نمود خلیفه برآشفت و گفت نه چنان است
که تصدیق کردی بلکه بهر روز در هر کار طریق خطا پیموده است محض سیاست وی را بر دار کشم تا دیگران عبرت گیرند
ابونصر بشفاعت و شفاعت لب گشوده گفت امیرالمومنین را بدان نعمت که خدای تعالی بروی و اجدادش ارزانی
داشته است سوگند میدهم که ابواب سیاست و عقاب را بر زمره اطبا مفتوح ندارد و این رفتار نا هنجار را
بر ایشان سنت نکند چه طبیب با کمال حذاقت باقتضای بشریت از خطا مامون نماند خدا داند که ابو الخیر را
در معارضه خلیفه چشم بصیرت بیدار بوده است ولی بخت نافرجامش با او مساعدت نکرده است بهر جهت عفو و اغماض
کریمه سلاطین است شایسته باشد پس خلیفه از آن سخنان رقت آمیز بروی رحمت آورده و لی نفرمود که دیگر

ابونصر مسیحی

در مجلس وی در پنهایه اکاه ابونصر بتدبیر معالجت برخواست باستعمال ادویهٔ لطیفهٔ مفتته و ادهان مرطبه منومه و مشروبات خفیفه مصلحه پرداخت و گفت امید است که از مین عنایت الهی و فیض فضل نامتناهی کار علاج برآید و شق عضو علیل محل حاجت نشود و چون دو روز بدان دستور العمل رفتار شد ستاره بخت ابونصر از وبال برآمد و کوکب طالع الناصر لدین الله قرین شرف گردیده در شب سیم طبیعت قوت گرفت ناگاه ریگی از مجرای بول خارج شد گویند بقدر هسته زیتون بوده بعضی گفته اند بزرگتر بود و چون ابونصر و ابن عکاشه مستحضر شدند سرورها آغاز کردند و ابن عکاشه بوفای نذر پرداخت ولی در کتاب تجارب السلف مضبوط است که الناصر لدین الله را در اواخر عمر امراض بسیار طاری شد و از همه صعبتر آن بود که هر دو چشم او را آب در آمد بفقدان آن راضی گشت چون از آن مرض خلاص یافت سنگ مثانه در وی پدید آمد و علاج آن جز بشق مثانه میسر نگشت ناچار بتحمل آن الم رضا داد و از آن مرض شفا یافت و بر سر تقدیر امر علاج باهتمام ابونصر و ابن عکاشه صورت گرفته است چنانکه ادای نذر ابن عکاشه بر این معنی دلالت دارد و بالجمله حذاقت ابن عکاشه و مهارت ابونصر نصرت بخشید و الناصر لدین الله را زنگ ملال از مرآت خیال زدوده گشت و چون خاطرش را بهجت در گرفت طبیعت را قوت فراهم آمد اختلال احوال روز بروز در نقصان و صحت مزاج دمبدم در تزاید شد و صحت زایله بکلی عود کرد و از حمام عافیت برآمد ابونصر را خواسته بتحسین و آفرین لب گشود و پس مقرر داشت که تا او را بدار الضرب برند و بدان مقدار که توانش همراهی داشت زر مسکوک حمل نموده بخانه خویش سپرد و خلیفه اعیان و ارکان دولت و عشایر و ارحام خویش را طلب نموده آغاز کرد که ابونصر در علاج من اعجاز عیسوی بکار برد هر کس بعافیت و سلامت من خشنود شده بایستی ابونصر را دلخوش دارد مادر خلیفه و دو فرزندش محمد و علی و مهین وزیرش نصیر الدین و جمعی از خاصان و مقربانش باستاد امین نجاح شهرابی و دیگران هر یک هزار دینار با خلعتی فاخر بذل و مبذول داشتند گویند او را در آن روز بیست هزار دینار نقدینه فراهم شد و زیاده از مقدار مسطور جامهای گران بها آورده گشت و هم مقداری خطیر و مبلغی گزاف از نقد و جنس بعنوان رسوم ابدی در حق او مقرر داشته در دیوان خلافت ضبط شد و نیز کتابخانه امین الدوله بن تلمیذ را که فی الواقع مخزن جمیع علوم بود بوی ارزانی داشت روزگاری دراز در زمره باریافتگان بزم خلافت تقرب و منصب طبابت اختصاص داشت و هم در آن شغل جلیل ایام بگذرانید تا در سال ششصد و شش جهان گذران را وداع گفت و از وی فرزند قابل با اموال نفیس و املاک با حاصل مخلف گردید پس خلیفه او را در حرز امان خویش محروس داشته در بسط عاطفت و بذل عنایت بر همگنان رتبت مزیت و اختصاصش بخشید پوشیده نماند که علاج حصاة کلیه و مثانه بچند طریق میسر آید یکی از طرق متداوله معموله اعمال ید است ولی اخراج حصاة کلیه باعمال ید و آلات حدید زیاده خطرناک است چنانچه شیخ الرئیس در مبحث حصاة کلیه فرموده است وَقَدْ يَتَصَدّى قَوْمٌ لِإخراجها بالشّقّ من الخاصرة ومن الظَّهر وهو خطرٌ عظيمٌ ويفعلُه مَن لا عقلَ له لیکن اخراج حصاة مثانه بدان طریقه زیاده معمول و متداول بوده است و همواره جراحان حاذق و اطبای ماهر در آن معالجه با کمال قدرت مبادرت داشته اند و بهترین اقسام قسمی است که شیخ الرئیس بیان فرموده است و آن طریق مقرر

از خوبی اسباب و نیکی آلات و تمرین عمل دست اطبای فرنگستان رتبه کمال یافت چنانکه در این اوان سعادت اقتران از ترقیات شاهنشاه جمجاه خلد الله ملکه و سلطانه و مراتب فلک رتبه زاده دانشمند وزیر علوم اطبای مدرسه مبارکه دار الفنون بنهایت سهولت باعمال سنگ مثانه بیرون می آورند

ابن العطار ابو الخیر بن ابی البقاء بن ابراهیم النصرانی

از معتبرین اطبای بغداد بوده مولد و منشای وی نیز همان دیار است بحسن عمل و خوبی علاج زیاده شهرت داشت و بیمن قدم در قدم نیک او را همی ستودند در اوایل حال اعمال طبیه و معالجات خدام الناصر لدین الله عباسی مفوض بوی بود و پس از اطبای مخصوص گردید و در زمره معتمدین اختصاص یافت و همواره تصلات و بسیار و عطایای زیاد او را بر امثال و اقران تقدم و برتری میداد و سالهای دراز حفظ صحت و ازاله مرض خلیفه بر تدابیر طبیه وی منوط بود و آخر الامر بواسطه عارضه سنگ مثانه که خلیفه را حادث گشت و از عهده علاج بقسمی که بایست بیرون آمدن نتوانست از نظر خلیفه مردود و از دربار خلافت مطرود گردید چنانکه در شرح حال ابونصر مسیحی یاد کردیم آورده اند که وقتی نور الدین ارسلان بن عز الدین مسعود والی موصل را ضعف معده عارض آمد و از سوء تدابیر آن مرض بسوء هضم منجر گردید و بحدی شدت کرد که امر غثیان بقی منتهی میشد و اطبائیکه در اطراف آن ملک و حوالی آن شهر بودند بمعالجت برخواستند سودی نبخشید ضعف قوت گرفت و مرض شدت یافت ناچار شرح حالات خویش بخلیفه معروض داشت و هم از دار الخلافه طبیبی برای معالجت خویش درخواست کرد محض تفقد و تفضل که خلیفه را با وی بود ابوالخیر را برای آن امر نامزد کرده او را بجانب موصل بفرستاد چون ابوالخیر بموصل رسید بر طریقی که موصل مطلوب بود اسباب مرض را ابتدا کرده از مشتبهات تشخیص کافی نمود و باصلاح سایر تدابیر شربتی که اصل و عمود آن افسنتین بود با سرکه ترتیب داد و چون نور الدین بخورد مداومت جست و هم سایر تدابیر مقرره بکار برد از شفاخانه شافی حقیقی آن تدابیر سودمند شده روز بروز آثار بهبودی ظاهر گردید و آن مرض را بر طرف حاصل گشت امیر نور الدین را مسرت و ابتهاج بسیار دست داده تصلات و جوایز بسیار او را بنواخت و با ثروت بی نهایت و اعزاز و اکرام تمام وی را بمقر خود باز گردانید و چون ببغداد وارد گشت از مراتب صداقت و حذاقت او خلیفه الناصر لدین الله آگاه گشت باسترضای خاطر نور الدین ارسلان خلیفه نیز او را مزید الطاف برانچه نور الدین بوی مبذول کرده بود اضافت آورد و از آن روی زیاده غنی و بی نیاز شد و هم آورده اند که ابوالخیر را در خزانه دل هیچ محبتی چون حب کتب و هوای مولفات مفیده نبود و از آنچه برای خویش کتابخانها ترتیب داده بود و در آنجا چندان از کتب نفیسه فراهم کرد که مزیدی بر آن متصور نبود و از عادات مقرره و آداب معلومه ابوالخیر آن بود که هرگاه کتابی نزد وی ببیاعت میبردند بهر نوع که او را مقدور بود در خریداری آن کتاب جد و جهد مینمود و هرگاه با وجود آن احوال فروشنده را در بیع آن کتاب مضایقت میرفت و از ابوالخیر بر ازدیاد ثمن امتناع بود لاجرم چند ورق از آن کتاب را بقسمیکه بایع نداند خارج میکرد و آن کتاب ضایع و ناقص میماند از آن سبب کسی را بدان کتاب رغبت نمی شد و از همه جا مردود شده ثانیاً نزد خودش آوردند

مع

مقتبسی که میخواست خریداری میکرد و ویرا بدین عمل در بغداد و سایر بلاد شهرتی بود و از آنروی امانت و دیانتش بخیانت منسوب بود و عموم اطبا در بارهٔ او قدح و ذم کرده اند و هم آورده اند که ابو الخیر را روزگار زندگانی زیاد امتداد داشت و در کهولت و شمول بجای طبیب رسید و از وی خلفی که تواند مخلف را ضبط کند نماند و نیکو نیز نداشت چنانکه شرح حالش قوم بیان کرده و هم آورده اند که ابو الخیر را در طریق علاج بصیرتی وافی و خبرتی کافی بود و طبیعت را که حکماء مدبرهٔ الهیه دانند همواره در کار خویش مدد میفرمود و با مماشات طبیعت همراهی داشت و مرض هر قدر قوی بود بدوای ضعیف اقتصار میجست بدان سبب معالجات او را خطر و ضرری نبود و در اغلب اوقات بصحت منتهی میگشت صاحب تاریخ الحکماء از قسم بن طلحه حکایت کند که در یکی از خانوادهٔ اجلاء و اعاظم بغداد درازقی بود در اطراف سرهٔ وی تفرق اتصالی بهم رسید چنانکه بجلد و عضلات و صفاق و ثرب و امعاء منتهی گشت بر در ایام آن تفرق اتصال بناسور منجر شد بنوعیکه مدفوع از آن محل خارج میگشت و هرگاه شرابی یا طعام رقیقی صرف مینمود از آن محل مندفع میشد جمعی از اطبا و جراحان بغداد بمعالجت کوشیدند و لوازم سعی و اهتمام را مبذول داشتند سودی نبخشید لاجرم بابو الخیر رجوع نموده از وی استعلاج کردند ادویهٔ اکاله و مراهم مدمله که در آن موضع استعمال میکردند منع نمود مقرر داشت چند روز آن موضع با آب نیم گرم شستشو کردند زمانی نگذشت آن زخم را طبیعت بقوت خویش ملتحم کرده و بحالت اصلی خود عود داد و از اینگونه معالجات و ابن قبیل مداوات طبیه از وی زیاد نقل کرده اند و ابو الخیر را بعد از آنکه خلیفه قدغن فرمود دیگر بحضور وی نرود و منصبش را با بو نصر مسیحی داد زمانی نگذشت در بغداد در سنهٔ ششصد و هشت هجری وفات کرد و از کلمات اوست که گفته هرگاه طبیب اسباب و علامات مرض تشخیص کند که علاج آن بحقنه و تدهین و سایر معالجات مقدور باشد بحقنه و تدهین اقتصار کند و آن دو را قائم مقام کل معالجات قرار دهد رعایت مماشات طبیعت که عمدهٔ مقصود اطبا است البته بصلاح و صواب نزدیک و از خطر و آسیب دور است و هم گوید در استعمال مسهل بایستی شروط مقرره اساتید را رعایت کند و الا مایهٔ خطر و سوء عاقبت خواهد بود و همچنین در استعمال قی هرگاه باینها مبادرت ورزند خطر کلی و ندامت بسیار خواهد داشت و هم او گوید در ازالهٔ مرض باعانت بنیه منوط و حفظ صحت برعایت عادت مربوط است و اصحاب تجربت و بصیرت دانند که این گفتار مانند لآلی آبدار است باید هر طبیب آویزهٔ گوش سازد که گوهر از دست زبان مردم مصون و هم در نزد خالق مفتخر و سرافراز خواهد بود

ابو علی بن ابو الخیر المسیحی

از زمرهٔ اطبای بغداد بجودت ذهن و سلیقهٔ مستقیمه مشهور بوده در ایام پدرش ابو الخیر که شرح حالش مسطور شد در نزد اطبای عالم بغداد مثل ابو الفرج بن توما و دیگران علم طب بیاموخت و در نزد پدر علم علاج و صنایع عملیه اخذ نمود و بواسطهٔ شهرت پدر اکثر امرای بغداد و وزرای دربار در دفع مرض و حفظ صحت رجوع بوی مینمودند و خود نیز بر خلاف قانون طبیه عمل مینمود و زمانیکه پدرش وفات کرد مالی زیاد از منقود و منقول و املاک عقار

برحسب ارث بوی رسید و فورغنی با نقصان عقل در یکجای جمع آمد سبب شد که صنعت پدر و سیرت اطبا را پشت سر کرد و بملاهی و مناهی روی آورد و جمعی از اهل فسق و فجور را با خود یار کرده و شب و روز شنایع اعمال و فضایح افعال میکرد تا اتفاقاً در شب جمعه یازدهم ربیع الاول سنهٔ ششصد و هفده هجری بزمی ترتیب داده با زنی از خواتین بغداد موسومه بستی شرف بعیش و عشرت مشغول بود بحکم ابراهیم بن خلیل که صاحب شرطه بغداد بود او را گرفتند و بمجلس بردند بعد از تحقیق معلوم کردند که جمعی از نسوان بغداد که از خانواده اجلاء و امراء بودند با وی مراوده داشتند که از حلیهٔ عفت بی‌بهره بودند پس حکم شد که آن زنها را گرفته در حبس مشهور بطرارات که مخصوص نسوان بود نگاه دارند و باز مقر خلافت بقتل او فرمان رفت جمعی شفاعتش برخواستند او را تشهیر دادند و خریدند اگر چه رشته حیاتش قطع نشد ولی شهریه و مرسومیکه از دار الخلافه داشت مقطوع گردید و همین کردار ناهنجار باعث آن گردید جمیع مالی که داشت بوسایل و طرق دیگر از دست وی بیرون رفت بعسرت و فقر مبتلا گردید و هم در آن سوء حال که میگذرانید در سنهٔ ششصد و بیست هجری درگذشت

ابو الفرج عبد الله بن الطیب الطبیب

از اجلهٔ حکما و از افاضل اطبا و از مشاهیر و متمیزین در صناعت طب است چنانکه در آن علم رتبت بلند داشت در علوم فلسفه نیز دارای مقام عالی بوده است در اوایل امر و بدایت حال در نزد جاثلیق که عالم و بزرگ نصارای بغداد بود شغل کتابت مشغول و از همسران ممتاز نشد از آن پس چنانچه ابو الخطاب محمد بن ابی طالب در کتاب شامل گوید تحصیل علم طب را در نزد ابو الخیر بن الخمار که شرح حالش مسطور گردید بپایان برد و پس در آن علم شد که از هر مرز و بوم برای اکتساب فن طب و سایر علوم محصلین مدرسش بار می‌گشودند گویند ادارهٔ بیمارستان عضدی در عهدهٔ وی بود در آن امر بحدی مواظبت داشته که همواره در آنجا بسر میبرد بلکه مدرس و مطب خود را در آنجا قرار داد بتدریس و علاج مرض مشغول میشد مؤید این قول آنکه صاحب طبقات گوید ابو الفرج را بر اغلوقن جالینوس شرحی است که من خود در آن شرح از خط ابو الفرج سطری دیدم که این عبارات را نگاشته بود در یازدهم شهر رمضان سال چهارصد و شش هجری در بیمارستان عضدی این کتاب را قرائت کردم با تحلیل در ادارهٔ بیمارستان و اشتغال تدریس و مباشرت اعمال جدیداً فی وسعی کامل داشت و او خود با شیخ الرئیس ابو علی سینا معاصر بوده است و آن بزرگ دانشمند کلمات و تصانیف وی را در طب مدح مینماید و در حکمت طعن میزند چنانکه شیخ الرئیس را مقاله ایست که برد وی نوشته در آن مقاله عباراتی آورده که ترجمه اش در پارسی این نحو است بدرستی که یافته ایم کتبی چند را که شیخ ابو الفرج بن طیب در طب نگاشته آنها را درست و پسندیده دیده ایم بر خلاف تصانیفی که در منطق و طبیعیات و پاره از ریاضی نموده است و از شیخ موفق الدین یعقوب بن اسحق بن القف نصرانی حکایت شده که گفت دو نفر از بلاد عجم آهنگ بغداد کرده بودند برای آنکه در نزد ابو الفرج تحصیل علم طب و تکمیل عمل نمایند چون ببغداد رسیدند از مدرس وی نشان جستند گفتند او امروز بجهت عبادت در کنیسه است پس آن دو نفر با کمال میل

و بنهایت شوق روی به کنیسه گذاشتند چون داخل آنجا گردیدند از شخص ابوالفرج جویا شده بعد از شناختن دیدند جامه پشمین در بر و بر آداب عشاری سر برهنه کرده و آلت بخور و مجمر آورده بدست دارد و همی او و دیگر حضار به در آن بر این هیئت بر وضعیکه طریقه مذهب عشاری بود بر دور کنیسه میگردانیدند و بخور میداد پس آن دو تن از حالت شیخ در تعجب شده با یکدیگر بپارسی بعضی سخنان میگفتند و مدتی منتظر ماندند و در خیره مانده بودند چنان حکیم فرزانه که صیت فضل و کمالاتش در اقطار عالم منتشر است چگونه بر این هیئت و حالت تن در داده است شیخ جواب و سؤال آن دو را بفراست دریافت پس از آن که از اعمال فارغ گردید جامه پشمین برکنده استری حاضر نمودند و سوار گشته غلامانش در اطراف پیاده و آن دو نیز همراهی کرده تا منزل رسیدند چون هنگام تدریس رسیده تلامذه وی حاضر شده آن دو را بخواست در مجلس تدریس نشانیدند بعد از فراغ روی بر آن دو نفر کرده گفت آیا چه گذاشته اید گفتند نگذاشتیم پس در تعلیم و تدریس ایشان مماطله و مسامحه گذرانیدند تا اوان حج برسید آنگاه گفت اگر اراده دارید من استاد شما باشم اول بمکه بحج مبادرت کنید زیرا اگر بسلامت مراجعت نمودید آنچه را از تحصیل علوم خیال دارید در عهده من است پس آن دو نفر روی بمکه گذاشتند بعد از ادای اعمال و قضاء مناسک حج معاودت کرده روی بدارالسلام بغداد نهادند در حالیکه آثار سفر از ناصیه ایشان پیدا با رنگ متغیر سرهای اقرع و جامهای چرکین درک حضور استاد را نمودند شیخ ایشان را از آداب حج سؤال کرد پس یک یک بیان کردند گفت در زمانی که رمی جمرات میکردید برهنه و چرکین بودید و در دست شما سنگها بود هروله میکردید و سنگها را می انداختید گفت آری و بیشتر از اعمالیکه بجا آورده بودند بیان کردند گفت بلی چنین است اینگونه اعمال را از طریق نقل اخذ کنند نه از اجازت عقل پس آن دو نفر دانستند که شیخ را غرضی از آن جز نبوده جز آنکه ایشان را بر این معنی آگاه کند که آنچه از من دیده و در تعجب شدید مدار آنها بر تعبد است نه بر احکام عقلیه و در جمیع ملل اینگونه اطوار و این قلیل کردار معمول است پس آن دو نفر از جمله تلامیذ و اطبای شاگردان وی شدند و مدتها در خدمتش با خذ صناعات طبیه اشتغال داشتند و در علوم بدرجات عالیه رسیدند و تلامیذ وی که بعد از او مشهور زمان بودند از این قرار است که نوشته میشود ابوالحسن بن سلطان ابن البدوخ ابوجعفر نیولوخون ابوالفضل ابرایدی و عبید و ابن مصوصا و ابن العلیق و از فضلا و مشاهیر اطبا که معاصر وی بودند صاعد بن عبدوس ابن لقاح حسن الطبیب بابلی که بعضی او را استاد شیخ میدانند ابوعلی عیسی ابن علی بن ابراهیم هلال کاتب که کمی بنجیس بوده ابوالحسن بصری زهرون رجاء الطبیب از اهل خراسان و ابن طبیب دانشمند را بر شرح کتب رغبتی تمام بوده چنانچه از کتب بقراط و ارسطو و جالینوس بدین تفصیل شرح نموده و کتب امام ابقراط که شرح کرده بدین موجب است شرح کتاب اپیدیمیا شرح کتاب فصول شرح کتاب طبیعة الانسان شرح کتاب اخلاط و کتبی را که از ارسطو شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب قاطیغوریاس شرح کتاب باری میناس شرح کتاب خطابه شرح کتاب انولوطیقا اول و دوم شرح کتاب طوبیقا شرح کتاب سوفسطیقا شرح کتاب شعر شرح کتاب حیوان و کتبی که از جالینوس شرح کرده بدین تفصیل است شرح کتاب فرق شرح کتاب فرق شرح کتاب صناعة الصغیر شرح کتاب نبض صغیر شرح کتاب اغلوقن شرح کتاب استقصات شرح کتاب مزاج شرح کتاب علل و اعراض

علل

شرح کتاب علل و احصای باطنه شرح کتاب نبض کبیر شرح کتاب حمیات شرح کتاب بحران شرح کتاب ایام بحران شرح کتاب حیلة البرء شرح کتاب عمار و تدبیر الاصحا شرح کتاب منافع الاعضا شرح کتاب ایساغوجی فرفوریوس و کتب دیگر غیر از شروح که از تصانیف و تالیفات اوست کتاب جواب مسائل حنین بن اسحق کتاب بحث و شمار در طبیعی و فلسفه مقاله در قوای طبیعیه حواشی متعلق بامراض معین مقاله در شراب مقاله در محبت شرح انجیل مقاله در خوابها و متمایز کردن صحیح آنها از سقیم بر مذهب فلسفه مقاله در علت اینکه برای هر خلطی دوای خاصی که استفراغ کند قرار داده شده و برای خون مانند سایر اخلاط دوائی قرار داده نشده مقاله در جواب اینکه از او سؤال کرده اند از باطل کردن اعتقاد باجزائی که قابل قسمت نیستند و سائل طاهر بن جابر سکری بوده که شرح حالش در این کتاب نوشته میشود و ابو الفرج در زمان القادر بالله عباسی بوده ولی سال وفاتش بنظر نیامد

ابن فهد جمال الدین احمد بن محمد بن فهد الاسدی

فاضل فقیه مجتهد زاهد عابد ورع تقی نقی در سال هفتصد و پنجاه و هفت هجری تولد یافته در بلده حله نشو و نما کرد و چون درجه رشد و تمیز را قدم نهاد از پی تحصیل علوم و اکتساب معارف تحریص علی بن خازن حایری که از شاگردان شهید اول بود باستادی برگزید روزگاری در مدرس آن فقیه دانشمند باستفادت بگذرانید و در علوم فقه و فن حدیث مقامی بلند یافت باقتضای علو همت بر آن مراتب قناعت نکرده در مدرس جمعی از محققین عراق که اسامی ایشان شرح میکنیم شیخ نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی و شیخ ضیاء الدین علی بن شهید اول و سید بهاء الدین علی بن عبد الکریم و غیرهم تلمذ بحضرت و مدتی دراز باستفاضت بگذرانید تا آنکه از اقتباس فوائد آن مشایخ عظام بی نیاز شد و خود درجه استنباط احکام و استخراج فروع را نائز گشته از حضیض تقلید باوج اجتهاد ارتقا جست پس بتکمیل معنی انسانیت همت گماشته طریق فقر بپیمود تا از صفای ریاضات زنگ دواعی نفسانی و وساوس شیطانی از لوح خاطرش زدوده گشت و کمال معنوی باجمال صوری ضمیمت نمود شریعت و طریقت باهم جمع کرده آنگاه در یکی از مدارس حله مسند افادت و افاضت بسط کرد جویندگان ایشان کامل از هر جا گرد وی در آمدند و بتعلیم و ارشاد آن فقیه فقیر و مجتهد مرشد در تکمیل مراتب علم و تحصیل مقامات عرفان مساعی جمیله مبذول داشتند پس هر یک بر حسب استعداد خویش بمقامی ارجمند رسیدند و چند نفر از فقهاء آن حوزه و عرفاء آن حلقه در اشتهار رتبتی بلند یافتند و نام ایشان در صفحه روزگار بیادگار بماند من جمله شیخ زین الدین علی بن هلال جزایری است که در ترویج احکام و نشر فنون بدرجه بود که مانند محقق کرکی و ابن ابی جمهور احسائی در مدرس کمالاتش تربیت یافتند و دیگر سید محمد نوربخش است که سالکان طریقت و طالبان حقیقت را ارشاد مینمود و دیگر سید محمد بن فلاح واسطی است که سلسله مشعشعیه را نخستین والی است و در ملازمت ابن فهد بر بعضی غرائب امور و عجائب اعمال دست یافته بدان وسیله بر مملکت خوزستان مستولی شد و آن کشور برای او و اولادش مسلم گشت و هم شیخ علی بن محمد طائی است که خود از آن پیش که سعادت صحبت او دریابد قصیده در مدحت استاد بنظم آورده بجانب حله روانه کرد و در مجلس افادت و حلقه افاضت ابن فهد انشاد کردند

ابن فهد فقیه

۲۲۷

این چند بیت از آن قصیده انتخاب و ثبت شد

مغادرة الاوطان ذل وباطل ولا سیما ان فارقتها الغوائل
فلا تسکنن دار الهوان ولا تکن الی العجز میالا الاناسا ادمائل
وما الامل الامن رای لك مثله تراه والا فالمودة عاطل
اذا کنت لا تنفی عن النفس ضیمها فانت لعمری القاصر المتطاول
اذا ما رضیت الذل فی غیر منزل فانت الذی عز ذووا الذل نازل
اری فی منا ما کان فی الکون مثله ولا حدثت عنه القرون الاوائل
اری ان هذا الدهر لم یسم عنده من الناس الا جاهل العقل مائل
اخی شد سرج العزم من فوق ناجیا یفوق الصبا عدوا علی الشد کاملا
وخل بلاد امرء داد لمن تری تسفك الدما فی اشهر الصوم کافل
وعرج علی ارض العراق میمما الی بلد فیه الهدی والافاضل
انخ بنواحی بابل بعراصها وحی بها من للافاضل فاضل
جمال الوری رب الفوائد کاشف الغوامض عما لم تطقه الاوائل
تری حوله الطلاب ما بین مورد لطائف انجاب واخر سائل

وسله اذا ما جئته دعواته
لذی وله عزت علیه الوسائل

حاصل مراد آنکه در وطن مألوف زیستن خود تنهائی خواری دهد و ذلت بخشد خصوصاً اگر در آن مقام پیوسته با شکنج حوادث گرفتار باشی پس در کاخ مذلت ساکن مباش و عنان عزیمت بجانب عجز و ناتوانی منعطف مکن چه هیچکس با کجروی رتبت بزرگی در نیابد حب ازدحام و اقوام ترا غره نسازد و از آهنگ ارتحال باز ندارد چه اقارب و عشایر ترا آن کسانند که از برای زمان خواهند که تو خود برای خویشتن خواهی اگر نه چنان باشند دوستی در میان نباشد و اگر استراحت و تن آسائی ترا بر آن مدار دکه مذلت و حقارت از خویش بگردانی قسم بجان خودم تو درباره خویش تقصیر و تطاول کرده باشی با آنکه ترا انتقال بدار عزت میسر شود هرگاه در خطه بخواری بسر بری چنان است که بپای خویش از اوج عزت فرود آمده و در حضیض مذلت مقام گرفته همانا روزگاری می بینم که مانند آن دیده ندیده و گوشی نشنیده است چه از اصناف مردم در این زمان جز سفلگان و بیخردان کسی پسند نیفتد ای برادر گرامی زین عزیمت بر آن بادیه پیمائی بنه که بر باد صبا مسابقت گیرد و این سرزمین با این مردم واگذار که در ماه صیام خون مسلمانان بریزند در آهنگ عراق بشهری عطف عنان کن که در آنجا مقام هدایت و محط رجال افاضل است و در نواحی بابل در عرصه آن شهر بار بگشای و بحضور سرآمد افاضل شتافته شرط تحیت بجای آر همان یگانه که بحلیه ذات مسعود پیکر بنی نوع انسان بیاراسته و فواید علمیه را بر ایشان

ابن فهد فقیه

۲۲۸

بدان مثابه اظهار دارد که گوئی چند او نه آنهاست و با سر انگشت فکرت عقده اشکال از مشتبهات غوامض باز کرده گوی دست قدرت دانشوران قدیم از گشودن آنها قاصر آمده و چون بحضور وی در آیی طالبان علوم را بینی که در گرد وی جمعند برخی لطائف ابحاث دارد آورده و قومی از دقایق مطالب سؤال کنند اگر بدان آستان رسیدی این ارادتمند را که تو از عرایض اخبارت شناسا در خاطر بگذران و دعای خیر برای وی التماس کرده از آن انفاس شریفه استمداد کن بالجمله در کتب سیر و مغازی مسطور است که چون قرا یوسف ترکمان بمیران شاه گورکانی غالب آمد و مملکت آذربایجان و عراق عرب را تسخیر کرد میرزا شاهرخ متعصب برادر بعد از فتنه بخواست حافظان کلام الله را که پیوسته ملازمت داشتند بفرمود تا برای استیصال خصم دوازده هزار نوبت سوره انا فتحنا را ختم نمودند چون از تأثیرات قرائت قرا یوسف از پای درآمد عراق عرب بفرزندی میرزا اسپند مسلم گشت دوازده سال در آن سرزمین حکمرانی کرد در سال هشتصد و چهل هجری ابن فهد را با گروهی از علمای امامیه از سایر بلاد که در حله بودند بخواست و از علمای عامه و متکلمین خاصه مجلسی ترتیب داد چنانچه شاه خدابنده و سلطان محمد الجایتو برای تحقیق حق از آن دو گروه مجلسی بیاراست بالجمله میرزا اسپند ایشان را در مسئله امامت بسخن درآورد و فریقین هر یک با دلایل خویش بر خصم حمله آوردند و داد مناظرات و جدال میدادند و از تأیید باطن آل البیت سلام الله علیهم اجمعین ابن فهد در آن مجمع بر حقیقت مذهب جعفری براهین قاطعه اقامت نمود چون حقیقت آن مذهب را کالشمس فی رابعة النهار روشن کرد حقانیت تشیع بر خاطر میرزا اسپند مکشوف گردید از عقیدت اسلاف خود دست برداشت و ترویج تشیع را عازم گشت و بفرمود تا در بلاد عراق بنام ائمه اثنا عشر علیهم السلام خطبه خواندند و از میمنت اسامی متبرکه عنوان خطب و زیب صفحات دراهم و دنانیر کردند گویا رایت نصرت و آیت فتح بدست میرزا اسپند افتاده از فتوحات پی در پی اطراف عراق را از وجود مخالفین صاف کرد چنانچه قاضی نور الله گوید که میرزا اسپند را در ایام حکومت بغداد با برادران و برادرزادهها و بعضی امراء آق قویونلو که در آن سرحد بودند محاربه و منازعه بسیار واقع شد و در اکثر ظفر او را بود و بدان پایه که میرزا جهانشاه که والی آذربایجان بود با آنهمه عظمت از عهده او بیرون نمی آمد بر طالبان دقایق علم رجال مستور نماند که در میان علمای امامیه رضوان الله علیهم دو نفر باین اسم نامبرده شوند و از جهات چند اشتباه حاصل آید چون هر دو را نام احمد و انتساب بفهد است در عصر و روایت که از ابن المتوج آورند نیز اشتراک داشته اند و هم بر کتاب ارشاد علامه حلی هر کدام شرحی نوشته اند پس لازم دانستیم محض امتیاز و افتراق ایشان سخنی گوئیم در کتب رجال چند قرینه برای تعیین مراد و رفع اشتباه مقرر شده است ابن فهد حلی را که اینک بشرح احوال وی پرداخته ایم در لقب و نسب جمال الدین علی اسدی گویند و آن دیگر را شهاب الدین احسائی مقری خوانند دیگر آنکه کلمه فهد نام جد اعلای ابن فهد حلی بوده ولی ابن فهد احسائی پدرش فهد نام داشته و هم روایت ابن الخازن را قرینه امتیاز شناسند زیرا که ابن فهد حلی بدان معنی اختصاص یافته و دیگر در مؤلفات و مصنفات آن دو را تمیز گذارند چه فاضل احسائی صاحب کتاب خلاصة التنقیح فی مذهب الحق الصحیح است و عارف حلی را مصنفات از قراری است که مذکور میداریم کتاب عدة الداعی و نجاح الساعی کتاب المهذب البارع فی شرح المختصر النافع کتاب المقتصر شرح الارشاد کتاب التحصین فی صفات العارفین

دیگر

کتاب الهدایة فی فقه الصلوة کتاب الدر النضید فی فقه الصلوة کتاب الدر الفرید فی التوحید کتاب اسرار الصلوة کتاب الفصول فی الدعوات کتاب المحرر کتاب الموجز الحاوی کتاب مصباح المبتدی و هدایة المهتدی شرح الالفیة الشهیدیة کتاب کفایة المحتاج فی مسائل الحاج رسالة موجزة فی منافیات نیات الحج رسالة مختصرة فی واجبات الصلوة رسالة فی تعقیبات الصلوة من الادعیة و آدابها المسائل الشامیات المسائل البحرانیات رسالة اللمعة الجلیة فی معرفة النیة از قراریکه در لؤلؤه مضبوط است لفظ جلیه را که در اسم رساله اخیره آورده با جیم معجمه بر وزن نقیه باید قرائت کرد بعضی تحریف نموده با حاء مهمله مینویسند و این خود غلطی است که از توهم انتساب آن رساله بعلامه حلی ناشی گردیده ابن فهد گوید در عالم واقعه دیدم که شریف مرتضی دست خویش در دست مبارک جدش امیرالمؤمنین علیه السلام نهاده در صحن روضه سید الشهدا ارواحنا له الفدا میخرامند شریف لباسهای حریر سبز در بر داره و پیش بحضورشان شتافتم و شرط تحیت بجای آوردم شریف روی بمن نموده فرمود مرحباً بناصر آل البیت یعنی خوشا یاری دهنده خاندان رسالت آنگاه از مصنفات من پرسید من عرضه داشتم پس گفت کتابی تصنیف کن که بدان تحریر مسائل و تسهیل ادله و اصول نمائی و در آغاز آن بگوی و بنویس بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله المقدس بکماله عن مشابهة المخلوقات چون از خواب برخاستم بموجب دستوری که شریف داده بود بتصنیف کتاب تحریر پرداختم و از مصنفات وی رساله ایست که برای تلمیذ خود سید محمد فلاح ترتیب داده است کلماتی چند از عبارات معجز آیات امیرالمؤمنین علیه السلام که در صفین بعد از شهادت عمار یاسر فرموده اند بدست آورده و از تلمیحات و اشارات آن عبارات بلطف قریحت و سلامت ذهن خروج چنگیز خان و ظهور سلاطین صفویه را استنباط کرده است فلهذا در آن رساله بر سبیل وصیت میگوید حکام حویزه و دورق خوزستان را که از نژاد ابن فلاحند لازم دانم که هنگام طلوع دولت صفویه اطاعت آن سلسله را در عهده شناسند و هر یک از سلاطین آن دودمان را دریابند بیدرنگ بخدمتش مبادرت کنند و دیگر از مؤلفات ابن فهد کتابی است که در آنجا غرائب امور و عجائب اسرار را جمع کرده و آن کتاب نیز نصیب سید محمد ابن فلاح مذکور گردیده چنانکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم در اخبار مستنبئین آورده که ابن فهد کتابی در علوم غریبه داشت و در حین احتضار آنرا بیکی از خدمه داد که در فرات اندازد سید محمد بن فلاح بحیله آنرا از وی گرفته از برکت آن بامور غریبه حدود خوزستان را مرید خود ساخت بالجمله ابن فهد در سنه هشتصد و چهل و یک که روزگار زندگانیش بهشتاد و پنج سال رسیده بود سرای فانی را وداع کرده بجوار رحمت پروردگار شتافت و در جوار مشهد مطهر حضرت ابو الائمه حسین بن علی سلام الله علیهما مدفون گردید اکنون بقعه وی در وسط بوستانی است که سابقاً باغ نقیب علویین بوده و در جنب خیمه گاه سید الشهدا واقع شده است ارباب تقوی و قدس چون بخاک وی بگذرند شرط تعظیم بجای آورند و از باطن آن شیخ بزرگوار استمداد نمایند کرامات چند از مزار شریف حکایت میشود که نگارش آنها موجب اطناب گردد

السیّد ابراهیم بن السیّد محمد باقر القزوینی

از اکابر فقها و متاخرین است در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار نور الله مرقده که عنوان شباب علم و کمال بود

سید ابراهیم القزوینی

۲۳۰

وی از طراز اوّل معدود میگشت و در دور سلطنت شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی طیب الله مضجعه ریاست تدریس حائر مقدس که محط رجال علماء آفاق بود یکباره باو انحصار یافت و صیت زهد و فضلش باطراف مدن اسلام بر آمد از عراق عرب و مملکت عجم الی اقصی بلاد هند مسلّم شد و چندان ریاست عامه و مکانت قبول گرفت که کافه مردم شیعی در وظائف دینی و تکالیف الهی رسائل و مکاتب خویش را قطار و صقایع باستان وی اختصاص دادند و در امر تقلید و ادای حقوق و قضاء و جوه و سایر احکام اسلام و شئون نیابت امام مدیگر فقهاء عصر و رؤساء عهد کمتر مراجعت جستند و ضوابط فن اصول و دلائل علم احکام نتایج افکار ابکارش چنان استوار داشت که گوئی صناعت مبادی فقاهت بان سلسله جلیل انحصار یافت اکنون علم و تقوی بدان دودمان عالی در عداد و دایع و مآثر آن سید بزرگوار بشمار آید که اخلاف آن خاندان شریف کابراً عن کابر بوراثت برند و بر شرایط پاس شریعت و حراست حدود ملت و نشر احکام دین و ترویج فنون علم قیام و اهتمام فرمایند و بدین دولت جاوید آیت پس از رحلت سید الفقهاء طاب تربته مسند تدریس و منصب ترویج از این سلسله اصیل بوجود مبارک حجة الحق مجتهد العصر استادنا الاعظم میر سید علی دام ظله المدود زینت گرفته و ریاست ملک قزوین و مضافات آن بالوراثة والاستحقاق بوی اختصاص یافته چنانکه بعون الله عزّ وجلّ در ترجمت ۱۱ بباب عین نگارش خواهیم داد علی الجمله تمجید و مدح و توثیق و ثناء سید بسیار باشد اگر کس خواهد تا شرح غزارت فقه و احاطت اصول و مقام زهد و رتبت ورع و طیب اخلاق و کرائم ملکات وی استقصا کند ناچار از بیان اختصار که بنا و اسلوب این نامه دانشوران بران است بیرون باید پس بهتر آنکه ورقی چند از خلاصه اخبار و نوادر آثارش بیاد دریم و در سند حدیث او بروایت ثقاة علما سیدنش اتکال جوئیم و بیشتر حکایاتش از کتاب قصص العلماء تالیف میرزا محمد تنکابنی و کتاب روضات الجنات تصنیف سید محمد باقر اصبهانی که هردو از افاضل شاگردان آن و معتمدین علماء عصرند نقل نمائیم همانا العالم العامل اصلاً از اشراف موسویه خوین است که از مضافات محال خمسه معدود گردد ولی در بلده قزوین نشو و نما یافت و از آنجا در خدمت پدر خویش که پاشاهان ارتحال جست چون پدرش از هنر و پارسائی بهره وافی داشت نواب محمد علی میرزا که فرمانگزار آن ملک بود او را نزدیک خود بخواند و در جوار خویش بنشاند و فرزندان هنرمند بدست او سپرد تا بلوازم تربیت و شرائط تکمیل ایشان عنایت ورزد سید خود بر حسب توطن و اقامت پدر بمجالس درس علماء آن شهر غنائم اوقات گزیده و مبادی علوم نزد اساتید و مدرسین آن بلد قرائت نمود و پس از چندی بعزمیت آستان مقدس ثالث الائمة صلواة الله علیه مزد در آن رتبت مقدس رحل اقامت افکند و در خدمت افاضل مجتهدین و اکابر فقهاء و اصولیین باقتباس علوم و اقتناء کمالات کمر بست چندی در مدرس فقیه کامل میر سید علی صاحب شرح کبیر حاضر گشت و زمانی مدید در مدرس استاد الکل شریف الدین محمد آملی الشهیر بشریف العلماء بسر برد و فن اصول نیز از او محکم ساخت و تقریرات آن استاد تدوین و تالیف نمود و بنام ضوابط الاصول مترجم فرمود آنگاه برای اتقان مراتب فقاهت از ارض طف بنجف اشرف رحلت گزید و بمدرس شیخ زاده اجل شیخ علی بن الفقیه الاعظم الشیخ جعفر الغروی در آمد و مدت هفده ماه در حوزه تدریس او حاضر شد و هم روزگاری در صحبت برادر

از

موسی بن جعفر که مانند پدر خویش از حملهٔ عرش فقاهت معدود بود که بر دقایق رموز استنباط و نکات اجتهاد در آن بقعهٔ مبارک می‌اندوخت و رای بر آهنگ توقف آن ارض بود تا آنکه بر نقل صاحب قصص شبی امیرالمؤمنین علی سلام الله علیه را در واقعه و از آن حضرت چنان شنید که بادی فرمود زینهار بکربلا باز گرد و در آن بلد مقیم باش سید از خواب بجست و در حکم رؤیای خویش بحیرت ماند و عاقبت بر عدم حجیت منام ذمهٔ خود از تکلیف امتثال بری داشت و بر اقامت ارض غری کماکان عزیمت بگماشت تا آنکه دو نوبت دیگر نیز او را صورت آن واقعه بیفتاد و در کرت واپسین با خطابی آمیخته بعتاب محکوم مراجعت و مأمور معاودت گردید همینکه بیدار گشت سپس توقف نجف روا نداشت و بحایر مطهر بازگشت و بحدیث شریف العلماء بر سید شریف العلماء را اگرچه در خاطر از مفارقت و مسافرت او رنجشی پدید آمده بود بدانجهت در محفلی خاص از آن تلمیذ ارشد آثار کدورت بظهور رسانید و گفت سید را شایسته بود که در انجام امر و پایان عمر از من جدائی جوید و بدیگر سوی روی نهد از شاگردان حاضر خدمت یکی چنین اعتذار آورد که چون مدرس حضرت استاد غالباً از طراز درس فقه عاطل است و پرتو عنایت خاطر مشیر بر تأسیس قوانین اصول و تشیید مبانی احکام همی فرو تابد لاجرم طالبان فقاهت و دانندان فروع از محضر معلی روی تابند و مجالس فقها پراکنده گردند شریف العلماء چون این سخن بشنید تحقیق مشکلات فقه و حل معضلات فرعیه را مجلسی عظیم تشکیل داد و از مسلم مع فضولی آغاز تدریس فرمود و تا مدت هشت ماه تمام در آن تخریج سخن راند و نفایس دقایق و بدایع نکات مراتب فقاهت خویش باز نمود اتفاقاً در آن اوان آن استاد نحریر بمرض طاعون درگذشت و در جمع کبار تلامیذش کسیکه حق تدریس آنحوزهٔ واسعه ادا تواند نمود جز سید نبود که هم در عهد شریف العلماء خود مدرسی داشت مشتمل بر یکصد نفر محصل فلاجرم عرشهٔ منبر افادت او را مسلّم آمد و شئون منصب ریاست بدو مخصوص گشت در مدرسه حسین خان سردار که در جوار صحن مقدس واقع است مجلس درس بپا داشت فحول افاضل و وجوه محصلین در تحت منبر وی قرار گرفتند و شمار شاگردان او از هشتصد الی هزار در پیوست و از مدرسش بسی مجتهدین فخام برخاست که از استفاضت باطن و استفادت ظاهر آن استاد میمون النقیبه انار الله برهانه هر یک در صقعی از اطراف از اعلام اسلام و مروجین دین آمدند مانند فقیه بزرگ الحاج سید حسین ترک کوه‌کمری که در ارض غری است و در این ایام جاوید مهد انبوهی عظیم از مسلمانان او را اعلم عصر شناسند و مقلد وی باشند و شیخ الاساطین شیخ زین العابدین طبرسی که هم بسیاری از مردم در استخراج احکام و استنباط تکالیف او را بر دیگران رجحان دهند و در وظایف دینیه فتوی وی را مناط عمل دانند و رئیس المجتهدین الحاج ملا علی کنی که اکنون در پایهٔ سریر اعلی حامی شریعت و داعی دولت است و سلطان العلم الحاج سید اسدالله که باصفهان مرجع مهمات عظیمه بود و درگذشت و شیخ العراقین شیخ عبدالحسین رازی که بدار الخلافهٔ طهران منزلتی عظیم داشت و در خاطر اقدس اعلیحضرت همایون خلد الله ملکه مکانت قبول یافت در حسب امر مطاع برای تذهیب قبهٔ مبارکه قائمیه زاد الله شرفاً و عمارت قبور مقدسهٔ ائمهٔ عراق صلوات الله علیهم بآن ملک برفت و در آنجا درگذشت و بقیة الشیوخ الحاج شیخ مهدی کجوری که بکشور فارس قبول عامه داشت و درگذشت و محل الافاضل الحاج میرزا محسن اردبیلی که در نواحی آذربایجان مسلم بود و درگذشت و فاضل کامل میر محمد باقر خوانساری

صاحب روضات که در اصفهان سکنی و اشتهار دارد و نجم اشرف بسید ابو الحسن تنکابنی که در قزوین بتدریس فقه و فصل قضایا
و امامت جماعت اشتغال داشت و درگذشت و ابو الفضائل میرزا محمد صاحب تصانیف الکثیره که در ناحیه تنکابن بحمل
اعباء شرع رسول و جمع شتات اطراف علوم اشتغال دارد و حاجی محمد کریم لاهیجی و مولانا علی محمد ترک و میرزا محمد حسین
ساروی و میرزا رضای دامغانی و شیخ محمد طاهر گیلانی و مولانا محمد صادق ترک و امثال ایشان که جمله از احیای
شریعت و ارکان ملت معدودند هر یک مدتی در مدرس سید استکشاف حقایق فن اصول و استنباط دقایق قواعد فروع
فرموده اند چون تعداد تمامت تلامیذ وی متعسر بود و بشمار معارف انجمن کفایت رفت گویند وقتی صدیقه طاهره
صلوات الله علیها را در واقعه بدید که آنحضرت قلم و محبره بوی داده فرموده ای فرزند فقه بنویس سید چون بیدار شد
صورت واقعه را به استاد خویش سید محمد صاحب مناهل و مفاتیح خلف میر سید علی صاحب ریاض نقل کرد استادش
او را بمبادرت تصنیف فقه ترغیب کرد و از کتب فقها آنچه برای انجام آن مهم عظیم و شغل خطیر ضرور بود مهیا فرمود
و او را بر آن بداشت که کتاب قضا تصنیف نماید سید در آن باب و سایر ابواب فقهیه چند مجموعه مفصل بپرداخت و فاضل اوقات
خود در تدریس و افاضت مصروف داشت میرزا محمد در شرح اخبار او نوشته است که حضرت استاد روزها دو درس
میفرمود یکی در اصول که عنوان آن نتایج الافکار از مؤلفات وی بود و دیگر در فقه که شرایع محقق را سطری چند میخواند
و در خارج تقریر مسئله مینمود و کثیر اصحاب ترتیب که فقها مینوشت درس میگفت و پس از انجام درس میفرمود اگر کسی را
اشتباهی یا ایرادی باقیست بیان کند و یا اگر بر مسئله دلیلی جز آنکه گفتم سراغ دارد آورده اند آن دانشور
متبحر چنان در آداب مناظرت و علم خلاف چیره بود که هیچگاه در مجلس مباحثت کس بر او غالب نیامد ما دام که طرف مقابل
بر آئین انصاف میرفت سید بادی بیانات واقعی همراهی میکرد و اگر از احتجاج لجاج میگرایید و اندیشه مراء و جدال
میسگالید او خواهش می نشست چنانکه فاضل مدقق شیخ محمد حسین صاحب فصول غرویه که ریاست تدریس اصول در نجف
بوی اختصاص داشت و در سلک تاسیسات اصولیه با شریف العلماء و سید اختلافی بگزاف داشت و از آنرو به
اصول کربلائیه با اصول نجفیه بین الطلبه عرفی جدید گردیده و در هر جا که با سید ملاقات میکرد باب مباحثت مفتوح میساخت
و در ابواب اصولیه و غیرها با او آغاز مناظرت میکرد غالباً و العهدة علی الرواة بهوای غلبه و تفوق و بغرض استطالت
و استعلا بر راه اعتساف و انحراف میرفت سید بمنیکه از مخائل حالات و لوائح مقالات وی بر شوائب جدال و مراء
استدلال میکرد از گفتگو سر میزد و سکوت مینمود تا آنکه شیخ کجوری که در عداد فحول شاگردان وی بشمار میرفت
بر قصد صاحب فصول تفطن جسته در موارد اتفاق ملاقات با استاد هی همراه شد و در مباحثات آن مدقق را هم از استاد
نیابت کرد و بر وی تارةً بعد اولی و کرةً عقب اخری غالب گشت بعد صاحب فصول هر گاه که شیخ در خدمت سید بود
از صحبت علمی دم فرو میکشید و هیچ نمیفرمود فاضل تنکابنی گوید سید استاد در مجلس افادت عظیم سبک حالت و خوش
محاورت بود و کثیرا مناسب مقام حکایات مضحک می آورد و شاگردان نیز با او از در طیبت و مزاح در می آمدند
وقتی در باب حمل عبارات وصایا و اقاریر بر متفاهمات عرفیه سخن میکرد گفت تمثیل این مسئله آنکه در یکی از رساتیق

ای

مردی دهقان وصیت کرد که فلان را از ثلث متروکات من محروم مدارید چون برد وصیّ او صورت وصیت بر نظر عالم آن روستا که مردی اصولی بود عرضه نمود او گفت بر حسب قاعده آن شخص را از میراث باید محروم داشت چه علما گفته‌اند نفی نفی موجب اثبات است چون نفی مدارید با نفی نامحروم تکافؤ نماید لفظ محروم ثابت ماند و موصی‌له را حرمان آورد بر این تقریر مسکین موصی‌له را هیچ ندادند تا آنکه فقیهی را بدان بلد عبور افتاد و از حکم عالم اصولی واقف شد و گفت بلی باید با فقیر چیزی داده باشند زیرا که عبارات و محاورات عامه بر تفاهم عرف باید حمل کرد عامهٔ مردم سفله را با دقائق ترکیبات فصحا چکار است اهل روستا و مردم سوقی بجای محاورت ما بین کلمهٔ محروم و نامحروم فرق نگذارند گوئی آنها را از مترادفات الفاظ پندارند پس لازم آید که حسب الوصیه اقل ما یحصل به عدم الحرمان بموصی‌له تسلیم گردد و نوبتی این مسئله بمیان آمد که اگر زید مالی بعمرو سپارد و او را وکیل کند تا آن مال را بر طایفهٔ خاصه مانند فقها و یا علما مثلاً انفاق دارد و عمرو وکیل خود نیز از آن طایفه باشد آیا جایز است نفقهٔ خود را نیز از آن مال اخذ کند که داخل عنوان مصرف است یا جایز نیست که کلام موکل منصرف بغیر اوست استاد بعد از تقریر مسئله فرمود احوط آن است که وکیل خود از آن مال چیزی اخذ نکند مولانا علیه از روی ظرافت و مطایبت عرض کرد سیدنا آیا این احتیاط نتوانیست با عملی استاد تبسمی نمود فرمود حالی که قضیهٔ سالبه بانتفاء موضوع است و هم از در مزاح در طعن کتاب مفاتیح تألیف مولانا محسن کاشانی میفرمود لَوْ سَمَّاهُ الفَیضُ مُخْتَصَرَ المَسالِكِ كانَ اَنْسَبَ یعنی اگر حضرت فیض این کتاب را مختصر المسالک نامیدی از اسم مفاتیح بهتر بودی چه وی در این کتاب مطلبی علاوه زیاده بر آنچه شهید در مسالک آورده نیاورده پس نام مختصر المسالک فروگذاشتن و باسم مفاتیح نامیدن را هیچ ضرورتی نبود صاحب قصص گوید وفور حلم و سعهٔ خلق استاد بحدی بود که از حیز بیان بیرون است و من در میان علمای عرب و عجم مانند او ندیده‌ام از وضیع و شریف و خورد و بزرگ و درویش و منعم هر کس بحضرت وی درآمدی در حال بتعظیمش برخاستی و رسوم اکرام و آداب احترام بجای آوردی و اگر العیاذ بالله کسی مواجههٔ وی را دشنام و ناسزا گفتی پاسخش نفرمودی و مبالات نیاوردی چنانکه من خود زمانی که غبار فتنه و فساد ما بین متشرعه و شیخیه سخت ساطع بود و میان مریدان آن سید بزرگوار و فدائیان سید کاظم رشتی که ارشد تلامیذ و اخص نواب شیخ احمد بن زین الدین احسائی است نایرهٔ خصومت و جدال اشتعال داشت روزی در مجلس درس سید حاضر بودم که عربی بی ادب از متمردین مریدین سید کاظم مانند مردم محاربت بغتةً بمجلس درآمد و آغاز سفاهت نموده بیاوه‌گوئی و هرزه درآئی لب گشود و نسبت بآن رئیس ملت بسا ناسزاها گفت و آن سرور سر بزیر افکنده و کوه حلمش بآن عواصف ردیه اضطراب نیافت تا آنکه یکی از خدام حرم مطهر از جرأت آن شوخ چشم جسور آگاه شده بیامد و گریبانش بگرفت و خواست هم در حضرت سیدش تعزیر کند سید فرمود از این مدبخت دیوسار دست بدار که خود دیوانه و از خرد بیگانه است پس او را کشان کشان بیرون برده در میان صحن مقدس بر زمین افکنده و در ازاء آن دلیری کیفری لایق و سپاسی سزا در کنارش نهاد هم او گوید در سال یکهزار و دویست و شصت هجری که جمعی کثیر از اشرار و اوباش مردم عرب و عجم از دیار مختلف

وبلاء فتنه در شهر کربلا فراهم شد و علم فتنه برپا نمودند و نظم تمدن برهم زدند و دست تزاحم و تعرض بر نفوس و اموال مجاورین آن حرم شریف دراز کردند سید را که از معارف شاگردان آن استاد جلیل القدر و عالم عظیم المنزله بود بریاست خود برگماشتند و برای او محفل درسی مشحون از طلاب و محصلین ترتیب دادند و افاضل مجاورین را بجبر و عنف بمجلس وی حاضر آوردند تا کار بجائی رسانیدند که حضرت سید را نیز بحضور درس او محکوم داشتند سید فرمود من که آنجناب بر مسند تحقیق قرار داده خود بتدریس مشغولم و فرصت استفادت و توفیق حضور ندارم رؤسای آن جماعت متقاعد نشدند و بر الحاح و اصرار مبالغت آوردند تا آنکه در اجتناب دائره حیات بر آن فقیه بزرگوار تنگ شد و در آن حرم مطهر جای قرار نیافت و ناچار ببهانه زیارت کاظمین علیهما السلام و عمارت بارگاه صاحب عجل الله فرجه بیرون رفت و از آنجانب نجیب پاشا بحکم خوانده کار روم بوزارت بغداد و اطفای نائره فساد مأمور گردیده بود چندی اطراف شهر کربلا محاصره گرفت تا آنکه آن بلد مفتوح داشت و سپاه مسلم منصرف در آن حرم قدس فرمان قتل عام داد و جماعتی بسیار از رؤسا و اشرار اسیر کرد منجمله آن سید که شاگرد حضرت استاد بود و میخواست تا آن بزرگوار را در قطار تلامید خویش آورد و از وخامت آن عزیمت ناهنجار در سلسله اسراء اشرار گرفتار شد و ببغداد فرستاده آمد میرزا محمد گوید اتفاقا من هنگامی که اسرا را وارد بغداد مینمودند در بغداد بودم و با جمعی از طلبه علم در بغداد عتیق ایستاده نظر میکردم که ناگاه سید را دیدم با گردن مغلول و کتف بسته و سر برهنه پیاده در زندانیکه بمحاذی ما رسید چشمش بیکی از همراهان من درافتاد و او را بشناخت و نزدیک خویش بخواند و گفت از بغداد که بازگشتی بحضرت استاد فرا رسیدی سلام من با وی برسان و عرض دار که اگر چه من بد کردم ولی شما نیکی نمائید و از آنچه گذشت درگذرید و بر جرائم عظیم و جنایات کبری که از من افتاد چشم اغماض فرو پوشید و در حسب امکان در خلاص و نجاتم از هلکت و هلاک بکوشید چون آن رسول بحضرت سید رسید و پیغام آن اسیر بگذارد سید از روی رحمت بر او رقت آورد و در دم بنجیب پاشا نامه نوشت که سید را بمن بخشد و تجار بغداد توقیع کرد که مکتوب من علی الفور بوزیر عراق رسانید و در بهای سید هرچه خواهد بوی تسلیم دارید چنانکه فرستاده استاد ببغداد در رفت تجار شیعه بحضور پاشا شدند نامه و پیغام برسانیدند پاشا در جواب نوشت من این سید گرفتار با آن سید بزرگوار بخشیدم و از قتل و سیاست وی درگذشتم ولی رهانیدن او نتوانم و از فرستادنش بدار الملک گزیر ندارم در حضرت آن شریف دانشمند پیمان ضمان و وثیقه تکفل بر عهده صدق میگیرم که چون او را بحضور خواند کار فرستم مورد هیچ زحمت نیاید و همچنان سالم بحضرت افندی بازگردد پس پاشا او را باسلامبول روانه داشت و بر حسب ملتمس سید در حق او میانجیگری گرفت الغرض شمول شفقت و عموم رحمت و برکت شفاعت استاد او را خلاص داد و گویند پس از آنکه وزیر بغداد شهر کربلا بگشاد و از قتل نفوس و تاراج اموال و هتک دین و شکنج مجاورین انجام داد و لوازم گوهر نجیب و تخمه پاک خود بظهور آورد از همکیشان خود رشید بیک نامی را بحکومت آن ارض شریف برگماشت و خود بمقر ایالت بازگشت رشید بیک با سید ابواب مهربانی و دوستداری مفتوح داشت و از مراسم احترام و رعایت جانب وی هیچ فرو نگذاشت سید نیز با حاکم طریق مراودت و ملاطفت می سپرد تا کار رشید بیک از شرط حرمت حضور بمخلص عقیدت معنوی کشید و مجذوب سیرت کرم

بسبب خلق عظیم آن بزرگوار افتاد و بدانسان به که بیشتر در محضر وی بسر میبرد و غالب لیالی تا نیم شب جلیس و انیس سید میشد چون سید آثار سعادت و آیات بصیرت از وی نگریست بتدریج گفتگوی مذهبی بمیان آورد و هر شب سطری از مبحث امامت که متنازع مردم شیعی و اهل سنت و جماعت است طرح فرمود و راه حق بنمود تا رفته رفته افضلیت امیرالمؤمنین علی سلام الله علیه از کافه اصحاب رسول که مورد اتفاق جمهور عامه و معقد اجماع جمیع خاصه است بدو مبرهن و روشن داشت پس شبی با وی گفت که از تو سؤالی میکنم و همی خواهم تا با تأمل و دون انصاف جواب من بگوئی گفت بپرس گفت اگر تو در میان جمهور شاگردان من که جمله در علم و تربیت من محتاجند یکی را در مقابل من بداری و مرا با نزواء و اعتزال ملجا نمائی و مردم را باعراض از من و اقبال بوی فرمان دهی آیا کاری عند العقل قبیح و لدی الخلق ذمیم کرده باشی و یا کاری بر طبق صواب و بر وفق انصاف نموده باشی رشید بیک لختی تأمل کرد و گفت معاذ الله من هرگز این کار نکنم و این چنین خطا نپسندم که بس قبیح و سخت شنیع باشد سید فرمود اجماع مسلمین منعقد است بر اینکه خلافت ابوبکر بنص کتاب و سنت نبود بل بیعت و اجماع اتفاق افتاد و چون آن جماعت که اینکار را انجام دادند علی را که در میان اصحاب اعلم و افضل و از همه اشجع و اسخی و اسبق در اسلام و اقرب برسول بود در کنج انزواء مهجور و متروک گذاشتند و مرجحی را که در خصایص نفسانیه و کمالات انسانیه در قطار تلامیذ وی جای انخراط داشت بر وی سبقت و تقدم دادند پس البته مرتکب فعل قبیح و مستوجب ذم عقلا باشند رشید بیک از انصاف نگذشت و گفت آری اینچنین اتفاق مناط اعتقاد نتواند شد و مایه نجات نخواهد آمد پس آئین تقلید از دست بداد و بر جاده اجتهاد پا نهاد و این خبر بعراق انتشار یافت و در بغداد بسمع نجیب پاشا رسید سخت برآشفت و بر فرمان حکومت رشید بیک خط عزل کشید و دیگری را که بس متصلب و متعصب بود بحکومت فرستاد سید را با او آشنائی نیفتاد و از دیدارش کناره گرفت حاکم نیز با آنکه جلالت قدر سید شنیده بود و مکانت شأنش دیده است از در دوستی در نیامد گوئی تدارک کسری که در طریقت ایشان از عقیدت رشید بیک افتاده بود همی طلب کرد از اتفاقات روزی مردی شیعی را با یکی سنی جنگ شد و در میانه نسبت بخلیفه دویم ناسزائی گفته آمد عوانی از شرطه حکومت حاضر غوغا بود شیعی را بگرفت و نزد حاکم برد و جرمش باز نمود حاکم بحبس وی فرمان کرد تا سید از بیش فرستند و نیابت برسانند کسان او صورت ماجری بحضرت سید بر داشتند و هرگونه اضطراب و قلق بظهور آوردند که بیم هلاک و خوف قتل داشتند سید فرمود حالی مدبری بکار بندید که کس در پرده نزد وی رفته تعلیم او کند که اگر از وی پرسند چرا در حق خلیفه بد گفتی گوید من هرگز اصحاب رسول را ناسزا یاد نکنم دشنام و سقطی که از لسان من شنیده شد نسبت بعمر بن سعد قاتل حسین بن علی بود ایشان حیلتی انگیختند تا این سخن بر آن محبوس تلقین نمودند سید علی الصباح بنیت استخلاص او از خانه بیرون آمد و نگذاشت تا از اصحاب و حواشی کس همراه وی برود و خود عبا بر سر کشید و تنها بتوکل علی الله روانه شد و از کارگذاران بارگاه تنی چند استمداد کرد که در نجات آن مرد شیعی سعی سازند و وسیلتی انگیزند چه خود با حاکم سنخیتی سابقه معرفتی نداشت تا بهانه ملاقات نماید و از در شفاعت درآید پس متفکرا و متحیرانه برفت تا عبور بر بکوچه سرای حکومت پیدا آمد از اسباب الهیه حاکم بر منظر نشسته بود و در عابرین تماشا مینمود که ناگاه چشمش بحضرت سید افتاد

وتجسم کرد و کار بصحبت آن بزرگوار مایل و مشتاق گشت و خود از درون منظره سر برآورده بوی سلام کرد و گفت هر چند
حضرت اقدسی اراده دیگر سوی داشت ولی اگر برخلاف رعایت رسوم از در آشنائی درآئید و در این کوشک قهوه صرف نمائید
از خلق کریم ایشان بعید نباشد سید همینکه این سخن بشنید بالا رفت و حاکم انواع پذیرائی بظهور آورد و در اثنا صحبت گفت
دیروز از همکیشان شکایتی بنزد من آوردند و گفتند که سب خلیفه ثانی بر زبان آورده و من او را محبوس داشته ام
تا ببغداد فرستاده بقتلش آورند سید گفت باید در حق وی بگزاف سعایت نموده باشند چه ما خلیفه ثانی را از وجوه مسلمین
وصنادید اصحاب شماریم و وسعت دائره اسلام و نظم دیوان خلافت از رای رزین و تدبیر گزین او شناسیم چه وی
در حیات رسول الله اعباء وزارت همی تحمل داد و در دعوت و هجرت با پیغمبر خدای همی همراه شد و هنگام شدائد و بلایا از دوام
ملازمت آنحضرت دست بر نداشت و هنگام جنگها و غزوات ز میدان متابعتش پا نکشید گاه در خلوت طرف شوری شد
و گاه در جلوت شرف خطاب یافت گاه در بادیه میثاق بیعت استوار نمود و گاه در حضر سیف سیاست بر دوش نهاد
و پس از رحلت رسول الله پاس بیضه اسلام بر هر شغل واجب مقدم داشت و عصای جمعیت مسلمین از تطرق انشقاق نگهبانی کرد
و در عهد خلافت خویش بناء مملکت چنان بر قاعده سیاست و اساس نظم نهاد که صدور و اکابر اصحاب و مسلمین و انصار
و مهاجرین از رعب و صلابت او تمسکی گردید و سطوت و صولت و بطش و مهابتش در قلوب و عروق مردم نفوذ نمود
بر اطراف ثغور و مسالح و لشکرها فرستاد و از بلاد کفر و دیار حرب کشورها گشود العجب که اینچنین نگهبان شریعت و پشتبان
ملت را کس مستحق طعن و لعن شناسد و مستوجب ناسزا و شایست داند همانا آن مرد شیعی عمر پسر سعد وقاص را سب نموده
که آن مخذول تیغ بر آل رسول کشید و ثانی سبطین امام ابوعبدالله الحسین را در این سرزمین بکشت و هم جماعتی از خویشاوندان
و همراهان و هواخواهان او را بقتل آورد و از اینروی سزاوار سخط و عقوبت پروردگار شد و شایسته لعن و سب تمام
آفرینش آمد حاکم چون آن تقریرات دلربا و کلمات جانفریب بشنید بحضرت سید تحسین آورد و گفت آری باید چنین باشد
پس فرمان داد که آن مرد را از زندان بکوشک آوردند تا خود کلامی که بر زبان رانده تقریر و تفسیر کند چون بیاوردند
و سؤال نمود حسب دستوری که از حضرت سید بسمع وی رسانیده بودند سخت منکر شد و گفت من بر خلیفه رسول چگونه
لعن فرستم و حال آنکه مقلد این سید بزرگوار باشم و او ما را هرگز این چنین فتوی نفرموده من عمر بن سعد را بد گفتم و چشم
از در بهتان بعمر بن خطاب بر بست حاکم همینکه از لسان آن مرد بر طبق سخن سید انکار شنید زبان شکر بگشود و گفت الحمد لله
که خون مسلمانی بیگناه نریختم و مرتکب قتل نفسی بناحق نگردیدم الغرض از خلوص نیت و صفای سریرت آن عالم عامل و فقیه کامل
مسلمانی برا اهل مردم جهان را حیات جدیدی پدید آمد که مَنْ اَحْیَا نَفْساً فَقَدْ اَحْیَ النَّاسَ جَمِیعاً و از بدایع و وقایع
و غرائب اتفاقات که در تعداد اخبار سید از جمله کرامات و خوارق عادات او بشمار آید آنکه شیعه هند که در حق سید مزید
ارادت و خلوص عقیدت از مردم دیگر بلاد ممتاز بودندی و او را در استخراج تکالیف و استنباط احکام از سایر فقهاء
عظام اعلم دانستندی وقتی در ضمن عریضه خواستار رساله عملیه او شدند تا فتاوی وی بیاموزند و شرط تقلید بپای دارند
سید نسخه از رسائل خویش با جوابات مراسلات ایشان بر سبل آنقوم تسلیم داشت و جمله را مقتضی المرام روانه فرمود

و آن

چون انجماعت بکشتی نشستند و تا وسط دریا مرکب راندند ناگاه باد مخالف بوزید و دریا بهم برآمد و کشتی از تلاطم امواج مضطرب شد
سکان جاریه عظیم در هول افتاده و نزدیک آمد که یکسره در لجه بحر غرق شوند ناچار رعایت اثقال و اموال در آب ریختند حتی رساله در مسائل
سید نیز در جوف احمال بدریا انداختند چه فرصت بیرون آوردن آنها نداشتند تا آنکه بار کشتی سبک شد و خود از حادثه طوفان
نجات یافتند و جانی بسلامت بیرون بردند چون بر زمین هند در آمدند ماجری بخدمت سید عریضه کردند و دیگر باره خواستار رساله
شدند اتفاقا از آن پیش که جواب مکتوب از حضرت سید صدور یابد روزی چند کس از شیعه هند برای تفرج بکنار دریا رفتند
جانوری عظیم الجثه از حیوانات بحر در ساحل دریا افتاده دیدند از آنکه بطن آن حیوان سخت متورم یافتند جوفش باور شکافته
عدلی شمع از بطن آن بیرون آوردند چون عدل از هم گشودند رساله سید با جمیع توقیعات وی در میان آن جستند و در
اینمعنی بس خوشحال و خرم شدند رساله را برای همکیشان خویش ارمغان بردند و جواب مکتوب هر کس بعد از یاس موصول آمد آنگاه
پس از ظهور این امر غریب ثانیا بحضرت سید عریضه کردند که هرچند رساله فتاوی آنحضرت نخست مانند در شاهوار بقعر دریا
فرو شد ولی عاقبت چون یونس نبی از بطن ماهی بیرون آمد گویند فقیه دارالارشاد میرزا محسن ترک در مجلس درس
غالبا با سید در آویختی و از در احتجاج بر آمده و اعتراض برخواستی وقتی حضرت استاد علی العاده در اثناء مباحثت با وی فرمود
سخن لاطائل از چه گوئی میرزا محسن را که طیش طبیعت ترکی بر رعایت حشمت استادی غالب گشت و گفت بل لا طائل نشنوم
سید از وقاحت این پاسخ زیاده دلشکسته شد و سر بزیر انداخت و مدرس برهم خورد و حاضران برخاستند و هر یک راه
سرای خویش گرفتند میرزا محسن همینکه بمنزل رسید فورا وجعی سخت در کمر عارض شد بدانسان که آرام از وی بگرفت و هرچند
معالجت جست مفید نیفتاد و آن مرض در اندام وی مزمن گشت و دوام یافت و در استخلاص خود نذرها بپرداخت و پیشکشها
نزد استاد و برای اولادش جائزه ها فرستاد و هیچیک سودی نبخشید و بهمان مبتلا بود تا در گذشت سید معاصر مؤلف روضات
الجنات در ترجمت سید گوید من در سال پنجاه و سه بعد المأتین و الالف می در عتبات عالیات ائمه عراق بودم در صف شاگردان
آن استاد را هر روزه حاضر میشدم حقا در میان اعیان علما و ارکان فقها بمقام فضل و جودت تقریر و مکارم اخلاق
و حسن معاشرت وی کس ندیدم مرا در جمیع مردم مستفید که از پرتو افاضت درس شریفش بهره مند شدندی توجهات عظیم اختصاص
بخشیدی و هرگونه مراسم مهر و لوازم عنایت در حقم مبذول داشتی زمانیکه آهنگ مراجعت عجم کردم فرمود من معاودت ترا
روا ندارم بلکه مفارقت چون تو تنی از دارالتحصیل حرام مؤکد شمارم ولی پند سودمند آن ناصح مشفق حکم قضا تغییر نتوانست داد
که عاقبت از آن حضرت مقدس مهاجرت افتاد وقتی غصه فراق و قصه اشتیاق را عریضه کرده بودم و بدانجانب محروسا
روانه نمودم در جواب توقیعی رفیع مشتمل بر صنعتی بدیع سرافراز آمدم چه جمیع جواهر الفاظ آن مکتوب خالی از نقطه بود و چنانکه
از این چند سطر که خلاصه آن نامه شریف است مشهود افتد هو المسدد وله الحمد لله الملك
العلام والسلام على محمد وآله الاطهار الكرام لاهم المرام والمهم
العام دوام سداد الاوداء السعداء الاعلام وادلاء الاسلام كالولد الاسعد
المكرم الودود المأمل لكل مسعود دام محروسا طوّل الله عمره الصدور لعمر الله كم

سید ابراهیم قزوینی

۲۲۸

سُرُورٌ حَصَلَ لَدَيَّ مَا رَسُولُكَ وَصَلَ طِرَازُكَ أَمْ دَعَوْتُكَ إِلَى مَحَلِّكَ الْمَسْعُودِ إِلَى الْحَالِ
مُطَّلِعًا عَلَى مَدَارِجِ الْأَحْوَالِ سَائِلًا لِلَّهِ حَلَّ الْمَعْسُورِ سَائِلًا إِلَى الْإِطِّلَاعِ عَلَى الْأُمُورِ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُسَهِّلِ لِلْإِعْسَارِ وَحَالِّ الْإِسْرَارِ وَرَاحِمِ الْوَرَى عَلَى أَطْوَارِ أَعْطَاكَ
اللَّهُ عُلُومًا عَلَّمَهَا أَهْلَهَا كَمَا عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا وَهُوَ الْمَسْئُولُ عَلَى
كُلِّ حَالٍ وَالْمَأْمُولُ لَدَى كُلِّ سُؤَالٍ وَلَا أَسْأَلُهُ إِلَّا وُصُولَ وِصَالِكَ
وَحُصُولَ آمَالِكَ وَهُوَ سَامِعُ الدُّعَاءِ وَوَاسِعُ الْعَطَاءِ وَالسَّلَامُ

حاصل معنی آنکه پس از سپاس خدای متعال درود بپیغمبر و آل ایشان مساعد دوام استقامت دوستداران بیخبت داناست که چند این دیدند و راهنمایان آیین مانند آن فرزند سعادتمند مهربان که محل امید اینجانب است و امور را از روی سرپرستکاری نظر بدرگاه ابد الدهور نگهبان باد و لطف کردگارش الی نفخ صور پاسبان بقاء جاوید یزدانی سوگند که بگاه رسیدن فرستادهٔ تو بس خرسندی حاصل آمد در طول مدتی که بوطن مسعود معاودت جسته بودی تاکنون از مجاری حالات حمیده ات اطلاعی نداشتم و از خدای سبحانه گشایش این مشکل همی طلبیدم و بر چگونگی امور تو آگاهی همی خواستم منت خدایرا که آرزو برآورده گشت و مأمول بحصول پیوست پروردگار بخشاینده ترا علومی که با اهلش روزی داشته مرزوق دارد چنانکه حقایق اشیا و معانی اسما بآدم ابو البشر تعلیم فرمود و از وی عز اسمه جز نیل وصال و حصول آمال تو سؤال نکنم او شنونده هر دعائی است و بخشنده هر عطا انتهی محصل مدائح وی ما بدان محقق معظم بسیار است و تمامت اخبار و آثار وی بشرح آوردن از مقام حاجت بیرون باشد که حجیه بین العلما و خبرهم مشهور و بر الواح صدور مسطور است آن عالم جلیل در سال یکهزار و دویست و شصت و چهار هجری در جوار حرم سید الشهدا بمرض وبا مبتلا شد و از این دار فانی بسرای جاودانی ارتحال جست و در شهر کربلا از واقعهٔ وی شورشی عظیم افتاد گوئی روز وفاتش تالی عاشورا بود بدن شریفش با حرمتی شایان تجهیز کرده در روضهٔ سید الشهدا و بقعهٔ عباس بن علی صلوات الله علیهما طواف دادند و در جنب صحن مقدس در بقعهٔ مخصوصی قرب سرای خودش بخاک سپردند رحمة الله علیه چون خبر رحلت وی در حضرت سلطان عجم شاهنشاه سپهر قدر محمد شاه غازی انار الله برهانه مذکور افتاد و لوازم تعزیت فرمان رفت پس در جامع سلطانی فرش عزا گسترده گشت و مدرسین دار الخلافه ابواب مدارس فرو بستند و همگان در تحت آن قبهٔ عالیه حاضر آمدند و بر بساط تعزیت بنشستند و شرط تسلیت بپرداختند آنگاه اکابر علما و سایر طبقات مجالس عزا برپا داشتند و همچنان سایر بلاد از عراق عرب الی اقصی ممالک عجم همه جا رسوم تعزیت و تسلیت انجام دادند و حق تعظیم شعائر اسلام بجای آوردند از مصنفات سید یکی کتاب ضوابط الاصول است و آن تألیف سامی بر جمیع مباحث فن اصول محیط است و چون آن مجموع حاصل را استحکام تلمذ شریف العلما فراهم فرموده و در مطاوی آن همان تقریرات استاد و عنایت آورده و جمعی از طلبه علم از مطالعه تشقیقات بسیار و محتملات بی شمار آن که وظیفهٔ مقام تدریس است نه شایستهٔ شأن تأسیس در پایهٔ تحقیق و اندازهٔ تدریس سید زبان قدح دراز نموده اند که از تصرف بکر و تحقیق جدید خالی است و مزیتی بر کتب دیگر شاگردان شریف العلما ندارد صاحب روضات گوید ولی این سخن سید را النقصی و قدحی نیارد چه الخطاب را در مبادی امر

دارد

و اوایل اشتهار تألیف نموده هنوز نامی مذکور و چنین مشهور چنانکه می‌بایست نه‌گشته و از مسطورات زمان تعلم تحقیقات عهد
سلم توقع داشتن رواست اگر کسی خواهد آن حضرت سطور و تیقن و غور خاطر عمیق او بنگرد باید در لطائف نکات و شرائف
تحقیقات و رموز اشارات و دقایق بیانات کتاب نتایج الافکار او تأمل کند که در یکصد و پنجاه فصل مختصر حاصل فکرت
اولین و آخرین در گنجانیده و خلاصه جمیع مطولات و مفصلات دفاتر قوم در آن درج فرموده و در هر مسئله از قعر خاطر
مواج جواهر آبدار استخراج کرده با اسلوبی بدیع و سبکی لطیف بسلک تحریر کشیده گوئی جامع انموذج نافع خود ملکه صناعت
اصول بوده بل آنکه زمام معقول و منقول و دلیل تفوق استاد بر فحول اکابر عهد از آن تصنیف بظهور رسید و حکمت
امتیاز وی از دیگر معاصرین نامدار بدان انموذج وافی مبرهن گردد یکی از موثقین گفت حضرت استاد آن کتاب را
زمانیکه در جوار مشهد عسکریین سعادت اندوز بود در ایامی اندک بی مراجعت کتب قوم همچنان عن ظهر القلب تصنیف کرد
انگاه گوید من از روی نسخه اصل که بخط مبارک مصنف بود نسخه برای خود بر داشتم حضرت استاد برای من اجازه‌ئی
در ظهر آن نسخه مرقوم فرموده و هرگونه حسن ظنی که در حق من داشت بظهور آورد و من در ستایش نتایج الافکار
باشعاری آبدار از در تقریظ ملهم شدم که این دو بیت نمونه آنهاست

هذا ثمال افاضل الادوار　　هذا جمال دفاتر الاحبار
فیه الکفایة عن عناء الاسفار　　هذا اساس قد تقصر هم من اسرهم

یعنی این نامه نامی پیرایه نامه‌های دانشوران است و پناه پیشوایان دوران و این فشرده افکار جمیع علمای عصر است
که با وجود آن کس را رنج ارتحال و شکنج انتقال ضرورت نیفتد و زحمت اسفار و طوف امصار حاجت نباشد از محققین
تلامید سید گروهی بر نتایج الافکار شروح نافعه و تعلیقات عالیه نوشته اند مانند شیخ مهدی کجوری و سید ابوالحسن
قزوینی و میرزا محمد تنکابنی و غیرهم و دیگر از مصنفات سید کتاب دلائل الاحکام است شرح شرایع الاسلام
که دوره فقه را از قوانین عبادات الی عناوین سیاسات بطرز استدلال و آئین اجتهاد در آن کتاب مشروح داشته
و چندین مجلد مفصل و دفتر مطول پرداخته آمده در طی احتجاجات و اثناء استدلالات آن کتاب تحقیقاتی بس عجیب
تفرد یافته که در سایر مطولات فقهیه از آن بیانات بدیعه اصلا نشانی نیست و دیگر کتاب حجیت ظن است که زیاده
مبسوط و مطبوع افتاده و رساله در طهارت و رساله در صلوه و رساله در مناسک حج و رساله در حرمت غیبت و
فروع آن و رساله فارسیه در طهارت و صلوة و صیام

ابن ادریس محمد بن احمد بن ادریس العجلی الحلی رحمه الله

از فحول فقهاء امامیه است نامش محمد و کنیتش ابوعبدالله و لقبش فخرالدین بوده پدر وی احمد نام داشته و ادریس
که ویرا بدو منسوب دارند جد اعلای اوست و جد امیش استاد الکل ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب و استبصار باشد
که در سلسله اثنا عشریه بشیخ الطایفه لقب دارد و ابن ادریس خود سید محیی الدین بن زهره را جد امی است و از جهه
انتسابش بشیخ ابوجعفر میان او و بنی طاوس پیوند قرابت پدید گردد زیرا که ورام بن ابی فراس صاحب مجموع

ابن ادریس حلّی

تنبیه الخاطر و نزهة الناظر که رضی الدین علی و جمال الدین احمد ابنی طاوس آنرا بجد خود منسوب داده و شیخ الطائفه بوده چنانکه در تتمه احوال رضی الدین بدین معنی اشارت رفت و بالجمله ابن ادریس از خاندان علم و دودمان کمال است از محضر افاضل خوشه‌ها شیخ ابو علی طبرسی و شیخ عربی بن مسافر و شیخ حسن بن رطبه سوراوی و سید ابو المکارم بن زهره استفادات نموده و بر شیخ جعفر بن نما و فرزندزاده وی محمد بن نما و سید فخار بن معد اوتن روایات بخشیده و در کتب رجال و صور اجازات نام وی در عداد اکابر مشایخ و افاضل اساتید مذکور دارند و در وصفش عباراتی بیاورند که هر یک برای اثبات مدح و توثیق و انکار قدح و طعن برهانی ظاهر و دلیلی متین است شهید اوّل در یکی از اجازات وی را بدین کلمات ستوده الامام العلامة شيخ العلماء رئيس المذهب فخر الدين محمد بن ادريس رضى الله عنه شهید ثانی در ضمن اجازت چنین ذکر نموده الشيخ الامام العلامة فخر الدين ابو عبد الله محمد بن ادريس العجلي محقق ثانی این عبارت در صورت اجازتی درج کرده الشيخ الامام السعيد المحقق حبر العلماء والفقهاء فخر الملة والحق والدين محمد بن ادريس الحلي الربعي برد الله مضجعه وشكر الله سعيه علما را در تمجید وی ازین گونه کلمات بسیار است ولی از تصفح کتب قوم دو عبارت در باره قدح و ذم او بنظر رسیده یکی آنکه میر مصطفی تفرشی در کتاب نقد الرجال از رجال ابن داود حلی که خود با ابن ادریس معاصر یا قریب العهد بوده نقل کرده گوید كان شيخ الفقهاء بالحلة متقنا للعلوم كثير التصانيف لكنه اعرض عن اخبار اهل البيت بالكلية یعنی ابن ادریس با همه جلالت قدر و علوّ مقام از اخبار اهل بیت یکباره روی تافته و از استدلال بسنت و تمسک باخبار دست برداشته صاحب منتهی المقال گوید پوشیده نماند که این سخن از روی گزاف است نه از راه انصاف زیرا که اولاً ابن ادریس بدانسان که ابن داود بدو اسناد داده از احتجاج بسنت اعراض نجسته بلکه عمل وی باکثری از اخبار قابل انکار نیست خصوصاً بدان روایات که خود در ذیل کتاب سرائر از مصنفات ثقات و قدماء اصحاب انتخاب نموده و ثانیاً اگر ترک اخبار آحاد موجب قدح و مورث طعن گردد بایستی العیاذ بالله بسیاری نیز از اعاظم علما و اکابر فقها از زبان تجبر در امان نبوده و بذم اسلاف مشایخ و عظماء اساتید لب گشود چه این فتوی از خصایص و متفردات او نیست بلکه جمله از اجلاء اصحاب را نیز عقیدت بدینسان بوده مانند سید مرتضی و ابن قبه و ابن زهره و غیرهم شیخ یوسف بحرینی در اجازه برادرزادگان خویش آورده که ابن ادریس اصولی بحت و مجتهد صرف بوده و او اول کسی است که باب طعن بر شیخ ابو جعفر طوسی مفتوح ساخت و الا تمامت معاصرین شیخ و کسانی که پس از وی بودند غالباً بمسلک او مشی مینمودند و از متابعت آن فقیه کامل تخلف نمی ورزیدند هم گوید محقق اول و علامه حلی را در حق ابن ادریس طعن کثیر و تشنیع بسیار است در طی استنباط فروع و استدلال مسائل عنان خامه بحث و جدال بجانب اقوال او معطوف داشته‌اند و بر گرد بسیاری از فتاوی وی خط بطلان کشیده‌اند ولی بر ما حتی از مقام فضل و علو منزلت امید اغماض نتوان کرد و اینکه از تمام مسائل فن در یک مسئله راه خطا پیموده است دلیل طعن و تجویز تشنیع نگردد چه امثال او را بسی اغلاط واضحه و زلات ظاهره افتاده است لا سیما در همین مسئله عمل باخبار آحاد که مطمح انظار

ولكن

ومختلف اقوال است و جماعتی از افاضل اصحاب که پس از ابن ادریس آمده اند حتی محقق و علامه کثیری از اقوال وی را اختیار کرده اند و در آنها بر طریقت استدلال و طرز احتجاج او اجتهاد نموده اند مع ذلک ابن ادریس در مسئله عمل باخبار آحاد بتعقیب شریف علم الهدی رضوان الله علیه همداستان است و از جمیع اقسام آثار و انواع روایات جز متواترات استناد نجوید و در اینجا بهمان طریق احتجاج نقیب و کیفیت استدلال وی اکتفا نماید چنانکه در اوائل سرائر گوید دلیل حکم حق و حجت فرمان خدا از چهار طریق بیرون نباشد نخست کلام الله دویم سنت رسول بشرط که بسبیل تواتر بدرجه ثبوت پیوسته باشد سیوم اجماع چهارم دلیل عقل هرآنگاه که در اثبات تکالیف از آن سه طریق چیزی بدست نکنیم ادله عقلیه و اصول شرعیه را متبع شناسیم بنای محققین قوم نیز در بحث از مدارک احکام و ماخذ شرایع بدین ترتیب است هر کس از این چهار طریق مخصوص انحراف جوید البته در مجهول خبط و مهلکه اعتساف گرفتار آید خدای سبحانه ما را در طلب حق و ترک باطل توفیق و تایید خود دهد و در رسائل سید ما علم الهدی در جواب مسائلی که برخی از مردم موصل از او سؤال نموده اند فرماید بدانکه ما را در تکالیف شرعیه و نوامیس الهیه دلیلی باید که موجب علم و مورث یقین گردد زیرا که اگر بسبیل قطع و یقین ندانیم که این حکم با مصلحت واقعیه مقارن است بلکه بمجرد ظن بمصلحت قناعت کنیم البته در آن حکم احتمال مفسدت نیز خواهیم داد چه رجحان صلاح با احتمال فساد پیوسته همدوش باشد و از این راه بر حسب آن حکم فتوی دادن و بر طبق آن عمل نمودن عند العقل قبیح باشد زیرا که عقل اقدام بر مفسده محتمل را مانند اقدام بر مفسده معلوم محظور شناسد و ارتکاب امری که فاعل آن از ورطه فساد مأمون نیست مثل ارتکاب فساد مقطوع تجویز ننماید و از همین جهة عمل بقیاس را در شریعت روا نداریم زیرا که از مشابهت فرع با اصل چنانکه اصحاب رای و قائلین قیاس اعتبار نمایند جز رجحان و ظن چیزی حاصل نگردد و راه احتمال خطا و طریق توهم فساد هرگز مسدود نباشد جمعی از مشایخ ما در این باب راه افراط پیش گرفته خواسته اند عمل باخبار و تعبد بقیاس را در جمله محالات عقلیه معدود دارند ولی براهینی که بر استحاله اقامت نموده اند از تحقیق مدعا قاصر است کلام صحیح و سخن حق همان است که در این باب بفقدان دلیل شرعی احتجاج کنیم نه بعدم امکان عقلی اینک عقیدت آن جماعت است با آنکه بطلان آن واضح است اشارت نمودم برای آن بود تا معلوم دارم که اصحاب ما سلفاً و خلفاً قدیماً و حدیثاً از تعبد باخبار آحاد و متابعت قیاسات امتناع داشته اند و عاملین آنها را بشدت عیب می نموده اند تا بجائی که آن مذهب از کمال ظهور و نهایت انتشار در عداد ضروریات و مسلک مذهبیات انتظام یافت این کلام بالتمام از سید مرتضی بود مرا که محمد بن ادریسم هم عقیدت بدینگونه است و بنای عمل خویش بدین قاعده گذارم و بر طبق آن ادله مخصوص فتوی نویسم و بر این وجه شریعت حق و دین حنیف را پیروی کنم و خود در ابد سواد سطور و کلماتی مهجور مستعبد نسازم و بجز دلیل واضح و برهان لایح چیزی را متقلد نگردم و بر اخبار آحاد هیچگاه التفات نیاورم که آنها بنیاد اسلام را بر انداخته و بیخ شریعت بر آورده اند انتهی عبارت دیگر که در قدح ابن ادریس آورده اند کلامی است که از فهرست شیخ منتجب الدین قمی که از خاندان بنی بابویه و از معاصرین ابن ادریس بوده نقل نموده اند گوید

شَاهَدْتُهُ بِحِلَّةَ وَقَالَ شَيْخُنَا سَدِيدُ الدِّينِ حِمَّصِي هُوَ مُخَلِّطٌ لَا يُعْتَمَدُ عَلَى تَصْنِيفِهِ

یعنی من ابن ادریس را در بلده حله مشاهدت نمودم و استاد ما شیخ سدید الدین محمود بن علی حمصی در قدح وی گفتی که او در تصانیف خویش

ابن ادریس حلّی

رفته در بنا باهم در آمیخته و مطالب صحیحه بکلمات باطله مخلوط ساخته از اینروی مؤلفات او اعتماد را نشاید بر خلاف آن جرئت
ستوده نیست که فقهای سید خصوصا متأخرین بر این سخن اطلاع نیافته و در تصنیفات و استدلالات خود با نهایت وثوق
بر روایات و کتب ابن ادریس تمسک جویند چنانکه علامه مجلسی در بحار الانوار گوید کتاب السرائر لا یخفی الوثوق
علیه و علی مؤلفه عند اصحابنا شیخ حر عاملی در مستدرکات وسائل گوید ومنها کتاب السرائر تألیف
الشیخ الجلیل محمد بن ادریس فانه ذکر فی آخره احادیث کثیرة من اصول القدماء و کلمات
رستها باتحاد موطن و مسقط یکدیگر چندان اثر نبخشید و ابن ادریس روزگاری در حله با شیخ سدید الدین محمود حمصی بسر برده
چنانکه خود صورت مجلسی که او را با شیخ اتفاق افتاده حکایت آورده و در پایان آن وی را بحسن انصاف و طیب معاشرت یاد
نموده گوید شیخنا محمود بن علی المتکلم الحمصی الرازی وقتی با من گفت چه گوئی در معنی این حدیث که محمد بن مسلم از امام ابی جعفر
علیه السلام روایت کرده قضی امیر المؤمنین صلوات الله وسلامه علیه برد الحبیس وانفاذ المواریث
گفتم مراد از حبیس ملکی است که آنرا مالک بر انسانی حبس نماید که فوائد و منافع آن مادامیکه مالک در حیات باشد برای آن شخص
محبوس علیه اختصاص یابد و او بر استیفاء منافع مسلط خواهد بود تا آنکه یک ورثه در آن حال باشد متروکه
و وراث بر یکدیگر سهم خویش از آن باز گیرند دیگر گفتم بر انسانی حبس نموده باشد برای آن است که اگر خود بر مواضع قرب
و مواطن عبادات مانند بیت الحرام و مشاهد مشرفه و مساجد حبس نماید عقد او منعقد نمیشود چه گشوده گشته و دوام
که این محبوس قابل تصرف و محل انتفاع باشد میرود و لسانی نباشد زیرا که در این فرض عقد وقف منعقد از دست او گشته
شد و پس اگر مرد و مالک بمیرد هم در هیچ ترکه در نیاید و انفاذ مواریث در حق آن صورت نبندد چون شیخ سدید الدین
این معنی از من شنید زیاده بشگفت و گفت من از حقیقت شیخ خبر آگاه و وجود مرد را مغتنم کردن معتبر و ایام صلوات
بکردم شیخ از فرط انصاف حق را فرو داشت و آنچه بیرون از شرط رفق و ادب بود و آنرا چنانکه بایستی نداشتی روی
نکردی در حق او نیکوئیم و حق نیکوئیم گزین و انصاف اینست و افراد از نوع کس ندیدم که مانند وی بگرفتم حق شناس است
و همواره جانب صواب گیرد و سخن صحیح را ستاید و از روی جدل اجتناب کند وفقه الله وایانا لمرضاته
این حکایت از باب اخبار نوادر از کتاب قضاء سرائر نقل افتاده و اینگونه نکات و تحقیقات در مسائل مباحث آن
تصنیف شریف بسیار است مجدد آنچه در تمامت مؤلفات فقها باشمال و دقیق او بیرون انصاف عرب را عجمانه تمام داده
در خاتمه کتاب حج کلام شیخ طوسی را در باب میقات حج نقل نموده گوید قال شیخنا ابو جعفر فی مسائل خلافه
میقات حج وهو بلد بالیمن غیر محرم ولا معروف یعنی سر زمین حج از قدم بیرون است
و در گروهی سید آنان نوعی باشد و نه کرده آنگاه گوید چون از بسیار تفتیش دانستم که این عبارت را تصحیف میخواند
و بجای جیم حاء مهمله ای آورد و چیزه و کلمه را لفظ واحد می پنداشت ولی سخت بخطا میرفت زیرا که حج با جیم
ثبت و نام بلدی است در خاتمه مذهبین چنانکه شیخ ابو جعفر گمان برده و نیز وی در وصف زینب بنت یوسف
خواهر حجاج ابن یوسف ثقفی گفته است

مررن بفخ رائحات عشیة ... یلبین للرحمن مؤتجرات

یعنی زینب با جماعت همراهان شبانگاهی ببیرمنزل وج عبوره داد و بر حالتی که جملگی بوظیفه تلبیه اشتغال داشتندی و ببذل صدقات خواستار یاداش بودندی گویند زینب ثقفیه بر آئین نذر بحج واجب ساخته بود که از طائف پیاده طریق حج سپارد و از آنجا تا مکه زیاده بر دو مرحله فاصله باشد زینب این مسافت را در مدت چهل روز طی نمود و موضع بطن وج منزل قرار داد و با آنکه تمام مسافت تا بدانموضع سیصد ذراع بیش نیست نمیری شاعر در این بیت که ثبت افتاد بدان واقعه اشارت نمود و انتهی و در باب زیارات آورده که در حایر مقدس علی بن الحسین الاکبر سلام الله علیه را باید زیارت نمود مادر او لیلی بنت ابی مرة بن عروة بن مسعود الثقفی باشد وی از آل ابیطالب نخستین کسی است که در یوم الطف بسعادت شهادت سبا در گشت قولدتش در عهد امارت عثمان افتاده از جد بزرگوارش امیر المؤمنین علی احادیث روایت نموده خداوندان سخن در ستایش وی اشعار آبدار پرداخته اند ابو عبیده و خلف الاحمر تصریح کرده اند که این ابیات فصیح در مدیح علی بن الحسین مقبول گفته شده

لم تر عین نظرت مثله ... من محتف یمشی ولا ناعل
یغلی نیء اللحم حتی اذا ... انضج لم یغل علی الآکل
کان اذا شبت له ناره ... یوقدها بالشرف الکامل
کیما یراها بائس مرمل ... او فرد حی لیس بالآهل
اعنی ابن لیلی ذا السدی والندی ... اعنی ابن بنت الحسب الفاضل
لا یؤثر الدنیا علی دینه ... ولا یبیع الحق بالباطل

یعنی هماناگاه از قامت جهانیان هیچ دیده مانند وی ندیده و بر اطعام مساکین و اکرام واردین چندان حریص و مولع است که پیوسته انواع لحوم و اطعمه با قیمتی گزاف و بهائی گران بخرد و در بازار مروت و مصرف میزبانی بسی ارزان بکار برد و همواره بر عادت اشراف عرب بخت نار قری بیفروزد تا مردم نیازمند از هر طرف باستان وی بشتابند و بر خوان نعمتش گرد آیند آنمدوح عظیم الشان فرزند لیلی باشد که خود خداوند جود و عطا و دست پرورد دایه حسب و شرافت هیچگاه دین بدنیا نگزیند و حق بباطل نفروشد شیخنا المفید در کتاب ارشاد بدین مذهب رفته که علی بن الحسین شهید علی اصغر است که فرزند ثقفیه بوده است و علی اکبر حضرت ابو محمد زین العابدین علیه السلام باشد که از ام ولدی مسماة بشاهزنان از دختران یزدجرد کسری پدید آمده ولی در اینباب کلام خداوندان خبرت که نسابین و اصحاب سیر و تواریخ و ارباب اخبار باشند بر عقیدت ثقفیه مقدم است زبیر بن بکار و بلاذری و مزنی و عمری و ابن قتیبه و ابن ابی الازهر و ابو الفرج و ابن جریر طبری و ابو حنیفه دینوری و جامع کتاب الزواجر والمواعظ و مصنف کتاب الفاخر که خود بعض شیخ ابو جعفر از اصحاب ما بوده و ابو علی بن همام مؤلف کتاب الانوار که هم از علمای امامیه معدود می شود همگی بلسان واحد اتفاق کرده اند که علی بن الحسین الاکبر همان است که در رکاب پدر فیض شهادت دریافت

سعید را در نظیر این سخن خطای دیگر افتاده در حق عبیدالله بن علی بن ابیطالب نوشته که او همراه برادر در ارض کربلا شهید گشت با آنکه
در کتب مغازی و اخبار بر سبیل تواتر مروی است که او در فتنهٔ مصعب بن زبیر از اصحاب و انصار وی بود و او را مختار
در قصبهٔ مذار بقتل آورد و ابن زبیر او در طعن با مختار گفت تو دعوی تشیع همی کنی و حب علی ابوطالب بزبان آوری پس
چرا زنده وی چگونه تیغ بر کشی و بر شهادتش اینگونه دلیری کنی مع القصه اینکه عبیدالله را از کربلا ارض مذار خطا و معروف است
دوم نظیر این خطا لغزش دیگری است که از سعید پدید آمده در نسب. در عباس بن علی آورده که او ام البنین دختر
حزام بن خالد بن دارم است و این سخن از راه خطا رانده چه عباس اکبر بن علی که سقا لقب بود و اهل انساب او را
ابوقربه نامند و او عبدالله بروز طف رایت خود بدست او سپرده مادرش ام البنین بنت حزام بن خالد بن ربیعه است
و این ربیعه برادر لبید شاعر بود پدر ایشان عامر بن کلاب بن ربیعة بن عامر بن صعصعه باشد پس نسب ام البنین
ببنی دارم نپیوندد و نجم شیخ ابوالفوز سویدی در کتاب سبائک الذهب فی معرفة قبائل العرب آورده که اولاد کلاب بن
ربیعه شش نفر بودند بدین شرح عبید و رواس و جعفر و عبدالله و ضباب و عامر و در ذیل و اثر ضباب نوشته
که نام وی معویه بوده و فعال جوشن بن الاعور قاتل حسین بن علی کرم الله وجهها و رضی الله عنهما از اعقاب اوست در این کلام
ابوالفوز را خبطی افتاده و یا از عبارت سقطی روی داده چه ذوالجوشن شریح قاتل حسین بن علی نبوده بلکه پسر وی
شمر بن ذی الجوشن بوده کار شنیع جرات نمود چنانکه این معنی در جمیع کتب مقاتل و تواریخ در شرح اخبار
ذی الجوشن و پسر او شمر مشروح است و بهر حال قرابت شمر بن ذی الجوشن با ابوالفضل بن علی از اینجا نیک بوضوح رسد
چه ذی الجوشن را نسب از جهت ضباب بن کلاب پیوندد و ابوالفضل علیه السلام نژاد بعامر بن کلاب رساند و از این روی
شمر بن ذی الجوشن چون بنگرد از جانب عبیدالله زیاد با ارض طف درآمد چنان سکالید که ام البنین را بحسب قرابت حقی گذارد
پس پیغام کرد و بی احتشام امام ابوعبدالله را نزدیک نژاد فرو برداشت که این چهار تن یعنی فرزندان خواهر ما کجایند
و از این ندا ابوالفضل با سه برادر اعیانی خویش جعفر و عبدالله و عثمان بوی بیرون آمدند شمر با ایشان گفت انتم یا بنی اختی آمنون
همشیره زادگان من در امان باشید ایشان گفتند لعنک الله ولعن امانک اتؤمننا وابن رسول الله لا امان له
یعنی خدا ترا و امان ترا از خود براند آیا در حق ما بذل امان کنی و از فرزند رسول دریغ داری آن شیران با وی سایر گشت و بجنگ
پسر سعد در پیوستند هم آنجا درسیس کردید ابن حبیب نسابه را در نسب عباس بن علی سلام الله علیه غلطی فاحش و غفلتی سخت افتاده
چه او در کتاب منمق عباس بن علی را در عداد ابناء الحبشیات از قریش معدود داشته و هم او مادر نسب محمد بن علی المعروف
بابن الحنفیه لغزشی بدیع و خطائی عجیب واقع شده چه محمد بن علی را در سلک ابناء السندیات از قریش منظوم آورده و بهر حال
آنچه شیخنا المفید در تعیین علی بن الحسین الشهید افادت نموده صحیح نباشد زنهار کس گمان نبرد که امامت زین العابدین
نه و بر شهادت برادر کهتر شهادت دهد زیرا که ما ولایت عهد و خلافت پدر را باکبر اولاد اختصاص ندهیم و جز بنص سابق
وی و نص امام سابق چیزی را مناط نشناسیم آری مذهب ما را چه نقص وارد آید از اینکه امام ما در میان فرزندان پدر از همگان
بزرگتر نباشد سیدنا امیرالمؤمنین علیه السلام اصغر اولاد ابیطالب بود و حضرت سجاد بروز طف بیست و سه سال داشت و از عمر شریف

حضرت امام ابوجعفر محمد الباقر ده آنحال سه سال و چند ماه گذشته بود نتیجه در خاتمه کتاب صیام گوید مقتل عمر بن الخطاب در شهر ذیحجه الحرام اتفاق افتاد یوم بیست و ششم جراحت یافت و در بیست و نهم درگذشت تاریخ اینواقعه گاهی بر بعضی از علما مشتبه میشود و چنین پندارند که این حادثه در نهم ربیع الاول بود و این قول باجماع مورخین و ارباب سیر مردود است شیخ بزرگوار محمد بن محمد بن النعمان الملقب بالمفید در کتاب خویش که آنرا کتاب التواریخ نامیده این نکته بر وجه تحقیق نگاشته و ما در این باب بهمین داستان آمده نتیجه یکی از سادات معاصرین بعضی از فتاوی نادره و اقوال شاذه ابن ادریس را که از جمیع فقهای شیعه و یا از اغلب علمای آن سلسله بدانها انفراد و اختیار وارد التقاط نموده و در ذیل شرح احوال وی مسطور داشته ما نیز محض اقتضای مقام و مناسبت محل چند فتوی از آنجمله مذکور داریم که گوید اگر کسی را چهار زن در حباله زوجیت باشد و از آن چهار یکی را مطلقه بائنه و مشخص و یرا تعیین ندارد و بنکاح نخستین تجدید فراش کند و از آن پیش که مطلقه را تعیین نماید خود از دنیا درگذرد و ولیا انکه پس از تعیین اشتباه و التباسی در معینه پدید گردد در این فرض ربع میراث و یا ثمن آن که علی التقدیر نصیب زوجه است باید بر چهار جزء مساوی منقسم شود یک جزء آن بالتمام زوجه خامسه را خواهد بود آنگاه در میان زوجات اربع چنانکه یکی از ایشان لا علی التعیین مطلقه است بایستی قرعه زد هرکدام را نام بقرعه معین گشت باید او را مطلقه واقعیه انگاشته از ترکات محروم داشت و آن سه ربع باقی را بدان سه کس باید اختصاص داد بهانه دلیل اینحکم روایتی است [illegible] که دیگر فقهای امامیه آن روایت را مردود شمارند و بر تقسیم سه جزء باقی در میان هر چهار زوجه فتوی دهند و گویند چون در سلک سند این حدیث نام علی بن فضال منظوم است بمضمون آن نتوان عمل نمود زیرا که علی بن فضال مذهب فطحیه داشته و در مسئله امامت از طریقه اثناعشریه بیرون بوده و دیگر از شواذ فتاوی وی آنکه گوید در وضو اگر کسی هر دو دست را از اطراف سر انگشتان آغاز شستن نماید و در مرفق بانجام رساند عبادتی صحیح و طهارتی مبیح بجای آورده چه در کتاب مجید جز فرمان شستن مزیدی بر عهده مکلفین ثابت نگشته و هر کس بدانصفت که اشارت رفت غسل یدین نماید البته امر غسیل را امتثال نموده بلی اینگونه شستن مکروه شدید و مرجوح اکید باشد و دیگر آنکه فقها انفاق زوجه دائمیه را وقتی بر زوج واجب دارند که بر لوازم هم بستری سر تمکین فرود آورد و هر وقت شوی را هوای خلوت و اندیشه تمتع در سر افتد در بذل نفس و امتثال فرمان درنگ نیارد و از شرایط استمتاع هیچ امتناع نجوید پس آن هم با این که تمکین نیارد و طریق نشوز گیرد از نفقات مقرر محروم ماند و همچنین معقوده که قدم بسر حد بلوغ ننهاده و هنوز در سن صغر باقی باشد و از نیروی هم آغوشی بر نشاید و ولی ویرا در باب کسوت و نفقات لسان مطالبت کوتاه باشد زیرا که حق مذکور در شرع بشرایط تمکین مشروط است ابن ادریس در خصوص صغیره از عموم فقها تخلف جسته گوید در شرع رسول حق انفاق بر طفل صغیره ثابت شده اگر کسی اینحکم را بزوجه بالغه اختصاص دادن خواهد بایستی دلیلی دیگر در بیانی جداگانه اقامت کند چه مگر بموجبی صحیح بتقلید مطلق نپردازیم و بتخصیص عام اقدام نیاریم و دیگر آنکه گوید معقوده را از آن پیش که زوج با او نزدیک شود روا نیست که تمکین خود را بتسلیم مهر معلق دارد الا آنکه زوج از ادای صداق و قضای مهر عاجز باشد و دیگر آنکه اگر کسی با صغیره خلوت گزیند و طریق مجامعت پیش گیرد و این عمل محظور موجب حرمت دائمی باعث تحریم ابدی نگردد

ابوداود سجستانی

۲۷۵

و دیگر آنکه گویند ناتاده هر چند خطا هر دخوی تشنیع کند و بطریق آتش حشریه رده و بادیاد او را در طلیعه ایام مانند کفار گرفت و نزد طایفه مرغوب اجتناب جست با تحلیه در تمام این فتاوی با جمهور فقها مخالفت ورزیده و راه تفرد پیموده و در آن سنه و فواد طلبه علم چنان مشهور است که ابن ادریس روزگار زندگانی متمتع نیافت از عهد جوانی توشه برنداشت از سنین عمرش قریب بیست و پنج سال بیش برنیامده بود که وحیت طراوت جمال و نضارت نهال سموم مرگ ناگهان بر زید و بهار شبابش تباه ساخت گویند این کوتهی رشته عمر و قصور زمان حیات را سبب آن شد که او نسبت بجد خود شیخ الطایفه ابوجعفر طوسی اسائه ادب نمود و در طی استدلالات ذهبیه حشمت آن فقیه بزرگ رعایت نکرد و پاس حرمت وی هیچ نگاه نداشت و در تضاعیف تصانیف خود چندان که وی از درخانه که برپسنده آمده رد و اعتراض و نقض و ابرام را بیرون حتنج شمار رد و اقل لجاج انگاشته و او را بایراد معارضتی نه لبا ادا و لفظ الشاب المترف یعنی جوان سرخود تعبیر آورده و بعد از آن لفظ وی را بعبارت عفی الله عنه دعا نموده و این تجربت ثابت شده که هر کس با اساتید و مشایخ رسوم تعظیم و آیین حرمت از دست بگذاشت و حقوق تعلیم و تربیت رعایت نکرده و با ایشان شد مردم بی ادب سخن راند در بخشش کار او را اقتضای محتوم در رسید و پیونه حیات ببرید اما این سخن در حق ابن ادریس فقه التحقیق استوار نیاید و از مشهورات لا اصل و مرویات مجهول معدود گردد زیرا که چون تاریخ ولادت وی بر سبیل تخمین سال تعالیش تعیین نماییم از آن روی که عمرش امتدادی لایق و زمانی قابل بدست آید علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار از خط شیخ شهید روایت کرده که ابن ادریس خود گفته بلغت الحلم سنة ثمان وخمسین وخمسمائة یعنی مرا دولت احتلام و هدایت تکلیف در سال پانصد و پنجاه و هشت هجری اتفاق افتاد و شیخ ابراهیم بن الکفعمی در رساله وفیات العلماء از پسر ابن ادریس نقل آورده که گفت توفی والدی محمد بن ادریس یوم الجمعة وقت الظهر ثامن عشر شوال سنة ثمان وتسعین وخمسمائة یعنی پدرم محمد بن ادریس بوقت زوال از روز آدینه هیجدهم شوال از سال پانصد و نود و هشت درگذشت پس این هنگام ابن ادریس را زمان زندگی علی التقریب تا پنجاه و پنج سال کشیده پس این سخن مشهور از حد صدق بدور است از مصنفات وی بزرگ کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی و کتاب تعلیقات التبیان و کتاب اجوبة المسائل نیز در کتب رجال و غیره نام برده‌اند با آنکه وی را در ایام حیات وفور تصانیف و کثرت تالیف تمهید آورده‌اند چنانکه در صدر ترجمت ابن عیسی اشارت رفت

ابوداود سلیمان بن الاشعث بن اسحق بن بشیر بن شداد بن عمرو بن عمران الازدی السجستانی

از علمای حفاظ حدیث و صاحب کتاب سنن است که یکی از صحاح ست اهل سنت و جماعت معدود است و شیخ ابو اسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقها او را در سلک اصحاب احمد بن حنبل منظوم داشته یاد می‌کند کان راسا فی الحدیث وراسا فی الفقه ذا جلالة وحرمة وصلاح وورع حتی کان یشبه بشیخه احمد بن حنبل ولادت وی در سال دویست و دو هجری اتفاق افتاده است و چون بسن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اقتباس کمالات را وجهه همت ساخت و بسیاری از بلاد را در طلب معالی و اکتساب فضایل سیر کرد و در هر بلدی مدتی رحل اقامت بیفکند در محضر علما مانند احمد بن حنبل و غیره تلمذ نمود و از مدرس اساتید فحولی چون احمد بن صالح و مسلم بن ابراهیم و احمد بن حمید از علم حدیث حظ وافی و بهره کامل گرفت یاقوت حموی گوید که احمد بن صالح چندان بزرگ بود که بصلاح و طهارت و تقوی آراسته بود که مجلسش ...

زاید

ابو داود سجستانی

مشاهدت نمودی آنها را از محضر خویش مزاحمت و ممانعت کردی و درباره ایشان از املاء احادیث و اخبار مضایقت نمودی و ابو داود را پسری بود که بیاض چهره‌اش از سواد خط رنگی نگرفته و آیینه عذارش از غبار موزنگی نیافته بود همی خواستی که آن فرزند را با افادات احمد بن صالح سعادتمند نماید و چون از رسم و آیین احمد بن صالح آگاه بود روزگاری در این اندیشه بسر میبرد و عاقبت الامر چاره کار را در آن دید که آن فرزند ساده را بتدبیر عملی ملتحی سازد پس قدری موی گرفت و آن را بصورت ریش درآورده با زنخ فرزند پیوند داد و از آن روی بصورت مردان نوخط شده با خویش بمحضر احمد بن صالح برد و بدان حیلت آن پدر و پسر یکچند در حوزه افادات احمد باستفادت بگذرانیدند و احادیث و آثار از وی فرا میگرفتند یکی از شاگردان احمد که صورت ماجری میدانست آن حیلت را بسمع استاد برسانید احمد بن صالح ابو داود را بخواند و با وی خطاب عتاب آمیز در میان آورد و گفت زیاده تعجب دارم که مانند تو کسی با مانند من کسی چگونه این معاملت روا داشته است ابو داود گفت ایها الشیخ در این کار بر من خرده مگیر و این جوان خرد سال را بدین سخنان میازار چه این پسر نیز سعادتمند در حضرت تو چندان از لآلی اخبار و آثار برچیده است که دیده مشایخ از آنها خیره ماند و خاطر استاد از آنها انبساط گیرد و هرگاه رخصت دهی در محضر تو مجلسی فراهم کنم که تو مشایخ و اساتید مشحون باشد و در همان محفل مقرر دارم که این جوان خرد سال با پیران سالخورده در علم حدیث مناظرت و مباحثت برخیزد تا بر خاطر عالی مکشوف افتد که ایشان را با این جوان تاب مقاومت نباشد ملتمس آن است که بعد از تشکیل این صورت و شهود این معنی مقرر دارند که او در سلک شاگردان مسلک آید و از ابواب سعادت علمی محروم نماند پس ابو داود مجلسی بیاراست مشایخ و اکابر حدیث را دعوت نمود و چون آرام گرفتند پسر را بجا دلت و بحث امر کرد و کار مناظرت بالا گرفت پس از مباحثات بسیار بر آن جماعت فائق آمد ولی با وجود آن احوال احمد از روایات خود چیزی بر او املا نکرد و از استمداد احادیث محروم ماند جز آنکه جزوی از روایات احمد فرا گرفته بود آنها مخزیه و مباهات مینمود گویند ابو داود از محدثین عراق و خراسان و شام و مصر و حرمین احادیث و اخبار زیاده استماع نمود و تمامت آن در صدف خاطر جای داد و این حکایت آورده که او در بدایت سن که در طلب احادیث کوشش و سعی مینمود روزی در مجلس استادی نشسته مسموعات خویش را مکتوب میکرد و یکی از حضار مجلس نیز در وی آمده گفت مرا اذن دهی تا از محبره تو کتابت کنم ابو داود در جواب گفت

مَنْ شَرَعَ فِي مَالِ أَخِيهِ بِالْاِسْتِئْذَانِ فَقَدِ اسْتَوْجَبَ بِالْحِشْمَةِ الْحِرْمَانَ

یعنی کسیکه در تصرف مال دوست و برادر دینی خود طلب اذن کند و اجازت خواهد و آیین خود را این قرار دهد همانا سزاوار آن است که صاحب مال از روی حشمت او را از آن مال محروم و بی بهره سازد بالجمله پس از چند سال بر فنون و علوم عموماً و در فن حدیث خصوصاً بر اماثل و اقران تفوق جست صیت فضل و دانشش در اقطار و امصار منتشر گردید ارباب تواریخ آورده اند هنگامی که در نزد احمد بن حنبل تلمذ مینمود کتاب سنن را تصنیف کرده بر احمد عرضه داشت ابن حنبل را از پسندیده آمده و بر او بسیار تحسین آورد و خود گوید کتاب سنن را از رسول الله پانصد هزار حدیث و از آنها چهار هزار و هشتصد حدیث صحیح و قریب بصحیح انتخاب کرده در کتاب سنن مندرج کردانیده‌ام و در هر امر از امور دینیه که مر انسان را لازم شود از آن روایات رفع احتیاج تواند نمود و از جمله منتخبات این چهار حدیث است حدیث اول إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ

یعنی اعمال بنیات منوط به نیت است و بدون قصد مقبول نیست دوم مِنْ حُسْنِ اِسْلامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ ما لا يَعْنِيه
یعنی از اموریکه به نیکی اسلام مرد دلالت کند آن است که هر چیز را که او را سودی و فایده نیست ترک نماید حدیث سیم لا یکون
المؤمن مؤمنا حتی یرضی لاخیه ما یرضی لنفسه یعنی مومن بحلیه ایمان آراسته نگردد مگر آنکه در حق
برادر دینی خود بخواهد آنچه را که درباره خود بدان رضا دهد حدیث چهارم حلال بین و حرام بین و شبهات
بین ذلک فمن ترک الشبهات نجی من المحرمات و من اخذ بالشبهات ارتکب المحرمات
فهلک من حیث لا یعلم حاصل معنی آنکه بسا شیء بسر کرده از بعضی را حلیت آشکار و برخی
حرمت هویداست و در ما بین آنها اموری است که حکم آنها شبهه است هر کس از جمیع شبهات اعراض کند از محرمات واقعیه
الهیه خود را نجات داده و هر کس که تمام آنها را مرتکب شود از روی جزم و یقین حرام واقعی را مرتکب شده پس از روی
جهل و نادانی خود را در ورطه هلاک انداخته است ابراهیم حربی گوید لما صنف ابو داود کتاب السنن الین
لابی داود الحدیث کما الین لداود الحدید یعنی چون ابو داود کتاب سنن را تالیف کرد مشکلات
احادیث و غوامض اخبار بروی چنان سازگار و سهل شد که داود را سختی و صلابت حدید مع الحجه کرامات عدیده
داوود دار السلام بغداد گردیده است و بعد از مسافرت بسیار در بصره توطن جسته و در آن بلده ساکن گردید یافعی
آورده وقتی سهل بن عبد الله تستری که از زهاد و صلحاء زمان معدود و خود صاحب کرامات است بعزم زیارت
ابو داود نهضت کرد چون بسرای ابو داود قدم نهاد ابو داود را اعلام کردند وی از جای خود برجسته و بدیدارش
شتافته در تعظیم و تجلیل سهل زیاده مبالغت کرد آنگاه سهل گفت ای ابو داود مرا بر تو حاجتی است گفت باز گوی
سهل گفت مطلب خود مکشوف نسازم تا آنکه در انجاح آن مع الامکان ملتزم شوی ابو داود گفت ای شیخ با قدرت
و امکان مضایقت نکنم سهل گفت مأمول من آن است زبان خود که بآن احادیث رسول الله به مردمان القا نموده
بیرون آری تا تقبیل کنم ابو داود ایجابا لما موله زبان خود را بیرون آورد و سهل بوسید در روز جمعه نیمه شوال از سنه
دویست و هفتاد و پنج یا هفتاد و سه یا هشتاد و دو در بصره وفات نمود و عبد الله بن عبد الواحد هاشمی بر وی نماز گزارد
نعش را بسپردند از کلمات او است الشهوة الخفیة حب الریاسة یعنی حب ریاست و سروری از شهوات
خفیه است و سجستانی منسوب است بسجستان که ولایت مشهوریست و معرب سیستان است و مشهور است و برخی آورده اند
که منسوب بسجستان یا سجستانه که قریه ایست از اعمال بصره یاقوت حموی در معجم البلدان گوید ابو الفضل محمد بن طاهر مقدسی گفت
از محمد بن ... شنیدم که میگفت امام ابو داود سجستانی منسوب بسجستان که قریه ایست نزدیک بصره
و از سجستان خراسان نیست یاقوت گوید این سخن از روی تحقیق استوار نباشد زیرا که ابو داود در زمان سیادت
و طفولیت در نیشابور بوده و در آن اوان مصاحبت اولاد اسحق بن راهویه در دبستان همی داشت نیز آورده اند که
او در سنین عمر کمتر از ده سال بود در نزد محمد بن اسلم طوسی استماع احادیث نمود و علاوه آنکه هیچیک از حفاظ
و ضابطین او را بغیر سجستان خراسان نسبت نداده اند

۲۴۱

ابو النجم بن ابی غالب بن فهد بن منصور بن وهب بن مالک

طبیبی فاضل و جامع علم و عمل است در طبقهٔ اطبای شامیین بحسن علاج و جودت معرفت در صناعات طبیه معروف و مشهور است
چنانکه در ترجمهٔ آن طبیب یگانه متقدمین اهل سیر بدینسان مسطور نموده اند كَانَ طَبِيباً مَشْهُوراً فِي زَمَانِهِ جَيِّدَ
الْمَعْرِفَةِ بِصِنَاعَةِ الطِّبِّ مَحْمُودَ الطَّرِيقَةِ فِيهَا مَشْكُورَ الْمُعَالَجَةِ ابن ابی اصیبعه خزرجی در تاریخ خویش از ابو النجم
نصرانی که در زمرهٔ اطبای عامل است حکایت کرده که پدر وی ابو غالب از اهالی حوران از قریه‌ای که از اعمال دمشق است بوده و روزگار خود را بفلاحت
میگذرانیده و ابو النجم در آن قریه تولد یافت چون بسن رشد و تمیز رسید آثار ذکاوت و آیات فطانت از وی ظاهر
گردید برهنمونی بعضی از اهل فضل او را بدمشق برده تا در نزد فضلای آن بلد بأخذ علوم ادبیه اشتغال ورزد و بعد از
تحصیل آن علوم بتحصیل صنایع طبیه راغب گشت در نزد اطبای دمشق جزء نظری و عملی آن علم را تحصیل نمود و پس متعهد علاج
بیماران گشته هر روزه در محضر وی جمعی که بامراض مختلفه مبتلا بودند حاضر گشته از حسن تدابیر و معالجات آن طبیب حاذق
صحت می یافتند آورده اند در آن زمان که وی بمعالجت عامه مشغول بود ملک ناصر صلاح الدین یوسف که اول ملوک آل
ایوب است در رجل یمنایش سوادی پدید گشت که اطبا موت عضو تشخیص دادند از اضمده و اطلیه و اصلاح مزاج آن فساد
صلاح تبدیل نیافت بالآخره اطبا حکم بر قطع نمودند سلطان و اقربای او از زیاده اندوه و وحشت روی آورده کار
باضطرار کشید از آنروی در هر مکان از طبیبی نشان میجستند بجهت معالجت حاضر می نمودند در آن بین ملازمان آستان پایهٔ حذاقت
وی را بعرض سلطان رسانیدند او را بحضور خویش خوانده استعلاج فرمود طبیب چون علامات بدید و سحنه را
بیک نظر نمود معروض داشت که آنچه را من علامات طبیه در مزاج ملک مشاهده مینمایم بر خلاف آن است که اطبا تشخیص
داده اند و علاج این عارضه بدون قطع زیاده سهل و آسان است ملک را از آن تقریر زیاده مسرت روی داد و مقرر داشت
که در علاج بدستور العمل وی رفتار نمایند ابو النجم بمعالجت همت برگماشت و بادویهٔ موضعیه و مصلحات مزاجیه پرداخت
بحدیکه گذشت که سلطان صلاح الدین را فساد پای بمعالجت وی باصلاح آمد و اثری از آن عارضه نماند و بشکرانهٔ
این موهبت مالی زیاده بر مساکین و فقرا التصدق کرد و آن طبیب حاذق را بانعام جزیل و تشریفات فاخر بنواخت و بطبابت
خویش اختصاصش داد و هم شهریهٔ کافی برایش معین داشت چون از آن طبیب ماهر چنان حذاقت فوق العاده که خود
مانند سحری بود بظهور رسید اطبای آن مملکت از وی سؤال نمودند چگونه بعد از دیدن ملک بأتأمل استنباط کردی
که آن مرض بدون قطع علاج پذیر است ابو النجم گفت چون بحضور ملک در آمدم از طرز تکلم و آن حالات که متعلق بحسیات
نفسانی است تشخیص دادم که مبداء را آفتی نیست چنانکه در سبب آن علت نوشته اند ورمی است در جوهر دماغ
و اختلال حالات دماغیه لازمهٔ اوست و هم در موضع رداءتی از ماده آن نیافتم از آنروی بحسن خاتمت این مرض حکم نمودم
اطبا بر حدس صائب و حذاقت وی آفرین و تحسین نمودند بالجمله آن طبیب یگانه همواره ملازمت آن پادشاه عادل
بسر میبرد و عمری براحت و آسایش میگذرانید نقل است که روزی در دمشق از بازار عطاران عبور مینمود شخصی را دید
که بر زمین افتاده و جمعی بر گرد وی گرد آمده اند و افسوس میخورند ابو النجم چون این حالت بدید سبب ازدحام و افتادن آن مرد را بپرسید

[illegible] طبیب بالین آن شخص برآمد از علامات
[illegible] حال وی جویا گشت معلوم شد که وقت
[illegible] چون ساعتی برگذشت اندک اندک بحرکت آمد
[illegible] بدن بر صواب رای آن طبیب
[illegible] واختلاف حالت موجب
[illegible] بدان مقام که پیشگاه ادراک
[illegible] داد و چون بمقام اصلی خویش برود
[illegible] افت واگر معالجت بدین طرز
[illegible] از وی شنیدند با قواعد طبیه آن
[illegible] دیگر رجوع در معالجت مرضی
[illegible] وهم در آنجا مدفون گردید و او از طبیب
[illegible] خویش درسه مجلد
[illegible] که اشارتی بر عقیدت اطبای
[illegible] یکباره در بدن انسان ظاهر
[illegible] از قوای حیوانی و نفسانی ارکان
[illegible] وحواس ظاهری و باطنی را خلل کلی
[illegible] از خون و سایر اخلاط و دیگر
[illegible] میرسد چون فزع و فرح و امثال ذلک
[illegible] که چون بدماغ رسد طریق ابهرا مسدود کرده
[illegible] در معالجت تعجیل ننماید در صورت مشابه و مساوی
[illegible] و متأخرین اطبا نزدیک است چنین مسطور
[illegible] و نقصان حس و حرکت را چنین دو انواع
[illegible] زیاد بر دماغ وارد آید بدان جهت
[illegible] خصوص دست
[illegible] واگر درجه آن از حد

[illegible]
[illegible]

ابوبکر خطیب

۲۵۱

ابوبکر احمد بن علی بن ثابت بن احمد بن مهدی بن ثابت البغدادی

صاحب تاریخ بغداد از علماء متبحرین و حفاظ محدثین است در نقل اخبار و روایت آثار و ضبط احادیث اوحد عصر و طرفهٔ روزگار بود و در معرفت رجال و انتقاد اسناد و حفظ اصول از جملهٔ فحول بشمار میرفت از صدق لسان و سعهٔ خلق و نبالت شأن نصیبی کامل داشت چنانکه ابن سمعانی ویرا بدینسان وصف نموده گوید ابوبکر الخطیب فی درجة القدماء من الحفاظ والائمة الکبار وکان علامة هذا العصر اکتسی به هذا الشأن غضارة وبهجة ونضارة وکان مهیباً وقوراً نبیلاً ثقة صدوقاً متحرّیاً حجّة فیما یصنفه ویقوله وینقله ویجمعه حسن النقل والخط کثیر الضبط قارئاً للحدیث فصیحاً وکان فی درجة الکمال والرتبة العلیا خلقاً وهیئة ومنظراً انتهی الیه معرفة الحدیث وحفظه وختم به الحفاظ

یعنی ابوبکر خطیب در وفور محفوظات و کثرت روایات بدرجهٔ تا حفاظ منتهی گشت و در فن حدیث علامهٔ عهد خویش گردید بوستان سنن رسول را بوجود وی خضرتی تازه و طراوتی بی اندازه حاصل آمد بنظارهٔ آن عالم جلیل هیبتی عظیم در دل پدید میگشت در رفتار بسی بوقار میرفت و در قدر بسی خطیر میزیست و در مراتب وثاقت و راستگوئی و مقامات تحقیق و صواب جوئی چندان مسلم بود که بقول و نقل و تصنیف وی اهل احتجاج میجستند محدثی خوش نقل و زیبا خط و نیک ضبط بود و عبارات روایات بلسانی فصیح قرائت میکرد و در طیب معاشرت و حسن هیئت و یمن منظر بهرهٔ تمام داشت علم حدیث بوی منتهی گشت و سلسلهٔ حفاظ بدو ختم شد ولادتش در یوم پنجشنبه بیست و چهارم جمادی الثانیه از سال سیصد و نود و دو هجری اتفاق افتاد و در دار السلام بغداد نشو و نما یافت چون مراحل طفولیت و صبی بپای بطالت و لعب در نوردید و بسر منزل تمیز و رشد قدم نهاد در مکتب آداب درآمد و بتعلم قرآن مجید شروع نمود در زمانی اندک این مرحله را که در مسافت کمالات اول منزل است باوجوه قراآت طی کرد و از پی تحصیل قوانین اعراب و اشتقاق دامن عزیمت برزد و در حوزهٔ شیخ ابواسحق ابراهیم بن عقیل بن حبیش القرشی که ویرا اکبر نحوی گفتندی درآمد و اساس عربیت نزد او محکم ساخت و قواعد اصول فقه در خدمت قاضی ابوالطیب طبری و شیخ ابوالحسین محاملی و جمعی دیگر استوار نمود و در سنهٔ چهارصد و سه که از مدت عمرش یازده سال پس گذشته بود باکتساب فن حدیث و خبر و اقتباس انوار سنت و اثر همت گماشت حلاوت آن صناعت شریف چنان با مذاق طبعش موافق آمد که در تحصیل آن لذت هر آسایش از یاد ببرد و تمام وقت خود در استملاء احادیث و آثار و حفظ اسانید و متون مستغرق ساخت چنانکه اگر برای انجام حاجتی و اصلاح امری از مجلس علم بیرون شدی از کثرت شوق و فرط ولوع جزوی از احادیث با خود حمل داده و در اثناء طریق بمطالعت و حفظ آن اشتغال نمودی شیخ جمال الدین ابوالفرج بن جوزی در کتاب منتظم گوید پس از آنکه ابوبکر خطیب مدتی از حفاظ و محدثین بغداد فنون آثار و انواع سنن فرا گرفت و از فواید افاضات علماء دار الخلافه مستغنی گشت برای تکمیل مقصود از بغداد مسافرت نمود و در هر دیار محدثی شایان صحبت در عزم حضورش درنگ نیاورد و در هر شهر نام شیخی شنید بمدرس افادتش تند بشتافت و مدتی در بصره بسر برد

و در روزگاری در نیشابور مقام گزید و چندی در اصفهان توقف نمود تا از طرق اجازات مشایخ و سلسلهٔ اسانید اساتید قوائم
روایات خود سخت محکم ساخت آنگاه به بغداد معاودت کرد و با دوستان دیرین تأکید مودت و تجدید عهد نمود و با اقارب
و خویشاوندان وظائف صلهٔ رحم انجام داد و دیگر باره بار ارتحال بربست و بر راحلهٔ سفر برنشست و راه شامات پیش گرفت
زمانی در قصبهٔ دمشق و اوانی در بلدهٔ صور مقیم گشت از عمر نسوی نقل است که گفت در جامع صور نزدیک ابوبکر خطیب حاضر بودم
مردی علوی بر او داخل شد که مقداری از دینار در آستین جامهٔ خود فراهم داشت و گفت یا ابابکر فلان مرد محتشم از اعیان
بلد ترا سلام رساند و گوید که این وجه مختصر در اصلاح پریشانی خویش مصروف دار ابوبکر گفت مرا با این دنانیر حاجت
نیست علوی گفت شاید این مال قلیل میداشتی آنگاه برخاسته آستین بجانب سجادهٔ ابوبکر بیفشاند و دینارها در سجادهٔ وی
بریخت و گفت این سیصد دینار است بردار و در مهمات خود بکار بر ابوبکر از مشاهدت آن عمل سخت برآشفت
و از شدت غضب آثار حمرت بر گونه‌اش نمودار شد از جای برجست گوشهٔ سجاده بگرفت و حرکت داد تمام آن
سیصد دینار پراکنده ساخت و از مسجد بیرون شتافت نسوی گوید علوی را از انجال انفعال بهم رسید و انهای
دنانیر از شکافهای حصیر برچید و مراجعت کرد آن روز در ابوبکر چنان استغناء طبع و عزت نفسی مشاهدت کردم که
تا حال در احدی نیافته‌ام و در مرد علوی باندازهٔ خذلان و خجلتی نگریستم که تا کنون در هیچکس ندیده‌ام مع القصه
ابوبکر در مدت اقامت صور گاه گاه بزیارت بیت المقدس رفته بر وظایف عبادات و آداب عتیه قیام مینمود و پس از
انجام اعمال ببلدهٔ صور معاودت میجست زمانیکه در آن مملکت توقف میداشت قافلهٔ حاج بدانجا عبور نمود ابوبکر را
هوای زیارت بیت الله در سر افتاده احرام حرم بربست و بسعادت آن موهبت عظمی مرزوق گشت چون از تکالیف
مقرره و مناسک معهوده فراغت یافت روزی بکنار چاه زمزم گذر کرد و از حدیث مبارک نبوی بیاد آورد
ماء زمزم لما شرب له یعنی آب زمزم برای هر حاجتی است که بنیت آن آشامیده گردد پس بکید و کف
از آن آب بیاشامید و سه حاجت از درگاه رب العزة مسئلت نمود نخست آنکه تاریخ بغداد جمع کرده آن را در
دار السلام رواج دهد دوم آنکه در جامع منصور املاء احادیث کند و درس اخبار گوید سیم آنکه پس از وفات در تربت
بشر حافی مدفون گردد و سعادت جوار آن مزار ویرا مرزوق افتد قضا را هر یک از این سه حاجت باجابت مقرون
گشت چنانکه یک یک در مقام خود اشارت رود در آن سال ابو عبدالله محمد بن سلامهٔ محدث بزیارت آمده بود ابوبکر
از آن خبر آگاه شده وجود آن استاد مغتنم شمرد و بحضورش فایز گشته خواستار املاء حدیث شد ابو عبدالله برخی
از اخبار شرع و آثار رسول برای او قرائت کرد و در روایت آنها ویرا اجازت بخشید هم در مکهٔ معظمه بر ام الکرام کریمه
بنت احمد بن محمد بن ابی حاتم مروزی که مجاورت حرم الهی اختیار نموده بود صحیح محمد بن اسمعیل بخاری قرائت کرد چون
مراتب تحصیل تکمیل نمود بموطن مألوف که دار الخلافه بغداد بود مراجعت کرد و در آن وقت حافظ مشارالیه در علم حدیث مرجع گردید و در
میان جماعت محدثین کسی هماورد او نمی‌شد چنانکه از ابن ماکولا منقول است که بغدادیین را پس از دارقطنی مانند
ابوبکر خطیب محدثی نیامد از قبیل ابن ماکولا بسیاری از علمای جمهور ابوبکر را مدح کرده‌اند ولی از محدثین و فقهاء خاصه

و برخی از سور غیض خامه در حق او کلمات قدح و تعریض بنظر رسیده چنانکه سید رضی الدین محمد بن طاوس که از موثقین امامیه است گفته ابوبکر خطیب از موالات اولاد رسول هیچ نصیب نداشت بلکه بغض و عداوت اولی القربی در خاطرش نهفته بود و جمال الدین ابوالفرج ابن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابوبکر در بدایت حال طریقهٔ احمد بن حنبل اختیار کرد ولی از آنجائیکه بارباب بدعت میلی در باطن بظهور میرسانید و از اصحاب او صدمات بسیار و زحمات فراوان میدید روی عقیدت از آن طریقت برتافت و مذهب شافعیه گرفت و در طی تصانیف خود در حق حنبلیان داد تعصب بداد و شعار انصاف از دست بگذاشت چنانکه در ترجمهٔ احمد بن حنبل وی را بسید المحدثین وصف کرده ولی از محمد بن ادریس شافعی بتاج الفقهاء عبارت آورده دربارهٔ احمد از القاب فقیه هیچ یاد ننموده و هر یک از مشاهیر اصحاب و معارف اتباع وی را مانند مهنا بن یحیی و ابوالحسن تیمی و ابوعبد الله بن بطه و ابوعلی بن المذاهب بموجبات طعن و تشنیع متهم ساخته همانا از او دو عیب بود فاحش که هر دو از اهل علم و رواة حدیث بس ناپسند است یکی آنکه بر عادت عوام محدثین در جرح و تعدیل رجال بتقریبات موهونه و اعتبارات ضعیف تمسک جستی و دیگر آنکه رونق بازار احمد بن حنبل و رواج مذهب او زیاده مکروه داشتی و در جرح عدول اصحاب و قدح ثقات تلامیذ وی از حد اعتدال تعدی نمودی از اسمعیل بن ابوالفضل توسی که محدثی صدوق و ثقه بود شنیدم که گفتی در سلسلهٔ حفاظ حدیث من سه کس را زیاده دشمن دارم که مردی بس شدید التعصب و قلیل الانصاف بودند یکی ابوعبد الله الحاکم و دیگر ابونعیم اصفهانی و سیمین ابوبکر خطیب است حافظ اسمعیل در این سخن حق بصیرت ادا نمود چه ابوعبد الله الحاکم مردی شیعی ظاهر التشیع بود و ابونعیم و ابوبکر متکلمین و اشاعره را بهمی منسوب داشتندی ا
خطیب در زمان اقامت دارالخلافه کتاب تاریخ بغداد که تصنیفی است نامدار در ده مجلد بپرداخت آنگاه لآلی آبدار آن صدف گرانبار در طبق افادت نهاده بمسامع ساکنان آن ملک تقدیم نمود تا آنکه جمیع مطویات آن مجموع سودمند مانند مرویات آن محدث بیمانند در آن بلد انتشار یافت و آنچه معمول دیرین و آرزوی قدیم وی بود از رواج و اشتهار آن کتاب بحصول پیوست آن تاریخ مشتمل است بر ترجمهٔ احوال علماء بغداد و تمام طبقات فقهاء و سلسلهٔ رجال حدیث و خداوندان فنون ادب و ارباب انواع کمال که در آنجا نمایش یافته اند و یا از مردم دیگر بلاد در آنجا سیاحت رفته اند نام و نسب و نوادر و کتب و مسانید و تلامیذ جمیع را من زمان بدو الاسلام الی اوان ختم آن کتاب بسلک بیان کشیده آن تصنیف بدیع چنان در مذاق افاضل مکانت قبول یافت که مانند ابوسعید سمعانی و محب الدین بن نجار و دیگران بر آن ذیلها نگاشتند و مجلدات افزودند و تراجم علماء دیگر سنوات بر اسلوب خطیب ترتیب داده بدان تاریخ ملحق ساختند یاقوت حموی گوید وقتی خطیب را جزوی از مسموعات و مرویات القائم بامرالله عباسی که خلیفه عهد بود بدست افتاد پس از مطالعت آن را برداشته بدرب خلافت شتافت و دخول بار خواست و گفت در حضرت خلیفه معروض آید که ابوبکر بآستان معلی حاضر آمده خواهد تا جزوی از علم حدیث بر امیرالمؤمنین قرائت کند چون این خبر بسمع قائم رسید گفت ابوبکر در نقل حدیث و روایت اخبار الیوم در عراق و شام بلکه در تمامت بلاد اسلام نظیر ندارد هرگز وی را بسماع مقروات و قرائت مسموعات من حاجت نیست همانا حاجتی دارد و حیا کانه که بیرون آن سکونه اندیشیده است گوئید خلیفه ترا پیغام رساند و گوید آنچه در مکنون سینه مستور نمودی

ابوبکر خطیب

۲۹۴

مکشوف دارد که مأمولست بی توسط وسائل قرین قبول است ابوبکر همینکه این سخن شنید گفت آدمی مرا از ترتیب این مقدمات
نتیجه دیگر منظور نبود عمری دراز در اکتساب فنون احادیث بسر برده ام و از آن صناعت شریف بسی فوائد غیر معدود
و شوارد غیر محصور از السنهٔ مشایخ و افواه اساتید فراهم نموده ام از تربیت نظر و توجه خاطر امیرالمؤمنین استمداد میکنم
تا اینهمه رنج بیهوده نگذارد و در ترویج و تائید من عنایتی مبذول دارد و رخصت دهد که در جامع منصور مجلس علمی منعقد سازم
و بنشر اخبار بپردازم چون مراتب بموقف عرض بر داشتند مسئول آن محدث بی‌بدیل بعز اجابت مقرون افتاد
پس ابوبکر در آن جامع عظیم محفل علم بیاراست و بساط تدریس بگسترد و منبر افادت بنهاد و بر عرشهٔ افاضت قرار گرفت
اهم استجابت این حاجت که یکی از مأمولات شاکانهٔ او بود بظهور رسید ابوبکر در دارالخلافه منصب خطابت یافت در اعیاد
و جمعات قرائت خطب بر عهده او حوالت رفت گویند تفویض این منصب را سبب آن شد که او را با وزیر رئیس الرؤسا
علی بن حسین بن محمد که بابن مسلمه معروف است ابواب مخالطت مفتوح گشت و در حضرت رئیس الرؤسا مکانت و تقرب
تمام یافت و چندان محل اعتماد و وثوق آمد که وزیر بوجود حافظ و قصاصین مقرر داشت که احادیث نبویه را بنظر ابوبکر
عرضه دارند هر حدیث که او اسناد و روایتش تصحیح نماید بر ملا حکایت کنند و آنچه را مردود و مجروح شمارد از نقل و قصاص آن
خاموش نشینند اتفاق را در آن ایام مردی از یهود بحضور وزیر در آمد و مکتوبی ابراز نمود که در خصوص اسقاط جزیه
از جهودان خیبر شرحی از حضرت رسول و صنادید اصحاب در آن مسطور بود و دعوی نمود که این عهدیست از رسول الله
که پس از انجام غزوه خیبر بر ساکنان آن اقلاع و یهودان آن حصون رحمت آورده و ایشان را بدین موهبت خاص امتیاز بخشیده
و از مقربان بارگاه رسالت و حاضران رکاب همایون جمعی را بدین معنی گواه گرفته که هر یک شهادت خویش بدست خود
ثبت نموده اند و خاتم نهاده اند اینک این ارقام عالیه از رشحات اقلام علی بن ابیطالب است و این خطوط دیگر از
دیگر یاران رسول باشد وزیر از شنیدن آن دعوی و دیدن آن وثیقه عظیم در حیرت شد و حل این عقده برای ابوبکر باز
گذارد و در اعتبار ورقه و صحت واقعه از او استفتا کرد ابوبکر لختی در خطوط و خواتم آن مکتوب غور نمود و زمانی در تفکر
و تأمل فرو شد آنگاه سر برداشت و گفت روزگار اقبال رئیس الرؤسا مستدام باد این مرد یهود در جعل این قرطاس
طریق تدلیس و التباس پیموده بر رسول و اصحاب از در تزویر و مکر بهتان آورده از همین شهود که نام گرامی ایشان در
این مکتوب ثبت افتاده دو گواه عادل بر وضع و جعل آن شهادت دهند نخست معاویة بن ابی سفیان دیگر سعد بن معاذ
اما شهادت معاویه از آن راه است که غزای خیبر در سال هفتم هجرت واقع شد و در تاریخ آن جهاد هنوز بر آئین شرک
باقی بود و در عام فتح مکه که سال هشتم هجری است بسعادت اسلام فائز گشت و اما شهادت سعد از آن روی باشد که او
در ایام احزاب که آنرا غزوة الخندق گویند وفات یافت و آن واقعه در سال پنجم هجری اتفاق افتاد پس در سال فتح خیبر
این دو کس هیچیک ملازم موکب نبوی نبوده اند و اینک نام هر دو در سلک شهود این ورقه منظوم است وزیر همینکه
این تقریر بشنید خاطر گرفته اش مانند غنچه بشکفت و گفت آفرینها بر تو باد ای ابابکر و علیک عین الله مرا از این مهم ناگهانی
خلاص دادی و حیلت این مخذول بدنهاد از من کفایت کردی رئیس الرؤسا از آن پس بر مراتب قرب و مقامات انس وی بیفزود

ازو

تا رشته منشور خطابت دار السلام بنام او صادر بود و از اینجا بلقب خطیبی اشتهار یافت آورده اند که او از مستفیدین
و شاگردان خویش زیاده رعایت میکرد و هر یک را مدد معاش و تدارکات تحصیل در خفا میرسانید از ابو زکریا
لغوی تبریزی نقل است که در زمان انتشار فضل و اشتهار علم ابو بکر بدار السلام داخل شدم و بدرس وی آمدم چون
حضور مجلس را باندیشه تکمیل ورای استفادت که مرا در خاطر بود موافق یافتم دامن خطیب از دست نگذاشتم و از
درسش پا نکشیدم هر بامداد در جمیع گروهی از ارباب اشتغال و طالبان کمال ملازم باب وی در جیبا و شدم و از تربیت وی
بهره ها یافتم و نکتها اندوختم مرا بدان وقت در مناره جامع بغداد منزل بود روزی در گوشه وثاق خود خزیده بودم و در کار
مطالعت بر کتاب داشتم که ناگاه دیدم حضرت استاد بمنزل من قدم نهاد بجستم و تکریم کردم و شرط پذیرائی بجای
آوردم همینکه قرار گرفت گفت من بزیارت تو همواره مشتاق بودم و بر ملاقات پیوسته عزیمت می گماشتم ولی انواع
ولی انواع عوائق پیشش می آمد و از این فیض واپس میماندم آنگاه از هر جا سخن راندیم تا رشته کلام بدین مقام کشید که خطیب گفت
تحفه برادران و هدیه دوستاران در لسان شارع مقدس بسی ممدوح و مستوجب آمده و روایات نبویه و کلمات حکمای
در آن باب بسبیل تواتر و استفاضت وارد شده من امتثال آن احادیث و آثار را قلیل تحفه برای تو هدیه آورده ام
تا آنرا در بهای قلم مصروف داری این بگفت و کاغذی پیچیده نزدیک من نهاد و از مجلس بیرون شد چون کاغذ بگشودم
پانصد درهم در میان آن موجود یافتم ابو زکریا گوید هم ابو بکر وقتی بر سیاق سابق بوثاق من در آمد و بکاغذی درج
دنانیر چند معادل آن دراهم بر بساط من نهاده گفت بدین وجه محقر کاغذی برای ثبت احادیث و ضبط اخبار فراهم کن
خطیب را از صناعت نظم و استقامت طبع نصیبی وافر بود و در ترکیب الفاظ و تلفیق معانی قدرتی کامل داشت
این اشعار نغز و ابیات عذب از نتایج خاطر اوست

لعمرك ما شجاني رسم دار — وقفت به ولا ذكر المغاني
ولا اثر الخيام اراق دمعي — لاجل تذكري عهد الغواني
ولا ملك الهوى يوما قيادي — ولا عاصيته فثنى عناني
عرفت فعاله بذوي التصابي — وما يلقون من ذل الهوان
فلم اطعمه فيّ وكم قتيل — له في الناس ما يحصى وعاني
طلبت اخا صحيح الود محضا — سليم الغيب مأمون اللسان
فلم اعرف من الاخوان الا — نفاقا في التباعد والتداني
وعالم دهرنا لا خير فيه — ترى صورا تروق بلا معاني
ووصف جميعهم هذا فما ان — اقول سوى فلان او فلان

یعنی بجان تو سوگند که من تا کنون دل بدام عشق نیفکنده ام و از دیدن آثار دیار و یاد آوردن کوی یاری اندوهگین نگشته ام
و بیاد روزگار وصال بر نشانه خیام دوستی نگریسته ام و هیچگاه فرمانگذار ملک عشق زمام اختیار مرا مالک نیامده و هر دم

ابو بکر خطیب

۴۶۳ ه

دور از عصیان با من در انداخت عنان ثبات خاطرم تافتن نتوانست چون کردار و رفتار آن در طهٔ شیفتگی نگریستم و از آنجا عطف برگشتگان بسیار و خستگان بیشمار گذر کردم اندیشهٔ هوا بخویشتن راه ندادم و رخش را طمع از خود بریدم و در میان طبقات مردمان دوستی خالص طلب کردم که او را محبتی از نقش دواعی و عیوب پیراسته و لسانی سطر از امانت و صدق آراسته باشد بسیار جستم و کم یافتم چه هر کس دعوی اخوت نمود و آهنگ با دیدهٔ اعتبار در وی تأمل کردم در دور و نزدیکش منافق یافتم علماء عصر و پیشوایان مردم را بچشم حقیقت نگریستم نشان خوبی در وی نهی و در هیچکدام ندیدم هر یک صورتی بدون معنی و ظاهری بر خلاف باطن بنظر رسید هر کدام را بمنوال وصف حال کنم و در هیچیک اتقا نیابم و کسی را شایستهٔ استثنا ندانم هم از اشعار اوست که در انقلابات دهر و تقلبات زمانه گفته

لا تغبطن اخا الدنیا بزخرفها ولا للذة وقت عجلت فرحا

فالدهر اسرع شیء فی تقلبه وفعله بین للخلق قد وضحا

کم شارب عسلا فیه منیته وکم تقلد سیفا من به ذبحا

یعنی زنهار بر اهل دنیا و بدان ثروت بدین زینت عاریت و زخارف چند روزه غبطه میاور و باین لذت اندک و سرور عاجل رشک مبر که گردون را شعبده‌های گوناگون و نیرنگهای رنگارنگ بسیار است و تقلبات سرای سپنجی در دیدهٔ ارباب نظر پوشیده و مستور نیست چه بسیار کس را شربت انگبینی نوشانید که زهر هلاکش در او آمیخته و چه بسیار بها در از علاقهٔ شمشیری حمایل ساخت که هم سرش بدان بریده گشت مع الجمله زمانی که نیران فتنهٔ ابو الحارث بساسیری در دار السلام بغداد آغاز اشتعال نهاد ابوبکر خطیب از دود آن آتش خانه‌سوز در بغداد زیستن نتوانست و خود را برای العین اسیر دست هلاک نگریست لاجرم آهنگ فرار اختیار نمود و از دیار کهن و موطن دیرین دست بکشید و پای در پیغولهٔ گمنامی نهاده خود را در زوایا و خفایای دیگر متواری ساخت و از آن گیر و دار و سیاسات ناهنجار که سایر علما و همکیشان او بدانها گرفتار گشتند نجات یافت توضیح این اجمال رمزی از آن آشوب عظیم که از اعاجیب وقایع روزگار است شرح دهیم و خلاصهٔ آن وقعه را بین الاختصار و الاطناب ضمیمهٔ این کتاب مستطاب داریم که در تراجم دیگر علما نیز مانند شیخ ابو جعفر طوسی و ابو عبد الله بن جلاب و قاضی القضاة دامغانی و غیرهم از این داستان کریه سبب نیست همانا ابو الحارث ارسلان بساسیری مملوک سوداگری بود از بازرگانان فسای فارس و او را بهاء الدوله عضد الدوله دیلمی ابتیاع نموده در سلک غلامان زر خرید خویش منظوم داشت چون آثار نبالت و علائم جلادت از وجنات احوال او هویدا بود ملوک بنی بویه در تربیت و تکمیل وی هرگونه عنایت و اهتمام مبذول داشتند تا آنکه بر حسب قابلیت سرشت و استعداد نهاد در سیاسات ملکی و تدابیر لشکرکشی بمقامی رسید که یکی از اکابر امرا و سرهنگان دار الخلافه محسوب گشت و از علو همت و فرط احتشام محسود اشراف گردید علی بن حسین بن محمد که او را ابن المسلمه گفتندی و از دیوان خلافت لقب رئیس الرؤسائی داشت و منصب وزارت القائم بامر الله چنانکه در خلال این شرح احوال اشارت رفت بوی مخصوص بود بر آن ثبات و شوکت بساسیری رشک برد و در میان وزیر و امیر غبار وحشت و نفور بالا گرفت تا رفته رفته کار بجائی کشید که بساسیری سر خودسری برداشت و پیمان طاعت خلیفه بشکست و از بغداد بسواد گریخت و بر آئین خارجیان آتش فساد بیفروخت و بسیار قریها بسوخت

وفزادان وستهابیه هرچند قائم بامر الله باستمالت کرد وتسکین نمود مفید نیفتاده بمی درطغیان وعصیان مبالغت کرد تا آنکه لشکر بابغداد وکشور را بگشود ورایت امارت چنان برافراشت که بر رؤس منابر عراق وغیر آن پس از القاب خلیفه نام او مذکور میگشت خلیفه درقلع وقمع وی یکباره از عساکر عرب مایوس گردیده ومناچار دفع اورا از سلطان طغرل بیک سلجوقی خواستار شد سلطان بموجب فرمان روی ببغداد نهاد چون این خبر بسمع بساسیری رسید سخت برخود بترسید وچنان اندیشید که مهم اوبی توسل بپادشاهی ذی شوکت وسلطانی قوی دست تمشی نگردد لاجرم بقصد ملازمت مستنصر بالله علوی از ملک عراق متوجه دیار مصر شد ودر ارض رحبه اقامت گزید مکنون ضمیر در مکتوبی درج نموده بجانب مستنصر ارسال کرد مستنصر از این معنی خوشوقت شده منشور ایالت رحبه وطغراء بنیابت خویش با خلعتی فاخر برای او فرستاد واورا نوید امداد دلخوش ساخت وباستیصال عباسیان تحریض نمود از آنسوی طغرل بیک با عدت وعدتی وافر بدار الخلافه درآمده جانب شرقی را مضرب خیام ساخت وخطیب درجمعه اول بعد از ستایش خلیفه طغرل بیک را ثنا گفت وبعد از وی ملک رحیم را که واپسین حکمرانی از بویهیان بود نام برد قضارا در آن ایام مابین اوباش بغداد وترکمانان سلجوقیه بوجهی که در کتب تواریخ مشروح است جنگی عظیم درپیوست واز لشکریان سلطان جماعتی مقتول وکثیری منهوب گشت وبسیاری از اردوی وی بتاراج رفت واو خود چنان گمان کرد که اینهمه شورش وفساد بتحریک واشاره ملک رحیم است وازین روی بر قتل وغارت دیالمه فرمان داد وملک رحیم را از خلیفه طلب کرد خلیفه هرچند رسل ورسائل درمیان انداخت وبیگناهی وبرائت ذمت ملک رحیم اظهار داشت مفید نیفتاد لاجرم ملک رحیم را با کسان خود همراه ساخته نزد طغرل بیک فرستاد همینکه چشم ترکمانان بایشان افتاد دست غارت ونهب دراز کرده رسول خلیفه وملک رحیم وهمراهان اورا یکباره تاراج کردند وطغرل بیک حکم نمود تا ملک رحیم را درحبس نگاهداشتند وکوکب دولت دیالمه یعنی درغروب رفت ودست تعدی باموال واثقال اتراک بگشودند رئیس الرؤسا که درمذهب تسنن بسیار متعصب مینمود ودر این باب برخلاف عمید الملک کندری وزیر طغرل بیک میرفت همینکه رایت دولت دیالمه را که شیعه آل رسول بودند سرنگون دید ودولت سلجوقیه را بس قوی حال یافت فرصت غنیمت شمرده عوام واراذل اهل سنت را بر تاراج مردم کرخ که تماما بر مذهب امامیه میرفتند ترغیب نمود وعلمهای سبز که شعار دیالمه بود از محله کرخ برکند ونصب رایات سیاه فرمان داد وکلمه حی علی خیر العمل را که شیعیان در نماز صبح می گفتند بعبارت الصلوة خیر من النوم بدل ساخت ودر جمیع مساجد ومشاهد آنجماعت که بطراز محمد وعلی خیر البشر من رضی فقد شکر ومن ابی فقد کفر مطرز بود این سطور بسترد وجماعتی از قصه خوانان ومداحان را امر کرد که بسر کوچهای کرخ فضائل خلفاء ثلاثه بآواز بلند بخوانند واین معنی تا مدتی وقت در المحل بوقوع پیوسته بود تیغ التعصب درقلع وقمع فرقه اثناعشریه که از ابتداء سلطنت بنی بویه در دیار عرب وسایر بلاد استیلا داشتند عزیمت گماشت خصوصا درباره متوطنان کرخ اهتمامی شدید آورد که همواره بروی تسلط داشتند ودر دیگر وقایع وفتن که درمیان شیعه وسنی می افتاد ورا آزار بسیار میرسانیدند چنانکه ابو عبد الله بن جلاب را که از کبار علماء امامیه بود در محله کرخ در باب الطاق می نشست مقتول ساخت ودر خانه شیخ ابو جعفر طوسی صاحب تهذیب واستبصار که در آن

فتنه عظیمی راه فراپیش گرفت و بجانب جزائر رفت آتش در انداخت و تمامی کتب وی بسوخت و کرسی تدریس آنفقیه را که بوقت تعلیم وافاضت بر آن قرار میگرفت بسوزانید و بر اینجمله قناعت کرده پای تجبر و تجری بدان پایه رسانید که دست نهب و غارت بمشهد امام موسی و محمد جواد علیهما السلام گشود و پس از تاراج آتش در آن روضه مقدسه بیفروخت و تربت جمعی از بنی بویه و وزراء آن سلسله و قبور چندکس از آل عباس مانند جعفر بن منصور و محمد امین و مادرش زبیده بسوخت و در مقابل این حرکات عوام شیعه نیز در برابر بدسنی از قبور ائمه و مقتدایان ایشان دست یافتند بسوزانیدند و وزیر بدگوهر را با اینهمه افعال شنیع و اعمال قبیح شعله کین افسرده گشت و چنان سگالید که تربت مبارک کاظمین سلام الله علیهما نبش کرده بدین منظور آن دو امام را بیرون آورده آنچه مقتضای رای سقیم و عقل ناقص خود بود اندر شان کنند ولی خداوند قهار چنان خصم دیرینش بساسیری را بدو مسلط ساخت که سزای آن اندیشه زشت و کیفر دیگر کردارهای شنیعش هم بدین سرای دریافت چه در این میانه ابراهیم ینال برادر سلطان طغرل بک راه طغیان گرفت و سلطان از پی دفع وی ملک عراق را بگذاشته جانب همدان رفت بساسیری بناگاه در بغداد درآمد و خلیفه بقریش بن بدران که در دولت آل مستنصر علوی با بساسیری همداستان بود پناه برد و رئیس الرؤسا با جمعی از وجوه اسیر و گرفتار گشت همینکه چشم بساسیری بدو افتاد گفت مرحبا بمدمر الدولة و مهلك الامم و مخرب البلاد و مبيد العباد رئیس الرؤسا گفت ایها الامیر اذا ملکت فاسجح و این سخن از امثال عرب است یعنی چون بر خصم چیره شدی او را ببخشای و از عصیانش درگذر بساسیری گفت چرا خود بموجب این کلام رفتار نکردی و بروزی که من غالب و قاهر بودی خانهای من بسوختی و اموالم غارت کردی و حریم از پرده درکشیدی با آنکه تو یکی از ارباب قلم و اهل دین و عدالت بشمار میرفتی من که مردی از خداوندان شمشیر و ترکی خون آشام باشم چگونه عفو کنم و از آنچه کردی چشم بپوشم پس فرمان داد تا او را تازیانه بسیار بکوفتند و بعذابهای گوناگون آزار دادند آنگاه اهالی کرخ را احضار داشته گفت از آنکه شما همواره از این دشمن اهل بیت رسول و خصم خاندان عصمت انواع اذیت و اهانت میافتید او را بشما سپردم تا آنگاه که یرلیغ خلیفه علوی درباب وی در رسد پس حکم داد تا دار الخلافه را تاراج کردند و چندان نفایس از جواهر آبدار و اثواب فاخره و اوانی زرین و ظروف سیمین بیرون آوردند که محاسب وهم از احصاء آن بعجز معترف بود و چون روزی چند بگذشت بر حسب حکم بساسیری رئیس الرؤسا را از حبس بیرون آورده بر زی مسخرگان جبه پشمینی بر قامتش راست کردند و کلاه نمد سرخی بر سرش نهاده واژگونه بر شتری بنشانیدند و در جمیع کوی و برزن بغداد بگردانیدند همینکه بمحله کرخش عبور دادند مردم آنجا بپاداش آن آزارها و ایذا که از وی کشیده بودند خیو در رویش می افکندند و هر گونه فحش و دشنام لب می گشودند و او در خلال این احوال آیه قل اللهم مالك الملك تؤتي الملك من تشاء الی آخر الآیه بی تلاوت می کرد چون از گردانیدنش فارغ شدند بساسیری حکم نمود تا پوست گاوی بر وی بپوشانیدند چنانکه شاخهای گاو بر دو طرف سر وی نمودار بود و بدانحالش بدار کشیدند مدتی معلق به بالای دار زنده بود و حرکات مضطربانه میکرد تا روحش مفارقت نمود و آن آرزوهای زشت بگور برد و آنگاه بساسیری هرگونه شکنج و رنج و هر قسم عقاب و عذاب درباره علما و قضاة دار السلام بکار برد قاضی القضاة ابو عبدالله دامغانی را به هزار دینار زر مصادره نمود و از او برای مستنصر بالله علوی بیعت گرفت و هم با جمعی دیگر از اعیان فقها و ارکان اشراف مانند ابو منصور بن یوسف و ابوالحسین بن الفرقی و گروهی از وجوه

ابوبکر خطیب

طریق مسانید و قیاسین عقیدت مستقر استوار ساخت چون ابوبکر خطیب از بیم شر فرار نموده بود بدو دست نیافت و او در آن فتنهٔ عظیم از بغداد بشام گریخت و چندی در دمشق اقامت جست و از آن پس بلدهٔ صور را اشتغال کرد و از آنجا بطرابلس رفت و از طرابلس جانب حلب گرفت و از آنجا دیگرباره به بغداد مراجعت نمود و از تاریخ خروج بساسیری از بغداد تا ورود خطیب بدانجا دوازده سال گذشته بود از آنکه بساسیری چنانکه شیخ عزالدین بن اثیر الجزری در کامل التواریخ آورده در چهارصد و پنجاه وارد بغداد شد و هم در آن سال از بغداد بیرون رفته بجانب شام شتافت در اثناء راه ناگاه خمارتکین طغرائی و سرایا بن منیع خفاجی با قومی از اهل بخدمت در رسیدند و بساسیری را بعد از حملات عظیم گرفته سرش بر داشته و بسلطان فرستادند و ابوالفتح بن ورام را با سه فرزند نورالدوله که از امراء وی بودند اسیر نمودند و ورود ابوبکر خطیب بدار السلام چنانکه شیخ جمال الدین بن جوزی در تاریخ منتظم آورده در چهارصد و شصت و دو بود و در این دوازده سال از همان فرار در اکناف مدن و اطراف بلدان بگذرانید و پس از مراجعت بغداد یکسال بیش زنده نماند در منتصف شهر رمضان از سال چهارصد و شصت و سه رنجور گشت و زیاده بر یکصد روز همی بیمار ماند چون املاک بسیار و ثروت فراوان داشت و از هیچ عقب و نسلی نبود که پس از وی آن ثروت را وارث برد لاجرم در مرض موت بموقف خلافت عریضه کرد که یا امیرالمؤمنین ترا دولت زندگانی پاینده باد همانا ساعت رفتن من نزدیک شده و منشور عزل عمر از صفحهٔ حال خویش همی خوانم در مدت حیات بسیار تلاش کردم و زیاده تکاپوی نمودم و بشتی از حطام زخرف بیندوختم اینک نام خود را در دایرهٔ گذشتگان می بینم حالی دارم بس مشوش و حالتی زیاده پریشان از آنکه بر عقب رحیل نه مرا فرزندی بدودمان باقی ماند و نه تباری بر بالین حاضر باشد و از ایراد جمیع میراث و ترکهٔ من بچنگ کارکنان خلافت رود و چون بیت المال مسلمین در آید از گوهر پاک خلیفه تمنی رود که اینجانب دم احادیث نبوی را رخصت بخشد تا تمام اموال را در حیات خود بطوع دلخواه در هر وجه بر و در هر گذر مصارف خیر تقسیم کند و بدان طرق که در اسطوره است سهیم باید خلیفه مکتوب او قرائت نمود و بر طبق مقصودش توقیع کرد که میراث خود در هر راه که خواهی بپراکند و کن پس ابوبکر تمام اموال و اثقال بر فقهاء و اصحاب حدیث متفرق ساخت و جمیع کتب خود بر مسلمین وقف نمود و تولیت آنها با ابوالفضل بن خیرون تفویض کرد و وصیت نمود که وی را در جوار مزار بشر حافی بخاک سپارند پس در روز دوشنبه بیست و هفتم شهر ذی الحجهٔ آن سال وفات یافت ابن خلکان گوید زیاده محل شگفت و حیرت است که ابوبکر خطیب صاحب تاریخ در زمان خود حافظ مشرق بود و ابن عبدالبر صاحب کتاب استیعاب حافظ مغرب اتفاقاً هر دو حافظ در یکسال وفات نمودند بالجمله جنازهٔ خطیب از منزلیکه در قرب مدرسهٔ نظامیه داشت حمل دادند بر حالتی که از فقهاء و اصحاب حدیث و عامهٔ خلق انبوهی عظیم در تشییعش ازدحام نموده بودند و از کسانی که جنازهٔ او بر دوش میکشیدند یکی ابواسحق شیرازی بود و در پیشاپیش جماعتی آواز برداشته بدین عبارت ندا میداد و میگفت هذا الذی کان یذب عن حدیث رسول الله هذا الذی کان ینفی الکذب عن حدیث رسول الله یعنی این است آنکس که حادثهٔ وضع و جعل از احادیث رسول دفع میداد و صافی آثار نبوی از درد اکاذیب و اختلاط حفظ میکرد و جمع انبوه جنازه را از کرخ عبور داده در جامع منصور بر زمین نهادند قاضی ابوالحسن مهتدی بر وی نماز گذارد و از آنجا بباب الحرب نقل دادند اتفاقاً احمد بن علی طرثیثی باشد قریب به مدفن بشر قبری برای خود حفر نموده بود و علی الدوام روزی یکبار در کنار آن قبر نشسته

تلاوت قرآن می نمود خواستند نعش خطیب را در آن قبر پرداخته دفن نمایند احمد زیاده امتناع جست و گفت این موضع را از روزگاری
دیر باز برای خود مهیا ساخته ام و سالهایی دراز کلام الله مجید در آن ختم نموده ام هرگز بدفن کسی در آن رضا ندهم ابو البرکات اسمعیل بن
ابوسعید صوفی گوید چون این خبر بسمع پدرم ابوسعید رسید احمد را بخواند و باوی گفت ای شیخ اگر علی الفرض شیخ خود در حیات بود
تو با ابوبکر خطیب برادر داخل میشدید آیا کدام یک از شما تقدم میجست یا شیخ بهم دوش نشستی احمد گفت حاشا که من در مجلس شیخ بالاتر از
ابوبکر نشستمی و بمقام شیخ از خطیب نزدیکتر جای گزیدمی ابوسعید گفت ای احمد مگر ندانی که اولیا را حد حیات با حال ممات یکسانست
همان شرط حرمت و پاس ادب که بوقت حیات آن دو شیخ بر خود لازم دانی هم اکنون باید بر حسب عقیدت منظور داری
اسمعیل گفت این سخن در خاطر احمد زیاده مؤثر افتاد و مسئول نقوم اجابت نمود پس خطیب را در آن تربت آورده دفن کرد و از آنجا بیت
دعای دیگر از حاجات شکانده او بظهور آمد بعضی از شعرا در وفات ابوبکر این شعر انشاد کرد

لازلت تدأب فی التاریخ مجتهدا — حتی رأیتک فی التاریخ مکتوبا

یعنی در فن تاریخ همی رنج بردی و پیوسته کوشش نمودی تا آنکه فوت خود در تاریخ مکتوب گشت و نامت در سلک وفیات منظوم آمد
اورا بقول ابن جوزی پنجاه و شش مصنف است که اسامی بسیاری از آنها شرح میرود کتاب تاریخ بغداد کتاب شرف اصحاب الحدیث
کتاب جامع الاخلاق الراوی وآداب السامع کتاب الکفایة فی معرفة اصول علم الروایة کتاب المتفق والمفترق کتاب السابق واللاحق
کتاب تلخیص المتشابه فی الرسم کتاب فی التلخیص کتاب فی الفصل والوصل کتاب المکمل فی بیان المهمل کتاب الفقیه والمتفقه
کتاب الدلائل والشواهد علی صحة العمل بالیمین والشاهد کتاب غنیة المقتبس فی تمیز الملتبس کتاب الاسماء المبهمه کتاب
الموضح اوهام الجمع والتفریق کتاب المؤتلف تکملة المختلف کتاب نهج الصواب فی ان التسمیة من جملة الکتاب کتاب الجهر بالبسمله کتاب
رافع الارتیاب فی المقلوب من الاسماء والالقاب کتاب القنوت کتاب التبیین لاسماء المدلسین کتاب من وافق کنیته
اسم ابیه کتاب من حدث فنسی کتاب روایة الآباء عن الابناء کتاب الرحله کتاب الرواة عن مالک بن انس کتاب الاحتجاج
للشافعی فیما اسند الیه والرد علی الطاعنین بجهلهم علیه کتاب التفصیل لمبهم المراسیل کتاب اقتضاء العلم العمل کتاب القول
فی علم النجوم کتاب روایات الصحابة والتابعین کتاب صلوة التسبیح کتاب مسند نعیم بن همام کتاب النهی عن صوم یوم الشک
کتاب الاجازه للمعدوم والمجهول کتاب البخلا کتاب روایات الستة من التابعین کتاب الطفیلیین کتاب التنبیه
والتوقیف علی فضائل الخریف یاقوت حموی در ترجمه صور در ذیل احوال ابوعبدالله صوری که از شیوخ ابوبکر است گوید
بعضی از علما را عقیدت آن است که چون صوری وفات یافت تمام کتب و مؤلفات او در نزد دخترش بود ابوبکر خطیب
آن کتب را از دختر صوری بخرید و تمام مصنفات خود را از کتب صوری اخذ نمود الا کتاب تاریخ بغداد که مطاوی و مضامین آن
بجمله از ابوبکر است و کس را هیچ در آن شرکت حاصل نیست

ابو الفرج النصرانی الطبیب الشامی

طبیبی ماهر و معالجی فائق بوده صاحب طبقات الاطبا او را در تعداد اطبای شامیین معدود داشته و در زمره افاضل
آن طبقه جلیله منظوم نموده چنانکه در ترجمه حال وی نگاشته است کان طبیبا فاضلا بصناعة الطب

بجم

ابو الفرج نصرانی

۲۵۶ ۱

جيّد المعرفة لها حسن العلاج اعلی تميّزا في زمانه نقل است در آن زمان که صلاح الدين
يوسف بوزارت العاضد بالله علوی قيام داشت آن طبيب حاذق در قاهره معزيه بصناعات طبيه و معالجات مرضی
اشتغال میورزید و از حسن حذاقت و جودت مهارت که در معالجات جمهور مرضی از وی بروز و ظهور نمود زیاده محل اعتماد عموم
مردم گردید و شهرتی تام ابراز و رجوع بیماران پدید گشت یکچند بر نیامد در حضرت صلاح الدين نیز بتوسط جمعی از ملازمان پایه
حذاقت و مایه مهارتش ظاهر و لایح گشت از آن پس بگاه عروض امراض و بروز سوء مزاج از وی استعلاج می نمود و در
هنگام تندرستی بتدابیر حفظ صحت آن طبیب مطمئن و مستظهر بود و چون دست قضا بساط خلافت علویان را در نوردید و
سلطان صلاح الدين در ممالک مصر و شام رایت حکمرانی برافراشت و بر مسند پادشاهی مستقل و مستقر گشت وی آن طبیب
مخصوص خویش گردانید و هر لحظه بر قدر و شانش می افزود و در اعزاز و اکرامش مبالغت مینمود بحدیکه در مجالس انس
برتبت معاشرت و موانست مخصوص شد و لحظه در حضور ملک غفلت و از کار و عمل خویش تغافل نمی ورزید و در آستان سلطنت
بلطف و عنایات جمیله و تشریفات جزیله سوار و از امثال خویش ممتاز و مستثنی بود بدانسان که هیچکس را آن رتبه و شان
حاصل نبود بر همین منوال در آن ملک روزگاری بآسایش و رفاه حال میگذرانید تا روزگار سلطنت و زمان عمر سلطان صلاح الدين
بسر آمد و زمام مهام ملک و سلطنت بکف اقتدار ملک عزیز در آمد آن طبیب را از مصر بخیال اقامت دمشق بدان ملک انتقال نمود
و چون ملک افضل که در فضل و کمال و فقاهت مقامی بلند داشت و در جودت کتابت بیهمتا بود آن زمان حکومت شام
متعلق بوی داشت و هم سیره و قانونش این بود که در تکریم و تعظیم ارباب دانش و فضل مراسم مبالغت بتقدیم میرسانید و نیز جمعی
از فضلا و اطبا در حضرتش اجتماع داشتند میل طبع آن طبیب را هم از آنرو خویش خوانده بمصاحبت و ملازمت خود بر گزید در موارد
احتیاج بتبدیل مزاج و استعلاج امراض بوی رجوع مینمود مقارن آنحال ملک افضل را با ملک عزیز برادر مهتر خود کار به پیکار
کشید و آن مملکت را از ملک افضل انتزاع نمود چنانکه در کتب تواریخ مضبوط است یکچند حکومت صرخد بوی رسید آخر الامر
ولایت سمیساط قسمتش گردید و تا انقضای عمر در آن شهر اساس حکمرانی برپای داشت و آن طبیب را هم چنان مصاحبت
و ملازمت ملک افضل بسر میبرد تا در سنه ششصد و ده بعلت ادراک در گذشت و هم بسمیساط مدفون گردید آن طبیب کامل را
در طب دو کتاب بوده یکی از آن در معالجات امراض راس است و در آن کتاب حبوب و شیافات و ایارجات را
بمناسبت آن مرض ترکیب کرده و موارد استعمال و قدر شربت هر یک را مینویسد و دیگر کتابی است که آنرا در حفظ صحت
پرداخته و در آن کتاب در تدبیر امزجه انسان برحسب اسنان گوید که حفظ صحت بدانسان که در کهول سزاوار است در اسنان
دیگر زیاده اهتمام ندارد چه قوت مزاج صبیان و مراهقین و شبان هر نوع ضرر و منافی از اعراض و امراض و غیره را از بدن
دفع مینماید و گوید چون امزجه کهول سرد و خشک است و نیز منتهی بسن شیخوخیت میشود و حرارت غریزیه آناً فآناً روی در نقصان است
باید اغذیه ایشان و نیز سایر تدابیر گرم و تر باشد و هم تنقیه خون نکنند خصوصاً بحجامت و ارسال علق چه ضرر آن در امزجه کهول
بیشتر از فصد است چه خون مرکب روح حیوانی است و در سن کهولت که قوی رو به نقصان است احتراز از آن اولی است
و بهترین تنقیه در امزجه کهول حقنهای معتدله و اشربه ملینه است و تحرز از اسهالات قویه و گوید بهترین تدابیر در مزاج کهول [illegible]

و نیز استحکام و شرط عادت و هم اغذیه لطیفه و اشربه موافقه نوشیدن و پیوسته طبع را نرم داشتن چه در امزجه کهول احتباس طبع باعث نزول و مورث حدوث شاورام است و نیز استعمال مدرات معتدله و دلکات معتدل و تریاق و استعمال روایح طیبه فرمودن و بعضی گویند بهترین تدابیر در حفظ امزجه کهول ریاضت است و افضل ریاضات کثرت مشی است و در امزجه که داغ تحمل مشی باشد از قبیل غذا دندان علت شقیق و علل اسافل اعضا برکوب نشستن احق و اولی است چون از مرض ادراک سخنی بمیان آمد از آنکه این مرض نادر الوقوع است و در نزد عموم مردم غیر مشهور در این مورد مختصراً اشارتی بدان مینمائیم تا هیئت آن مرض بر بینندگان واضح و آشکار گردد بباید دانست که نوعی از تنبار را اطبا ادراک گویند و تسمیه آنرا باسم لازم او نهاده اند چه ناگاه در مزاج این علت پدید گردد و حس و حرکت بر جای گذارد چنانکه آدمی بهر حالت باشد نشسته یا ایستاده و یا چشمها باز و یا بر هم نهاده بهمان حالت میماند و محل این علت اندر جزء موخر دماغ است و جزء موخر از دماغ اشرف اجزای دماغ است بسبب آنکه مبداء قوه حفظ و ارسال قوه لمسی و حرکات ارادیه است بسوی جمهور اعضای مرکبه و غیر مرکبه و سبب آن علت سده ایست که عارض میشود بجزء موخر از دماغ یعنی در بطن موخر از اقسام دماغ نه جوهر آن مبدا انچه روح نفسانی منبعث میشود و بسایر اعضا از اعصاب نابته از نخاع و اگر تعجیل در علاج آن نکنند اکثر آنست که منتقل بسکته خواهد شد و برئی از برای آن ظاهر نخواهد گردید و آن طبیب را در طب دو کتاب بوده یکی در معالجات امراض عین و دیگر در علاج آل

ابن جوزی ابو الفرج عبد الرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد بن علی بن عبید الله بن عبد الله بن حمادی بن احمد بن محمد بن جعفر الجوزی بن عبد الله بن قاسم بن النضر بن القاسم بن محمد بن عبد الله المحدث الفقیه

ملقب بجمال الدین است از مذاهب اربعه طریقه احمد بن حنبل داشته در زمان خود مقتدا و مروج آن مذهب بوده است ابن خلکان گوید

کان علامة عصره و امام وقته فی الحدیث و صناعة الوعظ یا سیوطی آورده

کان علامة عصره و امام وقته فی انواع العلوم من التفسیر و الحدیث و الفقه و الوعظ و السیر و التواریخ و الطب در زمان خلافت مسترشد و راشد و مقتفی و مستنجد و مستضیء را بپایان برده و بعضی از روزگار الناصر لدین الله را نیز ادراک کرده است ابن خلکان گوید مولد ابن جوزی علی التقریب در سال پانصد و هشت یا ده هجری بود و محب الدین نجار مورخ بغداد از ابن جوزی حکایت کند که گفت میلاد من از روی تحقیق معلوم نیست و لیکن مادرم خبر داد که در وفات پدرت که سال پانصد و چهارده اتفاق افتاده است از سنین عمرت سه سال گذشته بود و تعهد تو چون بسن رشد و تمیز رسید بتحصیل علوم و اکتساب معالی را پیشنهاد همت خود ساخته روزگاری بمباحث علوم و تدرب فنون بپرداخت در محضر ابو عبد الله خیاط و عبید الله بن محمد مقری و ابراهیم بن دینار نهروانی بقرائت قرآن اشتغال جست و کتاب معرب و سایر کتب ابو منصور جوالیقی را از ابو منصور بیاموخت و ابو بکر دینوری و احمد بن ابو المعالی حربی و حسن بن عبد الله سفر و گروهی دیگر را در فقه تلمذ نمود و مسند احمد بن حنبل را از مدرس محمد بن ناصر فرا گرفت و در تحصیل مناقب ابن حنبل و جامع ترمذی محضر ملک بن عبد الله بن ابی سهل را ملازم گردید و کتاب ذم الحسد ابراهیم حربی را بواسطه قرائت ابو الفضل بن ناصر از فاطمه

بر

بن حسین بن حسن فضلویه رازی استماع نمود و از سایر مشایخ که شرح اسامی هر یک از ایشان موجب اطناب میشود نیز استماع کرده است
و در فن وعظ مش در تمامت اقطار و امصار اشتهار یافت گویند از عهد صباوت همواره در مجالس وعاظ حاضر شدی و از ایشان
استفاضت نمودی و با وجود صغر سن در محضر ناس بمنبر ارتقا جستی و از نصایح و مواعظ سخن راندی خود گوید در سال پانصد و بیست
ابوالقاسم علی بن یعلی هروی واعظ وارد بغداد شد و من در آنسال چندان صغیر و خورد سال بودم که رفتار و حرکت بر من
سخت بود پس مرا در آغوش گرفته بمنبرش حمل دادند درباره من زیاده عطوفت آورد و جامه از لباسهای خود بر من بپوشانید
و فصولی از مواعظ بر من تلقین نمود و من در آن سن تمامت آنها در خاطر ضبط کردم بعد از مدتی که در آن بلد بزیست عزم
رحیل کرد و در روز ارتحال برای تودیع مردمان برنشست و قریب پنجاه هزار نفر بروی مجتمع شدند پس در آن جمع مرا بخواندند بمنبر برد
تا بمنبر صعود کردم و با حضور ذهنی از آنچه در خاطرم جای داده بودم نطقی کردم که مستحق تحسین و آفرین شدم بالجمله از آن پس بموعظت
اشتغال جست و مدتی بس دراز در مجالس ابوالحسن زاغونی دقایق خطابه و نکات وعظ بیاموخت و در تاریخ منتظم آورده که ابوالحسن
زاغونی را رسم و دیدن آن بود که روزها در جامع منصور قبل از نماز برای افادت و تدریس می‌نشست و پس از ادای فریضه
بموعظت برمیخاست و روزهای شنبه در باب بصره و نزد قبر معروف کرخی بنصایح کافیه و مطالب عالیه مشغول میشد در سنه پانصد
و بیست و هفت که ابوالحسن از این سرای فانی رحلت کرد باستصواب گروهی از افاضل و اماثل آن سرزمین ابوعلی را درسی را
در مقام او بداشتند تا خود بابقاء آن رسوم و احیاء آن علوم ملازمت جوید و چون من زیاده خورد سال بودم مردمان
مرا لایق آن منصب و قابل آن مطلب ندانسته آن مقام را از من مضایقت کردند پس از چندی روزی بمجلس وزیر شرف الدین
انوشیروان بن خالد کاشانی درآمدم فصل مشبعی از وعظ بروی القا نمودم مرا زیاده تحسین نمود و اذن داد که روزها در جامع
منصور بمنبر ارتقا جسته تکلم کنم در روز اول مجلسم از اکابر فقها مشحون بود و از آن پس در باب بصره و نهر معلی و نزد قبر معروف
تکلم مینمودم جمعیت بسیار در مجلسم حاضر میشدند مع القصه در عهد خلافت المسترشد بالله و الراشد بالله و المقتفی بامر الله
در زوایای خمول و گمنامی بسر میبردم و در نزد مقربان حضرت و محرمان خدمت از من نامی نبود و چون المقتفی بامر الله در گذشت
پسران فرزندش المستنجد بالله که بعد از وی خلیفه بود بساط تعزیت بگسترند و خود برسم مقرر سه روز در آن بزم عزا بنشست تا
مردمان بتعزیت و تسلیت در می آمدند پس مقرر کرد تا مرا حاضر کردند و کرسی بنهادند و بفرمود تا من بر فراز آن جای گرفتم
در آن سه روز بسخنان عبرت آمیز و نصایح تسلیت انگیز همی تکلم مینمودم و پس از انجام مراسم تعزیت بتشریفی فاخر مرا مفتخر فرمود
و مقرر کرد که روزها در جامع منصور بموعظت سخن گویم روز شنبه بیست و هشتم ربیع الثانی در مقام مقرر حاضر گشته بموعظت بنشستم
صیت سخن و آوازه وعظ من چندان منتشر گشت که در اندک زمان علی التقریب و التخمین پانزده هزار نفر باستماع مواعظ من
حاضر میشدند اتفاقا در آن زمان بدواعی نفسانیه گروهی داعیه بدعت و خلاف آغاز کردند و من بحمایت شرع قویم با ایشان
در مجالس عدیده بنزاع برخاستم باقامه براهین و حجج از فیض فضل الهی ایشان را ملزم کرده غالب آمدم در شب یکشنبه دوازدهم
جمادی الآخره از سنه پانصد و شصت هجریه با اصحاب خود در سطح بام خفته بودم در عالم رؤیا دیدم که خود در سرای وزیر عون الدین
یحیی بن هبیرة بن محمد بن هبیره حنبلی حاضرم و با او صحبت میگذرانم ناگاه مردی با حربه کوتاهی نمایان گشت و بمجلس در آمد

و پدرم گفت آن حربه را چنین در زیر فرود آورد و خون مانند فواره جوشش نمود و در آن اثنا انگشتری طلائی دیدم که بر زمین افتاده و را برداشتم
و همی منتظر بودم که خادمی در آید خاتم بروی تسلیم کنم در خلال آن احوال آشفته حال از خواب بیدار شدم و چون برا صحاب باز گفتم هنوز
قصه رؤیا بپایان نرسیده بود که مردی در آمد و گفت که وزیر وفات نمود و برخی که در پیشین در صحبت وزیر بودند زیاده انکار آوردند
چند لحظه نگذشت که آن خبر صحت پیوست از وقوع آن واقعه استفسار رفت گفتند دوش در هنگام سحر عارضه قی و تهوع بوی دست داد
نظر باعتقاد و اطمینان ابن رشاده طبیب را خواسته استعلاج نمود ابن رشاده نظر بخبث طینت دوائی بسم آمیخته بوی بپاشامانید
فی الحال در گذشت با تعجیل برخواسته بسرای وزیر در آمدم پسرش را چون نظر بر من افتاد گفت تغسیل وزیر با وجود تو بهیچکس را نشاید
بیجا با لمشوله تغسیل را مهیا گشتم و بغسل بپرداختم چون دستش برگرفتم که آب زیر بغلش فراگیرد خاتم طلائی که در دست داشت بر زمین افتاد
از مشاهدت آن حالت و تذکر رؤیا زیاده در تعجب شدم و نیز در منتظم گوید مرجان که یکی از خدام بزم خلافت بود بطریق شافعیه بسی
مولع و حریص بود و از روی تعصب همواره در اذیت و آزار حنابله کوشش میکرد و بسیار درباره من زیاده از دیگران مخاصمت و معادات
مینمود چنانچه بعد از فوت وزیر با من طریق خصومت پیمود و در حضرت خلافت از من بنمیمت کرد و سعایت برد و گفت بسیاری
از کتابهای وزیر بودیعت نزد ابن جوزی بوده است و اکنون بمقام انکار بر آمده آنهارا از خلیفه مخفی داشته خلیفه بر آن
قول وقعی ننهاده بلکه گفت آنچه گفتی محال میپندارم زیرا که او حکیم که از اهل ثروت و غنی بود بمرد و از او در نزد ابن جوزی بازده دینار
بماند ابن جوزی آنرا بهیچ نحو صرف نکرد و مارا از آن دنانیر آگاه ساخت مع القصه مرجان در تعصب بپایه بود که کنی را که وزیر
در کنار از برای حنابله بنا کرد و ابن طباخ حنبلی را با امامت آن مکان مقرر داشته بود بدون اذن خلیفه در انهدام و انعدام آن مکان
اقدام نمود و باخبار متواتره مرا خبر دادند که مرجان میگوید غرض کلی و مقصود اصلی آن است که اساس مذهب احمد بن
حنبل را چنان ویران کنم که از آن طریقه اسم و رسمی در صفحه روزگار نماند چون شعله آن تعصب زبانه کشید و آنچه بر زبان میراند
بوقوع همی پیوست اطفاء آن نار را از سحاب رحمت الهی درخواست کرده بفضل خدائی پناهیدم از لطف عمیم الهی چندی نگذشت
که مرجان درگذشت یکی از صلحا گوید پیش از فوت مرجان در عالم واقعه دیدم که دو نفر او را گرفته کشان کشانش میبردند
از صورت حال پرسیدم گفتند وی را بجانب دوزخ می برند سبب خواستم گفتند محض عداوت ابن جوزی است و چون المستنجد
انتقال نشاء کرد و خلافت بالمستضیء بنور الله رسید المستضی‌ء برسم مقرره سه روز عزای پدر نشست مردمان از هر گروه دسته دسته
به تهنیت و تسلیت می آمدند ابن جوزی را امر نمود هر روزه بر منبر ارتقا جسته بمواعظ شافیه و نصایح کافیه سخن کرد و روزیکه مستضی‌ء
جنازه پدر را بمرقد مقرر حمل دادی گروهی از علما را بمزید عنایت اختصاص داده نزد هر یک مصحفی برسم هدیت بفرستاد من جمله
مصحفی که در نهایت خوبی بود و نیز در نزد ابن جوزی ارسال کرد و در منتظم گوید که در بیست و دویم شهر محرم از سنه پانصد و شصت و هفت
هجریه بعرض مستضی‌ء رسانیدند از یمن اقبال و فر اجلال خلیفه نام عاضد علوی از صفحه خطبه برافتاد و در دیار مصریه خطبه و سکه
بنام مستضی‌ء ضیاء و فروغ یافت بعد از وصول این خبر ابوسعید بن ابی عصرون را که بشیر این واقعه بود بخلاع فاخره و مزید اختصاص
بنواخت و هم فرمود دار السلام را آذین کنند و مردمان بشادی بگذرانند از استماع این خبر اتباع بنی العباس زیاده
مسرور و اشیاع علویان بس ملول و غمگین شدند و من در آن عیش عید و جشن سعید تحفه بارگاه خلافت و ارمغان حضور مستضی‌ء را

نواخت

ابن جوزی واعظ

۲۶۹

بمولفی بدیع و مصنفی طریف صلاح دانسته کتاب المغتر علی مصر را تصنیف کرده از عرض خلافت بگذرانیدم زیاده مستحسن و مطبوع افتاد و بسی مورد الطاف و انعام آمدیم و هم او گوید در یکی از جمعات محمد طوسی واعظ در تاجیه منبر صعود نموده سخنها بر زبان راند منجمله آن که عبدالرحمن بن ملجم با وجود قتل امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب در عداد کفار معدود نباشد حضار از آن گفتار زشت یکباره از جای برخاسته بروی هجوم آور شدند و از منبر بزیر آوردند با آجر و سنگ و کلوخ او را در میان گرفتند واعظ فرار کرده خود را برای خویش رسانیده متحصن گردید روز دیگر که نوبت وعظ بنام او بود اصحابش بجایگاه مقرر گرد آمدند و برسم معهود منبرش را بگستردند مردمان اجتماع و ازدحام نموده سنگ و کلوخ بسیار و شیشهای نفت فراهم و آماده کرده که چون واعظ درآید سنگسارش کنند و جسدش بسوزانند واعظ از آن واقعه آگاه شده در پرده اختفا زیست و در آن مجمع حاضر نگردید ماجری بموقف خلافت رسانیدند توقیع بلیغ و حکم اکید بر منع وعاظ و نهی موعظت رقم شد و هم بر این منوال روزگاری بپایید تا آنکه خلیفه محض مصالح دینیه و مراسم ملکیه بر سه طایفه عاطفت آورده رخصت داد که سه نفر از زمره شافعیه و حنفیه و حنبلیه بموعظت بر منبر صعود کنند پس مرا از فرقه حنبلیه معین کرد و هم دو کس از شافعیه و حنفیه را مشخص داشتند تا بموعظت اشتغال جویند ولی جز این سه نفر احدی در موعظت ماذون نگردید و نیز گوید مرا رسم و دیدن این بود که هر روزه در منبر آیتی چند از کلام الله مجید میخواندم پس بتفسیر آن آیات و توضیح آن مشکلات پرداخته در تفسیر محکمات و متشابهات بسط مقال میکردم سالی چند بر این منوال میگذرانیدم و در روز شنبه هفدهم جمادی الآخره از سنه پانصد و هفتاد هجریه تفسیر بآخر رسید منت خدا را که نعمت این توفیق بر من ارزانی داشت و بدین موهبت مخصوصم فرمود چه گوش نشنیده از بدو نزول قرآن تا کنون واعظی در منبر کلام الله مجید را از فاتحه تا خاتمه بر خواند و حق تفاسیر را ادا کند و اکنون باعادت تفسیر مبادرت جسته اکثری از آیات شریفه را برخوانده و تفسیر نموده ام پروردگار ذوالقوة المتین قادر و توانا است که مرا باتمام مقصود و انجام مأمول توفیق بخشد در شهر رمضان از سنه پانصد و هفتاد و یک هجریه گروهی از روافض سب صحابه کبار بستند و درباره ایشان ناسزا و ناروا لب گشودند صاحب مخزن وقایع را بعرایض و ذرایع بعرض حضور خلیفه برسانید و از عواقب سوء که آن امر را مقصود بود زیاده سخن راند صلاح وقت را در آن دید که از طرف خلافت جانب ابن جوزی را رعایت و حمایت کرده تا در اطفاء نائره فساد و اصلاح عباد سعی بلیغ مرعی دارد پس خلیفه باستصواب صاحب مخزن یرلیغی بلیغ و فرمانی محکم نوشت ایما بر آنکه ابن جوزی بهر نوع که صلاح داند رفع فساد را اقدام نماید ابن جوزی گوید بعد از وصول فرمان و حصول اطلاع در جامع بمنبر برآمدم و مردمانرا گفتم که گفتار ناهنجار و اقوال زشت را که روافض با صحابه کبار و خلفای راشدین بمیان آورده اند بسمع امیرالمؤمنین رسید بر من مقرر داشته که هر کس ناسزا گوید سزایش در کنارش نهم اینک عموم مستمعین را اعلام کنند بر حسب حکم خلیفه بایستی مواظبت و مراقبت جویند تا آنکه هر یک از عوام و خواص بر آن کردار ناپسند اقدام کند و از آن گفتار ناهنجار کلامی گوید مرا آگاه سازید تا سزای عوام و پیران بسازم و بحبس مؤید ایشان را بنشانم و خواص را بمنع موعظت و نفی بلد سیاست نمایم بعد از شیوع آن خبر و انتشار این اعلام و اعلان روافض از گفتار لب فرو بستند و در روز شنبه بیست و نهم رمضان از سال پانصد و هفتاد و چهار صاحب مخزن محفلی مرتب داشته گروهی از فقها و فضلا و اکابر

ابن جوزی واعظ

واعاظم را دعوت کرد و در آن مجلس گرد آمدند و از هر جا سخن بیان داشتند در آن اثنا رشتهٔ سخن بجائی پیوست که ابن بغدادی فقیه گفت
چون عایشه با امیر المؤمنین علی بن ابیطالب آغاز خصومت و خلاف کرده لاجرم در زمرهٔ بغاة و خوارج خواهد بود صاحب مخزن
برآشفت و گفت فی الحال او را از مجلس کشیده بمحبس بردند و چند کس برگماشت تا او را در بند نگاه دارند پس صورت مجلس
بخلیفه نگاشت تا دیب و تعزیرش توقیع در رسید پس صاحب مخزن فقها را حاضر ساخته با ایشان در میان آورد که هرگاه
چنین قائل بر خطای خود اعتراف آورد آیا تعزیرش ساقط تواند بود و ابن بغدادی تن بخطای خویش نداده و سعی بر اثبات
دعوی خود براهین و حجج اقامت مینمود و حاضران در نقض و رد آن سخن بپرداختند ابن جوزی گوید من گفتم چنین شخص در چنان خطا
معذور هست چه او را در اخبار و سیر معرفت و تتبعی نیست پنداشته است که عایشه خود مشعل فتنه و فساد بوده و خود محض خصومت
با علی مرتضی آغاز مخالفت کرد و در این عقیدت بخطا رفته و ندانسته که سفهای غیر یقین نایرهٔ حرب جمل ساختند و عایشه را هیچوجه
در آن امر مداخلت نبوده اگر او را در اخبار و آثار تدرب و تتبع می بود با او هم عقیدت میبودیم الغرض تعزیر چنین شخص این است
که در محضر جماعت بر خطای خود اقرار کند و از عقیدت خویش درگذرد و چون چنین کند بایستی از جرمش اغماض نموده
دست از تعزیرش بدارند چون مقالات من بسمع خلیفه رسید زیاده پسندیده افتاد بفرمود که آنچه ابن جوزی
بر آن فتوی داد معمول دارند و هم او را ملتزم نموده که پس بر چنان قول شنیع معاودت ننماید و اگر چنین کند او را پای
دهند در روز پنجشنبه نهم رجب از سنه پانصد و هفتاد و چهار المستضئ بجلیگه در استماع مواعظ نشستی قرار گرفت و من بر رسم مقرر
بر فراز منبر جای گرفتم بمواعظ و نصایح لب گشودم و خلیفه از منظره بر من نظر میکرد و سخنانم می شنید پس طریق موعظت
و نصیحت پیش گرفته چنانچه باید و شاید سخن گفتم و در مواعظ امیر المؤمنین رشتهٔ کلام بجائی پیوست که داستان رشید و شیبان
مناسب آمد گفتم وقتی از اوقات هرون الرشید شیبان را که از اجله وعاظ بود بخواند و بفرمود مرا موعظتی کن گفت
یا امیر المؤمنین کسی که در دنیا بیمناکت کند تا در آخرت ایمن بشوی بهتر از کسی است که در دنیا نویدت دهد تا در حقیقت بیمناک باشی
رشید گفت این مختصر را مطول کن و این مجمل را مفصل نما گفت آن کسیکه از عقبات و احوال قیامت ترا خائف سازد
و گوید خوف و خشیت الهی پیشه خود ساز نتیجه آنکه در روز فزع اکبر ترا موقف بیاورند و از برای حساب بپا دارند و از آن رفتار
و کردار که با رعایا داشته مؤاخذت کنند و اعمال ترا بمیزان عدل بسنجند و سزای گناهانت را در کنارت نهند چنین کس ترا
ناصحتر و نیکوتر است از کسی که برای ترضیه خاطر و خشنودی تو بترهات و اکاذیب لب گشاید و گوید خداوند بخشایش
اقارب و خویشاوندان و منتسبین رسول الله را بر معاصی مؤاخذت نکند و ایشان را در معرض حساب نیاورد رشید
چون این کلمات بشنید از خوف و بیم چندان بگریست که حاضران بر حالش رقت آوردند ابن جوزی گوید آنگاه بجانب
المستضئ بالله متوجه شده گفتم یا امیر المؤمنین اگر مصابیح راحت سوز و مواعظ عبرت آموز که در خاطر دارم باز گویم
بر خود خائف و هراسان باشم و هرگاه خاموش نشسته لب فرو بندم بر عاقبت امر خلیفه بیمناک و ترسان گردم و
باقتضای محبت خیر و صلاح خلیفه بر رعایت احوال خود اختیار کرده شرط موعظت بجای آرم و حق نصیحت ادا کنم
و از هیچ پند بپرداختم بعد از انجام آن امر و اتمام آن سخنان از منبر بزیر آمده بسرای رفتم اسم او گوید در یوم عاشورا

فی

ابن جوزی واعظ

۲۶۷

تحت منظره در باب البدر بر منبر رفته تکلم کردم و گفتم بر گاه مسند خلافت حاضر بوده معروض میداشتم که یا امیرالمؤمنین خداوند عزّ اسمه بالحکمة غنی بالذات هست و اصلاً بتو محتاج نیست ترا خوشنود خواسته و از هر نعمت ترا و نخوش داشته هست خوشتر آنکه تو هم که سراپا احتیاجی و در هر چیز باو نیازمندی رضای او را از دست مداده قدر این همه نعمت شناسی و در شکر و سپاس از انبیاء و صلحا افزون باشی چنانکه تم بر امیرالمؤمنین زیاده مؤثر افتاد و پس از انقضاء مجلس صدقات بسیار بر فقراء و مساکین انفاق کرد و محبوسین را از قید و بند آزاد نمود یافعی حکایت کند که وقتی مستضیء بالله خلیفه بر محاسبی از محاسبین خود سخت غضب کرد و بر آن عزیمت شد که او را در قید شکنج و عذاب آورد آن شخص از مکنون خاطر خلیفه مستحضر گردید از دار السلام فرار کرده در زاویه اختفا متخفی گشت گماشتگان مستضیء بالله هر چند او را طلب کردند نیافتند صورت ماجری بعرض رسانیدند خلیفه از این زیاده خشمگین گردید فرمان داد تا برادرش را گرفته مصادرت و بی اعتدالی مبلغ خطیری از او گرفتند و رها کردند پس آن شخص که خود بجای برادر غرامت داده بود نزد ابن جوزی آمده بشرح ماجری تکلم کرد و از ظلم اخذ غرامت تظلم نمود ابن جوزی گفت چون مجلس وعظ تشکیل یابد تو نیز در آن مجلس حاضر شو و چون از موعظت فراغت یابم برخیز و در اثناء که سازم در آنحال کلماتی بمیان آرم شاید بدان سبب خلیفه بر تو رقت آورد و برد اموال فرمان دهد روز دیگر ابن جوزی بر منبر آمد بعادت مستمره بموعظت پرداخت و خلیفه نیز برسم مقرر در وراء پرده حاضر بود چون موعظت بپایان رسانید آن شخص متظلم بپای خواست ابن جوزی چون او را بدید در مقام تعریض برآمد و گفت که چنین کس را مؤاخذت روا نیست و آنچه بظلم و عدوان از وی گرفته اند بایستی بدو مسترد دارند اکنون بر خلیفه لازم هست که بفرماید آنچه ماخوذ داشته اند بوی باز رسانند

پس این ابیات انشاد کرد

فقیهٌ ثمّ اخبرنی باسنادِ ۔۔۔ بذنب الطرف لِمْ تَلِفَ الفؤادُ

وایّ قضیةٍ حکمت اذا ما ۔۔۔ جنی زیدٌ به عمروٌ یُقادُ

یعاد حدیثکم فیزید حسنا ۔۔۔ وقد یُستحسن الشیء المُعادُ

حاصل معنی آنکه ای ساده دل آرام کبر و مرا از سر این بی اعتدالی آگاه ساز که از چه روی بگناه دیدگان دلرا در قیدها کشانی این داوری نتیجه کدام قضیه هست که بر جنایت زید عمرو را قصاص کنند حدیث دوست هر چه مکرر شود و اعادت پذیرد در مسمع عاشقان نیکوتر و خوبتر آید چه بسا اشیاء نیز باشد که در نظر مستحسن و پسندیده آید چون ابیات مسموع خلیفه شد زیاده مطبوع آمد از وراء ستر حکم داد که اموال او را بوی بسپارند مع القصه صاحب کامل التواریخ گوید ابو الفرج بن جوزی را رسم چنین بود که در حق مشایخ و اکابر زبان طعن و قدح گشودی و همواره بر افاضل و اماثل تشنیع و انکار آوردی و ایشان را از جراحات لسان آزرده خاطر ساختی و خود نیز بجنایت لسان آزارها یافته و شکنجها دیده است و روزگارها در قید و حبس بوده است چنانچه یافعی در شرح حوادث سال پانصد و نود و پنج هجری از ذهبی حکایت کند که در این سال ابو الفرج بن جوزی را بعد از پنجسال قید و بند از شداید حبس خلاص و از محبس واسط رها شد و مردمان ملاقاتش کردند یافعی گوید ذهبی سبب حبس را بیان نکرده است ولی من خود از موثقین استماع نمودم که سببش آن بود

ابن جوزی واعظ

۲۶۸

که در باب محیی الدین عبدالقادر جیلانی سخنان ناشایست لب می گشود و خاطرش از طعن و طنز بهی رنجه میداشت از ایزدی
روزگاری او را در محبس داشتند بالجمله ابن جوزی در خورده گیری و نقیصه جوئی بر خورد و کلان اتقانی نکرد چنانکه در مطاعن
ابو حامد غزالی فصل مشبعی آورده است در شرح حوادث سنه پانصد و پنج هجریه که سال وفات غزالی است
پس از شرح احوال او گوید که ابو حامد را کتابیست موسوم باحیاء العلوم و در آن کتاب قانون فقه و اساس شرع
از دست بداده و طریقه و رسوم صوفیه مسلوک داشته چنانچه در مقام ارشاد و تعلیم مسترشدین حکایت کند که مردی ریاضات
و مجاهدات نفسانیه را وجه همت ساخته بود روزی بحمام درآمد در هنگام خروج جامه های شخصی را بسرقت برداشت
و در زیر لباسهای خود بپوشید و آهنگ بیرون شدن کرد مردی از اهل حمام از آن کردار زشت مستحضر گردید مردم را
آگهی داد و فی الحال او را دستگیر کرده جامها از وی باز گرفتند و از ایزدی بدنام ما بین خاص و عام اشتهار یافت و از
ملامتها و سرزنشها که از خلق دیدی و شنیدی بمقامات عالیه ارتقا جست ابن جوزی گوید هر دانا میداند که ذکر
امثال این حکایات در مقام ارشاد مستهجن است و بایستی چنین سارقی که در چنان محل جرأت سرقت ورزید دست قطع
عبرت دیگران نمایند و نیز مسلم را شایسته نیست که مصدر فعلی شنیع شود تا بدان سبب مردمان در حق او سخنان زشت
گویند از ایزدی خود را در گناهان و معاصی افکند و نظایر اینگونه حکایات در آن کتاب بسیار است که ذکر آنها
مناسب مقام نیست من خود تمام اغلاط و اوهام این کتاب را التقاط نموده در یک مجموعه بپرداختم و آنرا باعلام
الاحیاء و باغلاط الاحیاء نام نهاده ام و هم در کتاب تلبیس ابلیس بر بعضی از آنها اشارت کرده ام ابن جوزی گوید
ابو حامد غزالی از قلت تتبع و عدم تشبع معرفتی تام و بصیرتی کامل در احادیث و اخبار نداشته و صحیح را از سقیم و ضعیف را
از موثق نمیشناخته از ایزدی در مؤلفات خود کثیری از اخبار موضوعه و بسیاری از احادیث مجعوله ایراد کرده
و محل اعتماد خویش دانسته مؤید آنکه کتابی بنام المستظهر بالله عباسی تالیف کرده و در آن کتاب بر فرقه باطنیه بسی
اعتراضات و ایرادات وارد نموده و در آخر آن کتاب شمه از مواعظ خلفا ذکر کرده من جمله گوید وقتی سلیمان بن
عبدالملک نزد ابی حازم پیغام داد که از افطار مخصوص خود ما را چیزی بفرست ابو حازم قدری از سبوس بو داده
که محض افطار خویش مهیا کرده بود برای سلیمان بفرستاد و چون سلیمان سه روز روزه داشت و در روز سیم
بدان سبوس روزه بگشود و در همان شب با همخوابه خویش مباشرت جست از آن لقمه حلال نطفه عبدالعزیز بسته
و چون عبدالعزیز بوجود آمد و از سن طفولیت و صباوت بگذشت و مراهق شد زنی اختیار کرد و عمر از وی
متولد گشت ابن جوزی گوید این روایت که ابو حامد آورده است از منهج صواب بیرون است چه عمر پسر عم سلیمانست
نه پسرزاده سلیمان و آنکس که نقاد اخبار و صراف احادیث است با مثال این روایات هرگز لب نگشاید
و آنها را محل اعتماد نشناسد مستور نماند از جمله انکارها که ابن جوزی در محل و موقع ایراد کرده است قدح
و اعتراضاتی است که بر عبدالمغیث وارد آورده و تفصیل این اجمال آنکه عبدالمغیث بن زهیر بغدادی که از ائمه
حنابله است کتابی در فضایل یزید بن معاویه تالیف کرده و در آن کتاب از مناقب یزید طرائفی چند ایراد نموده

ابن جوزی واعظ

وهم بر کسانی که لعن یزید را مباح وجایز شمارند طعن زده است ابو الفرج بن جوزی در رد آن مقالات کتابی تصنیف کرده وآنرا الکتاب الرد علی المتعصب العنید المانع عن ذم یزید نام نهاده ودر آن کتاب بر رد عبد المغیث بسی مبالغت واصرار آورده ودر طبق مدعای خود با قوال محدثین عامه استدلال جسته ما بعضی از آنرا در این کتاب ایراد کنیم گوید سائلی از من پرسید که در حق یزید بن معویه چگوئی گفتم افعال قبیحه وآثام کبیره که از او بوقوع پیوست بر سوء عاقبت خسران اعمالش گواهی دهد گفت آیا بر لعنش اجازت دهی گفتم خداوندان تقوی وارباب ورع که در عداد علمای کبار باشند لعنش مباح شمارند چنانکه احمد بن حنبل شرحی آورده است که آنرا بر اجازت لعن بسی مزیت وزیادت است واز مهنا بن یحیی حکایت شده که گفت در باب یزید از احمد بن حنبل سؤال کردم گفت یزید آن ناکس است که مرتکب آنچه که مرتکب شد گفتم اعمالیکه از تکاب ورزیده چه بوده است گفت رعایت حرمت حرم رسول الله صلی الله علیه وآله از دست داده به نهب وتاراج آن بلده مبارکه پای نهاد گفتم آیا روایاتش معتمد دانی ونما را بنقل مرویات او اجازت بخشی گفت حاشا وکلا هیچ مسلم را روا نیست که از او حدیثی روایت کند وقاضی ابی یعلی بن فرا در کتاب معتمد خود از صالح بن احمد بن حنبل روایت کند که گفت وقتی با پدرم بیان آوردم که قومی درباره ما اعتقاد کرده اند که ما از جمله موالیان ودوستداران یزید بن معاویه میباشیم چون پدرم این سخن از من شنید زیاده برآشفت وگفت ای پسرک من آن کس که بحلیه ایمان متحلی وآراسته است هرگز صفای خاطر را بزنگ موالات یزید مکدر نسازد گفتم پس چرا تو خود او را لعن نکنی گفت ای پسرک من هرگز یاد ندارم که احدی را لعن کرده باشم ای پسر از چه روی لعن نکنی آن کسی را که خدای عز اسمه در فرقان مجید خود او را لعنت کرده گفتم در کدام موضع از کتاب الله است گفت در این آیه کریمه که میفرماید فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعْمَىٰ أَبْصَارَهُمْ یعنی از شما متوقع چنین است که چون بر منصب حکومت وامارت مستقر شوید ومتولی امر مردمان آئید از روی تکبر وتجبر در زمین طریق فساد پیموده اخذ رشوت کنید وخونها بناحق بریزید وقطع رحم نمائید آن گروه مفسدین کسانی باشند که خدایتعالی آنرا از رحمت خود رانده ودر ساحت دل ایشان از جهة فرط عناد وانکار بحال خود گذاشته ونظر لطف از ایشان باز گرفته از اینروی از استماع کلام حق اعراض نموده اند وطریق هدایت از نظر اعتبار اندا ختهاند پس به سخن صواب اصغا کنند ونه راه حق منظور میدارند پس احمد بن حنبل گفت ای پسر آیا کدام فساد عظیم تر وبزرگتر از قتل حسین بن علی علیه السلام است وهرگاه کسی از راه اعتراض گوید که کریمه فهل عسیتم الخ در شان منافقین از یهود نازل است ومثال مسلمین نیست جواب گوئیم که این تفسیر از مقاتل ابن سلیمان منقول است وعامه محدثین مانند بخاری ووکیع وساجی وسعدی ورازی ونسائی ودیگران بر کذب او اجماع کرده اند واحمد در مسند خود از حضرت نبوی روایت کند که فرمودند مَنْ أَخَافَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ ظُلْمًا أَخَافَهُ اللَّهُ وَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَرْفًا وَلَا عَدْلًا

چون هر آنکس از روی ظلم و عدوان اهل مدینه را در هراس افکند خدا تعالی در موقف قیامت او را در ورطهٔ بیم و خوف اندازد و خدا تعالی و ملائکه و تمام مردمان او را لعنت کنند و توبه اش از درجه قبول ساقط است و تمام نوافل و فرایض او از اوج اعتبار ساقط خواهد بود و پس از نقل اقوال محدثین خود گوید شگفتی کبیر و حیرت بسیار از آنکه ابن زیاد با حسین بن علی طریق مقاتلت پیمود و عمر بن سعد و شمر و سنان را بر قتل آنجناب دلیر نمود تا او را شهید کردند و سر مقدس نزد ابن زیاد بردند بلکه شگفت و حیرت از آن است که یزید بن معاویه حسین بن علی را معاونت و یاری ننمود و رضا داد که آل رسول الله را بر اقتاب شتران سوار کرده با اسیری ایشان را به دمشق بردند و هم این کردار ناهنجار بسی محل حیرت و شگفتی است که در مجلس خود مخصره که در دست داشت ثنایای خورشید ضیای آنحضرت را مقروح کرد و شگفت تر آنکه هنگامیکه مرد شامی فاطمه بنت الحسین را بکنیزی طلب کرد یزید آهنگ نمود که تسلیم نماید و گفت مرا رسد که شما را برسم کنیزی بمردمان بخشم پوشیده نماند ذیل این روایت این است وقتیکه آنمرد شامی آن سؤال قبیح را نمود جناب ام کلثوم به یزید گفت که تو نمیتوانی مرتکب این عمل شوی یزید گفت از چه روی بخشیدن نتوانم اگر خواهم بخشم فرمود نمیتوانی در صورتیکه از دین جدّم خارج شوی یزید ساکت شد محیی الدین این را دلیل بر کفر او آورده و میگوید مجتهد مخطی بوده بر او باکی نیست الغرض هرگاه از خداوندان انصاف و مروت داوری جویند بر این معنی بجای باشند که درباره چنان قائل بلعنت فقط اقتصار جستن از آیین انصاف و کیش مروت بیرون است

و یزید آن ناکس است که هنگامیکه سر مطهر نزد او بود بانشاد ابیات ابن زبعری تمثل جست که گفت

لیت اشیاخی ببدر شهدوا — جزع الخزرج من وقع الاسل
فاهلوا و استهلوا فرحا — ثم قالوا یا یزید لا تشل

و هر کس از جوهر دانش بهری یافته است داند که آن گفتار شنیع و آن کردار قبیح بر خوارج روا نباشد تا بذریه مصطفی چه رسد زیرا که هرگاه خوارج از دنیا رحلت جویند باتفاق و اجماع مسلمین بباید ایشان را غسل دهند و کفن کنند نماز گذارند و بخاک بسپارند پس محقق و مبرهن گردید که با آنحضرت ظلمی کردند که هرگز درباره خوارج نشده است و هرگاه قلب یزید از احقاد جاهلیت و کینه های بدریت خالی بود بایستی آنهنگام که سر مقدس به او رسید در احترامش مبالغت نماید و بمخصره اش آزرده نسازد و کفن نموده دفن کند و در حق اهل بیت رسول الله احسان نماید و بعضی از جهال لعن او را جایز ندانند و بر مدعای باطل خویش بدین حدیث احتجاج جویند که المؤمن لا یکون لعانا یعنی مؤمن را شایسته نیست که کسی را لعنت نماید و جواب از این حدیث آن است که روایت محمول و مأوّل است بآن کسان که سزاوار لعن نیستند انتهی سبط ابن جوزی آورده که از بعضی مشایخ شنیدم که جدّم ابوالفرج بن جوزی روزی در بغداد در محضر الناصر لدین الله موعظت کرد و مجلس از اکابر علما و فضلا مشحون بود گروهی برخاستند و در باب لعن یزید از او استفتا نمودند در جواب گفت چه گوئید در حق مردیکه سه سال امر خلافت را متقلد بود در سال نخستین حسین بن علی را مقتول ساخت و سال دوم نهب و تاراج

مدینه

مدینه طیبه جسارت کرد و سال سوم تخریب نهاد در مکه نصب کرده کعبه را منهدم ساخت آنجماعت گفتند آیا او را لعنت نمائیم گفت آری
او را لعن کنید طایفه از هواخواهان یزید در آن مجلس حضور داشتند چون این جری بدیدند بر خواسته راه خود پیش گرفتند پس ابن جوزی
این کریمه تلاوت نمود الا بعدا لمدين كما بعدت ثمود انتهی یکی از علمای امامیه که از اجله معاصرین بود در کتاب
خود آورده است که وقتی بدار السلام بغداد رخت کشوده بخانه شهاب الدین سید محمود الوسی که خود در میان علمای عامه
بغزارت فضل و بیان فتاوی علم بود فرود آمده شرایط میزبانی و وظایف پذیرائی بجای آورد چند در آن منزل اقامت
داشتم روزی از آن سرای بیرون شده بمجلس ملا عبد الرحمن کردی که اهل سنت و جماعت او را در شمار زهاد و مرتاضین معدود
میداشتند و در مراتب علمیه و مقامات قدسیه وی را از شهاب الدین سید محمود بسی افزون میداشتند در آمدم از هر جا
سخن بمیان آمد در آن اثنا چنان مناسب افتاد و صلاح آمد که من مفاخرت و مباهات آغاز کرده گفتم هر مشکل که از هر فن
داری استفسار کن تا بر تو آسان نمایم چون آن دعوی بزرگ بشنید برآشفت و گفت تو هر چه خواهی بپرس تا من باز گویم
خاموش نشست پس با خطاب عتاب آمیز گفت اینک اظهار کرده شیعه سؤالی دارم یزید بن معاویه را بچه سبب لعن میکنید چون این کلام بشنیدم
بر خود بلرزیدم بانگ بر زدم که آیا هیچ مسلم از مسلم چنین مسئله را سؤال میکند لعنت خدای بر او و پدرش باد گفت آیا در دار السلام بغداد که مجمع اهل
سنت و جماعت است خال المؤمنین را لعن کنی اکنون بیا بر اثبات مدعای خود حجتی اقامت کنی و گرنه در محضر ناس حد الهی و تعزیر شرعی بر تو اقامت نمایم
بالجمله خشونت و درشتی فیما بین در پیوست بعد از های و هوی بسیار گفتم که هر گاه بر مدعای خود از طرق عامه با آثار نبویه
و آیات قرآنیه استدلال کنم و مطلوب خویش را باعلی درجه وضوح برسانم تو نیز معاویه را لعن خواهی نمود گفت آری
پس از سوره احزاب این کریمه بر وی تلاوت کردم إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا
وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا یعنی بدرستیکه آنکه اذیت مینمایند خدا و رسول لعنت کرده آنها را
خدا در دنیا و آخرت و مهیا نموده برای آنها عذابی خوار کننده گفت این آیه شریفه چگونه دلیل تواند شد گفتم مگر از طریقه
عامه نخوانده که حضرت نبوی فرموده یا علی حَرْبُكَ حَرْبِي وَسِلْمُكَ سِلْمِي وَلَحْمُكَ لَحْمِي وَدَمُكَ دَمِي وَ
مَنْ حَارَبَكَ فَقَدْ حَارَبَنِي وَحَارَبَ اللَّهَ یعنی یا علی هر کس که با تو خصمی کند همانا مرا خصومت نموده
و هر کس با من طریق مخاصمت بپیماید هر آینه با خدایتعالی مجادلت نموده و کسی که با تو دوست مرا نیز دوست است
گوشت تو گوشت من و خون تو خون من است گفت خوانده ام این روایت صحیح است گفتم آیا از طریق عامه وارد نشده
که آن حضرت فرمود حُسَيْنٌ مِنِّي وَأَنَا مِنْ حُسَيْنٍ لَحْمُهُ لَحْمِي وَدَمُهُ دَمِي یعنی حسین از من است و من
از آن اویم لحم او لحم من و دم او دم من است گفت بلی گفتم آیا از طریق شما نقل نشده که آن جناب فرمود
فَاطِمَةُ عَلَيْهَا السَّلَامُ بَضْعَةٌ مِنِّي مَنْ أَغْضَبَهَا فَقَدْ أَغْضَبَنِي وَمَنْ آذَاهَا فَقَدْ آذَانِي
یعنی فاطمه پاره جگر من است هر آنکس او را بغضب آورد مرا خشمگین ساخته و هر کس او را اذیت و آزار نماید چنان است
که مرا آزرده خاطر نموده گفت بلی گفتم با این تصدیقات که آوردی تقریب استدلال تمام است سر خود حرکت داد
بعضی از خدام سید محمود مفتی او را از ماجری مطلع کرده در منزل منتظر من بود چون بمنزل معاودت کردم مرا ملاقات کرد

اربابی

از جای خود برخاسته ردا در بر کشید و گفت خُذُوا الکِلابَ عَلَی لِحْیَةِ یَزِیدَ وَمُعٰوِیَةَ وَمَنْ یَمْتَنِعُ النّاسَ عَنِ اللَّعْنِ عَلَیْهِمَا یعنی بفضله سگ بر ریش یزید و معاویه و کسانیکه از لعن ایشان امتناع کنند باد و چه خوش امیر علیشیر نوائی درین مقام مضمون نیکو سروده گوید

ایکه گفتی بر یزید و آل او لعنت مکن | زانکه شاید حق تعالی کرده باشد رحمتش
آنچه با آل نبی او کرد اگر بخشد خدای | هم ببخشاید ترا گر کرده باشی لعنتش

حکیم سنائی غزنوی گوید

داستان پسر هند مگر نشنیدی | که از او و سه کس او به پیمبر چه رسید
پدر او در دندان پیمبر بشکست | مادر او جگر عم پیمبر بمکید
او بناحق حق داماد پیمبر بگرفت | پسر او سر فرزند پیمبر ببرید
بر چنین کس تو چه لعنت نکنی شرمت باد | لعن الله یزیدا و علی آل یزید

صحیح اجل ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن جوزی در فراز منبر سؤالهای مردم را جوابهای حاضر و نادر میگفت و از ابیات از او نوادر و حکایاتی ایراد کرده اند چنانکه ابن خلکان گوید وقتی در باب تفضیل امیر المؤمنین علی بن ابی طالب و ابی بکر بن ابی قحافه میان طایفه شیعی و سنی نزاع کلی در پیوست بَعْدَ اللَّتَیّا وَالَّتِی فریقین بحکومت ابن جوزی رضا دادند بمجلس وعظ او در آمدند یکی از ایشان در برابر منبر بایستاد و سؤال کرد که افضل اصحاب رسول الله علی بن ابیطالب است یا ابی بکر چون رعایت جانب فریقین در آن زمان لازم بود ابن جوزی فوراً در جواب گفت اَفْضَلُهُمَا مَنْ بِنْتُهُ فِی بَیْتِهِ یعنی افضل آن کس از آن دو آن است که دخترش در خانه اوست این بگفت و فی الحال از منبر بزیر آمد که مبادا سؤال را اعادت کند پس سنیان گفتند مراد ابن جوزی آن است که ابوبکر افضل است چه عایشه که دختر اوست در خانه رسول الله بود و گروه شیعی گفتند که مقصود ابن جوزی آن است که حضرت امیر المؤمنین علی بن ابیطالب افضل است زیرا که دختر پیغمبر در خانه او بود محدث نیشابوری آورده که وقتی او را از عدد ائمه استفسار کردند از جهة خوف از فریقین بطور ایهام کلامی ایراد کرد و گفت اِلیٰ کَمْ اَقُولُ اَرْبَعَةٌ اَرْبَعَةٌ اَرْبَعَةٌ یعنی تا چند از این مسئله جواب گویم چهار چهار چهار پس هر یک از فریقین آن کلام بر معتقد خویش حمل کرده با طریقه خود آن کلام مطابق یافت در زهر الربیع مسطور است که ابن جوزی را زنی جمیله بود که نسیم الصبا نام داشت قضارا در میان ایشان چندان نشوز و نفاق اتفاق افتاد که موانست و موالفت در عقدهٔ امتناع آمد بناگزیر طلاقش گفت و چون یکچند از آن طلاق و زمان فراق بگذشت ریشه‌های محبت که در ریاض دل بر جای مانده فزایش گرفت از کرده پشیمان گشت و با خاطر پریشان جویای او بود اتفاقاً آن زن روزی بمجلس وعظ ابن جوزی در آمد و در مکانی بنشست ناگاه دو زن قوی جثه در میان او و ابن جوزی حائل شدند ابن جوزی آن زن بشناخت روی بدان دو زن کرده گفت اَیَا جَبَلَیْ نُعْمَانَ بِاللهِ خَلِّیَا نَسِیمَ الصَّبَا یَخْلُصْ اِلَیَّ نَسِیمُهَا یعنی ای دو کوه ملک نعمان شما را بخدا سوگند دهم که بگذارید نسیم الصبا بجانب من متوجه شود و از شمیم آن دماغ جان معطر

ابن جوزی واعظ

۲۷۳

ونیز آورده اند که روزی در منبر بوعظت مشغول بود یکی از حضار برخاسته گفت ایها الشیخ در اینجا زنی است العیاذ بالله

به موالانه گرفتار است آیا با او بر قسم مساعدت نمائیم ابن جوزی در حال این شعر انشاد کرد

یقولون لیلی بالعراق مریضة　　فیا لیتنی کنت الطبیب المداویا

مع القصه سؤالهای مردمان را بی درنگ و تأمل جواب گفتی و هیچگاه از اداء جواب عاجز نیامدی وقتی او را از جواب عذر و ریبی پدید گشت و از جواب زنی شیعیه عاجز آمد چنانکه علامه مجلسی در مجلد هشتم بحار الانوار حکایت کند که روزی در ملاء ناس بمنبر در آمد از روی عجب و خودبینی از حد و مقام خویش تعدی جسته زبان جسارت دراز کرد و گفت سلونی قبل ان تفقدونی و چون این خودنمائی از او بوقوع پیوست زنی از حضار مجلس برخاسته از وی استفسار کرد که آیا این روایت صحیح دانی که در وفات سلمان حضرت امیر المؤمنین علی مرتضی از مدینه بمداین شتافت و بتغسیل و تکفین او بپرداخت گفت آری چنین روایت کنند گفت در این حدیث چه گوئی که وارد است نعش عثمان را سه روز در بقیع افکندند و هیچیک از صحابه بتجهیز او اقدام ننمود ابن جوزی گفت آری چنین بوده است آن زن گفت در اینصورت یکی از دو محظور وارد آید یا صحابه طریق خطا پیموده اند یا عثمان در خطا بوده است گفت ای زن اگر بی اذن شوهرت قدم از خانه بیرون گذارده از رحمت خدای عز اسمه بی بهره و بی نصیب باشی و اگر با اجازت شوهر بدین محضر درآمده خدای جل شانه شوهرت را لعنت کند آن زن در جواب گفت ای شیخ مرا آگاه ساز که آیا عایشه از جانب حضرت ختمی مرتبت مأذون بود که با علی مرتضی مخالفت و مخاصمت نماید یا او را اجازت و رخصتی از آن حضرت نبود ابن جوزی را حالت انفعال روی داده مبهوت و متحیر بماند و از جواب عاجز آمد و نیز حکایت شده است که مردی از او سؤال نمود چسان قتل حسین بن علی را بیزید بن معاویه نسبت دهند و حال آنکه حسین علیه السلام در زمین عراق بسعادت شهادت فایز گشت و یزید در شام

اقامت داشت در جواب این بیت که از اشعار سید رضی علیه الرحمة است انشاد نمود

سهم اصاب وراميه بذي سلم　　من بالعراق لقد ابعدت مرماك

یعنی شگفت مدنکی که رامی آن در وادی ذی سلم شصت از آن برداشته و بر نشانه که خود در ارض عراق است فرو نشسته و با آن بعد مسافت تیر بر نشان دوخته است ابن خلکان گوید او را در فنون شعر و دقایق سحر بصیری وافی و مهارتی

کامل بوده اشعار رائقه و ابیات بدیعه انشاد مینمود و از اشعار اوست که در مقام تعریض اتیان کرده

عذيري من فتية بالعراق　　قلوبهم بالجفا قلّب

يرون العجيب كلام الغريب　　وقول القريب فلا يعجب

ميازيبهم ان تندّت بخير　　الى غير جيرانهم تقلب

وعذرهم عند توبيخهم　　مغنية الحي لا تطرب

حاصل معنی آنکه عذرخواه حاضر آور که در مکافات جوانان عراق بهانه من آشکار سازد و آن جوانان کسانی باشند که در قلوب ایشان از روی جفاکاری و ناروائی منقلب است زیرا که از سخنان مردم بیگانه شگفتی گیرند و لیکن

ابن جوزی واعظ

۲۲۴

بر کلام بزرگان وقعی ننهند اگر فی المثل دودمان ایشان بچیزی غمناک گردد روی آن از همسایگان پنهان داشت و چون ایشان را بر این رفتار زشت توبیخ کنند گویند که مغنیه قبیله مردم قبیله را بنشاط و طرب بیارد و هم از اشعار او است

اذا قنعت بمیسور من القوت | اصبحت فی الناس حرّاً غیر ممقوت
یا قوت یومی اذا ما در حلقک لی | فلست آسی علی درّ و یاقوت

یعنی هرگاه برزق مقسوم قانع شوم هر آینه آزاد مردی باشم که در نظر هیچکس مبغوض و ناپسند نیایم ای زاد و ای قوت و بیته هرگاه پستانت از قوت من وافر و گرانبار باشد مرا هیچگاه بدر و یاقوت احتیاج نیفتد و از فوت آنها اندوهگین نباشم بالجمله در شب جمعه دوازدهم شهر رمضان از سال پانصد و نود و هفت هجریه در بغداد وفات یافت و او را در باب الحرب دفن نمودند و حسب الوصیه این اشعار بر قبرش ثبت کردند

یا کثیر الصفح عمن کثر الذنب لدیه
جاءک المذنب یرجو العفو عن جرم یدیه | انا ضیف و جزاء الضیف احسان الیه

یعنی ای خداوند غفار که در حق بسیار گناهان بسی عفو و اغماض داشته مردی گناهکار بر تو در آمده است در حالتی که چشم امید دارد که معاصی او را عفو نموده و از گناهانش درگذری زیرا که من مهمانم و مرسوم میهمان آنست بروی احسان و نیکوئی کنند ابن خلکان آورده که عدد مصنفات ابن جوزی از حیز احصاء و تعداد بیرون است و مردمان در مصنفاتش بگزاف سخن رانده اند نقل است که برخی کتب او را جمع کرده و بر ایام حیاتش تقسیم نمودند هر روزی نه جزو قسمت افتاد ولی این دعوی بس عظیم است که عقل را از قبول آن ابا و امتناع است و بعضی آورده اند که تراشهای اقلام خود را که نگارش احادیث نبویه بدانها اختصاص داده بود در حیوة خویش گرد کرده در محلی مخزون داشت و در حین وفات وصیت کرد که آب غسل او را از آنها گرم نمایند حسب الوصیه چنین کردند آبی گرم شد و زیاد آمد بالجمله آنچه از مصنفاتش ملحوظ افتاد از قراریست که شرح میشود کتاب صفة الصفوة در این کتاب در حوادث سنه شصت پنج هجری آورده که در بصره طاعون جارف روی داد و چهار روز بطول انجامید در روز نخستین هفتاد هزار و در روز دوم هفتاد و یکهزار و در روز سیم هفتاد و سه هزار از مرض طاعون مردند و در روز چهارم چندان مردند که شرذمه قلیلی از مردمان باقی ماندند کتاب تقویم اللسان که بر سیاق درة الغواص فی اوهام الخواص تالیف کرده شیخ بهائی در کشکول از این کتاب عباراتی آورده که مفاد آنها اینست که کلمه جواب را جمعی نباشد و قول بعضی از عامه که اجوبه و جوابات گفته اند غلط است بلکه صواب آن است که جواب کتب گفته شود و حاجات و حاج جمع حاجت است و حوائج در جمع حاجت غلط است حمیت المریض یعنی مریض را از اشیاء مضره باز داشتم و احمیت المریض غلط است و قائم را گویند اقعد و بقاعد گویند اجلس عکس غلط است و لفظ عروس بر هر یک از مرد و زن استعمالش صحیح است و او را اختصاصی بزن نیست کتاب المنتظم فی تاریخ الملوک والامم از این کتاب علامه مجلسی و صاحب تبر المذاب روایت کنند کتاب اخبار الاعیان نظیر تاریخ ابن خلکان کتاب منتخب تاریخ بغداد

کتاب النور فی فضایل الایام و الشهور از این کتاب علامه مجلسی در بحار الانوار کیفیت نوحه حسن بر ابی عبدالله الحسین را حکایت کند کتاب الرد علی المتعصب العنید المانع من لعن یزید کتاب الوفا کتاب التلقیح کتاب الموضوعات فی الاخبار و چون حدیث رد شمس را برعلی بن ابیطالب از اخبار موضوعه دانسته از ایراد این روایت را در این کتاب در عداد روایات مجعوله موضوعه آورده ولی سبطش شمس الدین ابو المظفر یوسف بن قزاغلی که از مشاهیر و حفاظ و از اجلاء علماء عامه است در کتاب مناقب خود در این دعوی مبی رده ایرادات وارد آورده و حدیث رد شمس را در سلک احادیث صحاح منظوم داشته کتاب شذور العقود کتاب الاذکیا کتاب مواعظ الملوک کتاب الالقاب در بیان القاب و وجه مناسبت آنها و در این کتاب گوید از چیزهائیکه حفاظ را بدان امتحان کنند این است که سؤال نمایند آیا در میان صحابه چه کس است که او را اسد بن عبد مناف بن شیبة بن عمرو بن مغیرة بن زید گویند و او علی بن ابیطالب است زیراکه از القاب آن جناب حیدره است و حیدره اسد است و عبد مناف ابو طالب و شیبه عبد المطلب است و عمرو نام هاشم است و مغیره اسم عبد مناف است و زید نام قصی است کتاب فضول الال کتاب تذکرة الخواص کتاب تلبیس ابلیس در این کتاب انواع محرمات را تفصیل داده کتاب تنویر الغبش فی احوال الاعیان من الحبش کتاب بستان العارفین در احوال بشر حافی کتاب النصر علی مصر کتاب الملتقط کتاب مثیر العزم الساکن الی اشرف الاماکن صاحب کتاب فصول المهمه از این کتاب حکایات ملاقات کردن شقیق بلخی جناب موسی کاظم علیه السلام را در طریق مکه نقل کند کتاب زاد المسیر فی علم التفسیر کتاب اعلام الاحیا با غلاط الاحیا کتاب المدهش در وقایع عجیبه در این کتاب در حوادث سنه دویست و چهل و یک ایراد کرده که ستاره ها از غروب تا طلوع شفق در سیر خود اضطراب و تفرقگی حاصل نمودند و در سال بعد در سویدا که ناحیه ایست از نواحی مصر سنگباران شده یکی از سنگها را سنجیدند ده رطل بود و ری و جرجان و طبرستان و نیشابور و اصفهان و قم و کاشان و دامغان نیز در یکدم زلزله فرا گرفت که کوه از کوه منقطع شده هر یک بجانبی سیل نمودند و در دامغان بیست و پنجهزار نفر شربت فنا چشیدند نعوذ بالله من غضب الله کتاب ابن القند و بغیة المرید در این کتاب از ابن عباس روایت کند که گفت در قرآن مجید ده طیرند که حق تعالی ایشان را باسماء آن طیور نام برده بعوضه در سوره بقره غراب در سوره مائده جراد در سوره اعراف نحل در سوره نحل سلوی در سوره بقره و سوره طه نمل و هدهد در سوره نمل و ذباب در سوره حج فراش در سوره قارعه ابابیل در سوره فیل

ابو ماهر موسی بن یوسف بن سیار

از جمله حکمای بزرگ و افاضل اطبا است بفنون علوم حکمیه و صناعات طبیه مشهور و باصابت رای و حذاقت در علاج معروف مولد و منشای آن طبیب اریب شیراز بوده و هم در آن شهر که مرکز اهالی علم و مرجع خداوندان دانش بود باکتساب فضایل و اقتناء کمالات بپرداخت و نیز باخذ علوم حکمیه و صنایع طبیه اشتغال ورزید تا در کلیه علوم فلسفه

وطبیب ربطی کامل و حذاقتی بی نهایت پیدا نمود و بمقامی رسید که در زمان خویش شبیه و بدیلی نداشت و در زمرهٔ امثال و اقران عدیل
و نظیرش نبود و هیچیک از فضلای اطبا و دانشمندان حکما را نمیرسید که بروی رتبهٔ تقدم و مقام برتری جویند و جمعی از اطبای کامل
و متمیزین این طبقه که در آن اوان برتبهٔ علم و مقام اعلی ارتقا جستند در نزد آن طبیب ماهر تلمذ و استفادت مشغول بوده و از وی
اخذ قوانین علمیه و قواعد عملیه نموده اند از آنجمله است احمد بن محمد الطبری و ابوعلی بن هندویه و دیگر از اجلهٔ تلامیذ وی علی بن
عیسی مجوسی مصنف کامل الصناعة است که در هر جزو از اجزای آن کتاب نام آن حکیم اجل را یاد میکند و استادی وی را مایه
اعتبار دانسته بشاگردی آن طبیب ماهر فخر و مباهات مینماید و این خود بر علو مقام و مرتبت شأن او دلیلی واضح و گواهی صادق است و اوان
باتجلیهٔ مبادی اشتهارش در صنایع طبیه با بدایت سلطنت آل بویه مقارن بود و در روزگار استیلا و اقتدار آن طبقه زیاده
با احتشام و احترام بسر میبرد حکایت کرده اند در زمانیکه عضد الدوله از جانب پدرش رکن الدوله ولیعهد بود ظفره
در چشم و سلعه در گردنش پدید آمد رکن الدوله از آن عارضه اندوهناک و عضد الدوله ملول و شرمگین بود مقربان آستان
سلطنت بعرض رسانیدند که ابو ماهر طبیبی حاذق و جراحی ماهر است هرگاه از وی استعلاج شود بچشم داشت مراحم ملوکانه
بمعالجت کردن مینهد و عنقریب آن دو آسیب را از چشم و گردن ولیعهد پادشاه زایل میکند رکن الدوله آن طبیب ماهر را
بخواند و مقرر فرمود که در علاج آن دو مرض میباید مبادرت جسته چندان حذاقت بکار بری که از آنها اثری بر جای نماند
ابو ماهر انگشت اطاعت بر چشم و طوق انقیاد بر گردن نهاده باصلاح مزاج میان بست و بانجام علاج همت کرده آن
دو مرض صعب العلاج را بآسانی قلع و قمع کرد و چنان مهارت و حذاقت بکار برد که اصلا اثری در چشم و گردن عضد الدوله
نماند و چون عضد الدوله را نزد رکن الدوله بردند چندان حسن علاج دید که بروی معلوم نگردید که آن علت در کدام چشم
و چه جای گردن بود رکن الدوله را از آن معالجت زیاده حیرت دست داده شکر و سپاس ایزدی بجای آورده آن طبیب
فرزانه را بعواطف بی پایان بنواخت رخصت انصراف بخشید و از آن پس خلاع فاخره و انعام جزیله نزد وی بفرستاد حکیم
از قبول آن امتناع کرده در رد آنها اعتذار جسته معروض داشت که بر اطبای حاذق واجب است که چون در ابنای
نوع خود علتی از علل ظاهره یا باطنه استنباط کنند باقتضای انسانیت و مروت معالجت اقدام کرده آن رنجور را از آزار مرض
خلاص دهند خاصه چون آن مرض در ابناء ملوک و ولیعهد پادشاه باشد حقوق ولینعمت و پاس حرمت را نمیتوان بهمت
از معالجت تکاهل کند و چون سیم و زر اندوختن توکل را سست کند تمنائیکه دارد آن است مرا در رد آن معذور دارند
و از قبول آنها معاف نمایند سلطان بسمع رحمت و کرمت اصغا فرموده معافش داشت چنانکه از کتب طبیه و تواریخ اطبا استفاده
میشود آن طبیب ماهر از خدمات سلاطین پیوسته اعراض داشته و در نزد عامه زیاده معتقد و موثق بوده است و همواره
در مدرس و تدریس میگذرانید و جمعی از حکما و علما در محضر وی تلمذ و استفادت مشغول بوده اند و آن طبیب دانا در مسائل طبیه
مسلکی خاص و مذهبی مخصوص داشته است هرگاه مطلبی در ذهنش مرتسم شدی چنان راسخ گشتی که اصلا از عقیدت خویش باز نگشتی
چنانکه طبری در طی امراض کبد آورده است متقدمین از اطبا را عقیدت آن است که در هر تجویف از تجاویف اعضای آلیه
که رطوبات غلیظه سیما منجمد و متحجر میشود مانند کلیه و مثانه و حالبین و مفاصل و غیره و جالینوس در تجویفات عضو ما

در کتب خصوصاً با ایشان هم عقیدت بوده و تشریح کرده است که در کبد و سایر تجاویف حصاة صلبه متولد میشود و بعضی از اطبا کلام جالینوس را رد نموده اند طبری گوید که ابو ماهر رأی جالینوس را سقیم و اعتراض آن جماعت را بر وجه صحیح میدانست ما بین من و استادش سخنانی بمیان آمد که بطلان اعتراض و صحت قول جالینوس بوضوح پیوست اگرچه در ظاهر خاموش گشت ولی در باطن برأی خود مطمئن بوده و اصلا از آن عقیدت رجوع نکرده مخفی نماند که جمهور اطبای فرنگ را در تولید حصاة تجاویف که ذکر شد با متقدمین از اطبا مثل جالینوس وغیره عقیدت یکسان است چنانکه بیشتری از آن جماعت بدین طریقه رفته اند و براهین حسیه بر اینمعنی اقامه نموده اند که در تجاویف اعضای آلیه حصاة صلبه تولید میشود ولی تشخیص و تدقیق آنرا در بعضی از اعضای آلیه و هم در مفاصل در نهایت دشواری نوشته اند و بعضی از بیمارانرا که بعد از وفات تشریح کرده اند در مفاصل و بعضی از تجاویف دیگر آنها حصاة صلبه دیده اند که در شکل و رنگ و قوام و ترکیب بسی مختلف اند و این باب از طب را اطبای فرنگ زیاده شرح و بسط داده اند اگر تمام آن مطالب را خواهیم بنگاریم از مقصود خود بسیار باز مانیم لهذا بنوشتن عقیدت آن جماعت بطریق اختصار در باب تولید سنگ مثانه اقتصار نمودیم مع الجمله آن حکیم یگانه و طبیب حاذق عمری دراز یافت و تا اواسط مائه چهارم هجریه در قید حیات بوده و چون سال وفاتش چنانکه باید بتعیین صحیح بنظر نرسید بنوشتن آن مبادرت نمود رسائل و مصنفات آن طبیب دانا از اینقرار است کتاب در امراض عین و منافع آن کتاب در سنه ضروریه رساله در آلات جراحی تعلیقات بر کتاب اعلوفن کتاب موسوم بچهل باب در جزء نظری و عملی مقاله در فصد و بعضی اضافات دیگر از کتاب اسحق بن حنین بر آن کتاب آورده است

ابن سهل ابراهیم بن سهل اسرائیلی اشبیلی

اگرچه در فنون ادب و شجون فضل بعهد خویش امتیازی تام داشت ولی اشتهارش بانشاء نثر و ابداع نظم شعر است سکنا میکرد در شهر اشبیلیه که بلاد مغرب را سواد اعظم بود اختر کمالش از مشرق هنر طالع گشت و دیگر نامداران ادب را کواکب مآثر بغروب رفت و در تمام جزیره اسپانی که از قسمت اروپا است گردش آسیای فضل بوجود وی اختصاص یافت علامه مقری و صلاح الدین کتبی خلاصه اخبار و سلاله اشعار وی از مصنفات ابن ابار و مؤلفات ابوحیان وغیرهما روایت آورده اند گویند یکی از شعرای مغرب زمین که او را هیثمی گفتندی قصیده در ستایش محمد بن یوسف بن هود که یکی از ملوک اسپانیول بوده والمتوکل علی الله لقب داشت بنظم آورد و آن پادشاه را با خلفاء عباسیه طریق یکرنگی و اتحاد مسلوک بود و از اینروی در تشریفات دار الملک علمهای نیلگون نصب مینمود و سرهنگان سپاه را رایات سیاه عطا میکرد روزی هیثمی آن قصیده در مجلس برخی از یاران خویش قرائت میکرد و ابن سهل که هنوز در سن صغر بود در آن مجلس حضور داشت چون لختی از آن اشعار استماع نمود روی با هیثمی کرد و گفت در اثناء فلان بیت با بیت سابق آن این یک شعر درج کن

أعلامُهُ السُّودُ أعلامُ السُّؤدُد   كأنهنّ بخدّ الملك خيلانُ

یعنی علمهای سیاه وی علامات مهتری و بزرگواری اوست گوئی هر یک از آن اعلام مشکین خالی است که صفحه جمال ملک را حسنی بکمال بخشیده هیثمی این بیت بدیع از ابن سهل بشنید سخت در عجب شد و گفت ای جوان آیا این بیت

بر طبق روی این قصیده از کسی روایت آوردی یا خود بنظم کشیدی گفت لا والله نه از شاعری شنیدم و نه از منشدی بلکه اینک خود بطبع موزون ارتجال نمودم پس همی روی بحاضران کرد و گفت ان عاش هذا لیکونن اشعر اهل الاندلس یعنی همانا اگر این جوان را عمری نصیب گردد البته در ممالک اندلس در صناعت سخن گستری همآوردی نماند و سرآمد اقران خویش گردد آورده اند که ابن سهل نخست مانند اسلاف خویش بر مذهب جهودان میرفت و بر شریعت موسی بن عمران علی نبینا و علیه السلام عمل مینمود ولی با پیروان آیین اسلام در مدارس علم و مجامع تکمیل داخل میشد و روساء ملت و اساتید قوم فواید محضر خود از وی دریغ نمی داشتند چنانکه ابو علی شلوبین و شیخ ابن الدباج و غیرهما عقد جواهر ادب را بسلک تلامذ خویش منظوم داشته در ترتیب و تعلیم او بذل جهد مینمودند و آن سخن سنج فصیح ارکان فن ادب و قواعد لغت عرب در خدمت آن مشایخ بزرگوار استوار ساخت و در غالب آن صناعات بمرتبتی بلند ارتقا جست و در نظم تغزلات بدیع و ترکیب قصاید بلیغ اقتداری بنهایت یافت و اشعار وی بعذوبت معانی و سلاست الفاظ بین ممتاز گشت یکی از ظرفاء مغرب را گفتند سبب چیست که اشعار ابن سهل بدین پایه سهل الترکیب و رقیق النظم افتاده گفت لانه اجتمع فیه ذلان ذل العشق و ذل الیهودیه یعنی در ابن سهل ذلت عاشقی با ذلت جهودی ضمیمت یافته و از آن رقت انتظام و سهولت انسجام از آن انضمام پدید آمده در کتاب نفح الطیب مسطور است که ابن سهل را قائد توفیق عنان گیر گشته زمام عقیدتش از کیش موسوی بآیین احمدی بر تافت و سراچه ضمیرش بنور اسلام روشن گشت و شرایع دین حنیف بقدم راسخ یقین در نوشتن گرفت برخی از اعیان علما و ارکان فقها در تصدیق اسلام و تحقیق بصیرت وی تشکیک نموده اند و اقاریر او را در دعوی ایمان و معرفت حق بصورت صرف و ظاهر محض اختصاص داده اند چنانکه گروهی از حریفان و ندیمان وی گفته اند ما در مجلس عیش و محفل انسی از حقیقت اسلامش پرسش نمودیم گفت للناس ما ظهر و لله ما استتر یعنی آنچه بظاهر فاش کنم برای خلق است و آنچه در باطن نهفته دارم برای خداست از راعی روایت است که گفت از علی بن سمعه اندلسی شنیدم که میگفت شیئان لا یصحان اسلام ابراهیم بن سهل و توبة الزمخشری من الاعتزال یعنی دو امر است که بدرجه ثبوت و رتبت صحت نپیوندد یکی انابت ابراهیم بن سهل از ملت یهود و دیگری توبه جار الله زمخشری از مذهب اعتزال انتهی و گفته ولی این سخن علی بن سمعه نزدیک من پایه استوار نباشد اما اسلام ابن سهل بر حسب قرائن و علائمی که بمن رسیده راجح بر عقیدت و غالب بر ظن صحت ایمان او است و اما توبه علامه زمخشری بحکم آن مجله که در بلاد مشرق موجود باشد بشهادت جمعی از اجله اعلام بثبوت پیوسته انتهی ابو عبد الله بن مرزوق در حاشیه ملاء العیبه که از مصنفات محمد بن عمر بن رشید فهری است بتصحیح اسلام ابن سهل تصریح نموده گوید صح لنا من ادرکناه من اشیاخنا انه مات علی دین الاسلام یعنی از استادان و مشایخ هر که را دریافتم همگی بر مسلمانی ابن سهل گواهی دادند و بالصراحه گفتند که وی بشریعت رسول درگذشت و بعقیدتم این دو بیت که بالاتفاق از نتایج طبع موزون او است بدرستی آیین و پاکی عقایدش دو شاهد عادل باشند گوید

بلت

ابن سهل اسرائیلی

۲۲۹

تسلیت عن موسی بحب محمد　　هدیت ولولا الله ما کنت اهتدی
وما عن قلی قد کان ذاک وانما　　شریعة موسی عطلت بمحمد

یعنی بدوستی محمد خود موسی را فراموش کردم و از تیه ضلالت بشاهراه هدایت پی بردم اگر توفیق پروردگار مرا رهنما نشدی البته بدین دین حنیف نگرویدمی و نه آن است که شریعت جهود والعیاذ بالله برای انحرافی از حضرت کلیم ترک گفتم بلکه برای آن بود که آیین محمدی ناسخ مذهب موسی آمد و ملت پیغمبر قرشی مبطل طریقت اسرائیلی گشت بعضی گویند ابن سهل در این دو شعر صنعت ایهام و حسن توریه بکار برده و مقصود او بحقیقت انتقال از عشق جوانیست یهودی که موسی نام داشت بهوای جوانی دیگر که باسم محمد مسمی بود چه در دیوان شعر وی که در تمامت مغرب زمین اشتهار دارد بسی تغزلات عاشقانه بنام محبوب خود موسی موجود است و در بسیاری از اشعار باسم آن جوان تشبیب نموده و در وصف جمال و حسن طلعت او مضامین لطیف و معانی بدیع بنظم کشیده و ما برای استشهاد باین قطعه که بعذوبت ترکیب و طلاوت عبارات موصوف است اکتفا نماییم

وانی لثوب الحزن آخذ ولابس　　وموسی لثوب الحسن احسن مرتدی
تامل لظی شوقی وموسی یشبها　　تجد خیر نار عنده خیر موقد
اذا ما رنا شزرا فمن لحظ احور　　وان یلو اعراضا فصفحة اغید
وعرب بالی انعم الله باله　　وسهدنی لا ذاق طعم التسهد
شکوت فجاؤا بالطبیب وانما　　طبیب سقامی فی لواحظ معبد
فقال علی التانیس طبک ما ضنا　　فقلت نعم لو انه بعض عودی
بکیت فقال الحبر والتبری　　بماء جفون ما لثغر منضد
نعمت منه التسیر خلفی متیما　　فاقبلت امشی مثل مشی المقید
وجاء لتودیعی فقلت له اتئد　　مشت لک روحی فی الزفیر المصعد
جعلت یمینی کالنطاق بخصره　　وصاغت جفونی حلی ذات القلائد
وجدت بذوب التبر فوق مورس　　وضن بذوب الدر فوق مورد
ومتع اجفانی ببرد بنانه　　فالف بین المزن والسوسن الندی
فیا انت للعقل الحصیف وصبوة العفیف ووحی الناسک المتعبد
دعیت لحاظی فی جمالک آمنا　　فاذهلنی عن مقصدی حسن موردی
وکان الهوی ما بین عینیک کامنا　　کمون المنایا فی الحسام المهند
اظل ویومی فیک هجر ووحشة　　ویومی بحمد الله احسن من غد
وصالک اشهی من معاودة الصبی　　واطیب من عیش الزمان الممهد

ابن سهل اسرائیلی

۲۸۰

حلیلك قد ملّت العین من لذة الکری   وأخرجت قلبي طیب النفس من یدي

حاصل مضمون پارسی آنکه مرا جامهٔ غم و کسوت حزن پوشیدن همی شاید و موسی را قامت سرو بار و ای حسن آراستن همی زیبد
در این آتش عشقی که موسی در مجمر سینه‌ام افروخته نظر کن که شعله با نهایت زیبائی و اخگر افسروزی با گونهٔ آذرگون یکسر
چون موسی از نور چشم بر تو خیره نظر نماید چشمی کحول و دیدهٔ دلفریب دیدار کنی و اگر صفحهٔ روی از روی تعرض بر تابد عارضی
بس با نزاکت و نرمی مشاهدت نمائی عشق این جوان دل من در عذاب هجر سخت مبتلا ساخته خدایش همواره دلشاد دارد
و چشم گریانم بسرمهٔ بیداری گرفتار نموده خدایش ذائقهٔ بیداری نچشاند چون چشم نیاز اندام لاغرم را نگریستند بپندار
رنجوری طبیبی در برم حاضر آوردند بر حالتی که مرا علاج درد و شفای علت در نظر حبیب مفارق است نه طبیب حاذق
همینکه طبیب از حقیقت حالم آگاه شد از در دانش و محرمی گفت دوای درد تو بسی با تو نزدیک است گفتم آری
ولی بشرط که بپای عیادت بوثاقم درآید و برکنار بسترم بنشیند از عشق موسی زار زار بگریستم همینکه سرشک ریزان
من بنگریست از در استهزا و سخریت گفت آیا خواهی این آب چشم گریان با آب دُرّ دندان معاوضت کنم و در
بهای این متاع ارزان چنان کالائی گران بها ارزانی دارم این بگفت و بمشایعت من روانه شد من قدوم وی
غنیمت شمردم و بسان مردم پای بسته مشی نمودن گرفتم چون آن آفت خرد بشکرد وداع دست گشود گفتم ای محبوب دیرین
زمان وصال را میعادی نمای که شیدای خود را جان عزیز از کالبد بدن مفارقت جست آنگاه برای پدرود گردن
دست راست مانند کمربندی بمیانش استوار کردم و روی در رویش نهاده نالهٔ وداع برکشیدم و از دانهای
اشک خود آن گردن افراخته را با پیرایه قلاده آراستن گرفتم هر چند من بریختن زر سرخ بر رخسارهٔ زرد جود نمودم
آن یار دلسخت از پاشیدن دُرّ شاداب بر گونهٔ ارغوانی بخل ورزید ولی از روی تسلیت و اظهار شفقت دستی
بر صورتم بکشید و قطرات اشک با سرانگشت نرم پاک نمود و از ابر دیده کانم شبنم باران باسوسن تر بزدود
الا ای آفت عقل و بلای عفت و ای سبب زاهد فریب و شعلهٔ تقوی سوز یک لحظه مردمک چشمم از در تماشای گلستان جمالت
درآمد لیکن از خط و سنبل موی و شقایق گونه‌ات چنان فریفته گشت که راه بازگشت یاوه نمود و سبیل صدور از
طریق ورود باز نشناخت همانا داعی عشق در میان دو نرگس شهلایت چنان نهفته است که مرگ در شمشیر هندی
مرا همواره روزگار به تنهائی بهجران همی گذشتی ولی سپاس خدای را که بدین اقبال وصال امروزم به از فردا نیست
حلاوت حضور و لذت دیدار در مذاق روان من مراحبت از روزگار جوانی گواراتر باشد و شادابی چمن وصال
در دیدهٔ جانم از طراوت عیش مهنا و عشرت مهیا خرم‌تر آید در هوای تو طایر خواب از آشیانهٔ دیدگان آواره ساختم
و بطبیب نفس زمام دل از کف اختیار بنهادم مع الحجه ابن سهل هر چند در تصدیق شرع رسول متهم بود و زلال عقیده
به گرد شبهات و آلایش اختلاف اتصاف داشت ولی بالاتفاق در ستایش ختم رسالت صلی الله علیه و آله
قصیدهٔ بارع و مدیحهٔ فائق بنظم کشیده که استادان بلاغت گستر و سخنوران فصاحت پرداز را از جودت
سبک و حسن اسلوب و لطف ترکیب آن حیرت افزاید ابو حیان گفته وقفت علیها وهی من ابدع ما نظم في معناها

ابن سهل اسرائیلی

۲۸۱

یعنی مراد ازین مسطوره صدر بلاغت وقوف افتاد انحق از بدایع مدایح ونفایس قصایدیست که چند از وزان طباع موزون در مناقب حضرت رسول سروده اند ابن سهل آن مدیحه را علی التحقیق قبل از قبول اسلام بسلک انتظام کشیده وگذشته از تصریحات ارباب طبقات در مطاوی مضامین آن بدین معنی اشارت رفته صلاح الدین گوید آن قصیده فریده از طوال قصاید است واین چند بیت از آن مطول مختصری واز آن مفصل انموذجی

که در صفت محرمان حرم رسول وزوار آن تربت مقدس گفته

ورکب دعتهم نحو طیبة نیة ... فما وجدت الا مطیعا وسامعا

یسابق وخد العیس ما تنویهم ... فیقفون بالشوق الملح المدامعا

اذا انعطفوا او رجعوا الذکر حلهم ... غصونا لدانا او حماما سواجعا

تضمّن من التقوی خبایا صدورهم ... وقد لبسوا اللیل البهیم مدارعا

تکاد مناجاة النبی محمد ... تنم بهم مسکا علی النم دائعا

تلاقی علی ورد الیقین قلوبهم ... خوافق تذکرنا القطا والنوازعا

قلوب عرفن الحق فهی قد انطوت ... علیها جنوب ما عرفن المضاجعا

سقی دمعهم غرس الاسی فی ثری الحشی ... فاثبت ازهارا الشجون الفواجعا

فذاقوا لبان الصدق محضا لعزمهم ... وحرّم تفریطی علیّ المراضعا

حاصل مراد آنکه عزیمت آستان مقدس نبوی ونیت زیارت آن تربت مطهر صلای رحیل در داد وندا اسیر کوچ بر داشت پس این جماعت آن داعی سعادت را لبیک اجابت گفته باستماع واطاعت مبادرت جستند ودر طول مسافت از پی تاختن شتران وریختن اشکها کار بمسابقت ومجارات گذشت وآن مردم سعادتمند سرشک دیدگان را بسبقت اختصاص دادند چون از شعلهٔ شوق برخود بپیچند وقصهٔ اشتیاق بر زبان رانند ترا از پیچ وخم شاخهای نرم وبانگ کبوتران خوش آهنگ بیاد آید هرچند آن قوم را ظاهر مدراعهٔ قیرگون از قماش شب تار مظلم باشد ولی باطن منیرشان بفروغ ورع وضیاء تقوی منور است شمیم یاد رسول گرامی سراپای وجود ایشان بمشک ناب انقلاب بخشیده جانها را از دماغ جان معطر نمودن خواهد طائر قلوب ایشان چنان بسر چشمهٔ یقین پی برد که مرغ قطا آبخور بیابان همان قلوب حق شناس که جنوبی بر آنها [illegible] ومنقلبست که هرگز بستر راحت نشناسد وبر فراش آسایش نخسبد نهال حزن که در خاک غم نشانیده اند همی با جویبار اشک آبیاری کنند تا شگوفه اندوه از آن برومد آنگروه از پستان دایهٔ صدق شیر محض نوشیدند ومرا فرط شقاوت از کنار مرضعهٔ سعادت محروم ساخت آورده اند که چون ابن سهل را آوازهٔ فضل در اطراف واکناف اندلس منتشر گشت ومراتب هنرمندی وسخن پروری وی در حضرت والی شهر سبته که او را ابن خلاص گفتندی مکشوف افتاد او را [illegible] حکومت طلب داشت وبر حسب استعداد ولیاقتش دیوان انشا به وی تفویض نمود

و آن شغل بزرگ و منصب جلیل همی چنین بنیت وی محول بود تا آنکه در سال ششصد و چهل و نه در خدمت ابن خلاص بر کشتی نشسته از آب عبور مینمود همینکه آن مرکب چوبینه در دریا رسید دچار صدمه حوادث و زیدن گرفت و امواج با چندان بر جسم بر آمد که سفینه حیات هر دو راکب بیکبار در گرداب اجل غرق شد نه خود ابن خلاص خلاصی یافت و نه ابن سهل بساحل نجات رسید و در آنحال چهل و اند سال از عمر آن ادیب سهال گذشته بود و یکی از اکابر عهد چون خبر غرق وی شنید گفت عاد الدر الی وطنه یعنی لؤلؤ بوطن خود بازگشت

ابو جعفر بن غزال الاندلسی

از مشاهیر فضلای اطبا و معارف حذاق معالجین است در عصر خویش بزیور فضایل آراسته و از صمیم شمایل پیراسته بود و مولد آن طبیب ادیب فجیره بوده است از قرای شهریه که از بلاد معموره اندلس است و تحصیل صناعات طبیه را در نزد ابوبکر بن زهر که از حذاق اطبا است نموده چنانکه در ترجمه ابوجعفر نگاشته اند که سالهای دراز بکار استفادت و معالجت از محضر و مطب آن طبیب حاذق دوری نجست تا در زمره تلامیذ وی بدرجه بلند ارتقا جست پس از استاد اذن معالجت یافت بزمانی کم از معالجات بدیعه که از وی بروز و ظهور نمود مرجع عموم بیماران و ملجأ جمهور مرضی گردید و زمانی ممتد در اندلس بمعالجات خاص و عام اشتغال داشت و صیت حذاقتش باطراف و اکناف بلاد رفت و در آن هنگام که وی بمعالجات طبیه در اندلس مشهور گردید زمان اقتدار سلاطین ملثمین بود چنانکه آورده اند نوبتی سلطان یعقوب بن یوسف بن تاشفین که المنصور بالله لقب داشت با لباس تبدیل و وضع غیر معمول که سیره آن پادشاه بود در معبر عام بمکانی که آن طبیب حاذق بمعالجت بیماران پرداختی نزد او رفته از مرضی که داشت حکایت کرده استعلاج نمود طبیب چون نزدیک رفته نبض بگرفت و در بشره وی نیک بنگریست از جنس کار دیگر داشت استنباط نمود که وی امیر است ولی خود را از اظهار آن حفظ نموده بعرض رسانید که چون تشخیص بعضی از امراض را وقتی لازم است و مکانی خالی از اغیار خواهد همان بهتر محلی خاص که بتجربه تشخیص اینگونه امراض اختصاص دارد تشریف ارزانی داشته که بوجه اکمل تشخیص مرض داده شود و پس معالجت بر طریق قواعد طبیه انجام گیرد امیر قبول نموده عینی کرده بمنزل مخصوص که ویرا تمنا بود رفت پس ابوجعفر بیماران را بر رسم معمول دستور العمل داد بخدمت امیر شتافت و زمین ادب بوسه داد و بر پای ایستاد امیر دانست که او را شناخته و از طرز ادب وی او را خوش آمد اذن جلوسش داد و با وی از هر گونه صحبت در میان آورد و او را در علوم خاصه در فن طب با مهارت و حذاقت دید پس از وی پرسید بروشی که غیر معمول و بر وجهی که حالت بدین قسم مجهول بود چگونه مرا بشناختی عرض کرد امیر را دولت و عمر پاینده باد سلاطین را خود از بخت آیتی چند اندی که وجود ایشان را مایه نظم ملک و سبب رفاه عموم خلایق قرار داده و در هر کجا که شخص ایشان حضور یابد رعبی از وجود شان بر دلهای خلایق پدید گردد و نیز امزجه سلاطین چون باعتدال فرضی اقرب است و چون نبض نمودم معلوم گردید که غیر از سلاطین نبض سایر ناس را چنین تعادل و اعتدال نباشد از آن روی دانستم که مزاجی بدین اعتدال غیر از مزاج امیر نخواهد بود منصور را زیاده از حد پسند گشت صائب و اتمام آن دلیل خوش آمد و ملازمت خویش امر نمود و پس در عداد اطبای مخصوص آن پادشاه معدود و در مقام حفظ صحت و علاج وثوقی کامل داشت و وی بی نهایت بپیدا نمود و خزرجی در تاریخ خویش مسطور داشته که

ابوجعفر الغزال

آن طبیب کامل در علم شناسائی ادویهٔ مفرده و نیز در حق ترکیب ادویه بنهایت مهارت داشت و هم در تمام اجزای طب او را ید وافی
بود ولی در فن شناسائی ادویهٔ مفرده و ترکیب مرکبات او را امتیازی بود بر سایر فنون طبیه   احمد بن ابی اصیبعه در ذیل ترجمهٔ وی
آورده است که امیر المسلمین یعقوب المنصور با آنکه در امر معروف و نهی از منکر مبالغتی بنهایت داشت و در جمیع ممالک قلمرو
خویش مسکرات را با انسان منع کرده بود که اگر اندکی از آن را در بلدی از بلدان سراغ میکرد بایع و شارب را حدود و سیاسات
فرمان میداد و آن محل که شراب را در آن مینهادند بخرابی آن حکم مینمود وقتی در همان اوان امیر بدان طبیب فرمان داد که
اجزای تریاق فاروق را فراهم آورده یک وزن تمام از آن بسازد وی اطاعت نموده بجمع ادویهٔ آن همت برگماشت
و اجزای تریاق را در زمانی دراز مفرداً و مرکباً از قرص افعی وغیره ترتیب داده خواست ترکیب نماید از آنکه تمام
ادویهٔ آن باید با شراب مخلوط شود و با عسل معجون کرده هرچند خواست بمیزان یک وزن آن شراب فراهم کند میسر نگشت
سالی بر این برگذشت که هرگاه امیر از انجام و اتمام آن تحقیقی مینمود از آنکه اجزای آن ناقص بود و بعضی از اقسام عدیده
میگفت و بهانه می آورد بالاخره وقتی او را معاتب ساخته سبب تعویق آن را پس بعرض رسانید که عمده از اجزای این ترکیب بزرگ
شراب انگوریست در این مدت بهمه عذر بدان جهت بوده که در هرجای که امکانی میرفت از طلب آن دقیقه فروگذاشت نشده هیچ قسم
از اقسام فراهم کردن آن میسر نگردید لهذا امر چنین معوق ماند و ترکیب آن اتمام نپذیرفت امیر چون از طبیب این مطلب را
شنید شکر خدای تعالی را بجای آورد و گفت عمده غرض من از خواستن تریاق آن بود تا بدانم که عموم مردم فرمان مرا
چنانکه باید اطاعت دارند یا آنکه در مملکت من مرتکب آن امر شنیع میگردند و در نهان آن مایهٔ فساد را استعمال مینمایند اکنون که
دانستم فرمان من را اهالی مملکت در ظاهر و باطن اطاعت دارند کمال امیدواری و اطمینان را حاصل نمودم پس ابوجعفر فرمان داد
که بانجام و اتمام تریاق پردازد و بدل از شراب چیزی دیگر پیدا کند که در خاصیت نظیر آن باشد طبیب می پخته انگور را
ترتیب داده بدل از شراب ساخت و تریاق را ترکیب نمود بعضی از اطبا که در حضرت امیر سمت محرمیت داشتند بعرض امیر
رسانیدند که آن فواید که اساتید اطبا از تریاق خواسته اند چون جزو اعظم ناقص است فایدتی در این ترکیب نخواهد بود
امیر او را طلب کرده و این مطلب با وی درمیان نهاد طبیب بعرض رسانید با دویهٔ مرکبه آنگاه اطمینان حاصل باید نمود که
بمقام امتحان در آید و آن خواص که در وی مسطور است ظاهر گردد پس جای سؤال و جواب باقی نماند پس آن تریاق را
که با می پخته ترکیب شده بود چنانکه رسم است امتحان نمودند فایدتش چونان بود که گوئی با شراب ترکیب شده پس
امیر او را بنواخت و بر قدر رتبش بیفزود و تشریفی گرانبها بوی ارزانی داشت و رتبهٔ او را بر سایرین برتری داد و بتجویز آن
طبیب امیر مداومت بتریاق فاروق نموده منافع کلی از آن دید و صحت کامل از او حاصل کرد و آن طبیب حاذق در حضرت امیر
یعقوب بن یوسف بن تاشفین بسر میبرد تا روزگار حیات امیر بپایان رفت پس در خدمت محمد بن یعقوب که الناصر
لدین الله ملقب بود در عداد اطبا بسمت محرمیت و طبابت اختصاص یافت و همچنان در خدمت وی میبود تا در حدود سنت
ششصد دو وفات کرده در مراکش مدفون گردید و آن طبیب را در ادویهٔ مفرده و مرکبه کتب بسیار بوده منجمله او راست رسائل
در خواص سنا بطریق مطبوخ و شربت و سفوف وغیره   مقاله در خواص اسطوخودوس   مقاله در خواص اطریلال

ابو حامد اسفراینی

۲۸۴

رساله در منافع حیلیات   رساله در طریقه شرب چوب سهل

شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر محمد بن احمد اسفراینی

از اعاظم فقهاء اهل سنت و جماعت است پیرو محمد بن ادریس شافعی بود و ریاست دار السلام بغداد در بحبوحه رواج علم بوی منتهی
گشت چنانکه محمد بن سعید در مدح او گفته شیخ طریقة العراق وامام الشافعیة بالاتفاق انتهت الیه
ریاسة الدنیا والدین ببغداد ابو منصور ثعالبی در یتیمة الدهر ویکی از رجال دنیا شمرده گوید اسفراین از مدن خراسان
در میان بلدان مخصوص است بدانکه همواره مولد فحول دهر و منشا نکات عالم بوده انوشیروان که نخستین شخص ملوک است
در عدل بدانکشور ولادت یافت ابو العباس فضل بن احمد که محمود سبکتکین را تربیت نموده شاهنشه سریر سلطنت داشت
از آن ناحیه برخاست ابو جعفر حمویه بن علی که دولت سامانیان بکفایت او قوام گرفت از آن ملک نمایش یافت و شیخ
ابو حامد احمد بن ابی طاهر که رئیس ارباب حدیث و صدر جریده فقها بود از آن بلد بیرون آمد و در صفت ابو حامد گوید
فانه بلغ من الفقه والتدریس مبلغا تشیر الیه الانامل وتثنی علیه الخناصر
یعنی او در فقاهت و تدریس بمقامی رسید که در عهد خویش یگانه اعاظم و مشار الیه افاضل گردید شیخ ابو السعادات
مجد الدین مبارک بن اثیر در کتاب جامع الاصول فی احادیث الرسول گوید مروج علم فقه و مجدد فن فروع بر سر مائه چهارم
از امامیه شریف نقیب علم الهدی است و از حنفیه ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی و از مالکیه ابو محمد عبد الوهاب بن نصر
و از حنابله ابو عبد الله حسین بن علی بن حامد و از شافعیه ابو حامد احمد بن ابی طاهر اسفراینی ولادت وی در سال سیصد و
چهل و چهار هجری واقع شده و علم فقه از ابو الحسن بن مرزبان و ابو القاسم دارکی فرا گرفت و فن حدیث از عبد الله بن
عدی و ابی بکر اسمعیل و ابراهیم بن محمد اسفراینی استماع نمود ابو بکر خطیب در تاریخ بغداد آورده که ابو حامد در سال سیصد و
شصت و سه وارد بغداد شد و همی در دار الخلافه بتعلم و تعلیم و تدرس و تدریس مشغول بود تا ریاست آن سواد اعظم
با و اختصاص یافت و در نزد سلاطین و امراء جاه و مکانت بگرفت من خود مکرر در مدرس وی که مسجدی است
در صدر قطیعة الربیع حضور یافتم و از بعضی چنین شنیدم که در مجلس وی هفتصد فقیه می نشینند مردم درباره ابو حامد
می گفتند لو رآه الشافعی لفرح به یعنی اگر محمد بن ادریس در سلسله پیروان خویش چنین فقیهی جلیل مشاهدت
کردی بس مسرور و خورسند گشتی در تاریخ منتظم تصنیف ابو الفرج بن جوزی مسطور است که مقام قبول و مرتبت
اعتبار ابو حامد بدانجا کشید که ابو غالب فخر الملک وزیر مجد الدوله دیلمی و سایر ارکان خلافت و امراء دار السلام
بزیارت او میرفتند و از اقطار و اصقاع ممالک اسلام وجوهات و زکوات بحضرت او میفرستادند تا در مصارف
مقرر و موارد مخصوص مبذول دارد و او تلامیذ خود را مبلغی معلوم در رزق مقسوم بصیغه شهریه میرسانید در هر ماه
بر سبیل استمرار یکصد و شصت دینار بایشان بهره میداد و در دیگر وجوه بر و مصارف خیر نیز نقود موفور و اموال
گزاف بکار میبرد چنانکه در یک سال چهار هزار دینار زر سکوک بحاج بخشید در تاریخ مرآة الجنان بنظر رسیده
که ابو الفتوح یحیی بن عیسی از پدر خویش حکایت کرده که گفت در یکی از مواسم حج شیخ ابو حامد اسفراینی را در مکه معظمه دیدم

ابوحامد اسفراینی

در حالیکه لباسهای فاخر که در خور ملوک است در بر داشت و در موکبی عظیم که شایسته سلاطین است سوار میشد روزی او را در طواف دیدم که مردم در تعظیم و توقیر وی مبالغتی اکید میجستند در اثنای آن بحسب اتفاق این کریمه تلاوت کرد

تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا

یعنی جهان باقی و سرای جاوید باکسانی بازگذاریم که بر روی زمین کبر نجویند و فساد نطلبند ابوحامد از استماع این آیه گریستن گرفت گریستن شدید و شنیدم که میگفت اَمَّا الْعُلُوُّ يَا رَبِّ فَقَدْ اَرَدْنَاهُ وَاَمَّا الْفَسَادُ فَلَمْ نُرِدْهُ یعنی بارالها ما بلندی جستیم ولی فساد را نخواستیم شیخ ابواسحق شیرازی مؤلف طبقات الفقها گوید ابوالحسین احمد قدوری که رئیس حنفیان بود در تعظیم جانب ابوحامد اسفراینی عظیم مبالغت میجست وزیر ابوالقاسم علی بن حسین مرا حکایت کرد که قدوری ابوحامد را بر جمیع فقهای اصحاب الشافعی ترجیح و مزیت مینهاد و میگفت اِنَّ اَبَا حَامِدٍ عِنْدِي اَفْقَهُ وَاَنْظَرُ مِنَ الشَّافِعِيِّ یعنی ابوحامد بعقیدت من در فقاهت و مناظرت از شافعی فزونتر است گفتم ایها الوزیر قدوری را عصبیت حنفیت بر آن داشته که بر امام شافعیه اینگونه تجری نموده و از تابعین محمد بن ادریس یکی را بر وی ترجیح نهاد و سخن قدوری در این باب از طراز قبول عاری است و بهیچوجه التفات را شایسته نیست چه ابوحامد و کسانیکه اعلم و اقدم از او بوده اند بسی از درجه شافعی بدور اند مثل شافعی و مثل فقهائیکه پس از وی آمده اند چنان است که شاعر گفته

نَزَلُوا بِمَكَّةَ فِي قَبَائِلِ نَوْفَلٍ ... وَنَزَلْتُ بِالْبَيْدَاءِ اَبْعَدَ مَنْزِلِ

یعنی ایشان در مکه میان قبایل نوفل افتادند ولی من در بیابان بدورترین منزل گرفتم مابعد این بیت که بواسحق تمثل کرده این شعر است

حَذَوْا عَلَيْهَا مِنْ مَقَالَةِ كَاشِحٍ ... ذَرِبِ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا لَمْ يَفْعَلِ

یعنی از این مردم برای آن برکناری افتادم که درباره آن مستوره حجاب عفاف دشمن یاوه گوی را که همی گفتار با کردار مخالف دارد و زبان افترا بسته باشد گویند ابوحامد باستقصاء نکات و اشباع بیان ممتاز بود و چون بر مسند تحقیق نشستی و در مسئله سخن گفتن گرفتی از فروع و شقوقات آن مقام چیزی فرو نگذاشتی چنانکه خود گفته

مَا قُمْتُ مِنْ مَجْلِسِ النَّظَرِ قَطُّ فَنَدِمْتُ عَلَى مَعْنًى يَنْبَغِي اَنْ يُذْكَرَ فَلَمْ اَذْكُرْهُ

یعنی هیچگاه نشد که از دست افادت برخیزم و تحقیقی که شایسته بیان بوده ترک نموده باشم و بر ترک آن پشیمان گردم سلیمان بن ایوب رازی مؤلف کتاب اشاره و غریب حدیث که از فقهاء شافعیه و تلامیذ ابوحامد است حکایت کرده که من در بدایت امر سمت شاگردی بوحامد نداشتم و در حوزه افادت او نمی نشستم روزی بخانه یکی از علماء دارالسلام میرفتم اتفاقاً بمدرس بوحامدم عبور افتاد دیدم این مسئله را عنوان کرده سخن میراند که اِذَا اَوْلَجَ ثُمَّ اَحَسَّ بِالْفَجْرِ فَنَزَعَ یعنی قاصد صیام باندیشه بقاء وقت مجامعت کند دخول کند و در خلال آنحال طلوع فجر شاهدت نماید و خود را از عمل برکنار کشد لختی گوش فرا داشتم و در طرز استدلال و قانون احتجاج و حسن تحقیق

ابوحامد اسفراینی

۲۸۶

وجودت تقریر بوحامد تامل کردم با خود گفتم یا ذا العجب چنین محققی بارع وفقیهی فحل ابداع فوائد کند وحل معضلات نماید ومن خود را محروم دارم پس فسخ عزیمت کردم واز آن تاریخ ملازمت او واجب گرفتم وهر روزه در تحت منبر وی حضور یافتم وتحقیقاتی را که در کتاب صیام املا کرده بود فراهم نمودم وتعلیقهٔ جداگانه ساختم امام سلیمان گوید که رسم وسیرت بوحامد بر آن بود که هرگز از عائده دنیوی وفائده اخروی فارغ نمی نشست تا در جمع افاضل حضور داشت بصحبت علمی میگذرانید وچون بجائی میرفت ویا بکاری جز علم اشتغال میجست قرآن تلاوت مینمود حتی لحظه که تراشیدن قلم مشغول میشد زبان خود از قرائت قرآن فارغ نمیگذاشت قاضی احمد بن خلکان آورده که یکی از فقهارا در مجلسی با ابوحامد مناظرت علمی افتاد وبروی پرخاش کرده کلمات نالایق گفت چون شب شد خدمت بوحامد رسیده واز در اعتذار اظهار ندامت وطلب اقالت نمود ابوحامد در جواب بانشاد این دو شعر لب کشود

جفاء جری جهراً لدی الناس وانبسط ... وعذر اتی سراً فاکّد ما فرط

ومن ظن ان یمحو جلی جفائه ... خفی اعتذار فهو فی اعظم الغلط

یعنی ستمی آشکارا وجفائی برملا درگذشت عذری در نهان وندامتی پوشیده در رسید پس بر جرم سابق مزید آورد وجنایت گذشته تاکید کرد وهر کس گمان برد که معذرت پنهانی تعدی فاش از دل ببرد خود در خبطی فاحش است وغلطی عظیم یافعی گوید وقتی ابوحامد بعیادت مریضی رفت آن مریض از مقدم وی زیاده خوشنود گشت واین دو بیت در مدح او انشاد نمود

مرضت فاشتفت الی عائد ... فعادنی العالم فی الواحد

ذاک امام بن ابی طاهر ... احمد ذو الفضل ابی حامد

یعنی رنجور وبیمار گشتم واز کسی مشتاق دیدار شدم پس جهانی در پیکری نفر وعالمی در وجودی یک عالم عیادتم کرد واو پسر ابو طاهر وخداوند فضل امام ابو حامد است در کتب سیر مسطور است که در سال سیصد ونود وهشت هجری در دار الخلافه بغداد مابین مریدان شیخ مفید که ریاست فرقه امامیه داشت وتابعان ابو حامد اسفراینی که امام عامه بود نزاعی بزرگ افتاد بمثابه که آن دو رئیس بناچار چندی رخ در نقاب غیاب کشیدند وبر وظیفه تدریس وحق ترویج قیام نتوانستند تفصیل این اجمال بر سیاقی که ابو الفرج بن جوزی در منتظم وعز الدین ابن اثیر در کامل ودیگر علماء اخبار در دیگر کتب آثار آورده اند آنکه روزی یکی از هاشمیین که در بغداد محله باب البصره می نشست بمسجد شیخ مفید درآمد واز در تعصب آغاز سفاهت کرد ونسبت بآن عالم جلیل بسی سخنان نالایق وکلمات ناسزا بر زبان راند شیخ از این معنی زیاده آزرده خاطر گشت وعظیم دلتنگ شد اصحاب او بحمایت برخواستند واز مردم کرخ که تمامت شیعه امامی بودند استمداد نمودند وگروهی انبوه فراهم کرده بسرای ابو حامد اسفراینی وقاضی ابو محمد ابن الاکفانی درآمدند ودر کیفر پیشوای خویش زبان هتک دراز کردند وحشمت آن دو فقیه یکباره ببردند آنگاه در تفحص دیگر اکابر اهل سنت شدند عامه شهر بحمایت خواص خود برخواستند از طرفین میدان تعصب گرم وغبار فتنه بالا گرفت قضارا در همان اوقات مصحفی بدست اهل سنت وجماعت افتاد وچنین مذکور شد که آن مصحف عبد الله بن مسعود است وآنرا بابسیر مصاحف اختلافی بگزاف بود در یوم جمعه بیست وهشتم شهر رجب آن سال اشراف وفقهاء وقضاة

مجمعی بزرگ ترتیب دادند و آن مصحف را در آنجا حاضر ساخته همگی در آیاتش نظر کردند و مواضع اختلاف برای العین مشاهدت نمودند ابو حامد و سایر فقها بتحریق و اتلاف آن حکم کرده فتوی نوشتند شیعیان آن مصحف را در همان محضر سوختند چون ایامی چند برین بگذشت عرضه بنظر خلیفه قادر بالله عباسی رسانیدند که شب نیمه شعبان در مسجد حایر مردی شیعی از اهل جسر نهروان شهادت شد که درباره کسانیکه آن مصحف سوختند دشنام و ناسزا میگفت خلیفه حکم داد آمرد را بچنگ آورده بکشتند و چون آن مقتول بآیین تشیع میرفته شیعیان کرخ درباره او سخنان گفتند کار به پیکار کشید نایره قتال در میان مردم کرخ با عامه باب البصره و باب الشعیر زبانه کشید و در آن میانه جمعی از جوانان شیعه بخانه ابو حامد اسفراینی ریختند ابو حامد از سرای خود بمحله دار القطن گریخت کرخیان در آنحال آواز بندای سلطان شیعه برمیداشتند و حاکم بامر الله که خلیفه فاطمی بود از مصر ندا مینمودند و یا منصور یا منصور همی صلا میزدند چه نام حاکم علوی منصور بود و هنگامیکه این شعار در حضرت قادر عباسی مذکور شد سخت بهم برآمد و حکم داد تا از لشکریان انچه حاضر درگاهند با سنیان بپیوندند و در استیصال کرخیان ثبات ورزند چون مدد خلیفه بدانگروه رسید زیاده قوی دل شدند و بر مردم کرخ چیره گشتند و برخی از دیار و مساکن ایشان را که بر کنار نهر دجاج بود بسوختند پس جمعی از اشراف و تجار نزد خلیفه رفتند و از آن جسارت اغماض طلبیدند قادر از تجری کرخیان درگذشت و چون امیر ابو علی عمید الجیوش که سپهسالار دیالمه بود و از جانب سلطان بهاء الدوله بویهی ولایت عراق و امارت عسکر داشت از اینواقعه استحضار یافت داخل بغداد شد نخست بجلاء شیخ مفید حکم داد و موکلان بروی گماشت تا او را از دار السلام بیرون فرستند شیخ در بیست و سیم رمضان آنسال از بغداد انتقال جست آنگاه از مردم غوغائی جمعی را بگرفت بعضی را بسیاست رسانید و برخی را محبوس داشت ابو حامد بمسجد خویش باز گشت و واعظان از منابر و قصه خوانان از معابر ممنوع گشتند چرا که عمده موجبات فتنه آشوب سخنان ایشان بود پس علی بن مزید که از ارکان امراء بشمار رفتی در حق شیخ مفید توسط کرد شفاعت او پذیرفته شد و مفید دیگر بار در صدر ریاست برقرار گشت و هکذا وعاظ و قصاصین دستوری یافتند و بر سر کار خود رفتند ولی بشرط که از در حمیت و عصبیت خبر فتنه آمیز نخوانند و داستان شور انگیز نگویند مورخین در حوادث سال چهارصد هجری آورده اند که در رمضان این سال قادر بالله را مرضی صعب افتاد بدان پایه که اراجیف در دار الخلافه بموت او شیوع یافت خبر بقادر بردند و در یکی از جمعات بعد از نماز برد رسول بر دوش و قضیب آنحضرت در دست گرفته برای مردم بنشست و شیخ ابو حامد اسفراینی بر حسب منزلتی که در بارگاه قادری داشت حاضر گشت و بر لسان ابو العباس بن حاجب بخلیفه پیغام داد که آیتی چند از کلام مجید تلاوت نماید تا مردم صوت خلیفه استماع کنند و اطمینان یابند پس قادر باشارت ابو حامد آواز باین آیات برداشت

لَئِن لَّمْ يَنتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا مَّلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا

چون لطف اختصاص این آیات بقرائت منوط بترجمت بود ظاهر کلمات مبارکات بپارسی ترجمت شد تا بظهور رسد که قادر از کتاب مبین تا چه حد آیت مناسب مقام تلاوت کرده فرماید سوگند یاد میکنیم که اگر کسانی که نفاق میورزند

وآنان که در دل مرضی دارند و مردم یکباره اجیف جنابرتهشا دهند از شیوه و شعار خویش باز نایستند البته ترا برایشان مسلط سازیم
در این پایه که از آنجا مگر قلیلی در جوار تو نمانند به حالتی که ملعون و از رحمت خدای رانده باشند هرجا بدست آیند گرفتار گردند
و با تیغ مسلمانان درگذرند چون مردم بغداد صوت خلیفه بشنفتند صدا و تکبیر برآوردند و او را دعا گفته بازگشتند هم در کتب
مثبت است که چون صبح دولت بنی فاطمه از افق مغرب زمین طالع گشت از شام پرچم آن سلسله روز خلافت آل عباس
تار شد چه حکم آن طبقه از اقطار اسپانی و افریقا و برخی از قسمت آسیا رسید و جمیع خراج مصر جزو دیوان ایشان گردید
پس اولاد عباس از در التباس در نسب آن گروه قدح کردن گرفتند تا قادر بالله در سال چهارصد و دو فرمان داد
تا در بغداد مجلسی عظیم تشکیل نمودند وجوه اشراف و مشایخ فقها و صنادید قضاة و دیگر علما در آن محفل انبوه شدند شیخ ابوحامد
که آن زمان در بحبوحه ریاست بود و در مجامع علمی همی بر صدر می‌نشست نیز حاضر گشت پس محضری عریض بپرداختند و هر یک
گواهی خویش در طعن نسب آن سلسله ثبت نمودند و نژاد ایشان از جرائد بنی هاشم بیرون کردند ابوحامد اسفرائنی چون به
خواهی خلفا سجلی صریح در قدح آن طبقه مرقوم داشت آنچه ابن اثیر در ضبط اسامی حاضران مجلس نوشته که شریف ذوالحسبین رضی
نیز مانند نقیب ذوالمجدین علم الهدی و شیخ اجل محمد بن النعمان المفید شهادت خویش بر طبق سایر سجلات
فرمود منافی عبارت دیگر مورخین است چنانکه از شرح این واقعه که بعون الله در مقامی مناسب از ما
نگاشته آید بظهور رسد مع الجمله ابوحامد در شب شنبه نوزدهم شهر شوال از سال چهارصد و شش در بغداد
یافت و عمر او شصت و یکسال و چند ماه بود ابوالفرج بن جوزی گوید نعش ابوحامد را برای تجهیز بخارج بغداد
تشییع جنازه او را انبوهی عظیم و ازدحامی عام از مردم دارالسلام فراهم آمد پس از تغسیل ابوعبدالله
که خطیب جامع منصور بود بر وی نماز گذارد و ثانیاً جنازه‌اش بشهر آورده در سرای خود بخاک سپردند
چهارصد و شانزده قبر او را بشکافتند و جثه‌اش بیرون آورده در باب الحرب دفن نمودند از
تعالیق مختصر مزنی است و کتاب بستان و تعالیق کبری انتهی

قاضی ابو یوسف یعقوب بن ابراهیم

اهل سنت و جماعت را فقیهی معظم بوده در سنه یکصد و سیزده هجری متولد شده در عهد صبا فوت
مادر بتحمل تربیت و تکفل احوالش آستین برزد و او را بکازری سپرد تا هنر قصاری آموخته و بد
ابو یوسف خود گوید که هر روز از راه دکه قصاری بدرس ابوحنیفه میشدم و گوش هوشش باز
از ماسوای علم چشم پوشیده بودم هر روزه مادر بر اثرم روان شده در آن محضر داخل و مرا
کشان بدکه قصاری میبرد و با جد تمام باستادم می‌سپرد روزگاری بر این منوال بگذشت تا در از فرارم ستوه آمد
در آمد روزی فریاد برآورد که فرزند مرا تو از کسب معاش باز داشته علما در نظرش جلوه کرده
رئیسی چیزی بدست آورده و خیل کار و کفیل معاش شده و او را نزد قصاری بکازری داده
تو خود مقصود را در حیز تعطیل و تعویق انداخته و همی بتحصیلش تشویق کنی ابوحنیفه گفت ای

وهم خود خورد که فرزندت اقبالی بلند و طالعی ارجمند دارد و اگرچه در محضر من بظاهر علم فرا گیرد ولی در باطن طریق خوردن پالوده را با روغن پسته می آموزد مادرم گفت همانا ترا خرافت دریافته است و عقلت زایل شده و این بگفت و روی از وی بتافت و راه خویش گرفت و من بدان سؤال التزام درس او را از دست ندادم و در تحصیل مراتب علمیه پای فشردم و چندان در اکتساب علوم و اندوختن افاضات وی حریص و مولع بودم که دقیقه ازو غافل نمیشدم تا آنکه بتوفیقات یزدانی ابواب علوم بر من گشوده گشت و از میامن الطاف الهی کوکب اقبالم بسی اوج گرفت بمقامی رسیدم که مسند قضاوت بر من مسلم گشت و هارون الرشید را محرم اسرار و جلیس هر محفل شدم و در خوان مائده اش شرف اختصاص یافتم چنانچه روزی در بساط نعمتش حاضر بودم فالوذجی در مائده رشید مهیا کرده بودند گفت ای یعقوب ازین فالوذج تناول نما که اینگونه فالوذج را هر روزه ترتیب نمیدهند گفتم یا امیرالمؤمنین مگر آنرا چه امتیاز است گفت این را با روغن پسته ساخته اند و زیاده لذیذ و گوارا است ناگاه مرا خنده شدیده دست داد بطوریکه نتوانستم خود داری کنم رشید سبب خنده بپرسید و اصرار و الحاح کردن گرفت گفتم خیر است خدای باقی دارد امیرالمؤمنین را گفت سبب خنده را بتفصیل باز گو مکالماتی که مابین ابوحنیفه و مادرم گذشته بود بمیان آوردم و حکایتش بعرض خلیفه رسانیدم آنگاه رشید زیاده در تعجب شد سوگند یاد کرد که علم امور دین و دنیا را اصلاح کند و بر ابوحنیفه رحمت آورد گفت او را بعین حقیقت نظر بود که بچشم سر با تجلیه ابو یوسف گوید در زمانیکه بدرس و تحصیل مشغول بودم راه معیشت بر من چنان تنگ بود که مخارج جزئیه فراهم نمیشد از فرط فقر و افلاس بهای کاغذ را استطاعت نداشتم با جستجوی تمام کتف گوسفند از هر دست آورده افادات استاد را در آن استخوان ثبت و ضبط میکردم خود گوید روزی پسینی از محضر ابوحنیفه بخانه معاودت نموده زوجه خود طلب کردم از درد مجاعت و گرسنگی بدو شکایت بردم و غذا خواستم آن زن با عجلتی تمام روانه گشت ناگاه استخوانهای کتف که در مدت استفادت اندوخته بودم در سفره ریخته نزد من نهاد و گفت آنچه بخانه حمل کرده این است و سزای چون تو بیکار و بیعار همین آن کردار تا اینجا بر من زیاده اثر کرده از تحصیل علم باکتساب معاش پرداختم و چون ابوحنیفه چند مرا در حوزه درس ندید از کار و روزگارم پرسید صورت حال بروی مکشوف داشتند بر من رقت آورد کس باحضارم روانه کرد چون بر وی در آمدم ابواب تفقد بر رخم بگشود و هم وظیفه شهریه درباره ام مقرر فرمود بهمان وجه مقرر معاش میگذرانیدم و دقیقه از طلب نمی نشستم از هر ذی فن توشه و از هر خرمن خوشه میگرفتم دمیری شافعی آورده است در آن اوان که همه روزه نزد ابوحنیفه حاضر میگشت و در تحصیل فقه اشتغال داشت زمانی دراز از محضر وی غایب گردید و علم مغازی را طالب شده باکتساب آن علم مشغول گشت پس از زمانی بمجلس ابوحنیفه درآمد از روزگار گذشته اش جویا شد ما مضی را بروی باز گفت ابوحنیفه خواست تا عیار استفادتش از محک امتحان و اختبار معلوم کند گفت از علم مغازی مرا مسئله ایست تا جواب بیاری از تو دست بر ندارم صاحب لوای جالوت چه کس بوده است گفت اگر مرا از آن مسئله اطلاع نباشد زیانی نرسد ولی تو خود را امام عصر خوانی و بر همه کس مقدم دانستی

قاضی ابو یوسف

۲۰۹۰

هرگاه مجهولی معلوم نگشتی و مبهمی روشن نسازی از ثبت کاسته و قدرت از میان برخواسته شود و فاش گویم هرگاه من عبد با من در آویزی و مجادلت و مباحثت بر خیزی در جائیکه مجمع انام و محل ازدحام خاص و عام باشد از راه حجت نه از طریق حاجت در آیم و پرسم که زمان وقعه بدر مقدم بوده یا غزوه احد بیقین دانم این مسئله تاریخیه که از کل مسائل واضح‌تر است جهلا ندانی و نزد پیر و برنا و اعلی و ادنی منفعل و در عرق خجلت غرق شوی آنگاه ابوحنیفه از وی دست برداشت و سپس با هیچ سوالش نیازار نمود مع القصه آن فاضل یگانه از هر لذت و راحت چشم بپوشید لیلاً و نهاراً در تحصیل و طلب میکوشید و مدتی دراز باستماع احادیث و تتبع اخبار نزد رجالی که اسماء ایشان بشرح میگذرد بگذرانید ابواسحق شیبانی و سلیمان التیمی و یحیی بن سعید الانصاری و اعمش و هشام بن عروه و عطاء بن السائب و محمد بن اسحق بن یسار از صاحب استیعاب در کتاب انتها منقول است که ابو یوسف مانند مردمان کم شده فرزند در هر مکان ذکر احادیث و نشر اخبار استشمام کردی و دنبال آن اثر روان و در محضر آن محدث روزگاری بپایان میبرد از شیخ تدریس پا نکشیدی تا پنجاه و شصت حدیث بدست نیاوردی بالجمله بعد از زمانی در مراتب علمیه و مقامات کمالات برتبه علیا و درجه قصوی رسید بدان مثابه که در زمان خود سرآمد همگنان و مشار الیه بالبنان گردید رفته رفته از مسند افادت بمنصب قضا انتقال گزید بپایگاهی منیع و قدری رفیع قدم نهاد در عهد مهدی و هادی و رشید زمام مهام قضا در قبضه اختیار وی افتاد و پایه ارتباط و باعث اختلاط وی را با هارون الرشید آورده اند که مردی از یهود در قرب جوار ابو یوسف مسکن داشت بر آن شد که بر در خانه خویش ساباطی بنا کند همسایگان از آن بنیان ضرر بخشیدی با بو یوسف شکایت بردند بانجاح مأمول خویش و ایجاب مسئول ایشان آن مرد یهود را از آن قصد و اصرار ممانعت کرده و در اصرار مبالغت آورد آن نامسلمان از روی طعن و طنز بدو گفت از تخریب آن بنا دست بدار و سجال خود بگذار هر وقت از راه شأن و جلال ترا در محفه جای دادند و باین محله آوردند باستقبالت شتابان شوم و آن عمارت ویران کنم قضا را در آن اوان بمسند قضاوت بنشست و هم بر محفه سوار گشت آنگاه بتسخیر آن دار مقصد بدل شد و آن مرد یهودی بقول خود عمل کرد تفصیل این اجمال آنکه هارون الرشید کنیزکی را فریفته گشت و یکسره در هوایش جان و دل بباخت و چون با وی سر از در میان آورد و خواست در کنارش گیرد ناگاه بخاطرش رسید که وی از کنیزان زبیده است در دم کناره گرفت و مهر وصلش در نوردید و مهره مهرش برچید اتفاقاً زبیده که بانوی حرم خلافت بود از صورت ماجری اطلاع یافته از آن معنی زیاده برنجید و چون رشید نزد او شد درشتی و خشونت آغاز نمود و در طعن و بدگوئی زبان دراز کرد و گفت ای دوزخی از من دور شو که نزدیک است آتش قهر بر من زبانه کشد هارون گفت هرگاه من دوزخی باشم تو بهشتی روی از قید ازدواج من بطلاقی در حال هر دو از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شدند زبیده در گریه و افغان و خلیفه مضطرب و پریشان ماند که چگونه بر منشور یگانگی طغرای بیگانگی کشیده و عهدنامه دوستی در نوردد و غبار فراق بر عیار اتفاق افشاند و از جاده وداد و منهج اتحاد خود را یکسو کشاند امر نمود تا علمای بغداد را حاضر کرده و در این مسئله استفتا نمود هیچکس جوابیکه تسلی خاطر دهد نتوانست ادا کرد خلیفه هم بجیب حیرت و فکرت فرو برده ملول و غمگین نشسته از انجمن بر سید

از

که از تلامذهٔ ابوحنیفه کسی بر جا مانده است گفتند مردی از ایشان داریم که با فرط پریشانی میگذراند هارون گفت مرا با علم او سروکار است نه با فقر و روزگارش فی الحال ابویوسف را حاضر کردند و بزم خلافت را باریافته وارد شد علما نیک صدر مجلس را از فرط ازدحام تنگ کرده بودند و اصلاً جانب تعظیم و تکریمش رعایت نکردند و در صف نعالش جای دادند پس هارون مسئلهٔ خود را اعادت نمود و بعرض جواب اجازت بخشید ابویوسف گفت مرا در باب مسئله جوابی شافی و کافی در خاطر حاضر هست ولی در این محل که آرامگاه من شده بیارم گفت اگرچه از این معنی که جمعی نامناسب بر من تقدم جسته اند آزرده نیستم زیرا که نشستن ذیل از من نکاهد و رفتن صدر بر قدرم نیفزاید ولی پاس حرمت علم خود جای لایق و مکان مستحق اقتضا کند پس هارون رتبت تقدم بر وی ارزانی داشت و گفت تا در صدر مجلس جای گزیند ابویوسف لب بسخن گشوده گفت اصحاب سیر آورده اند که وقتی در بارگاه سلطان عصر مردی سفله ولی ادب بر بقراط حکیم تقدم گرفت آن حکیم دانشمند از آن رفتار ناپسند دم نزد و خاموش نشست وی را گفتند چرا غضب نکردی و آن ناتوان ناچیز را ادب نفرمودی گفت دیوار بر هر کس تعاقب خشم و هیچکس از کردار آن در تألم نیست بالجمله اکنون وقت آن است که خلیفه مسئله را در میان نهد تا این بنده داد فضل و دانش دهد خلیفه بتکرار مقال پرداخته از وی جواب صواب طلب کرد ابویوسف گفت ای امیرالمؤمنین هرگز اراده گناهی کرده باشی که در آن از خوف و خشیت خدای تعالی و منتقم جبار ترا از آن شنیعت ممانعت کرده باشد گفت بلی وقایع حالیه بر صدق دعوی شاهد عادل است چه قصد مملوکه زبیده نمودم و چون دانستم مملوکه غیر است عنان توسن شهوت منقبوت توفیق باز کشیدم ابویوسف گفت از این روی بیقین دانم تو خود از اهل بهشتی و لهذا طلاقی واقع نشده است زیرا که طلاق زبیده مشروط بر این شرط بوده که تو از اهل جهنم باشی و چون از فضل الهی مستحق بهشت شده او نیز مطلقه نباشد زیرا که از انتفاء شرط مشروط نیز منتفی میشود حاضران بروی حمله ور گشته بانگ زدند که این دعوی از چه رو کنی و این فتوی از کجا گوئی و چگونه دانستی که خلیفه بهشتی است گفت بموجب نص قرآن که فرموده وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ یعنی هرکس از خوف و خشیت الهی نفس را از وساوس شیطانی باز دارد بهشت جاودان آرامگاهش خواهد بود هارون از این سخن بسیار شاد گشت و بعواطف بی پایانش بنواخت و هم قضاوت بغداد برای وی مقرر کرد تشریف فاخر باو پوشانید گفت تا محفه آورده وی را در آن نشانده بجانب خانه اش حمل کردند ابویوسف چون بساباط مرد یهودی رسید او را طلب نمود گفت اینک محفهٔ ما رسیده گذرگاه تنگ است بر حسب شرط و پیمان که خود کرده بودی امروز وقت تخریب ساباط است پس ابویوسف لمحه توقف کرده تا آن بنیان را منهدم نمودند ابن خلکان مایهٔ ارتباط ابویوسف و خلیفه را داستان دیگر داند آورده است که مردی از سران سپاه خلافت در امری سوگند یاد کرد سپس کاری از وی بظهور رسید خود در شک فرو ماند که مبادا شکست سوگند شده باشد فقیهی طلب مینمود تا حکم مسئله از وی بپرسد او را با ابویوسف دلالت کردند نزد او شد و چگونگی مسئله بوی باز نمود گفت این کردار موجب نقض سوگند نباشد و چون سردار این فتوی بشنید زیاده خوشحال گردید دراهم و دنانیر بشمار بر وی مبذول داشت

وهم خانه که لایق وقابل بود باستیلاع نموده بروی بخشید پس از چند روز آن سردار بر رشید وارد شد او را مهموم و مغموم دیده سبب پرسید گفت امری از امور دینیه مرا محزون ساخته فقیهی حاضر نما تا از حقیقهٔ آن امر جویا شوم و حکم آن را بازشناسم سردار روانه گشت ابو یوسف را در ساعت حاضر ساخت خود گوید چون بدربار خلافت رسیدم جوانی خوش سیما نیکو صورت دیدم که آثار نجابت و جلال از ناصیه اش ساطع بود و او را در حجرهٔ محبوس داشته بودند چون با وی برابر شدم با انگشتان اشارت کرد که نشان استغاثت بود او را بدان حالت گذاشته گذشتم پس بحضور بار یافته وارد شدم سلام گفتم و ایستادم گفت نام تو چیست گفتم یعقوب اصلح الله امیر المؤمنین گفت هرگاه امامی مردی را در حال زنا دریابد آیا بر امام متحتم است که او را حد زند گفتم نی رشید بسجده شد آنگاه در خاطرم گذشت که خلیفه کسی از نزدیکان خود را در حال زنا مشاهده نموده همانا آن جوان محبوس که بمن استغاثه نمود زناکار بوده بالجمله رشید گفت از کدام مدرک این فتوی گوئی گفتم خاتم النبیین صلی الله علیه وآله فرموده ادرؤا الحدود بالشبهات حاصل آنکه چون در موارد حدود شبهتی پدید آید حدود شرعیه ساقط میشود و این مقام مورد شبهت هست و در موارد شبهات حدود ساقط است رشید گفت در صورتیکه امام معاینه بیند چه جای شبهت است گفتم مسلما بعیان مشاهده کرده باشد از عیان خبر علمی حاصل نبود و اجراء حدود بعلم امام منوط نیست و احدی را نمیرسد که حدود الهی را نظر بعلم خود مجری دارد آنگاه رشید ثانیاً بسجده شد چون از سجده سر برداشت بفرمود تا مال جزیلی بمن دادند از آنجا بیرون نشدم تا هدایای فراوان بمن عاید گشت آورده اند که شبی هارون الرشید را

این دو شعر محل تأمل شد

فَانْ تَرفقی یا هِندُ فالرفقُ اَیْمَنٌ — وانْ تَخرقی یا هِندُ فالخرقُ اَشأَمُ
فَاَنتِ طلاقٌ والطلاقُ عَزیمةٌ — ثلاثٌ ومَن یَخرقْ اَعَقُّ واَظلمُ

یعنی ای هند اگر طریق مرافقت و موافقت پیش گیری بکاری فرخنده و میمون قیام و اقدام کرده و اگر ناسازگاری و قطع الفت پیشه کنی امری ناشایست و مشئوم بمیان آورده و از قید ازدواج من بسه طلاقه یله و رها خواهی بود و این طلاق از روی جزم و قصد است و این معنی روشن است که هر کس بقطع الفت اقدام کرده است عاق‌تر و ظالم‌تر از کسی که خود بطلاق قیام نموده است و چون هارون الرشید از پی تحقیق الفاظ و تصحیح معانی امعان نظر کرد چنین یافت که در کلمهٔ ثلاث از اختلاف اعراب اختلاف شدیدی در معنی حاصل شود و در هر طور حکمی از احکام شرعیه بظهور رسد محض تحقیق مطلب و توضیح مدعا آن دو شعر را نوشته نزد قاضی ابو یوسف فرستاد که هرگاه شخصی از روی جد و عمد با قصد انشاء این دو بیت را بزوجه خود گوید و کلمهٔ ثلاث را مرفوع خواند و از حسب قوانین نحویه و فقهیه چه معنی بخشد و چه اثر مترتب شود و اگر منصوب خواند چه مفهوم شود و بر قائل و زوجه اش چه لازم آید قاضی ابو یوسف گوید با خود اندیشیدم که این مسئله در عداد مطالب نحویه و مسائل فقهیه معدود است و اختلافی که فقها را در این عبارت حاصل میشود بواسطه معانیست که نحاة را از اختلاف اعراب بدست آمد

هرگاه در چنین مسئله برای خود سخن گویم از خطا محفوظ نباشم رای صواب آن است که آن مسئله را با استاد فن در میان آریم پس برای کسائی در آمدم و او در جامه خواب نشسته بود آن مسئله را با وی در میان آوردم گفت اگر برفع خوانده شود دفعهٔ واحده طلاق واقع گردیده زیرا که در اینصورت هر یک از انتِ طالقٌ والطلاقُ عزیمةٌ ثلاثٌ جمله مستقل‌اند که شاعر بزوجه خود را گفته و طالقی بعد از آن اخبار نموده که طلاق کامل و تمام سه دفعه است و اگر منصوب خوانده شود سه مرتبه طلاق واقع شده زیرا که بر این تقدیر ثلاثاً قید انتِ طالق است گویا شاعر بزوجه خود چنین گفته است انتِ طالقٌ ثلاثاً قاضی گوید آن جواب صواب را با کتابتش بهارون الرشید نوشتم انعام و جوایز بسیاری برای من روانه داشت من تمام آنها را برای کسائی فرستادم بعضی را در این سخن مناقشه ایست و چون ذکر آنها خارج از مقصود بود ترک نمودم و درک آن را بکتب نحویه حوالت کردیم هرثمة بن ولید کندی گوید روزی در مجلس قاضی ابو یوسف بودم حکایت نمود که شب گذشته در جامه خواب غنوده بودم ناگاه قرع الباب بگوشم رسید که گویا پرده گوشم دریده بجانب آن صدا اشتافتم در فراز کردم دیدم هرثمة بن اعین است بعد از ادای سلام گفت اکنون باید بحضور خلیفه بشتابی گفتم ای هرثمه در این هنگام از لقای امیرالمؤمنین زیاده هراسانم می ترسم که از من کدورتی در خاطر گرفته اینک مرا خطر و آسیبی رساند اگر توانی امشب خلیفه را بمسامحه و مماطله ساکت نما شاید فردا بعفو و اغماض بگذرد هرثمه گفت من آماده باش که جز روانه شدن چاره نباشد گفتم حال که مهلت یکشبه نمیدهی هرگاه از حقیقت امر اطلاع داری آگاهم کن گفت هیچ ندانم جز آنکه مسرور خادم از حضور خلیفه بیرون شتافت ابلاغ کرد که در این ساعت بیاید با عجلتی تمام ترا بدربار خلافت برسانم از آن سخن ترس و بیم زیاده شد گفتم مرا رخصت ده تا غسل کنم و حنوط نمایم مرا اجازت داده بدرون خانه شدم غسل نموده و حنوط پرداختم تجدید لباس کرده خود را بعطر معطر ساختم و در صحبت هرثمه روانه شدم چون بدرب دار الخلافه رسیدم مسرور خادم را دیدم که با حالت منتظره ایستاده است هرثمه گفت ابو یوسف را حاضر نمودم پس بجانب مسرور شتافته سوگند دادم که مرا از مهم خلیفه آگاه سازد گفت آنچه ندانم چگونه اظهار توانم کرد گفتم اینک باز گو نزد خلیفه کیست گفت جز عیسی بن جعفر احدی نباشد پس همراه مسرور بر خلیفه وارد گشتیم و دیدم که در رواقی جای گزیده و عیسی در طرف راست او نشسته است گفت کیستی گفتم یعقوب گفت داخل شو پس در آمدم و سلام گفتم و نشستم گفت گمانم اینکه در اینوقت شب ترا در ورطه ترس و بیم انداخته باشم گفتم نه تنها من خود خوفناک و هراسان گردیده‌ام بلکه چشم عیال و کسان من تا بحال بخواب آشنا نشده است پس اندکی خاموش گشت گفت هیچ دانی ترا برای چکاره خواستم گفتم ندانم گفت خواهم بر این جوان شاهد گیرم چه او را جاریه ایست از وی خواسته‌ام تا بفروشد امتناع میکند گفتم هبه نماید اباء دارد اکنون گواه باش من خود فاش میگویم سوگند بخدا اگر دست رد بسینه تمنای من نهد و جاریه را برسم هبه یا بعقد مبایعه بقید ندهد خود سیاست را آماده باشد در این دم از دم شمشیر خونش خواهم ریخت پس من بجانب عیسی متوجه شده گفتم جاریه مملوکه را چه قدر منزلت است که خلیفه از تو تمنا کند و تو دریغ داشته خود را در ورطه هولناک در اندازی عیسی گفت ای یعقوب از آن پیشتر که با من سخن رانی و حقیقت امر را دانی بر من سبقت کردی و بی تصور تصدیق آوردی در اینباب مضایقت از آن است که من قسم یاد کرده‌ام

هرگاه آن جاریه را در معرض بیع یا هبه درآورم زنانم مطلقه و کنیزانم آزاد و اموالم رسید تصدق و سپس مرا از آن گفتار
خجلت و شرمساری دست داده خاموش شدم آنگاه خلیفه روی بمن کرده گفت ای یعقوب در این درد که چاره جوئی را
درمانده‌ایم اگر درمان آوری و خاطرم قرین ابتهاج کنی چندانت سیم و زر دهم که مغبوط اعیان و محسود اقران شوی گفتم این تنگنا
محسود حشران شوی گفتم اشکال آن مشکل را آسان کنم پس عیسی را گفتم که نصف جاریه را بعنوان هبه بحضور خلیفه تقدیم دار
و نیم دیگر را برسم مبایعه در پیشگاه خلافت واگذار تا خشتین را در بنیاید چه تمام آن جاریه عرضه بیع نشده و هم در عرضه هبه
نیامده است عیسی گفت تو خود گواه باش که نصف این جاریه را با میرالمؤمنین هبه نمودم و نیم دیگر را بصد هزار دینار
فروختم رشید قبول کرد جاریه را آوردند و عیسی شرایط تهنیت بجا آورد و آنگاه رشید گفت ای یعقوب اینک مسئله دیگری
باقی است گفتم کدام است گفت این جاریه مملوکه است بعد از بیع و شری میباید حکم استبراء جاری شود و مرا تاب غیبت کردن نیست
بگذرد و مرا مستخوابه بگردد سوگند با خدا هرگاه امشب با من نزدیک نشود ترسم که روح از بدنم دور شود گفتم یا امیرالمؤمنین
او را آزاد نما آنگاه تزویج کن زیرا که حره را استبرائی نباشد پس مسرور حسین را خواند در حضور ایشان آن جاریه را
آزاد نمود و من خطبه نکاح خواندم و برای رشید بصداق بیست هزار دینار تزویج نمودم پس رشید امر نمود
که وجه صداق را حاضر نمودند و تسلیم جاریه داشتند آنگاه مسرور را طلبیده گفت دویست هزار درهم و بیست جامه
فاخر بمنزل یعقوب حمل نما پس مسرور خلعت خلیفه را حاضر و با من روانه نمود بشر بن ولید گوید چون صبح دوشنبه
بپایان رسید ابو یوسف گفت آیا در کار شب گذشته مرا حرجی باشد گفتم نی گفت عشر این مال حق تست
بردار که خدایت در آن برکت دهد پیر می گوید شکر نعمت و دعای دولت گفتم خواستم که برخیزم ناگاه پیرزنی
داخل شده گفت ای ابو یوسف دخترت سلام میرساند و میگوید بخدای سوگند شب گذشته از امیرالمؤمنین
جز صداق چیزی بمن عاید نشده و من نصف آنرا برای تو فرستادم و نیم دیگر را برای اصلاح امور خود نهادم پس
نصف را بر زمین گذاشته ابو یوسف بمن گفت این مال را رد کن و بخدای که هرگز قبول نکنم چه او را از قید رقیت
خلاص کردم و از بانوان حرم خلافت نمودم با این احوال با این مال قلیل چگونه راضی بشوم بشر گوید
من و اعمامم زیاده اصرار و الحاح نمودیم لاجرم قبول کرد نصف او را بمن بخشید آورده‌اند که زبیده زوجه
رشید ابو یوسف را نوشت که در فلان مسئله فتوی چیست و می‌خواهم که جواب موافق دلخواه من باشد ابو یوسف
بقیاسات ابوحنیفه چنانچه مراد زبیده بود فتوی داد پس ابو یوسف را تحفه نقره فرستاد و در آن حقه
حقه‌های تو در تو بود که در هر یک طیب مخصوصی ریخته بود و هم جامی دو تو روانه کرد که در وسط آن جام دنانیر
و در اطرافش دراهم مخزون بود و چون حاضران را بدان تحفه نفیسه نظر افتاد یکی از اهل مجلس گفت رسول الله
فرموده است مَنْ اُهْدِیَتْ لَهُ هَدِیَّةٌ فَجُلَسَائُهُ شُرَکَائُهُ فِیهَا حاصل آنکه هرکس را در مجمعی هدیه و تحفه آورند
دوستان و هم‌نشینانش در آن هدیه شریک باشند ابو یوسف گفت مورد آن حدیث پیغمبر زمانی بوده است که
تحفه با خرما و شیر بوده نه این زمان که هدیه با طلا و نقره شده است گویند که وقتی رشید بجانب بصره نهضت کرد

از

وقاضی ابو یوسف را در آن سفر بملازمت مصاحبت مفتخر نمود و عبد الرحمن بن که در قصبه مبارک قضاوت داشت از توجه
و عنایت خلیفه مستحضر گشت و چون بلده مبارک در عرض راه واقع و معبر کوکبه خلافت بود و ویرا انجا ظفر رسید
که در ابتدای ورود خلیفه مردم آن سرزمین در حق وی بتمجید و تحسین لب گشایند تا مگر آن حیلت خلیفه را مایه وثوق
و باعث رسوخ شود هر قدر در آنباب مبالغت کرد مردم از قبول آن مسئول سر زدند پس خود جامه پوشید
و کلاه درازی بر تارک نهاد و طیلسانی سیاه بر سر کشید نزد شریعه که معبر رشید بود بایستاد چون رشید و ابو یوسف
که در کشتی نشسته بودند با وی برابر شدند قاضی فریاد بلند کرد که یا امیر المؤمنین قاضی ما بسیار معقول
و درست کار و عدل گستر و راست کردار است آنگاه از آن محل بشریعه دیگر شتافت چون کشتی خلافت با او
مقابل شد باز فریاد کرد که ای خلیفه قاضی ما چه بسیار دانا و بیغرض و امین و دین دار است خلیفه گفت
یا ابا یوسف آنچه بر من معلوم شده قاضی این بلده شریرترین قضاة است و خود بخدعه و تزویر با مردم رفتار
نماید ابو یوسف گفت یا امیر المؤمنین عجب تر آنکه مداح خود قاضی و قاضی خود مداح است پس رشید زیاده
بخندید و گفت این قاضی مرد ظریفی است هرگز نباید عزل شود و نیز آورده اند که وقتی مابین رشید و زبیده
گفتگوئی شد که فالوذج و لوزینج کدام یک اطیب است ابو یوسف را احضار نمودند رشید از وی تصدیق
طلب کرد گفت یا امیر المؤمنین بر غائب حکم نکنم رشید گفت تا فالوده و لوزینه حاضر نمودند ابو یوسف از جام
فالوذج و لوزینج بقدری تناول نمود که هر یک بنصف رسید رشید گفت خصم از میان برفت و دعوی باقی است
پس حکومت و قضاوت چه وقت صورت خواهد گرفت گفت یا امیر المؤمنین تاکنون هیچ دو خصم نیافتم که در دعوی
با هم برابر باشند جز این دو جام چون هر یک بر حقانیت خود برهانی اقامت کند دیگری بر صدق خود همان طور
حجت آورد لاجرم از روی هر دو شرم دارم و نیز آورده اند که رشید با بویوسف گفت بمسامع ما رسیده است
که تو در چندین جا اظهار داشته که هر کس نزد ما باداء شهادت آید متصنع و دروغگو است گفت آری چه مردم
از سه گروه خارج نیستند یا در سوء طریقت واضح الحال باشند یا در صلاح و تقوی ظاهر العمل اند صنف اول
از شهرت فسق و فجور نزد ما نیایند و قسم ثانی از کثرت زهد و تقدس از اظهار پرهیز کنند بر جا مانند قسم ثالث
و ایشان کسانی باشند که در ظاهر عفت و صلاح آشکار دارند و خباثت و فساد را در باطن پنهان کنند و البته
اینگونه مردم متصنعه و دروغگو باشند رشید در تبسم شد گفت براستی که درست یافتی محمد بن سماعه گوید شنیدم
ابو یوسف را در آن روز که وفات مینمود این کلمات میخواند اللّٰهمّ انّک تعلم انّی لم اجر فی حکم حکمتُ
فیه بین اثنین من عبادک تعمّداً ولقد اجتهدت فی الحکم بما وافق کتابک و سنّة نبیّک و کلّما اشکل علیّ
جعلت ابا حنیفة بینی و بینک و کان عندک امیناً بعزّتک انه لا یخرج عن الحق حاصل معنی آنکه بار خدایا تو خود دانی که من مابین دو نفر
از بندگانت بغیر حق روا داشته حکمی نکرده ام و در صدور احکام خویش بذل جهد میکردم که با کتاب مجید و سنت
رسولت موافق باشد و هر حکمی از احکام که بر من مشکل شدی در آن حکم پیروی ابو حنیفه نمودم و ابو حنیفه در نزد تو

قاضی ابو یوسف

ازکسانی بود که امروزنهی تراشناخته ومنکر با وجود علم خود ازجادهٔ حق قدمی بیرون نگذاشته است باجمله ابو یوسف را
درایامی که قضاوت داشت مرگ دررسید در ربیع الثانی روز پنجشنبه وقت ظهر سنه صد و هشتاد و دو یا صد و
نود و دو وفات کرد وصاحب کامل التواریخ وفات اورا در سنه صد و هشتاد و یک آورده است گویند
او اول کسی است که ملقب بقاضی القضاة شد و اول کسی است که فیما بین لباس اهل علم وعوام امتیازی قرار دا
در تاریخ حبیب السیر آورده اند که حمد الله مستوفی گوید از جمله متروکات ابو یوسف چهار هزار تنبان بود که در بند هر
یک اشرفی بسته بود از کلام اوست صُحْبَةُ مَنْ لَمْ يَخْشَ الْعَارَ عَارٌ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ یعنی مصاحبت و مرافقت با شخصیکه
از ننگ عار اجتناب ندارند خود مایه ننگ عار روز محشر باشد و هم از کلام او است دُرُوسُ النِّعَمِ ثَلَاثَةٌ
اَوَّلُهَا نِعْمَةُ الْإِسْلَامِ الَّتِي لَاتَتِمُّ نِعْمَةٌ إِلَّابِهَا وَالثَّانِيَةُ نِعْمَةُ الْعَافِيَةِ الَّتِي لَاتَطِيبُ الْحَيٰوةُ إِلَّا
بِهَا وَالثَّالِثَةُ نِعْمَةُ الْغِنىٰ الَّتِي لَاتَتِمُّ الْعَيْشُ إِلَّابِهَا یعنی از هر نعمت بالاتر سه نعمت است نخست نعمت اسلام است
که هیچ نعمت بدون ضمیمهٔ آن رتبهٔ کمال نیابد دوم نعمت تن درستی است که طیب زندگانی بآن مربوط است
سیم نعمت غنا و ثروت است که معیشت و زندگانی باصلاح آن منوط است سید نعمت الله جزایری در کتاب
زهر الربیع آورده است که در عهد سلطنت شاه سلیمان صفوی در سنه هزار و هفتاد هجری در قرب روضهٔ متبرکه
امامین الهمامین کاظمین سلام الله علیهما را از پی جهتی حفر نمودند ناگاه قبری ظاهر شد و بر آن لوحی از سنگ نهاده
بودند که در آن نام و نشان قاضی ابو یوسف نقش بود پس از آن نبیانی
براو بنا کردند

ابن ابی یوسف ابراهیم بن یعقوب

در مراتب علمیه و مقامات فقهیه فاضلی بی‌همانند بود و قاضی القضاة را گاه‌گاهیک از شرح حالش بپردازیم گرامی فرزند است
اسم پدرش یعقوب و نام خودش یوسف است پسر نیز مانند پدر بفنون علم آراسته شد در فتاوی و احکام فکری عمیق داشت
و در تالیف قیاسات ابو حنیفه نظری دقیق یافت مبانی علم حدیث را نزد یونس بن اسحق سبیعی و سری بن یحیی مشیند کرد
وابو محمد احمد بن ابراهیم طوسی آن فن شریف از وی استفادت نمود چنانچه پدرش در دار السلام و سایر بلدان
اسلام لوای قضاوت افراخت او نیز با وجود پدر در جانب غربی بغداد بمهم قضا میپرداخت و در محلی که مدینه منصور
خوانند مسجدی عالی بود بر حسب اشارت هارون الرشید در هر آدینه نماز جمعه را با جماعت در آنجا بپا داشتی گویند
شاعری که خود ابو یعقوب نام داشت ابو یوسف را سرا و جهرا حلیف و صدیق بود روزیکه قاضی القضاة از این جهان فانی
بسرای جاودانی رحلت کرد گروهی را شنید که از راه دریغ و افسوس همی گویند که از رفتن قاضی القضاة علم فقه
از میان برفت و از مردن او بقیهٔ آن علم شریف هم بمرد آن شاعر را بر فقدان وجود یعقوب و کتمان فضل ابن ابی یوسف
دل بسوخت خواست تا مردم را در ماتم آن پدر تعزیت کند و هم خاطر ایشان را بوجود پسر تسلیت آورد

این شعر را در تجلیل انشاد کرده

یا ناعی الفقه الی اهله	ان مات یعقوب ولا تدری
لم یمت الفقه ولکنه	حول من صدر الی صدر
القاه یعقوب الی یوسف	فزال من طیب الی طهر
فهو مقیم فاذا ما ثوی	وحل حل الفقه فی قبر

حاصل معنی آنکه ای کسی که خبر مرگ علم فقه را باصحاب فقه رسانیده است بداند که فقه نمرده لیکن از محلی بمحلی انتقال جسته است قاضی القضاة یعقوب مراتب فقه را که مانند لآلی منثور بود در عقد جمع آورده در حقه خاطر مکنون داشت اکنون آن لآلی آبدار در گنجینه خاطر ابن ابی یوسف مخزون است پس علم فقه از حلیه حیات عاطل نشده است آن علم شریف آن زمان نقش فنا پذیرد که یوسف در قبر جای گیرد و از این اشعار تعزیت قرین و مضامین مدحت آئین رتبه فضل و مقام علم ابن ابی یوسف بر ناظرین مکشوف گردد بالجمله همواره در ظل الطاف خلیفه عصر از همگنان ممتاز بود و ده سال بعد از فوت پدر با منصب قضا بسر میبرد و هیچگاه آن مسند از وی تهی نشد تا آن زمان که تنش از روح تهی گشت و در شهر رجب سنه صد و نود و دو با رتبه قضاوت دوست قضا طومار عمرش در نوردید

ابن ابی صادق ابو القاسم عبد الرحمن بن علی بن احمد بن ابی صادق

از اهالی نیشابور است و در همان سرزمین نشو و نما یافت و او مردی بوده است بفنون علم فلسفه قادر و بینا و در اعمال صناعت طبیه ماهر و توانا در مبادی تحصیل اخذ علوم حکمیه و فواید قوانین طبیه را بشنیدها دقایق خاطر ساخت در نزد فضلای اطبا و دانشمندان زمان خود بتلمذ و استفادت پرداخت مؤلف طبقات الاطبا گوید که وی را با شیخ الرئیس ابو علی سینا شرف صحبت دست داد و در محضر آن حکیم یگانه بتلمذ و استفادت اقامت گزیده می در آن استفاضت بپائید تا آنکه در آن مدرس از شاگردان فهام و تلامذه عظام گردید همو گوید در اینجا مجال استبعاد نیست بلکه قرین صواب و سداد است چه ابن ابی صادق زمانیکه شیخ الرئیس در بساط حیات بوده صیت اشتهارش در بسیط زمین انتشار داشت و هم در غزارت علم و فور تلامذه ممتاز و مشهور بوده است و در رتبت و شان هم از ابن ابی صادق برتری داشته است با وجود این احوال ظن غالب آنست که وی بتلمذ او فایز شده باشد و نیز قطب الدین لاهیجی در تاریخ خویش که شرح حال اطبا و حکما را مشروحا ضبط نموده گوید که وی تکمیل علوم حکمیه و طبیه را در نزد شیخ الرئیس ابو علی سینا نموده و از اجلاء تلامیذ آن حکیم بزرگ است بالجمله مقام وی در مراتب حکمیه و طبیه بدرجه رسید که او را افضل فضلای عصر زیاد میستودند و از مصنفات و مؤلفات وی بهره کامل میبردند و از آنروی در آن روزگار ملقب ببقراط ثانی گردید و هم احمد بن ابی اصیبعه خزرجی که خود فاضلی بیبدل و مورخی بی مدل بوده در عنوان شرح حالات آن حکیم بی نظیر بدینسان از کلک بلاغت سلک رقم کرده است وهو طبیب فاضل بارع فی العلوم الحکمیة کثیر الدرایة فی الصناعة الطبیة له حرص بالغ فی التطلع علی کتب جالینوس وما اودعه فیها من غوامض صناعة الطب واسرارها شدید البحث عن اصولها وفروعها

ابن ابی صادق

۲۱۸

وَكَانَ فَصِيحًا بَلِيغَ الْكَلَامِ حاصل معنی آنکه ابن ابی صادق طبیبی است دانشمند و از اقران و امثال خویش
در علوم برتر و بیشتر بوده و زیاده در صناعات و اعمال طبیه دانا و خبیر گشت اطلاع و تتبع کتب جالینوس و فهم آن مؤلفات را زیاده
مرتبص و غوامض بیانات و مشکلات صنایع طبیه و اسرار اطبا را از علم علاج و غیره جوینده و از اصول و فروع مسائل طبیه شدید التفحص
و کثیر البحث بوده و در رتبه فصاحت و مقام بلاغت پایگاهی منیع و مرتبه رفیع داشت آورده اند که وی در انجام کهولت و آغاز
شیخوخت در نیشابور که مولد و موطن او بود محلی با فضا و منزلگاهی با صفا گزیده و ترک علائق از خلایق نمود و هم
از اندوخته زمانهای سابق که از حق العلاج و طرق دیگر فراهم آورده با حسن الوجوه اسباب معاش و مایه انتعاش خویش را
مرتب کرده با انزوا روزگار خود را میگذرانید و از مباشرت معالجات و اعمال طبیه بکلی منصرف گشته از تشتت خاطر
بجمعیت باطن مشغول آمده با هیچیک از اهالی زمان از امرا و اعیان مخالطت نمی‌ورزید و اتحاد صحبت و انضجار جسته
از معاشرت اهل ظاهر داشت چنانکه وقتی ابونصر محمد بن منصور عمید الملک کندری وزیر رکن الدین طغرل بیک سلجوقی را عارضه
قولنج روی داد و اکثری از اطبای زمان بمعالجت اقدام نمودند بهبودی حاصل نگردید پس وی اسب خاصه خود را با ساخت
قیمتی و غلامان مخصوص بجهة معالجت بطلب آن طبیب دانشمند فرستاد وی از قبول آن امر و از آن معالجت سرباز زد و گفت
الْقَنُوعُ لَا يَرْخُصُ بِخِدْمَةِ السُّلْطَانِ وَمَنْ أُكْرِهَ عَلَى خِدْمَةٍ لَا يَنْتَفِعُ بِخِدْمَتِهِ كَالْبَازِ الَّذِي
يُكْرَهُ عَلَى الصَّيْدِ حاصل معنی از کلام حکیم این است کسی را که دولت قناعت میسر گردد و عزت عزلت دریابد با خفا
خدمت سلطان را قبول ننماید و نتوان او را بدان امر مجبور نمود هرگاه با کراهت بخدمتش بدارند از آن خدمت که بوی
مرجوع است انتفاعی نبرند چنانکه باز شکاری را هرگاه بکراهت از پی صیدش بجهند از آن بتمنای صیدی نباید داشت گویند یکی از تلامیذ
خود را بمعالجت وزیر فرستاد در همان روز بدستور العمل وی از آن مرض خلاص یافت تشریفی قیمتی با مقدار کثیر از دینار
بجهة ابن ابی صادق فرستاد وی قبول نکرد و بملازمان وزیر رد نمود و هم در ترجمت وی آورده اند که آن طبیب فاضل شروحیکه
بر کتب متقدمین نوشته زیاده از حد ممتاز است چنانکه احمد بن ابی اصیبعه گوید شرحی که ابن ابی صادق بر کتب جالینوس
نوشته در نهایت خوبی و محکمی است و کتاب منافع الاعضای جالینوس را شرح کرده است زیاده بذل جهد کرده و طریق
جد و اهتمام سپرده است و در تلخیص معانی آن مساعی جمیله بکار برده است و ابن ابی صادق خود نیز در اول آن کتاب
بخط خود نوشته است من که شرح این کتاب را آستین برزده و خامه تحقیق در بنان دارم برین عزم میان بسته ام که
بدین شرح مشکلات آسان کنم و حشو و زواید را حذف نمایم و متفرقات را جمع سازم و هم فوایدیکه جالینوس و دیگران
از منافع الاعضا در سایر کتب آورده اند بر مسایل این کتاب زیادت کنم بعد از تلفیق و ترکیب آنها را ترتیب و تقسیم
نمودم و هر فصل را بتعالیم تعلیم قرار دادم و در آخر هر تعلیم عضویرا که در منافع آن سخن راندم تشریح آنرا چنانچه باید و شاید
بیان کردم و نیز منافع هر جزو از آن عضو را شرح دادم و زمانیکه مرا از آن تالیف و تصنیف فراغت دست داد
از سال هجرت چهار صد و پنجاه و سه گذشته بود مع القصه چون آن حکیم یگانه در بعضی از مطالب حکمیه و بیانات طبیه
متفرد است پاره اطبا بر بعضی از کتب او رد نوشته اند چنانکه مهذب الدین شیخ الاطبای دمشقی معروف با بن طبیب

ابن

که شرح احوالش درین کتاب بپایه کتابی را که شرح بر مسائل حنین بن اسحق نوشته است مطرح قرار داده و به هر باب آن ردی مستوفی آورده است آنچنانکه تفصیل این نیز در شرح حالات شیخ الاطبا خواهد آمد و این حکیم بی مانند را کلمات و بیانات در شروح قانون و سایر کتب طبیه بسیار است اگرچه سال وفاتش در کتب تواریخ مضبوط نیست ولی از تألیفات وی چنان بر می آید که تا اول عشر هفتم از مائه پنجم در بساط حیات بوده و بعد از آن وفات یافته است از کلمات این حکیم بی نظیر است که فرموده اَلطَّبِیبُ الحَقِیقِیُّ مَنْ عَالَجَ بِالْفَضَائِلِ نَفْسَهُ وَدَاوَی مُفْسِدَتَهُ بِالرَّذَائِلِ ثُمَّ یَهْبِطُ بَعْدَ ذَلِکَ اِلَی مُعَالَجَةِ الأَجْسَادِ یعنی طبیب واقعی و معالج حقیقی آنستکه خصال رذیله و صفات خبیثه را مایه فساد دانسته آن امراض و آن اسقام را بفضایل شریفه و محاسن لطیفه از خود زایل کند و چون بمدارج آن رتبت ارتقا جست و بر عرشه آن ساحت مستقر گشت پس بساحت علاج اجسام فرود آید کتب و مصنفات و مؤلفات وی از اینقرار است شرح کتاب مسائل حنین بن اسحق در طب موسوم بشرح کبیر اختصار شرح کبیر موسوم بشرح صغیر از کتاب مسائل شرح کتاب فصول ابقراط که در سنه سبعین و اربعمائه تألیف کرده شرح کتاب تقدمة المعرفة لابقراط شرح کتاب منافع الاعضای جالینوس که تفصیل تألیف آن مسطور شده کتاب در جواب ایرادات محمد بن زکریای رازی بر جالینوس کتاب تاریخ کبیر

ابودلف قاسم بن عیسی بن محمد

از طایفه بنی عجل سلسله اسلافش به بکر بن وائل منتهی گردد در سلک ادبا و فضلا منتظم و در عداد امراء و شعراء معدود و از جودت طبع و حسن قریحت نصیبی کامل داشت و سخاوت و مردانگی و شجاعت و فرزانگی اشتهار تمام یافت ابن خلکان گوید اَخَذَ عَنْهُ الأُدَبَاءُ وَالفُضَلَاءُ باآنکه ویرا در بهار جوانی بداوان کامرانی از هر جهه لوازم عیش مهیا و هر نوع اسباب کامرانی فراهم بود مجالست ارباب فضل و مصاحبت اهل کمال بر تمام مهام مقدم داشته روزگار جوانی و عهد شباب در اخذ آداب و اکتساب هنر مصروف داشت و قوانین لغت عرب و اصول فن ادب محکم نموده در نظم اشعار سبق قادر گشت و در فن موسیقار زیاده مهارت یافت یاقوت حموی گوید پدرش عیسی بنیاد شهر کرج که تقریباً در منتصف مسافت ما بین همدان و اصفهان است نهاده بود که بنیان عمرش منهدم شد و بنای وجودش ویران گشت پس ابودلف برحسب عزیمت موروث ببذل اموال و صرف همت عمارت آن بلد بانجام رسانید خود با تمام خویشاوندان و عشایر و اقوام کوچ داده در آن شهر مقام گزید و آنجا را موطن مألوف و مسکن مخصوص قرار داد آورده اند که او سخت در زمره سرکردگان محمد امین بسر میبرد در آن مصاف که طاهر ذوالیمینین علی بن عیسی بن ماهان را بکشت ابودلف بجانب همدان براند و در آنجا توقف جست هرچند طاهر بن حسین ویرا به بیعت مأمون دعوت نمود اجابت نکرد و در جواب گفت که هنوز از دیگری عقد بیعت بر ذمت من باقی است و در قتل آن شخص و فسخ آن بیعت موجبی صحیح و دلیلی درست بدست ندارم اگر مرا بحال خود گذارید دست از فریقین باز دارم و کنج عزلت اختیار کنم و از معظمات امور و حل و عقد جمهور منزوی گردم

ابودلف عجلی

۳۰۰

طاهر مشمول وی قرین انجاح ساخت دست از طلبش پس آبودلف مراودت آستان خلافت و مخالطت اعیان مملکت باز کشید و کرج را برای خویش مأمن گزید علی بن سلیمان اخفش از محمد بن یزید مبرد و او بیک واسطه از علی بن جبله عکوک حکایت کرده که من در زمانی که ابودلف در بلدهٔ کرج از نواحی جبال مقام داشت بزیارت وی رفتم در تکریم و اعزاز من زیاده مبالغت نمود و در مراعات حال و اسعاف آمال مداومت باهتمام آورد که از عطیات متواتر و انعامات پیاپی مرا منفعل ساخت و از شرم بحضور وی رفتن نتوانستم لاجرم یکچند از طریق آستانش پا کشیدم و از ملاقاتش تقاعد نمودم روزی برادرش معقل بن عیسی بر من درآمد و گفت مرا امیر نزد تو فرستاده و فرمود آیا از ما چه جفا دیدی که ترک آشنائی گفتی و پیوند صحبت بریدی اگر بالفرض در معیار قدر و مقدار عطایای تو تقصیری رفته دلتنگ مباش که تدارک آن بر عهده همت من حوالت است البته پریشانی ضمیر بجمعیت بدل کن و از در آشتی درآی که عنقریب بدست عطا انکسار قلبت جبران کنم و جراحت خاطرت التیام دهم گفتم یا معقل عجب پیک خجلت افزا بودی مرا توالی امطار کرم و تلاطم بحار جود از حضور امیر فراری نموده و در حجاب غیاب متواری ساخته هم اکنون

بدان بارگاه معلا بازگرد و از لسان این نعمت خوارهٔ دیرین این ابیات لب گشای

هَجَرْتُكَ لَمْ اَهْجُرْكَ مِنْ كُفْرِ نِعْمَةٍ ... وَهَلْ يُرْتَجٰى نَيْلُ الزِّيَادَةِ بِالْكُفْرِ
وَلٰكِنَّنِي لَمَّا اَتَيْتُكَ زَائِرًا ... فَاَفْرَطْتَ فِي بِرِّي عَجَزْتُ عَنِ الشُّكْرِ
فَالْآنَ لَا اٰتِيكَ اِلَّا مُسَلِّمًا ... اَزُورُكَ فِي الشَّهْرَيْنِ يَوْمًا اَوِ الشَّهْرِ
فَاِنْ زِدْتَنِي بِرًّا تَزَايَدْتُ جَفْوَةً ... فَلَمْ تَلْقَنِي طُولَ الْحَيٰوةِ اِلَى الْحَشْرِ

یعنی اینکه خود را از دولت قرب محروم ساخته ام و از سعادت حضور مهجور نموده ام نه از راه ناسپاسی و کفران نعمت است چه هرگز ناسپاسی موجب مزید نگردد بلکه ترک خدمت را سبب آن شد که در عطا و انعام من چندان افراط نمودی که از عهده شکرانه بیرون شدن نتوانستم و از ادای لوازم نعمت سخت عاجز آمدم لاجرم قسمی مغلظ و سوگندی مؤکد یاد کردم که در امتداد زمان دو ماه یا یکماه جز یکبار بوظیفهٔ زیارت نپردازم و اگر دیگر باره بر احسان و انعام من بکوشی چنان از طریق وفا سر بتابم و راه جفا پیش گیرم که مرا تا حشر ملاقات نتوانی نمود معقل چون آن اشعار بخواند از عذوبت الفاظ و رقت معانی آنها بس بشگفت و گفت احسنت والله امیر را ازین مضامین لطیف زیاده انبساط حاصل آید پس برخواسته نزد برادر شتافت و اشعار عرضه داشت ابودلف گفت قاتله الله بسیار در ابکار افکار و اشعار آبدار اقتدار دارد آنگاه خامه بگرفت و این جواب بر سبیل ارتجال بنگاشت

اَلَا رُبَّ ضَيْفٍ طَارِقٍ قَدْ بَسَطْتُهُ ... وَاٰنَسْتُهُ قَبْلَ الضِّيَافَةِ بِالْبِشْرِ
اَتَانِي يُرَجِّينِي فَمَا حَالَ دُونَهُ ... وَدُونَ الْقِرٰى وَالْعُرْفِ مِنْ نَائِلِي سِتْرِي
وَجَدْتُ لَهُ فَضْلًا عَلَيَّ بِقَصْدِهِ ... اِلَيَّ وَبِرًّا زَادَ فِيهِ عَلٰى بِرِّي
فَزَوَّدْتُهُ مَالًا يَقِلُّ بَقَاؤُهُ ... وَزَوَّدَنِي مَدْحًا يَدُومُ عَلَى الدَّهْرِ

فزر

ابودلف عجلی

۳۰۱

یعنی بسا مهمان که شبانگام بر من درآمد و من در پذیرائی مقدمش بساط انبساط بگستردم و قبل از شراب طعام ضیافت نخست با خاطری شادان و جبینی گشاده به دامنش گرفتم چون با سیدی سخاوتمند عطای من آمده بود من نیز به پاداشش از وظایف میزبانی هیچ فرو نگذاشتم و با وی آن مال و نوال خویش حلالی نیاوردم غزمیت او را به عطیت خود فزون‌تر گرفتم و درجای دیگر به عطای خویش زینت نهادم مالی در مبذول داشتم که روزی چیزی نیابد و مدحی در عوض چندان گفتم که جاویدان بماند و از صفحه روزگار تا ابد محو نگردد عکوک گفت غلام ابودلف این اشعار با هزار دینار به من رسانید من در آن وقت وی را بدین مضمون بگزیده بستوده‌ام

إِنَّمَا الدُّنْيَا أَبُو دُلَفٍ ... بَيْنَ بَادِيهِ وَمُحْتَضَرِهْ

فَإِذَا وَلَّى أَبُو دُلَفٍ ... وَلَّتِ الدُّنْيَا عَلَى أَثَرِهْ

یعنی ابودلف در میان جهانیان از قبایل بادیه و مردم شهری بدین معنی اختصاص دارد که خود تنها فی‌المثل به تمام دنیاست پس اگر ابودلف بکسی روی آورد دنیا بدو اقبال نموده و یا اگر از کسی روی بتابد دنیا بدو پشت کرده آورده‌اند که علی ابن جبله عکوک را قصیده‌ئی که این دو بیت از آن است باعث هلاک آمد و مامون بن رشید بعضی از مضامین آن را بر وی حجت نموده حکم داد تا زبان آن هنرمند زبان آور را از قفا بیرون کشیدند از فضل و افاضت کردگار امید میرود که تفصیل این داستان در باب معین تشرح آید ابو وائل بکر بن نطاح که

از فرسان و ابطال عرب بود ابودلف را بدین دو بیت بستود

يَا طَالِبًا لِلْكِيمْيَاءِ وَعِلْمِهِ ... مَدْحُ ابْنِ عِيسَى الْكِيمْيَاءُ الْأَعْظَمُ

لَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا دِرْهَمٌ ... وَمَدَحْتَهُ لَأَتَاكَ ذَاكَ الدِّرْهَمُ

یعنی ای آنکه نقد عمر در طلب کیمیا و صنعت اکسیر مصروف داری آگاه باش که مدح ابودلف کیمیای اعظم است چه اگر تمام کنوز ارض و دفاین عالم بیک درم انحصار یابد و تو در صنعت مدح کوششی البته آن درم بسوی تو بشتابد ابودلف ده هزار درهم در صله این دو شعر جود نمود بکر بن نطاح آن دراهم بستد و در نهر ابله که از توابع بصره است قریه‌ئی ابتیاع نمود و چون یک چند از این قضیه بگذشت هم بر مجلس ابودلف در آمد و این

دو بیت انشاد کرد

بِكَ ابْتَعْتُ فِي نَهْرِ الْأُبُلَّةِ قَرْيَةً ... عَلَيْهَا قُصَيْرٌ بِالرُّخَامِ مُشَيَّدُ

إِلَى جَنْبِهَا أُخْتٌ لَهَا يَعْرِضُونَهَا ... وَعِنْدَكَ مَالٌ لِلْهِبَاتِ عَتِيدُ

یعنی از تلاطم بحر عطای تو در توابع نهر ابله قریه‌ئی بخریدم که بر کوشکی خورد از سنگ رخام اشتمال دارد و آن قریه را خواهری بکنار است که برای فروش آماده گشته و تو را مالی بکنار است که برای بخشش مهیا شده ابودلف گفت آن قریه را بها چند است گفت ده هزار درهم آن مبلغ بوی تسلیم داشت و از در مطایبت گفت میدانی که نهر ابله ناحیتی عظیم و قطری وسیع باشد قرا و مزارع بسیار دارد که هر یک در کنار دیگری افتاده ملکه این مجاور

و قرب و منزلتی فراوان تا بلکه چنین می پیوسته است اگر بعض جوار و دعوی قرابت باب آسیاب ضیاع مفتوح داری و قیمت آنها بر من تحمیل کنی کار بس دشوار افتد خوشتر آنکه قرا و تو پیوند خویشاوندی بگسلند و از این صلهٔ ارحام درگذرند ابو وائل تبسم نمود و دو را و ساکت و از مجلس بیرون شد از تذکرهٔ ابن معتز نقل است که هم بکر بن نطاح وقتی نزد ابو دلف آمد و قصیده‌ای شایان در ستایش وی بسرود و همینکه از اشعار مدح با بیات تمنا و طلب جایزت منتقل گشت ابو دلف گفت یا ابا وائل این سخن ترا با آن دعوی استغنا و لاف مناعت که در شعر دیگر اظهار داشته کمال تعارض و نهایت تنافی است که گفته

وَمَنْ یَفْتَقِرْ مِنَّا یَعِشْ بِحُسَامِهِ   وَمَنْ یَفْتَقِرْ مِنْ سَائِرِ النَّاسِ یَسْئَلِ

یعنی اگر از دودهٔ ما کسی فقیر و نیازمند شود بضرب شمشیر بران و اعمال سیف و سنان مایهٔ معاش بدست آورد و اگر از دیگر قبائل کسی محتاج و درویش گردد در یوزگی پیش گیرد و از در سؤال درآید بکر را خجلتی زیاده دست بداد و از شدت شرم تا یکساعت روی انفعال بزیر داشت آنگاه سر برآورد و گفت ایها الامیر اگر از اسبهای تازی و شمشیرهای یمانی و نیزه‌های خطی که ترا هست مرا بدست افتادی از حسن کردار شاهدی بر صدق گفتار اقامت نمودمی و دعوی جلادت و دلیری خویش چنان برای امیر مبرهن ساختمی که مجال طعن نیاید و زبان اعتراض درکشد ابو دلف حکم داد تا آنچه از مرکب و سلاح تمنا میکرد بضمیمت همیانی بدو سپردند که پانصد دینار زر در آن بود آنگاه گفت تمام این جواهر بردار و سر خود گیر و بهر جا خواهی برو و بهر که خواهی مباهات کن پس بکر شمشیر حمایل ساخت و نیزه بدست گرفت و بمرکب برنشسته از شارع همدان براند قضارا در اثنای طریق بکاروانی برخورد که مالی بسیار و متاعی گزاف برای ابو دلف حمل میدادند تیغ برکشید و با مردم قافله حمله کرد و پای بهادری بیفشرد تا از کاروانیان چند کس بکشت و باقی بهزیمت فرستاد و تمام آن مال بغارت برد چون این قصه را با ابو دلف گفتند بخندید و گفت همانا این جنایتی است که ما خود بر خود وارد آوردیم و چنان فارسی غیور بر خویشتن چیره ساختیم هر که دست در دهان افعی برد و یا دم اژدها بیفشرد هر آزار که یابد جز خود کسی را ملامت نیارد و شیخنا بهاءالدین محمد عاملی در کشکول آورده که شاعری نزد امیر ابو دلف شتافت امیر گفت ای اعرابی در ایلات عرب از کدام قبیله باشی گفت از بطن بنی تمیم امیر بدین شعر که در هجای آن طایفه سروده اند لب گشود

تَمِیمٌ بِطُرْقِ اللُّؤْمِ اَهْدیٰ مِنَ الْقَطَا   وَلَوْ سَلَکَتْ سُبُلَ الْمَکَارِمِ ضَلَّتِ

یعنی قبیلهٔ بنی تمیم در طی طریق لئامت و دنائت از مرغ سنگخوار که در شناسائی راه و دانائی طریق ضرب المثل است فزونتر باشند ولی در سلوک سبیل مکارم و معالی گمراه گردند اعرابی چون این بشنید گفت آری ایها الامیر من نیز بهمان شناسائی طریق لئامت راه خانهٔ تو گرفتم ابو دلف از این جواب بشگفت و در خجلت شد و پس مبلغی بدو بخشید و خاطرش بجوی و خشنود نمود گویند ابو دلف را از فرط بذل و کثرت اتلاف وامی گران بر ذمه وارد شد و این مطلب در میان مردم اشتهار یافت یکی از شعرای عصر قصد وی کرد و این دو بیت انشا نمود

ابا

اَیا رَبَّ المَنائِحِ وَالعَطایا ❊ وَیا طَلقَ المُحَیّا وَالیَدَینِ
لَقَد خُبِّرتُ اَنَّ عَلَیکَ دَیناً ❊ فَزِد فی رَقمِ دَینِکَ وَاقضِ دَینی

یعنی ای خداوند جود و بخشش که ترا پیوسته چهره و دست باز و دلی خوش و جبینی گشاده بعطا دراز است شنیدم که دینی بر تو نشست حالی که ترا در این بند گرفتاری افتاد پس بر اسناد قروض و تحملات دیون خویش بیفزای و مرا از دام وام رهائی بخش ابو دلف را شعر وی مطبوع و سؤالش مسموع افتاد و تمام دینش قضا نمود و هم در حلبهٔ ثروه مناقب وی آورده اند که وقتی از کرج ببغداد در آمد علی بن عیسی ابن ماهان وی را بضیافت دعوت نمود او در روز میعاد راه خانهٔ میزبان گرفت چون بدرب خانهٔ وی رسید شاعری را دید که میخواست بمجلس درآید و حاجب او را مانع گشت از مشاهدهٔ آنحال غضب بر وی مستولی گشت و گفت طعامی که خاص محتشمان باشد و درویشان از آن محروم مانند بر من حرام است سوگند بخدا که بر خوان چنین میزبانی هرگز دست نبرم این بگفت و بمنزل خویش بازگشت و مادام که علی بن عیسی در حیات بود بخانهٔ وی گذر ننمود و از جابر کرخی حکایت است که گفت وقتی در مجلس ابو دلف حاضر بودم ابو تمام طائی وارد شد و بانشاد قصیدهٔ که در مدح وی انشا نموده بود لب گشود و همی بخواند تا باین ابیات رسید

اِذا افتَخَرَت یَوماً تَمیمٌ بِقَوسِها ❊ وَزادَت عَلی ما وَطَّدَت مِن مَناقِبِ
فَاَنتُم بِذی قارٍ اَمالَت سُیوفُکُم ❊ عُروشَ الَّذینَ استَرهَنوا قَوسَ حاجِبِ
مَحاسِنُ مِن مَجدٍ مَتی یَقرُنوا بِها ❊ مَحاسِنَ اَقوامٍ تَکُن کَالمَعائِبِ

یعنی اگر طایفهٔ بنی تمیم بقصهٔ قوس مباهات آورند و از نیروی بر مکارم و محاسنی که اندوخته اند مزیدی اعتبار کنند شما قبیلهٔ ربیعه بواقعهٔ ذی قار افتخار نمائید چه اگر از حاجب که مهتر بنی تمیم بود کمانی برهن پذیرفته شد شمشیر شما بنیان آنکس منهدم ساخت که خود حاجب را زینهار داد و کمانش بگرو گرفت همانا شما را در میدان مباهات آثار و مفاخری باشد که مناقب دیگران در جنب آنها معایب نماید ابو دلف همینکه این ابیات بشنید آواز برکشید که یا معشر ربیعه مَا مُدِحتُم بِمِثلِ هٰذَا الشِّعرِ قَطُّ فَمَا عِندَکُم لِقائِلِهِ یعنی ای معشر ربیعه شما را تاکنون کس بدینگونه ثنای عظیم نستوده بود آیا قائل این مدح چه پاداشش دهید یکباره آنجماعت ردا های خز از دوش برگرفتند و از در ایثار بر ابو تمام نثار کردند ابو دلف گفت ای جماعت ابو تمام تمام اینها قبول نمود ولی بعنوان رتبت شما باز داد هر کس ردای خویش بپوشد که من در این باب از تمام شما نیابت کنم و در زمانی یسیر معادل این عطای کثیر بدو بخشم پس روی با ابو تمام کرد و گفت باقی قصیده قرائت کن همینکه آن نظم بلیغ بانجام رسانید ابو دلف پنجاه هزار درهم بدو بخشید و از در معذرت گفت بخدا سوگند که این وجه ناقابل نه شایستهٔ قدر و درخور شان تست ابو تمام از روی تعظیم و تجلیل برخواست تا دست ممدوح ببوسد ابو دلف او را سوگند داد که بجای خود آرام گیرد و بچنین کار مبادرت ننماید آنگاه گفت اشعاری که محمد بن حمید بن قحطبهٔ طائی را بدانها مرثیت نموده مرا انشاد کن ابو تمام امتثال نمود و جمیع آن اشعار که در بلاغت مافوق وصف است فرو خواند ابو دلف از نهایت اعجاب گفت وَاللهِ لَوَدِدتُ اَنَّها فِیَّ یعنی بخدا سوگند آرزو داشتم

که کاش بجای ابن قحطبه من مقتول شدمی تا این اشعار در مرثیت من منظوم آمدی ابوتمام گفت آرزو در صفحه روزگار مباد که من ترا مرثیت گویم خدای مرا پیش مرگ تو فرماید گفت یا اباتمام آنکس که مانند این اشعار رشیق و مضامین رشیق در مرثیتش سروده آ هرگز نمرده باشد و هیچگاه نامش از افواه رجال عرب و عجم و السنه ارباب فضل و کمال نیفتد پوشیده نماند که ابوتمام در اشعار یکه آل ربیعه را مدح نموده بر آیین صنعت تلمیح دو واقعه را اشارت آورده اکنون که حکایت مجلس ابودلف منتهی گشت توضیح آن دو بیت را رمزی از آن دو واقعه مسطور داریم مجدالدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی و غیروی آورده اند که قبیله بنی تمیم را بنفرین رسول قحطی شدید پدید آمد از انقطاع امطار و جفوف مراتع بمقام دیرین زیستن نتوانستند لاجرم ترک وطن گفتند و راه جلا گرفتند تا بملک عجم درآمدند سید آن قوم حاجب بن زراره باستان کسری شتافت تا اجازت آن سرزمین را رخصتی حاصل کند پس بدخول محضر باریافت و مافی الضمیر معروض داشت کسری گفت شما مردم تازی جماعتی کج نهاد باشید بر قطع طریق و قتل نفوس اصلاً مبالات نیارید رذیله حرص و آز و صفت جفا و غدر در گوهر شما مجبول است شما را در توقف این خاک دستوری دادن بیرون طریق حزم و خلاف صلاح ملک باشد حاجب گفت ایها الملک من خود این پیمان استوار دارم و در حضرت شاهنشاه تعهد کنم که مادام قوم من در زینهار عجم باشند دست تعدی و تاراج بهیچکس دراز نکنند کسری گفت ترا که ضامن قومی ضامن دیگر ضرور است گفت این کمان من شرط ضمان بجای آرد حاضران موقف از این سخن در خنده شدند کسری گفت گمان ندارم که این کمان در گرو بماند البته از عهده عهد بیرون آ و وثیقه خویش از رهن برآورد آنگاه کمان حاجب بگرفت و رخصت اقامت بخشید مردم بنی تمیم بدان صفت که از حاجب تعهد رفت زمانی در آن ملک بماندند تا آنگاه که حضرت رسالت بر ایشان رحمت آورد و دست مبارک در طلب باران برداشت و از مربع و مرتع بنی تمیم انواع نباتات سرزد و الوان گلها بشکفت و آن جماعت را هوای موطن الوف و ربع معهود در سر افتاد در آن وقت حاجب از دنیا رفته بود فرزندش عطارد بن حاجب برای فک رهن نزد کسری شتافت و کسری بدان حسن وفا و صدق عهد تحسین کرد آنگاه کمان را بعطارد تسلیم نمود و قامتش با خلعتی فاخر بیاراست عطارد آن کمان برسم ارمغان بحضرت رسول برد رسول قبول نفرمود و عطارد آنرا بچهار هزار درم بیهودی بفروخت و قصه ذی قار از اعظم ملاحم و مغازی عرب باشد تفصیل آن واقعه در جمله ایام عرب از فن تاریخ مشروح است خلاصه آن داستان آنکه چون خسرو پرویز بسعایت و افساد زید بن عدی بر نعمان بن منذر خشم گرفت و بر دار الملک مداین احضار داشت و او بر جان خود بترسید و از طریق طاعت سر بتافت پرویز بر ایاس بن قبیصه که از صنادید عرب بود فرمان فرستاد که با چهار هزار مرد دلیر بر ملک حیره بتاز و چنین دشمن نعمان را از تخت بزیر آر و دست بسته باستان ما روانه دار چون این خبر بنعمان رسید عیال و اموال و اثقال خود برداشته راه جبل بنی طی گرفت مردم آن قبیله با او گفتند ما را نیرو آن نیست که با ملک الملوک در اندازیم و ترا در پناه خویش جای دهیم نعمان بهر قبیله دیگر التجا و همین معذرت شنید تا آنکه بباب ذی قار که خاص بنی شیبان بود وارد گشت هانی بن مسعود که سید آن قوم بود مسئول او بپذیرفت و گفت مرا چنان بخاطر میرسد که تو اهل و مال خویش نزد من بودیعت گذاری و خود بسوی پرویز روی

پس اگر مقتول شوی از این زبونی استغاثت و ذلت زینهار برهی و اگر بر تو کرم کنند و از عصیانت درگذرد دیگر بار بر مملکت حیره حکمران آئی نعمان این سخن بپسندید و افتاد و طریق مداین گرفت وقتی که خسرو پرویز بروی دست یافت حبسش فرمان داد و او در ساباط محبوس بود تا آنکه بطاعون از دنیا برفت برخی گویند خسرو بجفت تا او را در زیر دست و پای فیل انداخته هلاک ساختند آنگاه با ایاس بن قبیصه که در آن وقت بر سریر حیره نشست نامه فرستاد که نعمان بن منذر اموال و اثقال خویش بهانی بن قبیصه سپرده و جمیع املاکش از سیوف و دروع و البسه نزد وی بودیعت نهاده تمام این متروکات از او استرداد نموده بحضرت ما فرست ایاس نزد هانی فرستاد و فرمان خسرو ابلاغ کرد هانی گفت نعمان آنها را نزد من بامانت نهاده چگونه طریق خیانت سپارم تا مرا توانی در کالبد باقی است هرگز این کار نکنم چون جواب در حضور پرویز معروض افتاد حکم داد تا هرمز شوشتری با دوازده هزار مبارز و هرمزخراد با هشت هزار سوار در تحت رایت ایاس بن قبیصه بر طوائفی که در ذی قار مجتمع بودند غارت بردند هانی و دیگر سران قبائل آگاه شده و لشکر پرویز را استقبال کردند هر دو سپاه در برابر یکدیگر صف کشیده هنگامه پیکار در پیوست و یکروز تا غروب آفتاب رزم دادند روز دیگر هانی بن قبیصه و حنظلة بن ثعلبه که سید بنی عجل بود با سپاه خود گفتند شنیده ام که از عرب رسولی مبعوث شده که محمد نام دارند و گویند هر که نام وی بخواند بر مطلوب ظفر یابد وظیفه آنکه شما در این حرب نام محمد شعار خویش قرار دهید همی گوئید محمد معنا وانصرلنا چون دیگر باره عرب و عجم با هم در آویختند گروهی از بنی عجل و بنی شیبان و بنی بکر بر سپاه خصم حمله بردند از یمن نام گرامی رسول ص لشکر فرس منهزم شده ایاس بن قبیصه از دنبال لشکریان خود هزیمت ساخت تا بمداین رسید و خبر آن شکست فاحش به پرویز برد و گفت سواران عرب بنام محمد همی حرب کردندی خسرو از آن وقت کین رسول در خاطر گرفت ولی فرصت کیفر و مجال انتقام نیافت در آنحال که سپاه عرب بر لشکر فرس شکست داده بودند حضرت مقدس نبوی در مدینه طیبه مقام داشت ناگاه جبرئیل نازل شد و آن سید بشر را از آن فتح عظیم خبر داد و دشت ذی قار و میدان حرب و هزیمت عجم بروی بنمود حضرت فرمود الله اکبر الله اکبر هذا اول یوم انتصفت العرب من العجم وبی نصروا یعنی این نخستین روزی است که عرب از عجم داد گرفت و بنام من فیروز گشت اصحاب تاریخ برداشتند چون بنی شیبان و دیگر قبایل که در ذی قار بودند بمدینه درآمده داستان آن وقعه باز گفتند چنان یافتند که رسول خبر داده در معجم البلدان آورده این خبر زمانی بود که آنحضرت از غزوه بدر کبری مراجعت فرموده بود بعضی گویند که این واقعه مقارن ولادت رسول اتفاق افتاد بهر حال ابودلف چنانکه سابقاً اشارت رفت در بلاد جبل اقامت جست و از مشاغل ملکی و خدمات خلافت همی آسوده بنشست تا آنگاه که مأمون تسخیر ملک ری وجهه همت ساخت در آن وقت رسولی بابی دلف فرستاد و او را بهمراهی موکب و التزام رکاب خود دعوت نمود چون رسول پیغام مأمون بگذارد ابودلف زیاده هراسان و بیمناک شد مردم قبیله و خویشاوندانش بر وی جمع آمدند و در تسکین هراس و تشجیع خاطر وی گفتند تو امروز مهتر عرب و سید قبائلی و جمیع طوائف طوق اطاعت تو بگردن دارند

ابو دلف عجلی

۳۰۶

و از معاونت و امداد تو هیچ چه سر متابند این چه تزلزل است که در بنیاد شجاعت و دلیری تو راه یافته بجای خود نشین و زنگ ملال از خاطر بزدای که ما شر دشمنان از تو کفایت کنیم ابو دلف چه سخنان ایشان خمانتی بیاورد و دراجابت خلیفه عازم گشت عشایر و هواخواهان وی هر چند در ممانعت مبالغت کردند مفید نیفتاد و پس این دو بیت بخواند و با عجلی تمام طریق موکب خلافت پیش گرفت

لجود بنفسی دون قومی دافعاً ... لما نابهم قدماً واغشی الدّنیا

واقتحم الامر المخوف اقتحامه ... لادرک مجداً او اعاود ثاویا

یعنی مرا شعار و دیرین چنان است که در حمایت اقوام و حراست عشایر خویش هیچ جان عزیز مبذول دارم و خود را در هر آسیب و آفت ایشان سازم و همواره در مهالک خطیره و موارد مخوف در آیم تا آنگاه که یا بشخص مجد و کرامت بهره ور گردم و یا در زیر خاک مدفون آیم همینکه ادراک حضور مامون نمود از هر هراس و بیم مامون گشت خلیفه ابواب لطف و رحمت بر رویش بگشود و پایهٔ قدرش بلند نمود و در سلک سرهنگانش منظوم داشت همی در آن شغل جلیل منصوب بود تا آنگاه که مامون درگذشت و چون معتصم بر اریکهٔ خلافت قرار گرفت هم ابو دلف را بمنصب عمارت لشکر و ریاست عسکر بگماشت زمانیکه افشین از جانب خلیفه بمحاربت بابک خرم دین مامور شد ابو دلف نیز حسب الامر در آن وقت با وی همراه گشت ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم در بود ادرخیا تفالات از کتاب فلک السعاده حکایت آورده که چون افشین را در منازعت بابک خرم دین شمشیر بشکست از آن روی را حزنی شدید پیدا ابو دلف که از جمله حاضرین بود مرتجلاً این دو بیت انشا نمود

انّ انکسار السیف کسر عدوّه ... ولکسر اعلام بابک تکسر

لا تنفقن علی حسام کسرة ... فالکسر عن کسر العساکر یخبر

یعنی همانا شکستن شمشیر نشانهٔ شکستن خصمت از این شکست شمشیر البته رایت دشمن شکسته گردد زنهار کسر سیف مکروه مشمار که بس فالی است نیک و از هزیمت لشکر عدو خبر دهد اتفاقاً فردای آن روز افشین بر بابک غالب آمد آورده اند که افشین را موجبی با ابو دلف ابواب معادات و مخاصمت مفتوح گشت و همواره افشین آتش کین ابو دلف در کانون خاطر مستور میداشت و همی انتظار وقت و انتهاز فرصت میبرد چون در وقعهٔ بابک مظفر و منصور گشت و از این فتح نمایان در حضرت خلافت تقرب تمام یافت وقتی در حضور معتصم از ابو دلف آغاز تنگی و اظهار آزردگی نموده رخصت قتل وی درخواست کرد و چندان در این باب الحاح و مبالغت آورد که خلیفه ناچار بدان کار ناخرسند رضا داد و احمد بن ابی دواد بدان تفصیل که در شرح اخبار وی نقل افتاد او را از آن ورطه نجات بخشید آورده اند که ابو دلف بر حسب لطف معاشرت و طیب مفاکهت و اطلاع بر صنعت اغانی و تألیف اصوات در نزد واثق پسر معتصم زیاده مقرب بود و در جرگه ندیمان وی انتظام داشت رفته رفته در آداب منادمت و رسوم صحبت بجائی رسید که معتصم خود او را در سلک حریفان محفل عیش

ابو دُلَفِ عجلی

٣٠٧

و حاضران بساط انس در آورد ابو الفرج اصفهانی در اخبار ابی دلف آورده که علی بن محمد از جد خود حکایت کرد
که رسیدن ابو دلف را از درجه مردان رزم بر رتبه مقربان بزم سبب آن شد که از حذاقت و خبرت وی
در فن تغنی و صنعت سماع در حضرت معتصم زیاده سخن راندند و سمع خلیفه را بملاحت اصوات و حلاوت نغمات
وی مشتاق ساختند روزی واثق را از حال ابو دلف پرسید معروض داشت که مرا بامداد قصد باشد
و در امتثال امر ابو دلف با دیگر ندیمان نزد من بیایند امیر المؤمنین را وقت حضور الجمیع آگاه سازم
چون بامداد ابو دلف حاضر گشت فرستادگان معتصم با هدایا و تحف وارد مجلس شدند واثق بایشان اشارت
کرد که چون بحضرت خلیفه بازگردید حضور ابو دلف را اعلام دارید پس زمانی نگذشت که غلامان و خدم رسیدند
و از مقدم خلیفه خبر دادند واثق از جای بجست با ابو دلف و همراهان باستقبال شتافت وقتی رسیدند که معتصم
از دهلیز خانه بصحن سرا قدم مینهاد پس بمجلس در آمد و در صفت و از با ندیمان واثق هر یک در جای خود قرار گرفتند
آنگاه بجانب ابو دلف اقبال نمود و گفت یا قاسِمُ غَنِّ أمِیرَ المُؤمِنِینَ صَوتًا یعنی برای امیر المؤمنین لحنی
از الحان تغنی کن ابو دلف بدان صنعت که از اشعار جریر در شعر إنَّ الخَلِیطَ بِرامَتَینِ تَوَدَّعوا ختیا
مؤداه بود آواز برکشید معتصم را از آن صنعت نشاطی تمام حاصل آمد و بروی آفرینها گفت پس دراز گوشی
بخواست و بر آن بنشست و راه خانه خویش گرفت و ابو دلف را همراه خود ببرد و از آن روز او را در جمع
حاضران خلوت و مصاحبان عیش مقرر داشت و بیست هزار دینار در نوازش وی جود نمود و هم
از علی بن محمد نقل است که گفت جدم حکایت کرد که احمد بن ابی دواد زیاده منکر امر غنا بود و در آن باب
همواره بجد ایستاده نهی شدید بطلوع رمیر ساید وقتی معتصم با او گفت یا ابا الولید رفیق دیرین تو ابو دلف
غنائی بلند و طرب صوت و حسن ترنم تامه حد است گفت یا امیر المؤمنین براستی این سخن مرا باور نیاید حاشا که
ابو دلف با آن وفور عقل و کبر سن بتغنی لب گشاید معتصم گفت اینک خود را در پشت پرده پوشیده دار تا من
اینمعنی بر تو مکشوف دارم احمد در وراء ستری بنشست و معتصم ابو دلف را احضار داشته بتغنی فرمان داد
آن بیچاره بالحنی شیرین و آهنگی خوش آواز بر داشت و زمانی طویل بانواع نغمات و فنون الحان بپرداخت
پس بجهت خلیفه احمد را حاضر ساختند بحالتی که آثار خشم و کراهت از وجنات او ظاهر بود همینکه چشم احمد
بابی دلف افتاد گفت مه‌آ حال کسی را که پس از آنکه سالهای دراز از عمرش بر آمده باشد بدین شغل خیر قیام کند
ابو دلف در عرق انفعال غرق شد و از نهایت خجلت رو به دیوار کرد و گفت إنَّهُم أکرَهُونِی عَلی ذلِکَ
یعنی مرا از در اجبار بدین کار بداشتند گفت هَبهُم أکرَهُوکَ عَلَی الغِناءِ أفَأکرَهُوکَ عَلَی الإحسانِ وَالإصابَة
یعنی گیرم خود در اصل تغنی مجبور بودی و اختیار نداشتی آیا در این خوش سرودن و نیک خواندن هم
بی اختیار بودی گویند ابو دلف یکی از ابطال و فرسان بنی عجل بود در جلادت و شجاعت وی اخبار بسیار آورده‌اند
مسعودی گوید در یکی از معارک دو کس از لشکر خصم بهم دوش ایستاده بودند ابو دلف بر ایشان حمله برد

و نیزه که بدست داشت چنان در پیکر نخستین فرو برد که از آن سوی دیگری بدر شد و هم دو سوار بر هم دوخته گشت
و یکباره هر دو از مرکب در غلطیده و جان بدادند بکر بن نطاح که مداح وی بود در این واقعه گفته

قالوا وينظم فارسين بطعنة ... يوم الهياج وما تراه كليلا
لا تعجبوا لو أن طول قناته ... ميلا إذا نظم الفوارس ميلا

یعنی گفتند که ابو دلف را نیروی دلیری چندان هست که در هنگامه حرب بیک طعن دو سوار بهم بر دوزد و از کار بیکار
مانده نگردد از این معنی در عجب مدارید چه اگر طول نیزه او تا یک میل بودی در مسافت یک میل سواران بهم دوختی
از تذکره ابن معتز نقل است که از جمله مآثر وی در بسالت و شجاعت آنکه مردی قرقوره نام در بلد اصفهان
و توابع آن بقطع طریق بسی گذرانید در آن عهد ابو دلف حکومت آن ملک داشت وقتی مال بسیاری بخزانه ابو دلف
میبردند و جمعی برای حفظ و حراست همراه قافله بودند قرقوره از کمین کاروان درآمد و شمشیر در آن جماعت گذارده
جمعی را بکشت و تمامت آن مال ببرد این خبر بابی دلف باز گفتند زیاده خشمگین گشت ولی چون آن سارق عیار را
مکانی معهود و مقامی معین نبود و بیگاه و بیگاه در جائی توقف می جست تدبیر این کار از عهده اختیار بیرون گردیده همی از غضب
بر خود بپیچید و تدارک آن دست برد نتوانست کرد تا وقتی چنان افتاد که آن امیر دلیر برای نخجیر بصحرا شد و از دنبال
شکاری مرکب همی تاخت و از همراهان بسی دور افتاد اتفاقا بدامنه کوهی رسید که قرقوره در آنجا بود همینکه چشم قرقوره
بابی دلف افتاد از فراز کوه بزیر آمده با وی درآویخت نیز ابی جلادت استوار داشت چون او را بهماوردی شدید دید در دفع وی
حیلتی اندیشید و در اثنای مناجزت ناگاه آواز بر داشت که ای جوانان از کمین بیرون آئید و این جای ناگهان از من کفایت
کنید قرقوره چنان پنداشت که ابو دلف با جمعی از یلان در آن برابر استرداد اموال آمده از آن روی دل از دست بداد و پای
در بیابان گریز نهاد ابو دلف از تعاقب او بتاخت تا راه با وی نزدیک نموده چنان نیزه بر پشتش فرود آورد که از
سینه اش سر بر زد و از بالای مرکب بخاک افتاده هلاک شد ابو دلف سرش بریده بر نیزه فراز کرد و بمقر خویش
باز گشت قطب الدین اشکوری در محبوب القلوب و علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب و عبدالله بن اسعد یمنی
در مرآة الجنان و ابن خلکان اربلی در وفیات الاعیان و جمعی دیگر همگی در نقل این حکایت با اندک اختلافی اتفاق
نموده اند که عیسی بن ابی دلف گفت برادرم دلف را از علی بن ابیطالب علیه السلام انحرافی در عقیدت و عداوتی
در ضمیر بود و بسی در مآثر علوی و مناقب مرتضوی قدح میکرد بلکه گاه گاه زبان جسارت دراز نموده بدیل عصمت
آنحضرت مطاعن و مثالب چند اسناد میداد روزی در مجلس نشسته بود در اثنای صحبت یکی از حضار گفت در احادیث
نبویه وارد است که رسول فرمود یا علی لا يحبك إلا مؤمن ولا يبغضك إلا منافق شقي
و لد زنية أو حيضة یعنی یا علی ترا دوست ندارد مگر کسیکه سراچه خاطرش بنور ایمان روشن باشد و دشمن ندارد
مگر منافقی بدگوهر که بنیاد نهادش از حرام کرده دلف گفت این حدیث را پایه پسند نباید استوار باشد چه شما
همگی بپایه غیرت امیر در حراست حریم و حفظ ناموس سیده هستید که در حق هیچیک از پردگیان وی اندیشه ترک عفاف

و توهم آلایش جسم او نرود با این حال مرا پیمانهٔ دل از بغض علی مالامال است اگر این خبر با طراز صحت آراسته بودی بایستی شعلهٔ این کینه از سینهٔ من سر نزند بلکه باشد روافض و غلاة عقاید سوء در خاطرم جای گیرد و عیسی گوید در این گفتگو بودیم که ناگاه امیر وارد مجلس شد بتعظیمش برخاستیم همینکه در صدر وثاق بنشست گفت مباحثت و مشاجرت شما شنیدم حالی گوشش فرا دهید تا حق داوری ادا کنم در اسناد این حدیث شریف هیچ جای تامل و مجال توقف نیست و مضمون آن محض صدق و صرف صواب باشد بخدا سوگند که این دلف هم ولد حیض است و توهم زادهٔ زنید در زمان پیش وقتی مرا کسالت طبع و انحراف مزاجی عارض گشت و بستر رنجوری من در سرای خواهرم گسترده بود و روزی ناگاه یکی از جواری وی بر من در آمد که جمالی بدیع و منظری زیبا داشت و من همواره سودای وصال وی می پختم چون مرا نظر بر او افتاد و مقامی خلوت و سرائی ایمن یافتم خود را حفظ نتوانستم نمود لاجرم از بستر بجستم و دست تعرض بر او دراز کردم گفت ای امیر مرا عادت زنان پیش است اندام خویش با پلیدی حیض آلوده مساز من از شدت شبق خویشتن داری نیارستم تا آنکه کام خود بگرفتم چون از این چندی بگذشت آثار حمل بر آن جاریه ظاهر شد خواهرم او را بمن بخشید و این پسر از او پدید آمد دلف را از نقل این قصه حالت دگرگون گشت و بغض پدر در دل گرفت و زمان کیفر و مقام انتقام را منتظر میباشد قاضی احمد بن خلکان و غیره وی آورده اند که ابو دلف را چون مرض موت در رسید حجاب وی مردم را از داخل شدن مانع آمدند روزی او را از شدت وجع اندک تخفیفی حاصل شد با حاجب گفت آیا از ارباب حاجت و مردم نیازمند کسی بدر سرای یافت میشود گفت آری ده نفر از سادات خراسان و اشراف آن ملک حضور دارند و چندی از این پیش وارد شده انتظار صحت امیر و رخصت دخول میبرند و برای ادراک خدمت هنوز بار نیافته اند پس با ضعفی شدید بر بستر بنشست و سادات را احضار نمود چون داخل شدند اظهار بشاشت نمود و بر حق تکریم و تشریفشان قیام کرد و از مفارقت اهل و اختیار غربت سبب پرسید گفتند ضیق معاش و قلت بضاعت ما را از وطن و سامان آواره ساخت و صیت جود و آوازهٔ همت امیر بدینجا آورد ابو دلف تا این بشنید با خازن خود اشارت کرد تا صندوقی مملو از زر حاضر ساخت بیست کیسه از آن بیرون آورد که هر یک مشتمل بر هزار دینار بود و بهر یک از آن ده کس دو کیسه تسلیم داشت و نیز هر کدام را بقدر نفقهٔ مراجعت بیفزود و گفت این وجه را در مخارج بازگشت مصروف دارید و آن کیسها سالما باهل خود برسانید و در جزای این خدمت متمنی هستم که هر یک برای من سلسلهٔ نسب خود را پدر بر پدر تا امیر المؤمنین علیه السلام و سیدهٔ نساء فاطمه سلام الله علیها بخط خود بنویسید و در پایان آن ورقه بدین عبارت گواهی دهید یَا رَسُولَ اللهِ اِنّی وَجَدْتُ اِضَاقَةً وَسُوءَ حَالٍ فِی بَلَدِی وَقَصَدْتُ اَبَا دُلَفِ الْعِجْلِی فَاَعْطَانِی اَلْفَیْ دِینَارٍ کَرَامَةً لَکَ وَطَلَباً لِمَرْضَاتِکَ وَرَجَاءً لِشَفَاعَتِکَ یعنی ای رسول خدا من بوطن خویش در تنگنای فقر گرفتار گشتم و سخت بدحال گردیدم و از پریشانی نزد ابو دلف عجلی بشتافتم و او دو هزار دینار بمن بخشید و در اینکار کرامت مقام تو میخواست و رضای خاطر تو میجست و امید شفاعت تو میبرد پس هر یک بدان صفت که گفته بود بنوشتند

و بوی تسلیم داشتند با خراسان بر بستند ابودلف اصفهانات بکسی سپرد و وصیت کرد که چون دنیا را بدرود کند آنها را
در میان کفن او گذارند تا در حضرت رسول بر اکرام ذریت و مودت اولاد وی او را حجتی محکم و سندی متین باشند
چون در آن ایام که از سنه دویست و بیست و پنج یا بیست و شش هجری معدود بود از دنیا درگذشت با نامه کاغذها
حسب الوصیه آن صفحات کفنش درج نموده مدفون ساختند از آنجا که دلف بن ابی دلف را از شرح آن داستان
گراهی دلف باز نمود ننگی عظیم و عاری شنیع حاصل گشت و در حیات پدر کار مکافات و کیفر نتوانست راست نمود
پس از فوت ابی دلف آن فرزند ناخلف لسان کذب بر قدح و ذم پدر دراز نمود و در محافل و مجامع نسبی اکاذ
و مجاعیل منتشر ساخت چنانکه محمد بن علی قوهستانی گوید روزی دلف برای من نقل کرد که شبی در واقعه دیدم
که شخصی بر من درآمد و گفت اجب الامیر بحضور امیر بشتاب پس از جای برجستم و با وی همراه شده همی برفتیم
تا که بخانه بس خوفناک و سهمگین درآمدیم که مانند بیابان وحش از جنس بشر خالی بود آنگاه از آنجا بانردبانی که نهاده بود
به غرفه مهیب صعود نمودیم که بر دیوارهای آن علامات آتش پیدا بود و در زمینش آثار خاکستری بنظر میرسید ناگاه
پدرم ابی دلف را عریان دیدم که سر خود در میان دو زانوی خویش نهاده و همینکه چشمش بمن افتاد مانند کسانیکه استفهام
نمایند گفت دلف گفتم آری خود فرزند تو دلفم پس این دو بیت انشا کرد

أَبْلِغَنْ أَهْلَنَا وَلَا تُخْفِ عَنْهُمْ — مَا لَقِينَا مِنْ بَرْزَخِ الْخُنَاقِ
قَدْ سُئِلْنَا عَنْ كُلِّ مَا قَدْ فَعَلْنَا — فَارْحَمُوا وَحْشَتِي وَمَا قَدْ أُلَاقِي

یعنی آنچه من در برزخ گلوگیر کشیدم با اهل و عشیرتم باز گوی و از هیچکس پوشیده مدار از اعمال و افعال هرچه در عهد حیات
بجای آوردیم جمله را از ما سؤال نمودند مسئول آنکه مرا در این وحشت و گرفتاری فراموش ندارید و بر من رحمت آرید
آنگاه گفت آیا آنچه گفتم نیکت فهم کردی گفتم آری پس این دو شعر دیگر انشا نمود

فَلَوْ كُنَّا إِذَا مِتْنَا تُرِكْنَا — لَكَانَ الْمَوْتُ رَاحَةَ كُلِّ حَيٍّ
وَلٰكِنَّا إِذَا مِتْنَا بُعِثْنَا — وَنُسْأَلُ بَعْدَهُ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ

یعنی اگر ما را پس از مرگ بر حال خود باز گذاشتندی هر آینه مرگ آسایش هر ذیحیات و راحت هر گرفتار بودی ولی دریغ
که چون در زیر خاک بخوابیم و در حال برخیزیم و از هر خیر و شر مسئول آئیم پس دیگر باره گفت آیا آنچه گفتم نیک فهم کردی
گفتم آری و از خواب برجستم

الشَّیخ جمال الدین ابو اسحق ابراهیم بن علی بن یوسف الشیرازی

از مشاهیر علماء عامه و اعیان فقهاء شافعیه است سلسله نسب مجد الدین محمد بن یعقوب فیروزآبادی صاحب قاموس
بچند واسطه باوی متصل گردد چنانکه در ترجمه او یاد کنیم در چندین صناعت از فنون علمیه استاد عهد خود بود جماعتی کلیه
او را بدقت نظر و علو خیال و جولان فکرت موصوف دارند و در باب حدیث وی را در مراتب وثاقت و صحت روایات
و اتقان اسانید یکی از اساتید شمارند علما اصول از افادات و تحقیقاتیکه در مصنفات او مندرج است

به پایه فرقه فقها در استنباط احکام و استخراج تکالیف و تفریع فروعش مسلم دانند سلسلهٔ صوفیه ویرا از مشایخ و اکابر خود معدود دارند و گویند شیخ ابو اسحق هم بر کسوت فقر دست یافت و هم بر مسند فقه پا نهاد طریقت و شریعت را جامع شد ظاهر و باطن را آراسته کرد و وظایف شرع با ریاضات سلوک فراهم نمود مناقب و مدایح وی در عبارات مصنفین و کلمات افاضل بسیار است مصنف کتاب مستطری گوید شیخنا ابو اسحق حجة علی ائمة العصر موفق حنفی گوید الشیخ ابو اسحق امیر المؤمنین فیما بین الفقها محب الدین بن نجار در ذیل تاریخ بغداد گوید هو امام اصحاب الشافعی و من انتشر فضله فی البلاد و فاق اهل زمانه بالعلم و الزهد اکثر علماء الامصار من تلامذته یعنی ابو اسحق شیرازی پیشوای کسانی است که از مذاهب اربعه بر طریقت شافعیه روند فضل و دانش او در اطراف بلاد و آفاق عالم انتشار یافت و در مراتب علم و معرفت و مقامات ورع و زهد بر تمامت معاصرین خویش فایق گشت بیشتر علماء آن عهد شاگردان وی بودند و از پرتو افاضات و افادات او تربیت یافتند در سال سیصد و نود و سه یا نود و پنج یا نود و شش هجری علی الاختلاف در فیروزآباد از مادر بزاد و در مولد خویش نمایش یافت و چون بر حسب مشیت الهیه دواعی کسب هنر و بواعث تکمیل وجود که خمیره سرشت و بنیاد نهادش نهاده بود و همگی زمان تیز و رشد ادراک نمود در طلب علم و تحصیل کمال از موطن اصلی ارتحال جسته در سال چهارصد و ده هجری وارد دار العلم شیراز گردید و پس از تمهید مقدمات ادبیه و انجام مبادی فقهیه برای اکتساب نوامیس شرع و معرفت افعال مکلفین در مجامع خداوندان فقاهت و مدارس دانشوران فروع آغاز مراودت کرد زمانی در تحت منبر تحقیق و تدریس ابو عبدالله محمد بن عبدالله بیضاوی نشست و مدتی در جمیع مستفیدین و تلامذه ابی احمد عبدالوهاب راین درآمد تا آنکه ویرا در استنباط حکم الله از ادله تفصیلیه و استخراج فتوی از مدارک مقرره خبرتی لایق و بصیرتی وافی حاصل گشت و خود را از مدرسین شیراز و فقهاء آن ملک بی نیاز یافت پس ببلده بصره هجرت نمود یکچند در آنجا اقامت جست و در آن مدت پیوسته بخدمت مدرس خوزی که مرجع طلبه علوم و محصلین فضائل بود میرسید و مشکلات مسائل و معضلات مطالب برای ثاقب آن استاد فرزانه عرضه میداشت و از فروغ خاطر وقاد وی تیرگی شبهات بر او منجلی میشد آنگاه راه دار السلام گرفت و در سال چهارصد و پانزده بدان ملک وارد شد و در آنجا از اساتید هر صناعت و مشایخ هر فن بر حسب مامول حاضر یافت پس در انواع علوم در خدمت اعیان افاضل تلمذ کرد و هیچ گزند از تحصیل سر نتافت و هر گونه ریاضت و هر گونه زحمت بر خود هموار میساخت در اقتناء مآثر و اخذ فضایل چندان حریص آمد که هر روزه چون از مدرس استاد مراجعت کردی درس آن روز یکصد بار تکرار نمودی غالب استفادت و تربیت وی ببغداد در محفل قاضی ابو الطیب طبری بود زیرا که بر ملازمت مدرس و مواظبت خدمت آن دانشمند ماهر بیش از دیگر مدرسین دار السلام اهتمام نمود چنانکه یافعی در مرآت الجنان گوید که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقها که از تالیفات اوست ده نفر از مشایخ و اساتید خود نام برده ولی اخص که انتساب ابو اسحق با او اشهر و اشتغالش در محضر او بیشتر بود

ابو اسحق شیرازی

۳۱۲

قاضی ابو الطیب طبری است ابن خلکان در وفیات الاعیان آورده که ابو اسحق در مدرسهٔ ابو الطیب بنیابت می‌نشست و بر اصحاب وی درس استاد تقریر میکرد بالجمله پس از سنین چند که در شدائد غربت و مشقت تکمیل صبر برد در بسیاری از علوم مانند فقه و اصول و کلام و حدیث و تصوف مهارتی تمام یافت و بر دقایق مسائل و نکات مباحث دینیه مطلع خبیر و آگاه گشت و ریاست مذهب در آن عهد بر وی مسلم شد و آستان آن فقیه دانشمند محط رحال رجال گردید فقرا و مرتاضین و متصوفه و سالکین از اقطار بلاد اسلام و اکناف ممالک محروسه در حلقهٔ وی گرد آمدند سمعانی از او حکایت آورده که گفت وقتی در عالم واقعه بفیض مشاهدت و سعادت زیارت حضرت مقدس نبوی صلعم فایز شدم در حالتی که دو نفر از اصحاب در خدمت آنجناب حاضر بودند پیش دویدم و معروض داشتم که ای رسول اکرم پدر و مادرم فدای تو باد اخبار بسیار بوسایط صحابه و رواة تابعین از لسان مبارک بمن رسیده و تمام آنها را فروغ سینه و ضیاء خاطر قرار داده‌ام و در بازار دین حنیف در انتشار و ترویج لآلی اخبار بسی رنجها برده‌ام و طالبان نوامیس شرع مطهر و سالکان طریقهٔ حقه را بروایت و نقل آنها هدایت و ارشاد نموده‌ام مأمول و مسؤول آنکه رحمت عالمیان بر این کمین خادم آستان نبوی منت آورده از مکنونات حکم ربانیه حدیثی از شرایف آثار لب گشاید تا آن حدیث را بی دخالت اغیار و توسط بیگانگان از زبان معجز بیان اصغا نموده روایت آن را وسیلهٔ مباهات و مایهٔ افتخار قرار دهم و در میان سلسلهٔ محدثین بدین موهبت عظیم امتیاز یابم همینکه آنحضرت التماس و تضرع من نگریست مرا باین مضمون حقایق مشحون مخاطب ساخته فرمود یا شیخ مَنْ اَرادَ السَّلامَةَ فَلْیَطْلُبْها فی سَلامَةِ غَیْرِهِ مِنْهُ یعنی هر آنکس طالب سلامت باشد و خود را همواره آسوده خواهد سلامت خود را در سالم بودن دیگران از او طلب کند و کسی را از خود رنجیده ندارد و بکس آزار نرساند تا بهی روزگار براحت گذراند و در بستر سلامت آسوده بخوابد گویند ابو اسحق از این واقعه همواره مسرور و مبتهج بود و پیوسته بلسان فخر و مباهات اظهار میکرد که رسول الله مرا شیخ نامیده و بخطاب یا شیخ سرافرازم داشته صاحب آثار البلاد در عداد اخیار و ورع و تقوی وی گوید نقل است که ابو اسحق وقتی دو گرده نان بکسی داد تا در بهای دو مرغ مصروف دارد و مقرر داشت که فلان قرص مخصوص را ثمن مرغی از فلان صنف معین قرار دهد و همچنین قرص دیگر را در قیمت طیری از صنف دیگر بکار برد وکیل شیخ را وقتی که ببازار درآمد اشتباه و التباسی در آن اسباب حاصل گشت که آیا سفارش وی بچه نحو گذشت و تعیین هر قرص در ازاء کدام مبیع بود پس بهر قسم که اتفاق افتاد دو مرغ بخرید و بخدمت شیخ معاودت نمود شیخ گفت آیا رعایت آن تعیین که سفارشش رفت در مبیع نمودی گفت لا والله آن معنی از خاطرم محو شد و هرچه تأمل کردم بیاد نیاوردم و این دو مرغ کیفما اتفق ابتیاع نمودم شیخ چون از وقایع معامله آگاه شد گفت العذر همین ساعت ببازار شو و مرغها بصاحب آنها رد نموده بها بستان و باز گرد زیرا که از آنچه من بتو مقرر نموده بودم مخالفت ورزیده و این گونه بیع بر من مباح نباشد چه در خصوصیات معین و قیود مشخصه

بجز

خیانت رفته و عقد بر حسب اراده مالک واقع نگشته و از این راه در صحت معامله طیبت جمیع اشکال رود و نیز
حکایت کنند که ابو اسحق روزی با یکی از اصحاب خود از راهی عبور میداد و در معبر ایشان سگی خوابیده بود
مصاحب شیخ بدان حیوان بانگ زد که از راه برخیز و از معبر مردم دور شو ابو اسحق بروی عتاب کرد و گفت
یا هذا ترا نرسد که آن حیوان را منع کنی و از جائیکه خفته است بجنبانی زیرا که شوارع مشترک و معابر عام خاص
مردمان نباشد بلکه انسان و غیر انسان در آنها با هم شریکند و هر فرد از افراد حیوانات و اشخاص مردمان را
بر سبیل اشاعت در آن طرق حقی مقرر است و از اینجهة هیچیک دیگری را از عبور و مرور و استیفاء انتفاعات
مخصوص منع نتواند نمود نقل است که شیخ ابو اسحق از خصلت انصاف نصیبی وافر داشت و چنانکه دیگر معاصر
و ابنای صناعت را رسم و دیدن بر تعصب و اغماض است او بر خلاف عادت کهن در هر سخن داد انصاف
دادی و از جاده حق و منهج صواب انحراف نجستی چنانکه وقتی از وی مسئله استفتاء نموده بودند و او جوابی
بی سابقه تأمل و تقدیم مراجعت مرقوم داشته بر خطا رفته بود اتفاقاً را مکتوب شیخ بدست امام ابونصر بن صباغ
در افتاد و او را همواره در شئونات پیشوائی و رسوم ریاست با ابو اسحق سر همسری بودی و در میزان
اعتبار با آن شیخ بزرگوار هم سنگ و هم عیار آمدی همینکه ابن صباغ بر لغزش و خطای شیخ واقف شد با صاحب
ورقه گفت نزد این مفتی باز گرد و بگوی که در آنچه نوشته تجدید نظر کن و دیگر باره در این مسئله تأمل نمای
پس آمر و بر حسب دلالت ابن صباغ خدمت شیخ برگشت و ماجری باز گفت شیخ محض وقوف بر خط خود
خامه برداشت و در ذیل فتوای سابق نوشت که الحقّ ما قاله الشیخ ابن الصباغ و ابو اسحق مخطئٌ
یعنی حکم حق و فتوای صحیح آنست که ابن صباغ گفته و ابو اسحق در اینباب بر خطا بوده ارباب سیر آورده اند
که شیخ ابو اسحق در محضر خواجه نظام الملک مزید تقرب و علو منزلت امتیاز تمام یافت و در حضرت آن وزیر
هنر پرور زیاده محل وثوق و اعتماد گردید چون در سال چهارصد و پنجاه و نه از هجرت نبویه مدرسه
نظامیه عمارت کرد و بنیاد آن بنای عظیم بانجام رسانید تدریس آنجا را بعهده شیخ ابو اسحق حوالت
نمود و آن استاد بزرگ را برای تعلیم محصلین و تربیت مشتغلین بگماشت نخستین روز در ساعتی سعد
و زمانی میمون بساط تدریس بگستردند و منبر تعلیم بنهادند و ساکنان مدرسه و طلبه علم از هر گوشه و کنار در آنجا مجتمع
حاضر گشتند و بگرد یکدیگر بنشستند جمعی کثیر از اعیان دولت و امراء بغداد محض تهنیت و ادای رسوم
در قطار تلامذه منظوم آمده هر یک بمقامی معلوم قرار گرفتند و جملگی انتظار بر باب مدرس دوخته همی
مترصد بودند تا کی حضرت شیخ در آید و بر عرشه منبر قرار گیرد پس مدتی مدید و زمانی دراز بانتظار گذشت
و از قدوم ابو اسحق اثری پدید نگشت و مردم مجلس از آمدن او یکباره مأیوس شدند و گفتند مگر شیخ را
از قبول این منصب ندامتی پیش آمده و از جلوس این مسندش کراهتی پدید گشته چون نقض عزیمت و صرف
نیت وی را بفراست دریافتند ابو منصور بن یوسف و عمید ابو سعد که مشرف مدرسه بود با یکدیگر متفق

و همداستان شدند که امر تدریس بر ذمت امام ابونصر بن صباغ موکول دارند و هم در ساعت وی را بمدرس حاضر آوردند نگذارند تا مردم مجتمع بدون درس پراکنده شوند که این معنی در نظر وزیر و دیگران زیاده منکر و ناپسند باشد بلکه منشاء تطیّر و سوء تفأل گردد و دلیل قلت مبالات و عدم کفایت مباشرین آید پس ابومنصور در حال نزد ابن صباغ رفته او را از صورت واقعه آگاه ساخت و هرگونه اطمینان قلب و استحکام عهد بظهور رسانید که امر تدریس مدام بر وی استقلال یابد و هیچگاه از وی منتزع نگردد و احدی در امضاء نظام الملک رخنه اخلال انداختن نتواند ابن صباغ بعنان و میثاق ابومنصور اعتماد کرده بمدرس درآمد و القاء درس نمود لختی از هر باب سخن راند آنگاه از منبر فرود آمده اهل مجلس متفرق شدند اما فسخ عزیمت شیخ ابواسحق را گویند سبب آن بود که بوقت موعود از خانه خود بیرون آمده آهنگ نظامیه کرد چون اندکی راه در نوشت در اثنای طریق کودکی از پیش روی وی درآمد و گفت أَیُّهَا الشَّیْخُ کَیْفَ تُدَرِّسُ فِی مَکَانٍ مَغْصُوبٍ یعنی ای شیخ آیا در زمین غصبی چگونه درس خواهی گفت شیخ همینکه این سخن بشنید عنان عزیمت برتافته روی از طریق مدرسه بگردانید و خود را در کنجی مختفی و مستور داشت تا مگر ثقل آن تکلیف ناشروع از عهده وی برگیرند و روز دیگر در مسجد خود که درباب المراتب بود مجلس افادت و تدریس بیاراست و بر آن شد که جمع شاگردان و تربیت یافتگان وی هر روزه در آن مسجد فراهم شده تحقیقات او را اصغا نمایند ولی آن جماعت را غالباً خاطر از شیخ برنجیده بر ترک درس نظامیه خشم گرفتند و استاد را پیغام فرستادند که اگر در فسخ عزم خویش مجدّا ایستاده پای در این بساط ممهد و منبر آماده نگذاری البته همگی در حوزه ابن صباغ درآئیم و در جمله اتباع و مستفیدین وی داخل شویم و هم از آن طرف چون خبر اعراض شیخ و تدریس ابن صباغ در حضرت نظام الملک معروض افتاد سخت در غضب شد و زبان تشنیع بر عمید ابوسعد دراز کرد و گفت همانا از در حسد و سابقه تعصبی که او را با ابواسحق بوده وی را از تدریس باز داشته و ابن صباغ را بمقام او گماشته عمید ابوسعد همینکه این بشنید از پی ترضیه ابواسحق بخانه وی رفت و الحاح و ضراعت و التماس بظهور آورد و قضیه اتهام خود را در نزد وزیر براو مکشوف داشت و گفت اگر در اندیشه خود بکرای باشی و ملتمس من اجابت ننمائی بیم آن هست که وزیر نظام الملک در سیاست این واقعه گذشته از آزار مرا بجان آسیبی رساند زینهار در صرف خیال و مخالفت آهنگ نخستین ابرام مفرمای و بقبول زحمت درس بر من منت گذار و خاطر خواجه با جمعی از چاکران خدمت و انبوهی از طالبان علم مسرور دار پس ابواسحق زمانی تأمل کرد و پشت و روی آن سخنان نیک بنگریست و نیز مرجحات و مصالح دیگر بنظر آورده آن امر دیگر بار در عهده گرفت و پس از بیست روز که ابن صباغ وظائف تدریس و تکالیف آن شغل بپای برده بود معزول شده ابواسحق بجای وی منصوب گشت و خواجه نظام الملک از عمید ابوسعد شاکر و خوشنود شده وی را بحسن کفایت و رزانت رای بستود آورده اند که ابواسحق را عقیدت بر غصبیت بعضی از آلات

آن مدرسه بالغ بود و از بیرونی هنگام نوبتیان شرع بانگ اذان بر میداشتند و هنگام ادای فریضه نماز و قضای حق عبادات میرسید شیخ بیدرنگ از فضای نظامیه بیرون شدی و در مسجدی که بقرب مدرسه بود فریضه را نمودی آنگاه بمدرسه عود کردی مورخین در شرح اخبار و بیان سیرت خواجه نظام الملک آورده اند که خواجه مردی پاکیزه اعتقاد و رقیق القلب بود و غم آخرت بیش از اندوه دنیا داشت وقتی بخاطرش رسید که در وضع رفتار و کیفیت سلوک خویش نسبت برعایا و زیردستان محضری نویسید و با نقوش اسامی صلحا و علماء و خطوط اعیان و اشراف امت آنرا مطرز گرداند و پس از وفات وی آنمحضر را در کفنش درج نموده در قبر نهند پیش ائمه دین و قضاة مسلمین هریک اسامی گواهی خویش در حسن سیره و ترویج سنن و کرائم اخلاق خواجه در آن محضر ثبت نمودند چون آن ورقه نزد ابواسحق بردند در مقام شهادت این کلام نفیس و عبارت شریف مرقوم داشت خَیرُ الظَّلَمَةِ حَسَن یعنی نظام الملک بهترین ستمکاران است آنگاه در ذیل این کلمه لطیفه نوشت کتبه ابواسحق همینکه خواجه سجل شیخ مطالعت کرد آغاز ناله نمود و زار زار بگریست گفت هیچیک از علماء چون ابواسحق از روی صدق و راستی نگاشته و گواهی خود از شوائب خطرات و آلایش دواعی نپیراسته گویند پس از رحلت نظام الملک اورا در واقعه دیدند و از کیفیت مآل حالش پرسش نمودند گفت خدایتعالی بواسطه آن کلمه صدق و شهادت حق که ابواسحق در باره من نوشته بود بر من رحمت آورد و از تمام معاصی و گناهان من درگذشت عبد الله بن اسعد یمنی در تاریخ مرآت الجنان آورده وَالعُهدَةُ عَلَی الرّاوِي که چون القائم بامر الله عباسی ازین فانی بدرود کرد مردم دار الخلافه اتفاق نمودند که تعیین خلیفه بعهده شیخ ابواسحق موکول باشد هرکس را که او شایسته خلافت داند و پاس حدود اسلام و حراست ثغور شرع بر عهده کفالت و کفایت آن حوالت کند همگی اورا خلیفه بر حق دانسته قلاده طاعتش بگردن نهیم ابواسحق برای اصلاح احوال جمهور و رعایت رعایای ملک مقتدی بامر الله را از هر کس شایسته تر یافته وی را بحسب لیاقت و اهلیت اختیار کرد مقتدی بامر الله بنصفت که در تاریخ ابن کثیر شامی مسطور است در روز آدینه سیزدهم شهر شعبان از سال چهار صد و شصت و هفت هجری پیراهن سفید پوشیده و عمامه سفید بر سر نهاده در موضعی که بدار الشجره معروف بود بر سریر خلافت جلوس نمود نخستین کسی که از اعیان با او بیعت کرد شریف ابوجعفر ابی موسی الحنبلی بود و در وقت بیعت این مصراع از فخریات سموئل بن عادیا یهودی انشاد کرد إِذَا سَیِّدٌ مِنَّا مَضَی قَامَ سَیِّدٌ از شکوه آن مجلس عالی و مهابت آن انبوه عظیم مصراع ثانی فراموش کرد و از این سبب آثار اضطراب و انفعال بر روی ظاهر شد خلیفه یعنی دریافت آنچه شریف از یاد برده بود او خود بزبان آورد و گفت قَؤُولٌ بِمَا قَالَ الکِرَامُ فَعُولُ این تفرس خاطر و حدس ثاقب از مقتدی موجب وقعی عظیم گردید و در قلوب حاضران بیعت بر مکانت قبولش افزوده گشت پس هریک از رجال و از امنا و ارکان ملک محروس مانند مؤید الملک ابن نظام الملک و فخر الدوله ابن جهیر و پسر او عمید الدوله شرط بیعت و رسم پیمان استوار کردند و از اعیان علماء و فحول مشایخ شیخ ابواسحق شیرازی و شیخ ابونصر صباغ شافعی و شیخ ابو محمد حنبلی

ابو اسحق شیرازی

دست بیعت در کف مقتدی نهادند و ربقهٔ امتثال اوامر و طاعت فرامین وی در عهده گرفتند آنگاه شیخ ابو اسحق و دیگر اعیان و علما و قضاة و اشراف بالتمام بر مقتدی اقتدا نموده نماز پسین بگذاردند یافعی گوید چون ابو اسحق در تعیین مقتدی خیرت اعتقاد و حسن اختیار بکار برد و برحسب مأمول مردم رفتار نمود یکی از شعراء عصر او را مدیحی بلیغ بساخت که این دو بیت از آن است

لله ابراهیم ای محقق ... جلیل اذا رب البصیرة لانا

فنا له من زهده ومخافة ... لله قد نظر المعاد عیانا

یعنی ای شگفت که ابو اسحق چه اندازه نظری دقیق و صاحب فکری عمیق است که هرگاه ارباب بصیرت را در عنصر همت سستی و فتوری پدید آید وی را گوهر کمال بسختی و صلابت آراسته باشد چون در پایهٔ ورع و زهد و خوف و خشیتش تأمل کنی چنان پنداری که او هنگامهٔ روز بازپرس بچشم خود نگریسته و کیرود ار نشور خلایق برای العین مشاهدت نموده شیخ عز الدین بن اثیر جزری و دیگر مورخین در مولفات خود آورده اند که مقتدی بامراللّه را از ابو الفتح بن ابی اللیث که او را عمید عراق گفتندی رنجشی عظیم در خاطر پدید آمد چه از وی بر اصحاب و حواشی مقتدی و حاضران موقف خلافت آزار بسیار و مکروه بیشمار میرسید و پیوسته کار در میان آن جماعت و عمید بخصومت و معادات میرفت خلیفه مصلحت وقت در آن دید که در این باب بر سلطان ملک شاه سلجوقی بدو وزیرا و خواجه نظام الملک مکتوبی نوشته بصحابت رسولی فرزانه و سفیری چرب زبان نیز و سلطان گسیل دارد در میان تمامت رجال دولت و ائمهٔ ملت کسی را که درخور انجام این خدمت بزرگ و شایستهٔ کفایت این مهم عظیم باشد جز شیخ ابو اسحق بنظر نیاورد پس فرمان داد تا او را در خلوت انس حاضر ساختند و محفل از وجود نامحرمان بپرداختند آنگاه مکنون ضمیر آشکار نموده او را از رموز سفارت و رسوم رسالت آگاه ساخت و مطالبی که در نظر داشت بتمامها شرح داد یافعی در اینمقام کلامی آورده که از حلیهٔ قبول عاطل بلکه درایةً و روایةً از درجهٔ صحت نازل است گوید همینکه مقتدی داستان سفارت با شیخ در میان آورد شیخ بموجب حزم و تیقظ شرط فرزانگی و هوشمندی بجای آورده گفت مرا که از آستان خلافت بپارگاه سلطنت پیام گذاردن پیش آمده نخست شناختن شخص همایون امیرالمؤمنین باید آنگاه مراتب مطالب بالمشافهت اصغاء نمودن و نمایند

أنك أمير المؤمنين ولم أرك قبل هذا قط یعنی از کجا دانم که تو خود امیرالمؤمنین باشی بر حالی که تاکنون ترا هرگز ملاقات نکرده ام مقتدی را این احتیاط و تثبت خوش افتاده بتبسم لب گشود و از حاضران درگاه و مقربان حضرت چند کس که شیخ را باسامی و اشخاص ایشان معرفت بود احضار داشته همگی خلیفه را معرفی نمودند و گواهی دادند که او خود مقتدی بامراللّه امیرالمؤمنین است چون شیخ از این گذر خاطر مطمئن ساخت بر وظایف تکالیف سفارت بپرداخت و کیفما کان شیخ ابو اسحق در تاریخ چهار صد و هفتاد و پنج هجری از دارالسلام بیرون آمده راه عسکر گرفت و در آن سفر جماعتی از اعیان افاضل بغداد و اکابر ارباب علم با شیخ همراه گشتند و محض مزید حشمت و جلال و فر شوکت و شکوه بملازمت رکاب او مأمور آمدند مولانا قاضی زاده تتوی در تاریخ الفی گوید که شیخ ابو اسحق

در اثناء طریق به شهری از بلدان اسلام نزدیک میشد اهالی آن بلد از بزرگ و کوچک و مرد و زن باستقبال او بیرون می آمدند و رکاب ویرا می بوسیدند و خاک پای استرش برای تیمن و تبرک برمیداشتند و در وقت عبور او ببازارها اهالی سوق از مردم صنایع و اهل حرف آنچه مقدور ایشان بود بر شیخ نثار میکردند چنانکه در هنگام ورود بساوه جماعت خبازان قرصهای نان و میوه فروشان اقسام فواکه و حلوائیان الوان حلواها بر محفه او نثار مینمودند هرچند شیخ ایشانرا از آن معنی منع میفرمود اصلا ممتنع نمیشدند و چون گذارش ببازار کفشدوزان افتاد ایشان کفشهای کوچک که با کمال زیبائی و نزاکت برای اطفال میدوختند چندان از اطراف و جوانب محفه بریختند که از حد حساب بیرون بود گویند علماء و فقهاء آن بلد هر یک تمنا داشتند که ابو اسحق در وثاق وی قدم گذارد و اورا باین اختصاص امتیاز بخشد پس یکان یکان عرض سرای نمودند و خواستار نزول شدند شیخ محض اظهار تسویت و اجتناب از ترجیح مسئول هیچیک قرین قبول نساخت و در منزلی جداگانه ورود نمود شیخ عزالدین ابن اثیر در کامل التواریخ آورده که چون ابو اسحق بشهر بسطام رسید سهلکی که امام مشایخ صوفیه بود باستقبال بیرون آمد همینکه ابو اسحق خبر قدوم وی بشنید با پای پیاده او را پذیره نمود وقتی که سهلکی شیخ را بدید فی الحال خود را از اسب در انداخته بتقبیل دست شیخ مبادرت کرد و ابو اسحق در دم پای سهلکی را بوسه داد و در جای خود بنشانید و خود بزانوی ادب پیش روی او بنشست پس از ساعتی که در مراسم اظهار خوشوقتی و خورسندی گذشت سهلکی ابو اسحق را بقدری از گندم که بقول او از شیخ طریقت بویزید بسطامی باقی مانده بود ضیافت کرد ابو اسحق از آن رزق مبارک و طعام طیب بسیار اظهار بشاشت و خوشحالی نمود و از آنجا برنشسته طریق نیشابور در نوشت وقتی که بآن سواد اعظم که در آن عهد کرسی ممالک محروس و پایه سریر سلطنت بود راه نزدیک نمود و خبر وصول وی بسمع امام الحرمین ابو المعالی جوینی رسید محض تعظیم شعائر الله و تشریف مقدم شیخ باشکوهی بی اندازه و کر و فری غیر محدود به پیشباز برآمد و در تکریم و توقیر وی زیاده مبالغت جست چنانکه غاشیه مرکب شیخ بر دوش افکنده پیشاپیش او همی شتافتی و هرگونه مباهات بدینمعنی بظهور آورده ابو اسحق نیز جانب امام الحرمین مرعی داشته در ملأ مردمان او را بدین مضمون شایان مخاطب داشت که یا مفید اهل المشرق والمغرب انت الیوم امام الائمة الارض چون باردوی سلطان ملکشاه درآمد سلطان بکمال تبجیل و تعظیم در حق وی مرعی داشت و تمام مقاصد و مطالبی که از جانب خلیفه رسالت نمود بحسن انجاح مقرون ساخت خواجه نظام الملک نیز از شرایط احترام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت و در مجلس خواجه ابو اسحق را با ابو المعالی مکرر صحبت افتاد و سخن بمباحثات علمیه انجامید طرفین در حضرت وزیر داد فضل و هنر دادند ولی در هر مجلس عاقبت ابو اسحق بر امام الحرمین غالب آمد و این فیروزی و زبردستی را جهت آن بود که شیخ را برخلاف ابو المعالی در علم جدل و آداب بحث یدی طولی بود و در فن معارضت و صناعت مناظرت خبرتی تمام و بصیرتی بکمال داشت ولی امام الحرمین خود با ابو اسحق گفتی سخن ادا میکند که در این مباحثات و مشاجرات بتعمق نظر و غزارت علم بر من فائق گشتی بلکه

بنیروی صلاح و قوت ورع مرا الزام دادی بالجمله ابو اسحق پس از زمانی رخصت انصراف یافته از نیشابور برآمد و هنگام خروج در ترویج و تعظیم امام الحرمین با مردم آن ملک چنان گفت که تَمَتَّعُوا بِهٰذَا الْاِمَامِ فَاِنَّهُ نُزْهَةُ هٰذَا الزَّمَانِ یعنی از وجود این پیشوای خویش بهره گیرید که او بدین عهد پیراسته معایب و آراسته مناقب است زمانیکه بدار الخلافه معاودت نمود مقدمات سفارت وی بالتمام نتایج سودمند بخشید و آن مقصود که از ارسال و انفاد وی منظور بود حاصل آمد و دست تعدی عمید عراق از منتسبین و متعلقین خلافت کوتاه کرد و پس در هیچ باب از هوای خاطر و میل باطن خلیفه تخلف نتوانست ورزید همانا ابو اسحق را طبیعی سخن سنج و لسانی شعر پرداز بود و در فنون نظم ابیات ملیح و اشعار فصیح دارد این دو بیت در مذمت ارباب وفا و قلت اخوان صفا پرداخته

سَئَلْنَا النَّاسَ عَنْ خِلٍّ وَفِیٍّ — فَقَالُوا مَا اِلٰی هٰذَا سَبِیلٌ
تَمَسَّكْ اِنْ ظَفِرْتَ بِذَیْلِ حُرٍّ — فَاِنَّ الْحُرَّ فِی الدُّنْیَا قَلِیلٌ

یعنی مردم را از دوستی باز پرسیدم که رسم اخوت و صدق بشناسد و شرط فتوت و وفا بجای آرد گفتند زنهار بیهوده سؤال مکن که هرگز بدین مقصد راه نیابی و اگر احیاناً در تمام جهان بجوانمردی دست یافتی دامنش از کف مگذار که جوانمرد در عالم زیاده کمیاب و عزیز الوجود است و این دو بیت در طعن و تعریض یکی از ارباب احکام و اصحاب تنجیم بنظم آورده

حَكِیمٌ یَرٰی اَنَّ النُّجُومَ حَقِیقَةٌ — وَیَذْهَبُ فِی اَحْكَامِهَا كُلَّ مَذْهَبِ
یُخَبِّرُ عَنْ اَفْلَاكِهَا وَبُرُوجِهَا — وَمَا عِنْدَهُ عِلْمٌ بِمَا فِی الْمُغَیَّبِ

یعنی همانا دانشوری است که دعوی اختر شناسی و لاف ستاره شماری باطراز صدق و نقش حقیقت معرون پندارد و در استخراج احکام و استنباط حوادث امعان نظر بکار برد و از جانب افلاک و بروج آسمانی ترهات گوناگون و خرافات رنگارنگ لب گشاید بر حالتی که او را از علم غیب که خاص واجب الوجود است نصیبی نباشد و در حجاب مغیبات هیچ راه پی بردن نتواند شیخ ابوبکر محمد بن ولید طرطوشی گوید در بغداد شاعری بود که عاصم نام داشت و این دو بیت در مدح شیخ ابو اسحق سروده

تَرَاهُ مِنَ الذَّكَاءِ نَحِیفَ جِسْمٍ — عَلَیْهِ مِنْ تَوَقُّدِهِ دَلِیلٌ
اِذَا كَانَ الْفَتٰی ضَخْمَ الْمَعَالِی — فَلَیْسَ یَضُرُّهُ الْجِسْمُ النَّحِیلُ

حاصل مضمون آنکه ابو اسحق را لاغری اندام و گداختگی جسم از شعله ذکاء و افروختگی ذهن است خود حدت ذکاوت و توقد خاطرش بدین دعوی گواهی دهد چون مرد را کالبد بآثار کلان باشد و هیکل معالی سطبر تا باریکی جوارح و نازکی اندامش چه زیان رساند ابن جوزی واعظ در تاریخ منتظم گوید زیاده محل شگفتی و جای حیرت است که شیخ ابو اسحق را با آنهمه قبول عامه و علو پایه جلال و وسعت دائره ریاست

مکنت مسافرت حج فراهم نیامد و استطاعت زیارت بیت الله الحرام نیافت و از فوز سعادت آن عبادت عظمی محروم ماند محمد بن اسعد از قاضی محمد بن محمد حکایت کند که گفت اِمامانِ ما تفوتهما الحج الشیخ ابو اسحق شیرازی وقاضی ابو عبد الله الدامغانی اما ابو اسحق فکان فقیراً ولکن لو اراده لحمل علی الاعناق واما الدامغانی فلو اراد الحج علی السندس والاستبرق لامکنه. یعنی از ائمه عظام و پیشوایان اسلام دو کس را توفیق احرام حج و شرافت اداء مناسک مرزوق نیفتاد یکی شیخ ابو اسحق شیرازی است و دیگری قاضی ابو عبد الله دامغانی اما ابو اسحق را فقدان استطاعت و عدم قدرت مانع آمد ولی اگر باهنگ آن سفر عزیمت نمودی مردم ویرا از ملک عراق تا خاک حجاز بر دوش و گردن خود سوار نموده حمل دادندی و اما قاضی دامغانیرا وفور ثروت و فرط مکنت بدان اندازه بود که اگر خواستی تا تمام آن مسافت را پرند مرتن و دیبای ملون بگسترده بر روی آن پهنه طریق کشد هر آینه قادر و توانا بودی وفات شیخ ابو اسحق در شب چهارشنبه بیست و یکم شهر جمادی الاولی از سال چهار صد و هفتاد و شش اتفاق افتاد و اینواقعه در سرای ابو المظفر بن رئیس الرؤسا که در جانب شرقی بغداد بود روی داد و ابو الوفاء ابن عقیل که از مشاهیر علماء عصر بود بوظایف تغسیل و تکفین او قیام نمود و مقتدی بامر الله در نماز او حاضر شد و دو نوبت براو نماز گذاردند نخست در باب الفردوس و دیگر در جامع قصر و تکرار صلوة آن فقیه برای آن بود که در دفعه اولی بسیاری از اکابر ملک و اعیان بغداد در تشییع جنازه حضور نداشتند وقتی که همگی اجتماع و احتشاد نمودند محض ادراک آن فیض بزرگ و ذخیرت آن فوز عظیم سریر را از دوش مردم برگرفته ثانیاً صفوف صلوة راست کردند و استدراک مافات بجای آوردند آنگاه جنازه برا کتاف حمل داده در باب ابرز بر زمین نهادند و نعش شیخ را در آنجا بخاک سپردند ابو القاسم بن عبد الله ناقیا او را بدین اشعار عالی مرثیت گفت

اَجرَی المَدامِعَ بِالدَّمِ المُهراقِ — خَطبٌ اَقامَ قِیامَةَ الاَماقِ
ما لِلَّیالی لا تَألَفُ شَملَها — بَعدَ ابنِ بَجدَتِها اَبی اِسحقِ
اِن قیلَ ماتَ فَلَم یَمُت مَن ذِکرُهُ — حَیٌّ عَلی مَرِّ اللَّیالی باقِ

خلاصه مراد آنکه این واقعه عظیم و نازله موحش سیلاب سرشک خونین جاری ساخت و قیامت مجاری دموع برپای نمود آیا روزگار را چه رسید که پس از یگانه خویش ابو اسحق پریشانی جمع نگردد و اختلاف حالش بالفت نپیوندد و اگر گویند این انقلاب دهر و تشویش روزگار از آن است که ابو اسحق بمرد مرا این سخن باور نیاید چه آنکس را که نام بر جریده دوام ثبت است و نشانش از صفحه روزگار محو نگردد هرگز مرده باشد

آورده اند که اصحاب و تلامذه ابو اسحق در مدرسه نظامیه سه روز علی الرسم بتعزیت نشستند و در آن ایام تمام اهل بغداد از وضیع و شریف بدان ماتمگاه در آمده بشرط ترحیم و تسلیت بجای آوردند بعد از قضاء

مراسم سوکواری مؤید الملک بن خواجه نظام الملک ابوسعد عبدالرحمن ابن مامون متولی را برای تدریس متعین نمود چون این خبر بسمع نظام الملک رسید زیاده انکار آورده گفت همانا مؤید الملک در این باب کاری نه بر طبق صواب کرده زیرا اگر بر حسب تکریم شان و تبجیل جانب ابواسحق و رعایت حقوق وی در حراست حدود اسلام و بنا نوامیس شرع مناسب آن بود که تا یکسال ابواب حجرات نظامیه مسدود باشد و کس در مدرس شیخ قدم نگذارد حالیکه بر خلاف مراسم ادب ابوسعد را در بساط وی راه داده اند و منصب آن شیخ جلیل القدر بوی تفویض نموده اند باید بکیفر اینکار ناشایست ویرا ازانمقام معزول داشته ابن صباغ را منصوب دارند که هم در علم و فضل تالی ابواسحق است و هم در زهد و تقوی یافعی حکایت کند که از اهل علم یکی ابواسحق را بعد از وفات در واقعه دید بر حالتی که او را جامه سفید در بر و تاجی مکلل بر سر بود گفت یا ابا اسحق این جامه زیبا و افسر پر بها ترا از کجاست گفت این یک تشریف کرامت است که در جزای طاعتم پوشانیده اند و این و آن دیگر دیهیم عزت که بپاداش فقاهتم بخشیده اند ویرا تصانیف و مؤلفات بسیار باشد از جمله کتاب تنبیه که در علم فقه پرداخته یافعی گوید در زمان ابواسحق کتاب تنبیه مابین اهل علم انتشاری تمام گرفت و رواجی کمال یافت فقهاء معاصرین همگی بتعلیم و تدریس آن اشتغال میجستند و آن صدف پر بار چندان جامع لآلی فتاوی و حاوی فوائد فروع بود که ابواسحق پس از تالیف آن بدین دعوی شگفت لب گشود که پس هر کس از من سؤال کند جوابش از کتاب تنبیه گویم و در ایجاب هیچ کتاب مراجعت نمودن نخواهم صاحب آثار البلاد آورده که چون شیخ از تالیف کتاب تنبیه فراغت یافت بپاس آن موهبت بیهمال و شکرانه آن نعمت بیزوال بعدد هر درس که در آن درج پر گوهر درج نموده بود دو رکعت نماز بگذارد و در حق کسانیکه بشرح معضلات و توضیح مبهمات آن پردازند دعای خیر لب گشود ابن عساکر گوید یکی از شعراء اهل فضل این اشعار در وصف آن کتاب و مدح مصنف وی بنظم کشیده

سَقْیاً لِمَنْ صَنَّفَ التَّنْبِیهَ مُخْتَصَراً | أَلْفاظُهُ الْغُرُّ وَاسْتَقْصَى مَعانِیَهُ
إِنَّ الْإِمامَ أَبا إِسْحٰقَ صَنَّفَهُ | لِلّٰهِ وَالدِّینِ لا لِلْکِبْرِ وَالتِّیهِ
لَهُ عُلُومٌ عَنِ الْأَفْهامِ شارِدَةٌ | فَحازَها ابْنُ عَلِیٍّ کُلَّها فِیهِ
لا زالَ لِلشَّرْعِ وَالْإِسْلامِ مُنْتَصِراً | تَذُبُّ عَنْهُ أَعادِیهِ وَتَحْمِیهِ

حاصل معنی آنکه ابر رحمت گردد کار تربت آن فقیه بزرگوار سیراب کناد که کتاب تنبیه تصنیف کرد و هر گونه معانی عالی در ضمن الفاظی مختصر مندرج ساخت براستی که امام ابواسحق آن تصنیف شریف محض رضای حق و رواج دین حنیف پرداخت نه از روی تکبر و اظهار هنر و در آن مجموع مطبوع کشف رموز و حل دقایقی منطوی داشت که از هر نظر دور و از اندیشه بدور باشند و هر فکرت نکته سنج از فهم کردن آنها عاجز آید طوبی لک ای ابواسحق که همواره ناصر اسلام و حامی ملت بودی و دشمنان دین را از حمای شریعت همی دفع میدادی و دیگر از تصنیفات شیخ

کتاب لمع و شرح آن است که در فن اصول و فقه ترتیب داده و کتاب التلخیص که در علم مناظرات و آداب جدل پرداخته و کتاب النکت و کتاب التبصره و کتاب المعونه و کتاب طبقات الفقها نماناد در آن کتاب اسامی و مراتب فقهاء اسلام ذکر نموده و ترجمه هر یک از اکابر ائمه و زمان رفعت شرح داده و اصحاب تذکرات و ارباب طبقات در تفصیل اخبار رفعتها از آن تصنیف روایات آورده اند در لیکن آن تذکره سوده مت بهنگام تکمیل این نامه همایون در دست نیفتاد ولی آنچه شیخ ابوعبدالله بن اسعد یمنی و شریف ابومحمد بن حسن قرشی و قاضی احمد بن خلکان شافعی و غیرهم احیاناً از آن کتاب روایت نموده اند در استقصاء نقل آنها هیچوجه تسامح نرود و هر جزء در مقامی لایق و مناسب ایراد کرده و دیگر از تالیفات ابواسحق کتاب مهذب است در فقه که بر نفایس مسائل و شرائف احکام اشتمال دارد یافعی گوید شنیدم که بعضی از متعصبین معاصرین راعقیدت چنان است که آن کتاب از مسائل فقهیه خالی و از احکام تکلیفیه عاطل باشد و بر طبق زعم خویش از روی جهل و عناد زبان قدح و ایراد دراز نموده در طعن و انکار مبالغت نماید و سوگندهای مغلظ یاد کند در اینباب از من سؤالی نمودند و از این تاکید مدعی بایمان مؤکده استفتا کردند من برغم آن متعصب عنید پاسخی شدید نوشتم و سزای آن جاهل مرکب در کنارش نهادم و در ملامت و نکوهش وی هیچ فرو نگذاشتم و در اینباب قصیده طویل بسلک بیان کشیدم که این چند بیت در ذیل آن منظوم است

عذارى المعانی قد زهت فی خدورها على خیر کفؤ لا زمان التجنب

ذراری ابی اسحق اکرم سید امام مجیب للبعید مقرب

بمدح علاه لا اقوم وانما اذب مقال الطاعن المتعصب

تصانیفه کم من امام وطالب بها انتفعا فی شرق ارض ومغرب

وما ذاک الا عن عطاء عنایة وتخصیص فضل لا ینال بمکسب

یعنی سطوریات کتاب مهذب خیالات بکر و معانی دوشیزه باشند که همی در پرده الفاظ برخود ببالند و از پیمانه همسری پیوسته از متعرف او بان در حجاب عبارات مستور مانند آن افکار ابکار زادگان خاطر شیخ ابواسحقند همان مهتر گرامی که پیشوای رادمنش کرم دودمان و در بعید بهتر نزدیک نماید بدین اشعار هر چند داد ستایش و مدح وی توانم داد ولی سزای خصم بداندیش و دفع طعنش توانم نمود از آنچه ابواسحق بیادگار گذاشته عالی و دانی مبتدی و منتهی سودمند گردند و در مشرق و مغرب بتعلیم و تعلّم آنها همت گمارند اینگونه قبول عامه را کس بجهد و کوشش نخواهد رسید و بی مساعدت فیض قدسی و امداد عنایت ازلی نتواند دریافت هم او گوید که از کبار علما و اعاظم فقهاء هیچ کس شرح آن کتاب عنایت ورزیده اند نخست ابواسحق ابراهیم بن منصور که او را خطیب عراقی نامند آن تصنیف نفیس را در ده جزء شرحی بسزا نوشته دوم ضیاء الدین عثمان بن عیسی که تا باب بیت مجلد تا کتاب شهادات شرح کرده و آنرا کتاب الاستقصا لمذاهب الفقها نام نهاده سوم ابوالذبیح اسمعیل بن محمد حضرمی چهارم ابوزکریا محیی الدین نواوی پنجم امام علامه قاضی القضاة تقی الدین سبکی و هیچیک از این سراج خرج اسننتبیه

[illegible] کتاب بانجام رسانیده

ابو عبیده معمر بن مثنی البصری النحوی اللغوی

از معارف لغویین و مشاهیر نحویین است با عبد الملک بن قریب اصمعی معاصر بوده و جاحظ گوید لم یکن فی الارض خارجی و لا جماعی اعلم بجمیع العلوم منه یعنی در تمام کره خاک هیچ خارجی و غیر خارجی بر جمیع علوم داناتر از ابو عبیده نبود و ابن قتیبه در کتاب معارف گوید کان الغریب و اخبار العرب و ایامها اغلب علیه یعنی او را بر لغات غریبه و اخبار عرب و جنگهای ایشان احاطت از دیگر فنون ادب فزونتر بود وی از موالی پسران تیم ابن مره تیمی است و پدرش معمر از مردمان باجروان بود ولادتش در شهر رجب از سال یکصد و هشت یا نه یا ده یا یازده یا چهارده علی الاختلاف اتفاق افتاد ابن خلکان گوید اصح اقوال قول سوم است که سال وفات حسن بصری بوده و چه ابو عبیده خود بدان میلاد تصریح نموده چنانکه ارباب سیر نقل کرده اند که وقتی امیر جعفر بن سلیمان بن علی بن عبد الله بن عباس بن عبد المطلب او را از زمان ولادتش پرسید گفت مرا در جواب چنین سؤال عمر بن ابی ربیعه مخزومی سبقت گرفته و او را از میلادش سؤال نمودند گفت ولادت من در شبی بس شوم و نامیمون اتفاق افتاد چه در لیله که عمر بن الخطاب درگذشت من متولد گشتم در آن شب از میان مردم چنان خیری بزرگ صعود نمود و چنین شری عظیم نزول کرد در کتب تراجم نحاة و اخبار علما ثبت است که ابو عبیده قوانین نحو و اصول عربیت از یونس بن حبیب نحوی و ابو عمرو بن العلا فرا گرفت و فن اخبار از هشام بن عروه و غیر وی از کبار محدثین اخذ نمود در چندین صناعت مانند لغت و نحو و فقه در میان ابناء زمان متفرد و ممتاز شد و در ضبط اخبار و ایام عرب و امثال ایشان علامه عصر گردید علمای لغت و اساتید ادب در بسیاری از مسائل لغویه و ایام عرب بقول وی استشهاد کنند و کلامش حجتی متین و برهانی قاطع شناسند و این معنی بر کسانیکه بمجامیع ادبا و کتب لغت و مؤلفات مورخین مستولی و محیطند بنهایت روشن و مبرهن است جماعتی از مشاهیر قدما مانند علی بن مغیره اثرم و ابو عبید قاسم بن سلام و ابو عثمان مازنی و ابو حاتم سجستانی و عمر بن شبه نمیری و ابو عمر و صالح بن اسحق جرمی شاگردان وی بودند و اصمعی نیز در بعضی از فنون ادبیه او را تلمذ کرد و هم هرون الرشید عباسی در برخی از ادبیات شاگردی وی نمود و جمله از تالیف و تصانیف او را در نزد خودش قرائت کرد ابو نواس شاعر نیز زمانی در مجالس افادات وی بسر برده و ازین روی در حق استاد خود عقیدتی استوار اظهار میداشت و دیگر اساتید را که معاصر ابو عبیده بودند برتبت از او فروتر می پنداشت و چنین با وی گفتند در باره اصمعی چگوئی گفت بلبل فی قفص یعنی اصمعی در حسن گفتار مانند عندلیب گرفتار باشد گفتند در باب خلف الاحمر چگوئی گفت جمع علوم الناس و فهمها یعنی دانش مردم فراهم کرده و نیک فهم نموده گفتند در حق ابو عبیده چگوئی گفت ادیم طوی علی علم یعنی پوستی است که بدانش و کمال بر پیچیده گویند چون رشید ابو عبیده و اصمعی را برای منادمت خویش احضار نمود خبر به ابی نواس دادند که خلیفه آن دو استاد را حاضر ساخت تا هرکرا بر دیگری مزیت و افزونی باشد در جرگ ندیمانش انتظام بخشد گفت

ابو عبیده لغوی

اما ابو عبیده فانهم لو امکنوه قرا علیهم اخبار الاولین والآخرین واما الاصمعی فبلبل یطربهم بنغماته

یعنی ابو عبیده را اگر مجال سخن دهند واز نشر فضائلش متمکن سازند هر آینه اخبار اولین وآخرین بر ایشان فرو خواند واصمعی چون بلبلی است خوش الحان که حاضران را از نغمات دلپذیر بوجد وطرب آورد ابو عبیده با آنکه خود در تحقیق لطائف فن ادب وحل معضلات لغت عرب فطانت وخبرتی بنهایت داشت از طلاقت لسان وحسن بیان زیاده بی نصیب ومحروم بود آن دقایق شریف ونکات بدیع که بخاطر سدیدش در هنگام افادت جمله را بسوء تقریر ناچیز ونابود مینمود و اصمعی را برخلاف او طلاقت سخن ولطف محاضرت بهره وافی ونصیبی کامل بود مطالب خسیسه ومعانی رکیکه را بهنگام تقریر بعبارتی ملیح وکسوتی مطبوع جلوه می بخشید که قلوب وعقول سامعان می ربود چنانکه از یاسی صاحب کتاب معانی نقل است که گفتی ان الطلبة اذا اتوا مجلس الاصمعی اشتروا البعر فی سوق الدرّ واذا اتوا مجلس ابی عبیدة اشتروا الدرّ فی سوق البعر لان الاصمعی کان حسن الانشاد والزخرفة لردیّ الاخبار والاشعار حتی یحسن عنده القبیح وانّ الفائدة مع ذلک عنده قلیلة وان ابا عبیدة کان معه سوء عبارة مع فوائد کثیرة وعلوم جمّة

یعنی چون طالبان علم بمجلس اصمعی در می آمدند چنان بودند که در بازار جوهریان پشک همی خرند وچون نزد ابو عبیده حاضر میشدند چنان بودند که در میدان پشک فروشان گوهر ابتیاع نمایند زیرا که اصمعی بحسن گفتار اشعار واخبار ردیه را چنان پیرایه وطراز می بخشید که هر معنی زشت از دهان او نیکو مینمود اما ابو عبیده فوائد عالیه ومطالب نفیسه بتقریری نامطبوع املا کردی که کراهت صورت لفظ صباحت معنی میپوشید ولی از کلمات وسخنان وی اصحابش علوم وفوائد کثیره استفادت مینمودند از ابو عبیده روایت است که گفت زمانیکه در بصره اقامت داشتم فرمان فضل بن ربیع وزیر هارون الرشید در رسید که ترا آهنگ بغداد نمودن باید من از در امتثال راه ارتحال گرفته وارد دار السلام شدم وبسرای وزیر شتافته بار یافتم بمجلسی عظیم درآمدم که تمامت آن باسعه مکان بیکبساط عریض مفروش بود ودر صدر مجلس مسندی بس بلند گسترده بودند که کس بر فراز آن بی کرسی صعود نمودن نمی توانست وخود فضل بر دست وزارت قرار داشت من بر آئین تحیت وزراء او را سلام کردم جواب سلام باز داد ولب بتبسم گشوده مرا نزدیک خود بخواند ودر کنار خویش بنشاند وهر گونه مهربانی وتلطف اظهار داشت پس گفت یا ابا عبیده از اشعار عرب چیزی انشاد کن من پاره از اشعار که یادگار شعرای جاهلیت بود نه بر وی بخواندم گفت این ابیات که قرائت کردی جمله را من خود در خاطر داشتم اشعار ملیح وابیاتی ظریف که خاطر را نشاط بخشد ودل را انبساط آورد انشاد کن من نوادری از اشعار عرب ولطائفی از دواوین ادب لب گشودم وابیاتی چند که بر مضامین غریب ومعانی بدیع اشتمال داشت بسرودم وزیر را از شنیدن آنها وجدی بکمال پدید آمد ودر آن اثنا مردی با هیئت خوش که در لباس نویسندگان بود

بیدار شد وزیر او را تعظیم و اکرام نموده در کنار من جای داد و روی بجانب وی نموده گفت آیا این مرد را میشناسی گفت نی گفت این ابو عبیده علامه بصره است او را از بلد خویش احضار کرده ام تا اکنون از فهم و دانش وی بهره گیرم آن شخص را از این خبر سرور روی دست داده بمدح و دعای وزیر آغاز کرد و پس بجانب من توجه نموده گفت روزگاریست که زیاده حریص لقا و مشتاق دیدار تو بودم سپاس خدای را که عاقبت بفیض ملاقات چون تو دانشمند فائز شدم براستی مرا از مسئله پرسش نموده اند اگر اجازت دهی آن مسئله باز گویم تا جواب آن بر من مکشوف سازی و حل اشکال از آن بفرمائی گفتم بگوی گفت خدای تعالی در صفت شجره زقوم فرموده اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ مِنْ اَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَاَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ یعنی زقوم درختی است که از تک دوزخ بیرون آید میوه آن بسان سرهای شیاطین است در این کریمه خدای تعالی میوه درخت زقوم را بر روس شیاطین تشبیه نموده و شیئی را بچیزی تشبیه کردن باید که در خارج محسوس و مشاهد باشد چه تا متکلم مشبه به ندیده و صفت آن مشاهدت ننموده باشد چگونه شبه را بآن شبیه و مانند تواند نمود و در این آیه مشبه به که روس الشیاطین است محسوس و مرئی نیست چه کس شیاطین را نه بیند و روس ایشان ابصار نکند ابو عبیده گوید گفتم خدای تعالی با عرب بر حسب رسم و عادتی که ایشان در محاورات خود داشتند همی سخن کند آیا نشنیده شعر امرء القیس که گفته

اَيَقْتُلُنِي وَالْمَشْرَفِيُّ مُضَاجِعِي وَمَسْنُونَةٌ زُرْقٌ كَاَنْيَابِ اَغْوَالِ

یعنی آمرد که در دوستداری محبوبه مرا بقتل همی تهدید کند آیا مرا تواند کشت و حال آنکه همخوابه و ضجیع من شمشیری است که در مشارف ملک یمن ساخته آمده و سهامی است که در حدت و صفا بدندانهای غول مانند باشند امرء القیس در این بیت سهام را در صفا و جلا بدندان غول تشبیه نموده و حال آنکه غول را کس مشاهدت و احساس نکند و انیاب آن ادراک و ابصار ننماید ولی چون از غول محض توهم در قلوب مردم بیم و هراس جای گرفته و اسم نام وی نزد ایشان داعی خوف و باعث هول گردد از این روی عرب بگاه تخویف بنام غول تهدید کنند و باسم وی همی وعید دهند ابو عبیده گوید چون این تقریر بپای بردم سائل و وزیر این نکته بس لطیف و بدیع گرفتند هر دو بتحسین لب گشودند و من از آن روز عازم شدم که کتابی در باب تشبیهات و مجازات قرآنی تصنیف کنم چون به بصره معاودت کردم مجموعه نفیس نگارش داد و آن را کتاب المجاز موسوم ساختم در کتب ارباب بیان مسطور است که در آئین فصاحت گاهی شیئی محسوس را با امری موهوم تشبیه کنند بشرط که متکلم بر حسب عقیدت خویش آن امر چنان بر وجه شبه متصف داند که محسوسات و مشاهدات را و از این قبیل است تشبیه صور حسنه بملک و صور کریهه بشیطان چه در اذهان مردم چنان مرکوز افتاده که دیو را از آنکه خود شر محض است صورتی زشت و هیولائی کریه باشد و فرشته را از آنکه خیر محض است جمالی زیبا و منظری بس صبیح باشد و چون خدای سبحانه در رقم مبارک خویش بر اسلوب کلام عرب ایجاد سخن نموده لهذا در مقام تهدید و تهویل فرموده كَاَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ و در صفت حسن یوسف گفته اِنْ هٰذَا اِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

معترض را در آن تحسین بجز جواب ابوعبیده سه معنی بدیع است که بنای هر سه معنی بر اثبات مشاهدت و احساس در مشبّه به است یکی آنکه شیطان در لغت تازی نام درختی است کریه الرایحه که بصورت و پیکر زیاد قبیح و منکر باشد در بیشه‌های متفرق و پراکنده وارد و از دور بر کالبد انسان نماید و عرب آنرا استن نیز نامند و ثمرهٔ آنرا رؤس شیاطین خوانند و در کریمهٔ مذکوره میوهٔ زقوم بثمرهٔ آن که خود مشهود و محسوس است تشبیه شده دویم آنکه شیطان ماری است سبک سیر که او را یالهای چند باشد و ما بین اصناف مارها از هر قسم مهیب‌تر نماید و در درختی که آنرا حماطه گویند منزل گزینند صورت منکر و منظر قبیح را بدان تمثیل آورده گویند کانّهُ شَیطانُ الحَماطه سوم آنکه در اطراف مدینه سنگهائی سیاه بود در نهایت خشونت و تیرگی مردم یثرب آنها را رؤس شیاطین مینامیدند حق سبحانه و تعالی میوهٔ درخت زقوم بدان سنگها تشبیه فرموده و نیز از ابوعبیده نقل است که گفت وقتی مجلس فضل بن ربیع در آمدم همینکه چشم فضل بر من افتاد بگفت یا ابا عبیده اشعر شعرای عرب کیست گفتم راعی گفت بکدام دلیل گفتم بدلیل شعری که در مدح سعید بن عبد الرحمن اموی گفته چه وی نوبتی بر سعید نازل شد و سعید بی تسویف و تعلیل عطائی جزیل بر وی مبذول داشت و در زمان او را بقبیلهٔ خویش معاودت داد راعی این دو شعر در ستایش سعید بنظم کشید

وانضاءٍ تحنّ الی سعیدٍ — طروقاً ثمّ عجّلن ابتکارا

حمدن مناخنا واصبن منه — عطاءً لم یکن عدةً ضمارا

یعنی بسا شتران لاغر که با چنین شوق شبانگاه بعتبهٔ سعید فرو خفتند و بامداد در راه مراجعت گرفتند آستان سعید را ثنا گفتند بعطائی از او فرا رسیدند که بوعدهٔ ضمار موسوم نبود و گفتاری کردار محسوب نشد ابوعبیده گوید چون با این دو شعر فصیح بر دعوی خود احتجاج جستم وزیر تصدیق من نموده گفت آری راعی که سعید را بچنین عبارتی اندک چنان مدحی نمایان و ثنائی شایان آورده است بیقین اشعر شعرای عرب بوده که در الفاظی یسیر معانی کثیر گنجانیده و از اصمعی روایت است که گفت وقتی من و ابوعبیده در مجلس فضل حضور داشتیم فضل متوجه من گردیده گفت در فن معرفت خیل چند فرسنامه تالیف نموده گفتم یک مجلد از ابوعبیده پرسش نمود گفت پنجاه مجلد پس بفرمود تا اسبی حاضر آوردند و روی با ابوعبیده داشته بگفت برخیز از اعضا و جوارح این حیوان نام یکایک باز گوی ابوعبیده گفت من نه بیطار باشم و آنچه در کتب خویش نبشته‌ام نه از فن بیطره است بلکه آنچه از اخبار و اشعار عرب در باب اصناف خیل و صفات مراکب شنیده‌ام بیکجا فراهم کرده‌ام وزیر روی با من داشت و گفت ای اصمعی تو برخیز و آنچه گفتم معمول دار من از جای بجستم و ناصیهٔ اسب برگرفتم و در صفت هر عضو و اندام آن آغاز کرده نام و نشان هر یک باز نمودم و از کلمات و ابیات عرب مناسب هر مقام چیزی در میان آوردم همینکه فضل آنهمه فضل از من نگریست زیاده شگفتی و شگفتگی اظهار داشت و بر من زیاده آفرین و تحسین کرده آن اسب بمن موهبت نمود

ازآن پس هرگاه خواستمی که ابوعبیده را بخشم آورم بدان اسب برنشستمی برخی از علماء آثار در نقل این حکایت بجای فضل رشید را آورده اند و این واقعه را بمحضر خلافت نسبت داده اند گویند اسحق بن ابراهیم ندیم موصلی در این دو بیت بافضل بن ربیع در مدح ابوعبیده و قدح اصمعی خطاب آورده گوید

عَلَيكَ اَبا عُبَيدَةَ واصْطَنِعْهُ   فَاِنَّ العِلمَ عِندَ اَبي عُبَيدَه
وَقَدِّمهُ وَآثِرهُ عَلَيهِ   وَدَعْ عَنكَ القُرَيدَ بنَ القُرَيد

یعنی ای وزیر بر تو باد بملازمت ابوعبیده و او را برای استفادت هنر و اقتباس دانش برگزین که علم و کمال در نزد او است و او را بر دیگران مقدم دار و بر همه کائنات اختیار کن و آن بوزینه که نژاد و بوزینه دیگر است از خود واگذار و ابوعبیده را غرایب اخبار و نوادر حکایات بسیار است گویند روزی در مجلس وی سخن بخیلان بمیان آمد یکی از حضار مجلس گفت در قبیله بنی هلال بن مالک بن صعصعه مردی بود که مادر نام داشت عرب در بخل بدو مثل زنند گویند فلان ابخل من مادر و در یکی از حکایات لئامت و وقایع بخل وی آن است که وقتی شتران خویش را بکنار حوضی که اعراب برای سقایت بر لب چاه حفر کرده بودند برد و آب از چاه برآورده شتران آب داد و چون همگی سیراب شدند قدری آب در آن حوض بماند مادر پلیدی کرده اطراف حوض بدان بیندود تا کسی از بقیت آن آب منتفع نگردد ابوعبیده گفت عجب دارم که اعراب با این حرکت که از مادر صدور یافته او را به بخل مثل ساخته اند و هیچکس ذکر خست و امساک عبدالله بن زبیر نمیکند چه نقل است که در زمان محاربه حجاج جوانی شامی از لشکر عبدالله بیرون آمد و دست بستیز برگشود و جنگهای مردانه کرد و چند مبارز را بر خاک هلاک افکند عبدالله همینکه آن همه جلادت از آن شامی بنگریست دانست که آن دلیری و بها در برابر چارپا داشتن از پی است ولی ببذل درمی چند نتوانست نهاد لاجرم در اثناء حربه آواز داد که ای جوان از جنگ دست بدار و بجای خویش بازگرد که بیت المال بدانچه تو بازای این پیکار از من طمع داری وفا نکند و هم در آن زمان که مردم حجاز از بیم حجاج در مکه متحصن شدند عبدالله چندان خرما و غله در انبارهای مکه ذخیره داشت که دو سال تمامت اهل مکه را کافی بود ولی بجز اندکی بکس نداد تا مردم از جوع مضطر گشته از وی متفرق و پراکنده شدند و بحجاج پناهیدند آنگاه بر ایشان خطابی آورده گفت اَکَلتُم تَمرِي وَعَصَيتُم اَمرِي یعنی خرمای مرا خوردید و نافرمانی من کردید و این کلامی است که اکنون فی المثل تعالی بدان تکلم کنند بس قبیح باشد تا چه رسد بکسی که دعوی خلافت کند و امارت مسلمین جوید زمخشری در کتاب ربیع الابرار در باب اسماء و القاب و کنی گوید مردی ابوعبیده را از نام کسی بپرسید گفت ندانم ابوسلیمان کیسان تمیمی حضور داشت گفت من او را از هر کس نیکوتر شناسم نام وی خداش یا خراش یا ریاش یا چیزی دیگر است ابوعبیده گفت ای کیسان چه نیکو شناخته او را این شناسائی و خبرت جای شگفتی و حیرت است کیسان گفت نیز چنان دانم که از قبیله قریش است ابوعبیده گفت از کجا دانی گفت اَلا تَرى كَيفَ احتَوَشَتهُ الشِّيناتُ مِن كُلِّ جانِب

یعنی آیا نبینی که حروف شین چگونه ویرا در میان گرفته پس باین دلیل باید اسم قبیله‌اش نیز مختوم بشین باشد مع القصه
آورده‌اند که ابوعبیده در آزار قلوب و رنجانیدن مردم زبانی داشت گزنده و تراز دندان مار و نیش کژدم خاطر معاصرین
خود را از علما و غیرهم بجراحات لسان و طعن زبان بیازردی و در قدح وایذاء هرکس از تعریض و کنایت هیچ
فرو نگذاشتی و از اینروی اهل بصره با وی طریق مدارات گرفته از شناعت مقال و سوء گفتارش همی بر حذر بودند
حتی اصمعی نیز چون برای املاء فوائد و نشر فضائل بمسجد بصره وارد شدی مادام که ابوعبیده حاضر بود خاموش نشستی و از
بیم تعرض او سخن کردن نتوانستی و هم موسی بن عبدالرحمن هلالی وقتی که ابوعبیده در مملکت فارس بروی نازل شد
غلامان خود را احضار داشته از خوف لسان وی برایشان در مواظبت خدمت تأکیدات آورد گفت از شر طعن
و زخم زبان وی کس رهیدن نتواند پس مادام اینرو برای من مهمان است از شرائط حزم در رسوم نظم هیچ نکته فرو نگذارید
و ناموس مردمی من از طنز وی محفوظ دارید غلامان برحسب سفارش خواجه خویش طریق احتیاط گرفته از موجبات
تعرض همی بر حذر بودند تا آنکه روزی بهنگام احضار طعام مقداری شوربا بر جامه غلامی بریخت موسی گفت
اندوه مدار که من بعوض اینجامه ده ثوب بر تو هبت دل دارم ابوعبیده گفت ای موسی ترا این عوض لازم نیست
چه شوربای تو هیچ زیانی نرساند کنایت از آنکه آنرا اصلاح طلبی نباشد موسی مقصود ابوعبیده بفهمید ساکت گردید
گویند چون وی آیین شعوبیه داشت و بدان عقیدت عرب را بر عجم تفضیل مینداد و مطاعن عرب در ضمن تألیف خود
انتشار میداد روزی مردی از عرب باو گفت یا ابا عبیده در کتاب مثالب خود از معایب عرب هیچ فرو نگذاشتی
و از هر بادی و حاضر طعنی و قدحی بیاوردی ولی درباره خود هیچ نگفتی گفت آری من در کتاب مثالب عموم
قبائل عرب را قدح نموده‌ام ولی از قدح قبائل عرب بر تو زیانی نرسد کنایت از آنکه ما در ترا با غیر عرب
صحبت افتاده و ترا از بیگانگان حمل شده و در بعضی از مجامیع مسطور است که ابوعبیده بحب غلمان و بهوای امردان
متهم بود از این جهت در محکمه هیچیک از قضات شهادتش مقبول نبود مبرد در کتاب کامل گوید وقتی برای اداء
شهادت با یکی از عدول در محضر حکومت عبیدالله بن حسن قاضی حاضر گشت پس از اداء شهادت قاضی بمدعی گفت
ابوعبیده را هیچ بتعدیل حاجت نیست چه خود او را از هرکس نیکوتر شناسم ولی اگر ترا بر اثبات مدعی گواهی دیگر نیز
هست حاضر نمای جمعی از مورخین و ارباب طبقات باختلاف عبارات آورده‌اند که اصمعی گفت روزی
من و ابوعبیده وارد جامع بصره شدیم و در آن مسجد اسطوانه بود که ابوعبیده بهنگام تدریس و افادت بدان
تکیه میداد چون نزدیک آن اسطوانه رسیدیم ناگاه دیدیم این دو شعر بر فراز آن نوشته‌اند

صلّی الاله علی لوط و شیعته ‏ ‏ اباعبیدة قل بالله آمینا

وانت عندی بلا شک بقیّتهم ‏ ‏ مذ احتلمت وقد جاوزت ستینا

یعنی خدای سبحانه بر لوط نبی و امت وی رحمت فرستد ای اباعبیده ترا بخدای سوگند و هم این دعا را آمین گوی
تو بعقیدت من از بقایای ایشانی و از هنگام احتلام تاکنون که سال عمرت از شصت درگذشته پیروی آنقوم همی کنی

وازراه ایشان بی‌روی ابوعبیده و از مشاهدت آن مکتوب سخت شرمنده و منفعل شد گفت ای اصمعی در ستردن این شعر مبادرت جوی و چون محل آن مکتوب باندازه هفت ذراع از زمین ارتفاع داشت پای خود بر دوش ابوعبیده گذارده در محو کردن آن کلمات شروع نمودم چون نزدیک باتمام شد ابوعبیده گفت ای اصمعی تعجیل کن که سخت خسته شدم و سنگینی تو دیگر حمل نمودن نتوانم گفتم جز حرف طا از کلمهٔ لوط چیزی دیگر باقی نیست گفت زنهار در ازالهٔ آن تعجیل کن که بدترین حروف این دو شعر همان است و بلای بزرگ در آن خوابیده همانا ابوعبیده به تصریح جماعتی از اهل خبر بطریقت خوارج مایل بوده و درمیان قبایل و شعوب آن قوم همراهی اباضیه مینمود و در عقاید این فرقه در پایان ترجمت شرحی بین الاختصار والاطناب خواهد رفت ابوحاتم سجستانی گوید ابوعبیده را در حق من گمان آن بود که من از خوارج سجستان باشم از اینجهة هرگاه مرا ملاقات کردی در تعظیم و توقیر من مبالغت آوردی اثرم روایت نقل است که گفت وقتی داخل مسجد شدم ابوعبیده را دیدم که در گوشهٔ تنها نشسته چنان مینمود که در مهمی بسی تفکر کند چون مرا بدید گفت گوینده این بیت کیست

أقول لها وقد جشأت وجاشت مكانك تحمدي أو تستريحي

گفتم قطری بن فجاءة گفت فضّ الله فاك چرا نام وی تلفظ کردی واز راه تعظیم به لقب و کنیت تعبیر ننمودی و نگفتی که از امیرالمؤمنین ابونعامه است آنگاه گفت حالی نزدیک من بنشین وانچه از من شنیدی پوشیده دار اثرم گوید این واقعه مادامی که ابوعبیده در حیات بود فاشش ننمودم ابن خلکان گوید این حکایت بدینصورت که نقل افتاد استوار نباشد چه این بیت باتفاق اهل ادب از جملهٔ ابیات عمرو بن اطنابهٔ انصاری خزرجی است نه قطری بن فجاءة محمد بن یزید مبرد در کتاب کامل آورده که معاویة بن ابی سفیان اموی گفت اجعلوا الشعر أكبر همكم وأكثر آدابكم فإن فيه مآثر أسلافكم ومواضع إرشادكم یعنی حفظ اشعار عظیم‌ترین همت و بیشتر آداب خود قرار دهید که مناقب اسلاف و مکارم اوصاف از اشعار بدست آید چه من خود در یکی از ایام صفین چون نائرهٔ جنگ سخت مشتعل دیدم بر هزیمت دل نهادم از نمک آن آهنگ مرا هیچ چیزی نجات نداد و قصد فرارم بثبات و قرار مبدل نساخت مگر اشعار عمرو بن اطنابهٔ خزرجی که گفته

أبت لي عفتي وأبى بلائي واخذي الحمد بالثمن الربيح

واقدامي على المكروه نفسي وضربي هامة البطل المشيح

وقولي كلما جشأت وجاشت مكانك تحمدي او تستريحي

لادفع عن مآثر صالحات واحمي بعد عن عرض صحيح

حاصل معنی آنکه مراعفت و شجاعت و خریداری مدح و تحمیت از عار فرار مانع آمد و تکلیف نفس بر مکاره و کوفتن مبارز ابطال از ترک جدال رادع گشت و هر زمان که نفس را اضطراب و خروشی حاصل شدی با وی گفتمی که بجای خود باش و توان و دلیری از دست مگذار چه اگر بدین ثبات و جلادت فیروز و مظفر گردی در افواه و السنهٔ مردم

لیم

ابو عبیده لغوی

ستوده و ممدوح آئی و اگر بدست خصم هلاک و مقتول شوی از رنج سرای سپنج آسوده و مأمون گردی بدین قوت قلب و ثبات قدم مآثر و مناقب خویشتن مراست کنم و از نژاد پاک و نام نیک خود حمایت نمایم پوشیده نماند که حکایت ثوری در اشکال چنانست که ابن خلکان گفته و نکته نغز و دقیقه نیک جسته ولی خود منشأ نظر و جهة اشکال انتقال نیافته یکچند از این پیش در ضمن روزنامجات علمی که از رسوم شریفه و مخترعات بدیعه وزیر علوم است از این معنی سؤالی رفته بود چون ورقه سؤال بدار التألیف رسید بمجرد قرائت یکی از حاضرین متفطن شده گفت همانا سر این اشکال اشتباهی است که یکی از رواة حکایات را افتاده چه خود از قطری اشعاری چند روایت شده که بصورت و معنی مجانس و مناسب شعر عمرو بن اطنابه است بمثابه که اگر کسی را آن دو شعر بخاطر باشد کثیراً یکی از آن دو را بجای دیگری بر زبان آورد و در این حکایت نیز یا ثوری خود بهنگام نقل ماجری و یا یکی از ناقلان حکایت اشتباهاً مطلع اشعار عمرو از شعر قطری بدل آورده چون صدق این سخن و حقیقت این معنی به نقل شعر قطری منوط بود لهذا اشعار وی در این مقام ثبت افتاد

اقول لها وقد طارت شعاعاً … من الابطال ویحک لا تراعی
فانک لو سألت بقاء یوم … علی الاجل الذی لک لم تطاعی
فصبراً فی مجال الموت صبراً … فما نیل الخلود بمستطاع
ولا ثوب الحیاة بثوب عز … فیطوی عن اخی الخنع الیراع
سبیل الموت غایة کل حی … وداعیه لاهل الارض داعی
ومن لا یعتبط یسأم ویهرم … وتسلمه المنون الی انقطاع

خلاصه معنی آنکه چون مرا بهنگام کارزار دل از کار بشود و بیم ابطال توان قتال از دست ببرد از در تشجیع با خویشتن گویم وای بر تو اندیشه خوف بخود راه مده و قوت قلب از کف مگذار که فرار و هزیمت بر اجل مقدر نیفزاید پس ترا بایست که در میدان مرگ صبور باشی که در این سرای فانی هیچکس جاودانی نماند لباس زندگی نیز لباس ارجمندی نیست که مرد جبان از آن محروم آید و چنانکه خود را از تشریف عزت بی بهره و جبینه باقتحام حروب از خلعت حیات بی نصیب کرده و هر زنده را عاقبت پیمودن طریق هلاک باید چه داعی موت از اهل زمین هیچکس ابقا نکند و تمامت مردم را بهمی دعوت نماید اگر کسی را موجب قتل و باعث هلاک عیش نباید عاقبت از زندگانی ملول شود و بدرد پیری گرفتار آید و رشته عمرش بالآخره باعتراض قطع آجال بریده گردد و منتهی از ابوحاتم سجستانی حکایت شده است که گفت ابوعبیده با آن فضل و دانش چون شعری انشاد کردی وزن آن را شکسته و مختلف العروض آوردی و چون بقرائت قرآن و یا روایت حدیث لب گشودی پیوسته از روی عمد بلحن و ناصواب خواندی و قوانین اعراب رعایت ننمودی و هم در زبان وی لکنه بود و از این جهة تمامت حروف از مخارج خویش ادا نتوانستی نمود و بمکان بعضی از حروف حرف دیگر می آورد گویند روزی

ابوعبیده لغوی

۳۰۳۰

در بصره برای محمد بن قاسم نوشجانی رفت محمد مقداری از موز برای وی حاضر ساخت ابوعبیده چند دانه از آن تناول نمود به آن سبب علیل گشت و هر چند لازم تدبیر شد تا آنکه در سال دویست و نه یا ده یا یازده یا سیزده در در بصره وفات نمود و قریب یکصد سال زندگانی یافت و چون مردم بصره از شناعت مقال و نکایت لسان وی به تنگ آمده بودند بجنازه اش حاضر نگشتند تا آنکه آخر الامر بروایت مسعودی سعدویه اجرتی مقرر نمودند تا نعش او را حمل داده و بخاکش بسپردند و پس از وفات ابوعبیده و فتح ابوالعباس محمد بن قاسم درآمد محمد مقداری موز نزد ابوالعتاهیه آورد ابوالعتاهیه از در مطایبت گفت ای محمد این موز برادر ابوعبیده را بموز بخشی اینک از آن که مرا تقبل آوری همانا گشتار علما در کام شیرین آمده گویند ابوعبیده را نزدیک دویست جلد تصنیفات بوده و از آن جمله این اسامی بنظر رسیده کتاب مجاز القرآن الکریم کتاب معانی القرآن کتاب الدیباج کتاب التاج کتاب غریب القرآن کتاب الحدود کتاب خراسان کتاب خوارج البحرین والیمامة کتاب الموالی کتاب الابل کتاب الضیفان کتاب مرج راهط کتاب المنافرات کتاب القبائل کتاب خبر البراض کتاب القرآن کتاب البازی کتاب الحمام کتاب الحیات کتاب العقارب کتاب النواکح کتاب النواشز کتاب جعفر الخیل کتاب الاعیان کتاب بیان باهلة کتاب ایادی الازد کتاب الخیل کتاب الابل کتاب الانسان کتاب الزرع کتاب الرحل کتاب الدلو کتاب البکرة کتاب السرج کتاب اللجام کتاب الترس کتاب السیف کتاب الشوارد کتاب الاحتلام کتاب مقاتل الفرسان کتاب مقاتل الاشراف کتاب الشعر والشعراء کتاب فعل وافعل کتاب المثالب کتاب خلق الانسان کتاب الفرق کتاب الخف کتاب مکة والحرم کتاب الجمل وصفین کتاب بیوتات العرب کتاب اللغات کتاب الغارات کتاب المعاتبات کتاب الملاومات کتاب الاضداد کتاب مآثر العرب کتاب مآثر غطفان کتاب ادعیاء العرب کتاب فضل عثمان کتاب اسماء الخیل کتاب مقتل عثمان کتاب السقیفة کتاب قضاة البصرة کتاب فتوح الاهواز کتاب لصوص العرب کتاب فتوح ارمینیة کتاب اخبار الحجاج کتاب قصة الکعبة کتاب الحمس من قریش کتاب فضائل الفرس کتاب ما تلحن فیه العامة کتاب السواد وفتحه کتاب من شکر من العمال وحمد کتاب الجمع والتثنیة کتاب الاوس والخزرج کتاب محمد و ابراهیم ابنی عبدالله بن الحسن بن علی بن ابیطالب کتاب الایام الصغیر خمسة وسبعون یوما کتاب الایام الکبیر الف و مأتا یوم کتاب ایام بنی مازن واخبارهم کتاب غریب الحدیث شیخ زین الدین شهید ثانی اعلی الله مقامه در کتاب شرح الدرایة گوید نخستین کسی که در احادیث غریبه باب تصنیف مفتوح نمود نضر بن شمیل و بقولی ابوعبیده معمر بن مثنی بود و پس ابوعبید قاسم بن سلام آنگاه احمد بن محمد خطابی صاحب معالم السنن بود و این چهار در این فن بمنزله ارکان اند محسوب شوند و بعد از این جماعت گروهی از اعیان افاضل به ایشان تاسی نموده در احادیث غریبه بضمیمت اضافات و فوائد چند تصنیفات سودمند پرداختند چنانچه ابن اثیر جزری در این باب حق استیفاء و استقصا ادا نموده کتاب نهایه تالیف نمود و جارالله زمخشری بتالیف کتاب فائق بر همگان فائق آمد و پس از زمخشری هروی کتاب غریبین که جامع غرائب قرآن وحدیث

عزیز

تصنیف نموده فائده چون درضمن اخبار ابوعبیده اشارت رفت که وی از خوارج اباضیه بود درین مقام چنین مناسب افتاد که عقاید اباضیه را نگارش دهیم در کتب مقالات مسطور است که فرقهٔ اباضیه اتباع عبدالله بن اباض‌اند که در عهد خلافت مروان بن محمد که آخر ملوک بنی امیه است خروج کرد و عبدالله بن محمد بن عطیه بفرمان مروان بدفع وی برخواست پس از قتالی شدید او را بکشت و جیشش پراکنده ساخت علامه مقریزی در خطط مصریه گوید این طایفه از آن جهة اباضیه نامند که منسوبند بقریه که آنرا اباض بفتح همزه خوانند وکیفکان اباضیه برحسب عقیدت خود درباره مخالفین خویش از اهل قبله چنین گویند که ایشان کافر موحدند نه کافر مشرک و مناکحهٔ ایشان روا و موارثت‌شان و غنیمت اموال و اسلحهٔ حرب ایشان در حال جهاد مباح و در غیر آن محظور باشد و قتل و سبی ایشان در خفیه بخدعه و فریب روا نیست و در حال حرب پس از دعوت بحق و اتمام حجت جائز بل واجب است و دار مخالفین دار اسلام و توحید جز معسکر سلطان که دار بغی باشد و گواهی مخالفین در حق موافقین مسموع و مقبول آید و گویند عمل داخل ایمان است و بدون عمل صفت ایمان حاصل نگردد پس مرتکب کبائر و معترف معاصی موحد غیر مؤمن باشد و عقیدت اباضیه در مسئله استطاعت موافق رای عدلیه است و در این باب برخلاف مذهب اشاعره سخن کنند چه رای اشعری آن است که قدرت عبد بر فعل در حال حدوث فعل و مقارن فعل باشد بدلیل آنکه اگر عبد قبل از فعل قادر بر فعل باشد لازم آید که هر فعل قبل از خود حادث گردد و این ممتنع است زیرا که اگر وجود فعل قبل از زمان حدوث فعل ممکن باشد فرض کنیم وجود فعل را در زمان قبل پس لازم آید آنرا که سابق بر فعل فرض نموده ایم سابق نباشد و خود حال فعل باشد و این محال است چه بودن زمان متقدم بر فعل مقارن فعل مستلزم اجتماع نقیضین است که عبارت از تقدم و عدم تقدم است پس سبق قدرت بر مقدور ممکن نیست و نیز شکی نیست که وجود استطاعت پس از حدوث فعل متصور نگردد پس متعین است که استطاعت حال حدوث فعل و مقارن فعل است عدلیه که عبارت از امامیه و معتزله است بر قول اشاعره تشنیعات بسیار آورده اند که تفصیل آن در کتاب نهج الحق و سایر کتب کلامیه مشروح افتاده و گویند حق و صواب آن است که استطاعت مقدم بر فعل است و نخست استطاعت حاصل شود آنگاه فعل تحقق یابد چه استطاعت عبارتست از حالت نفسانیه که حاصل شود پس از تحقق زوال موانع و وجود دواعی چون عبد را این حال حاصل آید ویرا بر فعل مستطیع و قادر دانیم اباضیه نیز بر مذهب عدلیه رفته و چنانکه کعبی از ایشان نقل نموده گویند استطاعت عرضی از اعراض که قبل از تحقق و حدوث فعل حاصل آید و هم موافق عقیدت معتزله افعال عباد را مخلوق خدای تعالی دانند و امام خود را امیرالمؤمنین نخوانند و لفظ مهاجر بر خود اطلاق نکنند و در مسئله فناء عالم و انعدام اجسام بر طریقه اهل حق گویند عالم بعد از فناء جهانیان خود فانی گردد چه از آفرینش آن جز تمدن و تعیش خلق منظوری نبوده چون خلق فانی گردند عالم نیز فانی گردد برخلاف فلاسفه که در این مسئله بر دو عقیدت شده اند بعضی دوام ازلی و ابدی برای عالم ثابت نموده اند و برخی ابدیت اجسام انکار کرده بر ازلیت و دوام آنها قائل شده اند چنانکه در کتاب شرح مقاصد و غیر آن مشروح است و هم اباضیه تکلیف ما لا یطاق را تجویز کنند ازینجهة و در مسئله شرایط تکلیف برخلاف عدلیه بعضی از شرایط تکلیف مانند عدم حرمت

مورد انکار نموده گویند روا بود که خدای تعالی در یک زمان مکلف را به دو شیء متضاد امر کند مثل آنکه شخصی داخل زراعت غیر شود بی دستوری وی آن شخص در آن حال مأمور است به خروج از زرع از جهت عدم اذن و منهی است از خروج بجهت فساد زرع ولی امامیه و معتزله در ضمن شرایط تکلیف عدم حرمت مأمور به را اعتبار نمایند و در زمان واحد تکلیف به دو امر متضاد تجویز نکنند و هم اباضیه در تعذیب و عقاب اطفال مشرکین توقف نمایند گویند روا است که خدای تعالی ایشان را از جهت انتقام معذب نماید و شایسته است که از در تفضل جمله را داخل بهشت کند بر خلاف اکثر مسلمین که اطفال کفار و مشرکین به دلالت شمول عمومات آیات و مطلقات روایات در نار مخلّد دانند و معتزله ایشان را از خدام اهل جنت شمارند و گویند تعذیب آنکس که جرم و ذنبی مرتکب نشده ظلم است و خدای تعالی فرماید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ و برخی گویند آن طفل که خدای تعالی بعلم خود دانسته که بر تقدیر بلوغ از اهل طاعت و ایمان شد او در جنت مخلد است و آن که بر فرض بلوغ بر آئین کفر و عصیان میرفت مخلّد در نار است و گویند روا بود فرستادن رسول اگرچه او را هیچ معجزه نباشد و عملی که خدای تعالی در آن منظور نباشد عبادت دانند و او را طاعت گویند و آیه بسیاری از کبار صحابه را کافر خوانند و کریمهٔ وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ در حق امیر المؤمنین علی علیه السلام دانند و آیه وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ در حق عبد الرحمن بن ملجم تأویل کنند اباضیه بسه فرقه منشعب شده اند فرقه اولی حفصیه اند اصحاب و اتباع حفص بن مقدام که از اصحاب عبدالله بن اباض است و ایشان را از اباضیه امتیاز آن است که گویند میان شرک و ایمان واسطه ایست که آن معرفت است هرکس معرفت خدای تعالی حاصل نماید اگر بدیگر چیزها از معرفت رسول و آنچه بدان تعلق دارد از شریعت و احوال قیامت و ثواب و عقاب جاهل بود و ارتکاب جرائر کبایر کند کافر بود نه مشرک و هرگاه وی را معرفت خدای تعالی حاصل نباشد مشرک بود فرقهٔ ثانیه یزیدیه اند اتباع یزید بن انیسه و یزید در عقیدت اباضیه بود ولی مابین اباضیه این فرقه به بدعت قبیحی منفرد باشند گویند خدای تعالی از عجم رسولی بفرستد و از آسمان کتابی بر وی فرود آید بیکبار و تمامت احکام الهیه در آن مندرج است و شریعت محمد مصطفی نسخ کند و مردمان را بشریعت صابئه که در کلام الله مذکور است دعوت نماید نه بطریق صابئه که اکنون در بعضی از بلدان چون حران و واسط موجود اند و کسانی را که حدود الهیه برای ایشان بتحتم شده مشرک دانند و تمامت معاصی را از صغیره و کبیره گویند شرک است فرقهٔ ثالثه حارثیه اند اتباع ابی الحارث اباضی این طایفه با اباضیه در سه چیز مخالفت نموده اند یکی آنکه افعال عباد را مخلوق عباد دانند دویم در مسئله استطاعت طریقه اشاعره سلوک داشته استطاعت را مقارن فعل و در حال فعل دانند سیوم عبادتی که خدای تعالی در آن مراد و مقصود نباشد باطل دانسته

آن را طاعت نخوانند و عبادت

بر آن طلاق نکنند

بوالحسن

۳۳۳

ابو اسحق ابراهیم بن هلال بن زهرون الصابی الحرانی

در عهد آل عباس که دار السلام بغداد از انواع کمالات و اقسام بدایع گلشنی با طراوت و گلستانی شاداب بود و اساتید علوم و اساطین فنون بر مسند افادات و استفادات متکی بودند و طالبان هم بهرها میبردند و هنرجویان کامها مییافتند ابو اسحق نیز در بساط ارباب هنر و خداوندان کمال نشو و نما یافته در اکتساب فضایل و اندوختن هنرها روزگار بسی گذرانید تا رتبت فضل و مقدار ادب را بجائی رسانید که برابران خود بلکه بر اعیان افاضل تقدم یافته در خدمتش تعلم میجستند عموم علوم ریاضی را خصوصاً علم هندسه و هیئت را برتبه کمال رسانید و در حل مشکلات و رفع غوامض آن دو علم از اساتید فن قصب السبق گرفت رسایل جامعه و تصانیف شریفه اش مانند رساله مثلثات و دیگر مراسلات که با خداوندان آن وقت داشته بر جلالت وی دو شاهد صادق و گواه عادلند چنانکه در کتب سیر آورده اند چون شرف الدوله دیلمی از کرمان بتسخیر عراق کربسته بمدافعه آن لشکر کشید برادرش صمصام الدوله باستقبال وی شتافته بجنگ شرف الدوله گرفتار شد پس او را بحبس فرستاده کار سلطنت و استیلاء خویش ساز کرده بدفع سرکشان و فتح آن نواحی برخواست و دقیقه آسوده ننشست تا کار بغداد و اطراف و اکناف عراق را بحکم شمشیر فیصل داد بعد از تسخیر ممالک بتدبیر ملک و نشر علوم و وضع آثار رغبت فرمود پس فرمان داد تا برآنگونه که مأمون الرشید رصدخانه بپا داشته بود بنام او نیز رصدی برپا دارند پس ابو سهل ویجن بن رستم و چند نفر از منجمین و مهندسین بمعاضدت و دستیاری ابو اسحق در سنه سیصد و هفتاد و هشت رصدخانه بنا نهادند بدان اصابت رای که در فن نجوم داشتند و بدان مهارت که در علم هیئت و مجسطی یافته بودند برای تجدید اوساط نجومیه و تحقیق ارصاد کواکب زیجی در نهایت صحت استنباط کردند آورده اند ابو اسحق در اصناف هنر و فنون کمالات بعلوم ادبیه و صناعات عربیه نامی دیگر گذاشته است امیر نظم و نثر بوده است چنانچه در حق رسایلش گفته اند

یا بؤس من یمنی بدمع ساجم — یهمی علی حجب الفؤاد الواجم
ولو تعلله بکاس مدامه — و رسائل الصابی و شعر کشاجم

حاصل معنی آنکه اگر جام شراب و رساله های صابی و شعر کشاجم درمان دردمند شد کسی را که از حوادث ایام یا محبت دلبران سیم اندام از دیدگان اشکبار سرشک ریزان بر پرده های دل طپان فرو ریزد روزگارش زیاده سخت نگذشتی گویند صاحب کافی اسمعیل بن عباد که فضایل و محامدش طغرای هر نامه و زیب هر کتاب است او را بدین نحو ستوده است گوید منشیان و نویسندگان آفاق در این عصر زیاده از چهار کس نباشند نخست استاد ابو الفضل بن العمید دوم ابو القاسم عبد العزیز بن یوسف سوم ابو اسحق صابی است و اگر خواهم چهارمین را برشمارم میتوانم ولی این معرفت خود را بنهاد خداوندان فضل ودیعت است چون تأمل کنند نیکو بشناسند و این معنی روشن است که از چارمین خویشتن را منظور داشته اصحاب کمال مابین رتبه صاحب کافی و مقام ابو اسحق صابی حکومتها کرده اند گروهی بر آنند که منشآت صابی از رسائل صاحب خوبتر است برخی بر آنند که رسائل صاحب از منشآت صابی نیکوتر است

ابو اسحق صابی

۳۲۴

ابو منصور ثعالبی گوید در اینباب بسی فصول و ممیزات شنیده و زیاده جستجو مشاهده ام تیزی بین زبانی و تشخیص بین و تشیبی شده و شنیده ام که گفته اند الصاحب یکتب کما یرید و ابو اسحق یکتب کما یؤمر و بین الحالین بون بعید یعنی صاحب کافی بر حسب اختیاری تمام که در مملکت و ریاست داشت آنچه خود خواستی مینوشت و ابو اسحق بموجب فرمان برداری که در آن عصر داشت آنچه فرمان میداد مینگاشت همه دانند این اختیار و اضطرار تفاوت کلی است صابی در ایام زندگانی از روزگار بسیار دیده و از فلکت شعبده ها سیر کرده در هر دو طوری مشاهدت کرده است که بعز و تمیز و خوار زمانی مقدم و اوانی موخر چندی محبوس روزگاری آزاد بپایان آورده بسیار تلخ و شیرین چشیده و زمانی

بلند و پستی یافته چنانچه خود در اینباب گوید

أُخرَجُ من نكبةٍ وأُدخَلُ في ‌ ‌ ‌ أُخرى فحبّي بهنّ متّصلُ
كأنّها سنّةٌ مؤكّدةٌ ‌ ‌ ‌ لا بدّ من أن يقيمها الدولُ
فالعيش مُرٌّ كأنّه صبرٌ ‌ ‌ ‌ والموت حلوٌ كأنّه عسلُ

حاصل معنی آنکه اگر روزگار امروز مرا از چنگال ادباری رهائی بخشد چه فردا شود بچنگال ادبار دیگر گرفتارم و از کوچه کناکامی مراوست تقضا در دفتر و مؤکدات سنن نگاشته که هر دولتی را از دست دامت آن گزیری نباشد از این مرا در مذاق جان زندگانی ناگوارتر از زهر و طعم مرگ شیرین تر از انگبین باشد اوائل زندگانی را با سبکی جوان و بساطی آماده و کاری بدلخواه بسر برده چندانکه بر ششم افزوده میشد از کار مرا هستی کاسته میگشت و هر قدر

بپیری نزدیک میگردید از جوانبختی دور میشد چنانکه خود گوید

عجبًا لحظّي إذ أراه مصاحبي ‌ ‌ ‌ عصرَ الشباب وفي المشيب مُغاضبي
أمِنَ الغواني كانَ حتّى ملّني ‌ ‌ ‌ شيخًا وكان على صِباي مُصاحبي
أمَعَ التضعضعِ ملّني متجنّبًا ‌ ‌ ‌ ومع الترعرعِ كان غيرَ مجانبي
يا ليتَ صَبوَتَه إلى تأخيرِه ‌ ‌ ‌ حتّى تكونَ ذخيرةً لعواقبي

حاصل معنی آنکه مرا از بخت خویش بسی شگفت آید زیرا که در روزگار پیری بر خلاف عهد جوانی با من از در خصومت بر آمده است تو گوئی که بخت من یکی از خوبرویان چارده ساله بود همانا که مرا چون خود جوان نورس یافت بسی گرامی و عزیز داشت و چون پیرم دید بپهلوی خویش ترم انگاشته از من کناره گرفت ایکاش نوبت پیری مرا پیش از عهد جوانی بود تا عاقبت امر و آخر عمر را با جوانبختی بسر بردمی الهی همواره در اقتدار آل بویه بمشاغل جلیله و مناصب بزرگ و نیابت وزراء مفتخر بوده است چنانکه در سال سیصد و چهل و نه هجری دیوان رسایل بدو مفوض گردید و کل توقیعات و ارقام و مفاوضات و سرّ امین مسلم آمد گویند ابو محمد حسن بن محمد که وزیر مهلبی نامست در عهد معزالدوله زمام مهام امور و رشته کل احکام در قبضه اختیار داشت در آن حال قوام صدارت و نتیجه وزارت خویش را مبادنت و همراهی ابو اسحق صابی میدانست و در همه امور او را رتبه تقدم بخشیده و زیب بزم انس

دانی

وانیس بزم خاصه اش بود ابو اسحق تمام عمر در شمار صابئین معدود بوده هست با آنکه سینه اش از فروغ کمالات تابنده گشت قلبش بنور اسلام منور نگردیده و در کیش خود اعتقادی کامل و قدمی استوار داشت بدان پایه که آئین خویش بهیچ بها نفروخت چنانکه خلفای بنی عباس و پادشاهان دیالمه حیلتها انگیخته تدبیرها بکار بردند زیبها داده مذکور از طریقت خود پای کشد و حبل المتین شریعت احمدی در دست گیرد قبول نکرد و از ملت خود بازنگشت وقتی عز الدوله بنوید صریح وعده صحیح رتبه صدارت را بازاء اسلام وی مقرر داشت صابی از آن عز و دولت بگذشت و از مذهب خویش نگذشت با آن احوال تمام کلام الله مجید را حافظ بود اگر چه او را ودواعی آنرا ایمان نیاورد ولی در گفتگو و محاورات بآیات قرآنی تمثل مینمود و در مفاوضات و مراسلات بدانها استشهاد میکرد و در نظم و نثر از آنها اقتباس میجست با مسلمین بیرقی پسندیده و خوی خوش و طرزی نیک معاشرت میکرد و در حضرت بزرگان اسلام خورد و فروتن بود در شهر رمضان مانند مسلمانان با روزه بسر میبرد و از محظورات صوم امساک میجست و تجدی در ادای فرائض و قضا و مناسک صابئیه مواظبت داشت که از امتثال واجبات و متروکات آنها آسوده نمی نشست و بمحرمات و محظورات ایشان اصلاً آلوده نگردید

چنانکه این اشعار وی بر آن معنی اشعاری تمام دارد

حمتنی لذتی و رتب معالی — وظنتنی بالمروة والوقار
ودین ضاق فیه مجال فتکی — لخوف عقوبة وحذار نار
فوا شوقا الی خلع العذار — وفعلی ما ارید بلا اعتذار
ویا لهفی علی حل الازار — صریعا بین سکر و خمار

حاصل معنی آنکه مرا رعایت رتبت معالی و قید تکالیف شریعت و بیم جهل از استیفای لذات باز داشته است ایکاش میتوانستم که هر چه رغبت کنم با کمال بیباکی بکار برم ولی افسوس دارم که با مستی شراب و حالت خراب نتوانم بند شلوار کشوده در کوچه و بازار بیفتم روزی بر خوان مائده وزیر مهلبی حاضر بود وزیر طرفی باقلا که بر آن خوان نهاده بودند نزدیک او بگذاشت تا تناول کند چون باقلا از محرمات آن کیش است ابو اسحق اصلاً بدان دست نبرد هر قدر وزیر مبالغت نمود متابعت نکرد وزیر بجد ایستاده بطریق هزل و مطایبت گفت که پیش گیر و از خنگی درگذر چه شود با ما در اکل باقلا همراهی گفت ایها الوزیر برای ماکولی نشاید خدای خود را معصیت کنم وزیر را آن جواب زیاده پسندیده آمد و او را تحسین نمود آورده اند وزیر ابو محمد مهلبی در سنه سیصد و پنجاه و دو از جانب معز الدوله با لشکری جرار بقصد فتح عمان روانه شد و چون بدریای عمان نزدیک گشت او را مرضی عارض شده ناچار بجانب بغداد مراجعت نمود هنوز ببغداد نرسیده بود که پیک اجل در رسید در راه بمرد معز الدوله از مرگ وی آگاه گشت فرمان داد تا املاکش از ذخایر و اموال ضبط کردند و هم بستگانش را حتی ملاحان و کسانیکه یکروز بدو خدمت کرده بودند محبوس دارند چون در آن اوان دیوان رسایل با ابو اسحق سپرده و هم نیابت وزیر مهلبی با وی بود او را نیز از سلسله بستگان وزیر شمرده

ابو اسحق الصابی

در قید حبس و زنجیر آورده‌اند و آنزمان که پایش در قید و دستش از همه جا گسیخته بود زبان بلاغت دراز کرده و با خاطری انکسار
از درج طبع این دُرّ شاهوار را از پی استخلاص خویش برای ارکان دولت معزّی هدیه فرستاد

یا ایها الرؤساء دعوة خادم — اوفت مسائله علی التعدید
ایجوز فی حکم المروة عندکم — حبسی وطول تهددی ووعیدی
قلدت دیوان الرسائل فانظروا — أعدلت فی لفظی عن التسدید
أعلیّ فی نعم حسابها انشأته — فاقیم فیه ادلتی وشهودی
أنیم کتباً شحّ فصولها — بفصوله عنکم منضود
ورسائلا نفذت الی اطرافکم — عبد الحمید بهن غیر حمید
انا بین اخوان لنا قد اوثقوا — بسلاسل وجوامع وقیود
والله یاسمع الانام ولا ارا — نقد اتوکل فیهم باسود
من کل حرما حیه صندید — فی کفه عند عاجز رعدید
فتفضلوا وتعطفوا وهبوا لنا — عفوا قدیم حفایظ وحقود
وتعصبوا الصناعة هی بیننا — سبب تاکد غایة التوکید

حاصل معنی آنکه ای مهتران و ای مخادیم بعرض اینجا دم که مرا اسلاکش نزد شما از شماره افزون شده است توجه والتفات نمائید چگونه در کیش فتوت و مردمی اینهمه گرفتاری و آزار مرا بر خود پسندیده‌اید منصب من نامه نگاری و شغل من احکام نویسی بوده غور رسی کنید و از الفاظ جویا شوید ببینید درباره کدام کلمه ظلم کرده و درحق کدام لفظ طریقه صواب و سداد از دست داده‌ام و هرگاه بر عهده من لازم و محتم میشمارید که محاسبه انشاء را بپردازم اینک برای اقامت شهود حاضرم تا معلوم شود به هیچ انشاء تعدی نکرده‌ام و هیچ کتابت از دست من شکایت ندارد چه رنج‌ها برده و آن گوهرهای آبدار که در صفحه‌ها و صفحات از باب شما بطرف انفاذ داشتم و بدان پایه داد بلاغت دادم که نام عبدالحمید منشی را بدانها از روزگار انداختم در مکافات آن خدمات با جمعی از همرکابان اکنون در غل جامعه و زنجیر گران دستگیر آمده‌ام همانا گرفتاری ما در چنگ زندانبانان بدان ماند که شیرهای چندی را بسلسله کشند و گوسفند زبونی بر آنها بگمارند اینک وقت آن است که بر من ترحم آرید و از کینه‌های دیرینه اغماض نمائید اگر با شما برادر دینی نباشم نه آخر هم صنعت و هم پیشه‌ایم تعصب اهل کمال بر اصحاب هنر لازم است کو تنی یکنفر از معاندیش و یا گرفتاری زندان و قید بند و زنجیر و سخط سلطانی سرزنش نماید

آن سخنان بسمع او رسیده در رد وی چنین گوید

یعیّرنی بالحبس من لو یحله — حلولی لطارق واستجر عذابه
وذب طلیق اعنق الذل رقه — ومعتقل عار وقد عز جانبه
وانی لقرن الدهر یوما یونی — سطاه ویوما تنجلی لی نوائبه

ذل

ومن مد نحو النجم كفا ينا له | يدا كبدي لاقته ايدي تجاربه
ولابد للساعي الى نيل غاية | الى المجد من باع تدب عقاربه
واني وان اودت بمالي نكبة | تطير فيها كل قوم اناسبه
فما كنت كالقسطار يثري بكيسه | ويملؤ ان انحى على الكيس سالبه
ولكن كليث الغيل ان رام ثروة | حوتها له انيابه ومخالبه
يبيت خميصا ناويا ثم يغتدي | مباحا له من كل طعم اطايبه
كذلك مثلي نفسه رأس ماله | بها يدرك الرزق الذي هو طالبه
ومن يكن السلطان فيه خصيمه | فلا عار في العضب الذي هو ضاربه
وما ذنبي ان غاض ما ملكت يدي | وفي ضمن جاهي ان يفيض مذاهبه
ولي بين اقلامي ولبي ومنطقي | غنى فلما يشكو الخصاصة صاحبه

حاصل معنی آنکه مرا بحرم فقاری زنجیر مردانی سرزنش آرند که اگر روزی بجای من باشند البته قالب تهی کنند اگر شیر را بسلسله کشند از شجاعت و صولت او است و اگر روباه را رها کنند دلیل زبونی و پستی وی باشد هر آنکس که با شیر پنجه در اندازد البته ساعد خویش رنجه دارد و اگر با روزگار طریق همسری سپرد و مصارعت جوید روزی چرخ فلک بر زمین مذلت فرو دارد و اگر دست تطاول بر چرخ گشاید بنیش خنجر وی گرفتار آید هر آنکس که باب مجد و بزرگی گشاید و خواهد بنهایت بزرگی در آید ناگزیر سعایت چو پایان را عقارب رشک و حسد نیش گیرد و از پی گزند در افتند اگرچه بخت برگشته و طالع زبون اموال مرا تباه کرده بدانگونه که هر کس را با من مودت و مناسبتی است نکبت مرا بفال بد گرفته است و آنچنی ندانند من مانند صیرفی نیستم که چون کیسه سیم و زرم برجا باشد خداوند ثروت باشم و چون کیسه با یم از دست رود و تهی دست شوم فاش میگویم چون شیران گرسنه با گرسنگی بخواب روم ولی بهر طعمه میل کنم از نیروی دست و قوت چنگال خود فراهم کنم کسی را که شاهنشاه روزگار از او در غضب باشد اگر از دست و بازو و شمشیر و نیروی پادشاه ضربتی بیند ننگ ندارد اگر اموال من مانند سیل بر زمین فرو رود چه باک مرا هنر و کمالاتی است که چشمه های دولت و ثروت از آنها میجوشد مانند من شخص هنرمند که زبان بلاغت در کام و خامه کمال در انگشتان دارد هرگز از فقر و درویشی نترسد و نزد هیچکس شکایت نبرد انتهی هنگامیکه ابو شجاع فناخسرو ملقب بعضد الدوله محض امداد و معاونت پسر عم خویش بختیار ملقب بعز الدوله از فارس توجه عراق را تصمیم عزم داد و در رایت فیروزی آیتش در آستان شفقت گشاده شد ابو اسحق صابی بتقبیل آستان شتافته زیاده مورد اکرام گردید و چون هنرهای او در حضرت عضد الدوله زیاده جلوه گر شد گفت هنگامیکه عزم معاودت شود و بفارس که مقر حکمرانی من است باز گردم بایستی تو نیز مانند ظفر و اقبال ملتزم رکاب باشی ابو اسحق پیشانی اطاعت و امتثال بر زمین سوده در آن عزیمت جازم شد بعد از چندی محض رعایت طایفه صابیه که برادران دینی او بودند از آن اراده بازگشت گویند عضد الدوله را از طیب خاک

ابو اسحق صابی

و اعتدال هوا و تماشای دجله و وسعت آن ممالک زیاده خوش آمد عنان خیال بتسخیر آن ملک و خلع عزالدوله منعطف گشته
وی لشکر را ابتدا بحیلت آمیز از عزالدوله بگردانید و بعد را بخود متوجه نمود و پس یکباره بغداد را مقر حکمرانی قرار داد
و عزالدوله را بمحبس فرستاد پدرش رکن الدوله از آن کردار که خلاف مروت بود زیاده خشمگین شده از وی برنجید
پس با شدت تمام با وی پیغام کرد که از آن آیین ستم و رای ناصواب و قطع رحم کناره گیر و گرنه آماده کیفر و انتقام تو باش
فرمان پدر را اطاعت کرده عزالدوله را بنیابت خود در مسند حکمرانی نشانید و هرچه از او گرفته بود بدو مسترد داشت
گویند الطائع بالله عباسی ابو اسحق را خواند و بدو گفت در آن مصالحت بجوی که فیمابین عضدالدوله و عزالدوله واقع شد
صلح نامه رقم کند حسب الامر صورت صلحنامه را مقرر باستحکامی بی پایان و ابرامی بی اندازه بنوشت و در آن مکتوب
عباراتی چند بسلک بیاورد وقد جدد له امیر المؤمنین مع هذه المساعی السوابق والمعالی اللواحق
التی یلزم کل دان وقاص وعام وخاص ان یتزحزح عن ذنبه السما ثلة فیها
حاصل معنی آنکه امیر المؤمنین الطائع بالله عهد حکمرانی را برای بختیار عزالدوله تجدید نمود با آن کوششهای بی نهایت و کارهای
بی پایان که هر دور و نزدیک و هر خاص و عام را لازم است آنکه بداند هر کس از مماثلت و مشابهت در آن رتبه
دور است و عضدالدوله را آن فقرات زیاده ناخوش و ناپسند افتاد و آن عبارات تعریض گونه بر طبعش بسی
گران آمد کینه صابی را در دل گرفت تا موقع و مقام بدالختار تا از وی انتقام و کیفر جوید هموار و مهیا نیست
نیل مقصود میسر نشد چون در سنه سیصد و شصت و شش رکن الدوله سرای فانی را وداع کرد عضدالدوله
بجای پدر باستقلالی تمام نشست باز هوای تسخیر عراقش در سر افتاد و خیال نخستین دوباره قوت گرفت بپای تخت
عراق عطف عنان کرد نخست عزالدوله را از حکمرانی بغداد و آن نواحی خلع نمود از آن پس بنابر مصلحتی چند
وی را مخلع کرده بمقر حکمرانی بنشاند و بفرمود تا ابن بقیه وزیر را که ملقب بنصیرالدوله بود در زیر دست و پای
فیل هلاک کردند و نظر بکینه که از ابو اسحق در دل داشت فرمان داد تا او را در قید حبس آوردند و چهار سال
با کند و زنجیر در محبس بماند و در جشن های نو آیین مانند نوروز و مهرجان و اعیاد متداوله مدایح و قصاید را
از بند و طبع را از قید آزاد کرده بوساطت اشعار دلپذیر نامی از خود بمسند عرض میرسانید تا مگر مراحم
ملوکانه او را از ورطه نکایت دستگیر شود از طالع بازگونش اصلا مورد توجه نمی گردید چون عضدالدوله را
در سنه سیصد و هفتاد و یک بعزم زیارت مرقد شریف مرتضوی عازم گشت ابو اسحق قصیده که اوایلش
چند شعر از مناقب مرتضوی داشت بگفت در آن قصیده از نکایت سجن و طول حبس زیاده بنالید و آنرا
بجانب عضدالدوله برسم هدیه فرستاد هنگامیکه عضدالدوله با نیل مقصود بعراق معاودت کرد خود
باستخلاص او توجه و تفقد فرمود و چون بحضور عضدالدوله سعادت اندوز شد بروی مقرر داشت
کتابی در انساب و مجاری احوال و معارک و فتوح و آثار و سیر دیالمه برشته تصنیف آورد و زین قبول
نوید داد و فرسوده را کمر بست به تهیه اسباب برخاست و از پی جمع و تالیف نشست بکلک گوهر

ابو اسحق صابی

٣٣١

وطبع مواج داد سخن سرائی داده در هر قصه حق بلاغت ادا کرده و آنرا کتاب تاجی موسوم نموده است زیرا که عضد الدوله از جانب خلیفه عصر بلقب تاج الملة ملقب بوده است و در آن کتاب سلسله اجداد وی را باینگونه آورده است بویه بن فنا خسرو بن تمام بن کوهی بن شیرزیل الاصغر بن شیرکوه بن شیرزیل الاکبر بن شیران شاه بن شیرفنه بن سیستان شاه بن سیس فرو بن شیرزیل بن سناذر بن بهرام جور الملک استاد الحکما ابوریحان بیرونی صابی را در معرض ایراد ومورد اعتراض آورده است گوید ازچه رو صابی آنچه ذکر کرده است جزم نموده و ازچه راه آن سلسله را به بهرام گور رسانیده و کدام دلیل آن بهرام جز بهرام گور نبوده با آنکه گروهی آن بهرام را از عرب خوانند و برخی از عجم دانند پوشیده نماند از آن حکیم دانشمند خیلی شگفت است که در حق صابی ایرادی روا داشته است چه مأمور معذور است خصوصا کسی که محبوس بوده است و از آن پس باینگونه سخنان مجبور شده است گویند روزی معاندی پیش در نزد عضد الدوله آغاز کرد که دوستی از دوستان ابو اسحق حال جمع و تالیف کتاب تاجی بر او وارد شده از کار و مشغله اش باز پرسیده بود وی گفته روز و کارم همان است که میدانی و روزها کارم این است که میگویم اباطیل انمقها واکاذیب الفقها یعنی مجعولات چندی است که از خود میسازم و دروغهائی است که هم میبافم عضد الدوله از آن سخنان در غضب شد و آتش فسرده اش دوباره زبانه کشید در ساعت باحضارش حکم داد و چون حاضر گشت بدون درنگ بفرمود تا استخوانهایش در زیر دست و پای فیل نرم بکنند عبد العزیز بن یوسف و دیگر عاکفان حضور لب بشفاعت و ضراعت گشودند محض عفو و اغماض که سیرت پادشاهان است از خون او بگذشت ولی بضبط اموال و املاکش گوشمال داد و ابو اسحق را با سید رضی ودادی بی اندازه بود چنانچه هیچوقت بایکدیگر طریقه مکاتبات و مجارات را از دست نداده اند هرآنچه سید رضی فرمودی ابو اسحق نیز بدان بحر و قافیه گفته نزد وی میفرستاد و هرچه ابو اسحق میسرود سید رضی هم بر آن منوال گفته بدو ارسال میداشت ابن ابی الحدید گوید چون سید رضی را علو همت همواره داعیه خلافت در نظر بود ابو اسحق از سخنان و اشعارش بدان امانی و آمال تفطن کرده باین اشعار او را نوید داده است

ابا حسن لی فی الرجال فراسة   تعودت منها ان تقول فتصدقا
وقد خبرتنی عنک انک ماجد   سترقی الی العلیا ابعد مرتقا
فوفیتک التعظیم قبل اوانه   وقلت اطال الله للسید البقا
واضمرت منه لفظة لم ابح بها   الی ان اری اظهارها لی مطلقا
فان مت او ان عشت فاذکر بشارتی   واوجب بها حقا علیک محققا

وکن لی فی الاولاد والاهل حافظا
اذا ما اطمان الجنب فی مضجع البقا

ابو اسحق صابی

۳۴۰

حاصل معنی آنکه دوست گرامی بداند که مرا در احوال مردم فراستی است که براستی و درست گوئی او مشهور شده‌ام هر وقت هر چه خبر داده‌ام راست آمده بنا بر آن فراست اخبار نموده که ترا درجه بلند و رتبتی عظیم حاصل خواهد شد لهذا بعنوان مسامحه اینک ترا تعظیم کنم و سر فرو دارم و گویم خدای وجود ترا پاینده دارد و ولی زیاده بر اینقدر است چنین پنهان درخوران رتبت باشد در گنجینهٔ خاطر مخزون است تا در موقع بکار برم در آن هنگام که فراست من بشارت داده اگر زنده ماندم بی پرده خواهم بر زبان راند و اگر اجل موعودم پیش از نیل مقصود مرا در ربود بایستی این بشارت مرا در آن روزگار سنجان مبارک بگذرانی و سزای آنرا در حق باقی ماندگان من معمول فرمائی در سال سیصد و هشتاد و چهار در بغداد مسلم قضا بر لوح حیاتش خط انقضا بر نوشت در مقابر قریش که شونیزیه خوانند و اکنون بکاظمین مشهور است مدفون شد روزگار حیاتش چنانکه ابن اثیر جزری و ابومنصور ثعالبی و دیگران مضبوط داشته‌اند نود و یکسال بوده است مخفی نماناد بر حسب نسخ عدیده که از وفیات الاعیان دیده شد ابن خلکان را خطائی چنین در ختام حاصل شده چه سن صابی را هفتاد و یکسال نوشته و این خود با تصریح صابی قریب بیست سال مخالفت دارد چنانکه در شکایت پیری و حکایت ضعف و ناتوانی نشستن محفه شریف رضی را اینگونه نوشته است

شعر

قد حملت منی ابن تسعین سالکاً سبیلاً علیها یسلک الثقلان
کما حمل المهد الصبی وقبلها ذعرت لیوث الغیل بالنزوان

حاصل معنی آنکه اکنون که شمار عمر به نود رسیده است بدان راه پیمایم که جن و انس نا گزیر خواهند پیمود اینک مرا در محفه حمل و نقل کنند چنانچه اطفال شیرخواره در گاهواره حمل نمایند با آنکه در جوانی شیران نیز از صولت و حملهٔ من در هراس بودند سید رضی او را باشعاری فصیح و غرا مرثیت فرموده که فصحای عراق و بلغای حجاز را مسلم شده است که مانند آن اشعار گوشی نشنیده است و چندبیتی از آن در اینجا نگاشتیم و باقی را بدیوان شریف رضی حوالت کردیم

أعلمت من حملوا علی الأعواد أرأیت کیف خبا ضیاء النادی
جبل هوی لو خر فی البحر اغتدی من وقعه متتابع الإزباد
ما کنت أعلم قبل حطک فی الثری أن الثری یعلو علی الأطواد
بعداً لیومک فی الزمان فإنه أقذی العیون وفت فی الأعضاد
لا ینفد الدمع الذی یبکی به إن القلوب له من الأمداد
کیف انمحی ذاک الجناب وعطلت تلک الفجاج وضل ذاک الهادی
والدهر یدخل نافذات سهامه ما وا الضلال ومرتبط الإسناد
أعزز علی بأن أراک وقد خلت من جانبیک مقاعد العواد

۲۱ز

بایستی از پرتو وسایط بدست آوریم و آن وسایط روحانیون باشند که از مواد جسمانیه و حرکات مکانیه و تغیرات زمانیه منزه و پاکیزه اند بپاکی و تقدس مجبول و بر تسبیح و تقدیس مفطورند لا یَعْصُونَ اللهَ ما أَمَرَهُمْ وَیَفْعَلُونَ ما یُؤْمَرُونَ گویند اگر ارشاد و دلالت شیث و ادریس نبود ما را شناسائی آن وسایل بهیچ راهی نبود پس روحانیون ارباب و آلهه و شفعا و وسایط باشند و ما را بحضرت خدای خدایان و آله الهان تقرب دهند پس لاجرم بایستی بکسر شهوات و تهذیب اخلاق تشبه بکمال جوئیم و بواسطهٔ دعوات و عزایم و نمازها و زکواتها و قربانها و بخورات خوشبو بروحانیون متوسل شویم و عرض حاجات کنیم و آنان را وسایل تقرب سازیم و بدان وسایل بحضرت الهیه ارتباط یابیم پس پیغمبران را بر ما مزیت و برتری نباشد چه ایشان در بشریت مانند ما باشند و در مجاهدات و ریاضات امثال ایشان باشیم وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخاسِرُونَ و از جمله روحانیون هفت روحانی را در هفت سیاره مدبر دانسند و گویند هیاکل هفت سیاره مانند اجساد و هفت روحانی بمنزلهٔ ارواح باشند و در آن هیاکل تدبیر و تصرف کنند و از آن تدبیر و تصرف سبعه سیاره در آسمانها و زمین و آنچه در آنها است موالید پدید شود فرقهٔ ثانیه بدانچه فرقهٔ اولی قائل شده ایشان نیز قائل باشند و هم برآنچه مزیدی آورده اند گویند بر ما لازم است که شفیعان خود را بچشم ببینیم و با آنان تضرع و زاری بریم تا در توسط و شفاعت در حضرت روحانیون اقدام نمایند و روحانیون ما را در حضرت رب الارباب تقرب دهند پس آن فرقه خود هیاکل سبعه را که هفت سیاره باشند پرستش کنند و تقرب در نزد آنها را واجب دانند پس چون ایشان را شفاعت و وساطت آنان احتیاجی تمام بود معرفت بیوت و منازل و مطالع و مغارب آن سیارات را باجد بلیغ و سعی وافی بدست آورده در آن معرفت برتبهٔ کمال ارتقا جسته اند و هم هر روزی از ایام هفته و هر ساعتی از ساعات و هر صورتی از صور و هر شخصی از اشخاص و هر اقلیمی از اقالیم و هر قطری از اقطار را بستاره از سیارات نسبت دهند و بر حسب طبایعی که برای آنان پنداشته اند تقسیمات کرده اند و عزایم و دعوات و انگشتریها بمناسبت هر ستاره ترتیب داده اند مثلاً روز شنبه را از برای زحل تعیین کرده اند و بر صورت زحل انگشتری ساخته اند و بخور و عزائم خاصی بکار میبرند و بدانها بجرم زحل که هیکل روحانی است توسل جویند تا بدان روحانی تقرب یابند چه تقربات با ارواح تعلق گیرد و بدان تقرب بحضرت رب الارباب آشنائی و پیوند بهم رسانند و جملهٔ طلسمات و عزائم و جادو ها از علوم آن گروه باشد فرقهٔ سیم اصحاب اشخاص باشند و بلیجه آن دو فرقه معتقد بوده اند ایشان نیز بعقاید آنان و هم بر آن جمله مزیدی آورده اند گویند چون هیاکل را غروبی از پی طلوع است و هم در روز ناپدید باشند ما را واسطه در کار است که همواره آن واسطه را با چشم خود ببینیم و بدان واسطه بهیاکل تقرب جوئیم و از هیاکل روحانیات متوسل شویم و از روحانیات بحضرت جلال رب الارباب بار یابیم پس اصنام و اشخاصی بر مثال هیاکل سبعه در مکانی مناسب در روزی موافق و ساعتی شایسته و دقیقهٔ لایق با لباسی مخصوص و شکلی ممتاز و فلزی خاص که بآن متعلق میباشند هیاکلی ساخته اند

در ساعات مختصه با بخورهای مخصوص و بخورات لایقه و طعام خاصه بعبادات هیاکل مشغول میشدند فرقهٔ چهارم حرنانیون باشند و ایشان کسانی بوده اند که در حران منزل گزیده اند آن فرقه هر آنچه سایر فرق گفته اند پیروی کرده و هم بر آنجمله چیزی آورده اند مثلاً گویند صانع عالم واجب الوجود واحد بالذات باشد و پی باشخاص متکثر گردد زیراکه مدبرات سبع و اشخاص ارضیه که خیر و عالم باشند ظاهر شود و تعینات ایشان متعین گردد و با ایشان وحدت ذاتیهٔ وی باطل نشود و خود افلاک و اجرام علویه را پدید آورده و امهات جسمانی احیاد و اقفند و در امهات سفلیه تأثیر نماید تا از آن جمله موالید عالم کون و فساد از ازدحام عناصر پدید آیند و گاه باشد که شخصی از صافی عناصر ترکیب پدید آید و از درد و کدورات امهات منزه و پاکیزه بود و پس مزاجی کامل و استعدادی تام که در او موجود شده است ذات اقدس باری تشخص در وی صورت تعین پذیرد و هم گویند طبیعت کلیه در هر اقلیمی از اقالیم مسکونه در هر دوری که سی و شش هزار و چهارصد و بیست و پنجسال است یکجفت از اناث و ذکور از هر نوع پدید آورد تا بدان بخروج آن نوع بتعاقب اشخاص محفوظ ماند و آن دور باخر رسد و همچنین ابد الدهر بدین منوال است و قیامت عبارت از انقضاء و انتهاء آن دور است خرابی عالم عالمی نباشد و ذات باری بحسب استعداد صاحبان تعین بهیاکل حلول تعینی کند که گاه بذاته و گاه بجزئه و با وحدت ذات خود در هیاکل بسیار تعین پذیرفته پس هیاکل سبعه برای او بمنزلهٔ اعضاء سبعه باشند و این گروه پیاز و ماهی و باقلا بر خود حرام دانند گویند که سیر احتراق دم و منی مینماید که قوام عالم باوست و باقلا خرافت آورد و ذهن را فاسد کند و در اول امر که پیدا شد او را در کاسهٔ سر انسانی کاشته اند و از خوردن ماهی اجتناب جویند زیراکه میترسند در آبها بیان رفته و که در ماهی است از روی غفلت تناول شود و از جنابت و مس میت غسل کنند شتر پروار و گوسپند پروار و خنزیر نکشند و نخورند و هم را حرام میدانند و هم کبوتر و هر مرغی که چنگال دارد حرام شمارند و از مستی و افراط در شراب منع کنند و از ختنه نهی نمایند و بی دو حضور شهود و ولی تزویج روا ندارند و طلاق را جز بحکم حاکم جایز نشمارند و دو زن نگیرند ایشان را چند نماز واجب است اول بهنگام طلوع فجر و آن هشت رکعت است و دوم قبل از زوال شمس از وسط السماء و آن پنج رکعت است و در هر رکعت سه سجده بجا می آورند و دو نماز مستحب دارند و نماز را با طهارت و وضو بپا دارند و سایر تفاصیل مذهب ایشان در کتاب ملل و نحل مضبوط است

حران

اول شهری است که بعد از طوفان بنا شده است از بلاد شام یاقوت حموی از مفسران نقل کرده که مراد از ارض مبارکه در آیهٔ شریفهٔ وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ حران است و هم گفته که ابراهیم خلیل الله غربت بدو حران داشته آنگاه که فرموده است إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي و طایفهٔ از صابئیه در آن شهر جای گزیده بودند ارباب مقالات از آن گروه بحرنانیین تعبیر کنند زیراکه منسوب بحران را حرنانی گویند و بر خلاف قیاس بعد از را و ساکن نونی زیادت کنند چنانچه چون اندا

خواهند نسبت کنند برخلاف قاعده صابی گویند وحال آنکه قیاس اقتضا کند که حرانی را نیز تعبیر شود صابی
مشتق از صبا مهموز است که معنی میل نمودن است و هم شاید که همزه را منقلب بیا کنیم و صابی گوئیم از این را
در کلام الله مجید صابئین و صابون باسقاط یاء و منقلب از همزه به هر دو وجه قرائت شده است
صابی در معنی و مفهوم ضد حنیف است زیرا که او مشتق از حنف است است که هم معنی میل کردن ولی صابی
آنکس را گویند که از شریعت حقه بطریقت باطله میل نماید و حنیف آنکس را گویند که از جاده باطله بصراط مستقیم گراید

ابن سیرین محمد بن سیرین البصری

اسم وی محمد و کنیتش ابوبکر است گویند چون دو سال از وفات پیغمبر و هم از خلافت ابوبکر بگذشت مثنی بن
حارثه شیبانی که از بزرگان عرب و از اعاظم نواحی کوفه بود نزد ابوبکر آمده مسلمان شد در آن روزگار کوکب
سلاطین عجم در وبال و کوکب ایشان در نحوست بود با بوبکر گفت هرگاه اجازت دهی من خود بنواحی عراق لشکری
کشم و از حدود آنجا شهرها تسخیر کنم و از فر اسلام هر شهر فتح نمایم مقرر گردد که حکومت آن در قبضه اختیار من
باشد ابوبکر سخنان او پذیرفته پس مثنی از پی عزم خویش در قبیله خود فرود آمد در حوالی قبیله وی طوایفی چند
از اعراب بودند که از ظلم سلاطین عجم و جور حکام از جان خود بتنگ آمده بهانه جنگ میجستند مقصود خویش را
با ایشان در میان نهاده یکدل شدند پس بهمدستی ایشان باطراف عراق پا نهاد علم اسلام برافراخت
آتش جنگ برافروخت هرچه توانست قتل کرد هرقدر خواست غارت برد چون نواحی عراق تسخیر شد و هیبت
اسلام در آنجا منتشر گشت لشکریان از جانب دیگر کشیده بآغاز جنگ دهشت اسلام کم رتبت چون فتوحات
پی در پی و کوششهای با فائده او بسمع خلیفه رسید علم و خلعتی گرانبها برای مثنی فرستاده و او را سربلند نمود گرد
عجم از قتل و غارت او بجان آمدند و در پی دفع و چاره او شدند چون در مدینه خبر رسید که دشمنان مثنی از پی
قوت خود و ضعف وی افتاده اند ابوبکر خالد بن ولید را خواست تا او را بامداد فرستد با آنکه خالد تازه
از فتنه مسیلمه کذاب خاطر پرداخته از آن جنگ برگشته بود فرمان ابوبکر را پذیرفته با ده هزار سوار بعراق رفت
لشکریان وی بهمراهان مثنی ملحق شدند در آن سفر فتوحات بسیار و غنیمتهای زیاد لشکر اسلام را دست داد
از جمله بود از فتح حیره و انبار بقلعه عین التمر در آمدند بهرام چوبین که فرمانروای آن مرز و بوم بود با سپاه
خویش تاب مقاومت نیاورده ناچار فرار کردند پس لشکر اسلام در آن شهر ریختند اموال ایشان را
بغنیمت بردند و مردمان آن شهر را اسیر کردند سیرین را که از مردمان جرجرایا بود و از آنجا بعین التمر نزول کرده
در آنجا پیشه مسگری داشت با چهل ترسا بچه که در کلیسا آموختن انجیل مشغول بودند بچنگ خالد بن ولید اسیر
و گرفتار شدند خالد را طمع غالب شده ایشان را از بندگان و غلامان خویش قلمداد کرد تا دیگر مسلمانان را
در ایشان نصیبی نباشد ایشان خود بزبان آوردند که ما بندگان زرخرید نیستیم از مردمان عین التمر باشیم

ابن سیرین معبّر

۳۴۹

را در قید اسیری بمدینه آورده اند چون خالد آن سخنان بشنید از ایشان طمع بریده میان دلیران وجنگ آوران لشکر تقسیم نمود انس بن مالک انصاری که سیرین مملوک وی بوده چون از پیشه وهنر غلام خود مطلع شد او را بچهل هزار یا بیست هزار درهم در معرض مکاتبت آورد یعنی که در زمانی معلوم از قرار اقساط معینه آن مبلغ را بوی رساند وآزاد شود سیرین برحسب مکاتبه مولای خود آن مبلغ را از کد یمین تحصیل کرده بوی رسانیده آزاد شد یاقوت حموی گوید سیرین که از اسیران عین التمر است نام پدر محمد بن سیرین است مستور نماند اگر چنان باشد که یاقوت ذکر کرده شاید در اصل شیرین بوده چون خواستند معرب کنند شین منقوط را بسین مهمله بدل کردند چنانچه نیشابور را نیسابور و کاشان را قاسان گویند و براین قیاس آنرا نظایر بسیار است صاحب وفیات گوید نام مادر محمد بن سیرین صفیه بود و او کنیز ابوبکر بن ابی قحافه است شبی که وی را برای سیرین عروس کردند هیجده کس از سیصد و سیزده نفر مجاهدین بدر در بزم تزویج حضور داشتند که یکی از آنها ابی بن کعب انصاری بود که در حق صفیه دعاهای خیر نمود و دیگران لب میگشودند و هم سه زن در لیلة الزفاف از زوجات پیغمبر صفیه را آرایش داده پاکیزه وخوشبو کردند و همگی پیاپی در حق صفیه دعا نمودند پس از برکت آن دعاها در سال دوم از خلافت عثمان بن عفان محمد بن سیرین از صفیه متولد شد و از علماء تابعین و فقها محدثین بصره گردید در ورع و تقوی پایه بلند داشت علم حدیث را از ابوهریره و عبدالله بن عمر و عبدالله بن زبیر و عمران بن حصین و انس بن مالک فراگرفته قتاده بن دعامه و خالد حذاء وایوب سختیانی و دیگران از شاگردان وی باشند از پیشه بزازی کسب معاش میکرد در وی ثقل سامعه بود اصمعی را پرسیدند از روایات واحادیث حسن بصری و قتاده و محمد بن سیرین کدام یک را صحیح تر دانیم در جواب گفت حسن بصری جوانمرد و بزرگوار است قتاده بصری حاطب اللیل است یعنی تر وخشک و صحیح وخطا بهم آمیخته کند و هرگاه آن مرد که چیزی گوید آنرا بدو دست محکم دارید و رها نکنید گویند ابن سیرین را جمالی زیبا و سرشتی نیکو بود زنی بصحبت او میل کرد از وی خواهش کرد که اجناس بزازی خود را بخانه من بیاور تا با تو معامله کنم و اجناس بسیاری بقیمه خوب از تو بستانم ابن سیرین اجناس را برداشته بخانه وی بار کرد بعد از لحظه آن زن با غنج و دلال نزد وی آمده عشوه بکار برد از او کام میخواست ابن سیرین از مذمت زنا و عقوبت زناکاران شرحی باز گفت فایده نبخشید هر لحظه آتش شهوت او مشتعل تر میگشت ابن سیرین خلاصی را در آن دید که خود را در نظر آن زن قبیح درست کند ببهانه از نزد وی بیرون شده بدن را بنجاسات آلوده کرده نزد زن آمد چون بر او نظر انداخت زیاده کراهت و تنفر جسته او را از خانه خویش بیرون کرد و او از اجناس بزازی خود چشم پوشیده بخانه خود بازگشت آنچه گذشته بود بزوجه خویش خبر داد و گفت بدان نجاست و پلیدی پاک دامنی خواستی بلاحظه ضرر دینی از نفع دنیوی گذشتی و از اجناس خود چشم پوشیدی خدایت جزا دهد چنانچه بحضرت یوسف صدیق جزا رسید گویند بعد از آن در علم رؤیا و فن تعبیرات بدان پایه رسید که میتوان ثانی یوسف صدیق شمرد چنانچه در اکثری از کتب معتبر تعبیرات از نوادر وی مشحون است و جمیع معتبرین تعبیر خواب را بوی نسبت میدهند در اینجا گنجایش شرح و بسط آن نبود

از آنجمله سید الشعرا اسمعیل بن محمد بن یزید بن ربیعه حمیری گوید در عالم واقعه زمینی دیدم شوره زار که از آن نخلهای بسیار
و خارهای بیشمار روییده است در پهلوی آن زمین قطعه زمینی بود رسول خدا در آنجا ایستاده بود مرا فرمود هیچ دانی آن نخلها
و خارها از آن کیست عرض کردم رسول خدا بهتر میداند فرمود از آن امرء القیس است پس مرا امر فرمود که نخلها و خارها را
از زمین شوره زار بر داشته بدین زمین پاک و پاکیزه که من ایستاده ام نقل کن چنانچه فرموده بود اطاعت شد صبح
خواب را به پدر عرضه کردم مرا نزد ابن سیرین برده خواب را بوی باز گفتم پدرم گفت فرزند تو شاعری قادر و توانا
شود و در مدایح بزرگان و پاکان و نیکان شعرها گوید علمای خاصه گویند سید اسمعیل در اوایل حال کیسانی مذهب بود
و در مدایح امامت محمد بن الحنفیه شعرها گفته و کوششها کرده است خارها که در عالم واقعه دیده است بدان شعرها
اشارت کند گویند مردی نزد او آمده گفت در خواب دیدم که خروسی در خانه من چند دانه جو برچید ابن سیرین
گفت اگر از خانه تو چیزی دزدیده شود نزد من بیا پس از چند روز آن مرد آمده گفت فرشی از خانه من دزدیده اند گفت
موذن برده است پس آن مرد بموذن در آویخت و دزدیده را از وی بگرفت مردی در خواب دید و در دست
فرج زن ویرا بدندان میگزند و میکشند نزد ابن سیرین آمده آنچه دیده بود باز گفت ابن سیرین تعبیر کرد که آن زن
در ستردن موی عورت نوره و تیغ دلاکی بکار نبرده مقراض موی آن محل را برچیده است چون مرد تفحص بر آمد
چنان بود که ابن سیرین بوی خبر داده بر او تحسین کرد گویند زنی در واقعه دید که گربه سیاه رنگ سر باندرون
شکم شوهرش برده چیزی بیرون آورده میخورد نزد ابن سیرین باز گفت خبر داد که مردی سیاه چهره از دکان شوهرت
سیصد و شانزده درهم بسرقت میبرد در آن اوان چنان شد که گفته بود در مقام جستجو بر آمدند معلوم شد مردی حبشی
و سیاه رو که با ایشان همسایه بود دزد ایشان بوده آنچه برده بود استرداد نمودند ابن سیرین را گفتند از چه رو
بر آن مطلب آگاه شدی گفت گربه دزد است شکم خزانه است خوردن گربه سرقت است ولی تعیین مبلغ از عدد
ستور نمودم که سیصد و شانزده است شخصی بوی گفت در واقعه دیدم من و کنیزکم ماهی در میانه نهاده میخوردیم گفت
همانا کنیزک تو پسری است که خود را در لباس کنیزان آورده با حرم تو مراوده و بوس و کنار دارد چون تحقیق نمود
چنان بود که از وی شنیده بود شخصی بر وی قصه کرد که در خواب دیدم با موشی مقاربت نمودم و از فرج وی
خرمائی پدید آمد ویرا گفت چنانم که زنی زناکار بحباله خویش آورده گفت چنان است گفت آن زن حامله است
ترا مژده دهم که از وی فرزندی صالح و نیکوسیرت بوجود آید بالجمله او را با حسن بصری مصاحبت و اختصاص تام بود
و آخر الامر ایشان را از یکدیگر رنجش پدید آمده ترک صحبت هم گرفتند بدانگونه که حسن بصری از دنیا رحلت نمود ابن سیرین
بجنازه وی حاضر نگشت بعضی گویند در آن وقت ابن سیرین را بجهة قرضی والی بصره در حبس داشت و از اینجهة
بجنازه حسن حاضر نشد ابن عوف گوید که چون انس بن مالک از دنیا رفت وصیت نمود که محمد بن سیرین وی را
غسل داده نماز گذارد و محمد در آن وقت محبوس بود پس نزد امیر بصره که مردی از قبیله بنی اسد بود آمدند و وصیت
انس را بوی گفتند و باذن وی محمد از محبس بر آمده غسل و کفن و نماز انس در قصر او که در طف است

دفن

قیام نمود و دوباره اهل و عیال خود را مدینه و بزندان مراجعت نمود در کتاب اخبار بصره و غیره آمده است که غسل و نماز اش را
حاکم بصره که قطن بن مدرک کلابی بود انجام داد و بهر حال محمد بن سیرین در روز جمعه نهم شوال از سال یکصد و ده بفاصله
صد روز از فوت حسن بصری در بصره وفات یافت و از او پسری که عبدالله بن محمد بن سیرین است باقی ماند و با آنکه
او را از یک زن سی پسر و یازده دختر متولد شده بود زیاده از یک پسر بجا نماند و براو سی هزار درهم دین بوده بهمان
دیون را عبدالله ادا نموده ذمه پدر خود را از حقوق مردم بری کرد و در جزای این عمل برکتی در اموال او پدید رسید که
هنگام فوتش معادل سیصد هزار درهم از او مخلف شد مخفی نماند که تصور خواب و بیداری
بدیهی است و مانند سیری و گرسنگی از وجدانیات باشند چه هر کس معرفت آنها را نداند آنها را میشناسد
پس آنچه در مورد تعریفات نوم و یقظه آورده اند بیان کیفیت حصول و فائده آنهاست نه محض شناختن حقیقت
و ماهیت آنهاست زیرا محض شناختن حقیقت و ماهیت آنها بدانکه نوم حالتی است که عارض حیوان میشود که در
آنحالت نفس افعال طبیعیه را بجای آورد و از حس و حرکت ارادی باز ایستد و معلوم است که در چنان حالت
روح بسوی باطن رجوع کند و از آلات منقطع شود ولی بازماندگی از روح بجانب آلات متوجه باشد
بدانکه حیوانرا بچند جهة از خواب گریزی نیست چه در بیداری از حس و حرکت چاره نباشد و آنها بی حرکت
روح انجام نپذیرند و روح که مانند مغز در قشر و غلاف بدن است از حرکات پی در پی کاهش گیرد و واضح است
که هر گاه بیداری همیشگی باشد از کاهشهای بسیار بکلی نیست و نابود گردد و پس میباید در باطن اجتماع جوید
تا استراحت کند و هر قدر از گوهر وی سخونت و حدت یافته اصلاح شود و آنچه تحلیل رفته بدل از تحصیل نماید
دیگر آنکه نفس را در حالت بیداری بجز هضم غذا کارهای دیگر است و در آنحالت نتواند چنانچه باید و شاید
غذا را نیکو هضم کند ناچار خواب عارض شود تا غذا چون درست هضم یابد بدن بدل ما یتحلل گیرد و هم از لطیفه غذا
بخار لطیف متولد شود که روح بدل ما یتحلل جوید چون شرح فائده خواب معلوم شد علت و موجب نوم را
توضیح کنیم بدانکه رطوباتیکه در بیداری تحلیل میرفت در حالت نوم برجا ماند و از آنها بخارات غذا بگوارایی
بلند شود و بدماغ برسد چون بدماغ آید اعصاب را بالت و رطوبات بسیار نجبند لاجرم مسترخی شوند و اجزاء
زبرین آنها به اجزاء زیرین بپیوندد پس روح از چند راه نتواند بظاهر آید اولاً سلک و معبر روح مسدود شده
ثانیاً بخارات نگذارد که روح چنانچه باید از میان آنها بگذرد و بظاهر آید مانند شعاع شمس که در هوای غبارآلود
و کثیف نتواند نیکو نفوذ کند ثالثاً روح و بخارات بیکدیگر آمیخته شوند و روح غلیظ شده در حرکت کند
و پلید شود گفته اند چون نفس ناطقه از کارفرمائی آلات و مشاغل بدنیه فارغ و آسوده شود با نفوس کلیه و عقول
نورانیه سماواتیه اجتماع یابد و در آنها جمیع موجودات از کلی و جزئی از ماضی و حال و مستقبل منطبع و مرتسم است
در لسان شرع آنها را کتاب مبین و ام الکتاب و لوح محفوظ گویند چنانچه خداوند جل شانه فرموده
لا رطبٍ و لا یابسٍ الا فی کتابٍ مبینٍ و قال تقدس و تمجد کلُّ شیءٍ فعلوه فی الزبر و قال عز اسمه

وکل تغییر و تکثیر مشتمل باشد چون از نفس کشف حجب و رفع شواغل حسیه شود و از کدورات و علایق بدنیه
پاک و پاکیزه گردد چون آینه صیقلی که با آینه دیگر روبرو و برابر شود هر آنچه در آنها مرتسم و منطبع است نقش پذیرد
خصوصاً از چیزهائیکه با نفس مناسبت و نسبت داشته باشد از قبیل بلد و ولد و اهل و عیال و غیره و در کتب حکمیه
مبرهن شده است که قوه متخیله بالطبع کلیات را کسوت جزئیات پوشاند و معانی را بصور حکایت کند چنانچه مروت
و نیکوئی شنیده شود و زشتی در برابر آید و چون سعه و انبساطی که بوشی سعه بینا و عرض بیابانی مثال گردد پس نقش ناطقه مرتسم پذیرد و قوه متخیله از او گر
در وی مخزون گردد و حس مشترک که بمثابه آینه دو رو باشد آنچه از قوای بیرونی فرود آید مانند چیزهائی که از خارج بسوی او رود مشاهده کند بعینه لذا
ثانیاً بسیار و از تجربه است که صور مناسبه در یاد نماند پس آنچه مشهود حس مشترک شده و بواسطه اتصال نفس ناطقه بالواح سماویه هرگاه همان باشد که نفس نقش پذیرفته
بدون تغییر و تبدیل از او فرا گرفته و بجز کلیه و جزئیت با یکدیگر تفاوت و اختلاف ندارند این رؤیای صریحه صادقه خوانند و محتاج تعبیر نباشد چه همان اتفاق شود که نقش
پذیرفته است و اگر متخیله تغییر و تبدیلی داده ولی با ملائمت و مناسبت بوده است چنانچه از ضدی بضدی برد
مثل اینکه در آن عالم دختر نقش گرفته متخیله او را پسر کند یا از شبیهی بشبیه دیگر حکایت کند چنانچه دشمن دیده است
مار را حکایت نماید و بر این قیاس او را رؤیای خفیه صادقه نامند که محتاج تعبیر و نظر معبر است و اگر در تغییر
و تبدیل رعایت مناسبت نشده باشد چنانچه از در یا مسجد حکایت شود از دعابات متخیله باشد و اضغاث
و احلام نامند پس محاکات و تبدیلات بجائی منتهی شده است که معبران نتوانند از آخر آن باول برگردند
و نتوانند تحلیل بالعکس بر آنچه نقش انطباع یافته واقف شوند آن رؤیا را نیز قابل تعبیر ندانسته اند از آنچه
گفتیم معلوم شد که رؤیای صادقه چند گونه است نخست خوابهای صادق صریح که محتاج تعبیر نیست بلکه چنانچه دیده شده
واقع شود دوم خوابهای صادق خفی که محتاج تعبیر است و بنزد معبران تعبیر کنند سیم خوابهای صادق خفی که قابل تعبیر است ولی معبران از عکس تحلیل آن عاجزند
چهارم رؤیای کاذبه که جز اضغاث احلام نباشد نیز چند گونه است و از چندین راه پدید آید چنانچه پاره اوقات
چیزهائیکه در هنگام بیداری در قوه خیالیه مرتسم شده است در حالت خواب از حس مشترک منطبع شده و دوباره
در خیال مخزون گردد و در یاد بماند همچنین گاهی در بیداری پاره معانی از قوه حافظه مرتسم شود مثل اینکه
امر هولناکی یا چیز محبوبی را تخیل داشته در حالت نوم قوه متخیله بر آنها کسوت صور بپوشاند و در قوه خیال منطبع
گردیده در حس مشترک منقش شود و دوباره در خیال مخزون آید و بعد از خواب در یاد بماند و گاهی در مزاج
روح تغیر و انحراف پدید شود و قوی که مرکوب ارواح باشند مراکب خویش پیروی کرده از افعال خود
تغیر جویند و تغیر مزاج روح گاهی ساذج باشد و گاهی مادی مثلاً چون حرارت ساذجی در مزاج روح
پدید آید لاجرم روح مشتعل و افروخته شود پس متخیله بر حسب طبیعت خویش بر آن اشتعال و حرارت
ساذجه لباس اشیاء حاره که در بیداری دیده شده بپوشاند پس بصورت آتش و آفتاب یا صاعقه در آید
پس قوه خیال بدان صور نقش پذیرفته و حس مشترک بدان نقوش منطبع گردد پس مشهود حس مشترک شده
دوباره در خزانه خیال مخزون آید و پس از خواب در یاد مانده باشد و همچنین بورود ساذج

ادراکی

در مزاج روح ظاهر شود متخیله بر حسب طبیعت خود در آن برودت سازد بکسوت اشیاء بارده که در بیداری دیده شده و بپوشاند لاجرم بصورت برف و باران و یخ و تگرگ در آید پس قوه خیال بدانها منقش شده و حس مشترک نیز بدانها منطبع گردیده و دوباره در قوه خیال مخزون شود و براین قیاس و اگر سوء مزاج روح مادی باشد مثلاً صفرا غالب شده باشد اجزاء صفراویه زردگون با روح آمیخته شود و روح مشتعل و افروخته گردد چنانچه گفتیم بمناسبت صفرا و حرارت مزاجیه روح خیالات زردگون در خواب دیده شود و پس از خواب در یاد بماند و همچنین در غلبه دم و بلغم و سودا بمناسبات آنها در حالت خواب خیالاتی عارض شده تماماً دیده شوند و بعد از خواب در یاد بمانند و تمام این اقسام را رؤیای کاذبه نامند و آنها را اصلاً تعبیری نباشد بلکه طبیب بدان علامات و بدان دلائل بر سوء مزاج بیّنه استدلال کند چون از تحلیل بالعکس سخنی رفت بدان مسئله اشارتی کنیم تحلیل بالعکس در مسائلی تعلق گیرد که پاره اعمال حسابیه در کلمات سائل ذکر شده باشد پس آن اعمال را در مجهول جاری سازند تا عدد معلوم بدست آید پس قاعده چنان است که عدد معلوم را ضبط کنند و برخلاف ترتیب از آخر مسئله شروع کنند و عکس آن اعمال را در آن عدد معلوم جاری سازند تا در مرتبه آخر عدد مطلوب بدست آید مثلاً اگر سائلی جمع گفته باشد تفریق میکنیم و تفریق را جمع و اگر ضرب گفته باشد قسمت میکنیم و قسمت را ضرب و اگر مثلاً گفته باشد نصف بیفزائیم ثلث تفریق میکنیم و عکس آن و اگر گفته باشد خمس تفریق کنیم ربع می افزائیم و عکس آن و هکذا تا آخر مثال آن عددی مطلوب است که چون سه برابرش نمائیم و دو عدد از حاصل موضوع کنیم و بعد چهار برابر نمائیم و سه عدد بر حاصل اضافه کنیم و مجموع را مضاعف نمائیم و ده عدد از حاصل تفریق کنیم یکصد باقی ماند جواب آن عدد یکصد را میگیریم و ده عدد بر آن اضافه میکنیم یکصد و ده میشود و آنرا تنصیف میکنیم پنجاه و پنج میشود و سه عدد از آن موضوع میکنیم پنجاه و دو میشود و باقی را قسمت میکنیم بر چهار پس خارج قسمت سیزده میشود و بعد دو عدد بر آن می افزائیم مجموع پانزده میشود و آن را بر سه قسمت میکنیم خارج قسمت پنج میشود و آن عدد مطلوب است

قاضی ابو الفرج بن طرار جریری نهروانی

نامش معافی کنیتش ابو الفرج پدرش زکریا بن یحیی بن حمید بن حماد بن داود است از ارباب فنون و اساتید صناعات بود در عموم علوم یدی طولی داشت لاسیما در فقه و حدیث و ادبیات و از کبار افاضل مائه رابعه بشمار میرفت چنانکه ابوبکر خطیب مورخ بغداد در حق او گوید کَانَ مِنْ اَعْلَمِ النَّاسِ فِی وَقْتِهِ بِالْفِقْهِ وَالنَّحْوِ وَاللُّغَةِ وَاَصْنَافِ الْآدَابِ و شیخ ابو محمد باجی گفته اذا حضر القاضی ابو الفرج فقد حضر العلوم کلها یعنی چون قاضی ابو الفرج در مجلسی حاضر آید تمامت علوم در آن مجلس حضور یافته و هم او گفته لَوْ اَوْصَی رَجُلٌ بِثُلْثِ مَالِهِ لِاَعْلَمِ النَّاسِ لَوَجَبَ اَنْ یُدْفَعَ اِلَی اَبِی الْفَرَجِ الْمُعَافِی یعنی اگر کسی وصیت کند که ثلث مال او را بداناترین مردمان دهند بایستی آن مال با بو الفرج معافی تسلیم کردن.

ابو الفرج بن طرار

۳۶۰

در طبقات و فاضل او بمقام علمیت انفراد و اختصاص دارد از احمد بن عمر بن روح که یکی از مشاهیر تلامیذ ابن طرار است بسیار رود و منقول است که روزی جماعتی از اهل ادب در سرای یکی از رؤسای بغداد مجتمع بودند ابن طرار هم در آن جا رود و بنای گفتگوی علمی شد که گفتند از انواع علوم در کدام فن مجارات کنیم قاضی ابو الفرج روی سوی آن رئیس کرده گفت خزانتك قد جمعت انواع العلوم واصناف الادب فان رأيت ان تبعث غلاماً اليها تأمره ان يفتح بابها ويضرب بيده الى اي كتاب منها فيحمله ثم يفتحه وينظر في اي العلوم هو فنتذاكره ونتجارى فيه یعنی کتابخانه تو از مصنفات هر فن و مؤلفات هر علم فراهم دارد اگر خواهی غلام خویش را بفرمای تا در دار الکتب باز کند و سوی هر کتاب که خود خواهد دست برده بیرون آورد چون الکتاب در این جمع بگشاید از هر علم که باشد آغاز مذاکرت از آن علم گذاریم و بنای مجارات در آن صناعت نهیم ابن روح گوید از این دعوی چنین مکشوف کردد که ابن طرار را در جمیع علوم خبرت بوده و از هر صناعت نصیب داشته بالجمله در یوم پنجشنبه هفتم رجب از سال سیصد و سه یا پنج هجری ولادت یافت و در علوم ادبیه جمعی از نحات را که از آن جمله ابو عبد الله ابراهیم بن محمد بن عرفه الشهیر بنفطویه است تلمذ کرد و فن حدیث را از مشایخ اخبار و کبار محدثین بسیار اخذ نمود مانند ابو القاسم بغوی و ابو بکر بن ابی داود و یحیی بن صاعد و ابو سعید عدوی و ابو حامد حضرمی و غیرهم و در علم فقه محمد بن جریر طبری را متابعت نمود و چه ابن جریر در میان فقها عامه ترک تقلید سلف و بنیاد قواعد اجتهاد و طریقی مخصوص گرفته و آیینی جدید گذارده قاضی ابو الفرج معروف بابن طرار مانند جمعی بسیار شعار وی پذیرفته و در احکام شریعت و فروع مقلد ابن جریر گردیده و از این روی او را ابن طرار جریری خوانند و او را قاضی از آن گویند که مدتی از جانب ابن صیرفی قاضی در باب الطاق بغداد بنیابت حکومت کرد و کار قضاوت پرداخت شاگردان وی در فقه و حدیث و غیره بسیارند از آن جمله است ابو القاسم ازهری و قاضی ابو الطیب طبری و احمد بن علی توزی و احمد بن عمر بن روح جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از ابو حیان توحیدی حکایت آورده که گفت با آن وفور دانش و فرط فضل که قاضی ابو الفرج در جمیع فنون خصوصاً در علم آثار و معرفت اخبار و ایام عرب و غیر ذالک داشت از فقر و پریشانی بنهایت شدت و کمال محنت مبتلا بود روزی او را در موسم زمستان دیدم که در جامع رصافه پشت بآفتاب خوابیده و چندان آثار ابتذال و علائم اندراس بر جامه و لباس وی نمودار است که بیننده را از مشاهدت آن حال از خیال دانشور بیمال شگفت آید من پیش رفتم و از در تسلیت گفتم مهلاً ايها الشيخ وصبراً فانك بعين الله تعالى ومرأى منه ومسمع وما جمع الله تعالى لاحد شرف العلم وعز المال یعنی ای شیخ بر محنت درویشی و شدت پریشانی صبور باش و از اینگونه نیرنگ و شعبده سرای سپنج برنج و کران از غذای غرّا سر پوشیده و نیت فقر و صبر تو ببیند ذکر و شکر تو بشنود و او سبحانه بر حسب حکمت کامله مشیت بالغه هیچگاه شرافت علم و عزت مال در یک وجود فراهم نفرموده هر کرا منصب دانش داد از منصب و بال مال آزاد نمود و هر کرا از توانگری بهره بخشید از کرامت علمش محروم داشت چون ابو الفرج اینکلام از من شنود از در انکار برآمد

ابو الفرج بن طرّار

۳۵۱

ما لا بدّ منه من الدّنیا فلیس منه بدّ یعنی از مال دنیا آنقدر که برای زندگانی واجب و ضرورست
هیچ گزیر از آن نباشد آنگاه این اشعار سرودن گرفت

یا محنة الله کفّی ان لم تکفّی فخفّی | قد آن ان ترحمینا من طول هذا التّشفّی
طلبت جدّ النّفیس فقیل لی قد توفّی | فلا علومی تجدی و لا صناعة کفّی
ثور ینال الثّریا و عالم متخفّی

یعنی ای بلای روزگار و محنت پروردگار از رنج و آزار من دست بدار و اگر دست برنداری باری سبک شو
و خفّت جوی که بر استخوان آنست که بر من رحمت آوری و طول زمان زحمت کوتاه داری برای خود بخت طلبیدم
گفتند خوابش که بخت برد و از این سرای رخت ببرد پس نه صناعاتی که اندوخته ام سود بخشید و نه صنایعی که
آموخته بودم یا ذا العجب که از گردش گردون دون پرور هر گاو بر ستاره ثریا واصل شده و هر مرد دانشور
در زاویه خفا خامل مانده همانا ابن طرار در نظم اشعار آبدار طبعی سرشار و خاطری زخّار داشته علمای سیر و اصحاب
طبقات از نتایج خاطر وی قلیلی نقل آورده اند چنانکه این سه شعر بروایت قاضی شمس الدین بن خلّکان اربلی از شیخ
ابو اسحق شیرازی از قاضی ابو علی داودی بدو منسوبست که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقهاء بعد از ذکر وی این طرار گفته قاضی ابو
ابو علی حکایت کرده که ابو الفرج جریری خود این ابیات را که در حکایت حال روزگار و یأس مردم امیدوار بسلک نظم کشیده
از بدایع کلمات خویش برای من انشاد نمود

اأقتبس الضیاء من الضّباب | و التمس الشّراب من السّراب
ارید من الزّمان النّذل بذلا | و اریا من جنی سلع و صاب
ارجّی ان الاقی لاشتیاقی | خیار النّاس فی زمن الکلاب

حاصل مضمون آنکه آیا از سوسمار روشنائی خواهم و از سراب آب جویم و از زمانه خسیس آرزوی عطا برم و از شاخه سلع
و صاب میوه انگبین چینم و در روزگار سگان دیدار نیکان طمع بندم و نیز این سه شعر شیخ ابو الفرج ابن جوزی از قاضی
ابو الطیب طبری از ابن طرار جریری روایت کرده که در طعن ارباب حسد و ذمّ تخلق گفته

الا قل لمن کان لی حاسدا | اتدری علی من اسات الادب
اسات علی الله فی فعله | لانّک لم ترض لی ما وهب
فجازاک عنه بان زادنی | و سدّ علیک وجوه الطّلب

یعنی با آن کس که بر من همی رشک برد بگوی که آیا میدانی که رشته این حسد بکجا کشد و این ترک ادب با که انجامد همانا
در اینکار بر کردار پروردگار انکار آورده که آنچه او بمن روا داشته ناپسند انگاشته پس خدایت اینچنین پاداش
داد که بر عطایا و مواهبی که نصیب من فرموده همواره بیفزاید و طرق طلب و وجوه تحصیل بر تو پیوسته مسدود
دارد و این چند بیت بروایت جامع مرآة الجنان و صاحب وفیات الاعیان از قاضی ابو الفرج است

ابو الفرج ابن طرار

که در معنی شعر علی بن الجهم سروده

مالک العالمین ضامن رزقی — فلماذا املک الخلق رزقی
قد قضی لی بما علی وما لی — خالق جل ذکره قد خلقنی
صاحب البذل والندی فی یدیه — ورزقنی فی عسره فی یسره
فکما لا یرد عجزی رزقی — فکذا لا یجر رزقی حذقی

حاصل مراد آنکه چون خدای عالم رزق مرا ضمانت کرده پس مرا نشایسته است که خود را ممنون مردم دارم و برای معیشت بندهٔ مخلوق شوم حضرت آفریدگار که در حق من بکار و بنیر عطای خویش همی ستوالی دارد و در ستکام عمر همی بجین رفیق همراه باشد از آن پیش که مرا خلعت خلقت بخشند از خیر و شر آنچه نصیب من بوده تقدیر فرموده پس نه عجز و زبونی من از آن رزقی که مشیت ازلی بدان تعلق گرفته بکاهد و نه سعی و تلاش من بر آنچه قسمت جاری شده بیفزاید علی بن الجهم گفته

لعمرک ما کل التعطل ضائر — ولا کل شغل فیه للمرء منفعة
اذا کانت الارزاق فی القرب والنوی — علیک سواء فاغتنم لذة الدعة

یعنی بزندگانی تو سوگند که در طلب آمال و توسعهٔ ارزاق نه هر مسامحت زیان رساند و نه هر سعی سود بخشد چون روزی خویش در حضر و سفر یکسان می‌یابی راحت آسایش غنیمت شمار و زحمت کوشش بر خود مگذار از نوادر اتفاقات که برای وی افتاده حکایتی است که یاقوت حموی در معجم البلدان و مورخ اربلی در وفیات الاعیان و غیرهما فی غیرهما نقل کرده‌اند که ابو عبدالله حمیدی صاحب کتاب الجمع بین الصحیحین حکایت کرد که خود از خط قاضی ابو الفرج نهروانی خواندم که نوشته بود سالی بزیارت بیت الحرام مشرف بودم و بایام تشریق در منی حضور داشتم آواز کسی شنیدم که ندا کرد یا ابا الفرج خواستم جواب دهم اندیشه کردم که در میان این انبوه بسی مردمند که ابو الفرج کنیت دارند ممکن که جز من کسی دیگر مراد منادی باشد بدین احتمال جواب نگفتم آمد چون دید کسی جواب نداد ندا کرد که یا ابا الفرج المعافی ناچار آهنگ لبیک نمودم که نام و کنیت مرا بر زبان راند همینکه خواستم او را آواز دهم دیگر باره اندیشه شدم که شاید از حاج دیگری را نیز کنیت ابو الفرج و نام معافی است و این منادی او را طلب کند پس همچنان خاموش ماندم تا اگر آن بار دیگر بانگ برداشت که یا ابا الفرج المعافی بن زکریا النهروانی همینکه ندای او را با این تعیینات مخصوص استماع کردم دیگر هیچ شک نماند که این منادی مرا جوید چه نام و نسب و کنیت مرا جمیعا مذکور ساخت پس پیش او رفتم و گفتم ها انا ذا فما ترید یعنی این منم که همی ندا کنی مرادت چیست گفت من انت یعنی تو کیستی گفتم ابو الفرج بن المعافی بن زکریا النهروانی گفت لعلک من نهروان الشرق یعنی شاید تو از مردم آن نهروانی که در مشرق واقع است باشی گفتم آری گفت نحن نرید نهروان الغرب یعنی ما آن نهروان را خواهیم که در مغرب واقع است ابو الفرج گوید چون این پاسخ شنیدم سخت در حیرت و شگفت ماندم که چه امر عجیب بود و اتفاق غریب

الی

ابن خشاب نحوی

۳۵۳

یکی را چون بن نام معانی است و پدرش زکریا و کنیت ابوالفرج و موطن نهروان و آنهم که نحو نهروان عراق موضعی دیگر نیز نهروان نام دارد که در مملکت مغرب واقع است وفات قاضی ابوالفرج بن طرار در یوم دوشنبه هیجدهم شهر ذی حجه از سال سیصد و نود در نهروان اتفاق افتاد و آن فاضل بتحریر چند کتاب سودمند در ادبیات وغیرها یادگار نهاد از آنجمله است کتاب الجلیس والانیس و کتاب التفسیر صاحب آثار البلاد گوید نهروان ناحیه وسیعی است مابین بغداد و واسط که در جانب شرقی دجله افتاده و در حوالی و اکناف بغداد زمینی بنزهت و خضرت آن نبوده و دخلش بر جمیع نواحی و اعمال عراق زیادتی داشته و پس از خرابی آن ناحیه هر یک از ملوک که اراده عمارت آن میکرد چنین اتفاق می افتاد که قبل از انجام در میگذشت و آنمعنی منشأ شامت و تطیر شده لهذا پادشاهان و خداوندان ملک از احیاء ضیاع و بنیاد بلاد آن ناحیه بیمناک شدند و بعمارتش رغبت نفرمودند و در زمان مقتفی عباسی بهروز خادم اراده حفر نهر و تجدید مزارع آنجا کرد با او گفتند هیچکس بعمارت این زمین شروع ننموده مگر آنکه قبل از اتمام وفات یافته بهروز بدین سخن التفاتی نکرد و از پی عزم خویش برفت تا آنکه قبل از انجام عمل در گذشت و نهروان دیگر باره ویران بماند

ابن خشاب عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشاب

نامش عبدالله است و در نژاد وی نام سه احمد متوالی افتاده فهو عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن عبدالله بن نصر بن الخشاب اصل او از دار السلام بغداد است خود از کبار معربین و شیوخ نحویین بوده بجز علوم عربیت در چند فن دیگر نیز از معقول و منقول ید طولی داشت جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید فاضل قفطی در صفت ابن خشاب گفته كَانَ أَعْلَمَ زَمَانِهِ بِالنَّحْوِ حَتّٰى يُقَالُ اَنَّهُ كَانَ فِي دَرَجَةِ الفَارِسِي وَكَانَتْ لَهُ مَعْرِفَةٌ بِالْحَدِيثِ وَالتَّفْسِيرِ وَاللُّغَةِ وَالْمَنْطِقِ وَالْفَلْسَفَةِ وَالْحِسَابِ وَالْهَنْدَسَةِ وَمَا مِنْ عِلْمٍ مِنَ الْعُلُومِ اِلَّا وَكَانَتْ لَهُ فِيهِ يَدٌ حَسَنَةٌ یعنی ابن خشاب اعلم نحاة عصر خود بود و حتی اکثر ارباب جرح او را با ابوعلی فارسی یکدرجه میدانستند و در این چند فن معرفت و مهارت داشت از صناعات علمیه هیچیک نبود که ابن خشاب را در آن دخالت نباشد عماد اصفهانی که خود یکی از تلامذه ابن خشاب معدود است در کتاب خریدة القصر و جریدة العصر در ترجمت او چنین گوید شَيْخُنَا فِي عِلْمِ الادب اعلم الناس بكلام العرب واعرفهم بعلوم شتى من النحو واللغة والتفسير والحديث والنسب وانه الطود السامي والبحر الطامي وكان فضله على افاضل الزمان كفضل الشمس على النجوم والبحر على الغدران یعنی او استاد ما است در صناعت ادب دانا ترین مردم بسخن عرب بچند فن دیگر نیز بدیگر علما رتبت داشت او فی المثل کوهی است افراخته و دریائی برآمده و فزونی وی بر دانشمندان عصر همان فزونی آفتاب است بر ستارها و دریا بر گودالها آورده اند که ابن خشاب فنون عربیت را بر ابو منصور جوالیقی و ابوالسعادات بن شجری قرائت کرد علم حساب و هندسه از ابوبکر مرزوقی بیاموخت فن حدیث و علم اخبار از ابوالغنائم نرسی

ابن خشاب نحوی

۳۵۴

و ابوالقاسم بن حصین و ابو العز بن کادش فرا گرفت تفقه کرد ولم یزل یقرء حتی علا علی اقرانه وافتن
العالی والنازل یعنی همی در شاگردی شیوخ کوشید تا خود در ردیف اساتید رسید و بر امثال خویش بلندی گرفت و
دانشمند مدرس شد از معارف محدثین و مشاهیر اخبار تن جمعی وافر علم حدیث از ابن خشاب استماع نمودند از آنجمله
سمعانی و ابو احمد سکینه و ابو محمد بن اخضر در کتب طبقات و دفاتر تذکرات مسطور است که ابن خشاب با وصف تبحر
در فنون کمالات داشت و اشتهار و اعتباری که در انواع فضایل یافت در حفظ مراتب مروت و سوء طبیعت شرایط دیانت را
کم مبالات و بیباک بود و بسی افعال خسیس و اعمال شنیع که در خور اهل علم نیست ارتکاب مینمود و در زی ناکسان میگشت
و جامه غیر مناسب میپوشید و در مأکل و مشرب طریق دنائت میسپرد و با مردم سفله می آمیخت چون باتفاق عوام الناس
ببازی بوزینه یا عمل شعبده یا دیگر ملاهی انبوه بودند میگذشت همچنان با عمامه می ایستاد و تا میخواست تماشا میکرد
بلکه گذشته از او بمسخرگی و برزن با جهال ببازی شطرنج اشتغال مجست ناموس مردی و رونق علمائی را
بر باد میداد و عمامه بر سر مینهاد که از چرکینی چند ساله اطراف آن سیاه شده بود و چون طیور از سر وی میگذشتند
فضله بر عمامه او می افکندند پاک میکرد و مدتها همچنان باقی میماند و مدة العمر منکوحه بحباله نکاح در آورد و کنیزکی
برای همسری ابتیاع ننمود گویند چون ببازار کتاب فروشان شدی و اراده آن نمودی که کتابی را ببهای
نازل بخرد صاحب کتاب را غافل مینمود و در غفلت او ورقی از کتاب میربود آنگاه میگفت الحق این نسخه بس نفیس است
ولی دریغ که نقصان دارد و ما بین اجزاء او آن مقداری نابود شده بایع چون صدق سخن او مشاهده کرد
بقیمتی که وی خبر میداد رضا میداد و چون کتابی از کسی بعاریت میگرفت از دادن آن دریغ میداشت و گاهی
بتسامح و تسویف میگذرانید و هر وقت صاحب نسخه مطالبه مینمود میگفت نسخه تو داخل کتابخانه شده
و در میان نظائر خود مشتبه گردیده و مرا این زمان فرصت فحص و حالت جستجوی نیست و این عذر او مسموع
می افتاد چه کتابخانه او بس وسیع و بکثرت نسخ مرتب بود در مداعبات و مزاحات وی آورده اند که وقتی جماعتی
از پیروان احمد بن حنبل در مجلس او بودند کسی گفت آیا کتاب جبال در خدمت حضرت شیخ موجود است آن
اشارت بحنبلیان کرد و گفت یا ابله اما تراهم حولی یعنی ای مرد ابله این حاضران را در دور من نبینی
کنایت از آنکه این جماعت مانند جبال داخل جبال اند و نیز وقتی از او سئوال کردند که قفا ممدود است یا مقصور
او از باب تجاهل عارف محل سئوال که ملفوظ بود در مدلول قفا حمل کرد که یعنی پس گردنی زدن است در جواب
گفت هم ممدود است و هم مقصور زیرا که نخست دست را میکشند آنگاه کوتاه میزنند و هم وقتی یکی از معلمین صبیان

ارجوزه عجاج بن رؤبه در نزد وی قرائت میکرد که گفته

بکیت والمحزن البکی — والدهر بالانسان دواری

اطربا وانت قنسری — وانما یاتی الصبی الصبی

یعنی گریستیم و مرد اندوهناک بسی بگرید و اثرات دهر بر انسان بسی بگردد آیا شادمانی کنی و حال آنکه پیری

دل

و کمی سال داشتی و جواب بیت که کودک سرو نازی و لهو آید آنرا معلم هر دو کلمه را بسیار متشابه کتبی حتی توان صحیح قرائت کرد و معنی مصراع بر این قرائت چنین شود که این است و جواب بیت که کودک برز کودک آمد ابن خشاب گفت اما هذا فعندك في المكتب واما عندنا فلا کمات از آنکه این قسم راستی است لائق حال تو که خود کودکی استی و در کتب کودک سر و تو آید شیخ عز الدين ابو حامد عبد الحميد بن ابي الحديد بغدادی شارح نهج البلاغه در ذیل کلام عبد الله بن عباس که گفته فوالله ما اسفت على كلام قط كاسفي على ذلك الكلام الا يكون امير المؤمنين بلغ منه حيث اراد یعنی هرگز تاسف نخوردم از کلام گذشته از کلامی مثل این خطبه تاسف خوردم که چرا امیر المؤمنین علی از آن آنجا که می اندیشید نرسید و مطالعت عرصه آمد گوید سخن حضرت بریده گردید میگوید شیخ ابو بکر مصدق بن شبیب واسطی در سال ششصد و سه برای من حکایت کرد و گفت من این خطبه را بر شیخ ابو محمد عبد الله بن احمد معروف بابن خشاب قرائت مینمودم و او مردی مزاح و بذله گوی بود چون باین فقره رسیدم گفت لو سمعت ابن عباس يقول هذا لقلت له وهل بقي في نفس ابن عمك امر لم يبلغه في هذه الخطبة لتتأسف ان لا يكون بلغ من كلامه ما اراد والله ما رجع عن الاولين ولا عن الآخرين ولا بقي في نفسه احد لم يذكره الا رسول الله صلى الله عليه یعنی اگر من بگاه سرودن این سخن حاضر بودم با ابن عباس میگفتم آیا پسر عم ترا چیزی در دل ماند که نگفت و ترک آن تاسف خوری که چرا تمام آنچه را میخواست بپایان نبرد سوگند بخدای که از سابقین و لاحقین هیچ کس را در این خطبه بر احدی ابقا ننموده و درباره هر یک از تعریض و تصریح هرچه خواسته بزبان آورده پس استاد من مصدق گفت ابن خشاب گفتم آیا مقصود تو آن است که این سخنان بحقیقت از امیر مؤمنان نیست و این خطبه مجعول و منحول است گفت لا والله من بحیات متکلم چه این خطبه را چنان از کلام آن حضرت میشناسم که ترا مصدق بن شبیب گفتم همی از مردم این عبارات را بشریف رضی نسبت کنند و گویند این کلام او است گفت انى للرضي ولغير الرضي هذا النفس وهذا الاسلوب قد وقفنا على رسائل الرضي وعرفنا طريقته وفنه في الكلام المنثور وما يقع مع هذا الكلام في خل ولا خمر یعنی کجا است رضی یا غیر رضی را اینگونه گوهر عالی و اسلوب بدیع ما مکاتیب و رسائل رضی را دیده ایم و روش و سبک او را در سخن نثر شناخته ایم عبارت او با این کلام نه در سرکه تواند همراه شد و نه در مدام آنگاه گفت والله که من این خطبه را در کتابها دیده ام که دویست سال قبل از آنکه رضی در وجود آید تصنیف شده اند و آنرا بخطوط جماعتی از اهل علم و ارباب ادب یافتم که پیش از آنکه نقیب ابو احمد پدر رضی از مادر زاده شود بوده اند انتهی کتب قدماء و اوتاد ما مشحون بمصنفین از عبارات ابن خشاب مشحون است خاصه کتاب کشف الغمه که مؤلف آن علی بن عیسی رضوان الله علیه در هر یک از تراجم ائمه اطهار صلوات الله و سلامه علیهم سطری عربی از ابن خشاب نقل نموده قاضی ابن خلکان نیز در اخبار ابن خشاب گوید او را اشعاری است از آنکه از جمله این دو بیت در لغز شمع گفته

ابن خشاب نحوی

صفراء من غیر سقام بها — کیف وکانت امها شافیه
عاریة باطنها مکتسی — اعجب بها عاریة کاسیه

یعنی زرد رنگی که هیچ رنجی بر آن نیست چگونه رنجور باشد و حال آنکه مادرش انگبین شفای هر درد است و علاج هر رنج ظاهرش از هر لباس برهنه باشد ولی باطنش جامه نیلی پوشیده است ای عجب که چیزی هم برهنه باشد و هم پوشیده

ونیز این دو بیت در لغز کتاب از ابن خشاب است

وذی اوجه لکنها غیر بائح — بسر وذو الوجهین للسر مظهر
تناجیك بالاسرار اسرار وجهه — فتسمعها بالعین مادمت ناظر

یعنی با اینکه هر مرد دوروی اسرار مردم نزد نامحرمان فاش سازد کتاب با چندین صفحه روی از رازهای درون هیچ بر زبان نیارد و پیوسته صفحهای روی خود راز بجوی آنکه دارد و تو سخنانش همی بیاسند چشم استماع کنی و تا گوشش و دیده باز داری کماتش اصغاء نمائی ابن خلکان گوید ابن خشاب این معنی از شعر ابو الطیب متنبی که در مدیح رئیس ابن العمید کاتب گفته فرا گرفته گوید

فدعاك حسدك الرئیس وامسکوا — ودعاك خالقك الرئیس الاکبر
خلفت صفاتك فی العیون کلامه — کالخط یملأ مسمعی من ابصرا

خلاصه مراد آنکه ترا حاسدان رئیس خواندند و سخن کوتاه کردند ولی خدای آفریدگار بر لقبت بیفزود و ترا رئیس اکبر فرمود وصفت جلال تو از شدت قوت مجسم شده از عالم مسموعات بشمار مبصرات رسیده است وچنانکه خطوط مکتوبات سامعه بیننده گان پر کند نعوت صفات ترا حضره مردمان بر خواند ابن خشاب مستضیء بامر الله را که خلیفه عهد بود گاه گاه بغرایب قصاید میستود و از آنجمله این قصیده است که در اشعار آن اشعاری بتهنیت جلوس استنباط میشود و چنان بنظر میرسد که در آغاز کار مستضیء آنرا بنظم کشیده و مستضیء را بملکات حمیده و صفات کریمه که از وی مشهور و در تواریخ آل عباس مسطور است مدح نموده

قل للامام المستضیء بنوره — والمستضیء بامر رب العالم
یا خیر من نفحت یداه لبائس — بمواهب فاضت کفیض غمائم
ورد الوری سلسال وردك — ووقفت دون الورد وقفة حائم
ظمآن ارقب خفقة من رحمة — والورد لا یزداد غیر تزاحم
هدم الخزائن جود کفك فابتنی — مجدا فیا عجبا لبان هادم
فرغتها من عسجد وملأتها — بمحامد مأثورة ومکارم
انسی عطاؤك کل معط قبله — بخلا والهی طیئا عن حاتم
واعدت فینا سیرة عمریة — کفت عن المظلوم کف الظالم

ابن

ابن خشاب نحوی

۳۹۶

أضحى كأنّ المهدي يعلى جلاله ... المستضيء مقتفيًا لردّ مظالم

رددتها موفورة وفضضتها ... في أهلها من غير نقص خواتم

فرّقت ما جمع الأوائل جمعت ما ... لم يجمعوا من حسن ذكر دائم

إن كانت الخلفاء عقد لآلئ ... فلأنت واسطة لعقد الناظم

أو مثّلوا الألفاظ للمعاني كنت ... معناه وما الألفاظ غير تراجم

تمتدّ دولتك الشريفة ما شدت ... وتجاوبت في الأيك ورق حمائم

الله ألطف بالرعية أن يُرى ... مرعيّة بسوى وهوب راحم

زهت الخلافة من تقدّم محقها ... لما اتسع وكان أشرف قائم

مولى يرى الإمساك حلّة عاجز ... والبذل والإعطاء حلّة حازم

دانت سواه ودانها فتهللت ... بعد القطوب بثغر سعد باسم

عادت كجنات النعيم وطالما ... ألفيتها كسيرًا بأرجاء لاحم

عيفت على بذل الضنا فكأنما ... عادت علاه أوائل بجرائم

عذلوه في الجدوى وكان جوابه
البخل للخلفاء غير ملائم

یعنی ای امام مستضیء که عالمیان از فروغ رویش همی استنارت کنند گویی که ای بهترین کسی که دست بهمت بر خداوندان حاجت همی مانند ابر ریزش کند عالمی بر کنار سلسال نوال تو انبوه آمده و از زلال عطایت سیراب کردند و بس سحائب ایستاده و عطشانم و انتظار قلت ازدحام می‌بریم ولی از انبوه تشنگان هیچ نکاهد بلکه همی بیفزاید دست سخای تو بنیاد خزائن ویران کند و بنیاد معالی آباد و شاید ای شگفت که دستی در یک حال هم ویران سازد و هم آباد خزائن اندوخته را از سیم و زر تهی کنی و ما را محامد و مکارم انباشته داری جود تو نام سلف از خاطرها فراموش ساخت و قبیله طی را از یاد کردن حاتم غافل داشت سیرت عمر بن خطاب در میان ما اعادت دادی و بدان سیرت عادله دست ستمکاران از مظلومان بربست خلافت تو پس از مستنجد چنان است که خلافت مهدی پس از منصور چه تمامت مظالم مانند مهدی بصاحبانش بازگردانیدی و اموال مسلمانان بی آنکه مهر هیچیک شکسته آید با ایشان پراکندی آنچه خلفاء سلف از متاع فانی فراهم کردند تو پریشان ساختی و آنچه ابناء الناس از ثنای باقی پریشان داشتند تو فراهم آوردی اگر سلسله خلفا فی المثل قلاده لآلی باشند تو واسطه آن قلاده‌ای و اگر حقایق ایشان از عالم الفاظ تجلی کند تو معنی آن الفاظی پس تا دام که کبوتران بر شاخهای درختان آواز برکشند روزگار دولتت کشیده باد خدای سبحانه مهربان‌تر از آن است که خلق خود را جز با پاسبان بخشنده مهربان نسپرد همانا خلافت پس از آنکه ناپدید گشته بود و این خلیفه بطرزی پسندیده

بجای آن قیام نمود و بخود ببالید و او آنچنان است که کمال را خوی مردم عاقل شمارد و جود را صفت خدا و نادان حرم شناسد نه ف
پیرایه دیگران بود و او خود پیرایه خلافت آمد و از ایزدی روی خلافت از کرمکی گشوده گشت و نه دانش بیشتر نمود از گشت
و با آنکه عهدی دیر با زبان بجیم بود اکنون مانند بهشت نعیم شد المستضیئ در بهای ورزچانان هم بپاشد که گوئی با ستام عزت
بوده اند و با قرآن خلیفه را طغیان آورده اند مردم دون او را بنور عطا و سفر ستایش کردند در جواب آنقوم گفت که
خلافت را از ذلیه کمال عار است و امانت تحقیق را با سرشت سلطنت بجگار راستی در کتب مغازی و سیر مسطور است
که در سال پانصد و شصت و هفت هجری نور الدین محمود بن زنگی که از صنادید اتابکان موصل است و بلاد شامات نیز
در حیطه تصرف داشت نامه بصلاح الدین یوسف بن ایوب کردی که پس از عم خود اسد الدین شیرکوه وزیر علویان مصر را
و از جانب عاضد لدين الله فاطمی بالاستقلال در مصر حکم میراند نوشت که بنیان دولت عبیدیان سست شده و طفرا که
مستردار کاخلیبان نام ایشان از زبان بیندازند و بر منابر مصر بجای اسم عاضد لدين الله نام مستضیئ بامر الله مذکور دارد
صلاح الدین ایمنی صلاح حال خویش ندانست چه بیم آن داشت که اگر دولت علویان بر افتد نور الدین بسلطنت
طمع بندد ولی چون از خلفاء بنی فاطمه نامی در میان باشد با آنکه مردم مصر هواخواه آن سلسله اند این اندیشه لزومی نکند
در جواب نور الدین نوشت مرا بدین امر جرأت اقدام نیست که از شیعه اسمعیلیه اندیشمندم و از موافقت اهل این مملکت
بیمناک نور الدین عذر وی نپذیرفت و در اینباب اصرار آورد تا صلاح الدین و نایب او قراقوش و سایر ارباب
حل و عقد بر حذف اسم عاضد از صفحه مصر همداستان شدند و امیر عالم اعجمی در جمعه اول از محرم آنسال که سال نخستین
سلطنت مستضیئ بود بنام او خطبه آغاز کرد و چون خبر بدار السلام رسید ارکان خلافت از این بشارت جشنی عظیم گرفتند
و بغداد را چند شبانروز آذین بستند ابن خشاب در تهنیت این بشارت قصیده غرا بسرود و در حضرت مستضیئ بامر الله
انشاد نمود و این چند بیت از منتخبات آن قصیده است

يَقُولُونَ مِصرُ قَد اَبانَت وَاَبلَغَت　　وَقَد سَعِدَت مِن بَعدِ شِقوَتِها مِصرُ
وَآلَت اِلى آلِ النَّبِيِّ وَاَنكَث　　طُمَانِينَهُ مِنهُم وَكانَ بِها ذُعرُ
وَهَل مِصرُ اِلّا آبِقٌ غابَ رَبُّهُ　　وَعادَ اِلى مَولىً لَهُ اَمرُهُ الاَمرُ
فَاَوسَعَهُ صَفحاً وَاَولاهُ رَحمَةً　　وَكانَ لَهُ مِنهُ التَّغَمُّدُ وَالغَفرُ
وَما ذاكَ اِلّا اَنَّهُ لَم يَكُن لَهُ　　لَدَيهِ اَمانٌ يَستَخفي وَلا اِلى النَّدِّ
وَقَد كانَ فِرعَونُ يُدِلُّ بِمُلكِها　　وَيَفخَرُ وَيَكبُرُ اِن جَرى تَحتَهُ نَهرُ
وَهَل هُوَ اِلّا النِّيلُ اِذ لاحَ صَيِّدٌ　　عَلى قَدَرٍ مِنهُ وَيُجيلُها الجَزرُ
فَاَوبَقَهُ طُغيانُهُ وَعُتُوُّهُ　　وَاَورَدَهُ فِي اليَمِّ التَّجَبُّرُ وَالكُفرُ

وَقالوا لِمُوسى اِذ اَتاهُ بِآيَةٍ
هِيَ الآيَةُ الكُبرى اَلا اِنَّ ذا سِحرُ

ابن خشاب نحوی

۳۶۸

یعنی میگوید ملک مصر از آئین سرکشی بازگشته و از طریق طغیان باز ایستاده و پس از شقوت نیک بخت گردیده و بجانهای پیغمبر صاحب حسب و از دهستی که داشت اطمینان یافته همانا مصر فی المثل بنده بود که زمانی از مولای خود بگریخت و دیگر با از راه اطاعت بدرگاه مولای مطاع خویش بازگشت و مولای وی رحمت و عفو خود را شامل او ساخت و از جرم فرارش درگذشت و این بخشش و آمرزش از آن شد که او را در حضرت مولی قدری لایق بود و بغرار و قسمت ارش عنایتی مبذول میفرمود چه مصر همان ملک است که فرعون بسلطنت آن مینازید و از آنکه نهری از نشیب کوشک وی روان بود میبالید و بلسان تجبر و تجبر اَلَیسَ لی مُلکُ مِصرَ وَهٰذِهِ الاَنهارُ تَجری مِن تَحتی میگفت آیا مراد بآن نهر رود نیل است که بگاه مد ارزانی و فراوانی شود و بگاه جزر قحط و غلا گردد و از اینگونه ملکی که ترقی و تنزل و تغیر آن برودی منوط است فرعون را طغیانی پدید گشت و کفرانش عاقبت در گرداب هلاک انداخت و مردم این کشور حضرت کلیم را که با معجزتی عظمی و آیتی کبری که عصا بود بدعوت ایشان برخاست ساحر خواندند و آن حضرت را جادو استاد شده همانا ابن خشاب در صدد این قصیده بقضیتی تازه بکار برده چه شعرا در فتوحات ملوک کشوری را که گشوده مدح نمایند و در وصف آن مبالغت جویند و او برخلاف عادت ملک مفتوح را قدح نموده و از وظیفهٔ مدح خلیفه بیرون نرفته و این از قدرت خاطر شاعر است که موضوع ستایش را نکوهش یاد تواند کرد و معانی فاوصه در آن ابکار تواند نمود چنانکه ابو القاسم محمد حریری دینار را بعد از توصیف تزئیف کند و امیرالمؤمنین علی سلام الله علیه که خداوند فصاحت و خلاق معانیست دنیا را تارةً ذم و تارةً مدح فرماید ابن خشاب

در مدح مستضیٔ گوید

إذا هَطَلَت نَعماهُ غَیثٌ وَنیلُهُ ... وَإِن صَحَّ فَقراهُ فالجَزرُ وَالبَحرُ
بِکُلِّ إمامٍ عادِلٍ فَخرُ عَصرِهِ ... وَبِالمُستَضیٔ البَرِّ یَفتَخِرُ الدَّهرُ
نَوی الخَیرَ مِن قَبلِ الخِلافَةِ قَلبُهُ ... فَصَدَّقَهُ الإحسانُ وَالنّائِلُ الغَمرُ
بِهِ تَفخَرُ الأملاکُ فی أُفُقِ العُلی ... وَیَزهی بِهِ العَبّاسُ وَالجَنَّةُ الخُضرُ
عَلَیهِ مِنَ اللّاهوتِ نورٌ وَهَیبَةٌ ... لَها یَنثَنی العاصی وَیَستَعبِدُ الحُرُّ
إذا شاءَ أمراً فَالقَضاءُ مُؤَیِّدٌ ... لِما شاءَ وَالإقبالُ یَتبَعُهُ النَّصرُ
لَهُ فِکرٌ لِماحَةٌ کُلَّ غائِبٍ ... إذا دَجَتِ الأفکارُ وَانبَهَمَ السِّترُ
تَیَمَّنَتِ الدُّنیا بِذِکرِ خَلیفَةٍ ... تَهَنّی بِهِ الأیّامُ وَالخَلقُ وَالعَصرُ

یُخَیَّلُ لی أنّی بِمَدحِکَ صاعِدٌ
إلی الأُفُقِ الأعلی وَتَکتُبُ لی أجرُ

وَمَن کانَتِ الشِّعری دُونَ مَحَلِّهِ ... فَیا لَیتَ شِعری کَیفَ یَبلُغُهُ الشِّعرُ
وَإن حَیاةَ النّاسِ وَالمُلکِ وَالهُدی ... إمامُ الوَری فی أن یَطولَ لَکَ العُمرُ

یعنی بدان بخشش مانند گوئی باران و ابر است و چون آموزش کند گوئی دانشمند و دریا است به پیشوای دادگر که به
مستغنی بنیکوکاری افتخار روزگار باشد و هر بنا زده از آن پیش که بخلافت نشیند اندیشه خیر در خاطر جای داد و بجاه و مذمت همه
عام و همت بی مانندش تصدیق آن اندیشه نمود خلفاء بنی هاشم بوجود او افتخار میجویند و بنای امامتش عباس و پسرش
عبد الله حبر بوی میبالند برا او از عالم لاهوت بیتی است که هر طاقی برای آن طریق از عنان پویه و برآزادی را مروت
کبرد چون اراده ملوکانه اش بانجام امری تعلق جوید بر طبق مشیتش قضاء تایید کند و مغفرت از و بنال اقبال آید و او را
خاطری است دور اندیش که چون در کاری افکار از رفتار بازماند رای رزین وی عاقبت هر امر دریابد و دقت هر امر
مشهود دارد و چنین خلیفه که روزگار و خلق آن بوجودش همی تهنیت گویند و بیان تبسم لب گشاید من در حال ستایش
چنان می اندیشم که گوئی بعالم بالا همی صعود کنم و سزای ستایش بجای آورم کسی که مقام رفیعش فوق ستاره
شعری است نظم شعر ثنای او چگونه تواند رسید عمرت جاوید باد که بقاء خلق و خلافت و اسلام در بقاء تو است شیخ
ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم گوید ابن خشاب در شعبان پانصد و شصت و هفت هجری رنجور شد و مرض
وی بیست روز طول کشید و من بعیادت او رفتم و دیدم نفسش حبس شده و چون مرا دید از حال خود
شرح داد و در روز جمعه دویم رمضان از آن سال درگذشت و روز شنبه در باب جامع سلطان
بر او نماز گذاردند و در مقبره احمد بن حنبل قرب مزار بشر حافی بخاکش سپردند هم ابن جوزی
در منتظم آورده که عبد الله جبائی که یکی از صلحای زهاد بود برای من حکایت کرد که پس از وفات
ابن خشاب شبی او را در واقعه دیدم بر حالتی که چهره اش برافروخته و روشن بود گفتم
خدای سبحانه با تو از چه روی معاملت فرمود گفت از روی فضل و کرم گفت ترا داخل بهشت کرد
گفت آری حضرت آمرزید کار از گناهم اغماض نمود و از خودم اعراض فرمود گفتم از تو اعراض کرد
گفت آری و جمعی کثیر نیز از علما که بعلم خود عمل ننموده بودند اعراض کرد عماد اصفهانی مؤلف
کتاب خریدة القصر در ذیل ترجمت او پس از تاریخ وفات گوید من بوقت وفات ابن خشاب
در شام بودم شبی او را در واقعه دیدم پرسیدم مَا فَعَلَ اللهُ بِكَ یعنی خداوند
با تو چه کرد گفت خَيْراً یعنی خوبی و خوشی گفتم يَرْحَمُ اللهُ الأُدَبَاءَ یعنی خدای تعالی بر ادبا رحم
میکند گفت نعم گفتم وَإِنْ كَانُوا مُقَصِّرِينَ یعنی هر چه در طاعت مقصر باشند گفت يَجْرِي عِتَابٌ
كَثِيرٌ ثُمَّ يَكُونُ النَّعِيمُ یعنی نخست خشم بسیار بیاید و عاقبت نیکو و خوش باشد
مصنف روضات الجنات گوید ابن خشاب را کتب بسیار بود و تمامت آنها را در زمان حیات بر فقها

و علما وقف نمود و مصنفات او بدین شرح است

شرح جمل جرجانی و آنرا کتاب المرتجل فی شرح الجمل نام نهاده و او در اواسط کتاب ابواب چندی از شرح
مهمل گذاشته شرح لمع ابن جنی بانجام نرسیده کتاب الرد علی ابن بابشاذ فی شرح الجمل

کتاب الرد علی التبریزی فی تهذیب الاصلاح — شرح مقدمه وزیر ابن هبیره در نحو گویند ابن هبیره
او را بازاء این شرح هزار دینار صله داد — الرد علی الحریری فی مقاماته — شیخ عبد الله ابن
بری مقدسی که از نحاة مائه سادسه هجری است بر آن کتاب ردی نوشته و حریری را در مقاماتش
استغفار نموده ولی خود بر درة الغواص حریری ردی جداگانه نگاشته
چنانکه در تفصیل تصانیفشان مذکور داریم

ابو معشر جعفر بن محمد بن عمر المنجم البلخی

از مردان بلخ و از بزرگان منجمین است و در عصر خود بی‌شبهه و استاد اصحاب نجوم بوده و هم در علم تاریخ و اطلاع بر سیر ملوک فرس و حالات دیگر طوائف رتبت بلند داشته و در نزد الموفق بالله عباسی که برادر المعتمد علی الله است منجم بود و در عنفوان عمر و بدایت امر از علمای منقول و اصحاب حدیث آمده و در جانب غربی بغداد در حوالی دروازه خراسان منزل داشت و با فیلسوف متبحر یعقوب بن اسحق بن صباح کندی که از افاضل حکمای فلاسفه و ابناء ملوک عرب است پیوسته عداوت مینمود و او را تشنیع کردی که عمر گرانمایه را بنابایست در تحصیل علوم فلسفه صرف نمود پس مردمان عامی را بروی میشورانید تا آنکه کندی از تشنیعات پی در پی که از وی میرسید ستوه آمده شخصی را برانگیخت تا در نظر او علم حساب و هندسه را جلوه داد و او را بتحصیل آنها تحریض و ترغیب نمود لاجرم ابومعشر بجد بتحصیل آن دو علم پرداخته بتکمیل آنها راه نیافت تا در آن اوان که چهل و هفت سال از سن او گذشته بود در نزد علمای احکام نجوم بتحصیل کمر بست پس کندی با آن تدبیر صواب شر او را از خویش بگردانید بالجمله ابومعشر در علم نجوم و احکام یگانه دهر و سرآمد روزگار خود گردید و با محمد بن سنان نسانی و سند بن علی مأمونی معاصر بوده گویند شرب خمر مداومتی تمام داشت و چون قمر زاید النور و ممتلی میشد او را مرض صرع عارض گشتی در خلافت المستعین بالله عباسی امری مطابق واقع استخراج کرده قبل از وقوع اخبار نمود خلیفه را این معنی ناپسند افتاد و او را تازیانه چند ادب و آزار داد و بالجمله همواره میگفتی حکم صواب را که پاداش چنان است در حکم خطا چه مکافات خواهم دید و هم از او اصابات غریبه و احکام بدیعه بسیار نقل کرده اند هر دانا میداند که آنچه حکایت کرده اند جز خبری نیست و هر خبر محتمل صدق و کذب تواند بود و منجمله آورده اند که وی را نزد پادشاهی مکانت و منزلتی بود و پیوسته از خبایا و مغیبات استخراج نموده عرضه حضور مینمود وقتی یکنفر از مقصران از بیم جرم خویش و سیاست پادشاه درخانه پنهان شد و چون از اصابات و استخراجات ابومعشر آگاهی داشت احکام غریبه از او دیده بود

بدینگونه تدبیری بکار برد در طشتی خون بسیاری بریخت و هاونی از طلا بر روی طشت نهاد و خود بر بالای آن هاون جای گرفت پادشاه فرمان داد تا جاسوسان در جستجوی آن مقصر جد بلیغ و سعی وافی بکار بردند از وی نشانی نیافتند ناامید شدند ناچار ابومعشر را خواسته مقصر را از وی طلب کرد پس ابومعشر برای تحصیل مطلوب نسبت و قواعد استخراج بکار برد چون در جواب نظر کرد زیاده متحیر شد و هر لحظه حیرت بر حیرت می افزود پادشاه گفت ترا در استخراج هیچ حکم عاجز و مبهوت نیافته ام و یک بار گو تا چه باعث شده است که مبهوت ماندی و جوابی نمیگوئی گفت شگرف دریائی و شگفت کوهی در جواب خارج شده و من بیقین دانم که در روی زمین بدانگونه کوه و بدان سان دریائی نباشد بنظر آید دریای خونی بکوه طلائی احاطت دارد و آن مقصر فراز آن کوه را مأمن کرده باز بفرمان پادشاه تکرار عمل کرد دوم بار نیز چنان یافت که اول بار دیده بود گفت جواب همان است که دیده ام و امر همین است که شنیده اید چون پادشاه از هر راه ناامید شد فرمان داد منادیان در آن بلد ندا در دهند که مقصر و هر آنکس که او را پناه داده در امان پادشاه باشند چون مقصر ندای امان بشنید آسوده خاطر بحضور شتافت پادشاه او را از مأمن و گریزگاه خویش باز پرسید او تدبیر خویش بعرض رسانید پادشاه را از حیلت او شگفت آمده بر نظر صائب ابومعشر تحسین نمود و این حکایت را با شخاص سعد و نسبت داده اند چنانکه ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم و معادن در برج سوم از فلک السعاده تفصیل آنرا نوشته است و ما آن عبارات را بعینها نقل میکنیم روایت شده است که چون هلاکوخان دارالخلافه بغداد را مفتوح ساخت ابن حاجب نحوی از خوف سلطان الحکماء خواجه نصیرالدین طوسی که سابقه عداوتی مابین آنها بود مختفی شده از خوف اینکه مبادا خواجه بر اینجا سؤال فلکی یا جستجو عدد رمالی از موضع او خبردار شود طشتی را طلبیده و در او خون ریخت و در میان خون هاونی از طلا نهاد خود بر روی هاون نشست و خواجه از قاعده استخراج خبایا موضع او را استنباط کرد و او را در کوهی از طلا دید که آن کوه در میان دریائی خون بود از غایت حیرت میکرد تا آنکه او را بحیل دیگر بدست آورد و چون از موضع وی سؤال کرد تفصیل را بیان نمود مایه تحیر هلاکوخان و سایرین شد و حال آنکه میانه زمان خواجه و ابن حاجب مدتی فاصله است و فتح بغداد در سنه ششصد و پنجاه و شش هجری اتفاق افتاده چنانکه شاعر گفته

سال هجرت ششصد و پنجاه و شش روز یکشنبه چهارم از صفر

شد خلیفه پیش هلاکو روان دولت عباسیان آمد بسر

و وفات ابن حاجب ملقب بجمال الدین چنانکه در تاریخ ابن خلکان مذکور است بیست و ششم شوال سال ششصد و چهل و شش در اسکندریه واقع شده و همین حکایت را سید نعمة الله جزایری در زهر الربیع کرده و نسبت این قصه را بابی جعفر منجم میدهد که یکی از ملوک مجهول الاسم شخصی از اکابر دولت خود را که مقصر شده بود خواست بدست آرد آن مرد همین حیله را ورزید و ابوجعفر این حکم را کرد و بعد از آنکه سلطان از او درگذشت خود حیله را بیان نمود این نیز کذب محض است و از قبیل هذیان و افسانه خواهد بود و در تاریخ ابن خلکان این حکایت را از ابومعشر بلخی روایت کرده و خواجه در شرح شصت دیگم

در نزهه بطلمیوس گوید گفته اند که ابراهیم مهدی در وقتیکه از مأمون پنهان شده بود در بغداد یکی از منجمان در بر
نزد او تردد کردی روزی مأمون منجمان را سؤال کرد از مکان ابراهیم ایشان در طالع وقت نظر میکردند آن منجم
گفته بود تا طشتی بزرگ را آب ریخته بودند و کرسی در میان آب نهاده و ابراهیم را در کرسی نشانده منجمان گفتند
او در کشتی است و بجانب هندوستان رفته است و هم آورده اند که انگشتری پادشاه در حرم سرا مفقود شد
از آن روی بنهایت خشمگین و اندوهناک گردیده ابو معشر را خواسته انگشتری از او طلب کرد و سوگند یاد نمود
که اگر یافت نشود چند کس از اهالی حرم را از زهر قهر بچشاند پس ابو معشر ارتفاعی بگرفت و در طالع وقت نظر انداخت
بعد از تأمل عرضه داشت که انگشتری سایه خدا را خدا فرا گرفته عاکفان حضور را از آن سخن تعجب دست داد
بعضی از مردمان نادان بر آن جواب بخندیدند چون تفحص بنهایت رسید انگشتری در میان مصحف بالای
لفظ جلاله یافتند در بعضی کتب قصه نقل شده است اگرچه خردمندان اینگونه قصص و حکایات را
در سلک افسانه و هذیان منخرط میدانند محض اشتغال خاطر در رشته تحریر بر آوردیم ابو معشر حکایت کند در هندوستان
پادشاه دانشمندی بود که از دقایق و اسرار نجومیه اطلاع کامل داشت و بقوت ریاضت ستاره مریخ را
در قبضه تسخیر آورده بود اتفاقا از سلاطین همسایان وی پادشاهی با او خصومت برخواست و بنیاد پیکار نهاد
و او را در خاطر میگذشت تا لشکر دشمن نزدیک شد پادشاه بستاره مریخ که در قبضه تسخیر داشت شکایت برده هلاک دشمنان را
از وی درخواست کرد پس شبی با خاصان خویش در بزم عشرت نشسته که ناگاه ظرفی از آتش بشکل مثلث از هوا
در آن بزم فرود آمد چون در آن ظرف نظر انداختند سری دیدند که هم در آن ساعت از بدن جدا شده بود
و خون تازه میریخت حاضران از مشاهده اینحال هراسی بخاطر رسیده از مجلس فرار کردند پادشاه با کمال
وقار در تکیه گاه خویش نشسته بر اضطراب و هراس آن گروه میخندید چون لحظه بگذشت فراریان جمع شدند
پادشاه گفت همانا دشمن ما را مریخ بکشت و اینک سر اوست که زینت بزم عیش شده و این اقبال و فیروزی
از نتایج آن ورزی است که من تن بریاضت داده و مرا جنون و مسخره نسبت میدادید اکنون که بر فواید
آن زحمات آگاه شدید بدانید که سخنان شما زیاده بیجا و نالایم بود بمحض عفو و اغماض که شعار سلاطین است
از سخنان ناهنجار در گذشتیم پس حاضران زمین ادب بشکرانه عفو و اغماض بوسه دادند آنگاه ایشان را
گفت هیچ دانید که این ظرف از چه روی شکل مثلث پذیرفته گفتند پادشاه بهتر داند گفت هنگامیکه
ما بدان ریاضت کمر بستیم ستاره مریخ را که منظور بود در تثلیث شمس بود نتیجه این ظرف مثلث گردیده پادشاه
مقتول را پسری بود از سر قتل پدر مستحضر شد بقصد مکافات برخواسته در تسخیر مریخ بنشست و با چهار هزار نفر
از براهمه برای دعوت و ریاضت مندل کشیده و درون مندل با داب مقرره مشغول شدند چون یکماه بگذشت
صاعقه از آسمان فرود آمده همه را یکبار بسوخت در تفسیر کبیر در ذیل آیه و لا تذرنّ آلهتکم الخ از ابو معشر
حکایت شده که سبب بت پرستی از گروهی ناشی پدید آمد که خدا را جسم و صاحب مکان دانند چون گروه

عقیدت آن است که خداوند نوری است بزرگترین نورها و در قسمت بالا از عرش جای دارد و ملائکه که در اطراف عرش حلقه زده‌اند
نورهائی باشند که از آن نور اعظم کوچکتر. قدما بحسب این عقیدت بتی بزرگ بر طبق نور اعظم و بتهای کوچک بر طبق نورهای
کوچک ساخته پرستش کردندی بدان نیت که ما خود خدا و ملائکه را عبادت میکنیم بالجمله ابومعشر زیاده از یکصد سال
عمر کرده و در سال دویست و هفتاد و دو هجری در شهر واسط از دنیا برفت و در فنون علم خاصه علم نجوم تصنیفات
نافعه و تألیفات شریفه بدین تفصیل یادگار بگذاشت کتاب الطبایع کتاب الالوف کتاب المدخل الکبیر
کتاب القرانات کتاب الدول والملل کتاب الملاحم کتاب الاقالیم کتاب الهیلاج والکدخدا کتاب
المقالات کتاب النکت کتاب زیج کبیر که جامع اکثر علوم فلکیه است لیکن در آن کتاب متعرض براهین
و استدلال نشده است کتاب زیج صغیر معروف بزیج قرانات کتاب مدخل صغیر کتاب زیج هزارات
که شصت و چند باب است کتاب موالید کبیر کتاب موالید صغیر که تمام نکرده است کتاب هیئات فلک
کتاب الاختیارات علی منازل القمر کتاب طبایع الکبیر کتاب السهمین و اعمار الدول کتاب قران النحسین
فی برج السرطان کتاب الصور والحکم علیها کتاب المزاجات کتاب اضواء کتاب المسائل کتاب اثبات
علم النجوم کتاب الطال والشامل که تمام نکرده کتاب الجمهره و در آن کتاب جمیع اقوالی که در باب موالید گفته‌اند
جمع کرده است کتاب الاصول کتاب تفسیر المنامات من النجوم کتاب القواطع علی العلامات کتاب
زیج القرانات والاحتراقات کتاب الاوقات علی اثنا عشریه الکواکب کتاب سهام المأکولات والملبوسات
کتاب طبایع البلدان کتاب الامطار والریاح بعضی گفته‌اند که سند بن علی منجم مأمونی کتاب مدخل که
از مصنفات شریفه وی بوده بابی معشر بخشیده است و وی آن کتاب را انتحال نموده و بخود منسوب داشت
زیرا که وی در کبر سن متعلم نجوم شود و رتبه تصنیف چنان کتابی نداشت و همچنین کتاب هشت مقاله که در موالید است
و کتاب دیگر که در قرانات است از تصنیفات سند بن علی منجم بوده‌اند فائده چون در احوال ابومعشر
گفته شد که چون قمر زائد النور و ممتلی میشدی بر او حالت صرع روی دادی ناچار از آثار طبیعیه قمر مجملی باز گویم
باید دانست این گونه اثرها از آثار طبیعیه قمر است و ربطی باحکام نجوم ندارد و مثل اینکه موامره خسوف و
کسوف و رؤیت اهله از قوانین حساب است و خارج از قواعد الاحکام بدانکه قمر را که کوکب مخصوص ارض است
آثار طبیعیه بسیار است چنانچه علامه شیرازی در شرح قانون دوازده اثر طبیعی برای قمر ذکر کرده و اعتضاد السلطنه
وزیر علوم در فلک السعاده هشت اثر دیگر نیز از کتب معتبره بر آنها اضافت آورده گوید آثار طبیعیه قمر که در زیادت ماه
پدید آید نخست اثری در دریاها پدید کند که جزر و مد دریا بدانجهت حاصل گردد دویم زیاد شدن مخ
حیوانات و مغز قلمهای ایشان و پر شدن بیضه مرغان و زیاد شدن شیر در پستانها است سیم زیادتی
اخلاط بدن است بدان مثابه که بظاهر جلد آیند و رطوبت بخشند چنانچه نعومت و نرمی بدن بیشتر میشود
چهارم سرعت نضج و بدست آمدن میوه جات است پنجم جریان خون حیض است که در بیشتر اوقات

در نیمهٔ اول ماه پدید آید ششم زیادتی موی حیوانات است در طول و عرض و نعومت هفتم آنکه در مهتاب بخوابند رطوباتی در ایشان بهم برسد چنانکه آن رطوبات باعث استرخاء بدن و فتور حرکات شود هشتم اگر گوشت حیوانات را در ماهتاب بیاویزند یا بر زمین گذارند در طعم و بو تغییر پذیرد نهم آمدن ماهیان دریا و رودخانها از قعر آب بظاهر آب و بسبب زیادتی است که در آنوقت بهم رسانند دهم چون غرس اشجار کنند و قمر زاید النور باشد درختان قوی شوند و زودتر مثمر و بارور گردند یازدهم معادن و چشمها در نصف اول ماه زیاده شوند دوازدهم حشرات الارض از سوراخها در نصف اول ماه بیشتر در آیند سیزدهم ثمرات بقلیه مانند میوه جات در نیمهٔ اول ماه زودتر بدست آیند چهاردهم دهاقین سیما اهالی اصفهان آزموده اند که چون قمر زاید النور باشد خربزه بیشتر بطرقد پانزدهم صرع مصروعین است که در امتلاء و زیادتی قمر بیشتر عارض شود چنانچه حکیم ابو معشر را احکام امتلاء قمر در هر ماه دست دادی شانزدهم امراض عامه مانند طاعون و وبا در زیادتی نور قمر اشتداد یابند هفدهم ظهور مرضی است که اهل اروپا ضبط کرده اند و آنرا بزبان لاتین سنی ندین خوانند و آن شبیه صرع است گویند از خوابیدن در ماهتاب پیدا شود هیجدهم دهاقین تجربه کرده اند در وقتی که قمر زاید النور است اگر حصاد کنند جانوری خرد و کوچک میان خوشه پدید آید و آفت بزرع رسانند نوزدهم اگر درختی را در زیادتی قمر برند آفت بریشه او میرسد و در اغلب اوقات دوباره از آن ریشه درخت نروید بیستم در ازدیاد نور قمر شراب در خمها و ظرفها منقلب شود و کدورت پذیرد چه دُرد آن بسیار شود این است خواص آثار طبیعیه قمر که در کتب معتبره ضبط شده است اما متلاشی شدن کتان و قصب از تابش نور قمر زیاده مشهور است بطوریکه شعرا در اشعار خود ضرب المثل نموده اند

جمال الدین عبد الرزاق اصفهانی گوید شعر

کس نه بر آفتاب نور چراغ آورد   کس نه بر ماهتاب خلعت کتان برد

و استاد الحکماء در آثار الباقیه گوید عجیب ترین آثار قمر شرحی است که ارسطاطالیس معلم اول در حجر القمر بیان فرموده گوید بر حجر القمر نقطهٔ زرد فامی است چون نور قمر روی بزیادتی گذارد آن نقطه منبسط میشود بطوریکه قمر چون بحالت بدریت رسد آن نقطه تمام آن سنگ را فرا میگیرد و اطباء در طی احجار نوشته اند حجر القمر که آنرا بزاق القمر و هندی چندرکانت گویند سنگی است سفید مایل بغبرت سبک و شفاف که جذب نقره میکند و در حین زیادتی نور قمر غبرت آن متبدل بسفیدی میگردد و در مغرب و بلاد عرب یافت میشود و دوگونه شبنمی است که بر سنگها بهم رسیده متحجر میشود

ابو العلاء احمد بن عبد الله بن سلیمان التنوخی المعری الادیب الشاعر

نه خود منفرد از حلیه فضل آراسته بود بلکه اجداد و پدر و اعمام و برادرش از سابقین و لاحقین در سمط علماء منتظم و قضاوت معره همواره در قبضهٔ اختیار ایشان مسلم بود در روز جمعه بیست و هفتم ربیع الاول

ابو العلاء معری

۳۶۵

سنه سیصد و شصت و سه هجری هنگام غروب آفتاب بعرصه ولادت قدم نهاد و در سال سیم یا چهارم بمرض آبله مبتلا شده در سواد دیده بینایش بیاض عارض گشت و هم چشم چپش از نور بصری بی نصیب شد خود گوید که از جمیع الوان جز سرخی نشناسم چه در سن صبی که از آن مرض علیل و بستری بودم جامه که در تن داشتم بصبغ عصفر رنگین بود باقتضای وهم که ماده مرض بود همواره بدان جامه بنظر میرسید و ختم آن رنگ در خاطرم جای گرفته چنانکه توانم تصور نمود و چون ده و اند سال از عمر وی بگذشت و در قریحت خاطر و سلامت ذوق رتبت کمال یافته بتقصید در الفاظ کمر بست شاعری فحل و سخنوری ماهر شد علوم عربیه و ادبیه را در معره نزد پدر تحصیل نمود و از آنجا بجانب حلب رخت بربست در محضر محمد بن عبد الله بن سعد آنچه تحصیل کرده بود برتبه کمال برسانید آنگاه صوب دار السلام را تصمیم عزم نمود وارد بغداد شد در آنجا بافاده و استفاده بگذرانید گویند مدرس ابو الحسین علی بن عیسی ربعی نحوی را اختیار کرد و بدان مدرس درآمد و چون نظر ابو الحسین بر وی افتاد بانگ برآورد که نابینا جانب بالا گراید وی از آن سخن بد آمد و برنجید و از آن محضر خارج شده سپس در آنجا قدم نهاد و بمدرس عبد الله بن حسین بصری حاضر شده علم احادیث از وی فرا گرفت و ابو القاسم علی بن المحسن التنوخی و خطیب ابو زکریای تبریزی و محمد بن احمد بن فورجة البروجردی و خلقی دیگر آن علم را از او بیاموختند بالجمله پس از زمانی در علوم عربیت و مراتب ادبیت و انواع معقول و اصناف منقول مجموعه گردید و در اداب شعر و دقایق بدیع بر اقران و اتراب فایق آمد و چون صیت کمالات و فضایل علم الهدی سید مرتضی بمسامع وی رسیده بود روزی بمحفل شریف که مسند المجلس بود قدم نهاد و چون نابینا بود کسی را لگد کوب کرد و او را از آن صدمت زحمتی رسیده برآشفت و گفت این سگ کیست ابو العلاء گفت این نام را آن کس شایسته باشد که سگ را هفتاد اسم نداند چون آن شریف این کلام بشنید او را بخواند و نزد خود بنشانید ابواب عطوفت بر وی گشوده طریق امتحان مسلوک داشت از فضایل آن اعجوبه عصر در تعجب شد سپس همواره در مجلس شریف حاضر شده در نزد او مکانتی عظیم یافت چنانکه در عداد شعرای مجلس شریف معدود است گویند ابو العلاء دیوان متنبی را شرحی بسیار جامع و نافع آورد و آنرا معجز احمد نامیده و دعوی کردی که گویا متنبی از دیده دوربین مرا دیده و در این شعر مرا منظور داشته که گوید

أَنَا الَّذِي نَظَرَ الأَعْمَى إِلَى أَدَبِي ‖ وَأَسْمَعَتْ كَلِمَاتِي مَنْ بِهِ صَمَمُ

حاصل آنکه من آنم که جلوه فضل و دانشم کور را نیز بینا کند و صیت علم و ادبم کران را شنوا نماید از آن روی در علو شان متنبی غلوی تمام داشت اتفاقا روزی در مجلس شریف از متنبی شاعر ذکری رفت شریف در معایب و نقایص او زیاده سخن براند ابو العلاء را ناخوش آمده بتعصب و حمایت برخواسته گفت ای سید و مولای من هرگاه متنبی را هیچ شعر نبودی جز قصیده که مطلعش این بیت است لَكِ یَا مَنَازِلُ فِي القُلُوبِ مَنَازِلُ هر آینه در فضل و شرافت او کفایت کردی شریف از آن حمایت و جسارت در غضب شد غلامان را امر نمود

قدم بازدند و پایش گرفته کشان کشانش از مجلس بیرون بردند حاضران آنهمه خشم را سبب پرسیدند فرمود متنبی را اشعار فریده غرّا و قصاید نغز بسیار است غرض ابو العلا از انتخاب این قصیده تعریض بوده چه در آن قصیده فریده این شعر مندرج است و خود آنرا مقصود داشته

وإذا أتتك مذمتي من ناقص فهي الشهادة لي بأني كامل

حاصل معنی آنکه هر ناقص از معایب و مثالب من سخن براند آن نقیصه جولی بر کمال من خود شاهد عادل و گواه صادق است پس حاضران از آن ذکاوت و فطانت زیاده در تعجب شدند و نیز آورده اند که روزی با شریف در حدود شرعیه سارق معارضت کرده این شعر انشاد نمود

يد بخمس مئين عسجد وديت ما بالها قطعت في ربع دينار
تناقض ما لنا إلا السكوت له وأن نعوذ بمولانا من النار

یعنی دستی را که خدا تعالی دیه او را پانصد دینار مقرر فرموده از مروت دور است که چون ربع دینار میبرد حاکم آن را میبرد یک شیئی را گاهی پانصد دینار بها خواهند و گاهی ربع دینار قیمت نهند این حکم متناقض از فتوای خرد دور است

عز الأمانة أغلاها وأرخصها ذل الخيانة فافهم حكمة الباري

یعنی چون دست امانتی عزّت امانت منظور دارد بهای آن گران بود و چون مذلت خیانت دراندهد قیمتش نازل پست گردد و هم مروی از اهل مجلس شریف این بیت در جواب انشاد کرد

هناك مظلومة غالت بقيمتها وههنا ظلمت هانت على الباري

حاصل آنکه چون دست را بناحق برند مظلوم بود و حق عز اسمه رعایت مظلوم از دست نمیدهد از این روی گران بها باشد و چون بمال مردم دراز شود ظالم بود و حق جلّ شانه ظالم را پست فرموده بدانچه قیمتش ربع دینار شود و بعضی آن معنی را به نثر ادا کرده و گفته اند نثر

اليد لما كانت أمينة كانت ثمينة فلما خانت هانت

یعنی چون دست را امانت باشد عزیز و گران بها بود و چون خیانت نمود ذلیل و کم قیمت شود و در نظرها رتبه او پست و خوار گردد و نیز او را با شریف مرتضی در مراتب توحید و قدم عالم مکالمات و معارضاتی است که از ذکر آن محض اطناب از آن درگذشتیم و اطلاع را بمطالعت کتاب احتجاج طبرسی وغیره حوالت کردیم بالجمله مدت یک سال و هفت ماه در دار السلام بغداد اقامت نمود و از آنجا بمعرّه که موطن مالوفش بود عزیمت کرد در عرض راه از فضائل شریف جویا شدند این دو بیت انشاد نمود

يا سائلي عنه لما جئت تسأله ألا هو الرجل العاري من العار
لو جئته لرأيت الناس في رجل والدهر في ساعة والأرض في دار

ابو العلاء معرّی

۳۶۷

یعنی ای کسیکه مرا از حالت شریف پرسیده بیان تا شرح دهم وی مردی است که از کسوت ننگ و عار برهنه است هر گاه او را ملاقات کنی عالمی را در یک شخص و دهر را در یک ساعت و اقطار زمین را در یک خانه دریافته و چون در معره رحل اقامت انداخت عزلت و انزوا پیشه کرد اوقات شبانه روز بتالیف و تصنیف میگذرانید و طلاب علوم محض اکتساب معالی شد رحال کرده بحضرتش فوج فوج می آمدند ابو الحسن دلفی مصیصی گوید در شهر معره مرا با نابینایی در کمی صحبت اتفاق افتاد شاعری دیدم ظریف با طبعی سحار در تمام فنون چندان احاطت داشت که اساتید فن او دانشش غنیمت می شمردند و از انواع اختلافش بهره ها میبردند در بازی نرد رندی بود یگانه و در علم شطرنج حریفی فرزانه و همواره از علت کوری سر رشته آغاز نمیبود و پیوسته آن علت را نعمت شمرده بشکرانه زبان باز داشت گفت مرا از نابینایی همان سپاس گذاریست که بینا را از بینائی و در آن شهر لوای اشتهار برافراخت بدانسان که از حیثیت فضایل خویش اطراف عالم و اقطار ارض را مملو نمود و بزرگان ملت و اعیان دولت ارتباطش را خواستار و معاونتش را مشتاق بودند و همواره از علما و وزرا و دار الخلافه او را رسائل و ذرایع در رسیدی و چون همواره در خانه خود منزوی و دیده اش از ابصار ممنوع بود او از این روی خود را رهین المحبسین نام نهاد چه خود پیوسته اسیر منزل و گرفتار عمی بود زمانیکه در معره اقامت داشت از سرعت انتقال و قدرت ضبط وی نوادر حکایاتی آورده اند چنانکه خطیب ابو زکریا تبریزی که از تلامذه اوست گوید روزی در مسجد معره در مجلس افاداتش حاضر بودم و مدت دو سال بود که از یاران دیار خود دیاری ندیده و پیوسته ورود قاصد و نیل مقصود را منتظر بودم ناگاه مردیکه با من همسامان و همسایه بود در رسید زیاده مسرور شدم از مسرت و ابتهاجم بپرسید گفتم مرا با این جوان در بلد و سامان مشارکت است و در منازل و بیوت مجاورت گفت بلی برخیز تا از یار و دیار خود نشانی یابی و از کار و روزگار خویش بوئی باز گوئی گفتم مرا افادات سعادت قرین زیاده از آن حظ دهد که دیدن یکنفر از اهل سامان خود لاجرم تا افاضات بانجام نرسد با وی سخن آغاز نکنم ابو العلا گفت در این مکان بانتظار نشسته برخیزم تا باز گردی و هر مسئله که ناتمام مانده باز گویم نزد آن جوان رفتم سؤالها کردم جوابها شنیدم و باز گشتم از من بپرسید که این سخنان از چه زبان بود گفتم این خود لغت ترکان است گفت اگرچه معانیرا نیافتم ولی الفاظ را ضبط کردم وی کلماتش بالهجتی نیکو ادا کرد از آن قدرت ضبط و سرعت حافظه مرا زیاده حیرت دست داد و نیز آورده اند که وقتی نزد وی شرح دادند که شتر بینه بر زمین نهند و بر آن بار بسنهند وی اعانت از جای برخیزد گفت چنان دانم که دون درازی دارد باید او و قوت آن تا در به حرکت باشد گویند او را سریری بود روزی در حال غیاب او در زیر هر یک از قوائم آن درهمی نهادند چون بر آن سریر نشست بفکرت فرو رفته گفت ندانم سطح زمین بلند شده یا سقف آسمان پست گردیده و هم آورده اند که ابا طاهر بن عبد الله طبری در باب رطب یا عنب این معما را پرداخته نزد ابو العلا فرستاد

وَمَا ذَاتُ دَرٍّ لَا يَحِلُّ لِحَالِبٍ　　تَنَاوُلُهُ وَاللَّحْمُ مِنْهَا مُحَلَّلُ
لِمَنْ شَاءَ فِي الْحَالَيْنِ حَيّاً وَمَيْتاً　　وَمَنْ رَامَ شُرْبَ الدَّرِّ فَهْوَ مُضَلَّلُ

اذا طعمتني السّن واللحم طيب ... واكله عند الجميع معقّل
وخوفنا لها للاكل فيه كرازة ... فما الحيف الراى فيهن ماكل
وما يجتنى معناه الا مبرز ... عليم باسرار العلوم محصّل

حاصل معنی آنکه کدام جسم نامی صاحب روحیست که شیرش دوشیدنش حرام است و در هر حال چه هنگامیکه خود بحلیه حیات آراسته یا آنکه از نیرو زندگانی عاطل باشد آنرا مباح شمارند ولی چون از خوردن سیالی بیحال خوردنی گراید گوشت او نیکو و پاکیزه شود و هر کس تناول کند از هوش و دانش بی نصیب گردد و چون در ابتداء نشو و نما آنرا در کام گذارند دهانرا درهم کشد اینک فاش گویم در بوستان فضل از نهال این معما آنکس تواند میوه مقصود چیند که خود مانند گلستانی با لوان فضایل و از هار کمالات مزین و آراسته باشد

جوابان عن هذا السؤال كلاهما ... صواب وبعض القائلين مضلل
فمن ظنّه كرما فليس بكاذب ... ومن ظنّه نخلا فليس بجاهل
لحومهما الاعناب والرطب الذي ... هو الحل والدّر الرحيق المسلسل
ولكن ثمار النخل وهي غضيضة ... تمرّ وغض الكرم يجنى ويوكل
يكلفني القاضي الجليل مسائلا ... هي النجم قدرا بل اعز واطول
ولو لم اجب عنها لكنت بجهلها ... جديرا ولكن من يودك يقبل

حاصل معنی آنکه این لغز و معما را دو جواب صواب است هر آنکس منظور را بوته انگور پندداشته حدسش صائب و در ظن خود صادق است و هر کس نخل انگاشته او نیز بشاهراه علم نزدیک و از طریق جهل دور است چه گوشت رز و نخل که مباح باشد انگور و رطب است و شیرا نها که حرام و ممنوع است شراب سیال خوشگوار است لیکن ثمر را با این مضامین مناسبت بیشتر است چه غوره را گرازت نباشد و چون در دهان گذارند باعث انقباض شود قاضی جلیل الدین مرا مسائلی در آموخته که در علو منزلت مانند ستارگانند بلکه بر ستارگان هم برتری و تفوق دارند و هر گاه نتوانم از آن معما پرده بر دارم مرا ننگ نباشد ولی دوستی اسیری است که برنا و از جواب هر علم و به و هر چند را خردمند کند مرد مانرا در باب اعتقاد او اقاویل و عقاید یست بعضی آورده اند که الحاد و زندقه داشته برخی نوشته اند اصول مذهبش با شک و ریب آمیخته بود قومی گویند در اوایل حال سوء الطریقت داشته و در اواخر عمر بشرف توبه و انابه فائز گردیده گروهی گویند که در تمام عمر بشرع منیر و دین حنیف آراسته و از فساد عقیدت پیراسته بود و جمیع کلمات و اشعاریکه بر فساد مشرب و انحراف مذهب او دلالت کند از نتایج طبع او نیست دیگران محض حسد بهم بافته و انشاء آنها را باو می نسبت داده اند و هر یک را به اثبات مدعای خود شواهد و دلائلیست کسانیکه ملحدش دانسته اند مانند ذهبی و تفتازانی گویند اشعاریکه بالاتفاق از نتایج افکار او ست بر صدق مدعی ما دلیلی ساطع و برهانی قاطع است چنانکه گوید

اذا ما ذكرنا آدما وفعاله ... وتزويجه بنتيه لابنيه في الخنا

علينا بان الناس من نسل فاجر　　وان جميع الخلق من عنصر الزنا

یعنی هرگاه از آدم ابو البشر یاد کنیم که دو دختر خود را در قید ازدواج پسران خویش بیاورد ما را معلوم و محقق شود که تمام مردم حرامزادگان و از نژاد فاجری باشند و اصل ایشان از زنا بوجود آمده قاضی ابو محمد یمنی آن دو شعر ناصواب را بدین دو بیت نغز جواب آورده

لعمرك اما فيك فالقول صادق　　ويكذب في الباقين من شط او دنى
كذلك اقرار الفتى لازم له　　وفي غيره لغو كذا جاء شرعنا

یعنی سوگند بجان خودت آنچه گوئی در حق خودت عین صواب و درباره دیگران خطا و دروغ است چه در شرع نبوی اقرار مقر در حق خود مقبول و درباره دیگران مردود است و هم ابو العلا گوید

هفت الحنيفة والنصارى ما اهتدت　　ومجوس حارت واليهود مضللة
اثنان اهل الارض ذو عقل بلا　　دين وآخر دين لا عقل له

یعنی پیروان شرع انور و تابعان دین حنیف اقدام ایشان از طریق صواب لغزیده و براه خطا منعطف شده اند و طایفه نصاری صراط مستقیم هدایت از دست داده در وادی ضلالت و غوایت قدم نهاده اند و گروه مجوس در غرقاب فکرت و در ورطه حیرت فرو مانده ساحل نجاتی نشناسند و فرقه یهود از طریق قویم و منهاج مستقیم منحرف و در تیه گمراهی سرگشته و حیران مانده اند هرکس که بر ساحت غبرا خیمه اقامت افراشت با نظر تحقیق از این دو گروه بیرون نباشند شطری آنانند که بحلیه دین متحلی و از زیور عقل عاطل مانده اند و نیمی آن کسانند که بزیور دین آراسته و از حلیه عقل متوحش باشند و ذو الفضائل احسکی از این اشعار او را جواب گفته گوید

الدين آخذه وتاركه　　لم يخف في شك هما وغيهما
رجلان اهل الارض قلت فقل　　يا شيخ سوء انت ايهما

یا شیخ سوء انت ایهما یعنی هرکس بحبل المتین دین معتصم شود و یا عروة الوثقی شریعت از دست نهد طریق نجات و راه هلاک ایشان بر کسی پوشیده نخواهد بود ای شیخ گمراه بد اندیش تو خود با حصر عقلی مردمان را از دو صنف بیرون نمی‌دانی بگو تا بدانم تو خود در کدام سلک خواهی بود و هم این چند شعر از اشعار اوست

وما حجي الى احجار بيت　　كؤوس الخمر تشرب في ذراها
اذا رجع الحكيم الى حجاه　　تهاون بالشرائع وازدراها

یعنی چگونه مناسک حج را اقامت آرم و بجانب سنگهای خانه روی آورم با آنکه در بام آن خانه بزم عشرت فراهم آورند و علی رؤس الاشهاد جامهای شراب نوشند در وقتی که حکیم دانشمند عقل خود را حاکم کند و داوری خواهد دنیان شرایع را سست بیند و همه را از دست بنهد هم او گفته

قلتم لنا صانع قديم　　قلنا صدقتم كذا نقول

ثم زعمتم بلا زمان ولا مکان الا فقولوا
هذا کلام له خبیء معناه لیست لنا عقول

یعنی گویند که ما را صانعی قدیم باشد گوییم که این سخن عین صواب است و ما را نیز در این عقیدت مشارکت است پس پنداشتند که از زمان و مکان منزه و مبراست خوشتر آنکه بگویند این سخن در پرده خفا چنان محجوب است که عقل را بکشف آن حجاب دست رس نباشد مؤید این قول آنکه یاقوت گوید که در مذهب اسلام قدمی استوار نداشت و مشربش با اعتقادات براهمه آلوده بود گوشت حیوانات تناول نمیکرد و بر حسب اصل معتقد بود مدت چهل و چهار سال زندگانی نمود حیوانی ذبح ننمود چنانکه این معنی از اشعار علی بن همام که در مرثیتش گفته و در محل خود ذکر میشود مکشوف گردد و کسی بدو گفت چونست گوشت حیوانات نخوری گفت مرا بر احوال ایشان رقت آید که هیچ چگونه در سباع زیرا که غذای ایشان جز لحوم حیوانات نباشد اگر گویی ایشان را خالقی است و بر حسب اشاره و اجازه خالق بعضی ماکول بعضی شوند همانا تو خود بدانها از خالق و صانع مهربان تر نباشی و اگر طبایع را مؤثر دانی و گویی آن طعمه جویی بر حسب اقتضای طبیعت است پس طبیعی که بر حسب عقیده تو مؤثر مصنوعات است و در صناعت آنها اینهمه حکمت بکار برده البته در این گونه احکام از تو حاذق و داناتر است و نیز مناقض این دعوی آنکه قاضی ابو یوسف عبد السلام قزوینی گفته روزی ابو العلا بمن گفت ای قاضی هرگز احدی را هجو ننمودم گفتم در غیر انبیا چنان است که گویی آنگاه رنگش متغیر شد و گفت در میان مردمان جز تو از کسی نترسم و نیز آورده اند که روزی قاضی بر وی در آمد از سخنان زشت و طعنهای مردم با او در میان آورد ابو العلا برآشفت و گفت مرا چه ربط با مردمان و مردمان با من چکار است من واگذاردم برای ایشان دنیای ایشان را قاضی گفت و نیز آخرت ایشان را ابو العلا گفت ای قاضی و آخرت ایشان را والسلام مکرر همی نمود از شیخ تقی الدین حکایت شده که در حق ابو العلا میگفت در دین حنیف اعتقاد ثابت و جازم و رای قائم و راسخ نداشت صلاح الدین صفدی گوید چون در آراء مختلفه و اقوال متفرقه مردم را در باره او بنظر دقت بنگری همانا رای صواب و قول حق با کسانی است که او را در دین حنیف با شک و ریب دانسته اند چه تناقض در کلام او بسیار است

چنانکه گفته

خلق الناس للبقاء فضلت امة یحسبونهم للنفاد
انما ینقلون من دار اعمال الی دار شقوة او رشاد

یعنی مردم برای هستی جاودانی خلق شده اند گروهی که پندارند مردمان را فانی خواهد بود هر آینه از طریقه عقل مستقیم دور افتاده اند پیوسته از عالمی بعالمی انتقال جویند چنانکه هرگاه از این عالم رخت بر بندند بعالمی دیگر که سرای جاودانی و دار جزاست بار گشایند و با آنکه خود آن دو بیت را سروده این دو شعر را که سراپا با آنها منافقت دارد نیز گفته

ضحکنا وکان الضحک منا سفاهة وحق لسکان البسیطة ان یبکوا

تحطمنا الايام حتى كاننا زجاج ولكن لا يعاد لنا سبك

یعنی خرد میکنند ما را روزگار از روی سفاهت بو د چه ساکنان جاه غیرا باید بر حال خود گریه کنند زیرا که روزگار اجزاء وجود ما را درهم شکند بدانسان که گویا شیشه باشیم که کوفته شده باشد لیکن شیشه بصورت اولی عود کند و ما را صورت اولی حاصل نخواهد گویند وقتی بطرابلس رفت و در آنجا خزانی از کتب موقوفه بود و بخیال مطالعت آنها اشتغال جست و از علوم حقه استفادت واز آنجا بلاذقیه گذر کرد و در آنجا راهبی بود که با قاویل فلاسفه اطلاع کامل داشت نزد او استفادت کرد از آن زمان ویرا در اعتقاد تزلزل و تردد پدید گشت و اشعار شبهت آمیز میسرود چنانکه ذکر کردیم سلفی گفته مرا گمان آن است که در اوائل حال فساد عقیدت داشته بعد از آن توفیقات الهیه شامل حالش گردید بسعادت توبه و انابه فایز شد امارات و علاماتیکه بر صدق دعوی دلالت کند و گمان را بمقام یقین آورد روایاتیست که اصحاب سیر در این باب آورده اند چنانچه خطیب حامد از قاضی ابو الفتح حکایت کند زمانی که ابو العلاء باقتضای حب وطن در معره اقامت داشت من از پی تحصیل علوم و تکمیل شئون التزام خدمتش را اختیار کردم و پیوسته و محض نیل مقصود با وی مخالطت داشتم وقتی در که خدمتش را عزیمت کردم و در سرای او درآمدم در حالتی که او مرا نمیدید و من میشنیدم که این اشعار را با تضرع و ابتهال بر زبان میگذرانید

کم غودرت غادة كعاب وعمرت امها العجوز

احرزها الوالدان خوفا والقبر حرز لها حريز

يجوز ان تبطئ المنايا والخلد في الدهر لا يجوز

پس چه بسیار دختر دوشیزه نارپستان سیمین بدنیکه عجوزه دنیا او را بخاک سپرده و مادرش چندان زندگانی نمود که پیر و فرتوت شد پدر و مادرش از بیم ستمکاره ایام همواره او را در حرز حراست خود نگهبان بودند و اینک تنگنای لحد او حصن حصین شده است قلم تقدیر بر لوح قضا چنین نگاشته است که هر نفس شربت مرگ چشد اگر چند روزی در این سرای فانی دیرتر زیست کند عاقبت از مرگ گریزی ندارد و هیچکس در این عالم جاودان نماند قاضی گوید بعد از آن از سوز دل چنان آهی برکشید که مرا بر حال وی رقت آمد و این آیه را تلاوت کرد

إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ ذَٰلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَذَٰلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلَّا لِأَجَلٍ مَعْدُودٍ يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

بدرستی که در این که یاد کردیم از نزول عذاب بر امتان گذشته هر آینه عبرتی است مرکسی را که بترسد از عذاب آخرت یعنی که تأمل کند در آن تا عالم شود با آنکه آنچه با امتان گذشته رسیده نمونه آن چیزی است که حق تعالی برای مجرمان مهیا ساخته در آخرت از آن منزجر شوند و در عمل صالح کوشند روز قیامت روزی است که جمع کرده شده از برای آن مردمان یعنی همه خلایق را در وی جمع کنند و آن روزی است که حاضر کردانیده شده

دروی اهل آسمان و زمین ، و باز پس نمیداریم آنروز را مگر برای گذشتن مدتی شمرده شده و مقرر و معین یعنی تا آن مدت که حکمت مقتضی آن است منتهی نشود قیامت قائم نگردد ، روزیکه بیاید آنروز سخن نگوید هیچکس که او را نفع رساند از جواب یا شفاعت مگر بدستوری خدای و این در موقفی خاص باشد که در او اجازت سخن کردن نباشد پس گروهی از اهل موقف بدبخت باشند که بمقتضای وعید در دوزخ جای او بود و ایشان اهل کفر و طغیان باشند و بعضی نیک بخت که بموجب وعده بهشت مأوای او بود و آنها مؤمنان باشند و اهل فضل و صلاح آنگاه گریه و ناله آغاز کرد و صیحه برکشید و خود بر زمین افکند از هوش برفت بعد از چند لحظه سر از خاک برداشت و غبار از صورت بزدود و گفت سُبْحَانَ مَنْ تَكَلَّمَ بِهٰذَا فِي الْقِدَمِ سُبْحَانَ مَنْ هٰذَا كَلَامُهُ و من مدتی در حالت او سیر مینمودم آنگاه بروی سلام کردم بعد از رد سلام گفت چه وقت باین خانه درآمدهٔ گفتم اینک بخدمت رسیدم ای سید و مولای من از جبینت آثار غیظ و خشم ظاهر است گفت آیاتی چند از سخنان پروردگار تلاوت نمودم بر من زیاده اثر کرد از آن روی حالم دگرگون شد قاضی گوید پس از مشاهدهٔ آن حالت بر من روشن گشت که عقیدتی درست و طریقتی پسندیده دارد و چنان در اعتقاد و دین خود ثابت و جازم است که اصلاً شک و ریب در او راه نیافته شیخ کمال الدین درباره او غلوی تمام داشته و گفته جَوْهَرَةٌ جَاءَتْ اِلَى الْوُجُودِ وَذَهَبَتْ یعنی همانا دریتیمی بود که از صدف وجود برآمد و در بحر عدم پنهان شد ابن العدیم را کتابی است رفع التجری علی المعری نام نهاده در آنجا آورده است که ابو العلا را اعتقادی صحیح و درست بود و از شوائب شک و ریب منزه و مبرا بوده و هر شعر که بر فساد طریقتش آورده اند محض تهمت و تهمت محض است ارباب حسد از راه عناد و لجاج از خود اشعاری بافته بوی نسبت داده اند چنانچه این شعر که بالاتفاق از نتایج طبع اوست بر این معنی شاهد صادق و برهان قاطع است گوید

حَاوَلَ اِهْوَانِي قَوْمٌ فَمَا　　وَاجَهْتُهُمْ اِلَّا بِاِهْوَانِي
وَقَوَّلُونِي بِمَقَالَاتِهِمْ　　فَغَيَّرُوا نِيَّةَ اِخْوَانِي
لَوِ اسْتَطَاعُوا لَوَشَوْا بِي اِلَى　　الْمِرِّيخِ فِي الشُّهُبِ وَكَيْوَانِ

حاصل معنی آنکه گروهی در پی ایذاء و اهانت من افتاده پس با ایشان برابر شدم جز آنکه بخواری من کمر بستند از عقاید باطله و مقالات فاسده خود بر من تهمت نهادند و صفای یاران موافق مرا بکدورت نفاق آلوده کردند بالجمله در هر جا دست رس داشتند در اهانت و آزار من پا نهادند و اگر ایشان را به آسمان راهی بود هر آینه بمریخ و کیوان از من سعایت میکردند و اشعاری که بر حسن طویت او اشعار دارد بسیار است چنانچه خود گوید

لَا اَطْلُبُ الْاَرْزَاقَ وَالْمَوْلَى يُفِيضُ عَلَيَّ رِزْقِي　　اِنْ اُعْطَ بَعْضَ الْقُوتِ اَعْلَمُ اَنَّ ذٰلِكَ فَوْقَ حَقِّي

یعنی مرا چه افتاده که در پی تحصیل رزق باشم با آنکه خواجه روزی عبد را میرساند و من بیقین میدانم که خدای مهربان هرچه عطا کند زیاده از استحقاق من بوده و هم در کتب معتبره کلماتی بنظر رسیده که بر صفای مشرب او دلالت کند چنانچه مجلسی علیه الرحمه در کتاب بحار الانوار از ابو یوسف قزوینی حکایت کند که روزی با ابوالعلاء بمیان آوردم که شعرای قزوین را در ماتم خامس آل عبا علیه السلام مراثی شورانگیزی است آیا تو هم در مرثیت آنحضرت شعری سروده باشی گفتم بلی این چند شعر که در نظر داشتم خواندم

رأسُ ابنِ بنتِ محمّدٍ ووصيّه — للمسلمين على قناةٍ يُرفعُ
والمسلمون بمنظرٍ وبمسمعٍ — لا جازعٌ منهم ولا متوجّعُ
أيقظتَ أجفاناً وكنتَ لها كرى — وأنمتَ عيناً لم تكن بك تهجعُ
كحّلتَ بمنظرك العيونَ عمايةً — وأصمَّ نعيُك كلَّ أذنٍ تسمعُ
ما روضةٌ إلّا تمنّت أنّها — لك مضجعٌ ولخطّ قبرك موضعُ

حاصل معنی آنکه سر مقدس حجّت کشته بتول عذراء و فرزند سید الاوصیاء را بر نیزه بلند کردند و کسانیکه بر خود نام مسلمانی نهاده اند آن سر مقدس را می بینند و ناله عترتش میشنوند و هیچکس را در ماتم ایشان جزع و فزعی نیست دیدگانی که در پناه حمایت تو همواره در خواب ناز بودند با خواب الفت نمیگیرند و چشمهائیکه از سطوت و حشمت تو با خواب آشنا نبودند اینک بخواب استراحت رفته اند هر چشم که بر آن سر مقدس افتاد کوری را کحل البصر کرد و هر گوش که آن افسانه را شنید ناشنوا گردید چون ابوالعلاء آن اشعار را استماع نمود گفت مرا نیز در ماتم آن حضرت اشعاری است این شعر را برروی بخواند

مسحَ الرسولُ جبينَه فله بريقٌ في الخدود — أبواه من عليا قريشٍ جدّه خيرُ الجدود

یعنی انهمه تابندگی و درخشندگی که در جبین مبارکش مشاهدت کنی از آن است که دست مبارک نبوی بر آن جبین مبارک مکرر سوده شده پدر و مادرش در قبیله قریش قدم بجائی نهاده اند که بالاتر از آن متصور نشود و جد امجدش از هر جدی برتر و بالاتر است گویند ابوالعلاء با حصول امانی و آمال سمّ قناعت پیشه کرد و طریق زهد پیش گرفت و دامن همت از آن والاتر دید که از حطام دنیوی غباری بر آن نشیند و علو طبع را از آن بالاتر دانسته که باین زخارف پست ناچیز علاقه گیرد از انواع مأکولات بعدس اکتفا نمودی و از ملبوسات و فروش به پشمینه و نمد اقتصار جستی و از حلویات و فواکه با نجیر قناعت داشتی گویند وقتی مستنصر علوی صاحب مصر آنچه از ذخایر و نفایس و اموال مخصوصه خود در بیت المال داشت باو بذل کرد اصلا قبول ننمود با لجمله زمانیکه در معرّه بود مریض شد و چون سه روز از ابتدای مرض بگذشت شدت تب و حدت مرض تزاید گرفت و پیوسته گروهی از خویشاوندان و بنی اعمام و یاران بر بالینش حاضر بودند در روز سیم با یشان گفت اینک

داد و قلم حاضر سازید مطالبی چند میگویم رقم کنید ایجاباً للمسئوله حاضر کردند پس لب بسخن گشود و بعضی خرافات و خرافات بر زبان راند ابو محمد عبد الله تنوخی گفت این ترّهات باختلاط عقل و اختلال حواس دلالت کند چنان دانم که این دم و این ساعت اجل موعود در رسد مرغ روحش دم فرو بندد و بال بگشاید آنگاه برای خواست کسان و یاردانش را تعزیت گفت و تسلیت داده از مجلس برفت فردا که روز چهارم مرض و دوم یا سوم یا سیزدهم ربیع الاوّل سال چهارصد و چهل و نه هجری بود در عهد خلافت القائم بامر الله عباسی وفات یافت و در فضائی که با منازل خویشان و نداشش قرب جوار داشت بخاک رفت و حسب الوصیه این بیت بر قبرش ثبت نمودند

هذا جناه ابی علیّ   وما جنیت علی احد

یعنی وجود من خود جنایتی بود از پدرم بر من و مرا جنایت بر کسی نباشد و این کلام مبنی بر اعتقاد حکماست چه ایشانرا عقیدت آن است که ایجاد ولد و اخراج او باین عالم جنایتی است بر او زیرا که او را در معرض آفات و حوادث در آورده و نیز دلالت کند که او را اولاد و اعقاب نبوده سلفی گوید از ابو المکارم که مردی ثقه بود شنیدم میگفت صد و هشتاد شاعر بر مزار ابو العلاء گرد آمدند در یکهفته دویست ختم قرآن برای او بهدیه فرستادند ابو زکریا گوید هشتاد و چهار شاعر او را مرثیه گفته اند از جمله ایشان علی بن همام است که او را بقصیده مرثیه گفته این چند شعر را از آن ایراد کردیم

ان کنت لم ترق الدماء زهادة   فلقد اراقت الیوم من عینی دما
سیّرت ذکرک فی البلاد کأنّه   مسک یضمّخ منه سمعاً او فما
وادی الحجیج اذا اراد دلیله   ذکراک اخرج فدیة من احرما

یعنی هرچند در حیات خود محض زهد و تقوی باعث ریختن خونی نشدی ولی در ممات خویش مایه خونریزی گشتی و در عوض اشک از چشمهای من خونها جاری نمودی جمیع اقطار زمین را از نشر محامد و ذکر محاسن خود معطّر ساختی گویا ذکر تو توده‌ای مشک بوده است هر کس گوید دهانش خوشبو گردد و هر کس شنود گوشش عطرآمیز شود ازاینروی هرگاه حاجیان و محرمان خواهند از تو نامی برند نخست فدیه حاضر کنند سپس ذکر تو بر زبان رانند چه استعمال عطریات بر محرمان حرام است و چون تقصیر کنند فدیه واجب شود قفطی گوید در سال ششصد و پنج هجری نزد قبر او شدم دری داشت داخل شدم دیدم قبر را خاک و خاشاک فرو گرفته و مندرس شده ابو العلاء را مصنّفات بسیار است گویند کتب مصنّفه او را فهرستی است که خود املاء کرده و در آن صورت فهرست نوشته است مرا صدیقی بود که ابو الحسن نام داشت مجا آنکه از من ثمنی ستاند عمری بنوشتن مؤلفات من بگذرانید خدایش جزای خیر ده

اسامی کتب او از این قرار است

کتاب المعروف بالفصول کتاب فی القوافی کتاب الایک والغصون فی المواعظ کتاب تفسیر الهمزه والردیف
کتاب سیف الخطبه کتاب نثر شواهد الجمهره کتاب دعای حرز الخیل کتاب تفسیر رسالة الغفران
تعالیق فی فنون شتی کتاب تفسیر ابیات سیبویه کتاب مجد الامصار کتاب تاج الحره فی مواعظ النساء
کتاب یعرف بلزوم مالا یلزم کتاب ذکری حبیب فی غریب شعر ابی تمام کتاب عبث الولید فیما یتعلق بشعر البحتری
کتاب یعرف بالرباش المصطفی کتاب یعرف بالظل الظاهری کتاب مختصر الفتح کتاب خطب الخیل یتکلم فیه علی السنتها
کتاب خطبة الفصیح کتاب راحة اللزوم تفسیر کتاب لزوم مالا یلزم کتاب شرح فیه ما جاء فی الذین قتلوا فی الحرب
کتاب حماسة الراح فی ذم الخمر خاصه کتاب مواعظ الست کتاب نقد الواعظ سقط الزند ضوء السقط
تفسیر سقط الزند کتاب الصاهل والشاحج یتکلم فیه علی لسان الفرس والبغل کتاب لسان الصاهل والشاحج
تفسیر کتاب سابق کتاب القایف علی معنی کلیله ودمنه کتاب منار القایف تفسیر کتاب السابق رسالة
علی لسان ملک الموت کتاب علی بعض فضائل علی علیه السلام کتاب شرح سیبویه کتاب الجمل یتصل بکتاب
الزجاجی کتاب فی النحو یتصل بایضاح ابی علی الفارسی کتاب دیوان الرسائل رسائل الملکیه رسالة السندیه
رسالة الغفران رسالة الفرض کتاب خادم الرسائل فیما تضمنه اخذه الرسائل کتاب فی المنظوم
یعرف بکتاب استغفر واستغفری کتاب اللامع العزیزی فی تفسیر شعر المتنبی که از برای عزالدوله نوشته
کتاب معجزه احمد فی شرح دیوان المتنبی

ابن ابی لیلی محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی الانصاری الکوفی

از مردم کوفه و از اجله فقها و وجوه قضاة عراق است پدرش عبد الرحمن در عداد تابعین صحابه معدود بود از امیر المؤمنین علی بن ابیطالب و عثمان بن عفان و ابی ایوب انصاری اخذ احادیث و روایات نموده و جدش ابو لیلی در سلک اصحاب پیغمبر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید که ابو لیلی در وقعه جمل رایت با سعادت علی بن ابیطالب را حامل بوده در آنجنگ بفیض شهادت فائز گشت مع الجمله ابن ابی لیلی در سال هفتاد و چهار هجری در کوفه متولد گشت احکام شرعیه و سنن نبویه را از شعبی بیاموخت و در عداد اعلام عصر خویش معدود آمد سفیان ثوری نزد وی تلمذ نموده و اخذ و اثار از وکرد ثوری گفت علمائنا ابن ابی لیلی و ابن شبرمه یا فقهنی از احمد بن یونس روایت کنند که گفت ابن ابی لیلی افقه مردم روزگار بود ابن ابی لیلی خود گوید وقتی بر عطاء بن ابی رباح که از فحول علماء سنت و جماعت است در آمدم وی از مسائل شرعیه بعضی از من سؤال کردن گرفت بعضی از حاضران از آن معنی زیاده شگفت آمد عطا چون از حالت ایشان اطلاع یافت روی بدیشان داشته گفت عجب مدارید که وی از حیث علم از من برتر است بهر حال وی در سال یکصد و یازده که چهل سال از عمرش گذشته بود بروز کار خلافت بنی امیه در کوفه بر مصطبه حکومت و مسند قضاوت مستقر گشت

بکار

پس در تمام ایام برای احیای علم و فضل حضرت امام در تمام مسجد کوفه برای خود مقرر کرده بود و بین مسلمانان از قطع و فصل نمودی و تعدد عمر خویش چه آن معرفت شریف بذل داشتی و حتی غبار وحشت و کدورت در میان وی و ابوحنیفه بپا خواست و بر خاطر هر یک از وجود اندیگر زنگ ملالت پدید آمد از آنروی هر دو با هم طریق خلاف می پیمودند چنانکه چنانکه قاضی ابن خلکان حکایت آورده که روزی ابن ابی لیلی از محکمه قضا برخواسته راه خانه خویش گرفت در بین راه شنید که زنی مردی را مخاطب داشته گفت یا ابن الزانیین یعنی ای پسر دو زناکار قاضی بمحض شنیدن آن کلام در غضب شده بجانب محکمه عود نمود و باحضار آن زن فرمان داد چون آن زن حاضر نمودند حکم کرد تا همچنان ایستاده دو حد قذف بر وی زدند ابوحنیفه را چون از آن واقعه خبر افتاد گفت

اخطاء القاضي في هذه الواقعة في ستة اشياء في رجوعه الى مجلسه بعد قيامه منه ولا ينبغي له ان يرجع بعد ان قام منه في الحال وفي ضربه الحد في المسجد وقد نهى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم عن اقامة الحدود في المساجد وفي ضرب المرأة قائمة وانما تضرب النساء قاعدات كاسيات وفي ضربه اياها حدين وانما يجب على القاذف اذا قذف جماعة بكلمة واحدة حد واحد ولو وجب ايضا حدان لا يوالي بينهما بل يضرب اولا ثم يترك حتى يبرأ الم الضرب الاول وفي اقامة الحد عليها بغير طالب

حاصل ترجمه آنکه در این یک واقعه قاضی را شش خطا حاصل آمده نخست در عود او بسوی محکمه خویش بعد از آنکه از آنجا برخواسته بود دویم در اقامه حد در مسجد چه حضرت رسول نهی فرموده از اقامه حدود در مساجد سیوم در اقامه حد زن بر حال قیام با آنکه زنان را باید نشانند و گلیمی بر ایشان پوشند پس حدود الهی جاری نمایند چهارم اجرای دو حد برای قذفی زیرا که اگر کسی جمعی را بیک کلمه قذف نماید جز یک حد بر او وارد نگردد پنجم آنکه اگرچه بالفرض مستحق دو حد باشد جایز نیست که یکبار آن دو حد را جاری سازند بلکه باید اول یک حد بر او واقع ساخته او را رها نمایند چندانکه الم ضرب اول بشود پس از آن حد دیگر جاری نمایند ششم در آنکه بدون طلب قاضی اقامه حد کرده چون تمامت این کلمات بسمع ابن ابی لیلی رسید بسیار در غضب شد و نزد والی کوفه شتافت گفت جوانی در این شهر معروف بابی حنیفه در اجرای احکام با من طریق معارضت میپیماید و بخلاف حکم من فتوی میدهد و بر من تشنیع می آرد و مرا بخطا نسبت میکند از امیر خواهشمندم که وی را در معرض زجر و منع در آورد تا از اینگونه حرکات قبیحه و اقوال سخیفه دست بدارد پس والی کس بجانب ابوحنیفه فرستاد و او را از ذکر فتاوی و بیان احکام منع نمود آورده اند که ابوحنیفه بعد از آن از فتاوی لب بربست بدانسان که وقتی وی با زن و پسر و دخترش نشسته بودند دخترش با وی گفت من امروز روزه بوده ام و از میان دندانهایم خونی بیرون آمده پس من بسی آب دهن بیرون ریختم تا آنکه دیگر اثر خونی بر آن ظاهر نبود و آب دهنم بحالت اول عود نمود حال اگر آب دهن فرو برم

ابن ابی لیلی قاضی

۳۷۸

ایا خلاف نموده باشم یا غیر ابوحنیفه گفت ای دختر که من امیر را از بیان فتاوی منع نموده تو این مسئله از برادرت حماد سؤال نمای علمای سنت و جماعت این حکایت را از جمله مناقب ابوحنیفه معدود داشته اند الغرض طبرسی در کتاب احتجاج از بشیر بن ابی الخصیب روایت نموده که گفت وقتی باتفاق ابن ابی لیلی وارد مدینه طیبه شده و بانکه بمسجد رسول الله صلی الله علیه و آله درآمدیم و در گوشه نشستیم ناگاه خورشید جمال حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در مسجد طالع گشت ما برای تعظیم آنحضرت بپا خواستیم نخست روی مبارک با من داشت و از حال من و عیالم پرسید پس فرمود این مرد کیست گفتم ابن ابی لیلی قاضی مسلمین پس آنحضرت روی با وی داشته فرمود آیا تو مال یکی را بگیری و بدیگری دهی و زنان را از شوهران جدا سازی و از کسی اندیشه نداری ابن ابی لیلی گفت آری حضرت فرمود بچه چیز در میان مردم حکم نمائی گفت بآنچه از پیغمبر رسیده است و از ابی بکر و عمر روایت شده گفت آیا شنیدی که رسول الله فرمود اقضاکم علیّ بعدی یعنی بعد از من بعلم قضا و دانش داوری علی از هر کس داناتر است گفت بلی فرمود پس چگونه حکم نمائی در میان مردم بغیر حکم علی و حال آنکه حدیث رسول شنیده باشی ابو الخصیب گوید از شدت انفعال و فرط خجلت روی ابن ابی لیلی زرد شد گفت رفیق و ردیفی دیگر برای خود پیدا نمای که من پس ازین بهیچوجه با تو صحبت نکنم ورام بن ابی فراس حلی بسند خود نقل کرده که بحضرت صادق خبر دادند که عمار دهنی در نزد ابن ابی لیلی قاضی کوفه ادای شهادت کرد قاضی شهادت وی قبول ننمود و گفت قُمْ یا عمّار فقد عرفناک لا نقبل شهادتک لانّک رافضیّ یعنی برخیز ای عمار که شهادت تو در نزد ما مقبول نیفتد چه تو رافضی باشی و ما خود ترا میشناسیم عمار با خاطری افسرده و حالی اندوهناک از جای خویش برخواست بر حالتی که از شدت غضب رگهای گردنش پر شده بود ابن ابی لیلی گفت یا شیخ تو مردی باشی از اهل علم و حدیث هرگاه از شنیدن لفظ رافضی ننگ داری پس از طریقه و مذهب انجماعت باز گرد و از ایشان بیزاری جوی و در سلک برادران دینی ما منظوم و مکرم باش عمار گفت یا هذا بخدا سوگند که گریه من نه از آن است که تو گمان کرده بلکه برای تو و برای خود میگریم اما برای خود از آنکه تو مرا بمرتبه شریفه نسبت نمودی که من قابلیت انتساب آنمرتبه بخویشتن گمان ندارم چه رافضیه جماعتی باشند که از مکروهات و منهیات کناره کنند و اوامر خداوندی بجای آورند چنانکه صادق آل محمد مرا خبر داد اول مردمیکه بدین نام موسوم گشتند سحره بودند که چون آیت و برهان موسی از عصا مشاهدت کردند از پیروی فرعون کناره نموده امر او باز گذاشتند و بنبوت موسی اذعان نمودند و تابع وی شدند و آنچه را موسی آورده بود تسلیم و تصدیق کردند فرعون ایشان را از آن روی رافضه خواند که فرمان وی ترک نمودند و پیرویش از دست بگذاشتند و من همی بیم آن کنم که از فرمان فرعون عصر سر نزده باشم و لایق مقام رفض نیایم خدای سبحانه بر ضمیرم واقف و بر عقیدتم عالم است مرا با لفظ این درجه کبری سرور و عتاب فرموده گوید یا عمّار أکنت رافضیاً للأباطیل عاملاً للطاعات کما قال لک و مرا جوابی نباشد و اما گریه من بر تو برای دروغی است که بمن نسبت نمودی و بمقامی لایق آن نیستم اسناد کردی و من از فرط شفقتی که بنسبت تو داشتم از بیم مؤاخذت این بهتان عظیم بر تو گریان شدم

از ابوعمرو کشی روایت کند که گفت وقتی بفیض حضور حضرت صادق علیه السلام ادراک نمودم فرمود یا ابا کهمش آیا محمد بن مسلم ثقفی قصیر در محضر ابن ابی لیلی ادای شهادت نمود و او شهادت محمد را از میزان قبول دور نموده گفتم بلی یا ابن رسول الله پس فرمود ای ابا کهمش چون بجانب کوفه بازگردی نزد ابن ابی لیلی درآی و با او بگوی که سه مسئله از تو سؤال نمایم جواب هر یک باز گوی مشروط آنکه بقیاس سخن نرانی و باقوال اصحاب خویش تمسک نجوئی نخست گفت اول آنکه اگر مردی در دور اول از نماز خود سه رکعت نماید تکلیفش چیست دیگر آنکه اگر جامه یا بدن کسی بنجاست بیالاید چگونه آنرا پاک کند و هرگاه کسی در حین رمی جمره بجهد و از آن هفت سنگ از وی ساقط گشت چه کند چون وی از جواب گفتن عاجز آید آنگاه بگوی که جعفر بن محمد گفت که با تو بگویم آیا چه باعث شد و ترا بر آن چه داشت که رد کنی شهادت کسی را که احکام الهیه را از تو شناساتر و سنن نبویه را از تو داناتر است ابوکهمش گوید چون رخصت انصراف یافتم و در کوفه بار گشودم قبل از آنکه بخانه خویش درآیم راه خانه ابن ابی لیلی گرفتم و نزد وی درآمدم گفتم اینک سه مسئله از تو سؤال نمایم و با تو شرط کنم که در هیچیک از آنها بقیاس سخن نکنی و هم جواب آنها بیکی از اصحاب خود مستند نداری گفت قبول دارم مسائل خویش بیان کن نخست مسئله اولی از وی سؤال کردم لختی سر بزیر افکند پس سر برآورد گفت در این مسئله چیزی بخاطر ندارم پس از دو مسئله دیگر سؤال نمودم از جواب عاجز ماند بعد از آن پیغام آنحضرت بگذاردم گفت یا ابا کهمش آیا کیست آنکس که من شهادت او رد نموده ام گفتم محمد بن مسلم ثقفی قصیر گفت ترا بخدا سوگند که آیا جعفر بن محمد با تو چنین گفته گفتم آری بخدا آنحضرت بمن فرمود که با تو چنین بگویم پس کس بجانب محمد بن مسلم فرستاده او را نزد خویش بخواند و آن شهادت از وی اصغا نموده بپذیرفت پس ایشان را با یکدیگر باب مراوده مفتوح گشت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی بطریق خود از ابن ابی لیلی روایت کرده که مردیکه با وی طریق خصومت میپیمود وقتی بر وی درآمد و گفت شخصی این جاریه را بمن بفروخت چون عورت وی مکشوف نمودم و بر اطراف فرج وی نگریستم در حوالی زهار او موئی نیافتم و گمانم آن است که هرگز موئی از آن موضع نرسته باشد ابن ابی لیلی گفت مردم حیلهها کنند تا آن موضع از موی پاک سازند زیاده تعجب دارم از اینکه آن مطبوع ترا مکروه آمد گفت ایها القاضی اگر آن عیب است با من بگوی ابن ابی لیلی از جای خویش پا خواست و گفت تو در اینجا باش تا من برگردم و جواب مسئلت تو باز گویم چه اینک آثار دردی از شکم خود احساس میکنم پس داخل خانه خود شد و از در دیگر بیرون رفته راه خانه محمد بن مسلم پیش گرفت و نزد وی درآمده گفت در مسئله کنیزیکه بر زهارش موئی نرسته باشد هیچ روایتی از مولای خود جعفر بن محمد داری محمد بن مسلم گفت من در این مسئله مخصوص نصی و حکمی ندانم ولیکن جعفر بن محمد صادق از آباء کرام خویش و ایشان از پیغمبر روایت نموده اند آنحضرت فرموده آنچه از اصل خلقت زیاده و ناقص باشد آن عیب است ابن ابی لیلی گفت همینقدر مرا کفایت کرد پس بمنزل خود عود نموده حکم آن مسئله را بآن مرد بیان نمود شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت کند

وقتی ابن ابی لیلی از حضرت صادق علیه السلام پرسید اَیُّ شَیْءٍ اَحْلی مِمّا خَلَقَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ یعنی آیا کدام یک از خلق خدا از همه شیرین تر است حضرت اَلْوَلَدُ الشّابُّ یعنی پسری که بسن جوانی رسیده باشد پس ابن ابی لیلی گفت اَیُّ شَیْءٍ اَمَرُّ مِمّا خَلَقَ اللهُ یعنی کدام یک از خلق خدا از تمامت آنها تلخ تر است حضرت فرمود فَقْدُهُ یعنی فقدان همان پسر پس ابن ابی لیلی گفت شهادت میدهم که شما حجتهای خدائید بر خلق او نوادر اخبار و طرائف آثار وی بسیار بوده و از آنجمله ابن ابی لیلی گوید در یکی از اسفار با مردی شامی همسفر بودم در یکی از منازل دیدم آن تمامی انار از کسی بگرفت پس از لحظه انار بدرویشی بخشید گفتم ایرد آیا این چه انصاف است که بعنف از یکی مال بستانی و بدیگری با کمال میل بخشی گفت گر این آیت از قرآن قرائت نموده که مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثالِها وَمَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجْزى اِلّا مِثْلَها یعنی اگر کسی یک حسنه بیاورد ده برابر جزا یابد و اگر آیان گناهی کند جز بمثل آن جزا داده نشود اینک بصریح این کریمه گناهی نموده ام مرا در مقابل گناهی ده حسنه باشد یک حسنه بصاحب انار داده نه جزء دیگر برای خویش ذخیره نمایم محدث نیشابوری در ذیل ترجمت وی گوید آنچه از مجاری اخبار و تتبع کتب بوضوح انجامیده آن است که وی از سلسله سنت و جماعت و از اهل رای و قیاس شمار رود و ولی سینه اش از محبت اهل البیت خالی نبوده از ابن ابی عمیر نقل است که میگفت ابن ابی لیلی بحلیه صدق و امانت آراسته بود ولی شدت کم حافظه بود الغرض بعد از آنکه سی و سه سال بر مسند قضا برقرار بود و دولت عباسیه درک نمود دست حوادث طومار قضای وی درپیچیده در سال یکصد و چهل و هشت هجری سفر آخرت در پیش گرفت گویند دیرالکتابت معروف بفردوس مانند مسند احمد بن حنبل که علمای حدیث از آن کتاب روایت میکنند

ابو منصور حسن بن نوح القمری

از اطبه و اعاظم بخارا بوده در اوایل مائه چهارم هجریه که روزگار سلطنت سامانیان بود در همان بلد ولادت یافت وهم در آنجا نشو و نما جست و چون بمقام رشد و تمیز قدم نهاد بشوق ذاتی از پی تحصیل افتاد در نزد اطبا و فضلای آن شهر علوم ادبیه را بیاموخت و صنایع طبیه را تکمیل نمود بالجمله وی از افاضل و متمیزین اطبا و از اعاظم و متبحرین فضلا است در فنون طب علماً و عملاً کامل و هم در کلیه اعمال آن عامل بود و فضلائی که شرح حالات اطبا را ضبط نموده اند در شرح احوال این طبیب هم چنین مرقوم داشته اند كانَ سَيِّدَ وَقْتِهِ وَاَوْحَدَ زَمانِهِ مَشْهُورًا بِالْجَوْدَةِ فِي صِناعَةِ الطِّبِّ مَحْمُودَةَ الطَّرِيقَةِ فِي اَعْمالِها فاضِلًا فِي اُصُولِها وَفُرُوعِها حَسَنَ الْمُعالَجَةِ جَيِّدَ الْمُداواةِ وَمُمَيَّزًا عِنْدَ مُلُوكِ السّامانِيَّةِ وَفِي زَمانِهِ كَثِيرَ الْاِحْتِرامِ حاصل آنکه وی بزرگ زمان و یگانه دوران خود بود در صناعت طبیه بجودت ذهن مشهور و در فنون عملیه بحسن اعمال مذکور بر اصول و فروع طب دانا بوده و بر عموم معالجات قادر و توانا شد در نزد ملوک سامانیه از اقران خویش ممتاز و زیاده محترم گشت

ابو منصور بخاری

۳۸۱

نقل است که آن طبیب دانا در نزد امیر منصور سامانی رتبه محرمیت و شأن مصاحبت یافت از فرط صداقت و حذاقت
و کمال امانت و دیانت بطابات اهالی حرم اختصاص حسب تقسیمی معتمد و موثق بود که هر وقت یکی از کنیزان حرم را
مرضی طاری گشتی خود ببرای سلطانی در آمده بمداوات و معالجات ایشان پرداختی آورده اند که روزی
آن طبیب حاذق با ملک در حرم سرای بود سلطان بفرمود که خوان بگسترند و مائده حاضر کنند کنیزکی برسم معهود
خوان از سر خادم برگرفت و بر زمین نهاد چون خواست که راست کند نتوانست و همچنان خمیده بماند
سلطان بحکم اکید و فرمان بلیغ بفرمود حالی بایدت بمعالجت اقدام کنی ابو منصور در اندیشه فرو شد
از استعمال اغذیه و ادویه از تأثیر فوری نومید گشت چاره کار خویش و درمان آن درد در آن دید که تدابیر
نفسانیه بکار برد دست فرا برده مقنعه از سرش کشید سپس چادرک بگفت تا شلوار از پایش بیرون کشند
کنیزک چون آن حالت دید معاودت را مبادرت جست در حال کمر راست کرد تا آنکس را از خود براند
پس بحالت اولیه عود کرده بر صحت اصلیه بماند ملک را از آن معالجه بر سر الساعه زیاده شگفت آمد اسباب
مرض و باعث تأثیر فوری بپرسید گفت چنان یافتم که در حال انحنا ریاح غلیظه در تحت فقرات ظهر کنیزک
محبس مانده است و بایستی بمحلل قوی تحلیل رود ناچار بغیرت حرارت غریزیه آتش را بحرکت آوردم ملک را خوش آمد
تحسین و آفرین لب گشوده بعطیات و صلات گران بهایش بنواخت و بر اعزاز و اکرامش بیفزود
از شمس الدین عبد الحمید بن عیسی که او را خسروشاهی گویند نقل شده که شیخ الرئیس ابو علی سینا در مبادی
تحصیل و اوان جوانی که زمان شیخوخت ابو منصور بود صناعت طب را از علم و عمل در نزد وی تکمیل کرد چه هنگامی
که آن طبیب حاذق و عالم در مدرس تدریس نشستی باستفاضه جزء علمی از وی استفادت کردی و در وقتی که آن
اریب عامل در بالین بیماران بمعالجت برخاستی باخذ جزء عملی استفاضت نمودی روزگاری بر این وتیره
در زمره تلامیذ وی میزیست چنانکه در شرح اساتید شیخ الرئیس یاد شد بالجمله آن طبیب دانشمند با محمد بن زکریای
رازی معاصر و همعهد بوده و هر یک از دیگری مطالب طبیه نقل کرده اند و ابو منصور را کتابیست که غنی و منی نام داده
و در آن کتاب امراض و معالجات را مشروحاً ذکر کرده است و اقوال فضلاء اطبا و متمیزین آن طبقه را نقل کرده
و بسیاری از اقوال رازی که در مصنفاتش متفرق بوده جمع آورده است و چنانچه وی را از رازی در آن کتاب کلماتی است
رازی را نیز از علل العلل در حاوی کبیر کلماتست خلاصه غنی و منی در جلالت قدر بپایه ایست که شیخ الرئیس
در مؤلفات خویش نام آنرا مصرحاً یاد کرده است الغرض وی تا اواخر عشر هشتم از مائه چهارم در نشأه
حیات بوده سپس مرض ممتنع العلاج مرگ بر وی مستولی گشت دار باقی را ببرای فانی برگزید و هم در آن بلد
مدفون گردید و مصنفات وی بعضی ذکر شد و باقی از قراریست که نوشته میشود کتاب غنی و منی در طب
کتاب علل العلل مجموعه کبیر در ادویه مفرده معالجات منصوری مقاله در بحران رساله در علاج امراض صدر
رساله در حمیات دائره مقاله در مرض استسقا

۳۸۲

ابو اسحق ابراهیم بن محمد اسفراینی

رکن الدین لقب داشت در چند علم مدرس بود کلام و اصول و فقه شیخ ابو الحسن عبد الغافر مستغفری مورخ نیسابور در ترجمت
او گوید کان طراز ناحیة الشرق یعنی ابو اسحق اسفراینی پیرایه ملک خاور بود و کشور شرق بوجود وی آذین داشت
برای تحصیل کمال چندی بعراق رفت و در آنجا نزد شیخ ابو محمد دعلج بن احمد سجزی درس خواند و چندی در خراسان
در حضرت شیخ ابوبکر اسمعیلی تلمذ کرد آنگاه در نیسابور مقیم گشت و به نشر علوم و تدریس فنون اشتغال گرفت و در آن بلد
که مجمع فحول و دار کمال بود مدرسه برای او بنیاد کردند طلبهٔ علم بدرسش اجتماع نمودند ابو عبد الله حاکم بن بیع
نیسابوری که از ائمه علم حدیث و قضاة دولت سامانیه است در تاریخ علماء نیسابور ابو اسحق اسفراینی را یاد کرده
گوید اَخَذَ عَنْهُ الْکَلَامَ وَالْاُصُوْلَ عَامَّةُ شُیُوْخِ نَیْسَابُوْرَ وَاَقَرَّ لَهُ بِالْعِلْمِ اَهْلُ الْعِرَاقِ وَخُرَاسَانَ
یعنی تمام مشایخ نیسابور فن کلام و علم اصول از ابو اسحق اسفراینی فرا گرفته اند علماء عراق و خراسان بفضل
و دانش او اقرار آوردند احمد بن خلکان در وفیات الاعیان چند کس از ارکان متقدمین را از شاگردان
ابو اسحق شمارد چون شیخ ابو القاسم عبد الکریم بن هوازن قشیری و قاضی ابو الطیب طبری که مهد اقامت ابو اسحق در
اسفراین بخدمت او رسیده و اصول فقه از او آموختند و حافظ ابوبکر بیهقی که در مصنفات خود کثیر اسند روایات
با ابو اسحق مستند ساخت اصحاب طبقات و ارباب معجمات آورده اند که ابو اسحق اسفراینی در فروع و احکام بطریقت
شافعی میرفت و در اصول و عقاید پیروی اشاعره مینمود از اینجهة با قاضی عبد الجبار معتزلی که از متکلمین عصر او بود
صفائی نداشت ملا علی قوشچی و غیر او حکایت کرده اند که روزی در مجلس صاحب بن عباد قاضی عبد الجبار معتزلی را با شیخ ابو اسحق اسفراینی اتفاق ملاقات افتاد قاضی
عبد الجبار از در تعریض گفت سُبْحَانَ مَنْ تَنَزَّهَ عَنِ الْفَحْشَاءِ ابو اسحق بدیهة گفت سُبْحَانَ مَنْ لَا یَجْرِیْ فِیْ مُلْکِهِ
اِلَّا مَا یَشَاءُ تعریض عبد الجبار طنزی است بر مذهب اشاعره که بجبر قائلند و افعال عباد بخالق اسناد کنند چون بر این
عقیدت لازم آید که فاعل منکر و فحشاء نیز واجب تعالی اسمه باشد قاضی در مقام طعن گفت خدای سبحانه را پاک خوانم که
از فعل قبایح و عمل شنایع منزه است و سخن ابو اسحق انتصاری است از مذهب اشاعره و قدحی در عقیدت معتزله که
بتفویض قائلند و افعال را بالاستقلال بعباد اسناد نمایند و اراده الهی از جمیع اعمال خلق مسلوب دارند چون
بر قول این گروه حقتعالی را در افعال بندگان اختیار و مشیتی نخواهد بود شیخ در صدد اثبات قدرت گفت خدای
را از آن تسبیح کنم که در مملکتش امری بی مشیت او صورت نگیرد و ترجمهٔ این کلمه را مع المزید از شیخ مفید و ابوبکر باقلانی
نقل کرده اند چنانکه در ترجمت یکی از ایشان بشرح رود آورده اند که شیخ ابو اسحق در حال حیات همی گفتی مرا آرزوی
آن است که در شهر نیسابور وفات یابم تا مردم نیسابور که سوادی است اعظم مشتمل بر جمهوری لا یحصی از محدثین و فقها
بر من نماز گذارند قضارا امر او وی بحصول پیوست و در یوم عاشورا از سال چهارصد و هیجده در نیسابور درگذشت
پس از تغسیل و صلوة جنازه او را باسفراین نقل کرده در آنجا بخاک سپردند او را مصنفات جلیله بسیار است منجمله
کتاب جامع الحلی فی اصول الدین والرد علی الملحدین ابن خلکان گوید من این کتاب را در پنج مجلد دیده ام

ضبط اسفرائنی در ذیل ترجمت ابوحامد اسفرائنی ثبت شد

ابن منیر احمد بن المفلح الطرابلسی الشامی

در سنه چهارصد و هفتاد و سه در طرابلس که از بلاد شام است تولد یافته و بنام جدش که احمد بن مفلح بوده است نامیده شد و در همان بلد نشو و نما یافته و بتاییدات یزدانی بسعادت تحصیل علوم و تکمیل فنون فایز گشته تمام کلام الله را فروغ حافظه و ضیاء سینه خویش کرد و در اصناف علوم ادبیه و فن لغت و نحو استاد ان شد با طبعی سرشار و قریحتی نیکو از درج خاطر گوهرهای آبدار برآورد و بسلاست الفاظ و لطافت معانی بر فحول شعرا و عموم بلغا فایق گردید در صناعات شعریه بدان پایه شهره شهر شد که آن هنر بر سایر کمالات علمیه اش برتری جست محض اکتساب معالی و انتشار هنر و تحصیل معاش از طرابلس که مولد و موطنش بود مسافرت جسته در دمشق رحل اقامت انداخت و چون آن خانه زاد دانش بمناقب اهل البیت و مطاعن خلفا گویا بود لاجرم مردم آن سرزمین که از جان و دل دوستدار خلفا بودند تاب استماع نیاوردند بعداوتش کمر بستند و در نزد حکمران دمشق بوری بن طغتکین از او سعایت و شکایت بردند پس بوری باحضارش حکم داد و چون بمقر حکومت حاضر شد باقتضای مصالح ملکی بحبس و قید او فرمان داد و بر قطع لسانش عزیمت گماشت پس دوستان ابن منیر و حاضران مجلس بشفاعت قطع لسانش برخواستند محض عفو و اغماض بر وی بخشید بشرط بود تا در دمشق نماند سر خود گیرد بدیگر جای رود و چنان دانم که از دمشق بجبل عامل وارد گشته و در آنجا که مجمع شیعیان و معدن تولا و تبرا بود چندی اقامت گزیده باشد و همانا از آن روی شیخ حر عاملی او را در کتاب امل الآمل در شمار علمای جبل عامل معدود داشته پس بر حسب عادت دیرینه در هیچ جا هیچوقت از هجو سرائی و هجاگوئی خاموش نمی نشست بدانجهت اهل سنت و جماعت در کتب تواریخ و سیر در شرح حالات ابن منیر طریقه بغض که از سیرت مورخین است از دست داده سخنان زشت و گفتار ناهنجار در ذکر احوالش رقم میکنند چنانچه یافعی گوید ابن منیر شاعری مشهور و خداوند دیوان است خود رافضی بوده و اسلوب هجاگوئی داشته است و هم قاضی ابن خلکان گوید پدرش منیر در بازار طرابلس بانشاد اشعار و سرود و تغزل و تغنی اقوال روزگار معیشت میگذرانید و خود رافضی و کثیر الهجا و خبیث اللسان بوده است بالجمله ابن منیر را با نقیب الاشراف شریف موسوی طریق دوستی در میان و ابواب مراسلات و معاوضات مفتوح بود چه شریف موسوی بر سلسلهٔ امامیه منصب نقابت و مهتری داشت و ابن منیر در میان شیعیان بسمت خلوص و بی ترسی موصوف بود گاهی شریف او را ارمغانی میفرستاد و گاهی شریف ابن منیر را تحفه و هدیه یا دیگر و ابن منیر را غلامی بود سیاه فام و زشت اندام کریه الوجه قبیح المنظر پس بهدیه ناقابلی بمصاحبت آن غلام بجانب نقیب الاشراف روانه کرد شریف را از مشاهده آن خلقت منکر و ارمغان مختصر خاطر پژمرده شد مکتوبی با خوبترین اسلوب

بدین عبارات مختصر نزد ابن منیر ارسال داشت

اما بعد فلو علمتَ عدداً اقلّ من الواحد —— و لوناً شرّاً من السواد لبعثتَ به الینا

ابن منیر شامی

٣٨٤

فاتسل معنی انگه تمید استی حدودی کمتر از واحد ورنگی مدبتر از سیاهی بود هر آینه آنرا سیفرستادی ابن منیر از آن مکتوب زیاده درخجلت شد قضای مافات وجبران مامضی را مهیا گشت با سوگندهای مؤکده بر خود متحتم نمود که نقیب الاشراف را از معانی نفرستم جز بصحابت آن کس که مرا از جان عزیزتر باشد پس هدایای نفیسه وتحفهای گرانبها فراهم کرد وی را غلامی بود تترنام که ترکان تتاری فعلایش معترف وزبان فصاحت از بیان صباحتش عاجز بود گویند ابن منیر را بحسب بشریت واقتضای طبع موزون با حسن بشره آن غلام میلی بود چنانچه هر وقت سپاه غم ولشکر محنت بروی حمله ورشدند بیک تیر نگاهش همه را منهزم میساخت محبت او چنان در جان ودلش جای گرفته بود که طاقت جدائی نداشت آن تحف وهدایا را بصحابت آن غلام بجانب شریف فرستاد وچون چشم نقیب بر آن غلام افتاد و بدیدارش خرسند گردید آن جوان صبیح المنظر را نیز از جمله تحف وهدایا پنداشته رخصت انصراف ومراجعت نداد وچون زمان مهاجرت ومفارقت بطول انجامید و دیده انتظار ابن منیر بر درماند از دیدار تتر محروم گردید لاجرم ایام فراق بروی اثر کرد حیلتها انگیخت ورنگها آمیخت ونامها نوشت تا مگر شریف را باحوال وی رقت آید از هیچ راه چاره بیچارگی درمان درد خویش فراهم ندید زمانی در آن اندیشه فروماند عاقبت الامر صلاح کار وعافیت در آن دید خویشتن را که بسته آن زنجیر بود بدیوانگی واختلال عقل نسبت دهد ودر حضرت نقیب الاشراف چنان نماید که هرگاه تتر باز نگردد من دست از مذهب تشیع برداشته در طریقه اهل تسنن پا نهم پس مقصود ومنظور خود را با مضامین بدیعه والفاظ لطیفه بدینگونه در سلک نظم منخرط داشته نزد شریف ارسال داشت

عذبت طرفی بالسهر	واذبت قلبی بالفکر	ومزجت صفو مودتی	من بعد بعدک بالکدر
ومنحت جثمانی الضنی	وکحلت جفنی بالسهر	وجفوت صبا ما له	عن حسن وجهک مصطبر
یا قلب ویحک کم تخا	دع بالغرور وکم تغر	والی م تکلف بالاغن	من الظبا وبالاغر
ذیم تفوقان دماک	تبهم ناظر النظر	ترکان اعین ترکها	من بابهن علی خطر
وردت فاصمت عن	فتی لا یناط بها وتر	جرحتک جرحا لا یخیط	بالخیوط ولا الابر
تلهو وتلعب بالعقول	عیون ابناء الخزر	فکانهن صوالج	وکانهن لها اکر
تخفی الهوی وتسره	وخفی سرک قد ظهر	افهل لوجدک من مدی	یقضی الیه فینتظر
تعبی العداء لشادن	انا من هواه علی خطر	عذل العذول وما	راه وحین عاینه عذر
قمر یزین ضوء صبح	جبینه لیل الشعر	وتری اللواحظ خده	فتری لهن به اثر
هو کالهلال ملثما	والبدر حسنا ان سفر	ویلاه ما احلاه بی	قلب الشجی وما امر
وحق الحرم بعده	وزمیع لذاتی صفر	بالمشعرین وبالصفا	والبیت اقسم والحجر
وعن سعی فیه وطاف	به ولبی واعتمر	لئن الشریف الموسوی	ابن الشریف ابی مضر

ابن منیر شامی

۲۸۵

ابداً لجود ولم یرد الی تمام کی نتم
والیت آل امیة الطهر المیامین الغرر
وجحدت بیعة حیدر وعدلت عنه الی عمر
واذا جری ذکر الصحابة بین قوم واشتهر
قلت المقدم شیخ تیم ثم صاحبه عمر
ما سل قط ظبا علی آل النبی ولا شهر
کلا ولا صد البتول عن التراث ولا زجر
واثابها الحسنی ولا تشق الکتاب ولا بقر
وبکیت عثمان الشهید بکاء نسوان الحضر
وشرحت حسن صلاته جنح الظلام المعتکر
وقرأت من اوراق مصحفه البراءة والزمر
ورثیت طلحة والزبیر بکل شعر مبتکر
وازور قبرهما وازجر من نهانی او زجر
واقول ام المؤمنین عقوقها احدی الکبر
رکبت علی جمل لتصلح من بنیها فی زمر
واتت لتصلح بین جیش المسلمین علی غرر
فاتی ابو حسن وسل حسامه وسطا وکر
واذاق اخوته الردی وبعیر امهم عقر
ما ضره لو کان کف وعف عنهم اذ قدر
واقول ان امامکم ولی بصفین وفر
واقول ان اخطأ معو یة فما اخطأ القدر
هذا ولم یغدر معویه ولا عمرو مکر
بطل بسوءته یقا تل لا بصارمه الذکر
وجنیت من رطب الخوا رج ما اثمر والخمر
واقول ذنب الخارجین علی علی مغتفر
لا انما امر بقتالهم فی النهروان ولا امر
والاشعری بما یقول الیه امرهما شعر
قال انصبوا لی منبرا فاذا البری من الخطر
تعلو وقال خلعت صا حبکم واوجز واختصر
واقول ان یزید ما شرب الخمور ولا فجر
ولجیشه بالکف عن ابناء فاطمة امر
وحلفت فی عشر محرم ما استطال من الثمر
والشمر ما قتل الحسین ولا ابن سعد ما غدر
ونویت صوم نهاره وصیام ایام اخر
ولبست فیه اجل ثوب للملابس یدخر
وسهرت فی طبخ الحبوب من العشاء الی السحر
وغدوت مکتحلا اصافح من لقیت من البشر
ووقفت فی وسط الطریق اقص شارب من عبر
واکلت جرجیر البقول بلحم جری الحفر

ابن منیر شامی

وجعلتها خیر المآکل والفواکه والخضر وغسلت بخلی صلاته ومسحت خفی فی السفر
وامین اجهر فی الصلوٰة بها کنی قبل جهر واسن تسنیم القبور لکل قبر محتفر
واذا جری ذکر الغدیر اقول ما صح الخبر
ولیس فیه من الملابس ما اخمل وما دثر
وتکن حلق واقتدت بهم وان کانوا بقر واقول مثل مقالهم بالقاسر یا بذنسر
مصطحبین مکسورة وطیرنی فیها اصر یقر یحیی برکتهم طیر الظالم اذا نفر
وخیفهم منتقیل وثواب قولهم هذر
وطباعهم کجبالهم جبلت وقدت من حجر
ما یذرک التشبیه نفسر مد البلابل فی السحر واقول فی یوم مختار له البصیرة والبصر
والصحف بشرطیتها والنار ترجی بالشرر هذا الشریف اضلنی بعد الهدایة والنظر
فیقال خذ بید الشریف فتنقر کما ستفسر
لولاه تطوفنا تبقی علیه ولا تذر
والله یغفر للمسیئ اذا تنصل واعتذر الا لمن جحد الوصی ولاء ولمن کفر
فالحذر الملک جوفلک واحذر کل الحذر والیکها بدویته دقت لرقتها الحضر
شامیة لو شامها قس الفصاحة لا افتخر
وحدی وایقن اننی بحر والفاظی درر
وتبعه کحزیبة من آل ترفل فی الحبر جرتها فغدت کزهر الروض باکره المطر
والی الشریف بعثتها لما قراها وانبهر رد الغلام وما استمر علی الجحود ولا اصر
واتابنی وحزبته شکرا وقال لقد صبر

حاصل معنی آنکه ای ملوک معشوق من چشم عاشق خود را بعذاب بیداری گرفتار کردی و دل شیفته اش را بفرقت آب نمودی وصافی پرورگار را بعد از خود بکد درت فراق آلوده ساختی تن ناتوانم را بزاری بخشیدی چشم انتظار را سرمه بیداری کشیدی نگار را که تا سب جدائی تو بار تر انداز و مبتلا کردی ای خاطر گرفتار من وای بر تو چه قدر جادوی آهو وشان ترا بر باید و فریب دهد و بدام عشق خویش شکار کند و نشانه ناوک سازد و خدنگ نگاه ترکان خطائی از پایت در آورد و سینه سوزانت را چنان ریش کند که هیچ علاج التیام نپذیرد و چشمان ترک پیکان بد انگونه خود ها را بر باید که چو کاهنا کوی را هر چه جای آتش عشق را در کانون دل پوشیده دارد زردی رنگ و سرخی اشک پرده از روی کارت بر اندازد نه دانم پایان این آتش سوزان بکجا خواهد کشید جان این مستمند فدای یک آهوئی باد که خاطرم بعشقش گرفتار است مرا مردم ملامت کنی که گرفتاری دیدی

ظلم

کوهش کردی تا آنکه خود جمال زیبا و قامت دلارای ویرا بدیدند از ملامت عشاق باز ایستادند و مرا در شیفتگی
معذور داشتند همانا ماه مرا جبینی است که همواره مانند صبح تابان از ظلمت گیسوش طالع میشود و آن رخسار
لطیف از تاثیر نگاهی آثار کلف می پذیرد در ترک دلفریبش اگر نقاب لثام بصورت بندد و جبینی بگشاید
هلال را ماند و اگر پرده برافکند ماه چهارده شبه را منفعل کند آه آه از آن لعبت شیرین چه شور عشق در سر
و چه تلخی فراق در مذاقم پدید آمده که خواب و خور را بمن حرام کرده و بهار عیش و نوش مرا خزان آورده است
بصفا و مشعر و بیت الحرام و بحجر و اشخاصیکه سعی و طواف و تلبیه کنند و عمره بجای آورند قسم است که اگر شریف
موسوی انکاری اظهار نماید و تشیع غلام مرا رد نکنند البته دوستی بنی امیه اظهار کنم و بیعت حیدر را انکار نمایم
و از او عدول نمایم و در هر مجمعی که ذکر صحابه شود و از تقدم آن باز پرسند گویم شیخ تیم یعنی ابوبکر و بعد از
عمر مقدم بوده اند فاش گویم که عمر هیچوقت ششیری بروی آل رسول نکشید حاشا و کلا که اگر کسی فاطمه بتول را
از میراث منع و زجر نموده باشد بلکه با او خوبی کرده اند و نوشته فدک را ندریدند گریه کنم عثمان شهید را اشکل
زنان شهری که رقیق القلب تر از بدوی هستند و هم نمازهای عثمانرا که در شبهای تاریک بجای آورد بسی
شرح دهم و از مصحف عثمان این دو سوره مبارکه یعنی برائت و زمر را قرائت کنم مقصودش آیه مبارکه ثانی اثنین
اذ هما فی الغار است که در سوره مبارکه برائت است و در شان ابوبکر آمده و نیز مقصودش آیه مبارکه
امن هو قانت آناء اللیل است که بعقیده اهل سنت در سوره زمر در حق عثمان نازل شده است و مرثیه گویم
طلحه و زبیر را اشعار های آبدار لطیف و زیارت کنم قبر هر دو را و کسی که نهی و زجر نماید مرا من نیز نهی و زجر کنم و نیکو گویم
عاق شدن از ام المومنین یعنی عایشه یکی از گناهان کبیره است و به نیکوئی اعتذار جویم که در جنگ جمل از بهر
بر شتر نشسته بود که میخواست در میان اولادش اصلاح کند و لشکر مسلمین را با هم صلح دهد پس ابوالحسن یعنی
امیرالمومنین علیه السلام آمده شمشیر از کمر برکشید و حمله کرده برادران دینی خود تنگ گرفته قتل نمود و کشته
ام المومنین رای گرد چه ضرر داشت اگر از این جنگ خود را باز میداشت و ایشانرا عفو مینمود زیرا که بر عفو
قدرت داشت و میگویم امام شما که در صفین بجنگ آمده بود فرار کرد و اگر معاویه خطا کرد تقدیر را خطائی
بوده است و هیچیک از معاویه و عمرو بن العاص در آن جنگ حیلت نکردند معاویه مصاحف را بالای نیزه کرد
و عمرو عاص مرد شجاعی بود دفع ضرر موقع را چنان دید شلوار خود را گشوده با عورت خویش جنگ کند
و آن عمل خدعه بوده و خدعه در جنگ ممدوح است و هم جمیع اقوال و افعال خوارج را شاد کنم و متابعت جویم
و میگویم گناه خوارج که بر علی بن ابیطالب امیرالمومنین خروج کردند آمرزیده است هم گویم خوارج احدی
از مسلمانان نیاز نکشته بودند و جنگ امیرالمومنین با ایشان محض خونخواهی نبوده و در باب قتال نهروان
هیچ خبری و اثری از پیغمبر نرسیده است و ابوموسی اشعری آل امر علی بن ابیطالب و معاویه را دانا بود
که گفت برای من منبری نصب کنید تا بر منبر سخنی گویم هر دو فرقه قبول کردند پس بر منبر برآمده بطریق

ابن مُنیر شامی

٣٨٨

و اختصار گفت که من صاحب شاه علی را از امارت مؤمنین معزول کردم و میگویم یزید مسکراتی نخورد و منکراتی مرتکب نشد و لشکر خود را از جنگ اولاد فاطمه باز داشت و شمر بن ذی الجوشن بقتل حسین بن علی آلوده نگشت و عمر بن سعد هم غدری نکرد و در روز عاشورا بطوری که در اعیاد معمول است موهای بلند خود را کوتاه کنم و هم در آن روز نیت روزه ننمایم و در یوم بهترین جامهای خود را که ذخیره نموده ام و از شب تا صبح بیدار باشم و طعامهای نیکو کنم و چون صبح شود چشمها را سرمه کشیده با مردم مصافحه کنم چنانچه در اعیاد نمایند و در وسط راه بایستم هر کس که بگذرد شارب او را بچینم و هم بخورم از سبزیها جرجیر یعنی ترتیزک را با گوشت ماهی جری که در هر گودال گرد آیند و آنها را از جمیع ماکولات و میوه ها و سبزیها بهتر دانم و در حالت وضو پاهای خویش بشویم و در سفر بالای کفش مسح کنم و در نماز آمین بلند گویم چنانکه پیش از من انکار را کرده و نیز و تسنیم قبور را سنت دانم و در وقتی که حکایت غدیر خم بمیان آید گویم این خبر صحیح نیست در آن روز از جامها لباسی پوشم که کهنه و چرک آلوده باشد و در حلقی که دمشق است ساکن شوم هر کس امامت کند در نماز باو اقتدا نمایم اگر چه خود گاوی باشد و هم بر منوال ایشان هذیان گویم مردمان شام گروهی باشند که رئیس ایشان را وقر و سکینه نباشد بلکه مانند شتر مرغی رمیده باشند که در رفتار عجلت جویند سبک ایشان بسیار سنگین است و اقوال نیکشان بیهوده و هذیان و طبیعتهای ایشان مانند سنگهائی باشد که از کوهستان جدا شده است و اهل شام تغزلات و آواز طبل را از بی شعوری فرق نمیدهند اما در روزی که چشمها خیره شود نامهای اعمال گشوده گردد و آتش جهنم زبانه کشد گویم نقیب الاشراف مرا اکراه کرد با آنکه دین پاک و درستی داشتم چون چنین گویم خطاب شود بگیرد دست شریف را که قرارگاه در جهنمی است که صورتها تغییر دهد و مردمانرا حلاوت شود همانا این که خدای غفارم هر کس را که از گناه خود پشیمان شده و عذر آورده بیامرزم و بمرد محض کرم بخشم بجز کسی را که منکر دوستی و خلافت علی بن ابیطالب امیر المؤمنین شود و بدان نعمت کفران جوید شریف خدا را از کردار زشت خویش بترس اینک قصیدهٔ بهجه بقضای صحرانشین از شام بعراق فرستادم که برقت الفاظ و دقت معانی دلهای حاضرین را وجد و رقت بخشد و اگر قس بن ساعده ایادی که سخنوران دانشمند بفصاحتش اعتراف نمودند خود این قصیده را میشنود هرگز بفصاحت خویش مباهات نمی نمود و یقین میدانست که من غواصی باشم که از بحر خاطر چنین درهای آبدار بیرون آورم این نظم بدیع دوشیزه را مانند که در پرده های یاسمین بخوابیده بگونه که از آلها شکوفهای چمن را بپا رایه آنرا آرایش داده ام اکنون که ارمغان حضور شریف شد یقین دانم که این لعبت نجدی بتابد و آن آهوی تتاری باز دهد و در سزای این هجا و خبث از من بسی سپاس گوئی و مدیحت سرائی بیند گویند چون آن قصیده بشریف رسید زیاده بخندید و گفت همانا معذور است از آنچه

در فراق تتر گفته است پس غلام را با هدایای نیکو بسوی وی فرستاد و ابن منیر او را بدین

دو شعر مدیحت گفت

إلى المرتضى حثّ المطيّ فإنّه ... إمامٌ على كلّ البريّة قد سما

ترى الناس أرضاً في الفضائل عنده ... ونجل الزكيّ الهاشميّ هو السما

ابن مُنیر شامی

٣٨٦

حاصل معنی اینکه بجانب شریف مرتضی باید تاخت مرکبهای تند را زیرا که اوست پیشوای کسانیکه خداوندان همت عالی هستند و جمیع مردم در ایوان فضلش مانند زمین در زاده آزاده و مانند حاتمی چون آسمان باشند آورده اند که ابن منیر را با محمد بن نصر بن صغیر که ابن القیسرانی خوانند ابواب مکاتبات و مهاجات مفتوح و طریق مزاح و بذله گوئی مسلوک بود ابن منیر بطلاقت بیان و جلافت لسان و معادات شاعرانه ابن القیسرانی را با ابیاتی چند هجا گفته بسمع وی آورد

او نیز بمکافات و مهاجات او را باین دو شعر یاد نمود

ابنُ المنیر هجوتَ منّی	حبراً افادَ الوری صوابه
ولم تضیق بذاک صدری	فانَّ لی اُسوةَ الصحابه

از جمله مضامین که ابن منیر در حق وی گفتی و معایبی که در باره او جعل نمودی آن بود که ابن القیسرانی را مقدمی نحس و مجیئی شوم است گفت و او بارچنان در نهاد ابن القیسرانی جای دارد که دیدارش هر دولت و اقبال را زایل کند چون بنای روزگار بر مکافات و عادت سپهر بر مجازات جاری شده هنگامیکه آق سنقر برسقی از جانب سلطان محمد بن ملکشاه حکمران موصل بود جماعتی از باطنیه در مقصوره مسجد جامع موصل او را بکشتند و پسرش مسعود نیز بر وفق فرمان سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه از خراسان بدبیس بن صدقه اسدی که فرمانگذار حله بود در رسید که در جای آق سنقر متمکن شود پس امام مسترشد عباسی و جمعی از ارکان موصل این معنی را انکار داشته و در خصوص خلیفه و سلطان را مراسلاتی در میان آمده عاقبة الامر فریقین بحکومت عماد الدین زنگی بن آق سنقر قصب حاجب منصور رضا دادند و چون عماد الدین در آن مملکت مستقل شد سلطان محمود پسران خویش الب ارسلان و فرخ شاه که خفاجی خوانند محض تربیت بوی سپرده لقب اتابکی بروی ارزانی داشت گویند هنگامیکه زنگی در اطراف موصل رایت فتوحات برافراخته قلعه جعبر را در قبضه محاصره آورده بود بزمی آراسته معاشرت میکرد ناگه یکی از مغنیان

در آن بزم این اشعار سرودی آغاز نمود

وَیلی مِنَ المُعرِضِ الغَضبانِ اذ نقل	الواشی الیه حدیثاً کلّه زورُ
مُرَدَّفُ الصدغ معسولٌ ذوائبه	لی منه وجدان ممدودٌ ومقصورُ
سلّمتُ فازورّ یزوی قوس حاجبه	کأنّنی کأسُ خمرٍ وهو مخمورُ

حاصل معنی اینکه وای بر من از حرب معشوق روی برتافته بخشم رفته از وقتیکه سخن چینان و رقیبان از من بوی سخنان دروغ بردند مرا با گیسوان آویخته و موهای حلقه حلقه اش وجدی و اشتیاقی هست بر او سلام کردم از من کناره جست و کمان ابروان در هم کشیده چنانکه پنداری من جام شرابم و او مست خمار آلوده است عماد الدین را آن اشعار آبدار و آن معانی دلپذیر زیاده مستحسن افتاد و مغنی را از گوینده اشعار پرسید گفت ابن منیر است که اکنون در حلب توقف دارد پس عماد الدین بسرهنگ والی حلب را توقیع نمود که ابن منیر را باکمال شتاب روانه دارد پس در شبی که لشکر زنگی بتسخیر قلعه جعبر نزدیک شده بودند ابن منیر از حلب در رسید

ابن مُنیر شامی

۳۹۰

و در همان شب سعادت طالع علی بن مالک ملقب سیف الدوله که فرمان گذار قلعه جعبر بود بدستیاری نحوست اختر ابن منیر علاء الدین در بستر خویش بدست غلام خود کشته گردید پس ابن منیر در اردوی اسد الدین شیرکوه صاحب حمص بحلب بازگشت ابن القیسرانی که از ناوک سخنان ابن منیر سینه مجروح داشت ویرا ملاقات نموده زبان طعن و نکوهش بمکافات آن سخنان ناهنجار دراز کرده گفت هذه بجمیع ما کنت تسکبنی به یعنی این یکی در عوض آنچه در حق من گفتی

ابن منیر را دیوانی است که بمدایح اهل البیت مزین و بتغزلات عاشقانه مشحون است

و این چند شعر از تغزلات او نگاشته شده

من رکّب البدر فی صدر الردینی — وموّه السحر فی حد الیمانی
وانزل النیّر الاعلی الی فلک — مداره فی القباء الخسروانی
طرف رنا ام قراب سلّ صارمه — واغید ماس ام اعطاف خطّی
اذلّنی بعد عزّ والهوی ابدًا — یستعبد اللیث للظبی الکناسی

وله ایضاً

اما ذوائب مسک من ذوائبه — علی اعالی القضیب الخیزرانی
وما یجن عقیق الشفتین من — الریق الرحیق والثغر الجمانی
لو قیل للبدر من فی الارض تحسده — اذا تجلی لقال ابن الفلانی
اربی علیّ بشتّی من محاسنه — تألفت بین مسموع ومرئی
اباء فارس فی لین الشآم مع — الظرف العراقی والنطق الحجازی
وما المدامة بالالباب افتک من — فصاحة البدو فی الفاظ ترکی

حاصل معنی آنکه آیا کیست که ماه تمام را با قامت چون نیزه ردینی پیوند داده و شمشیر نگاه ویرا با آب فسونگری سیراب کرده و خورشید عالمتاب را از فلک چهارم فرود آورده در سپهری جای داده است که قطب وی بر قبای خسروانیست و در زند آیا خود این چشم اوست یا غلافی که شمشیرش بقصد جان عشاق برکشیده شده یا سرو نازک اندام است که برفتار آمده و بخود همی بالد یا نیزه خطیست اگر با من عزیزی را ذلیل عشق خویش نموده باشد شگفتی نباشد چه عشق پیوسته شیران را بزنجیر آهوان گرفتار آورد قسم بآن گیسوان درهم آویخته که مشک را ماند و تاب خورشید جمالش آب شده بر قامت چون خیزرانش بریزد و سوگند بدان می ناب و در خوشاب که در حقه عقیقی لبش پنهان است که اگر ماه تمام در عین جلوه گری پرسند که بر روی زمین کدام ماه را رشک بری او را نشان دهد چه آن خط و خال و حسن و جمال که خوبان همه دارند ویرا تنهائی خدای بخشوده صلابت خونریزان پارس و نرمی نوخطان شام و دلکشی و سبک روحی دلبران عراق را با لهجه شیرین سخنان حجاز در یکوجود گرد آورده آن نکایت که خرد از سبوی

صبوحی پسند صد چندان از ترکان حجازی دریابد

ابن منیر شامی

وإذا الكريم رأى الخمول نزيله · في منزل فالحزم أن يترحلا
كالبدر لما أن تضاءل جد في · طلب الكمال فحازه متنقلا
سفها لحلمك إن رضيت بمشرب · رنق ورزق الله قد ملأ الملا
ساهمت عيسك مر عيشك قاعدا · أفلا فليت بهن ناصية الفلا
فارق ترق كالسيف سل فبان في · متنيه ما أخفى القراب وأخملا
لا تحسبن ذهاب نفسك ميتة · ما الموت إلا أن تعيش مذللا
للقفر لا للفقر هبها إنما · مغناك ما أغناك أن تتوسلا
وصل الهجير بهجر قوم كلما · أمطرته شهدا جنوا لك حنظلا
من غادر خبثت مغارس وده · فإذا محضت له الوفاء تأولا
لله علمي بالزمان وأهله · ذنب الفضيلة عندهم أن تكملا
طبعوا على لؤم الطباع فخيرهم · إن قلت قال وإن سكت تقولا
أنا من إذا ما الدهر هم بخفضه · سامته همته السماك الأعزلا
واع خطاب الخطب وهو مجمجم · راع أكل العيس من عدم الكلا
زعم كمنبلج الصباح وراءه
عزم كحد السيف صادف مقتلا

حاصل معنی آنکه هر وقت شخص کریم خمول و ناشناسی را با خویش هم منزل یابد آن هنگام رای صواب اقتضا کند که از آن منزل بارض دیگر مسافرت جوید چنانچه هلال چون خود را لاغر و خورد دید بجدی و جهد از منزلی بمنزلی انتقال جست تا بکمال و مقدار بدریت یافت ای پسر بیرون شاه باد بردباری تو اگر با شوربختی و آلودگی تن در دهی با آنکه الوان نعمتهای خداوندی زمین را پر کرده است از تن آسانی در تلخی زندگانی با اشتران خود شریک شده چرا آنان قطع مسافت نکنی و بیابانهای پهناور را پیمایی تا چون شمشیر از نیام بیرون نشوی جوهر خویش را بعالمیان آشکار توانی داشت گمان مبر که مردن در جدائی روح است بلکه مردن واقعی بخواری زیستن و بذلت گذرانیدن است نفس خود را در بیابان فقر واگذاری خوشتر است از آنکه در چنگ فقر اسیر باشی جایگاه نیک آن است که ترا از پایمیدی مردم دون بی نیازی بخشد با سفر مواصلت جوی و از مردم ناحق شناس مسافرت کن چه اگر با ایشان انگبین بیاری بدست تلافی از برای تو حنظل بچینند و هر قدر با ایشان روآوری پشت میکنند آه ازین مردم که چه خوب مردم زمانه را شناخته ام هر گاه کسی مراتب کمال را بنهایت رساند همان هنر کمال را ذنب عظیم شمارند بحث خلقی در زیادت بسی مجبول و مطبوع بر خوی ایشان آن کسی است که هرچه شنود همان گوید و اگر چیزی نشنود ما فترا و بهتان بر بندد منم آنم که هر گاه روزگار پستی مرا قصد کند همت بلند مرا بر آن دارد که خود را بسماک اعزل رسانم

واگر روزگار دخواه مرا از مقام ارجمند فرو د آورد نتواند بر حوادث ایام صبر و تحمل دارم و مرکب همت را از تافتن عنان نکشم
و تا از مراد خویش کام بگیرم باز نایستم مرا رای صوابی است که چون صبح صادق روشن است و عزیمتی است که چون دم شمشیر
برنده است شیخ حر عاملی . در کتاب امل الآمل آورده که این ماجری مابین ابن منیر و سید رضی واقع شده و جمهور علما
بر آنند که با برادرش سید مرتضی وقوع یافته گروهی که در سیر و تواریخ تتبع دارند میدانند که رای شیخ عاملی
از طریق صواب خارج و عقیدت جمهور از حلیهٔ صحت عاطل باشد چه سید رضی در سنه سیصد و پنجاه و نه تولد یافت
و در سنه چهارصد و شش درگذشت سید مرتضی در سنه سیصد و پنجاه و پنج متولد شد و در سنه چهارصد و سی و شش رحلت کرد
ابن منیر در سنه چهارصد و هفتاد و سه در طرابلس بوجود آمد و در سنه پانصد و چهل و پنج وفات نمود سید مرتضی
که خود بچهار سال از برادرش سید رضی بزرگتر بود سی سال بعد از رحلت سید رضی بآخرت رخت بست
لاجرم قریب سی و هفت سال از فوت سید مرتضی و شصت و هفت سال از رحلت سید رضی گذشته ابن منیر
ولادت یافته است پس چگونه تصور شود که ابن منیر بصحبت سید رضی یا سید مرتضی رسیده باشد بنابراین
رای صواب و قول صحیح همان است که ابن عراق در تذکرهٔ خویش آورده گوید این ماجری مابین ابن منیر
و نقیب الاشراف شریف موسوی ابوالرضا که معاصر ابن منیر و مرجع شیعیان آن عصر بوده است بوقوع
پیوسته بعضی از علماء عامه در کتب خود آورده که ابن منیر از تشیع خارج شده بمذهب اهل تسنن داخل گردیده
هر دانا میداند که تعلیق شرط و جزا افاده وقوع نکند و هم اواخر قصیده از عقیدت ابن منیر صریح خبر میدهد
با آن احوال ابن منیر را بتسنن نسبت دادن از طریقهٔ دانش بیرون است **فائدة** چنانکه از کتب مستفاد
میشود شریف موسوی نامه ابن منیر را از عبارات عبدالحمید اقتباس کرده است چنانکه ابن خلکان گوید عبدالحمید کاتب
در نزد مروان حمار سمت کتابت و انشاء داشت بعضی از عمال وی غلامی سیاه برسم هدیه نزد او بفرستاد
عبدالحمید را گفت تا مختصر جوابی که مشتمل بر مذمت او باشد نوشته بدو روانه دارد عبدالحمید بدینگونه مکتوبی بنوشت
لَوْ وَجَدْتَ لَوْنًا شَرًّا مِنَ السَّوَادِ وَعَدَدًا اَقَلَّ مِنَ الْوَاحِدِ لَاَهْدَيْتَهُ وَالسَّلَامُ
در کتب معتبره مضبوط است که خوارج نهروان عبدالله بن خباب را که خود تابعی و پدرش صحابی بود بقتل آوردند
و زوجه اش که آبستن بود شکم دریدند و ام سنان صیداویه را نیز مقتول ساختند و هم از قبیلهٔ طی سه زن
بیگناه را کشتند حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب حارث بن مره عبدی را بجهة تحقیق امر نزد ایشان فرستاد
او را نیز عرضهٔ شمشیر کردند ناچار آن حضرت بر حسب ولایت شرعیه و ریاست الهیه بخون خواهی آن کشتگان بیگناه بجهاد
نایره قتال مشتعل گشت و هم آنحضرت فرموده **اُمِرْتُ بِقِتَالِ النَّاكِثِينَ وَالْمَارِقِينَ وَالْقَاسِطِينَ**
و آن حدیث بر کفر و ارتداد خوارج نهروان برهانی قاطع است . انچه ابن منیر گوید **لا ثأر الخ** حاصل معنی آنکه
از قتال نهروان نه ثار و خونخواهی بود و نه اثر و روایتی است مقصودش از اکل خزیر و جری اخذ شعار بنی امیه
و اهل تسنن است چنانچه در حدیث اهل البیت است **اَلْهِنْدُ بَالَنَا وَالْخِنْزِيرُ لِبَنِي اُمَيَّة**

یعنی کاسنی مخصوص باهل البیت است و ترتیزک مخصوص بنی امیه و جرّی اسم نوعی از ماهی است که آنرا فلس نباشد واستخوان بسیاری ندارد مگر دو استخوانی که در زیر فک آن است و شباهتی تمام بمار دارد و بفارسی مارماهی و بیونانی سلوریس گویند و اهل مصر سلوربنا مند بمذهب شیعه حرام است و حضرت امیر المؤمنین علیه السلام از اکل آن نهی فرموده ولی اهل سنت و جماعت حلالش دانند فقهای امامیه گویند هرگاه مورد تقیه نباشد در نماز لفظ آمین گفتن حرام و موجب بطلان نماز است لیکن اللهم استجب که در معنی آمین است جایز است بعضی آنرا نیز جایز نشمارند ولی اهل سنت و جماعت آن لفظ را حرام و مکروه ندانسته مستحب میشمارند و در نماز میگویند و بهیچوجه فساد در عبادت نمیدانستند در شرح لمعه مضبوط است بایستی قبر را تسطیح نمایند و در پشت قبر تسنیم قرار ندهند یعنی ماهی پشت نکنند چه آن هیئات از شعار ناصبین و از بدعتهای مستحدثه ایشان است مصطلحه چنانچه صاحب طراز گوید در لسان اهل دمشق بمعنی چوگان است و قتیکه چوگان بازان در مجاذی و برابر یکدیگر نگاه میداشتند هر یک چوگانش کوتاه بود از بازی خارج شد و میگفت مصطلحی قصیر و نیز در بازی خطیره هر یک از ایشان که خطیره اش شکسته بود خود در بازی خارج شده میگفت خطیرتی مکسوره حاصل مراد ابن منیر آن است که داخل عوام دمشق شده باین هذیانات لب گشایم بلکه بر گفتارهای ایشان نیز زیادت آورم و لفظ قصیر را بجای کسر و کلمه کسر را بدل قصیر استعمال نمایم

ابن جمیع الشیخ الموفق شمس الریاسة ابو العشائر هبة الله بن زید بن حسن بن یعقوب بن اسمعیل بن جمیع الاسرائیلی

در فسطاط تولد یافت و هم در آنجا نشو و نما جست و چون بمرتبه تحصیل قدم نهاد نخست بمحضر شیخ موفق الدین که از فحول فضلا و صنادید اطبای آنزمان بود اقامت گرفت و جمیع اجزای علمیه و عملیه را که در آن صناعت بکار آید از وی بیاموخت بدانگونه که از همسران و همگنان در گذشت و بفنون فضایل آراسته شد چنانکه در سلک حکمای مبرزین و اطبای متمیزین منظوم گشت و در حسن تفطن و جودت قریحه بپایه بود که در تیقظ از مآل احوال هر بیمار آگاه شدی و در استنباط و لائل تفرسات بدیعه و اصابات طریفه بکار بردی گویند روزی ابن جمیع در بازار مصر در دکه نشسته بود جنازه بگذر رسیدند و جمعی از بزرگان مصر در تشییع حاضر بودند چون بر آن جنازه نظر افکند بحدس صائب دریافت که محمول در حیات است ایشانرا گفت این جنازه بر زمین گذارند آنکس که در او دست مرده است و اگر ونش نمائید در حقیقت زنده بگورش کرده اید جماعتی که در تشییع جنازه بوده اند از قبول آن امر انکار بلیغ کردند برخی گفتند که این دعوی خالی از ضرر است پس نزدیکان میت را از این خبر انبساطی روی داد در صدق آن دعوی برهان طلبیدند حکیم را بخانه مراجعت داد و خود نیز همراهی کرد و چون جنازه را بمنزل رسانیدند گفت کفنش بیرون کردند بجامهاش بردند آب گرم بر بدنش ریخته زیاده مالش دهند و هم بر بدنش مالیدند و اطلیه و اضمده و نطول و سایر چیزها بکار بردند چون بدنش اندک گرم گشت باعطوسی قوی بعطسه اش در آوردند ناگاه اعضای او بحرکت در آمد ابن جمیع گفت

ابن جمیع الاسرائیلی

۶۱۴

بشارت دهید علامت حیات و آثار نیک ظاهر است پس چند روز مواظبت نمود و بکلی بهبود کامل حاصل آمد پس کسان و نزدیکان اورا انبساط دست داده احسان بی اندازه باو نمودند و مالی زیاده بدو دادند اهالی مصر و سکنه آن دیار ازین معالجه که مانند سحر بود تعجبها کردند و بحدیکه در هر محفل و هر مجلس خاص و عام را غیر ازین صحبتی نبود و چون این معالجه از ابن جمیع شهرت کرد اطبا و فضلا بر این معنی اتفاق کردند که آن گونه حدس و تشخیص از قوانین طبیه و مراتب علمیه بدست نیاید این نیست مگر از حیلتی که خود کرده بود و چون این سخنان بسمع ابن جمیع رسید مجلسی بیاراست و جماعتی را که زبان بقدح او گشوده بودند حاضر کرد و گفت ایراد شما را جواب این است که چون جنازه را میبردند دیدم که قدمیش راست ایستاده تشخیص دادم که هنوز روح حیوانی در جسد باقی است چه اگر از بدن بکلی خارج شده قدمین بر زمین افتاده بود اطبا تصدیقش نموده بر حسن تشخیص و حدس صائبش تحسینها کردند و آفرینها گفتند گویند که هم در آن ایام عاضد بالله علوی را عارضه لقوه روی داد و ویرا بجهة علاج بخواست چون درک حضور خلیفه نمود مقرر داشت که هیچ کس نزد خلیفه نیاید در منزلی تاریک خلیفه را جای داد حتی ادویه و اغذیه که لازم میشد خود مباشر میگردید و هر صباح که درک حضور خلیفه مینمود بصحتش بشارت میداد و طبیعت ویرا بدین بیان قوتی می افزود پس بر آن سخنان قوت انگیز و نویدهای مسرت آمیز روز بروز آثار بهبودی ظاهر میگشت تا یکباره طبیعت قوت گرفت و بر مرض غالب آمد و آن بیماری زایل شد خلیفه علوی مالی زیاده بدو بذل نمود و در سلک خواص و محرمانش در آورد و تشریفات لایقه اش بنواخت در بزم قرب خلافت در شمار خاصان معدود گشت چون زمان دولت عاضد بالله علویه در مصر بپایان رسید آن مملکت ملک ناصر صلاح الدین یوسف بن ایوب را مسلم گردید و او پادشاهی بود بتربیت علما و فضلا راغب نظر بسوابق دوستی که ویرا با ابن جمیع در میان بود آن هنگام که خود با مقام وزارت و ابن جمیع بسمت طبابت در نزد عاضد بالله بودند او را بخواند و در سلک اطبا منسلک گردانید گویند از بابت سوء مزاج سردی که ملک ناصر را بود از او علاج خواست پس تریاق کبیر را برای او ترکیب کرد و کتابی در خواص ادویه آن برشته تالیف آورد و چون ملک ناصر بدان مداومت کرد سوء مزاجش زایل شد و از آن ملک نوازشی بی پایان دید روایت کرده است شیخ سدید بن ابی البیان که از تلامیذ ابن جمیع و از فضلای اطبا است که من عمری در محضر ابن جمیع بسر بردم و جمیع مراتب طبیه و مقامات علمیه را از وی فرا گرفتم طبیبی چون او خوش بیان و فصیح اللسان ندیدم و در کل علوم تصرفات نیکو داشت و در مسائل اجتهادات صحیحه مینمود جید التالیف و حسن التصنیف بود در علوم ادبیه و عربیه مهارتی کامل داشت و بر صحاح اللغه جوهری ویرا اعتمادی تمام بود و پیوسته در هنگام تدریس در برابر داشت در تصحیح کلمات زیاده بمطالعه آن کتاب می پرداخت احمد بن ابی اصیبعه در کتاب طبقات الاطبا گوید در زمانیکه ممالک مصر و شام در قبضه اختیار نجم الدین ملک صالح بوی مفوض بوده در آن محفل از هر طرف حکایات ظریفه در میان داشتیم و سخن از یکدیگر میربودیم پس وزیر مرا گفت بدانگونه تالیفی که در شرح احوال اطبا نوشته و طبقات الاطبا نام نهاده هیچکس از مؤلفین ترا سبقت نجسته

ابن جمیع الاسرائیلی

۳۹۵

و بدان پایه تصنیف طریف بیاورده آنگاه گفت آیا اطبای مصر را که در این عهد با ما معاصر و مصاحب بوده اند در انجمنات هیچ یاد کرده گفتم آری کفت میبینم که در آنجا گفته که طبیبان مصر از متقدمین ابن رضوان می باشند بوده و از متاخرین ابن جمیع بی نظیر است گفتم چنان است که فرموده اید و من نیز بر آن عقیدتم و هم بر طبق آن رای صواب سخن برانده و ام نوشته اند که چون شیخ الرئیس ابوعلی سینا قانون را بپرداخت نسخه از آن کتاب را بمصر بردند چون آن جامع علم را ابن جمیع بخواند بطعن و در آن کتاب زبان گشود و کتابی تصریح بالمکنون فی تنقیح القانون را عمر صرف نمود و تنقیح القانون را در رد آن کتاب تالیف کرد گویند بعد از اتمام آن کتاب نسخه آن را به بغداد بردند بنظر عبد اللطیف یوسف بن محمد البغدادی رسید الحکیم را مستمند گفت اگر عمر شریف را در فهم آن عبارات صرف کردی از آن بهتر که در پی تحصیل شکوک رود کاری بپایان آورد پس ایرادات او را ردی نوشت و با دلائل ساطعه و براهین قاطعه بوضوح رسانید که آن ایرادات وارد نبوده و چون ملک ناصر صلاح الدین یوسف در سنه پانصد و هشتاد و نه وفات کرد بخدمت ملک طاهر پسر صلاح الدین یوسف بسر میبرد و گویند در سنه پانصد و نود و چهار وفات یافت یوسف بن هبة الله بن مسلم که از فضلای آن عصر بود این اشعار در مرثیه ابن جمیع گفته است

اعینیّ بما تحوی من الدمع فاسجمی — وان نفدت منك الدموع فبالدم

یحق بان تبکی علی فقد سید — فقدنا به فضل العلی والتکرم

وافضل اهل العصر علما وسوددا — وافضلهم فی مشکل القول مبهم

وابداهم بالنهی والامر منهم — واعلمهم بالغیب علم التقدم

وارجحهم صدرا وکفا ومنزلا — واوجههم کالشمس عند التبسم

وامجد من نادبته لملمة — وامجد من اتیته لتالم

ولو کان یفدی من حمام فدیته — بنفسی منی علی الحیف تقدم

وبطش اسود کالاساود ثم — بهزة هندی وعزة لهذم

ولکن قضاء الله فی الخلق نافذ

فلا واقع الا الله امر محکم

ای چشم در ماتم آن طبیب یگانه تا اشک داری بریز هرگاه سرشکت تمام شود خون ببار سزاوارتر است که زمه و افغان کنی بر فقدان بزرگواری که از وفاتش معالم و مکارم از میان برفت آن فاضل یگانه در برزگی دوران بسر آمد روزگار بود و در قضایای مشکله و مسائل غامضه بیانش فصل الخطاب گشت و در شناختن شرایع و دانستن اوامر و نواهی در مردمان آن رهبری برتری داشت و در فنون طبیه و علم تقدم بالحفظ کامل بود و بسی بر دیگران تقدم داشت بشرح صدر و بسط کف و فسحت منزل آراسته بود از فروغ رخسارش خنده صبح در خاطر بیگذشت در حوادث روزگار از همگنان زودتر بفریاد میرسید در علاج دردمندان از همه کاردانتر بود

و با خوبتر طریق معالجت می‌نمود اگر دوستان را اراده بود که بنیروی دلیری حکم تقدیر را بگردانند من خویشتن را فدا
دو میکردم و بقوت بازوی خویش و صولت شیران اژدها دمش که شمشیر بران و نیزهٔ لرزان مصاف دهند بکار زار
بر میخواستیم ولی افسوس که سهم تقدیر و ناوک قضا چنان نافذ است که بتوان از خویش بگردانید هما نیر تقدیر
بهیچ تدبیر از غرض خود باز نگردد چه بقراط که امام صناعت بود بتدبیر طبیبانه نتوانست مرگ را رد کند و آن درد
بیدرمان را علاج آورد

ابن سکیت یعقوب بن اسحق الشیعی

اصحاب سیر آورده‌اند که اسحق مردی صالح و درست کردار بود در فنون ادبیه احاطتی تمام داشت علما را دوست دار
و عالم را گرامی داشتی سالی بسعادت حج فایز گشته و بزیارت بیت الله توفیق یافت بعد از ادای مناسک و اتمام
از عرفات و انجام سعی و اتمام طواف از رب البیت اجر خویش درخواست کرده علم نحو را برای فرزند خود مسئلت نمود
پس از برکت دعای پدر و یمن آن مکان مقدس و فر الطاف الهیه بحسب فیوضات ادبیه و تعلم علوم ادبیه موفق گشت
چنانچه علماء رجال او را در سلک ثقات و معتمدین منظوم داشته و گفته‌اند که در آستان مقدس حضرت رضا صلواة الله
علیه بسعادت صحبت و درک حضور مبارک فایز گشته است و در کتاب عیون اخبار الرضا از اخبار و احادیث رضویه
که او خود اصغا و روایت کرده نیز نقل شده و هم در سایر کتب معتبره اخبار تقویه و احادیث نقویه را که او خود
شنیده و برشتهٔ روایت آورده است ذکر کرده‌اند گویند که او در نزد آن دو بزرگوار اختصاص وافی
و امتیاز تمام مزیت و افتخار داشته است بالجمله ابن سکیت فنون عربیه و علوم ادبیه را در نزد اساتید فن و سلاطین قوم
مانند فراء و ابی عمرو شیبانی و اثرم و ابن اعرابی بیاموخت و در آن علوم خصوصاً در فن نحو کوفیین رتبتی
بلند یافت و در سایر علوم نیز نادرهٔ روزگار شد فن لغت را از همگنان بلکه از همکنان نیکوتر دانستی
بدانگونه که علماء لغت از خرمن فضل او خوشه‌ها چیده و توشه‌ها برده‌اند ثعلب گوید ابن سکیت در علم لغت
پس از ابن اعرابی از همه بیش است خود گوید من فن نحو را از پدرم بهتر دانم و وی علم شعر و لغت را از من نیکوتر شناختی
هنگامیکه نزد ابن اعرابی بتعلم علوم اقامت داشت و در تحصیل فن لغت مشغول بود ابن اعرابی وی را حکایتی آورد
ابن سکیت با فکار و معارضت برخواسته از راوی و حاکی سؤال کرد پس ابن اعرابی غضبناک شده گفت
مکافات چنان جسارت و گستاخی در این است که کسی دو گوش ترا گرفته گوشمال دهد و قفا هایی
پی در پی زند تا سزای خویش دریابی ابن سکیت خاموش شد چون خشم ابن اعرابی فرو نشست بوی گفت
بی شباهت بخود دیدم که من خود عرضهٔ این گفتار شدم چه تشویش داشتم دیگر بیاد معرض چنان سخنان
در آوری و او نتواند تحمل نمود لاجرم بجواب ناصواب لب میگشود و آن کردار مرا بیشتر رنجه میداشت از این گفتار
که خود شنیدم ابو الحسن طوسی گوید من در مجلس ابو الحسن علی لحیانی حاضر بودم ابو الحسن اغلب نوادر لغویه
و بدایع الفاظ و طرایف معانی که خود متفطن شده و شرحی باز گوید گفت عرب گوید مثقل استعان بذقنه

ناگاه ابن سکیت که جوانی نورس بود از جای برخواست گفت آخرین کلمه دفیه باشد نه دقنه و چون عربان خواهند افادت کنند که ضعیفی از ضعیفی اعانت جسته این مثل سار را بکار برند چون کلمهٔ دقنه با لفظ دفیه در نوشتن یکسان باشد ترا خناس خطی بر آن اشتباه بداشته است پس ابو الحسن شرمنده گشت از مجلس بیرون رفت دیگر روز برای افادات نوادر خود مجلس آراست و حاضر گشت من نیز حاضر بودم لب بسخن گشود و گفت عربان گویند هو جاري مكاشري باز ابن سکیت برخواسته گفت کلمه مکاشری در اینجا ناصواب و بیجا است بجای شین معجمه بایستی سین مهمله آوری چه جانب خانه را کِسر گویند و چون خواهند افادت کنند که جانب خانهٔ من جانب خانهٔ اوست یعنی همسایه و دیوار بدیواریم این سخن را بر زبان رانند و چون مکاشر را که معنی نماینده دندان است با دیگری مکاسر در نوشتن جز بنقاط تفاوتی نباشد از آن روی بدین اشتباه در افتادی پس ابو الحسن از آن امر که تصمیم عزم داده بود منصرف شده دیگر برای املاء نوادر خود بدان مجمع قدم ننهاد چون روزگار را عادت بر این است سپهر را دار چنین کیفر [illegible] هر را جزای سزا دهد چنانچه ابو الحسن از وی در خجلت شد ابن سکیت نیز از ابو عثمان مازنی در خجلت آمد چنانکه ابو عثمان گوید من و ابن سکیت در محفل وزیر محمد بن عبد الملک زیات بودیم وزیر بمن گفت خواهم ابن سکیت را بمسائل ادبیه امتحان کنی تا رتبهٔ فضل و پایهٔ علم او معلوم شود در مسئلت را از ادب و مردمی خارج دیدم پرسیدن مسئله را با وفاق و صفا خلاف داشتم تأمل و تعلل بر لحظه بلحظه دیگری سپردم تا مگر آنچه خواسته است از خاطر وی محو شود بعد از لحظهٔ وزیر سخن اول را بر زبان راند و در سؤال خود الحاح کرد چون ناچار شدم مسئله که حل آنرا آسان و جهل آنرا دشوار میدیدم میان آوردم گفتم خدای تعالی در سوره یوسف فرموده أَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانَا نَكْتَلْ آیت باز گو که نکتل را چگونه صرفیان میزان آرند گفت بر وزن نفعل باشد گفتم بایستی ماضی و مضارع آن کتل یکتل باشد تا نکتل بدان میزان در آید گفت نی نی غلط گفتم میزان نکتل نفتعل است گفتم حروف نفتعل پنج است او حروف نکتل چهار چگونه تصور شود که پنج حرفی میزان چهار حرفی شود پس ابن سکیت در سکوت شده زیاده خجل و شرمنده گشت وزیر توبیخ و سرزنش برخواسته گفت کجا رواست بپاداش مراتب علمیه در هر ماه هزار درهم شهریه بستانی و خود میزان نکتل را که نفتعل است ندانی ابو عثمان گوید چون مجلس بپایان رسید در صحبت ابن سکیت از نزد وزیر بیرون آمدیم ابن سکیت بس اندوهناک بود گله آغاز کرد و همی گفت یا ابا عثمان هیچ دانی در این معاملت مرا چه مقدار زیان آوردی بمعذرت لب گشودم و بخدای تعالی سوگندها یاد کردم که در این مسئلت معذور بودم چه مراد در سؤال وزیر مقدر نبود قاضی احمد بن خلکان در شرح حالت ابن سکیت گوید که واقعهٔ سلیمان باهلی و عمرو بن معدیکرب را بخط ابن سکیت نقل نموده اند و آن واقعه چنان است که سلیمان بن ربیعه باهلی [illegible] در ارمینیه پیادگان و سواران سپاه خویش را سان دیدی هر یک از لشکریان که اسبی نانجیب در زیر ران داشتند نپسندیدی چون نوبت بعمرو بن معدیکرب رسید با اسبی پیل پیکر و درشت اندام از میان می گذشت

ابن سکیت

۳۱۸

سلیمان بن ربیعه گفت هرگز روا ندانم ترا اسب نجیبی مرکب باشد گفت ایها الامیر اگرچه اسب من از عربیان نباشد ولی در شناخت اسبان نجیب بیاید گفت بها در نظر اول آنرا نانجیب یافتم تو نیز یقین بدان که اسب هجین و نانجیب است عمرو گفت چنین گفت نه چنانست که امیر شناخته است پس کار گفتار بامتحان کشید سلیمان گفت تا عمرو اسب خویش را مدتی از آب ممنوع داشت و هم فرمود تا چند اسب نجیب را زمانی از آب باز داشتند چون تشنگی ایشان بنهایت رسید طشتی آب حاضر ساختند اسبان نجیب از آن آب خوردن و یکطرف شدند پس اسب عمرو نزدیک طشت بایستاد و دو دست خود را خم کرده لب از آن فرو برد و آن دلالت کند بر عدم اصالت اسبان چون سیراب شد سر برداشت پس سلیمان تبسم کرد و عمرو گفت اکنون دانستی که مرا شناسائی اسبان بمقدار معرفت است عمرو گفت اینگونه معرفت جامه ایست که ترا ابقا است و دوخته اند چه نجیب و نانجیب را نیکو شناسد سلیمان بخود پیچیده هیچ نگفت و آن داستان را بعمر بن خطاب نامه کرد چون نامه بوی رسید نیک خشمگین شد کتابی بسلیمان بن ربیعه فرستاد که آنهمه حلم و بردباری ندانم از چه رهگذر بوده است بایستی امیر و سرکردگان از مهر و قهر سرکشی را در جای خود بکار برند و هم بعمرو بن معدیکرب نامه نوشت که ما را از آن کردار زشت و گفتار ناهنجار که با مهتر و امیر خویش بکار بردی آگاهی حاصل گشت گویا بشمشیر خویش که صمصامه نامی ترا هوائی در سر و غروری در خاطر پدید آمده اینک بگوش هوش بشنو و از روی دانش بدان ما را تیغ آبداری است که مصمم نام نهاده ایم قسم بخدای غالب قاهر اگر آن تیغ بفرق تو فرود آید همی بشکافد تا استخوانهای سینه ات و دو نیم شود نیمی از چپ و نیمی از راست بیفتد هر گاه دو ضرب و قوت ضرب را دوست میداری اینک بدان گفتار ناهنجار معاودت کن تا صدق قول مشاهدت کنی گویند چون نامه وی بعمرو رسید گفت ندانم که خلیفه مرا کدام شمشیر تهدید کرده اگر شمشیر خود را گوید هرگز هراس نخواهم و اگر ذوالفقار مرتضوی را منظور داشته هر کس از آن برحذر باشد گویند ویرا طبعی آبدار و اشعاری نمکین بوده چنین

عبد المجیب موصلی گوید در مجلس ابی بکر بن ابی شیبه این دو شعر را می خواندند از ابن سکیت شنیدم

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ یُحِبُّكَ حُبًّا ظَاهِرُ الْحُبِّ لَیْسَ بِالتَّقْصِیرِ
فَإِذَا مَا سَأَلْتَهُ عُشْرَ فَلْسٍ أَلْحَقَ الْحُبَّ بِاللَّطِیفِ الْخَبِیرِ

حاصل معنی آنکه پاره از مردمان هستند که با معشوق خود محبت و مودت ورزند تا وقتی که طمعی از زخارف دنیوی نکند همینکه چیزی بخواهد از عشق وی منصرف شوند

و هم از جمله اشعار او این چند شعر است که انصاف داد و فصاحت داده است

إِذَا اشْتَمَلَتْ عَلَى الْیَأْسِ الْقُلُوبُ وَضَاقَ لِمَا بِهِ الصَّدْرُ الرَّحِیبُ
وَأَوْطَنَتِ الْمَكَارِهُ وَاسْتَقَرَّتْ وَأَرْسَتْ فِي أَمَاكِنِهَا الْخُطُوبُ
وَلَمْ تَرَ لِانْكِشَافِ الضُّرِّ وَجْهًا وَلَا أَغْنَى بِحِیلَتِهِ الْأَرِیبُ
أَتَاكَ عَلَى قُنُوطٍ مِنْكَ غَوْثٌ یَمُنُّ بِهِ اللَّطِیفُ الْمُسْتَجِیبُ
وَكُلُّ الْحَادِثَاتِ إِذَا تَنَاهَتْ فَمَوْصُولٌ بِهَا فَرَجٌ قَرِیبُ

حاصل معنی آنکه چون دلها را یأس و ناامیدی فرا گیرد و سینهای گشاده از نوایب و شدائدی که بدانها فراهم آمده تنگ شود و ناملائمات در ساحت دلها بار گشاید و دانشمندان چاره جوئی را ندانند و برای کشف مضرت راهی نیابند در آن هنگام خدای دانای مهربان البته فریادرسی کند و در عین ناامیدی امیدوار فرماید چه حادثات و مکاره چون بنهایت رسند بدایت فرج و گشایش باشد احمد بن محمد بن ابی شداد گوید از ضیق معیشت با ابن السکیت شکایت بردم گفت ترا از شعر و شاعری هیچ بهره و نصیبی باشد گفتم تاکنون طبع خویش را نیازموده و شعری نگفته‌ام گفت مرا دو شعر است اینک انشاد کنم تا راه وسعت معاش را بپوئی گفت

نَفْسِی تَرُومُ اُمُوراً لَسْتُ مُدْرِکَهَا ‌ ‌ ‌ مَا دُمْتُ اَحْذَرُ مَا یَأْتِی بِهِ الْقَدَرُ
لَیْسَ ارْتِحَالُکَ فِی کَسْبِ الْغِنَی سَفَراً ‌ ‌ ‌ لٰکِنْ مُقَامُکَ فِی ضُرٍّ هُوَ السَّفَرُ

حاصل معنی آنکه مراد در خزانه خیال آرزو اندوخته شده و بیقین دانم تا از حوادث و مقدرات مرا هراسی باشد هرگز بآنها ظفر نیابم همانا اگر مسافرت را رنج و زحمت بشماری همین فقر و فاقه بسر بردن است نه از وطن بیرون شدن گویند ابن سکیت و اسحق در بغداد همواره در دبستانها بیاموختند و بتعلیم و تربیت کودکان بسر میبردند چون ابن السکیت را ذکر فضل و صیت دانش گوشزد عام و خاص شد بتعلیم بزرگ زادگان اختصاص یافت و در آن اوان که در دبستانها بتعلیم اطفال مشغول بود او را با هرون و بشر که در نزد محمد بن عبد الله بن طاهر سمت نویسندگی و انشاء داشتند مراودت و آمیزش دست داد و پس بتعلیم فرزندان ایشان اشتغال جست اتفاقاً ابن طاهر را در آن روزگار برای تعلیم و تربیت فرزندان خود بمعلمی دانشمند حاجت افتاد ابن السکیت از تعلیم اولاد بشر و هارون دست کشید نزد ابن طاهر آمده بدان امر اطاعت و اقامت کرد و ابن طاهر در اوایل امر پانصد درهم بود او آخر هزار درهم بروی مقرر داشته میرسانید چون صیت فضل و حسن تربیت او بسمع متوکل عباسی رسیده او را خواسته برای مصاحبت و منادمت خود برگزید هم برای تعلیم و تأدیب فرزندان خود حکم نمود ابن سکیت آنرا با احمد بن عبید عبد الله بن عبد العزیز میان [illegible] مشاورت جست آنها بلطف سیرت و حسن امانت او را نصیحت کرده بتعلیم اولاد متوکل رأی ندادند ابن السکیت صلاح بینی و خیراندیشی ایشان را نجید و غرض حمل کرده نزد متوکل شده و طوق قبول برگردن نهاد چون روز اول در مجلس شاگردان خویش که معتز و موفق باشند حاضر گشت معتز را گفت اکنون چه چیز مطلوبست تا بدان ابتدا شود معتز گفت انصراف از هر چیز نیکوتر است ابن سکیت بدان لطیفه متفطن شده گفت اینک برخاسته بخانه خویش بازگردم معتز گفت من در برخاستن چالاکترم پس برخاسته بیرون شتافت ناگاه دامنش در پایش پیچیده بر زمین افتاد و شرمنده شد بدان شأن که رنگ رخسار وی سرخ گون گردید پس ابن السکیت این دو بیت را مرتجلاً انشاد نمود

یُصَابُ الْفَتَی مِنْ عَثْرَةٍ بِلِسَانِهِ ‌ ‌ ‌ وَلَیْسَ یُصَابُ الْمَرْءُ مِنْ عَثْرَةِ الرِّجْلِ
فَعَثْرَتُهُ فِی الْقَوْلِ تُذْهِبُ رَأْسَهُ ‌ ‌ ‌ وَعَثْرَتُهُ بِالرِّجْلِ تُبْرَی عَلَی مَهْلِ

حاصل معنی آنکه لغزش زبان سخت مصیبتی است ولی لغزش پا مصیبتی نباشد، چه لغزش زبان سر بباد دهد و لغزش پا در اندک زمانی بهبودی یابد چون دیگر روز نزد متوکل برفت متوکل بوی گفت از داستان روز گذشته مطلع شدم و آن دو بیت که بداهة انشاد کردی شنیدم و زیاد پسندیده آمد پس پنجهزار درهم بوی انعام کرد ابن خلکان گوید ابن السکیت در حب امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام و اولاد آنحضرت غلوی تمام داشت و متوکل بخلاف وی تعصب و عداوت آن خاندان را بنهایت رسانیده بود روزی ابن السکیت بر متوکل وارد شد معتز و مؤید نیز نزد وی حاضر بودند از هر جا سخنی رفت و از هر کس ذکری بمیان آمد در آن اثنا متوکل از عقیدت و سریرت ابن السکیت جویا شده بدو گفت همی خواهم آنچه در دل پنهان داشته امروز آشکار کنی اکنون بی ترس باز گو تا بدانم آیا این دو فرزند مرا عزیزتر داری و محبوب تر دانی یا دو فرزندان علی بن ابیطالب حسن و حسین را ابن السکیت تاب نیاورده و سر نهفته خویش را از پرده دل بیرون انداخته گفت سوگند بخدای عظیم که رتبه کمترین غلامان آنحضرت که قنبر حبشی است از تو و فرزندان تو خیلی رفیع تر و بس بالاتر است و این عقیدت فروغ دل و طراز آب و گل من است پس متوکل در غضب شده غلامان ترک را فرمان داد تا زبان او را که از زبان دانستی از پشت سر او بر آوردند و در حال رخت بآخرت کشید و بعضی گویند اتراک را گفت تا لگدها پی در پی بر شکم او زدند پس او را بخانه بردند روز دیگر از دنیا رحلت کرد برخی سبب خشم متوکل و باعث قتل او را بطوری دیگر حکایت کرده اند گویند مردی قرشی و ابن السکیت در صحبت متوکل بودند سخن بجائی کشید که خلیفه قصد آزار قرشی کرد ابن السکیت را فرمان داد تا ویرا بدشنام و ناسزا اذیت برساند ابن السکیت بفرمان خلیفه وقعی ننهاده و بناسزا لب نگشاد خلیفه را آن حرکت ناپسند آمده قرشی را گفت که با ابن السکیت آن معاملت کند که وی مضایقت کرده بود چون قرشی بیاوه گوئی و عیب جوئی لب گشود ابن السکیت از کرده خود پشیمان شده گفت اینک بفرمان نخستین اطاعت کرده هیچ از سقط و دشنام فرو نگذارم خلیفه گفت آنچه الحال گوئی عین تلافی و انتقام است نه محض اطاعت و امتثال پس غلامان ترک را امر کرده او را لطمها بر رخسار و لگدها بر شکم بزدند که یکباره از هوش برفت او را بدوش کشیده بخانه بردند از جراحات لسان و صدمات اتراک در روز دیگر که از دنیا درگذشت رحمة الله علیه وحید بهبهانی آقا محمد باقر رضوان الله علیه از جد خود نزدیک باین مضمون نقل نموده که اگر گویند تقیه از نوامیس شرعیه و تکالیف حتمیه الهیه باشد ابن السکیت با رتبت علم و درک حضور ائمه اطهار بایستی در هر جا مطیع اوامر و منقاد نواهی باشد در جواب گوئیم در آن مجلس حالت طبیعیه که مایه تذکر احکام شرعیه است از قبضه اختیار وی بیرون شده بود لهذا ترک تقیه او را مایه ترجیح دنیوی و عقوبت اخروی نخواهد شد مولد و موطن ابن السکیت دورق است که شهری از خوزستان بوده وقتی فراء استاد وی از موطن اصلی او پرسش نمود در جواب بدو گفت خوزی اصلحک الله من دورق پس فراء از آن سبب از هر کار چهل روز دست برداشت از خانه خویش بجائی پا ننهاد دوستانش بدو گفتند از چه روی از مردم انقطاع جسته

و در خانه خود عزلت گزید گفت سبحان الله از ابن السکیت زیاده شرمگین و منفعلم و حیا میکنم و او را میپرسم که از بیش
بسؤالی مبادرت ورزیدم مرا بصدق و راستی پاسخی داد و در آن کردار و گفتار پاره از قبایح بوده است با جمله
ابن السکیت پنجاه و هشت سال زندگانی نمود و در روز دوشنبه پنجم ماه رجب از سال دویست و چهل و سه یا
چهل و شش هجری از سرای فانی رخت برگرفت مصنفات نافعه و مؤلفات بدیعه در صفحه روزگار بگذاشته است از جمله
کتاب اصلاح المنطق است که در وصف آن گفته‌اند که از جسر بغداد کتابی در علم لغت مثل او نگذشته است و آن کتاب
زیاده نافع و محل اعتبار و اعتماد علماست و هر لغتی که در سایر کتب بدست نمی‌آمده باصلاح المنطق رجوع میکرده
و هر روایت که ابن السکیت آورده از این چند کس فرا گرفته است ابوعمرو اسحق بن مرار الشیبانی محمد بن مهنا
محمد بن صبیح بن السماک الواعظ اصمعی و ابوعبیده و فراء و چند نفر از علمای اعلام و هر روایت که این چند کس
آورده‌اند از ابن السکیت فرا گرفته باشند احمد بن فرج المقری محمد بن عجلان اخباری ابوعکرمه ضبی ابوسعید سکری
میمون بن هرون کاتب و چند نفر دیگر از رواة

ابوحاتم سهل بن محمد بن عثمان بن یزید الجشمی النحوی اللغوی

ابوحاتم شیخ اهل سنت و جماعت است سیوطی در طبقات النحاة گوید ابوحاتم در علوم قرآن از قراآت و تفاسیر
و اسباب نزول و غیره و در فن لغت و صناعت شعری امام عهد بود ابن خلکان گوید وی در استخراج
معمیات و حل الغاز یدی طولی داشت و در تقطیع اشعار و تمیز بحور از علمای عروض معدود گشت و قامت
قابلیتش بازیور صلاح و پیرایه عفت آراسته بود وَکَانَ یَتَصَدَّقُ کُلَّ یَوْمٍ بِدِینَارٍ وَیَخْتِمُ الْقُرْآنَ
فِی کُلِّ اُسْبُوعٍ یعنی هر روز یک دینار برسم صدقه باهل استحقاق میرسانید و در هر هفته یکبار کلام الله مجید را ختم می‌نمود
اصلش از مردم سجستان است در آغاز جوانی بعزم تحصیل علوم و اخذ فنون مسافرت اختیار کرد و در روزگاری
دراز در خدمت اساتید و ملازمت مدارس بسر برد فن قرائت از یعقوب مقری بیاموخت و صناعت
اعراب از اخفش نحوی فرا گرفت الکتاب سیبویه را دو دوره من البدو الی الختم نزد وی قرائت کرد و علم
حدیث از ابوعبیده مصری و عبدالملک اصمعی و حسین بن فضل هاشمی و ابوزید انصاری و عمرو بن کرکره و
روح بن عباده اخذ نمود چون از تحصیل و استفادت این علوم فراغت یافت خود مرجع محصلین کمالات
گردید و باب مدرس تعلیم بگشود شمس الدین در وفیات گوید بسیاری از علما و افاضل عهد ابوحاتم مانند محمد بن
درید لغوی و ابوالعباس مبرد نحوی و غیرهما شاگردی وی کرده‌اند مبرد غالباً در ملازمت حلقه و حضور مدرس
بر دیگران مبادرت میجست و پیش از سایر تلامیذ بخدمت استاد میرسید و او را در آن وقت هنوز سبزه عذار
از صفحه رخسار ندمیده بود عارضی ملیح و لهجتی فصیح و منظری صحیح داشت از این روی خاطر استاد با خط
و خال و رنگ و بوی وی علاقتی محکم گرفت این چند بیت در حسن جمال و طیب گفتار وی بنظم آورد و بر
گرفتاری دل و آرزوی خاطر خویش اشارت نمود

ماذا لقیت الیوم من ‌‌ ‌ متمجن خنث الکلام
وقف الجمال بوجهه ‌ ‌ ‌ فسمت له حدق الانام
حرکاته وسکونه ‌ ‌ ‌ تجنی بها ثمر الاثام
واذا خلوت بمثله ‌ ‌ ‌ وعزمت فیه علی اغترام
لم اعد افعال العفا ‌ ‌ ‌ فذاک آکد للغرام
نفسی فداؤک یا ابا العبـ ـاس حل بک اعتصام
فارحم اخاک فانه ‌ ‌ ‌ نزر الکری بادی السقا
وانله ما دون الحرام ‌ ‌ ‌ فلیس یرغب فی الحرام

خلاصه مراد آنکه آیا امروز چه دیدم و چه کشیدم از آن بیباک شوخ چشم که نگاه کفتارش همی مانند زنان سخن کند و فنون افسونگری و کرشمه سازی بکار برد گوئی کاروان حسن و قافله ملاحت در صفحه عارض وی بار اقامت کشوده و از ابروی چشم خلایق در تماشای جمالش همی حیران مانده در حرکات چندان با کرشمه رفتار کند و در سکنات چنان مکار نشیند که دین و ایمان برباید مرا با وی در مجالس انس و هنگام خلوت جز طریق عفت و پارسائی مسلکی نیست و از این راه پیوسته بر آتش محبت و شعله عشق من افزوده گردد یا ابا العباس جان من فدای تو باد بر حال این عاشق شیدا که بذیل محبت چنگ زده رحمت آور که در هوای تو آرام و راحتش برفته و با درد رنجوری گرفتار آمده و از دولت وصل خویش آنچه در ملت حنیف حرام نیست مضایقت مفرمای که من خود هرگز هوای حرام نکنم و در آئین محبت از عاشقان پاک باشم علی بن عیسی اربلی در کشف الغمه در طی اخبار امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام از ابوحاتم کلامی نقل کند که بر غلو وی در موالات اهل البیت ومودة ذوی القربی دلالتی صریح دارد گوید ابو الصلت هروی گفت وقتی که علی بن موسی صلوات الله وسلامه علیه وارد شهر نیشابور شد من ملازم رکاب و سعادت اندوز خدمت آن حضرت بودم همگی طبقات علماء و محدثین بلد مژده آن خبر مسرت اثر شنیدند برای استقبال و پذیرائی مقدم آنحضرت از هر طرف شتافتند وقتی که موکب همایون رضوی بچهارسوی شهر رسید جماعتی از مشایخ ارباب اخبار و رواة احادیث بر لجام بغله شهباء که حضرت بر آن نشسته بود پیاده بچسبیدند و آغاز التماس و ضراعت نمود عرض کردند ای فرزند رسول ترا بحق آباء طاهرینت سوگند دهیم که بر جماعت محدثین منت گذار و از احادیث و اخباری که از پدر بزرگوارت شنیده حدیثی روایت فرمای تا ما آن حدیث شریف بی توسط اخبار و دخالت رواة از لسان معجز بیان تو روایت کنیم و بدین مزیت عظمی بر جمیع مشایخ و جمهور محدثین افتخار آوریم حضرت مسئول آنجمع قرین قبول ساخت و فرمود حدثنی ابی العدل الصالح موسی بن جعفر قال حدثنی ابی الصادق جعفر بن محمد قال حدثنی ابی باقر علم الانبیاء محمد بن علی قال حدثنی ابی سید العابدین علی ابن الحسین قال حدثنی ابی سید شباب اهل الجنة الحسین بن علی قال سمعت ابی سید العرب علی بن ابی طا

قال

ابوحاتم سجستانی

۴۰۳

قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله يقول الايمان معرفة بالقلب واقرار باللسان وعمل بالاركان

چون این حدیث مبارک باین اسناد عالیه بسمع ابوحاتم سجستانی رسید گفت لو قرأ هذا الاسناد على مجنون لبرأ من جنونه یعنی این حدیث مقدس را شرافت سند بمقامی است که اگر بر مجنونی خوانده شود البته از عارضه جنون خلاص یابد علی بن عیسی گوید عبدالرحمن بن ابی حاتم سجستانی از پدرش ابوحاتم نقل کرده که من خود این معنی تجربت کردم و این خبر با سند شریف بر مصروعی خواندم در حال بهوش آمد و از حالت صرع افاقت یافت مولانا جلال الدین سیوطی حکایت کرده که ابوحاتم وارد بغداد شد روزی در یکی از مساجد بغداد نشسته بود و جماعتی از اهل فضل و دانش برگرد وی مجتمع بودند از یکی پرسید که در کریمه یا ايها الذين آمنوا قوا انفسكم واهليكم نارا وقودها الناس والحجارة کلمه قوا مفردش چه باشد گفت ق گفت تثنیه اش چیست گفت قیا گفت جمعش چگونه است گفت قوا گفت اینکه را از واحد تا جمع برای من صرف کن گفت ق قیا قوا قضا را در ناحیه مسجد مردی نشسته بود و قماشی در کنار خویش نهاده بر کلمات و گفتگوی ایشان گوش داده بود همینکه آن کلمات بشنید برفیق خود گفت قماش و ثیاب مرا تا زمانی که باز گردم مراقبت نمای این بگفت و در حال بمنزل صاحب شرطه شتافت و گفت بر قومی از زنادقه ظفر یافته ام که کلام الله مجید را بصوتی مانند صوت خروس قرائت کنند ابوحاتم خود گوید زمانی نگذشت که ناگاه اصحاب و اعوان صاحب شرطه بر ما هجوم آوردند و ما را دستگیر نموده نزد صاحب شرطه حاضر ساختند در حالتی که از عوام ازدحام بسیار برای انکشاف امر بر ما مجتمع بودند صاحب شرطه از صورت واقعه استفسار کرد من پیش رفتم و ماجری باز گفتم چون از حقیقت حال آگاه شد مرا زیاده توبیخ و تعزیر نمود گفت آیا مانند تو کسی را روا است که در محضر عامه بامثال این کلمات لب گشاید آنگاه امر کرد از اصحاب من هر یک را ده تازیانه بکوفتند و از ایشان عهد مؤکد گرفت که پس در مجمع عوام الناس بچنین الفاظ زبان نگشایند ابوحاتم پس از وقوع این حادثه بیدرنگ از بغداد بیرون شد و راه بصره گرفت و تا آخر عمر در آن بلد مقام گزید محمد بن حسن ازدی از ابوحاتم حکایت کرده که وقتی از جانب خلیفه عهد یکی از دانشوران کوفه بایالت بصره منصوب گشت چون به بصره وارد شد من علی الرسم برای تهنیت بمجلسش در آمدم پس از مراسم تحیت گفت ای سجستانی از حال علماء بصره مرا واقف ساز و مقام فضل و فن هر یک را نیک بشرح آور گفتم ایها الوالی مازنی در صناعت نحو اشتهار دارد و هلال الرأی در علم فقه فتوی دهد و شاذکونی در فن حدیث مسلم باشد و زیادی در نقل نوادر و روایات اصمعی بی نظیر است و ابن کلبی در کتابت شرعیات و استیفاء شروط و نوشتن سجلات ید طولی دارد و مرا مردم این ملک بعلوم قرآن منسوب داشته اند پس با کاتب خود روی کرد و گفت تمام این جماعت را فردا نزد من حاضر ساز ابوحاتم گوید بامدادان روز ما را جمیعاً حسب الامر در مجلس والی حاضر ساختند چون لختی بگذشت بجانب آن جمع توجه کرد و گفت ابوعثمان مازنی از شما کدام است ابوعثمان گفت ها انا ذا يرحمك الله یعنی از مازنی منم

خدایت رحمت کند گفت یا ابا عثمان آیا شرعاً در کفارهٔ ظهار آزاد کردن غلام اعور کافی باشد گفت مرا از مسائل فقهیه استحضار و اطلاعی نیست از فواید عربیت آنچه والی خواهد سؤال نماید پس متوجه زیادی شد و گفت ای زیادی آیا در باب زنیکه حق صداق خود بر زوج بذل نماید تا آنکه او را باطلاق خلع مطلقه سازد چگونه فتوی نویسی گفت این مسئلهٔ فقهیه بیرون فن من است و جواب آن وظیفهٔ هلال الرأی باشد هلال را خطاب نموده گفت آیا ابن عون چند خبر از حسن روایت آورده گفت از فن حدیث مرا بهره‌ای نیست شاذکونی در این علم معروف است بشاذکونی روی آورد و گفت از قراء سبعه کدامین است که در آیهٔ اَلَا اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ يثنوني بیاء مثناة قرائت کرده گفت علم قرائت از دانش من خارج باشد جواب این مسئله بر عهدهٔ ابوحاتم محول است ابوحاتم گوید بجانب من التفات کرد و گفت یا ابا حاتم اگر خواهی در شرح پریشانی امور و شکستگی احوال اهل بصره و تفصیل آفت سماوی که به ثمار و زروع ایشان حادث آمده بمقر خلافت مکتوبی معروض داری و ضمناً در اخذ خراج و جمیع مقاسمات بر تمنای تأخیر و استدعاء مهلتی اشارت کنی چگونه خواهی نوشت گفتم عافاک الله از این صنعت مرا حظی نیست و مرا عالم قرآن و مفسر کلام الله دانند پس والی بطعن و نکوهش برخاست و گفت مَا اَقْبَحَ بِالرَّجُلِ يَتَعَاطَى الْعِلْمَ خَمْسِيْنَ سَنَةً لَا يَعْرِفُ اِلَّا فَنًّا وَاحِدًا حَتّٰى اِذَا سُئِلَ عَنْ غَيْرِهِ لَمْ يَجُلْ فِيْهِ وَ لَمْ يَمُرَّ لٰكِنْ عَالِمُنَا بِالْكُوْفَةِ اَلْكِسَائِيُّ لَوْ سُئِلَ عَنْ هٰذَا كُلِّهِ لَاَجَابَ

یعنی مرد را چه بسیار مستهجن و زشت است که از وقت عزیز و عمر شریف خود پنجاه سال در تحصیل کمال صرف کند و در این مدت وسیع جز یک صناعت چیزی نیاموزد اگر احیاناً از غیر آن فن مطلبی از وی سؤال کنند یکباره در جواب فرو ماند و از سود و زیان هیچ گفتن نتواند ولی کسائی که از علمای ما است در کوفه اگر جمیع این مسائل گوناگون از وی پرسیده شود هر یک را از همان صناعت پاسخ گوید و در جواب هیچ سؤال درنگ نیاورد مع الاجمال در زمانیکه سلیمان بن جعفر بن عیسی بن علی بن عبد الله بن عباس بر ولایت بصره منصوب بود هم ابوحاتم در مجلس ایالت در آمدی و از سلیمان بسی رعایات دیدی و هر وقت او را در محضر سلیمان با ابوعثمان مازنی اتفاق ملاقات افتادی از خوف آنکه مبادا مازنی از نکات نحو و دقایق اعراب چیزی از او سؤال کند خود را از خوض در مباحثت علمیه بامری مشغول ساختی و یا بلطایف حیل و اظهار معاذیر دستور انصراف گرفته بر خروج مبادرت می جستی این خوف و هراس را جهت آن بود که وی در آن اوان چندان بر تحصیل فن لغت عنایت و اهتمام نمودی که مصنفات نحاة را مراجعت نمودن نتوانستی و از این راه بسیاری از نکات صناعت نحو از خاطرش محو شده بود در مناقشات و اشکالات اعراب از مقاومت خصم و تمهید جواب عاجز آمدی یافعی در شرح حال ابوحاتم گوید از ابوحاتم حکایت است که گفت مردی براهی بگذشت و از او درخواست کرد که مرا موعظتی نمای راب گفت اَعِظُكُمْ وَ فِيْكُمُ الْقُرْاٰنُ وَ فِيْكُمْ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَ اٰلِهٖ وَسَلَّمَ یعنی آیا با آنکه قرآن مجید در میان شما است و محمد رسول از شما بوده از من اندرز خواهی گفت آری گفت پس از این یک بیت که هم کسی از همکیشان شما بنظم آورده

نیکو گفته

تجرّد عن الدنیا فانّک انّما　　خرجت الی الدنیا و انت مجرّد

یعنی چنانکه از وادی ارحام در این سرای فانی برهنه در آمدی هم سزاوار است که از کسوت علایق و آلایش دنیوی برهنه بیائی از تجارب ابوحاتم است که اگر خواهی مطلبی پوشیده و بحیثی مکتوب کنی که نظر نامحرمان از قرائت آن محروم ماند بگیر مقداری از شیر دوشیده و خامه خود را مانند مداد در آن فرو بر و مافی الضمیر بر صفحه نگار و بدان کس که منظور تست ارسال دار چون وی بهنگام وصول نامه مقداری کاغذ سوخته خاکستر بر صفحه مکتوب بیفشاند تمام آنچه با شیر مرقوم شده نمودار گردد و بسان سواد مداد قرائت شود طریق دیگر آنکه بجای شیر دوشیده آب زاج سفید بکار برد و مکنون خاطر با آن آب شرح دهد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد چون مکتوب الیه مقداری از مازوی سائیده بر صفحه بپاشد مکتوب ظاهر شود و مطلوب بدست آید و اگر این عمل بر عکس بجا آورند و از آن دو چیز هر کدام اول دیگری بکار برند هم مقصود حاصل گردد وفات ابوحاتم در ماه محرم و بقولی در رجب از سال دویست و چهل و هشت یا پنجاه یا پنجاه و چهار هجری در بصره واقع شده والی بصره سلیمان بن جعفر هاشمی بر وی نماز گذارده و در سرة المتعلی مدفون گشت در حالتیکه متروکات وی آنقدر از کتب موجود بود که معادل چهارده هزار دینار تقویم یافت چه او بروزگار حیات از طریق تجارت کتاب وجه معاشش بدست کردی ابن سکیت نحوی کس نزد وراث فرستاد و تمام آن کتب را بهای کمتر از قیمت مذکور خریدار گشت او را اجابت نمودند ثمن بگرفتند و جمیع آن مبیع بدو سپردند اسامی مؤلفات ابی حاتم بدین شرح بنظر رسیده کتاب اعراب القرآن کتاب ما یلحن فیه العامة کتاب الطیر کتاب المذکر والمؤنث کتاب النبات کتاب المقصور والممدود کتاب الفرق کتاب القراآت کتاب المقاطع والمبادی کتاب الفصاحة کتاب النخلة کتاب الاضداد کتاب القسی والنبال والسهام کتاب السیوف والرماح کتاب الدرع والفرس کتاب الوحوش کتاب الحشرات کتاب الهجاء کتاب الزرع کتاب خلق الانسان کتاب الادغام کتاب اللبأ واللبن والحلیب کتاب الکرم کتاب الشتاء والصیف کتاب النحل والعسل کتاب الابل کتاب الغیث کتاب الخصب والقحط کتاب اختلاف المصاحف

سجستانی

منسوب است بسجستان که معرب سیستان است و آن از بلاد اقلیم چهارم محسوب میشود به تقسیم قدما یاقوت حموی از ذهبی حکایت کند که زمین سجستان در تمام بلدان بمحاسنی چند اختصاص دارد منجمله آنکه مردم آنجا در اغاثت مستغیث و اعانت ملهوف خود را بهیچ بهانه معاف نشمارند و هیچ عذر بقاعده نجویند در امر معروف و مواسات فقرا و رعایت مساکین چندان مواظبت نمایند که مورد هیچ ملامت نیابند

ابو علی جبائی

۳۰۶

ابو علی محمد بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن ابان

از اهالی جبا و از مشایخ متکلمین و از ائمه معتزله است در سنه دویست و سی و پنج هجری در بلده جبا تولد یافت و چون بمقام رشد قدم نهاد بتحصیل علوم رغبت کرد و بعد از استحضار مقدمات و استحکام مبانی باشتیاق عقاید کلامیه بشهر بصره بشتافت در محضر ابو یوسف یعقوب بن عبد الله الشحام البصری که در آن زمان وحید عصر و رئیس معتزله بود حاضر آمد و از افادات و افاضات وی کامیاب گردید از فرش تلمذ بمسند استادان مقام گرفت و از حضیض تقلید باوج تحقیق ارتقا جست و در زمره معارف و مشاهیر آن بلده با متیازات وافیه اختصاص یافت جمعی از افاضل آن شهر در مجلس افادتش مجتمع بودند که از جمله ایشان است شیخ ابو الحسن الاشعری چون شیخ ابو الحسن روزگاری در خدمت او بسر برده حفظ عقاید با ایراد حجج در رفع شبهات که آن خود تعریف علم کلام است از وی فرا گرفت رفته رفته حلقه مشاجره و حوزه مباحثه وسعت گرفته مذهب اشعریه بمیان آمد مخفی نماند بتبیین این مقال را از بسط و تطویل گزیری نیست بصحت پیوسته است که علم کلام در زمان حضرت رسول صلعم و صحابه اخیار فن منفرد و علم مخصوص نبود و از افواه و السنه بدفاتر و اوراق تدوینی نداشت چه هر گاه در مسائل اعتقادیه بسؤالی محتاج میگشتند از میامن وجود مسعود رسول الله صلعم و مهابط وحی و معادن رسالت از مسئلت دیگران مستغنی گشته امراض جهل و نادانی را از شربت بیانات آنحضرت و ائمه طاهرین علیهم السلام مداوا می‌نمودند و چون خداوند وحی و تنزیل و شارع هر امر و نهی از این خاکدان فانی بجوار قرب یزدانی رخت کشود در باب عقاید مکالمات بسیار شد و چندان شیوع یافت که از مکالمات بمکابرات انجامید فرقه امامیه و شیعی در ظل رایت ائمه هدی از تطرق شبهات مصون و محروس ماندند چه احادیث ایشان را حجج قاطعه دانسته عقول ناقصه و افهام قاصره خود را رخصت مداخله ندادند و چون اهل سنت و جماعت هر یک از اصحاب را مقتدی و پیشوا میدانستند مجالس و محافل تشکیل داده در باب عقاید مکالمات نموده و مقالاتی بمیان آوردند و بدانجهت آن مقالات را مسمی بعلم کلام نمودند و در تسمیه آن وجوه دیگر نیز یاد کرده اند چنانچه برخی گویند که از آن بدانجهت کلام نامیده اند که اکثر مکالمات ایشان در باب کلام الله بوده که آیا قدیم است یا حدیث و بعضی گویند بواسطه آن است که گفته اند کلام در واقع همین مقالات است و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات است و بس و سایر سخنان نسبت بدان مقالات مانند خرافات و ترهات است و باجمله این مسلک و این منهاج می‌پیمودند تا آنکه حسن بصری لوای ریاست برافراخت و واصل بن عطا که از افاضل تلامذه او بود در آن محضر با استاد خود که انشاء الله در ترجمه واصل نگاشته خواهد شد مخالفت ورزید پس حسن بدو گفت اعتزل عنا لاجرم واصل اعتزال جسته در این خصوص مستقلاً مجلسی تشکیل داده و اتباع او بدینواسطه موسوم بمعتزله گردیدند و کالای علم روز بروز بالا گرفت از گفتن بنوشتن رسید و همی تصرف عقول در آن بیشتر میشد تا اینکه مباحثه ما بین شیخ ابو الحسن اشعری و استاد وی

ابو علی جبائی

۴۲

ابوعلی جبائی را پوست و از وی اعراض نمود نقل است که روزی ابوالحسن از جبائی پرسید چه عقیدت داری در خصوص سه برادر که اولین مؤمن و تقی و دومین کافر و شقی سیمین صغیر بمیر باشد و هر سه برادر بمیرند آیا حال ایشان در نشئه دیگر چگونه خواهد بود جبائی گفت اما آن برادر که مؤمن و تقی بوده صاحب درجات رفیعه و مقامات عالیه است و اما آن برادر که خود کافر و شقی بوده است مخلد در نار و مستوجب عذاب کردگار است و اما آن برادر کوچک صغیر و غیر ممیز بوده از مکروه در سلامت است پس اشعری گفت اگر صغیر اراده کند که بمقامات برادر فائز شود آیا دون خواهد شد یا نه جبائی گفت نی زیرا که برادرش بسبب طاعات کثیره بدان درجات رسیده گشته و صغیر را آن طاعات نبوده است پس اشعری گفت اگر صغیر بگوید از فوت طاعات مرا تقصیری نبوده زیرا که خداوند خود در حالت صغرم از دنیا برد و چندان مهلت نداد که کسب طاعات نمایم آیا خداوند در جواب او چه خواهد گفت جبائی گفت میفرماید من بعلم ازلی میدانستم که هرگاه تو را در دنیا نگاه میداشتم معاصی بسیار مرتکب میشدی و مستحق عذاب الیم میگردیدی پس صلاح تو در آن دیدم که در حال صغر از دنیا رحلت نمائی پس اشعری گفت اگر برادر کافر بگوید یا اله العالمین چنانچه حال او را میدانستی از حال من هم مستحضر بودی پس چرا رعایت مرا منظور نفرمودی و مرا در حال صغر از دنیا نبردی تا خود بخباثت کفر آلوده نباشم و مستحق عذاب الیم نشوم پس جبائی در جواب مبهوت ماند و گفت همانا آثار جنون و اطوار دیوانگان در تو مشاهده میکنم اشعری در جواب گفت نه چنان است که میدانستی بل وقف حمار القاضی فی العقبة یعنی بلکه حمار قاضی در گردنه وا مانده است پس شیخ ابوالحسن از جبائی روی بتافت و خود تشکیل مجلس مخصوصی نمود و بساط جداگانه بگسترد و بر بساط تعلیم متمکن گشت گروهی بدو روی آوردند و اقوال او را تبع و معتقد شدند و از آن روز اتباع اشعری پیدا آمد امام فخر رازی در تفسیر کبیر در شرح سوره انعام چنین آورده است که چون شیخ اشعری از مجلس استاد پای کشید و دست مخالفت از آستین برآورد رفته رفته بواسطه نفس خصومت در میان ایشان اشتعال و اشتداد گرفت پس شیخ اشعری جامه اعتراض در میان آورد و در جمیع مقالات استاد خویش جای اعتراض و ایراد برکشید اتفاقاً روزی ابوعلی در مجلس موعظت که جمعی از علما و عوام در آن مجمع حاضر بودند به بیانات کلامیه اشتغال داشت مستمعین را از مواعظ خود مستفیض مینمود و اشعری از این معنی خبر یافته بمجلس درآمده و ناحیه مخفی گزید و بجوزه بیرون رفته ای مسائل مشکله که بوی آموخته داد و با ابوعلی مکابرت مینمود و جماعتی از آن سؤالات متعجب میبودند چون موعظت را بپایان آورده از منبر فرود آمد چشمش بر اشعری افتاد و دانست که آن سؤالها را اشعری بر وی القا کرده است ناگهان خصومت مابین معتزله و اشعری زیاده شد تا بدیگر گشته سلسله معتزله بمحض قوت خویش و ضعف خصم بر آن حکمت را احد کرده در اثبات دعاوی و تقریر مدعای خویش از آن برهان استمداد مینمودند و در مقام حکمت بدانها استدلال میکردند و بدانجهت مطالب کلامیه معتزله بدلایل حکمیه و براهین فلسفه خلط و مزج یافت رفته رفته اتباع فلاسفه و استدلالات حکمیه چندان در نزد ایشان قوت گرفت که عقل خود را از نقل مقدم میداشتند و هر جا که ظواهر آیات و اخبار با عقول ایشان موافقت نمیکرد توجیه و تاویل مینمودند

وطایفه اشعریه در معادات و مقابله با ایشان مبالغت را چنان از حد بگذرانیدند که از ظواهر آیات و اخبار بهیچ وجه تعدی جایز ندانسته و باب تأویل را مسدود کردند و از آنروی در میان ایشان مذاهب مجسمه و عقاید مشبهه مستحکم گشت محض عناد که ایشان را با معتزله بود بر ذم براهین فلسفه کمر بستند و در قدح اعلام فلاسفه لب گشودند و در آن اطوار و اقوال چندان اصرار ورزیدند که هر جا علم حکمت می‌شنیدند مذموم میشمردند و هر محل اهل حکمت میدیدند ملوم میدانستند آن ذم و قدح از افواه ایشان تعدی کرده بالسنه طوائف دیگر نیز جاری شد چنانچه آن اقوال ناپسند و آن گفتار ناهنجار تاکنون مابین عوام کالانعام دایر و شایع است مع القصه ابوعلی در مقاصد معتزله مبتدع و مبتکر بوده و در عصر خویش بریاست آن سلسله اختصاص داشته است و چون او در گذشت فرزندش ابوهاشم بجای پدر بنشست و مابین آن پدر و پسر در مسائل کلامیه طرفه داستانی است با آنکه هر دو از یک مشرب آب نوشیده‌اند و در یک مذهب سالک بوده‌اند درباره مسائل با یکدیگر اختلاف شدید داشته‌اند و از جمله مسائلی که ابوعلی بر آنها متفرد بود این است با آنکه اسماء الله توقیفی است و جز اسمائی که از شرع شریف بدعوت آنها رخصت است اسم دیگری بر آنها نتوان جعل و وضع کرد با وجود آن احوال ابوعلی گوید که چون خداوند در انجام حاجات عباد و پذیرای عرایض و مستدعیات ایشان است میتوان اسم مطیع بر حضرت احدیت اطلاق نمود و ابوعلی در این قول منفرد و متوحد است و از این گونه کلمات و اعتقادات بوعلی در میان اهل کلام معروف و مشهور است چنانچه نظیر این عقیدت را نیز اثبات نموده گوید که خداوند را محبل النساء یعنی حامل کننده زنان میتوان گفت چه علت ایجاد نطفه در ارحام امهات او است از آنروی اطلاق آن نام بر خداوند روا باشد و در تفضیل امیرالمؤمنین بر ابی بکر از جمله متوقفین بوده و گاهی میل بتفضیل داشته است ولی تصریح ننموده است و در بسیاری از تصانیفش گوید که اگر خبر طایر صحیح باشد علی افضل است

فایده

افضل المتکلمین والمحدثین یوسف سبط ابن الجوزی که خود از رؤسای عامه است در کتاب مناقب خویش از انس بن مالک حدیث کرده که روزی در برابر حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه وآله وسلم مرغ بریانی حاضر بود آنحضرت فرمود خداوندا محبوبترین و دوست ترین خلق خود را در نزد من حاضر کن که با من از این مرغ تناول نماید ناگاه امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام در آمد و بسعادت حضور مستسعد گشت با آنحضرت موافقت کرده از آن مرغ بریان تناول فرمود علیهذا فرقه شیعه بدین حدیث شریف بر افضلیت علی بن ابیطالب استدلال کرده‌اند و گویند احب الناس افضل ناس است و افضل ناس اقدم است پس علی بن ابیطالب از دیگران افضل و اقدم است و بامر خلافت الیق و احق خواهد بود و علمای عامه گویند که این حدیث بر افضلیت دلیل نتواند بود چنانچه محقق تفتازانی گوید وَالْاِنْصافُ اَنَّهُ اِنْ اُرِیدَ بِکَثْرَةِ الثَّوابِ فَلِلتَّوَقُّفِ جِهَةٌ وَاِنْ اُرِیدَ ما یَعُدُّهُ ذَوِی الْعُقُولِ فَضِیلَةً فَلا مضمون آنکه اگر از افضلیت زیادت ثواب را اراده کرده در قبول آن معنی جای توقف و تأمل است ولی بر مدعای شیعه دلیل نتواند شد محقق لاهیجی در جواب گوید که فضیلت بمعنی کثرت ثواب اگرچه بالمفهوم بحسب صدق غیر فضیلت بمعنی اتصاف

بصفات

بفضایل و کمالات است الاحسب تحقق و وجود از او جدا نتواند بود پس ثواب مترتب نتواند شد پس توقف در ایجاب
اصلا وجهی نتواند داشت ولی ابوعلی در اواخر عمر بتفضیل علی بن ابیطالب تصریح نمود قاضی القضاة در شرح مقالات
ابی القاسم بلخی گوید ابوعلی از دنیا نرفت تا آنکه قائل شد بتفضیل علی بالجمله العقیدت از وی مشهور است ولی در مصنفاتش
دیده نشده است و نیز قاضی القضاة گوید ابوعلی هنگام وفات پسر خود ابوهاشم را بمذهب تفضیل نخواند بر خاطرش لیک
از شدت ضعف قادر بر رفع صوت نبود پس ابوهاشم را نزدیک طلبیده مطالبی بوی القا نمود که منجمله آنها تفضیل علی بود
بر ابی بکر الغرض ابوعلی در اواخر عمر از بصره ببغداد ارتحال کرد و در سنه سیصد و سه هجری وفات یافت

ابوهاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن حمران بن ابان

مانند پدر از علمای علم کلام و از رؤسای صناعت اصول است در علم ادب مهارت کامل و بصیرت وافی داشت
جدتش ابان از موالی عثمان بن عفان بوده در سنه دویست و چهل و هفت هجریه از نشأه ارحام بعالم ولادت
قدم نهاد و چنانکه از مطاوی کتب تواریخ و کلمات ائمه سیر استفاده میشود تولد او در بلده بصره اتفاق افتاد
و در همانجا که مولد او بود نشو و نما یافت و چون بحد رشد و مقام تمیز برآمد در تکمیل مراتب علمیه و تحصیل قواعد کلامیه
جد وافی و جهد کافی مرعی داشت در علوم ادبیه از مقام پدر برتری گرفت و در علم کلام بر امثال و اقران
مزیت و سروری جست و در آن عصر که بازار کلام را رواجی بود کلمات او را گرانبها میشمردند تحقیقات او
مشرح انظار علما و مطرح افکار عقلا گردیده و دانشمندان آن عهد باعتقادات او اعتماد تمام داشتند الغرض در عداد بزرگان
فرقه معتزله و پیشوایان آن طایفه معدود گشت نتایج افکار او در قلوب بدانپایه راسخ شد که گروهی جمیع عقاید او را
صواب دانسته قلادهٔ تقلید او بر گردن نهاده و خود را بدو منسوب داشته اند و از آن روی در میان فرقه اسلامیه
بفرقه بهشمیه موسوم و ملقب شده اند آن پدر و این پسر در اکثر مسائل با اغلب طوائف مخالفت کرده تأسیس
اساس جدید و بسط بساط تازه نموده اند با آنکه آن دو فاضل یگانه در مخالفت دیگران موافقت کرده اند در میان
خود ایشان نیز اختلافی چند اتفاق افتاده و ما بر حسب رسم دیرین خویش در پایان این عنوان عقیدت و کیش
فرقه بهشمیه با مشترکات و متفردات هر یک را از آن بشرح نگارش دهیم گویند چنانکه ابوهاشم اسم پدر خود ابوعلی را
در صفحه روزگار ثبت نمود فرزند وی که ابوعلی کنیت داشت رسم علم و نام کلام را از آن خاندان محو کرد چنانکه
عمر عزیز را باطل کرد و وجود شریف را از عمر عاطل گذاشت رنج طلب نبرد و گنج ادب نیافت در علم و کمال از
حسب بنسب اختصار کرد و در فضل و هنر بنام پدر اکتفا نمود روزی بمجلس صاحب بن عباد که منبع فضائل
و مجمع افاضل بود در آمد صاحب برای آن نتیجه علم و مقدمات تعظیم فراهم کرد و شرایط تکریم بجای آورد
و بتجلیلش برخاست و بر صدرش بنشاند و چون رسوم پذیرائی برگذار شد گفتگوی علمی بمیان آورد

صاحب کمان اگر وی در هنر و کمال وارث پدر و جد است بجانب او متوجه گردیده مسئله آغاز کرد کشف مقال را
از وی سؤال نمود ابو علی مضطرب شد و خوشتر از لا اعرف و لا ادری پناهی ندید در جواب گفت لا اعرف
نصف العلم یعنی نمیدانم نصف دانش است صاحب دانست که او را از آن نیز دیگر هیچ بهره و نصیب نیست
گفت صَدَقتَ یا وَلَدی الّا اِنّ اَباکَ تَقَدَّمَ بِالنِّصفِ الآخَر یعنی ای فرزند راست گفتی ولی
پدرت بجهت آن نیمه دیگر بر مردم مقدم گشت و در محافل بر صدر نشست مع القصه ابو هاشم روزگاری دراز با ریاست
علم بسر برد تا عمرش بسر آمد و در روز چهارشنبه هیجدهم ماه شعبان از سنه سیصد و بیست و یک هجریه در بغداد بمرد
و در جانب شرقی مقابر بستان شخاک رفت و در همان روز ابو بکر محمد بن دُرید لغوی نیز وفات یافت مردم عراق
گفتند الیَومَ ماتَ اللغةُ وَالکَلامُ یعنی علم لغت و فن کلام امروز بمرد از رؤس معتقدات بهشمیه بر وجهی
چنین مشروح است که گویند روا بود کسی مستحق ذم عقلا و عقاب الهی گردد اگرچه از وی معصیتی بظهور نرسیده باشد
و اگر کافری مسلمانی گیرد و ناپدید گردد در حالتیکه ذمّه او بدیگریا را از مظالم مشغول باشد علی الابد در دوزخ خواهد بود و
ایمان وی را سود نخواهد بخشید و اگر کسی توبه کند از گناهی که بجای آورده و بگاه توبه بر مثل آن گناه قادر نباشد توبه وی
قبول نیفتد اگر کسی دروغ گفت و بعد از آن لال شد یا زنا کرد و بعد از آن عنین گشت توبه اش از کذب
و زنا قبول نگردد و طهارت خود واجب نیست بلکه مکلف مأمور است بصلوة بر حالیکه متطهر باشد پس طهارت
باب مغصوب بجری و نماز در مکان مغصوب محرم است کلام الله عبارتست از اصوات مقطعه و حروف
منظومه چون اصوات و حروف حادث باشند و ذات واجب محل حوادث نیست پس معنی اینکه گوئیم
خدای سبحانه متکلم است آن است که در اجسام ایجاد کلام فرماید نه آنکه کلام بذات وی قیام نماید و ارباب
لغات مختلف را مانند زنجیان و هنود و اتراک قدرت آن است که مانند این قرآن از نزد خود بیاورند
و از غرائب متفردات بهشمیه اثبات معدومات است که برای تصحیح علم واجب معتقد شده اند زیرا که در مسئله
علم قبل الایجاد ما بین اهل کلام اختلاف بسیار است در اینکه شیء معدوم چگونه معلوم گردد اضطرارا علم
قبل الایجاد را انکار کرده اند و بعضی بارتسام صورت قائل شده اند و بعضی ارباب انواع اثبات نموده اند
ابو هاشم و پیروانش به اثبات معدومات رفته اند و گفته اند که اشیاء قبل از وجود کونی یک نحو ثبوتی
در عالم خود دارند که نه موجودند و نه معدوم و بدان ثبوت معلوم واجب گردیده اند و هم از متفردات بهشمیه
مسئله اثبات حال است چون در پاره از صفات واجب که خود مغایر ذات است مانند سمیع و بصیر متکلمین را
عقایدی است بعضی معنی آنها را راجع بعلم کرده گویند معنی سمیع و بصیر آن است که عالم بمسموعات و مبصرات است
برخی گویند سمیع و بصیر یعنی حی و بلا آفت است ابو هاشم از برای تصحیح اینگونه صفات احوالی قائل شده
تا این صفات را ثابت نماید و از آرای او اینکه بر استشعار وارد گردد و سالم باشد گوید معنی سمیع آنست که واجب
تعالی صاحب حالی است که آن حال در حد ذات خود نه موجود است و نه معدوم نه مجهول است و نه معلوم

نه قدیم است نه حادث از آنحال اثر سمع بظهور میرسد همچنین عالمیت و قادریت و غیر اینها را جمیعاً از جملهٔ احوال میدانند عمید الدین اسعد زمانیکه بحکم اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی در قلعهٔ اشکنوان محبوس بود قصیدهٔ بنظم کشید در این قصیده بدین بیت بمذهب ابوهاشم اشارت نموده و هم بمذهب نظام تلمیح آورده گوید

کم طفرة طفر النظام من حجی جعلت حالته حال ابن جبّائی

یعنی چه بسیار طفره زده نظام از حجج و براهین من و من حالت او را مثل حال ابن جبّا نمودم یعنی حالتش را بی اثر انگاشتم مثل حالیکه ابن جبائی بدان اعتقاد کرده است بتشبیه و جبائیه متفقاً معتقد بر اینکه رؤیت خدا تعالی در آخرت نیز محال است برخلاف اشاعره که تجویز رؤیت کنند و گویند مؤمنین خدا را در بهشت مشاهدت نمایند ولی بر وجهیکه از جهة و مکان و مقابله منزه و مبرا باشد و هم برخلاف اشاعره افعال عباد را مخلوق عباد دانسته و گویند خیر و شر طاعت و معصیت مستقلاً بخود عبد مستند و از او صادر است و گویند استطاعت صفتی است زاید بر سلامت بنیه و جوارح و قبل از فعل حاصل گردد برخلاف بشریه از معتزله که استطاعت را عبارت از همان سلامت جوارح و بنیه شناسند و برخلاف اشاعره که استطاعت را مقارن فعل شمارند و در مسئله شریعت عقلیه گویند معرفت حق و شکر منعم و تمیز حسن و قبح از واجبات عقلیه است که عقل خود در ادراک آنها استقلال دارد و محتاج بارشاد شرع نیست وجوب این عقاید و معارف بر عهدهٔ رسول باطن موکول است نه عقل ظاهر و تبلیغ احکامیکه عقل را بآنها راه نیست لبیان رسول انحصار دارد مثل وجوب محتومات و استحباب مندوبات و توقیت طاعات موقته و حلیت و حرمت اشیاء مقرره پس عقل که شریعت باطن است بالاستقلال ادراک میکند که ثواب مطیع و عقاب عاصی واجب است ولی خلود عاصی را در نار میباید تعبداً از شرع شریف که عقل ظاهر است قبول کرد و گویند اگر کسی مرتکب گناه کبیره شود فی الحال از ایمان بیرون رود در آن حال نه مؤمن است و نه کافر بلکه خود فاسق و برزخ ما بین این دو طبقه باشد و اگر بدانحال بدون توبه بمیرد در آتش مخلد خواهد بود جبائیه و بهشمیه در مسئله مقتول نیز در قول توقف متفقند و با عموم عامه مخالف توضیح آنکه علمای اهل سنت و متکلمین ایشان در باب مقتول بدو فرقه شده اند گروهی گویند که مقتول را اجل محتوم همان بوده است که بقتل رسیده اگر کشته نمیگشت ناگزیر با موت طبیعی در میگذشت زیرا که جایز نیست که حضرت حق در لوح محفوظ و علم ازلی خود اجلی معین کند و هنوز آن وقت نرسیده آنرا مخترم و منقطع سازد و از برای اثبات آن مدعا باین آیهٔ کریمهٔ شریفه استدلال کنند لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ زیرا که حق سبحانه در این آیه قول منافقین را تشنیع و توبیخ آورده که میگفتند اگر مقتولین بجهاد نمی رفتند و در نزد ما میزیستند نمیمردند و کشته نمی گشتند پیغمبر باید اگر ایشان این سخن راست میگویند چرا نمیتوانند مرگ را از نفس خود دور نمایند پس این آیه دلالت کند بر اینکه اگر شهدا و مقتولین بجهاد هم نمیرفتند از موت حتمی محروس نمیماندند فرقهٔ دیگر گویند ما یقین داریم اگر مقتول کشته نمی شد

زنده میماند چه اگر چنین باشد قصاص را محل و قاتل را گناهی نماند و هم بایستی در ذبح گوسفند که مال غیر است و امثال آن سلامتی نباشد زیرا که او خدمتی بخداوند گوسفند کرده چنانچه تشبیه گفته اند واجب است که در این مسئله توقف نمایم و بهیچ طرف متیقن نشویم و احتمال هر دو وجه از دست ندهیم زیرا که چنانچه احتمال حیات در حق مقتول هست احتمال ممات نیز میرود و هیچکدام از محتملین را بر آن دیگر ترجیحی نیست

ابن دهان مبارک بن سعید بن ابی السعادات

از علمای نحو و اهل واسط است مردی نابینا و بیهوده سرا و حریص طبع و کثیر التلاوه بوده است که در سنه پانصد و سی و دو یا سی و چهار هجری در بلده واسط از گذرگاه ارحام ببرای ولادت انتقال گزیده و هم در آنجا که مولد و موطنش بود نشو و نما یافته تحصیل علوم و اکتساب فنون را نصب العین همت ساخته بصیرت کامله در علم نحو و لغت و تصریف و عروض و معانی و اشعار و تفسیر و اعراب و تعلیل قرائات بهم رسانید و هم در علم فقه و طب و نجوم و علوم اوایل از علمای عصر ممتاز گردید بالجمله در اوائل رشد و مبادی تحصیل قرآن را قرائت کرده و تمام آنرا فهم و فراغ خاطر ساخت و چون از قرائت و حفظ آن پرداخت بمدرس ابوسعید نصر بن محمد بن سالم ادیب و ابوالفتح العلاء ابن علی معروف بابن سوادی شتافته طرق قرائات و وجوه اختلافات آنرا در نزد ایشان تکمیل نمود و بعد از آن اشتیاق کسب علوم و تحصیل فنون ویرا محرک گردیده از موطن مألوف بسیاحت بغداد مسافرت و مهاجرت کرد در مدرسه مظفریه بغداد اقامت گزید بمجلس ابومحمد بن خشاب نحوی که از جمله اساطین علم نحو بود حاضر آمد و از افاضات وی مستفیض گردید و در اندک زمانی از جمله اعیان تلامذه او گشت و نیز با کمال بن البرکات الانباری مجالست و مصاحبت جست و شرط ملازمت بجای می آورد تا آنکه کثیری از فنون و جمله از علوم را در خدمت وی استفاضت کرد و هم در محضر ابی زرعه طاهر بن محمد بن طاهر مقدسی روزگاری بسر برد تا آنکه علم حدیث را از او فرا گرفت و در عداد اساطین معدود و در زمره مشایخ محسوب گردید و جمعی از افاضل علما که من جمله ایشان سالم بن ابی الصقر و عبداللطیف بن یوسف بغدادی و ابوالبرکات بن زید التکریتی است در نزد او بر بقعه تلمذ در آمدند و در مجلس افاده و افاضه وی بهره ور شدند و از خصایص و آثار وی آن بود که مطالب علمیه را با بیانات شافیه و ابیات وافیه و نثرهای مستحسن با ذهان تلامذه خود القا می نمود آورده اند که از طرف تلامذه خود بسیار کم حظ و بی بهره بود که همواره با وی مخاصمت میکردند و انتساب خود را به وی قبیح و مذموم میشمردند و در ایذای تعلیمات او بایذاء خاطرش انواع صدمات بکار میبردند و با اشعار هجویه بجوشش و امید داشتند الغرض ابن دهان را انبساط و انشاط و امتیاز طبعی بود که بی فرح و بشاشت نمی نشست و حلمی بدیع و تحملی عجیب داشت گویند که خلیفه عصر از اشتهار این حلم عظیم و شیوع این خلق کریم تعجب کرده بسی اندیشید که از ایصال مکاره و القاء شداید خیال او را آشفته سازد هر تدبیر بکار برد و هر اذیت بیار آورد اصلا بحر حلمش از تموج غضب متلاطم نگشت ولی در باب مذهب زیاده تجدد رای داشت چنانکه مدتی

در مذهب احمد حنبل میزیست و بعد از او مذهب حنفی را شعار خود ساخت و هنگامی که تدریس مدرسه نظامیه مفوض بوی شد نظر بشرط واقف که شافعیت از شرایط تدریس بود مذهب شافعی را اختیار نمود ابو البرکات بن زید التکریتی که از جمله تلامذه اوست در مذمت و ملامت او گوید

ومن مبلغ عنی الوجیه رسالة　　وان کان لا تجدی الیه الرسائل
تمذهبت للنعمان بعد ابن حنبل　　وذلک لما اعوزتک المآکل
وما اخترت قول الشافعی تدینا　　ولکنما تهوی الذی منه حاصل
وعما قلیل انت لا شک صائر　　الی مالک فافطن لما انا قائل

یعنی کیست که از جانب من بوجیه رسالت برد و پیغام گذارد و با آنکه میدانم این رسایل و توبیخات سودی نخواهد داد و حاصلی نبخشد باو بگوید که تو خود قلاده تقلید احمد بن حنبل از گردن برداشتی و بطوق طاعت ابو حنیفه نعمان بن ثابت تن در دادی نه از بابت رشاد و سداد بود بلکه بواسطه آن است که راه معاش بر تو تنگ بوده است انتقال از مذهبی بمذهبی را وسیله معیشت خود دانسته و اینکه قدم در طریقه شافعی نهادی نه از بابت دین داری و حق جوئی بوده است بلکه از جهة آن است که شرط تدریس مدرسه نظامیه شافعیت بوده است قبول آن مذهب را وسیله انجام مقصود قرار دادی و شکی نیست که عنقریب بمذهب مالک رجوع خواهی کرد پس اقوال مرا متفطن شده نکتهای سخن را دریاب که این همه انتقالات از روی بصیرت و تدین نبوده بلکه کاشف است از سوء عقیدت و خبث سریرت تو در هر مذهبی که صلاح دنیای خود دیدی قبول نمائی الغرض مدت دو سال بتدریس مدرسه نظامیه پرداخته و عاقبت الامر جماعتی از شاگردان وی که رئیس ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف ابن یوسف بغدادی بود طریق مخالفت پیموده بر وی خروج نمودند سیوطی در طبقات النحاة گوید بچشم عبرت بنگرید و ببینید محض حب دنیا شاگردان که پرورده نعمت تعلیم استادند با او چگونه رفتار مینمایند بالجمله صاحب روضات در ترجمه ابن دهان گوید که چون ابراهیم ابن مسعود الرصافی البغدادی النحوی را وجیه صغیر میگفتند مبارک بن سعید را که اینک شرح حالش یاد کردیم وجیه کبیر نامیدند تا امتیاز حاصل گردد و او را طبعی دلکش و اشعاری خوش بوده است و این دو فرد که از جمله اشعار همانا از اوست معلوم نیست که در مدح کی انشا کرده است نگاشته آ

لسنا نستقبح اقتضاءک بالوعد　　وان کنت سید الکرماء
فاله السماء قد ضمن الرزق علیه　　ویقتضی بالدعاء

یعنی با وجود اینکه تو سید بزرگان و بزرگ کریمان امتی و خلف وعده نمینمائی من تقبیح نمیشمارم آنچه را وعده نموده مطالبت و درخواست نمایم پس خداوند آسمان با وجود اینکه برزق عباد ضامن است رزق را از او با دعا و تضرع مطالبه کنند و در شب یکشنبه بیست و ششم شهر شعبان در سنه ششصد و دوازده هجری وفات یافت

ابن بطلان بغدادی

۴۱۴

و صبح آن شب در مقبره وردیه بغداد مدفون گردید و او را در نحو کتابیست که نامش معلوم نیست

ابن بطلان ابو الحسن مختار بن حسن بن عبدون بن سعدون بن بطلان

در کیش نصاری و از اهالی بغداد و ساکن محله کرخ بوده است و مولد و منشای وی نیز در آن شهر بوده در فنون حکمیه و اصناف کمال و صناعت طب رتبتی عظیم داشت و در سلک اجلهٔ مشاهیر فلاسفه و مشایخ اطبا منظوم بوده است در هر هنر حظ وافر و نصیبی کامل داشت او را کلامی نمکین و زبانی شیرین و لسانی فصیح و بیانی بلیغ بود و با آن هنرها کار معیشت را از مزاولت علاج ساز کرده وی تحصیل علوم و تکمیل فنون را در نزد نصارای کرخ که در آن زمان مدرس علوم و مدبر فنون بودند بپایان برد و مراتب حکمیه را در نزد استاد ابو الفرج عبد الله بن طیب که از فحول حکما و مسلم آن دوران بود و شرح حالش گذشت کامل نمود و مقامات طبیه و صنایع علم و عملرا در نزد ابو الحسن ثابت بن ابراهیم طبیب حاصل کرد ولی خود تعلم علوم و اکتساب فضایل خویش را باستاد ابو الفرج نسبت داده و خویشتن را از تلامذهٔ آن حکیم شمرده است چه اهم مقاصد طبیه اصناف معالجات است و ابن بطلان آن هنر بزرگ را از تربیت وی بیاموخت زیرا که باستعانت آن استاد در بیمارستان عضدی باعمال ید و انجام تدبیر و استعمال ادویه و اصلاح مزاجات و غیره اشتغال داشت. از حسن مراقبت و فرط اهتمام استاد رتبتی ارتقا جست که در آن محضر محل وثوق گردید و موقع اعتماد یافت و ابو الفرج او را اکبر و اجل اصحاب خویش دانسته زیاده تعظیم و اجلالش مینمود و بر سایر شاگردان خود در تبه تقدمش می بخشید و براینگونه در مقام تجلیل و تفخیم وی در آخر کتاب ثمار البرهان شرحی نوشته است شیخ جلیل ابو الحسن مختار بن حسن کتاب ثمار البرهان بر من قرائت کرد و از ابتدا تا انتها با دقت تمام بیاموخت بدان پایه که منظور نظر اساتید است فهم مطالب و درک لطایف و حل غوامض را از عهده برآمد و بعد از آنکه محل وثوق و اعتماد گشت در محله کرخ بامر علاج مباشرت ورزیده علم و عملش بحدی انتشار و اشتهار یافت که در اطراف و اکناف نام خویش بلند کرد چون ابن بطلان با علی بن رضوان مصری معاصر بوده است و هر یک را با دیگری مواخات بدیعه و مکاتیب غریبه در میان بود و همواره طریق مجارات و مباحثات سلوک میداشتند لاجرم هر یک تالیف کتابی مینمود آن دیگر برد و نقض سابقش همت میگماشت و هر کدام مبتدع رائی و مبتکر قولی میگشت دیگری با خلاف آن عقیدت موافقت کرده بایراد اعتراض منازعت مینمود پیوسته آن دو حکیم را کار این بود و در روزگار چنین رسایل و مراسلات ایشان مضبوط و کتب قوم از سوال و جواب ایشان مشحون است پس ابن بطلان را هوای سفر در سر افتاد و میل دیدار ابن رضوان قوت گرفت در سنه چهارصد و چهل و نه از بغداد مهاجرت و مسافرت جست راه سفر پیش گرفت چون در عرض راه بشهر حلب بار گشود طیب خاک و رقت نسیم و اعتدال هوا و طراوت صحاری و نضارت بساتینها بطوری در نظرش جلوه کر شد که آن مسافر را دل از وطن بر کنده کرد و خاطر از هوائی پرداخته نمود دیگچند در آن شهر اقامت گزید از فرمان گذار حلب مشمول نیکی و احسان بسیار گردید و درخواست نمود تا امور متعلقه نصاری را بر وی مفوض دارد مسئولش قرین اجابت شد پس ابن بطلان باقامت قواعد دینیه و قوانین مذهبیه ایشان همت برگماشت

و آن سنی زیاده بر نصاری سخت بود گویند در آن ایام ابن شراره طبیب که شرح حالش مسطور گشت هر وقت در مجلس ابن بطلان حاضر میگشت بادی مناظرات طبیه در میان آورده و ابن بطلان مغلوب و منکوب میگردید محض بغض و عداوت ابن بطلان را در نزد نصاری که از وی دلتنگ بودند بفساد عقیدت نسبت داده و آن جماعت را بر وی متنفر ساخته ناگزیر تاب اقامت نیاورده از حلب بیرون رفت و بجانب مصر رخت بربست و در سنه چهارصد و چهل و یک اوایل جمادی الاخره که عهد خلافت المستنصر بالله علوی بود بشهر فسطاط وارد گشت و چهار سال در مصر مقیم و متوقف بود و در ظرف آن مدت ویرا با ابن رضوان وقایع ظریفه و مناظرات بدیعه اتفاق افتاد و عاقبت الامر بسبب این مناظرات ما بین ایشان وحشت و منافرت پدید آمده از اقامت مصر دلتنگ شده از آن شهر بیرون رفت و از آن پس کتابی در وقایع اتفاقیه و شرح مناظرات خود با ابن رضوان تألیف کرد و منتشر نمود چون ابن رضوان از کما هی آن کتاب آگاه گشت بعادت مستمره و طریقه مستقره او که فیما بین داشتند او نیز کتابی بدان وضع و اسلوب تألیف کرده مقالات ابن بطلان را در معرض اعتراض و مورد ایراد در آورد گویند ابن رضوان با مسمی با اسم مخالفت داشت ویرا خلقی منکر و منظری قبیح و رنگی سیاه بود از آن روی ابن بطلان او را بسوء ترکیب عیبها کرده طعنها زده مضحکها ساخته است چنانچه در هر محل از وی نامی میبرد و او را ملقب بتمساح الجن میخواند بعبارت هم مشتغل بر فضایل او خط بطلان کشید و باقتضای طبع موزون تخلق ناموزون را عرضه هجا کرده است چنانچه گوید

فلما تبدی للقوابل وجهه   نکصن علی اعقابهن من الندم
فقلن وأخفین الکلام تستّرا   الا لیتنا کنّا ترکناه فی الرحم

یعنی هنگامیکه قابلگان را روی وی نمودار شد از پشیمانی واپس رفتند پس در پرده با هم گفتند که ای کاش تولید وی معاودت میکردیم و میگذاشتیم تا در رحم مقیم باشد پس ابن رضوان برغم ابن بطلان در حق طبیبان زشت رو تعصب ورزیده در رد آن مقالات رساله نوشته است و در آنجا دلایل بسیار آورده که طبیب را حسن صورت بکار نیاید و فضایل معنوی در کار است بالجمله ابن بطلان بعد از مسافرت از مصر بسیاحت قسطنطنیه رغبت کرده و یکسال در قسطنطنیه بسر برد و در ایام سیاحتش سرگذشت خویش و غرایب اتفاقات و عجایب مشاهدات را بر سبیل بسط و تفصیل ضبط کرده است چنانچه با ابوالحسین هلال بن محسن نامه کرده است که در ذیل این ترجمت مسطور میشود و هم در ایام زندگانی خویش آفات شایعه و امراض عامه را در رسایل خود با شرحی تمام و بیانی وافی آورده است و عقیده منجمان را که اراده الهیه را فاعل و مواد ممکنات را قابل و اوضاع سماویه را شرط میدانستند موافقت کرده برای حدوث هر حادثه از اسباب سماویه اسبابی شرح داده و آن اسباب را منشأ تأثیر دانسته و برای اثبات مدعای خود وبائی ذکر کرده است گوید در سال چهارصد و چهل و پنج و هم در چهارصد و چهل و شش کوکب آتشی در برج جوزا طالع گشت و در فصل خریف وبائی یعنی طاعون حادث شد که خلق بسیاری بمردند بدان پایه

ابن بطلان بغدادی

۴۱۶

که جمیع مدافن و مقابر از اجساد مردگان مملو گردید پس از آنکه دیگر جای بجهت دفن باقی نماند ناچار گردیده در کنیسه بوقا چهارده هزار میت مدفون نمودند و چون سال چهارصد و چهل و هفت شد و رسید تابستان که اوان طغیان سیل و زمان مد آن رود بود سیلاب بالا نیامده و بکلی فرونشسته بدان واسطه نیز مردم مصر و اهالی شام بهلاکت رسیدند و از غربا که در آن نواحی مردود مانده بودند همگی جان سپردند و هم در آن روزگار طاعون از مصر بعراق منتقل گشت و مردم آن اطراف عرضه هلاک شدند و نیز در آن اوقات اساس عراق بورود عساکر پی در پی و تطاول سپاهیان گسسته جور روی بانهدام نهاده و بکلی خراب شد و قحط و غلا در آن اطراف و اکناف بحدی رسید که مردم بگوشت جنبنده تعیش میکردند حتی آنکه انسان بگوشت انسان تغذیه میجست و هم در اکثر بلاد قروح سوداویه شایع گشت و اورام طحال بسیار شد و ملاک امور طبیه و مدار وقایع مجربه اختلال یافت چنانکه ترکیب نبضها مختلط گشت و در انتظام حمیات دائره اختلاف پدید آمد و علم تقدمة المعرفة که از شعب فن علمی است تخلف ورزید و نظام بحرانها از هم گسیخته شد بالجمله در آن اوان نحوست اقترانات متوالیه و آفات فلکیه از سال چهارصد و چهل و پنج الی چهارصد و چهل و شش در آن اطراف و ممالک مسلط بود و چنانچه ابن حجر در اخبار طاعون گوید در حدود چهارصد و پنجاه و پنج طاعونی شدید حادث شده و ده سال آن بلای سخت در آن بلاد مقیم بود و چون ابن بطلان از شرح وقایع اتفاقیه خاطر پرداخت در مقام استدلال و تأیید اقوال خویش چنین گوید که بطلیموس بر سبیل انذار فرموده است وای وای از زمانیکه کوکب ذو ذوابه حادث شده و در برج جوزا طالع گردد و زحل در برج سرطان باشد در آن زمان بعراق و موصل و جزیره خرابی روی دهد و دیار بکر و ربیعه و مضر اختلال پذیرد و در فارس و کرمان فتنه و اضطراب پدید شود و در بلاد مغرب و یمن و شام اغتشاش حادث گردد احوال پادشاهان [illegible] تغییر پذیرد جنگهای بسیار اتفاق افتد و قحطی عظیم ظاهر شود و وبای شدید عارض گردد و هم فرموده است که چون زحل و مریخ در برج سرطان مقارنه جویند زلزله عظیم واقع میشود ابن بطلان گوید در بیست سال و اند چندین کس از علمای فخام بمرض طاعون دعوت حق را لبیک گفتند چنانچه از طبقات فقها بدین شرح درگذشتند

سید مرتضی شیخ ابو الحسن بصری ابو الحسن القدوری اقضی القضاة ماوردی ابو الطیب الطبری علیهم رضوان الله و از اصحاب علوم قدما این اشخاص جان سپردند

ابو علی مصری ابو علی بن الهیثم ابو سعید الیمامی ابو علی بن سمح صاعد الطبیب ابو الفرج عبد الله بن الطیب

و از متقدمین علوم ادبیه و مترسلان و منشیان و شعرا بدین تفصیل وفات یافتند

علی بن عیسی ربعی ابو الفتح نیشابوری مهیار شاعر ابو علی موصلی رئیس ابو الحسن صابی ابو العلاء معری

و از فوت ایشان چراغهای علوم خاموش گشت و عقول خردمندان در ظلمت ماند ابن بطلان را تصانیف لطیفه و نوادر ظریفه است جمله از آنها در رساله دعوة الاطبا مندرج است و در رسایل دیگرش نیز فی الجمله ذکر شده است در ایام زندگانی زنی در حباله نکاح خود نیاورد و چون متجرد میزیست مرگ خویش را بیاد آورده این دو شعر

گفته

حالت خود را تشریح کرده است

فلا آخذ اذن من شکلی لیتنی سوا مخلتی فی الطب ابا کما

یعنی هیچکس بر من نخواهد گریست مگر مجلس طبی و کتابخانه و تصنیفات من و در سال چهارصد و شصت و یک
وفات یافت بعضی از رسالات او را ابن اثیر نقل کرده اند مصداق نقلان که در وی گردیده است سابقا گفته بوده
چون آن محل را از وضع اصلی و حالت اولیه تغییر داده و هر وقت در آنجا چراغی آورند بی سبب خاموش میکرد
مؤلفات وی بسیار است جمله از آنها ذکر میشود کتاب کناش الادیرة والرهبان کتاب تقویم الصحة مقاله
خوردن دوای مسهل مقاله در کیفیت هضم و خروج فضلات آن مقاله در بقای ادویه مسهله در بدن و ترک آن
دعوة الاطبا که باسم نصیر الدوله تالیف کرده و تقدمة الاطبا مقاله در معالجه مشایخ کتاب مدخل مقاله
در اعتراض علی بن رضوان در فروج و فراریج و تم او را مقاله ایست در آنجا بیان کند که از چه رو حذاق اطبا
در امراض حاده تدبیر میفرمایند با آنکه ابتدا امراض حاده است چنانکه مسطورات جمهور اطبای قبل از اسلام و بعد
از این مطلب مشعر است پوشیده نماند که اوقات بحران که جمهور اطبا در کتب خود ضبط نموده اند چنانچه از نظم و ترتیب
که از آن نظم و ترتیب در حمیات خارج نشود چون هفتم و چهاردهم و بیست و یکم اگر بحران در حمیات لازمه در همین ایام
واقع شود آنرا بحران صحیح جید خوانند و اگر بر خلاف این نظم و ترتیب مسطور آید آنرا بحران ناقص و ردی دانسته
و حمیات هرگاه در بلدی یا مملکتی عام شد علامت رداءت آن است اعم از وبا یا لازم و جمهور اطبا تجربت نموده اند
که در چنین ایام نظم و ترتیب بحران بر هم خورد که گاه از اوقات طبیعت از کمی قوت مدافع مرض نتوانسته در گرد و از اوقات
مخصوصه بحران بگذرد و بمقام ذبول رسد یا از اشتداد حمی قبل از وقت معین بحران واقع شده و منتقل بامراض مهلکه رد گردد
و حمیات دایره بر این قبیل است هرگاه بر خلاف نظم و ترتیب آید علامت رداءت آن است این بود حاصل سعی
بر هم خوردن نظم و ترتیب حمیات و بحارین و از این قبیل است اختلاف حکم طبیب در علامات و تقدمة المعرفة در
که حمیات ردیه مرکبه عموم پیدا کند از علامات و تقدمة المعرفة بر خلاف آنچه مقصود است حاصل کرده و ابن بطلان
چنانکه مرقوم افتاد در فنون نظم و نثر سرآمد اهل عصر بوده و سفرنامه به هلال بن محسن کرده و در ضمن ترجمت
اشارت رفت در این مقام ترجمت آنرا نگاریم و چون خالی از فائده نیست منظر باشد تمامی آنرا مسطور میداریم و هی هذه
چون از بغداد بعزم مصر برآمدم ملاقات مشایخ و خاصان هر بلد را در جستجو شدم که مطلع گردم بر عجایب اخبار و غرایب
آثار که در نزد ایشان باشد پس فرا گرفتم از هر یک چیزهای عجیب و قصه های غریب و اشعار لعرب و لغریب و چون مجال
اقامت در هر بلدی کم بود بقلیلی از استفادت در استفاضت صحبتهای اهل دانش و فضل اکتفا نمودم و گذارم
بر شهر انبار افتاد و هنوز ده مرحله از آنجا بر جبه رسیدم بلده دیدم در نهایت خوشی هوا و انواع میوه با اشجار در ارعده
این بلده نسبت بما بین حلب و تکریت موصل و جزیره در وسط واقع شده و از آنجا تا قصر رصافه چهار روزه مسافت است
و از رصافه تا حلب نیز ماه مرحله رسیدیم و حلب را دیوار باره با سنگ سیاه شده هشت دروازه دارد و در میان سور قلعه ایست

ابن بطلان بغدادی

و بر فراز آن مسجدی و دو کنیسه و در یکی از آنها مذبحی است که خلیل الرحمن در آن موضع قربان میکرده و در پائین قلعه غاریست
که گوسفندان خود را در آنجا میدوشیده و بعد از دوشیدن شیر آنها مردم را ضیافت مینمود بنابر آن عادت مردم
از یکدیگر سؤال میکردند حلب ام لا دوشیده است یا نه از اینجهة آن موضع موسوم بحلب گردید و در آن بلد جامعی است
بزرگ و فقهای آن شهر اکثر بمذهب شافعی فتوی میدهند و بیمارستانی کوچک در آنجاست و شرب اهالی آن بلد از برکهایست
که آب آنها از نهر موسوم بقویق پر گردد و آب آن نهر در زمستان زیاد و در تابستان کم است میوه و سردسیر و غیره
در آنجا کم است از خارج یعنی از بلاد روم بدانجا می آرند و در شهر و اطراف حلب جای غیر معمور نیست پس از آنجا بقصد
انطاکیه بیرون رفتیم مسافت میان این دو شهر یکشبانه روز راهست پس از رسیدن بدان شهر شب را فرود آمدیم
در منزل موسوم بعم چشمه آبی در آنجا بود و مسجدی صاف و گوارا که بتحریر در نمی آمد و آسیای زیاد از آن آب در گردش بود
و خوراک اهل این قریه گوشت خوک بود و زنهای زانیه و فسق و فجور و خمور و اسباب مناهی و ملاهی دیگر باندازه
که وصف نتوان کرد و در آن قریه چهار کنیسه بود و جامعی نیز داشت که اهالی مسلمین در آن قریه ساکن بودند در آنجا
نماز میگذاردند و اما چون حلب و انطاکیه زمینی نیافتم که مزروع نباشد از گندم و جو و در هر مکان درخت انگور و زیتون
بحدی بود که از تعریف و توصیف خارج بود و همچنین باغهای پر گل و شکوفه و آبهای گوارا هر سوی روان و انطاکیه
شهریست بزرگ با سور و باره و آن مشتمل بر سیصد و شصت برج است که بنوبه چهار هزار مرد نگاهبان آنجا مامور است
و از قسطنطنیه فرستاده میشوند و تا یکسال حراست آن شهر در عهده آنهاست چون سال بآخر رسد بهمان عدد
جماعت دیگر می آیند و جماعت سابق میروند شکل بلد چون دایره ایست که از یک جانب بکوه پیوسته و باره از هر سوی
بکوه مذکور بالا رفته و در قله آن کوه بهم پیوسته و آن کوه در مشرق آن بلد واقع است چنانچه تا دو ساعت از روز نگذرد
شعاع آفتاب بر اهل بلد نمی تابد و قلعه را سوای آنچه بکوه بالا رفته مشتمل بر پنج دروازه است و قلعه قیلان یک در
وسط شهر است که خانه اش نیز در آن مکان واقعست و قلعه مذکور را طول صد ذرع و عرض آن هشتاد ذرع است
و بر فراز آن قلعه کنیسه ایست که ستونهای زیاد در آن قرار داده و گرداگرد هیکل رواقهاست بعضی از آن مجلس قضاة
بجهة رفع مشاجرات و خصومات و بعضی از آن مدرس معلمین نحو و لغت است و بر یکی از درهای آن کنیسه فنجان ساعتست
که تمام اوقات در کار است و دوازده ساعت را بنماید و از عجایب بارو تا بالای آن پنج طبقه است و در طبقه پنجم نیز
حمامها و بوستانهاست و در آن شهر گلزار و باغهای بسیار و آبهای جاری است و کنایس چندانست که از
بسیاری شمار در نیاید جمله آنها منقش و مذهب و مزین بجامهای الوان و در آن شهر بیمارستانی است که بطریق
بنفس خود در آنجا مراقبت مرضی را می کنند و در آن شهر حمامهاست که در هیچ مملکت بخوبی و پاکیزگی آنها نباشد
زیرا که آب همگی آب باران و چشمه که آنها را بدان گرم کنند از درخت آس میباشد و در بیرون آنجا نهریست معروف
بمقلوب از جنوب بشمال جاریست مانند نهر حلبی و هم در بیرون آن دیریست موسوم بدیر سمعان متعدد از نصف
سرای خلیفه هر که آنجا وارد شود البته ویرا ضیافت کنند میگویند مداخل آنجا در سال چهارصد هزار دینار است

دارای

ابن بطلان بغدادی

و از آنجا بکوه راهبهاست که مردم هنگام بالا میروند و در آن کوه دیرها و صومعه‌ها و بتخانه‌هاست و آبهای جاری و زهاد و اصحاب سیاحت و تقوی در آنجا منزل دارند در سحرها اصوات ناقوس و صدای نماز گزاران بقدری تغییر حالت میدهد که بتصویر نمیتوان در آورد و در انطاکیه ادراک خدمت شیخی را دریافتم معروف بابی نصر بن العطار قاضی القضاة آنجا بود و در هر علمی دست داشت بسیار ملیح سخن و خوش تقریر بود و سپس از انطاکیه بلاذقیه رفتیم در آن شهر از علوم حکمای یونانیین تدریس میشد و میدان وسیعی دارد و برای اسب تاختن و بازی کردن و در آنجا مسجدیست که در قدیم الایام بیت الاصنام بوده بعد کنیسه گردیده و در اوایل اسلام آنجا را مسجد کردند و مشرف است بر دریا و قاضی که در آنجا بجهت مشاجرات مسلمین از جانب ملک روم منصوبست و هر وقت بجهت نماز جماعت در آن مسجد اذان میگویند گروه نصاری ناقوس میزنند و از امور عجیبه این بلد آن است که محتسب دارد و فاحشگان شهر و کسانیرا که راغب آنها باشند در یکجای جمع میکنند و قیمت یک شب فاحشگان را منادی میکنند بمبلغی معین و فساق و کسانیکه از غربا راغب آنها باشند بر آن قیمت می افزایند تا بر هر که قرار گرفت او میبرد و اگر نوشته از محتسب در دست نداشته باشد در هنگام عبور از محلات او را میگیرند و جنایت براو وارد می آرند و در این بلد از گوشه نشینان و زهاد و فضلا آنقدر هستند که وقت وفا نمی کند بذکر احوال همه و بذکر سخنانی که از صفای عقول و از زبان ایشان صادر میشود   تا اینجا بود ترجمه نامه ابن بطلان بهلال بن محسن و چون در ضمن ترجمت از مناظرات ابن بطلان و ابن رضوان سخن رفت از آن روی این رساله شریفه را که از نتایج طبع ابن بطلانست

در رشته بیان و اختصار تمام آنرا اینجا نگاریم تا مطالعه کنندگان را فائده فی الجمله حاصل گردد

بسم الله الرحمن الرحیم

خداوندان یک صناعت چون مردم یک عشیره و فروع یک شجره باشند بسی شایسته است که هر یک درباره ابنای صنف خویش همان رفتار جوید که در باب صله ارحام مقرر شده است من جمله آنکه در حق یکدیگر از جاده اعتساف کناره جسته از راه انصاف در آیند از آن شیخ گرامی بسی سخنهای ناهنجار و پیغامهای زشت بما رسیده است هر زمان آن تند خوئی که ترا عادت شده بما طرح میکند راهم نزدیک است باور کنم و هر وقت آن دانش را که خدایت موهبت فرموده تصور کنم کذب آنها را تصدیق میکنم بهر تقدیر از آن سخنان غم فزا و پیغامهای جانگزا اغماض را لازم میدانم و در کیش مودت واجب و حتم میشمارم چه زیانی میکند که شیخ از آن عقیدت ناصواب میگذرد و بر خلاف ماضی بوفاق و الفت رغبت میکند زیرا که همه میدانند و هم آن شیخ گرامی گواه است که من در هر جا بپاس آشنائی در هیچ مسئله چه آسان و چه دشوار بروی مجالی تنگ نکرده ام با آنکه در اکثر مسائل راه خطا پیموده بجوابهای درست طریقه صواب را بدو باز نموده و محض دوستی بدشمنانش آگاهی نداده ام با این احوال در مدح خود و قدح من زبان دراز کرده میگوید فلانی هزار مسئله از من بپرسد و من یک مسئله از او میپرسم تا رتبه هر یک معلوم شود اگر خواهم مقدار علم ترا بهمه کس واضح کنم میتوانم

و بر فراز آن مسجدی و دو کنیسه و در یکی از آنها مذبحی است که خلیل الرحمن در آن موضع قربان میکرده و در پایین قلعه غاریست که گوسفندان خود را در آنجا میدوشیده و بعد از دوشیدن شیر آنها مردم را ضیافت مینمود بنابر آن عادت مردم از یکدیگر سؤال میکردند حلب أم لا، و دوشیده است یا نه از اینجهة آن موضع موسوم بحلب گردید و در آن بلد جامعی است بزرگ و فقهای آن شهر اکثر بمذهب امامیه فتوی میدهند و چهار بستانی کوچک در آنجاست و شرب اهالی آن بلد از برکهایست که آب آنها از نهر موسوم بقویق پر گردد و آب آن نهر در زمستان زیاد و در تابستان کم است میوه و سردسیر و غیره در آنجا کم است از خارج و بعضی از بلاد روم بدانجا می آرند و در شهر و اطراف حلب جای غیر معمور نیست پس از آنجا بقصد انطاکیه بیرون رفتیم مسافت میان این دو شهر یکشبانه روز راه است پس از رسیدن بدان شهر شب را فرود آمدیم در منزل موسوم بعم چشمه آبی در آنجا بود و چشمه صاف و گوارا که تجربه درنمی آمد و آسیای زیاد از آن آب در گردش بود و خوراک اهل این قریه گوشت خوک بود و زنهای زانیه و فسق و فجور و خمور و اسباب غنائی و ملاهی دیگر بدانجه که وصف نتوان کرد و در آن قریه چهار کنیسه بود و جامعی نیز داشت که اهالی مسلمین در آن قریه ساکن بودند در آنجا نماز میگذاردند و چون حلب و انطاکیه زمینی نیافتم که مزروع نباشد از گندم و جو و در هر مکان درخت انگور و زیتون سبزی بود که از تعریف و توصیف خارج بود و همچنین نهرهای پرگل و شکوفه و آبهای گوارا از هر سوی روان و انطاکیه شهریست بزرگ بشکوه و دارای سوری مشتمل بر سیصد و شصت برج است که همواره چهار هزار مرد بحراست آنجا مأمور است و از قسطنطنیه فرستاده میشوند و تا یکسال حراست آن شهر در عهده آنهاست چون سال بآخر رسد بهمان عدد جماعت دیگر می آیند و جماعت سابق میروند شکل بلد چون دایره ایست که از هر دو جانب بکوه پیوسته و بارو از هر سو بکوه مذکور بالا رفته و در قله آن کوه بهم پیوسته و آن کوه در مشرق آن بلد واقع است چنانچه تا دو ساعت از روز نگذرد شعاع آفتاب بر اهل بلد نمی تابد و قلعه را سوای آنچه بکوه بالا رفته مشتمل بر پنج دروازه است و قلعه قینان ملک در وسط شهر است که خانه آتش نیز در آن مکان واقع است و قلعه مذکور را طول صد ذرع و عرض آن هشتاد ذرع است و بر فراز آن قلعه کنیسه ایست که ستونهای زیاد در آن قرار داده و گرداگرد هیکل رواقهاست که بعضی از آن مجلس قضاة بجهة رفع مشاجرات و خصومات و بعضی از آن مدرس معلمین نحو و لغت است و بر یکی از درهای آن کنیسه فنجان ساعاتی است که تمام اوقات در کار است و دوازده ساعت را معین مینماید از شب باره تا بالای آن پنج طبقه است و در طبقه پنجم نیز حمامها و بوستانهاست و در آن شهر گذرهای سنگفرش و آبهای جاری است و کنایس چندانست که از بسیاری شمار در نیاید جمله آنها منقش و مذهب و مزین بجامهای الوان و در آن شهر بیمارستانی است که بطریق بنفس خود در آنجا مراقبت مرضی را میکنند و در آن شهر حمامهاست که در هیچ مملکت بخوبی و پاکیزگی نظیر آنها نباشد زیرا که آب همگی آب باران و هیمه که آنها را بدان گرم کنند از درخت آس میباشد و در بیرون آنجا نهریست معروف بمقلوب از جنوب بشمال جاریست مانند نهر حلب و هم در بیرون آن دیریست موسوم بدیر سمعان که بقدر نصف سرای خلیفه هر که آنجا وارد شود البته وی را ضیافت کنند میگویند مخارج آنجا در سال چهارصد هزار دینار است

ابن بطلان بغدادی

و از آنجا بکوه راهبهاست که مردم بگاه بالا میروند و در آنکوه دیرها و صومعه و بتخانه‌هاست و آبهای جاری وزهاد و اصحاب سیاحت و تقوی در آنجا منزل دارند در سحرها اصوات ناقوس و صدای نمازگزاران بقدری تغییر حالت میدهد که بتصویر نمیتوان درآورد و در انطاکیه ادراک خدمت شیخی را دریافتم معروف بابی نصر بن العطار قاضی القضاة آنجا بود و در هر علمی دست داشت بسیار ملیح سخن و خوش تقریر بود سپس از انطاکیه بلاذقیه رفتیم در آن شهر از علوم حکمای یونانیین تدریس میشد و میدان وسیعی دارد و برای اسب تاختن و بازی کردن و در آنجا معبدیست که در قدیم الایام بیت الاصنام بوده بعد کنیسه گردیده و در اوایل اسلام آنجا را مسجد کردند و مشرف است بر دریا و قاضی که در آنجا بجهة تجارات مسلمین از جانب ملک روم منصوبست و هر وقت بجهة نماز جماعت در آن مسجد اذان میگویند گروه نصاری ناقوس میزنند و از امور عجیبه این بلد آن است که محتسبی دارد و فاحشگان شهر و کسانیرا که راغب آنها باشند در یکجای جمع میکنند و قیمت یک شب فاحشگان را مناده میکنند بمبلغی معین و فساق و کسانیکه از غربا راغب آنها باشند بر آن قیمت می افزایند تا بهر که قرار گرفت او میبرد و اگر نوشته از محتسب در دست نداشته باشد در هنگام عبور از محلات او را میگیرند و خیانت براو وارد می آرند و در این بلد از گوشه نشینان وزهاد و فضلا آنقدر هستند که وقت وفا نمی کند بذکر احوال همه و بذکر سخنانی که از صفای عقول و ذهن ایشان صادر میشود   تا اینجا بود ترجمه نامه ابن بطلان بهلال بن محسن و چون در ضمن ترجمت از مناظرات ابن بطلان و ابن رضوان سخن رفت از آنروی این رساله شریفه را که از نتایج طبع ابن بطلانست در رشته بیان و اختصار تمام آنرا مینگاریم تا مطالعه کنندگان را فائدتی کلی از آن حاصل گردد

بسم الله الرحمن الرحیم

خداوندان یک صناعت چون مردم یک عشیره و فروع یک شجره باشند بسی شایسته است که هر یک درباره ابناء صنف خویش همان رفتار جوید که در باب صلهٔ ارحام مقرر شده است منجمله آنکه در حق یکدیگر از جادهٔ اعتساف کناره جسته از راه انصاف درآیند از آن شیخ گرامی بسی سخنهای ناهنجار و پیغامهای زشت بما رسیده است هر زمان آن تندخوئی که ترا عادت شده سخنی طرح میکند رانم نزدیک است باور کنم و هر وقت آن دانش را که خدایت موهبت فرموده تصور کنم کذب آنها را تصدیق میکنم بهر تقدیر از آن سخنان غم فزا و پیغامهای جانگزا اغماض را لازم میدانم و در کیش مودت واجب و حتم میشمارم چه زیانی میکند که شیخ از آن عقیدت ناصواب میگذرد و بر خلاف ماضی بوفاق و الفت رغبت میکند زیرا که همه میدانند و هم آن شیخ گرامی گواه است که من در هر جا بپاس آشنائی در هیچ مسئله چه آسان و چه دشوار بروی مجالی تنگ نکرده ام با آنکه در اکثر مسائل راه خطا پیموده بجوابهای درست طریقهٔ صواب را بدو بازنموده و محض دوستی بدشمنانش آگاهی نداده ام با این احوال در مدح خود و قدح من زبان دراز کرده میگوید غلامی هزار مسئله از من بپرسد و من یک مسئله از او بپرسم تا رتبه هر یک معلوم شود اگر خواهم مقدار علم ترا به همه کس واضح کنم میتوانم

ابن بطلان بغدادی

۴۲۰

ولی چه فایده که مصداق فوجدهم قتلوا امیم اجمی فاذا مست مصیبتی منهی چون تو را تیری پرتاب کنم خود را نشانه کرده باشم خدا گواه است که من ترا با همه اطبا مانند اعضای خود میدانم چون بتو گزندی رسد بدان ماند که عضو من آسیبی یافته است هیچوقت بآزار جان و جراحات لسان رغبت نداشته‌ام ولی چه باید پیش آمده که نتوانم خود داری کنم لاجرم اظهار میدارم آن شیخ گرامی را بخدای آسمان و زمین سوگند میدهم که هنرهای مرا کتمان نکند و آنچه در حق من از اعیان فلاسفه اسلام شنیده است پیشنهاد خاطر نماید همانا براین دعوی همگی تصدیق دارند که چون من کمیت عنان قلم در میدان مطالب رها کنم و با استدلال و برهان آستین بر رزم مطلوب را با رخساری درخشنده بچنگ آرم از آن شیخ گرامی خواهشمندم که چون آن مطالب حکیمانه بیند مرا از امتحان سفیهانه معاف دارد زیرا که پاسخات گوینده تأثری ندهد و شنونده را اثری نبخشد واگر خواهی بجوابی لب گشائی همان بهتر که مقصود مرا در خاطر جای داده و از نفس سؤالی با دلی پاکیزه و حقیقت جو جواب بگوئی تا حق از باطل و صواب از خطا شناخته شود ثامسطیوس فرموده که دلها هیاکل و عبادتخانه یزدان باشند سزاوار آن است که خانه عبادت پروردگار پاک و منزه باشد فیثاغورث گفته مردم عوام چنان پندارند که خداوند در هیاکل و عبادتخانها حاضر است از آن روی چون بدانجا شوند شرط ادب بجای آرند و سیرت نیکو پیش گیرند اما دانشمندان که خدا را در همه جا حاضر و ناظر دانسته بایستی همه وقت همه جا را عبادتخانه و هیاکل دانسته بجز طریقه قدس و پاکی نگیرند امید از میامن الطاف الهیه آنکه از تعصبیت بدور جدا آنچه خواهشمند شده ام چاره و مارا بحقیقت و صواب راه نما شود مارا با شیخ گرامی از هر مقوله چند مقاله خواهد بود مقاله اولی آنکه تو خود علوم را از جمع کتب فرا گرفته و هر دانا میداند هر آنکس علوم را از مطالعه و تفکر حاصل کند علومش با مشکلات و شکوکی آمیخته باشد که حل آنرا نتواند چه تقصیری که در تحصیل آنها کرده مایه آن مشکوک شده است و هر آنچه کرم از خویش بیارد خود بر چاره وی قدرت ندارد هر کس در حضرت استاد استفاده کند مانند کسی است که در خانه از باب داخل شود اگر وی را ساخته و ستد و بد تواند آن جیره را از خویش بکرده اند و آنان که علوم را از مطالعه کتب فرا گیرند چون کسانی باشند که از بام بخانه فرود آیند اگر عادت روی آورد نتوانند خود را نگهبان شده از آن ابتلا رهائی دهند بالجمله علم شبهت آمیز فاسد بود و چون فسادی در علم پدید آید هر لحظه شک قوت گیرد و چون شک افزون شود علم فاسد و تباه گردد پس ازدیاد شک و فساد علم هر یک سبب آن دیگر شوند چنانچه سودا باعث رداءت فکر گردد و رداءت فکر مایه احتراق اخلاط و موجب تولد سودا و باعث وفور آن خلط شود پس هر یک مانند و معلول و علت آن دیگر باشند پس هر کس آنچه از کتب استنباط نکرده بایستی بر دانا عرضه کند تا صواب را از خطا باز شناسد و اگر عرضه ندارد و چنان پندارد که حق همان است که وی یافته است مثلاً هر گاه کسی بگزند سگ دیوانه گرفتار شده باشد از آب حذر کند و مرگ خود را در نوشیدن و دیدن آب داند با آنکه رشته حیات او بشرب آب پیوسته است پس هر قدر از آب دور شود بهلاکت نزدیک گردد و بر این قیاس هر کس باطل محض را عین حق پنداشته از مرض جهل خود بیخبر است و از تقصیر نفس خویش آگاه نیست لاجرم در علاج مرض جهل نکوشد و ابدالدهر در آن درد بی درمان بماند و هر وقت علما رفع شکوک و حل مشکلات او را اراده کنند

بمقصود

ابن بطلان بغدادی

۴۲۱

برمقصود خود ظفر نیابند واگر آن شیخ گرامی از در انصاف درآید و نیک بنگرد داند که بهر فساد با بواسطه خودپسندی و خودخواهی ناشی گردد یا بجهة راحت جوئی و تن آسانی پدید آید باتجمله چون از مطالعه کتب علوم فاسده و معانی شبهه آمیز در خاطر جای گیرند خاطر از آنها نقش پذیرد و آن مطالب در آنجا تمکن گیرد و بمنزله امور غریزیه شده و باطبیعت انس و الفت بهم رساند و از قبیل چیزهای معتاده شود و ترک عادت البته سخت و دشوار است پس آن علوم فاسده معتاده و آن وساوس نفسانیه که آنها را علوم نامیده با تمکن و استقرار در خاطر بماند و اندک اندک کار بجائی میرسد که آن فساد و سرایت بقریحه میرساند چنانچه هوا با عفونات آمیخته شود و فسادی در جوهر آن پدید آید و از آن فساد و باء حادث شود و از وباء نفوس هلاک شوند از اینرو ارسطاطالیس فرموده که انسان جاهل میت است و متجاهل علیل است که در وی جهل است و عالم زنده و پاینده است

مقاله دوم آنکه فضلا را عادت براین جاری شده که چون در کلمات بزرگان و متقدمین امری غریب یا تباین و تناقض بیابند بر قصور فهم و فتور طلب خود حمل کرده در رد و ابطال آن مطالب عجلت نورزند چنانکه ارسطو را از متحان قدما فلاسفه بنظر رسید که قوس قزح چنانچه از شمس بهم رسد از قمر نیز حادث گردد و عمر گرانمایه را در تحصیل آن مطلوب صرف کرده و او را مشاهده دست نداد با آن احوال اصلا بر قدما متقدمین بر نخواست و دقیقه از طلب ننشست و چون جوینده در عاقبت یابنده باشد پس دو نوبت آن قوس قزح را بدید ملک زاده دانشمند وزیر علوم در بعضی از مجموعات خود آورده است در سنه هزار و دویست و شصت و نه که تربت انبه مضرب خیام گردون احتشام همایونی بود و بجهة تحرز و بطفیل عاطفت ظل اللهی جلد الله ملکه پناهیده در آنجا متوقف بودیم در شب مهتابیکه هوا را نداوت و ترشحی بود و نیمه شب بحاجتی از خیمه بیرون شدم در هنگامیکه قمر نزدیک مغرب بود ناگاه در سمت مشرق قوس قزحی دیدم و از مشاهده آن که اصلا بسمع نرسیده بود زیاده حیرت کردم امیرزاده محسن میرزا و ملا علیمحمد اصفهانی و حکیم قاآنی و شمس الشعرا سروش رحمة الله علیهم و جناب نصیر الدوله میرزا عبدالوهاب خان وزیر تجارت با من بودند همه را بیدار کردم ایشان نیز مشاهده کردند و بسیار تعجب نمودند و از آنوقت تا برای هر یک از ارباب کمال نقل کردم ظاهراً تصدیق و باطناً انکار داشتند وقتی بمطالعه کتاب تاریخ الحکما میکذرانیدم همان مطلب که مطلوب بود دیده شد زیاده از حد مستظهر شدم و از آن سپس در اثبات مدعا و صحة مشهود خود بدان قول استشهاد میکردم و چون خاطرم را کشف آن مسئله تعلقی بود در سیر کتب فزیک روشن گشت که حکمای فرنگیان گرده اند اخیری قوس و قزح قمری را با دقت تمام مشاهده کرده چنانچه صاحب فزیک کانو گوید قسمی را نیز مانند شمس قوس قزحی است ولی الوان قمری بسیار ضعیف است و صاحب کتاب فزیک راکن که چهار مجلد است گفته روشنائی شمسی زیاده از قمریست و الوان قمری از یکدیگر امتیاز تمام ندارند صاحب علم طبیعی و کتب ادبی دیگران نیز گویند که گاهی قوس قزح مهتابی نیز بهم رسد چنانچه در ماه سپتامبر در سنه هزار و هفتصد و هفتاد و شیوسی در شهر شو طرکه از بلاد مملکت فرانسه است ملاحظه شد چون ذکر این فقره برای تنبیه و انتباه خاطر خالی از فایده نبود بر سبیل استطراد آورده شد

فائده ناقه در معجم البلدان ابن ابانه ضبط کرده اند قوس و قزح را بفارسی کوکم کلکم شیراز گویند انتهی ابن بطلان

که در طعن علی بن رضوان آورده است آنکه جالینوس برای ادراک سکون بعد از انقباض روز کار ... ها

۱

ابن بطلان بغدادی

۴۲۲

در حرکت نبض بپایان برد تا آنکه مسکویه را ادراک کرد و ابوالخیر بن سوار و ابوعلی بن زرعه در حیرت مقاله یحیی بن علی که در بیابان تجربیات مسطله قیاس نوشته بود عمرها بسر بردند و آخرالامر با فقدان حیرت بمردند شیخ ما ابوالفرج عبدالله بن طیب در شرح کتاب ما بعد الطبیعه فکرها کرد و بجائی که قریب بهلاکت شد و حال آنکه علومیکه ایشانرا بالفعل حاصل بود بیش زیاده از آن علومی بود که مردم را بالقوه حاصل است یعنی اگر در پی تحصیل باشیم شاید بتوانیم بدان علوم فیض یاب شویم پس اگر امثال ما مردم در مطالب امثال ایشان زبان طعن دراز کنیم بنفس ناطقه خود زیان رسانیده باشیم و امر الواقع فی نفس الامر را نا سنجیده و حقیقت امر و حق مسئله با ما استهزا کنند پس باید سخنان ایشان که در ظاهر تناقض دارند قدحی پا ورند یا سخنی از روی طعن و دق بگویند تا مقصود ایشان کالشمس فی رابعة النهار واضح شود و هرگاه بر توفیق کلمات صلاح آن توانا باشند شاید از پی صلاح بر آیند مثلاً ارسطو فرماید منشأ اعصاب و عروق و شرائین قلب است و جالینوس فرماید منشأ شرائین قلب است و منشأ اعصاب دماغ است و منشأ عروق کبد است و هر یک از آن سه رئیس بتدبیر کار در خوادم خود پردازند مثلاً دماغ حس و حرکت را برای اعصاب تهیه کند و بر این قیاس پس چون بظاهر نظر کنید در آن دو قول که آن دو حکیم فرموده اند تناقض پدید شود ولی هرگز تناقض و تباین نباشد چه ارسطو اصل طباع قوی را قصد کرده است و همه دانند که روح حیوانی در قلب تولد یابد و از آنجا بدماغ و کبد شده روح نفسانی و طبیعی بهم رسد و هر یک از آن سه روح مرکب از قوای حیوانیه و نفسانیه و طبیعیه شوند نظر جالینوس در افعال محسوسه است که از هر عضو ظاهر میشود پس بدیهی است که حس و حرکت از دماغ باعصاب میرسد و از اعصاب باعضا در آید و چون جهات نظر آن دو دانشمند بزرگ مختلف است لاجرم تناقض متصور نشود و چون بینی ارسطو گوید کواکب را طبیعت خامسه است چه کون و فساد نپذیرند و هم گوید طبیعت قمر از اسطقسات اربعه است پس روا نباشد که آن دو قول را متناقضین بشماریم مناقضه نیست و چون نظر کنی که در کتاب عقل هیولانی سخن گوید و آن سخنان را با آنچه در ما بعد الطبیعه گفته است تباین و تناقض باشد شایسته نیست برد قول او برخیزیم زیرا اگر میتوانیم بگوئیم در هر جا منظوری جداگانه داشته است چه شروط تناقض را او بما تعلیم نموده چگونه تواند که وی تناقض را بما شناسانده و خود نشناسد و چون بینی که ارسطو فرماید ریح حار یابس است و در جای دیگر گوید حار و بارد است واجب است کلام او را بر مذهب ریاح حمل کنیم اگرچه ماده همه فی حد نفسه حار و یابس باشد و آن مسئله را از آن روی بر آن شیخ گرامی ایراد کرده ایم زیرا که بما رسیده بود که در آن خصوص ویرا شبهه عارض گردیده بود خواستم آن شبهه را زائل کنم و چون بینی که ارسطو در باب نتیجه قانونی بدست دهد نیکو که میداند که نتیجه در کمیت تابع صغری و در کیفیت تابع کبری است از آن پس بینی که خود مش در قیاس مؤلف از کبری ضروریه و صغری ممکنه بگوید نتیجه ممکنه است ما را نرسد گمان بد کنیم و گوئیم تفصیل تا زمانیکه ما را تعلیم داشته خود مرتکب شده است چه در این قیاس نتیجه را بحسب کیف نه بحسب کم تابع صغری گردانیده اند از آن شیخ گرامی خیلی حیرت دارم که در حق مردمان بزرگ مانند حنین بن اسحق که تمام علم جویان از مائده فضل و کمالات او

زندگانی میکند خود را بخیالهای بد آلوده کند تا بانکار محسوسات و خرق اجماع راضی شود و آنچه از آن صافیه
دلایل و براهین قطعیه تصدیق کرده اند تکذیب کند و با اعیان و ارکان علما ستیزه نماید و تصحیح کند همان تعرّض
کرا ام و صاحب صنعت است فرموده و هم اطبا را وصیت کرده که علما فن را گرامی دارید و سخنان ناسزا
در حق ایشان نگویید و آن شیخ گرامی نیز کفران نعمت نکند و انکار کرمت نجوید و از حنین بن اسحق بشنیده که چه
اگر وی نبود سخنی از طب آشکار نمیشد پس بر ورکار بمنزله پدران روحانی باشند هرگز معقوق آبا راضی نشوند
چه با خداوندگان ستیزه کردن توفیق از خویش بردن است افلاطون گوید با دولتی که در اقبال است دشمنی مجوئید
چه اقبال ایشان شما را در ادبار اندازد و آن شیخ گرامی چون نیکو نظر کند بنصیحت و خیراندیشی من آگاه شود و این
سخنان بر دگران نباشد زیرا که چون نامه دو و اعلوم شود تلخی آن گوارا گردد عربان گویند مُبکیک لا مُضحکک
و نیز گویند آخو کَ مَن نَصَحَک در بیشتر اوقات مردم از سخنان دشمنان نفعها برده اند اینک از کردار خویش
باز گردد و با ائمه صناعت گمان بد مبر و از گناهان خویش مغفرت جوی و طلبای نوآموز را که در نفوس ایشان
مثالب و مطاعن قدما ودیعت شده بضلالت و گمراهی میفکن زیرا که از خواندن کتب صناعت متنفر گردند
و بدون علم در پی عمل افتاده مرضای ایشان هلاک شوند چنانچه وقتی با یکنفر از شاگردان آن شیخ گرامی حضرت امین
جلال الدوله شیخ آقا حسن حاضر بودیم ایلچی دشامی به تبلا بود که چهار روز ایام فتره داشت در روز پنجم نزد اطراف دست داد
نوبه عارض بشد و عرق و مداوت مفارقت بیجهت طبیب حاضر او را مسهلی خورانیده و بر عادت اطبای عصر که
صفرا را بعد از مسهل معمول میدارند بقصد فصد نشسته بود بوی گفتم حمی امیر از کدام صنف حمیات است گفت
ماده حمی امیر دم صفرا بوده که دوره اش چهار روز است امیر را مسهلی خورانیده ام خون را تحلیل برده صفرا بر جا
مانده است اینک بر آن سرم که فصدی کرده که صفرا را نیز تحلیل دهم اکنون ندانم بکدام هنر او عبرت برم
و از کدام حدس صائبش حیرت گیرم چه بسیار شبیه است این طریقه بحکایتی که شیخ ابن بطلان در انطاکیه برای من قصه کرد
که طبیبی رومی با مریضی که غب خالص داشت مقرر داشتند و برا از آن قوم یکروز نه یکروز علاج کند فلان قدر
بستاند از معالجات اراده مرض غلطت پذیرفته غب خالص بشطر الغب انتقال یافت آن طبیب بمطالبه وجه مقرر
همروزه آن مریض را آزار میداد آن بیچاره هر روز از مقاسات مرض در آزار و از مطالبه طبیب در اذیت بود
پرستاران و دانشمندان هر قدر با وی ملاطفت میکرد سودی نمیداد میگفت نصف فلان قدر را بابن بدهند چه
از حسن معالجه خویش غب او را بشطر الغب آورده ام تا آخر شطر الغب در معنی نصف الغب است پس استیفای نصف
اجرت را بمن بدهند باجمله دانشمندان چون تناقض دریابند نباید باعتراض دوند آن لب بگشایند چنانکه مفسرین در چنان
مواضع از جانب مصنف میگویند اعتذار جویند که در این کلمه معنی حقیقی اراده نکرده یا بمذهب دیگران سخن رانده
یا بمذاق معاصرین کلامی آورده یا ناسخ غلطی نوشته یا ناقل بسهو در افتاده یا در لغت اولی صواب بوده و در
ترجمه خطا شده است چنانکه در زمان یونانیین پاره اسامی مذکر بوده اند و به مونث پس در توابع آنها

رعایت متابعت وا برخود لازم ندیدانسته یا انکه متن توضیحی در نامش نوشته کاتب جزو متن پنداشته و بعضی اگر کلامی را ببینند بر تاکید و مبالغه حمل کنند چنانچه ابقراط فرمود شراح گویند کلمه فقط را محض مبالغت آورده و اگر مکرر باشد گویند بجهت تاکید ذکر کرده یا انکه بنابر اصطلاح قومی بوده چنانچه کل اورام حادّه را فلغمونی نامند و هرگاه در دو موضع که در علامت ممتاز باشند در آن دو مرض بیک اسم برخورند باید زبان طعن دراز نکنند چه اصطلاح قوم را متابعت کرده اند و اگر مثالی بمثّل مطابق نیابند گویند مسامحه و مساهله شده است و اگر در قضیه تناقضی پیدا باشد محمول را لفظی مشترک قرار دهند یا منع شرطی دیگر از شروط تناقض نمایند تا رفع تناقض شود و اگر بعضی احد ضدین را بیان کرده و بمقابل نپرداخت چنانکه ارسطاطلیس کرده اعتذار جویند که چون ضد از ضد شناخته میشود از آن روی بذکر یک ضد اکتفا کرده است و اگر مصنفی در مقام تقسیمی برآید و استیفاء جمیع اقسام ننماید میگویند وقتا میکه محل حاجت بوده آورده است و اگر لفظی در غیر مدلول و معنی آن استعمال نماید چنانکه اطبا و فم معده را فؤاد مینامند و وجع که در هر یک از امعا باشد قولنج خوانند اگرچه امعا قولون نباشد گویند قدما را میرسد بجهت فضل و کمال خود نامی نهند چنانچه در ایساغوجی ذکر شده است و اگر در اول کتاب کلامی آورده و هم چنین کلام ایضاً گفته باشد گویند چون فاصله بسیار است از آن روی اعادت شود تا پیوند و در رشته اتصال باقی ماند و اگر در آخر کتاب تکراری باشد گویند بر سبیل نتیجه و ثمر آورده است اینها برای آن است که بدانند انچه بخاطر ما رسیده است خاطر مصنف از آن غافل نبوده است و مراد از مسائل مختلفه چند سوال است و از شیخ گرامی جواب آنها را خواستندم مسئله اولی سبب چیست که مردم صقالبه و حبشه با اختلاف بلاد و طباع ایشان عنبر در مزاج همه فرد هر فرد موافقت میکند و نمیرسد شیخ را که بگوید صقالبه عنبر را بر سبیل دوا و حبشه بر سبیل غذا استعمال مینمایند سبب در اول مضادت و در ثانی مشابهت تا لازم نیاید که همان وجه استعمال آن در صیف و شتا توان نمود زیرا که نسبت صیف ببلاد حبشه مثل نسبت شتاست ببلاد صقالبه و ما می بینیم که جری امر بر خلاف این است ما در صیف اغذیه بارده استعمال میکنیم و در شتا اغذیه حاره و بحکم آن جواب میبایستی استعمال ادویه حاره در شتا نمایند زیرا که حرارت در آن وقت کامن است و در صیف اغذیه بارده بکار برند چه برودت در باطن مستولی است و اینها مهد قوانین صناعت است مسئله ثانیه اکه چگونه انسان با امتلاء مثانه از بول بخواب میرود و هم بول در آنجا محتبس مانده دفع نمیشود و از چه روست چون در خواب جماع مینماید قادر بر خودداری نمیباشد و بی اختیار انزال منی شود مسئله ثالثه اکه ارسطاطلیس فرموده مکان نهایت مقعره جسم حاوی است که مماس نهایت محدبه جسم محوی است و این تحدید ظاهراً مستلزم یکی از سه شناعت است چه لازم اید که خارج این عالم نیز مکان باشد و این خود بوجود اجسام لایتناهی کشاند یا اگر حرکت اینیه لا فی مکان واقع شود و این خود اجتماع نقیضین است و یا اگر گوئیم العیاذ بالله ارسطاطلیس در حد مکان غلط کرده باشد و این نسبت از مروت و ادب دور است بیان لازمه اگر فلک اطلس با جمیع اجزاء خارجه آن متحرک است .

زیرا که

زیرا که هر جزو آن از نقطهٔ شروع میکند و باز بهمان نقطه عود میکند اکنون جزئی از اجزاء خارجه او را فرض کنیم که متحرکست پس گوئیم اگر در آن حال در خارج فلک اطلس مکانی هست که این حرکت در آنجا واقع میشود و از قبیل حرکت نقل است در سطح محدب فلک تاسع پس در اینصورت لازم است که خارج عالم جسمی بوده باشد و برود و الی غیر النهایه و اگر حرکت جزو مفروض در مکان باشد و جسمی در خارج عالم نباشد لازم می آید که جزء خارج فلک محیط حرکت مکانی کند نه در مکان پس اجتماع نقیضین شود و یا آن است که جزء خارج از محیط حرکت میکند باعتبار پیوستگی و اتصالیکه او راست با اجزاء داخله خود که حرکت میکند بر محدب فلک زیرین در اینصورت لازم می آید که متمکن مماس مکان خود نباشد یا لازم می آید که اجزاء خارجه عین اجزاء داخله باشند با همه دوری و بعد که میان ایشانست و هم انتقاض لازم می آید چه بایستی در حد مکان چنین گفته شود که آن نهایهٔ محدبه محویست تماس نهایت مقعره حاویست بر عکس آنچه حکیم گفته و اگر خواهیم که حد را نقض نکنیم لازم می آید متمکن که خود جوهر است عین مکان باشد که خود عرض است پس ندانیم کدام شق را اختیار کنیم و خلاصی از آن شبهه نیست مگر گوئیم ارسطاطالیس در تحدید مکان بغلط رفته است مسئلهٔ رابعه از کتاب نفس و این مسئله از مسائل بزرگ و حل آن در نهایت صعوبت است و در کتب الهیه بصحت روشن و مبرهن شده است که نفس ناطقه بفساد بدن فاسد و فانی نمیگردد و بعد از خراب بدن ابد الدهر باقیست اکنون میگوئیم نفس بعد از فساد موضوع که بدن است آیا قائم خواهد بود بذات خود یا قائم خواهد بود بهمان موضوع که داشته است و یا قائم بود بموضعی دیگر پس بنا بر اول لازم می آید که وجودی غیر تعلقی قائم بذات شود و بنا بر ثانی لازم آید که نفس هم مفارق و هم مقارن باشد در یک حال و از نیست بهمان ظاهر شود که در حال حیات ظاهر میگشت و بنا بر ثالث یعنی آنکه قایم باشد بموضوعی دیگر خالی از آن نیست که قبل از انتقال با آن موضوع مناسبتی میان ایشان بوده است یا هیچ مناسبتی نبوده است بر تقدیر اول لازم می آید که انتقال نفس با آن موضوع محرک باشد و حرکت لامحاله در مکان باشد و نفس خود جسم نیست و حرکت از صفات اجسام است و بر تقدیر ثانی لازم می آید که هر صورت در هر ماده که اتفاق افتد حلول تواند کرد و خود در هر هیولی وارد تواند شد هم ابن بطلان گوید فیلسوفی نزد امینی از قضات ارمنیه جامه بودیعت نهاده و آن جامه مفقود شد فیلسوف را غمی شدید حاصل گردید مردم وی را سرزنش کردند که برای رفتن جامه چندین تألم خصوصاً از چون تو حکیمی شایسته نیست ملامت گویان گفت در امثال آمده است که خطافی در سقف مجلس یکی از قضات آشیان کرده بازی بد انجا را یافته بچگان او را بخورد خطاف مسکین حیالی میپرید مرغان دیگر هر قدر او را تعزیت و تسلیت میدادند سودی نداشت و فائده نبخشیدی گفتی که گریه و حزن من برای آن نیست که در جملهٔ طیور بدین مصیبت اختصاص یافته ام بلکه گریه و اندوه من برای آنست که این جور مبین و ظلم فاحش بر من در مجلس حکم و محل عدل وارد آمده ابن بطلان میگوید آن شیخ گرامی در مقالهٔ شریفه مرا امر فرموده بود که باغلاط رسائل و عیوب مسائل او تعقب جسته بشمارم چون معذور بودم لاجرم بعد از جستجوی بسیار رساله از وی بدست آوردم که اغلوطات حنین بن اسحق نام کرده و مسائلیکه وی از برای شرذمهٔ خویش از رسائل جالینوس انتخاب کرده بود بمقام رد و ابطال آورده است

ابن بطلان بغدادی

۴۲۶

ازعلم مذ[؟] تعجب کردم که تا چه حد در عقوبت و انتقام عجلت و مدارا دارد رساله علوطا را هرکس خوانده داند که شیخ را
از افادات اساتید و مطالب طبیه جهلا بهره نبوده کسی را ماند که خواسته است رنگ گل را بداند نقد درباید متحمل
در آنجا بر چنین برامینک و نه اعتراض کرده است که وی گفته صفرای محی از مخالطت بلغم و مرار احمر تولد یابد به جهة
ابرد است و جالینوس فرموده که از غلبه حرارت بر مرة الصفرا پدید آید با جسم اسخن خواهد بود پس چنین را
با قول جالینوس تناقض است آن شیخ گرامی را جواب گوییم اولا این اعتراض را قبل از شیخ گرامی ابن بکس
متعرض شده است ثانیاً بر هر تقدیر آن ایراد اصلا وارد نباشد چه لفظ محی مشترک گاهی بصفرا اسیئ
اطلاق شود که منفسها نضج یافته و چنان صفرا البته حار است و گاهی بر صفرائی استعمال شود که با بلغم مخالطت کرده
و چنین صفرا البته بارد است پس تناقض و تباین نخواهند داشت چنانچه لفظ صورت نظر بهیولی معنی عرضی بخشد
و نظر بجسم مرکب از هیولی و صورت معنی جوهری دهد پس تناقض و تضاد پدید نگردد چه در تضاد اتحاد موضوع
معتبر است و چون در آن موارد دو اطلاق از دو جهة شده است اصلا مجال تصور مضادت نماند مثلا ابوحنیفه نکاح
صابئیه را جایز نمیداند و ذبیحه ایشان را حرام شمارد و ابو یوسف و محمد هر دو را حلال میدانند اگرچه اختلاف بین
کرده اند ولی هریک را منظوری بوده ابوحنیفه درباره صابئین حران که عبادت کواکب کنند چنین فتوی
داده است و ایشان گروهی اند که از عبده اوثان باشند و ابو یوسف و محمد آن صابئین را گویند که در بطیحه
سکونی اند چه ایشان فرقه از نصاری باشند که نکاح و ذبیحه اهل کتاب محکوم بحلیت است و هرکسی در امثال آن
مسائل برده اعتراض مبادرت نورزیده بفضل رتبت و خود داری او ظاهر خواهد بود زیاده تعجب دارم از حالت
شیخ گرامی که بر چنین ایراد کرده و از جالینوس گذشته است با آنکه سخن جالینوس درست جا محل ایرادات اولا آنکه صفرا
مخلوط با بلغم رقیق با آنچه روی مرة الصفرا گفته با آنکه تلخ نیست ثانیاً آنکه صفرای محی را از اقسام غیرطبیعی شمرده و حمرا را از اصناف طبیعی دانسته
با آنکه محیه بصفرت و زردی نزدیکتر است ثالثاً آنکه صفرا را بر چهار قسم تقسیم نموده و در نجا بریرا اسقاط کرده است همان بهتر از آن سخن نیز
در گذریم از نقطه طبیعیه و بمن بازگشتیم اقلیدس در حد نقطه فرموده است که النقطة شیء لا جزء له برین تعریف
پنج ایراد وارد و اولاً آنکه چرا بر وجه سلب رسم آورده است و حال آنکه بایستی بر وجه ایجاب باشد تا معرف
مطابق معرف باشد و اگر چیزی را بر وجه سلب رسمی آورند در صورتیست که معرف را با چند چیز محصور
معدودی اشتراک باشد مثل الحرکة لیست بسکون والسطح لیس بنقطة ولا خط ولا جسم ثانیاً بر تعریف
اقلیدس محدود از ماسوی خود متمیز نشود چه بر وحدت نیز آن تعریف صادق آید ثالثاً آنکه قاطیر نقطه هیولی
که عبارت لاشی و صورت که عبارت از لا جزء له باشد عقد شده و در تعریف سطح بصورت اکتفا شده است
رابعاً فائده از ویاد و اتصال کلمه بشی چه خواهد بود خامساً آنکه سؤال کنیم از کیفیت لفظ محدود قول جازم
تا فرقی میانه ایشان باشد و اگر بحسب ظاهر حد نیز قولی جازم خواهد بود که محمولش مرکب باشد زیرا که بها
روشن کرده وضع یکی انسان را پس حکم یکی با آنکه حیوان ناطق است همچنین نقطه را وضع یکی و حکم یکی

بیکی

ابن بطلان بغدادی

۴۲۷

باکی چیز نیست که او را عزوجیست از شیخ گرامی ملتمس است که این چند مسئله را از جمله هزار مسئله محسوب داشته بجوابهای
آنها تفضل فرماید و هم ابن بطلان در آن رساله گوید شیخ را اعتقاد چنان است که خطوطی از حجر مغناطیس خارج
شده حدید را جذب مینماید بنابر آن لازم آید که در طاقات حدید و مقناطیس حدید افزون شود و مقناطیس
ناقص گردد و در این مقام سؤالی بخاطر میرسد چه شود که آنرا نیز شیخ از جمله هزار مسئله حساب فرماید سؤال
میکنیم آیا حدید بحرکت شوقیه بجانب مقناطیس رود یا مقناطیس بقوه جاذبه آنرا جذب مینماید و بحرکت قسریه آنرا
بجانب خود میکشاند و ما بر خویش تسبیح میشماریم که واقع این گونه مسائل محسوس راندانیم و اگر در جواب آنها رجوع
بکنیم بدانچه جنین بن اسحق فرموده اعنی صاحب اغلوطات نباید حیران و سرگردان خواهیم بود بخدای
مهربان پناه میبرم از هواهای نفسانی و وساوس شیطانی و تضییع عقول اعاذنا الله وایاکم شیخ را یافتم
که در بعضی از مقالات با طبعی برآشفته و غضبی افروخته هیچ رعایتی منظور نداشته و پاس هم صنفی از دست داده
نسبم را تصریح و نامم را باشاره آورده بعیاوت و کودنی نسبت داده گوید که فلان علوم اوائل را نخوانده و
ندیده چه اگر وی را از آنها بصیرتی بود هرآینه میدانست ابن بکس که از مشایخ اطباء است در کتابش خود میگوید
مرسیکه در قلب نقطه ایست که از آن نقطه منبعث میشود حیات بسایر اجزاء بدن لاجرم بعرض جواب ناگزیر
شده اظهار میدارم که ان شیخ کرامی در این سخن نیز چنانکه عادت کرده بی تأمل بگفتار دم زده و ندانسته
که ابن بکس ناقل کتب و مدرس طب است و ندانسته که او پسری بود پدری نابینا داشت که خود پدر را عصاکش بود
و زیاده و مستدام خمر و دائم مست بود و چنانچه ابن الخمار در مقاله امتحان اطبا گوید که کار طب در بغداد بدانجا رسید
که هر کس دو ماه عصاکش نابینا گردد دکانی گشوده داخل اطبا گردد و این بکس همان است که از بیمارستان بیرونش
کردند بسبب آنکه عقلش بدوام سکر فاسد و چشمش از ملاحظه قاروره عاجز و دستش از جس نبض مرتعش گشته بود
و هم او است که شکوکی که بر کلمات جنین وارد آورده بدست شیخ افتاده و دیباچه بدان نوشته و بخود منسوب ساخته
و اغلوطات جنین نام نهاده است اینک رهنمائی کنم شیخ را بجهل ابن بکس تا رتبه وی معلوم شود در مبحث عظام حکم کلی
کرده که رجال قاطبه عدد اضلاع ایشان یکی از عدد اضلاع زنان ناقص است و ندانسته بر تقدیر صحت
روایت در آدم علیه السلام فقط چنین بوده نه در سایر بشر پس ابن بکس چنان کس نیست که قول او را در وجود
نقطه طبیعیه سند دانند و بدان احتجاج جویند باین قدر منتهی ساختیم سخنان او را که مایه ملالت نشود و متوقع از شیخ
آنکه این سخنها را تصفح فرماید چنانچه ذوی الالباب کنند و جواب نویسد و بیقین داند که لذت خائیدن جوهر نکات
جوابهای گلوگیر نیرزد بدانکه موقف حسابی و مجمع ثواب و عقابی هست که بیماران و مریضان آنجا با فریده کار
تظلم کنند و اطبا را که با غلاطی که مایه هلاکت ایشان شده دست مواخذه فرماید و آن بیماران آن شیخ کرامی
بیکدیگر چنانچه من گذشت کردم و آن شیخ بیقین بشناسد که ایشان را البته ملاقات خواهد کرد و ایشان از وی راضی
نخواهند شد امید آنکه خداوند من و ترا توفیق دهد که عمل کنیم بر وفق طاعت او و تقرب جوئیم بحضرت او
حسبنا الله و نعم الوکیل

ابو بکر محمد بن هاشم بن وعلة الخالدی

از دودمان عبد القیس بن افصی بوده در قریه خالدیه که خود از اعمال موصل است تولد یافت و هم در آنجا نشو ونما داشته است بدین جهة او و برادرش را خالدیین نامند علمای ادب گویند که آن دو برادر چنانکه در طی مراحل انساب و منازل ارحام از هم گسسته نبودند در مراتب کمال و مقامات فضل نیز پیوندی تمام داشتند در سیاق بدایع الفاظ و ابکار معانی مانند فرقدین هم افق بودند همواره در نظم قصاید در مدح ملوک و ستایش وزرا موافقت مسلوک میداشتند ثعالبی گوید اِن هٰذانِ لَساحِرانِ یعنی این دو پیکر یک روح زنده بودند بجادوی شیرین زبانی خواطر اهل دل میربودند و خردمندان را بسحر حلال فریب میدادند چون در مراتب هنر توانایی دانی یافتند بحضور سیف الدوله بن حمدان شتافته در شمار شعرای آن آستان منظوم شدند و در خاطر آن امیر هنر دوست رسوخ تمام نمودند و با مقربان آن حضرت همدوش آمدند و بر حراست خزائن کتب منسوب گشتند همانا آن دو برادر طریق تشیع و موالات ائمه طاهرین مسلوک میداشتند چنانکه سید الافاضل صدر الدین المدنی در شرح بدیعیه خود گوید که وقتی خالدیین ابو الحسن الشریف الحسینی را که محمد بن عمر الزیدی باشد بقصیده غرا مدح کرده بودند جایزه ایشان را تعویقی شده بود شریف را اصل از ادای صله عزیمت سفری پیش آمد خالدیین از آن ارادت آگاه شده بحسن طلب تمنای خویش را در ضمن قطعه درج کردند تا رسول وار از مدعای ایشان پیغام گذار در روی برآمد و این قطعه انشاد نمود

قُل للشريف المستجار به اذا عُدّ المطهر — وابن الائمة من قريش والميامين الغرر
اقسمت بالريحان والنغم المضاعف والوتر — لئن الشريف مضى ولم يبعث بتعبية الظفر
لنشاركن بني امية في الضلالة والاشر — ونقول لم يغصب ابو بكر ولم يظلم عمر
ونرى معوية اماماً من يخالفه كفر — ونقول ان يزيد ما قتل الحسين ولا امر
ونعد طلحة والزبير من الميامين الغرر — ويكون في عنق الشريف [illegible]

حاصل معنی آنکه آن سید جلیل و آن سلیل ائمه کرام را که چون ابر رحمت نبارد و سحاب کرمش پناه میسپرند بدین پیغام گوش زد باید نمود که باکل و ریاحین و زیر و بم نغمات قسم یاد کرده ام اگر رخت سفر بربندد و درباره ما دوباره نظر و توجهی سید دل ندارد در طی جاده گمراهی با دودمان ضلالت بنیان بنی امیه مشارکت کنیم و در رفع مطاعن از خلفاء راشدین هیچ نامش گوئیم ابو بکر حق علی بن ابیطالب را غاصب نبود و هم عمر بن الخطاب تعدی و ظلمی نفرمود و معاویه را امام بحق دانیم و مخالف وی را کافر شماریم و گوئیم که پسر وی یزید در شهادت حسین بن علی نه فاعل مباشر بود و نه سبب آمر و طلحة بن عبید الله و زبیر بن العوام را از نیکان دانیم و هر وبال و گناهی که در این عقاید و مقالات ما را لازم آید در عهده شریف شناسیم و خلود خویش را در عذاب الهی بگردن وی دانیم

ابوبکر خالدی

پس شریف رازان مضمون سخت آن اسلوب بدیع مطبوع آمده بتجدید وعطای موعود بنقد تسلیم کرد احمد بن منیر که مجلی از شرح احوالش بازگفتیم اسلوب قصیده و ترتیب از ایشان اقتباس نموده است با مجمله او بحر را در وقایع روز عاشورا و مراثی اتو الماتم سید الشهدا روحنا له الفداء اشعار جان گدازی است که این چند بیت از آن جمله است

إذا تفکرت في مصابهم | أثقب زند الهموم قادحه
بعضهم قربت مصارعهم | وبعضهم بعدت مطارحه
أظلم في کربلاء یومهم | ثم تجلی وهم ذبائحه
لا برح الغیث کل بارقة | تهمي غوادیه او روائحه
علی ثری حله غریب | رسول الله مجروحة جوارحه
ذل حماه وقل ناصره | ونال أقصی مناه کاشحه
عفرتم بالثری جبین فتی | جبریل بعد النبي ماسحه
یطل ما بینکم دم ابن رسول | الله وابن السفاح سافحه
شتان عند الانام کلهم | خاذله منکم وذابحه

حاصل مراد آنکه خاندان رسالت را مصایبی وارد آمد که اگر در آنها تفکر نمایی بشراره آن افکار خاطر خویش بسوزانی جمعی از آن دودمان پاک مانند ائمه بقیع و شهدای فخ بنزدیک حرم رسول شهید شده‌اند و گروهی از روضه انجناب بدور افتاده‌اند و در خاک عراق و طوس مدفون گشته‌اند روز عاشورا بر عترت پیغمبر سخت ظلمانی گردید و چون آن هوای تیره روشن گشت از هر طرف جوانهای بنی هاشم در خون خویش غلطیده بودند پیوسته ابر رحمت در هر صبحگاه و چاشتگاه بدان تربتی ببارد که ستاره آسمان رسالت با اعضای چاک‌چاک در آن غروب نمود در آن روز که قیامت صغری بود مسلمانان خوار شدند و یاوران آن حضرت باده شهادت نوشیدند عدوی دیرینه‌اش بآرزوی دل برسید ای دشمنان خدا و رسول جبین مبارکی را بخاک مالیدید که رسول خدا دست مقدس بدو میکشید و بعد از پیغمبر روح الامین بال خویش بوی میسود چنان پسندیدید که خون پسر پیغمبر خدا که زنازاده بریخت در میان شما هدر رفته است آنانکه از یاری وی نشستند مانند کسی باشند که بکشتن برخاستند فردای قیامت هر دو گروه را در عذاب ابدی اقامت خواهد بود برخی از علما ادب بر خالدیان بسرقت مضامین و انتحال معانی تهمت نهاده گویند از دفاتر مخضرمین و معاصرین بسی معانی دلپذیر بازگرفته در قالب دیگر درآورده‌اند از عصر خویش دست کشیده و بالفاظ دیگر اداکرده بخود منسوب و از نتایج افکار خویش محسوب داشته‌اند محمد بن شاکر در حق ایشان چنین گوید

إذا استحسنا شیئاً عضباه صاحبه | حیا کان او میتاً لا عجز انهما عن قولهم | یعنی نه نیست ...

که ایشان نفایس شعرا موجب غضب میکردند و خود بنظم بدایع و ابداع مضامین توانا بودند که طبع پست را بهم سرشاری اقتضا چنان بود که دست سرقت بمعانی و اسالیب دیگران نیز دراز کرده باشند سری رفّا را در اثبات این مدعا سخنهای بسیار است و بر آن دو ادیب هنرمند عربده‌ها آورده و بلکه چنان دانم که ابتدای این انشا و انتشار این تهمت از وی شده چه اسباب معادات مابین او و خالدیین بسیار بوده است زیرا که ایشان از مردمان یک سرزمین و چند اوندان یک صناعت و هنرمندان یک عهد بودند آورده‌اند که سری از آن پیش که صیت فضل و هنر از حدود موصل بگذراند در زمره نویسندگان بکتابت معیشت نمودی پیشتر با نساخ دیوان کشاجم که در آن عهد یگانه ادبا بود در روزگار میگذرانید و پیوسته خالدیین را باسناد سرقت‌ها سیکفت محض صدق دعوی و اثبات مدعای خویش جمله از فرائد دیوان ایشان در جزو دفتر کشاجم منظوم میداشت و هم بدین راه ترویج سرمایه معاش خویش و کثرت طالبان آن کتاب دخیل میشمرد و از این روی نسخهای آن دیوان را اختلاف پدید آمد سری بر این منوال بمزدوری روزگار بپریشانی میگذرانید تا بحکم تقدیر نوبت فرح خاطر و رفاه روزگار در رسید از موصل بحلب رخت برکشود و در شمار شعرای سیف الدوله بن حمدان معدود آمد در آن موکب با خالدیین که از همگنان بمزید تقرب ممتاز بودند همرکاب شد و اینمعنی نیز بر دواعی معادات و دشمنی افزوده گشت و چون دست سپهر بساط زندگانی آن امیر هنرپرور در پیچید سری را هوای بغداد بسر افتاد بدار الخلافه در آمد و وزیر مهلبی و جمعی از بزرگان و رجال را بقصاید بلند مدحت گفت و از آن دو حریف نیز در محافل ارباب فضل و چند اوندان هنر شکایتها آغاز کرد و افسانه داستان سرقت حکایتها با نمود و سخنها همگی میگفت تا نامه خالدیین بدین مضمون با بو اسحق صابی در رسید که اینک با کمال سرعت طریق دار الخلافه میسپاریم اگر طالع میمون مساعد شود عنقریب سعادت ملاقات حاصل آید سری از استماع این خبر بر آشفت و بقصیده بجوابی فرستاد که این چند بیت از آن است

قد أظلتك يا أبا إسحق غارة اللفظ والمعاني الدقاق

كان شن الغارات في البلد القفر فأضحى على سرير العراق

فاتخذ معقلاً لشعرك يحميه مروق الجوارح السراق

غارة لم تكن بسمر العوالي حين شنت ولا السيوف الرقاق

يا لها غارة يفرق في الحومة بين الحمام والاطواق

حاصل مراد آنکه ای ابا اسحق هوشیار باش که یغمای عبارات و معانی ترا نزدیک شد تاکنون آن راهزنان بیابانهای بی آب و علف دست غارت دراز داشتند اینک قطاع الطریق بپایه سریر عراق رو آورده‌اند تدبیر کار چنان دانم که برای حراست گنجینه افکار خویش حصاری بنا کنی تا مگر از آن دو عیار که از کیش انصاف بیرون‌اند آنها را نگاهبانی توانی کرد این یغمایه از آنگونه است که بنیزه‌های خطی و شمشیرهای یمانی بچپک آید بلکه چنانکه

کہ ای سیف و سنان قلاده و طوق از گردن فاخته باز کند و غنیمت بر باید گویند پس از آنکه آن دو برادر ببغداد در آمده دار محیط خواطر مجالس وزراء و اعیان ملک بسی جواهر آبناک نثار کردند سری هم برسم سابق از توهین و تخفیف ایشان و قید غفلت نداشت و از قسکی و تظلم باز می ایستاد و این چند شعر از قصیده ایست که در مدح ابو البرکات لطف الدین ناصر الدوله گفته و در اوایل آن قصیده از ممدوح خویش دوا میخواهد

اشکو الیک حلیفی غارة شهرا | سیف الشقاق علی دیباج افکاری
ذئبین لو ظفرا بالشعر فی حرم | لمزقاه بانیاب و اظفار

یعنی بسوی تو شکوه آرم از دو عیاری که خود باهم قسمند دیبای افکار مرا بشمشیر غارت از هم گسسته اند همانا گرگی باشند که اگر اوان شعر را در حرم بیابند بدست آرند هم در آنشان بچنگال و دندان خود بدرانند صدر الدین مدنی این چند شعر را که هر یکی از آن بتشبیه بدیع مشتمل است بابی بکر محمد مذکور منسوب داشته

لو اشرقت کأس تمس ذات الهوج | لأرتک منا الفخر الاوج

ارعی النجوم کانها فی افقها | زهر الاقاحی فی ریاض بنفسج
والمشتری وسط السماء تخالها | وسناه مثل الزیبق المترجرج
مسمار تبر اصفر رکبته | فی فص خاتم فضة فیروزج
وقبایل الجوزاء یحکی فی الدجی
میلان شارب قهوة لم تمزج

وتنقبت بخفیف غیم ابیض | هی فیه بین تخفر و تبرج
کتنفس الحسناء فی المرآة اذ | کملت محاسنها و لم تتزوج

خلاصه مراد آنست که هرآینه از دید کانت هر دو بیاکوشش آهوی سیاه چشمی نمایان شود ستارگان آسمان که چشم بر آنها دوخته ام مانند گلهای اقحوان است که در بنفشه روزها شکفته باشند و مشتری با آن تابندگی که مانند سیماب لرزان است در وسط السماء چنان پنداری که خود مسمار طلای زردی است که در نگین فیروزه فرو شده یا حلقه انگشتریش از نقره خالص بوده سیر جوزا در این شب تیره بحرکات مستانه مخموری ماند که باده ناب و شراب خالص درکشیده باشد از ابر نازک تعالی سفید بر چهره آویخته که گویا کاهی نقاب بر اندازد و رخ نماید و گاهی شرم آرد و روی بپوشاند تو گوئی پریچهره ای شوی ظلعت خویش در آئینه بیند و باه حسرت امید روی آئینه زنگی دهد بالجمله ابو بکر چنانچه ابن شاکر حلبی در ذیل وفیات آورده در حدود سیصد و هشتاد دنیا را وداع کرد رحمه الله علیه

ابو عثمان سعید بن هاشم خالدی

شمه از شرح حالش در ضمن عنوان ابو بکر محمد که برادر مهتر بوده باز نموده ایم اکنون سایر حالاتش بشرح گذرا بیم

ابو عثمان خالدی

در آن روزگار که سیف الدوله حماسة کتابخانهای خود بدان دو برادر تفویض کرده از دفاتر فضلاء و دواوین شعرا هر آنچه تمنا داشتند در آن کتابخانها مهیا دیدند پس ابو عثمان را آن وکیل اسباب برجمع و تالیف برانگیخت از آنجا گذشت که مولفات چند فراهم کرد از آن جمله کتاب حماسة الشعراست که در آن جمع تالیف اسلوب ابو تمام طائی را پیروی می‌نمود و ولی آن گنجینه را بجواهر افکار متاخرین اختصاص داد و محمد بن اسحق الندیم گوید مرا حافظ ابو عثمان زیاده شگفت آید چه وقتی میگفت که من حافظ خود را بکنایی هزار کتاب بگماشته‌ام که هریک در شماره یکصد ورق است در انشاء سخن و انشاد اشعار اسلوبی شیرین و سبکی پسندیده داشت از سلاست عبارات و جزالت الفاظش باین چند بیت از قصیده او توان معلوم کرد غلام خود را که رشا نام داشته در این اشعار دلپذیر بیمن قدم و حسن خدمت و صباحت منظر وصف کند و گوید

ما هو عبدٌ لکنّه ولدٌ — خوّلنیه مهیمن الصمد
وشدّ ازری بحسن خدمته — فهو یدی والاذرع والعضد
صغیر سنّ کبیر منفعة — تمازج الضعف فیه والجلدُ
فی سن بدر الدجی وصورته — نشله یصطفی ویعتقد
وورد خدیه والشقائق والتفاح — والجلنار مغتضد
ریاض حسن زواهر ابدًا — فیهنّ ماء النعیم یطرد
وغصن بان اذا بدا واذا — شدا فقمری بانة غرد
ابنی ویهوی وکل ما یبتغی — مجتمع فیه ومنفرد
ظریف مزح ملیح نادرة — جوهر حسن شرارة تقد
ومنفق مشفق اذا انا — اسرفت وبددت فهو مقتصد
مبارک الوجه مذ حللت به — حالی رخی وعیشتی رغد
مسامری ان دجی الظلام فلا — منه حدیث کانه الشهد
خازن ما فی یدی وحافظه — فلیس شیء لدی یفتقد
یصون کتبی فکلها حسن — یطوی ثیابی فکلها جدد
وابصر الناس بالطبیخ فکم — المل القلایا والعنبر الثرد
وهو یدیر المدام اذ جلیت — عروس دنّ نقابها زبد
تمسح کاسی یدا انامله — تحل من لینها وتنعقد
وصیرفی القریض وزان — دینار المعان الجیاد منتقد
ویعرف الشعر مثل معرفتی — وهو علی ان یزید مجتهد

الاٰبر

ابو عثمان خالدی

وكاتب توجد البلاغة في　　ألفاظه والصواب والرشد
وواجدي من المحبة والرأفة　　أضعاف ما به أجد
إذا ابتسمت فهو مبتهج　　وإن تنمرت فهو مرتعد
ذا بعض أوصافه وقد بقيت
له صفات لم يحوها أحد

حاصل مراد آنکه نه چنان است که من این غلام را بنده خود شمارم بلکه فرزندی دانم که خدای مرا روزی کرده و بحسن خدمتش پشت مرا قوت بخشیده مرا مانند دست و ساعد و بازوی بکار آید اگرچه بسی خورد سال است ولی از وجودش منافع بزرگ یابم با آنکه خود ضعیف و نورس است حلاوت جوانان با پیکر ناتوان در آمیخته غلامیکه در شمار سال و فروغ رخسار مانند بدر تمام است برای انتخاب و ذخیرت شایسته است بگل عارض و شقایق عذار و گونه گلنار و سیب زنخدان گلستانی آراسته و خود بوستان جمال شده که پیوسته ز چشمه آن بستان با طراوت و آب نعمت شاداب است اگر خرامیدن قامت موزونش بینی گوئی همانا آن بوستان را شاخه بان است برفتار آمده و چون بآواز دلپذیر سرود کند گوئی قمری آن گلستان است که خوش میسراید آنچه مرا آرزو و مراد دل است همه را بتنها دارد شوخ ظریفی است که اگر بسخن لب گشاید قصه های نمکین باز گوید درج حسن و ملاحت را فروزنده گوهری است که چون شراره آتش همواره درخشان است قانون معیشت را بدان خورد سالی نیکوتر از سالخوردگان شناسد اگر من در مخارج و مصارف تبذیر و اسرافی کنم او خود از طریق عقل معاش و میانه روی خارج نشود الحق پیشانی میمون و قدمی مبارک دارد چه از زمانیکه خدایش بمن ارزانی داشت پیوسته با فراغت خاطر و فراخی نعمت قرین بوده ام و چون شب در آید داستانهای شیرین تر از شهد قصه کند چون روز شود اموال مرا که جملگی سپرده او است مراقبت نماید از اینجهت از ممالیک من هیچگاه چیزی مفقود نگردد و کتابها و جامه های من کهنه نشود در طبخ طعامهای گوناگون استادی بی نظیر است اگر قلیه پزد بوی مشک دهد و اگر ترید ترتیب دهد بعنبر ماند اگر خواهم زنگ غمها از لوح خاطر بزداید در حال بجلب خم دست برده نقاب از عروس می باز گیرد و با انگشتان خود که از باریکی در هم پیچد ویرا جلوه دهد و چهره گلگونش با لب من آشنا کند طبعی چنان موزون دارد که اگر نغمه ئی اشعار نیک خاطر آشنا کند مانند صیرفیان سخن خالص از مغشوش باز شناسد اینک خود همانند نقاد شعر است و همی کوشش کند که بر من در این معرفت مزید آورد و ویرا از انشاء مکاتیب قدرتی است که گوئی بلاغت را در پیکر الفاظ ایجاد کند بدان پایه که من ویرا دوست دارم او چندین برابر مرا دوستدار است در حسن ترتیب بدان مقام است که اگر من تبسم کنم او خورسندی کند و اگر بتهدیدش لب گشایم بر خویشتن بلرزد این جمله که برشمردم پاره از صفات پسندیده او است و جز آنها اوصاف دیگر دارد

که هیچکس را یارای شمردن آنها نباشد فخرالدین حلبی این دو شعر را نیز از نتایج افکار پسندیده او دانسته است

بنفسی حبیب بان صبری لبینه — واودعنی للاشجان ساعة ودعا

واخلنی بالهجر حتی لو اننی — قضیت بین جفنی ارمد ما توجعا

قربان گرامی نیرسد آن دوستی باد که از دوری بیشکیبائی از من دور شده و در هنگامیکه مرا وداع کرد اندوه عالی در دلم بودیعت سپرد او بهجر خویش تنم را چنان نزاری بخشیده که اگر بجای خاشاک در چشم رمد دیده داغتم بر در دش نیفزایم آورده اند که وی اشعار خود و برادرش را هم در زندگانی برادر جمع کرده دیوانی ترتیب داد که پاره از ارباب ادب در آن دیوان بعضی اشعار را بدیگران منسوب دارند چنانکه از داستان سری رفا که در شرح حال ابوبکر خالدی اشارت رفت معلوم شود و ابومنصور ثعالبی گوید که سری بخالدی اصغر تهمت سرقت بیشتری نهاد لهذا در این قصیده که نزد سلامة بن فهد انشاد کرده و بر ایشان عتاب اختصاص داده چنانکه چنانکه ابن فهد را بنکوهش تظلم از وی دادخواهی کند

محیف شعر بابن فهد مصالت — علیه فهذا عدمنه وعدثرا

وفی کل یوم للعبتین غارة — تروع الفاظی المحجلة الغرا

اذا عن بی معنی تضاحک لفظه — کاضحک النوار فی الروضة الغدا

تناوله شر من الجهل معدم — من الحلم معذور متی خلع العذرا

فمهلا ابا عثمان مهلا فانما — یغار علی الاشعار من عشق الشعرا

لاطفا کما تلک النجوم باسرها — ورد تما تلک المطارف والازرا

تو بحکما هلا بشطر قنعتما

وابقیتما لی من محاسنه شطرا

خلاصه مراد آنکه چنان بر جیب و میل اشعار من حمله ور شدند و بیشتر غارت بردند که اینک من خود از آن ثروت تهی دستم و ایشانرا از آن ثروت حظ وافراست پیوسته آن دو شاعر بیچره تاراج است که الفاظ شیرین من از مشاهده ایشان هول و لرزه در آیند چون مرا فکر بدیع و مضمون تازه بخاطر رسد و بردی لفظ خود خندان شود چنانکه شکوفه در بستان نوبهال شکفته آید ناگاه طبع آن حریف بی افسار که عذرش خواسته و با جهل آشنا و از علم بیگانه است آن فکر بدیع میربایدای باعثمان آرام گیر و در غارت آن نفایس تندمران که عشاق شعر بکابت اشعار خیزند و در این تعدی متعصب آورند آن ستارکان که از خاطر من طلوع کرده بودند خاموش کردیدند و آن جامهای زیبا که بافته بودم چرکین نموده اند وای بر شما چگونه بهمت تاراج همه آنها کشودید کاش که پاره نیز برای خودم باقی میگذاشتید

ابو عثمان خالدی

۴۳۵

هم ثعالبی گوید که افاضل شام و عراق در تصدیق و تکذیب مدعای سری به دو فرقه بودند گروهی بملاحظه آن تقرب که ایشانرا در حضرت ملوک و اکابر بود شرط رعایت درباره ایشان معمول میداشتند و جمهوری برای کشاجم تعصب میکردند اشعار یرا که مورد مباکت بود از کشاجم دانسته مسلم میداشتند ابن العصب شاعر که او را ملحی گویند با سری در آن عقیدت طریق خلاف می پیمود لهذا سری ویرا پیوسته بنیش زبان میگزید و خاطر آن شیخ فرتوت را باسنان دیانت می آزرد و در حق وی دعوی آن مینمود که همواره اهل ریبه و شاهد بازان بخانه وی تردد دارند و بدستیاری او بکام دل میرسند چنانکه گفته

شفقت فذال الخالدین بمنطق — یشق من الاعداء کل قذال

وناضلنی الملحی عنه فجنبت — جوارحه مجروحة بنبال

فان شئتما ان تحظیا بوصال غزالة — فمهفهف الکشحین او بغزال

تقدم له الجدی الرضیع وتینه — تعبدا من ماء الکروم زلال

حاصل مضمون آنکه فرق خالدیرا بدان تیغ زبان شکافتم که فرق هر دشمنی از هم بشکافد پس ملحی شاعر بحمایت وی برخواست و بامن از در ستیزه جوئی در آمد برخم زبان سزای آن پیر پیرانه خانجوی مدام اگر تراهوای حوران پری پیکر یا ساده کان ماه منظر باشد بایستی که برای آن پیر صاحب خبر درآئی و بره شیر مستی با یک صراحی شراب همراه ببری تا بدان وسیلت باشاهد مراد هم آغوش گردی گویند یکی از آشنایان ابو عثمان که قامتی کوتاه و جسمی نحیف داشت همخوابه برای خود اختیار کرد که برخلاف خلقت وی بسی بلند بالا و قوی هیکل و ستبر پیکر بود ابو عثمان بر سبیل مطایبت و هزل این چند شعر نوشته بدو فرستاد

یا من اجل به الرزیة — واعادنیسة بلیه

حظ الردی بک اذ عدت — لک بنت عمار حظیه

تالله وکیف بنیکها — مع ذل قامتک القصیه

انت البعوضة قلته — وکانها جمل حفیه

فتجنها قالت وقد — صرت بایرک کالشظیه

من لیس تشبعه الهریسة — کیف تشبعه القلیه

فاذا طلعت علیهما — عند ارتکابها بالبلیه

لذکرت فی تخضیضها — انعقا قدخطفت جلیه

ای کسیکه مصیبت و اندوه بوی نازل شد و نقش بر بلا صفحه دل گشت از آنگاه که دختر عمار در نزد تو منزلت یافت گوئی هلاکت بنزدیکت تو منزل گرفت مرا خبر ده که چون خلوت کنی بچه تدبیر بوی مباشرت نمائی ای پشه زبون چگونه از آن شتر قربان کام گیری شنیدم که در شب زفاف چون او را نظر بدان تصیب خورد گفت کسی را که هریسه بیخته

قماشی یکبار آید اگر آن دو برادر حال نزدیکی دریای خیان الکاری که سیرخ طفلکی را انتظار بوده این دو بیت از خمریات ابو عثمان است که جامی یا دو در وصف آورده

هتف الصبح بالدجى فاسقيها — قهوة تترك الحليم سفيها
لست تدري لرقة وصفاء — هي في كأسها ام الكأس فيها

یعنی اکنون که صبح صادق تیرگی شب را بانگ زد مرا باده خرد سوزی بنوشان که از کمال لطافت و صفای آن ندانی که مدام در جام است یا جام در مدام هنگامیکه آن دو برادر از بغداد مراجعت را عازم شدند برای وداع مجلس وزیر مهلبی در آمدند پس ابو عثمان قصیده از نتایج طبع خود در ستایش وزیر انشاد کرد و در تصمیم عزیمت انصراف بدینگونه معذرت آورد

أنا الرحل ولا أهواه أجمعنا — لديك مستوطنات ليس ترتحل
لهن في خلقك الروض النضير ومن — فذاك يغرس من العارض الهطل
لكن كل فقير يستفيد غنى — دعاه شوقا الى اوطانه عجل
وكل غاز اذا اجلت غنيمته — فان اثرى شيء عنده القفل

یعنی هرچند خود از این آستان بار ارتحال بربستیم ولی دل با هر آرزوها در این محضر عالی مقیم است چه آمال ما را از آن خلق کریم مرغزاری است پهناور که بخاطر خورسند در آن تعیش کنند و در آن دریای نعمت خوطه ور شوند اگر ما را دوامی محرومی از فیض مجاورت پیش آمد همانا از مزید عطاهائی است که در این آستان اندوخته ایم چه هر نیازمندی که در سفر خویش ثروتی بدست آورد بیدرنگ بسوی وطن باز گردد و هر مرد جنگی را که غنیمتی گزاف بچنگ آید مراجعت را بیاده مشتاق شود با تحلیه فخر الدین حلبی در ذیل وفیات گوید که ابو عثمان خالدی در حدود سنه چهار صد وفات یافت رحمة الله علیه

ابن قریعة القاضی ابو بکر محمد بن عبد الرحمن البغدادی

در حدت ذهن و جودت فهم او را از عجایب دنیا شمارند و در بدیهه گوئی و سرعت جواب بمرتبه بود که هر آنچه از وی سؤال مینمودند بیدرنگ بلفظی فصیح و سجعی ملیح جواب گفتی و از جانب ابو السائب عتبة بن عبید الله قاضی در سندیه و جز آن از اعمال بغداد منصب قضاوت داشته ابن خلکان گوید ویرا سؤالات و جوابهای لطیفه ایست که تمامت آنرا مردمان جمع و ضبط نموده و در کتابی تدوین کرده اند که انتخاب ما بین ناس مشهور است رؤسای عصر و فضلای زمان وی همواره از روی ظرافت و مزاح مسائل طریفه و مطالب غریبه مکتوب کرده از او پرسش مینمودند و او بداهة مطابق سؤال هر یک جوابی نیکو و لطیف ایراد مینمودی ارباب سیر و تواریخ آورده اند که ابن قریعه در حضرت ابو محمد مهلبی وزیر معز الدوله دیلمی بعلو مرتبت و مزید رتبت اختصاص تمام داشت یافعی گوید وزیر مهلبی جماعتی را مقرر داشته که سؤالات مضحکه

دا مور به هزلیه ترتیب داده واز او استفسار میکردند وابن قریعه مطابق سؤالات ایشان جوابهای ظریفانه که طبع هریک از اول فضل وارباب هزل را خوش آمدی مکتوب کرده نزد ایشان نفاذ میداشت منجمله ابو العباس بن معلی کاتب به وی مکتوب نمود ما یقول القاضی وفقه الله تعالی فی یهودی زنی بنصرانیة فولدت ولداً جسمه للبشر ووجهه للبقر وقد قبض علیهما فما یری القاضی فیهما یعنی چه میفرمایند حضرت قاضی وفقه الله در باب مرد یهودی که با زنی نصرانیه زنا کرده واز آنها فرزندی متولد شده که رویش چون روی گاو وبدن او مانند بدن انسان است اینک ایشان را گرفته بفتوای حضرت قاضی موکول داشته اند ابن قریعه در جواب این عبارات بنگاشت هذا من اعدل الشهود علی ملاعین الیهود بانهم اشربوا حب العجل فی صدورهم حتی خرج من ایورهم وارى ان یناط برأس الیهودی رأس العجل ویصلب علی عنق النصرانیة الساق والرجل یسحبا علی الارض وینادی علیهما ظلمات بعضها فوق بعض یعنی این واقعه در باب ملاعین یهود از اعدل گواهان است برآنکه ایشان چندان مودت ودوستی گوساله در سینه های خود مخفی داشته اند که از آلات تناسل ایشان بروز وظهور یافته مراد این مسئله مثوی آنست که نخست باید سر گوساله را بر گردن مرد یهودی آویخته وساق وپای آنرا صلیب وار بگردن زن نصرانیه معلق نمایند آنگاه آن دو را بزمین کشیده ومقرر دارند تا منادی در کوی وبرزن آواز برداشته این کریمه برایشان می قرائت کند ظلمات بعضها فوق بعض ونیز آورده اند روزی در محضر وزیر مهلبی پیری که در سلک خدام وزیر منظوم بود از در مطایبت با ابن قریعه گفت ایها القاضی پی گردن که آنرا عرب قفا میگویند کجا است ابن قریعه بالبدیهه در جواب گفت ما یشتمل علیه جربانک وما نحک فیه اخوانک وادبک فیه سلطانک وباسطک فیه غلمانک یعنی قفا آنجا است که گریبان پیراهنت آنرا فرو پوشد وبرادرانت هنگام مزاح دست درآن کوبند وبوقت تادیب وسیاست پادشاهی آنرا رنجه دارند وشاگردانت بگاه ملاعبت لطمه جسارت بدانجا زنند وآورده ابن خلکان گوید وقتیکه صاحب بن عباد به بغداد آمد روزی ابن قریعه را در مجلس وزیر ملاقات کرد از حدت خاطر وجودت ذهن وبدیهه گوئی وکلمات ظریفانه وی در حیرت شد واو را زیاده بپسندید ودر باب القاب ابن قریعه بفضل ودانش وقدرتش بر نوادر جدل وهزل فصلی مشبع با ابی الفضل بن عمید بنگاشت شیخ الاجل ملا شیعی در شرح احوال صدیقه کبری جناب فاطمه زهرا سلام الله علیها این اشعار از ابن قریعه ایراد کنند وبدین ابیات بر حسن عقیدت وصحت تشیع وی استشهاد آورند

یا من یسائل دائباً عن کل مسئلة سخیفه — لا تکشفن مغطا فلربما کشفت جیفه

ابن سمان محدث

۴۳۸

وَلَرُبَّ سَتُوْرٍ بَدَا كَالطَّبْلِ مِنْ تَحْتِ الْقَطِيفَه | إِنَّ الْجَوَابَ لَحَاضِرٌ لَكِنَّنِي أُخْفِيهِ خِيفَه
لَوْلَا اعْتِدَاءُ رَعِيَّةٍ أَلْقَى سِيَاسَتَهَا الْخَلِيفَه | وَسُيُوفُ أَعْدَاءٍ بِهَا هَامَاتُنَا أَبَدًا نَقِيفَه
لَنَشَرْتُ مِنْ أَسْرَارِ آلِ مُحَمَّدٍ جُمَلًا طَرِيفَه | تُغْنِيكُمُ عَمَّا رَوَاهُ مَالِكٌ وَأَبُو حَنِيفَه
وَأُرِيكُمُ أَنَّ الْحُسَيْنَ أُصِيبَ فِي يَوْمِ السَّقِيفَه | وَلِأَيِّ حَالٍ أُلْحِدَتْ فِي اللَّيْلِ فَاطِمَةُ الشَّرِيفَه
وَلِمَا حَمَتْ شَيْخَيْكُمُ عَنْ وَطْءِ حُجْرَتِهَا الْمُنِيفَه | أَوَّهْ لِبِنْتِ مُحَمَّدٍ مَاتَتْ بِغُصَّتِهَا أَسِيفَه

ای کسیکه با جد تمام از مسائل سخیفه پرسش کنی از رازهای نهانی پرده بردار زیرا بسا باشد آنچه را که خواهی مکشوف سازی در حقیقت آن آگاه شوی جیفه و مردار باشد بسا چیزهای مستور که خود ظاهر شوند مانند طبلی که او را در زیر پرده بنوازند همانا ترا جواب مسائل در نزد من حاضر و آماده است ولی از دیگا هم خوف آنرا مخفی داشته فاش نسازم اگر بی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان بر داشته فاش نسازم اگر بی اعتدالی رعیت که سیاست خلیفه از ایشان بر داشته شده شمشیرهای اعدا که همواره شکافنده مفارق است نبودی هر آینه از طرائف و بدایع اسرار آل محمد مجموعه بر تو آشکار مینمودم که ترا از روایات مالک و ابو حنیفه بی نیاز سازد از آنروی بر تو ظاهر و مکشوف کردد که شهادت جناب حسین بن علی علیهما السلام در روز سقیفه بنی ساعده اتفاق افتاد و ترا معلوم کردد که بچه سبب جناب فاطمه زهرا علیها السلام را در تاریکی شب مدفون نمودند و از چه روی آنجناب شیخین را از دخول در حجره رفیع خود ممنوع ساخت برای دختر پیغمبر زیاده طول واندوهناکم زیراکه از این جهان فانی درگذشت در حالتی که خاطر مبارکش غمگین واندوهناک بود مع الجمله در روز شنبه پنجم شهر جمادی الآخره از سال سیصد و شصت و هفت هجری چراغ عمرش خاموش کشت و مدت عمروی شصت و پنجسال بود و قریه بفتح قاف و فتح راء و سکون یاء و بعد از آن عین مهمله لقب جد این قرییعه است و سندیه بکسر سین مهمله و سکون نون و کسر دال مهمله و تشدید یاء و بعد از یاء هاء ساکنه قریه ایست قرب نهر عیسی ما بین بغداد و انبار در نسبت بآن قریه برخلاف قیاس سندوانی کویند تا ما بین او و سندیکه مجاور در هند است در نسبت فرق بوده باشد

ابن سمان ابو الحسین احمد بن الحسین بن احمد الواعظ

در عصر القادر بالله و القائم بامر الله عباسی از جمله وعاظ و محدثین معدود بود و از معاصرین ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن بیضاوی شافعی است ولادتش در سال سیصد و سی اتفاق افتاده فن حدیث از جعفر خالدی و گروهی از مشایخ فرا گرفته مرویات خود را بانجاعت اسناد دهد و پس از تشیید مبانی و تمهید مقدمات حدیث تمامت همت خویش در تحصیل نکات وعظ و دقایق خطابت مصروف ساخته مجالس شیوخ و وعاظ را ملازم کشت تا آنکه در فن موعظت علامه ایام و مقبول خاص و عام کردیده روزها در جامع منصور و جامع مهدی بسبر یه وعظ ارتقا جسته مردمانرا موعظت مینمود و جمعی کثیر و جمی غفیر

ابن سماک محدث

۴۲۱

از عموم ناس در مجلسش حاضر میشدند و در وعظ طریقهٔ اهل تصوف مسلوک میداشت ابو الفرج بن جوزی در تاریخ منتظم از ابو محمد یمنی حکایت کند که گفت با جمعی از اهل دانش و فضل در مجلسی نشسته از هر گونه سخن میراندیم تا آنکه در لفظ ابابیل سخن در میان آمد که آیا همزهٔ آن همزهٔ قطع یا همزهٔ وصل است هر یک از اهل ادب و ارباب دانش که در آن مجمع حضور داشتند در آن باب کلامی گفته اند در خلال آن احوال ابن سماک در آن مجلس در آمد از مناظرت و مباحثت ما پرسش نمود صورت حال بروی مکشوف داشتیم گفت همزهٔ ابابیل نه همزهٔ وصل و نه همزهٔ قطع است بلکه همزهٔ خشم و غضب است آیا در کتب اخبار و سیر ندیده اید که آن طیر چگونه زندگانی اصحاب فیل را تباه و ایشان را هلاک نمود و بعضی از اصحاب حدیث در روایات او را بکذب متهم داشته اند چنانکه از ابو الفتح محمد بن مصری حکایت شده که گفت از شیخین کذب هیچگاه روایتی ضبط و اخذ ننمودم جز چهار تن که از جملهٔ ایشان ابن سماک است شیخ اجله در ماه ذیحجه از سال چهارصد و بیست و چهار هجری طریق سفر آخرت پیش گرفت و مدت عمر وی نود و پنج سال بود در مقبرهٔ باب حرب مدفون گردید

ابو عبید قاسم بن سلام ادیب

نامش قاسم و پدرش سلام بوزن غلام بتشدید لام است از مشاهیر علماء عربیت و اکابر اساتید لغت بوده تمجید کمالات و تقریظ مصنفات او در کتب اهل خبر بسیار بنظر رسیده قاضی احمد بن خلکان در صفت وی گوید

كان ابو عبيد فاضلاً فی دينه وعلمه ربانيا متفننا فی اصناف علوم الاسلام من القرآن والفقه والعربية والاخبار حسن الرواية صحيح النقل لا اعلم احدا من الناس طعن عليه فی شیٔ من امر دينه

یعنی ابو عبید عالمی بود ربانی که در دین و دانش مزیت یافت و در علوم اسلامیه از معرفت قراءات و فن فقه و صناعت ادب و علم حدیث بهره مند گردید و در نقل اخبار و روایت سنن مکانت قبول گرفت و در دین و آیین وی هیچکس جای طعن بدست نیاورد ابراهیم حربی گوید كان ابو عبيد كانه جبل نفخ فيه الروح يحسن كل شیٔ یعنی ابو عبید مانند کوهی بود که روح در آن دمیده باشند در هر فن از علم خبری نیکو داشت ابن راهویه که یکی از ائمهٔ اهل سنت و جماعت است در حق ابو عبید که معاصر وی بود گفته كان ابو عبيد اوسعنا علما واكثرنا ادبا واجمعنا جمعا انا نحتاج الى ابی عبيد ولا يحتاج الينا یعنی ابو عبید را در علم از همه وسیعتر بود و در هنر ادب از همه بیشتر مایه داشت و چنان جامعیت داشت که جمیع ما باوی حاجت افتادی و او خود بهیچیک از ما محتاج نگشتی هلال بن علاء رقی گوید من الله تعالى على هذه الامة باربعة فی زمانهم بالشافعی بفقهه فی حديث رسول الله وباحمد بن حنبل بثبته فی المحنة ولولا ذلك لكفر الناس وبيحيى بن معين بنفيه الكذب عن حديث رسول الله وبابی عبيد القاسم بن سلام فسر غريب الحديث

ولولا ذلك لاقتحم الناس الخطاء

یعنی خدای تعالی بوجود چهار کس از بزرگان ملت بر این امت منت نهاده نخست محمد بن ادریس شافعی که احادیث نبویه فهم کرد و از آنها تکالیف شرعیه استنباط نمود دوم احمد بن حنبل مروزی که در محنت صبوری کرد و در ابتلا نلغزید اگر او پای ثبات نورزیدی از مردم کس بر دین حنیف نپاییدی سیم یحیی بن معین بغدادی که احادیث رسول از اختلاط اکاذیب بپیراست و تمامت اخبار از مجعولات و موضوعات تمیز داد چهارم ابو عبید قاسم بن سلام که از آثار نبویه هر یک که بر لغت غریب و کلمه مشکل مشتمل بود در توضیح و حل آن هیچ فرو نگذاشت وگرنه مردم از جاده صواب انحراف جستندی و در تیه خطا مبتلا شدندی عبارت هلال بن علاء در باره ابو عبید اشارت است به تصنیف کتاب غریب المصنف چنانکه عنقریب از مطاوی اخبار او روشن گردد و در حق احمد بن حنبل اشارتست بدان امتحان بخلق قرآن که چون عبد الله مأمون عباسی در باب کلام الله عقیدت آن بود که کلام الله مخلوق و حادث است از این روی علما و قضاة و فقها را بر آن میداشت که آن عقیدت را اعتراف آورند هر کس انکار آن معنی میکرد و اذعان نمی آورد با اقسام عقوبات و انواع سیاسات مبتلا میشد احمد بن حنبل که از معتقدین قدم کلام الله بود حدوث آن انکار نمود مأمون بفرمود با تازیانه قهر آزارش دادند همچنین در عهد معتصم و خلافت واثق بشکنج عذاب گرفتار شد و اقرار نیاورد تا آنکه سریر خلافت بر متوکل عباسی اختصاص یافت متوکل او را از آن محنت نجات بخشید چنانکه تفصیل آن در اخبار ابن حنبل بشرح آید

گویند سلام پدر ابو عبید اصلاً از بوم روم بود و ملک یمین در خدمت یکی از اهل هرات و ابو عبید بقول ابو الفرج ابن جوزی در سال یکصد و پنجاه و بقول زبیدی در سال یکصد و پنجاه و چهار هجریه در شهر هرات از او بوجود آمد در عنفوان شباب بعزمی ثابت و همتی راسخ بتحصیل فنون از فقه و حدیث و ادب اشتغال داشت در نزد جمعی از ارکان نحویین و اعیان لغویین و محدثین درس خواند مانند شریک قاضی و عبد الله مبارک و ابو عبیده لغوی و ابو زید انصاری و فراء نحوی و علی بن حمزه کسائی و ابو محمد یزیدی و عبد الملک اصمعی و ابن اعرابی لغوی و جماعتی دیگر که همگی از فحول شیوخ و رجال فنون بوده اند الغرض از مبالغت و اجتهاد در تحصیل و تکمیل علوم در مراتب فضائل و فنون علوم تبحری تمام یافت و در ترویج هنر و نشر کمال منتهای طاقت مصروف داشت و بر حسب فقاهت و دیانت بقضاء طرسوس منصور گشت و روزگاری در فصل خصومات و انجام شرعیات بگذرانید و هم مصنفات نفیس و مجامع شریف فراهم کرد زیاده بر بیست مجلد در تفسیر آیات قرآن و توضیح مشکلات حدیث و تفصیل ابواب تکلیف تألیف نمود بعضی از علما را عقیدت آن است که ابو عبید نخستین کسی باشد که در حل غریب احادیث و شرح مشکل اخبار کتاب نوشت و این فن بدیع او اختراع نمود غریب المصنف که از مشهورات مجموعات او بشمار رود اول کتابیست که در این باب نگاشته آمده و آنچه ابن اثیر جزری از دیباچه کتاب نهایه از مصنفین این فن شریف نام میبرد منافی این عقیدت است

گویند اول کسیکه دراینباب کتاب نوشت ابوعبیده معمر بن مثنی بود که اوراقی معدوده و اجزائی لطیف تصنیف کرد و بعد از وی ابوالحسن نضر بن شمیل مازنی کتابی بزرگتر از کتاب ابی عبیده فراهم ساخت آنگاه معاصر ابی عبیده عبدالملک بن قریب اصمعی دراینوادی قدم نهاد و در شرح مشکلات و بسط مجملات و توضیح الفاظ غریبه و تفسیر کلمات وحشیه داد استادی بداد و حق خبرت ادا نمود و همچنین محمد بن مستنیر معروف بقطرب و غیر وی از کسانیکه جامع جهة لغت و فقاهت بودند دراین فن مجلداتی چند مجامیع سودمند پرداختند و حال بدینمنوال بماند تا عهد ابوعبید قاسم بن سلام در رسید آن متبحر یگانه در مائة ثالثه دراینصناعت عالیه کتابی نگاشت که شهره آفاق شد و تا آخر زمان از امکان پیش افتاد و آن تصنیف از جهة کثرت احادیث و توسع آثار و معانی لطیف و فوائد بیشمار ناسخ دیگر نسخ گردید و جامع خود را قدر و سایر مصنفین ساخت براستی ابوعبید عمر عزیز در شغل آن فن سامی تمامی فانی کرد و نام خود در جریده رجال روزگار مخلد نمود و بعقیدت خود احادیث رسول و اخبار اصحاب و آثار تابعین باوصف تفرق و تشتت آنها جمله را درآن نامه مشهور مشروحاً مسطور داشته و در موارد احتیاج از سلسله رجال و رواة اسانید هیچکس مهمل نگذاشته این شعبه از علم فنی است عزیز و صناعتی شریف که بجز نیکبختان و دانشمندان کس توفیق آن نیابد و تصنیف آن نیارد علی الجمله هرچند کتب ابوعبید جملگی مکانت قبول یافت و طراز امتیاز پذیرفت افاضل آن عصر بگاه تشاجر و اختلاف بدان کتب رجوع میکردند و بافادات و تحقیقات ابوعبید چنانکه در ذیل این عنوان نمونه مذکور میداریم مواد نزاع قطع مینمودند ولی کتاب غریب المصنف چندان سمت اشتهار و انتشار گرفت که نام ابوعبید بطفیل آن مجموع مخلد گردید قاضی ابن خلکان گوید که چون ابوعبید از جمع کتاب الغریب المصنف فراغت یافت آنرا نزد عبدالله بن طاهر ذوالیمینین برد و بنظر آن امیر هنردوست عرضه داشت عبدالله پس از مطالعت گفت

إنّ عقلاً بعثَ صاحبَه علی عملِ هذا الکتابِ لحقیقٌ أن لا یحوجَ إلی طلبِ المعاش

یعنی آن عقل و خرد که خداوند خود را بتصنیف چنین کتابی شریف برانگیزد شایسته نیست که در تدبیر معاش و طلب رزق مصروف گردد پس ده هزار درهم شهریه از برای وی مقرر داشت از محمد بن وهب مسعری نقل است که گفت از ابوعبیده شنیدم که در مقام ملامت شاگردان ملالت و تحریض ایشان بتحصیل کتاب غریب المصنف اشارت نمودی و گفتی که من مدت چهل سال نقد عمر عزیز در تحصیل این جواهر نفیس صرف نمودم و در جمع و ترتیب آن رنجها بردم و زحمتها کشیدم بسا میشد که از افواه رجال فائدتی میگرفتم و بخاطر می اندوختم و آنرا از این کتاب در محلی که اسلوب آن اقتضا داشت میگنجانیدم و از شدت شوق و فرط سرور این اضافت جدید تمام آنشب را بیدار میگذرانیدم و خوابیدن نمی توانستم ولی از شما چون یکی برای تعلم نزد من آید همینکه چهار ماه یا پنج ماه اقامت کند چندان دچار افسردگی خاطر و انزجار طلب و ملالت طبع عارض میشود که آن مدت یسیر را کثیر انگارد و آنچه را چندین سال بپردازد در بغیة الوعاة سیوطی از طبقات النحاة زبیدی نقل است که ابوعبید را گفتند فلان معاصر تو گوید ابوعبید در دویست حرف از غریب مصنف خطا نموده آن دانشور پرهیزکار از در تقوی

برد باری آغاز کرده قدح آمیز در ابطنی تدارک نمود و در جواب گفت کتاب غریب المصنف بر چندین هزار حرف از مواد کلمات مشتمل است اگر من بزعم معاصر در کلمات معدوده از آنها را خطائی سپرده باشم بسیار نباشد واگر آن فاضل معترض اکنون در محضر من حضور داشتی در این دویست حرف با او سخن کردمی و در یکایک سخنها حق توجیه و تخریج ادا نمودمی البته او را مکشوف میشد که مرا در هیچیک خطائی نیفتاده و موجب اعتراضی بهم نرسیده زبیدی گوید عدد الفاظ و مواد حروف آن کتاب بر شمردم تمامت آن هفتهزار و هفتصد و هفتاد حرف بود یکی از تذکره نویسان سلف در کتاب غریب المصنف ابی عبید را عیبی دیگر آورده و گفته فوائدی که این کتاب بدانها مشتمل است از نتایج فکرت ابوعبید نیست بلکه بسیاری از آنها منتقلات کتاب محدثی است هاشمی که آنرا در شرح رموز اخبار و اظهار کنوز احادیث پرداخته ابوعبید هنگام تصنیف غریب خود از آن کتاب بسی تحقیقات انتخاب کرده و مطالبی از کتب اصمعی فرا گرفته و بعضی از افادات ابوزید و روایات کوفیین بدانها منضم نموده مجموع را غریب المصنف نام نهاده و کتاب غریب الحدیث و غریب القرآن که هم از آثار قلم او میباشند از کتاب ابوعبیده معمر بن مثنی لغوی انتزاع کرده ابوبکر محمد بن قاسم انباری گفته ابوعبید ساعات لیالی خود را قسمت کردی یک ثلث از شب بوظایف طاعات و لوازم عبادات اشتغال جستی و ثلثی از آن در خواب و استراحت گذراندی و در ثلث دیگر بمطالعت و تالیف پرداختی زبیدی در کتاب تقریظ آورده که ابوعبید در سال دویست و بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار عزیمت حج نمود بزیارت بیت الله فایز شد چون از مناسک معهوده و وظایف مقرره فراغت یافت برای مراجعت راحله بکرایه گرفت در آن شب که بامداد آن حاجیان را عزم رحیل بود حضرت خاتم النبیین در واقعه دید در حالتیکه بر کرسی قرار گرفته و بر فراز سر مبارک آنحضرت جماعتی صف زده بودند که بشرایط خدمت و رسوم پاسبانی قیام داشتند مردم گروه گروه بسعادت زیارت نبوی فایز میشدند و بشرف دستبوس و عز مصافحت آنحضرت افتخار میجستند خود گوید چون دولت حضور بدان ارزانی یافتم پیش شدم تا دست مبارک آن حضرت بوسم یکی از آن مردم که منصب پاسبانی قیام داشتند بانگ دور باش بر داشت و مرا نهیب زد که مانا تو را دولت دیدار رسول میسر نگردد گفتم مگر از من چه جرمی افتاده گفت آیا نه تو وطن ملک عراق بر جوار حرم خدا ترجیح نهاده بخدا سوگند که با این خیال هرگز بخدمت پیغمبر خدای نتوانید رسید گفتم آیا با آنکه آهنگ عراق و ترک حجاز موجب این گونه حرمان گردد من همچنان بر عزیمت خویش خواهم گذشت لا والله هرگز اینکار نکنم چون از من پیمانی استوار گرفتند اذن حضور بخشیدند مشرف شدم و سعادت مصافحت یافتم و بامداد فسخ مکارات گفتم و در آن ارض مقدس توطن گزیدم گویند در همین سال که مقارن سنه دویست و بیست و دو یا بیست و سه یا بیست و چهار هجری بود در مکه داعی حق را لبیک اجابت گفت و در آن تربت شریف مدفون گشت و برخی آورده اند که این رویداد در مدینه طیبه

اتفاق افتاد و سه روز پس از رحلت حاج در آن بلده مبارکه رحلت کرد و این مصنفات بیادگار گذاشت کتاب امثال السائره کتاب معانی الشعر کتاب المقصور والممدود کتاب القراءات کتاب المذکر والمونث کتاب النسب کتاب الاموال کتاب الاحداث وادب القاضی وعدد آی القرآن والایمان والنذور والحیض ابن خلکان در ذیل ترجمه ابی عبید گوید طرسوس بفتح طاء مهمله و راء وضم سین مهمله وسکون راء شهری است در ساحل شام نزدیک سیس ومصیصه مهدی بن منصور عباسی در سال یکصد وشصت وهشت هجری آنرا بنیاد نهاد در خبر است که رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرمود لَیْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ یَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ یعنی از ما نیست کسیکه بقرآن تغنی نماید این حدیث شریف در میان سابقین ولاحقین علماء میدان افکار وعنوان گفتار است ابو عبید در تفسیر این خبر بتوجیهی وجیه اختصاص جسته که خداوندان خبرت بر امتیاز آن تحقیق تصدیق آورده اند چنانکه از مطاوی تفصیل این قلیل سطور برسد یکی از متقدمین محدثین چنین گفته مراد بتغنی در این خبر تحسین صوت وترجیع آواز است فرماید هر کس قرآن مجید با آهنگ خوش وآواز دلکش نخواند از ما نباشد مؤید این معنی آنکه عبد الرحمن بن سائب گفت بر سعد صحابی در زمانی که چشمش از بینائی باز مانده بود وارد شدم وسلام کردم گفت کیستی گفتم عبد الرحمن سائب گفت مرحبا یا ابن اخی مرا چنین خبر داده اند که تو قرآن مجید بصوت خوش تلاوت کنی خود از رسول خدای شنیدم که فرمود اِنَّ هٰذَا الْقُرْآنَ نَزَلَ بِحُزْنٍ فَاِذَا قَرَأْتُمُوهُ فَابْکُوا فَاِنْ لَمْ تَبْکُوا فَتَبَاکَوْا وَمَنْ لَمْ یَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ فَلَیْسَ مِنَّا یعنی قرآن بحزن نازل شده پس هرگاه که قرآن خوانید گریه آغاز کنید وگر نه لا محاله گریستن تکلف نمائید که هر که قرآن با آهنگی دلاویز وآوازی اندوه انگیز نخواند از ما نباشد مؤید دیگر آنکه در آثار نبویه وارد است که رسول فرمود لَا یَأْذَنُ اللّٰهُ لِشَیْءٍ مِنْ اَهْلِ الْاَرْضِ اِلَّا لِاَصْوَاتِ الْمُؤَذِّنِیْنَ وَلِلصَّوْتِ الْحَسَنِ بِالْقُرْآنِ یعنی خدای عز وجل هیچ صوتی از اهل زمین گوش فرا نده مگر باصوات کسانیکه بانگ اذان بر کشند ویا آهنگ قرآن بردارند ابو عبید این معنی استوار نشناسد وگوید اگر مراد به تغنی ترجیع باشد کار بسی مشکل شود ومحنت زیاده عظیم گردد چه لازم آید که هر کس قرآن را بسرود نتواند تلاوت نمود از حضرت رسالت مطرود باشد پس سخن صحیح آنست که گوییم کلمه تغنی در این خبر مبارک از ماده غنای مقصور اشتقاق یافته نه از غناء ممدود واز لفظ تغنی بی نیازی اراده شده نه رفع آواز وحاصل معنی حدیث چنین باشد که هر که خود را بکلام سبحانی از حطام فانی مستغنی نداند واین گنج پر رنج از زخارف سرای سپنج بدل نشناسد از حرکات معدود ونخواهد بود در لسان عرب تغنی وتغانی بمعنی استغنا بسی استعمال شده شاهد اطلاق تغنی به استغناء قول اعشی است که در مقام افتخار گفته وَکُنْتُ امْرَءًا زَمَنًا بِالْعِرَاقِ عَفِیْفَ الْمُنَاخِ طَوِیْلَ التَّغَنِّ یعنی من برزگ عراق مردی خدا وند بستر پارسا وبینیاز از دیگران

و قول شاعر دیگر آن است که گفته

کِلانا غَنِیٌّ عَن اَخیهِ حَیاتَهُ   وَنَحنُ اِذا مِتنا اَشَدُّ تَغانِیا

یعنی ما دو برادر تا دوام حیات بیکدیگر محتاج نباشیم و چون بمیریم از همدیگر بیشتر بی‌نیاز گردیم و شاهد این حمل و تفسیر این حدیث دیگر است که فرموده لا یَنبَغی لِحامِلِ القُرآنِ اَن یَظُنَّ اَنَّ اَحَداً اُعطِیَ اَفضَلَ مِمّا اُعطِیَ لِاَنَّهُ لَو مَلَکَ الدُّنیا بِاَسرِها لَکانَ القُرآنُ اَفضَلَ مِمّا مَلَکَهُ یعنی حامل قرآن را نشاید است که گمان کند که عطای الهی احدی بیشتر از او مرزوق افتاده چه اگر وی مالک تمام دنیا گردد قرآن از آنچه در دست اوست فزونتر باشد و موید معنی مذکور کلامی است که از ابن مسعود ماثور افتاده گوید مَن قَرَأَ سُورَةَ آلِ عِمرانَ فَهُوَ غَنِیٌّ یعنی که بقرائت سوره آل عمران توفیق یابد از هر چیزی بی‌نیاز باشد و خبر دیگر که گفته کَنزُ الصُّعلُوکِ سُورَةُ آلِ عِمرانَ یَقُومُ بِها فی آخِرِ اللَّیلِ یعنی سوره آل عمران گنج بی‌نیاز مندان است که در ثلث آخر شب بقرائت آن قیام نماید و موید دیگر که از دیگر مویدات بیشتر تشیید کند آنکه از عبید الله بن ابی نهیک نقل است که گفت بر سعد صحابی در آمدم و جمله اثاث بیت و خواسته سرای وی مندرس و کهنه یافتم سعد گفت رسول فرمود لَیسَ مِنّا مَن لَم یَتَغَنَّ بِالقُرآنِ هر نکته سنج دقیقه یاب میداند که روایت این حدیث مقارن آن حال در مقام استدلال خود شاهدی است با استقلال که با وجود آن هیچ احتجاج احتیاج نیفتد کلام ابوعبید در اینمقام بانجام رسید ابو بکر محمد بن قاسم انباری را در تفسیر این حدیث توجیهی دیگر است گوید همانا از کلمه تغنی بر آیین استعارت التذاذ اراده نموده و فرموده هر که بتلاوت قرآن متلذذ نگردد و قرائت آن شیرین نشمارد از ما نباشد تصحیح و توضیح این معنی آنکه عرب هر چیزی را که از شیئی دیگر بخشد آن چیز را بنام آن شیئی خواند چنانکه دستار سر را بنام افسر نامند و گویند اَلعَمائِمُ تیجانُ العَرَبِ و تاب آفتاب را نام گرمابه نهند و گویند اَلشَّمسُ حَمّاماتُ العَرَبِ اینگونه معانی مجازی در لغت تازی فراوان است در اینجا نیز چون تلاوت قرآن در مذاق اهل ایمان آن حلاوت و عذوبت می‌بخشد که سماع اغانی در مذاق ارباب طرب از اینروی قرآن را غنا خوانده و تلاوت آن تغنی نامیده نقیب علم الهدی گوید تفسیر ابی عبید بهترین تفاسیر و جواب واپسین بهترین جوابات است زیرا که شیرین شمردن و گوارا گرفتن خوبند و فات حیوانیه و مشتهیات نفسانیه گفتن نشاید قرائت قرآن و فهم معانی آنرا که خود از افعال صعبه و اعمال شاقه است چگونه موافق طبع و ملایم نفس توان گفت اگر گوئی بسا باشد که از آهنگ تلاوت قرآن طبع را لذتی و نفس را حلاوتی پدید آید در جواب گوئیم این خود جواب اول نخستین است که از آن اعراض جستی و توجیهی دیگر متفرد شدن خواستی آنگاه نقیب گوید در این حدیث شریف توجیه رابعی است که بخاطر ما گذشته بیان آن چنان باشد که گوئیم تغنی ماخوذ است از غنی بالمکان عربان ایکلام در مقامی گویند که اقامت کسی در مکانی بطول انجامیده باشد و آن مکان را مغنی و جمع آن را مغانی نامند خدای سبحانه فرموده کَاَن لَم یَغنَوا فیها یعنی کَاَن لَم یُقیمُوا بِها هودن یغزا دی گفته وَلَقَد

وَلَقَدْ غَنَوْا فِیهَا بِأَنْعَمِ عِیشَةٍ   فِی ظِلِّ مُلْکٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ

یعنی بتحقیق اقامت کرده در آنجا اقامتی بدراز کشیدند و روزگاری در سایه دولتی جاوید گذرانیدند و در همین بیت که غنی نیز گفته

وَکُنْتُ امْرَءًا زَمَنًا بِالْعِرَاقِ   عَفِیفَ الْمُنَاخِ طَوِیلَ التَّغَنْ

که تغنی بمعنی تشبیه بر است تا معنی استغنا کرا بوعبید فهمیده و بر این تقدیر حاصل تفسیر آن باشد که هرکه ملازمت قرآن نجوید و دوام اقامت بر آن ننموده و از کتاب الله استغنا نکند و از فرقان حمید تعدی نماید از ما نباشد اگر گفته شود این معنی لازم آید که اگر کسی در احکام الهیه و فروع اسلامیه بسنت رسول و اجماع مسلمین احتجاج و استدلال نماید از جرگه امت مرحومه بیرون باشد در جواب گوئیم بسنت و اجماع تمسک نمودن عین اقامت قرآن حسن است زیرا که وجوب متابعت ادله شرعیه بنص کتاب ثابت شده و حجیت مدارک معتبره بلسان قرآن تقرر یافته استدلال بچنان دلیل را چگونه از قرآن تعدی نمودن و تجاوز کردن توان شمرد انتهی کلام المرتضی و از امیر المؤمنین علیه صلوات الله علیه روایت است که فرمود مَنْ أَحَبَّنَا أَهْلَ الْبَیْتِ فَلْیُعِدَّ لِلْفَقْرِ جِلْبَابًا أَوْ تِجْفَافًا یعنی هرکه اهل بیت را دوستدار باشد باید برای درویشی پوششی فراهم آورد و ابوعبید در کتاب غریب الحدیث گوید بعضی از محدثین در شرح این خبر گفته اند که مراد از فقر نیازمندی دنیوی است و مقصود آن باشد که بمقتضای البلاء للولاء هر که ولای اهل بیت جوید باید با بلای فقر سازد و این تفسیر بالبداهه باطل است زیرا که ما دوستان اهل بیت را مشاهده کنیم که ایشان را با سایر مردمان از جهة فقر و ثروت هیچ امتیازی نباشد و مانند دیگر فرق بعضی نیازمند و برخی توانگرند و سخن صحیح آن باشد که گوئیم در این خبر مراد از نیازمندی تهی دستی روز قیامت است و سیاق حدیث شریف سیاق وعظ و زجر و تحریض بر طاعات و حث بر عبادات باشد فرماید هرکس ما را دوست دارد باید از اعمال که سبب تقرب خدای سبحانه است برای فقر فردای قیامت ذخیره و اندوخته مهیا سازد تا آنکه از عذاب و اهوال روز بازپرس ایمن باشد شیخ ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه گوید صواب در توجیه حدیث خلاف قول ابوعبید است چه از فقر جز فقر دنیوی اراده نشده و معنی چنین است که هرکه ما را دوست میدارد باید در فقر و فاقه و بیا صبر را شعار خود سازد و در تحمل شدائد درویشی و نیازمندی شکیبائی پیشه کند لفظ جلباب باستعارت استعمال و از صبر است زیرا که صبر آنچنان فقر را بپوشاند که جلباب بدن را و دلیل بر صحت این تأویل آن حدیثی است که از آنجناب روایت کنند که روزی جماعتی را در باب سرای خود ملاقات فرمود از قنبر پرسید اینان چه کسانند قنبر معروض داشت هؤلاء شیعتک یعنی ایشان شیعیان تواند فرمود پس چرا در ایشان سیمای تشیع و علامت پیروی نبینم قنبر عرض کرد یا امیر المؤمنین سیمای تشیع کدام است و شیعیان تو چگونه اند فرمود خُمْصُ الْبُطُونِ مِنَ الطَّوَی یُبْسُ الشِّفَاهِ مِنَ الظَّمَاءِ عُمْشُ الْعُیُونِ مِنَ الْبُکَاءِ یعنی شیعیان من کسانیند که شکمهای ایشان از گرسنگی فرو رفته و لبهای ایشان از تشنگی خشکیده و چشمهای ایشان از گریستن بیمار شده انتهی شریف مرتضی گوید ممکن است در حل این خبر وجه ثالثی بیان کنیم که بر صحت آن

لغت عرب وکلام فصحا گواهی دهند گویند از معانی فقر یکی آن هست که داغ شتر را قطع کنند مقبضی که با ستخوان نزدیک
آن رساند آنگاه ریسمانی از آن مقام گذرانند وشتر را بدان سبب مهار نمایند آن محل را فقره وآن شتر را مفقور خوانند
و بدین فقره پرشتران سرکش را آرام کنند وفحلهای صعب را منقاد سازند در این حدیث نیز ممکن است که فقر برین معنی
محمول گردد و مراد حضرت آن باشد که هر که دوستدار ماست باید نفس سرکش خود را زمام کند ومهار ریاضت
از ارتکاب معاصی واقتراف سیاتش باز دارد وباحمل طاعات وکسر شهواتش رام سازد و با نفس اماره
آن کند که عربان با شتران صعب نمایند ابوهریره از حضرت مقدس نبوی روایت آورده که لاَ یَمُوتُ
لِمُؤمِنٍ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْاَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ اِلاَّ تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی هر مؤمنی که از او سه فرزند بمیرد خود آتش دوزخ
نبیند مگر تحله سوگند را علما خبر در معنای این اثر اختلاف نموده اند ابوعبید گفته تحله قسم ایمااست بکریمه
وَاِنْ مِنْكُمْ اِلاَّ وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا یعنی از شماها مردم هیچکس نیست مگر آنکه وارد دوزخ
شود این کار بر پروردگار حتم و واجب است خدای عز اسمه در این آیه که جواب قسم سابق واقع شده سوگند
یاد کرده که تمام مردم را بجحیم وارد نماید چون این سوگند مؤکد وحکم جازم منافی ظاهر صدر حدیث بود لاجرم
حضرت نبوی دفع تدافع ورفع تنافی را کلام معجز نظام بجمله استثنائیه ختم نمود وگوئی فرمود آن مرد مسلمی که سه فرزند
از او مرده باشد وارد آتش نشود مگر برای آنکه سوگند خدایتعالی صادق آید ارباب ادب این استثنا را
منقطع نامند وجمله را در قوه آن دانند که گفته شود لاَ یَمُوتُ ثَلٰثَةٌ مِنَ الْاَوْلَادِ فَتَمَسَّهُ النَّارُ وَلٰکِنْ
تَحِلَّةُ الْقَسَمِ لاَ بُدَّ مِنْهُ ابن قتیبه گوید اگر کریمه وَاِنْ مِنْكُمْ اِلاَّ وَارِدُهَا قسم بودی کلام ابوعبید حدیث را
تفسیری پسندیده نمودی ولی مراد با دلیل این خبر طریقی دیگر است که بکلام عرب ومعانی ایشان از توجیه ابوعبید
مانندتر باشد وبیان آن چنان است که گوئیم عربان چون تقلیل مکث وقصور مدت چیزی اراده کنند آنرا
بتحلیل قسم تشبیه نمایند وتحلیل قسم آن است که شخص پس از سوگند کلمه انشاء الله بر زبان آورد مثلاً گوید
وَحَقِّكَ لاَ اُكْرِمُ زَيْدًا اَبَدًا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ وقت اندک وزبان کوتاه از آنجه تحلیل الیمین وتحلة القسم
وتحلیل الالیه نامند که خود تحلیل را بطول زمان حاجت نیست بلکه در آنی واقع شود پس گویند
مَا يُقِيمُ فُلاَنٌ عِنْدَنَا اِلاَّ تَحِلَّةَ الْقَسَمِ یعنی اقامت فلان در نزد ما سخت اندک بود وَمَا يَنَامُ الْعَلِيلُ
اِلاَّ كَتَحْلِيلِ الْاَلِيَّةِ یعنی بیمار را خواب زیاده کم باشد شاعر در صفت باد گفته

اِذَا عَصَفَتْ رَسْمًا فَلَيْسَ بِدَائِمٍ ... بِهِ وَتَدٌ اِلاَّ تَحِلَّةَ مُقْسِمِ

یعنی هرگاه آن باد را بر آثار خیمه وزیدن گیرد دراو تا دیگر بزمین کوفته شده هیچیک برجای نپاید مگر زمانی قلیل

شاعر دیگر در صفت ثور گفته

يَخْفِي التُّرَابَ بِاَظْلاَفٍ ثَمَانِيَةٍ ... فِي اَرْبَعٍ مَسُّهُنَّ الْاَرْضَ تَحْلِيلُ

یعنی آن ثور با سمهای خود خاک بیفشاند وقوایم آن بر زمین نساید مگر زمانی اندک بر این معنی

مفهوم حدیث آن است که چنان کس به آتش دوزخ گرفتار نگردد مگر زمانی قلیل که بقدر تحلة یمین باشد ابو بکر محمد بن قاسم انباری گوید توجیه ابو عبید صحیح است نه تاویل ابن قتیبه چه جمعی کثیر از محدثین در شرح این خبر موافق قول ابی عبید تفسیر آورده اند و باحتمال دیگر اهتمام نموده اند و هم بر تاویل ابن قتیبه لازم آید که این مرد مصاب نیز گرفتار عذاب باشد نهایت امر آن است که زمان تعذیب وی بطول نینجامد و این معنی منافی مقام تقرب و شمول مغفرتیست که سیاق حدیث بر اثبات اختصاص آن دلالت کند زیرا که زیرا که قلیل از آتش را نیز المی عظیم است و مردم نیکوکار را در آخرت هیچ عذاب نخواهد بود خواه زمانی قلیل و خواه مدتی مدید و بر توجیه ابو عبید این عیب وارد نگردد زیرا که ابو عبید در باب مصاب باولاد که آتش وی را زمانی اندک بسوزاند بلکه مقتضای تاویل وی آن است که او برای صدق قسم کردگار ناچار وارد و نا شود و ورود مستلزم آن نیست که آن کس از ابرار نباشد و بعذاب نار گرفتار گردد ابو بکر گوید مرا در معنی حدیث توجیهی دیگر بخاطر رسید و آن توجیه این است که کلمهٔ الا را برای تاکید زاید گیریم و تحلة الیمین بر ظرفیت منصوب خوانیم ما حصل معنی چنین باشد که مصاب باولاد را حتی زمانی اندک نیز آتش بر نخورد شریف مرتضی گوید وجوهی که در تفسیر خبر ذکر نموده اند در معنا با یکدیگر متغایرند ولی آن توجیه که ابن انباری بدان اختصاص جسته از تعسف و استبعاد خالی نیست چه آن مبنی است بر زیادتی الا و زیادتی الا خود مسلم نحاة نیست بلکه جماعتی از علماء اعراب آن قول را تضعیف نموده و قائل آن را متعسف شمرده اند

أَبُو إِسْحٰق إِبْرَاهِيم بن إِسْحٰق الْفَقِيه الْمُحَدِّث الْحَرْبِي

از اهل سنت و جماعت را فقیهی دانشمند و محدثی بیمانند است پدرش از مردمان مرو و مادرش از قبیلهٔ بنی تغلب است صاحب طبقات النحاة گوید كَانَ إِمَامًا فِي الْعِلْمِ رَأْسًا فِي الزُّهْدِ عَارِفًا بِالْفِقْهِ بَصِيرًا بِالْأَحْكَامِ حَافِظًا لِلْحَدِيثِ قَيِّمًا لِلْأَدَبِ جَمَّاعًا لِلُّغَةِ یعنی ابراهیم در فهم و دانش قصب السبق از همگان برده و در زهد و ورع یگانه و ممتاز بود و در احکام فقهیه و اصول آن زیاده متبحر آمد و در فنون ادبیه و علوم عربیه متبحر دهر گردید مسعودی گوید كَانَ فَصِيحًا جَوَادًا عَفِيفًا یعنی بفصاحت بیان و سخاوت طبع موصوف بود دارقطنی نیز اضافتی کرده گوید كَانَ إِمَامًا يُقَاسُ بِأَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ فِي زُهْدِهِ وَعِلْمِهِ وَوَرَعِهِ یعنی امامی است که او را در زهد و تقوی و دانش با احمد بن حنبل قیاس کنند ابو عمرو زاهد از ثعلب حکایت کند که مدت پنجاه سال مجلس افادهٔ ابراهیم را پاسی مراقبت داشتم در آن طول مدت همه روزه قواعد نحو و لغت بر تلامذهٔ خود املا می نمود و هیچگاه او را فارغ البال ندیدم و هرگاه بتعلیم متعلمان مواظبت جستی اجرت و مزدی نخواستی باجمله تولدش در سال یکصد و نود و هشت هجری بوده و چون چندی بر سنین عمرش بگذشت بر اکتساب فضایل و اقتباس علوم همت صرف کرد که در اندک زمان بر بسیاری از علوم ماهر و کامل شد و در علو شان و جلالت قدر

چندان علم کسب کرد که نزد اقاصی و ادانی مسلم آمد نقل است از احمد بن حنبل و ابی نعیم فضل بن دکین و عثمان بن
ابی شیبه و عبدالله قواریری و عبدالله بن محمد بن عایشه و جماعتی دیگر استماع حدیث نموده است و ابن سماک
و ابن صاعد و موسی بن هرون حافظ و ابوبکر بن ابی داود و حسین محاملی و ابوبکر بن انباری نحوی
و ابوعمر زاهد صاحب ثعلب و دیگران از او استماع نمودند عبدالله بن احمد بن حنبل گوید که پدرم مرا گفت
ای فرزند گرامی برای استفاده فرایض ترا باید که ملازم مجلس ابراهیم شوی و از افاضات او منتفع شوی
و علاوه بر خصایل صوریه بفضایل معنویه نیز آراسته بود و در خصلت زهد سرآمد زهاد و در صفات تقوی
یگانه دوران آمد از زخارف و حطام دنیویه اعراض داشت و در امر معیشت بقلیل اکتفا مینمود چنانکه در شرح
احوال خویش آورده است هر آنکس بقضای سبحانی و تقدیر یزدانی رضا ندهد در عیش ناگوار و زندگانی
دشوار باشد مرا قمیصی است پاکیزه و نظیف و ازاری است زیاده چرکین و کثیف هرگز یاد ندارم که ازارم
چون پیراهنم پاکیزه باشد همواره این دو را برخلاف دیگر دیده ام زیرا که در تمام عمر قدرت نداشته ام
که آن دو را یکباره تجدید کنم و در یکزمان پیراهن و ازار نو پوشم و هیچگاه از مرضی که بر من طاری شدی
نزد اهل و عیال لب بشکایت نگشوده ام چه مرد فرزانه آن کس است که چون عارضه و داهیه بروی سانح شود
تحمل کند و از اهل و عیال پوشیده دارد تا آنکه ایشانرا مانند خود افسرده و اندوهناک نسازد و مدت
پنجاه سال است که من با صداع شدید روز بشب میبرم و شب بروز می آرم و هیچکس را از حال خود آگاه
نساخته ام و مدت سی سال رزق مقسوم من در هر روز دو گرده نان بود و اگر مادر یا خواهرم آن دو گرده را
حاضر مینمودند صرف میکردم و گرنه تا روز دیگر با شکم گرسنه بسر میبردم و بعد از آن قریب سی سال بر من گذشت
که نصیب من یک گرده نان بود هرگاه دخترم یا عیالم آنرا بمنزل من حمل میدادند بدان سد جوع مینمودم
و گرنه تا صباح دیگر آنروز را برنج گرسنگی میساختم و حال خود بر کسی اظهار نمیکردم و اکنون وظیفه مقرره
من در هر روز نیم گرده نان و چهارده دانه خرما است و در خاطر ندارم که در یکروز بدو طعام دست دراز نموده باشم
و هم در زهدش از احمد بن سلیمان قطیعی حکایت کنند که گفت وقتی بتضییق معاش مبتلا شدم و روزگار نا
سازگار با من مخالفت آغاز نمود بمنزل ابراهیم شدم صورت حال خود بروی شرح کردم بر حال من
بسی رقت آورد ابواب تفقد و ملاطفت بر رویم بگشود گفت انسانرا در شدائد و مهالک از شکیبایی
و صبوری گزیری نیست زنهار زنهار از عسرت و تنگدستی اندوهناک مباش که رزق بنی آدم
بعهده کفالت رزاق حقیقی است من از مدت عمر خویش زمانی دارم که امر معیشت چندان بر من صعب شد
که قوت یومیه را قادر نبودم همخوابه ام بر من عتاب آورد و گفت گرفتم من و تو در مکابده و مکاره فقر و فاقه
تحمل رنج پیشه خود سازیم ولی اطفال خورد سال را در التهاب جوع و گرسنگی توان صبر و طاقت ثبات
نباشد لاجرم اکنون ترا لازم و متحتم افتاد که پاره از کتب خود در معرض بیع آوری تا ثمن آنرا در نفقه اطفال

مصروف سازیم من از ابتیاع آن جواهر نفیسه زیاده امتناع نموده با او گفتم برای مؤنهٔ اطفال چیزی بقرض بستان مرا امروز مهلتی ده شاید اگر منعم حقیقی بر ما فرجی عنایت فرماید آنگاه بحجره که مخزن کتب بود درآمدم و آنروز را تا شام بمطالعت پرداختم در خلال آن احوال صدای کوبیدن در بگوشم رسید باثر آن صوت شتافتم گفتم کیستی گفت از همسایگانم پس فتح باب نموده اذن دخول دادم گفت تا سراج فرونشانی درون نیایم و باز نشینم چراغ بکشتم بسرای درآمد چیزی نزد من نهاد و بیرون شد چون چراغ برافروختم دیدم سندلی قیمتی است که از الوان ماکولات و اصناف مطعومات مالامال است و هم در آن میان کاغذی بود برداشته بگشودم دیدم که در آن پانصد درهم نهاده است زیاده مبتهج و مسرور شدم پس زوجه خود بخواندم و بنشاندم غذا خوردند و از رنج گرسنگی بیاسودند فردای آنروز وام خود از آن دراهم ادا نمودم اتفاقاً در آن روز با زمان ورود حاج خراسان مقارن بود بر در خانه خود نشسته بودم جمّالی دیدم که مهار دو شتر بر دست گرفته می آید چون نزد من رسید گفت سرای ابراهیم حربی کدام است من خود بوی باز نمودم پس شتران بخوابانید و گفت این بارها که بر این شتران نهاده اند هر دو درهم است که یکی از اهالی خراسان برای تو انفاذ داشته گفتم نام آنمرد چیست گفت مرا سوگند داده که نام و نشان او از تو پوشیده دارم و هم یاقوت حموی از ابوعثمان رازی حکایت کند که وقتی المعتضد بالله عباسی ده هزار درهم نزد ابراهیم بفرستاد و پیغام داد که آن وجه را بارباب استحقاق انفاق نماید ابراهیم آن دراهم قبول ننمود و نزد خلیفه رد کرد رسول معاودت نمود و گفت خلیفه گوید این مال را بر همسایگان خود تقسیم نما ابراهیم گفت حاشا و کلا که من دست پاکیزه خود بقاذورات این دراهم بیالایم از جانب من خلیفه را پیغام گذار که ما بجمع و گرد آوردن این مال خود را مشغول نساخته چگونه بتفرقهٔ آن بپردازیم امیرالمؤمنین ما را از این گونه تکلفات و زحمات معاف دارد و گرنه از این منزل رخت خویش بسرای دیگر کشم و خود را از قرب جوار خلیفه خلاص کنم و هم یاقوت حموی از ابوالقاسم ختلی حکایت کند که وقتی ابراهیم را مرض شدیدی عارض گشت بعیادتش رفتم از مرض و احوالش جویا شدم باز گفت که ای ابوالقاسم امر معیشت بر من و عیالم زیاده سخت و دشوار گردیده پس دختر خود را بگفت شرح حال خویش بر عم خود مکشوف دار پس دختر متوجه من گردیده گفت ای عم از فرط مسکنت و شدت فاقه روزگار بر ما بسیار صعب و تلخ است چه پس هفته و ماه بر ما میگذرد در حالتی که ما خود را در بر طعامی نبینیم که بدان سد جوع کنیم و پدرم مریض در بستر افتاده و از وجودش مشکلی حل نشود و امری صورت نپذیرد دیروز معتضد خلیفه هزار دینار برایش فرستاد آنرا قبول نکرده رد نمود و همواره از فلان و فلان بدو عطایا رسد و از قبول آنها امتناع کند دختر چون حکایت بپایان برد ابراهیم بروی تبسم کرده گفت ای دخترک من آیا فقر را بر خود محقق و مسلم دانی گفت آری گفت نه چنین است که گمان کرده زیرا که در زاویهٔ فلان خانه دوازده هزار جزو از لغات عربیه و مسائل نحویه بخط خود مرقوم و مرتب داشته ام و در آن محل اندوخته دارم و آنان که در بازار علم خریداری دارند هر جزو آنرا به یک درهم ابتیاع کنند اینک ترا وصیت میکنم که پس از وفات من

ابراهیم حربی

۳۸۰

روزی یکی جزو از آن اجزا را ببازار برده و یک درهم بفروش و در امر معاش خود صرف نمای و خبر کسی من
آنکس را که دوازده هزار درهم ذخیره است فقیر و نیازمند نباشد و نیز در خصلت ز پیش که صاحب نزاهة آورد
اسمعیل بن اسحق قاضی بملاقات ابراهیم زیاده مولع و مشتاق بود و ابراهیم را از مجالست وی همواره اعراض بود
و میگفت سبب آنکه او را حاجب و دربان است هرگز قدم نهم یکی از حضار این سخن بسمع قاضی برسانید قاضی گفت
هرگاه ابراهیم را عذر اینست من خود سرایم را مانند مسجد جامع کنم و حاجب از در خانه دور سازم پس از آن
ابراهیم بعزم ملاقات قاضی برخاسته وارد سرای قاضی شد نعلین از پای برآورد قاضی نعلین ابراهیم را
در جامه دقیقی پیچیده در آستین خود مخفی داشت و پس از انقضاء مجلس ابراهیم برخاست که روانه شود نعلین خویش
نیافت بتفحص و جستجو برآمد قاضی نعلین از آستین برآورده بر زمین نهاد ابراهیم گفت چون جانب علم رعایت
نمودی و او را گرامی داشتی خدایت اجر دهد و از فرط رحمت گناهانت بخشد گویند چون قاضی از دار فانی درگذشت
او را در عالم واقعه دیدند از حالش استفسار کردند گفت دعای ابراهیم در حق من باجابت مقرون گردید
خداوند غفار از روی فضل و کرم بر صحیفه سیئاتم قلم محو درکشید و از گناهانم درگذشت ابراهیم خود گوید هر وقت
شعر انشاد مینمودم بکفاره آن سه مرتبه سوره اخلاص تلاوت میکردم مسعودی گوید روزهای جمعه در جامع
غربی بغداد برای افاده می‌نشست و مردمان بروی مجتمع شده از او استفادت مینمودند و هر کس را حاجت
صعبی روی میداد که راه چاره بروی بسته بود مطلب خود در رقعه درج میساخت و بدان حوزه می انداخت
ابراهیم آنرا برداشته مفتوح مینمود از مقصود مستحضر میشد آنگاه در آن باب دست بدعا برداشته حاضران آمین
ابو اسحق ابراهیم جابر گوید در روزهای آدینه در حلقه افاده ابراهیم حاضر میشدم و هم دو پسر از ابناء تجار کرخ که در لطافت بیان و حسن صورت [illegible]
آن دو غلام بهم چنان با ایتلاف و اتحاد داشتند که گوئی یک روح در دو تن و دو مغز در یک پوست بودند در نشستن
باهم و در برخواستن مرافقت مینمودند در خلال آن ایام روز جمعه بمسجد درآمدم دیدم یکی از آن دو حاضر است
چون چشم بروی دوختم چهره اش زرد و چشمش اشک آلود مشاهدت نمودم از حالش تفرس نمودم که ما
غلام غائب را عارضه رخ نموده از آن روی حالت این غلام را تغیر و خاطرش مکدر است و چون جمعه ثانیه برآمد
آن غلام که در جمعه سابقه غائب بود حاضر شده در چهره آن غلام حاضر یک نظر کردم آثار صفرت و انکسار
در او دیدم دانستم که در ایتلاف ایشان اختلافی و در وفاق ایشان نفاقی پدید آمده است با جمله ایشان را
منافرت بحدی که در هر جمعه هریک در آن حوزه مسابقت میجست آن دیگر که از پی در آمدی چون ویرا دیدی
ماندی و بیدرنگ بازگشتی و اهی بر این منوال میگذرانید تا آنکه در یکی از جمعات یکی از آن
دو در نزد ما بنشست پس از لمحه آن دیگر در رسید غلامی که در نزد ما نشسته بود خیره خیره در او بنگریست یکباره
شکیبش از دست رفته سخت بگریست آنگاه رقعه جات چند برآورد و از میان آنها رقعه برداشت میان
جماعت بینداخت و خود را از شدت حیا مخفی ساخت ابراهیم بن جابر گوید در آن روز ابو عبید الله حسین بن جعفر

درطوف

در طرف یمین من نشسته بود و من همواره بگوشه چشم بر آن غلام نظر داشتم چون رقعه بدست ابراهیم رسید آن را برگشود و در آن تأملی کافی نمود پس گفت بار خدایا کدورت از آئینه قلوب ایشان بزدای حاضران برسم معهود بدعا لب بگشودند پس رقعه را در نوردیده بجانب من افکند چون باز کردم این دو بیت را در آن بدیدم

عَفَی اللهُ عَن عَبدٍ اَعانَ بِدَعوَةٍ — لِخِلَّینِ کانا دائِمَینِ عَلَی الوُدِّ
اِلَی اَن وَشی واشِی الهَوی بِنَمیمَةٍ — اِلی ذاکِ مِن هذا فَحالا عَنِ العَهدِ

حاصل معنی آنکه خدای غفار بر کسی رحمت آورده که دعا کند درباره دو دوستی که از نمیمت نمامان عهد دیرین ایشان از میان برفت و صفای خاطر ایشان بکدورت مبدل گشت پس آن رقعه را ضبط نمودم تا جمعه دیگر فرا رسید هر دو با کمال موافقت و مهربانی بمجلس حاضر گشتند با ابن جویریه گفتم همانا بدعای شیخ در حق این دو غلام بسر منزل مقصود رسیده اتفاقاً در آنسال بزیارت بیت الله مشرف بودم و در جمیع مواقیف حج آن دو را موافق و همراه دیدم ابراهیم خود گوید که وقتی ببازار در آمدم و بدکه عباس بقال رفتم و دانق الا فلس بدو دادم تا چیزی از او ابتیاع کنم عباس گفت ای ابو اسحق خواهم از حکایات اجواد و نوادر اسخیا که در خاطر داری مرا قصه آوری تا قلب را سروری دهد و صدر را انشراح بخشد شاید بدان سبب خیری از من ظاهر شود گفتم در اخبار و آثار آورده اند که حسن بن علی علیهما السلام را وقتی یکی از نخلستانهای مدینه عبور افتاد غلام سیاهی بدید که نشسته است و گرده نانی در نزد خود نهاده است و سگی هم برابر او ایستاده است غلام یک لقمه خود تناول مینمود و لقمه دیگر بسگ میداد تا آنکه گرده نان باخر رسید حضرت مجتبی نزد غلام رفته فرمود از چه روی این سگ را در اکل رغیف با خود شریک نمودی غلام گفت شرم داشتم که خود غذا خورم و این حیوان که بدهان من چشم دوخته است از طعام محروم ماند آنگاه حضرت فرمود ایغلام بر گو که سید و مولای تو کیست عرض کرد که خواجه من ابان بن عثمان است فرمود بر گو که مالک و صاحب این حائط کیست معروض داشت که از آن ابان است پس حضرت بفرمود که ایغلام ترا بخدای سوگند دهم که در موضع خود توقف کن تا من مراجعت نمایم آنگاه حضرت نزد ابان آمده باغ و غلام بخریده معاودت نمود غلام را فرمود که من این باغ و هم ترا از سیدت ابتیاع نمودم اینک طلباً لمرضاة الله ترا از ربقه عبودیت آزاد نمودم و این بستان را نیز بر تو مبذول و موهوب داشتم غلام عرض کرد من نیز این بستان را برای رضای آنکس که مرا در راه او آزاد نمودی محض مصارف خیریه و مبرات عامه بگذاشتم تا هر چه صلاح باشد معمول داری و هر کس مستحق شناسی بهره مند کنی ابراهیم گوید عباس چون این حدیث از من اصغا نمود گفت ایغلام ابراهیم را نزد ما دانق الا فلس است از هر چه خواهد بمقدار دانق کامل بر وی تسلیم دار من ابا نمودم و جز مبیع آن مبلغ از وی قبول نکردم مسعودی گوید

ابراهیم حربی

با اتصاف بزهد و عبادت طبعی ظریف و خلقی نیکو داشت همواره بشاش و متبسم بود از ذمیم تکبّر و تجبّر
عاری و بحسن تواضع و فروتنی آراسته بود و پیوسته احوال اصحاب و تلامذه خود را جویا شدی و درباره
هرکدام تفقد بسیار و توجه بی شمار اظهار میداشت صاحب فوات الوفیات از ابونعیم حکایت کند که گفت
گروهی از جوانان در مدرس ابراهیم باستفادت حاضر میشدند وقتی یکی از ایشان بمحبت شخصی مبتلا گردید
از آمدن در فیض محضر استاد محروم ماند ابراهیم از مجاری حالاتش مستفسر شد حاضران حشمت محضر ابراهیم
رعایت نموده از بیان واقع و کشف حقیقت مضایقت کردند گفتند او را شغلی روی داده است که از درک حضور ممنوع
مانده است ابراهیم سؤال خود مکرر نموده در استعلام اصرار آورد و ایشان بر جواب اول مزیدی ننهادند
ابراهیم گفت ای قوم شرح حال اینجوان باز گوئید هرگاه برنج مرضی گرفتار است عیادتش کنیم و هرگاه بزحمت
دام و چار است بمواسات مساعدت نمائیم و اگر محبوس است در خلاصش کوشیم گفتند جناب ترا از آن
بالاتر دانیم که این محضر پاکیزه را بشرح احوال او آلوده سازیم گفت از بیان حالات و ذکر وقایع او گزیری نباشد
حتماً دلگزند نباید مرا آگاه سازید گفتند این جوانرا با شاهدی سر و سری پیدا آمده و بشور عشق و سوز محبت آن گرفتار
ابراهیم چون این سخن بشنید زیاده ملول و اندوهگین گردید ساعتی از گفتار لب فروبست آنگاه گفت معشوقش
بملاحت رفتار و صباحت رخسار موصوف یا بقباحت کردار و کراهت منظر معروف گفتند کجا رواست که مانند
تو شخص دانشمند بدین گونه عبارات لب گشاید گفت بما رسیده است هرکس بدوستی قبیح المنظری مبتلا شود
همانا بلائی است که بایستی سلب آنرا از خداوند مسئلت کند و بدامن الطاف الهیه پناه برد و هرگاه بمحبت ملیح الوجهی
گرفتار گردد ابتلائی است که نباید زوال آنرا درخواست نماید و صبر و شکیبائی پیشه سازد ابونعیم گوید از سخنان ابراهیم
ما را زیاده حیرت و تعجب دست داد بالجمله گویند ویرا طبعی موزون بود ولی چندان استیلاء قدرت نداشت
اما در فهم نکات معانی و معرفت دقایق شعر و تمیز جید و ردی صرافی بی نظیر و سخن سنجی بی عدیل بود
محمد بن عبدالله کاتب گوید روزی در محضر مبرد بودم از هر جا کلام رفت تا که درباب شعر سخن در پیوست
مبرد این دو شعر انشاد نمود

جِسْمی مَعی غیرَ اَنَّ الرُّوحَ عِندَکُم ... فَالجِسمُ فی غُربَةٍ وَالرُّوحُ فی وَطَنِ
فَلیَعجَبِ النّاسُ مِنّی اَنَّ لی بَدَناً ... لارُوحَ فیهِ وَلی رُوحٌ بِلا بَدَنِ

یعنی قالب جسم من با من است ولی قلب و روح من نزد تو است از این روی پیکر من بکربت غربت گرفتار و در حریم
عزت و نعمت وطن کامکار است پس سزاوار است که مردمان از کار من شگفتی گیرند و حیرت آورند زیرا که
از برای من بدنیست که روح در آن نیست و هم روحی است که بدن با آن نیست محمد گوید پس از انشاد این
گفت مرا گمان آن است که هیچیک از شعرا مانند این دو شعر نسروده است گفتم در این دو شعر
که را جز گفته است چه گوئی

فارقتکم وحییت بعدکم ما هکذا کان الذی یجب
فالآن ابقی للناس معتذرا من ان اعیش وانتم غیب

حاصل معنی آنکه حیرت دارم که مرا از ناسند تو معشوق مهرپرور جدائی و مفارقت دست داد و با وجود آن رشته حیات و پیوند عمرم گسسته نگشت و مرا هرگز چنین زندگانی در گمان نبود اینک بایستی از سخت جانی و سست مهری خود مردمانرا معذرت گویم چه تنها که مانند روح من بودید از من غائب و دور شدید و من بعد از شما زنده‌ام مبرد گفت این دو شعر هرگز مانند آن دو بیت که خواندم نباشد گفتم در باب دو شعر که او سروده است چگونه

روحان لی روح تضمنها بلد واخری حازها بلد
واظن غائبتی کشاهدتی بمکانها تجد الذی اجد

یعنی شگفتا از این معنی که مرا دو روان است یکی آنکه در تن دارم و در این شهر اقامت دارد و دیگر روحی است که در بلده دیگر مقیم و متمکن است و چنان این دو روح طریق ائتلاف و اتحاد در میان نهاده و از رسم خلاف و اختلاف کناره گرفته‌اند که تو گوئی روحی که در بلد دیگر جای گرفته همان روحی است که در تنم جای دارد و هر المی که آن یار سفر کرده را روی دهد تو گوئی که بر این روان ناتوان وارد آید مبرد گفت هرگز چنین نباشد که من بر خواندم محمد بن عبد الله گفت این اشعار که من بر زبان رانده‌ام بهتر است از آن دو شعر که تو خواندی ولی چون ترا بچیزی رغبت باشد هموار داورا پسندیده دانی و از آن گذشت و عدول را جایز نشماری مبرد گفت قول صواب آن است که گفتم و حق مقام آن بود که شنیدی محمد گوید پس بمجلس ثعلب شدم و صورت ماجری باو گفتم گفت چرا این اشعار را از برای مبرد نگفتی

ماتوا فصار الجسم من بعدهم لا تنظر العین له فیئا
بای وجه اتلقاهم اذا راونی بعدهم حیا
یا خجلتی منهم ومن قولهم ما ضرک الفقد لنا شیئا

یعنی یاران بجانی بردند و از فراق ایشان چنان مهزول شدم که هیچ دیده سایه آنرا دیدن نتواند کدام روی و کدام آبروی ایشانرا ملاقات کنم هرگاه مرا بعد از خود در این دار فانی زنده بینند چه بسیار خجلت خواهم برد هنگامیکه با من عتاب نمایند که آیا فراق و وصال ما نزد تو یکسان است و از مفارقت ترا آسیبی دست نداده پس برخواستم از مجلس ثعلب بمنزل ابراهیم شدم ماجرای گذشته بروی شرح دادم گفت اکنون برخیز و نزد او شو و این دو شعر انشاد کن

یا حیائی ممن احب اذا ما قلت بعد الفراق انی حییت
لو صدقت الهوی حبیا علی الصحة لما نای لکنت اموت

یعنی بسی سزاوار است که از دوستان خجلت برم در آن هنگام که بعد از فراق یاران رخت حیات بدر برم

ابراهیم حربی

و پیوند عمر گسیختیم چه هرگاه در دعوی محبت صادق بودم بایستی از دوری او شربت مرگ درکشیده باشم محمد گوید نیز نزد
مبرد معاودت نمودم اشعار ابراهیم بروی بخواندم زیاده تحسین نموده گفت همانا از روی تحقیق و انصاف همانا
ابراهیم بر آن ابیات که خواندم مزیت و زیادت است و مابین ایشان بسی امتیاز است طوماری گوید در مرض موت
ابراهیم نزد او رفتم دیدم که بر وسادۀ تکیه نموده و کسی را فرستاده تا طبیب را حاضر سازد لمحۀ گذشت که خبر رسید که طبیب
شربت ناگوار مرگ را نوشیده از دار فانی درگذشت ابراهیم شروع بگریه نموده گفت

إِذَا مَاتَ الْمُعَالِجُ عَنْ سِقَامٍ   فَيُوشِكُ لِلْمُعَالَجِ أَنْ يَمُوتَا

یعنی چون طبیب خود در دام اجل درافتد رنجور ناتوان چگونه از مرگ خلاصی یابد و هم توی بعیادتش رفته از حالش
جویا شده گفت خود چنان می‌بینم که حال من چنان است که این شاعر گفته

دَبَّ فِيَّ السِّقَامُ سُفْلًا وَعُلْوًا   وَأَرَانِي أَذُوبُ عُضْوًا فَعُضْوَا
بَلِيَتْ جِدَّتِي بِطَاعَةِ نَفْسِي   وَتَذَكَّرْتُ طَاعَةَ اللهِ نِضْوَا

یعنی اسقام و امراض تمام اندامم را فرا گرفته و هر عضوم گداخته و ناتوان گردیده عهد شباب در مطاوعت نفس اماره
مصروف داشتم و همی از یاد خدای غافل بودم وقتی در پی چاره کار افتادم که کار از دست رفته و هزال
و لاغری کالبد را فرا گرفته است مع القصه روز دوشنبه بیست و هشتم ذی الحجه در سال دویست و هشتاد و پنج
هجری در بغداد از این دار فانی بسرای باقی رخت بربست و در قرب باب انبار او را در آنجا بسپردند مؤلفات
و مصنفات وی از قراری است که شرح میشود

کتاب غریب الحدیث   کتاب سجود القرآن   مناسک الحج الهدایا والسنة فیها   الحمام و آدابه
مسند علی علیه السلام   مسند زبیر   مسند طلحه   مسند سعد بن ابی وقاص   مسند عبد الرحمن بن
عوف   مسند العباس   مسند شیبة بن عثمان   مسند عبد الله بن جعفر   مسند مسور بن المخرمة   مسند مطلب بن ربیعه
مسند السائب   مسند خالد بن الولید   مسند ابی عبیدة بن الجراح   مسند ما روی عن عاصم بن عمر   مسند صفوان بن
مسند عمرو بن العاص   مسند عمران بن الحصین   مسند حکیم بن حزام   مسند عبد الله بن ربیعه   مسند
عبد الرحمن بن سمره   مسند عبد الله بن عمرو   مسند ابن عمر   مسند عمر   مسند ابی بکر   مسند عثمان
مسند جعدة بن هبیره   مسند ما روی عن معاویه

و حربی منسوب است بحربیه و حربیه محلتی است در خارج شهر بغداد که آن را حرب بن عبد الله که یکی از سران سپاه
ابی جعفر منصور بوده بنیاد کرده است و بنام وی مسمی گردیده در فتنه مغول و غیر آن خرابی در آنجا راه یافته
از تواتر غارات و تطرق حوادث بسیاری از اطراف و اکناف آن مندرس و ویران گشت مردم آنجا
بر کرده ما بقی باره کشیدند و آن در محاذی باب الحرب بغداد واقع است هم از بناهای
حرب بن عبد الله میباشد انتهی

ابن شنبوذ محمد بن احمد بن ایوب بن الصلت بن شنبوذ

در خلافت الراضی بالله عباسی از ائمه ادب و در سلک مشاهیر قراء انتظام داشت گویند وی به بیداری و ساده لوحی
معروف بود مورخین آورده اند ابن شنبوذ از علوم عربیت معرفتی کامل نبود و از آن روی در محاورات بجمع اصوات
تکلم مینمود قاضی احمد بن خلکان گوید وی از وجوه قراءات قرائت شاذه را اختیار کرده روزها در محراب جامع می نشست
و کلام الله مجید را بقراءات غیر متعارفه قرائت مینمود و عوام الناس بر قرائتش زیاده انکار آورده او را
تشنیع و توبیخ مینمودند رفته رفته این سخن در دار السلام بغداد انتشار یافت تا آنکه غمازان بسمع محمد بن علی بن مقله
که منصب وزارت راضی بدو مفوض بود رسانیدند که ابن شنبوذ مقری حروف کتاب الله را تحریف کرده برخلاف
آنچه که نازل شده قرائت کند پس در غره شهر ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه هجری وزیر او را احضار ساخته
در سرای خود چندی او را محبوس داشت تا آنکه روز یکشنبه هفتم شهر مذکور مقرر داشت که قاضی ابو الحسین عمر بن محمد
و ابو بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاهد مقری و جماعتی از قراء در حضرت وزیر حاضر شوند و در باب قراءات ابن شنبوذ مباحثات
پس از احضار آن جماعت وزیر امر نمود ابن شنبوذ را در محضر ایشان آورده آنگروه با وی آغاز مناظرت و مباحثت نمودند ابن شنبوذ در مخاطبت نسبت بوزیر
و آن جماعت طریق ادب از دست داده راه غلظت و خشونت مسلوک داشت و ایشان را بعدم معرفت و قلت
دانش نسبت داد و بر آنها تشنیع و انکار آورده گفت تمامت شما راحت و آسایش وطن را اختیار کرده هیچگاه
برای تحصیل علم و تکمیل نفس رنج مسافرت نکشیده اید پس بجانب قاضی ابو الحسین عتاب آورده گفت تو هنوز
در زمره اطفال معدودی ترا نرسد که با مردان سخن سنج داد و با فرهنگ روی مخاصمت و مناظرت آوری
وزیر از جسارت و سوء ادب او زیاده در غضب شده نخست امر نمود تا او را بتازیانه رنجه سازند همگنان
ابن شنبوذ را از مجلس بیرون برده در محضر وزیرش بپا داشتند و هفت تازیانه بر او زدند آن هنگام که در شکنجه
عذاب گرفتار بود دست بدعا بر داشته گفت خدایا دست وزیر مقطوع و جمعیتش را پراکنده و متفرق ساز
تیر دعایش بهدف اجابت مقرون آمده پس از چندی بحکم خلیفه دست ابن مقله مقطوع گردید چنانکه در پایان
این شرح حال بر وجه اختصار بدان اشارت کنیم سپس از آن قراءات شاذه که از وی منقول بود استفسار
کردند از آن قراءات آنچه را که زیاده مستهجن و شنیع بود انکار آورد و گفت بدین قراءات قرائت ننموده ام و بر غیر
آنها اعتراف کرده و گفت من بدان طریق قرائت کنم و نیز گروهی از مشایخ قراء چنین قرائت کرده اند وزیر امر داد تا
بنویسند که از قراءات غیر متعارفه تائب گشته بقراءات مشهوره متعارفه قرائت کند پس از توبه گفت دیگر
جز مصحف عثمان بن عفان قرائت نکنم و از قراءات شایعه ما بین الناس تخطی نجویم آنگاه وزیر محضری در اثبات
نوشته آنچه را که ابن شنبوذ بدان اعتراف کرده بود در آن محضر ثبت نمود و ابن شنبوذ را مقرر داشت که در
آن ورقه بخط خویش صورت حال را مکتوب دارد و او در آن محضر عبارات چندی که بر توبه اش اشارت داشت
ایراد کرد و نسخه محضر این است

ابن شنبوذ مقری

۳۱۶

سُئِلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ اَحْمَدَ الْمَعْرُوفِ بِابْنِ شَنَبُوذَ عَمَّا حُكِيَ اَنَّهُ يَقْرَؤُهُ (وَ) فَامْضُوا اِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَامْضُوا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) تَبَّتْ يَدَا اَبِي لَهَبٍ وَقَدْ تَبَّ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَكَانَ وَرَآئَهُمْ مَلِكٌ يَاْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ غَصْبًا فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) اَلْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِنِدَآئِكَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْاِنْسُ اَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا حَوْلًا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَاللَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰى وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ فِئَةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيَسْتَعِينُونَ اللّٰهَ عَلٰى مَا اَصَابَهُمْ اُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ فَاعْتَرَفَ بِهِ (وَعَنْ) اِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْاَرْضِ وَفَسَادٌ عَرِيضٌ فَاعْتَرَفَ بِهِ وَتَابَ عَنْ ذٰلِكَ

ملخص ترجمه محضر آن است که از محمد بن احمد که بابن شنبوذ معروف است استفسار شد از آن قرادات غیر متعارفه که از او حکایت کنند و بدو نسبت دهند بر آن قرادات اعتراف کرده و از آنها تائب گشت پس از اتمام محضر جماعتی که حضور داشتند هر یک گواهی خود بدان نهج که از او استماع کرده بودند در آن ورقه ثبت نموده و خود بخط خویش در آن محضر عباراتی ایراد کرد که صورت آن این است يَقُولُ مُحَمَّدُ بْنُ اَحْمَدَ بْنِ اَيُّوبَ الْمَعْرُوفُ بِابْنِ شَنَبُوذَ مَا فِي هٰذِهِ الرُّقْعَةِ صَحِيحٌ وَهُوَ قَوْلِي وَاعْتِقَادِي وَاُشْهِدُ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ وَسَائِرَ مَنْ حَضَرَ عَلٰى نَفْسِي بِذٰلِكَ فَمَتٰى خَالَفْتُ ذٰلِكَ اَوْ بَانَ مِنِّي غَيْرُهُ فَاَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي حِلٍّ مِنْ دَمِي وَسَعَةٍ وَذٰلِكَ يَوْمَ الْاَحَدِ لِسَبْعٍ خَلَوْنَ مِنْ شَهْرِ رَبِيعٍ الْاَوَّلِ سَنَةَ ثَلَاثٍ وَعِشْرِينَ وَثَلَاثِ مِائَةٍ فِي مَجْلِسِ الْوَزِيرِ اَبِي عَلِيٍّ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مقله ادام الله توفیقه یعنی محمد بن احمد بن ایوب که بابن شنبوذ معروفست گوید آنچه در این رقعه ثبت گردیده صحیح و آن قول و معتقد من است و بدین قول خداوند عز و جل و حضار را گواه گیرم و هرگاه آنچه را که در این محضر نگارش یافته مخالفت نمایم یا آنکه از من چیزی غیر از آن ظاهر شود خونم بر امیر المؤمنین مباح و در اراقه دم من در وسعت است و این تحمل در یکشنبه هفتم ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه هجری در محضر وزیر محمد بن علی بن مقله ادام الله توفیقه نگارش یافت پس از آنکه حضار مجلس متفرق شدند ابو ایوب سمسار در باب ابن شنبوذ بحضرت وزیر لب بشفاعت برگشود و رهائی او را خواستار گردید و برای وزیر مکشوف ساخت که هرگاه در اثناء روز ابن شنبوذ بمنزل خود رود بیم آن باشد که عوام الناس بر وی ازدحام آورده او را مقتول سازند تمنی از حضرت وزیر آنکه

اورا در تاریکی شب بمدائن فرستاده روزی چند درآنجا بسر برده آنگاه مخفی ببغداد آمده در منزل خود قرار گیرد مجضر مردمان ظاهر نشود شاید فتنه و غوغای عامه تسکین یابد وزیر مأمول اورا قرین انجاح ساخته ابن شنبوذ را بمدائن فرستاد پس از چندی از مدائن ببغداد معاودت کرده در سرای خود مخفی باند ارباب بصیرت وکسانیرا که بوجوه قراءات مختلفه معرفتست پوشیده نیست که غالب قراءات ابن شنبوذ با قراءات اهل البیت سلام الله علیهم مطابق و بر وفق آن قراءات شاذی است که از مشاهیر علما و اعیان قرّا روایت شده ما بر هر یک از آن قراءات بوجه اختصار اشارت کنیم در کریمه سوره جمعه مشهور اِذَا نُودِیَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰی ذِکْرِ اللّٰهِ قراءت نمودند ابن شنبوذ مکان فَاسْعَوْا فَامْضُوا گزارده و این قراءت از علی بن ابیطالب و ابوجعفر باقر و ابوعبدالله صادق و ابن عباس و عمر بن الخطاب و ابی بن کعب و عبدالله بن مسعود منقولست و در آیه شریفه سوره واقعه مشهور وَتَجْعَلُوْنَ رِزْقَکُمْ اَنَّکُمْ تُکَذِّبُوْنَ قراءت کرده اند ابن شنبوذ بدل رزقکم شکرکم خوانده و این قراءت از جناب علی بن ابیطالب و ابی عبدالله صادق مرویست علی بن ابراهیم قمی روایت کرده که حضرت امیرالمؤمنین سوره واقعه تلاوت فرمودند و در کریمه وَتَجْعَلُوْنَ رِزْقَکُمْ وَتَجْعَلُوْنَ شُکْرَکُمْ قراءت فرمود پس از اتمام سوره فرمودند همانا خود دانم زود است مردمان درباره من گویند از چه سبب علی بن ابیطالب از قراءت متعارفه عدول کرد من خود چنین قراءت نمودم زیرا که از حضرت رسول استماع کردم که بدین طریق تلاوت میفرمودند و در سوره تبت یدا ابی لهب وتب قراءت مشهور است ابن شنبوذ تبت یدا ابی لهب وقد تب قراءت کرده و این طریق از ابن مسعود و ابی بن کعب نقل شده و کریمه سوره کهف را مشهور وَکَانَ وَرَآءَهُمْ مَلِکٌ یَأْخُذُ کُلَّ سَفِیْنَةٍ غَصْبًا قراءت نموده اند و ابن شنبوذ سَفِیْنَةٍ صَالِحَةٍ تلاوت کرده و این نحو قراءت از علی بن ابیطالب و جناب باقر و صادق روایت شده و در سوره قارعه مشهور وَتَکُوْنُ الْجِبَالُ کَالْعِهْنِ الْمَنْفُوْشِ قراءت نموده اند ابن شنبوذ کالصوف المنفوش خوانده و این قراءت از ابن مسعود منقول است و در کریمه سوره یونس فَالْیَوْمَ نُنَجِّیْکَ بِبَدَنِکَ قراءت شایع است ننجیک بتخفیف ونحیک بحاء مهمله قراءت شده و مکان ببدنک بندائک قراءت شده ولی بر طریق قراءت ابن شنبوذ که بندائک خوانده از تفاسیر بنظر نرسیده و در کریمه سوره سبا مشهور چنین قراءت نموده اند فَلَمَّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الْجِنُّ اَنْ لَوْ کَانُوْا یَعْلَمُوْنَ الْغَیْبَ مَا لَبِثُوْا فِی الْعَذَابِ الْمُهِیْنِ ابن شنبوذ فَلَمَّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الْاِنْسُ اَنَّ الْجِنَّ لَوْ کَانُوْا یَعْلَمُوْنَ الْغَیْبَ مَا لَبِثُوْا حَوْلًا فِی الْعَذَابِ الْمُهِیْنِ قراءت کرده و اینگونه قراءت بدون اضافه کلمه حولاً از علی بن الحسین زین العابدین و ابوعبدالله صادق و ابن عباس و ضحاک روایت شده در کتاب تفسیر صافی علی بن ابراهیم قمی از امام روایت کند که فرموده چون حضرت رب العزة بطریق وحی سلیمان را آگاه ساخت که زنده گانی تو در این سرای فانی

ابن شنبوذ مقری

۱۹۸

باخر رسیده عنقریب اجل محتوم ترا فرا گیرد سلیمان شیاطین را مأمور ساخت که برای او خانه از شیشه بنا کرده و او را
در قعر دریا گذارند روزی حضرت سلیمان داخل آن بنا گردید و بر عصای خود تکیه داده بقرائت زبور مشغول گشت
و طوائف جن در اطراف او ایستاده بهیبت و نظر میکردند هیچیک را جرأت و جسارت آن نبود که از مکان خود
زائل شود در آن اثنا قابض ارواح بصورت مردی مهیب بروی در آمد سلیمان را چون نظر بر او افتاد از دیدار
او زیاده مضطرب و خائف گردید پرسش نمود که تو کیستی گفت من آن کسی باشم که هرگز رشوت قبول نکنم و از ملوک
و سلاطین روی زمین مرا بیم و هراسی نباشد آنگاه بهمان حالت که سلیمان بعصا تکیه بود او را قبض روح نمود
و شیاطین را گمان آن بود که سلیمان زنده است از آن روی تا مدت یکسال باعمال مقرره خود اشتغال
میجستند تا آنکه خدایتعالی ارضه را امر فرمود که عصای او را خورده سلیمان بر زمین افتاد امام فرموده
فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْإِنسُ أَنَّ الْجِنَّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ
این کریمه چنین نازل شده زیرا که آدمیان را عقیدت آن بود که شیاطین بمغیبات دانا باشند چون سلیمان
بر زمین افتاد ایشان را ظاهر و مکشوف گردید که هرگاه شیاطین بامورات مخفیه و مغیبات دانا بودند
وفات سلیمان برایشان معلوم گشته و مدت یکسال برای او عمل نمی نمودند و در کریمه سوره و اللیل مشهور
وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ قرائت کرده اند ابن شنبوذ والذکر والانثی قرائت کرده قرائتی مطابق قرائت ابن شنبوذ بطریق رسیده از حضرت
و علی بن ابیطالب و جناب صادق و ابن عباس و ابن مسعود و ابی الدردا وَخَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ
بدون ضمیمت کلمه ما روایت شده و در کریمه سوره فرقان معروف لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا
قرائت کرده اند ابن شنبوذ لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا تلاوت نموده و این
قرائت از عبدالله بن زبیر و ابن عباس منقول است ولی در باب قرائت کریمه وَلْتَكُن مِّنكُمْ فِئَةٌ و کریمه
وَإِلَّا تَفْعَلُوهُ آنچه از کتب تفاسیر ملاحظه شده بر طبق قرائت ابن شنبوذ قرائتی نیافتیم مع القصه در سنه
سیصد و بیست و شش هجریه نتیجه دعای ابن شنبوذ ظاهر گردیده دست راست و زبان ابن مقله وزیر را
قطع نمودند و تفصیل این اجمال بروجه اختصار آن است که چون وزیر ابوالفتح بن جعفر بن فرات از وزارت
خلیفه الراضی بالله استعفا نمود و بجانب شام نهضت کرد خلیفه مرتبه سیم ابوعلی بن مقله را بوزارت نصب کرد
اما مدار مهمات مملکت و رتق و فتق امور خلافت بر عهده ابوبکر محمد بن رائق که امیرالامراء بود استقرار داشت
و ابن مقله را چیزی جز نامی از وزارت بیش نبود بعلاوه ابن رائق دست تعدی بر املاک و ضیاع ابن مقله دراز نمود
تمام آنها را خود داشت ابن مقله در باب رد املاک خویش هر قدر با ابن رائق تذلل نمود مفید نیفتاد و لابد در صدد دفع ابن رائق برآمد مکتوبی
به بجکم ترک که یکی از غلامان مرداویج پادشاه دیالمه بود نوشت و او را تطمیع آن کرد که اگر ببغداد آید خلیفه او را
بجای ابن رائق امیرالامرا بسازد و هم مکتوبی بر این مضمون به وشمگیر که در ری اقامت داشت نوشت
و بر خلیفه اشارت کرد که بجکم ترک را ببغداد خواست منصب ابن رائق بوی تسلیم دارد و گفت

هرگاه خلیفه ابن رائق را بمن حوالت فرمایند سه هزار هزار دینار از وی تحصیل نمایم راضی بظاهر ابن مقله را رضا داده و در باطن از آن امر زیاده کراهت داشت ابن مقله تعجیل نموده مکتوبی بحکم نوشت ضمناً اشارت نمود که خلیفه آنچه دلخواه من بود اجابت فرمود اینک ترا لازم است بر سبیل استعجال حرکت کرده در آمدن بسوی او بهیچ وجه مسامحت و تعلل نورزی آنگاه از خلیفه درخواست کرد که از کاشانه خود بسرای خلافت انتقال نموده در دار الخلافه اقامت کند تا آنکه آنچه را که درباب ابن رائق اتفاق نموده اند ظهور رسد خلیفه او را اذن داد پس برای نقل بسرای خلافت شب آخر از رمضان را که بنا بر عقیدت اهل التنجیم تحت الشعاع و امور مستوره در آن مناسب است معین کرد و چون در امر خود بغیر خدا اتکال جست از این روی سرش فاش گردیده بعقوبت گرفتار آمد چون بسرای خلافت رسید راضی او را رخصت حضور نداده بحبسش فرمان داد و او را در حجره محبوس داشتند صباح آن روز خلیفه ابن رائق را احضار نموده صورت حال بر وی شرح داد و آن مکاتیب که ابن مقله درباب ابن رائق سعایت نموده بود ظاهر ساخت ابن رائق شکر خلیفه بجای آورده پس همواره درباب ابن مقله مابین خلیفه و ابن رائق ابواب مکاتبات و مراسلات مفتوح بود تا آنکه در شهر شوال از سنه سیصد و بیست و شش هجری او را از محبس بیرون آورده دست راستش مقطوع ساختند و پس از چندی بسعایت مردم بداندیش بقطع لسانش فرمان رسید زبان او را نیز قطع کردند و شرح حال ابن مقله در ترجمه خویش بعون الله تعالی مفصلاً نگارش خواهد یافت مع الجمله ابن شنبوذ روز دوشنبه شهر صفر از سال سیصد و بیست و هشت هجری در سرای خود از عالم خاک بجهان پاک انتقال نمود و برخی آورده اند که وفاتش در محبس سلطان اتفاق افتاد

شنبوذ

بفتح شین معجمه و نون و ضم باء موحده و سکون واو و بعد از او ذال معجمه است

ابو البختری وهب بن وهب بن کثیر بن عبد الله بن زمعة بن الاسود بن المطلب بن عبد العزی بن القرشی المدنی

و ابن قتیبه در ذکر نسب او بجای کثیر وهب آورده است بهر تقدیر از سلسله فقها و محدثین است و مادرش در عداد زوجات طاهرات جعفر بن محمد الصادق معدود بوده و خود ربیب آنحضرت است روزگاری در مدینه طیبه باستفادت و افادت بگذرانید و علم احادیث را در عتبه علیه آن حضرت استفاضت کرده است و هم از عبد الله بن عمر العمری و هشام بن عروه اخذ نموده است و جابر بن سهل و ابو القاسم سعید بن مسیب و ابراهیم بن هاشم و احمد برقی و محمد بن عیسی اشعری و دیگران از او استماع حدیث نموده اند ولی روایاتش نزد علماء خاصه و عامه از درجه اعتماد و قبول ساقط است چنانکه بعد از این بشرح آید بالجمله زمانی نگذشت که در علم فقه و فن حدیث و معرفت انساب از همگنان درگذشت در عهد خلافت هارون الرشید وارد بغداد شد رشید قضاوت محله عسکر مهدی را بدو مفوض داشت پس از زمانی از آن قضاوت معزول و بقضاوت مدینه طیبه منصوب گردید

و چون یکچند در آن منصب بپائید خلعت آن شغل نبیل ازو خلع شد و بجانب بغداد رفت در آنجا مقیم شد و بتحلیهٔ اکثر و جزو
مجتمل کتب آراسته بود و از فواضل ذاتیه هم بهرهٔ تمام داشت بخل را مذموم شمردی و بذل را ممدوح دانستی
ابن خلکان گوید هرگاه بسائلی احسان نمودی چه اندک چه بسیار از وی اعتذار جستی و چون حاجتمندی از او
درخواست کردی چندان بحجت بردی تا دست دادی که گوئی خود نیازمند بوده و بر مقصود ظفر
یافته است و همواره چشم امیدش بجانب سائلان باز و دست عطایش بسمت ایشان دراز بود و شاعران
و ثناگستران را دوست داشتی هر مدیحت را انعام جزیل مبذول نمودی خطیب در تاریخ بغداد آورده
وقتی شاعری بمجلسش در آمد و این اشعار را در مدح وی انشاد نمود

إذا ما فتی وهبٌ خلیلة بن طاهرٍ — بعوذنی الأقصین أسعده الکتب
وما ضرّ وهباً قولُ من خالف الملا — کما لا یضرّ البدرَ ینبحه الکلب
لکلّ أناسٍ من أبیهم ذخیرةٌ — وذخرُ بنی فهرٍ عقیدُ الندی وهب

یعنی هنگامیکه وهب از پی جود و کرم لب گشاید و از فرط بشاشت دندانش درخشان شود پنداری برقی است
و از دنبال ابری دارد که از بارانهای پی در پی روی زمین شاداب کند و نهی از قعادان ابر مدد آید
چنان شاید که اصلا منقطع نشود کرده اند گروه وهب را مدحت گو و ثناگسترند اگر کسی بر خلاف ایشان
او را مذمت گوید از جلالت شأن او نکاهد چنانکه ماه چهارده شبه عالمی نورانی کند و در آن هنگام اگر
سگی بجانب آن عوعو نماید هرگز بدر تمام را زیانی نرسد هر یک از مردمان از مواریث پدر ذخیره دارند
ولی اندوختهٔ قبیلهٔ بنی فهر مواهب و عطایای وهب است که گوئی خود با کرم عهد اخوت بسته است ابو البختری
از شنیدن آن اشعار مبتهج و خندان گشت غلام خود را طلب کرده بنجوی سخنی گفت غلام برفت و در ساعت
پانصد دینار زر سرخ حاضر ساخت بر آن شاعر مبذول داشت و بنا بر عادات دیرینه معذرت خواست
و هم ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی در ترجمهٔ ابی دلف آورده که احمد بن عبد الله بن عمار گفت روزی
در محضر ابو العباس مبرد بودم و در نزد او دو جوان خوش سیما از اولاد ابو دلف و ابو البختری حاضر
مبرد آغاز سخن کرده بزادهٔ ابو البختری را گفت از جدت فتوتی در خاطر دارم که خود بدان منفرد بوده
گفت کدام است مبرد گفت گروهی بزم طرب آراسته ادیبی را بضیافت دعوت نمودند و در آن بساط
عشرت که مساوات و مواسات از اهم امور است از راه وفاق کناره کرده رسم نفاق میان آوردند
صفای مجلس را بکدورت مشوب ساخته راح ریحانی کشیدند و دردی باو دادند و چون صراف
واقفه طعم آن باده را اختبار نمود شراب مغشوش دید از آن رهگذر اندوهگین شده بداهةً این چند شعر
حالت خویش شرح داد

نبیذان فی مجلسٍ واحدٍ — لإیثار مثرٍ علی مقتر

ابو البختری محدث

فلو کان فعلک فی الطعا | م لزمت قیاسک فی المنفق
ولو کنت تطلب شأو الکرا | م صنعت صنیع ابی البختری
تتبع اخوانه فی البلا | د فاغنی المقل عن المکثر

یعنی ای کسیکه در یک مجلس دو شراب فراهم آورده با آنکه خداوندان غنی را بر اهل سکنت ترجیح دهی هرگاه رسم و شیوه تو در طعام نیز چنین است همانا در جمیع امور اینگونه اعتبار را بر خود لازم شمرده و حتم دانسته اگر خواهی که طریقه جوانمردان پیشه سازی بایستی که اقتدا و پیروی با ابو البختری نمائی چه همواره در بلاد بعیده تفحص از ضعفا و تنگدستان نماید و بعطای خود ایشان را از ذل سؤال رهانیده بعز غنا رساند و تو در مجلس خود اهل ثروت را بر فقیر ناچیز برتری دهی و مقدم داری چون این ابیات بسمع ابو البختری رسید سیصد دینار نزد آن ادیب بفرستاد و ابن عمار گوید چون قصه بدینجا رسید بوی گفتم که من خود از جد این جوان ابو دلف در اینباب حکایتی دارم که از این قضیه شگفت تر است گفت باز گو گفتم مردی زیاد فقیر و پریشان بود و معاش خود بعسرت و تنگدستی میگذرانید زوجه اش بدو گفت که بدانی که سراج رواج ادب منطفی گردیده و ترا نشستن در خانه سودی نبخشد بهتر آنکه سلاح جنگ برداشته خود را در عداد شرطه سلطان منظوم داری و بهر طرف که برای رزم روند ایشان را مصاحبت نمائی شاید خدایتعالی ترا غنیمتی دهد که بدان امر معاش خود بگذرانیم آن مرد بر آشفت و بدین ابیات اورا پاسخ داد

الیک عنی فقد کلفتنی شططا | حمل السلاح وقول الدارعین قف
أمن رجال المنایا خلتنی رجلا | أمسی وأصبح مشتاقا الی التلف
تمشی المنایا الی غیری فاکرهها | فکیف أمشی الیها بارز الکتف
حسبت أن نزال القرن من خلقی | او ان قلبی فی جنبی ابی دلف

یعنی از این سخنان در گذر و از من کناره گیر بار و امرا تکلیف کنی حمل سلاح نمایم و بقول اهل رزم لب گشایم آیا چنان پنداشته که من در عداد مردانی معدودم که مهیای مرگ شده اند و در بامداد و شام بر ورود آن میبرند در حالتی که مشتاق هلاکت میباشند وای بر تو هرگاه مرگها بجانب دیگران مشتابند من هراسناک و گریزان باشم پس چگونه باختیار خود روی بدیشان آورم آیا چنین گمان کرده که در هنگام جنگ مبارزت با اقران طبیعی و ذاتی من است یا آنکه مرا قلبی است که در دو پهلوی ابو دلف نهاده اند چون این اشعار بسمع ابو دلف رسید آنمرد را احضار کرد و بدو گفت بخواه تو از دیوان وظایف سلطانی چه قدر تمنا داری گفت صد دینار گفت نظر نما چند سال از عمر او باقی است گفت بیست سال گفت از اموال خاصه خود مرتبت سالی اورا معین و مبذول داشتیم آنگاه نظر نمود تا آنمال بوی عطا کردند با جمله علماء خاصه ابو البختری را توهین و تشنیع نموده اند و روایات اورا موثق ندانند چنانکه ابو سعید در رجال خود گوید

وهب بن وهب ابو البختری یروی عن ابی عبد الله الصادق وکان کذابا وله احادیث مع الرشید فی الکذب یعنی ابو البختری از حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق روایت کرده ولی دروغگوی راستا خود ساخته بود و اورا با رشید روایاتی است که تمامی آنها از جاده صدق و صواب منحرف است و هم کاشی گفته کان قاضیا عامیا الا ان له احادیث عن جعفر بن محمد کلها لا یوثق بها یعنی ابو البختری در عداد قضات عامه معدود است ولی اورا احادیثی از جناب جعفر بن محمد است که هیچیک از آنها نزد اصحاب معتمد و مقبول نیست و هم کشی در رجال خود از فضل بن شاذان حکایت کند کان ابو البختری من اکذب البریة در زمره دروغگویان از همه کس پیش است و هم کشی از عباس بن هلال روایت کند که گفت خدمت جناب ابو الحسن رضا معروض داشتم که ابو البختری مردمان را حدیث کرده که چون حکم عذاب درباره قریشی بآتش رسد آتش آن حکم را افسانه پندارد و در آن باب مسامحت و مسامات نماید آنحضرت فرمود ... حضرت رضا فرمودند که خدایتعالی فرماید علیها ملائکة غلاظ شداد لا یعصون الله ما امرهم ویفعلون ما یؤمرون یعنی بر آتش دوزخ ملائکه غلاظ شداد موکل باشند که بدانچه مامور شوند نافرمانی نکنند و بر آنچه خدای فرمان دهد قیام نمایند و هم روایات نزد علماء اهل سنت غیر موثق و نامعتبر است چنانکه ابن خلکان گوید ابو البختری بکذب و وضع احادیث متهم بود و از این روایاتش متروک و نزد علما معمول نباشد و هم او گوید هنگامیکه در مدینه اقامت داشت سالی رشید عزیمت حج نمود وارد مدینه شد چون بمسجد رسول خدای درآمد خواست که بر منبر رسول ارتقا جوید قبای سیاهی در بر و منطقه در کمر داشت از اینروی کراهت داشت که بر منبر صعود نماید ابو البختری چون کراهت رشید مشاهدت نمود بسمع خلیفه رسانید که جعفر بن محمد صادق از پدران خود مرا خبر داده که جبرئیل بر پیغمبر نازل شد در حالتی که موزه در پا و قبائی در بر و منطقه در میان و خنجری در کمر داشت معافی ... چون این حدیث مجعول استماع نمود این ابیات انشاد نمود

ویل وعول لابی البختری | اذا توافی الناس للمحشر
من قوله الزور واعلانه | بالکذب فی الناس علی جعفر
والله ما جالسه ساعة | للفقه فی بدو ولا محضر
ولا رآه الناس فی دهره | یمر بین القبر والمنبر
یا قاتل الله ابن وهب لقد | اعلن بالزور وبالمنکر
یزعم ان المصطفی احمدا | اتاه جبریل التقی البری
علیه خف وقبا اسود | مخنجرا فی الحقو بالخنجر

یعنی وای بر ابو البختری هنگامیکه مردمان در محشر گرد آیند از آن روی که آشکارا بقول باطل لب گشاید

ابوالبختری محدث

وحدیث دروغ بصادق آل محمد اسناد کند سوگند بخدای که در حضرت ابوعبدالله صادق ساعتی در حضر و سفر از برای استفادت مجالست ننموده و در تمام عمر او را مابین قبر پیغمبر و منبر عبور نیفتاده خدایش هلاک کند همانا آشکارا بدروغ و منکر لب گشاید و گوید که جبرئیل بر حضرت مصطفی فرود آمد در حالتی که قبای سیاهی در بر و موزه در پا و خنجری در کمر داشت جعفر طیالسی گوید وقتی در حوزه درسش حاضر شدم شنیدم که این حدیث مجعول را تقریر مینمود بروی بانگ زدم که ای دشمن خدای آیا بر پیغمبر دروغ میبندی چون این کلام از من بشنید باعوان سلطان اشارت نموده فی الحال مرا دستگیر کرده بخفت بیرون کشیدند در اثناء راه از غیظ و خشم من سبب پرسیدند بدیشان حال او و بیان خود مکشوف داشتم زیاده بر حال من رقت آوردند بایکدیگر گفتند که سوگند بخدای که این قاضی مردی کذاب است و این مرد را جرم و تقصیری نیست آنگاه مرا رها کردند و هم خطیب در تاریخ بغداد حکایت کند که مروی از احمد بن حنبل سوال کرد که از محدثین کسی را شناسی که این حدیث آورده باشد که لا سبق الا فی خف او حافر او جناح ابن حنبل گفت چنان دانم که این حدیث از مجعولات و اکاذیب ابوالبختری است پوشیده نماند که مقصود از جناح کبوتربازی است و این از مجعولات غیاث الدین است چنانکه در احوال غیاث الدین بن ابراهیم مفصلاً ذکر خواهد شد و از جمله وقایع وی که بر خبث ذات و رزالت گوهر و فساد نهادش دلیلی قاطع و برهانی قویم است و از تمامت شنایع افعال و قبایح اعمال او افزون است معاملت و سوء سلوک او است با یحیی بن عبدالله محض ابن حسن مثنی ابن حسن مجتبی ابن علی بن ابیطالب که امام ششم زیدیه بود و چنانکه ابن ابی الحدید گوید که ابوالبختری را از حب امیرالمؤمنین علیه السلام انحراف بوده و وثیقه که رشید در باب امان یحیی بن عبدالله بن حسن نوشته بود بدرید و بجلی بر بطلان آن بنوشت و شرح این مختصر آنکه اصحاب سیر آورده اند که در سال یکصد و هفتاد و ششم یحیی در دیلم و دارالمرز بر هارون رایت مخالفت برافراشت و خلقی انبوه در ظل رایتش مجتمع شدند و هم ملک دیلم که اطاعت و انقیاد او را بر میان بسته در حفظ و حراست یحیی زیاده از حد مبالغت نمود و چون این خبر بسمع رشید رسید بدانسان مضطرب و ترسان گردید که از شرب خمر و هم از پوشیدن البسه نفیسه و التذاذ سائر ملذات دست کشیده تمامی همت خود را به اطفاء نائره آن فتنه مصروف داشت فضل بن یحیی بن خالد برمکی را با پنجاه هزار نفر بدفع یحیی نامزد نمود و هم استمالت نامه بصاحب دیلم بنوشت و سران سپاه و وزرا او را باحسان و انعام خود امیدوار گردانید آن نامه را بفضل سپرده محض اعزاز و اکرام خود نیز تا خارج شهر بغداد او را مشایعت نمود وی از پی مقصود برفت و خلیفه بجانب دارالسلام معاودت کرد و پس فضل نامه رشید را بصاحب دیلم برسانید چون مهر برگرفت و برخواند زیاده برآشفت و گفت هرگاه رشید تمامی مملکت خود بر من مبذول دارد دست از حراست یحیی باز ندارم و او را تسلیم نکنم رشید آنچه صلاح وقت دانست معمول داشت و پس یحیی نامه خشونت آمیز نوشته نزد رشید بفرستاد رشید را از آن نامه حیرت بر حیرت افزوده گشت و وساوس خیالیه بر وی هجوم آور گردید که مبادا دست قضا بر منشور خلافت بنی عباس خط انقراض کشیده

در حال وزراء و امراء و قضات و فقها را بخواندند و در آن داعیه با ایشان مشاورت نمود ابو البختری
سخن در آمد و گفت خدای تعالی وجود خلیفه را از هموم و غموم محروس دارد مرا طریقه‌ای بخاطر رسیده است
که بدان حیلت صاحب دیلم را بی‌تجشم تأنی رخصت مبادلت یحیی را تسلیم نماید گفت فاش کن تا بدانم ابو البختری گفت
فقها و اعیان و اشراف اهل قزوین و ابهر و همدان و ری و زنجان را بر داشته نزد صاحب دیلم میروم و ایشان را
گواه میگیرم که از مسند خلافت منصب قاضی القضاتی بر عهده من مفوض است پس خود نزد او گواهی میدهم
که یحیی بنده و از بندگان امیر المؤمنین است که طوق عبودیت امیر المؤمنین از گردن برداشته از دار الخلافه گریخته
و ترا ملجا و پناه خود ساخته است اکنون بایستی امیر المؤمنین امر کند که آنجماعت از قول من تخلف جایز ندارند
و هر کس از ادای شهادت سر زند سرش بردارند و اموالش مباح دانند و من بیقین دانم که صاحب دیلم چون
صورت ماجری بدینسان ببیند بیدرنگ یحیی را تسلیم کند رشید را کلام ابو البختری پسندیده آمد در حال سیصد هزار
درهم بروی مبذول داشته و او را بجانب فضل روانه نمود و هم نامه بفضل بدین مضمون نوشت که ای فضل باید در هر حال
ابو البختری را مراقب شوی و بدانچه دستوری دهد در عهده شناسی با جمله بعد از تمهید امور و تاکید عهود ابو البختری
روانه شد در بعضی از بلاد جبل اقامت نمود و اعیان و اشراف آن نواحی را طلب کرد چون حاضر شدند گفت
ایها القوم بدانید که یحیی سر از اطاعت امیر المؤمنین برتافته و صاحب دیلم را پناه خود ساخته و عزیمت آن دارد
که از اهل شرک اعوان و انصار فراهم آورد و با مسلمانان طریق جدال و خصومت سپارد و در چنین موارد
از جانب شرع مبین بدروغ و خدعه رخصت رسیده است بدانید که ما در باب یحیی مشورت نمودیم و بنای امر
بر این نهادیم که تمام شما نزد صاحب دیلم گواهی دهید که یحیی بنده‌ای از بندگان امیر المؤمنین است تا مگر یحیی را بما تفویض
کند و همه دانسته باشید که امیر المؤمنین در ازاء این شهادت شما را بجوائز و عطایای جزیله اختصاص خواهد داد
آنجماعت قبول کردند آنگاه ابو البختری از آنجماعت گروهی که از ایشان نزد صاحب دیلم موثق و معتمد بودند انتخاب
نمود از آنجمله هفتصد نفر از اهل قزوین و ابهر و زنجان و ری و همدان و چهارصد تن از مردمان طبرستان بودند
ایشان را برداشته بجملگی نزد صاحب دیلم روانه شدند و چنانچه با ایشان مقرر داشته بود گواهی دادند
پس صاحب دیلم متوجه یحیی گردید و گفت ای یحیی گویا جز من کسی را نیافتی که او را فریبی یحیی گفت اینجماعت
بزور و ناروا گواهی دادند صاحب دیلم گفت چگونه تواند بود که تمامی اینجماعت بالاتفاق بدروغ و باطل
لب گشایند یحیی گفت تمنا دارم که ایشان را حاضر سازی تا در حضور من گواهی دهند و یحیی را گمان آن بود
که هرگاه بر ایشان کلماتی چند القا کند سبب اختلاف کلمه ایشان خواهد شد صاحب دیلم ابو البختری و اصحاب
او را بخواند تا در حضور یحیی شهادت دهند آنگاه سریری برای یحیی نصب نموده بر فراز آن قرار گرفت کلماتی که
مشتمل بر مواعظ و نصایح بود گوشزد آنگروه نمود و چون آن کلمات بپرداخت صدای مردمان بگریه بلند شد
بنحوی که نزدیک بود جانهای ایشان از تن دور شود و بیکبار برخاستند دسته دسته بگرد یکدیگر مجتمع شدند

دگر

وگفتند که یحیی برای ما عذری بر جای ننهاد پس یکدیگر از در اتفاق درآمدند و گفتند اگر ما بدان را با شمشیرها چاک چاک کنند
و اولاد و زنان ما را بغیر اتک جور و ستم اسیر کنند و اموال ما را بتاراج برند هر آینه بر ما خوشتر آید از آنکه در چنین مورد
در حق زاده پیغمبر خود بدین روا داریم و بنا روا شهادت دهیم ابو البختری چون امتناع ایشان بدید و آن حالت
مشاهدت کرد بدرشتی و عتاب آورد که ای قوم فضل و تامل تا چند و درنگ و توقف تا کی سوگند با خدای
اگر در ادای شهادت مماطلت رود هر آینه حکم دهم که شما را مقتول و اولاد شما مغلول و اموال شما را منهوب
سازند چون این سخنان بشنیدند و آن تهدیدات مشاهدت کردند خوف و بیم بر ایشان مستولی شده از روی
اکراه بدان شهادت زور لب گشادند پس صاحب دیلم با یحیی گفت که اینک ترا هیچ عذری نباشد یحیی گفت
که نه چنین که اجماعت از روی اکراه شهادت دادند اینک که عذرم نپذیری مرا مهلتی ده برای خود و اصحاب
امانی از ایشان بگیرم پس یحیی صورت امان نامه بر صاحب دیلم املا داشت که وی بدان مضمون از رشید
درخواست کند پس صاحب دیلم صورت ماجری را بفضل نگاشت و وثیقه بخط رشید و گواهی فقها و شهادت آل
بنی هاشم طلب نمود فضل انگشت قبول بر دیده نهاده ملتمس یحیی و صاحب دیلم را از پیشگاه خلافت ملتمس و مستدعی
در ساعت بدیدی خواسته بجانب رشید روانه داشت بعد از وصول نامه فضل هارون زیاده مبتهج و مسرور
گردید و وثیقه بخط خود و خطوط اکابر بنی هاشم و علما و مشایخ با اصناف هدایا و انواع تحف نزد فضل بفرستاد
فضل همه را نزد یحیی انفاذ داشت و یحیی با اعتماد تمام و اطمینان کامل بلشکرگاه فضل درآمد و در صحبت یکدیگر
متوجه بغداد شدند رشید مقدم یحیی را گرامی داشت آن نعمت غیر مترقبه را لبس غنیمت شمرده او را با نعامات
و جوائز گرامی اختصاص داد و هم بر فضل منصبی ارجمند ارزانی داشت گویند پس از چندی یحیی
بمدینه رفت و در آن بلده طیبه اقامت گزید و در خلال آن احوال دشمنان سعایت کرده خلیفه یحیی را
ببغداد خواست بعد از ورود نخست او را در حبس بداشتند و یحیی در آن محابس بپائید تا آنکه روزی هارون
فقها و قضاة و اکابر بنی هاشم را بمحضر خود بخواند آنگاه بفرمود تا یحیی را از محبس بمجلس آوردند رشید در حضور
آن جماعت بر یحیی درشتی کرده بجراحات لسان آزرده اش ساخت یحیی بالضروره وثیقه که بخط رشید بود در آن
محضر آشکار کرد محمد بن حسن فقیه گوید که رشید درباب یحیی مرا بخواند تا از امان نامه با من سخن گوید من چون
صورت ماجری دانستم با خود متعهد شدم که در تصحیح آن وثیقه چندانکه توانم کوشش کنم تا مگر خون یحیی محفوظ ماند
چون داخل مجلس شدم رشید از صحت و بطلان امان نامه با من سخن کرد همانا مقصود رشید آن بود که من
در فساد آن وثیقه با وی همراهی کنم تا مگر بدان واسطه آن وثیقه بدرد و خون آن مظلوم را بریزد القصه
وثیقه را نزد من بینداخت و گفت ای محمد در این نامه فاسد یک نظر کن چون بدیدم وثیقه صحیح و محکمی
یافتم که اصلا خلل و نقصی در آن نبود و چندان صحت و استحکام داشت که تحریر مثل آن از من صورت
نگرفتی پس برخواستم و گفتم با وجود این وثیقه خون این بیگناه ریختن بر خلیفه مباح نباشد رشید در غضب شد

دواتی که در برابر داشت چنان بر سرم زد که مجروح شد آنگاه آن وثیقه از من بگرفت و بر می فقها مجلس سپرد
ایشان هم جوابی مانند جواب من گفتند آنگاه ابوالبختری که خود یکی از مصدقین و مصححین امان نامه بود برخواست
و با رشید در میان آورد که هرگاه فضل اعتراف نماید که هنگام بذل امان بر یحیی آنچه بر زبان راندم باکنون ضمیرم
منی لغت داشت چه قصد وفای آن نداشتم همانا این امان نامه باطل و او را وثقی نباشد هارون گفت هرگاه
بدین اعتراف امان نامه فاسد میشود فضل را ازین تقریر مضایقت نباشد آنگاه فضل را در مجمعی که یحیی بن خالد
و پسرش نیز حاضر بودند بخواندند پس متوجه فضل گردید و گفت ای فضل آیا نه تو در زمان بذل امان نقض عهد را
در ضمیر داشتی فضل گفت لا لا بلکه قلب و لسانم موافق بود هارون در خشم شد گفت وای بر تو آیا نقض عهد
و شکستن پیمان را قصد نمودی فضل گفت لا لا بلکه اجرای آن وثیقه را بر خود فرض و حتم نموده بودم نائره
غضب رشید اشتداد یافته تا ثالثاً کلام خود اعادت کرد و فضل همچنان بر قول خود ثابت ماند جز همان سخنان
در جواب نگفت در آن اثنا چشم ابوالبختری بر یحیی و جعفر افتاد دید که با چهره برافروخته دیدگان بر دهان فضل
دوخته مبهوت و متحیر مانده اند گفت یا امیرالمؤمنین باین سخنان چه حاجت است بفرما تا کاردی حاضر کنند
پس بفرمود که در ساعت آورده بوی سپردند آنگاه وثیقه را گرفته در حالتی که هر دو دستش مرتعد و مرتعش بود
با آن سکین عهدنامه را پاره پاره کرده بعد از آن گفت یا امیرالمؤمنین در قتل یحیی بهیچوجه بعذر طلبی
راه مده و اصلا از کشتن او میندیش من خود خون او بر ذمه میگیرم و چون آن یحیی این اعمال شنیعه و اقوال قبیحه
مشاهدت کرد روی بجانب ابوالبختری کرده گفت ای زنازاده همانا قبیله قریش میدانند که ترا از سر راه
برداشته اند و همگان دانند که ترا با آن کس که پدر نامی اصلا نسبتی نباشد بلکه آنکس بنده از بندگان
طائفه بنی زهره بود پس تو خود از اولاد زنائی و هم پدرت زنازاده است و در اخبار نبوی چنین رسیده است
که هر کس خود را بغیر پدرش منسوب دارد خداوند تعالی او را در آتش دوزخ جای دهد پس حال خود چگونه
مشاهده میکنی بعد از آن که این خبر از صادق مصدق بما رسیده است و تو خود بر حال خویش آگاه باشی
و با این احوال خود را بغیر پدرت منتسب میداری و در آن نسبت بی حقیقت مبالغت می آوری و هم بر
معاصی خداوند تعالی قوی دل باشی و محرمات شرع را سهل انگاری و وثیقه را که کردی از اکابر مسلمین بخت
محکم نموده اند سست پنداری و او را امیدی و باده میکنی منقول است که هارون را آن کردار ناهنجار
زیاده مسرور کرد پس فرمان داد که یحیی را به محبس بردند و محمد بن حسن را از فتوی منع نمود و منصب
قاضی القضاتی با ابوالبختری مبذول داشت ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبین این داستان بطور
دیگر آورده است که چون رشید محمد بن الحسن و حسن بن زیاد لؤلؤی و ابوالبختری و سایر فقها را بخواند و از ایشان
در مجمعی که خود حاضر بود محضری مرتب داشت بعد از آن با مسرور خادم مرا با عهدنامه بدان محفل بفرستاد
تا در صحت و بطلان آن وثیقه سخن کنند مسرور برحسب فرموده حاضر و عهدنامه برایشان نمود

ابو البختری محدث

همگی جز ابو البختری بر صحت آن همداستان شدند ناگاه ابو البختری آن وثیقه را از دست حسن لعین ربوده آغاز کرد که آن امان نامه از اوج اعتبار ساقط است چه یحیی دماء مسلمانان هدر ساخت و جماعت را بتفرقه در انداخت با این احوال چگونه سزاوار امان و شایسته حمایت است خلیفه از خون یحیی باک نباید داد و او را بدست قصاص از پای در آرد من آن مظلمه بگردن گیرم و در قیامت جواب گویم مسرور بازگشت و صورت ماجری شرح داد خلیفه این پیغام سرور زیاده مشعوف گشت دیگر باره بدان جمع روانه اش کرد تا ابو البختری را پیغام گذارد که هر گاه ترا عقیدت آن است که گفتی بایستی بدست خود آن وثیقه را پاره پاره کنی مسرور در آن رسالت نهاد ابو البختری کاردی بدست گرفته آن وثیقه را ای ابو هاشم تو خود وثیقه را پاره پاره ساز مسرور گفت چون بتعقیب الصوی کشتی خم ها پاره ساز ناگاه ابو البختری کاردی بدست گرفته آن وثیقه را پاره پاره نمود در حالتی که دستهای او مرتعش و مضطرب بود پس مسرور پاره های آن وثیقه برداشت بمجلس خلیفه شتافت و کردار ابو البختری بوی باز گفت رشید از شدت فرح و نشاط از جای برجست پاره های آن وثیقه را از وی برگرفت و گفت ای مسرور بایستی ترا بنام مبارک خوانند پس بفرمود تا هزار هزار و ششصد هزار درهم حاضر کردند با ابو البختری مبذول داشت و هم منصب قضاوت را بعهده وی مفوض داشت و دیگران را از فتوی منع نمود مع القصه پس از این واقعه مکانت و منزلتش نزد رشید در انظار بلند شد که در بزم خلافت در میان همگان رتبت تقدم و برتری بود چنانکه ابن خلکان از ابو البختری حکایت کند که گفت هنگامی که در بغداد بودم مرا نزد رشید تقرب و منزلتی تمام بود و پیوسته بشرف منادمت اختصاص داشتم روزی بمجلس رشید در آمدم دیدم قاسم پسر رشید که مؤتمن لقب داشت در نزد خلیفه نشسته است بعد از لمحه دیده من بر رخساره وی افتاد نظر باز نگرفتم و دیده چشم بر وی دوخته بودم یکی از ندمای مجلس متفطن گردید رشید گفت ما اری ابا البختری الا یحب دوس الجمال یعنی همانا ابو البختری را با چشم و ابروی ساده کان و بناگوش و موی نرسیده کان سری است رشید ملتفت شده هیچ نگفت چون بار دیگر بمجلس در آمدم بر من عتاب آورد و گفت می بینم که همواره بر رخساره مؤتمن نظر میدوزی هیچ خواهی ترا بانجام امور و انجاح مقاصد وی اختصاص دهم گفتم یا امیر المؤمنین پناه میبرم بخدای از اینکه خصلتی که در من نباشد بمن نسبت دهی اگر بر طلعت مؤتمن چشم میافکنم نه از بابت ریبت است که موجب عیب شود بلکه بعلت آن است که جعفر بن محمد صادق از آبای خود و ایشان از رسول الله روایت نموده اند که سه چیز در قوت نظر میافزاید آب جاری و صورت حسن و طراوت سبزه باجمله در بغداد بر مسند قضاوت همی منصوب بود تا در سال دویست هجری وفات یافت و او را این مصنفات است

کتاب الروایات کتاب تم و حدس کتاب صفة النبی کتاب فضائل الکبیر کتاب فضائل الانصار کتاب نسب ولد اسمعیل و ابو البختری بفتح باء موحده و سکون خاء معجمه با خود است از بختره بمعنی تبختر و بعضی به باء مضمومه و تاء مهمله ضبط کرده اند

۴۶۸

ابن دهان سعید بن مبارک بن علی بن عبد الله بن سعید بن محمد

از علمای نحو و مردم بغداد است ابن خلکان گوید در شب یکشنبه یا چهارشنبه شانزدهم رجب از سال چهارصد و نود و چهار هجری در شهر بغداد در درب حاتن که یکی از محلات آن شهر است بساحت ولادت قدم نهاد سیوطی در کتاب طبقات النحاة ولادت ویرا در یازدهم آن ماه آورده بالجمله ابن دهان در همان بلد که موطن و مولد او بود نشو و نما یافت و در تحصیل علوم همی سعی بلیغ بکار برد تا در فن نحو گوی سبقت از همگنان در ربود چنانکه عماد کاتب در کتاب خریدة القصر وی را بدین الفاظ آراسته «بحرٌ لا یُغضغض و حَبرٌ لا یُغمض سیبویه عصره و وحید دهره» یعنی ابن دهان دریائی است که رخنه نقص بدان راه نیابد و دانشمندی است که از شرح محاسن و کمالاتش چشم پوشیدن نتوان سیبویه عصر خود و یگانه عهد خویش بوده است و هم آن فاضل [illegible] در کتاب گوید چون ببغداد در آمدم اتفاقاً مرا با وی [illegible] بملاقاتش فائز شدم و در آن زمان علم نحو بوجود چهار نفر که بمنزله ارکان اربعه بودند قوام داشت و ایشان اینانند ابن جوالیقی و ابن الشجری و ابن الخشاب و ابن الدهان با آنکه هر یک از ایشان امام عصر خویش بودند برخی از اعیان فضلا مقدار فضل هر یک از این چهار نفر را بمیزان معرفت سنجیده اند قدر فضل ابن دهان را از دیگران بیش دیده اند و داد و را بر آنان مزیت و برتری داده اند وی علم حدیث را از مدرس افادات و محضر افاضات ابو القاسم هبة الله بن الحصین و غالب بن احمد بن الحسن البناء و غیر آنها فرا گرفت و هم با یشان اسناد کرده روایت مینمود مع الجمله چون مقدار فضلش اشتهار یافت از اطراف و اکناف برای تحصیل نحو بجانب وی قصد مینمودند و از مدرس افاداتش بسی فوائد میبردند روزگاری بدان منوال بگذرانید تا در سال پانصد و چهل و چهار هجری کتب خویش در بغداد بگذاشت خود بجانب موصل رخت بربست در ظل عاطفت جمال الدین معروف بجواد اصفهانی که وزیر سیف الدین غازی بن اتابک زنگی بود در آمده بشرف مجالست وزیر فائز شد کردار حمیده و اطوار پسندیده اش مقبول افتاد و سحاب فضل و انعامش خاطر ابن دهان را بزیادة خرم و شاداب داشت در تاریخ ابن خلکان مسطور است در آن سال که ابن دهان از بغداد بموصل رفت آب دجله چندان طغیان کرد که بجانب شهر فرو ریخت و در خانها سیلان جست بطوریکه قباب خانها مانند حباب بر روی آب در حرکت بود و در آن سال اموال و نفوس زیاده تلف شدند منجمله دباغخانه در پشت سرای ابن دهان بود آب در آنجا رخنه کرده آن بنیاد را خراب نمود و بکتابخانه وی رسید تمامت آن کتب را فرا گرفت و چون آب از طغیان بایستاد و مردمان بجمع آوری اموال مشغول شدند کتابداران ابن دهان نیز آن کتب را از میان آب بیرون آورده با رطوبت و بلت در پارچها پیچیده بجانب موصل حمل دادند تا هر کدام سیاه نشده و قابل انتفاع است اصلاح شود پس در موصل باز گشودند بعضی که سیاه و محو شده بود از کیفیت آب و دباغخانه چندان رایحه کریهه داشت که مطالعت آنها بس دشوار بود ابن دهان را خاطر بتغییر بوی گشت که بخور لادن عفونت آنها ببرد عطریت و خوشبوئی آورد وی لادن بسیاری فراهم آورده و بسی در آنکار اوقات بگذرانید گویند زیاده از سی رطل لادن که بحساب اینزمان

رطل

ابن دهان نحوی

۴۶۹

سه من و بیست و چهار مثقال است بکار برد چون پیوسته آن دود و بخار بجانب سر جنبش صعود مینمود بچشم رسیده
و از ادراک مبصرات مهجور بماند و نابینا گردید با آنحال مردم از وی روی نتافته و از مجالس افادتش منتفع میشدند
ابن خلکان آورده است که سمعانی از ابن عساکر حکایت کرده که روزی در محضر ابن دهان بودم گفت
طرفه داستانی دارم دوش در عالم واقعه دیدم شخصی را که دوستی از دوستان خود را مخاطب نموده این دو بیت
همی بر زبان میراند

أيها الماطل ديني أملي وتماطل　　علل القلب فإني قانع منك بباطل

یعنی ای کسیکه در ادای دین من مماطلت و مسامحت مینمائی آیا روا باشد که تو خود خداوند ثروت باشی و مماطلت
داری قلب مرا بچیزی مشغول و آرام کن بدرستی که من از تو بقول باطل و وعده دروغ قناعت دارم ابن دهان گوید
که آن دو بیت چنان در لوح خیالم نقش بست که چون بیدار شدم در خاطرم مانده بود و ابن عساکر گوید چون ابن دهان
از داستان بپرداخت آن قصه طریفه را ضبط کرده بسمع سمعانی برسانیدم چون روزگاری بگذشت سمعانی را
با ابن دهان مصاحبت دست داد این داستان که ابن عساکر بوی اسناد کرده بود برای خودش شرح دادم
ابن دهان بحیرت فرو شد هر چند خنگ خیال را در میدان محفوظات جولان داد از آن واقعه نشانی نجست گفت
اصلا چنان قضیه و چنین قصه در خاطر ندارم و هم او گوید ابن عساکر که راوی این حکایت است در وثاقت روایات
و ضبط حکایات بمثابه ایست که اسناد کذب بوی نتوان داد بالقطع والیقین ابن دهان آن واقعه دیده و ابن
عساکر از وی شنیده بود ولی از نظر ابن دهان محو شده و در خاطر ابن عساکر مانده است و نیز گفته است از غرائب
حکایات و طرائف روایات آنکه ابن دهان سپس آن قصه را بدو واسطه از خود بدین مضمون روایت کردی دثنی
السمعاني عن ابن عساكر وهو عني یعنی ابن دهان از سمعانی روایت کند و او از ابن عساکر که او از من شنیده
بالجمله در سال پانصد و شصت و نه هجری از دنیا درگذشت و در مقبره معافی بن عمران که در باب المیدان واقع است
مدفون گشت و نیز گوید وقتی که بموصل در آمدم مردمان بلد را زیاده بر تحصیل کتب و تحقیق کلمات ابن دهان
مولع دیدم وی را در نظم اشعار طبعی سرشار بود و از نتایج افکارش چند شعر در اینجا بیاوریم از آنجمله
این دو شعر است

لا تجعل الهزل دأبا وهو منقصة　　والجد تعلو به بين الورى القيم
ولا يغرنك من ملك تبسمه　　ما تصخب السحب الا حين تبتسم

یعنی مزاح و مطایبت را شعار خویش مکن چه آن از برای تو نقصان آورد بلکه شیوه جد پیشه کن که بدان واسطت
شخص را در میان مردم قیمت بیفزاید همانا تبسم و لب خنده سلطان ترا فریب ندهد زیرا که ابر چون بخندد در حال بغرد
و بانگ رعد بر وارد و نیز این دو شعر از اوست

بادر الى العيش والايام راقدة　　ولا تكن لصروف الدهر تنتظر

فالعمر كالكأس يستحلى اوائله — صفو واخره في قعره الكدر

یعنی تا دیده روزگار بخواب است زنهار از عیش و نوشش کام خود بگیر و انتظار دیگر وقت مبر چه پیمانه زندگانی با دو لب بیز را ماند که اولش صافی و آخرش درد آلوده است و نیز او راست

آوى الخمول لكي اظل ممنعا — مما يعانيه نبو النجباء — ان الرياح اذا توالى عصفها — تولي الاذية عالي الاغصان

یعنی بزاویه خمول و کنج انزوا از اینکه دست میدارم تا از رنج و زحمتی که نجیبان جهان می‌بینند آسوده مانم چه اینکه بادهای پیاپی و وزیدن گیرد جز بشاخهای سرافراخته گزندی نرساند و اغصان فروتن را زیانی نیارد و این را

در علم نحو مصنفات شریفه است

شرح ایضاح و تکمله چهل و سه مجلد فصول کبری فصول صغری شرح کتاب لمع ابن جنی موسوم بعده چند مجلد کتابی در علم عروض کتاب دروس در نحو کتاب رسالة السعیدیة فی الالفاظ الکندیة مشتمل بر مراتب عجیبه کتاب زهر الریاض هشت مجلد کتاب الغیبة فی الضاد و الظاء کتاب العقود فی المقصور والممدود والراء واللین والاضداد کتاب نکت و اشارات در السنه حیوانات رساله در تفسیر فاتحة الکتاب رساله در تفسیر سوره اخلاص شرح بیتی از ابیات ابن رزیک در بیست اجزاء دیوانی در نثر و نظم خویش

ابن قولویه ابو القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی قولویه

هنگام غیبت صغری در دار الایمان قم از ظلمات رحم عرصه آن بلد را روشن فرموده از اجله رواة و علما و از افاضل ثقات و فقها است بجلالت قدر و رفعت شأن و اصالت رای در اعاظم متقدمین ممتاز و بکثرت علم و غزارت فضل و شهامت طبع در اساطین متأخرین مستثنی بوده پدرش محمد که مسلمه لقب داشت در زمره اصحاب سعد بن عبد الله اشعری منظوم بوده و ابن قولویه احادیث فقه را از پدر و برادر خود روایت کرده و آن دو از سعد بن عبد الله روایت می‌کنند و خود نیز بلا واسطه چهار حدیث از سعد بن عبد الله روایت نموده است جمعی از فقها در سلک اصحابش منظوم آیند و گروهی از علما در شمار تلامیذ وی معدود باشند از جمله ابو عبد الله شیخ مفید است که از موثقین علما است علم فقه را از آنجناب آموخت و فواید بسیار از وی حاصل کرد و جمعی از محدثین و فقها احادیث و فقه را از ابن قولویه روایت کرده اند منجمله هرون بن موسی تلعکبری و حسین بن عبد الله و احمد بن محمد بن عبدون است نوشته اند چون ابو طاهر قرمطی بر مکه بتاخت و سی هزار نفر از مردم مکه را بر خاک هلاک انداخت حجر الاسود را بر کند و ببصره برد و مدتی آن سنگ را نگاه داشت بعد از قتل ابو طاهر ابن شنبر قرمطی که از خواص ابو طاهر بود حجر را بکوفه آورده بر ستون مسجد آویخت و این واقعه در اوایل خلافت الطائع بالله بود پس در ذیحجه سنه سیصد و سی و نه هجری مقرر شد که حجر را بجای خود نصب نمایند همانا این قضیه در اوایل غیبت کبری بود و چون ابن قولویه از این خبر مستخبر گشت بتقبیل خاکپای امام عصر سفر حج را تصمیم عزم نمود

ابن قولویه قمی

و بدان صوب روانه گشت چه بر وی از اخبار صحیحه روشن بود که حجر را جز امام زمان نتواند نصب نمود چنانکه قبل از بعثت که حجر از صدمت سیل بیفتاد رسول خدای آنرا بجای نهاد و در فتنهٔ عبدالله زبیر که حجاج خانه را منهدم ساخت سید سجاد حجرالاسود را بجای خود نصب فرمود باجمله چون ابن قولویه ببغداد رسید او را مرضی صعب روی داد چنانچه امید برء نداشت و از حرمان آن فیض بزرگ زیاده اندوهگین بود پس ابن هشام که مردی از اهل علم و صلاح بود و بهم با وی زیادت از دوستی داشت بخواند و نیابت خویش بوی تسلیم کرد و مراتب مخفیه را بر وی مکشوف داشت ایام عمر خویش را در عریضه استعلام کرده بخاتم خود مختوم داشته با بن هشام سپرد تا هر کس حجر را نصب کند آن عریضه را از خاکپای مقدسش بگذراند وی با شوق تمام روی بمکه نهاد خود گوید چون مناسک حج افاضت شد گروهی انبوه جمع شدند تا حجر را نصب نمایند اجتماع و ازدحام بجائی رسید که راه آمد و شد بر خلائق بسته گشت و من بجمعی از خدام مبلغی زر دادم تا مرا در قرب موضع حجر جای دادند بدان محل چشم دوخته بودم و میدیدم هر کس حجر را نصب مینمود از محل خود ساقط میگشت ناگاه جوانی خوشروئی پیدا شد و حجر را بگرفت و بجای خود بنهاد و چنان در جای خود مستقر گردید که گویا او را با چندین مسمار بر دیوار دوخته‌اند در آنوقت از مردم بهجر برآمد و صدا بهلهله بلند شد و چون آن جوان خواست از مسجد بیرون رود و من بر اثرش روانه شدم و صفوف مردم را بهمی شکافتم و از دو طرف دور میکردم و میدویدم چنانچه مردم گمان کردند که من دیوانه شده‌ام و هرچند میدویدم باو نمیرسیدم چون بجائی رسید که بغیر از من و او کسی نبود ایستاد و بجانب من توجه و التفات کرد فرمود ودیعه ما را اینک برسان عریضه را از حضور ساطع النور مقدسش بگذرانیدم گشوده فرمود از این مرض صحت یابد و اجل محتومش بعد از سی سال مقرر شده چون اینحالت را مشاهده نمودم چندان خوف بر من مستولی شد که بر سؤال دیگر قادر نگشتم در این اثنا از نظرم غایب گردید مرا گریه بسیاری دست داد روی بمنزل نهادم ساز سفر کرده ببغداد آمدم بدون درنگ نزد ابن قولویه رفتم و آنچه دیده بودم باز گفتم و مژده زندگانی سی سال و صحتش رساندم بعد از شنیدن آن سخنان گریه بر وی مستولی شد و چون دو روز بگذشت مرض از وی زائل گردید بوطن مراجعت کرد و سی سال بعد از آن زندگانی نمود چون ایام موعود بسر رسید آثار تبی پدید گشت در همان روز وصیت کرد و کفن و حنوط و ملزومات سفر آخرت را فراهم کرد اصحابش بدو گفتند ترا از رنجوری تجددی نیست که مایه تشویش و اضطراب گردد گفت این همان سال و همان روز است که مولای من مرا خبر داده البته آخر ایام زندگانی من خواهد بود و پس در همان ایام از آن رنجوری از سرای فانی رخت بدار جاودانی کشید و اینواقعه در سنه سیصد و شصت و نه هجری اتفاق افتاد و در ارض قم مدفون گردید مرقدش اکنون در آنجا مزار مسلمانانست و آنجناب را کتب بسیار و مؤلفات بیشمار و تصانیف مشهوره وی از اینقرار است

کتاب تاریخ شهور و حوادث کتاب نوادر کتاب قضا و آداب احکام کتاب شهادات کتاب تقیه
کتاب یوم و لیله کتاب حج کتاب زیارات کتاب رد بر ابن داود کتاب در تمیز اعضای حلال از حرام
کتاب مداواة جسد کتاب صلوات کتاب جمعه و جماعت کتاب قیام اللیل کتاب رضاع کتاب صدقه
کتاب در تقسیم زکوة کتاب عدد در شهر رمضان کتاب در صرف کتاب الوطی بملک الیمین
کتاب اماء کتاب نساء و

الحاج میرزا ابوالقاسم بن محمد علی طهرانی

از جمله فقها و از اجله علمای دار الخلافه است حاج هادی جد وی در زمره تجار از فرقه ابرار بوده در اوایل عهد خاقان مغفور از بلده نور روی بدار الخلافه نهاده و هم در آنجا مسکن گزید حاج محمد علی که یکی از پسران وی بوده و بحلیه امانت آراسته بود بنبراهت طبع و میل خاطر در دایره اهل علم قدم نهاد و بپاکی اسپینه بر همگنان مرتبت یافته بنکاح زنی از خاندان قدس و دودمان اصحاب تقوی مبادرت جست خداوند این فرزند سعادتمند را موهبت فرمود در سیم ربیع الثانی هزار و دویست و سی و شش در دار الخلافه طهران تولد یافت و چون رتبه رشد دریافت بتحصیل علوم رغبت کرد و یوماً فیوماً آیات قدس و آثار فضل از وی ظاهر میشد چنانکه در دو سالگی سعد ما ترا نیکو فهم کردی و عبارات مشکله را آسان دانستی بدانجهه در صحبت یکی از اعمام خود که در سلک طلاب منظوم بود باصفهان رفت قریب سه سال در آن مکان تحصیل مقدمات نمود و مراجعت کرد دو سال در دار الخلافه بماند بعتبات عالیات مشرف شد قریب دو سال نیز در آنجا بماند چون اسباب فراهم نداشت و توقفش ممکن نگشت لاجرم بطهران آمد و در این هنگام از علوم ادبیه فارغ بود و پس در مدرسه خان مروی در محضر آخوند ملا عبد الله زنوزی بتحصیل معقول و در نزد علمای دیگر بخواندن فقه و اصول مشغول شد تا سنین عمرش به بیست رسید و ترقیات کامله از وی مشهود شد بترغیب علما و فقهای آن زمان اعتکاف عتبات عالیات را وجهه همت ساخته در آن مقام شریف رحل اقامت انداخته بشرف مجلس جناب آقا سید ابراهیم قزوینی رسید و یکچند در آن مدرس عالی از کلمات آن سید جلیل علوم شرعیه استفادت نموده در اواسط دولت شاهنشاه مبرور که در کربلای معلا فتنه قتل و غارت واقع گردید زیست آن مکان مقدس را نتوانست ناچار باصفهان رفت بعد از چندی که آشوب و فتنه آن سرزمین مرتفع گشت باز روی بدان مکان شریف نهاد در مدرس مرحوم شیخ مرتضی بتحصیل علوم شرعیه مشغول گشت در اندک زمان معتمد استاد شده قریب بیست سال در نزد شیخ رفیع الدرجه باستفادت بگذرانید و کرة بعد اخری بر مراتب اجتهادش تصدیقات بلیغه فرمود مقام فضل و رتبه اجتهادش بر احدی پوشیده نبود و احدی را مجال انکار نماند در سنه هزار و دویست و هفتاد و هشت هجری از نجف اشرف عزیمت دار الخلافه طهران نموده و توقف را مصمم گردید مرجع خاص و عام شده هر روزه فقها و علما

بمجلس

بمجلس تدریسش حاضر میشدند و از افادات و بیاناتش بهره‌ها میبردند چون جناب عمدة المجتهدین حاج ملا علی تولیت مدرسه حاج محمد حسین خان فخر الدوله را یافت بتدریس مدرسه اش برگزید و بیست سال در آن مدرسه بتدریس علم فقه و اصول مشغول گردید در اواخر عمر ورمی شدید او را طاری گردید چندی بصرش از حلیه دیدن عاری ماند و هم در آن ایام اجل موعود در رسید در روز نیم شهر ربیع الثانی هزار و دویست و نود و دو که مطابق با روز میلادش بود داعی حق را لبیک گفت در حضرت عبد العظیم در پشت بقعه متبرکه حمزة بن موسی مدفون گردید در ایام توقف ارض نجف اکثری از مسائل فقه و اصول را در دو کتاب که چندین رساله است و همانا بشرح میگذرد با تحقیقی وافی و اسلوبی تمیز برشته تالیف و تصنیف آورده است

رساله در صحیح و اعم   رساله در اجتماع امر و نهی   رساله در اجزاء   رساله در مقدمه واجب و امر بشیء
رساله در مسائل تخصیص و مجمل و مبین مطلق و مقید   رساله در مفهوم و منطوق   رساله در استصحاب   رساله در اصل برائت
رساله در حجیت ظن   رساله در حسن و قبح و ملازمه   رساله در مشتق   رساله در اجتهاد و تقلید   رساله در تعادل و تراجیح
طهارت   خلل صلوة   صلوة مسافر   غصب   وقف   لقطه   قضا و شهادات   رهن
احیاء موات   رساله در تقلید   زکوة   اجاره

و میرزا ابو الفضل فرزند کهتر وی که در عداد فضلاء و ادبا محسوب است در ماتم پدر قصیده سروده و ما خود چند شعر از آن قصیده را که بمرثیت اختصاص دارد انتخاب نموده در این تذکره همایونی ثبت کردیم

دع العیش والامال واطو الامانیا   فما انت طول الدهر فیها باقیا
رمی الدهر من سهم النوائب صائبا   لحر کریما طاهر الاصل زاکیا
وعلامة الدنیا و اوحد اهلها   ومن کان عن سر العلوم مناجیا
ولله وضاح المفاخر مشرقا   به للهدی بدر یجلی الدیاجیا
فلیت یمین الدهر حین اصابنا   بذی السهم شلت ثم لم ترم رامیا
جلیل بلاء قد اصیبت به العلا   فمن مبلغن عنی العلا لتعزیا
ابی کرما اتانی من فراقک حادث   مشیب لقد ابلی ثیاب شبابیا
ولکننی قد انسلی عن مکاربی   بان صرت للعیش الرغید ملاقیا
وقد نلت من عبد العظیم جوارا   جوارا له طول المدا کنت راجیا
لجارک قوم من اناخ ببابهم   فداع عن صروف یشتکیهن ناجیا
خذ منهم ما دمت حیا فانهم   جوارک اذا اضحیت للموت ثاویا
ابا القاسم القرم الخضارم صنو   ابا القاسم اللاجی الیک مراعیا
واحسن لصنو الجواد وکن له   بجدته طول الحیوة مجازیا

میرزا ابوالقاسم مدرس

فیا لیت امی لم تلدنی ولم اکن ... انادیک سلوانا وادعوک نائیا
سابکیک ما ابکت حمامة ... وما ناح حول البحر من ... مائیا
وابکی من شکوی الثماد حمائلا ... واملا من ماء الغرام نوادیا
واندب من تبیج الی البیج ناثیا ... علیک ... البحر ... باکیا
وارثیک من بیض القصاید خردا ... تهز العلی حتی اسل القوافیا
اباالفضل اقصی من بیاض لیلة ... یفوح حتی یفضح الشوادیا
وینشی نجما کالاغانی ... وتهدی قریضا ... ... فما ضاء ... ... اذا ... ...

حاصل مضمون آنکه دست زمانه بزرگوار پاکیزه گوهر را آماج تیر بلا کرد که خود علامه دهر و یگانه عالمیان بود و از فنون علوم حجاب میکرد همان روشن ضمیر که انواع هنر و کمال اشکار داشت و در سپهر هدایت ماه تابان که تیرگی ضلالت میزدود و نور میبخشید ایکاش دست روزگار مشل شدی هنگامیکه دریا تیر هلاک پرتاب کردی و دیگر به ان کردار توانا نمی گشت عجب مصیبت بزرگی بود و عالم بزرگی بود که از جانب من آن را تعزیتها گوید ای مهربان پدر در فراق تو چه بلاهای مهلک مرا در رسید که جامه نوجوانیم کهنه کرد ولی خاطر خود را بدان خورسند کنم که تو خویش گواهی در یافتی و مجاورت و مجاورت حضرت عبدالعظیم را که همواره خواستار بودی رسیدی همانا خداوند ترا در پناه خود جای داد که هر کس به ایشان پناه برد از هر شکایت خلاصی یافت تا زنده بودی چاکری آن دودمان کردی و چون مردی بپاداش خدمت جوار خود مر ترا ارزانی داشتند الا ای ابوالقاسم حسنی ای سید بزرگوار رشته قرابت را با ابوالقاسمیکه با ایشان تو منتهی شده پیوند فرمای و رعایت جار در حق وی نیک مبذول کن و بدان چاکری در روزهای زندگانی داشت او را پاداش ده که هیچ چیز جز دوستی دوستان شما و دشمنی دشمنان شما ذخیره نکرد ای پدر ای آنکه بزرگان از مکر و بدی بپناه جستی و در سختیها او را ملتجی میشدم خوشا بدان عمر گرامی که در سایه مهربانیت بگذرانیدم و حبذا آن روزگار آراسته که در کاخ بزرگواریت بسر بردم آیا ممکن است که آن روزگار بر گردد حاشا و کلا کی تواند که مانند آن زندگانی خوش دوباره مرا فراهم آورد از روی تو زمانه مرا بی بهره کرد و بات نشانه کرد و چون تو در گذشتی مرا حوادثی پیش آمد که روز سفیدم مانند شب تیره ایکاش که مادر مرا نزائیده بود و با دل اندوهگین ترا میخواندم و نوحه سرائی میکردم هر زمان که مناسک برپاست و حاجیان لبیک گویند و گرد خانه خدا طواف نمایند من بر تو گریم و از جور روزگار شکوه آورم و محفلها از شرح اشتیاق بر پا کنم و پیوسته از بامداد تا بامداد شیون نمایم و بدان سان که بلبل شوریده در شاخها بنالد ترا فریاد زنم و از قصاید غرا آنقدر بر تو مرثیت گویم تا قافیه ها ستوده آید ای ابوالفضل خوشتر آنکه از این نوحه سرائی عندلیبانه که حوروشان سرود گویی را شرمنده کند خاموش نشینی و از انشاد این اشعار طرب انگیز لب بربندی و از این ارمغان غالیه آمیز

که دماغ خرد بدان معطر شود دست بداری بحق اگر تو ساز شور سرائی
ساز کی گوی سرود گوئی از نغمه مغنی بربائی

ابوسهل ارجانی طبیب

مولد وی ارجان فارس است طبیبی فاضل فصیح و ادیبی نیکو قریحت و خوش محضر و معالجی ماهر بود و فنون طبابت را با شئون ادبیت و قوانین معالجت را با صنایع اعمال ید باهم جمع داشته بروزگار پادشاهی دیالمه در اوایل ایام شباب بشهر شیراز وطن نمود و در آن شهر باکتساب صناعات طبیه پرداخت و همتی فوق العاده مصروف کرد چنانکه در تمام اجزاء آن فن شریف سرآمد اقران آمد و از امثال و اشباه خویش درگذشت تا آنگاه که مباشرت عملها شایسته گشت پس روزگاری دراز بمعالجات عموم مرضای آن ملک اشتغال ورزید و تدابیر حسنه و حسن عمل در علاج امراض مزمنه و غیره از وی بعرصه بروز و ظهور رسید بدان وسیلت وزراء و امرای سلاطین دیالمه را باوی مراودت و معاشرتی پدید گشت رفته رفته کار وی بالا گرفت و بطبابت مخصوص آن سلاطین منصوب گردید و همواره در سفر و حضر بلوازم خدمت و شغل خود عمل مینمود و بصفت محرمیت اتصاف داشت و در مجالس انس و محفل آن ملوک او را بار بود در عمل معالجت وثوق و اعتمادی کامل بدو داشتند تا روزگار سلطنت و حکمرانی آل بویه با بوکالیجار حسام الدوله مرزبان ابن سلطان الدوله رسید بدانسان که نیاکانش آن طبیب حاذق را بجهت حفظ صحت و علاج برگزیده بودند آن پادشاه نیز چنان کرد که ایشان کرده بودند پس چندی در حضرت پادشاه معالجت را مباشرت نمود از فرط مهارتی که در مواقع علاج از وی ظاهر میگشت هر لحظه سلطان را بر وی مهر و محبت افزون میگردید تا آنکه بر همه اطبایش رتبه برتری داد و شأن و مقام او را بجائی رسانید که هیچیک از همگنانش را مجال اینکه باوی لاف برابری زنند نبود نقل است که قبل از آنکه حسام الدوله ابوکالیجار وی را متصدی حفظ صحت خود کند مزاج پادشاه همواره از سوء تدابیر اطبای بی تدبیر علیل بود و معده اشتهایش را ضعفی پدید گشته پس از آنکه او را بجهت طبابت خود اختیار کرد و حفظ صحت خویش را منوط برای و تدابیر وی بازگذاشت آن طبیب حاذق مقرر داشت که پادشاه دیگر استفراغ و قی نکند و حبی که عمده آن سورنجان و صبر بود بوزن مخصوص معین نمود که هر چند شب یکمرتبه بگاه خفتن میل نماید و نیز شربتی از گل گاوزبان و مویز و عرقی از پوست اترج و شکوفه خرما ترتیب داد و بعضی تدابیر دیگر در سته ضروریه سلطان بکار برد چون یکچند پادشاه بدان ادویه و تدابیر مداومت و عمل نمود انحراف مزاجش باستقامت بدل یافت و دیگر اثری از بعضی علتها و ضعف مزاج پادشاه بر جای نماند چون اینگونه تدابیر و تصرف در مزاج سلطان از وی ظاهر گشت زیاده بموقع و مستحسن اتفاق افتاد هر لحظه لطفی تازه و شفقتی بی اندازه از سلطان نسبت بوی ظاهر میگردید ولی از آنکه هیچکس را زمان عزت و روزگار منصب بر قانون دلخواه بپایان نرسد آخر الامر زلتی بدو دست داد که ذلتش را سبب شد بدانجهت تمام اموالش بگرفتند و املاکش ضبط کردند تفصیل این اجمال آنکه یکی از پردگیان حرم که با سلطان نیز دختر عم و از سایر پردگیان مقدم بود برادری داشت که به بعضی جهات با وی طریق عداوت و حسد می پیمود از آنکه سلطان را بدان طبیب چنانکه معلوم افتاد اعتمادی تمام بود

ابوسهل ارجانی

در هیچگاه و با هیچ اسباب نمی توانست بجهة وی مایه سعایتی فراهم کند. بدان سبب همواره آتش حسد در کانون سینه‌اش مشتعل بود. چاره بجز آنکه آن طبیب را از دربار سلطان براند ندید جز آنکه شکایت نزد خواهر خود برد و آن زن متقبل گردید که قلب سلطان را از وی منحرف سازد پس هر گاه وقت و موقعی مییافت بهانه میجست از طبیب با جنایات و بعضی عیوب منسوب میساخت سلطان به این مقالات توجهی نمیکرد و گوش فرا نمیداشت چون اعتماد سلطان را نسبت به وی به اندازه‌ای دید که آن سعایات و بدگوئی در ضمیر سلطان تأثیری نخواهد کرد راه چاره را بامری دیگر انصراف داد از آنکه معالجات حرم سرای سلطان با وی بود وقتی بتوسط یکی از خواجه سرایان بهانه مرضی آن طبیب را نزد خود خواند و زیاده تشریفات و انعامات او را خورسند کرد و به وی گفت یکی از جواری خاصه سلطان را دیرگاهی است که با من عداوتیست و بهیچه مرا راحتی میسر نیست اگر توانی داروئی ترتیب کن که چاره او را آسانی کنم از زر و سیم هر قدر تمنا باشد مضایقت نکنم طبیب در بدایت امر انکار آورده بالاخره بدان حرفهای واهی فریفته گشت و نیز باغوای چند نفر از خدم چند حب که از سموم قتاله بود بدو داده که در وقت حاجت بکار برد غافل از آنکه چون طبیب دیانت یکسو نهد و از طریق خیانت خواهد طلب منفعتی کند بسوء عاقبت و وخامت خاتمت دچار گردد چندی بر این ماجری برگذشت وقتی دیگر که زمانی بچنگ آورد بدگوئی و مذمت طبیب را دیگر باره آغاز کرد پادشاه بر رسم سابق انکار آورد زن گفت اگر برای این مطلب دلیلی باشد چه جای انکار است سلطان فرمود بر این مطلب چه دلیل داری زن تفصیل خواستن سم را از طبیب بسلطان رسانید و آن حبوب در نزد سلطان بر زمین گذاشت و نیز معروض داشت که طبیبی را با مکنت و استغنا به میزان بزرگ توان فریفت و چنین امر قبیحی را مرتکب شود سنگ منت اگر از راه خیانت نباشد لااقل در نقصان عقل وی جای تأمل نخواهد بود پس در موارد علاج نشاید بدو اطمینان حاصل کرد سلطان چون اینواقعه بشنید زیاده در تعجب شد و بهی خواست بعفو و اغماض گذراند معاندین وی مجالی یافته از خیانت و عیوب وی آنچه توانستند بعرض رسانیدند و سلطان را بر این داشتند که در آن امر تحقیق نماید پس از آنکه آن امر واضح گردید گروهی سلطان را بر قتل وی تحریض نمودند سلطان بحقوق خدمات دیرین قتل وی را مکروه داشت ناچار حکم فرمود بزندانش بردند و از منقود و غیره هر چه او را بود بحیطه ضبط در آوردند پس از آنکه آن طبیب را بحبس بردند چندی نگذشت که از صدمت آن قضیه که او را روی داد در حبس بمرض اسهال مبتلا گردیده بدان علت درگذشت و اینواقعه در سنه چهارصد و شانزده هجری اتفاق افتاد چون خبر وفات وی را بسلطان دادند با آنکه چنان امر قبیح از وی مشاهده کرده بود اندوه زیاد بر خاطرش مستولی شده. مقرر داشت اموال و املاک وی را باولادش رد کردند و دست تعرض از بستگان او کوتاه داشتند. ارجان بفتح اول و تشدید ثانی وجیم و الف و نون از شهرهای بزرگ و معروف فارس است و شهریست پر نعمت و از انواع فواکه و نخل و زیتون در آنجا یافت میشود و عجمان آنرا ارغان خوانده اند و از آن شهر تا دریا اندکی مسافت است

دمی

ومتنبی لفظ ارجان را در این شعر که نظم کرده بتخفیف را آورده

ارجان ایتها الجیاد فانه　　عزمی الذی یدع الوشیج مکسرا

ابوحاتم محمد بن حبان بن احمد بن حبان البستی

از قبیلهٔ بنی تمیم و مردم شهر بست است از اعیان علمای عامه و ارکان محدثین اهل سنت بوده در تحصیل علوم و تکمیل فنون و تصحیح اسانید و تسدید روایات و احاطه بر متون اخبار نزد اساتید فن و اساتید عصر عمری صرف کرده و در آن بلاد و مسالک محض تعلم و تلمذ و اخذ روایات بمحضر علما و مدارس محدثین حاضر گشت و باقاضات و افادات هر یک فائز گردید گویند تحصیل علوم را بحدی مایل و مشتاق بود که از حوالی ترکستان تا نواحی اسکندریه و مصر در هر شهر و هر بلیه سفری نشان صحبت یا فقیهی سراغ میکرد یا محدثی میشنید بحدی بتمام در خدمتش باستفاده و تعلیم اقامت میکرد بتفتیش مدارس و تعدد اساتید در میان جمیع علما امتیازی تمام دارد چنانچه یاقوت حموی زیاده بر هفتاد نفر از مشایخ و اساتید وی بشمار آورده است با وجود آنهمه اساتید او را با ابوبکر بن محمد بن اسحق بن خزیمه انتساب و اختصاص است چه در اکتساب معارف اکثر اوقات را در محضر آن استاد کامل بپایان برده است و علم فقه را در ملازمت وی فرا گرفت و هم در آنجا برتبهٔ کمال رسانید مشکلات احادیث و معضلات اخبار را در آن محضر کشف نمود و در هر حال صحبتش را غنیمت می‌شمرد و کلماتش را ثبت میکرد و چنان در ضبط مقالات وی مولع بود که از هیچ سخنش نمیگذشت و در هیچ مجلس آسوده نمیگذاشت چنانکه ابو حامد نیشابوری گوید وقتی ابوبکر بن خزیمه از نیشابور در طلب مقصودی بمحل منظور روانه بود و من نیز با گروهی از اصحابش در صحبت وی بودیم ابو حاتم نیز همراه بود و پیوسته در راه از مسائل غامضه و مطالب عالیه افادت میجست و آنچه در جواب می‌شنید همی در صفحه که بر حسب عادت معمولهٔ آن عهد در دست داشت مینگاشت پس چون در سؤال الحاح کرد و پرسش مسائل از حد گذشت استاد در خشم شده بانگ زد که یا بارد تنح عنی و لا تؤذنی یعنی ای خنک از من دور شو و مرا آزار مرسان ابو حاتم آن عبارات را نیز مانند سایر سخنان استاد ثبت و ضبط نمود همراهان از کردار وی بخندیدند و بدو گفتند آیا اینگونه سخنان را نیز مینگاری گفت بر خود متحتم داشته‌ام که هرچه فرماید زیب کتاب و زیور خاطر کنم ناگزیر از هیچ فرموده نگذرم و هیچ بیانش نانوشته نگذارم بالجمله چون در فنون نظریه سعی بلیغ و جهد وافی مبذول داشت بر تبت تالیف و تصنیف ارتقا جست پس روزگاری دراز از عمر خود را در جمع و تالیف صرف کرد بنحویکه در هر فنی از فنون کتب زیاد و رسایل بیشمار در رشتهٔ تصنیف بیاورد و هیچ علم را از فوائد تالیف و جمع نکات بی بهره نگذاشت ابو عبدالله حافظ که او را حاکم و از مشاهیر علمای عامه و از شاگردان اوست چنین گوید ابو حاتم بستی مانند ظرفی بود که از علم لغت و فقه و فن حدیث و موعظت آگنده

ابوحاتم بستی

۴۷۸

وملو باشد وخود از خردمندان وفرزانگان روزگار بوده است بحقایق علم طب و دقایق نجوم اطلاع
جست و احادیث بسیار در حفظ داشته است تا قلمش بر لوح کتب چندان مطالب عالیه در احادیث
ثبت کرده که هیچیک از علما و اقرانش از وی بیشتر نکرده است در سمرقند و سایر بلاد منصب قضاوت
و حکومت شرعیه مفوض گردید و در سال سیصد و سی و چار هجری صیت فضل او در اقطار و امصار
گوشزد خاص و عام گردید و بشهر نیشابور وارد شد حاکم گوید طلاب علوم و محصلین فضایل بعد از نماز
همگی نزد وی گرد آمدند من نیز در آن جمع بودم پس بیک قول و یک زبان از وی خواهشمند شدیم تا از
مراتب علمیه و ذکر احادیث بر ما افاضت نماید و بجانب من که از دیگران خوردتر بودم تفقد و توجه کرده
گفت تو نیز با تمنای ایشان موافقت داری گفتم بلی پس مسئول ما را قرین اجابت داشته تعلیم و تدریس را
مشغول گشت و هم بر مسند تدریس تمکن و استقرار داشت تا زمانیکه او را بالقضاوت چند ولایت نامزد
کردند لاجرم از نیشابور بمقتضای حب وطن از راه خراسان بجانب دیار خویش عزیمت نمود یاقوت
حموی گوید جمعی از علما که از علم حدیث استقرار کامل و استقصای وافی دارند در حق ابو حاتم بطعن و قدح
سخن میرانند و بر او در شمار ثقاة معدود نمیدانند و چنان پنداشته اند که پاره از مصنفات دیگران را
بدست آورده و آنها را بخلاف مروت از مولفات خود شمرده و بخویش نسبت داده است بدان جهت
در قبول روایات وی تامل و تعلل ورزند و پیروان خود را از نقل و قبول روایاتش منع کنند سهل بن
السری الحافظ گوید که ابو حاتم کتابی در شرح حال قرامطه نوشت و در نزد حکمران سمرقند هدیت برد
و از آن کتاب او را تالیف قلب نمود تا منصب قضاوت سمرقند که منتهی آمال ابو حاتم بود بر وی مفوض داشت
چون اهالی آن بلد را مکشوف شد که او در تحصیل مسند حکومت بدان حیلت توسل نموده بر وی بشوریدند و بر
کشتنش عزیمت گماشتند لاجرم از آن سرزمین بجانب بخارا بگریخت و در آنجا دلالی بگماشت تا در سوق
بزازان معادل پنجهزار درهم قماش بوعده دو ماه برای وی خریداری کرد پس شبانه اموال مردم برداشته
بیرون رفت احمد بن علی بن عمرو السلیمانی الحافظ میگفته زنهار بر روایت ابو حاتم اعتماد نکنید چه نزد من
بزیست و مصنفات مرا نوشت و در روایت از من اجازت گرفت و من روی او را مانند روی دروغگویان
یافتم و نگارش با ایشان یکسان دیدم انگاه از من مفارقت جسته با کتابی که در احوال قرامطه تصنیف کرده بود
بطرف سیستان رفت و فرمانگذار آن بلد باعمال آن سرزمین قیام نمود و از آن اعمال دست بکشید تا رخت
بآخرت کشید ولی تلمیذ وی ابو عبد الله الحاکم آن سخنان باور نکند و آنها را باطل شمارد و بر رشک و غرض که
حسادان یک صنعت را در هر عصر بوده حمل نماید و گوید ابو حاتم كبير في العلوم وكان يحسد لفضله وتقدمه
یعنی ابو حاتم در عصر خویش در هر فن رتبت بلندی داشت از آن رو همگنان بر وی رشک بردندی
و در حق او زبان بناسزا و ناصواب دراز میکردند اکنون پاره از مصنفات وی بشماریم کتاب الصحابه

پنج جزو کتاب التابعین دوازده جزو کتاب اتباع التابعین پانزده جزو کتاب تبع الاتباع هفده جزو کتاب تباع التبع بیست جزو کتاب الفصل بین النقله ده جزو کتاب علل اوهام اصحاب التواریخ ده جزو کتاب علل حدیث الزهری بیست جزو کتاب علل حدیث مالک ده جزو کتاب علل مناقب ابی حنیفه و مثالبه ده جزو کتاب علل ما استند الیه ابو حنیفه کتاب الفصل والوصل ده جزو کتاب الفصل بین مکحول الشامی و مکحول الازدی یک جزو کتاب مناقب الشافعی ده جزو کتاب مناقب مالک بن انس ده جزو کتاب المعجم علی المدن ده جزو کتاب الجمع بین الاخبار المتضاده دو جزو کتاب وصف المعدل والمعدل دو جزو کتاب الفصل بین حدثنا و اخبرنا یک جزو کتاب وصف العلوم و انواعها سی جزو کتاب الهدایة الی علم السنن خود و در آن کتاب صناعت حدیث و فقه را بر وجه احسن بیان کرده و بر این منوال مقالاتی آورده است، اولا حدیثی عنوان کند و آنرا ترجمه آرد و پس نسب و مولد و موطن و اسم و کنیه و قبیله و مشایخ و اسانید و فضایل راوی را شرح دهد آنگاه بر مفادات آن حدیث از مسایل فقهیه و مراتب حکمیه بر وجه لایق سخن گوید کتاب التقاسیم والانواع پنج مجلد کتاب روضة العقلاء که از جمله مصنفات او مشهوره است کتاب الثقات کتاب الجرح والتعدیل کتاب شعب الایمان کتاب صفة الصلوة آن فاضل چنانکه در کتاب تقاسیم گوید در چهار رکعت نماز که انسان باتیانش مکلف است ششصد حدیث نبوی وارد است و من جمیع آنها بتفصیل در کتاب صفة الصلوة آورده ام و ابن اثیر جزری ضبط نموده است که ابو حاتم در سنه سیصد و پنجاه و چهار سرای فانی را بدرود کرد یاقوت حموی از محمد بن عبدالله الضبی روایت کرده است در بیست و دویم شوال از همان سال در شهر بست دعوت حق را اجابت نمود و بعد از نماز جمعه در صفه که نزدیک خانه خود ساخته بود مدفون گردید ولی ابو عبدالله الغنجار در تاریخ بخارا گوید که وی در سیستان مرد لاجرم طریق جمع آنست که خود در سیستان وفات یافته و جسدش بجانب بست نقل شده باشد و یا آنکه ابو عبدالله را از کسوت اعتبار عاری دانیم زیرا که مزار ابو حاتم در بلد بست معروفست گویند که از جمیع کتب ابو حاتم جز قلیلی باقی نیست زیرا که خود در روزگار زندگانی تمام مؤلفات خویش را بر طبقات علما و اصناف فضلا باشد وقف و حبس مؤید نمود و هم در ایام حیات خانه خود را مدرس کرده خزانه برای ضبط کتب بنا نهاد و در وصایای خویش مقرر داشت که هر کس خواهد کتابی استنساخ کند بر وی روا ندارم که خود از آن مکان نسخه را خارج کرده و بنویسد یا بنویساند لیکن بمرور حوادث و تطاول ایام و اختلال آن ملک در آن بلد دست تعدی دراز شده تماما بغارت و یغما از میان رفت از کتب معتبره مستفاد میشود که ابو حاتم در عهد خلافت المطیع بالله عباسی که زمان سلطنت فناخسرو عضد الدوله است وفات یافته است والعلم عند الله

ابن راهویه اسحق بن ابراهیم

کنیت او ابو یعقوب و اسمش اسحق پسر ابی الحسن ابراهیم بن مخلد بن ابراهیم است از معارف محدثین و قدماء متفقهین اهل سنت و جماعت بشمار میرود و نژاد وی بآل حنظله که بطنی از بنی تمیمند پیوسته گردد در بدایت حال بشهر مرو

که از اجلات بلاد خراسان بوده و می‌نشست با محمد بن ادریس شافعی بمعصر یک همعنان بود فاضل حسینی در حاشیه
تفسیر کشاف از جامع الاصول چنین نقل کرده ابو یعقوب اسحق بن ابراهیم التمیمی المعروف
بابن راهویه احد ارکان المسلمین وعلم من اعلام الدین وممن جمع بین الحدیث
والفقه والاتقان والحفظ والورع و احمد بن حنبل که یکی از ائمه مذاهب اربعه است در ستایش فقاهت و فضل اسحق گفته
اسحق عندنا امام من ائمة المسلمین وما عبر الجسر افقه من اسحق یعنی ابن راهویه بعقیدت ما یکی
از پیشوایان مسلمانان است از جسر دار السلام فقیهی از او برتر عبور نکرده قاضی بن خلکان مورخ گوید ابن
راهویه در سال یکصد و شصت و شش یا شصت و یک هجری بوجود آمد و برای تحصیل کمال مدتی مدید در حل
و ارتحال شد و از مشایخ بلاد چند مانند ملک حجاز و کشور عراق و صقع یمن و قطر شام اخذ حدیث نمود و در نزد
سفیان بن عیینه و کسانیکه در طبقه او بودند روزگار تلمذ بسر برد و هم بتصریح دارقطنی و بیهقی از امام شافعی
کسب علم و اجازه روایت یافت تا خود بمقام املا و افادت رسید پس در شهر نیشابور سکن گزید و در آنجا
بر منبر تدریس ارتقا جست محدثین عامه مثل بخاری و مسلم و ترمذی از لسان او استماع حدیث نمودند و اسامی
و مرویات وی حاوی کتب اخبار ثبت کردند خود در سعه احاطت و قوت حفظ خویش گفتی احفظ سبعین الف
حدیث واذاکر بمائة الف حدیث وما سمعت شیئا قط الا حفظته ولا حفظت
شیئا قط فنسیته یعنی هفتاد هزار حدیث بحافظه سپرده ام و در یکصد هزار حدیث مباحثه میکنم هیچگاه چیزی
نشنیدم مگر آنکه حفظ نمودم و هرگز نشده که چیزی را حفظ کنم و پس از حفظ از خاطر ببرم زمانیکه ابن راهویه در شهر نیشابور
اقامت داشت و از وجوه مشایخ فن حدیث محسوب میشد حضرت امام همام علی بن موسی الرضا صلوات الله
و سلامه علیه در سفری که بحسب احضار مأمون عباسی عازم مرو بود بدان بلد نزول اجلال فرمود ابن راهویه
از کسانی بود که در جمع جمهور رواة و محدثین آن شهر حدیث سلسلة الذهب از لسان همایون آن جناب استماع نمود
چنانکه شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه در کتاب عیون اخبار الرضا بوسائطی چند از ابو الصلت
عبد السلام بن صالح هروی روایت کرده که گفت زمانیکه علی بن موسی الرضا از نیشابور عزیمت مرو نمود
من بسعادت ملازمت رکاب آنجناب شرفیاب بودم چون استر شهبای آن حضرت که در آن حال بر فراز
آن جلوس داشت بچار سوی نیشابور قدم نهاد ناگاه محمد بن رافع و احمد بن حارث و یحیی بن یحیی
و اسحق بن راهویه و جماعتی از اهل علم بلجام بغله وی بیاویختند و از در التماس عرضه داشتند بحق
آبائك الطاهرین حدثنا بحدیث سمعته من ابیك یعنی بحرمت نیاکان پاک خود که ما را خبر ده
بحدیثی که از پدر خویش شنیده باشی ابو الصلت گوید فاخرج رأسه من العماریة وعلیه
مطرف خز ذو وجهین یعنی چون این بشنید سر مبارک از عماری بیرون کرد بر حالی که کسوتی
دو رویه از خز بر دوش داشت و فرمود

حدثنی

حدثنی ابی العبد الصالح موسی بن جعفر قال حدثنی ابی الصادق جعفر ابن محمد قال حدثنی ابی ابو جعفر محمد بن علی باقر علم الانبیاء قال حدثنی ابی علی بن الحسین سید العابدین قال حدثنی سید شباب اهل الجنة الحسین ع قال حدثنی علی بن ابی طالب علیهم السلام قال سمعت رسول الله صلی الله علیه واله وسلم یقول سمعت جبرئیل یقول قال الله جل جلاله انی انا الله لا اله الا انا فاعبدونی من جاء منکم بشهادة ان لا اله الا الله بالاخلاص دخل حصنی ومن دخل حصنی امن من عذابی

حاصل ترجمت آنکه از اسلاف اشراف من تا امیر المؤمنین علی صلواة الله علیه هر لاحقی از سابق خویش روایت آورده اند که آنحضرت فرمود از خواجه عالمیان رسول خدای شنیدم که فرمود از پیک پروردگار جبرئیل شنیدم که گفتی خدای جل جلاله فرمود منم خداوند یگانه که جز من پروردگاری نیست پس مرا پرستید از شما مردم هر آنکس که از روی اخلاص وصمیم قلب بیگانگی من گواهی دهد وکلمه توحید بر زبان آورد در حصن حراست من داخل گردد وهر که در حصن من در آید از رنج شکنج من آسوده ماند انتهی شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب عیون این حدیث را بدین عبارت ودر روایت دیگر از ابن راهویه نقل آورده گوید محمد بن موسی بسند خویش از یوسف بن عقیل مرا حکایت کرد که اسحق بن راهویه خود گفت چون امام ابو الحسن رضا صلواة الله علیه بشهر نیشابور رسید وخواست بعزیمت لقای مأمون بجانب مرو بیرون رود اصحاب حدیث در حضرت او گرد آمدند وعرض کردند یا ابن رسول الله ترحل عنا ولا تحدثنا بحدیث فنستفید منك یعنی ای فرزند رسول از شهر ما کوچ میکنی بر حالتی که ما را بروایت حدیثی از خود مستفید نفرموده آن حضرت بگاه این سخن در عماری نشسته بود چون این بشنید جمال همایون از عماری طالع ساخت وفرمود سمعت ابی موسی بن جعفر یقول سمعت ابی جعفر ابن محمد یقول سمعت ابی محمد بن علی یقول سمعت ابی علی بن الحسین بن علی یقول سمعت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله وسلامه علیهم یقول سمعت رسول الله صلی الله علیه واله یقول لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی

ابن راهویه گوید چون راحله حضرت درگذشت ما را ندا نمود وفرمود بشروطها وانا من شروطها صدوق گوید مراد آن است که شرط ایمنی عذاب آن است که مرد موحد بشروط توحید اقرار آورد که از آنجمله است اعتراف بامامت علی بن موسی صلوات الله علیه وآنکه آن حضرت حجة پروردگار باشد بر تمامت بندگان وطاعت او بر جمیع مکلفین مفروض است میر معاصر در کتاب روضات گوید از روایت این خبر شریف قرب اسحق بن راهویه براه نجات استنباط شود وشیخ نحریر علی بن عیسی الوزیر در کشف الغمه از ابو القاسم قشیری حکایت کرده که گفت چون این حدیث به بعضی از امراء سامانیه رسید بفرمود تا آن را

بسلسله سند باطلا نوشتند و آن مکتوب را زرین همی حراست کرد تا هنگام وفاتش در رسید پس وصیت نمود
که آنرا با جسد وی در قبر دفن کنند پس از موت او را دیدند از ماجرا و حالش پرسیدند گفت غفر لی
بتلفظی بلا اله الا الله و شهد بان محمدا رسول الله مخلصا و انی کتبت
هذا الحدیث بالذهب تعظیما و احتراما یعنی گناه من آمرزیده گشت از بهر آنکه بیکتائی خدای
اقرار آوردم و به رسالت پیغمبر گواهی دادم و این حدیث مبارک از روی احترام با زر نوشتم ارباب
سیر و اصحاب تفاسیر آورده اند که ما بین ابن راهویه و محمد بن ادریس شافعی زمانیکه آن دو فقیه
اسلام مجاور بیت الله الحرام بودند در این مسئله اختلاف افتاد که آیا خانهای مکه را فروختن و کرایه دادن
و سایر تصرفات مالکانه نمودن جائز است یا نه شافعی مانند برخی از علماء خاصه بملکیت قائل بوده و از برای
بیع و شراء و اجاره آنها جائز میدانست و ابن راهویه بر عقیدت ابو حنیفه و بعضی از شیعه میرفت و باقتضای
عدم ملکیت جمیع مسلمانانرا در تصرفات آنها مساوی میگرفت چون با هم مناظرت کردند شافعی ابن راهویه را
الزام داد و از عقیدت خویش باز گردانید و ما اکنون باده نزاع و منشاء خلاف اشارت میکنیم و ادلهٔ شافعی
که بر اینها بر ابن راهویه غالب گشت در طی احتجاجات مذکور میداریم بدانکه علما را در تفسیر این کریمه اختلاف است
ان الذین کفروا و صدوا عن سبیل الله و المسجد الحرام الذی جعلناه
للناس سواء العاکف فیه و الباد و من یرد فیه بالحاد بظلم نذقه من عذاب الیم ترجمت ظاهر کلام
مبارک آنکه بحقیقت کسانی که کافر شده اند و باز میگردند از راه خدا و از مسجد الحرام که اهل مکه را با سوای ایشان
در آن مساوی فرموده ایم و کسانیکه در آنجا آئین ملحدان میسگالند جمله را از شکنج دردناک خواهیم چشانید
اختلاف در این است که آیا مراد از تساوی ما بین مکی و آفاقی که از این آیه مستفاد میشود در چه چیز است قتاده
و سعید بن جبیر و عبدالله بن عباس گفته اند مراد از مساوی در سکنی است و کسانیکه در مکه اقامت دارند
و آنانکه طاری و جدید باشند هر دو در نزول و سکون خانهای آن ارض مبارک یکسانند احدی از این
دو طایفه بر منزلی که در آن ساکن گشته اولی و احق از دیگری نیست عبدالله بن عمر و عمر بن عبدالعزیز
و اسحق بن راهویه و امام ابو حنیفه و جمعی از امامیه بر این قول رفته اند و از نتیجه بیع و اجاره دیار آن ارض
حرام دانسته اند و گفته اند مراد از مسجد الحرام که محل تساوی است تمام مکه باشد بدلیل آنکه از مقیم که
مقابل بادی است بلفظ عاکف تعبیر شده چه اعتکاف عبادت مخصوص است که در مساجد بجای
آورده شود پس مقیم منازل مکه بیان معتکف مساجد اسلام خواهد بود و مصحح این اطلاق آنکه در آیه
دیگر نیز در تمام اراضی مکه استعمال شده قال الله تعالی سبحان الذی اسری بعبده لیلا من المسجد
الحرام الی المسجد الاقصی چه مراد از مسجد الحرام در این آیه خصوص مسجد الحرام نیست بدلیل آنکه حضرت رسول
در لیلهٔ معراج از سرای ام هانی بملکوت آسمانی رفت نه از مسجد الحرام و بقولی از خانهٔ خدیجه رضی الله عنها

وبقول ابن شعبه ابی طالب رضوان الله علیه و بهر تقدیر از مسجد الحرام عروج نفرموده پس مراد از مسجد الحرام در این آیه نیز ارض مکه خواهد بود و علی هذا حکم زمین مکه حکم مساجد است و تصرفات ملکیت در آنجا جایز نیست و مردم آفاق با مجاورین حرم در جمیع بقاع این ارض مبارک از جهة سکنی مساوی باشند چنانکه رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرمود مکة مناخ لا تباع رباعها یعنی زمین مکه هر کس را که بدان سبقت گرفت مباح باشد آنحسن و مجاهد و جبائی و امام شافعی و جمعی از امامیه گفته اند مراد از مساوات حاضر و بادی تساوی در عبادتست و خدای تعالی مسجد الحرام را برای مقیم و غیره در عبادت یکسان گردانیده نه مجاور مکه مر دیگری را در مسجد الحرام بالخصوص از موضعی منع تواند نمود و نه بدوی مقیم را تمام پیروان دین اسلام در عبادت مسجد الحرام باهم مشارک و مساوی باشند نه مقیم را حق مجاورت اولویتی دهد و نه بادی را رنج مسافرت رجحانی نهد مؤید این معنی آن است که رسول فرمود یا بنی عبد مناف من ولی منکم من امور الناس شیئا فلا یمنعن احدا طاف بهذا البیت او صلی ایة ساعة شاء من لیل او نهار یعنی ای پسران عبد مناف از شما هر کس متولی منصبی از امور مسلمانان گردد بایستی احدی را از طواف اینخانه و نماز آن منع ننماید تا در هر ساعت از ساعات شبانروز که خواهد عبادت کند و این فرقه گویند استعمال مسجد الحرام در مطلق ارض مکه از در مجاز است و بدون قرینه صریحه از معنی موضوع له صرف نظر نتوان کرد و اطلاق عاکف بر مقیم قرینه نشاید چه خود از عاکف مجاز آمجاور مسجد اراده شده امام فخر الدین رازی در تفسیر کبیر گوید امام شافعی در انتصار این مذهب با ابن راهویه گفت کریمه الذین اخرجوا من دیارهم که در شان اهل مکه نازل شده و حدیث نبوی که حضرت در روز فتح مکه فرمود من اغلق بابه فهو امن یعنی کسیکه در خانه خود ببندد از شمشیر مسلمانان در امان است برهان قوی و حجتی محکم باشند بر آنکه دیار مکه ملک ساکنان آنها بوده چه در آیه و حدیث دیار و باب بآنگروه اضافه شده و در فن عربیت مقرر است که اضافه افاده ملکیت کند و هم در خبر است که چون رسول اکرم از جوار حرم بیرون آمد و بمدینه طیبه هجرت نمود پسر عم او عقیل بن ابیطالب خانه مسکون وی بفروخت در زمانیکه آنحضرت بر مشرکین فیروز گشت و ملک مکه بحبالهٔ تصرف آورد نزول اجلال را اصحاب عظام عرضه داشتند که مناسب است تا خورشید رسالت در بیت الشرف قدم که مهبط وحی و منزل آیات بود انتقال نماید حضرت چون این سخن شنید فرمود هل ترک لنا عقیل من ربع یعنی آیا عقیل برای ما منزلی بر جای گذاشت که امروز در آن نزول نمائیم و در بعضی از روایات بجای من ربع من رباع آمده و کیفکان از این حدیث چنان مستفاد گردد که رسول را در حرم الهی مسکنی مملوک بوده و عقیل آنرا در معرض بیع بر آورده و هم در کتب سیر ثبت است که خلیفه ثانی در مکه خانه معروف بدار السجن ابتیاع کرده یا ابن راهویه آیا ترا گمان آن است که عمر دار السجن را از مالکین و ملاک خریده یا از غیر مالکین آن ابتیاع نموده لازم آید که مالی بغیر مستحق آن داده باشد و اگر گوئی از مالکین آن خریده فهو المطلوب ابن راهویه گوید چون براهین شافعی بموقع قدح نیافتم لاجرم از در انصاف بعقیدت او گرویدم پیش بجواز بیع و شراء و اجاره دور مکه فتوی دادم

ابراهیم موصلی

۴۸۴

منافقین ایشان نسب کویند اضافه دیار و باب در آیه و خبر از برای ملکیت و ملکی استوار نتواند بود چرا که اضافه گاه مفید ملکیت است و گاه مفید اختصاص چنانکه عرب گوید الجل للفرس و در این سوره قرینه از برای تعیین امر الطیبین نیست و از اینجهت شکی در دلالت پیدا آید و اینچنین حجت استناد را نشاید و هم در کتب سیر و تواریخ و مجامع خطب و مکاتیب مضبوط است که امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب در عهد قثم بن عباس که بعهد خلافت آن جناب عامل مکه بود فرمانی مشتمل بر تکالیف ایالت و وظائف حکومت داشت و ابکلام در جمله عبارات آن منشور سطور فرمود و مر اهل مکة الا یاخذوا من ساکن اجرا فان الله تعالی یقول سواء العاکف فیه والباد العاکف المقیم به والبادی الذی یحج الیه من غیر اهله یعنی مردان مکه را فرمان ده که از ساکنین آن دیار اجرت سکنی نگیرند چرا که خدا تعالی فرماید عاکف و بادی در زمین مکه یکسان باشند و عاکف آن کس است که در مکه اقامت دارد و بادی آن است که از غیر اهل مکه باشد و برای گذاردن حج مکه وارد آید انتهی وفات ابن راهویه در شب شنبه یا پنجشنبه پانزدهم شهر شعبان از سال دویست و سی و هفت و بقولی سی و هشت بشهر نیشابور اتفاق افتاد ابن خلکان گوید راهویه بفتح راء بعد از الف و هاء و سکون پس واو مفتوحه و بعد از آن یاء ساکنه و بعد از آن هاء لقب ابراهیم پدر ابن راهویه است و وجه تلقب وی بدین نام آن است که در طریق مکه متولد گشت و طریق بفارسی بمعنی راه و ویه بمعنی جستن است گویا او را از راه یافته اند و بعضی راهویه بضم هاء و سکون واو و فتح یاء خوانند از اسحق بن راهویه روایت است که گفت عبدالله بن طاهر امیر خراسان با من فرمود ترا از چه راهویه گویند و معنی این لفظ چیست و آیا ترا کراهت است که بدین نام خوانده آیی گفتم ایها الامیر پدرم در طریق مکه متولد گردیده مردمان او را راهویه گفتند یعنی کسیکه در راه متولد شده پدرم کراهت داشت که او را بدین نام خوانند ولی مرا کراهتی از این نام نیست

ظهیرالدین ابواسحق ابراهیم بن نصر بن عسکر موصلی

قاضی ابن خلکان گوید وی از اهل عراق و از مردم قریه سندیه است برخی گویند اصلش از موصل بوده از فقه شافعی نصیبی وافر گرفت و در آن فن حظی تمام یافت ابن دبیثی در تاریخ خود آورده که علم فقه و حدیث را در موصل از قاضی ابوعبدالله حسین بن نصر بن خمیس موصلی فرا گرفته پس از تحصیل این دو علم شریف برای تکمیل آنها بجانب بغداد رحلت بربست و در آنجا توطن جسته و در مدرسه نظامیه اقامت گزیده بمسند تعلیم و تعلم بخترده بهره وز گردید و از محضر و درس وی استفادت مینمودند و خود نیز در نزد کروهی استفاضه میکرد دید از آن اشتغال و مواظبت در مراتب فقه و مقامات حدیث رتبتی ارجمند یافت بعضی مصنفات ابوالبرکات عبدالرحمن بن محمد انباری نحوی را که در اربل استماع کرده بود بجم غفیری افادت کرد و آنروز افاضات وی را در گنجینه خاطر مخزون نمودند و روایت آن از وی منسوب داشتند پس از چندی بموصل که موطن اصلی وی بود معاودت نمود

ابراهیم موصلی

بامر قضاوت سلامیه که یکی از بلدان آن سرزمین است قیام کرد و روزگاری دراز اوقات خویش بقضاوت آنجا گذرانید با آنکه در علم فقه احاطتی تمام و در فن حدیث تتبعی وافی داشت شعر و شاعری بروی غالب و اشعاری دلپذیر از او ثبت و ما چند قطعه از وی در این کتاب آوردیم تا سلامت طبع و قدرت بیانش مشهود شود

لا تنسبونی یا ثقاتی انّنی … غدرٌ ولیس الغدر من شیمی
اقسمت بالذاهب من عیشنا … وبالمسرّات التی ولّت
انّی علی عهدنا لم احُل … وعقدة المیثاق ما حُلّت

حاصل معنی آنکه ای دوستان یکرنگ مرا بخدعه و تزویر نسبت مدهید زیرا که غدر و مکر از عادت و خوی من نیست سوگند بزندگانی رفته و خوشیهای گذشته که بر عهد شما باقی ام و عقده محبت گشوده نگشته و نیز

از اشعار او است

جودُ الکریم اذا ما کان عن عِدَةٍ … وقد تأخّر لم یسلم من الکدرِ
انّ السحائب لا تُجدی بوارقها … اذا تأخّر ولم تمطر علی الاثرِ
وماطل الوعد مذمومٌ وان سمحت … یداه من بعد طول المطل بالبدرِ
یا دوحة الجود لا عتبٌ علی رجلٍ … یهزّها وهو محتاج الی الثمرِ

یعنی بخشش مرد کریم اگر از روی وعده باشد و در آن وعده تاخیری رفته از کدورت آفات سالم نباشد زیرا که برقهائی که از ابرها بجهند و در دنبال آنها بارانی نبارد سودی نبخشد و کسیکه در وعده تاخیر و تعلل را جایز شمارد از مذمت بدگویان محفوظ نماند اگرچه بعد از مسامحه و مماطله دستهای او بدرهای زر بخشید ای شاخه بذل و بخشش چه جای عتاب و خطاب است بر طالب و محتاج میوه که فورا در حرکت آورد گویند مرشدی که مکی نام داشت با گروهی از مریدان و درویشان در تکیه بوزنج اقامت داشتند هرشب برقص و سماع بر میخواستند از هیاهوی خود زحمتی میرسانیدند قاضی این چند بیت را انشا کرده نزد مرشد روانه داشت

الا قل لمکّی قول النصوح … فحقّ النصیحة ان تستمع
متی سمع الناس فی دینهم … بانّ الغناء سنّةٌ تتّبع
وان یأکل المرء اکل البعیر … ویرقص فی الجمع حتّی یقع
ولو کان طاوی الحشا جائعاً … لما دار من طربٍ واستمع
وقالوا سکرنا بحبّ الاله … وما اسکر القوم الّا القصع
کذلک الحمیر اذا اخصبت … ینفّرها ریّها والشبع

حاصل معنی آنکه مکی را بنصایح مشفقانه پیغام گذارید و بس شایسته است که اندرز و نصیحت بسمع طاعت و قبول.

اصغا شود در کدام مذهب این شنیده که غنا و آواز سنت است که پیروی و متابعت شود آیا در کدام دین دیده شده که مردم بقدر رستری بخورند و در میان جمع بحدی برقصند که از خستگی بر زمین افتند و هرگاه درون ایشان از طعام خالی و با رنج گرسنگی بود هر آینه ایشان را در طرب حالت ذوق زدن و ذوق استماع کردن نماندی گویند که ما از ساغر محبت مست و بیخود شده و از نشئه الهی سرخوش هستیم خدای داند دروغ گویند مستی ایشان از کاسهای طعام است نه از جام محبت خدائی و این گونه مست حالت خرها که چون از آب و علف سیر شوند سرکشی و رمیدگی آغاز کنند و نیز این اشعار از وست

اقول له صلني فيصد و تجهمه — كأني ادعوه لفعل محرم
وان كان خوف الاثم يكره وصلتي — فمن اعظم الاشياء قتلة مسلم

یعنی چون بگویم مرا از وصل خود محظوظ فرما روی خود درهم کشد چنانکه گویا من او را برای فعل حرامی میخوانم اگر اجتناب او محض گناهی است که در مواصلت پیدا شده است از هر گناه بزرگتر آن است که مسلمانی بیگناه بتیغ مفارقت کشته شود در روز پنجشنبه سیم شهر ربیع الآخر سنه سیصد و ده هجری قضای الهی در رسید و دنیا را وداع کرد

قاضی ابوذر عمر بن ذر بن عبد الله الهمدانی

بعلو مرتبت و شرافت منزلت معروف و در زمره صلحاء و زهاد زمان خود معدود بود در اکتساب افادات از محضر مجاهد شرط مجاهدت بجای آورد و چنانکه باید و شاید بذل جهد مرعی داشت نقد احادیثی که در خزانه خاطر اندوخته بودی بدان استاد اسناد کرده رواج دادی و هم بجهت مدرس عطا چشم استفادت دوخته از آن استاد در نقل اخبار و نشر آثار عطاها دیده و حصول آن عطیات و حصول آن مواهب را از وی دانسته بدو منسوب مینمود و او را پسری بود که ذر نامیدی و خود بنام وی کنی بود ابن خلکان گوید که ذر جوانی بود که در حق پدر به کثرت بر و وفور احسان امتیاز داشت و دقیقه از دقایق تکریم و اجلال بخردی و نکته از نکات تعظیم فرو نگذاشتی و هم ابن خلکان گوید هنوز پدرش در بساط حیات بود که او را پیک اجل در رسید ابوذر در حال احتضار بر بالینش حاضر گشت اشک تحسر و تاسف از دیدگان جاری داشت در آن وداع بازپسین دیده بر رخسار ذر دوخته باین سخنان لب گشوده میگفت ای فرزند گرامی رشته توکل من بحبل المتین الطاف الهی پیوسته است در هیچ حال پناهی و ملجائی جز پروردگار عالم نداشته و ندانم مدبر و مسببی جز خدای عدل حکیم ندانسته و ندانم با آنچه از وفات تو در مبانی امور من خللی صورت میبندد و در اصلاح مفاسد و انجاح مقاصد من اختلالی راه نیابد اینک فضل خدا ایرا در عوض تو کرام پس خاموش نشست و چون ذر داعی حق را لبیک گفت ابوذر بروی نماز کرده بخاکش سپرد آنگاه در سر مرقدش ایستاده و گفت ای ذر اگر چه دلم از مفارقت تو چون آتش سوزان است ولی سوگند بخدا

الخ

اندوه وحزن من برآن خطوب وشدائدی است که در عقبات موت ترا رسیده وآن احزان واشجان را
از اندوه وفات تو بار نداشته است زیرا که ندانم درآن نشاه با تو چه معاملت نموده‌اند آیا موازین اعمالت از
مرضیات الهیه راجح وگران بار است یا تهی وسبک سنگ است بارالها حقوقی که از برای من براین فرزند
واجب شمرده بودی واو رعایت نکرده من از وی درگذشتم وتو هم وظائف عبودیت را که براو مقرر
فرموده بودی واو در ادای آنها تقصیر نموده است محض عفو وکرم اغماض فرما واجر شکیبائی وپاداش
صبری که مرا در این واقعه دلگداز مقرر داشته بروی موهبت نمای واز فضل وکرم خود برآن بیفزای در بیتیکه
من بحضرت تو مایل وراغبم هم گوید وقتی ابوذر را پرسیدند که ذر را با تو نیکوئی واحسان تا چه حد بود گفت
هیچ روز با من همراه نبود مگر آنکه بشرط ادب از قفای من راه می‌پیمود وهرگز در شب با من راه نمیرفت
جز آنکه بوظیفه مراقبت در پیش روی من طی طریق میکرد وهیچگاه سطحی که در زیر آن مقیم بودم ارتقا
نمیجست بالجمله گویند ابوذر در مذهب طائفه مرجئه مشی داشت ودر عداد ایشان معدود بود ودر سنه
پنجاه وپنج یا شش هجریه وفات نمود

فائده خلاصه اقوالی که در تعریف مرجئه آورده‌اند این است که ایشان گروهی باشند
که در اثبات وعد ورجا ونفی خوف ووعید غلو نموده گویند که بنده را ارتکاب معاصی با وجود صفت
ایمان زیانی ندهد چنانچه با صفت کفر عمل وطاعت نفعی نرساند برخلاف وعیدیه وحروریه چه وعیدیه
در اثبات وعید وخوف ونفی وعد ورجا غلو نموده مرتکب معاصی را کافر ومخلّد در نار دانسته‌اند وما بالاتفاق
ایشان در طی بیان مذهب هریک معلوم شود ومرجئه بچهار صنف منشعب شوند اوّل مرجئه قدریه
دوّیم مرجئه جبریه سیّم مرجئه خوارج چهارم مرجئه خالصه وهر صنف از اصناف چهارگانه بفرق عدیده
منشعب شوند من جمله یونسیه باشند که اتباع واصحاب یونس بن عمرو بوده‌اند ویونس را عقیدت آن است
که ایمان عبارت است از شناختن خدای تعالی وخضوع داشتن وترک استکبار نمودن در درگاه حضرت
کبریائی وهم از روی یقین واخلاص دوستی او در قلب جای دادن وهر آنکس که جامع این صفات
باشد متحلی بحلیه ایمان است وتحقق صفت ایمان بطاعت وعمل موقوف نباشد وبا وجود خلوص
ایمان وتحقق اذعان ترک طاعات خسرانی نیاورد وبنده را ترک آنها معذب نسازند ومؤمن بسبب اخلاص
یقینی ومحبت قلبی مستحق جنت شود نه بواسطه طاعت وعمل وابلیس را معرفة الله حاصل بود ولی چون طریق استکبار
پیمود در زمره کفار معدود گردید وازفرق مرجئه یکی عبیدیه است که اصحاب عبید ند عقیدت ایشان در ایمان
همان طریقه یونسیه است ولی آنچه بر یونسیه مزید آورده‌اند آنست که علم خدای تعالی وهمچنین سایر صفات را مغایر
ذات واجب دانسته وهم او را امکان آن است که خدای تعالی متصور بصورت انسان شود وحدیث ان الله خلق آدم
علی صورة الرحمن را برمدعای خود دلیل آورده وازجمله فرق غسانیه است اتباع غسان بن ابان کوفی

که منکر نبوت عیسی بوده و تلمیذ محمد بن حسن شیبانی است و غسانیه گویند که ایمان معرفت و شناسائی خدا و رسول اوست و هم تصدیق نمودن احکام رسول اجمالاً نه تفصیلاً و گویند ایمان قابل زیاده و نقصان نیست و توضیح آن اجمال آنکه هرگاه کسی معتقد شود که خداتعالی اکل لحم خنزیر را حرام نموده ولی مصداق خنزیری که حرمت داند و خنزیر را از گوسفند نشناسد مؤمن باشد و همچنین اگر قایل باشد که خدای حج کعبه را فریضه ساخته ولی نداند که کعبه بنائی است در تهامه یا بنائی است که در هند واقع است هر آینه مؤمن باشد و مقصود ایشان آن است که این تفصیلات امری است سوای ایمان و از حقیقت ایمان خارج است و گرنه هیچ عاقل در جهت کعبه شک ننماید و هر کس ما بین گوسفند و خنزیر تمیز دهد محمد شهرستانی گوید که زیاده شگفت است که غسان مذهب خود از ابوحنیفه حکایت کند و او را در عداد مرجئه معدود داند و از جمله فرق مرجئه مریسیه است که اتباع بشر بن غیاث مریسی باشند و بشر در فقه عراقی المذهب و از تلامذه قاضی ابو یوسف است و بر اعتقاد ایشان که ایمان عبارت از تصدیق قلبی و اعتراف به لسان است و صفات الله را منحصر بعلم و قدرت داند و سایر صفات را منکر است و چون منکر صفات الله و هم معتقد بخلق قرآن است از این روی صفاتیه او را کافر دانند و چون افعال عباد را مخلوق خداتعالی داند و گوید بنده را هیچ جهت استطاعت و تمکین فعلی از افعال نیست بدین واسطه معتزله نیز او را در زمره کفار شمرند گویند وقتی و برا با شافعی در مسئله نفی صفات و خلق قرآن مناظره در پیوست شافعی بوی گفت که نیمی از تو کافر است زیرا که نفی صفات و خلق قرآن را معتقدی و نیمی دیگرت مؤمن است چه قائل بقدری یعنی افعال عباد را مخلوق خداتعالی دانی شهرستانی و دیگران حکایت کرده اند که بشر را عقیدت آن بوده که سجود شمس و قمر و صنم فی نفسه کفر نیست ولی علامت کفر است و هم از آن فرق یکی تومنیه است اتباع ابی معاذ تومنی و برا گمان آن است که ایمان چیزی است که بنده را از کفر نگاه دارد و گوید ایمان عبارت است از مجموع خصالی که هر کس فاقد تمام آن یا بعض آن باشد کافر است و خصلت واحده از آن خصال را نه ایمان داند و نه بعض از ایمان و گوید هر معصیتی که کفر نبود و بر ما بین مسلمین مجمع علیه نباشد مرتکب آن را فاسق نتوان خواند ولی عاصی می توان گفت و هر کس صلوة را ترک کند و آن ترک را مباح و حلال داند کافر است ولی هرگاه قصد قضای آن داشته باشد کافر نیست و هر کس پیغمبر را لطمه زند یا بقتل آورد از جهت قتل آن کافر نشود ولی چون فعلش بر تکذیب و عداوت نبی دلالت کند از آنجهت کافر است و از فرق مرجئه یکی ثوبانیه اند اصحاب ابی ثوبان مرجی وی گوید ایمان آن است که خدا و رسول و آنچه را که فعلش عقلاً جایز است بشناسی و هم اقرار آوری پس قبل از بعثت رسول و ورود شرع ایمان بعقل را واجب داند و از آنجهت او را با غسانیه و یونسیه همانا و ابو ثوبان جامع طریقه ارجاء و اعتزال و خوارج است از این روی او را جامع النقایص و جامع الخصایص گویند صاحب ملل و نحل گوید جماعتی از خداوندان فتاوی نیز طریقه ارجاء را سلوک داشته اند

مانند

مانند سعید بن جبیر و طلق بن حبیب و عمرو بن مرة و محارب بن دثار و ابو ذر عمرو بن ذر و حماد بن سلیمان و ابو حنیفه و ابو یوسف

ابو القاسم بن محمد محسن بن مرتضی (محمد بن حسین) بن مهدی بن محمد صالح الحسنی الاصفهانی

در دار الخلافه طهران در مسجد سلطانی نماز جمعه و جماعت اقامت داشته است خود از سادات فخام و از فقهاء جلیل است بزهد و تقوای و تقدس و تنسک سرآمد علمای عصر و اسوه فقهای دهر بوده و در حسن اخلاق و فضائل صوری و معنویه رتبتی بلند داشت چون در سنه هزار و دویست و سی و هفت هجری که خبر وفات شاهزاده مبرور محمد علی میرزا بخاقان مغفور فتحعلی شاه مبرور انار الله برهانه رسید و از آن رهگذر اندوه زیاد در خاطر همایونش راه یافت علمای هر بلد عازم دار الخلافه شدند تا در آن تعزیت تسلیتی گفته باشند از آنجمله علمای اصفهان بودند که درک حضور مبارک را عزیمت نمودند میر محمد مهدی امام جمعه طهران که عم او بود و شرح حالش در این کتاب خواهد آمد باو نامه نوشت که در خدمت علمای اصفهان بدار الخلافه بیاید وی باتفاق حاج میر محمد حسین سلطان العلما که امام جمعه اصفهان بود بدار الخلافه وارد و پس از ورود با عم خود میر محمد مهدی و علمای دیگر بحضور شاهنشاه مبرور مشرف شد بمقتضای ارباب الدول ملهمون پادشاهان در یک نظر از ناصیه اشخاص آثار را استنباط کنند که عقلای زمان در سالهای دراز عشری از اعشار آنرا نتوانند ادراک نمود خاقان مغفور با توجهات شاهانه در میان علما آن جناب را تفقد فرموده و از حالات ایشان جویا شدند سلطان العلماء از نام و حسب و مقامات فضل و مراتب زهد و انتساب آن جناب فصلی مشبع شرح گذرانید خاقان خلد آشیان فرمودند چون امام جمعه را پسری نیست و نائبی بجهت نماز جمعه و جماعت در کار است اراده علیه همایونی آن است که او را بفرزندی قبول کرده و بنیابت خویش برگزیند محض امتثال امر اعلی با سمت فرزندی و نیابت عم خویش در دار الخلافه توطن فرمود و در نزد ملا عبد الله بتحصیل فنون حکمت و کلام اشتغال جست و در نزد ملا محمد تقی استرابادی باکتساب علم فقه و اصول مشغول گشت در آن ایام آقا میر محمد مهدی امام جمعه را سفر اصفهان پیش آمد نیابت نماز جمعه را بدو مفوض داشت در غیاب عم خویش باخلاق حسنه و اطوار پسندیده جذب قلوب نمود و هر قدر از طیب خلق و حسن سیرتش در حضرت خاقان مغفور عرضه میداشتند بر اعزاز و اکرام آن جناب زیادت میفرمود و ایام بر این منوال روزگار میگذرانید تا عید نوروز سلطانی در رسید خاقان خلد آشیان بنابر سیرت ملوکانه و رسم معمول ملاقات علمای دار الخلافه را عزیمت فرمود چون حاج میرزا مسیح از بزرگان علما بود در هر سال دیدن او را بملاقات دیگران مقدم میداشت بعزم دیدنش تشریف فرما شد و چون معبر کوکبه سلطانی از در خانه امام جمعه بود در عرض راه از اراده نخستین منصرف شده ملاقات حاج میرزا مسیح را پس از دیدار امام جمعه مقرر فرمود و از مکنون خاطر ملوکانه اعلان داشتند فوراً آن جناب را بدان عاطفت بی نهایت مژده دادند با کمال مسرت و تشکر باستقبال بیرون شتافت بعد از اظهار مراحم خسروانه فرمود روا ندیدم که مکان دیگران را بر اینخانه ترجیح دهم و لقای ایشانرا بر این ملاقات مقدم دارم بعد از تفقدات شاهانه

اتفاقاً محفل مغفور و منازل سایه‌نما تشریف نزول ارزانی داشت و در هر مکان فضایل و معالی آن جناب را
به زبان الهام نشان جاری می‌فرمود که تا یک زمان به رتبت قبول عامه ارتقا جست و در آن اوان میر محمد مهدی
از اصفهان به دار الخلافه معاودت کرد و از آن حسن رفتار و توجه نفوس زیاده خوشوقت شد و مصلحت را
چنان دید که در تحصیل درجات عرش درجات باکتساب معالی و تکمیل فقه و اصول اشتغال جوید پس
اقامت نجف اشرف را وجهه همت ساخت و در آن سنین فیوضات نزد شیخ حسن بن شیخ جعفر نجفی باستاد تمام
بگذرانید و بر استنباط احکام فرعیه از مدارک شرعیه قادر و توانا گردید پس برحسب تمنای عمش میر محمد مهدی از جانب
خاقان مغفور توقیع همایون با احضارش صادر و از آن مکان مقدس با اجازات عدیده و مدارک تخارج بثبت
هنگام ورودش از طرف قرین الشرف و از جانب عموم مردم اعزاز تمام مبذول و معمول آمد پس از چند روز
بر مسند افادات و قضاوت شرعیه نشست و در زمانی قلیل مرجع خاص و عام شد و هم بر این منوال روزی چند
میگذرانید چون خاقان فردوس مکان درگذشت و نوبت سلطنت شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی رسید
زرانند منجمد برسید آن پادشاه نیک سیرت همی بسیرت جد خویش بر طریقت و قیود اعتقادش سالک بود
و هر زمانش الطاف مخصوص مینواخت چون سال دوازدهم از آن سلطنت بر آمد میر محمد مهدی سرای فانی را
بدرود کرد و چون بعد از آن واقعه بگذشت برحسب استدعای اتابک اعظم و ملوک کیومرث میرزا فرمان آن منصب جلیل را
با تشریف نفیس و عصای مرصع حامل شده بدان جناب ارزانی داشت غریب و بومی از آن عطای ملوکانه
آگاه گردید و مسجد سلطانی شتافتند امام جمعه بدان تشریف شریف تن بیاراست و خطبه‌ای شرح فرمان بر آن
گوش زد عام و خاص نمود و با آن گروه نماز جمعه بپا داشت و آن منصب در آن سلسله گشت سالهای دراز
با آن مقام منیع نشر احکام سید المرسلین بپایان برد همواره شیوه مرضیه اجداد امجاد دیگران را بر خود ترجیح
در طریق ایثار سعی کامل داشت وقتی در مجلس میرزا تقی خان امیر نظام از آن جناب بمناسبتی صحبت در پیوست
بالکلیه فیما بین ایشان دادی شود بر حسن سیرت وی گواهی داد و گفت امام جمعه را در میان علما خصلتی است که تنها
بر آن اختصاص دارد چه هر یک از علما این نامه نوشت یا خواهشی کرد جلب نفع یا دفع ضرر را برای خود یا
داشت ولی هرگز از نوشتجات وی جز اغاثه ملهوف و اعانت مظلوم نیافتم با وفور مشاغل و کثرت مسائل
از تعلیم و تدریس کناره نمی‌جست و در تصنیف و تالیف جهد کافی داشت و این چند کتاب از تصانیف
آن جناب است و در سنه هزار و دویست و هفتاد و یک هجری از عمر شریفش پنجاه و شش سال گذشته بود
اجل موعود در رسید علما و اعیان در تشییع جنازه اش همگی حاضر شده با احترام تمام در خارج
دروازه قدیم حضرت عبدالعظیم اکنون داخل شهر است ضریحش بر زمین نهاده جناب صدر العلما میرزا مرتضی بر آن کرده
پیشوا شده بروی نماز گذاردند در آن محل که اکنون بقعه و مزار سلیمین معروف بقبر آقا است بخاکش سپردند
کتاب در شرح تبیان مفتوح العقود کتاب در ذکر فتاوی و احوال خوارج رساله کتاب در تحقیق مطالب اصولیه منتخب الفقه

الی غیر

ابن خالویه حسین بن احمد بن خالویه بن حمدان ابو عبدالله همدانی النحوی

در زمرهٔ فقهاء امامیه بغزارت فضل و کثرت علم علم و در حوزهٔ علما و ادبیه بجلالت قدر و علو شان مسلم بود و از مردم همدان یکی از متأخران آن دودمان است در حدود سنهٔ سیصد و چهارده هجری برای تحصیل علوم عربیه و تکمیل فنون ادبیه ببغداد که مهبط رحال علما و محل رجال فضلا بود درآمده و در نزد جمعی از اعاظم استفادت نموده و فنون ادبیه را از ابن درید و نفطویه و ابوبکر انباری و ابو عمرو زاهد فرا گرفته و علم احادیث را از محمد بن مخلد عطار و دیگران استماع نموده و علم قرائت و قانون ترتیل و حقایق تجوید را در نزد ابن مجاهد مقری و ابو سعید سیرافی تحصیل کرده آنگاه بجانب شام رخت بربست و در حلب اقامت نمود و در کل فنون چندان اشتهار گرفت که نامش در تمامت بلدان انتشار یافت و فضلای آفاق از هر طرف برای استفاده علوم و اتخاذ فنون بر وی وارد میشدند جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة آورده که در مدینه رحل اقامت انداخت و در مسجد جامع قامت برافراخت روزگاری دراز بذکر آثار و نشر احادیث بگذرانید گروهی انبوه بر وی گرد آمده از مصابیح افاداتش اقتباس همی نمودند شرذمهٔ از آن گروه را میشناسند که اسامی ایشان بشرح میگذرد معافی بن زکریا و عبدالمنعم بن عبدالله و حسن بن سلیمان و دیگران و ایشان مسموعات راوی منسوب داشته همی روایت کنند گویند بواسطهٔ اتحاد مذهب و علو قدر و انشراح صدر همواره صدرنشین بزم آل حمدان و سندگزین محفل آن دودمان بود خصوصا در نزد سیف الدوله بن حمدان و اولاد او اختصاصی تمام یافت چنانچه خود گوید روزی که بحضور سیف الدوله مرا دست داد بپاس ادب چند لمحه بپای ایستادم تفقدات مخصوصه بر من ارزانی داشته و فرمود اقعد چون از کلمهٔ اجلس بلفظ اقعد عدول فرمود و از آن تعبیر و تقریر دانستم که همانا خود را بشاخهای فضل آویخته و از آن اغصان ثمراتی چیده است بر اسرار کلمات عرب واقف است و بر نکات عبارات و الفاظ ایشان عارف زیرا که قعود و جلوس اگرچه معنی نشستن دارند ولی در موارد استعمال از یکدیگر جدا شوند چه قعود انحطاط از بلندی است به پستی و جلوس انتقال از پستی است به بلندی لهذا چون خواهند بایستاده گویند بنشین کلمهٔ اقعد استعمال کنند و چون با خفته و ساجدی خطاب بنشستن میان آورند گویند اجلس گوید بعد از ادای شرایط تعظیم نشستم آن امیر هنرپرور ابواب عاطفت بر من بگشود و انواع تلطف در حقم مبذول فرمود رفته رفته با وی همدم و در هر حال محرم شدم چنانچه در هر مجلس جانبم فرو نگذاشت و در هیچ حال از حمایتم مضایقت نفرمود آورده اند که شبی سیف الدوله را از وجود علما و فضلا محفلی آراسته بود و از ضیاء افادات علمیه شبی روشن‌تر از روز و وقتی خوشتر از نوروز داشت ما بین ابن خالویه و متنبی در باب مسئله سخن در پیوست کار بحث و کلام بسقط و دشنام کشید و از صحبت بفضیحت انجامید متنبی یک دو باره دیگری از شناعت فرو گذار نکرد ابن خالویه را حالت دگرگون شده زیاده برآشفت مفتاحی که با خود داشت آلت ضرب کرده چنان بر سر و رویش بنواخت که خون از عروقش بریخت و جامهایش بخون ملوث شد

ابوالطیب با خاطری افسرده و صبری چون دلش شکسته برخواست و از مجلس رفیع بیرون رفت پس ابو
خدمت کافور اخشیدی در مصر بار گشود گویند سیف الدوله در آن محفل بپاس تکریم ابن خالویه ابوالطیب را
استمالت نکرد و از رفتن ممانعت ننمود و از اینروی معلوم شود که وی را رتبه احترام تا چه حد بوده هم او گوید
شبی در محفل انس سیف الدوله جمعی از فضلا حاضر و از هر جا سخن در میان بود پس از آن جمیع پرسید
آیا اسم ممدودی در خاطر دارید که چون جمعش بنا کنند مقصور شود همگی یکرای و یک زبان شده معروض داشتند
که ما را چنان اسم اطلاع نیست پس بجانب من متوجه شده گفت ترا در این مسئله چه جواب است گفتم که اسمی
بدین صفت یاد دارم ولی وقتی از خزانه خاطر خارج شود که از خزانه بیت المال هزار درهم در کیسه من
داخل کرده تا چنان لؤلؤ لالا را که بنهان مانده چهره امیر کمال دوست آنرا قدرشناخته گرامی دارد
پس اشارت رفت تا هزار درهم حاضر کردند و از اشارت بذل رهین تشکر و قرین افتخارم فرمود پس
معروض داشتم این دو اسم که بدین صفت باشد یکی صحرا و دیگری عذرا است که جمع آنها صحاری
و عذاری بسته میشود هم او گوید که بعد از دو ماه بدو اسم دیگر اطلاع یافتم که جرمی نحوی آن دو را در کتاب
تنبیه ذکر کرده بود یکی صلفا است که ارض غلیظه را گویند و دیگری خبرا است که زمین نمناک را نامند
که جمع آنها صلافی و خباری است و پس از بیست سال بر پنجمین اسم واقف گشتم که ابن درید در کتاب جمهره
آورده و آن سبتاء است که ارض خشنه را گویند که جمعش سباتی آمده است آورده اند که مردی بوی گفت
مرا هوای اکتساب علوم عربیه و تحصیل ادبیه در سر افتاده ولی زبانم موافقت و همراهی ندارد و در آن حسرت
و حیرت درمانده ام هر گاه ان درد را درمان توانی نمود آن مشکل را از من آسان کن گفت من خود پنجاه سال است
که تعلیم و تعلم علم نحو مینمایم هنوز زبانم همراهی نمیکند اگر عقده خود را گره گشائی یابی مرا نیز از آن محنت خلاصی بخش

و برا اشعاری خوب و نظمی مرغوب بوده و اینچند شعر از وی ضبط نمودم

إذا لم يكن صدر المجالس سيداً　　فلا خير فيمن صدرته المجالس
وكم قائلٍ ما لي رأيتك راجلاً　　فقلت له من أجل أنك فارس

حاصل معنی آنکه صدر مجالس کسی را شایسته است که خود بحلیه شهامت و جلالت آراسته باشد و اگر مجالس که خود از
زیور شعور عاطل است کسی را مصدر دارد و صدرنشین را خیری ندهد و بزرگی نبخشد مرا پرسیدند که چه باعث شده

که ترا پیاده می بینم گفتم از برای آنکه ترا سواره دیدم و نیز فرمود

الجود طبعي ولكن ليس لي مال　　فكيف يبذل من بالقرض يحتال
فهاك حظي فخذه اليوم تذكرة　　إلى اتساع فلي في الغيب آمال

همانا جود و بخشش خصلت ذاتی من است ولی چگونه بخشش نماید کسی که سرمایه جز قرض ندارد پس این است وضع معیشت
من و وسعت در این روزگار ما در عالم غیب مرا آرزوها است و در سال سیصد و هفتاد ۳۷۰ هجری از جهان رخت بآخرت ببست

ابن خالویه را کتب مصنفه بسیار است از جمله کتابی است که آل نام نهاده و در ابتدای آن مدلولات لفظ آل را بیان کند و او را به بیست و پنج قسم تقسیم نموده و بعد از آن تفصیل اسامی شریفه ائمه اثناعشر که آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین اند با اسامی آباء و امهات و تواریخ ولادت و رحلت ایشان ضبط نموده و دیگر کتاب لیس و آن کتاب بدین طریقه است لیس فی کلام العرب کذا کذا کتاب المرغش که در لغت نوشته و کتاب اشتقاق کتاب جمل که در نحو است کتاب قرائت کتاب سبع در قرارات کتاب اعراب القرآن که مشتمل است بر اعراب سی سوره از کلام الله کتاب مقصور و ممدود کتاب المذکر و المونث کتاب الالفات کتاب شرح مقصور و ابن درید کتاب الاسد کتاب اشتقاق خالویه و ذالک خالویه بفتح خاء معجمه و بعد از الف لام و واو مفتوحتین تواند بود که از الفاظ عجمیه باشد و چون سیبویه و نفطویه و یا آنکه خال عربی باشد و یکی از معانی مناسب آن اراده باشد

ابوحنیفه نعمان بن ثابت کوفی

اگرچه اصحاب سیر و علمای رجال در ذکر فقهای بلاد وی را در عداد فقیهان کوفه معدود داشته اند ولیکن اشتهار علم و انتشار نام و نفاذ حکمش بکوفه اختصاصی ندارد بلکه صیت فقاهت و آوازه فتاوی او اقطار عالم را فرو گرفته است بدان پایه که در ربع مسکون ربع اهل سنت بلکه نصف ایشان مذهب حنفی که از مذاهب اربعه عامه است اختیار کرده اند و در ممالک روم مقرر است که سلاطین آل عثمان و صدر اعظم و قاضی القضاة بر طریق مذهب ابوحنیفه باشند باجملة جدش در زمره کفار بوده و بجنگ مسلمانان اسیر شد روزگاری دراز در بندگی قبیله بنی تیم الله بن ثعلبه بسر برد پس از آن از قید عبودیت آزاد گشت در آن اوان که از قبول اسلام سعادت اندوز گردید ثابت که خود والد ابوحنیفه است از وی بوجود آمده بعقیدت اهل سنت و جماعت آن مولود را باستان مبارک علی بن ابیطالب امیرالمومنین آورده آنحضرت درباره ثابت و فرزندانش دعای خیر فرمود و چون ثابت را سنین عمر بکهل و اندسید ابوحنیفه که بنام نعمان بود از صلب وی بدین عالم قدم نهاد و چون بحد رشد رسید در صنف خزازان درآمده بداد و ستد میکذرانید شبی در عالم واقعه چنان دید که مضجع مطهر منور حضرت خاتم الانبیا را همی نبش کند ناگاه از خواب بیدار گشت از آن رؤیا زیاده سراسیمه و هراسان گردید کس نزد ابن سیرین فرستاد صورت منام را بر وی قصه کرده خواستار تعبیر شد گفت هر آینه صاحب رؤیا بعلمی مرزوق شود که از تمامت مردم روزگار و علمای عصر خود درگذرد پس دواعی شوق تحصیل در او هر روزه زیادت شد با جدی تمام و جهدی وافی باکتساب معارف و اقتباس معانی مبادرت جست و صحبت کرد وی از تابعین که اسامی ایشان شرح میکذرد و فایض گردید عطا بن ابی رباح ابو اسحق سبیعی محارب بن دثار هیثم بن حبیب هشام بن عروه محمد بن منکدر نافع مولی عبدالله بن عمر سماک بن حرب

و مقامات حدیث و مراتب معالم دین را بر ایشان محقق نموده و مبانی علم فقه را در نزد حماد بن ابی سلیمان تشیید کرده از طریق عامه و خاصه بنظر رسیده است که ابوحنیفه از تلامذه حضرت امام همام جعفر بن محمد الصادق بوده و چنانکه ابن حجر در صواعق گوید جعفر صادق افضل و اکمل فرزندان امام محمد باقر است و هم از آن رو بوصایت و خلافت آنحضرت اختصاص یافته است و عموم مردم در کل فنون و تمام علوم از آن حضرت مستفید و مستفیض بوده اند و خواص علما روایات خود را بآن حضرت اسناد دهند مانند یحیی بن سعید و ابن جریج و سفیان و ابوحنیفه عبد الحمید بن ابی احمد گوید هر فقیهی که در اسلام بوده است در مراتب فقه عیال علی بن ابیطالب امیر المؤمنین بوده و خواهد بود اما اصحاب ابوحنیفه مانند ابو یوسف و محمد و دیگران فقه را از ابوحنیفه فرا گرفته اند و او در خدمت صادق آل محمد سلام الله علیهم آن علم را قرائت نموده و انتساب علوم آن جناب بامیر المؤمنین علیه السلام از فرط وضوح محتاج بذکر و بیان نیست و مؤید این مقال از طریق خاصه آنکه مجلسی در بحار گوید ابوحنیفه ربیب انجناب و هم از تلامذه آنحضرت بوده است و پیروانش دعوی کنند چنانکه درک صحبت تابعین نموده از خدمت اصحاب نیز کامیاب شده است ولی رای صواب و قول صحیح آن است که با ایشان معاصر و هم عهد بود ولیکن بسعادت استفادت و توفیق ملاقات ایشان موفق نگشت بالجمله در مراتب علمیه بدرجه ای نائل گشت که شافعی با آنکه خود رئیسی از رؤسای مذاهب چهارگانه است درحق وی چنین گوید قبائل علما و شعوب فضلا در پنج شعبه از فنون کمالات بایستی خویش را عیال پنج کس شمارند و فوائد و فضائل خود را از فواضل و عوائد ایشان شناسند در علم فقه ریزه خوار فضل ابوحنیفه اند و در صناعت شعریه پرورده انعام زهیر بن ابی سلمی باشند و در معرفت مغازی بهره اندوز محمد بن اسحق بوده اند و در فن نحو بهره مند عطای کسائی باشند و در شأن تفسیر جیره خوار مقاتل بن سلیمان بوده اند مالک بن انس را که خود از ائمه اربعه عامه است پرسیدند آیا که ترا با ابوحنیفه درک صحبت اتفاق افتاد مراتب فضل و مقامات علمش چگونه یافتی گفت در رتبت قیاس و استدلالش بدان پایه دیدم که اگر آرزوی خواستار آن میشدم که بدلائل و براهین ستونی را از جنس طلا شمارد با آنکه حس بصر برخلاف مدعا حکم مینمود هر آینه قادر بودی یحیی بن معین گفت که چند علم نزد چند کس بدان مثابه رتبه کمال یافت که توان آنها را در ایشان اقتصار و انحصار دهیم اما قرائت قرائت حمزه است و فقه فقه ابوحنیفه و جملگی در این رای صواب باین طریق اسراء نموده اند جعفر بن ربیع گفت پنجسال در جوار ابوحنیفه بسر بردم چندان خاموش بود که هیچکس را در آن خصلت با وی برابر ندیدم ولی در نشر فضایل چون دهان بگشود چندان علوم میریخت که سیل کمالات جاری مینمود عبد الله بن مبارک در مدح وی گفته

لَقَدْ زَانَ الْبِلَادَ وَمَنْ عَلَيْهَا — إِمَامُ الْمُسْلِمِينَ أَبُو حَنِيفَه
بِآثَارٍ وَفِقْهٍ فِي حَدِيثٍ — كَآيَاتِ الزَّبُورِ عَلَى الصَّحِيفَه
فَمَا إِنْ بِالْعِرَاقِ لَهُ نَظِيرٌ — وَلَا بِالْمَشْرِقَيْنِ وَلَا بِكُوفَه

یعنی ابو حنیفه که پیشوای مسلمانان است بزیور آثار و حلیه احادیث صفحات بلاد را چنان زینت داده است که آیات آسمانیه اوراق قرآنیه را گویا مادر روزگار در کوفه و شهر قرین از اهمال و نظیرش عقیم شده است ابن خلکان و یافعی آورده اند که ابو حنیفه بجمیع کمالات آراسته بود جز آنکه در علوم عربیه رتبت علیه نداشته است گاهی سخنانش بلحن و غلط آمیخته میشد چنانکه روایت شده است که ابا عمرو بن العلاء المقری النحوی از ابو حنیفه استفتا کرد که هرگاه مردی شخصی را بسنگی بقتلی در معرض هلاک آورد و بر آن قصاص دارد و خواهد شد گفت اینگونه قتلها سبب قصاص نشود ابو عمرو گفت و لو قتله بابا قبیس و کلمه ابا را که بایستی ابی خواند بلحن و غلط ادا کرد گروهی از جانب او اعتذار جسته اند که چون ابو حنیفه از مردم کوفه است بدان جهت در آن کلام بلغت کوفیین تکلم کرده است چه ایشان اسماء سته را در همه حالت بالف خوانند چنانچه بر این منوال گفته اند

إنَّ اباها وَ ابا اباها قد بلغا في المجد غايتاها

ابو حنیفه در اصول عقاید سلسله زیدیه را پیروی داشته محمد شهرستانی در ذیل مقالات جارودیه که از فرق زیدیه میباشند گوید که ابو حنیفه بآن فرقه هم عقیدت بوده و با محمد بن عبد الله محض که معروف بنفس زکیه و امام ششم زیدیه است عقد بیعت داشت و هم با برادرش ابراهیم بن عبد الله محض که نیز از ائمه آن گروه است و معروف بامیر الو و شهید باخمری است و امام هفتم زیدیه است بقدمی استوار دست بیعت داده و هنگامیکه بر منصور خروج کرده بود در پنهان مردم را باعانت وی ترغیب مینمود ولی خود در آن جنگ همراه نشد وی را از تخلف آن جنگ پرسیدند گفت مردم را نزد من امانتی است از آن ترسم که چون بعرصه محاربت قدم نهم ودایع مردم عرصه تلف گردد در کتب معتبره مضبوط است که ابو حنیفه مکتوبی بدین مضمون بابراهیم نوشت اما بعد فاني قد جهزت اليك اربعة الاف درهم ولم يكن عندي غيرها ولولا امانات الناس عندي للحقت بك فاذا لقيت القوم وظفرت بهم فافعل كما فعل ابوك في اهل صفين اقتل مدبرهم واجهز على جريحهم ولا تفعل كما فعل ابوك في اهل الجمل فان القوم لهم فئة حاصل آنکه چهار هزار درهم تقدیم داشتم و از قلت آن معذرت میجویم زیرا که زیاده از آن میسر نبود و هم از تخلف خویش عذر میگویم که از فتور عقیدت و خوف هلاکت نیست بلکه از ترس تضییع امانات بوده محض نصیحت و خیرخواهی عرضه میدارم هرگاه در آن محاربت بر ایشان ظفر یافتی طریقه پدرت علی بن ابیطالب که با اهل صفین سلوک داشته با ایشان مجری دار و هزیمتیان را ابقا مکن و از شیوه آن حضرت که در جنگ جمل مرعی فرمود کناره گیر زیرا که سپاه منصور را اعوان و انصار از پی است گویند قضارا آن مکتوب وقتی بدست منصور افتاد و از مطالعه آن در خشم فرو رفت و کینه او در سینه جای داد و همواره منتهز فرصت بود تا زمانیکه بروی دست یافت چنانچه خواست بمراد خویش رساند جار الله زمخشری در ذیل کریمه لا ينال عهدي الظالمين گوید كان ابو حنيفة يفتي سرا بوجوب نصرة زيد بن علي وحمل المال اليه والخروج معه على اللص المتغلب المتسمى بالامام والخليفة كالدوانيقي واشباهه یعنی ابو حنیفه در پنهانی مردم را فتوی دادی که زید بن علی بن الحسین امامی است مفترض الطاعه بایستی نصرت

دیانت او واجب شمارند و وجوه اموال خود بدو سپارند و در قتال او با دزدان متغلب چون منصور دوانیقی
و امثال وی خود را بکذب و بهتان خلیفه و امام دانند همراه شوند و هم او گوید که زنی نزد ابوحنیفه شکایت آغاز کرد
که از چه رو فرزند مرا به بیعت محمد و ابراهیم دعوت کرده و عرضه هلاکش ساختی گفت ایکاش من بجای
فرزندت در رکاب ابراهیم حاضر بوده و جان خویش میباختم سوگند بخدا هرگاه منصور بنیاد مسجدی کند
و مرا بخواند تا شماره آجرهای آن مسجد را مباشر شوم هر آینه قبول نخواهم کرد با جمله در اصول عقاید اقوال زید را
متبع میدانست و در احکام فقهیه قیاس و رای خود را معتمد میشمرد دمیری شافعی از ابن شبرمه حکایت کند
که در صحبت ابوحنیفه بعتبه جعفر بن محمد الصادق مشرف شدیم بعد عرض حضور مبارک رسانیدم که رفیق من از
فضلای عصر و از فقهای عراقست فرمود چنان دانم اینمرد همان است که در احکام خدا برای خویش
اعتماد کند و در نوامیس الهیه قیاس بکار برد دگر نه اینمرد نعمان بن ثابت است ابن شبرمه گوید تا آن اوان
نمیدانستم که نام او نعمان است پس ابوحنیفه بتصدیق آن حضرت مبادرت جسته عرض کرد اصلحک الله
یا بن رسول الله من همانم که شناخته اید فرمود ای نعمان زنهار از سخط الهی بپرهیز و در شرایع بر عقل
ناتمام خود تکیه میاور و در دین خدا قیاس را مستند مدان چه اول کسی که طریق قیاسات پیش گرفت
ابلیس بود هنگامیکه پروردگار عز اسمه وی را بسجود آدم علی نبینا و علیه السلام امر فرمود گفت انا خیر منه
من خود از آدم نیکوترم زیرا که ماده مرا از آتش که عنصری لطیف و جوهری درخشنده است بیافریدی
و خمیره آدم را از گل که خود اصلی تاریک و تیره است ایجاد فرمودی ای ابوحنیفه ابلیس رجیم در حکم سجود
بدانش و رای خود قیاس کرده نافرمانی جست و در ورطه ضلالت بماند و بعذاب ابدی گرفتار خواهد بود
پس فرمود آیا نیکو دانی سر خود را با سایر اندامهای خویش در احکام قیاس کنی گفت ندانم فرمود نه
هیچ دانی از چه رو حقتعالی شوری در چشم و تلخی در گوش و مخاط در بینی و شیرینی در بین دو لب بیافرید گفت
ندانم فرمود حقتعالی دو چشم را باقتضای حکمت بالغه از پیه خلق فرمود و در آنها آب شوری قرار داد
تا نعمتهای خود را بر مخلوقش مرتبتی آورد چه آن رطوبات مالحه دیدگان را از انحلال و ذوبان نگاه دارد و تلخی
در گوش آفرید تا نعمتی دیگر نیز بر مخلوق خود افزوده باشد زیرا که اگر چنین نبود جانوران کوچک و خورد
بگوش راه یافته و مغز را غذای خود قرار داده در اندک زمان نابودش مینمودند و آب را در منخرین
آفرید تا قابل تمدد باشد و نفس بسیار در آن مجری حرکت کند و صعود و نزول نماید و هم از رطوبت آن آب
مزاج بینی بر صحت باقی بوده بوی نیکو از رایحه ناخوش تمیز دهد و در بین دو لب آب گوارا آفرید تا مخلوقش
لذت اکل و شرب را دریابند آنگاه فرمود خبر ده مرا از کلمه که اولش کفر و آخرش ایمان است گفت
ندانم فرمود کلمه لا اله الا الله است چه اگر متکلمی لا اله گوید و ساکت شود وجود واجب را انکار نموده باشد
و این خود کفر صریحست و اگر کلمه الا الله را منضم نماید معبود حقیقی را اثبات کند و آن خود ایمان محض است

پس فرمود وای بر تو ای ابوحنیفه حقتعالی قتل نفس و زنا را حرام فرموده اینک بازگو که گناه قتل نفس در نزد خدای اعظم است یا زنا گفت قتل نفس فرمود بمقتضای قیاس بایستی طریق اثبات آن نیز عظیم تر باشد و حال آنکه چنین نیست حقتعالی بشهادت دو شاهد عادل اثبات قتل نفس را مقرر فرموده و در زنا شهادت چهار شاهد اعتبار کرده است پس چگونه حکم الهی با قیاس بدست آید فرمود نماز و روزه کدام یک در نزد حقتعالی بزرگتر است گفت نماز فرمود پس چرا بر حائض قضای صوم واجب و قضای صلوة واجب نشده ای ابوحنیفه میباش از خدایتعالی بپرهیزی و در تکالیف مقرره قیاس فاسد بکار نبری و بغیر ما انزل الله را حکم ننمائی در فردای قیامت من با جمیع شیعیانم در حضور عدل حکیم ایستاده گوییم خدای و رسول چنین فرمود و تو نیز با پیروانت در آن عرصه هولناک ایستاده گوئی رای ما چنین حکم کرد و قیاس ما اینگونه اقتضا نمود پس حقتعالی درباره ما و شما بدانگونه که عدل خدائی مقتضی باشد حکم خواهد فرمود و از طرق شیعه در باب معارضات آن جناب با ابوحنیفه روایات بسیار است در احتجاج طبرسی و مجلسی و علل الشرایع وغیرهم از آن مقوله اخبار بسیاری ضبط شده است هر که خواهد اطلاع یابد بآن کتب رجوع نماید از کتب صحیحه معتبره بنظر رسیده است که ابوحنیفه در مدینه طیبه بعتبه جعفر بن محمد الصادق ع مشرف شد و چون رخصت انصراف یافت حضرت موسی بن جعفر را بدید که از دبستان معاودت فرموده خواست تا آن حضرت را امتحان کند عرض کرد معصیتی که از عبد صادر شود فاعل آن کیست فرمود لمحه بنشین تا جواب سخنانت بیان کنم معصیت صادره بر حسب تقسیم عقلی از این اقسام خارج نباشد زیرا که یا عبد در آن فعل مستقل است یا خدایتعالی و یا هر دو شریک باشند هرگاه پروردگار عز اسمه فاعل معصیت باشد عذاب عبد عاصی از طریق عدل و انصاف بیرون است و اگر بمشارکت فاعل معصیت شده اند شریک اقوی بمؤاخذت و انتقام اولی و احق است و عقاب عبد خلاف عدالت و مروتست و چون سزای عاصیان را عذاب و عقابی مقرر شده است واضح گردد که عبد عاصی خود فاعل عصیان بوده است پس ابوحنیفه گفت ذریة بعضها من بعض والله سمیع علیم بعضی از شعرای اهل البیت سلام الله علیهم این معنی را بالفاظی خوش برشته نظم در آورده

لم تخل افعالنا اللاتی نذم بها — احدی ثلث خصال حین ناتیها
اما تفرد بارینا بصنعتها — فیسقط اللوم عنا حین ننشیها
او کان یشرکنا فیه فیلحقه — ما سوف یلحقنا من لائم فیها
او لم یکن لالهی فی جنایتها — ذنب فما الذنب الا ذنب جانیها
سیعلمون اذا المیزان شال بهم — اهم جنوها ام الرحمن جانیها

و چون ابوحنیفه در اقتباس احکام طریق رای و قیاس زیاده سلوک میداشت از اجماع فتاوی منتشره

والسلام برای متفرقه او در عبادات تراکیب غریبه اتفاق افتد چنانکه قاضی القضاة احمد بن خلکان در ترجمه محمود بن سبکتکین گوید امام الحرمین در کتاب مغیث الخلق چنین آورده که سلطان محمود در بدایت حال مذهب ابوحنیفه داشت و چون علم حدیث را زیاده دوست داشتی و همواره نزد آن سلطان احادیث میخواندند و خود تفسیر آنها استماع مینمود پس اکثر احادیث را بمذهب شافعی موافق یافت فقهای طرفین را بخواند تا هر یک حقیقت مذهب خویش بیان کند و حقیقت هر کدام معلوم شود بدان سوی گراید پس اصحاب فریقین بر این معنی اتفاق کرده اند که مردی بطرز مذهب حنفی و هم بطریق مذهب شافعی دو رکعت نماز گذارد و طریقه هر یک پسند خاطر سلطان آید آنرا سلوک دارد پس قفال مروزی برخواسته با طهارت کامل و رعایت ستر و استقبال قبله و ملاحظه سایر ارکان و سنن و آداب مقرره دو رکعت نماز بجای آورده و گفت که این نمازیست که از طریقه امام شافعی بما رسیده است آنگاه پوست سگی دباغی ناشده بپوشید و تن خود بنجاست آلوده کرده و بدون نیت با شراب وضو ساخت و در شستن دو دست از بند کا و شروع کرد بر عکس منهی کرده و چون تابستان بود در آن صحرا مگسان بسیار بر آن پوست سگ که در تن داشت جمع شدند پس روی بقبله نموده بایستاد و بجای تکبیرة الاحرام گفت خدای بزرگ تر است پس سوره حمد بخواند و بعد از آن ترجمه آیه مدهامتان بزبان آورد و گفت دو برگ سبز آنگاه برای سجده تین مانند خروسی که دانه چیند دو دفعه پیشانی بر زمین بکوفت و رکوع و تشهد را التفاتی نکرد و بجای سلام ضرطه بداد آنگاه گفت ایها السلطان اینست صورت نمازیکه ابوحنیفه فتوی داده است سلطان گفت هرگز چنین نمازی از ابوحنیفه نرسیده است چه در هیچ کیشی اینگونه نماز پسندیده نیست پس تو خود اینصورت ساخته و این تهمت بر او نهاده اگر صدق دعوی خویش باثبات نرسانی هر آینه طعمه شمشیر شوی علمای مذهب حنفی تائید قول سلطان بر خواستند بر قفال انکار کردند پس قفال درخواست نمود تا از کتب فتاوی ابوحنیفه حاضر کردند سلطان مردی نصرانی مقرر داشت که طریق حنفی و شافعی را از کتب ایشان معلوم کند و چون نصرانی در آن کتب تتبع نمود از تالیف فتاوی متفرقه نمازی مرکب گشت بدانگونه که قفال ادا کرده بود پس سلطان مذهب حنفی از دست بداد و طریق شافعی پیش گرفت پوشیده نماند چنانچه از کتب فقهیه مستفاد میشود ابوحنیفه را فتوی آنست که مصلی بهر چه که نافی صورت صلوة باشد تواند خویشتن را از نماز خارج کند چنانچه علامه در کتاب احقاق الحق گوید ذهبت الامامیة الی ان الخروج من الصلوة لا یحصل الا بالصلوة على النبي والتسليم وقال ابو حنيفة يخرج بالتسليم و بالحدث و بالتكلم والريح پیروان ابوحنیفه آورده اند که او در مدت چهل سال نماز بامداد را با وضوی عشا بجای آورد و هر شب در دو رکعت جمیع کلام الله قرائت میکرد و در تاریکی شب صدای گریه و زاری او بلند بود بطوریکه همسایگان براو ترحم میکردند گویند همواره از زخارف دنیوی اعراض داشتی چنانکه محمد بن شجاع گوید ابوحنیفه را گفتند که منصور عباسی امر کرده تا ده هزار درهم برای تو فلان روز بیاورند ابوحنیفه از قبول آنها راضی نبود چون روز موعود شد و بعد از ادای فریضه بخانه در آمده خود را بجامه پوشانیده با هیچکس متکلم نشد پس فرستاده

حسن بن قحطبه در رسید و آنچه منصور فرستاده بود نزد او گذارد و ابوحنیفه با او تکلم نکرد نخست اصحاب وی برسول گفتند که خوی و عادت امام بدینگونه است پس اشارت کرد تا آنرا در انبانی کرده در زاویهٔ خانه گذارد و در رفت آن مال همان حال و در کناری در موضع خود بماند و اصلا بر او التفاتی نکند و در کتب معتبره مضبوط است که ابوحنیفه را با برادران دینی معاشرتی نیکو و سیرتی پسندیده بود و همواره در انجاح مطالب و شفاعت بیچارگان مساعی جمیله مبذول میداشت چنانکه ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی آورده که یکی از عسسان کوفه در جوار ابوحنیفه منزل داشت هر شب بغرفه که داشت درآمده همواره بشرب اشتغال بجست سرخوش و سرمست آواز خود بتغنی بلند میکرد و بیشتر بدین شعر که از عرجی شاعر است سرود مینمود

اَضاعُونی وَاَیَّ فَتیً اَضاعُوا لِیَومِ کَرِیهَةٍ وَسِدادِ ثَغرِ

یعنی مرا که برای کارزار و بستن سرحد مملکت شایسته ام از نظر انداختند و تنها گذاشتند و ابوحنیفه هر شب صوت او می شنید مگر عسسان او را گرفته بزندانش بردند چون ابوحنیفه آواز وی در آن شب نشنید بامدادان از حالش باز پرسید گفتند دوش گرفتار میرشب شده اکنون محبوس است پس ابوحنیفه جامه در پوشید و سوار شده بخانهٔ والی که عیسی بن موسی بود در آمد گفت مرا همسایه ایست که عسسان او را گرفته در محبس امیر بداشتند و من او را جز بخوبی نشناسم پس عیسی امر کرد تا آن مرد را با هر کس که در آن شب گرفته بودند رها کردند چون ابوحنیفه همسایهٔ خود را دیدار از خود بخواند و پنهانی گفت ای جوان آیا حق ترا ضایع نمودیم و ترا تنها گذاشتیم گفت نی بخدای سوگند ضایع نکردی بلکه حفظ نمودی و حق جوار خود را مراعات فرمودی خداوند ترا جزای خیر دهد آنگاه گفت طریقهٔ سرودی که داشتی از دست منه چه مرا آواز تو پسندیده است و در آن باکی نمی بینم و تمام این حکایت تغرید و تغنی همسایه و شفاعت ابوحنیفه و خلاص محبوسین را با اندک تفاوت روایت کرده است و ما از مخافت تطویل و تکرار بنقول ابوالفرج اختصار کردیم و در وفیات الاعیان و حیاة الحیوان مضبوط است حماد بن اسمعیل بن ابوحنیفه گوید که در جوار ابوحنیفه مردی بود رافضی که خود در شغل آسیابانی میگذرانید و دو استر بود یکی را ابوبکر نام نهاده و دیگری را عمر میخواند ناگاه یکی از آن دو استر بر وی لگدی بکوفت و او را از آن ضربت بکشت چون ابوحنیفه از آن مطلع گشت حاضران را گفت همانا استری که عمر نام داشته است صاحب خود را کشته و چون تحقیق کردند اخبار وی را با ماجری مطابق یافتند گویند مابین ربیع حاجب منصور و ابوحنیفه عقدهٔ معاداة زیاده مستحکم بود همواره ربیع انتهاز فرصت مینمود تا او را در مجلس منصور توهین و خفتی آرد و خاطر منصور را از وی متغیر سازد و همیشه در آن اندیشه بود تا آنکه روزی ابوحنیفه در مجلس منصور حاضر گشت ربیع بمنصور گفت یا امیرالمؤمنین ابوحنیفه عبدالله بن عباس جدت را در مسائل مخالفت میکند چه ابن عباس را طریقه آن است که استثناء منفصل بعد از قسم جائز باشد چنانچه اگر کسی امروز سوگندی یاد کند و روز دیگر استثناء نماید روا باشد ولی ابوحنیفه گوید که بایستی استثناء بکلام سابق که مشتمل بر مستثنی منه است متصل باشد ابوحنیفه گفت یا امیرالمؤمنین ربیع را گمان است

که ترا بر ذمه سپاه حقی نباشد منصور گفت بچه دلیل گفت از آنرو که بحضورت بیعت کنند و چون بمنزل خود بازگردند استثنا نمایند و بیعت خود را باطل سازند منصور در خنده شد گفت ای ربیع ابوحنیفه را متعرض مشو که معارضت با علما از طریق حزم بیرون است چون هر دو از مجلس بیرون شدند ربیع گفت خواستی خون مرا هدر کنی ابوحنیفه گفت نه تو خواستی مرا عرضه هلاک کنی ولی من خود و ترا از آن خطره رهانیدم و نظیر این واقعه مابین ابو العباس طوسی و ابوحنیفه اتفاق افتاد چنانچه ابن خلکان آورده است که روزی ابوحنیفه بر منصور وارد شد و در آن محفل ازدحام کرده حاضر بود طوسی بر آن شد سخنانی بمیان آورد که ابوحنیفه از آن راه مستحق قتل شود پس متوجه شده گفت مسئله دارم اینک باز گوی هرگاه امیرالمؤمنین مردی را طلب کند و او را بقتل شخص فرمان دهد و آن مرد کیفیت واقعه را نداند کشتن آن شخص مر آنمرد را مباح تواند بود ابوحنیفه گفت امیرالمؤمنین بحق امر میکند یا بباطل گفت بحق ابوحنیفه گفت در هر مکان بایستی حکم حق را جاری نمود و از کیفیت آن سؤال نباید کرد و چون از نزد منصور بیرون شد گفت همانا طوسی خواست که مرا در ورطه هلاک اندازد من هر دو دست وی را ببستم ابوالفرج در اغانی آورده که ابوحنیفه را در بدایت حال با حماد عجرد که خود از شعرای مشهور است پیوند یگانگی و رشته صفا وقت محکم بوده پس ابوحنیفه طریق زهد پیش گرفت در اکتساب فقه و سایر علوم شرایط کوشش ادا کرد تا بدان مرتبه که خواستی ارتقا جست و چون در ایام عالی جای گرفت از دوستی حماد کناره گزید طعن و نکوهش وی بمیان آورد پس حماد بتألیف خاطر ابوحنیفه برخواسته بسی لطایف الحیل بکار برد تا مگر از جراحات لسانش محفوظ ماند آن تدابیر سودمند نشد

حماد بناچار این اشعار در تعریض و کنایت کوفی نظم آورده برای وی فرستاد

إن كان نسكك لا يتم بغير شتمي وانتقاصي
أو لم تكن إلا به ترجو النجاة من القصاص
فاقعد وقم بي كيف شئت مع الأداني والأقاصي
فلطالما زكيتني وأنا المقيم على المعاصي
أيام تأخذها وتعطي من أباريق الرصاص

خلاصه مضمون آنکه اگر تکمیل مراتب تقوای خویش در آن دانی که مرا دشنام گوئی و از رتبت من نقصان گیری پس هر آنچه توانی کردن فرو گذاشت مکن و در دور و نزدیک با من بدلخواه خویش نشست و برخواست نما چه روزگاری دراز بگذشت که مرا بپاکیزگی و عدالت یاد میکردی و من در جرگ فاسقان اول بودم هیچ دانی کدام اوقات را قصد کرده ام همان روزگار را گویم که تو خود در باده نوشی از ابریقهای ارزیز جامهای لبریز همی با حریفان دور میدادی گویند چون ابوحنیفه بدان اشعار مطلع گشت دم زبان حماد از آن سخنان بایستاد گویند همواره از منصب قضاوت احتراز مینمود و خلفا هر قدر او را بدان شغل منیع تکلیف میکردند امتناع میکرد چنانکه در زمان مروان بن محمد که آخرین ملوک بنی امیه است عمر بن هبیره فزاری که بعراق والی بود ابوحنیفه را احضار نمود تا بقضاوت کوفه منصوب دارد

ابوحنیفه

ابوحنیفه قبول نکرد هر قدر یزید بن عمرو بر مبالغت بیفزود ابوحنیفه در امتناع زیادت آورد و در ظرف ده روز روزی ده تازیانه بروی بزدند ابوحنیفه بر انکار خود اصرار آورد لاجرم یزید بن عمرو از وی دست برداشت ربیع بن حاجب گفت منصور را دیدم که با ابوحنیفه در باب قضاوت همی منازعت مینمود منصور هر چند جد و اصرار داشت ابوحنیفه در رد و انکار بود و میشنودم که ابوحنیفه با منصور همیگفت زنهار زنهار از خدای بپرهیز چنان شغل مهم و امر خطیر را که خدایت بر آنها سلطنت بخشیده بقبضه اختیار من مسپار من از دیگران خود را بنیکوتر شناسم در آنهنگام که با حالت طبیعیه میگذرانم نتوانم خود را از خشم و غضب باز دارم زمانیکه در مصطبه قضاوت متکی شوم هر لحظه امور ناپسند و ناشایست ببینم و سخنان کذب و نالایم بشنوم چگونه توانم خویشتن را از غیظ نگاهدارم تو خود بدیده انصاف نظر انداز با این همه خدم و حشم که تراست و هر یک را رعایت مخصوصی و تفقد ممتازی توقع است چگونه اجراء حق و اظهار عدل توانم نمود هر گاه خلیفه مقرر دارد که مرا در دجله فرات غرق کنند یا در مسند قضاوت بنشانند هر آینه بغرق راضی شوم و خود را قاضی نکنم منصور گفت دروغ گوئی بلکه قضاوت را شایسته ابوحنیفه گفت من خلیفه را حاکم قرار میدهم و از او انصاف میطلبم در صورتیکه سخنانم دروغ باشد چنین دروغگوئی چگونه لایق چنان امانت باشد در کتب سیر آمده است که چون منصور از تحمل قضاوتش اغماض کرد سوگند یاد نمود که از تو دست ندارم تا بکاری از کارهای من مباشرت کنی ابوحنیفه بقبول شغلی خلیفه را خوشنود ساخت پس از زمانی از جهت شورش طایفه راوندیه که در هاشمیه بر منصور خروج کرده بودند و اسباب دیگر خواست تا بنای شهری نماید که لشگریش در کوفه منزل نداشته باشند پس در اختیار محل و انتخاب مبنا مشاورت جست زمین بغداد را اختیار نمودند پس احضار معماران و بنایان و اصحاب آن صناعت را فرمان داد و خلقی با عجلت و شتاب از شام و موصل و جبل و واسط و کوفه آمده در بغداد جمع شدند و امر نمود تا قومی از اهل فضل و امانت را نیز حاضر نمایند از جمله ایشان حجاج بن ارطاة منجم و ابوحنیفه بود و پس منصور هر یک امری مفوض داشت و نظر بسوگندیکه یاد کرده بود ابوحنیفه را بفرمود تا آجرها و خشتها را شماره دهد پس ابوحنیفه مقیاسی از نی بگرفت و باندازه آن کمیت آجر و خشتی که حاضر میساختند معلوم میداشت و اینگونه تعداد اختراع اوست که قبل از وی کس بدین معنی تفطن نیافته بود ابن خلکان گوید چون منصور از بنای بغداد فارغ گشت بانجا وارد شد پسرش مهدی که ولیعهد بود بجانب شرقی بغداد فرود آمد پس منصور او را اشارت کرد تا در همان محل اردوی خود قرار دهد و برای خود خانه چند عمارت کند مردم هم با وی متابعت و همراهی نموده در آنجا عمارتها بپا داشتند بناها بنیاد کردند دیری نگذشت که آن محل باندازه شهری شد که پدرش ساخته بود و مسجدی بزرگتر از مسجدیکه منصور بنا نهاده بود بپاداشت و آنرا مسجد رصافه نامیدند پس مهدی فرمان داد تا ابوحنیفه را حاضر کردند قضاوت جانب رصافه را بر او عرضه داشته ابا نمود مهدی گفت اگر قبول نکنی بتازیانه قهرت تادیب کنم ابوحنیفه بیقین دانست هر گاه قبول نکند بدان آزار گرفتار خواهد شد

بناچار قبول کرده و در مجلس قضا بنشست و آن روز کسی نزد او نیامد چون روز دیگر شد صفاری بر شخصی ادعائی کرده نزد وی برافت و حاضر شدند صفار گفت ایها القاضی از بابت قیمت کاه که از من خریده است مرا بر ذمه این مرد دو درهم و چهار دانگ است ابوحنیفه بانرمی گفت آنچه صفار گوید شاید تو خود فراموش کرده باشی و چون امعان نظر کنی شاید در خاطرت گذرد گفت بهیچوجه ذمه خود را بحق او مشغول ندانم پس ابوحنیفه بصفار گفت چه میگوئی گفت هرگاه سوگند یاد کند خاموش شوم پس ابوحنیفه بمنکر گفت بگو والله الذی لا اله الا هو چون آن مرد قسم را آماده گشت و بخواندن صیغه قسم شروع کرد ابوحنیفه کیسه برآورده دو درهم بصفار داد و گفت این در عوض حق تست صفار دو درهم برداشت و از مجلس قضا بیرون شد بعد از دو روز ابوحنیفه مریض شد و در بستر بیماری بپهلو نهاد پس فرزند خود حماد را خواسته در حق وصایای خویش بر وی مقرر داشت که پس از وفات من این بدره را بحسن بن قحطبه بسپار و بگو که این ودیعتی است از تو که نزد ابوحنیفه بود و چون شش روز گذشت ابوحنیفه دنیا را وداع کرد گوید بعد از وفات پدر آن وصیت بجای آوردم و آن مال بدو سپردم حسن بن قحطبه گفت خداوند رحمت کند ابوحنیفه را در دین خود زیاده بخیل بود مورخین را در ماه و سال و کیفیت وفاتش اختلاف است بعضی در رجب و برخی در شعبان سال یکصد و پنجاه هجری ذکر کرده اند قومی گویند در روز یکشنبه از ماه در بغداد ابوحنیفه بسرای دیگر قدم نهاد خاصه را عقیدت آن است که در محبس فوت شد و عامه بر خلاف ایشان اعتقاد کرده اند مسعودی در مروج الذهب گوید ابوحنیفه در سی و عمار بود که بدرود جهان نمود و هفتاد سال زندگانی یافت باتفاق مورخین او را در مقبره خیزران بخاک سپردند و در سنه چهارصد و پنجاه و نه شرف الملک ابوسعد محمد بن منصور الخوارزمی که مملکت سلطان ملک شاه سلجوقی را مستوفی بود مرقد ابوحنیفه را بنا نهاد و روضه بنیاد نمود و در جنب مشهدش مدرسه عمارت کرد تا فرقه حنفیان مسکن گیرند و چون آن بنا پرداخت محض مشاهده آن مشهد و آن مدرسه با جماعتی از اعیان بدانجا فرود آمدند در آن اثنا

شریف ابوجعفر مسعود که معروف به بیاضی شاعر هست در بدیهه این دو شعر انشاد نمود

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْعِلْمَ كَانَ مُبَدَّدًا　　فَجَمَّعَهُ هٰذَا الْمُغَيَّبُ فِي اللَّحْدِ
كَذٰلِكَ كَانَتْ هٰذِهِ الْأَرْضُ مَيْتَةً　　فَأَنْشَرَهَا فِعْلُ الْعَمِيدِ أَبِي سَعْدِ

یعنی هیچ میدانی که شیرازه علوم از هم پاشیده و انواع فضایل از هم پراکنده بود و این مستور در زیر خاک تمامت آنها را برشته جمع و نظم درآورد و همچنین زمین از اراضی موات بشمار میرفت و بوجود ابوسعید معمور گشت ابوسعید را آن دو شعر زیاده پسند آمد و ویرا نخواسته بانعام و اکرام بنواخت در کتب تواریخ بنظر رسیده است که بانی مشهد ابوحنیفه سلطان الب ارسلان پدر سلطان ملکشاه سلجوقی بوده است و آن اقوال با یکدیگر منافاتی نیست چه ممکن است که سلطان خود بانی و ابوسعید مباشر بوده همه دانند که در هر کار که از ارکان سلطنت مباشر امور باشند و بنام سلطان مشهور شود

ابن الصائغ ابو بکر محمد بن الصائغ الباجی التجیبی

از اهل سرقسطه و مردم اندلس بمزید علم و وفور دانش موسوم است حکیمی دانشمند و طبیبی سعادتمند و شاعری بی‌مانند بوده در جودت طبع و رزانت خاطر و حدت ذهن و اصابت رای و شدت ذکا و قوت حفظ شهره آفاق است بسرانگشت رای رزین و فکر متین معضلات حکمت و مشکلات هیئت را از هم گشوده و برابر علمای عصر و ابنای روزگار خود بسی برتری بود و در فن تنجیم و جغرافی و علم ادب و موسیقی احاطتی زیاده داشت امام غرناطه علی بن عبد العزیز در صدر مجموعه کلمات حکیمانه ابن صائغ گوید کان فی نقابة الذهن ولطف الغوص علی تلک المعانی الجلیلة الشریفة الدقیقة اعجوبة دهره ونادرة الفلک فی زمانه وتبذ لم یکن بعد ابی نصر الفارابی مثله فی الفنون التی تکلم علیها حاصل معنی آنکه ابن صائغ ذهنی سلیم و سلیقه مستقیم داشت و در غواصی و فاتق حکمت الهیه و فهم حقایق معانی اشیا از عجایب روزگار و نوادر فلک دوار بشمار آمدی همانا براستی که ثبوت پیوسته بعد از معلم ثانی ابی نصر فارابی در فنونیکه وی در آنها توسن سخن جولان داده کسی برابر و مانند وی نبوده لسان الدین بن خطیب در کتاب احاطه در ترجمت وی گوید که انه آخر فلاسفة الاسلام بجزیرة الاندلس یعنی وی در جزیره اندلس و اسپین فلاسفه اهل اسلام است قطب الدین لاهیجی ویرا بدین عبارات ستوده کان علامة وقته فی العلوم الحکمیة متمیزا فی العربیة والادب حافظا للقرآن متقنا فی صناعة الطب والموسیقی یعنی وی در علوم حکمت علامه وقت و در فنون ادبیت و شئون عربیت ممتاز عصر خویش بوده و در زمره حفاظ قرآن مجید بشمار میرفت بنیاد صنعت طب و موسیقی را محکم نموده احمد بن ابی اصیبعه گوید وی در صنعت طب ادای بهترین جامع معانی علم و عمل بوده وهم او گوید که فلسفه اولی و حکمت الهی در بلاد اندلس بفضل ینابیع و عیون حکمت هم از آن بلد جریان داشت سالها کیفیت اندراس و انطماس یافته بود و کسی از آن علم شریف نام میبرد و نشان نمیجست پس توالی ایام و تعاقب اعوام بر این منوال بگذشت تا آنکه شمع وجود ابن صائغ از دهلیز عدم ظاهر گشت و قامت قابلیت برافراخته باستعانت حسن قریحت و شدت فکر و کثرت طلب ربوع آن علم معمور کرده و مبادی تحقیق بر آن بگشود و آنچه را که تندباد حوادث در هم زده و دست مرور دهور و ایام تبدیل یافت وی بنظام استوار و نضرت شیوع مبدل ساخت جواهر معانی و گوهر معانی این صنعت شریف را از خزاین کتب متقدمین از حکمای مشائین نقل نموده خدایش پاداش این عمل غبار گناه و زنگ عصیان از مرات وجود بآب غفران بشوید و گل روانش بآب رحمت طراوت و نضارتی تازه بخشد همچنین در حکمت طبیعی و معالجات طبی مهارتی بنهایت داشت کلماتی چند و تعلیقاتی دلپسند در آن دو صنعت شریف آیتی از مراتب دانش و اندازه تبحر خویش بگذاشت وهم ویرا در علم هندسه و فن هیئات رسائلی چند است که هریک بر استیلا و احاطت آن فیلسوف بزرگ نمونه ایست و هرکس بر رساله اتصال الانسان بالعقل الفعال و غیر آن از مصنفات وی واقف بشود بمطالب مستنبطه و ذخایر مستخرجه وی آگاهی یابد در فهم کلمات معلم اول ارسطاطالیس بی مثل بوده

ابن صائغ اندلسی

۵۰۴

هرگاه بیانات ابو حکیم با عبارات رئیس المتألهین شیخ الرئیس و غزالی که بعد از ابونصر فارابی خنگ خیال در میدان علوم حکمیه جولان داده‌اند بمیزان معرفت سنجیده آید هر آینه مزیت وی بوضوح رسد قاضی محمد بن رشید و ابوالحسن علی بن عبد العزیز امام غرناطه در سلک تلامیذ وی منظوم آیند صاحب طبقات وارباب تراجم وی را از یاد ستوده‌اند از آنجمله امیر رکن الدین در کتاب زبدة الفکر نگاشته که ابن صائغ مردی عالم و فاضل بوده و دست وی را در علوم ریاضی و منطق مصنفات بسیار است ابونصر فتح بن خاقان که از آیات بلاغت و دانشمندان گتاب بهجت در یکی از مجامیع خود وی را بمدح سزاوار ستایشی بجا آورده و علامه مقری در کتاب نفح الطیب فی غصن الاندلس الرطیب بعضی از آن عبارات برشته نقل آورده ما نیز آن عبارات در این نامه مبارک می‌نگاریم نور فهم ساطع و برهان علم لکل حجة قاطع تتوجت بعصره الاعصار وتأرجت من طيب ذكره الامصار وقام وزن المعارف واعتدل ومال للافهام فننا وتهدل وعطل بالبرهان التقليد وحقق بعد عدمه الاختراع والتوليد اذا قدح زند فهمه اورى بشرر للجهل محرق وان طما بحر خاطره فهو لكل شيء مغرق مع نزاهة النفس وصونها وبعد الفساد من كونها والتحقيق الذي هو للايمان شقيق والجد الذي يخلق العمر وهو مستجد وله ادب يود عطارد ان يخفه ومذهب يتمنى المشتري ان يعرفه ونظم تعشقه اللبات والنحور وتدعيه مع نفاسته جوهرها البحور قد اثبت منه ما تهوى الاعين الكحيل ان تكون اثمدها ويزيل من النفوس حزنها وكمدها فاش معنی اگه وی نوری درخشان از جوهر علم و دانش است و برهان یقین هر دلیل قاطع دیگر زمانه و اعصار خواهند که زمان وی را بجای تاج و اکلیل بر سر بندند تمامت اکنه و امصار از نکهت ذکر وی پرداخته و خوشبو باشند و از آن معارف میزان وجودش اعتدال و استقامت یافت و بنیان فنون علم را برای سهولت فهم سست و مایل کرد و با برهان محکم خط تعطیل بر رخساره تقلید کشید بعد از آنکه دست تهی بنای هستی علوم ویران نموده وی از شیمه فکرت خویش خلعت وجودش بداد چون آتش زند فهم و فاد وش بجالی فرا رسد آتشی از آن افروخته گردد که خرمن نادانی بسوزد و اگر بحر خاطرش پر و متلاطم شود تمامت اشیا غرق کند با آنکه نفس شریف از همی لطف اجناس دور و دل عفاف از قذارت فساد مصون داشت تحقیقات وی مزایایرا نیکو شفیق دلنشین است چندان در تکمیل علوم و تحصیل فنون جد و سوا طبعت وجهد و مداومت نمود که عمر روزگار کهنه کرد و خود با طراوت طلب و تازگی میل باقی ماند عطارد که اختر دبیران است همی خواهد که کرد وی در پیچد مشتری که ستاره علماست تمنای آن کند که از مذهبش اطلاع یابد سینه و گلوی محبوبان بعقد نظم و رشته شعرش عشق ورزند دریاها بجواهر نفیسه خود گوهر نفس وی را خواهند بر صفحه روزگار مطالبی ثبت نمود که چشمهای نجیلان آنرا بجای سرمه خواهند بر دیدگان کشند تا حزن نفوس و ناخوشی آنها زائل کنند انتهی پس از مدتی بواسطه غبار عداوتی که ما بین ابن خاقان و ابن الصائغ پدید آ

ابن صائغ اندلسی

ابن خاقان زمام ادب از دست بداد و از طریق انصاف یکسو گرفت در کتاب قلائد العقیان عنوان وی در ذیل تراجم ذکر نموده و عباراتی چند در هجو وی بیاورد که بعض آنها این است هو رمد عین الدین وکمد نفوس المهتدین اشتهر سخفا وجنونا وهجر مفروضا ومسنونا فما یتشرع ولا یأخذ فی غیر الاضالیل ولا یشرع نافیک عن رجل ما تطهر من جنابة ولا اظهر مخیلة انابة ولا استنجی من حدث ولا اشجی فؤاده بتوارٍ فی جدث ولا اقر بباریه ومصوره ولا قربتبا وبه فی میدان تهوره الاساءة الیه اجدی من الاحسان والبهیمة عنده اهدی من الانسان نظر فی تلک التعالیم وفکر فی اجرام الافلاک وحدود الاقالیم ورفض کتاب الله الحکیم العلیم ونبذ وراء ظهره ثانی عطفه واراد ابطال ما لا یأتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه واقتصر علی الهیئة وانکر ان تکون منه الی الله تعالی فیئة وحکم للکواکب بالتدبیر واجترم علی الله اللطیف الخبیر واجترء عند سماع النهی والایعاد واستهزء بقوله تعالی ان الذی فرض علیک القرآن لرادک الی معاد فهو یعتقد ان الزمان دور وان الانسان نبات او نور حمامه تمامه واختطافه قطافه قد محی الایمان من قلبه فما له فیه رسم ونسی الرحمن لسانه فما یمر له علیه اسم وانتمت نفسه الی الضلال وانتسبت ونفت یوم تجزی کل نفس بما کسبت فقصر عمره علی طرب ولهو واستشعر کل کبر وزهو واقام سوق الموسیقی وهام بمجاری القطار وسقی فهو یعکف علی سماع التلاحین ویقف علیه کل حین ویعلن بذلک الاعتقاد ولا یؤمن بشیء فادنا الی الله تعالی فی اسلس مقاد مع منشأ وخم ولؤم اصل وخیم وصورة شوهها الله تعالی وقبحها وطلعة اذا ابصرها الکلب نبحها وقذارة یؤذی البلاد نفسها ووضارة یحکی الحشاد دنسها وفند لا یعمر الا کنفه ولدد لا یقیم الا السعادة ...

حاصل ترجمت آنکه ابن صائغ دیده دین را رمد و نفوس مهتدین را مرض است ضعف عقل وجنون را اشتهار داده واجبات الهیه ومندوبات مصطفویه را متروک ومهجور نمود و هیچ شریعتی متشرع نگشته و جز در طرق اباطیل و اضالیل وراه لاهی ومناهی قدم ننهاده کفایت کند ترا مردی که از جنابت طهارت نکند و دست تحمل و توهم بنیان انابت و بازگشت فرا نبرد و بدن را از لوث نجاسات شستشو وپاک نساخت هیچگاه و از مردگان عبرت نگرفتی حزن واندوه بقلبش راه نیافتی تمامت بهایم وچهارپایان در نزد وی از انسان کامل هدایت یافته تر و سپاس دارتر باشند همی اجرام سماوی وفلکی وحدود اراضی و اقالیم و اجسام تعلیمی نظر دوخته و ترک قرآن مجید گفت و آن را پشت افکنده خواستی که شریعت رسول باطل سازد و بر علم هیئت اقتصار کرده در مقام انکار قرآن وضلال قرآن ...

ابن صائغ اندلسی

۵۰۳

پس بازگشت بسوی خدا را از محالات شمرده و ستارگان را موثر دانسته و مدبر گردون خاک انگاشت و در وقت استماع نوای داود و شنیدن مواعید و انذار زبان جبارت و لسان جبرائت دراز داشته کریمه إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ را مسخریه و استهزا مینمود و برا عقیدت آن بود که دنیا جز دوری و انسان جز شکوفه و گیاهی نیست بر چیدن بساط وجود را با چیدن گیاه هم آغوش و زمان وفات را با اوان خشکی مقارن دانسته نور ایمان بر دلش نتافت و سواد قلبش به بیاض اسلام تبدیل نیافت قفل خاموشی و مهر فراموشی بر زبان خود نهاده پس اسم خدا بر زبانش جاری نگشت پیوسته ضلالت در نفس وی زیادت شد روز بروز از اسلام دور آمد درازای عمر بصرف لهو و لعب و کبر و نافرمانی در باخت و در سر بازار موسیقی اقامت نمود از عشق ساربانان حدی سرا و نواگویان قافله بحد جنون رسیده بود و پیوسته در محافل نغمات و مجامع امتحان شنیده شد و معتکف کنشت و آن عقیدت آشکار داشتی با آنکه مشاهده قامتش از زمینی رسته که گیاهش گوارا نباشد و در محلی غیر موافق نشو نموده صورتش از قهر خدا بریان و طلعتش قبیح بود و لیکن که اگر کسان بر منظر نازیبای او نظر اندازند یکبار وجه را نقاب بر دارند از قذارت نفسش مردم بلاد در اذیت باشند و کثافت صورتش از رخسار آهنگران حکایت نماید چنان که کشاورزی است که جز پهلوی خود آباد نسازد و جز با قامه طرف باطل میل ننماید انتهی قاضی شمس الدین ابن خلکان در ترجمت ابن صائغ عین عبارت بورد معین الدین تیز را بکتاب مطمح الانفس ابن خاقان نسبت نموده و همچنین میر معاصر صاحب روضات عبارت قاضی را بعینها نقل نموده است و حال آنکه این عبارات در خود کتاب قلائد موجود است علامه مقری نیز همین عبارات در کتاب نفح الطیب از قلائد العقیان نقل نموده بالجمله علامه مقری آورده است که باعث عناد و موجب نفاق ابن خاقان با ابن صائغ از این جهت بود که ابن خاقان پیوسته در مجالس زبان بخود ستائی باز میداشت روزی وی در حوزه اقراء ابن صائغ بود و از مراتب بزرگی و شئونات خود همی سخن میکرد و از اقسام جواهرات و انواع زیورها وصف مینمود که از فلان امیر اندلس مرا چنان رسید و فلان امیر مرا چنین داد یکدفعه فضله سبزی از بینی وی جسته بر شاربش نشست ابن صائغ در دم گفت همانا یکی از آن جواهر زمردیست که اینک بر شارب تو است وی از خجلت بپای خواسته از آن پس تخم عداوت وی در زمین دل بکاشت صاحب تاریخ الحکما گوید فتح بن خاقان وقتی نزد ابن صائغ فرستاده و از نتایج طبعش بخواست که تا زیور جمال کتاب خویش سازد ابن صائغ در آن باب با وی طریق مغالطت مسلوک داشت ابن خاقان از آن معاملت رنجیده بدان سبب هجوی که نموده شد در قلائد العقیان وی را بوجهی قبیح ذکر کرد و کیف کان وی در بدایت حال بحکایت و پریشانی روزگار میگذرانید و مدائحی چند در حق امیر ابوبکر صحراوی صاحب سرقسطه میسرود و از وی صلات و جوائز بسیار دید امیر را در عقل و کیاست و رای و سیاست ابن صائغ زیاده عقیدت بود چون آن

شد

شرق اندلس بقبضهٔ اقتدار درآورد ابن صائغ را بخواند وشغل جلیل وزارت بوی تفویض نموده ویرا از این جهة کمتی پدید آمد چندی بدانمنوال بگذشت که دست حوادث بنیاد عمر امیر برکند وروزگار زندگانیش بآخر رسید این دار فانی را وداع کرد وابن صائغ ویرا مرثیت نمود که این یک بیت از آنجمله است

وَسَالنامَتَی اللِّقاءُ فَقِیلَ لَحَشْرِ قُلْنا صَبْرٌ لِلّهِ وَشُکْراً

یعنی چون وی رخت بربست از زمان ملاقات سؤال نمودم گفته شد که در حشر پس زبان بشکر باز داشته صبوری پیشه نمودم انتهی در سال پانصد و دوازده چون آن مملک از دولت اسلام بیرون شده ومردم فرنج بر آن سرزمین استیلا یافتند وی بسوی غرب اندلس متواری گشت ودر پایهٔ سریر وظل حمایت یحیی بن یوسف بن تاشفین درآمده چند سال بوزارت وی مفتخر و مقتدر بود امیر رکن الدین گوید بواسطهٔ حسن سیرت ولطف محاورت وی امور مردم باصلاح پیوست واز دست وی مأمول ایشان بانجام رسید ویرا در نظم اشعار طبعی قادر وغزیره باهر بود واز انواع اشعار بسی نظمها سروده ازآنجمله بیتی چند که در مقام تشبیب بوده میگاریم

اُسَکّانَ نَعمانَ الاَراکِ تَیَقَّنُوا بِاَنَّکُمُ فی رَبعِ قَلبی سُکّانُ
وَدُومُوا عَلی حِفظِ الوِدادِ فَطالَما بُلینا بِاَقوامٍ اِذا استُحفِظُوا خانُوا
سَلُوا اللَّیلَ عَنّی اِذ نَاَت دیارُکُم هَلِ اکتَحَلَت لی فیهِ بِالنَّومِ اَجفانُ
وَهَل جُرِّدَت اَسیافُ بَرقٍ سَمائِکُم فَکانَت لَها اِلّا جُفُونی اَجفانُ

یعنی ای ساکنین وادی نعمان الاراک یقین باشید که شما در منزلگاه دل من جای گزیده اید البته پیوسته در حفظ دوستی بکوشید چه دیریست که باقوامی مبتلا شده ام که در حفظ دوستی راه خیانت میپیمودند حالت من از شب بپرسید از آن هنگام که در دیار شما اقامت کردم آیا مژگانم بسرمهٔ خواب مکحول شده ویا شمشیر آختهٔ برق آسمان شما را جز پلک چشمهای من غلافی هست یا نه قاضی شمس الدین بن خلکان گوید وقتی یکی از فضلاء مغرب در محروسهٔ حلب این اشعار بر من انشاد کرد وبابن صائغ نسبت نمود پس از زمانی دیر باز این ابیات بعینها در دیوان ابو الفتیان محمد بن حیوس یافتم بسیار در حیرت و شک بماندم وباخود چنان اندیشیدم که شاید شیخ در این اسناد خطا نموده باشد پس از چندی در کتاب مطمح الانفس ظفر یافتم که این اشعار نیز در آنکتاب بابن صائغ منسوب داشته بود گویند وقتی ابن صائغ بر غلامی حبشی دل درباخت وسلطان حسنش را اسیر گشت گاهی آتش محبت را بنگاهی ونائرهٔ عشق را بدیداری فرو مینشاند تا آنکه وقتی آن غلام بدام اسیری گرفتار وبدست اشرار دچار آمد اورا از آن بلد بدیگر جای نقل دادند چون ابن صائغ از ماجری اطلاع یافت واز مقام وسکون مکان مأمن وی نشان نجست از روی حزن این چند شعر انشاد کرد

یا سائِقی حَیثُ لا اَستَطیعُ اَدرِی وَلا اَقُولُ غَداً اَغدُو فَاَلقی

ابن صائغ اندلسی

۵۰۸

انا النهار فلیت ختم شمله   علی الصباح فاوله کآخره
اعرتنی بالمال المزخرفه   منها القائلک فی الایام تاباه

یعنی ای کسی که مرا در بوته اشتیاق یکباختی نه مرا قدرت است که از چنگ وحشت بازستانم و نه توان آنکه از قید اسیریت برهانم میگویم بسر و آقا درم تا آنکه بانتظار آن وقت بگذرانم چه شب هجرانت پاره خود برا طراف صبح در پیچید پس اول روز نم بسان آخر آن گشت و نفس را با روزهای دراز و آمالی که ظاهر خوش و آراسته و سفره سود میساختند که یکی از آن آمال وصل روی تو است با آنکه روزگار امتناع میکند پس از چندی خبر فوت آن جوان بوی پیوست وی مانند مردم شوکدار این اشعار بسرود

الا یا دهر والاقدار تجری   بما شاءت تشاء او لا تشاء
فهل انت مطاوع شکوی نبیل   وادری کیف یحتمل القضاء
یقولون الامور تکون دورا   فهذا ضده فمتی اللقاء

حاصل معنی آنکه احکام روزگار بدانگونه که خواهند جاری شوند و امورات بر وفق میل خود واقع گردند چون مرا نکو راضی باشم یا نباشم آیا تو ای تقدیر من مرا انقیاد نه پرسشکوی در اندازی و حال آنکه من و تو بر ندیده ایم که چگونه خود متحمل تبدل و تغییری خود را بمقول تسلیت کنم که میگویند امورات دنیاوی بر دوران دور زند و آنچه گذشته باز معاودت کند پس این یک زمان فراق و ادوار فقد معشوق است آیا در کجا بدیدارش فائز آیم حاسب گفته روایت کنند که ویرا محبوبی بود که ابن صائغ غره بیضا و طلعت زیبا و طره سیاهش دل بشور عشق و شرار محبتش در خاطر جای داده بود و روزگار بمقراض آفات رشته عمر آن جوان ببرید و از اینعالم رخت ارتحال بربست ابن صائغ بصنعت تعدیل وقت انکساف قمر تعیین نمود و دو شعر در مخاطبت قمر نظم کرد و صورت آن بر صفحه خاطر بنگاشت و از اسمان موسیقار لحنی موزون انتخاب کرده در شب معهود برای اظهار مقصود بهمراهی جماعتی از خلان صفا و اصحاب وفا بر سر تربت آن جوان برفت لحنی قبل از کسوف بنوای دلسوز و آوای فی خاطر این دو شعر سرودن گرفت

شقیقک غیب فی لحده   وتشرق یا بدر من بعده
فهلا کسفت فکان الکسوف   حدادا لبست علی فقده

یعنی ای ماه آسمانی همی ازو که در زمین جای داشت بزیر خاک پنهان گشت ای ماه چهار ده و وای بدر تمام آیا چرا پس از سرای وی ضیاء و پرتو افکنی سکدر و منخسف نشوی چه شایسته است که بر فقد وی لباس سوگواری بستر و نیایی تیره جلوه کنی پس در ساعت قمر منخسف شد و این مطلب از نوادر غریبه وی آمد و مورخین در ضمن اخبار عجیبه بنگاشتند و چون عماد الدوله بن زنگی بر قتل وی تصمیم عزم داده ملکه جازم شد چون آن خبر با ابن صائغ گفتند و خود را در گرداب یاس و غرقاب فنا دید از روی ناامیدی

ابن صائغ اندلسی

این دو بیت انشاد نمود

أقول لنفسي حين قابلها الردى　　فراغت فرارا منه يسرى إلى يمنى
قري تحمدي بعض الذي تكرهينه　　فقد طالما اعتدت الفرار إلى الأهنى

یعنی چون داهیهٔ موت و عارضهٔ فوت با نفس من مقابل شد با وی گفتم که از رنج سفر و صدمت فرار از یسار و یمین فارغ گشتی پس اینک بجای خود بنشین و بر بعضی از مکاره حمدهای چه زمانی دیر باز که خود را آماده و مهیا نموده بودی بکانی امن و مقامی خطیر منزل گزینی الغرض در زمان وزارت یحیی کتاب و اطبا بر فضل و قرب او حسد بردند و بر جلالت و نبالت وی رشک ورزیدند و بکید و تهمت کاشتند عاقبت در شهر رمضان از سال پانصد و بیست و سه یا بیست و پنج هجری زهری در باذنجان بکار برده بر وی بخورانیدند در شهر فاس از دنیا درگذشت و در همان مکان مدفون شد صاحب تاریخ الحکما از قاضی ابومروان حکایت کند که من تربت وی دیدم که نزدیک ابوبکر بن العربی بود و یکی از شعرا این اشعار در مرثیت وی بسرود

هم رحلوا يوم الخميس عشية　　فودعتهم لما استقلوا وودعوا
ولما تولوا ولت النفس معهم　　فقلت ارجعي قالت إلى أين أرجع
إلى جسد ما فيه لحم ولا دم　　وما هو إلا أعظم تتقعقع
وعينين قد أعماهما كثرة البكا　　وأذن عصت عذالها ليس تسمع

یعنی در عشای روز پنجشنبه ایشان بار سفر بستند و نفس من ایشان را وداع گفت و ایشان نیز شرط وداع بجای آوردند چون همراهان با پشت کردند و عزیمت رفتن نمودند روح من نیز با ایشان از من روی بگردانید گفتم باز آی ای نفس و بجای سیر وی بر گرد و گفت آیا کجا باز گردم بسوی جثه که گوشت و خون او رفته جز استخوانی چند باقی نمانده که هر وقت حرکت از یکدیگر بپاشند یا بجانب آن دو چشم که از بسیاری گریه کور شده اند و یا بسمت گوشی که از زبان نکوهش و سرزنندگان دیگر چیزی نشنوند انتهی و از کلمات حکیمانهٔ آن فیلسوف است که می گفت الاشياء التي ينتفع بعلمها بعد زمان طويل لا يضيع بذكرها یعنی چیزهایی که پس از زمان دراز بعلم آنها نفع حاصل آید آنها را اندکر نباید ضایع نمود و هم او گفته است حسن عملك بجير من الله سبحانه یعنی نیکویی عمل ترا از خدای سبحانه پناهی است کتب مصنفه وی بدین تفصیل است شرح کتاب السماع الطبیعی لارسطوطالیس قول علی بعض کتاب الآثار العلویة لارسطوطالیس قول علی بعض کتاب الکون والفساد لارسطوطالیس قول علی بعض المقالات الاخیرة من کتاب الحیوان لارسطوطالیس کلام علی بعض کتاب النبات لارسطوطالیس قول ذکر فیه التشوف الطبیعی و ماهیته و ابتدائه رسالة الوداع قول یتلو رسالة الوداع کتاب اتصال العقل بالانسان قول علی القوة النزوعیة فصول تتضمن القول علی اتصال العقل بالانسان قول علی قوة تدبیر المرضی تعالیق علی کتاب ابی نصر الفارابی فی الصناعة الخ

فصول جلیلة فی سیاسة المدنیة و کیفیة المدن   رسالة کتبها الی صدیقه ابی جعفر بن یوسف بعد قدومه الی مصر
مقالات حکمیة فی مواد متفرقة   جواب لمسائل من هندسة سید المهندسین وحرفة کلام علی شیء من کتاب ابن داود
المزدوج لی لیونس   کتاب علی ادویة ابن واقد   کتاب اخبار الوالی للراضی   کلام فی غایة الاضافة   کلام
فی المواد التی بها یمکن الوقوف علی العقل الفعال   کلام فی الاسم والمسمی   کلام فی البرهان   کلام فی
الاسطقسات   کلام فی البحث عن النفس   کلام فی المزاج   باجه بباء موحده و بعد از الف جیم مشدده و
جمعت فرنگ لقب را گویند بنابر قول شهاب الدین یاقوت حموی در پنج موضع است   سرقسطه بفتح سین
و را و ضم قاف و سکون سین ثانی شهریست در ولایت اندلس

ابو العلاء فارسی طبیب

طبیبی متمیز و معالجی ماهر بوده و در روزگار آل بویه و استقلال آن طبقه علم علم برافراشت و رتبه معالجت پدید نمود و در نزد جمهور خلایق بدان فن شریف مشهور و بصناعت طبیه معروف گشته   و هم مرجع بیماران آن ملک آمده چنانکه از ترجمت وی استفاده میشود آن طبیب کامل تمام علم طب را دارا و بهره و جزو آن دانا بوده و بمعالجات وی عموم ناس را از رجال و نساء اعتماد و اعتقادی بی نهایت بوده و هرچند از وی در طب تحقیق مطلبی کافی و کتابی وافی مشهور نیست اما نامش در بعضی کتب طبیه مسطور است   و اقوال او را مصنفین از اطبا بر پایه تحقیقات خودشان شاهد آورده اند   و با استاد اجل ابو ماهر و علی بن عیسی مجوسی و ابن مندویه اصفهانی معاصر بوده و در نزد ملوک آل بویه و امراء آن سلاطین زیاده محترم و بر همگنان خویش مقدم میزیست و در امور حفظ صحت و مقام معالجت همواره بدو رجوع مینمودند و از تشریفات جمیله و صلات جزیله او را بهره ور میساختند نقل است که آن معالج یگانه در بدایت امر که بمعالجت عموم مرضی اشتغال میورزید چندی طبابت عسکر در ایام عضد الدوله بوی مرجوع بود و از معالجات بدیعه و تدابیر طریفه آثاری عجیب ظاهر مینمود چنانکه خود گوید وقتی از اوقات بجهت مهمی عضد الدوله لشکری گران از فارس بسمت بغداد حرکت داده در آن ایام بر حسب ریاست اطبا که مرا بود مصاحبت را ناگزیر بودم و معالجت را مباشرت داشتم از اسباب ارضیه و سماویه بانشاء امراض ردیه و حمیات مختلفه و امثال آن در آن عسکر زیاده بود که مجال تدبیر و امکان معالجت نبود و بدین جمعی کثیر راه عدم سپردند از قضایای اتفاقیه یکی از امراء عضد الدوله که حمی لازم و دائری باهم مرکب داشت و هرگاه حمی دائره با حمی لازم ترکیب میشد صداعی شدید او را عارض میگشت بدانسان که از شدت وجع آن تاب و توان از وی میرفت باندازه که غشی عارض او میگردید بالاخره معالجت از من خواست و چندی مشغول علاج گشتم بهر قسمی را تمام معالجت و هرگونه از تدابیر صائبه که بکار میبردم هر روزه مرض روی در اشتداد و قوت روی بضعف مینهاد بحدیکه من از معالجت مأیوس و مریض از حیات خویش نومید گشته قوه حرکت از او برفت و سقوط اشتها در وی پدید آمد روزی از امتداد زمان مرض و شدت وجع آن مریض دلتنگ گشته بر خویش متحتم نمود که مقداری

ابو العلاء طبیب

ازشکنک خورده وخود را از آن رنج والم آسوده نماید وهمچنین کرد که درخیالش گذشته بود ویرا از پرستاران تنی چند
که مواظب احوال او بودند بدان سرمکتوم پی بردند مرا در نهان بدان امر اطلاع دادند از خوف آنکه مبادا از موت وی
بنامی دو چار گردم ومورد مواخذت گردم بیدرنگ بسوی آن زنیکه شتافتم شربتی از دوای مقیئی بدو بخورانیدم
حالت قی بدو دست داد و بسیاری از اخلاط فاسده ردیه قی کرد ومرا همچنان از صحت وی یاس کلی حاصل بود
وگمان داشتم که باچنان ضعف مزاج ابتلا و سستی بدان قوت استعمال گندنجه وی برنخواهد بود از آنرو وسیله
بهانه امری از جای برخواسته قصد منزل نمودم ویقین داشتم که آن زن امشب بفردا نخواهد رسانید چون روز دیگر شد
علی الصباح یکی از غلامان ویرا دیدم بحالت انبساط وفرح میاید چون نزدیک رسید شکر من بجای آورد از صحت خواجه
خویش اظهار خرمی و خورسندی نمود مرا تعجب زیادت گشت برخواسته بمصاحبت آن غلام بمنزل مریض رفتم چون
نبض بگرفتم و در بشره وی بنگریستم هیچ اثری از آثار حمی در وی ندیدم واز صداع شدید که عرض حمی واثر بود
اثری باقی نبود وزیاده از گرسنگی والم جوع مینالید خرمی بسیاری در علامات صحت وی روی داد گفتم غذاییه
مقوی از لحوم طیور بجهة وی ترتیب دادند ونیز بعضی از اشربه مقویه مقرر داشتم که در اوقات مختلفه بنوشد چون یکروز
بدینمنوال بگذرانید از آن مرض صعب العلاج هیچ اثری برتن باقی نماند پس مرا معلوم گشت که آن تأثیر وقطع تب
نبود الا از شکنک وهم ابو العلا گوید از آن بعد در آن لشکرگاه هرکس را که مبتلا بتبهای ردیه مرکبه بود بمقدار قوه
از آن دوا با بعضی از ادویه تریاقیه ترکیب میکردم پس از تنقیه وتدابیر بر آن جماعت میخورانیدم در بیشتری از امزجه امان آن
که مبتلا بتب بودند در شربت اول احتیاج بتکرار پیدا نمی گردید بدان سبب گروهی کثیر معالجت یافتند واز موت
خلاص گشتند جمعی از خاصان عضد الدوله حسن صداقت و معالجاتیکه در آن معسکر از من ظاهر گشته بود در پیشگاه
سلطان بمعرض ظهور رسانیده روزی آورده بحضور خویش احضارم کرد وزیاده از اندازه بنواخت وتشریفی لایق بمن ارزانی
داشت ودر سلک خواص اطباء خویش منظوم فرمود پس در امور حفظ صحت وعلاج همواره بحسن تدبیر و معالجات
اطمینان داشت واین قسم معالجت در میان اطبای اروپا در تبهای مختلفه معمول است وآن جماعت از اطبای ایران
که بر سبک وطریقه اطبای اروپا رفته اند نیز در تبهای مرکبه استعمال مینمایند و فایده زیاد هم دیده اند در تاریخ الحکماء بعضی
از کتب سیر آورده اند که آن طبیب حاذق بعد از انقضاء زمان عضد الدوله در حضرت شرف الدوله بن عضد الدوله
بزرگی بی نهایت ومحرمیتی سزا داشت ولی از آنرو که شرف الدوله بر خلاف حفظ صحت عمل مینمود و اکثر عمر خویش را
در ملاهی ومناهی مصروف میداشت از حضور او دوری میکرد تا آنکه از ادمان واکثار شراب شرف الدوله را
درد گلوئی شبیه بخناق عارض شد اطبای وی معالجت را ترک شراب وفصد دیدند نشنید وهمچنان بخوردن
شراب اصرار کرد تا یکدفعه راه بلع ضیق پیدا کرد وصوتش ضعیف گردید ابو احمد که از وزرای شرف الدوله بود
طلبی مخصوص بجهة ابو العلاء فرستاده برای معالجت سلطان بخواست وچون طبیب ببالین شرف الدوله
حاضر گردید ومعلوم کرد که زمان مرض را معالجت گذشته وتدابیر طبیه را فائدتی متصور نیست بهانه را تمسک بان کرده

ابوالعلاء طبیب

که جمعی از معارف و مهرهٔ اطبا شرف حضور بهم رسید آنگاه با جمیع همراهان قصد شهر و خوزستان سلطنت بخیال آن افتاد
که بیافت اطبا را در یک مجلس حاضر نماید قبل از احتیاج آنها شرف الدوله را مدت آن مرض صعب العلاج دنباله او واقع گردید
سفر آخرت پیش گرفت بعضی از معاندین ابوالعلا او را در آن معالجت متهم ساختند که در علاج کاهلی و غفلت نموده و از روی
اراده قصد شیرازی دلتنگ گشته عزم بصره و از آن شهر مسافرت اختیار کرده و عارض را مرض رشته که عرق مدنی گویند
مبتلا گردیده و هم بدان علت رشته حیات وی منقطع گردیده درگذشت و این واقعه بعد از فوت شرف الدوله در حدود
سنه سیصد و هشتاد هجری اتفاق افتاد مخفی نماند که مرض رشته از علتهای معروفه است و در کتب اطبای متاخرین
بعرق مدنی موسوم است در مبحث اورام در مقام خویش خود مشروحاً ذکر شده است و چون در بعضی از ازمنه
سالفه در مدینه طیبه این مرض شیوع داشته متاخرین از اطبا بدان مکان شریف نسبت داده اند و این علت
اکثر در ایران در لارستان فارس و بصره و خوزستان و نواحی آن بلاد وقوع یابد جماعتی از متقدمین اطبا
آنرا حیوانی دانند که در تحت جلد تولید شود و فرقه از اطبا شبیه از لیف عصب دانند که فاسد و غلیظ گردد
و طبیعت از بابت دفع مودی آنرا شبیه برشته کرده و بتدریج دفع نماید و جالینوس معتقدات اطبا را در ماهیت
این مرض ضعیف شمرده و گوید در ماهیت این مرض امریکه بدان اعتماد توان کرد نیافتم و بیشتر عروض این مرض در میان
و دین و چنین واقع شود و اسباب تولید این مرض و معالجات آن در کتب اطبا مشروحاً مضبوط است
چون ایراد اسباب و علامات و علاج آن در این مقام خارج از سیاق ترجمه نوشتن تمام آن مبادرت نمود
و بدینقدر که خالی از فائده نبود اکتفا نمود و چون شطری از مذاهب اطبای متقدمین را در ماهیت این مرض مشروحاً مذکور
در آوردیم برخی از معتقدات اطبای اروپا را نیز در این مقام مسطور میداریم بدانکه این مرض را بزبان فرانسه فیلر مدین و عرق گینه گویند مشکل است
مرض را تقریباً دو هزار سال است که اطبای اروپا در کتب خود ماهیت و علاجش را ضبط نموده اند و گویند
این کرم اندامی دارد مدور و طول او را تا چند متر و سی قدم بلکه بیشتر دیده اند وضع و هیئت آن که خارج از
بدن میگردد چون ابریشمی است که بجهت خیاطت تابیده باشند و چون بطبیعت خود گذارند بعضی از آن بشکل
دائره بر خود می پیچد و بعضی دیگر پیچ و خم پیدا مینماید و دو طرف آن از وسط باریکتر است و قریب بانکه
خواهد بانتها رسد چون اصول بعضی از نباتات متشعب و پراکنده است باعتقاد بعضی از اطبای اروپا
ذنب و بمذهب جماعتی عصب حیوان است که بدین هیئت طبیعت از بدن دفع کند و اکثر بر ران
و ساقین و پاها و بعضی مواضع دیگر از پا است و نیز در جلد بیضتین و بدین پدید گردد و در تمام مملکت اروپا
تاکنون این مرض دیده نشده و بیشتر در بعضی از بلاد گرمسیر و بعضی از قطعات آسیا و امریکا وقوع یابد
و قومی گفته اند ظن غالب آن است که آن حیوان از خارج داخل بدن میشود و بر این مطلب میتوان انکار
آورد که چگونه میشود حیوانیکه او را دهان و استخوانی نیست که در آن واقع نشود جلد بدن را تواند سوراخ کرده
داخل شود و [illegible] صاحب که از مشاهیر اطبای اروپا است گفته است که ماهیت این مرض را چنانچه

از روی تحقیق یافتیم و عقیدت این طبیب در اینباب با جالینوس چنانکه مرقوم افتاد نزدیک است و اختلافی باهم ندارند و نیز از قراریکه مسطور داشته اند و مشاهدت کرده اند از زمان آن از نیکاه الی یکسال بلکه بیشتر است تا پیدا میکند واز عوارض آن اختلالی در بدن پدید نگشته و تبی ظاهر میگردد و دیده و شده که گاهی بثره در جلد ظاهر گشته بجهت خارشی در زیر جلد حرکتی بکند و نمایان شود و وقتی دیگر بر قانون بروز دمل جلد را ورم پدید گردد و چون آنرا با آلات وادوات جراحی بگشایند در وسط موضع دمل آنرا متحرک گردیده و انقسم رابه در چوبی باریک یا میلی از حدید بندند بتدریج بر دور آن میل پیچیده گشته بیرون آید چون تمام رشته بیرون آید موضع التیام یابد و موسیو مرن تو در پاریس شخصی را گویند که در سواحل مصر و سایر گرمسیرات رفته بود و این مرض را پیدا کرده معالجت نمود پس از علاج مشاهدات و تجربیات خود را در آن مرض چنین مسطور داشته که آنچه دیدم از جراحت آن رطوبتی شبیه برنگ شیر بیرون می آید و گوید آن رطوبت از آن حیوان که در تحت جلد است خارج میگردد و چون آن رطوبت را در ذره بین ملاحظه نماید بسیاری از کرمها بر شکل همان که از جلد خارج میگردد پدید میشود و گفته است تا آن هنگام که آن حیوان تغذیه مینماید و نمو میکند ماده از عضو بیرون می آید پس که نمو آن با تمام رسید و قطع گردید ماده نیز قطع میگردد و بعضی را ماده در زیر جلد پراکنده است و بر آمدگی پیدا نمیکند الا در وقتی که خواهد از وی تولید شود و تخم گذارد در آن وقت یا بصره عارض گردد یا دمل بر آورده منفجر شود و نیز آن موضع را چون با ذره بین دیده ایم بیش از اندازه از جنس خود بیرون آمد و گوید زیاده جای تعجب است که طبیعت بچه گونه این کرمها را از بدن بیرون مینماید و الامراج انسان را خطری بس عظیم داشت و در این مرض گاهی ورم باندازه زیاد میشود که باعث سقوط اشتها و مورث هزال میگردد انتهی

ابو علی فارسی حسن بن احمد عبد الغفار بن محمد بن سلیمان

از مردم شیراز در طبقه نحاة و زمره محدثین مضبوط است شیخ ابو علی طبرسی در کتاب مجمع البیان در تفسیر آیه یا ایها الذین امنوا شهادة بینکم اذا حضر احدکم الموت گوید هذا کله ماخوذ من کلام ابی علی الفارسی و ناهیک به فارساً فی هذا المیدان نقاباً یخبر عن مکنون هذا العلم بواضح البیان

یعنی تمامت این بیانات از مستخرجات کلام ابی علی فارسی است و آن بیانات ترا کافی است چه وی در میدان نحو سواری بی نظیر و عالمی نحریر است که با سرانگشتان فکرت پرده خفا و نقاب حجاب از روی مستورات آن علم بر گیرد قاضی ابن خلکان گوید در سال دویست و هشتاد و هشت هجری در شهر فسا که از توابع شیراز است از تنگنای رحم بفضای عالم قدم نهاده وهی در آنجا تعیش یافت تا آنکه سنین عمرش با سیصد و هفت هجریه مطابق گشت گوهر نهاد و جوهر بنیادش ویرا بدان داشت که از رنج غربت بر گنج علم واقف شود و از رفع علایق بر فتح آن باب قادر آید پس شهر بغداد را نصب العین همت ساخت و عنان عزیمت بدان صوب معطوف نموده همی طریق آشنایان در نوردید تا آنکه از حرم

ابو علی فارسی

۵۱۴

براعت سکون سیه و سیاد تحصیل بگسترانید فنون اعراب و نحو و تصریف را از مدرس افادت و حضرت افاضت آن مربع و جبران در تجارب تکمیل نموده آورده‌اند که وی در تحقیق نکات و دقایق آن دو علم شریف چندان نقد عمر مصروف داشت که جمعی از اعیان تلامذه و افاضل شاگردان وی چون پایه علم و مایه فضلش میزان معرفت سنجیده مذهبی از ابوالعباس مبرد برتر و فزونتر دانستند و از مدرس افاداتش بزرگانی چون ابن جنی و علی بن عیسی الربعی به اوج علیا ارتقا جسته رتبتی ارجمند یافتند ابن جوزی در کتاب منتظم گوید که جوهری و تنوخی از وی استماع حدیث نموده روایت کنند ابن جنی گوید شنیدم از ابوعلی که میگفت من در صد مسئله نحویه راه خطا پیمایم و هیچگاه در یک مسئله قیاسیه بحر فکرتم را موج خطا راه نیابد جلال الدین سیوطی در کتاب طبقات النحاة آورده است که قبل از آنکه ابوعلی را در علم عروض نظری و از مصطلحات آن فن خبری باشد وی را از جزم مستفعلن سئوال افتاد لختی بفکرت فرو شد و در بحر محفوظات غوص نموده جوابی از قواعد نحو انتزاع کرده گفت لا یجوز الابتداء بالساکن چون شرح این سئوال و تبیین این جواب منوط است بذکر بعضی از مسائل علم عروض لهذا در این مقام شرحی از مصطلحات آن فن مقدمتاً باز آوریم سپس بسوی انجام مقصود و گراییم بر ارباب شعور و دانش مستور نماند که شعر در لغت ادراک معانیست بدقت صائب و دانستن آن بفهم ثاقب و در معنی اصطلاحی آن اندک اختلافی است چه بعضی از علماء عروض در مقام تعریف گفته‌اند که شعر عبارت است از کلام موزون مقفی و جمعی دیگر قیدی بر آن زیاد داشته گفته‌اند شعر کلامی است موزون و مقفی که متکلم در نظم آن کلام قصد شعریت داشته باشد پس تعریف اول بر بعضی از آیات کریمه و احادیث شریفه نبویه که مطابق است با وزنی از اوزان و بحری از بحور صادق است و از تعریف ثانی موزوناتی که از کلام حق و لسان صدق صادر شده خارج باشند چنانچه ملکزاده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه ادام الله اقباله در رساله که در فن عروض و قافیه تالیف نموده فرماید که اگر کلمات چند یافت شود که موزون باشد نباید از قبیل شعر شمرد مثل اینکه در سوره مبارکه بقره است ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ثُمَّ أَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا و هم کریمه بسم الله الرحمن الرحیم موزونست چنانکه نظامی گنجه در اول مخزن الاسرار گوید بسم الله الرحمن الرحیم هست کلید در گنج حکیم و آیه مبارکه رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً نیز موزون است چنانکه مولوی رومی علیه الرحمه در مثنوی گوید

ربنا انزل علینا مائده   مائده از آسمان شد عائده

اگرچه این شعر در نسخ مثنوی مختلف است و اینگونه کلمات موزون گاهی در محاورات و خطب جاری میشود مثل اینکه وقتی حضرت خاتم الانبیا صلی الله علیه و آله برای تمثیلی فرمودند كَفَى الْإِسْلَامُ وَالشَّيْبُ نَاهِيًا ابوبکر عرض کرد شاعر گفته كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيًا أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللّٰهِ و اینکه وقتی دیگر فرمود أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبْ أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ بدون قصد در وی شعری بوده است انتهی باجمله شعر مرکب است از اجزاء و ارکان آن اجزا عبارت است از حروف متحرک و ساکن که باهم ترکیب شوند و آن منقسم بر دو نوع

اول سبب دویم وتد چه اجزاء یا مرکب اند دو حرف باشند و یا سه حرف زیرا که کمتر از دو حرف ترکیب ممتنع و زیاده از سه حرف ترکیب باعث ثقل شود پس مؤلف از دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد گویند و هر یک از اینها نیز بر دو قسمند چه حرف اول از هر ترکیبی ساکن نتواند بود و حرف دویم از سبب اگر متحرک باشد آن مرکب را سبب ثقیل و اگر ساکن باشد سبب خفیف گویند و اگر حرف دویم از وتد متحرک باشد و سیمش ساکن آن مرکب را وتد مجموع و عکس آنرا وتد مفروق گویند و دو حرف ساکن اجتماع نیابد و بیش از سه حرف متوالی متحرک نتواند بود زیرا که در صورت اتصال آن با سبب و یا وتدی دیگر توالی و تتابع حرکاتی که مورث ثقل است شود اما ارکان مرکب شوند از سبب و وتد و گاه خماسی است یعنی مرکب از سبب و وتدی مانند فعولن و فاعلن و گاه سباعی یعنی مرکب از دو سبب و وتدی چون مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن و مفاعلتن و متفاعلن و مفعولات و این هشت رکن را اصول و مغیرات از اینها را فروع گویند پس اگر این ارکان چند بار با اعتدال تکرار یابند وزن مصراعی حاصل شود و از دو مصراع بیتی و از ابیات قصیده و یا غزلی یا مسمط و یا قطعه و یا رباعی منظوم آید و در یک مصراع این ارکان دو بار یا سه بار یا چهار بار تکرار توانند و کمتر ترکیب از چهار رکن و بیشتر از شش رکن یا هشت رکن باشد علمای این فن رکن اول از مصراع اول را صدر و رکن آخر از همان مصراع عروض و رکن اول از مصراع دوم را ابتدا و رکن آخر از آن مصراع را ضرب و باقی ارکان را حشو خوانند و هر گونه تغییر که در اصول شعر در آید آنرا زحاف نامند و زحاف بر دو گونه است یکی مفرد و دیگری مرکب مفرد آن است که در یک رکن جز یک نوع تغییر نباشد و مرکب آن است که در رکنی زیادت از یک نوع تغییر حاصل شود و تغییر مفرد یا به نقص باشد و یا به زیاده اما تغییر مفرد یا به نقص حرکت و یا باسقاط حرف است و آن بر دو نوع است یا عام است یعنی آن رکن در هر موضع چه در ابتداء و عروض و چه در غیر آنها واقع شود آن تغییر در آن رکن ممکن باشد و یا خاص است یعنی تغییر در آن رکن موقوف است بوقوع همان رکن در اول و یا آخر مصراع به هر حال زحاف از چهار قسم بیرون نیست چه آن یا در سبب خفیف واقع است و یا در سبب ثقیل و یا در وتد مجموع و یا در وتد مفروق اول زحافاتی که در سبب خفیف صورت وقوع یابد یا عام است یا خاص اما تغییر عام اسقاط حرف ساکن است از سبب خفیف پس اگر در حرف دویم واقع شود آنرا خبن و رکن را مخبون خوانند چنانکه الف فاعلاتن و سین مستفعلن را بیفکنند فعلاتن و متفعلن شود و اگر در حرف چهارم باشد آن رکن را مطوی گویند چنانکه در مستفعلن فا را بیفکنند مستعلن شود و چون آن لفظ خود مستعمل نیست مفتعلن بجای او نهند و واو مفعولات را بیفکنند مفعلات شده فاعلاتش نقل کنند و اگر در حرف پنجم از رکن باشد آنرا مقبوض خوانند چون فعولن و مفاعیلن که نون را بیفکنند فعولُ بضم لام و مفاعلن شوند و اگر در حرف هفتم واقع شود آن رکن مکفوف باشد چون فاعلاتن که نونش ساقط شود فاعلاتُ بضم التاء خوانند اما تغییری که منحصر به رکن آخر مصراع است بر دو گونه باشد اول آنکه ساکن سبب خفیف ساقط و متحرکش را ساکن کنند و رکن را مقصور خوانند چنانکه نون از مفاعیلن و فعولن بیفکنند و لام را ساکن کنند مفاعیلْ و فعولْ شوند دویم آنکه سبب خفیف را

از آخر رکن بیندازند پس رکن را محذوف گویند مثل فاعلن وفعولن که بعد از اسقاط سبب از آخرها فاعلا وفعو شوند فاعلن وفعل برجای آنها بنهند دویم زحافات واقعه در سبب ثقیل وآن از مجموع زیادت نباشد و در عداد زحافات عام معدود است گاه باشد که متحرک دویم از سبب ثقیل را ساکن نمایند پس هرگاه آن متحرک حرف دوم از رکن آخر باشد آنرا مضمر گویند چنانکه تای متفاعلن را ساکن نموده متفاعلن بسکون تا شده بسوی مستفعلن نقلش نمایند واگر حرف پنجم باشد آن رکن را معصوب خوانند مثل آنکه لام مفاعلتن را ساکن کرده مفاعیلن بجای آن بگذارند سیم زحافاتی که در وتد مجموع حاصل شود و بر دو نوع است اول مخصوص صدر و ابتدا دویم مخصوص عروض و ضرب اما آنکه خاص باوایل مصراع است عبارت از ساقط کردن حرف متحرک اول از وتد مجموعست پس اسقاط را خرم بخاء معجمه و راء مهمله در رکن را مخروم گویند وآنرا بحسب عروض باعتبارات اسامی دیگر نهاده اند مثلاً هرگاه خرم در رکن خماسی سالم باشد آنرا اثلم گویند چنانکه فای فعولن را ساقط کرده عولن شود وفعلن بسکون عین بجای او بنهند واگر در سباعی سالم مجرد از فاصله باشد آنرا اخرم دانند چنانکه میم مفاعیلن را بیفکنند فاعیلن شود ومفعولن برجای او بگذارند و هرگاه در سباعی مشتمل بر فاصله باشد رکن را اعضب گویند مثل مفاعلتن که بعد از اسقاط میم فاعلتن گردد ومفتعلن برجای او گذارند سید عطاء الله مشهدی در بدایع الصنایع ورضی الدین در کتاب مطلع و دیگران بر اقسام خرم مزیدی آورده اند و تمامت آنها را از زحافات مفرده شمرده اند سلطان المحققین خواجه نصیرالدین طوسی علیه الرحمه در کتاب معیار الاشعار اقسام خرم را در این سه قسم منحصر دانسته و باقی آنها را از زحافات مرکبه معدود داشته و ما نیز در اینمقام متابعت وی از دست ندهیم و بدانچه فرموده مزیدی ننهاده ایم اما آنچه خاص باواخر ارکان است دو نوع باشد اول آنکه ساکن وتد مجموع را افکنده متحرکش را ساکن کنند وآنرا مقطوع خوانند چنانکه در مستفعلن ومتفاعلن نون ساقط کنند مستفعل ومتفاعل بسکون لام شوند پس مفعولن وفعلاتن بجای آنها بنهند دویم یکحرف متحرک وتد مجموع را حذف کنند آنرا اشعث خوانند چنانکه در فاعلاتن لام را بیندازند فاعاتن شود ویا عین را ساقط ساخته فالاتن گردد ومفعولن بجای او بگذارند چهارم در زحافات وتد مفروق وآن یکنوع بیش نیست وخاص باشد بوقوع وتد در آخر رکن پس اگر متحرک دویم از وتد مفروق را بیفکنند تا دو ساکن ملاقات کنند آنرا موقوف خوانند چنانکه در مفعولات بضم التاء تا را ساکن کنند مفعولات بسکون شود و مفعولان بر محل آن بنهند و هرگاه متحرک دویم از وتد ساقط کنند رکن را مکسوف خوانند چنانکه تاء مفعولات ساقط ومفعولن بجای او ثابت دارند وگاه تمامت وتد مفروق از آخر رکن بر دارند وآنرا اصلم خوانند چنانکه در مفعولات که بعد از اسقاط وتد مفعو شود وفعلن بجای آن نهند اما تغییر بزیادت بر دو قسم است اول خاص باول مصراع دویم مخصوص بآخر مصراع است پس آن زیادت که در اول مصراع باشد آنرا خزم بخاء و زاء معجمتین خوانند وآن عبارتست از زیادت چیزی در اول بیت که در معنی معتبر و در لفظ غیر معتبر باشد چون وجود آن وزنرا افزون کند در تقطیع بیت آنرا اعتبار نکنند تا وزن درست آید ودر اغلب یک حرف

و یا دو حرف باشد مانند واو عاطفه و لام استفهامیه محقق طوسی در معیار الاشعار فرموده که منتهای کلمهٔ مرکبه از چهار حرف است مثل این شعر که منسوب بحضرت علی بن ابیطالب علیه السلام

اشدد حیازیمک للموت فان الموت لاقیکا ولا تجزع من الموت اذا حل بوادیکا

که کلمه اشدد در این بیت زیادتست و هم او فرماید که این تغییر را بارکان و اجزا هیچ تعلق نباشد پس اولی آنکه این تغییر را در احوال ابیات شمرند نه از احوال ارکان آملی در کتاب نفایس الفنون آورده است که علمای عروض تا هفت حرف زیادت روا داشته اند لیکن اما آنکه خاص باواخر مصراع است دو نوع باشد اول آنکه یک حرف ساکن در آخر رکن زیادت کنند پس اگر در آخر آن رکن سببی خفیف بود رکن را مسبّغ خوانند چنانکه در فاعلاتن الف زیادت کنند فاعلاتان شود در اینصورت بعضی تا و الف بدو یا تبدیل نموده فاعلیان بتشدید واو ادغام خوانند و اگر وتدی مجموع باشد مذال گویند چنانکه مستفعلن را مستفعلان خوانند دوم آنکه سببی خفیف زیادت کنند و رکن را مرفل خوانند چنانکه در آخر مستفعل الف و تا زیاد نموده مستفعلن شود گویند هر رکن که در آخر آن زیادت ممکن بوده و از آن خالی آنرا معرّی خوانند و رکنی که خرم در آن ممکن و از آن سالم باشد آنرا موفور گویند بر صرّافان الفاظ و نقادان معانی پوشیده نماند آنچه ابوعلی فارسی در باب سؤال از خرم داده است بجهاتی چند از ساحت قبول مردود و از طریق اعتدال خارج است اما اولا آنکه برحسب بیان سابق خرم اسقاط حرف اول از وتد مجموع است که در اول رکن واقع شده باشد و این خود واضح است که مستفعلن مشتمل است بر دو سبب که اول از آنها ثقیل و ثانی خفیف و وتدی که در آخر آن رکن واقع است اما ثانیا آنکه بر فرض تسلیم اسقاط حرف اول ابتدا بساکن نشود چه ما بعد حرف اول که تا است مفتوح است و اهم حمل کلام ابوعلی بر زحاف مرکب نتوان نمود چه سؤال از خرم است و آن از زحافات مفرده میباشد و زحافات مرکبه هر یک بلقبی دیگر معروفند که ذکر هر یک از مقصود بیرون است گویند سپس بتحصیل آن فن بکوشید و حظی وافر حاصل داشت چنانکه از ابوالقاسم بن احمد اندلسی روایت شده که گفت در مجلس ابوعلی حاضر بودم که شعرا را گفتگو بمیان آمد وی گفت با آنکه مرا در تحقیق علومی که هیئت شعری را بمنزله ماده اند زیاده بصیرت و خبرت است هیچگاه خاطرم در نظم کلمات و گفتن اشعار با من موافقت ننماید و از آن روی شما را رشک و غبطه برم مردی از آن جماعت پرسید آیا هرگز بشعری پرداخته باشی ابوعلی گفت بیاد ندارم تاکنون بنظم اشعار اقتدار یافته باشم جز این سه شعر که در صفت پیری و سپیدی موی گفته ام

خضبتُ الشیبَ لمّا کان عیباً وخضبُ الشیبِ اولی ان یُعابا
ولم اخضب مخافة هجر خلٍّ ولا عیباً خشیتُ ولا عتابا
ولکنّ المشیبَ بدا ذمیماً فصیّرتُ الخضابَ له عقابا

حاصل معنی آنکه چون سپیدی موی عیبی ظاهر بود بحجاب رنگش مستور داشتم اگرچه خضاب خود عیبی دیگر است

ابو علی فارسی

۵۱۸

ولی میزان دانش او لوث آراست وخضاب سوی نه از جهت ترس هجران دوستان وعیب جویی وسرزنش مردان بوده بلکه چون سپیدی موی با هیأتی ناپسند آشکار گشت بعقوبت بخش کرفتار نمودم گویند ابو علی از بغداد عزیمت بلاد شام نموده چندی در اقطار الممالک ونقاط آن ولایت بگردید تا انکه در سال سیصد وچهل و یک هجری بشهر حلب که در آن زمان از فر سلطنت سیف الدوله بن حمدان فروغی تام داشت درآمد وچندگاه در ظل عاطفت آن سلطان بزیست واورا با ابو الطیب متنبی مباحثاتی بمیان آمد که تمامت آنهارا در شرح حال متنبی نگارش دهیم پس قصد فارس نموده ورخت بدانجا کشید وبدرک فیض حضور عضد الدوله دیلمی فایز گشت گویند وی چندان بمزید مکانت وعاطفت مخصوص آمد که وقتی عضد الدوله در حق وی بدین عبارت لب گشود اَنَا عَبْدٌ مِنْ عَبِیدِ اَبُو عَلِیٍّ الفَسَوِیِّ فِی النَّحْوِ آورده اند که ابو علی کتاب ایضاح را در علم نحو باسم عضد الدوله تالیف کرد ودر آن بارگاه جلوه ظهور بخشید چون عضد الدوله آن کتاب مطالعت نمود با کمال استخفاف وحقارت روی با بو علی داشت وگفت یا شیخ از این کتاب چیزی بر معلومات ما زیادت نساختی همانا اطفال دبستان را درخور است ابو علی بعرق انفعال مستغرق شده وراه منزل پیش گرفت پس همت در تالیف کتاب تکمله که در علم تصریف است صرف کرد بعد از انجام تقدیم حضور عضد الدوله داشت چون عضد الدوله لختی از آن کتاب برخواند گفت گویی شیخ از کلمات ما در خشم شده وبتالیف کتابی پرداخت که نه خود بر فهم آن قادر ونه مارا ادراک آن ممکن است آورده اند روزی ابو علی با عضد الدوله بعزم تفرج در میدان شیراز سیاحت میکردند عضد الدوله گفت ای شیخ در مثل قَامَ الْقَوْمُ اِلَّا زَیْدًا نصب مستثنی چیست واز چه روی نصبش خوانی گفت اَسْتَثْنِی تقدیر کنم وزیدًا را مفعول المحذوف دانم عضد الدوله گفت چه باعث است که اِمْتَنَعَ تقدیر کنی وزید را مرفوع وفاعل آن فعل ندانی ابو علی سخت در فکرت شد گفت هَذَا الْجَوَابُ مَیْدَانِیٌّ چون بمنزل باز گردم جواب شایان بموقف عرض برسانم قاضی احمد بن خلکان گوید چون بمنزل خود عود نمود برای اثبات دعوی خویش کلامی پرداخت عضد الدوله را زیاده پسند افتاد ولی شیخ ابو علی را در کتاب ایضاح عضدی دیگر است گوید که در اینصورت نصب مستثنی بفعل مقدم است بتقویت الا پوشیده نماند که علما را در ناصب این مستثنی هشت قول است که شرح تمامت آنها در مظان خود مضبوط است وآنچه را که ابو علی گفته است یکی از اقوال آن مسئله است جلال الدین سیوطی آورده است چون عضد الدوله برای دفع بنی عم خویش عز الدوله بختیار بن معز الدوله بسمت بغداد تصمیم عزم نمود ابو علی بر وی در آمد عضد الدوله گفت آیا ترا در ملازمت ومصاحبت چه رای باشد ابو علی گفت اَنَا مِنْ رِجَالِ الدُّعَاءِ لَا مِنْ رِجَالِ اللِّقَاءِ فَخَارَ اللهُ لِلْمَلِکِ فِی عَزِیمَتِهِ وَاَنْجَحَ قَصْدَهُ فِی نَهْضَتِهِ وَجَعَلَ الْعَافِیَةَ زَادَهُ وَالظَّفَرَ مُحَیَّاهُ وَالْمَلَائِکَةَ اَنْصَارَهُ یعنی من از مردان دعایم نه از مردان دیدار خداوند

مگر اسباب عزم جمع دارد و بر مقصود حرکت و قیاسش بر سازد و عافیت را توشه و پیروزی را رو باره و ملائکه را یار و معین وی کند و پس این دو شعر انشاد نمود

وَدَّعْتُهُ حَيْثُ لَا تُوَدِّعُهُ نَفْسٌ وَلَكِنَّهَا تَسِيرُ مَعَهُ

ثُمَّ تَوَلَّى وَفِي الْفُؤَادِ لَهُ ضِيقُ مَحَلٍّ وَفِي الدُّمُوعِ سَعَهْ

یعنی وداع کردم او را در آن مقام که هیچ نفسی دست از وی ندارد ولی نفس با وی بسفر میرود پس بازگشت کند در حالتی که در دل جایش تنگ و در سرشک چشم مکانش وسیع است عضد الدوله گفت خدا برکت و زیادت کند ترا چه مرا حسن طاعت تو اعتماد و بصفای ضمیرت یقین است الغرض ابو علی را در مسائل نحویه و قوانین صرفیه اقوالی خاص و عقایدی مخصوص است از آنجمله در مسائل تمرین که از غصون اشتقاق است رائی منفرد داشت پس ناچار لختی از آن باب سخن کنیم پوشیده نماند که تمرین در لغت عود و الفت دادن کسی است بر چیزی و علمای تصریف این باب را وضع نموده اند برای آنکه متعلمین و مشتغلین آن فن را بر قواعد ممهده و قوانین مقرره آن علم رجوع دهند تا تمامت آنها را در خزانه خاطر متمکن و برقرار سازند علما را در جزئیات مسائل آن علم خلافات که منشا و مبنای تمامت آنها از اختلافی است که در بیان معنی این عبارت نموده اند ابن من کذا مثل کذا اینک ما بدون اینکه نخست باصل و منشاء اختلاف پرداخته سپس بموارد اختلافات اشارت کنیم باید دانست که آن کلام بدان ماند که با صائغی گوئی از این شوشه طلا مانند این انگشتری بساز پس جمهور علمای اشتقاق بر آنند اصول کلمات که بمنزله فلز است هر جای خود باید گذارد و صور حالیه آنها را تغییر داد و آنچه را که قیاس صرفی و قواعد زرگری اقتضا کند چنان باید نمود از حذف و اثبات و قلب و هرگاه از اصل چیزی حذف شده چه بر قانون قیاس و چه بر خلاف آن در فرع اعتبار نکنند ابو علی فارسی را عقیدت بر آن است که اگر از اصل چیزی بقیاس صرفی حذف شده باشد در فرع نیز باید حذف نمود و اگر بدون موجب از اصل حذف شده بود در فرع حذف نبایست کردن برخی دیگر از علمای تصریف گویند آنچه از اصل حذف شده بود چه بر وفق قیاس صرفی و چه خارج از قیاس باید در فرع نیز حذف نمود مثلاً هرگاه از کلمه دعا صیغتی بر وزن اسم اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور که محذوف از اصل را در فرع اعتبار نگیرند چه بر وفق قیاس و چه خارج از قیاس و بنا بر مذهب ابو علی که محذوف بر خلاف قیاس را در فرع اعتبار ندادند دِعْوٌ گویند باشد چه اسم در اصل سمو بوده است حذف لام الفعل و اسکان سین واز دیاد همزه جمله بر خلاف قیاس صرفیست اما بنا بر مذهب دیگران که تغییر اصل را مطلقاً در فرع بیاورند گویند اُدْعٌ و هرگاه از ضرب بر وزن مقول اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور مضروب باشد و بنا بر مذهب ابو علی و دیگران مَضُوب است چه عین الفعل از اصل بقیاس حذف شده است و در فرع نیز حذف نمایند و هم علما را در این باب اختلافی دیگر است چه برخی را عقیدت بر آن است که جائز نباشد لفظی را بر هیئتی بنا کنند که آن ماده را در کلام عجم بان هیئت معنی نباشد

مثلاً از ضرب بر وزن شریف صیغتی نتوان بنا کرد چه ضریب در کلام عرب موضوع از برای معنی نیست سیبویه گوید از لفظ عربی بر بنیتی که در کلام عرب ثابت باشد توان بنا کردن پس از ضرب مثلاً صیغتی بر وزن جعفر وشریف بنا کنند و گویند ضرب و ضریب اگر چه آن دو صیغت را در کلام عرب معنی نباشد ولی مقصود که ریاضت نفس و امتحان فهم طالب است حاصل باشد امّا از ضرب بر وزن جالینوس و فیثاغورس که غیر اوزان عرب اند بنا نتوان نمود ابو الحسن اخفش را گمان آن است که از مواد کلمات عرب بر اوزان غیر عربی نیز صیغتی توان بنا کردن مثلاً از ماده ضرب بر وزن جالینوس بنا کرده گوئیم ضاربیوس یا ضاربینوس و علما را اتفاق است بر آنکه دو صیغه اصل و فرع ناچار باید از هم در هیئات متخالف باشند پس از ضرب بر وزن جحمرش نتوان صیغتی بنا نمودن با جمله وقتی از ابو علی سوال افتاد که از اولق چگونه صیغتی بر وزن ما شاء الله بنا کنی ابو علی بی درنگ گفت ما اولق الالاق مستور نماند که این جواب مبنی است بر آنکه اولق بر وزن فوعل و واو زاید باشد نه بر وزن افعل پس الالق بر وزن شاء باشد و اینکه الله مشتق از اله و اصل آن الاله باشد نقل حرکت همزه بسوی لام تعریف و حذف همزه و ادغام لام در لام بنا بر مذهب ابو علی تمامت آنها از قیاس صرفی خارج است پس بملاحظت این اصل گفته الالاق بر وزن الله است گویند روزی ابو علی با ابن خالویه گفت از آء که اسم درختی است صیغتی بر وزن مسطار بنا نمای ابن خالویه سر بجیب فکرت فرو برده در حیرت بماند چه ویرا گمان آن بود که مسطار بر وزن مفعال و مشتق از سطر است و ندانست که آن اسم مفعول از استطار یستطیر است ابو علی گفت مشاء چه آءه در اصل اوءه بوده است برای آنکه سیبویه گوید هرگاه در عین الفعل کلمه الف واقع شود و ندانیم که اصل آن واو بوده است یا یاء چون اجوف واوی در کلمات عرب اکثر است بر واوش حمل نمائیم پس از آء صیغتی بوزن مستفعل بنا کنند گویند مستاوء واو متحرک ما قبل مفتوح منقلب بالف شود و تا را بدان قیاس که از مسطار حذف شده بود حذف کردند مشاء شد و مسطار بلغت روم اسم شراب است گویند بجهة خفتی که در آن است بدین اسمش بخواندند آورده اند که ویرا باعتزال متهم ساختند و نود و اند سال عمر یافت عاقبت در سنه سیصد و هفتاد و هفت هجریه در شهر بغداد از دنیا کناره گرفت و روی باخرت نمود در مقبره شونیزیه بزیر خاک مستور آمد قاضی احمد بن خلکان گوید که در سال ششصد و چهل و هشت هجری در شهر قاهره مسکن داشتم شبی در عالم رویا دیدم که گویا بسمت قلیوب که قصبه ایست نزدیک بقاهره بیرون رفتم که ناگاه در روضه درآمدم که از حسن بنا و محکمی بنیاد آن زیاده در شگفت شدم و آن عمارتی بس قدیم بود پس سه نفر دیدم که در آن روضه بهیه مجاور و مقیم بودند روی با ایشان داشته گفتم که این بنای عالی از آن کیست جوابی نگفتند پس مردی از ایشان گفت ابو علی فارسی چندین سال مجاور این مشهد شریف بود و ما در حدیث وی شریک بودیم پس گفت ویرا با تمامت آن کمالات و فضائل اشعاری است که بجزالت لفظ و طراوت معنی موصوفند گفتم بیاد ندارم که ویرا بدین صفت گوی شعری

شعری باشد گفت اینک گوش فرا ده تا از اشعار وی انشاد کنم پس آواز بر داشته و سه بیت چنان بسرود که گویا هنوز لذت آن آواز در سمع من جای دارد و چون از خواب بیدار شدم جز این یک شعر از آخر آن ابیات در خزانهٔ خاطرم جای نداشت و آن شعر این است

الناس في الخير لا يرضون من احد ‌‌‌‌ فكيف ظنك يسموا الشر او ساموا

حاصل معنی آنکه مردمان در وقت رسیدن خیر از کسی رضا و خوشنود نباشند پس چگونه گمان کنی در زمانیکه شر تکلیف شود

وی را مصنفات بسیار است و از آن جمله است

کتاب تذکره و کتاب مقصور ممدود کتاب ایضاح در نحو کتاب تکمله در صرف کتاب حجه در قراءات کتاب اغفال در معانی که زجاج از آنها غفلت کرده کتاب عوامل کتاب مسائل الحلبیات کتاب مسائل البغدادیات کتاب مسائل الشیرازیات کتاب مسائل المجلیات کتاب القصریات کتاب مسائل العسکریه کتاب البصریه کتاب مسائل العسکریات کتاب مسائل الکرمانیات کتاب ابیات عرب و تعلیقه بر الکتاب سیبویه

ابو الحسن بن محمد الطباطبائی

سیدی است جلیل الشان عالی عظیم المکان فاضلی فصیح البیان و از حکمای بی مانند زمان و صاحب زهد و تقوی است اسوه اصحاب قدس و نهی کمالات صوری و معنویش بیش از اندازه تحریر فضایل ظاهری و باطنیش زیاده از حد تقریر مرجع طلاب و مدققین و ملجا محققین است بطیبت طلق و رتبت خلق که او راست هر کس روزی خدمتش را درک کرد دیگر او و نیش را ترک نخوید و غیر از راه و روش راه نپوید او راست همتی عالی و طبعی متعالی چنانچه هیچگاه در خیالش تحصیل مالی نگذشته و امانی و آمالی نداشته بمضمون الغني منيع والحريص المكدين للحرمان پای مناعت در دامن قناعت کشیده و مناعت از آشنا و بیگانه نکرده با آنکه با بیشتری از ارکان ملت و رجال دولتش الفت است بقدر ذره از وجود کلفت بر کسی وارد نیاید و طبعی را از شخصش اثر جاری پدید نگردد و مجلسش مرجع خاص و عام و مدرسش مجمع فضلای ایام است اکنون که سال هزار و دویست و نود و چهار هجری است در دار الخلافه طهران بتدریس علوم حکمیه مشغول هر روزه در حوزه ایشان بجهة تلمذ گروهی از طلاب و فضلا گرد آیند و استفاده خدمتش را مغتنم شمارند تلامیذ آنجناب که بیشتر اهل فضل و تقوی هستند در حضرت ایشان همواره مواظب بتحصیل علوم الهی و طبیعی و ریاضی را مراغب تکمیلند زیاده از حد طلاب را در خدمتش از علوم بهره و فایده پدید میگردد و اشعاری که در بدایت حال گفته اند بقدری فصیح و ملیح است که بلغا را آن رویه و فضلا را آن بهجه کمتر دست دهد تخلص ایشان در شعر جلوه و در بعضی تذکرها هم اشعار ایشان ضبط است چون مولد و منشاء و کلیه شرح حال خود را بتفصیل نوشته و خدمت ملکزاده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه فرستاده اند همان بعینه نقل میشود و بر بیننده حالات ایشان معلوم میگردد

و آن این است

مثلاً از ضرب بر وزن شریف صیغتی نتوان بنا کرد چه ضریب در کلام عرب موضوع از برای معنی نیست سیبویه گوید
از لفظ عربی بر هیئتی که در کلام عرب ثابت باشد توان بنا کردن پس از ضرب مثلاً صیغتی بر وزن جعفر و شریف بنا کنند
و گویند ضربب و ضریب اگرچه آن دو صیغت را در کلام عرب معنی نباشد ولی مقصود که ریاضت نفس
و امتحان فهم طالب است حاصل باشد امّا از ضرب بر وزن جالینوس و فیثاغورس که غیر اوزان عرب اند
بنا نتوان نمود ابوالحسن اخفش را گمان آن است که از مواد کلمات عرب بر اوزان غیر عربی نیز صیغتی توان
بنا کردن مثلاً از ماده ضرب بر وزن جالینوس بنا کرده گوئیم ضادیبوب یا ضادیبوس و علما را اتفاق است
بر آنکه دو صیغه اصل و فرع ناچار باید از هم در هیئات متخالف باشند پس از ضرب بر وزن حشرج توان
صیغتی بنا نمودن با تحلیه وقتی از ابوعلی سؤال افتاد که از اَوْلَق چگونه صیغتی بر وزن اشاءالله بنا کنی
ابوعلی بی درنگ گفت ما آلق الالاق مستور نماند که این جواب مبنی است بر آنکه اولق بر وزن فوعل و واو
زاید باشد نه بر وزن افعل پس الق بر وزن شاء باشد و اینکه الله مشتق از اَلَهَ و اصل آن الاله باشد
نقل حرکت همزه سوی لام تعریف و حذف همزه و ادغام لام در لام بنا بر مذهب ابوعلی تمامت آنها از قیاس
صرفی خارج است پس بملاحظت این اصل گفت الالاق بر وزن الله است گویند روزی ابوعلی با ابن خالویه
گفت از آءة که اسم درختی است صیغتی بر وزن مسطار بنا نمای ابن خالویه سر بجیب فکرت فرو برده در
حیرت بماند چه وی را گمان آن بود که مسطار بر وزن مفعال و مشتق از سطر است و ندانست که آن اسم
مفعول از استطار یستطیر است ابوعلی گفت مسآء چه آءه در اصل أَوَءَه بوده است برای آنکه سیبویه گوید
هرگاه در عین الفعل کلمه الف واقع شود و ندانیم که اصل آن واو بوده است یا یا چون اجوف واوی
در کلمات عرب اکثر است بواوش حمل نمائیم پس از آءه صیغتی بوزن مستفعل بنا کنند گویند مستأوء واو
متحرک ما قبل مفتوح منقلب بالف شود و تا را بدان قیاس که در مسطار حذف شده بود حذف کردند
مسآء شد و مسطار لغت روم اسم شراب است گویند بجهة خفتی که در آن است بدین نامش بخواندند آورده اند
که وی را باعتزال متهم ساختند و نود و اند سال عمر یافت عاقبت در سنه سیصد و هفتاد و هفت هجریه در شهر
بغداد از دنیا کناره گرفت و روی بآخرت نمود در مقبره شونیزیه بزیر خاک مستور آمد قاضی احمد بن خلکان
گوید که در سال ششصد و چهل و هشت هجری در شهر قاهره مسکن داشتم شبی در عالم رؤیا دیدم که گویا بسمت قلیوب
که قصبه ایست نزدیک بقاهره بیرون رفتم که ناگاه در روضهٔ درآمدم که از حسن بنا و محکمی بنیاد آن زیاده در
شگفت شدم و آن عمارتی سخت قدیم بود پس سه نفر دیدم که در آن روضه بهیه مجاور و مقیم بودند زمانی
با ایشان داشته گفتم که این بنای عالی از آن کیست جوابی نگفتند پس مردی از ایشان گفت ابوعلی فارسی
چندین سال مجاور این مشهد شریف بود و ما در حدیث وی شریک بودیم پس گفت وی را با تمامت آن کمالات
و فضائل اشعاری است که بجزالت لفظ و طراوت معنی موصوفند گفتم بیاد ندارم که وی را بدین صفت که گفتی

شعری باشد گفت اینک گوش فراده تا از اشعار وی انشاد کنم پس آواز برداشته و سه بیت چنان بسرود که گویا
هنوز لذت آن آواز در سمع من جای دارد چون از خواب بیدار شدم جز این که شعر از آخر آن ابیات در خزانهٔ
خاطرم جای نداشت و آن شعر این است

اَلنّاسُ فِی الخَیرِ لا یَرضَونَ مِن اَحَدٍ فَکَیفَ ظَنُّکَ سِیمُوا الشَّرَّ اَو سامُوا

حاصل معنی آنکه مردمان در وقت رسیدن خیر از کسی رضا و خوشنود نباشند پس چگونه گمان کنی در زمانیکه شر تکلیف شود

دیگر مصنفات بسیار است و از آن جمله است

کتاب تذکره و کتاب مقصور ممدود کتاب ایضاح در نحو کتاب تکمله در صرف کتاب حجه در قراءات
کتاب اغفال در معانی که زجاج از آنها غفلت کرده کتاب عوامل کتاب مسائل الحلبیات کتاب
مسائل البغدادیات کتاب مسائل الشیرازیات کتاب مسائل المجلسیات کتاب العضدیات
کتاب مسائل العسکریة کتاب البصریه کتاب مسائل العسکریات کتاب مسائل الکرمانیات
کتاب در ابیات عرب و تعلیقه بر کتاب سیبویه

ابوالحسن بن محمد الطباطبائی

سیدی است جلیل الشان عالی عظیم المکان فاضلی فصیح البیان از حکمای بیمانند زمان و صاحب زهد و تقوی است
اسوهٔ اصحاب قدس و منهی کمالات صوری و معنویش بیش از اندازهٔ تحریر فضایل ظاهری و باطنیش زیاده از حد
تقریر مرجع طلاب و مدققین و ملجأ حکما و محققین است بطبیعت خلق در تربیت خلق که او راست هرکس روزی خدمتش را درک کرد
دیگر از دو تش را ترک نگوید و غیر از راه دوستیش را نپوید او راست همتی عالی و طبعی متعالی چنانچه هیچگاه در خیالش تحصیل
مالی نگذشته و امانی و آمالی نداشته بمضمون القنیع منیع والحریص ذلیل للجزین پای مناعت در دامن قناعت
کشیده و متاع از آشنا و بیگانه نکرده با آنکه با بیشتری از ارکان ملت و رجال دولتش المعتا است بقدر ذره از وجود
کلفت بر کسی وارد نیاید و طبعی را از شخصش اثر جاری پدید نگردد مجلسش مرجع خاص و عام و مدرسش مجمع فضلای
ایام است اکنون که سال هزار و دو یست و نود و چهار هجری است در دارالخلافه طهران بتدریس علوم حکمیه مشغول
هر روزه در حوزهٔ ایشان بجهت تلمذ گروهی از طلاب و فضلا گرد آیند و استفادهٔ خدمتش را مغتنم شمارند تلامیذ
آنجناب که بیشتر اهل فضل و تقوی هستند در حضرت ایشان همواره مواظب بتحصیل علوم الهی و طبیعی و ریاضی را مراغب
تکمیلند زیاده از حد طلاب را در خدمتش از علوم بهره و فایده میسر شود و اشعار که در بدایت حال گفته اند بقدری
فصیح و ملیح است که علما و فضلا را آن رویه و آن سجیه کمتر دست دهد تخلص ایشان در شعر جلوه و در بعضی
تذکره ها هم اشعار ایشان ضبط است چون مولد و منشاء و کلیه شرح حال خود را بتفصیل نوشته و خدمت ملکزاده
دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه فرستاده اند همان بعینه نقل میشود و بیننده حالات ایشان معلوم میگردد
و آن این است

میرزا ابوالحسن حکیم

شرح حالات این اقل السادات ابوالحسن بن سید محمد طباطبائی باین طریق است مرحوم والد که در علم طب ماهر بود و در فنون شاعری قادر چنانچه مرحوم فاضل خان گروسی در انجمن خاقان که احوال شعرای متأخرین از معاصرین خود را مینویسد شرح حال او را که متخلص بمظهر است بطریق اختصار نوشته است در اول جوانی از زواره و قندهار و کابل بحیدرآباد هند رفت میرزا ابراهیم شاه که وزیر میر غلامعلی خان بود او را بمصاحبت اختیار کرده دختر خود را که خواهر میرزا اسمعیل شاه بود بازدواج او درآورد و رفته رفته در حضرت میر غلامعلیخان منزلتی پیدا کرد وقتی بضرورت خواستند سفیری بهندوستان بفرستند او را برگزیدند و بکلکته نزد فرمانفرمای هندوستان بسفارت فرستادند سرجان ملکم انگلیس در تاریخ سیاحت ایران کیفیت ملاقات او را در هندوستان و استعلام کردن احوال سلاطین صفویه را از او و نوشتن وی رساله در اینباب نوشته است پس از بازگشتن از مأموریت چون مساعی جمیله از او مذکور بود بعضی در حق او چنانچه رسم است حسد بردند و بعضی چیزهای خلاف واقع امیر را در حق او بیمیل کردند بجهت اینکه بیمیلی امیر را دانست ترک آن مملکت کرده عیال و خانه که داشت بهمان حالت گذاشته متوجه احمدآباد گجرات شد و در احمدآباد مشغول تجارت از این وضع و حالت بینوائی گرفت چندی که گذشت که بر امیر صداقت و راستی او انکشاف پذیرفت و غدر بدخواهان آشکار شد کاغذها نوشتند و معذرتها خواستند و اصرار کردند در معاودت قبول نکرد و جوابهای خشن نوشت من در احمدآباد گجرات در ذیقعده سنه هزار و دویست و سی و هشت متولد شدم مدتی بهمین حالت در احمدآباد زندگانی کرد بعد اسبابی فراهم آمد که از احمدآباد ببمبئی آمد چندیکه در آنجا بماند اقارب اصفهان و زواره خاصه مرحوم عمو که مردی فاضل و دانا بود و معایب درنگ هندوستان و محاسن توقف ایران را نوشتند و آدم مخصوصی را از اقارب بجهت اینکار فرستادند والد قبول کرده متوجه اصفهان شد زمان توقفش در سند و هندوستان سی و شش سال بود چون اکثر اقارب در اردستان و زواره که از مضافات اصفهانست متوطن بودند هم در زواره خانه و علاقه مهیا کرد و هم در اصفهان گاهی در زواره متوقف بود و گاهی در اصفهان من در ابتدای ورود باصفهان هفت ساله بودم شش و هفت سال پس از آمدن از هند در حیات داشت پس او بناخوشی وبا در زواره درگذشت من چون بمرتبه نبودم که بتوانم خود را حفظ و حراست کنم و غمخوار و پرستار درستی نیز نداشتم از مسافرت هندوستان آنچه پدر اندوخته بود و از او مخلف شد تلف شد و کار من بپریشانی کشید چون این سلسله از قدیم الایام اکثر از اهل علم و فضل بوده‌اند چنانچه صاحب وسایل شیخ حر عاملی رحمه الله در وسایل جد اعلای مرا که میرزا رفیع الدین محمد معروف بنائینی است و صاحب تصانیف بسیار است که از آنجمله حواشی بر اصول کافی است و الان قبرش در تخت فولاد اصفهان مزار عام و خاص است در عداد مشایخ اجازه خود میشمارد و من احوال این گذشتگان را از اقارب میشنیدم با این پریشانی شوق تحصیل در من پیدا شد با عدم اسباب باصفهان رفتم و در مدرسه معروف بکاسه گران حجره گرفته مشغول شدم تا آنکه از مقدمات باعتقاد خودم فراغتی حاصل شد چون نظرها در میل علوم مختلف است خاطر من میل بعلوم عقلیه کرد

و تحصیل

میرزا ابوالحسن حکیم

در تحصیل فن علم معقول از الهی و طبیعی و ریاضی اوقاتی صرف کردم خاصه الهی و طبیعی که در ایران متداول است سیما الهی با آنکه اول جوانی رفیق دوست بودم و دوست گیر و صحبت ادبا و شعرا و ظرفا را خوش داشتم و با همگنان معاشرتی تام و کاملا سبب وراثت و مجالست با شعرا شعری میگفتم تا وقتی که مرا از طرز سخن آگهی حاصل شد و خوب و بد شعر تمیز دادم و دانستم که شعر خوب گفتن با آنکه چندان فائده ندارد و مشکل است شعر گفتن موقوف شد و بالمره از این خیال منصرف شدم پس طور عجب لازم دیدم اسباب همت و همه دانند که اینگونه معاشرتها مانع هر چیز است خاصه تحصیل پس از تحصیل خود را باز داشتم و همواره اختلاس وقت بجهة اینکار میکردم تا آنکه دیدم از استادان حاضر مرا چندان منفعتی نیست ترک درس خواندن کرده مشغول مطالعه و مباحثه شدم و آنی نیاسودم و اتفاق چنین افتاد که اکثر طلاب دقیق با فهم من در اینکار مراوده میکردند و با ایشان اهمال مطالب و مداهنه ممکن نبود و امتناعی مرا بر آن داشت که در اینکار که باعتقاد بعضی باطل است و بعقیده فقیر بیحاصل کوشش میکردم و حظی وافر بردم مدتی در اصفهان بهمین شغل اشتغال داشتم تا از درنگ در اصفهان بجهة تشنیع بعضی دوستی و امرا و عیب جوئی و متعرض شدن مردمان بدون جهة بیکدیگر و واجب الاطاعة دانستن بعضی خود را دلتنگ شدم بطهران آمدم بجهة انس و عادت و عدم قدرت بر منزل علیحده بمدرسه دار الشفاء فرود آمدم و الآن که سنه هزار و دویست و نود و چهار است بیست و یکسال است که در طهرانم و در اینمدت بجز این امر نپاییده که مطالعه و مباحثه علوم مذکوره باشد شغلی و خیالی دیگر نپرداختم و چون دانستم تصنیف تازه صعب بلکه غیر ممکن چیز مستقلی ننوشتم ولی حواشی بسیار بر حکمت متعالیه که معروفست باسفار است و غیره نوشته ام و اکنون در دست بعضی از طلاب است و محل انتفاع و آینده ت یا از روی فطرت یا اضطرار قناعت را پیشنهاد خود کردم و از من تقاضای تحریر و تقریر آنطور نرسیده و بی دعوت اگرچه دوستان مشتاق بودند نرفتم بالفعل اکثر طلاب از شهرهای مختلف که میل بمعقول دارند گرد من جمعند هر جمعی بخیالی برخی محض آموختن اصطلاح و طایفه بجهة آراستن مجالس شرونه بجهة صداقت و ساده لوحی و اعتقاد بعالم تجرد و شرح این طایفه است ثلة من الاولین

و قلیل من الآخرین باری

هر کسی از ظن خود شد یار من　　وز درون من نجست اسرار من

این بود شرح حال میرزا ابوالحسن حکیم متخلص بجلوه که خود شرح برشته تحریر آورده بود و ما بعینها در این تذکره نقل کردیم اگرچه شعر و شاعری در جنب کمالات و علومش نمونه از خرمن فضل و هنرش خوشه ایست چون از مراتب توحید و مقامات عالیه و مناقب آل عبا سلام الله علیهم اجمعین باین اشعار آبدار لب گشوده بود از اینروی که در این کتاب جاودان بماند

بر حسب خواهش ایشان این اشعار آبدار نیز در این تذکره ثبت شد

خویش را بشناس ای فرو شده در تن　　تن بهل این غفلت دراز برافکن

چند همانی که تو منی نه این ... ر ... بو　　ای تن خاکی که نیستی تو همین تن

گر ز منی چون برق و قاعده کاهی　　از چه منم اندر آن زمان خوش و روشن

وقتی اگر جان فسرده گرد و نالان　　از قبل رنج تن خلاف مبرهن

زاکه کهی شد اگه پژمان گردد — مرد ز ویرانی سرای نشیمن
چرخ بدست قضا فلاخن گردان — خلق بدو در میان سنگ فلاخن
دلت در این غمکده بگردد شادان — خواه بگلشن خرام و خواه بگلخن
مهبط احجار این فلاخن سیلی — کس به نماند بغیر ایزد ذوالمن
گرد و چون نادان است و گو بجوادث — نرم شدم اندر این طبیعت آهن
ذره از مهر این جهان سر راست — رمزی از این احادیث عیسی و سوزن
باطنت ار تیره ظاهری عمل مسیح — کنده قفل را چه سود عنبر و لادن
دامن تو قدسیان بلا به بگیرند — گر تو برین خاکیان کشانی دامن

وله ایضاً

خدیو شرق بر تخت حمل بگرفت چون مسکن — چمن شد جنت لاله و مشک مریخ سوسن
زبر افکند شخص بوستانی مرلباس از تن — بجای آن همی پوشند بر تن سبز پیراهن
سبر و اندر قماری ها درج چون لانه بربط — بشاخ اندر عنادل نغمه کش چون نغمه ارغن
طلوع اختر از گردون همی بینی پس از بهمن — زخیل لاله و نرگس طلوع اختر از گلشن
همی بینی عروس باغ را کز سوری و نسرین — بجوش اندر نشسته آویزه بستان در اندر گوش
ستاک و باغ از برگ زمین باغ آینه — یکی بومی است با فرش یکی بامی است پر سوسن
مکلل مفرق نسترن بستان با رگ خسرو — پریشان طره سنبل چو زلف شاهد ارمن
همی گوئی که دایه ابر ابینگ مرسد لولو — نثار دختران باغ بایست از گردن
گر از اطراف باغ و بوستان نسیم بر انگیزد — دهان لاله و زلف بنفشه چهره نسترن
پی خونریزی بهمن شبانان ابر و دی من — زبرقش بر کف صارم زده دستی
یکی مرغی است آبستن یکی سیلی است پرنده — ندیدم غیر از این سیل پرنده مرغ آبستن
خروش آرد چو سیل است و غران چو شیر نر — خم اندر خم چو زلف و گریان چو چشم من
همی آکنده پر لولوش دامن کوهسار — بدریوزه به دربار ولی حضرت ذوالمن

امیر مومنان حیدر که جبرائیل و میکائیل
پی خدمت همی ایستاده اندر ایسر و ایمن

شیخ ابراهیم بن سلیمان القطیفی

در سلسله علماء امامیه از اعاظم مجتهدین و فحول شیوخ است در فن فقه و مبادی آن مقامی عالی و رتبتی رفیع داشت

شیخ ابراهیم قطیفی

۵۲۵

با سلطان خلد آشیان شاه طهماسب اول از ملوک صفویه معاصر بوده و با مجدد مذهب و رئیس ملت شیخ مفضال علی بن عبد العال الشهیر بالمحقق الثانی دعوی همسری می‌نمود اصلش از قطیف بحرین است ولی زمانی در ارض غری وطن گرفت و مدتی در شهر حله از اینجهة ویرا در کتب رجال و صور اجازات گاه قطیفی یا بحرانی نویسند و گاه نجفی یا حلی میر معاصر در تذکرهٔ روضات در صفت شیخ گوید کَانَ عَالِمًا فَاضِلًا وَرِعًا صَالِحًا مِنْ کِبَارِ الْمُجْتَهِدِینَ وَاَعْلَامِ الْفُقَهَاءِ وَالْمُحَدِّثِینَ در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر تالیف شیخ یوسف بحرینی مسطور است که برخی از علما ابراهیم قطیفی را از تلامید علی بن هلال جزائری دانسته‌اند و گفته‌اند ابراهیم قطیفی با عز الدین آملی و شیخ علی کرکی در خدمت علی بن هلال در سبق اشتراک داشتند ولی از آن صورت اجازتی که شیخ ابراهیم برای مولانا شمس الدین محمد بن حسن استرابادی نگارش داده چنین مکشوف گردد که شیخ خود از محضر علی بن هلال استفاضت ننموده بلکه بواسطه ابراهیم بن حسن المعروف بابن الوراق مرویات و مصنفات علی بن هلال را رخصت نقل و اجازت روایت یافته در کتاب لؤلؤة البحرین که هم از مؤلفات محدث بحرینی است حکایت شده که یکی از ارباب فضل گفت بخط عالمی خواندم که نوشته بود از مردم بحرین کسی چنین گوید روزی شیخ ابراهیم قطیفی در وثاقی نشسته بود ناگاه مردی بشمایل یکی از آشنایان شیخ بوثاق درآمد و گفت یا شیخ اَیُّ الْآیَاتِ مِنَ الْقُرْآنِ فِی الْمَوَاعِظِ اَعْظَمُ یعنی از آیات قرآن کدام یک در وعظ و زجر عظیم‌تر است گفت کریمه اِنَّ الَّذِینَ یُلْحِدُونَ فِی آیَاتِنَا لَا یَخْفَوْنَ عَلَیْنَا اَفَمَنْ یُلْقٰی فِی النَّارِ خَیْرٌ اَمْ مَنْ یَأْتِی آمِنًا یَوْمَ الْقِیٰمَةِ اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ اِنَّهُ یعنی براستی کسانی که در آیات ما آئین الحاد گیرند و از منهج صواب انحراف جویند بر ما پوشیده نباشند پس آیا کسی که در آتش انداخته شود بهتر است یا کسیکه بروز رستخیز از عذاب دوزخ ایمن باشد بکنید هر چه را که میخواهید بدرستیکه خدایتعالی بر اعمال و افعال شما بیناست آن شخص چون این جواب شنید گفت صدقت یا شیخ این بگفت و از نظر ناپدید شد شیخ از وثاق بیرون تاخته و از مردم خانه پرسید که آیا فلان شخص بیرون رفت گفتند ما کسی ندیدیم نه گاه درون آمدن و نه حال بیرون شدن شیخ تفطن یافت که همانا حضرت حجت عجل الله فرجه بوده که او را بسعادت توجه نظر مبارک اختصاص بخشیده محدث نیشابوری و دیگران از مصنفین رجال یکی از مشایخ شیخ ابراهیم قطیفی محقق ثانی را نوشته‌اند و روایات ویرا بآن فقیه جلیل مستند داشته‌اند شیخ یوسف گوید با آنکه فقیه قطیفی از اجازت یافتگان محقق کرکی بوده چندان با او در تعارض و تنازع درآمده و در مشاجره و محافل بادی درانداخته که جای شگفتی است زیرا که از حد رد و بحث و اندازهٔ نقض و ابرام قدم بالاتر گذاشته و شیل محققی زبان تخطئه و تشنیع دراز کرده من خود کلام او را در بعضی از مصنفاتش مشاهدت کردم که بر قدح در فقاهت محقق دلالت داشت والعیاذ بالله بر تجهیل آن عالم جلیل مشتمل بود بالجمله شیخ در معارضه محقق چندین رسائل در چندین مسائل پرداخته و در هدم بنیان قواعد احتجاجات و تخریب اساس مبانی استدلالات وی تمام جد و جهد مبذول نموده و نهایت جهد معمول داشت ولی بتصدیق ارباب خبرت و خداوندان بصیرت از عهدهٔ رد دلائل محقق و اثبات فتاوی خویش بیرون شدن نتوانسته بلکه خود در مهاوی زلات و مهالک عثرات در افتاده یکی از آن دو رساله خراجیه است که در مسئله

شیخ ابراهیم قطیفی

۸۲۰

حلیت و حرمت خراج رقم کرده محقق در اثبات حلیت فتوی نوشته و درین باب رساله مسماة بقاطعة اللجاج فی حل الخراج نگاشته
شیخ بحرمت خراج رفته و در مقابل رساله قاطعه رساله نوشته و از اسراج و هاج لدفع لجاج قاطعة اللجاج نام نهاده در این مسئله شارح
ارشاد محقق اردبیلی نیز موافقت شیخ ابراهیم نموده و دیگر در مسئله صلوة جمعه محقق را عقیدت آن بود که نماز جمعه در زمان
غیبت امام علیه السلام با وجود فقیه جامع الشرائط واجب است شیخ بر خلاف رفته و صلوة جمعه را در حال غیبت امام
مطلقا حرام دانسته خواه فقیه جامع الشرائط موجود باشد و خواه مفقود و در این مسئله نیز رساله قلمی کرده و روی سخن
بان فقیه عظیم القدر داشته بر حسب فتوی خویش از ادله و اصول احتجاجات نموده و در تضعیف و توهین رای محقق لب نا
ورزیده و دیگر در مسئله کثیر السفر رساله فراهم کرده و در آن رساله این مسئله را عنوان نموده که آیا در عشره قاطعه کثرت
سفر توالی شرط است یا با عدم توالی نیز مقیم عشره را از عنوان کثرت سفر خارج خواهد کرد قول اول را مختار خود کرده
و ثانی را مختار محقق آن رساله را رساله حائریه فی تحقیق المسئلة السفریه نام گذارده و هم در مسئله قول بعموم منزلت رساله
پرداخته و در ابطال عموم منزلت که مختار محقق است رایت تحقیق افراخته در چند تذکره از مصنفات معاصرین عزیز
بنظر رسید که زمانی که شیخ در مشاهد ائمه عراق سلطان مبرور شاه طهماسب صفوی شیخ را بجایزه شایسته
شایان یاد کرد شیخ عطای شاه نپذیرفت و گفت من از اخذ این نیازی نیازم و بقبول آن حاجت ندارم و سایط العمال
ناچار آنمال باز پس بردند این بود تا وقتی محقق ثانی علی بن عبد العال بنیت زیارت بعراق وارد شد و با شیخ
در رواق روضه مقدسه ملاقات نمود و در اثناء مکالمات با وی فرمود تو در رد جایزه سلطان را و حظا
پیموده چه در اینباب ارتکاب حرام و کرنه مکروه نموده زیرا که امام ابو محمد حسن بن علی علیه السلام جوایز معاویه و
اتباع او را قبول میفرمود و در علم اصول مبرهن و ثابت شده که تاسی بامام واجب است و یا مستحب و ترک تاسی
بامام حرام است یا مکروه نه درجه این سلطان از پسر ابوسفیان فروتر است و نه مقام تو از پسر پیغمبر فراتر
شیخ بعاذیر چند متمسک شد و بجواب اقناعی اکتفا نمود همانا این مباحثت یاد کرت ما بین ایشان اتفاق افتاد
و یا راوی حکایت سهواً از مشهد مولانا علی بن موسی بمشاهد ائمه عراق تعبیر کرده زیرا که شیخ خود در رساله حائریه
صورت مناظرتی را که در سفر خراسان با محقق ثانی نموده بر سبیل اجمال شرح داده و آنچه در مسئله اخذ جوائز سلطان
جائر از عبارات آن رساله مستفاد میشود با حکایت سابق منطبق نگردد و توفیق بین العبارتین جز باحد الوجهین
میسر نباشد و کیفکان شیخ خود در آن رساله گوید از جمله مناظرات ما در سفر مشهد رضوی در این مسئله بود
که اگر مکلف بوقت نماز ساتری جز جلد کلب ندارد و نزع آن منافی حکم تقیه است آیا فرض صلوة از او ساقط
گردد یا باید باهمان لباس تکلیف بپردازد و نماز بجای آورد محقق بسقوط صلوة میرفت و من این فتوی را
تخطئه کردم چه در کتب فقها باجماع علما تصریح شده باینکه صلوة بفقد ساتر عورت و اعدام صفت واجبه در حال
اختیار ساقط نگردد و من هرچند در اینباب مبالغت کردم او بعقیدت خویش اصرار جست نه باجماع مصرح بمقاعد
گشت و نه بعبارات منصوص عاقبت این ابرام او را بغفلت و بعد عهد حمل کردم و از جمله دلت ردی تاثم و دیگر

ارشاد

شیخ ابراهیم قطیفی

در مسئله وضوء مجدد او میگفت از کسی که غسل جنابت بجای آورد وهم وضوء تجدیدی صحیح است واستحباب آن دیرا باقی باشد ومن در مقام انکار بر آمدم وگفتم وضوء مجدد مستحب نیست که بدیع بالخصوص نه طهارت مطلق گفت غسل جنابت متضمن وضوء میباشد گفتم غسل جنابت بچه معنی متضمن وضوء است اگر مراد آن است که از وضوء کفایت میکند ودر صحت صلوة با وجود آن بوضوء حاجت نیست این را بالبداهه تضمن وضوء نتوان گفت چه اجزاء غیر تضمن است واگر غیر این معنی دیگری اراده نموده تقریر کن تا فهم کنم وی بفتوی خود اصرار کرد ومن از مباحثت او اعراض جستم و دیگر روزی داخل حرم حضرت رضا شدم دیدم او نیز مشرف است رفتم نزد وی نشستم اتفاقاً در آن حال مولانا جمال الدین در آمد محقق در حضور او با من از در اعتراض در آمد محقق در حضور او با من از در اعتراض در آمد وگفت تو جایزه حکام از چه قبول نکنی گفتم تا از ارتکاب مکروه مأمون باشم گفت جوائز حکام از چه قبول نکنی گفتم تا از ارتکاب مکروه مأمون باشم گفت جوائز حکام پذیرفتن نه مکروه است بلکه خود واجب ویا مندوب است گفتم بچه دلیل گفت بدلیل قول معصوم چه حسن بن علی علیهما السلام جوائز معاویه قبول میفرمود وتأسی بمعصوم واجب ویا مستحب باشد علی اختلاف المذهبین در جواب گفتم شهید اول در کتاب دروس فرموده ترك اخذ ذلكَ منَ الظالم افضل ولا یعارض ذلكَ اخذ الحسَن جوائز معاویه فانَّ ذلكَ من حقوقهم علیهم السلام یعنی ترک قبول جوایز از ظالم افضل است وقول حسن بن علی این فتوی را معارض نباشد زیرا جوایز معاویه خود بالاصاله حقوق ائمه علیهم السلام بوده ومعاویه بر سبیل غصب وعدوان در آنها تصرف مینمود گفت در دروس چنین عبارتی نیست من عبارت شهید بروی مکشوف داشتم وعاقبت بمرجعیت جوابش الزام نمودم پس در آن مکان شریف با خدا یتعالی عهد نمود که سپس هنگام مباحثت در حال سؤال جز خیال استفادت ننماید وبجاده جواب جز قصد افادت نجوید وهیچوقت در مقام صحبت علمی از این ونیت صحیح تعدی نفرماید اگر کراهت تطویل کلام نبودی هر آینه بسیاری از آن مباحثات که مابین من واو اتفاق افتاده بود شرح دادمی آنگاه من از او مفارقت کردم وبارض معاودت نمودم وآن زمان که در آن بلده مبارکه اقامت داشتم از وی اموریکه لایق ذکر نیست بسبیل تواتر از ثقاة وغیر ایشان بمن فرا رسید ومن از تمامت آنها مخالفت وی جستم ودر مقابل فتاویش رسالها نوشتم تا اکنون مسموع شد که کار وعادت وی بمقامی پیوسته که مقام فقاهت ودانش بخود اختصاص داده واز دیگر معاصرین نفی علم فرماید من بعد از شنیدن این دعوی مستدعی مباحثت ومحاورات شدم ودر ایجاب مساعی مبذول داشتم او رضا نداد واز مناظرت من ابا نمود وچون این رساله حائریه انجام یافت بنقض رساله خراجیه وی بپرداختم واز مباحث اقناعیه که در آن مندرج ساخته پرده التباس برگرفتم انتهی

محدث بحرینی گوید این سخنان شیخ قطیفی سخت عجیب است چه او را بعض عباراتی که از علامه مجلسی نقل شده آنچنان بفضل وهنر ستوده که با شند محقق سرهمسری بردارد وانگونه کلمات نا سزا آغاز د چنانکه یکی از متمیزین تلامذه مجلسی گفت شنیدم از استاد خود شنیدم که در علم وفضیلت بلکه تدین وعدالت شیخ قدح نمودی وفرمودی

شیخ ابراهیم قطیفی

۹۲۸

خود مجموعه بخط شیخ ابراهیم قطیفی مطالعت کردم که در آن بسی افترا و بهتانها بر شیخ علی کرکی بسته بود وحال آنکه فضل شیخ کرامات از تبحر محقق واو را چگونه سزاست که با چنان محقق عظیم برابری جوید و در مقابل تحقیقات او ترهات گوید محدث بحرینی پس از نقل اینکلام گفته هرکه رساله خراجیه بخشاید و اینکلمات که من آوردم و باقی عبارات آن منکر د بانچه از علامه نقل افتاد اذعان نماید ولی این خود راهی است که اهل معاصرین در هر عهد مسلوک بوده واز ابناء یک صناعت کمتر کسی است که این طریق نپیموده وکثیرا کار بسخنان ناهنجار کشیده واز قدح در علم بطعن در عدالت انجامیده چنانکه این معنی از ملاحظه تراجم احوال جمعی از رؤسا وکبار بظهور رسد مانند شیخ علی محشی لمعتین خلف الصدق شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی که رساله در رد مولینا محمد باقر سبزواری مؤلف کتاب کفایه و ذخیره نگاشته و در آن رساله از مطاعن و مقادحات عجائب وکلماتی درج نموده که ذکر آنها مستحسن ومستقبح است شیخ مفید وسید مرتضی در مسئله جواز سهو از معصوم بر صدوق اعتراضاتی که مشعر بر جهل او است ایراد نموده اند علامه حلی ومحقق اول بر محمد بن ادریس مصنف کتاب سرائر چندان رد و تعریضات نوشته اند که در بسیاری از موارد یکباره تشریف فقاهت از او خلع نموده کسوت جهل بقامتش راست کرده اند هم محدث بحرینی در کتاب انیس المسافر وجلیس الحاضر گوید هرچند مرا لیاقت وشایستگی آن نیست که فیما بین این دو دانشمند بزرگ محاکمت کنم ولی تحقیق مقام بر وجه اجمال آن است که در مسئله اخذ جوائز سلطان جائر بر کلام محقق آثار مغالطت ظاهر است بچند دلیل نخست آنکه حسن بن علی جوائز معاویه از آن اخذ میفرمود که جمله جوائز معاویه از آن اخذ میفرمود که جمله جوائز از حقوق ایشان بوده چه دنیا وجمیع ما فیها از آن ائمه معصومین است تا چه رسد بدان زخارف قلیل که در قبضه تصرف معاویه طاغی یاغی بود پس در قبول جوائز بفعل حسن بن علی تمسک نتوان جست وحکم تأسی در اینمقام جاری نتوان ساخت چه وجوب یا استحباب تأسی در فعلی است که جهت اختصاص آن بامام معلوم نباشد دوم آنکه در قبول جوائز معاویه مسترد میداشت در حق آنجناب مفتوح بود چه آنحضرت با معاویه کار بمصالحت راست فرمود تا شیعیان ودوستاران خویشرا از بی اعتدالی وستمکاری وی مأمون دارد وخون ایشانرا از شمشیر سفیانیان شریر محقون نماید پس اگر آنحضرت جوائز معاویه مسترد میداشت معاویه چنان می سگالید که او از صلح وعهد خویش روی تافته وهوای خلافت وآهنگ خروج نموده لاجرم بقتل شیعیان واستیصال ایشان میپرداخت پس بر این احتمال بفعل آنحضرت استدلال نتوان نمود که از قانون مناظرت بیرون است دیگر آنکه خدای سبحانه فرماید وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ یعنی بسوی ستمکاران میل نکنید که شما را آتش دوزخ بسوزاند وقبول جوائز قطعاً مستلزم رکون است چه بر فحوی الانسان عبید الاحسان از یکی پذیرفتن بنده شدن پدید آید تا چه رسد بآرمیدن واخذ جوائز مقدمه رکون محرم باشد ومقدمه حرام بصورت استلزام حرام حرام است از عموم کریمه موارد مخصوص از قبیل عمل معصوم بدلیل خارج شده وسایر افراد در تحت نهی عام باقی خواهد بود زیراکه دلیل تخصیص در محل نزاع قائم نیست چه بالضروره احتمال ضرورت در حق شیخ مرتفع بوده پس بتجویز اخذ جوائز چنانکه محقق رای زده وجهی ندارد و دلیل وی اثبات مدعا نتواند انتهی شیخ ابراهیم قطیفی بچند کس از شاگردان و معاصرین خود اجازت داده

۱

از جمله سید معز الدین محمد بن تقی الدین محمد اصفهانی است که در ظهر کتاب شرایع از سید مستجیز قلم نموده و آن اجازه را در مشهد طوس در سال نهصد و بیست و هشت نوشته است که مفاد این اجازه چنین معلوم شود که شیخ علی بن هلال جزائری هم شیخ ابراهیم است و دیگر سید شریف الدین حسینی مرعشی تستری است والد قاضی نور الله مؤلف کتاب مجالس المؤمنین چنانکه قاضی خود در حواشی کتاب مبین اجازات تصریح نموده تاریخ آن یازدهم شهر جمادی الاولی از سال نهصد و چهل و چهار است و قاضی گوید شیخ در این اجازه تحقیقات شریف و فواید سودمند در علم درایه و رجال و غیر آن بگنجانیده و در تمجید و تجلیل والد عبارات آورده حتی آنکه نوشته در ایامی که سید در نزد ما بقزوین علیه اشتغال داشت استفادت ما از او زیادتر از افادت ما بود با او و دیگر شمس الدین محمد بن ترکی است اجازه که شیخ برای او نوشته تقریبا ده جزو باشد و بر فواید و تحقیقات مهمه اشتمال دارد و این اجازه را بعد از دو سال از ورود وی بعراق عرب نگاشته تاریخش سال نهصد و پانزده هجری است و دیگر شمس الدین محمد بن حسن استرابادی است و تاریخ آن سال نهصد و بیست هجری است و در این اجازه گوید جماعتی از فضلا مرا اجازت روایات داده اند اوثق ایشان شیخ ابراهیم بن حسن است که بابن وراق اشتهار دارد و او از علی بن هلال جزائری روایت کند و از مشاهیر تلامیذ وی سید نعمة الله حلی است و در حق او اجازتی از شیخ بنظر رسید شیخ را مؤلفات مفیده و تصانیف نافعه بسیار است آنچه از تصانیف وی ضبط شده علاوه بر آن رسائلی که در اثنا شرح حال اشارت رفت بدین شرح است

کتاب الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد کتاب الاربعین مجلسی در کتاب بحار الانوار از احادیث این کتاب روایت کند مجموعة فی نوادر الاخبار الطریفه رسالة فی ادعیه سعة الرزق و قضاء الدین رساله در شرح عدد محرمات ذبیحه رساله صومیه که فاضل اردبیلی در کتاب صوم از شرح ارشاد آن رساله را بوی نسبت داده و بعضی از فتاوی آن نقل نموده شرح الفیه شهید اول تعلیقات بر شرایع حاشیه بر ارشاد که قاضی نور الله تستری در کتاب مجالس المؤمنین در شرح احوال خواجه نصیر الدین آنرا بشیخ ابراهیم نسبت داده کتاب فرقه ناجیه رساله در شکیات کتاب نفحات الفوائد و مفردات الزوائد که بصورت جواب و سؤال است شرح اسماء الله الحسنی که در سال نهصد و سی و چهار از تألیف آن فراغت یافته

ابن شهرآشوب ابوجعفر محمد بن علی بن شهرآشوب

نام نامیش بر افواه رجال ساری و جاری است خود از مردم طبرستان و از اهالی بلده ساری است از صنادید طایفه امامیه و از مشایخ آن سلسله جلیله است در بازار حدیث دانی و رجال شناسی صرافی بیمانند خالص را از مغشوش نیک امتیاز دادی و صحیح را از مدسوس افتراق خوش بخشیدی ذهنی وقاد و طبعی نقاد داشت و علو قدر و شرح صدر و خضوع قلب ممتاز و مستثنی بود در علوم ادبیه و رسوم ترسیل و آداب شعر در شمار فحول علما و ارکان ادبا معدود گشت و بسیاری ریاضات شرعیه سراچه وجود را از خاشاک رذایل بپیراست و از رعایت احکام دین مبین و شرایع سید المرسلین سراپای خود را مجمع محامد صفات و مکارم اخلاق بیاراست با زبده افاضل و اعلام ابن ادریس معاصر بوده و از شیخ طوسی علیه الرحمه گاهی بدو واسطه و گاهی بیک واسطه روایت کرده و اسناد مرویات خود را بجمعی از مشایخ میرساند از آنجمله پدرش و جدش و سید ابوالفضل

داعی حسنی و سید فضل الله بن علی حسینی و شیخ ابو الفتوح احمد بن علی الرازی و شیخ ابو عبد الله محمد و برادرش علی و شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی است که انشاء الله حالات هر یک در محل خود بشرح خواهد گذشت و نوشته استفاده و استجازه جمهوری از علما با جازات وی پیوسته شود که از جمله آن گروه شیخ جلال الدین ابی الحسن علی بن مشرة اسطلی الجامعانی و غیر اوست و چون از قر دولت آل حمدان رواج فضل و هنر و شیوع تشیع در حلب بود وی اقصو ب منسوب گشت و در آن بازار در آمد کالای تولا و تشیع نمود و دوستان اهل البیت بروی گرد آمدند و در کاری بترویج مذهب جعفری قیام داشت در سال پانصد و هشتاد و هشت هجری قضای الهی در رسیده طومار عمرش درهم پیچید و گویند در دامنه کوهی که معروف به جوشن است مدفون گشت رحمة الله علیه مؤلفات و مصنفاتش از نیقرار است که ثبت می شود

کتاب مناقب آل ابیطالب کتاب معالم العلماء در رجال که بر نهج فهرست شیخ طوسی نوشته است الا آنکه بعضی از سطر ازا در آخر کتاب آورده کتاب مثالب النواصب کتاب المخزون والمکنون فی عیون الفنون کتاب اعلام الطرایق فی الحدود والحقایق کتاب مائدة الفائده کتاب المثال فی الامثال کتاب الاسباب والنزول علی مذهب آل الرسول کتاب الحاوی کتاب الاوصاف کتاب المنهاج کتاب الرجال کتاب انساب آل ابیطالب کتاب متشابه القرآن

ابراهیم بن عبد الله بن محض بن الحسن المثنی بن الحسن المجتبی علیه السلام

از خلفا شیعه طالبیه و ائمه شیعه زیدیه است و بعقیدت آنقوم در مقام هفتم امامت افتاده چه ایشان از امیر المؤمنین علیه السلام تا بجد رابع حضرت امام ابو محمد سجاد با جمله فرق شیعه جز کیسانیان همعنان آیند پس روی عقیدت باز بید شهید نمایند و پس از قتل جوز جان یحیی بن زید آنگاه بر وصیتی که در طی اسناد صحیفه حضرت سجاد ایراد شده امامت زیدیه بنفس زکیه محمد بن عبد الله انتقال یافته و از وی به برادرش قتیل باخمری که صاحب این ترجمت است اختصاص گرفته چه او تمامت مزایا و خصایص را که زیدیه شرط امامت گیرند فراهم داشت از نژاد فاطمه و شرف علم و صفت زهد و فضل شجاعت و ملکه سخا و خروج بسیف این فرقه گویند

كُلُّ فَاطِمِيٍّ عَالِمٍ زَاهِدٍ شُجَاعٍ سَخِيٍّ خَرَجَ بِالسَّيْفِ لِلْخِلَافَةِ فَهُوَ إِمَامٌ وَاجِبُ الطَّاعَةِ سَوَاءٌ كَانَ مِنْ وُلْدِ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ فاضل متبحر عبد الحمید بن هبة الله در سفاخر بنی هاشم و آل میمنین آورده که امّا محمد و ابراهیم فَأَمْرُهُمَا مَشْهُورٌ وَفَضْلُهُمَا غَيْرُ مَجْحُودٍ فِي الْفِقْهِ وَالْأَدَبِ وَالنُّسُكِ وَالشَّجَاعَةِ وَالسُّؤْدَدِ شیخ ابو الفرج اصفهانی در جامع مقاتل الطالبیین گفته كَانَ إِبْرَاهِيمُ مِنْ كِبَارِ الْعُلَمَاءِ فِي فُنُونٍ كَثِيرَةٍ وَكَانَ جَارِيًا عَلَى شَاكِلَةِ أَخِيهِ مُحَمَّدٍ فِي الدِّينِ وَالْعِلْمِ وَالشَّجَاعَةِ وَالشِّدَّةِ شریف یحیی بن حسین بن هرون در کتاب افاده گوید وَكَانَ تِلْوَ أَخِيهِ مُحَمَّدٍ النَّفْسِ الزَّكِيَّةِ فِي الْعِلْمِ وَالدِّينِ وَالشَّجَاعَةِ وَكَانَ خَطِيبًا فَصِيحًا جَيِّدَ النَّقْدِ فِي الشِّعْرِ الْحَسَنِ الْبَدِيهَةِ فِيهِ یعنی ابراهیم در علم و دیانت و فضل و شجاعت تالی برادرش محمد میرفت و خطیبی زبان آور بود و ادیبی هنر گستر خاطری سخن شناس داشت و طبعی بدیهه گوی سید صدر الدین علی بن احمد

ابراهیم امام زیدیه

«منت اوکه» کَانَ مُتَفَنِّناً فِي كَثِيرٍ مِنَ الْعُلُومِ قِيلَ كَانَ يَرَى مَذْهَبَ الاعْتِزَالِ وَتَلَقَّبَ بِأَمِيرِ المُؤمِنِين
یعنی در بسیاری از علوم متفنن بود و گویند در اصول عقاید بر آیین معتزله میرفت و در امامت زیدیه امیرالمؤمنین لقب یافت کتاب منتقلیات انتخاب نظر اوست چنانکه در ضمن اقاصیص آینده مشروح آید کینت وی ابوالحسن است در مبسوطات انساب آورده اند که از متقدمین آل ابوطالب هر که را نام ابراهیم بوده ابوالحسن کینت داشته و از مورخین هر که ابراهیم بن عبدالله را بابواسحق کنی دانسته بر خطا است و این سخن را از روی قیاس گفته نه روایت چه در غیر طالبین غالباً آباء ابراهیم کینت ابواسحق باشد و این از نام حضرت خلیل و پسرش اسحق اقتباس شده سدیف شاعر نیز در قصیده که ابراهیم را هنگام خروج مدح نموده از روی مقابیت و ضرورت ابا اسحقش خوانده و همانا شعراء و مشاء خطای دیگران آمده گوید

اِيهٍ أَبَا إِسْحٰقَ هُنِّئْتَهَا	فِي نِعَمٍ تَتْرَى وَعَيْشٍ طَوِيلْ
اُذْكُرْ هَدَاكَ اللّٰهُ ذَحْلَ الأُلٰى	مِنْ بَنِي هَاشِمٍ فِي مُضْمَنَاتِ الكُبُولْ

یعنی ای اباسحق ترا منصب خلافت گوارا باد در نعمتی بی پایان و عمری روز افزون بزی و کینه آن اسیران که با غل و قید بودند بجوی در قوت اعضا و نیروی بدن ابراهیم حکایت کرده اند که روزی با محمد در حضرت پدر بزرگوارشان عبدالله بودند در آنحال شترانی چند از محمد در رسید و در میان آنها شتری بود صعب و شرود که هیچ پهلوانی قوی نگاه داشتن آن نمیتوانست هنگامیکه شتران از محاذی ایشان گذشت ابراهیم نظری تند بآن نا‌قه انداخت که گویا نور و حشی صید تواند نمود محمد گفت ای برادر چه مینگری آیا چنان پنداری که آنرا توانی گرفت گفت آری گفت اگر اینبار تمنائی خود آن شتر از آن تو باشد ابراهیم در آنحال جامه بر خود پیچیده و نشسته بود همینکه این بشنید از جای بجست و با آن پیل مست در آویخت و زمانی در ستیزه و گریز بود هر گاه که شتر با او حمله میکرد خود را در میان شتران در می انداخت و چون باز میگشت از دنبالش تعاقب مینمود تا آنکه فرصتی بدست کرد و دم شتر بقوت بگرفت و شتر روی فرار جانب صحرا نهاد و ابراهیم همچنان از دنبال آن بتاخت تا از نظر غایب شد عبدالله با محمد گفت برادر خود را بکشتی چون ساعتی بگذشت ابراهیم تنها باز گشت محمد گفت چگونه دیدی ابراهیم دست از جامه که بر خود پیچیده و داشت بیرون آورد و دم آن شتر بر زمین انداخت که از بیخ بر کنده بود و گفت أَمَا أَعْذَرَ مَنْ جَاءَ بِهٰذَا یعنی آیا کسیکه این نشانه همراه آورد معذور نیست حاضران از وفور قوت و فرط شدت او عظیم در تعجب شدند بالجمله فضل ابراهیم بسیار بود و بکمالات و خصایص چند از دیگر فتیان بنی الحسن امتیاز داشت و او با نفس زکیه برادر اعیانی است هر دو زاده عبدالله محض پسر حسن المثنی بودند و مادر هند دختر ابوعبیدة بن عبدالله بن زمعة بن اسود بن مطلب بن عبدالعزی بن قصی بن کلاب بود ایشان را از آنراه محض گفتندی که از بنی الحسن نخستین کسی است جامع نژاد سبطین چنانکه حضرت ابوجعفر محمد بن علی الباقر از بنی الحسین چرا که مادر عبدالله حسن ابن الحسن فاطمه بنت الحسین بود و مادر محمد بن علی بن الحسین فاطمه بنت الحسن صلوات الله علیهم اجمعین

پس عبدالله از شرف طرفین ونسب ابوین محض اصالت بود وخالص نجابت وازین روی در مقام مفاخرت می گفت
اَنَا اَقرَبُ اِلی رَسُولِ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَآلِهِ وَلَدَتنی بِنتُ رَسُولِ اللهِ مَرَّتَینِ عبدالله را شیخ بنی هاشم
میگفتند واو بوفور فضل وکثرت کرم وعلو همت وحسن صورت در عصر خود ممتاز بود وسید شهاب الدین احمد نسابه در صفت او گوید
کانَ یُقالُ فیهِ عَبدُاللهِ اَجمَلُ النّاسِ وَاَکرَمُ النّاسِ وَاَفضَلُ النّاسِ وَاَسخَی النّاسِ
ابوالفرج اصفهانی در کتاب اغانی گوید مصعب زبیری در صفت عبدالله گفتی انتَهی کُلُّ حُسنٍ اِلی عَبدِاللهِ بنِ حَسَنٍ
یعنی سر انجام هر خوبی وبازگشت هر نیکوئی عبدالله محض است در کتاب اخبار المتنبئین وآثار المصلین تالیف ملکزاده دانشمند
وزیر علوم خَرَقَ اللهُ العادَةَ بِطُولِ بقائه مسطور است که سعید بن ابان قرشی گفت روزی در نزد عمر بن عبدالعزیز بودم عبدالله بن
الحسن که در سن جوانی بود با هیبت وارد مجلس شد عمر او را مرحبا گفت ودر نزدیک خویش خوانده در کنارش بنشانید
وازخرمی وخوشی هیچ دقیقه مهمل نگذاشت وعبدالله در آن حال لباسی در بر داشت که ازاری وردائی پس عمر از شکم
عبدالله چینی بدست گرفته ودر فشرد وجماعتی از بنی امیه حاضر درگاه بود چون عبدالله برفت من با عمر گفتم
اینکار برای چه کردی گفت برای شفاعت چه امید میبرم که رسول خدا مرا روز بازپسین ببرکت مس این بزرگوار در حق
این دست گناهکار شفیع گردد عبدالله را طبعی موزون بود واحیانا بنظم سخن رغبت مینمود این دو شعر لطیف از آیات
لسان او است که در صفت لعبتان پارسا گفته

بِیضٌ حَرائِرُ ما هَمَمنَ بِرِیبَةٍ ‌ ‌ ‌ ‌ کَظِباءِ مَکَّةَ صَیدُهُنَّ حَرامُ
یُحسَبنَ مِن لِینِ الکَلامِ زَوانِیاً ‌ ‌ ‌ ‌ وَیَصُدُّهُنَّ عَنِ الخَنا الاِسلامُ

یعنی آن جماعت سیمبران آزاده اند که کس باندیشه ریبه آهنگ ایشان نتواند کرد مانند آهوان حرم که صید شان
نتوان نمود ونگاه محاورت آنچنان بسخن رانند که در حقشان پندار زناکاری رود وهیچگاه برخلاف اسلام بگفتار
نالایق لب نگشایند ، در مجد وابراهیم هند نخست در خانه عبدالله بن عبدالملک اموی بود وپس از وی بحباله عبدالله
در آمد چنانکه ابوالفرج اصفهانی در مقاتل واغانی از علی بن صالح نقل کرده که عبدالملک مروان هند دختر ابوعبیدة بن
عبدالله وربطه دختر عبدالله بن عبدالمدان را با پسر خویش عبدالله تزویج نمود چرا که شنیده بود حکمران این امت
از اولاد ایشان خواهد بود پس عبدالله بمرد وربطه را چنانکه مبرد در کامل گوید محمد کامل باذن عمر عبدالعزیز بخواست
وابوالعباس سفاح از او بزاد وهند را عبدالله محض خواستار شد واز مادر خود فاطمه بنت الحسین خطبه هند تمنی کرد
فاطمه فرمود ای فرزند هند را میراث شوی خود ثروتی بگزاف رسیده وبتزویج تو راضی نگردد که مردی فقیر
وبی بضاعتی عبدالله را سخن او در باور نیامد وخود بخانه ابوعبیده رفت وهند را خطبه نمود ابوعبیده دامادی او
را ازجان بپذیرفت وگفت بجای خویش باش تا من بازگردم ودر دم برخواست ونزد هند شد وگفت ای دختر
این فرزند رسول خدا عبدالله بن حسن است ترا از من خطبه کرد گفت چه جواب دادی گفت اجابت نمودم
گفت احسنت من نیز اجازت کردم آنگاه هند بعبدالله پیغام داد که از جای خود حرکت مفرمای تا با حلال خویش

هم آغوشش کردی پس خود را زینت کرده و نزد عبدالله رفت و عبدالله تا هفت شب در خانهٔ هند بخشن بود و مادرش
فاطمه از حال او خبر نداشت پس بروز هفتم علی الصباح بخدمت مادر رفت بحالتی که جامهٔ فاخر پوشیده و عطر خوش
مالیده بود فاطمه چون او را باین صفت دید فرمود یا بنی من این لک هذا یعنی ای فرزند این جامها ترا
از کجاست گفت من عند التی زعمتیا انها ردیئه یعنی از نزد همانکه می پنداشتی مرا بهمسری خویش نپسندد
عبدالله را با هند الفت مفرط و علقتی وافر بهم رسید چنانچه در محبت او غزل میسرود و اشعار عاشقانه می فرمود
و این دو بیت که در کتاب اغانی و ایقاعات آورند از آنجمله است

یا هند انک لو علمت بعاذلین تتابعا | قالا فلم اسمع لما قالا وقلت بل اسمعا
هند احب الی من مالی وروحی فارجعا | وعصیت فیه عواذلی واطعت قلبا موجعا

یعنی ای هند کاشکی دانستی که دو ملامتگر از در نکوهش درآمدند و مرا در هوای تو سرزنش کردند و من سخن ایشان
نشنیدم و گفتم این بشنوید و بازگردید که هند نزد من از مال و جان عزیزتر است پس در هوای تو مردم بدگوی را
عصیان آوردم و دل رنجور را فرمان بردم اکنون بر سر خبر ابراهیم بازگردیم و حدیث او را از بدایت هوس
خلافت و آغاز داعیه امامت الی نهایت امر و انجام عمرش بپایان بریم آنچه از تتبع کتب مغازی و دفاتر
مقاتل و مبسوطات انساب و سیر زیدیه مستفاد شده آنست که چون این بشارت از لسان مبارک رسول صلی الله
علیه و آله مسموع جهانیان بود که لو بقی من الدنیا یوم لطول الله تعالی ذلک الیوم حتی یظهر فیها مهدینا
یملأ الارض عدلا کما ملئت جورا یعنی اگر از عمر دنیا بر جای نمانده باشد مگر یکروز هر آینه خداوند تعالی
آن روز را دراز گرداند تا مهدی ما ظهور نماید و زمین را از پس آنکه از جور و ستم پر شده باشد از عدل و داد
پر کند همینکه محمد پسر عبدالله محض در بحبوحهٔ تغلب و استیلاء بنی امیه در وجود آمد مردم وی را مهدی موعود پنداشتند
بفحوای خبر پیغمبر که فرمود المهدی من ولدی اسمه اسمی واسم ابیه اسم ابی یعنی مهدی این امت از فرزندان
منست نام او نام منست و نام پدرش نام پدر منست و از بنی هاشم نیز جمعی کثیر خاصه بنی حسن این حدیث را بولادت وی
بشارت میگرفتند و بر این تاویل او را بلقب مهدی میخواندند و از مخائل وجود و شمائل حال وی چنان فال میزدند
که او ملک بنی امیه براندازد و روی زمین از عدل آباد سازد مؤید این خیال آنکه در میان دو شانهٔ محمد خالی بود سیاه
و بزرگ همچنان خاتم نبوت بر دوش پیغمبر گفتند این مهر امامت است و خاتم خلافت چندانکه محمد بزرگ میشد و آثار جلالت
و شهامت از شرف عنصر و اصالت گوهر او بظهور میرسید بر عقیدت بنی هاشم افزوده میگشت و بر حرمت و تبجیل او می
از عمیر بن الفضل خثعمی روایت است که گفت روزی محمد در خانهٔ پدرش عبدالله بود و غلامی سیاه مرکب او را در
بیرون درگاه بپای داشت و ابوجعفر منصور دوانیقی انتظار محمد میکشید همینکه بیرون آمد ابوجعفر برجست و رکاب وی
برگرفت تا برنشست آنگاه جامهای او را بر پشت مرکب هموار نمود و من تا آنروز محمد بن عبدالله را نمی شناختم چون برفت
از ابوجعفر پرسیدم این که بود که بدین پایه تعظیمش کردی گفت ویحک این مهدی ما اهل بیت است انتهی و همانا یحیی بن زید بدین سبب از محمد

وبر او را ابراهیم را بخلیفتی برگماشت و وصیت خود را از خراسان نزد ایشان روانه داشت چنانکه در تفصیل سند زبور آل محمد صحیفه حضرت امام علی بن الحسین صلوات الله علیه منقول است که متوکل بن هارون بلخی گفت یحیی بن زید را هنگامیکه بخراسان میرفت بدیدم و بر او سلام کردم گفت از کجا آیی گفتم از حج پس حال خویشاوندان خویش پرسید و در استفسار خبر حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد مبالغتی بکمال نمود بحال هر یک میگفتم و اندوه ایشان از شهادت پدر او زید بن علی باز نمودم گفت عم من ابوجعفر محمد بن علی باقر پدر مرا از آهنگ خروج نهی فرمود و از آنچه بر وی گذشت خبر داد آیا ای متوکل تو خود پسر عمم جعفر بن محمد را دیدی گفتم آری گفت درباره من از او چیزی شنیدی گفتم آری گفت چه فرمود گفتم جعلت فداک خوش ندارم که آنچه شنیده ام رو بروی تو باز گویم گفت آیا مرا بمرگ میترسانی هر چه شنیدی بگوی گفتم میفرمود تو نیز مقتول و مصلوب شوی چنانچه پدرت مقتول و مصلوب شد متوکل گوید پس گونه یحیی دیگرگون شد و گفت یَمْحُو اللّٰهُ مَا یَشَآءُ وَیُثْبِتُ وَعِنْدَهٗٓ اُمُّ الْکِتَابِ ای متوکل خدای عز و جل این شریعت بنیروی ما استوار داشت علم و شمشیر در ما فراهم فرمود و بنی عم ما را بعلم اختصاص بخشید گفتم جعلت فداک من رغبت مردم را به پسر عم تو جعفر صادق بیشتر دیدم تا بتو و پدرت زید گفت این از آنست که عم من باقر و پسرش صادق مردم را بحیات خواندند و ما بممات گفتم یا بن رسول الله آیا ایشان بعلم فزونترند یا شما پس لختی سر بزیر افکند آنگاه سر برداشت و گفت ما و ایشان هر یک را دانشی است ولی هر چه ما دانیم ایشان نیز دانند و هر چه ایشان دانند ما ندانیم آنگاه گفت آیا از املاء پسر عمم جعفر چیزی نوشته گفتم آری گفت بمن بنمای پس من وجوهی از علم بیرون آوردم با نسخه دعائی که حضرت ابوعبدالله بر من املاء فرموده و خبر داده بود که پدرش ابوجعفر او را روایت کرده که آن دعا از اوراد پدرش سجاد است از تمامی صحیفه کامله یحیی آنرا تا آخر بنگریست و گفت آیا دستور میدهی تا از این دعا نسخی برگیرم گفتم ای فرزند رسول آیا در چیزیکه خود از شماست دستور طلبی پس گفت نسخه ای سوگند که اینک برای تو صحیفه از دعای کامل بیرون آورم از اسرار او که پدرم از پدرش زین العابدین فرا گرفته بود و مرا وصیت فرمود که آنرا از تلف صیانت کنم و از غیر اهلش باز دارم راوی گوید متوکل گفت پس برخواستم و سر یحیی را بوسه دادم و گفتم والله یا بن رسول الله که من بدوستی و طاعت شما خدا اکبردم و همی بولای شما امید میبرم که در حیات و ممات نیکبخت آیم پس یحیی نسخه مرا بجانب غلامی که با او بود بینداخت و گفت این را بخطی آشکارا و خوش بنویس و بر من بنمای باشد آنرا در خاطر کنم که من از جعفر بن محمد حفظه الله نسخه آن بخواستم و از من دریغ داشت متوکل گوید چون این سخن شنیدم از حضرت استکتاب نادم شدم و حضرت ابوعبدالله با من نفرموده بود که آنرا بدو دهم پس یحیی زنبیلی از ادیم بخواست و صحیفه مقفل و مختوم از آن بیرون آورد و نخست در خاتم آن بنگریست و ببوسید و بگریست پس مهرش بشکست و قفلش بگشود و صحیفه را باز نمود و بر دو چشمش بنهاد و بر رویش برکشید و گفت ای متوکل اگر نه آن بود که از پسر عمم حکایت کردی که من مقتول

و مطلوب کردم هر آینه این صحیفه با تو ندادمی و بر آن بخل نمودمی ولی میدانم که خبر او حق است که از پدران خویش گرفته و براستی سخن او درست خواهد گشت پس ترسیدم که اینچنین علم با بنی امیه رسد و آنرا پوشیده دارند و برای خویش در گنجینه‌ها اندوخته نمایند پس این صحیفه بگیر و این اندیشه از من کفایت کن و همی منتظر باش تا گاهی که خدای در میان من و این قوم حکم راند و بدانوقت این صحیفه از من نزد تو امانت است تا آنکه آنرا به دو پسر عم من محمد و ابراهیم پسران عبد الله بن حسن بن حسن بن علی علیهما السلام فرا رسانی که بعد از من ایشانند ولی خلافت و قائم امامت متوکل گوید آن صحیفه بگرفتم و چون یحیی بن زید کشته شد به مدینه رفتم و حضرت ابوعبدالله علیه السلام را دیدم و با وی باز گفتم پس او بگریست و اندوهش بر یحیی سخت شد و فرمود خدای پسر عمم را رحمت کند و با پدران و نیاکانش باز رساند و الله ای متوکل من آن دعا از وی دریغ نداشتم مگر برای اندیشه که او را بر صحیفه زید بود آیا آن صحیفه کجا است متوکل گوید صحیفه را دادم و گفتم اینک است پس حضرت ابوعبدالله آنرا بگشود و فرمود سوگند با خدای که این خط عمم زید است و دعای جدم علی بن الحسین علیه السلام آنگاه با پسرش گفت برخیز ای اسمعیل و دعائی که ترا بمحفوظ و مصون داشتن آن فرمودم بیاور اسمعیل برخواست و صحیفه بیرون آورد که گوئی بعینها صحیفه ایست که یحیی بن زید بمن داد پس حضرت ابوعبدالله آنرا ببوسید و بر دیده اش نهاد و گفت این خط پدر من است و املاء جدم که در مسمع من املاء شده و در مرای من نگاشته آمده گفتم یا ابن رسول الله اگر خواهی این صحیفه را با صحیفه یحیی مقابله دهم گفت رخصت است که ترا اهل این معنی می بینم پس من نظر کردم و آن دو را یکی دیدم حتی ما بین دو حرف از آنها مخالفت نیافتم آنگاه از حضرت ابوعبدالله دستوری خواستم تا صحیفه یحیی را بمحمد و ابراهیم دهم گفت إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا آری این صحیفه با ایشان ده چون ملاقات محمد و ابراهیم از محضر امام برخواستم فرمود بجای خود باش و آنگاه از پی محمد و ابراهیم کس فرستاد تا هر دو حاضر شدند پس حضرت ابوعبدالله با ایشان گفت این میراث پسر عم شما یحیی است از پدرش زید و شما را با خود و برادرانش بان مخصوص ساخت و ما را در باره آن بر شما شرطی است گفتند رحمک الله بفرمای که قول تو مقبول است فرمود لَا تُخْرِجَا هٰذِهِ الصَّحِيفَةَ مِنَ الْمَدِينَةِ یعنی این صحیفه از مدینه بیرون نبرید گفتند چرا گفت پسر عم شما یحیی بر این صحیفه آن بیم داشت که من بر شما دارم گفتند که یحیی وقتی که قتل خویش بدانست بر این صحیفه بیمناک شد فرمود شما نیز ایمن نباشید که سوگند با خدای من میدانم که شما خروج خواهید نمود چنانکه یحیی خروج کرد و کشته خواهید شد چنانکه یحیی کشته آمد متوکل گوید پس محمد و ابراهیم از مجلس برخواستند و میگفتند لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم مع القصه عبد الله محض بر اینجمله همی در حق فرزندان بر طمع خلافت بود تا آنگاه که عمر دولت امویه از زمان پیری در آمد و در ملک آن طبقه اختلالی خطیر پدید گشت و ولید بن یزید بقتل رسید پس گروهی از بنی هاشم طالبیاً و عباسیاً در قریه ابواء از توابع ناحیه فرع نزدیک ربذه که تربت آمنه مادر پیغمبر در آن است فراهم آمدند از آن جمله بود ابراهیم امام و ابوالعباس سفاح و ابوجعفر منصور و صالح بن علی و محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان و عبد الله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم و سخن ایشان در صفت

چون بنی امیه و اضطراب ملک ایشان در پیوست صالح بن علی از آن میانه آغاز کلام کرد و گفت ای جماعت
همانا این معنی مکشوف است که خود شما آن کسانید که چشمهای این امت بجانب شما نگران است و مردم عالم آرزوی
پاس اسلام از شما برند و امید حراست ملت از شما دارند و این ساعت خدای تعالی بزرگان شما را در این محفل فراهم
فرموده پس از میان خود کسی بر گزینید و همگان دست بیعت در کف او گذارید و رشته پیمان وی بیکدیگر
استوار دارید و داعیان باطراف فرستید و مردم را ببیعت خویش بخوانید تا خدای سبحانه ملک خلافت بدست شما
بگشاید و مسلمانان را از مضیق ظلم خلاص بخشد و هو خیر الفاتحین پس عبد الله محض بسخن درآمد و نخست بلسان
خطابت حمد خدای بجای آورد آنگاه روی بآن جمع داشت و گفت ای اهل بیت رسول همانا خدای تعالی شما را
بشرف رسالت مخصوص ساخت و پیغمبر خاتم از قبیله شما مبعوث فرمود و برکات خود را در شما افزون داشت
شما ای عترت محمد در مجاهدت راه حقتعالی از دیگران سزاوارترید آیا نمی بینید کتاب خدای مهمل مانده
و سنت رسول متروک آمده نور حق مختفی گردیده و ظلمت باطل عالمگیر شده از آن پیش که نام شما از میانه برافتد
و عزت این سلسله دیگرگون گردد در طلب حق بکوشید تا مردم این قبیل بسان بنی اسرائیل زبون و ذلیل نکردند
که پس از آنکه محبوبترین آفرینش بودند نزد حقتعالی ذلیل ترین قبائل شدند نزد خلق و ما همی شنیده ایم که چون
اینقوم دست بکشتار یکدیگر دراز کنند ملک از تصرف ایشان بیرون شدن خواهد اکنون ولید بن یزید را کشته اند و این نخواهی
اخباریکه بما رسیده آیت زوال ملک ایشان است و بشارت انقراض عهد طغیان ای جماعت حالی که بر عزم خروج باشید
بیائید با پسر من محمد بیعت کنید و سریر خلافت با و گذارید چه همی دانید که او است قائم منتظر و مهدی موعود ابو جعفر منصور نیز
بر آئین عبد الله سخن راند و گفت ای گروه از چه راه خود را بهر فریب دهید همی دانید که مردم در اجابت هیچیک از شما بیچان
شتابان نباشند که در اجابت اینجوان حاضران نیز او را تصدیق کردند و بر سخن عبد الله همداستان شدند پس دست بگشودند
و یکایک با محمد بیعت نمودند آنگاه گفتند ابو عبد الله جعفر بن محمد در میان ما نیست و ظیفه آنکه کس فرستاده او را
حاضر سازیم تا کار بیعت بوجود وی استوار نموده باشیم عبد الله گفت از جعفر بن محمد بگذرید و داستان بیعت با او
در میان نیارید که مرا بیم آن است که او جمع شما پریشان کند و این کار بپایان بردن نگذارد گفتند جعفر بن محمد بزرگ
بنی الحسین است و سید اشراف ما را از حضور او گزیر نیست پس ناچار کس بطلب آنحضرت روانه داشتند از عیسی
پسر عبد الله بن محمد بن عمر اطرف منقول است که هم رسولی از عبد الله نزد پدر من آمد و او را بآن جمع بخواند پدرم با من گفت
ای پسر نزد عبد الله رو و ببین مرا برای چکار احضار داشته عیسی گوید من بمجلس ایشان رفتم و دیدم محمد بن عبد الله
بر روی گلیمی مشغول نماز است گفتم مرا پدرم فرستاده تا بپرسم که اجتماع شما برای چیست عبد الله گفت برای آنکه
با محمد مهدی بیعت کنیم عیسی گوید پس حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد در رسید عبد الله او را در پهلوی خویش جا داد
و بروایتی ابو عبد الله علیه السلام نخست از حضور آن مجلس امتناع جست تا عبد الله خود در رفت و او را همراه آورد و ماجرا
در میان نهاد و گفت آنچه ما بنی هاشم از بنو امیه کشیده ایم بر کس پوشیده نیست و اینک بر آنیم که یدا واحدة با این جوان

بگفت

بیعت کنیم حضرت فرمود زنهار اینکار مکنید که هنوز عهد دولت او نرسیده و پسر تو ای عبدالله مهدی منتظر و قائم موعود نیست و اگر این بیعت برای آن است که کار امر بمعروف و نهی منکر انجام دهید بخدا سوگند که ما از بیعت تو تجاوز نکنیم که خود شیخ بنی هاشمی و بزرگ اشراف عبدالله چون این بشنید در خشم شد و گفت تو خود خلاف آنچه میگوئی معلوم داری و خدا تعالی ترا علم غیب نیاموخته ولی این سخن از روی حسد که ترا بر محمد است بر زبان آوری حضرت چون سخن عبدالله بشنود بلسان اعجاز فرمود إِنَّ هٰذَا الْأَمْرَ وَاللهِ لَيْسَ إِلَيْكَ وَلَا إِلَى ابْنِكَ وَإِنَّمَا هُوَ لِهٰذَا ثُمَّ لِوُلْدِهِ بَعْدَهُ فِيهِمْ وَلَا يَزَالُ فِيهِمْ حَتَّى يُؤَمِّرُوا الصِّبْيَانَ وَيُشَاوِرُوا النِّسَاءَ

۱ یعنی بخدای سوگند که خلافت نه ترا آید نه پسران ترا بلکه سفاح را باشد آنگاه منصور را پس در اعقاب او تا زمانی که کودکان را امیر کنند و زنان را مشیر و پسران تو محمد و ابراهیم البته کشته گردند این بگفت و از مجلس برخاست و بدست عبدالعزیز بن عمران زهری و بروایتی بدست عبدالله بن جعفر بن مسور تکیه نموده بیرون رفت راوی خبر عبدالعزیز یا عبدالله گوید ابوجعفر منصور در آن روز قبای زرد پوشیده بود وقتی که با حضرت ابوعبدالله از مجلس بیرون آمدیم با من فرمود آیا صاحب قبای زرد را دیدی گفتم آری گفت سوگند با خدای که ما او را قاتل وی مییابیم گفتم آیا او محمد را بکشد گفت آری پس من با خود گفتم قسم بپروردگار کعبه که ابوعبدالله بر محمد حسد برد و پس از دنیا رفته بودم که منصور محمد و ابراهیم بکشت چون عامه از این خبر از امام جعفر بن محمد بشنیدند همگی برخاستند و پراکنده شدند و دیگر فراهم نیامدند و عبدالصمد بن علی و ابوجعفر منصور از دنبال حضرت فرا رسیدند و گفتند اتدری هذا یا اباعبدالله یعنی آیا اینکه فرمودی میدانی گفت ای والله ادری وانه لکائن یعنی آری بخدای سوگند که میدانم و البته خواهد شد در تجارب السلف آورده که منصور گفت چون این سخن بشنیدم در دل خویش عمال و اطراف مرتب کردم الغرض عباسیان از این بشارت عقده آن بیعت در دل گشودند چه ایشان خود از مهدی و بیراهه بودند که سودای سلطنت بسر داشتند و هوس خلافت در خاطر کشیده بودند عباس پسر خود عبدالله را که هنوز طفل بود بحضرت رسول آورد و بروایتی عبدالله پسر خود علی را بخدمت امیرالمؤمنین و حضرت وی را بکنار خویش گرفت و در گوش او بانگ نماز گفت و قدری آب دهان مبارک در دهان آن کودک انداخت و در حق او دعا کرد آنگاه با پدرش داد و فرمود خذ الیک ابا الاملاک یعنی بگیر پدر پادشاهان را و هم آن جماعت دعوی خلافت ابن الحنفیه و امامت کیسانیه میداشتند و از وقتی که سلیمان بن عبدالملک ابوهاشم عبدالله بن محمد را شربت سموم نوشانیدند و او بحمیمه شام رفته علیفتی خویش بمحمد کامل پدر ابراهیم امام و عبدالله سفاح و ابوجعفر منصور داد و صحیفه محمد بن الحنفیه را که از علامات امامت بود و امارات امارت و بر حوادث عالم تا روز قیامت اشتمال داشت باو سپرد این سلسله آثار اقبال در حال خویش دیدند و از همان اوان که عهد سلیمان بود دعوت کیسانیه اساس نهادند و اعیان خراسان و غیرها در حرکت آوردند و شرح این مختصر بر کتب سیر حوالت است که در اینجا از این تفصیل مقصودی اصل نیست که اشارتی بمقدمات خروج ابراهیم

باجمله دعاة محمد بن عبدالله پس از قتل ولید و اضطراب امر یزید ناقص و من بعده در اطراف میگشتند و بعهد مروان حمار خبر او با مروان بگفتند گفت محمد و امثال وی اتفاقی نیست چه آل ابوطالب را از خلافت نصیبی نباشد و در سال یکصد و سی که شیبان بن عبدالعزیز یشکری بر مروان خروج کرد و عبدالملک بن عطیه سعدی بامر مروان با وی مصاف داد و منصور گشت هنگام مراجعت وارد مدینه شد مردم مدینه کلهم نزد او رفتند مگر عبدالله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم عبدالملک شرح این بیعنایتی بمروان نوشت مروان جواب داد که عبدالله و پسران او را تعرض مکن که ایشان نه آن کسانند که بر ما خروج خواهند کرد پس کار مهدی موعود همچنان بین الظهور و الخفا میبود تا آنکه در سال یکصد و سی و دو که تاریخ آغاز خلافت عباسیان است. و انجام دولت امویان چون دعوی خلافت کیسانیه رواج گرفت و مذهب حشویه با انقراض بنی امیه بر افتاد امام زیدیه محمد بن عبدالله با برادرش ابراهیم مختفی شدند تا یکچند از بیم تعرض عباسیان ایمن مانند و در خلال آنحال مقدمات خروج مهیا کنند سفاح و منصور را از تواری ایشان عیش دولت منغص بود و صفای ملک مکدر و غمی نداشتند جز آنکه محمد و ابراهیم را بدست آورند و بکشند چراکه بیعت محمد بر گردن ایشان بود و حوزه بیعت آل علی محسوب میشدند سفاح در بدایت استقلال در طلب محمد و ابراهیم جدی بکمال داشت و سیلی عاقبت از آن اهتمام باز ایستاد چنانکه از کلمات آتیه بظهور رسد سبط ابن جوزی قزاغلی در تذکرة الخواص گوید در زمانیکه ابوالعباس بر سریر خلافت نشسته بود عبدالله محض با جمعی از طالبیین ملاقات سفاح را از مدینه بیرون آمدند چون بانبار رسیدند سفاح ایشانرا گرامی داشت و هر یک را عطائی که درخور او بود خورسند نمود و حرمت عبدالله را از تمامت آل علی زیادت کرد و بیشتر شبها را در صحبت او میگذرانید و بسی ناملایمات از وی تحمل میکرد و کلمات ناگوارش بر خود هموار میساخت چنانکه از کتاب اوراق تالیف ابوبکر صولی منقول است که وقتی عبدالله بسفاح گفت من اسم هزار هزار درهم بسیار شنیده ام ولی رسم آن تاکنون ندیده ام سفاح بگفت تا هزار هزار درهم بیاورند و در پیش روی عبدالله برهم نهادند عبدالله چون آنحال بدید گفت یا امیرالمؤمنین این دراهم بمن بخش گفت بخشیدم پس مردم نزد عبدالله آمدند و او را بدان موهبت تهنیت گفتند عبدالله در جواب گفت شَکَرتُم رَجُلاً اَعطانا بَعضَ حَقِّنا وَفازَ بِالباقی یعنی مردی را سپاس گفتید که از حق ما برخی بداد و خود بباقی آن رستگار شد این سخن بسفاح رسید و هیچ نگفت و هم شبی سفاح زنبیلی خواست انباشته از جواهر آنرا بگشود و جواهری ثمین از آن بیرون آورد و روی با عبدالله داشت و گفت یا ابا محمد اینها از نفایس اموال و اعلاق منال بنی امیه است که بما رسیده پس آن گوهرها قسمت کرد بهری با عبدالله داد و بهری برای خود نهاد چون اندکی برین بگذشت سفاح را خواب گرفت

و عبدالله این دو شعر انشاد کرد

اَلَم تَرَ حَوشَباً اَمسی یُبَنّی ... قُصُوراً نَفعُها لِبَنی نُفَیلَه
یُؤَمِّلُ اَن یُعَمَّرَ عُمرَ نُوحٍ ... وَاَمرُ اللهِ یَاتی کُلَّ لَیلَه

یعنی آیا حوشب را ندیدی که قصوری اساس مینهاد که سود آنها پسران نفیله را باشد و خود آرزو میدارد -

بعد نوح دریا به ولی تقاضای کردگار در هر شبانگاه نازل آید سفاح چون این دو بیت بشنید از خواب بجست و بانگ بر عبد الله زد که این چه تمثل بود آیا سزای آن حرمت است که ترا نهادم و یا جزای این جائزت که بتو بخشیدم از رعایت تو هیچ دقیقه مهمل نگذاشتم و از اسرار خویش امری بر تو مخفی نداشتم عبد الله گفت یا امیر المؤمنین بخدا سوگند از انشاد این دو بیت چیزی که مکروه خاطر تو باشد در ضمیر نگرفتم بل شعری بود مرا بخاطر گذشت و بر زبان جاری گشت اگر خواهی این معنی از من تحمل فرمای سفاح گفت تحمل کردم و از تو در گذشتم آورده اند که روزی سفاح با عبد الله گفت اینگونه حفاوت و تلطف که با تو میگذارم از آن است که ترا نیز از پدر و عم خویش میدانم اینک از تو سؤالی دارم و خواهم تا جواب آن بلسان صدق باز گوئی گفت از هر چه خواهی سؤال کن گفت اینکه پسران تو محمد و ابراهیم نزد من نیایند برای چیست گفت یا امیر المؤمنین بحقیقت از ضمیر ایشان خبر ندارم ولی آنقدر میدانم که دوری ایشان نه از راه مخالفت است سفاح ساکت شد شبی دیگر نیز آن سؤال اعادت داد و اصرار نمود و از عبد الله همان پاسخ شنود پس گفت یا ابا محمد آیا چنین پنداری که پسران ترا این پنهان شدن سودی بخشد بخدا قسم که هر دو مقتول شوند محمد در سلع و ابراهیم در نهر عیاب عبد الله از این سخن رنجیده شد و با اندوهی تمام بیرون آمد در تجارب السلف مسطور است که عبد الله روزی برادر خویش حسن مثلث بن حسن بن حسن بن علی بن ابیطالب اینحال حکایت کرد او گفت اگر نوبتی دیگر این از تو باز پرسد تو بمن حوالت کن سفاح نوبتی دیگر پرسید عبد الله گفت عمش حسن مثلث احوال او میداند سفاح حسن را طلب کرد و از او حال محمد و ابراهیم باز پرسید او گفت یا امیر المؤمنین با تو چنان سخن گویم که با پسر عم خویش گویند گفت یا امیر المؤمنین ترا بخدای سوگند میدهم که اگر اهل مشرق و مغرب جمع آیند و خواهند که محمد را خلافت دهند و خدای نخواهد توانند گفت نه گفت اگر خدای خواهد که او خلیفه باشد و تو با همه خلق روی زمین منع کنید آن منع را هیچ فائدتی باشد گفت نه گفت پس چرا این پیر را معذب میداری و نعمتها که به وی بخشیده منغص میکنی سفاح از این سخن خجل شد و تا زنده بود دیگر سخن محمد بن عبد الله را نگفت شریف شهاب الدین نسابه در عمدة الطالب این واقعه را از ابراهیم غمر حکایت کرده نه از حسن مثلث و سبط ابن جوزی در تذکرة خواص الائمة قصه تمثل را که اشارت رفت بروجه دیگر نقل نموده که استوارتر مینماید گوید چون عبد الله بسفاح در آمد سفاح دست او را در دست گرفت و بناهائی ابنیه و قصوری که در هاشمیه بنا کرده بود بیرو عبد الله از آن قصور شامخ و مبانی راسخ در شگفت شد و بدان دو بیت تمثل کرد سفاح در غضب شد و دست خود از دست عبد الله بکشید و گفت هان ای عبد الله این چه انشاد بی هنگام بود عبد الله گفت ای امیر مرا از قرائت این شعر تأمل نیکت در نظر بود نه فال بد که خواستم ترا آئین تقوی وزهد در خاطر اندازم و از غفلت غرور و امل بیدار سازم پس ابو العباس بدین بیت از قصیده عمرو بن معدیکرب که در باره ابی مرادی گفته تمثل جست

أريد حباءه ويريد قتلي عذيرك من خليلك من مراد

یعنی من عطای او خواهم و او کشتن من سگالد ای عمرو خود کسی را بیاور تا عذری که تراست در آزردن دوست مرادی خویش فاش نماید

در بعضی نسخ بدل کلمه حباءه حیاته وارد است مع القصه عبد الله گفت از گناه من بگذر سفاح گفت فدای از من گذرد اگر از تو بگذرم گویند پس منصور درباره عبد الله شفاعت نمود سفاح بخنده لب گشود و گفت اینک در حق عبد الله توسط کند و عاقبت هم خود او را بخشد عبد الله پس از چندی که در هاشمیه مانده بود بمدینه طیبه بازگشت و سفاح در اشعار بعضاً محمد بیت معدیکرب زبیدی بعبد الله نوشت که

اريد حباءه ويريد قتلي   عذيرك من خليلك من مرادي

و عبد الله در جواب اشعار که این بیت از آنهاست بسفاح فرستاد

وكيف يريد ذاك وانت منه   بمنزلة النياط من الفؤادي

یعنی محمد قتل تو چگونه اندیشد با آنکه تو نزد وی آنچنانی که قلب او و تو او بسته باشد شیخ عز الدین علی بن اثیر جزری در کامل آورده که ابوجعفر منصور در سال یکصد و سی و شش هجری که امارت حج یافت و با ابومسلم بموسم رفت در مکه از عامل مدینه زیاد بن عبید الله حارثی حال محمد و ابراهیم باز پرسید زیاد گفت ترا از غیبت ایشان خاطر پریشان نباشد من محمد را از پرده اختفا بیرون آورم منصور زیاد را بامارت اعادت داد و چون در آن سال سفاح بمرد و منصور بخلافت نشست تخت بنی هاشم را یکان یکان احضار داشت و در نهان موجب تواری محمد و ابراهیم سؤال نمود و از آنجا که کس آهنگ خروج بدیشان نسبت نکرد الا حسن بن زید بن الحسن که از بنی اعمام خویش منحرف بود و در شعار مشهود میز بیت گفت محمد اسو کند که من از معافضت ایشان بر تو ایمن نیستم سخن او در خاطر منصور موقعی عظیم گرفت پس در اظهار آن دو برادر جدی تمام بظهور آورد و در طلب ایشان جواسیس باطراف فرستاد و خود در کشف ضمیر عبد الله حیلتی انگیخت چنانکه در سیر مسطور است که منصور چون عقبة بن سلم ازدی را بدید و او را بخردمندی و فرزانگی بپسندید در نهان احضار داشت و گفت مرا در کاری خطیر همواره خاطر پریشان است و کفایت آن مهم را مردی فرزانه همی جویم چنان بینم که تو آن مرد توانی بود عقبه گفت امید که حدس ملوکانه بصواب رفته باشد گفت پس خود را پوشیده دار و در فلان وقت نزد من آی عقبه برفت و در میعاد باز آمد منصور گفت همانا بنی اعمام ما در کید ملک باشند و ایشان را در فلان قریه از ملک خراسان شیعیانی است که زکوات اموال و تحف بلاد خود بدیشان فرستند پس بروایت عبد الرحمن بن خلدون مغربی مکتوبی مجعول و تحفی منحول از جانب مردم آن قریه بعقبه داد و گفت ترا باید که جانب مدینه گیری و بر عبد الله حسن در آئی بدین دعوی که از مردم خراسانم و پیک شیعیان پس اگر نامه تو بخواند و هدیات بپذیرد باید زبان التماس در از داری و چندان خضوع و ضراعت کنی که اگر اعراض او از در احتیاط باشد از بیم مکر بیرون رود و مکنون ضمیر آشکار اکند عقبه برفت و عبد الله را بدید و مکتوب باز نمود و عبد الله نخست از راه انکار در آمد و گفت من این قوم که تو گوئی نشناسم و عاقبت بافسونهای آن طرار راز پوشیده آشکار داشت عقبه جواب مکتوب خواسته عبد الله گفت جواب نامه بکلک نیارم که مرا رسم دیرین نه اینچنین است ولی خود سلام و پیغام برسان که فرزند من مهدی در فلان میقات ظهور خواهد کرد عقبه در ساعت بیرون آمد و راه عراق گرفت همگی ماجری با منصور گفت و خود از حیره احرام بست

ابراهیم امام زیدیه

۵۴۱

چون بمدینه رسید صلات کرامند در آل ابیطالب تقسیم کرد و کرشان محمد و ابراهیم مفقود بودند و بیرون نیامدند وقتی که عبدالله را بدید عتاب کرد که در کجا هستند پسران تو گفت نمیدانم پس کلام بخشونت و غلظت کشید و در میانه ناسزای مادر عبدالله گفته آمد عبدالله گفت یا ابا جعفر این سخن زشت بکدام مادر من راندی با بتول دختر رسول یا فاطمه بنت الحسین یا ام اسحق زاده طلحه یا خدیجه ام المؤمنین گفت حاشا که بدیشان بد گفته باشم بلکه مرا دجربا بود مادر ام اسحق دختر قتادة بن زهیر کز بنی از قبیله طی پیش نیست مسیب بن زهیر چون عبدالله را بر منصور آنچنان جسور دید پیش دوید و گفت یا امیر المؤمنین بفرمای تا او را گردن زنم زیاد بن عبیدالله عامل مدینه برخاست و ردای خویش بر روی عبدالله انداخت و گفت یا امیر او را با من بخش که من پسران او را ظاهر سازم و بروایت تاریخ کامل و کتاب العبر چون منصور بمنزل آنو طاس رسید عقبة بن سلم را در خفا بخواند و گفت چون بنی حسن مرا پذیره شوند و در نزد من فراهم آیند ایشان را زیاده حرمت کنم و طعام طلب کنم تو در گوشه پنهان باش تا آنگاه که خوان بر گیرند پس تو پیش آی و در برابر روی عبدالله بایست چون دیده او در تو افتد روی بگرداند تو همی در نزد تا او از دنبال سر عبدالله بایستی پس با ابهام پای خود پشت او را فشار ده که در تو نظر کند دیده واش از تو پر شود کاین قدر از تو کافی است زنهار که در سر خوان خود را بعبدالله باز نمائی و لذت طعام بروی ناگوار نسازی راوی گوید چون بنی حسن بر منصور در آمدند عبدالله را پهلوی خود جای داد و طعام طلبید با ایشان مشغول غذا شد و در اثنا با عبدالله خطاب کرد که یا ابا محمد محمد و ابراهیم را نمی بینم و چنان دانم که ایشان را از جانب من وحشتی است با آنکه من همی دوست دارم که پسران تو با من انس گیرند و من با ایشان وصلت کنم و صلات بخشم عبدالله سر بزیر افکند و پس از مدتی سر بر داشت و گفت قسم بحق تو یا امیر المؤمنین که مرا از مکان ایشان خبری نباشد و این امر از اختیار من بیرون رفته منصور گفت یا ابا محمد چنین نیست که گوئی بنویس و هر دو را بطلب عبدالله جواب سابق را عادت داد و چندین بار گفتار باصرار و انکار گذشت چون خوان برداشتند منصور گفت یا ابا محمد آیا آن مواثیق محکم و عهود مؤکد که بر التزام وفاق و ترک نفاق من سپرده ترا در خاطر است گفت آری یا امیر المؤمنین آن پیمان را گسستی نیامده و آن اکیان را ضعفی نرسیده منصور بگوشه چشم جانب عقبه نگریست و عقبه از قرار معهود در حرکت آمد تا آنجا که پشت عبدالله با ابهام پا بکاوید چنانکه چشم عبدالله در او افتاد و حیلتی را که انگیخته بودند تفطن جست از جای برجست و پیش روی منصور بنشست و از در آغاز التماس کرد و گفت یا امیر المؤمنین مرا بر نقض عهد دلیر و گناهم را اقالت فرمای خدایت اقالت کند منصور گفت هیهات کار از تو در گذرم ای ربیع او را بگیر و در زنجیر کن و بروایت ابوالفرج اصفهانی در مقاتل حدیث آن مجلس که بحبس کشید بر طریق دیگر است گوید عباس بن محمد برادر ابوجعفر گفت عبدالله محض و حسن مثلث نزد منصور بودند و او در کتابی نظر میکرد و پسرش مهدی سخنی گفت غلط عبدالله از در تعرض گفت یا امیر المؤمنین سخن مهدی بکلام کنیزان همی ماند چرا آموزگاری برای او نمی گماری تا او را قوانین اعراب تعلیم کند و لسانش از اعوجاج لحن تقویم نماید منصور ملتفت نشد و من با عبدالله اشارت کردم که ساکت شود متنبه نگردید و دیگر باره آغاز این سخن کرد منصور در غضب شد و گفت این ابناک کجا هستند محمد و ابراهیم

عبدالله گفت نمیدانم گفت باید برد و راحاضر کنی گفت اگر فی المثل در زیر قدمهای من باشند که نخواهم با تو سپرد منصور بجانب ربیع نظر کرد و گفت برخیز و او را حبس کن ربیع دست عبدالله بگرفت و بیرون برد و در دار مروان که سرای خلافتی بود و حکام در آن می‌نشستند او را محبوس داشت و این واقعه در یکصد و چهل و چهار هجری اتفاق افتاد و بعضی در یکصد و چهل و یک نوشته‌اند و درست نیست چه حبس عبدالله بالاتفاق در سال حج منصور بود و او در سال صد و چهل و یک بحج نرفت و امارت موسم در آن سال با عم خویش صالح بن علی گذاشت شیخ ابوعلی بن مسکویه مصنف تجارب الامم گوید از حسین روایت است که گفت چون عبدالله را بگرفتند روزی بمحبس او در رفتم همینکه مرا دید گفت یا اباحسین امروز چه حادثه افتاده گفتم ابوجعفر فرمان داده تا اموال و اثاث و عبید و اماء ترا عرضه بیع و شری دارند ولی من بگمان نبرم که کس از آنها چیزی را خریدار شود گفت ای ابوحسین بخدای سوگند اگر خود مرا با دختران من در قطار بر دکان کشند و عرضه فروش کنند هر آینه شما خواهید خرید در مقاتل مسطور است که پس از حبس عبدالله محمد در خفا نزد مادر خویش هند آمد و گفت یا ام اسحق بخدمت ابومحمد شو و او را از من پیغام رسان که اگر از اولاد رسول یکنفر بقتل آید بهتر است تا چندین کس دستور ده تا من نزد ابوجعفر روم هند گوید بمحبس رفتم همینکه پایهای عبدالله در قید دیدم صدا بجزع بر آوردم و او مرا تسلی نمود و بصبر فرمود پس پیغام محمد بگذاردم راست بنشست و گفت خدای محمد را محفوظ دارد اگر امروز اینکار کند فردا در نزد خدای چه حجت آورد لاوالله این اندیشه بسی ناصواب است زینهار خود را در اطراف ارض متواری سازد که لایزال دعوی حق و طلب خلافت در سلسله ما خواهد بود الحاصل منصور از مدینه بیرون رفت و زمانی که در مکه بود محمد و ابراهیم و جمعی از بنی حسن در آنجا فراهم آمدند و عبدالله اشتر پسر محمد خواست که ناگهانی بر منصور در آید و او را گردن زند محمد رخصت نبخشید گفت کشتن او نپسندم تا آنگاه که بنقض بیعت خود بر وی احتجاج آورم چون منصور از حجاز بعراق رفت در جستجوی پسران عبدالله جدی تمام نمود و محمد را از زیاد بن عبیدالله که اظهار او بر عهده گرفته بود طلب داشت پس نوبتی که محمد بمدینه آمد و زیاد را از قدوم او خبر شد کس نزد وی فرستاد و از در تلطف امانش داد تا محمد روی بمردم مدینه نماید و او را از عهده شرطیکه با منصور نموده بیرون آورد محمد بپذیرفت و نگاه میعاد برنشست و بیرون آمد مردم چون او را بدیدند غوغا برداشتند که یا اهل المدینه المهدی المهدی پس زیاد مردم را گواه گرفت که یا ایها الناس هذا محمد بن عبدالله الحسن آنگاه وعلی العهد با محمد گفت هرجای که خواهی باز گرد و محمد ناپدید شد چون ماجری بمنصور رسید زیاد بن عبیدالله الحارثی را در ماه جمادی از سال یکصد و چهل و یک هجری معزول داشت و محمد بن خالد بن عبدالله القسری را در ماه رجب بجای وی برگماشت پسران عبدالله را از او طلب نمود و گفت در این مصرف هر مقدار که از بیت المال ضرور افتد دریغ مدار او افزون از ده سال در مدینه بماند و مبلغی بگزاف در قصد محمد و ابراهیم مصروف داشت و ظفر نیافت حتی بفرمان منصور بیوت مدینه یکایک تفحص کرد و سودی نبرد چون منصور تفاوت بیت المال بنگریست او را در باب محمد و ابراهیم متهم داشت و با ابوالعلا که مردی بود مجرب از قبیله قیس عیلان بشوری نشست ابوالعلا گفت اصلاح وقت چنان بینم که محمد بن خالد را از مدینه معزول داری و از اعقاب طلحة بن عبیدالله یا زبیر العوام مردی را بجای او بگماری تا آنچه بغض موروث و عداوت مجبول اقتضا کند در طلب محمد و ابراهیم بگذارد منصور از وی شگفتی گرفت گفت قاتلک الله چه رائی رزین آوردی و فکری متین این تدبیر من چشیده نبود

ولی مرا با خدا ایتعالی عهد دیرینه چنین است که از بنی اعمام و اهل بیت خویش بدشمنان کهن انتقام نجویم و از دودمان احدی کس برایشان مسلط نسازم اما امروز عیاری از صعالیک عرب بر بنی حسن بگمارم که آنچه را تو رای زدی خود برحسب سرشت خبیث بظهور آورد پس باشارت یزید بن یزید سلمی ریاح بن عثمان مری را امیر یثرب ساخت و برخی گویند ریاح بن عثمان خود خواستار ایالت مدینه شد بشرط که محمد و ابراهیم را بدست آورد و کیفیکان او در رمضان یکصد و چهل و چهار وارد مدینه چون بدار الاماره رسید با حاجب خویش ابو البختری گفت دار مروان این است گفت آری گفت اما انها محلال مظعان یعنی سرائی است که حق داری تحال آن بسیار باشد چون از مجلس تهنیت فراغت یافت گفت یا ابا البختری دست من بگیر تا بمجلس این شیخ یعنی عبدالله بن حسن رویم همیکه نزد عبدالله شد عتاب کرد و گفت ایها الشیخ سوگند بخدای که امیر المؤمنین امارت یثرب نه برای آن بامن سپرده که حق نسبتی قریب گذارده باشد و یا شکر نعمتی سابق چه مرا با او نه عنوان خویشاوندی در میان است و نه داستان شناسائی بخدا قسم که من بازیچه تو نگردم مانند زیاد بن عبدالله حارثی و محمد بن خالد قسری سوگند بخدای که جان تو بستانم مگر آنکه پسرانت با من بسپاری عبدالله چون این بشنید سر برآورده گفت نعم اما والله انك لازيرق قيس المذبوح فيها كما تذبح الشاة یعنی آری اینچنین است بخدا که خود همان ازرق ناچیز خواهی بود که سرت چون گوسفند بریده گردد ابو البختری گوید ریاح چون این خبر از عبدالله استماع کرد روی بگردانید از مجلس بیرون آمد بر حالتی که دستش از غلبه خوف و فرط وحشت چنان سرد شده بود که دست من برودت آن احساس مینمود و پاهایش از فتور وسستی بر زمین میکشید گفتم ای امیر از کلام عبدالله تراسیم بگیرد چه او را از علم مغیبات نصیبی نیست گفت ویلک خاموش که این خبر نگفت مگر از لسان مخبری صادق ابو البختری گوید عاقبت صدق خبر عبدالله مشهود افتاد و محمد بن عبدالله در عهد خروج بیا نگاه دیوان اهل بیت خود بپرداخت بزندان آمد و ریاح بن عثمان را با برادرش عباس بکشت در مقاتل ابو الفرج مسطور است که حسن بن زید علوی گفت ریاح بن عثمان مرا با چند کس بمجلس فرستاد تا از عبدالله در باب محمد و ابراهیم خبری باز پرسیم و از مکان ایشان سخنی استماع کنیم چون بمجلس در آمدیم دیدیم عبدالله بر خورجین انباشته از کاه نشسته کسانی که همراه من بودند سخن آغاز کردند و آنچه در خاطر داشتند ابراز نمودند همیکه کلام ایشان بپایان رسید عبدالله جانب من نگریست و گفت ای پسرک برادر من بلای من از بلای ابراهیم عظیمتر است چه او را فرمان رسید تا پسر خود اسمعیل را در طاعت پروردگار ذبح نماید و شما مرا محکوم داریت تا فرزندان خویش در معصیت کردگار بقتل رسانم هیهات کجا است امتحان خلیل با امتحان من حاشا من انکار نا صواب گنم والله یا ابن اخی هیچگاه بر فراش خود اینچنین آسوده نمی خفتم که اینگاه بر این بستر کاه در اخبار بنی الحسن آورده اند که روزی عبدالعزیز بن سعد از خواص منصور گفت یا امیر المؤمنین تو انتظار خروج محمد و ابراهیم میبری بر حالتی که برادران و عمزادگان ایشان مطلق العنان باشند و ترا هیچ اندیشه نیست بخدا قسم که مهابت یکی از ایشان در قلوب مردم فزونتر است از سطوت شیر نر منصور از این سخن سخت اندیشناک شد و در حال ریاح بن عثمان را فرمان فرستاد تا جمله آن

شیران شرزه را در سلسله کند چون مثال منصور بوی رسید نوبتی که بنی علی بر درب حکومت فراهم بودند غلامی رکفت
تا ندا کرد که از بنی الحسین هرکس حاضر است داخل شود ایشان از دری درآمدند و از دیگری بیرون شدند آنگاه
ندا در داد که از بنی الحسن هرکس هست در اینجا درآید همینکه ایشان داخل شدند غلامان و شرطه خویش را بگفت تا جمله را
بگرفتند و حدادان قید و زنجیر برایشان استوار نمودند واقدی گوید آنجماعت بیست نفر بودند و آنچه ما خود
از سامی ایشان یافتیم بدینگونه است حسن مثلث ابراهیم الغمر جعفر بن حسن بن حسن داود بن حسن بن حسن موسی الجون بن عبدالله داود و اسمعیل و محمد ابنا
ابراهیم الغمر عباس و عبدالله و سلیمان ابناء داود بن حسن بن حسن حسن بن جعفر بن حسن علی بن محمد بن عبدالله و علی الخیر پدر حسین صاحب فخ و برادرش
عباس بن حسن المثلث ابوالفرج گوید عباس برادر علی خیر در عتبه سرای خود نشسته بود ناگاه ملازمان
ریاح در رسیدند و او را بگرفتند چون مادرش عایشه بنت طلحه آنحال بدید از وراء باب صیحه کشید و گفت
دعونی اشمه شمة و اضمه ضمة یعنی بگذارید تا فرزند را یکبار ببویم و در آغوش گیرم گفتند
لا والله ما کنت فی الدنیا حیة یعنی دیگر او را نبینی مگر آنگاه که بمیری علی الخیر را که در طالبین بلقب عابد اشتهار داشت
و بورع و تقوی ممتاز بود تعرض ننمودند و او خود همینکه آن حادثه شنید بدار مروان آمد و جامه بر خود پیچیده داشت
چون ریاح بن عثمان او را بدید گفت مرحبا بک برای چه حاجت آمده گفت برای آنکه مرا با قوم خود در زندان فرستی
ریاح بگفت تا او را با برادران و بنی اعمامش ملحق ساختند محمد بن عبدالله العرجی نواده عثمان بن عفان را
با آنکه با بنی حسن برادر امی او بود تعرض ننمودند چه منصور نسبت بوی عقیدتی نیک داشت و در خیال خروج با
برادران همداستان نمیدانست تا آنکه منصور در همانسال که یکصد و چهل و چهار هجری بود عزیمت حج نمود چون
بمدینه رسید محمد بن عمران طلحه را با مالک بن انس نزد بنی حسن فرستاد تا مکان محمد و ابراهیم بنمایند چون بمجلس آمد
عبدالله بن حسن بنماز ایستاده بود ایشان وظیفه رسالت بگذاردند عبدالله از نماز فارغ شد دیگر بار سخن تکرار
نمودند عبدالله گفت لا والله این سؤال را پاسخی نگویم مگر در حضرت منصور پس اگر خواهد دستور دهد که خود او را
دیدار کنم و جواب گویم محمد و مالک بازگشتند و ماجری باز نمودند منصور ملتمس او نپذیرفت و گفت آیا عبدالله مرا
سخریه کند و با من از در استهزا سخن گوید قسم بخدا که هرگز او را مواجهت نکنم مگر آنگاه که با دو پسر خویش نزد یک من آید
و منصور اینسخن از آن گفت که تر سید عبدالله او را بمجال مکالمت نفریبد چه در لسان وی اثری بود که با احدی
محاورت میکرد مگر آنکه او را در سخن خویش همداستان میساخت و رای او را با خود موافق میداشت پس منصور
طریق مکه گرفت و در مراجعت راه مکه و اپیمید و خیام خویش در ربذه برپا داشت ریاح بن عثمان بربذه نزد خلیفه
بربذه رفت و با وی گفت یا امیرالمؤمنین اهل خراسان هواخواهان تو باشند و خلق عراق دوستان
علویان و کفار شام شیعیان عثمان بخدا سوگند که اگر از محمد بن عبدالله عثمانی یک داعی نشانات دهد
احدی از اجابت او تخلف نجوید این سخن در نظر منصور درست افتاد و از محمد بن عثمانی منحرف شد پس فرمان
کرد تا ریاح بمدینه رود و محمد را بجنگ آورد و با تمامت محبوسان بنی حسن بربذه برد ریاح بر حسب امر بمتابعت شد

و محمد بن عبدالله عثمانی را گرفت با اغلال و قیود بنی حسن بفرزند و حمله را جانب اردوی منصور حمل داد ثقة الاسلام کلینی محمد بن یعقوب رضوان الله در اصول کافی از عبدالله بن ابراهیم جعفری روایت کرده که موسی بن عبدالله گفت چون فرستادگان ابوالدوانیق در رسیدند و پدرم عبدالله را با تمامت اهل من در قید آهن کشیدند و حمله را در محامل بی فرش و روی پوش نشانیدند و براندند تا بمصلی رسیدند پس بایستادند که مردم ایشان را بدان خواری و گرفتاری شماتت کنند اما اهل مدینه چون فرزندان پیغمبر بر آن صفت دیدند بر ایشان رحمت آوردند و رقت نمودند آنگاه موکلان منصور از راه مسجد رسول در حرکت آمدند در بحار الانوار مسطور است که حسین ذی الدمعه ابن زید الشهید پسر خوانده حضرت امام ابوعبدالله صادق گفت من ما بین قبر و منبر رسول ایستاده بودم حسین ذی الدمعه پسر زید شهید گوید من ما بین قبر رسول ایستاده بودم و نظر میکردم که اولاد حسن بن علی علیه السلام را از دار مروان بیرون می آوردند در این حال حضرت ابوعبدالله صلوة الله علیه مرا احضار داشت و فرمود چه خبر داری گفتم بنی حسن را بر محامل نشانیده تا باب ربذه برند فرمود بنشین من بنشستم پس حضرت زمانی بسیار روی بدرگاه پروردگار داشت آنگاه با غلامی فرمود نظر کن تا هر وقت حمله را در محامل مینمودند مرا خبر ده پس غلام برفت و بازگشت و گفت آوردند حضرت برخواست و برپشت پرده از موی سفید که بر در آویخته بود بایستاد چنانکه عبدالله محض و ابراهیم غمر و دیگر بنی حسن را که با هر یک پاسبانی از مرد بمحمل نشانیده بودند نگریست بگریست و قطرات اشک بر ریش مبارکش سرازیر گشت آنگاه با من گفت یا اباعبدالله والله که پس از این حادثه خدای را هیچ حرمتی رعایت نخواهد شد سوگند با خدای که نه انصار بیعت عقبه را وفا نمودند و نه اولاد انصار مرا پدرم ابوجعفر از آباء کرام خود حدیث آورد که رسول با علی بن ابیطالب در عقبه فرمود از مردم بیعت بگیر گفت بچه شرط فرمود با آنکه پیغمبر و ذریت وی را آنچنان حمایت کنند که خود و ذریت خود را اینک احدی نیست که از فرزندان رسول دست ستم باز دارد بار الها بر انصار سخت بگیر کلینی در کافی آورده که خدیجه دختر عمر اشرف گفت چون اسراء بنی حسن را بر باب جبرئیل از درهای مسجد رسول واقف داشتند حضرت ابوعبدالله نخست از خانه خویش بر ایشان نظر فرمود و از خشم ردای مبارکش بر زمین میکشید آنگاه بر اهل مسجد نگریست و سه بار فرمود لَعَنَكُمُ اللّٰهُ یَا مَعْشَرَ الْاَنْصَارِ شما را با رسول نه شرط عهد بر این صفت بود و نه میثاق بیعت اما والله من خود بسی در تفریق مبادی این امر و بیان حرص و آز بازنمودم و زبان موعظت و نصح دراز داشتم تا کر حرمت بیت رسالت دست فرسود انجاعت نگردد و حشمت ذراری اطهار پایمال قومی نابکار نیاید ولی نصیحت و تحذیر دفع مشیت و تقدیر نتوانست نمود و عترت پاک رسول مانند عبید مقید و مغلول شدند از موسی ابن جون روایت که حضرت ابوعبدالله از مسجد بیرون آمد و با محمل پدرم عبدالله بن حسن نزدیک شد خواست تا با او سخنی گوید یکی از ملازمان با غلظتی سخت مانع وی گشت ابوعبدالله فرمود دور شو که خدای عنقریب ترا و دیگرانرا کفایت کند خدیجه بنت عمر اشرف گفت پس حضرت ابوعبدالله تنها بازگشت و از شدت آن محنت تا بیست شب با تشی تب گرفتار بود

و لایزال میگریست نه شب آرام داشت و نه روز بدانشان که ما بروی بهلاک بیمناک بودیم موسی بن عبدالله گفت هنوز ما را به بقیع نرسانیده بودند که آن پاسبان دیوسرشت که ابوعبدالله را از مکالمه پدرم مانع گشت ببلائی شدید مبتلا شد یکی از شتران چنان لگدی بروی بکوفت که استخوان سرش بشکست و بدان ضربت درگذشت جمعی از قدما و اصحاب و ثقات محدثین روایت کرده‌اند که چون اولاد امجاد حسن بن علی علیه السلام را بارض ربذه حمل دادند حضرت امام ابوعبدالله صلوات الله علیه توقیعی همایون از راه تسلیت بعبدالله فرستاد که علمای امامیه از اسلوب آن مکتوب بر صحت عقیدت و حسن حال او و دیگر همقطارانش از بنی حسن استدلال کنند و آنجماعت را از مخالفت حجت عصر بدعوی تقیه و خوف آن معذور دارند و نیز دلائل دیگر از اخبار آل محمد بر سعادت عاقبت ایشان بل عموم بنی فاطمه رضوان الله علیهم ضمیمت نمایند و ما نسخه آن کتاب شریف که گرفتاران قید مصائب و بستگان زنجیر حوادث را بصبوری دستور است شکیب بیک واسطه از اصلی صحیح بخط محمد بن علی بن مهجناب مرسوم و بسال چهارصد و چهل و هشت هجری مورخ بوده روایت و بطراز آن نامه مبارکه بر آذین نامه دانشوران مزید آوریم

بسم الله الرحمن الرحیم الی الخلف الصالح والذریة الطیبة من ولد اخیه وابن عمه اما بعد فلئن کنت قد تفردت انت واهل بیتک ممن حمل معک بما اصابکم ما انفردت بالحزن والغبطة والکآبة والیم وجع القلب دونی ولقد نالنی من ذلک من الجزع والقلق وحر المصیبة مثل ما نالک ولکن رجعت الی ما امر الله جل وعز به المتقین من الصبر وحسن العزاء حین یقول لنبیه صلی الله علیه وسلم وعلی آله الطیبین فاصبر لحکم ربک فانک باعیننا وحین یقول فاصبر لحکم ربک ولا تکن کصاحب الحوت وحین یقول لنبیه حین مثل بحمزة وان عاقبتم فعاقبوا بمثل ما عوقبتم به ولئن صبرتم لهو خیر للصابرین فصبر رسول الله ولم یعاقب وحین یقول وامر اهلک بالصلوة واصطبر علیها لا نسالک رزقا نحن نرزقک والعاقبة للتقوی وحین یقول الذین اذا اصابتهم مصیبة قالوا انا لله وانا الیه راجعون اولئک علیهم صلوات من ربهم ورحمة واولئک هم المهتدون وحین یقول انما یوفی الصابرون اجرهم بغیر حساب وحین یقول لقمان لابنه واصبر علی ما اصابک ان ذلک من عزم الامور وحین یقول عن موسی قال موسی لقومه استعینوا بالله واصبروا ان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین وحین یقول الذین آمنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر وحین یقول ثم کان من الذین آمنوا وتواصوا بالصبر وتواصوا بالمرحمة وحین یقول ولنبلونکم بشیء من الخوف والجوع ونقص من الاموال والانفس والثمرات وبشر الصابرین وحین یقول وکاین من نبی قاتل معه ربیون کثیر فما وهنوا لما اصابهم فی سبیل الله وما ضعفوا وما استکانوا والله یحب الصابرین وحین یقول والصابرین والصابرات وحین یقول واصبر حتی یحکم الله وهو خیر الحاکمین وامثال ذلک من القرآن کثیر واعلم ای عم وابن عم ان الله جل وعز لم یبال بضر الدنیا لولیه ساعة قط ولا شیء احب الیه من الضر والجهد والبلاء والاذاء مع الصبر وانه تبارک وتعالی لم یبال

بنعيم الدنيا لعدوه ساعة قط ولولا ذلك ما كان اعدائه يقتلون اوليائه
ويخوفونهم ويمنعونهم واعداؤه آمنون مطمئنون عالون ظاهرون
ولولا ذلك لما قتل زكريا ويحيى بن زكريا ظلماً وعدواناً في بغي
من البغايا ولولا ذلك ما قتل جدك علي بن ابي طالب عليه السلام لما
قام بامر الله جل وعز ظلماً وعمك حسين بن فاطمة صلى الله عليهم اضطهاداً
وعدواناً ولولا ذلك ما قال الله جل وعز في كتابه ولولا ان يكون الناس امة
واحدة لجعلنا لمن يكفر بالرحمن لبيوتهم سقفاً من فضة ومعارج عليها يظهرون
ولولا ذلك لما قال في كتابه أيحسبون انما نمدهم به من مال وبنين نسارع
لهم في الخيرات بل لا يشعرون ولولا ذلك لما جاء في الحديث لولا ان يحزن المؤمن
لجعلت للكافر عصابة من حديد فلا يصدع رأسه ابداً ولولا ذلك لما جاء في الحديث
ان الدنيا لا تساوي عند الله جل وعز جناح بعوضة ولولا ذلك ما
سقى كافراً منها شربة من ماء ولولا ذلك لما جاء في الحديث لو ان مؤمناً
على قلة جبل لابتعث الله كافراً او منافقاً يؤذيه ولولا ذلك لما جاء في
الحديث انه اذا احب الله قوماً او احب عبداً صب عليه البلاء صباً فلا
يخرج من غم الا وقع في غم ولولا ذلك لما جاء في الحديث ما من جرعتين
احب الى الله عز وجل ان يجرعهما عبده المؤمن في الدنيا من جرعة غيظ
كظم عليها وجرعة حزن عند مصيبة صبر عليها بحسن عزاء واحتساب و
لولا ذلك لما كان اصحاب رسول الله يدعون على من ظلمهم بطول
العمر وصحة البدن وكثرة المال والولد ولولا ذلك ما بلغنا ان رسول الله
كان اذا خص رجلاً بالترحم عليه والاستغفار استشهد فعليكم يا عم وابن عم
وبني عمومتي واخوتي بالصبر والرضا والتسليم والتفويض الى الله عز وجل والرضا
بالصبر والصبر على قضائه والتمسك بطاعته والنزول عند
امره افرغ الله علينا وعليكم الصبر وختم لنا ولكم بالاجر والسعادة
وانقذنا واياكم من كل هلكة بحوله وقوته انه سميع قريب وصلى الله على صفوته من خلقه محمد النبي واهل بيته

خلاصه معنی عبارات عالیات بپارسی اینکه

این نامه‌ایست بسوی بازمانده نیک و زاده پاک از فرزند برادرش و پسر عمش پس ای ابا محمد هرچند تو و اهل بیت نکوکار تنها گرفتار اندوه درانده و خاطر غمگین و رنج دل دردناک تنها نیستند و براستی در این ستم و جوریکه بر شما رفت

از ناله و اضطراب و سوز مصیبت مرا آن رسید که ترا ولی من براه شکیب و صبر بازگشتم چه پروردگار عزوجل خداوندان
تقوی را در چنین حال بیرون آن طریق فرموده چنانکه با رسول صلی الله علیه و آله و سلم در خطابی فرماید حکم پروردگار را
شکیبا باش که همواره در تو نگرانیم و در خطاب دیگر فرماید در طاعت که با صبوری گیر و مانند یونس نبی مباش
و در خطاب دیگر هنگامیکه حمزه را مثله نموده بودند فرماید اگر بر آهنگ کیفر باشید مثل این مثله مکافات کشید
و اگر شکیبید همانا خوشتر خواهد بود رسول صبوری گرفت و عقوبت نفرمود و در خطاب دیگر فرماید کسان خود را
نماز امر کن و در امتثال حکم حق صبرهای ترا از روزی با نپرسیم و خود ترا روزی رسانیم و عاقبت نیک
پرهیزکاران راست و در آیت دیگر فرماید آنجماعت چون مصیبتی بر ایشان فرا آید گویند ما خدا را باشیم و بوی باز گردیم
درود و رحمت پروردگار بر ایشان باد و ایشانند راه رفتگان و در آیت دیگر فرماید جزای صابران بیحساب
پرداخته گردد و در حکایت خطاب لقمان با پسرش فرماید ای فرزند شکیبا باش که شکیبائی امری است فرض
و در حکایت خطاب موسی با بنی اسرائیل فرماید ای قوم از خدا یاری جوئید و صبوری گیرید که زمین ملک وی است
از بندگان خویش هر که را خواهد بسپارد و عاقبت ستوده پرهیزکاران راست و در صفت بندگان خاص خود فرماید
کسانی که ایمان آوردند و کردار نیک پرداختند و همدیگر را ملازمت صواب و صبر سپردند و در آیت دیگر فرماید
آنگاه بظهور رسید از کسانی که بگرویدند و یکدیگر را بشکیبائی و مهربانی وصیت نمودند و در آیت دیگر فرماید
هر آینه شما را باندکی از بیم و گرسنگی و کاستن اموال و اشخاص و اثمار بیازمائیم صبوران را بشارت ده و در
آیت دیگر فرماید بسا پیغمبران که با بسیاری از خاصان خویش کارها پرداختند و از آنچه در راه خدا بایشان رسید
موهن نگرفتند و ضعف نپذیرفتند و خواری نپسندیدند و خدای صابران را دوست دارد و هم در کلام مجید
مردان صبور و زنان شکیبا را یاد فرموده و در آیت دیگر فرماید شکیبائی را شعار خود گیر تا آنگاه که حق سبحانه
حکم راند و او بهترین خداوندان حکم است یا ابا محمد امثال این آیات مبارکات در ستایش صبر و مدح ثبات
بسیار باشد ای عم و پسر عم بدانکه خدای جل و عز برای ولی خویش هرگز گزند دنیا باک نیاورده و جز براز تحمل
بلیت و تجلد مصیبت فروتر نخواسته و هیچگاه در باره اعداء خود بر آسایش دنیا مبالات ننموده اگر این نبودی شبهان خدا
اولیای برگزیده را نمی ترسانیدی یحیی کی تو و حمله این بر آسوده باشی و هم لبید و قوی و اگر خود ذکریا کشتی در فرزندش یحیی و اگر نه این بودی بیابانی ک روحی بن سلطان الحج
و ستم شهید نیامدی و عم بزرگوار تو حسین بن فاطمه از عدوان و ظلم بقتل نرسیدی و اگر نه این بودی خدای جل و عز
در کلام خود نفرمودی که اگر اراده آن نبود تا طوائف امم در نیازمندی و درویشی بر یک آئین باشند هر آینه
سقف بیوت کفار و نردبان بامهای ایشان را از زر خالص گردانیدمی و اگر نه این بودی وحی آسمانی
نرسیدی که آیا خداوندان نعمت چنان پندارند که این اموال و اولاد که نصیب ایشان فرموده ایم خیری است
عاجل بلکه خود از حکمت آن غافل اند و جاهل اگر نه این بودی در حدیث قدسی نرسیدی که اگر کراهت آن نبود
که مؤمن اندوهگین شود هر آینه پیشانی بند آهنین بر کافر بستمی تا هیچگاه بصداع مبتلا نگردد و اگر نه این بودی

دیدا

در حدیث نیامدی که دنیا در نزد خدای جل و عز با بال پشه برابر نباشد و اگر این نبودی از دنیا دم آبی بکافر ننوشانیدی و اگر نه این بودی در خبر نرسیدی که اگر مؤمن بر قله کوهی عزلت گزیند هر آینه خدای کافری یا منافقی را برانگیزد تا او را بفشار از کوه آزار رساند و اگر نه این بودی در آثار وارد نشدی که چون خدای قومی یا بنده را دوست دارد ابر بلا بروی بباراند پس از غمی بیرون نرود مگر آنکه در غمی دیگر درآید و اگر نه این بودی درست روایت نیفتادی که هیچ دو جرعه نزد خدا محبوبتر نیست که بنده خود را در دنیا بنوشاند از جرعه خشمی که مؤمن فرو برد و کظم غیظ کند و جرعه اندوهی که در حال مصیبت بنوشد و بحسن صبر ثواب محنت بشمارد و اگر نه این بودی اصحاب رسول در حق ستمکاران خویش بدرازی عمر و تندرستی و فزونی مال و فرزند دعا نمینمودند و اگر نه این بودی خبر بما نرسیدی که چون رسول الله کسی را بدعای رحمت و طلب مغفرت اختصاص بخشیدی بسعادت شهادت رسیدی پس بر شما باد ای عم و پسر عم من و ای فرزندان عم و برادران من بشکیبائی و خورسندی و تسلیم فرمان قضا و تفویض امر خدا و ملازمت طاعت حق و متابعت حکم وی خدای بر قلب ما و شما نیروی شکیبائی فرو ریزاد و عاقبت امر ما و شما را بپاداش نیکبختی باز رساناد

شیخ عزالدین علی در تاریخ کامل گوید روزیکه عبدالله با دیگر همراهان بجانب ربذه روانه بودند محمد و ابراهیم در زی اعراب نزدیک پدر می آمدند و بنجوی سخن میگفتند و اذن خروج میطلبیدند عبدالله دستور ندادی و گفت زینهار آشکار مشوید تا آنگاه که شرط فیروزی نیک مهیا ساخته باشید همانا اگر ابوجعفر شما را از دیگر بعزت بمانید مانع گردد باری از آنکه بعزت بمیرید مانع نتواند بود واقدی گوید ابوجعفر دوانیقی گفته بود که عبدالرحمن ابی الموالی از موالیان محمد و ابراهیم است بل از داعیان ایشان پس ایامی که در ربذه توقف داشت موکلان برگماشت تا او را بدست آوردند و نزد وی بردند عبدالرحمن گفت چون مرا وارد ربذه نمودند دیدم بنی حسن را جمله با اغلال و سلاسل در آفتاب نشانیده اند ابوجعفر مرا احضار داشت چون درآمدم بجانب عمش عیسی بن علی که در جرگه حاضران بود نگریست و گفت همان است عیسی گفت آری یا امیرالمؤمنین اگر بروی سخت بگیری البته مکان محمد و ابراهیم باز خواهد نمود پس من نزدیک رفتم و سلام گفتم گفت لا سلام علیک اینَ الفاسقِ ابن الفاسق اینَ الکذّاب ابن الکاذب گفتم یا امیرالمؤمنین اگر بلسان صدق سخن کنم آیا سودی خواهد داشت گفت کدام است گفتم سوگند من بطلاق رها است اگر از مکان ایشان آگاه باشم منصور نپذیرفت و گفت مرا در عقابین کشیدند و چهارصد تازیانه بر من بکوفتند و من چنان از هوش شدم که اثر ضرب احساس نمیکردم آنگاه حکم کرد تا مرا باز کردند و بیاران خود فرا رسانیدند ابن اثیر گوید چون بنی حسن را بربذه رسانیدند منصور از آنجمله محمد بن عبدالله بن عمرو بن عثمان را احضار داشت محمد وارد مجلس او شد بر حالی که دیبا جامه در بر نبود و لا قمیصی و ازاری پس در مقابل منصور بایستاد و منصور باب عتاب بگشاد و گفت ایها یا دیوث محمد گفت سبحان الله تو خود مرا از عهد مهد و زمان کودکی بغیر این صفت شناخته گفت پس دختر تو رقیه در غیاب شوی خود ابراهیم از که بار برداشته گرنه تو با من

سوگند آوردی که راه خیانت نسپاری و امداد عدوی من روا نداری اینک اثر حمل بر تو هویداست پس حال تو از دو گونه بیرون نخواهد بود که یا نقض میثاق من نموده باشی و یا قیادت دختر خویش سوگند با خدای که مرا عزیمت آن است که دختر ترا بسیاست زنا رسانم و بحکم شرع رسول سنگسارش نمایم گفت یا امیرالمؤمنین اما نقض پیمان و حنث ایمان اگر صدق باشد وبال عصیان آن بر من خواهد بود و اما حمل ابنه ریطه پس خدای سبحانه ویرا باصالت نژاد رسول گرامی داشته و البته با انتساب خاندان عصمت دامن عفاف او بلوث تهمتی چنان آلوده نتوان داشت همانا وقتی که اثر حمل بر وی نگریستم دانستم که ابراهیم در غفلتی از ما بر او در آمده منصور در غضب شد و گفت تا پیراهن او بدریدند و کشیدند و پنجاه تازیانه اش بکوفتند و منصور خود در آنحال ویرا دشنامهای صریح میگفت و در اثناء تازیانه بر رویش فرود آمد صیحه زد که وَيْحَكَ اُكْفُفْ عَنْ وَجْهِي فَاِنَّ لَهُ حُرْمَةً بِرَسُولِ اللّٰهِ ص یعنی وای بر تو از روی من تازیانه بردار و حرمتی که آنرا از رسول خداست نگاه دار منصور برغم او بانگ بر جلاد زد که الرأس الرأس پس قریب سی ضربت بر سر و روی وی فرود آورد و تازیانه بر چشمش وارد گشت که طبقات باصره اش فرو ریخت آنگاه از محضر منصورش بیرون بردند بحالتی که اندامش بر گونه زنگیان سیاه گشته بود گویند ازاری که در بر داشت زیاده رقیق بود چون قمیص او بدریدند عورتش نمودار گشت وقتیکه بیرون آمد غلامش پیش دوید و گفت ای مولا اگر خواهی پوشش خود بر تو افکنم گفت بکن آنرا ضرب بر من آنچنان سخت نشد که از کشف عورت [illegible] از محمد بن هاشم بن بدیع حکایت است که گفت وقتی که اولاد حسن بن علی را وارد ربذه نمودند من در لشکرگاه دوانیقی حاضر بودم و محمد عثمانی را در سلسله اسیران دیدم که گفتی لصفای بشره و سپیدی اندام شوشی بود از نقره خام ناگاه از بارگاه مردی مسود بر آمد و گفت محمد عثمانی کدام است محمد برخاست و با او نزد دوانیقی رفت و در ساعت صدای تازیانه بلند شد آنگاه ویرا بیرون آوردند با جسمی سوخته و چشمی فرو ریخته پس در کنار برادرش عبدالله بر زمین نشست و آب خواست عبدالله گفت مَنْ يَسْقِي ابْنَ رَسُولِ اللّٰهِ ص مَاءً کیست که فرزند رسول خدای را آبی نوشاند کس یارای جواب نداشت تا آنکه مردی خراسانی مقداری آب با محمد داد پس زمانی نگذشت که دوانیقی از محملی بیرون آمد و ربیع حاجب معادل وی نشسته بود عبدالله آواز داد که يَا اَبَا جَعْفَرٍ هٰكَذَا فَعَلْنَا بِاُسَرَائِكُمْ يَوْمَ الْبَدْرِ یعنی آیا در غزوه بدر با اسیران شما چنین کردیم منصور التفاتی نکرد و راه خود گرفت و کلام عبدالله اشارتی بود بر آنکه در کتب مغازی آورده اند که چون در غزای بدر کبری عباس بن عبدالمطلب اسیر مسلمانان شد و در قطار کفار گرفتار گردید تمام شب را از رنج قید همی بنالید و چنین ناله او بسمع همایون رسول میرسید حضرت بامداد فرمود لَقَدْ مَنَعَنِي اَنِينُ الْعَبَّاسِ اللَّيْلَةَ اَنْ اَنَامَ یعنی براستی ناله عباس مرا دوش از خوابیدن باز داشت پس بر وی رحمت آورد و گفت تا قید از وی بگرفتند الحاصل بنی حسن را از ربذه کوچ دادند و در هاشمیه که شهری جدید بود قریب کوفه از بناهای سفاح محبوس داشتند سبط ابن جوزی در تذکره خویش آورده که پس از حبس بنی حسن خوف بر محمد و ابراهیم مستولی گشت و از حوالی حجاز بیرون رفتند و راه دشت و هامون در نوشتن گرفتند چندی در یمن بسر بردند در زمانی

در هند و سند و جاسوسان دوانیقی تا هر ملک از دنبال آن دو برادر در حرکت بودند و ایشان دیگر بار از طریق جزیره بازگشتند و پنهان پوشیده بعراق در آمدند و با لباسی دیگرگون با جمعی از لشکر منصور که با ایشان بیعت نهانی داشتند پیوستند گویند منصور را آئینه بود که چون در آن نظاره مینمود از کران تا کران جهان میدید وقتی بآن مرآت سیر لشکر خویش میکرد ناگاه ندا داد که اینک محمد و ابراهیم است که در معسکر من ایستاده اند جلاوزه و شرطه از هر سوی در جستجوی شدند ولی ایشان را نتوانستند یافت این افسانه جز تذکره قزاعلی ابن جوزی در مجامیع برخی از مورخین نیز بنظر رسیده و صدق آن بر عهده روات حوالت است و همانا از اساطیر خرافات و عداد ترهات بیرون نبود الا باحتمال آنکه آن مرآت آلتی بوده مصنوع از جنس آبگینهای طلسکوب و منخ دوربینهای اروپ وفیه ما فیه ابن اثیر گوید ابراهیم از بیم در یکجا نمی توانست مقیم شد لاجرم هرچندی در کشوری میگذرانید از بلاد جبل و دیار یمن و اراضی شام و اصقاع فارس و نواحی کرمان و حوالی حجاز و غیرها و گماشتگان منصور در هر اقلیم از پی وی میگشتند بدانسان که شهرهای وسیع و سوادهای عظیم بر او تنگ میداشتند چنانکه خود گفته زمانی که موکب ابوجعفر منصور در موصل توقف داشت بدان بلد بودم از شدت طلب و فرط تفحص چندان مضطرب شدم که حیلتی نیافتم الا آنکه خود جوار دوانیقی را مامن خویش سازم پس با لباس مبدل که در بر داشتم داخل بارگاه شدم و بر سفره طعام که گسترده بود بنشستم تا آنگاه که اندکی اطمینان یافتم و بمنزل خویش بازگشتم گویند از لشکریان منصور جمهوری بر کیش زیدیه بودند و با ابراهیم بیعت داشتند زمانیکه منصور شهر دار السلام اساس نهاد و خود در حوالی آن بلد میزیست هواخواهان ابراهیم کسی از پی وی دوانیدند و او را بعراق طلب داشتند که مناقضه بر دوانیقی بتازند ابراهیم بیدرنگ راه بغداد گرفت و با شیعیان خویش در پیوست اتفاق را روزی منصور با مرآتی مخصوص که بذکر آن اشارتی رفت در لشکرگاه مینگریست ابراهیم را در انبوه مردم بدید گفت ای مسیب دشمن ترین خلق جهان نسبت بخود هم اکنون در میان سپاه منست جویا شوید و پیدا کنید و نیز ایامی که قنطره صراة را بامر منصور عمارت میکردند روزی ابراهیم از منزل خویش بیرون آمده بود و در جرگ مردم تماشائی بقنطره نظر مینمود و منصور نیز حضور داشت ناگاه چشم او بر ابراهیم افتاد و ابراهیم ملتفت شده بر زمین نشست و خود را در انبوه آن گروه مستور ساخت و از گوشه بیرون رفته در سرای سفیان بن حیان قمی که از شیعه زیدیه بود پنهان شد منصور چون بر حسب معاینت یقین کرد که ابراهیم در آن مملکت است در هر نقطه از حدود عراق جاسوسی گماشت و ابراهیم حلیف بیت و ملازم منزل گشت چه بر تمامت شوارع و معابر عیون منصور ایستاده بودند و انتظار آن می بردند سفیان بن حیان که شرط میزبانی بجای میگذارد در نزد منصور بتهمت تشیع معروف بود و هراسی هم داشت که مبادا از مردم خوان کسی بمکان ابراهیم پی برد و از گرفتن وی ننگی جاوید بر دوده او پدید آید پس خلاص ابراهیم را حیلتی شگفت اندیشید بامدادی بنزد ربیع حاجب رفت و گفت مرا بحضرت خلیفه عهد رسان که نصیحتی لایق دارم ربیع برای وی

دستور حضور گرفت همینکه وارد بارگاه شد منصور آغاز دشنام کرد سفیان گفت یا امیرالمؤمنین از سخنان ناملایم
آنچه در حق من بزبان آوری بجاست ولی اینک از در انابت آمده ام و از ماضی توبه کرده ام و بالفعل خود از
خواص معتقدان آل عباس باشم چه ابراهیم بن عبدالله و متابعین وی را بمیزان خبرت بسنجیده ام و جمله را
در شرائط خلافت بیازمودم و خیری در ایشان نیافتم اگر رای امیرالمؤمنین اقتضا کند برای من و غلامی که
همراه دارم تذکره خروج بر عهده موکلان حدود بنگارد و جمعی از فرسان عسکر در فرمان من کند عنقریب
ابراهیم را بچنگ آورم و در آستان معلی حاضر سازم منصور بدعوی مغرور شد و بنام او و غلامش بجواسیس معابر و
عیون قناطر اذن عبور نوشت و جماعتی از سپاه بدوی همراه داشت و بگفت تا هزار دینار برای تهیه کار نزد او آوردند
سفیان از آن مال سیصد دینار بگرفت و گفت مرا بیش ازین نفقه حاجت نخواهد افتاد پس با آن لشکر بیرون آمد
و ابراهیم را قبل الوقت جبه پشمین و قبائی ناچیز که در خور غلامان است پوشانیده بود و چون بسرای خود رسید
و با همراهان بدرون خانه آمد بر ابراهیم بانگ زد که برخیز و روانه راه شو ابراهیم بر آئین ممالیک از جای بجست و در عقب
سفیان شد پس همگان از آن مکان بیرون رفته راه مداین گرفتند چون بقنطره رسیدند گماشته منصور پیش آمد و از
عبور مانع شد سفیان مکتوب خلیفه باوی بنمود او در مکتوب بنگریست و گفت غلام تو کدام است سفیان بجانب ابراهیم
اشارت کرد آن مرد بابراهیم نظر نمود گفت سوگند بخدای که این غلام نیست همانا ابراهیم بن عبدالله است و لیکن
در امان خدای راه خویش بگیرید که از جانب من در امانید پس سفیان و همراهان در سفینه نشستند و از راه آب
وارد بصره شدند آنگاه سفیان تفرقه فرسان را تدبیری پیش گرفت آن جماعت را چندین جوق نمود پس هر جوقی را
همراه خویش میبرد و در شوارع شهر میگردانید تا بخانه که آنرا دو گذرگاه بود میرسید و با ایشان میگفت شما بر درگاه
باشید تا من وظیفه فحص بجای گذارم و بیرون آیم که این دار از مظان استتار مطلوب ما است این میگفت و از
در اندرون میشد و از در دیگر بیرون میرفت و نزد جوق دیگر میرفت و ایشانرا نیز بر همین وتیره بر در سرائی بنصفت
مترصد میگذاشت تا تمامت آن جماعت را گروه گروه از هم بپاشید و خود با ابراهیم تنها ماند پس در کنجی پنهان از کسان
خویش مستور گشت چون والی بصره سفیان بن معاویه را از ماجری خبر شد موکلان فرستاد و آن سپاه پریشان را
که جمله در انتظار خروج بودند فراهم آورد و در طلب سفیان تمامی جدی وافی ظاهر ساخت ولی از یافتن وی
عاجز آمد گویند ابراهیم قبل از ورود بصره چندی در اهواز بخانه حسن بن حبیب مختفی بود و عامل آنکشور محمد بن حصین در
جستجوی وی بسی تکاپوی مینمود روزی در مجلس خود گفت امیرالمؤمنین مرا مرقوم فرموده که ارباب احکام
و اصحاب تنجیم خبر داده اند که ابراهیم باهواز در جزیره پنهان است ما بین دو نهر و من او را در تمام جزیره بجستم و نیافتم
حالی بر آن عزیمتم که بامداد شهر شما را فحص کنم مگر مراد از آن دو نهر یکی رود دجیل باشد و دیگری وادی مسرقان
حسن بن حبیب گوید من حاضر درگاه بودم همینکه سخن ابن حصین بشنودم در ساعت نزد ابراهیم آمدم و ماجری
شرح دادم چون آن روز بسر رفت شبانگاه او را بظاهر بلد حمل نمودم و در موضعی امن جای دادم و خود مراجعت کردم

و علی الصباح نزد وی باز گشتم آنروز را من الغداة الی العشاء در خارج بلد بکار خویش بودیم و ابن حصین بدرون شهر مشغول تفتیش چون آفتاب بغروب رفت هر یک بدر از کوشی نشستیم و بشهر در آمدیم قضارا در اثناء راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال پیاده شده قضارا در اثناء راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال از راه کناره گرفت و بهانهٔ بول را پشت بر مردم نشست اوایل سپاه ابن حصین برسید چون حصین خود مرا بدید گفت یا ابا محمد در اینوقت شب بکجا بودی گفتم بمنزل یکی از خویشاوندان گفت اگر خواهی کسی با تو همراه کنم تا ترا بانجا فرا رساند گفتم ضرورتی نیست که مقصد نزدیک است پس ابن حصین براه خود رفت و من جانب سرای خویش گرفتم و چون تمام لشکر گذشتند بسوی ابراهیم باز گشتم و در از گوش وی را که نایاب شده بود پیدا نمودم پس برنشست و روانه راه شدیم وقتی که بشهر رسیدیم ابراهیم گفت بخدای سوگند که همانا از من بجای پیشاب خونابه فرو ریخت حسن گوید بامداد بدانموضع رفتم دیدم حال چنان بود که ابراهیم فرمود ارباب تواریخ آورده اند که ابراهیم پس از چندی که در اهواز مختفی ماند عزیمت بصره کرد و در سال یکصد و چهل و پنج هجری وارد آن بلد گشت و در آنوقت برادرش محمد بن عبد الله در دار الملک اسلام مدینة الرسول زادها الله شرفا با شمشیری آخته بیرون آمده بود و مردم یثرب را بر لا بیعت خویش دعوت مینمود و بتقولی ورود ابراهیم بشهر بصره در یکصد و چهل و سه هجری است قبل از خروج نفس زکیه و من التاریخین بر این حمل القیام توان داد که سال صد و چهل و سه تاریخ در آمدن نخستین باشد که با سفیان اتفاق و چهل و پنج تاریخ ورود واپسین که بخروج پیوست و کیفکان میزبان ابراهیم در آن بلد یحیی بن زیاد حنظلی بود و بروایتی ابو فروهٔ بصری پس ابراهیم در خفا اظهار دعوت کرد و بنام برادر آغاز بیعت بنمود مردم بصره یکایک در طاعت او در آمدند و دعاة وی را اجابت گفتند اسامی کسانیکه بیشتر در بدایت دعوت به بیعت او مبادرت جستند بدین شرح است که از تواریخ زیدیه نقل افتاده نمیلة بن مره عیسی عمرو بن سلمه هجیمی عبد الله بن یحیی الرقاشی معاویة بن هشیم بن بشیر اسحق بن یوسف ازرق عیسی بن یونس معاذ بن معاذ عباد بن عوام مغیرة بن فسیع عبد الله بن سفیان عبد الواحد بن زیاد گویند طمانینت مردم از انجماعت پدید آمد که رؤسای طوائف بودند و زعماء قبایل و از پس گرویدن ایشان گروه گروه دلاوران شیر شکار و فرسان روز پیکار ببپای مطاوعت پیش رفتند و دست مبایعت در کف ابراهیم نهادند حتی سفیان بن معاویه مهلبی که والی بصره بود با او طریق موافقت می سپرد و با صاحب خویش حق نصیحت نمی گذارد از اشیاخ بصره جماعتی روایت نموده اند که وفیف بن اسد از موالی یزید بن حاتم قبل از خروج ابراهیم بیکشب نزدیک سفیان آمد و گفت از فرسان منصور فوجی همراه من کن تا خود ابراهیم را نزد تو آورم و یا سر او را سفیان براه مسامحت رفت و گفت که ترا بجز این عملی نیست سر خود گیر و براه خود رو وفیف چون این بشنید شب از بصره بیرون شده دراک یزید بن حاتم را راه مصر گرفت و نیز از قبیله ازد گروهی نقل کرده اند جابر بن حماد که بر شرطه سفیان بود قبل از خروج ابراهیم بیکسال روز

نزد سفیان آمد و گفت مقبره‌ای جگر عبور دادم در آنجا کروفی ابوم و چون دیده بانگ زدند و سنگ انداختند سفیان طریق لطافت گرفت و گفت آیا ترا معبری جز مقبره نبی دیگر نبود اگر براه دیگر میگذشتی نه سنگ میدیدی و نه بانگ می شنیدی و از فقهای زمان وزهاد عهد نیز جمعی با ابراهیم همداستان بودند که عاره مسلمین رای ایشانرا مناط قبض و بسط دیدی بیعت میداشتند و مدار حل و عقد امر دعوت بل بروایت یحیی بن هرون مولف کتاب الافاده ائمه اسلام و متقیان شریعت و مشایخ ارشاد و سالکان طریقت من الباب الی المحراب من الرؤس الی الاذناب جمیعاً صلای دعوت ابراهیم را لبیک اجابت گفتند بلی فرقه معتزله و شیعه زیدیه را با وی بفرط اختصاص اندکی امتیاز بود همواره در حضرت او فراهم میشدند و خدمات مخصوص بظهور میرسانیدند و مرجع کلیات امور می آمدند و مصدر مهمات مشاغل یکی از صنادید متابعین و جهابذه و کبراء میامین وی امام اعظم ابوحنیفه کوفی بود که مقلدین خود را از مردم عراق و غیرهم بوجوب متابعت محمد و ابراهیم برمی انگیخت و بقول و مال خویش آن دو برادر را مدد میرسانید چه او در اصول عقاید شیعه زیدی بود و آن دو برادر زا پس از یحیی بن زید امام عهد میدانست و حجت عصر میگفت و میگفت با ایشان خروج واجب است و از ایشان تخلف حرام از ابواسحق فزاری روایت است که گفت نزد ابوحنیفه رفتم و او را عتاب آوردم که ایها الشیخ از خدای بی نیاز نترسیدی و برخون برادر من فتوی دادی که بحکم تو با ابراهیم خروج کرد ابوحنیفه در جواب من گفت قتل اخیک حیث قتل یعادل قتله لو قتل یوم بدر و شهادته مع ابراهیم خیر له من الحیوة یعنی بقتل آمدن برادرت در رکاب ابراهیم آنچنانست که بروز بدر در رکاب رسول بشهادت رسیده باشد والبته اینگونه شهادت برای او از زندگانی نیکوتر خواهد بود گفتم پس تو خود چرا سعادتی بدینچنین عظیم از دست دادی و از میدان خروج قدم واپس نهادی گفت یا هذا اگر نه رعایت ودایع و امانات مسلمین فرض بودی البته خود را از فیض مجاهدت و فوز شهادت محروم نکردمی انتهی جار الله زمخشری در تفسیر کشاف آورده که زنی نزد ابوحنیفه آمد و از در شکایت گفت ای مفتی مسلمانان بچه سبب فرزند مرا متابعت محمد و ابراهیم اجازت دادی و او را عرضه هلاک ساختی ابوحنیفه گفت ایکاش من بجای فرزند تو در رکاب ائمه زیدیه حاضر بودم و جان خویش فدای ایشان می نمودم از ابراهیم سوید حنفی روایت است که گفت ابوحنیفه مرا گرامی میداشت و نسبی حرمت مینهاد نوبتی در ایام ابراهیم از وی استفتاء کردم که پس از قضاء حجة الاسلام آیا کدام یک از این دو امر بر دیگری رجحان است بیعت ابراهیم و یا عزیمت بیت الله گفت غزوة بعد حجة الاسلام افضل من خمسین حجه یعنی پس از اداء حج واجب یکنوبت جهاد کردن افضل است از پنجاه نوبت حج گذاردن و از محمد بن خالد برقی روایت است که ابوحنیفه بعهد خروج ابراهیم این سخن برملا میگفت تا باشد بسمع ابراهیم رسد و بدان دستور رفتار کند که انما امر علی علیه السلام ان لا یجهز جریح و لا یتبع مدبر فی لو لم یکن لهم فئة یوم الجمل و لم یفعل ذلک بصفین لان القوم کانت لهم فئة یعنی اینکه امیرالمومنین علی لشکر خود را در غزوه جمل فرمان داد تا خستگانرا بقتل نیارند و گریختگانرا از دنبال نروند

از آن است که اکثر اهل بصره را گروهی پشتیبان نبود که در صورت هزیمت بدیشان استظهار نمایند و در غزوهٔ صفین
بر خلاف این قضیه بود چه فلسطین شام را مردم دمشق و نواحی آن در خونخواهی عثمان انتصار مینمودند و این سخن
اشارتیست تا بدین ارشاد ابراهیم که اگر نسیم ظفر بر شیعهٔ زیدیه فرو وزید ابراهیم از عسکر دوانیقی بر احدی ابقا
نفرماید حتی مجروحان و فراریان را نیز با تیغ بگذراند چنانکه خود در ضمن مکتوبی که از طریق هواخواهی بوی فرستاده بدین
نوع تصریح نموده نسخهٔ آن مکتوب بر دو روایت مختلف بنظر رسیده و ما از آنها یکی را در طی ترجمت ابوحنیفه
بیاوردیم و اینک بروایت دیگر نگارش دهیم تا از وصمت تکرار بر کنار باشیم عمر بن شبه از عبدالله بن محمد بن حکیم
حدیث کرده که چون ابراهیم با لشکر خویش باستقبال سردار ابوجعفر عیسی بن موسی بیرون آمد ابوحنیفه بوی نوشت که
إذا أظفرك الله بعيسى وأصحابه فلا تسر فيهم سيرة أبيك في أهل الجمل فإنه لم يقتل
المنهزم ولم يأخذ الأموال ولم يتبع مدبرا ولم يذفف على جريح لأن القوم لم يكن لهم فئة ولكن
سر فيهم سيرته يوم صفين فإنه سبى الذرية وذفف على الجريح وقسم الغنيمة لأن أهل الشام
كانت لهم فئة وكانوا في بلادهم يعنی چون ایزد تعالی ترا بر عیسی
و یارانش فیروز فرماید با ایشان سیرتی که پدرت با اهل جمل مسلوک داشت نسپار که او هزیمتیان را نکشت و اموال دشمن
تاراج ننمود و فراریان را دنبال نکرد و مجروحان را بقتل نیاورد چرا که آن گروه را گروهی دیگر در پی نبود ولی تو
آن سیرت در پیش گیر که آنحضرت با مردم صفین مسلوک داشت که اولاد ایشان اسیر گرفت و بقتل مجروحان
مبادرت جست و اموال اعدا قسمت کرد چرا که مردم شام را حامیان بدنبال بودند و هم در موطن خویش
حرب مینمودند از کتب سیر و دفاتر خبر بسیار جا خوانده ایم که این مکتوب موجب هلاک ابوحنیفه شد زیرا که نسخهٔ آن بدست
منصور افتاد و بعیسی بن موسی که ایالت کوفه داشت نوشت تا ابوحنیفه را ببغداد فرستد عیسی مثال منصور
امتثال نمود چون ابوحنیفه ببغداد رسید منصور شربتی زهرآلود بوی نوشانید که بدان درگذشت و دیگر از
مشاهیر علما که راه متابعت ابراهیم سپرد سلیمان بن مهران بود و او از ارکان شیوخ عامه است و ثقات
محدثین ایشان در میان آن جماعت بلقب اعمش اشتهار داشت و چه در چشم او علتی بود که همواره اشک فرو میریختی
اعمش مردم عراق را بنصرت ابراهیم تحریض میکرد و سخنان عزیمت انگیز بسمع هدا و هدان شجاعت میرسانید راوی
گوید خود شنیدم که سلیمان بن مهران میگفت ایها الناس زینهار از متابعت ابراهیم قاعد نورزید که
شما را در خذلان وی هیچ عذری ستوده نخواهد بود اگر من خود چشمی بینا داشتمی خویشتن را از سعادت
ملازمت او محروم نگذاشتمی از عمرو بن نظر نقل است که گفت چون ابراهیم بن عبدالله بقتل آمد و خبر شهادت او
بکوفه رسید نزد اعمش رفتم و او را از واقعه باخبر واقف ساختم گفت آیا در این مجلس مخالفی هست گفتم نی
گفت اگر باشد بیرون نماید آنگاه گفت اگر مردم کوفه با من همراه میشدند و مرا نزد ابوجعفر می بردند
و او از من میپرسید که برای چه آمده میگفتم برای آنکه با من قصر خضرای ترا ویران کنم و یا تو سرای مرا خراب کنی

که پس از جری اینچنین شنیع نتواند بود که هم بنیان ایران تو بر جای ماند و هم عنوان ایمان‌ها و دیگر عباد بن عوام بود از ائمه اسلام که از خاصگان اصحاب ابراهیم بشمار میرفت و هنگام خروج ملتزم رکاب او گردید چون عباد رفته از میانه برخاست و نایره قتال فرو نشست که ابراهیم شهید شد و منصور مظفر گشت عباد در سرای خویش منزوی گردید چنانکه با احدی یارای مخالطت و پروای مراودت نداشت چرا که ابوجعفر سخت خواست تا او را بقتل آورد و پسرش مهدی میانجی شد و از هلاکش خلاص داد ولی بشرط که از خانه بیرون نیاید و آمیزش نکند و حدیث نگوید و فتوی ننویسد پس عباد همی در پس زانوی انتظار نشست و در سرای خود مستور بود تا دوانیقی درگذشت و دور خلافت بمهدی رسید و مهدی ویرا دستور ظهور بخشید و او از مندل انفراد بیرون آمد و بر منبر ارشاد قرار گرفت و بنشر احکام و املاء اخبار مشغول بود و دیگر از علمای شیعه ابراهیم مفضل بن محمد ضبی راویه بود که خود از معاریف رجال زیدیه معدود است زمانی که ابراهیم نقاب حجاب در بصره بر چهره او آویخته میداشت بیشتر روزگار خویش در سرای مفضل بسر میبرد و از اخبار و اشعار ابراهیم شطری بعضی بروایت مفضل سید ابن مدائنی و ابو الفرج اصفهانی و غیرهما آن حکایت را بنیدیکه با مفضل بن محمد پیوسته دارند نقل آورده اند و ما آنرا در اینجا بطولها ذکر نمائیم ولی بر سبیل توزیع تا هر جزء آن در مقامی تألیف یابد که مقتضای ترتیب باشد مفضل گوید زمانی که ابراهیم در خانه من میبود روزی فرمود یا مفضل چون تو بیرون میروی مرا تنهائی سخت دلتنگ میدارد از دفاتر ادب و دواوین عرب آنچه داری نزد من گذار تا بگاه وحدت خاطر بمطالعت مشغول سازم من چند دفتر از اشعار فحول بحضرت او بردم پس هرگاه که تنها میماند از آن دواوین میخواند و هر قصیده که می‌پسندید علامتی بر آن میکشید و من منتخبات خاطر شریف و منتقدات نظر مبارک او را برچیدم و صدر کتاب مفضلیات خویش را بدان اشعار گزیده و ابیات پسندیده که جمله هفتاد قصیده بود بیاراستم و دیگر از رؤسای ملت شعبة بن الحجاج شیعه خاص ابراهیم بود و او چنانکه عبد الرحیم پوری مترجم قاموس بر عقیدت اهل سنت در صفت علم و علای گفته برهانی است مبین از ائمه مسلمین و حجتی متین از ارکان دین گویند هرگاه در متابعت ابراهیم از او فتوی طلبیدندی پاسخ گفتی ما یقعدکم هی البدر الصغری یعنی شما را چه اندیشه از این جهاد متقاعد سازد که خود بعینها غزوه بدر صغری است مع انجر ابراهیم در بصره بتهیه کار و تمهید بکار اشتغال داشت وقتی در دیوان هواخواهانش نظر کردند نام چهار هزار دلاور بشمار آمد اصحابش گفتند اگر مکان خویش از کرد بصره تغییر دهی و در بحبوحه شهر قرار گیری البته مردم بمنزل تو بیشتر در آیند و در میدان مطاوعت فزونتر گرایند ابراهیم آن نصیحت بپذیرفت و از منزل خود کوچ داده در مقبره بنی یشکر بسرای ابی مروان از موالی بنی سلیم مقیم شد و اسامی مبایعانش یک بر ده مزید گشت بلکه در چند سند معتبر دیده شد که یکصد هزار مرد شمشیرزن در طاعت ابراهیم بودند و معهذا هنوز تجهیز اسباب خروج چنانچه سزاوار بود فراهم نداشت که پای جلادت بیرون گذاشت و باعث تعجیل وی خبر ظهور محمد شد که او نیز قبل از تکمیل استعداد قدم بسالت بیرون نهاد و آن دو برادر را عهد بر آن بود که در یوم واحد طلوع نمایند یکی از سمت حجاز و دیگری از سوی عراق و عبد الله نیز

با ایشان وصیت نموده بود که تا از ساز خروج و بسیج ظهور چنانچه شایسته است فراغت نیابند بیرون نیایند ولی ایشان را
نه عده انتجا و نه زمان مطابق افتاد و نه شرط استعداد و سامان که وبال اختر بنی حسن و اقبال طالع آل عباس بتقدیر حاکم
قضا بود و بتحریر قلم اعلی و مقدمه عجلت محمد آن شد که یکباره توقف بنی حسن در ربذه منصور با عبدالله پیام داد
که از همراهان خویش یکی را نزد من فرست عبدالله روی با جماعت داشت و گفت ابوجعفر از شما یکی را احضار نموده
کشتنش همگر اگر گوئی اطاعت کند که جمله منقاد امریم و مطیع فرمان عبدالله ایشان را دعا کرد و گفت مرا یقین است
که این طلب از در قهر باشد نه از روی لطف و از شما هیچ یک روا ندارم مگر بر فرزند خویش موسی ابن عبدالله
پس موسی ابن عبدالله را که خوردترین اولاد او بود از نامادر محمد و ابراهیم همراه رسول کرد موسی گوید همینکه چشم منصور
بر من افتاد سخت دشنام داد آنگاه امر کرد که چندان تازیانه بر من زدند که از هوش شدم چون بخود باز آمدم
مرا نزدیک طلبید و گفت آیا میدانی این چیست این سجل حکمی است که بدست داوری چون من نگاشته آید سخت
تا باز یاز سیاط فرمان رود آنگاه تیغ جلاد تو را عقوبت سوط با این چنین گذشت ولی سیاست سیف بر جای باشد
هان ای پسر بر جان خویش بترس و از نافرمانی من بر حذر باش گفتم یا امیرالمؤمنین سوگند با خدای که من
هیچ گناه ندارم و از آن سودا که محمد و ابراهیم بسر گرفته اند بیزارم گفت برو و برادران خود را حاضر کن گفتم یا
امیرالمؤمنین چون من از پی استیصال بمدینه روم البته ریاح بن عثمان بر من جاسوسان برگمارد پس در هر طریق
که قدم گذارم موکلی از وی ملازم من خواهد بود محمد و ابراهیم چون این حال بنگرند ناچار از من همی در فرار
باشند منصور سخن من بصواب نزدیک یافت لاجرم بریاح نوشت که ترا بر موسی بن عبدالله سلطانی نیست و موکلان
چند با من همراه داشت تا اخبار من روزنامه کنند و بوی باز فرستند من بمدینه برگشتم و چند ماه در بلاط که موضعی است
ما بین منبر رسول و سوق مدینه و سرای ابن هشام توقف داشتم تا ریاح بمنصور نوشت موسی بن عبدالله بحقیقت
در مدینه انتظار حوادث بر توهمی برد و سودی که از اطلاق وی طمع میداری بدست نیاید منصور جواب داد
که موسی را بدست جمعی بسیار که ببغداد برسانند ریاح جماعتی را همراه موسی کرد و مقرر داشت که هرگاه
از سمت مدینه گروهی بتعاقب ایشان برآیند بی تامل موسی را گردن زنند که بی شبهه فرستادگان محمد
خواهند بود و برای استخلاص موسی چون موکلان راه عراق گرفتند هواخواهان زیدیه خبر بمحمد بردند
که منصور موسی را دیگرباره احضار کرد و ریاح او را ببغداد فرستاد محمد بیش مجال درنگ نیافت و در آن وقت
که بیست و هشتم جمادی الآخره بود یا غره رجب از سال یکصد و چهل و پنج بمدینه خروج نمود چون ریاح را
به نخستین سخنی که با او راند سؤال از برادرش موسی بود ریاح گفت او را بالعراق فرستادم و با گماشتگان
خویش چنان قرار داده ام محمد روی با صحاب کرد و گفت آیا کیست که موسی را بسلامت باز آورد
ابن حسین بپای خواست و آن خدمت خطیر بر عهده گرفت با سواری چند از دلیران از دلیران لشکر محمد بیرون آمد
و چون نزدیک اشجاعت شد راه بگردانید و از راه عراق موکلان موسی را استقبال کرد و با ایشان در آمیخت

موسی را سالمًا بیرون آورده و بحضرت برادرش رسانید شیخ کلینی در کتاب کافی آورده که موسی بن عبد الله در خروج محمد همراه او بود و پس از وی در بصره با ابراهیم در پیوست و چون ابراهیم بقتل رسید با برادر زاده اش عبد الله اشتر پسر محمد بن عبد الله همراه شد وقتی که او در سند کشته گشت خائفًا بملک عرب باز گردید خود گوید بعد از شهادت برادران و برادر زاده که فضای جهان بر من تنگ شده بود از هراس بنی عباس خبر حضرت امام ابو عبد الله صادق مرا بیاد افتاد که فرمود چون برادران موسی قتیل کردند و خود از آل عباس التماس امان کند دریغ نخواهد داشت و بدانوقت منصور در گذشته بود و مهدی خلیفه بمکه وقوف داشت لقاء و برا احرام حج بستم قضارا وقتی بمقصد رسیدم که مهدی بر فراز منبر بود و حاج را خطبه می کرد من خود را بپای منبر رسانیدم گفتم یا امیر المؤمنین آیا مرا امان است اگر ترا بنصیحتی دلالت کنم گفت آری چه نصیحت داری گفتم موسی بن عبد الله بتو بنمایم پس عهود مؤکد و مواثیق مغلظ در اتقان امان بجز قسم انگاه گفتم یا امیر المؤمنین انا موسی بن عبد الله گفت زهی کرامت که پس آسوده مانی و خوش گذرانی چه ترا از جانب من گفت امان مهیا است و جایزت احسان مهنا گفتم پس تکمیل اکرام را مرا یکی از تبار خویش بیار گفت از اقارب و عشیرت من هر کرا شایسته کفالت خود شناسی برگزین من در میان ارحام و اعمام وی عباس بن محمد را ستوده دانستم گفتم یا امیر المؤمنین کفالت من با عم خویش عباس بگذار عباس گفت مرا با تو حاجت نیست گفتم ولی مرا با تو حاجتست ترا با امیر المؤمنین سوگند دهم که از قبول ماسؤل من سر نزنی عباس خواهی نخواهی ملتمس من بپذیرفت پس مهدی گفت از انبوه مردم که ترا ایشناسد گفتم از حاضرین بنی هاشم حسن بن زید و حسن بن عبد الله و موسی بن جعفر صلوات الله علیه ایشان بلسان تصدیق گفتند آری یا امیر المؤمنین خود موسی بن عبد الله است و گوئی هیچ از نظرها غایب نبوده موسی گوید پس خبر حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد سلام الله علیهما را در آنجمع روایت نمودم ولی مزیدی بدروغ بر کلام امام بیفزودم و گفتم پدر موسی حضرت جعفر بن محمد مرا از اینمقام خبر داد و فرمود چون مهدی را دیدار کنی سلام من با وی برسان که او است امام عدل و سخا مهدی چون این شنود امر نمود تا پنجهزار دینار موسی بن جعفر جائزت دادند موسی از آنمال دو هزار دینار بمن کرم کرد و باقی را بر اصحاب خویش قسمت نمود مع آنجمله چون محمد از اصحاب بغیبت بیرون تاخت اعلام ابراهیم را نامه ببصره فرستاد ابراهیم از خبر خروج برادر عظیم و لیکن شد که خود بمرض آبله رنجور بود و علی العهد در زمان نمی توانست خروج نمود از عفو الله بن صفیان منقول است که گفت روزی وارد مجلس ابراهیم شدم دیدم سخت اندیشناک است سبب پرسیدم گفت مهدی بمدینه ظهور نموده و مرا نیز بخروج مأمور فرموده این بگفت و از اشتعال خشم و استیلاء غضب خاموش گشت و سخن کردن نتوانست من از راه تسلیت بر آمدم و بشورت خاطر او را تسکین نمودن گرفتم و گفتم یا ابن رسول الله همانا خروج تو بدینوقت نه کاری است مشکل که اسباب ظفر تمام انجام گرفته و قلوب مردم رام شده

دلاوری مانند ابو الصفا بچاکری تو رضا داده و بهادری چون طهوی ترا فدوی کردیده من و مغیره از پس آنکه با غیر
بودیم اینک از جان نثاران معدودیم چون شب در آید جماعت شیعیان شمشیرهای هندی حمایل کنیم و نیزه های
خطی در دست گیریم بفال نیک و طایر میمون بیرون تازیم و مانند سعادت و اقبال در یمین و یسار تو آییم تحت رکاب
سخن بجاییم و سبدیان از عقب بر ایشان علی الصباح عالمی در رکاب تو احتشاد کنند و با طمانینه بکمال فرمانت انقیاد نمایند
ابراهیم چون این سخنان بشنفت از آن گرفتگی بشکفت و خاطر مبارکش آرام گرفت مع الاجمال منصور چون دانست بصره را
در امداد سفیان هر گونه اهتمام بظهور میرساند و با تقاضای ارباب نجدت بر عدت و عدت وی می افزود از جمله
سه سرهنگ از ابطال رجال را با افواجی چند از نجده خویش روانه بصره داشت سفیان بن معاویه آن سه سرهنگ را
در جوار خود منزل داد تا ابراهیم بکار خروج ایشان را باسهل وجوه بچنگ آورد ابراهیم از توالی امداد و تراکم اعداد
بیم آن کرد که پس فرصت خروج نیابد لاجرم در نهان کس نزد سفیان فرستاد و او را از قصد خویش آگاه ساخت
در شب دوشنبه غره رمضان سال یکصد و چهل و پنج در بصره رایت ظهور برافراخت و آتشی سخت که برسم آن عهد
آیت خروج بود بیفروخت و فریضه صبح در جامع بلد بگذارد و از پس نماز با حشم خویش راه دار الاماره گرفت سفیان
آن سه سرهنگ را مقدمه نزد خود دعوت کرده بود و چون خبر ابراهیم شنیدند متحصن شدند و امان طلبیدند ابراهیم
ایشان را امان داد تا در دار الاماره بگشودند چون وارد شد حصیری بگستردند که بر آن جلوس کند قضارا بادی بوزید
و آن حصیر را واژگونه کرد حاضران این معنی را تطیر نمودند او گفت من فال بد نزنم پس همچنان بر حصیر منقلب بنشست و نفرمود
تا سفیان را با همراهانش او را احاطت نموده جمله را بگرفتند و سفیان را بزندان فرستاد ولی باشارت وی
قیدی سبک بر پای وی بگذاردند چرا که حبس او بر آیین ظاهر بود تا نزدیک منصور و دیگر مردم بنفاق متهم نباشد
علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب گوید آنگاه که از خروج محمد خبر بمنصور بردند اسحق بن مسلم عقیلی را
که از عقلای عهد و مجربان دهر بود برای مشورت طلب داشت و گفت ای پیر خردمند چگویی در باب مردی که
بر من خروج کرده گفت یا امیر المومنین صفت او چیست گفت جوانیست از احفاد فاطمه بنت رسول الله صاحب
علم و زهد و ورع گفت کدام طایفه در طاعت وی شده اند گفت گروهی از آل علی بن ابیطالب و اولاد
جعفر طیار و اعقاب عمر بن الخطاب و شبابی زبیر بن عوام و سایر قریش و طبقات انصار گفت از چه سمت بیرون آمده
گفت از بلدی که نه زراعت دارد و نه تجارت عقیلی لختی در تفکر شد آنگاه سر بر آورد و گفت یا امیر المومنین
اشحن البصرة بالرجال یعنی بصره را از مردان جنگی آکنده ساز منصور با خود گفت این پیر از زمان خرافت
برسیده من حال کسی که در مدینه خروج نموده سؤال کنم و او از بصره جواب گوید پس آنگاه از خروج ابراهیم
ببصره خبر رسید منصور گفت پیر عقیلی را حاضر کنید چون بیاوردند نزدیک طلبید و گفت من در باب مردی که بمدینه
خروج نموده بود از تو استشارت کردم و تو بجواب بصره اشارت آوردی همانا ترا از بصره خبر بوده گفت
لا والله خبر نداشتم ولی چون امیر المومنین صفت آن خارجی بیان کرد دانستم که از اعیان مسلمین و وجوه قبایل

اهتمام سفیان یاری و کوشش نمودن آن

هیچکس از نسل او تخلف ننماید و چون حال بلد بصره یقین کردم که او را در بلدی به فضیلت آهنگ و درنگ نباشد و از ده ضرورت بملکی دیگر خیال انتقال دارد پس در تعیین مقصد وی اندیشه کردم شهر مصر و عراق و شام در مکان رزانت و استحکام باشم چه از عساکر امیرالمؤمنین جنودی نامعدود نگاهبانان ایشند و باشند پس در مملکت بصره تامل نمودم آن کشور را از لشکر خالی دیدم چنان اندیشیدم که آن فاطمی نخست به بصره سپاه کشد آنگاه کشودن جاید دیگر ممالک عزیمت کند منصور از حصافت عقل و رزانت رای عقیلی بشگفت شد و ابوالحسین گفت قاضی احمد بن خلکان گوید یکی از علویان که وفا این شعر در معنی ابیات ابومریم که نصر بن سیار در تعریض خروج ابومسلم و ظن زوال ملک امویان در نامه خود از خراسان نوشته بود و بسرود و مسامحت منصور را در دفع محمد و ابراهیم بغفلت مروان ابن محمد تمثیل نمود

اری نارا تشب علی بقاع	لها فی کل ناحیة شعاع
وقد رقدت بنو العباس عنها	وباتت وهی آمنة رتاع
کما رقدت امیة ثم هبت	یدافع حین لا یغنی الدفاع

یعنی آتشی همی بینم که بر اماکن چند بر افروزد و پرتو آن در اکناف عالم فرو تابد و بنی عباس از آن شعله جهانگیر همی در خواب غفلت بسر میبرند آسوده بچرند بدانسان که آل امیه همی بخفتند و زمانی بیدار شده مدافعت آغاز کردند سودی نداشت

القرض آنگاه خروج ابراهیم محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی بن عبدالله عباس در بصره بودند چون واقعه ابراهیم بشنیدند با ششصد دلاور از متابعان خویش بر دفع وی برخواستند خبر با براهیم بردند و او در مسجد خطبه می کرد در حال ابوالمضاء و طهوی را که سرداران وی بودند بخواند و گفت پسران سلیمان را با مرحبای آشنا را استقبال کنید و در نخست ایشان را از جانب پیغام گذارید که پسر خال شما گوید اگر خوش دارید که در جوار ما باشید پس شما با قامت زینهاریان خویش در امایند و اگر صحبت ما کرده شمارید پس راه خود گیرید و بهر جای که خواهید بسلامت روید تا در میان ما خونی بناروا ریخته نیاید ابوالمضاء و طهوی با پنجاه کس از مردان جنگی سر راه بر محمد و جعفر گرفتند و در میانه بسی سخنان رفت تا کار به پیکار کشید سرداران ابراهیم دست بشمشیر بردند و با آن پنجاه دلاور بر آن ششصد کس حمله آوردند و جمله را در ساعت برهم شکستند و فیروز بخدمت ابراهیم بازگشتند پس لشکر زیدیه بهر جانب بتاختند و شهر بصره بهم برآمد ابراهیم خود پای از مسجد بیرون نهاد و بفرمود تا در افواج و عساکر خویش برخلاف دستور بوحنیفه ندا کنند که لا یتبع منهزم ولا یذفف علی الجریح یعنی از پی شکستگان نروید و بقتل خستگان پیشی نگیرید آنگاه ابراهیم خود در حرکت آمد تا بدر سرای زینب بنت سلیمان رسید که زینبیون از بنی عباس بوی منسوبند پس گفت تا مردم آنخانه را امان بسپارند دهند در حدیث مفضل بن محمد ضبی است که ابراهیم بسرای سلیمان بن علی رسید آب طلبید و بیاشامید آنگاه چند کودک از آنخانه بیرون فرستادند ابراهیم ایشان را در مهربانی در آغوش کشید

وگفت هؤلاء والله منّا ونحن منهم وهم اهلنا ولحمنا ودمنا ولکن اباتهم انتزوا علی امرنا وانتزوا حقوقنا وسفکوا دمائنا خدا سوگند که ایشان از ما هستند و ما از ایشان نَقَب وعَقَب با هم پیوسته است وگوشت وخون ما با یکدیگر آمیخته لیکن پدران ایشان بمقام ما برجستند ومنصب ما بربودند ودر ریختن خون ما دو آهنگ نمودند آنگاه بدین اشعار تمثّل جست

مهلاً بني عمّنا ظُلامتنا ... ان بنا سورة من الغلق

لمثلكم تحمل السيوف ولا ... نغمز احسابنا من الرقق

اني لانمي اذا انتميت الى ... عِزٍّ عزيزٍ ومعشرٍ صُدُقِ

بيض سباط كأنّ اعينهم ... تكحل يوم الهياج بالعلق

یعنی ای عمزادگان ما در ستم کردن ما آهسته روید که آتش خشم سخت انگیخته است همانا برای اقرانی مثل شما شمشیر بر داریم چه حسب ونژاد شما با ما برابر است و اگر من نژاد خویش را برشمارم باشم پیراسته از ننگ ظلم و من چون بیان نسب کنم نژاد خویش را به عزیزی و عزتی نامبردار پیوند دهم و گروهی راست گفتار که کوئی خود تیغهای برانند و تازیانهای سوزان وپنداری که بهنگامه قتال دیده بخون اکتحال

نمایند

مفضل گوید عرض کردم چه اشعاری فحل باشند والفاظی جزل آیا اینها نظم کدام شاعرند ونسج کدام خاطر گفت از ضرار بن خطاب فهری که در غزوه احزاب سروده بگاهی که از خندق بجست واز خاندان ما جمعی در مواقف چند بدین ابیات تمثّل فرموده علی بن ابیطالب در یوم صفین وحسین بن علی در یوم طف وزید بن علی در یوم سبخه ویحیی بن زید در یوم جوزجان مفضل گوید چون این بشنیدم تطیّر زدم و با خود گفتم ایدریغ که ابراهیم بچه اشعار شوم تمثّل فرمود که احدی بدانها تمثّل نکرده الّا آنکه یا مقتول شده ویا مغلوب مع القصه بفرمان ابراهیم در بیت المال بصره بگشودند هزار هزار درهم در آن آماده یافتند بفرمود تا جمله را بر لشکریان پراکنده کردند هر کدام پنجاه درهم رسید لشکری چون آن مال میگرفتند با یکدیگر میگفتند خمسون والجنة یعنی پنجاه درهم بگرفتیم با جنت در مقاتل ابو الفرج مکتوب است که از معاریف اتباع زید بن علی کیسانی چند لباس خویش تبدیل نمودند ودر زی حمالان داخل شده با ابراهیم پیوستند مانند سلام بن ابی واصل وعیسی بن یونس بن ابی اسحق سبیعی وابو خالد احمر وخلیفة بن حسان کیّال سلام بن ابی واصل روایت کرده که چون وارد بصره شدم ابراهیم در سرای محمد بن سلیمان بود بدانجا رفتم و با حاجب گفتم ابراهیم را سلام برسان وبگوی که سلام بن ابی واصل بر درگاه ایستاده بار حضور می طلبد حاجب برفت و بازگشت وگفت داخل شو که رخصت است چون درآمدم ابراهیم با من خطاب فرمود چرا دیر نزد آمدی گفتم در ادراک حضور اهمال کردم که با چند جهت اشتغال داشتم فرمود آری راست گفتی پس مرا در همان سرای بوثاقی جای داد وروزی در منزل خود

ابراهیم امام زیدیه

۱۴۵

نشسته بودم پیغام ابراهیم بمن رسید که در امر بیت المال اختلالی پدید گشته مارا در این باب بامانت خود اعتماد است نمایندۀ
من از حاضران مکان بیت المال سؤال کردم و بدانجا رفتم مردی کهن سال که گنجور بیت المال بود پیش آمد
و گفت آیا بامری مامور شده گفتم آری گفت همانا خود سلام بن ابو واصل خواهی بود گفتم آری پس برحسب
فرمان از آن روز پاسبانی بیت المال برعهده گرفتم و بر ضبط و حراست آن قیام نمودم علی الجمله ابراهیم پس از
استیلا بر بصره قضای آن مملکت با عباد بن منصور گذاشت آنگاه بر فتح دیگر بلاد عزیمت گماشت عمرو بن شداد
به سر فارس فرستاد مغیرة بن فزع را روانه اهواز نمود هرون بن سعید را کشودن واسط فرمود پس مغیره
دویست مرد شمشیرزن از میان دلیران لشکر برگزید و راه اهواز گرفت چون محمد بن حصین که از جانب منصور
والی آن کشور بود خبر رسید با چهار هزار کس از مسوده بدفع مغیره بیرون آمد مغیره با آن فئه قلیله بر ایشان
بتاخت ابن حصین را پای ثبات بلغزید و با سپاه خود بهزیمت رفت مغیره وارد اهواز شد و دست
تصرف دراز داشت و بروایتی انفاذ مغیره باهواز پس از ورود ابراهیم بود به باخمری و عمرو بن شداد
پیش از عتی ملک فارس بکشود اسمعیل و عبد الصمد پسران علی بن عبد الله بن عباس که بامر منصور پاسبان
آن کشور بودند بدانگاه در شهر اصطخر بسر میبردند چون از ورود عمرو آگاهی یافتند بدار اب جرد گریختند
و بدان بلد متحصن گشتند و عمرو بدون مشاجرت بر آن مملکت استیلا یافت گویند هرون بن سعید عجلی
که خود از وجوه محدثین و اجلاء فقها معدود می گشت قبل از آنکه فتح واسط برعهده وی حوالت رود
از درگاه ابراهیم مطرود بود و ابراهیم بر سابقه رنجشی که از او در خاطر داشت بجانبش التفات نمی نمود
هرون در آغاز داستان خروج نزد یکی از اصحاب ابراهیم آمده گفت آیا صاحب ترا در وقتی این چنین
بمن حاجت نیست گفت چرا پس در ساعت نزد ابراهیم آمد و او را از حضور هرون خبر داد ابراهیم گفت
مرا بوجود او نیازی نباشد گفت یا امیر المؤمنین با مردی بزرگ چون هرون این چنین استغنا روا نیست پس
چندان التماس کرد تا ابراهیم مسئول وی بپذیرفت و هرون را رخصت دخول بخشید چون هرون در آمد
گفت یا امیر المؤمنین از امور خود مهمی لایق بر من تفویض کن ابراهیم فتح واسط با وی حوالت فرمود
و او با هفده هزار کس از لشکر زیدیه روانه واسط شد و هرون بن حمید ایادی که از جانب منصور والی آن بلد بود
چون از آن خبر آگاه گشت انبوهی عظیم فراهم ساخته بر سر دار زیدیان سر راه بگرفت هرد و هرون در مقابل
یکدیگر صفوف لشکر بیاراستند از هر دو سوی دلیران جنگی در جولان آمدند و هر مرد نبرد با همآورد خویش در آویخت
و عاقبت پرچم علم زیدیان بنسیم نصرت در اهتزاز شد هرون عجلی بر هرون ایادی فیروز گشت شهر واسط و مردم
آن ملک در جامع بلد فراهم نمود و خود بر فراز منبر شده خطبه آغاز کرد مناقب آل علی و مثالب بنی عباس شمردن
گرفت و از افعال شنیع و اعمال فظیع و معایب صریح و مطاعن قبیح ایشان شطری عریض شرح داد و از عدوان
و ستمی که منصور با اولاد حسن و اسباط رسول معمول داشته بود چندان بگفت که مردم صدا بناله کشیدند و های های

بگرفتند پس دست بیعت بگشود و بنام ابراهیم دعوت نمود گروهی از اهل علم و ارباب فقاهت برخواستند
و شرط بیعت بپرداختند از آنجمله بود عباد بن عوام و یزید بن هرون و هشیم بن بشیر و علاء بن راشد
و اصبغ بن زید و مسلم بن سعد و اسحق بن یوسف ارزق که اسامی برخی در ضمن تتمیت متابعین از مشایخ
محدثین و کبراء فقهاء اشارت رفت گویند از علمائیکه در شهر واسط می نشستند احدی از بیعت ابراهیم تخلف نکرد
الا عاصم بن علی که هرون کس فرستاده او را برای بیعت طلب داشت و او بر نجوری و ناتوانی متعذر گشت
و گفت من مردم اینجا را فتوی دهم که با تو در خروج همراه شوند آنگاه مخفیاً از واسط فرار کرد گویند چون
دیوان اسامی بیعتیان در بصره تعداد کردند نام یکصد هزار کس بیکباره بشمار آمد که جملگی سر طاعت
در پای ابراهیم سوده داشتند و یا دست بیعت در کف عمال وی نهاده بودند و ابراهیم بر سیرتی نیکت
و آئینی ستوده با مردم رفتار مینمود گفتارش بلسان صدق و کردارش بر قانون حق بود و از متابعت
احکام شرع شریف و شرایع و ظائف دین حنیف هیچ دقیقه مهمل نمیگذاشت سیرت او را در تاریخ
زیدیه با بی نهاده اند وقتی از عمال منصور یکی را نزد وی آوردند کسی برخواست و گفت یا امیرالمؤمنین خون این
ابمرد با من گذار گفت تا چکنی گفت تا او را شکنجه نمایم گر با موالی که از ابوجعفر نزد اوست اقرار آورد
ابراهیم گفت حاشا من اینچنین کاری ناهنجار روا دارم و مالیکه بعذاب مسلمی بدست آید غنیمت شمارم و چون لشکر
زیدیه بر فارس در آمدند محمد بن عطیه را از موالی باهله که از جانب منصور گماشته برخی از اعمال فارس بود
بگرفتند و نزد ابراهیم آوردند ابراهیم او را خطاب کرد که یا هذا آیا از ابوجعفر نزد تو مالی است گفت نیست
گفت پس بر حسب انکار خویش سوگند یاد کن ابن عطیه اطاعت نمود و حلیفه حلف بر قانون شرع بر زبان
آورد ابراهیم گفت او را رها کنید ابن عطیه بیرون آمد و میگفت کجاست سیرت این مرد از سیرت ابوجعفر
هم عبدالحمید بن لاحق را که یکی از کارگذاران منصور بود اسیر نموده نزد ابراهیم آوردند ابراهیم با وی گفت
بسیع ما چنین رسانیده اند که از این بیگاران نزد تو اموالی است اندوخته عبدالحمید انکار کرد ابراهیم گفت
سوگند یاد کن عبدالحمید بشرطیمین بپرداخت ابراهیم گفت اگر معلوم شود که از اینجماعت نزد تو مالی بوده
و بدروغ قسم خورده اما از این پس ترا در عداد دروغگویان معدود دارم ابوالفرج گوید گروهی از زیدیه
بمنزل شبیه کاتب موریانی شده گفتند از منال و دوانیقی مبلغی که در دست تو است با ما تسلیم ساز شبیه
انکار نمود همگنان وی را بر داشته نزد ابراهیم بردند شبیه خود گوید چون مرا در خدمت ابراهیم حاضر ساختند
و ماجری بگفتند از محامل شمائل وی تفرس کردم که از کردار اینجماعت انقباضی در طبع دارد و اشمئزازی
در خاطر پس بجانب من توجه نموده فرمود سوگند یاد نمای که از اموال ظلمه چیزی نزد تو نیست من اطاعت
کردم پس بگفت تا دست از من بداشتند بمرحمتی و سیاستی از آن پس همواره از حال ابراهیم سؤال
میکردم و او را دعا مینمودم تا آنکه مخدوم من مسعود موریانی مرا از استفسار حال و ذکر خیر وی منع نمود

تا مبادا ابوجعفر منصور را صدمه و مرا زیانی رساند. و نیز آورده‌اند که یکی از اصحاب ابراهیم محمد بن یزید را که از دولتخواهان و از ثقات بود بچنگ آورد و بخدمت ابراهیم برد و او را اسبی بود سخت عظیم الجثه طویل القامه چندانکه هرگاه محمد بروی می‌نشست فرق راکب و مرکوب محاذی یکدیگر می‌گشت محمد خود گوید ابراهیم مرا در حبس بداشت و پس از ایامی چند پیغام داد که اگر خواهی اسب خویش را بمن بفروش من پاسخ فرستادم که آن مرکب را تقدیم کردم که بحضرت خداوند هدیه ایست محقر ابراهیم پرسید بهای این مرکب تا چند است گفتند دو هزار درهم پس دو هزار و پانصد درهم نزد من فرستاد و آنگاه که بجانب باخمری میرفت مرا از بند برهانید وقتی جماعتی از اهل مزارع و ارباب ضیاع نزد ابراهیم آمده گفتند یا ابن رسول الله ما گروهی هاشمیم از غیر عرب و هیچکس ما را بر ذمت ما منت ننهاده است اموالی از خالص املاک خویش بدرگاه تو ارمغان آورده‌ایم و همی آرزو می‌بریم که این تحف ناقابل پذیرفته داری و در مصرف قتال دشمنان بکار بری ابراهیم سخن آنجماعت نشنود که خود نه مسلم بودند و نه ذمی و فرمود هٰذِهِ سِیرَةُ عَلِیٍّ اَوِ النّار کنایت از آنکه یا باید سیرت امیرالمؤمنین علیه السلام مسلوک داشت و یا در آتش دوزخ معذب گشت از موفق که شیعه ابراهیم بوده روایت است که ابراهیم مکاتیب چند بشیعیان که در کوفه بودند نوشت و مرا فرمود باید این نامها بکوفه برده با دوستان من برسانی من نامها را در میان انبانی پنهان کردم و جانب کوفه گرفتم و مکتوب هر کس را برسانیدم و جواب بستانیدم بناگاه مراجعت ده کس از مسالح سوده بر من درآویختند و گفتند همانا تو از یاران ابراهیم باشی نامه و خبر که داری فاش کن من انکار کردم ایشان باور نداشتند تا اینکه سوگند یاد کردم که زوجه من بطلاق رها است و ممالیکم جمله آزاد و اموالم جمله صدقات اگر فرستاده ابراهیم باشم یا هوای او جویم چون آنجماعت این حلف مغلظ استماع نمودند دست از من برداشتند چون بحضور ابراهیم رسیدم بیاد آثار آن سوگند گریستن آغاز کردم ابراهیم ملتفت من شد از جای بجست و شمشیر طرف من آمد و گفت هان ای پیک شیعیان ترا که آزرده که اینچنین گریانی من ماجری بگفتم فرمود باک مدار نه زوجه تو از حباله نکاحت رها است و نه اموالت از ید تصرف بیرون البته مال و عیال خود را تصرف کن که این سوگند را هیچ اثر نباشد و بروز قیامت من خود از عهده جواب بیرون آیم الحاصل کار ابراهیم بالا گرفت اهواز و فارس و بصره و واسط و مداین و سواد بروی مسلم گشت حکام و عمال بهر سمت روانه داشت مناصب و مشاغل بر اصحاب برقرار نمود چون حادثه خروج و استیلاء وی بسمع منصور رسید بسیار بترسید و از فرط فزع و شدت خوف یکباره آرامش برفت چرا که از سپاه سوده جز اندکی حاضر رکاب وی نبودند و عمده لشکرش در حدود و ثغور توقف داشتند خود با محارم خاصان خویش میگفت سوگند بخدای که در امر خود متفکر و حیرانم و تدبیر دفع دشمنی اینچنین تو را با اینحال ندانم که از سپاه خود بجز هزار کس همراه ندارم و تمامت لشکر من در اطراف و اکناف پراکنده است سی هزار کس با مهدی در ری و چهار هزار نفر با محمد بن اشعث در افریقیه و باقی با عیسی بن موسی در مدینه قسم بخدای

اگر از ورطه ابراهیم خلاص یابم هیچگاه معسکر خویش از سی هزار دلیر خالی نگذارم پس بعیسی بن موسی مکتوب کرد که بسرعت تمام بجانب مدینة السلام معاودت نماید عیسی پس از قتل محمد بنیت عمره متوجه مکه شده بود و پیک منصور وقتی بعیسی رسید که احرام بسته بود و همینکه از مضمون مکتوب واقف شد جامه احرام بر کند و از راه عراق بازگشت و نیز منصور بسلم بن قتیبه که در ملک ری بود نوشت که با سپاه خود بجانب بغداد کوچ ده و بمهدی فرمان داد که خزیمة بن خازم را باهواز فرستد ابوعلی در تجارب الامم گوید بگاه خروج ابراهیم در لشکرگاه منصور کسی حاضر نبود مگر جماعتی معدود از زبنیان منصور از در حیلت بگفت ایشان هیزم فراوان بدست کرده هر شبانگاه در جوانب لشکرگاه آتش بیفروزند تا بینندگان از کثرت آتش بکثرت لشکر استدلال کنند ولی در معسکرش بجز آتش و معدودی قلیل چیزی نبود و چون اخبار موحشه و مکاتیب مفزعه از تسلط ابراهیم و فتح امصار بدوی متوالی گشت این بیت انشاد کرد

وجعلت نفسی للرماح دریئة   ان الرئیس لمثل ذلک یفعل

یعنی خویشتن را نشانه نیزه های حوادث نمودم همانا مرد رئیس از اینگونه کار بسیار کند در کتب سیر مثبت است که منصور پس از استماع ماجرای ابراهیم از تمامت لذائذ و شهوات کناره کرد و مدت پنجاه روز ملازم مصلی خود گشت بدانسان که بگاه ضرورت خواب بر مصلی بخفت و در تمام آن ایام از لباس یک جبه بسر میبرد و آن را اصلاً تبدیل نمی نمود مگر گاهی که برای ملاقات خواص خود بیرون می آمد در آنحال بر شعار مسوده جامه سیاه می پوشید و همینکه بمصلی باز میگشت برهنه میکرد و دیده و آن جبه چرکین بر دوش می افکند از حجاج بن قتیبه نقل است که سلام منصور را روزی نزد وی شدم و در آنوقت خبر بصره و فارس و اهواز بدو رسیده بود و کار ابراهیم و زیدیه قوتی بنهایت داشت و یکونه یکصد هزار شمشیر مقابل سپاه او آماده انتظار صیحه میبردند تا در ساعت او را با نام لشکرش در هم پیچند با آنهمه تواتر حوادث و توالی نوائب ثبات و وثوقی در قلب منصور مشاهدت کردم که جای شگفتی بود و گفتی شاعر در صفت وی گفته

نفس عصام سودت عصاما   وعلمته الکر والاقداما
وصیرته ملکا هماما

یعنی خود گوهر عصام او را بزرگوار ساخته و رموز جنگ و جلادت آموخته و او را پادشاهی بزرگ همت نموده در تاریخ ابن اثیر مسطور است که در آن ایام دو زن از مدینه برای منصور آورده بودند یکی فاطمه دختر محمد بن عیسی بن طلحة بن عبیدالله و دیگری ام الکریم بنت عبدالله از نژاد خالد بن اسید منصور بدیشان التفاتی نکرد با او گفتند این دو منکوحه را که از خاندان اصلیند و دودمان جلیل تاب استغناء و ترک التفات نیست و اینک از تو دلگانند که چرا با ایشان صحبتی نمیداری گفت اینوقت نه زمان زنان است و صحبت ایشان مرا با این حالت سر همبستری نیست مگر آنگاه که سر ابراهیم را برای خود بینم و یا سر خود را برای ابراهیم وقتی که عیسی بن موسی از راه حجاز در رسید منصور پانزده هزار کس در فرمان او کرد و گفت بیدرنگ آهنگ بصره نمای و حمید بن قحطبه را

بشش هزار کس در مقدمه عیسی بفرستاد و هنگام وداع عیسی او را از تحکمی که منجمین نموده بودند خبر داد و گفت این طایفه
گفته اند که چون تو با ابراهیم روبرو گردی و آغاز جدال کنی لشکر تو نخست جولانی بطریق هزیمت نمایند و قدمی چند
واپس گریزند ولی دیگر باره بگردند و مجتمع آیند و عاقبت فتح و ظفر ترا روزی گردد و بروایت مشهور با چنین مورخین
در آن ایام که ابراهیم مقیم بصره بود از واقعه برادرش نفس زکیه آگاه گشت و استماع آنخبر سه روز قبل از یوم
فطر افتاد و ابراهیم بروز عید برای نماز فطر بمسجد آمد در حالیکه آثار حزن و آیات انکسار از وجنات حالش آشکار
بود چون وظیفه صلوة اداء نمود بر منبر صعود فرمود و خبر شهادت نفس زکیه فاش ساخت مردم بصره و سایر زیدیه
از اصغاء آنواقعه بر مباحثت و نصرت ابراهیم عزیمتی نافذ گماشتند و بر قتال ابوجعفر منصور زیاده حریص گشتند
پس در باب مقاتلت منصور با اصحاب خویش از زیدیه بمشورت نشست بصریون گفتند صلاح آن است
که تو خود در بصره اقامت کنی و سپاهی آراسته بحرب ابوجعفر روانه نمائی که اگر سپاه را هزیمت افتد ایشان را بسپاهی دیگر
امداد نمائی و خراج ممالک متصرفی خود را اگر واداری در تهیه لوازم جنگ مصروف داری و هم جایگاه اقامت
تو که دار الملک تست در اندیشه خصم بمهابت و خوف موصوف آید کوفیون گفتند اصلحک الله در شهر کوفه یکصد هزار
مرد شمشیر گذار باشد که جملگی سودای نصرت و اعانت تو در سر گرفته اند پس اگر ترا برای العین مشاهدت کنند
جان خویش از تو دریغ ندارند و اگر ترا نبینند دواعی و موانع موجب تقاعد ایشان خواهد گشت پس رای آنست
که بجانب کوفه نهضت نمائی و بنفسه مباشرت حرب فرمائی مردی از اهل کوفه بر اعتضاد این تدبیر گفت یا امیر المؤمنین
تا ملک کوفه در تصرف تو نباشد بر منصور منصور نخواهی بود مرا اجازت ده تا بکوفه روم و نخست در خفا نشر دعوت
آنگاه با یاران و همکیشان یکباره بیرون آیم چون ابوجعفر غریو خروج ما بشنود روی فرار در هامون گذارد و تا
حلوان هیچ مقام جای توقف نیابد ابراهیم بشیر الرحال را که از معاریف اصحاب او بود گفت یا ابا محمد
در رد و قبول این سخن چگوئی گفت یا امیر المؤمنین اگر ما را بر اصابت رای این کوفی وثوقی بود البته از سخن او
تخلف روا نمیداشتیم ولی از کجا دانیم که اگر او را در کوفه فرستیم و او پس از دعوت بر ابوجعفر خروج کند البته
ابوجعفر فرار خواهد نمود لعل ابوجعفر غوغای خارجیان بشنود و از جای خود حرکت نکند و با قلیل جماعتی که همراه دارد
با آنگروه در اندازد و با زماندگان ایشان را عرضه سیاست سازد و از اینروی جمعی بیگناه از کودکان و زنان
و پیران و ناتوانان بقتل آیند پس هم بارتکاب معصیتی رضا دهیم و هم از نیل مامول محروم آئیم کوفی گفت آیا شما را
عزیمت آن است که با منصور ستیز کنید و از قتل صغیر و ضعیف پرهیز نمائید آیا حضرت مقدس نبوی نه آن بود
که سرایای مسلمانان باطراف میفرستاد و در جهاد ایشان آنچه بوقوع می پیوست باک نمیداشت بشیر الرحال
گفت آنان که اصحاب رسول با ایشان مقاتلت میکردند کفار و مشرکین بودند و اینقوم در عداد اهل قبله
و مسلمین معدودند عاقبة الامر رای مرد کوفی نپسندید و عزیمت کوفه را مصمم گشت گویند محمد بن عبدالله هنگام
وجوه مدینه و اشراف قوم را فراهم ساخت و بر آئین وصیت فرمود ایمردم گواه باشید که اگر در این ۸

مرا تسبی روی دهد امامت زیدیه بر برادرم ابراهیم مسلم است واگر ابراهیم نیز بقتل آید این منصب راجع بعیسی بن زید بن
علی بن الحسین مفوض است چون محمد بدرجه شهادت فایز گشت عیسی بن زید ببصره آمد و ولایت عهد محمد دعوی کرد و زیدیه را
به بیعت خویش دعوت نمود گروهی او را اجابت گفتند بصریین از پذیرفتن دعوی او امتناع جستند و با ابراهیم گفتند
اگر اجازت فرمائی عیسی را از ملک خویش بیرون نمائیم که ما پس از نفس زکیه جز به پیشوائی تو رضا ندهیم ابراهیم خرسند نا
نمین آمد و فرمود سپاسگزاری آب عداوت کشوده و با طرفین گفتند اگر در میانه اختلاف افتد البته ابوجعفر بر ما
غالب آید و طبقه آنکه اکنون امر با ابراهیم تفویض کرده در دفع دشمن همگی همداستان باشیم چون خدا تعالی
ما را بر منصور ظفر بخشد در تعیین امام خویش نیک تامل نمائیم پس تمامت آن قوم بر امامت ابراهیم اتفاق نمودند
و بروایت برخی اصطلاح بر آن شد که ابراهیم بن عبد الله امام باشد و عیسی بن زید ولیعهد و بنقلی ضعیف عیسی
از ابراهیم مخالفت نمود و از بصره کناره گرفت چه آنکه وقتی ابراهیم بگاه توقف بصره بر جنازه نماز گذارد
و بر آئین اهل سنت و جماعت چهار تکبیر آورد و عیسی حاضر بود بر وی اعتراض کرد که چرا تکبیر پنجم ترک کردی
و از طریقت اهل بیت خود مخالفت جستی ابراهیم در جواب گفت نخواستم در میانه همراهان خویش شبهه خلاف
اندازم و انبوهی ما که بر من فراهم آمده اند پراکنده سازم از ترک تکبیری که قلوب اهل مملکتی مجذوب از و برمن
چه باک خواهد بود عیسی عذر وی نپذیرفت و از متابعتش کناره گرفت محققین مورخین اعتزال عیسی
در ابراهیم استوار ندانند چه او از آغاز خروج تا انجام امر همه جا با ابراهیم همراه بود و در غزوه باخمری میمنه
سپاه زیدیه بوی اختصاص داشت و پس از قتل ابراهیم متواری شد و تا آخر عمر فرصت خروج نیافت ابن اثیر
در کامل آورده که ابراهیم در آن وقت که بجانب کوفه در نهضت بود شبی به پنهانی در معسکر خویش بگردش رفت
از اطراف لشکر آواز طنبور بسمع وی رسید بمقام خود برگشت و دیگر بار هوای سیر لشکر کرد و دید همچنان بشغل لعب و ضرب
طنبور سرگرمند گفت ما أطمع في نصر عسكر فيه مثل هذا یعنی از سپاهی که در آن صوت تنبور باشد طمع فیروزی
نیست

پس در اشاره باین ابیات از نظم قطامی شاعر انشاد میفرمود

أمور لو تدبرها حكيم	اذاً لنهى وهيب ما استطاعا
ومعصية الشفيق عليك مما	يزيدك مرة منه استماعا
وخير الأمر ما استقبلت منه	وليس بأن تتبعه اتباعا
ولكن الأديم اذا تفرى	بلي وتعيباً غلب الصناعا

خلاصه مراد آنکه اگر زمام این امور بکسی در کف تدبیر حکیمی منهاد البته او بقدر استطاعت از اقدام آن بیم میداد و
چون رای ناصح مشفق را عصیان آوری نتیجه مخالفت وی باعث آن گردد که بار دیگر چند ترس بپذیرسی
دکاشش سمع قبول بشنوی رای ستوده و کار نیک آن باشد که چون ببوی آن بگرائی در طلبش سود عاقبت
بیابی ولی پوست چون از کهنگی و پوسیدگی شکافته گردد هیچ استادی ماهر اصلاح آن نتواند نمود اصحاب ابراهیم

چون ابراهیم این اشعار شنید بدانستند که او از مفارقت بصره و عزیمت کوفه پشیمان است چون نزدیک باخمری رسید بروایت ابن ابی الحدید واقعه شهادت محمد شنید مفضل بن محمد گفت از استماع آن خبر رنگ سیمای ابراهیم دیگرگون گشت و سرشک مبارکش آماده ریختن شد و از شدت غم و فرط غصه چنان گلوگیر گردید که آب دهانش فرو بردن نمی توانست در آنحال دست بدعا برداشته گفت اللهم ان کنت تعلم ان محمدا خرج یطلب مرضاتك ویبتغی طاعتك ویؤثر ان تکون کلمتك العلیا وامرك المتبع المطاع فاغفر له وارحمه وارض عنه واجعل ما نقلته الیه من الاخرة خیرا له مما نقلته عنه من الدنیا یعنی بار الها اگر محمد را چنان دانستی که از خروج رضای ترا میجست و طاعت ترا میطلبید و اعلاء کلمه و ترویج امر تو میخواست پس وی را رحمت کن و در غفران و رضوانت در آور و سرای آخرت را بر وی ارزانی داشتی بهتر از جهانی نمای که از او دریغ فرمودی آنگاه گریستن آغاز کرد و بدین اشعار تمثل جست

ایا المنازل یا خیر الفوارس من   یفجع بمثلك فی الدنیا فقد فجعا
الله یعلم انی لو خشیتهم   او آنس القلب من خوف لهم فزعا
لم یقتلوك ولم اسلم اخی لهم   حتی نعیش جمیعا او نموت معا

یعنی ای دلیر جنگجوی وای سر آمد دلاوران هر که مصیبت مانند تو افتد بحقیقت مصیبت زده باشد خدای تعالی داناست که اگر مرا از اینقوم بیم قتل برادر میبود و در ایشان یارای کشتن وی می اندیشیدم هر آینه برادر را تنها باز نمیگذاشتم و از او جدا نمیگشتم تا آنکه یا هر دو برادر زنده مانیم و یا هر دو با هم بمیریم مفضل گوید او را تسلیت دادم و بر اظهار جزعش عتاب آوردم فرمود ای مفضل سوگند با خدای من در اینحال چنانم که در بن الظیبه گفت

تقول الا تبکی اخاك وقد اری   مکان البکاء لکن بنیت علی الصبر
لمقتل عبد الله والهالك الذی   علی الشرف الاعلی قتیل ابی بکر
وعبد یغوث او ندیمی خالد   وجل مصابا حثو قبر علی قبر
فاما ترینا لا تزال دماؤنا   لدی واتر یشقی بها الموالد هر
فانا للحم السیف غیر نکیرة   ونلحمه طورا ولیس بذی نکر
یغار علینا واترین فیشتفی   بنا ان اصبنا او نغیر علی وتر
بذاك قسمنا الدهر شطرین بیننا   فما ینقضی الا ونحن علی شطر

یعنی آن زن مرا گوید آیا بر برادر خویش نگوئی که جای گریستن است ولی تو بنا بصبوری نهاده که نه تو برادرت عبدالله قتیل عفقانرا باید و برادرت قیس قتیل آل ابی بکر بن کلاب و برادرت عبد یغوث قتیل بنو مره و برادرت خالد قتیل بنی حارث بن کعب مصیبت بزرگ آن است که گوری آدرز و صند گور دیگر باشد اینکه می بینی همواره خونهای بر ذمه خونخواهی است بدبخت عجب نیست چه حال با قضای شرف عنصر و مناعت گوهر اهی بر دو گونه هست

گاهی طعمه شمشیر اعدا باشیم وگاهی ایشان طعمه شمشیر ما واز این دو کار هیچیک را انکار ننمائیم روزی دشمنان بر ما غارت آورند وسینه خود از کینه شفا دهند وروزی ما بر ایشان یغما زنیم وکینه دیرینه باز جوئیم ما روزگار بر این دو کار قسمت نموده ایم آتش پیکار بر ما کمتر در گیرد مگر آنکه ناچار بر یکی از این دو حال باشیم پس این ابیات در مرثیت محمد بسرود

سأبكيك بالبيض الرقاق وبالقنا	فإن بها ما يدرك الطالب الوترا
ولسنا كمن يبكي أخاه بعبرة	يعصرها من جفن مقلته عصرا
وإنا أناس لا تفيض دموعنا	على هالك منا ولو قصم الظهرا
ولكنني أشفي فؤادي بغارة	ألهب في قطري كتائبها جمرا

یعنی ای برادر بر تو با شمشیر ونیزه گریم که مرد خونخواه با تیغ جانسوز ونیزه دلدوز کینه خویش بجوید ومن نه زنان آنکس باشم که در عزای برادر خویش سرشک ریزد وپلک دیده برای اشک بر هم فشارد همانا مردی باشیم که دیده ما بر گذشته خویش ریزش نکند هرچند از مرگ وی پشت ما بشکند بلکه من سوز دل خود بغارتی شفا دهم که از دو سوی سپاه غبار شعله تاراج سپهر ورزد الغرض چون در طی طریق بباخمری رسید فرمان داد که آنجا را معسکر خیام وموقف احشام قرار دهند لشکر زیدیه فرود آمدند ودر آن سرزمین مقام کردند در تجارب الامم مسطور است که مضاء بن قاسم جزری گفت چون در رکاب ابراهیم بباخمری رسیدیم نزد ابراهیم شدم وگفتم علی الصباح سپاه ابوجعفر با عیسی بن موسی در رسند وبا تو آغاز مقاتلت کنند وخود میدانی که با ایشان آلات حرب واسلحه جنگ چندانست که در حیز شمار نیاید واصحاب تو مردمی باشند از ادوات قتال برهنه واز برگ وساز جدال عریان پس مرا دستوری ده که در شبانگاه مغافصة بر این سپاه لشکر برم ودر زمان حمله را پراکنده سازم ابراهیم گفت من از قتل ابنجاعت کراهت دارم ابو المضاء گفت سبحان الله تو اراده آن داری که ملکی وسیع بچنگ آری وخصمی منیع براندازی وبا این اندیشه خطیر از قتل نفوس واز هراق ارواح اجتناب فرمائی ابو الفرج اصفهانی گوید عبد الواحد بن زیاد از اصحاب ابراهیم با وی گفت حضرت داده تا بلشکر عیسی شبیخون بریم زیدیان گفتند ما چنین کار نکنیم که اینکار عمل دزدانست عبد الواحد گفت پس خود جمعی را از سپاه عیسی فرا دار یا بگذار تا با لشکر عیسی جنگ کنیم اگر بر سپاه منصور مظفر شدیم بهای آن نوبه ایم اگر منهزم گشتیم بامداد تو مستظهر گردیم زیدیه گفتند امیر المؤمنین را پس از ملاقات دشمن مصاحبت میکنی زنهار اینکار مکن که بزرگان اینچنین نکنند عبد الواحد گفت پس بر گرد لشکر خود خندقی حفر نمای زیدیه گفتند انجعل بیننا وبین الله جنة آیا ما بین خود وخدای حایلی قرار دهیم سالم بن قتیبه حکیم بن عبد الکریم را در ورود باخمری نزد ابراهیم فرستاد وپیغام داد که تو در بیابان منزل گزیده ومانند تو کسی باید در حراست وجود وپاس جنود سعی وعنایت بکار بندد واز مغافصت دشمن ایمن نباشد یاری راه از گذرگاه عیسی بگردان واز طریق هامون قصد کوفه نمای ویا برگرد لشکر خویش خندقی حفر کن ودر هر جا راه از یکسمت گشوده دار که اگر سخن پذیرفته نداری سپاه ستوده که باهیکه روبروی تو کار جنگ پردازند بیکناگاه گروهی از ایشان از دنبال تو بتازند ودر ساعت تار وپود سپاه تو از هم بگسلند

ابراهیم خواص اصحاب خود بخواند و پیغام سالم برایشان مکشوف ساخت گفتند اگر ما را نبای تحصن بود و بسیج خندقی است از باره بصره استوارتر بدست نمی افتاد اکنون که لشکر دشمن را استقبال کرده ایم و بر سر ابو جعفر تاختن میبریم از چه راه بخندق تحرز جوئیم ما وانه چنین کار نخواهیم کرد بر حالتی که ابو جعفر در دست ما است اگر خواهیم او را بچنگال خویش بائیم ابراهیم حکیم را گفت جواب سالم آن است که خود شنیدی حکیم گوید معاودت کردم بجا لیکه بر ضعف و سستی امر ابراهیم یقین نمودم چه امور خویش بالکلیه برای اصحابش منوط میداشت ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه آورده که مفضل ضبی گفت در باخمری حاضر خدمت ابراهیم بودم که ناگاه سپاه منصور مانند ابر و ملخ نمودار شد ابراهیم از مشاهدت آن لشکر جرار باین اشعار تمثل فرمود

بنشان بنی جذیمة اجمعت	امرا تدبره لتقتل خالدا
ان یقتلونی لا تصب ارماحهم	ثاری و یسعی القوم سعیا جاهدا
ارمی الطریق و ان صددت بضیقه	و انازل البطل الکمی الحاردا

یعنی خبر آوردند که پسران جذیمه تصمیم عزم داده همی تدبیر کار اندیشند تا خالد را بکشند اگر این جماعت مرا بقتل آورند سپس برای کشتن ایشان مرا جویند البته نتوانند یافت هر چند سعی بلیغ و فحص شدید کنند من چنانم که طریق پیکار در هم نوردم و از مترصدان هلاکت خویش نیندیشم و با دلیران یگانه در اندازم مفضل گوید عرض کردم یا بن رسول الله قائل این ابیات کیست فرمود خالد بن جعفر بن کلاب در یوم شعب جبله که قبیله قیس با طایفه تمیم مقابل شدند ابن اثیر گوید چون سپاه عیسی در مقابل سپاه ابراهیم صف کشیدند سالم با وی گفت لشکر خود را چندین صف قرار ده که اگر از ایشان گروهی منهزم شوند گروهی دیگر پای ثبات استوار دارند و هزیمتیان را امداد کنند و اگر تمامت لشکر یکصف بایستند از شکست یکجانب جانب دیگر نیز بهم برآید که حمله خود را هیکل واحد پندارند زیدیه گفتند ما لشکر خود را جز بر یک صف قرار نخواهیم داد چنانکه خدای تعالی فرموده الذین یقاتلون فی سبیله کانهم بنیان مرصوص یعنی لشکر اسلام که در راه حق جهاد می کنند گوئی بنیادی باشند بهم پیوسته پس ابراهیم سپاه خود را یک صف بیاراست و میمنه خویش با موتم الاشبال عیسی بن زید بن علی علیه السلام گذاشت آنگاه بروایت مسعودی در مروج الذهب فرمود کجا است حمزه پیری کوتاه قامت سواره پیش روی او چون نزدیک رسید در وی نظر کردم او را بشناختم که مردی بود در کوفه بدروازه بنی مسعود می نشست و کلاه دوزی کسب می نمود ابراهیم بعلمی زرین که جای ذی خیبر وی کوفته بودند اشارت کرد و فرمود یا حمزه این رایت برگیر و بر میسره سپاه بایست و از جای خویش حرکت مکن آن پیر دلیر بیرق بستد و بجای خود در میسره بایستاد ابراهیم بن محمد جعفری روایت کرده که در یوم باخمری چون هر دو لشکر برابر یکدیگر صف زدند مردی بلند قامت ازرق چشم از لشکر عیسی خارج شده بانگ برداشت که ای اصحاب ابراهیم والله که محمد بن عبد الله را کشتیم یاران ابراهیم چون این بشنیدند در حال چهار کروه از ایشان مانند بازهای شکاری که بر صعوه هجوم آورند

بر سر او ریختند و با شمشیر تنش پاره پاره نمودند و سرش بریدند و نزد ابراهیم بردند قسم بخدای که از صفوف لشکر هیچ احدی بحمایت او بیرون نیامد مفضل گوید لشکر ابوجعفر حمله آوردند و با سپاه ابراهیم در آویختند ابراهیم دست در نیزه کرد و پیش تاخت و با مردی هم نبرد شده نیزه در اندامش فرو کوفت آنگاه بدیگری حمله برد و او را نیز بطعن نیزه بخت من پیش دویدم و عرض کردم یا ابن رسول الله اتباشر الحرب بنفسك والعسكر منوط بك یعنی آیا خود بجنگ مباشرت میفرمائی و حال آنکه وجود این لشکر بوجود تو منوط است فقال الیك عنّی یا ابن خضیمه یعنی دور باش که همانا حال من در اینوقت چنان است که عویف القوافی در باره آمرد فزاری نظم کشیده و گوئی خود در این روز مرا مشاهدت نموده و این اشعار سروده

ألمّت سعاد وإلمامها　　أحاديث نفس وأحلامها
يمانية من بني مالك　　تطاول في المجد أعلامها
وإن لنا أصل جرثومة　　ترد الحوادث أيامها
ترد الكتيبة مفلولة　　بها أفنها وبها ذامها

یعنی خیال محبوبه من سعاد در خاطر افتاد و در خواب نزول نمود و آن محبوبه محبوبه قبیله بنی مالک باشد که او را در شرافت عالی رایات افراخته و براستی ما را در اصالت گوهری است استوار که ایام وقایع آن نوازل روزگار و حوادث دهر باز گرداند و لشکر دشمن بشکنند و با کاستی و عیبناکی باز پس نشاند مفضل گوید دلیران از هر دو سوی روی آوردند و درهم ریختند و نائره حرب زبانه کشید و کار سخت شد ابراهیم فرمود ای مفضل مرا باشعاری جلادت انگیز قوی دل کن و شعله عزیمتم افروخته ساز من اشعاری چند از نظم عویف القوافی خواندن گرفتم که او نیز از اشعار وی انشاد فرموده بود گفتم

ألا أيها الناهي فزارة بعد ما　　أجدّت لسير إنما أنت ظالم
أبى كل حرّ أن يبيت بوتره　　ويمنع منه النوم إذ أنت نائم
أقول لفتيان كرام تروحوا　　على الجرد في أفواههن الشكائم
قفوا وقفة من يحي لا يخز بعدها　　ومن يخترم لا تتبعه اللوائم
وهل أنت إن باعدت نفسك عنهم　　لتسلم فيما بعد ذلك سالم

یعنی الا ای آنکه قبیله فزاره را پس از آنکه در سیر همی کوشند از عزیمت خویش باز داری همانا تو مردی ستمگر باشی آزادمردان کیفر ستم ناخواسته نخسبند و بوقتی که تو خفته باشی طایر خواب باندیشه کینه جوئی برانند با جوانان گرامی نژاد که بر تکاوران آهنین لگام شتابنگام همی راه سپارند گویم لختی قدم استوار دارید و نامی نیک گذارید که پس از این لحظه بازنده مانید بی ننگ خذلان و یا بمیرید بی ملامت لسوان آیا پنداری که اگر تو خود را از مردان میدان نبرد بر دور داری که بسلامت گذرانی تا ابد زنده مانی چون این بشنید فرمود دیگر باره این اشعار بخوان من از انشاد آنها

پشیمان شدم که مبادا از انگیختن سورت شجاعت وی باعث هلاکش شده باشم گفتم شعر دیگر بخوانم گفت نی ملکه همین ابیات اعادت نمای من ناچار تکرار نمودم پس پای در رکاب استوار ساخت و مرکب بجولان آورده خود را در سپاه مخالف انداخت و از نظر من غایب شد و این آخر عهد من بود با آنحضرت و دیگر او را دیدار نکردم علی بن ابی الکرم حکایت کند که در آن روز پر دلان آزموده و نبرده شیران درنده و پیلان دمنده بر یکدیگر حمله کردند دلیران حرب برافروختند و در آن بصره حملهای گران انداختند و جنگهای سخت پرداختند لشکر عیسی را توان ثبات نماند و ناگزیر روی در گریز نهاده نخست حمید بن قحطبه با اصحاب خود شکست آنگاه سایر سپاه از دنبال وی منهزم گشت ولی سردار مسوده عیسی بن موسی همچنان بر جای خود استوار ایستاده بود و پیوسته بانگ همی زد که ای مردم بکجا گریزید و عار فرار می پسندید چون از قهر عتاب سودی نبدید بلطف خطاب سوگند میداد که اطاعت خدا را او خود را عرضه ننگ و هلاک مسازید و از اطاعت امیر المؤمنین تخلف نورزید مردم بسخن وی التفات نکرده فرار می نمودند پس حمید بن قحطبه را ندا داد و بگفت ترا بخدای سوگند و هم طاعت امیر المؤمنین از دست مده حمید گفت این چه سوگند بی استحکام است و تکلیف بمقام منصور را در حال انهزام بر من چه طاعت است الغرض تمام سپاه منصور پشت بجنگ داده بگریختند الا قلیلی که با عیسی دورزده بر جای ماندند بعضی از اصحاب عیسی چون دیدند کار از خبر یک منجم بمنصور داده اند از آن کثرت تسبیح و هزیمت فاحش اصلا بدل نشده و همی قوی قلب بایستاده انتظار فتح میبرد گفتند حالیکه از پیرامن یاران خویش تنها زی باری بجنبید کام از این مقام باز پس رو کم سپاه شکسته مجتمع آید تا دیگر باره بر خصم حمله کنیم گفت حاشا که من از این مکان قدمی دور شوم مگر آنگاه که یا کشته گردم و یا منصور آیم سوگند با خدای اگر از دشمن دو دمان خویش شکست یابم دیگر بار روی من دیدار نخواهند کرد راوی گوید در آنحال چون کسی از نزد وی میگذشت میگفت مردم خاندان مرا سلام رسانید و پیغام من گذارید که عیسی گفت هیچ چیزی عزیزتر از جان خویش نیافتم پس خود را فدای شما نمودم ابو الفرج روایت کند که چون خبر انهزام سپاه عیسی بسمع منصور رسید زیاده مضطرب گشت و گفت ویلک یا ربیع کیف و لم ننلها ابنائنا و ابناءنا الصبیان یعنی لشکر ما چگونه شکسته شد و حال آنکه هنوز پسران ما بخلافت نرسیده اند و کودکان ما امارت نیافته اند منصور این حیرت از روی خبر حضرت ابو عبد الله امام جعفر بن محمد علیهما السلام میداشت که بر خلافت نوید خلافت که در مجتمع ارض آنوار داده بود لشکر مسوده مغلوب شده باشد بشرحی که اشارت رفت ابو علی بن مسکویه حکایت کرده که چون اوائل منهزمین اصحاب عیسی داخل کوفه شدند منصور در پرده کاتب مقرر داشت که بهر دروازه از درهای کوفه چهارپایان با دیبا از شتر و اسب آماده دارد که چون اصحاب ابراهیم از بالای کوفه در آیند او از باب دیگر فرار نماید مع الحیله چون فرمان کارگذاران قضا بر نصرت منصور و شهادت ابراهیم رفته بود لاجرم سپاه مسوده پس از انهزام هزیمت دادند گروهی از اینجا عبره را در حال فرار نهری گذار افتاد که عبره آن نتوانستند نمود و ناچار از بیم تیغ مخالف بازگشتند از مراجعت ایشان

عسکر زیدیه چنان پنداشتند که مسوده همگروه بر عزیمت حمله آیند از این اندیشه ضعفی قوی بر ایشان مستولی شد یکباره روی از معرکه بر تافتند محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی با موالی خویش آنجماعت را تعاقب نمودند دیگر هزیمتیان چون اقبال یاران و ادبار دشمنان نگریستند بدیشان درپیوستند و از دنبال زیدیان بتاختند شریف شهاب الدین در عمدة الطالب و شیخ عز الدین در کامل التواریخ مقدمه هزیمت زیدیه بر وجهی دیگر آورده اند و گفته اند چون در لشکر عیسی شکست افتاد مردی بفرمان ابراهیم ندا در داد که ایجماعت زیدیه پنداشتند که ایشان در کار فرارند پس دلیران عنان بگردانید ند زیدیه از معاینت معاودت دل بباختند و هزیمت یافتند حمید بن قحطبه بر سپاه خصم چیره شد و از ایشان هر که در میغلطید سرش بر میگرفت و نزد عیسی میفرستاد انصار ابراهیم چنان پراکنده شدند که از آن لشکر جرار و عسکر جبار با وی خز ششصد و بروایتی چهار صد کس بیش نماند و او خود باقتضای نجدت موروث و جلادت مجبول و علو نهاد و شرف نژاد در دفع هوان و ابای ضیم با قلبی ثابت و قدمی راسخ همی کوشید تا خدنگی بر مقتلش در رسید و حلق مبارکش بشکافت و رامی آن معلوم نگشت پس خود را بگردن اسب انداخته از میان معرکه بکناری شد او را از مرکب بزیر آوردند بر سینه بشیر الرحال تکیه نموده فرمود وکان امر الله قدرا مقدورا اردنا امرا و اراد الله غیره یعنی امر ایزد تعالی مقدر بوده ما امری خواستیم و خدای امری خواست سوای آن حواریان و خاصگانش از زیدیه بر گردش دور زدند که دشمنان مصرع وی نبینند پس برگرد او با اعدا مقاتلت میکردند حمید بن قحطبه با یاران گفت بر اینجماعت حمله کنید و ایشانرا از مجمع خود دور سازید تا سبب گرد آمدن ایشان در اینمکان کشوف کردد پس حمید با دیگر جبابره عنید بر آنقوم حمله منکر آوردند و ایشانرا از هم پراکندند ابراهیم را دیدند بر زمین افتاده و بر بشیر الرحال تکیه داده پس سر مبارک او را با سر شیعه وی بشیر ببریدند در خبر مسعود الرحال وارد است که در آنحال مرا بر موقف میسره زیدیان عبور افتاد دیدم آن شیخ که ابراهیم رایت مذهب باوی داده مانند جبل راسی بر جای خویش ثابت است و همچنان بیرق زرین در چنگ گرفته و آماده جنگ ایستاده گفتند ای پیر سر خود گیر که امامت بتیر تقدیر از پای در آمد گفت حاشا معاذ الله که تا سر به پیکر دارم از مقام خویش قدمی بردارم چرا که امام ابراهیم مرا فرمود بجای خود بباش و فرمان او را عصیان نتوانم آورد و پس همچنان آغاز حرب نمود تا مرکبش را پی زدند از اسب بیفتاد و پیاده بر آنقوم حمله برده همی قتال کرد تا قتیل گشت حمید بن قحطبه سر ابراهیم را نزد عیسی فرستاد عیسی قتل وی باور نمیداشت از اینروی آنسر مطهر را با ابن ابی الکرام جعفری نمود ابن ابی الکرام گفت آری خود راس ابراهیم است عیسی در حال بر زمین افتاده سجده شکر بجای آورد و سر او را بجانب کوفه روانه داشت و اینواقعه عظیم و حادثه جلیل روز دوشنبه بیست و پنجم ذیقعده از سال یکصد و چهل و پنج هجری افتاد و از عمر شریف او چهل و هشت سال بر آمده بود از آغاز خروج تا زمان قتلش سه ماه گذشت الا پنجروز بروایت مسعودی چهار صد و بقولی پانصد نفر از شیعه وی در رکابش کشته آمدند در برخی از کتب سیر آورده اند و العهدة علی الراوی

در خلال آن حال که خبر هزیمت سپاه مسوده با منصور گفتند او از در اضطرار عازم فرار گشت اتفاق را نوبخت منجم حاضر بود
گفت یا امیر المؤمنین از این خبر هیچ اندیشه مدار و حشمت و وقار از دست مگذار که مرا از آثار علوی و علائم فلکی شکست ابراهیم
و فیروزی عیسی یقین است منصور نوید نوبخت باور نداشت نوبخت گفت بنزد ای مرا محبوس دار و در پس اگر اعمال
استخراج و صدق استنباط من بر تو مشهود نگردید سرم برگیر و گرنه پس هر چه حکم رانم رایم بپذیر راوی گوید منصور و نوبخت
در این سخن بودند که پیک عیسی در رسید و خبر قتل ابراهیم برسانید منصور بلسان تفأل بدین بیت تمثل جست

فَاَلْقَتْ عَصَاهَا وَاسْتَقَرَّ بِهَا النَّوٰی كَمَا قَرَّ عَیْنًا بِالْاِیَابِ الْمُسَافِرُ

یعنی بر قصد اقامت عصای مسافرت بیفکند و بیارمید چنانکه دیده مسافر بمراجعت خنک شود پس منصور مساحت
دو هزار جریب از نهر جوبره با نوبخت باز گذاشت که حاصل آنجا برسم اقطاع خاصه وی باشد گویند پس از قتل ابراهیم
از حاجب منصور پرسیدند که منصور در اندیشه فرار آهنگ کدام بلد داشت گفت عازم آن بود که بملک ری گریزد
و با پسرش مهدی در پیوندد مع الاحوال چون سر ابراهیم نزد منصور آوردند در میان سپری نهاده بود و اینکه منصور
آن سر بنگریست زار زار بگریست چنانکه اشک چشم وی بر صفحه روی ابراهیم فرو ریخت آنگاه با آن سر خطاب کرد
و گفت سوگند بخدای که من قتال تو بسی مکروه میداشتم ولی دریغ که تو بمن مبتلا شدی و من بر تو در آن حال
حسن بن زید بن حسن السبط حاضر بود و بر منصور قیام داشت خود او گفته از مشاهدت سر ابراهیم بر من حالتی رفت
که نزدیک بهلاک شدم ولی جلادت کردم و خود را بصبر بداشتم تا منصور بر انقلاب و اضطراب من پی نبرد
پس منصور روی سوی من کرد و گفت یا ابا محمد آیا خود همان است گفتم آری یا امیر المؤمنین چه خوش بود که او طریق
وفاق تو می سپرد و من سر وی را بدین حالت نمیدیدم گفت آری ای ابو محمد من خود آرزومند این امر بیشتر از تو بودم
دانسته باد رموسی مطلقه است اگر ابراهیم از در مطاوعت بیگرایید از من بر خویشتن آسیبی نمیدید ولی افسوسا
که او در باره من سودائی بسر داشت که خود بدان گرفتار گشت و البته جان هر کس نزد خود عزیزتر از جان دیگران است
پس منصور بر مجلس عام نشست و جمهور مردم را بار داد خلق گونه گونه گروه گروه بقصد تهنیت وارد میشدند و خوشنودی
او را در حق ابراهیم سخنان زشت می گفتند و او را از هتک احترام و حبط مقام بنی اعمام هیچ خاطری آزرده و در
خشم میشد و رنگش دیگرگون می گشت و از غضب هیچ نمیگفت و مردم بمشاهدت تسبب انقباضش پی نمی بردند تا اینکه
جعفر بن حنظله دارمی داخل شد و بایستاد و گفت اَعْظَمَ اللهُ اَجْرَكَ يَا اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ فِي ابْنِ عَمِّكَ وَغَفَرَ
لَهُ مَا فَرَّطَ فِيْهِ مِنْ حَقِّكَ یعنی ای امیر خدای اجر تو در عزای پسر عمت ابراهیم عظیم دارد و از تقصیر او در رعایت حق تو
در گذرد منصور را از این سخن تیرگی روی روی در انجلا نهاد و نزدیک خویش مقامی برای جعفر معلوم کرد و گفت
يَا اَبَا خَالِدٍ مَرْحَبًا وَاَهْلًا هٰهُنَا مردم از معاینت آن حال تفرس نمودند که منصور را در آن مجلس آیین
تعزیت منظور است نه رسم تهنیت پس هر که وارد میشد بر طراز سخن ابن حنظله آغاز میکرد گویند در آن اثنا مردی
حرضی داخل شد و لختی خیو بر روی ابراهیم بیفکند منصور بر آن سفاهت بر خشم گرفت و بفرمود تا غلامان او را بکشیدند

وچندان بر دماغ درویش عمود گران بکوفتند تا استخوانهای سرش جمله درهم شکست و بعذاب جاوید واصل گشت
آنگاه بروایت علی بن حسین مسعودی منصور آن سر بربیع حاجب داد و گفت بمجلس بنی حسن رو و این سر با عبدالله
محض ده و قتی که ربیع بزندان رفت عبدالله مشغول نماز بود و ربیع سر را نزدیک دیگر بنی حسن بر زمین گذاشت
یکی از برادران عبدالله گفت یا اخا در نماز خویش تعجیل کن عبدالله بسرعت نماز را بانجام برد و دید سر ابراهیم است
که ربیع آورده دست فراز برد و سر فرزند برگرفت و در کنار خویش نهاد و گفت اَهْلاً وَسَهْلاً یا
اَبَا الْقاسم وَاللهِ لقد کنت مانی علمتك من الذین قال الله جل ثناوه یُوفُونَ
بعهدالله وَلاینقضون المیثاق یعنی خوش آمدی ای فرزند بخدا سوگند که تو بر عقیدت پدرت از آن جماعتی که خدای
سبحانه خبر داده که بر عهد یزدان وفا کنند و پیمان نشکنند ربیع گفت یا ابا محمد پسرت ابراهیم چگونه بود گفت
بدانگونه که شاعر گفته

فتی کان یحمیه من الذل سیفه — ویکفیه سوات الذنوب اجتنابها

یعنی جوانی بود که او را تیغ پدر نقش از عار خواری نگاهداری مینمود و کرامت عنصرش از ارتکاب ذنوب و اقتراف
آثام کفایت میکرد و بروایتی این بیت را به تغییری اندک حسن بن زید قرائت نمود بگاهی که منصور بر آیین تجاهل با وی
گفت این سر کیست مقابل من نهاده است گفت

فتی کان یحمیه من الضیم نفسه — وینجیه من دار الهوان اجتنابها

و کیفکان عبدالله روی با ربیع داشت و گفت قل لصاحبك قد مضی من بؤسنا ایام ومن نعمك ایام والملتقی القیمه
یعنی با ابوجعفر بگوی از روزگار شدت ما ایامی آمد و از عهد آسایش تو زمانی گذشت میقات ملاقات ما فردای رستخیز است
ربیع گوید پیغام عبدالله بمنصور رسانیدم چندان متاثر و کرفته خاطر شد که من او را هیچگاه بدان حال ندیده بودم
شیعه زیدیه بدن ابراهیم در باخمری بخاک سپردند مسعودی گوید شعرا بطفیل آن کالبد شریف ارض باخمری را
در مراثی خویش مذکور داشته اند بسان دعبل بن علی خزاعی که در قصیده تائیه گفته

مدارس آیات خلت من تلاوة — ومنزل وحی مقفر العرصات
قبور بکوفان واخری بطیبة — واخری بفخ نالها صلواتی
واخری بارض الجوزجان محلها — وقبر بباخمری لدی الغربات

و غالب بن عثمان همدانی در مرثیتی مطبوع در آن واقعه سروده که این ابیات از آنجمله است

وقتیل باخمری الذی — نادی فاسمع کل شاهد
قاد الجنود الی الجنود — تزاحف الاسد الحوارد
بالمرهفات وبالقنا — والمبرقات والرواعد
فدعی لدین محمد — ودعوا الی دین ابن صائد

فرماهم بطل شجاع   سابق للخیل قائد
بالسیف یفری مصلتا   هاماتهم باشد ساعد
فاتیح سهم قاصدا   لفؤاده بیمین جاحد
فهوی صریعا للجبین   ولیس مخلوق بخالد
وشدد ثنا انصاره   وثوی باکرم دار واحد
نفسی فداؤک من صریع   غیر ممهود الوسائد
وفدتک نفسی من غریب   الدار فی القوم الاباعد
ای امرء ظفرت به   انباء انباء الولائد
فاولئک الشهداء   والصبر الکرام لدی الشدائد
اقوت منازل ذی طوی   فبطاح مکة فی المشاهد
والخیف منهم والجمار   فموقف الظعن الرواشد
فحیاض زمزم والمقام   فصادر عنها ووارد
فرنیقان فینبع فبقیع   یثرب ذی المساجد
امست بلاقع من بنی   حسن بن فاطمة الاراشد

یعنی قتیل باخمری که مردم حاضر را بر آیین حق بخواند و صلای دعوت خویش بشنوانید و لشکرها سوی لشکرها کشید و شیران خشم آلوده راند و یکسره با شمشیرهای بران و نیزه‌های لرزان و خودهای درخشان و تکاورهای غران پس دیگر آنقوم را بدین رسول خواند و ایشان او را بدین جال پس آن بهادر دلاور و دشمن کش لشکرکش تیغ بر آنگروه براند و بازوی قوی بسی فرقها بشکست تا تیری از شست حق ناشناسی بجست و بر قصد دانش مقتل شریفش نشست از مرکب بروی در افتاد و چه هیچ آفریده پاینده نماند پس یارانش پراکندند و خود بسرای جاوید بیارمید جانم فدای چون تو قتیلی که فرصت تمهید بساط نیافت جانم فدای چون تو غریبی که در میان بیگانگان تنها ماند افسوس که این کنیززادگان بر چه آزادمردی چیره گشتند حقا که او و یارانش در عداد شهیدانند و در شدائد صبوران منازل و بیوت بنی حسن از جایگاه ذی طوی و بطاح مکه و مسجد خیف و مرمای جمره و موقف حاج و چاه زمزم و مقام خلیل و سویقه مکه و مدینه و مسکن ینبع و بقیع و مواطن سرزمین یثرب جمله از بنی حسن خالی ماند و آن بیوت شریف و منازل کریم بی انیس گشت در کتب اخبار بر سبیل اسناد و ارسال مروی است از حضرت امام ابوعبدالله جعفر بن محمد بن علی صلوات الله علیهم که میفرمود پیش از قتل ابراهیم در باخمری بفرمان ابوجعفر منصور ما معاشر بنی هاشم را که در مدینه می نشستیم از جوار مقدس رسول کوچ دادند و در عراق ساکن داشتند مدتی یکماه در کوفه مقیم بودیم و انتظار قتل می بردیم تا آنکه روزی ربیع حاجب بیرون آمد و گفت کجایند این سلسله علویه دو مرد

بدعطای خویش برگزینید تا حضرت خلیفه فرستد امام فرمود پس من و حسن بن زید برخواستیم و نزد ابو جعفر شدیم همینکه
قرار گرفتیم منصور روی با من داشت و گفت أنت الذی تعلم الغیب یعنی تو آنی که بر غیبیات آگاهی گفتم
لا یعلم الغیب الا الله یعنی جز خدای تعالی کس بر غیب آگاهی ندارد گفت أنت الذی یجبی الیک الخراج
یعنی تو آنی که خراج مملکت نزد تو فراهم آورند گفتم بل یجبی الخراج الی امیر المؤمنین یعنی خراج ملک از جانب تو
جبایت کنند گفت آیا میدانید شما را برای چه خوانده ام گفتم ندانم گفت برای آنکه قصد کرده ام خانهای شما را خراب کنم
دلهای شما را در هراس افکنم و نخلهای شما را قطع نمایم و شما را بر حالتی چنین نگاه دارم که احدی از عراقیان و حجازیان
با شما رفت نماید که آمیزش ایشان موجب فساد شما شده گفتم یا امیر المؤمنین إن سلیمان أعطی فشکر
وإن أیوب ابتلی فصبر وإن یوسف ظلم فغفر وأنت من ذلک النسل یعنی سلیمان نبی سلطنت عالم یافت
و شکر نمود و حضرت ایوب بمحنت مبتلا شد و صبر پیشه نمود و یوسف صدیق از برادران ستم دید و از ایشان درگذشت
و ترا سرشت از این نژاد است و نهاد از این اجداد منصور از این کلمات شکفته شد و تبسم نمود و گفت یا با عبد الله اعد
یعنی این سخن اعادت ده اعادت دادم گفت مثلک فلیکن زعیم القوم یعنی مانند توکس باید سید قبیله و زعیم
قوم باشد از شما طالبیین درگذشتم و گناه اهل بصره بخشیدم یا با عبد الله حدیثی را که در زمان گذشته وقتی برای من
از پدرت از پدرانش از رسول خدای صلی الله علیه وسلم روایت نمودی دیگر بار حکایت کن گفتم حدثنی أبی عن
آبائه عن علی عن رسول الله قال صلة الرحم تعمر الدیار و تطیل الأعمار وان کانوا کفارا
یعنی پدرم از پدرانش روایت فرمود و ایشان از علی علیه السلام و او از رسول صلی الله علیه وآله وسلم که صلهٔ رحم دیار
ارحام گذاران را خانها آباد کند و عمرها بیفزاید هر چند کافر باشند منصور گفت مراد حدیث دیگر بود نه این حدیث
گفتم حدثنی أبی عن آبائه عن علی عن رسول الله صلی الله علیه وآله قال الأرحام
معلقة بالعرش تنادی صل من وصلنی واقطع من قطعنی یعنی رحم بر عرش الهی آویخته است
و همی خدا را بخواند و گوید الها هر که مرا پیوند کند تو او را با خود پیوسته ساز و هر که مرا ببرد تو او را از خود گسسته دار گفت
منظور حدیث دیگر بود نه این حدیث گفتم حدثنی أبی عن آبائه عن علی عن رسول الله قال الله
عز وجل یقول أنا الرحمن خلقت الرحم وشققت لها اسما من اسمی فمن وصلها
وصلته ومن قطعها بتته یعنی خدای عز وجل فرمود رحم را آفریدم و از نام خاص خود رحمن برای آن
نامی برگزیدم هر که صله رحم کند من با او صله کنم و هر که قطع رحم نماید من او را قطع نمایم منصور گفت مقصود حدیث دیگر بود
نه این حدیث گفتم حدثنی أبی عن آبائه عن علی عن رسول الله ان ملکا من الملوک فی الأرض کان
بقی من عمره ثلاث سنین فوصل رحمه فجعلها الله ثلاثین سنة یعنی ملکی را از پادشاهان روی زمین سه سال در کار حیات باقی بود صله رحم نمود خدای
سبحانه آن سه سال سی سال فرمود منصور چون این خبر بشنود گفت از نخست این حدیث میخواستم سوگند با
آن قرابت و خویشاوندی که مرا با شما است وصل خواهم داد و اینک توقف کدام یک بمدینه بازگردید گفتم چاره رسول از بهر جای برای خوشنود ساختن او را بمدینه باز
و خدای تعالی شر او را کفایت فرمود

٥٧٧

ابن درستویه عبد الله بن جعفر النحوی

از مشاهیر معربین وعلمای عربیت بوده ولادت وی در سال دویست وپنجاه اتفاق افتاده واصلا از مردم ناحیه فسا از ملک فارس است واز نجبه اورا ابن درستویه فسوی خوانند قاضی احمد بن خلکان در ترجمت وی گوید کان عالما فاضلا اخذ فن الادب عن ابن قتیبه وعن المبرد وغیرهما ببغداد واخذ عنه جماعة من الافاضل کالدار قطنی وغیره یعنی علم نحو وعربیت از ابن قتیبه ومبرد وغیرهما آموخت وجماعتی از افاضل اعلام مانند دارقطنی از او فرا گرفته ملا جلال الدین سیوطی در کتاب بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین والنحاة آورده که ابن درستویه در مسائل فن اعراب وعلم لغت بر طریق نحاة بصره میرفت واز مذاهب بصریین انتصار میکرد واز آراء کوفیین بسی اعراض میجست ابن منده ویه اورا بوثاقت خبر وصدق روایت ستوده ومرویات ویرا بصحت اسناد وحسن قبول وصف نموده ولی شیخ هبة الله النکائی گفته روایت ابن درستویه درست نیست واخبار او ضعیف واز حلیه اطمینان عاطل است چه من شنیده ام که اورا گفتند از عباس دوالی حدیثی حکایت مای وو ازا و این کذب بکیدرم بسیان او روایتی که از عباس نشنیده بود بگفت ودرمی بگرفت اخبار چنین راوی متهم اعتماد را نشاید چه اینگونه جعل در سایر کلمات او نیز احتمال وضع پدید آورد جلال الدین گوید اما از خطیب بغدادی نقل است که او خود هبة الله النکائی را باین باب طعن میاورده واورا در قدح ابن درستویه قدح مینموده ومیگفته مرا این حکایت باور نیاید چه مقام علم ورتبت فضل ابن درستویه ارفع از آنست که جعل خبر کند ووضع حدیث نماید وفات ابن درستویه روز دوشنبه بیست ویکم یا بیست وچهارم صفر از سال سیصد وچهل ونهم هجری در بغداد اتفاق افتاد واین مصنفات بضبط مصنف روضات یادگار نهاد تفسیر کتاب الجرمی کتاب الارشاد فی النحو کتاب الهجاء شرح الفصیح الرد علی المفضل الضبی فی الرد علی الخلیل کتاب الهدایة کتاب المقصور والممدود کتاب غریب الحدیث کتاب معانی الشعر کتاب الحی والمیت کتاب التوسط بین الاخفش وثعلب فی تفسیر القرآن کتاب خبر قس بن ساعده کتاب الاضداد کتاب اخبار النحویین کتاب الرد علی الفراء فی المعانی ودو را مولفاتی چند است که بدانها شروع نموده وتمام نکرده کلمه درستویه را ابن سمعانی بضم دال وراء وسکون سین مهمله وضم تاء وسکون واو وفتح یاء دو نقطه زیر ساکنه ضبط نموده وابن ماکولا در کتاب اکمال بفتح دال وراء وتاء وواو بیان کرده

ابو الفرج علی بن الحسین بن الحسن بن هندو

از اساتید اطبای متبحرین واز اساطین حکمای طبیعیین است در روزگار خود در فنون علوم حکمیه وصنایع طبیه در زمره اقران واشباه خود عدیل وشبیهی نداشت ودر اسلوب طرائف نثر واخشاد بدایع نظم او را بدیل ونظیری نبود مولد ومنشای وی بغداد است واز تلامیذ خاص ابو الخیر بن الخمار است که شرح حالش مرقوم افتاد اطبای بزرگ

ابوالفرج بن هندو

٥٧٨

در مصنفات خود زیاده او را ستوده اند و بیانات وی را در مطالب طبیه شاهد کلمات خویش آورده اند چنانچه ابن رضوان که از فحول اطبا و از اساتید حکما است و بر بیشتری از اطبا رد و اعتراض دارد وی را در طب بسیار بستاید و در کتاب نافع که از کتب مبسوطه معروف اوست اقوال وی را یاد و نقل میکند و به آنها استشهاد مینماید و همچنین امین الدوله ابن تلمید و سایر اطبای بزرگ نیز او را توصیف نموده اند و کلمات و بیاناتش را در مؤلفات خویش ذکر کرده اند و این طبیب دانشمند در روزگار القائم بامر الله عباسی در بغداد لوای شهرت برافراشت و در نزد فضلاء و ادبا قدر و مکانتی پیدا کرد و بجهة تلمذ و استفادت علوم حکمیه و طبیه گروه اندر گروه همواره بدرسش حاضر میگشتند و از بیانات وی بهره کافی حاصل مینمودند آورده اند که ابوالفرج زیاده خوشخو و خلیق و عام و خاص در حفظ صحت و ازاله مرض باو رجوع مینمودند و پیوسته از حسن تدبیر و کمال حذاقت او جمعی از امراض مزمنه مهلکه بعافیت و صحت میرسیدند و ابن طبیب ادیب در کتاب مفتاح الطب که از کتب مبسوطه اوست آورده است که یکی از فضلای متکلمین بغداد برد طب و بطلان معالجات اطبا کتابی تصنیف کرده بود و همواره بقدح اطبا زبان طعن گشودی و افعال و اعمال ایشان را در مورد رد آوردی در آن ایام آن متکلم را صداعی از جنس بیضه و خوده عارض گشت پس از چندی که طاقتش از دست برفت و از شدت مرض صبر و شکیبش نماند استعلاج را ناچار باطبا رجوع نمود و چون آن کتاب ناصواب از وی مشهور بود هیچیک بر علاج وی اقدام نکرد ابوالفرج گوید روزی هنگام صباح در نزد استاد ابوالخیر بن خمار بمعالجت مرضی مشغول بودم آن متکلم قاروره خود را با شرح حال نوشته نزد استاد فرستاد و از او درخواست نمود تا معالجت نماید ابوالخیر چند روز را بمسامحه بگذرانید آن شخص الحاح را از حد بیرون برد استاد بوی پیغام فرستاد کسی که یکسر بر قدح اطبا زبان گشاید و از رد و اعتراض در حق ایشان چیزی فروگذاشت ننماید بر معالجت چنین کس اقدام نمودن از عادات و آداب اطبا دور است اکنون میباید آن کتاب را که سراپا بیمعنی و یاوه است نابود کنی و بر بطلان کلام خویش اعتراف نمائی سپس اطبا که در علاج امراض دوست و دشمن را بیک نظر بینند و تقدیم و تأخیری در هیچ علاج قرار ندهند ترا معالجت خواهند نمود شدت درد آن متکلم فاضل را بر آن داشت که از سواد و بیاض آن کتاب را نزد استاد ابوالخیر فرستاد و بر بطلان کلام خویش در حضور اطبا اعتراف نمود پس آن طبیب دانشمند چند روزی بعلاج آن صداع پرداخت بکلی وی را بهبودی حاصل گردید بقیه عمر را آن متکلم بر خلاف سابق بمدح اطبا تکلم مینمود ابوالفرج گوید روزی با آن متکلم کلامی در میان آوردم و او را بر غفلت خود آگاه ساختم بوی گفتم تو خود از اعلام علما و از اعیان دانشمندانی نه آخر خدای تعالی طاعت خویش را بر بندگان فرض نموده اتیان عبادت و تحمل طاعت بی صحت بدن و اعتدال مزاج میسر نگردد و هم معرفت الهی بی استعانت قوای دماغیه صورت نپذیرد و آنهم بر اعمال طبیه موکول و منوط است مگر ندانی که رسول خدای صلعم در حفظ صحت و علاج امراض امتان را دستور العملی تازه و آدابی باحادیث نبویه مانند لآلی منثوره در کتب اخبار متفرق بود یکی از اطبای دانشمند بجمع و ضبط آنها کمر بسته در رساله مضبوط و مدون کرده و آن رساله را طب النبی نام نهاده

و چون آن حکیم بدین شنایع اعمال و فضایح اقوال خویش مستحضر گشت از گفته پشیمان و از کرده در افسوس شد و از خدای تعالی آمرزش گناهان خویش مسئلت نمود باقتضای الکلام یجرّ الکلام از حنین بن اسحق نقل کرده که در جوار من شخصی از حنفی فقها بود و بر خلاف سیرت اطبا در علاج مرض و حفظ صحت عمل مینمود قضا را بمرض خناق مبتلا گردید من بحکم قرب جوار و رعایت جار او را عیادت نمودم چون مرا دید پرسید بقانون طب در این مرض کدام خلط غالب و چه دوا نافع است گفتم سبب کلی این مرض دم است و علاج وی خوردن ماء الشعیر و آب انارین و رب التوت و سرکه و آب کاسنی و خیار شنبر و ضماد قیفال است چون این معالجه از من بشنید روی با من کرد و گفت چگونه می چینی از برای من خوردنها عسل و شیره خرما را گفتم نعوذ بالله از چنین سخنان درگذر و هلاک خود را بدست خود مخواه پس روی تسلیم بخود کرده و گفت من همواره بواسطه مخالفت رای اطبا با صحت کامل قرین بوده ام و اکنون نیز عقیدت من بر آن است که از خوردن آن دو چیز روی سلامت بینم پس چنان کرد که خود میخواست چنین گوید چون چنان دیدم بپای خاستم و راه خانه خویش پیش گرفتم هنوز بخانه نرسیده بودم که آن فقیه وفات یافت آورده اند که ابو الفرج عمری زیاد کرد و چنانچه باید و شاید آن حکیم دانشمند را وسعتی در زندگانی نبود و بجهة حسن خط و انشائی که داشت در بدایت حال بجمع دیوان مکاتبات را مستقل شد و چنانکه مرقوم افتاد در اواخر حال بطبابت خاص و عام ایام خویش را میگذرانید و در سنه چهار صد و پنجاه و پنج هجری بمرض ممتنع العلاج مرگ مبتلا شده در دل خاک را منزل گزید ابو منصور ثعالبی در کتاب یتیمة الدهر که از مؤلفات اوست و شرح حال فصحا و بلغا را مستوفی نموده است منظوماتش را زیاده میستاید که در فن شعر فرید عصر و وحید دهر بوده اند و در مراتب فضل نظری دقیق و در مقالات بلاغت فکری عمیق داشت ، نیز چند شعر از اشعار وی در این مورد می نگاریم

قلبی وجید مشتعل علی هموم مشتمل — قد کتبتنی فی الهوی املا ابن الصبه الغزل
اذنانه فتانة بدر الدجی منها خجل — اذا زنت عینی بها بالدموع تغتسل

یعنی تو گوئی قلب من از فرط وجد و حزن خود حزنی است افروخته و بر اصناف هموم فرا گرفته گمانا کسوت عاشق شیدائی غزلخوانی بر قامت من پوشیده است آن دلبر جانانه فتانه که ماه تمام در شب تاریک از روشنی طلعتش شرمنده است هرگاه زنا کند چشمهای من با او پس باشک خود غسل کند

یقولون لی ما بال عینک اذ رأت — محاسن هذا الریم ادمعها هطل
فقلت زنت عینی بطلعة وجهها — فکان لها من صوب ادمعها غسل

یعنی مرا گفتند از چیست که چون چشم تو خط و خال این آهوی سیمین بدن را بیند سرشک بارد گفتم دیده من بطلعت عارضش فجور کند پس باشک ریزان مانند زناکاران غسل مینماید

اتیح خیامك من ارض نهیا بها — وجانب الذل ان الذل یجتنب
وارحل اذا کانت الاوطان منقصة — فمندل الهند فی اوطانه حطب

ابو الفرج بن هندو

٥٨٠

یعنی چون ترا از مردم سرزمینی ستم رسد خرگاه اقامت از آنجا برکن و بجانب دیگر بلاد رحل ده زنهار بخواری و مذلت تن مسپار در وقتی که وطن نقصان بخشد طریق مسافرت پیش گیر و بشهر دیگر ارتحال جو زیرا که هیچکس در موطن خود قدر و قربی ندارد و نه بینی که عود و صندل تا در بیشه هندوستان توطن جسته جز هیزمی ناچیز نباشد ولی چون از بیت خویش بدیار دیگر حمل شود شمیم بخورش دماغ جانها معطر دارد

اطالت ید البلاد تجولی ... قصور منالی وطول آمالی

ان رحت عن بلدة غدوت الی ... اخری فما تستقر اجمالی

کأننی فکرة الموسوس لا ... تبقی مدی لحظة علی حال

یعنی مرا دست کوتاه و آرزوی دراز پیوسته گرد جهان جولان دهد هرگاه از مسافرت شهری آسوده میشوم برنج سفر دیگر گرفتار میکردم هیچگاه در اطرافم آسایش ندارد گویا فکرت مردم وسواس شده ام که بیک مقام قرار نمیگیرد و دمی از مطلوبی بمطلوبی انتقال میجوید

وحقک ما اخرت کتبی عنکم ... ولکن دمعی اذ کتبت مشوش

لاقوال واش او کلام محرش ... کتابی وما نفع الکتاب المشوش

یعنی سوگند بحق تو که تاخیر مکاتبات نه از ترس سخن رقیبان و نه از بیم نکته جوئی مردمان بوده بلکه برای آن است که چون خامه برگیرم تا نامه برنگارم خاطر مشتاق چنان جوشش گیرد که از مجرای دیدگان سیلابی بر صفحه مکتوب فرو ریزد نامه ام سیاه و مقصودم تباه سازد و آن مکتوب مشوش هیچ سود ندارد

ما للمعیل وللمعالی انما ... کسب المکارم للوحید الفارد

فالشمس تجتاب السماء فریدة ... وابو بنات النعش فیها راکد

یعنی آنرا که بکلفت عیال گرفتار است با معالی چکار زیرا که اکتساب کمالات و اقتناء فضایل مخصوص مرد یگانه ایست که جز خود نشناسد و با دیگران نپردازد آیا ننگری خورشید که خود بکلی سخن بتفرد است محض تفرد و تنهائی همواره درجات بروج را طی کند و در هر گردش کمالی یابد ولی کوکب جدی که دختران نعش را پدر راست محض کلفت عیال هیچگاه از قطب شمالی انتقالی نتواند نمود

فصبرا اذا الهم اسری الیک ... فلا الهم یبقی ولا صاحبه

یعنی هرگاه لشکر حوادث بر تو شبیخون آورد صبر پیشه کن و شکیبائی پیش گیر زیرا که مدبر امور از کرفتار وحوادث هیچیک را باقی نگذارد

قالوا اشتغل عنهم بیوم بغیرهم ... وخادع النفس فیهم وهی تنخدع

قد صنع قلبی علی مقدار حبهم ... فما لحب سواهم فیه متسع

یعنی نصیحت گویان مرا نصیحت گویند که یکچند خاطر پریشان از ایشان برگیر و با دگری مشغول کن و ایرا سے

ابو الفرج بن هندو

خویش را بدان تدبیر فریب ده گویم قالب قلب مرا بنداز و در ریخته اند که جز ابیات در آن نگنجد

عارضه زید ورد عارضه — فاتفقا في الحال واختلفا

يزداد بالقطف ورد وجنته — وينقص الورد كلما قطفا

یعنی همانا محبوب از گل عارض با گل معارضت برخواست گل گلزار با گل رخسارت از راهی موافق و از جهتی مخالف شده اند زیرا که در آب و رنگ اتفاق دارند و در ازدیاد و نقصان اختلاف چه هرگاه از بوستان آن عارض بسیاری لب گلچینی نمائی چنان گلگون شود که گوئی گلی از پی گلی دمیده شده ولی هرگاه در گلزار گلی بچینی از گلهای آن گلبن کم می شود

عابوه لما التحى فقلنا — عبتم وغبتم عن الجمال

هذا غزال ولا عجيبا — تولد المسك في الغزال

یعنی چون سبزه عذار معشوق در دمید مردم بی بصر بدان خال عیبش گفتند گفتم ای بیخبران چگونه بعیب لب گشائید با آنکه وی خود آهوی تتار است و شگفت نباشد که از غزالان تتاری مشک پیدا آید

يا من محياه كاسمه حسن — ان غاب عيني فليس لي وسن

قد كنت قبل العذار في محن — حتى بدا فازدادت المحن

ما عيروا من عذاره سفها — قد كان غصنا فاورق الغصن

یعنی الا ای دوستی که رخسار و جبینش مانند نامش حسن هرگاه از حضورت دور شوم خوابم از دیدگان غائب شود اگرچه پیوسته با محنت عشقت گرفتار بودم ولی از آن دم که سبزه خطت دمید محنتم افزوده گشته مردم بی بصر بحکم سفاهت شکوفه عارض ترا سرزنش آورده غافل از آنکه قامت دلارایت از بوستان جمال شاخه بودی که برگی پدید و شاخه را از رستن گل گزیری نباشد

ارى الخمر نارا والنفوس جواهرا — فان شربت اذكت طباع الجواهر

فلا تفضح النفس يوما بشربها — اذا لم تثق منها بحسن السرائر

یعنی همانا باده آتشین چون شراره نار است و چون جرعه پیموده شود طبع گوهر وجود را فاسد سازد زنهار تا بجنس پرورش خویش مطمئن نشوی و پخته نگردی گرد آن سودای خام نگردد و دامان خویش آلوده مساز

عجبت لقولنج هذا الامير — واني ومن اين قد جاءه

وفي كل يوم له حقنة — تفرغ بالزب امعاءه

یعنی این امیر را عروض قولنج بس شگفت است و ندانم که آن مرض از کجا بر وی عارض شد زیرا که او را بجهت عادت هر روزه محقنه قضیب بوی می سپردند و امعا را استفراغ کامل حاصل و با این حال برای قولنج موجبی نباشد

اوصى الفقيه العسكري بان اكف عن الخمر فصيرت الشراب عمارة البيت الخراب

یعنی شیخ شهید نصیحت کرد که دامان تقوی را بشراب آلوده مساز از فرمانش سر زدم چه شراب خانه ویران را عمارت کند و خاطر پریشان و افسرده را نشاط بخشد کتب آن حکیم یگانه و دانشمند فرزانه از این قرار است کتاب مفتاح الطب که از برای متعلمین علم طب تصنیف نموده در ده مقاله ایضاً مقاله موسومه در طب کتاب حل در علم طب کتاب الکلم الروحانیة من الحکمة الیونانیة کتاب دیوان اشعار رساله هزلیه موسومه بالوساطة بین الزناة واللواطة پوشیده نماند که ابوالفرج طبیب که شرح حالش از کتب معتبره نقل شده غیر از ابوالفرج کاتب رازی است که در دیوان عضد الدوله دیلمی کاتب بوده بعضی از متقدمین اهل سیر مثل محمد بن شاکر و هم از معاصرین مثل صاحب روضات طریق خطا پیموده اند که اشعار ابوالفرج بن هندوی طبیب را در شرح حال ابوالفرج کاتب رازی نوشته اند چه از زمان ابوالفرج کاتب رازی تا زمان ابوالفرج بن هندو تقریبا یکصد سال متجاوز است و توضیح این مقال در شرح حال ابوالفرج رازی مسطور خواهد افتاد

ابان بن تغلب بن رباح ابوسعید البکری الجریری مولی بنی جریر بن عباد بن ضبیعة

که نسب شریفش به بکر بن وائل میرسد از اجله فقها و محدثین و از اعزه قراء و مفسرین بوده در عداد وجوه ثقاة معدود و در سلک معتمدین امامیه منظوم است در فن لغت و علم نحو امام عصر خویش گشت سیوطی در کتاب طبقات النحاة گوید که وی علم قرائت را از عاصم بن ابی النجود و طلحة بن مصرف و سلیمان اعمش فرا گرفته است و هم گوید که عاصم و طلحه و اعمش که از اعیان قراء و از اساطین فن قرائت اند احد عشر مرتبه قرآن را ختم کرده اند و تمام آنرا برایشان بخوانده ابان بن تغلب از آن سه کس باشد که بدان مزیت اختصاص داشته و چنانچه آن فن شریف را از آن سه کس اخذ کرده است علم حدیث را از حکم بن عتیبه و ابواسحق همدانی و فضیل بن عمرو و عطیه عوفی استماع نموده و جمعی دیگر چون شعبه و ابن عیینه و حماد بن زید و هارون بن موسی از وی استفادت کرده اند گویند وی را در وجوه قراآت و دلائل آن زیاده خبرت بود شیخ ابوجعفر طوسی در کتاب فهرست بطریق خویش از محمد بن موسی بن ابی مریم حدیث کند که ابان از تمامت مردم روزگار خود قاری تر بود و جمع قرائت و تمامت قرآن از فاتحه تا خاتمه بر من بخواند و میگفت که ادای همزه از مخرج و وفای حق آن و تجوید قرائتش زیاده مشقت است و ابان را قراآت مخصوصه ایست که خود بدان طریقه انفراد داشته و قراء را بر آن اطلاع تمام است و چنانچه در تجوید حروف و تحسین کلمات رتبتی بلند یافت در تفسیر آیات و تحقیق محکمات و توضیح متشابهات نیز مقامی ارجمند داشت در اجاده لفظ و افاده معنی چنانچه باید و شاید بصیر و خبیر بود در فن تفسیر کتابی نوشت و بغریب القرآنش موسوم داشت و در آن کتاب شریف در هر مقام که خود باستدلال و استشهاد محتاج بوده از اشعار عرب شاهد آورده است شیخ طوسی علیه الرحمة فرماید که عبدالرحمن بن محمد ازدی کتاب غریب القرآن که مؤلفات ابان است و کتاب محمد بن سائب کلبی

وکتاب ابی روق عطیه بن الحرث را در نزد خود فراهم آورده و مطاوی آن سه کتاب را بعد از حذف مکررات در یک کتاب تدوین داشت و در هر مقام و هر مورد که ایشان را با یکدیگر مخالفت بوده اشارتی آورده و شیخ نجاشی گوید که جامع این سه کتاب محمد بن عبد الرحمن بن فنتی بوده است بالجمله ابان بن تغلب از بخت مساعد بفیض حضور حضرت علی بن الحسین و امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام مستسعد شده و از شرف مصاحبت ملازمت ایشان گنجینهٔ خاطر را از لآلی احکام شرعیه و جواهر نوامیس الهیه مملو و مشحون ساخته شیخ ابو عمرو کشی و شیخ ابو العباس نجاشی و شیخ ابو جعفر طوسی و دیگران بطرق خویش روایت کرده اند که حضرت باقر علیه السلام با ابان بفرمود که یا ابان اجلس فی مسجد المدینة وافت الناس فانی احب ان یری فی شیعتی مثلک یعنی ای ابان مسجد مدینه را مجلس کن و مردمان را فتوی گو چه من دوست دارم که در میان شیعیانم کسی چون تو دیده شود محمد بن ابان گوید وقتی با پدر خود بمجلس حضرت صادق علیه السلام درآمدم چون آن جناب را بر پدرم نظر افتاد بفرمود تا وساده آوردند و برای پدرم نهادند پس با پدرم ملاقات و معانقت فرمود و زیاده ملاطفت کرد ابان خود گوید بحضرت صادق عرض نمودم هرگاه بمسجد درآیم مردمان بر من گرد آیند همی مسائل حلال و حرام می پرسند اگر از جواب آنها زبان بربندم معافم نمیدارند و اگر بدانچه از شما بمن رسیده لب گشایم خود از آن معنی کراهت دارم حضرت فرمود تو توسن خیال در میدان محفوظات جولان ده و در بحر معلومات خود غوص کن آنچه را که از قول ایشان دانی آنها را بدان اقوال جواب گوی و آن جناب فرمود ناظر اهل المدینة فانی احب ان تکون من رواتی ورجالی یعنی ای ابان مناظرت و مباحثت کن مردم مدینه را چه من دوست دارم که تو از رواة و رجال من باشی پس آن بزرگوار بنشر احادیث و ذکر اخبار قامت برافراشت و همی از زلال مواعظ و نصایح لب تشنگان وادی ضلالت را سیراب کرده بسر چشمه هدایت دلالت میفرمود صاحب منهج المقال آورده هر زمان که وی در مدینه منوره میان قدوم ارزانی میداشت مجالس و محافل پراکنده و حوزه های افادت و حلقه های تدریس از هم گسیخته میشد و مردمان برای استفادت احکام و فهم حلال و حرام در مسجد رسول چندان بگرد وی اجتماع مینمودند که در مسجد جز ستونی که تکیه گاه او بود خالی نمیماند و هم در انتخاب از عبد الرحمن بن حجاج روایت شده که روزی در محضر افادات ابو سعید ابان بن تغلب حاضر بودم ناگاه جوانی درآمد و گفت ای ابو سعید خبر ده که مرا بعد از وفات پیغمبر چند نفر از اصحاب آن جناب دست متابعت و چنگ تولا بدامان علی بن ابیطالب فرا بردند و در متابعت و پیروی آنجناب با قدم راسخ و نیت صادق بماندند ابان گفت چنین پندارم که منظور و مقصود تو آن است متابعت اصحاب را برای علی بن ابیطالب فضل و مرتبتی قرار دهی و فضل آنجناب را از متابعت ایشان بشناسی گفت بلی چنان است که دانسته ابان گفت قسم بخدا ما فضل اصحاب را جز بمتابعت علی نشناسیم ابو البلاد که از جمله حاضران بود گفت عض بظر امه رجل من الشیعة فی اقصی الارض وادناها یموت ابان ولا تدخل مصیبته علیه یعنی ذلت و خواری با

فتح ما در شیعه که در افقی واذای بلاد موت ابان بشنود واز آن مصیبت محزون ومغموم نشود و آستیمی
ابان گفت ای ابا البلاد آیا دانی شیعه چه کسان باشند شیعه آنانند که چون اختلافی از اقوال نبوی در خاطر
ایشان خطور کند کلام علی را مقدم دانند و هرگاه در بیانات علی اختلافی گمان کنند قول جعفر صادق را
اخذ نمایند با تجلدی کثیر الروایه و ثقه است ابان بن عثمان از حضرت صادق ع حدیث کند که آن جناب
بمن فرمود ابان بن تغلب سی هزار حدیث از من اخذ نموده و در آن سی هزار حدیث مجال تأمل حیثیت وادا
چنان بحلیه صدق وصحت آراسته است که هر قدر از آن احادیث از وی استماع کنی تو خود گوئی که از زبان
من استماع کرده و تشریف این رخصت بر تو ارزانی میدارم باحکم صریح و اذن صحیح که در هنگام نقل بجای
نام ابان نام مرا یاد کنی و بگوئی صادق آل محمد چنین و چنان گفته است چه آنچه از زبان او شنیده
چنان است که از زبان من شنیده باشی و هم سلیم بن حبه گوید که من در آستان شرایع ارکان حضرت
صادق ملازم و معتکف بودم و از حضور ساطع النور آنحضرت مستفیض و مستعد میشدم چون خواستم از جنبه
آن امام همام مرخص شده مفارقت جویم بدرود عرض رسانیدم که اینک از تقبیل آستان محروم گشته
طریق مسافرت پیش دارم استدعا آنکه از کلمات شافیات و فرمایشات معجز آیات توشه زندگانی و زاد راهی
کرامت شود فرمود نزد ابان بن تغلب شو و مقصود خویش از زبان او بشنو زیرا که او مجمع آثار و مخزن
اخبار ما اهل البیت است هر آن حدیث که از زبان او اصغا کنی با اعتماد کامل و اعتقاد راسخ آنرا از اقوال ما
دان و چون خواهی آن مسموع را روایت کنی مشخص باسناد نموده نقل کن ابان گوید وقتی بر قومی میگذشتم
که مرا در روایت از حضرت صادق عیب میکنند و ملامت میکردند گفتم آیا ملامت میکنید مرا از روایت
کسی که هیچگاه از مسئله سوال نکردم مگر آنکه در جواب من آنرا برسول الله اسناد نموده و هم ابان گوید وقتی
بر اطفالی گذشتم که این عبارت بر زبان می آوردند العجب کل العجب بین جمادی و رجب معنی آن کلام
از آن جناب پرسیدم فرمودند لقاء الاحیاء بالاموات یعنی ملاقات زندگان و مردگان
که عبارت از رجعت است تفصیل این تمثیل در انجام این شرح حال بیاوریم و هم گوید وقتی در محضر شریف
آن سرور بودم که ناگاه مردی از اهل یمن وارد شده سلام داد و جواب شنید حضرت فرمود مرحبا یا سعد
یمانی گفت همانا مادرم مرا بدین نام خوانده و دیگر مردمان کمتر بدین اسم مرا شناسند حضرت فرمودند راست
یا سعد المولی یمانی عرض نمود فدایت شوم بدین لقب مرا در میان مردم اشتهار است آن جناب
فرمودند در القاب خیری نباشد چه حضرت رب العزة در قرآن حمید فرموده وَلَا تَنَابَزُوا
بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ یعنی یکدیگر را بالقاب زشت و ناپسند مخوانید
چه بد اسمی است پس از درک فیض ایمان نامیکه متضمن معنی فسق باشد انتهی پس فرمود یا سعد اینک بگو
چه صنعت و حرفت داری یمانی گفت ما از دودمانی هستیم که ما را در علم نجوم نظر باشد و در تمامت بلاد یمن

در آن علم علیم و در آن فن افضل باشیم پس حضرت فرمود آیا چیست درجه مشتری را ضیاء از قمر و عطارد زیادت باشد ای یمانی آیا کدام اختر است که چون طالع شود شتران مست شوند و با یکدیگر میل کنند آیا چه نام دارد و آن ستاره که چون طالع گردد گاوان نر برها و گاوان جنس خود بر جهند و آیا کدام یک از ستارگان است که هرگاه طالع شود سگان هیجان و حرکت آیند یمانی همی لب بلا ادری بگشود و آن جناب نیز تصدیق بیفرمود سپس فرمود آیا شما را در میان سیارات در زحل چه عقیدت باشد یمانی عرض نمود آنرا نحس دانیم فرمود این گونه مقالات بزبان میاور چه آن ستاره تابنده مخصوصاً علی بن ابیطالب است و آنرا با اوصیا تعلقی خاص است و نجم ثاقبی که خدای تعالی در قرآن یاد فرموده زحل است یمانی عرض کرد ثاقب را معنی چیست و آن معنی را با زحل چه مناسبت است چه مطلع آن کوکب آسمان هفتم است و نورش از جمیع حجب گذشته و از آنها ثاقب و نافذ شده باسمان دنیا برد و از سماء دنیا ظاهر گردد و روشنی بخشد از آن روی خداوند جل و علا آنرا ثاقب خوانده است پس آنجناب فرمود یا اخا العرب آیا در میان شما کسی باشد که بزیور علم و حلیه فضل آراسته و از ذمیمه جهل پیراسته باشد یمانی عرض کرد جعلت فداک گروهی از اهل علم در یمن باشند که هیچکس را پایه فضل بدان مقدار نباشد چه ایشان را چندان مهارت و حذاقت است که اگر ساعتی در حوادث ارضیه چون طیران مرغان و صیاح آنها تامل کنند و یا آنکه در آثار اقدام و یا در اطوار و اوضاع فلکیه تفکر نمایند در آن یکساعت بر وقایع و حوادث نقاط مواضعی واقف شوند که سوار تیزرو در یکماه قطع آن مسافت کند و از آن روی بدان وقایع جزم کرده خبر دهند حضرت فرمود ای یمانی رتبه عالم مدینه از آن مقام که یاد کردی بسی برتر است چه عالم مدینه را بی استعانت زجر و عیافه به یک لحظه علم و احاطت است بر حوادث و اوضاع سیر شمس که در دوازده برج و دوازده بیابان و دوازده دریا و دوازده عالم باشد یمانی سر بگریبان فکرت و حیرت فرو برده سپس عرض کرد گمان ندارم که دیگر کس را چنین علم و احاطت باشد بالجمله وی را از اینگونه روایات بسیار است و از مخافت تطویل بدانچه یاد کردیم اکتفا رفت الغرض علماء سنت و جماعت را در روایات ابان بن تغلب زیاده اختلاف است گروهی از آن طایفه روایات وی را ضعیف و بعضی دیگر چون احمد بن حنبل و ابن معین و ابو حاتم احادیث وی را موثق دانند و جمعی دیگر چون ابن عدی وی را شیعی و غالی خوانند ذهبی گوید اگر کسی ایراد کند چگونه توثیق توان نمود آنکس را که غالی و مبتدع باشد و حال آنکه توثیق فرع تعدیل است و مبتدع هرگز عادل نباشد پس ذهبی خود از آن ایراد جواب آورده گوید که غالیه در تشیع و تشیعی بلا غلو که جمیع ایشان بدین داری و ورع و صدق آراسته و موصوف بودند در میان تابعین بسیار باشند اگر عیار روایات اینگونه مردم را از میزان اعتبار ناقص دانیم بسیاری از احادیث نبویه مهمل و ضایع بماند و آن اخبار تماماً از میان برود و این خود مفسده بزرگ است ابان بن تغلب در سال یکصد و چهل و یا چهل و یک هجری از دنیا بگذشت رحمة الله علیه چون موت ابان بحضرت ساطع النور

صادق آل محمد معروض داشتند آثار حزن و اندوه از آن حضرت ظاهر گشت پس فرمود
وَاللهِ لَقَدْ اَوْجَعَ قَلْبِي مَوْتُ اَبَانٍ یعنی قسم بخدا که مرگ ابان دل مرا بدرد آورد و ابان را تصانیف بسیار بود
از آنجمله است تفسیر غریب القرآن و کتاب فضایل و کتاب احوال صفین

رجب وعده که سابقاً در بیان تمثیل رفته بود اینک شرحی بیاوریم صاحب کتاب مجمع الامثال آورده
که ابیده بن معشر ضبی که از مردمان فخام و اعیان عظام بود بر زوجه خنیفس بن جشرم شیبانی که مردی
شجاع و خونریز بود عاشق و فریفته گشته و ابواب مراوده در میان ایشان مفتوح بر خنیفس کشف شد
که ابیده در خیمه وی قدم نهاده تا با زوجه وی بوس و کناری بمیان آرد از فرط غیرت و شدت غضب
موی بر تنش علم گشت بیدرنگ نیزه برگرفت و بر اسب برنشست عنان بجانب خیمه خود منعطف کرد اتفاقاً
وقتی ابیده را دریافت که کام دل یافته و بعضی اشعار در ذم خنیفس بر زبان همی راند و بجانب منزل
همی تاخت خنیفس چون شیر غضبناک بر وی حمله آورد ابیده را چاره مسدود دید ناچار او را بحرمت
پدرش جشرم سوگند داد آن سوگند عظیم بر وی اثری نبخشید و بر وی تاختن آورد و بخونش درآغشت
چون اینواقعه بسمع برادرش عاصم رسید جامه ژنده در پوشید تیغ برگرفت بعزم کیفر و انتقام آهنگ خیمه
خنیفس نمود و همی سخت میشتافت چه آن روز آخر جمادی الآخره بود و از آن روی دربیم که مبادا ماه
رجب که از اشهر حرم است درآید و ناگزیر کار خنیفس معطل بماند پس باکمال عجلت خود را بخیمه خنیفس برسانید
از وی بمکر و خدعه نداء درداد که مرا دریاب گفت هان مگر چه واقع شده است گفت مردی از بنی ضبه
برادرم بکشت و زنش را ربوده ببرد و مرا تاب مکافات و قوت کیفر نیست خنیفس بی تأمل نیزه را برداشته
بیرون تاخت چون لختی از قوم و قبیله دور شدند عاصم شمشیر برکشید سر خنیفس انداخته و نزد قوم خویش
بازشتافت همی اینکلام بر زبان میاورد العجب کل العجب بین جمادی و رجب پس در میان امثلت

ابو العینا محمد بن قاسم بن خلاد بن یاسر اهوازی

اصلش از مردم یمامه است و در سال یکصد و نود و یک هجری در بلده اهواز از ظلمات رحم بفضای عالم قدم نهاد و در بصره
نشو و نما یافت و هم در آن بلده باکتساب علوم ادبیه و اقتباس احادیث نبویه روزگاری بپایان برد و در محضر
افاضت و افادت ابو عبیده و اصمعی و عتبی و ابو زید انصاری و غیر ایشان بسی اخذ فواید نمود و در فنون ادبیه
و شئون شعریه و ضبط احادیث رتبتی بلند یافت از احفظ ناس و افصح مردم روزگار خود بود و در عداد
ظرفای روزگار و اذکیای عالی‌مقدار بشمار میرفت در نطاقی و حاضرجوابی از اماثل خویش مقدم بود و برا
نوادر ظریفه و اخبار طریفه و وقایع ملیحه بسیار است از آنجمله قاضی ابن خلکان گوید روزی بمنزل یکی از وزرا
درآمد حاضرین از برامکه گفتگو بمیان آوردند و همی از جود و بخشش ایشان سخن میکردند از آن جمع ابو العینا زیاده
از تمامت حاضرین در وصافی و مداحی ایشان بکوشید وزیر گفت یا ابا العینا چه قدر در وصف این طایفه

مبالغت مینمایی ما مت آنچه را که در مدایح ایشان سخن کنی جز وصف دروغین و کذب متملقین نیست ابو العینا بیدرنگ
با کمال جرأت گفت ایها الوزیر چرا دروغین در حق تو بکذب سخن نکنند و در مدحت تو بدروغ و گزاف سخن نزنند
وزیر لب بربست و حاضرین از جرأت و دلیری وی زیاده در شگفت آمدند گویند یکی از دوستان وی اورا در وقت صبح
ملاقات نمود و از سحر خیزی وی زیاده در شگفت آمد ابو العینا بفراست دریافت روی با وی داشته گفت اراک تشرکنی
فی الفعل و تفردنی فی العجب یعنی ما ترا در فعل با خود شریک می بینیم و در عجب تنها وقتی بوی خبر دادند
که متوکل گفته اگر ابو العینا بفقدان چشم و عدم بصیرت مبتلا نبود هر آینه اورا بمنادمت خود اختیار مینمودم و در
سلک ندیمان خود اورا منخرط میکردم گفت اگر خلیفه مرا از رؤیت اهله و خواندن نقوش نگینها معذور دارد البته
من خود منادمت و مصاحبت ویرا شایسته ام وقتی از وی پرسیدند که تا کی مردم را از زخم زبان برنجه آوری
و تا چند از بیان شیرین مذاق جانشانرا محظوظ داری گفت ما دام المحسن یحسن والمسئ یسئ
بل اعوذ بالله ان اکون کالعقرب التی تلسع النبی والذمی یعنی تا وقتیکه
مردم محسن باب احسان مفتوح دارند و بدان طریق سلوک کنند بلکه پناه میبرم بخدا از اینکه مانند عقربی باشم که نبی و ذمی را
بضرب نیش در آزار آورم وی را با ابن مکرم پیوسته مداعبات و مطایبات بمیان بود گویند ابن مکرم شنید که
مردی میگفت که اگر کسی را نور چشم زایل شود البته حیله اش کم گردد ابن مکرم گفت شگفت دارم از تو که غافلی
از مراتب فضل ابو العینا چه باصره وی از حلیه بینش بماند و حیلهاش زر گشته روزی ابو العینا در بعضی از فقرات دعای خود
همی گفت یا رب سائلک یعنی ای پروردگار من سائل خود را اجابت کن چون ابن مکرم اینکلمات شنید گفت
یا ابن الفاعله و من لیس سائله یعنی ای حرامزاده آیا کیست که سائل او نیست روزی ابن مکرم
با وی از در تعریض گفت از مردم دروغگو در بصره چند کس است ابو العینا در دم گفت مثل عدد البغائین
ببغداد یعنی مانند عدد زنا کنندگان بغداد گویند وقتی یکی از عوام الناس بر بالای سر وی ایستاده بود
چون ابو العینا متفطن گشت گفت آیا کیستی گفت مردی از اولاد آدم ابو العینا گفت مرحبا بک
اطال الله بقائک ما کنت اظن هذا النسل الا قد انقطع یعنی مرحبا بتو خدا ترا طول بقا نصیب کند
چه مرا گمان بود که این نسل از روی زمین منقطع گشته وقتی از ابو العینا پرسیدند که از عارضه کوری چه زیان دیدی
گفت یکی سبقت سلام مردم بمن چه مرا پیوسته هوای آن است که بر مردمان در سلام سبقت گیرم ولی بواسطه
عدم بینش میسرم نمیشود دیگری آنکه در مقام مباحثت و محادثت گاه باشد که مخاطب من روی ترش نموده
از من اعراض نماید و از صحبتم اظهار کراهت کند من بواسطه عدم بصارت بدان حرکت وقوف نیابم تا قطع
کلام نمایم گویند روزی با یکی از اطفال گفت آیا در نحو بکدام باب رسیده گفت بباب فاعل و مفعول ابو العینا
گفت هنوز بباب پدر و مادر خود باشی یکی با وی گفت انگشتری خود بمن ده تا هر وقت آنرا مشاهدت نمایم ترا
یاد آورم گفت بهتر آنکه بواسطه نبودن آن مرا یاد آوری گویند در سال دویست و چهل و شش هجری روزی بمتوکل در

در قصر معروف بجعفری متوکل گفت یا ابا العینا چه گوئی در وصف این عمارت و مدح این بنا ابو العینا گفت
انّ النّاس بنوا الدّور فی الدّنیا وانت بنیت الدّنیا فی دارک
یعنی براستی که مردم بنا کنند خانهای خود را در دنیا و تو دنیا را در خانهٔ خویش عمارت نموده متوکل را آن کلام
زیاده مطبوع افتاد و سید نعمة الله جزائری در کتاب زهر الربیع از ابو العینا حکایتی آورده که گفت من خود
کنیزکی را دیدم که با دیگری سخن میکرد و قسم یاد مینمود که دیگر بجانب مولای خود برنگردم پس من از آن
کنیزک سبب این انکار پرسیدم گفت یا سیّدی انّه یواقعنی من قیام و یصلّی قاعدًا
و یشتمنی باعراب و یلحن فی القرآئة و یصوم الخمیس
و الاثنین و یفطر فی رمضان و یصلّی فی الضّحی و یترک الصّبح
یعنی براستی که مولایم ایستاده با من جماع کند و نشسته نماز گذارد و با اعراب درست دشنامم دهد و قرآن را
بغلط قرائت مینماید و روزهای پنجشنبه و دوشنبه روزه دارد و در رمضان افطار کند نماز ظهر را اول
بجای آورد ولی نماز صبح را ترک نماید پس من گفتم خدا امثال او را در میان مردمان بسیار نکند وقتی ابو الصقر
اسمعیل بن بلبل وزیر معتمد و قائل شد وزیر گفت یا ابا العینا سبب تاخیر چیست که در نیست از ملاقات ما نمیشود گفت سرقت حمار از درک
این نوع تعظیم مانع آمده وزیر گفت آیا چگونه حمارت بدزدیده گفت ایها الوزیر من با دزد همراه نبودم تا کیفیت سرقت حمار را ترا خبر دهم گفت پس بچیزی دیگر
برنشین بزیارت ما ترک ننمائی گفت قعد بی عن الشّراء قلّة یساری وکرهت ذلّ المکاری ومنّة العواری
یعنی بیچیزی و دست تنگی مرا از قیام و اقدام خریداری الاغ نشاند و ذلت مکاری و منت عاریت را مکروه
داشتم آورده‌اند که ابو العینا وقتی با مردی علوی مخاصمت کرد علوی گفت آیا با من مخاصمه میکنی و حال آنکه در هر روز میگوئی
اللّهمّ صلّ علی محمّد وآل محمّد و من خود از آل محمد باشم گفت راست گفتی ولی من در ذیل آن کلمهٔ طیبه
این عبارت نیز بزبان میرانم الطّیّبین الطّاهرین و تو خود از آن گروه نیستی آورده‌اند که ابن ثوابه را با
ابو الصقر وزیر معتمد سخنی بمیان آمد ابن ثوابه در میدان فحاشی و سخنوری گوی مسابقت از وی ربود
ابو العینا پس از چند روز بر ابن ثوابه در آمده با وی گفت تمامت آنچه را که در میانهٔ تو و ابو الصقر روی داد
شنیدم البته هیچ چیز او را از استقصای جواب و استیفای پیمان مانع نیامد جز آنکه نه عزّ و رفعتی از تو یافت
که آنرا بر زمین افکند و نه مجد و بزرگی یافت تا آنرا ناقص نماید و از تمامت این مراتب گذشته وی از خوردن
گوشت تو عفو و اغماض نموده و در ریختن خون مسامحت کرد و ابن ثوابه گفت ای مرد گدا پیشه ترا چکار که خود را
در میان من و جماعت میداری ابو العینا گفت لا انکر علی ابن ثمانین قد ذهب بصره
وجفاه سلطانه ان یعول علی اخوانه فیاخذ من اموالهم ولکن اشدّ من هذا
من یستنزل الماء من اصلاب الرّجال فیستفرغه فی جوفه فیقطع
انسابهم و یعظم اوزارهم یعنی انکار بیاور بر مرد هشتاد ساله

که روشنی اختر وی زایل شده و سلطان خصر ستم بر وی روا داشته باشد تا اگر بر برادران خود برای امر معاش خویش تکیه نماید و از اموال ایشان اخذ نماید ولی از این کس بدتر آن کسی است که آبرو از پشت مردان فشرده و آورده حکم به انساب ایشان قطع نماید و گناه ایشان بزرگ کند پس ابن ثوابه گفت به کوئی و سب نمائید دو نفر جز آنکه لئیم ترین ایشان غالب آید ابو العینا گفت همانا دیروز نتیجه بر ابو الصقر غلبه کرد وی پس ابن ثوابه از سخن لب بربست و ساکت بنشست گویند صاعد بن مخلد پیش از منصب وزارت از دین اسلام عاری بود و بکیش نصاری میزیست چون بشغل جلیل وزارت سرافراز شد بقبول دین حنیف اسلام نیز مفتخر آمده بود روزی ابو العینا قصد ملاقات وی نمود و روان شد و همی آمد تا آنکه بدرب سرای وزیر رسیده اذن دخول طلبید یکی از غلامان گفت همانا وزیر بوظیفه نماز قیام نموده ابو العینا از در تعریض گفت لِکُلِّ جَدِیدٍ لَذَّة یعنی همانا هر چیز تازه را لذتی دیگر است گویند روزی از درب خانه عبد الله بن منصور میگذشت و در آن وقت عبد الله از غار که وحشت بهبودی حاصل کرده بود ابو العینا از غلام وی پرسید چگونه هست حالت عبد الله آن غلام گفت چنان است که تو دوست میداری ابو العینا گفت اگر چنان است که من دوست دارم پس چه باعث شده که آواز گریه و نوحه از خانه وی نمیشنوم گویند ابو العینا روزی از پریشانی حال نزد عبید الله بن سلیمان که از وزراء و کتاب معتمد بن متوکل بود شکایت برده وزیر گفت آیا برای اصلاح امر تو با براهیم بن مدبر چیزی ننوشتم ابو العینا گفت نعم قد کَتَبْتَ اِلٰی رَجُلٍ قَدْ قَصَّرَ مِنْ هِمَّتِهٖ طُولُ الْفَقْرِ وَذُلُّ الْاَسْرِ وَمُعَانَاةُ الدَّهْرِ فَاَخْفَقَ سَعْیِی وَخَابَ طَلَبِی یعنی آری نوشتی بمردی که طول فقر و ذلت اسر و رنجانیدن روزگار همت او را کوتاه نموده پس سعی من بیفایده شد و مرادم نداد وزیر گفت تو خود او را اختیار کردی گفت وَمَا عَلَیَّ اَیُّهَا الْوَزِیْرُ فِیْ ذٰلِكَ وَقَدِ اخْتَارَ مُوسٰی قَوْمَهٗ سَبْعِیْنَ رَجُلًا فَمَا کَانَ فِیْهِمْ رَشِیْدٌ وَاخْتَارَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ سَعْدِ بْنِ اَبِیْ سَرْحٍ کَاتِبًا فَرَجَعَ اِلَی الْمُشْرِکِیْنَ مُرْتَدًّا وَاخْتَارَ عَلِیُّ بْنُ اَبِیْطَالِبٍ عَلَیْهِ السَّلَامُ اَبَا مُوسَی الْاَشْعَرِیَّ حَاکِمًا فَحَکَمَ عَلَیْهِ یعنی ایها الوزیر مرا در این اختیار تقصیر و باکی نیست چه موسی علیه السلام هفتاد تن از میان قوم خود انتخاب نمود و در میان جمیع ایشان مردی راشد نبود و پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم عبد الله بن سعد بن ابی سرح را برای امر کتابت برگزید پس او مرتد شد و بجانب مشرکین بازگشت و علی بن ابیطالب علیه السلام برای امر حکومت ابو موسی اشعری را اختیار کرد پس او برضرر آن حضرت حکم نمود قاضی ابن خلکان گوید ابو العینا به نسبت ابراهیم را بذلت اسیری نسبت داده که علی بن محمد صاحب زنج چون داعیه نبوت نمود و غلامان زنجی را بگرد خویش جمع آورده در بصره استیلا یافت بعضی از مردم آن بلد را عرضه شمشیر و برخی را اسیر نمود ابراهیم نیز در آن واقعه در جرگ اسرا و محبوسین منظوم آمد پس چندی در محبس

نموا

صاحب ریح بماند عاقبت نفتی از زندان به بیرون حفره داد و فرار نموده خود را بظل حمایت وزیر ابو الصقر اسمعیل بن بلبل رسانید و نجات یافت سید مرتضی علم الهدی در کتاب غرر و درر از ابو العینا حکایت کند که گفت زمانی که بر متوکل در آمدم بثنای وی لب گشودم و او را دعا گفتم وی مخاطبه مرا نیکو شمرد پس گفت یا محمد شنیده ام که از وجود تو شری ظاهر است گفتم یا امیر المؤمنین اگر شر عبارت از بیان احسان محسنین و ذکر بدی مسیئین است پس چگونه در حق خدا تعالی که در مقام تزکیت فرماید نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهُ اَوَّابٌ یعنی حضرت ایوب از بندگان خوب ما است و در مورد مذمت فرموده هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ اَثِيمٍ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَنِيمٍ یعنی مردمان را عیب کند و بر حالت سخن چینی و نمیمت در میان مردم مشی نماید و عشیره خود را از دین اسلام که اعظم خیرات است منع کند مردی ظالم و معصیتکار و علاوه مردی بدخلق و حرامزاده و نسب وی استوار نیست و همچنین شاعر گوید

اذا انا بالمعروف لم اثن دائبا ولم اشتم الجبس اللئيم المذمما

ففيم عرفت الخير والشر باسمه وشق لي الله المسامع والفما

یعنی هرگاه عطای منعمین را از روی صدق ثنا نیاورم و مردمان پست فطرت بدرا دشنام و فحش نگویم پس بچه چیز خیر و شر بر تو ظاهر گردد و حال آنکه خداوند عالم دهان و گوش برای من شق فرموده تا آنچه از گوش بشنوم بزبان بگویم متوکل روزی با وی گفت آیا تا چند مردمان را مدح و ذم گوئی گفت ما احسنوا واساؤا. یعنی ما دامیکه خوبی و بدی کنند روزی بر متوکل در آمد خلیفه گفت بخدا سوگند که بسیار شوق ملاقات تو را داشتم ابو العینا گفت یا سیدی اشتیاق جز بر بندگان روا نباشد چه عبد را راه وصول بسوی مولای خود تنگ است ولی مولی هرگاه اراده دیدار عبد نماید او را نزد خویشتن بخواند وقتی متوکل با وی گفت هر وقت ذکر تو در مجلس من بمیان آید جز من همگان عیب و بدگوئی تو کنند وی این شعر بخواند

اذا رضيت عني كرام عشيرتي فلا زال غضبانا علي لئامها

یعنی هرگاه بزرگان عشیره از من راضی باشند باک ندارم از اینکه لئیمان قوم پیوسته بر من غضبناک باشند آورده اند که چون نجاح بن سلمه را موسی بن عبد الله اصفهانی سپردند آنچه اموال که از بیت المال تلف نموده استرداد و اخذ نماید موسی وی را در مقام سیاست آورده نجاح از ترس راه فرار در پیش گرفته برفت و آن واقعه در روز دوشنبه بیست و دویم شهر ذی قعدة الحرام سال دویست و چهل و پنج هجری اتفاق افتاد و در همان شب معتز بن متوکل از آن اطلاع یافت جمعی از مقربان دولت که ابو العینا مجمع شدند و در آن باب سخن میگفتند معتز گفت یا ابا العینا از نجاح بن سلمه چه خبر داری گفت فَوَكَزَهُ مُوسٰى فَقَضٰى عَلَيْهِ یعنی موسی چنان سیلی بر وی بنواخت که وی از دنیا رخت بآخرت کشید پس آن کلام بموسی رسید گویند روزی که از راهی میگذشت اتفاقا ابو العینا را ملاقات نمود زبان بتهدید و تخویف بر وی باز داشت ابو العینا گفت

اتریدان تقتلنی کما قتلت نفسا بالامس یعنی آیا اراده نموده که مرا بکشی چنانکه در روز گذشته قتل نفس نمودی و مرا با احمد بن ابی دواد زیاده مودت بود و چنانکه محمد بن یحیی صولی گوید از ابوالعینا شنیدم که میگفت سبب اتصال من با احمد بن ابی دواد آن بود که وقتی مردم بصره با من بدشمنی خاستند و از طریق عناد دعاوی بسیار میکردند یکی از آنها این بود که می گفتند تو مردی رافضی میباشی پس کار بر من سخت شد مدتی خود را از انظار مستور داشتم تا آنکه فرصتی یافته از بصره بجانب سرمن رای روانه شدم ناچار خود را بپناه ابن ابی دواد برده و در خانه وی نازل شدم هر روزه با وی در محکمه می نشستم پس از چندی خبر من فاش گشت معاندین بصره چون مکان من دانستند جمعی بسراغ من بسوی سرمن رای رخت بربستند با قاضی گفتم قوم از بصره آمده اند مطلب من که بر من دست و تسلط یابند احمد گفت یَدُ اللهِ فَوْقَ اَیْدِیهِمْ گفتم ایشان در این باب مکرها کنند و حیلها انگیزند گفت وَیَمْکُرُونَ وَیَمْکُرُ اللهُ وَاللهُ خَیْرُ الْمَاکِرِینَ گفتم ایشان را جمعیت بسیار است گفت کَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِیلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً کَثِیرَةً بِاِذْنِ اللهِ گفتم خدا خیر دهد قاضی را این حکایت بقول صموت

کلابی ماند که گفته

لِلّٰهِ دَرُّکَ اَیُّ جُنَّةِ خَائِفٍ ... وَمَتَاعُ دُنْیَا اَنْتَ لِلْحَدَثَانِ

مُتَخَمِّطٌ یَطَأُ الرِّجَالَ بِغِلْبَةٍ ... وَطَاءَ الْفَنِیقِ دَوَارِجَ الْقِرْدَانِ

وَیَکُبُّهُمْ حَتّٰی کَاَنَّ رُؤُوسَهُمْ ... مَأْمُومَةٌ یَنْحِطُّ لِلْغِرْبَانِ

وَیُفَرِّجُ الْبَابَ الشَّدِیدَ رِتَاجُهُ ... حَتّٰی یَصِیرَ کَاَنَّهُ بَابَانِ

حاصل معنی آنکه خدایت خیر دهد که چه سپر محکمی مر خائفین را و چه سودمند متاعی حوادث روزگار را تو آن مرد متکبر غالبی که مردان دهر را چنان بزیر پا سپری که اشتر نر بجنب آثار اقدام اسبان را و چنان ایشان را بروی در افکنی که گویا سرهای ایشان تا مقدم دماغ شکافته گشته و سرهای خود را چندان بزیر آورند که گویا سر من خود را بوسه میخواهند بدهند و باب تنگی و سختی هر کوچک خود چنان مفتوح سازد که گویا بجای یکدر دو در باز شده پس ابن ابی دواد با پسر خویش ابوالولید گفت این ابیات را الساعه بنویس ابوالولید بفرموده پدر ابیات را در حضور وی بنوشت صولی گوید همان چنان خاطر دارم که ابوالصموت کلابی مردی شاعر بوده و لیکن از وکیع چنان استماع کردم که گفت آن شاعر در حفظ من صموت کلابیه است بنا بر آنکه زنی باشد بالجمله وقتی ابوالعینا بر حسن بن سهل درآمده و ثنای وی بجای آورد حسن بفرمود تا ده هزار درهم بوی عطا کردند ابوالعینا گفت ایها الامیر لا استکثر کثیرک ولا استقل قلیلک یعنی ای امیر نه عطای بسیار تو را زیاد باشد و نه بخشش کم تو قلیل است حسن گفت آیا چگونه است این گفت عطای زیاد تو بسیار نیست چه تو خود در جود و بخشش از آن برتری و عطای کم را کم نتوان شمرد چه قلیل جود تو از بخششهای زیاد مردم بیشتر است روزی عبیدالله بن خاقان با وی گفت مرا معذور دار از ملاقات خود چه مرا شغل بسیار است

ابوالعینا گفت چون ترا فراغت حاصل آید مرا احتیاجی بسوی تو نیست عبیدالله روزی بوی گفت یا عبدالله شنیدم که نسبت بمن اظهار غضب فرموده ابوالعینا گفت ایها الوزیر مرتبه دوستان شما برتر از آن است که من اظهار غضب نمایم چه شخص بزیردست خود غضب نماید و اما بر بالادست خود غضب نتواند آورد ولی کوتاهی در حق من مرا محزون داشت و من حزن را غضب نام نهادم گویند روزی ابوالصقر وی را بپهلوی خویش بخواند و زمانی او را از خود دور ساخت ابوالعینا با وی گفت گاهی مرا چندان نزدیک خویش میخوانی که گویا من عضوی از تو باشم و لحظه مرا چندان از خود دور نمائی که گویا من با تو ضدم روزی عبیدالله بن سلیمان از حالت وی بپرسید و اظهار مهربانی نمود ابوالعینا گفت بودن من با تو در ظاهر سبب غبطه مردمان شده و در باطن موجب حرمان گشته سید مرتضی اعلی الله مقامه گوید وی را با ابوعلی بصیر پیوسته لطایف و نوادر در میان بوده از آن روی ابوعلی روزی با وی گفت آیا در چه وقت از مادر متولد گشتی گفت پیش از برآمدن آفتاب ابوعلی گفت همانا بدانجهت است که بیرون آمدی بر حالتی که بخیل و سائلی چه آن وقتی است که سؤال در آن وقت انتشار یابد هنگامی متوکل با وی گفت که آیا چه چیز شدیدتر است ترا برای زوال دو چشم گفت فقدان رؤیت تو با آنکه تمامت مردم از اقطار برای دیدن جمال تو گرد آیند گفت مجالست ترا مایلم و مصاحبت ترا طالب ابوالعینا گفت مرا طاقت اطاعت این امر نیست اما خلیفه چنان گمان نکند که این کلام بدانجهت گفتم که شرافت آن محفل معلی و مجلس مبارک مرا پوشیده است بلکه برای آن است که من مردی کور و نابینایم و این خود واضح است که اشارت شخص کور مختلف گردد و ابهام مردم او را پوشیده اند و همچنین ممکن است که من بکلامی تکلم کنم بر حالت غضب و آثار خوشنودی آن از روی تو ظاهر باشد و یا خطائی از روی رضا آورم و علامات غضب از روی تو پیدا شود پس من چون این دو حالت تمیز نتوانم کرد و حال به یک منوال بگذرد البته در ورطه هلاک افتم متوکل وی را تصدیق نموده گفت راست گفتی و اغلب در محاضرات گوید وقتی ابوالعینا بمجلس متوکل حاضر بود که رسول سلطان روم درآمد و بساط شراب بگستردند یکی با ابوالعینا گفت آیا چه باعث شده که خداوند شراب و گوشت خنزیر بر شما حرام فرموده و شما جام شراب درکشید و از گوشت خوک اجتناب کنید ابوالعینا گفت چون خداوند گوشت خوک حرام نمود بهتر از آن را میسر شود که از آن کناره گیریم مانند گوشت بره ولی خمر را بدلی که بر جای آن بنشیند و خلیقی که ما را از آن بی نیاز کند در خارج موجود نباشد ناچار از آن نیز اجتناب کنیم متوکل روزی از وی پرسید که ترا در حق ابن مکرم و عباس بن رستم چه عقیدت است گفت هما الخمر والمیسر واثمهما اکبر من نفعهما یعنی ایشان یکی بجای شراب و دیگری بمنزله قمار است گناه وجود آن دو از نفع ایشان بزرگتر است متوکل گفت شنیده ام که تو ایشان را دوست داری گفت لَقَد اشتَرَیتُ الضَّلالَةَ بِالهُدیٰ وَالعَذابَ بِالمَغفِرَة یعنی براستی که فروختم گمراهی را بهدایت و عذاب را بآمرزش روزی متوکل با وی گفت سعید بن عبدالملک بر تو میخندد ابوالعینا گفت اِنَّ الَّذینَ اَجرَمُوا کانُوا مِنَ الَّذینَ آمَنُوا یَضحَکُونَ

یعنی بر سستی آنکه مرتکب گناه برخیزند برکسانی که ایمان آورده‌اند همی خنده آورند شخصی گفت یا ابا العینا ابراهیم بن نوح نصرانی
درحق تو عتاب آورده وی این کریمه بر زبان آورد وَلَن تَرْضَىٰ عَنكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ
تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ یعنی هرگز یهود و نصاری از تو راضی نشوند تا آنکه ملت ایشانرا پیروی کنی ورزقان وقتی وی را
با مردی نصرانی بدید که بمصاحبت میبود در زرقان این آیه تلاوت نمود يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا
الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ یعنی ای گروهی که بشرف ایمان فائز آمدید یهود و نصاری را دوست خود مگیرید
ابو العینا در دم این آیت حمید بخواند لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ
لَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ یعنی خدا نهی نمیکند از اینکه عدل با کسانیکه در امر دین با شما
جدال و قتال ننمایند و از دیار خود تان شما را بیرون نمی کنند ابو العینا خود گوید وقتی متوکل مرا از سخی ترین مردم
و بخیل ترین ناس سؤال نمود گفتم یا امیر المؤمنین احمد بن ابی دواد اسخی و اجود کسانی است که من ایشانرا ملاقات نموده‌ام
و موسی بن عبد الملک ابخل اهل روزگار است متوکل گفت بر بخل وی چگونه واقف گشتی گفتم وَ رَأَيْتُهُ يَحْرِمُ الْقَرِيبَ
كَمَا يَحْرِمُ الْبَعِيدَ وَيَعْتَذِرُ مِنَ الْإِحْسَانِ كَمَا يَعْتَذِرُ مِنَ الْإِسَاءَةِ
یعنی وی نزدیکان خود را مانند بیگانگان محروم سازد و از نیکوئی فقدان چنان اعتذار جوید که از بدی عذر خواهد
پس متوکل در خشم شد و گفت آیا کسی که من او را بکنار انداخته‌ام بسخا نسبت کنی و کسی که من او را برای امر کتابت نگاه داشته‌ام
او را ببخل نسبت دهی گفتم یا امیر المؤمنین صدق در هیچ موضع در خور و نافرمانیت چنانکه در حضرت تو راست مردم
در نسبت نمودن احمد را بسخاوت غلط نموده‌اند چه مردمان در وقتیکه ترا که را بسخا نسبت نمایند پس در حقیقت مدح
سخای امیر المؤمنین رشید را نموده باشند و چون حسن بن سهل و فضل بن سهل را بجود نسبت کنند از دی دانستم
ذکر سخای امیر المؤمنین مأمون را کرده‌اند و هرگاه احمد بن ابی دواد را ببخشش نسبت دهند بیقین وصف جود امیر المؤمنین
معتصم را نموده‌اند و هروقت فتح بن خاقان و عبید الله بن یحیی را بسخاوت تعریف نمایند البته از مکارم و بخشش تو
بیان نموده باشند و اگر چنان است که بموقف عرض رسانیدم پس چه باعث شده بود که این مردم قبل از آنکه
درک صحبت خلفا نمایند بسخا نسبت داده نمیشدند پس متوکل گفت راست گفتی و مرا از این کلمات مسرور ساختی
مردی از ابو العینا پرسید که خداوند چون از کسی چیزی بگیرد البته در عوض آن موهبتی نماید حال بگو تا بدانم که خدا
قوه باصره از تو بستد در عوض چه عطا فرموده ابو العینا گفت همانا ندیدن روی تو یکی از بزرگان وی را چیزی
بعهده داده بود در وفای آن مماطلت میکرد ابو العینا بوی نوشت ثِقَتِي بِكَ تَمْنَعُنِي مِنِ اسْتِبْطَائِكَ
وَعِلْمِي بِشُغْلِكَ يَدْعُونِي إِلَىٰ إِذْكَارِكَ وَلَسْتُ آمَنُ مَعَ اسْتِحْكَامِ
ثِقَتِي بِطَوْلِكَ وَالْمَعْرِفَةِ بِعُلُوِّ هِمَّتِكَ اخْتِرَامَ الْأَجَلِ فَإِنَّ الْآجَالَ
آفَاتُ الْآمَالِ فَسَحَ اللَّهُ فِي أَجَلِكَ وَبَلَّغَكَ مُنْتَهَىٰ أَمَلِكَ وَالسَّلَامُ یعنی اعتماد و تکیه من
مرا از اظهار مانع میشود اگرچه مماطلت کنی ولی علمی که بوفور مشاغل تو دارم میخواند مرا بخاطر آوردن تو با آنکه بر

توانگری تو معتمد و بر بلندی همت معتقدم از رسیدن اجل ایمن نیستم چه آجال آفت آرزوها است خداوند عالم در رسیدن اجل تو وسعت دهد و بنتهای آرزویت برساند گویند روزی در نزد ابوالجهم نشسته بودم که ناگاه مردی بروی در آمد و باوی گفت مرا وعده دادی آیا وفای آنرا خواهم مشاهدت کرد ابوالجهم گفت عده در خاطر ندارم گفت راست گوئی برای آنکه تو خود از این قبیل شمائل بسیار داری و در خاطر داشتن من برای آنست که مرا با شمائل تو کثرت سؤال فتاده ابوالجهم گفت احسنت خدا پدرت را خیر دهاد پس حاجت وی بر آورد گویند وی در چهل سالگی بدرد کوری مبتلا گشت قاضی ابن خلکان از ابو سعید طلحی روایت کند که گفت یکی از اجداد ابو العینا بشرف ملاقات حضرت علی بن ابیطالب فائز نشده و از طول مخاطبت آنحضرت را خسته نمود پس حضرت دعا کرد تا خود و اولادش کور شوند بنتیجه هر یک از احفاد وی که ابو العینا شود صحیح النسب باشد و ابو العینا در زمانی که در بصره مسکن داشت بصیر بود چون بجانب سر من رای رخت بربست نور بصر از وی زایل شد و چندی در بغداد ساکن بود و پس از آنجا ببصره عود نموده در جمادی الآخره از سال دویست و هشتاد و سه یا در راه سفر آخرت در پیش گرفت پسری جعفر نام از وی بماند و او روایت کرده که پدرم در پنجم جمادی الاولی از سنه مذکوره درگذشت گویند وقتی وی با ابو زید انصاری گفت آیا چگونه عین را تصغیر نمائید گفت عیینا یا ابا العینا پس از آن وی بدین لقب مشهور گشت

ابو منصور موهوب بن ابی طاهر احمد بن محمد بن خضر الجوالیقی البغدادی

در عربیة علماء سنت و جماعت بوثاقت حدیث و غزارت فضل و ملاحت خط و وفور عقل و کثرت ضبط مشهور و از فحول ارباب لغت و ائمه ادب محسوب است در سال چهار صد و شصت و پنج و یا شش هجری در باب المراتب که یکی از ابواب دار السلام بغداد و بزرگ ترین آنها بود متولد گشت و هم در آنجا نشو و نما یافت بعد از بلوغ رشد و اوان تمیز عنان عزیمت و زمام خاطر بجانب تحصیل کمالات بکشید نخست دقایق و نکات خط تحصیل نمود و بنیان آن به بنان خویش چندان محکم و مشید داشت که مردم را بدان رغبتی تمام و میلی وافر بود و جمعی در تحصیل آن گوی سباق طلب استادی خویشتن را در ره طلب افکندند پس مدت هفده سال حلقه افادات و مدرس افاضات خطیب ابو زکریای تبریزی را از فرایض دانسته از رنج ملازمت و مطالعت قوانین ادب محکم کرد و گوی مزیت از همسران در ربود و در آن فنون از ائمه عصر معدود آمد و علم حدیث را از ابو القاسم بشری و ابو طاهر بن ابی الصقر و ابو الحسین استماع و ضبط نموده بساط تعلیم و تدریس بگسترانید و به نشر علوم بپرداخت ابو الفرج بن جوزی که در عداد تلامذه وی بشمار رود گوید احادیث غریبه و روایات مشهوره زیاده از وی استماع نمودم کتاب معرب و غیر آن از مؤلفات او و پاره از لغت را بر وی قرائت کردم و زمانیکه خطیب ابو زکریای تبریزی رخت از اینجهان بربست علی بن محمد فصیحی در مدرسه نظامیه مدرس گردیده پس از چندی ویرا بتشیع نسبت دادند و حقیقت حال از وی پرسیدند گفت مذهب خود انکار نمودن نتوانم پس وی معزول گشت منصب جلیل و شغل نبیل تدریس عربیت مدرسه نظامیه بعهده ابو منصور جوالیقی مفوض شد چندی روزگار بدان گونه بسر برده در آنوقت که المقتفی بامر الله بر اریکه خلافت

مستقر گشت گشتزار امانی وی شاداب نموده و در ظل عاطفت خویشش بخواند و با وی تعلق مخصوص داشت پیوسته در اوقات خمسه بوی اقتدا مینمود و نماز بجماعت میگذارد و خلیفه بعضی از کتب بروی قرائت کرد و جوالیقی کتابی در فن عروض برای وی تألیف نمود، قاضی احمد بن خلکان در کتاب وفیات الاعیان آورده است اول بار که جوالیقی در مجلس خلافت قدم نهاد و در مقام تحیت و درود بدین عبارت لب گشود اَلسَّلامُ عَلی اَمیرِ المُؤمِنینَ و رحمة الله ابن تلمیذ صاعد بن هبة الله که از خاصان اطبا و ملازمان آن درگاه و ایستادگان خدمت خلافت بود مسیحی در گفت آمده بجوالیقی گفت یا شیخ هانا با خلفا چنین طریق تحیت مسلوک نبوده و چنان عبارات بر زبان نیارند جوالیقی بوی عنایت نیاورد روی با مقتفی داشت و گفت سنت نبویه و طریقه مصطفویه بدین گونه سلام و تحیت که من بجای آوردم ناطق است و حدیثی که در صورت سلام وارد بود روایت نمود پس گفت یا امیرالمؤمنین هرگاه کسی سوگند یاد کند که نور هیچ علمی بر آن نهج که باید بر قلب هیچ نصرانی و یهودی نتافته هرآینه کفاره حنث قسم و فسخ یمین بر وی نباشد چه خداوند تعالی خود بر قلوب ایشان مهر بر نهاده و هر که مهر خدا بر نتوان گرفت جز بدست ایمان مقتفی وی را بر آن گفتار و کردار تصدیق و تحسین فرمود هم او گوید که گویا ابن تلمیذ را با آن مراتب علمیه سنگی بر دهان نهاده بود که قدرت تکلم نداشت

ابن جوزی در کتاب منتظم گوید ابومنصور جوالیقی با وجود ریاست و قرب خلافت هیچگاه در معاشرت و مجالس جانب تواضع فرو نمیگذاشت در مباحثات علمیه اغلب زبان بلا ادری میگشود و قلیل الکلام و کثیر الفکر بوده و از روی تحقیق سخن میگفت گویند وی را در علم لغت خبرت و بصیرت از دیگر فنون زیادت بود و در مسائل نحویه مذاهب غریب داشت اسمعیل که انجب اولاد وی بود حکایت شده که گفت من در روز جمعه با پدرم بعبادت همیشه در جامع قصر نماز گذاردم مردمان بگردش اجتماع نموده امری بروی قرائت میکردند ناگاه جوانی از آن میان مقابل پدرم ایستاد و گفت یا سیدی دو شعر شنیده ام که از فهم آنها عاجزم مستدعی ام اینکه آن دو شعر از من استماع نموده حجاب خفا از وجوه معانی آنها برگیری پدرم گفت انشاد نمای جوان گفت

وَصْلُ الحَبیبِ جِنانُ الخُلدِ اَسْکُنُها ... وَهَجْرُهُ النّارُ یُصْلینی بِهَا النّارا
فَالشَّمْسُ بِالقَوسِ اَمْسَتْ وَهِیَ نازِلَةٌ ... اِنْ لَمْ یَزُرْنی وَبِالجَوزاءِ اِنْ زارا

اسمعیل گوید چون پدرم این دو شعر بشنید لختی در بحر فکرت شد پس روی با وی داشت و گفت ای پسرک من همانا فهم معنی و حل این منظوم جز بمعرفت نجوم و سیر کواکب نتوان کردن بیقین که فهم آنها از صنعت ادب و حرفت لغت بیرون است جوان با کمال یأس و نومیدی سر خویش گرفته برفت پدرم از کثرت شرم و حیا که چیزی از وی بپرسند و در فهم آن عاجز آید از حلقه برخواسته با خود شرط نمود که تا در علم نجوم نظر نماید و از تسییر درجات شمس خبرتی حاصل نکند بحلقه افادت ننشیند پس چندی در زاویه خمول بخزید و رنج فهم زیجات و معرفت تسییر درجات بر خود بخرید تا از آن فن خبرتی و از آن بحر معرفتی حاصل کرد پس جانب حلقه خویش گرائید و در مصطبه افادت مستقر گشت حاصل معنی آن دو شعر آنکه وصل دوستان مانند بوستان بهشت

ابومنصور جوالیقی

۵۱ ه

جاوید است که مرا بهوای سکن گزیدن آن است و هجران ایشان آتشی است که من بدان کباب شوم پس اگر آن دوست زیارتم ترک نماید شبها در کمال بلندی باشند و هر گاه بزیارتم آید بسیار کوتاه هستند چه بودن شمس در برج قوس که آخر فصل خریف است کنایت است از طول شب و بودن آن در برج جوزا که آخر فصل ربیع است استعارت است از قصر شبها یاقوت حموی گوید در سال پانصد و بیست هجری آدم بن احمد هروی که یکی از افاضل علمای ادب است قصد زیارت بیت الله و حج خانه خدا نموده چون ببغداد رسید و بار گشود اهل علم و ادب بوی گرد آمدند سه اهل نحویه و معضلات آن بوی پرسیدی بروی قرائت مینمودند اتفاقاً روزی ویرا با ابومنصور جوالیقی مناظرت و مباحثت دینی در پیوست رفته رفته آن مناظرت بمنافرت کشیده هروی گفت هر گاه تو نفس خویش نسبت کنی نیکو و پسندیده نباشی چه جوالیق جمع است و چون خواهند جمع را نسبت کنند بایستی هیئت جمعیت شکسته گردد و بصورت مفرد خود عود کند پس آن مفرد نسبت داده شود و هم یاقوت گفته که در عبارت هروی یکنوع مغالطت است زیرا که اگر کلمه بهیئت جمعیت علم گردد جایز است آن کلمه را با صورت جمعی نسبت کنند مانند مدائنی که در صورت نسبت مدائنی گویند انتهی پوشیده نیست که جوالیق جمع جُوال است بضم و یا بکسر جیم به تقدیر آن لفظ عجمی و معرب است چنانکه صاحب قاموس و صحاح و دیگران از اهل لغت تصریح کرده اند که جیم و قاف هر دو با هم در کلمه واحده در لغت تازی اجتماع نیابند هر گاه لفظی بدین صفت در کلام عرب یافت شود بیقین از مواد لغت ایشان خارج است و از الفاظ معربه بشمار آید و جوال بضم جیم را بر جوالیق بهیئت جمع بستن ناشواذ و از اصول قوانین عرب بیرون است چه مفرد آن بی یاء است و قیاس جمع آن کلمه بفتح فاء است چنانکه خلاخل و عُلابل و اُداول و عُلاکه بضم فاء را بر جلاجل و علابل و اداول و علاکه بفتح فاء جمع بندند با اینهمه یاقوت خود نیز در انتقام راه خطا پیموده چه وی جوالیق را مانند مدائن علم پنداشته و حال آنکه هر کس حامل و بایع و متزاول این جنس بوده باشد او را جوالیقی گویند و معروفین بدین لفظ بسیار اند از آنجمله است هشام بن سالم جوالیقی که انشاء الله شرح حالش در باب الهاء ذکر می شود که خود بایع و یا حامل آن بوده لهذا او برادرانش موسوم نمودند چنانکه شیخ ابوعمرو کشی در شرح حال وی گوید و یقال هشام بن سالم الجوالیقی ثم صار علافاً و همچنین گویند عمر بن علی بن ابیطالب در وقعه طف شب عاشورا راه فرار در پیش گرفت خود را در جوالی پنهان ساخت و از آن روی اولاد وی باولاد جوالیق ملقب شدند اگرچه ابوالفرج اصبهانی در کتاب عمدة الطالب گوید نگارنده را عقیدت بر آن است که بجهتی دیگر اولاد وی باولاد جوالیق ملقب گشتند بهر حال هر یک از اینها بر ثبوت مدعای دلیلی واضح است قاضی ابن خلکان گوید یکی از شعرای معاصر ابومنصور جوالیقی وی و مغربی معبر را بدین اشعار هجا گفته و گمان آن است

که آن شاعر حیص بیص بوده

كُلُّ الذُّنُوبِ بِبَلْدَتِي مَغْفُورَةٌ   إِلَّا الَّذِينَ تَعَاظَمَا أَنْ يُغْفَرَا

كَوْنُ الْجَوَالِيقِيِّ فِيهَا مُلْقِيًا   أَدَبًا وَكَوْنُ الْمَغْرِبِيِّ مُعَبِّرًا

فابنی لکنته تمیل نصاله   وغفول فطنته تعثر عن کرا

یعنی هر معصیت که در بغداد کرده آید عاقبت آمرزیده شود جز دو گناه عظیم که پایه شناعتشان از اندازه مغفرت بالاتر باشد یکی تدریس ادبیات که بلسان جوالیقی پرداخته آید و دیگری تعبیر مناماتی که بلغات مغربی نموده گردد پس گرفتار لکنت این یک خود از فصاحت ملول و بیزار شود و خاموشی فطانت آن دیگر از حالت خفتگی حکایت کند باجمله در روز یکشنبه نیمه شهر محرم از سال پانصد و سی و نه هجری در بغداد دست حوادث بنیاد عمرش خراب نموده قاضی القضاة زینبی در جامع قصر بروی نماز گذارده و در باب الحرب مدفون ساختند مصنفات مشهوره و مفیده وی از این قرار است

کتاب شرح ادب الکاتب کتاب المعرب تتمه درة الغواص رساله در علم عروض

ابوبکر بن عیاش بن سالم الحناط

در نام وی اختلاف است بعضی سالم گفته اند و برخی شعبه و بقولی اسم و کنیت او یکی است هم با درستی بوبکر نام نهاده نژاد او بقبیله بنی اسد رسد مورخ اربلی وفیات گوید کان من ارباب الحدیث والعلماء المشاهیر ابوبکر یکی از دو راوی عاصم بن ابی النجود بود که از قراء سبعه معدود شود و راوی دیگر ابو عمر بزاز است این دو راوی موثق فن قرائت از عاصم اخذ نموده برای مردم روایت کرده اند محمد بن اسعد یمنی در ترجمت ابوبکر آورده که قال بعضهم کان لا یفتر من التلاوة قرأ اثنا عشر الف ختمة وقیل اربعة وعشرین الف ختمة یعنی گفته اند که ابوبکر هرگز از تلاوت کلام مجید فتور و کسالت نیافت مدة العمر دوازده هزار بار کلام پروردگار ختم کرد و بقولی بیست و چهار هزار بار از نوادر وقایع وی حکایتی است که بر علو منزلت و حسن عقیدتش دلیلی محکم باشد و شاهدی عادل غواص بحار اخبار مجلسی در کتاب بحار الانوار و غیر آن از مصنفات خود از یحیی بن عبد الحمید حمانی روایت کرده که گفت در زمانیکه موسی بن عیسی الهاشمی حاکم کوفه بود نوبتی از منزل خویش بیرون آمدم و شیخ ابوبکر بن عیاش را دیدم که بر دراز گوشی نشسته همینکه چشمش بر من افتاد گفت یا یحیی بیا تا با هم نزدیک امیر رویم و من ندانستم که مراد او کیست ولی تعظیم ابوبکر را همراه شدم پس در رکاب او روان گشتیم چون بخانه که بدار عبدالله بن حازم معروف است رسیدیم روی سوی من کرد و گفت ای پسر حمانی ترا از آنجهة بزحمت مصاحبت انداختم که برانچه با این مرد طاغی گویم گواه گردی و ابلاغ حجت را بگوش خویش اصغا نمائی گفتم ایها الشیخ کرا میگوئی گفت این کافر فاجر موسی بن عیسی را که والی این مملکت است پس همی برفتیم تا بدرب خانه موسی رسیدیم و ابوبکر همچنان سواره داخل شد با آنکه رسم آن بود که مردم چون بدرگاه سرای موسی میرسیدند پیاده میشدند حاجب موسی ابوبکر را بشناخت و از دخولش مانع نتوانست شد ولی مرا نگذاشت که وارد شوم ابوبکر ملتفت شد که مرا باز میدارند بانگ زد که ای ملعون او را مانع میشوی با آنکه بهمراه من آمده پس دربان بکناری شد و من از دنبال شیخ درآمدم و او جامه در بر داشت که تکمه های آن گشوده بود و همی دراز گوش براند تا داخل ایوان شد

ابوبکر عیاش

۵۱۸

موسی در صدر ایوان بر تخت خود نشسته بود و صف العاده از یمین و یسارش گروهی مسلح قیام داشتند چون دیدهٔ او بر ابوبکر افتاد
مرحبا گفت و او را نزدیک خواند و در کنار خویش بر تختش نشانید و مرا نگذاشتند که داخل ایوان شوم ابوبکر گفت من شخصی
که در بیرون ایستاده ام عتاب کرد که ویحک نزدیک من آی من درون ایوان شدم و با پای افزار و پیراهن و ازار
که در پای و بر دوش داشتم پیش وی برفتم مرا در برروی خود نشانید موسی با ابوبکر گفت این همان است که نزد من شفاعت او میشوی
گفت نی ملک آوردن او برای شهادت است نه شفاعت گفت چه شهادت گفت چون آنچه تو با این قبر کردی بنگریستم آمدم
تا سخنی بر تو ابلاغ کنم و او برای اتمام حجت من گواه باشد گفت کدام قبر گفت قبر فرزند بتول سبط رسول حسین بن علی ع و موسی
از آن زمان زارعی چند فرستاده بود تا تربت شریف حضرت امام ابوعبدالله علیه السلام را شیار نموده تمامت ارض حائر را
کاشته بود همینکه این کلام از ابن عیاش شنید چنان در خشم شد که نزدیک بود اندامش از هم بشکافد و گفت ترا با عمل من
چکار است گفت بدان تا بگویم زمانی چند از این پیش در واقعه دیدم که گویا من بعزیت قبیله خویش در بنی غاضره از کوفه
بیرون شدم همینکه بقنطره رسیدم دو خنزیر از پیش روی من بیرون آمدند و آهنگ من نمودند و خدای تعالی مرا
بجهت مردی از بنی اسد که خود او را همی شناختم از صدمه تعرض آنها نجات داد و چون از آنها گذشتم و بقریه
شاهی رسیدم از جاده غافل ماندم پیاده راه بیابان گرفتم و ناشناس بغوله با پیرزالی برخوردم از من پرسید عزیمت
کجا داری گفتم غاضریه گفت این وادی در پیش گیر که در انجام آن باز راه در پیوندی من بدان نشانی که آن عجوز گفت
همی راه سپردم تا به نینوا رسیدم ناگاه پیری کهن سال دیدم که در آنجا نشسته گفتم از کجائی ای شیخ گفت از مردم
این قریه گفتم از عمر تو تا چند سال برآمده گفت ندانم ولی آن زمان مرا در خاطر است که حسین بن علی ع و همراهان او را
از این فرات ممنوع داشتند در حالتی که طیور هوا و وحوش صحرا از آن مینوشیدند ابوبکر گوید از این سخن عظیم در حیرت شدم
و از در تحقیق گفتم ویحک تو خود آن ماجری بدیدی گفت آری سوگند با آفریدگاری که آسمان برافراخت من در آن زمان
بودم و آن داستان دیدم چنانچه اینزمان هستم و با چشمی نگران می بینم که تو و مردم عهد تو اعانت میکنید بر گناهی عظیم
که اگر مسلمانی بر روی زمین باشد از نگریستن آن چندان بگرید که دیده اش مجروح گردد گفتم وای بر تو
آن چه امر است گفت اگر سلطان این ملک را باز ندارید از فعلی شنیع و شغلی فظیع که بجای آورد آیا مزار
فرزند رسول تخم و زراعت میشود گفتم مزار او کدام است گفت نزدیک همین جایگاه که تو ایستاده ولی خود مدفن
آنحضرت نمودار نیست و کس آنرا نتواند یافت ابوبکر گوید مرا تا آن وقت هیچگاه بدان سرزمین عبور نیفتاده بود
گفتم ای شیخ حالیکه آن قبر مطهر مستور است پس کیست که مرا تواند بدان دلالت نمود شیخ چون این بشنید برخواست
و روانه شد و من از دنبالش برفتم تا بر لب گودالی بایستاد و بر آن گودال دری استوار و حاجبی ایستاده
و گروهی انبوه دیدم راه با حاجب نزدیک نمودم و بار خواستم تا بحضرت ابوعبدالله در آیم گفت رخصتی نیست
گفتم چرا گفت از آنکه ابراهیم خلیل جلیل و خواجه عالم پیغمبر خاتم نزد آنحضرت اند و جبرئیل و میکائیل با جمعی
فراوان از فرشتگان همراه ایشانند ابوبکر گفت پس بجستم و بیدار شدم بر حالتی که خوفی شدید

و منزوی عظیم بر خاطر من جای گرفته بود و از این واقعه روزگاری مدید گذشت چندانکه نزدیک آمد که من این داستان
فراموش کنم پس اتفاقاً مرا آهنگ قبیله بنی غاضره پیش آمد چه بر ذمه مردی از آن طایفه وامی داشتم و تقاضای
دین را جانب آن قبیله گرفتم و مرا داستان خواب هیچ بخاطر نبود و همینکه بقنطره کوفه رسیدیم ناگاه دو کس
از عیاران راه زن بیرون آمدند و مرا از دیدن ایشان اجرای واقعه بخاطر آمد ایشان بر من در آویختند و گفتند آنچه
با تو است بینداز و خود بسلامت بیرون رو و با من جز نفقه اندکی هیچ همراه نبود گفتم وای بر شما من ابوبکر عیاشم و از پی
طلب خویش میروم خدا را از من در گذرید و از راه خود باز ندارید که من مهمان حبیبی دوست دارم و از این حیث
تهیه شرط ضیافت همی خواهم یکی از آن جماعت بیاران بانگ زد که این مولای من ابوبکر است کس متعرض او نشود و آنگاه
جوانی را گفت همراه وی باش تا براهش رسانی و من از تذکر واقعه و تعبیر خواب نیز در شگفت بودم همینکه به نینوا رسیدیم
وَاللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ که پیری کهن سال بهمان شمایل که در خواب دیده بودم در بیداری یافتم
و با خود گفتم لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ این خود وحی بوده نه خواب آنگاه بهمان تفصیل که در واقعه سؤال و جواب شده بود
بی کم و بیش در میان ما گذشت تا آنجا که مرا همراه خود بموضع مزار مقدس برد و دیدم شیار کرده اند و زراعت
نموده اند از جزئی و کلی خواب خویش چیزی مختلف نیافتم بجز آنکه در رودبار را در بیداری ندیدم پس ای موسی
پیر مرا سوگند داد که در حکایت این ماجری زبان نبندم و نه از زیارت آن مرقد پای کشم مکانی که ابراهیم کرم و مغفرت
بزیارت آن روند و جبرئیل و میکائیل با قبایل ملائک در آن فرود آیند البته شایسته است که هر مسلمان بزیارتش
همی رغبت و مراقبت کند چه ابوحصین مرا روایت کرده که رسول فرمود مَنْ رَآنِي فِي الْمَنَامِ
فَإِيَّايَ رَأَى فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَشَبَّهُ بِي یعنی هرکه مرا بخواب بیند خود مرا دیده چه شیطان بصورت من
مانند نگردد و یحیی گوید همینکه ابوبکر سخن ختم کرد موسی بر آشفت و گفت ای پسر عیاش اینهمه گفتار دراز آوردی و من بپاس
همی خاموشی گرفتم تا این خرافت و حماقت که از تو ظهور یافته بپایی بری سوگند با خدای اگر از این پس بشنوم که این
خبر با کسی گفته باشی سر و را گردن زنم هم تو و هم آنکه بر من گواه آورده ابوبکر گفت سبحان وقت خدای من
داور است و تو منع خواهد کرد که من نقل این خبر و حدیث هیچ نیت نداشتم گفت أَتُرَاجِعُنِي يَا مَاصَّ فَرْجِ أُمِّهِ یعنی ای اکو عورت
ام خویش بمکی آیا مرا جواب باز پس دهی ابوبکر گفت أَسْكَتَ اللهُ وَقَطَعَ لِسَانَكَ یعنی ساکت شو
خدای خامُش کند و زبانت ببرد پس موسی در غضب شد و بوبکر را از خویش بدور داشت و با غلامان گفت
بگیرید او را ابوبکر را از تخت بکشیدند و مرا نیز بگرفتند و کشان کشان از ایوان بیرون بردند قسم بخدا که
از کشیدن و زدن بر ما حالتی رفت که من هرگز باور نداشتم که زنده مانیم و با وجود خویش بر شمار مردم بیفزائیم از تمام
آن ستم چیزی بر من سخت گران افتاد در اثناء حالتی که مرا از پای میکشیدند و سرم بسنگها کوفته میشد غلامی می آمد و
ریش من لحیتی میگرفت و میکند موسی همی نهیب میزد که بکشید و بکشید و ما را پی برده نیز یا مصوب میداشت و ابوبکر
همی گفت آمین قَطَعَ اللهُ لِسَانَكَ وَانْتَقَمَ مِنْكَ یعنی بار الها زبانت ببرد و کیفر ما از تو بگیرد

۶۱

انگاه باری عز اسمه را بخواند و گفت اَللّٰهُمَّ اِیّاکَ اَرَدْنا وَ لِوَلَدِ نَبِیِّکَ غَضِبْنا وَ عَلَیْکَ تَوَکَّلْنا
یعنی بار الها در اینباب رضای تو خواستیم و برای فرزند پیغمبرت خشم گرفتیم و بحراست تو اطمینان جستیم پس ما را بزندان بردند
و ابوبکر درمن نگریست که جامه‌ام تار و مار شده و خون از اندامم فرو ریزد و گفت یا یحیی قَدْ قَضَیْنا لِلّٰهِ حَقّاً وَ
اکْتَسَبْنا فی یَوْمِنا هٰذا اَجْراً وَ لَنْ یُضَیِّعَ ذٰلِکَ عِنْدَ اللّٰهِ وَ لا عِنْدَ رَسُولِهِ
یعنی حقی را که از خدا بر ما بود بگذاردیم و امروز نیز پاداش اندوختیم و این عمل نزد خدا و رسول ضایع نگردد یحیی گوید
پس زمانی اندک بقدر غذا خوردن و خواب کردن موسی در محبس بودیم که پیک آن ملعون بطلب ما آمد درازگوش
ابوبکر را خواستند پیدا نشد لاجرم همچنان پیاده روانه شدیم چون از رنج فراوان و زحمت بی پایان که بر ما گذشت
بس خسته بودیم تا اگر بسرای موسی رسیم در عقب افتادیم ابوبکر از هر چند گامی که میسپرد بر زمین می نشست و لمحه آرام
میگرفت انگاه روانه میشد مع القصه بسرایی وسیع که در پهنا و بزرگی باندازه حیاطی بود در آمدیم موسی را دیدیم
که بر تخت قرار گرفته بود و همینکه چشمش بر ما افتاد متوجه ابوبکر شد بغلظت و خشونت سخن گفتن گرفت و زبان بتهدید دراز نمود
لا حَیّاکَ اللّٰهُ وَ لا قَرَّبَ مِنْ جاهِلٍ اَخْرَقَ یعنی خدایت زنده ندارد و نزدیک نسازد ای نادان بیخرد
ویلک ای بی پدر ترا چه افتاده که در میان بنی هاشم داخل گردی ابوبکر گفت کلام تو شنیده ام و خدای ترا کفایت کند
گفت بیرون رو خدایت زشت دارد واللّه اگر بشنوم که این داستان شایع ساخته گردنت بر گیرم یحیی گوید آنگاه بجانب من
چشم انداخت و لب بدشنام گشود و گفت ای کلب زنهار بر حذر باش از اینکه این خبر فاش کنی که اندیشه این دیو سار
شیطانی را که در خواب با وی بازی کند بر چشمش مجسم ساخته بیرون شوید لعنت و غضب خدا بر شما باد یحیی گوید من
و ابن عیاش از بیم سطوت موسی جانی بسلامت بردیم با اینکه از حیات خویش نومید شده بودیم چون بمنزل
شیخ ابوبکر رسیدیم خواست که درون خانه خود رود ملتفت من شد و گفت اِحْفَظْ هٰذَا الْحَدیثَ وَ اَثْبِتْهُ
عِنْدَکَ وَ لا تُحَدِّثَنَّ هٰؤُلاءِ الرِّعاعَ وَ لٰکِنْ حَدِّثْ بِهِ اَهْلَ الْعُقُولِ وَ الدّینِ
یعنی این واقعه نیک حفظ سپار و با این مردم زبون در میان نیار مگر با خداوندان دین و دانش اختی خداوندان دین
و دانش میدانند که از این ماجری ابوبکر بن عیاش را جاء نعیم موثق است و موسی بن عیسی را خلود جحیم محقق و چون از کینه
آن فرعون هاشمیان با فرزند رسول صلوات الله علیه خبری نگاشته آمد لازم افتاد که وخامت عاقبت و سوء خاتمت او
نیز از در استطراد ایراد کرده تا چه این با آئین موالات موافق نیاید که نتایج اینگونه معادات در پرده امهال
و آثار اینچنین عقاید در بوته اجمال گذرد چنانچه علامه محدث از امالی شیخ ابوجعفر محمد بن علی صدوق روایت آورده
که موسی بن عبدالعزیز گفت یوحنا بن سراقیون که طبیبی در نهایت حذاقت بود و بر کیش نصاری میزیست
مرا در شارع بواحمد بدید و گفت بایست که مرا از تو سؤالی است چون بایستادم گفت ترا بپیغمبر و دینت
سوگند که این قبر نزدیک قصر ابن هبیره که قومی از شما بزیارت آن همی روند از آن کیست آیا مدفن یکی از یاران
پیغمبر شما است گفتم آن مرد شریف از اصحاب نیست بلکه از پسر دختر پیغمبر است آیا ترا داعی بر سؤال چه بود

ابوبکر عیّاش

۶۰۱

گفت مرا از این قبر داستانی است طرفه گفتم برای من نقل کن گفت نوبتی سابور بزرگ خادم هرون الرشید شبانگاهی از پی من فرستاد من حاضر شدم چون مرا دید گفت با من بیا باهم رفتیم تا بسرای موسی بن عیسی الهاشمی در آمدیم موسی را دیدیم که عقل یکباره از او زائل شده و میان مردم مصروع بر بالشی افتاده و در پیش روی او طشتی است که تمام احشاء و امعاء وی در آن ریخته و او را آنزمان هرون از کوفه احضار داشته بود چون سابور آنحال بدید با یکی از غلامان خاص او گفت ویحک بر این چه گذشته گفت همین ساعت نشسته بود و بر حالتی که در استقامت مزاج و خورسندی حال بر تمامت مردم فزونی داشت و ندیمانش بر دور او نشسته بودند در اثناء صحبت از حسین بن علی علیه گفتگوئی رفت مردی از بنی هاشم گفت بر من مرضی سخت بود و بهر تدبیر معالجت خواستم مفید نشد تا آنکه نویسنده من گفت از تربت قبر حسین بن علی علیه بگیر و بدان استشفا جوی من چنان کردم و خلاص یافتم موسی چون این بشنید گفت آیا از آن تربت چیزی نزد تو مانده است گفت آری پس کس فرستاده قطعه از آن حاضر داشت موسی آنرا بگرفت و خواست تا با آن هاشمی استهزا کند و بر حسین بن علی توهین آورد آن تربت را در دبر خویش داخل کرد و پس بیدرنگ صیحه کشید که النار النار الطست الطست همینکه طشت نهادند تمام آنچه می بینی در طشت ریخت و ندیمان پراکنده شدند و مجلس انس محفل ماتم گشت یوحنا گفت سابور پس از استماع این خبر روی با من داشت و گفت ببین تدبیری توانی کرد من شمعی خواستم و در طشت تامل کردم دیدم جگر و دل و شش و سپرز او تماما بیرون آمده گفتم موسی را دیگر هیچکس نتواند علاج کرد مگر عیسی که مرده را زنده میساخت سابور گفت راست گوئی ولی در همین جای بباش تا انجام امر مشهود گردد من تمام آنشب را در آنجا بیتوته کردم و موسی همچنانکه افتاده بود در نخواست تا سحرگاه درگذشت راوی گوید سپس یوحنا بزیارت مشهد ابوعبدالله میرفت و عاقبت مسلمانی گرفت و با حسن عقیدت نقل است که ابوبکر بن عیاش گفت چون در سن شباب بر من مصیبتی وارد میگشت داد جلادت میگرفتم و خود را به الم صبوری رنج میدادم و از این راه بر من سخت میگذشت چه کاری بود بر خلاف عادت و اقتضای طبیعت

تا آنکه وقتی مردی اعرابی در کناسه کوفه دیدم که بر شتری نجیب سوار است و این دو بیت انشاد کند

خَلیلَیَّ عوجا مِن صُدورِ الرَّواحِلِ ... بِجُمهورِ حُزوی فَابکِیا فی المَنازِلِ

لَعَلَّ انحِدارَ الدَّمعِ یُعقِبُ راحَةً ... مِنَ الوَجدِ اَو یَشفی نَجِیَّ البَلابِلِ

یعنی ای دوستان بخاطر این عاشق مهجور زمام راحلها بگردانید و بر این دیار گریستن آغاز کنید که باشد جریان سرشک از دنبال اندوه راحتی آورد و انحدار سرشک از غم عشق آسایشی بخشد ابوبکر گوید پرسیدم این اعرابی کیست گفتند این ذوالرمه شاعر است از پس آنزمان هروقت که مرا غمی و مصیبتی می افتاد بر آئین ذوالرمه رفتمی و گریستمی و از اندوه و حزن وارستم آسوده شدمی چون این اثر در بکار عند الشده دیدم با خود گفتم قاتَلَ اللهُ الاعرابیَ ما کانَ اَبصَرَهُ یعنی خدای آن اعرابی را لعنت کناد که بر علاج اندوه تا چه حد بینا بود وفات ابوبکر بن عیاش هجده روز بعد از فوت هرون الرشید در سال یکصد و نود و سه بکوفه اتفاق افتاد و عمر او نود و هشت سال بود عیاش بفتح عین مهمله و تشدید یاء مثناه تحتانیه و شین معجمه است

ابن الاعرابی محمد بن زیاد الکوفی

از موالی عباس بن محمد بن علی بن عبد الله بن عباس بوده و برخی او را از موالی بنی شیبان دانند و ربیب مفضل محمد ضبی است آورده اند که وی از مشاهیر لغویین و علماء عربیت معدود است جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة گوید كان نحويا عالما باللغة والشعر كثير السماع من المفضل محمد الضبي راوية للاشعار حسن الحفظ لها از ثعلب حکایت شده که گفت خود از ابن الاعرابی استماع نمودم که میگفت در آن شب بدین دار فانی قدم نهادم که ابوحنیفه بسرای باقی رخت برکشید و وفات ابوحنیفه چنانکه در شرح احوال وی نگارش یافت در شهر رجب از سال صد و پنجاه هجری اتفاق افتاد مع الجمله در عنفوان زندگانی و ریعان شباب هوای اکتساب مراتب دانش و اقتباس مراسم بینش او را بر سر افتاده از مدرس ابی معاویه ضریر و مفضل ضبی صاحب مفضلیات و قاسم معن بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود و علی بن حمزه کسائی قوانین ادبیت و رسوم عربیت بیاموخت در ارتقاء مدارج علمیه و مقامات ادبیت روزگاری دراز بسر برد و تکمیل علوم و تحصیل فنون را پای طلب در راه تعب نهاده و محضر هر یک از مشایخ و اکابر قوم را مغتنم دانسته مقدمات عربیت را با سایر علوم ادبیت در اندک زمانی بسر حد کمال رسانید پس از آن بفهم مسائل لغویه و ضبط دلائل آن پرداخت در معانی الفاظ و مبانی لغات عرب مهارتی تمام یافت و نزد تمامت اهل علم مسلم آمد و از کثرت علم و وفور دانش بر امثال و اقران خود فائق گردید روزها برای تدریس و افادت نشسته افاضل و اعیان از اهل علم گردش مجتمع میشدند و از افادات آن ادیب دانشمند استفادت مینمودند ابن خلکان آورده ابراهیم حربی و ابن سکیت و ابو العباس ثعلب از تلامذه او معدود و ذهنی دقیق و خاطری نقاد داشت و از آن روی بر علما و مصنفین مناقشات و اعتراضات چند وارد نموده و گروهی از ائمه لغت را در مسائلی چند بخطا نسبت همی داد و همواره در مدرس افادت خویش مکشوف همی داشت که ابوعبیده و اصمعی را معرفتی کامل و بصیرتی وافی بعلم لغت نبوده و وی را عقیدت آن بود که در کلام عرب ابدال ضاد معجمه بظاء معجمه روا باشد و هر آنکس که یکی از این دو حرف در موضع دیگری نهد راه خطا نه پیموده

و بدین بیت بر مدعای خود استشهاد می نمود

الى الله اشكو من خليل اوده ثلاث خلال كلها لي غائض

چه این شاعر در کلمه غائض ظاء معجمه بضاد معجمه ابدال کرده و میگفت این بیت را بدین روایت از فصحاء عرب استماع نموده ام سیوطی از ابو العباس ثعلب حکایت کند که گفت شاهدت مجلس ابن الاعرابي وكان يحضره زهاء مائة انسان وكان يسأل ويقرأ عليه فيجيب من غير كتاب ولزمته بضع عشرة سنة ما رأيت بيده كتابا قط ولقد املى على الناس ما يحمل على اجمال ولم ير احد في علم الشعر اغزر منه

یعنی درس افادت ابن الاعرابی را شاهدت کردم و عده تلامذه او را احصا نمودم صد تن از اهل علم و دانش

در مجلس حضور داشتند بر مسائل ادبیت و لغات عربیت چندان استحضار داشت که بر مسئله از غوامض مسائل و یا حدیثی بر وی قرائت مینمودند از جودت فهم و حدت ذهن سائل را بدون رجوع کتب همی جواب گفتی و ده سال و اندی ملازم حضرتش بودم در تمام آن مدت از محفوظات و مسموعات خویش بر تلامذه املا مینمود و هیچگاه نزدش کتابی ندیدم که از آن بر اصحاب درس قرائت کند و بر این شاهد کردم که از نوادر اخبار و اصول و قواعد لغت بمقدار آنکه بر شتران حمل کنند بر مردمان املا نمود و در علم شعر و قواعد عروضیه او را نظیر و مانند نبود آورده اند روزی در مدرس خویش دو تن از تلامذه خود را دید که با یکدیگر همی بنحوی سخن گویند از منشأ و موطن اصلی ایشان پرسش نمود یکی در جواب گفت از مردمان اسبیجابم دیگری گفت از اهل اندلسم ابن الاعرابی از روی تعجب

این بیت انشاد کرد

رَفیقانِ شَتّیٰ اَلَّفَ الدَّهرُ بَینَنا   وَقَد یَلتَقِی الشَّتّیٰ فَیَأتَلِفانِ

حضار مجلس بقیه ابیات از وی خواستار شدند گفت

نَزَلنا عَلیٰ قَیسِیَّةٍ یَمَنِیَّةٍ   لَها نَسَبٌ فِی الصّالِحینَ هِجانُ

فَقالَت وَاَرخَت جانِبَ السِّترِ بَینَنا   لِاَیَّةِ اَرضٍ اَم مَنِ الرَّجُلانِ

فَقُلتُ لَها اَمّا رَفیقی فَقَومُهُ   تَمیمٌ وَاَمّا اُسرَتی فَیَمانی

رَفیقانِ شَتّیٰ اَلَّفَ الدَّهرُ بَینَنا   وَقَد یَلتَقِی الشَّتّیٰ فَیَأتَلِفانِ

حاصل معنی آنکه بر زنی نجیب از قبیله قیس یمن وارد شدیم که او را سلسله نسب بنیکوکاران متصل بود پس از در استتار از ما استفسار کرد که از کدام سرزمین ما را قصد نموده و بکدام قبیله از عرب انتساب دارید در جواب گفتم اما رفیق و صاحب مرا بقبیله تمیم نسبت دهند و من خود به یمن انتساب دارم ما را از جهة مولد و موطن اصلی بکمال اختلاف و مباینت بود روزگار ما را با یکدیگر جمع نموده و ما بین طرح دوستی و اتحاد انداخته چه گاهی باشد که دو مختلف یکدیگر را تلاقی گفته و ما بین ایشان اتفاق و ائتلاف حاصل گردد و از اشعار او است که ابو العباس ثعلب از کتاب امالی او

نقل کرده

سَقَی اللهُ حَیّاً دُونَ بُطنانَ دارُهُم   وَبُورِکَ فی مُردٍ هُناکَ وَشیبِ

وَاِنّی وَاِیّاهُم عَلیٰ بُعدِ دارِهِم   کَخَمرٍ بِماءٍ فِی الزُّجاجِ مَشُوبِ

یعنی خداوند رحیم از سحاب رحمت خویش سیراب نماید قبیله را که در زمین بطنان منزل گزیده اند و بر جوانان و پیران آن گروه افزونی و زیادتی بخشد همانا با آن بعد مسافت که ما بین ما است دلم بهوای ایشان گرفتار و در اختلاط و آمیزش چون شرابی مانم که با آب ممزوج شده باشد مخفی نماند که ابن خلکان را در معنی بطنان لغزشی روی داده زیرا که در ترجمه ابن اعرابی این ابیات ایراد کرده و در آخر ترجمه در مقام ضبط لغات گوید بطنان جمع بطن است و بطن زمین پست و مغاک را گویند و در اینباب بخطا رفته چه از بطنان در بیت معنی علمی آن مقصود است

زیرا صیغه جمع است مواضعی را بعینها چنانکه یاقوت حموی کتاب معجم البلدان برتمامت آن مواضع تصریح کرده و پس از تعداد آن مواضع این دو بیت از ابن اعرابی سقی الله حیاً ایراد کرده جلال الدین سیوطی از صولی حکایت کند که گفت وقتی الواثق بالله عباسی با ندماء و خواص خود در مجلس انس نشسته مغنیان بسرودن اشعار طرب انگیز خاطرش مسرور و مبتهج داشتند یکی از مغنیان در غناء خود این بیت که از اشعار اخطل است انشاد نمود

وَشَارِبٍ مُرْبِحٍ بِالْكَأْسِ نَادَمَنِي　　لَا بِالْحَصُورِ وَلَا فِيهَا بِسَوَّارِ

در کلمه اخیره از مصراع ثانی مابین حضار نزاع و تشاجر در پیوست بعضی بسوار خواندند و برخی بسآر گفتند واثق بفرمود این اختلاف را حکمی از اهل خبرت و بصیرت باید تا هرآنچه در اینباب گوید قولش متبع و کلامش برهانی قاطع باشد و جز ابن الاعرابی احدی را در محاکمت این مسئله شایسته ندانم اتفاقا در آن ایام ابن الاعرابی در سر من رأی اقامت داشت کس نزد او فرستاده از صحت هر یک از آن دو قول استفسار کردند گفت هر دو به روایت شده صحیح است زیرا اگر بسوار خوانده شود مراد آن است که آن شارب عربده نکند و بر ندماء خود حمله نیاورد و هرگاه بسآر قرائت شود معنی چنین است که در قدح شراب بقیتی فرو نگذارد صورت جواب بواثق عرضه داشتند ده هزار درهم برای ابن الاعرابی مبذول داشت و توضیح عبارت ابن الاعرابی آنکه هرگاه بسوار خوانده شود ماخوذ است از سار الرجل الیک یعنی بر جهید و حمله آورد و وصف از آن سوار بر وزن شداد آید و سوار آنکس را گویند که از اثر شراب عربده نماید و بر حضار و ندماء خود حمله آورد بنابراین معنی بیت چنین است شاربی که از باده ناب همی مرا سودمند داشت منادمت نمود مرا در حالتی که در بذل شراب بخل ننمودی و پس از شرب او را عربده نبودی و اگر بسآر قرائت شود ماخوذ است از قول اهل لغت که گویند اِذَا شَرِبْتَ فَاَسْئِرْ یعنی گاه شرب مقداری از شراب در ظرف باقی گذار و وصف از آن سآر گویند بغیر قیاس چه قیاس آن مُسْئِر است و بر این تقدیر معنی چنین باشد که آن شارب از ذمیمت بخل پیراسته بود و از قدح شراب جز اندکی باقی نمیگذاشت و نیز سیوطی از احمد بن ابی عمران حکایت کند که گفت در مجلس ابوایوب احمد بن محمد بن شجاع بودم که یکی از غلامان خود را خواسته بمنزل ابن الاعرابی فرستاد و او را طلب نمود و پس از لمحهٔ غلام مراجعت کرد و گفت ابن الاعرابی گوید که جمعی از اعراب در نزد من حاضرند چون از ایشان فراغت حاصل آید از آمدن مضایقت نمایم غلام گفت من خود در محضر ابن الاعرابی کسی را مشاهدت ننمودم جز آنکه در پیش روی خود کتب چندی نهاده مطالعت مینمود احمد بن عمران گوید زمانی نرفت که ابن الاعرابی داخل شد ابوایوب مراسم تعظیم و تبجیل او بجای آورده پس از لوازم تشریفات گفت در جواب فرستاده ما مکشوف نموده بودی که جماعتی از اعراب در منزل من باشند و غلام مرا اعلام داد که ابن الاعرابی در مجلس خود نشسته در حالتی که منفرد بود و هیچکس نزد او مشاهدت ننمودم از پیغام تو و اخبار غلام زیاده در حیرت و شگفت باشم ابن الاعرابی بانشاد این ابیات لب گشود

لَنَا جُلَسَاءُ مَا نَمَلُّ حَدِيثَهُمْ　　أَلِبَّاءُ مَأْمُونُونَ غَيْباً وَمَشْهَداً

ابن الاعرابی

یُفیدُونَنا مِنْ عِلْمِهِمْ عِلْمَ ما مَضی   وَعَقْلاً وَتَأْدیباً وَرَأیاً مُسَدَّداً
فَلا فِتْنَةٌ تُخْشی وَلا سُوءُ عِشْرَةٍ   وَلا نَتَّقی مِنْهُمْ لِساناً وَلا یَداً
فَإنْ قُلْتَ أمْواتٌ فَما أنْتَ کاذِبٌ   وَإنْ قُلْتَ أحْیاءٌ فَلَسْتَ مُفَنَّداً

حاصل معنی آنکه ما را جلسا و ندیمانی چندیست که حدیث ایشان ما را ملالت و کلال نیاورد و کردهی باشند که بحلیهٔ عقل و زیور دانش آراسته در غیاب و حضور ما را بایشان وثوق و اعتماد است از مصاحبت آنان بر اخبار گذشتگان آگه شویم و مفاد تعلیمشان ما را رائی سدید و خردی استوار نتیجه بخشد در مرافقت و معاشرت ایشان بر چار بالش امن و راحت غنوده ایم زیرا که از دست و زبانشان در امان و از فتنه و سوء معاشرت مصون و مأمون باشیم اگر گوئی در عداد مردگان معدودند در این قول طریق صدق و صواب پیموده و هرگاه ایشانرا از زمرهٔ احیا شناسی همانا راه خطا و غلط نسپرده براستی سخن گفته گویند ابن الاعرابی را اخلاق جمیله و خصال پسندیده بود در هر ماه از اجرت تعلیم هزار درهم بدو عاید شدی و تمامت آن در نفقهٔ عیال و اقارب خویش مصروف داشتی ابو العباس ثعلب گوید روزی در مجلس وی شخصی درباره یکی از طلاّب آغاز بدگوئی نمود ابن الاعرابی وی را گفت لَوْ لَمْ تَنْتَقِصْنا ما قُلْتَ عِنْدَنا لا تَجْلِسْ اِلَیْنا یعنی هرگاه از ما در مجالس دیگران نکوهش بگوئی نکتهٔ عیب دیگران در محضر ما فاش بسازی مع الجمله در شهر شعبان از سال دویست و سی و یک و بقولی سی در سرمن رای از این جهان فانی انتقال نمود و قاضی احمد بن ابی دواد ایادی بر وی نماز گذارد و او را مصنفات بدین شرح است

کتاب النوادر الانواء کتاب صفت النخل کتاب صفت الزرع کتاب النبات کتاب الخیل کتاب تاریخ القبائل کتاب معانی الشعر کتاب تفسیر الامثال کتاب الالفاظ کتاب نسب الخیل کتاب نوادر الزبیریین کتاب نوادر بنی فقعس کتاب الذباب

و اعرابی بفتح همزه و سکون عین مهمله و فتح راء و بعد از الف باء موحده منسوب باعراب است ابوبکر محمد بن عزیز سجستانی در کتاب خود که غرائب قرآن در آن تفسیر کرده گوید اعجم و اعجمی آنکس را گویند که در لسان او لکنت است اگرچه از عرب باشد و عجمی بر آنکس اطلاق کنند که بعجم منسوب است اگرچه فصیح باشد و لفظ اعرابی بر بدوی گفته شود اگرچه از عرب نباشد و عربی منسوب بعرب را گویند اگرچه بدوی نباشد از کلمات اوست فَما رَأَیْتُ قَوْماً اَکْذَبَ بِاللُّغَةِ مِنْ قَوْمٍ یَزْعُمُونَ اِنَّ الْقُرْآنَ مَخْلُوقٌ یعنی قومی را دیدار نکرده ام که افتراء ایشان بلغت افزون باشد از آن جماعت که قرآنرا مخلوق و محدث دانند از این عبارت چنین مکشوف افتد که ابن الاعرابی در کلام الله طریقهٔ اشاعره مسلوک داشته و آنرا قدیم و قائم بذات واجب تعالی دانسته از اینرو بر معتزله که کلام الله را مخلوق دانند تشنیع آورده که ایشان بلغت افترا زنند و چون تبیین و توضیح مقصود ابن الاعرابی بشناختن معنی کلام الله و تحقیق آنکه قدیم یا حادث است موقوف بود لاجرم بر وجه ایجاز بتحقیق این امر بپردازیم بدانکه تمامت ارباب ملل و اصحاب مذاهب معتقدند بر اینکه باری تعالی و تقدس متکلم است

ولی در معنی کلام الله و حدوث و قدم آن اختلاف کرده اند و منشاء اختلاف دو قیاس متعارض است که هر یک را نتیجه
بر خلاف دیگری است یکی از آن دو این است کَلَامُهُ تَعَالَی صِفَةٌ لَهُ وَکُلُّ مَا هُوَ صِفَةٌ لَهُ فَهُوَ قَدِیمٌ فَکَلَامُهُ تَعَالَی قدیم
قیاس دویم کَلَامُهُ مُؤَلَّفٌ مِنْ أَجْزَاءٍ مُتَرَتِّبَةٍ مُتَعَاقِبَةٍ فِی الْوُجُودِ فَکُلُّ مَا هُوَ کَذَلِکَ فَهُوَ حادث
فَکَلَامُهُ تَعَالَی حَادِثٌ و چون حقیقت نقیضین از روی بداهت و حکم عقل ممتنع است ناچار هر کس یکی از این دو قیاس
احتجاج جوید بایستی بر بعضی از مقدمات قیاس دیگر قدح آورد پس حنابله قیاس اول را صحیح دانسته کبری قیاس ثانی را منع نموده گویند
اصوات و حروف با توالی ایشان و تقدیم بعضی بر بعضی با آنکه حرف ثانی از هر کلمه مسبوق است بحرف اول قائم اند بذات باریتعالی و قدیمند و کلام الله را عبارت از اصوات
و حروف دانند و از جهالت ایشان همین حکایت بس که گفته اند آنقوم جلد و غلاف مصحف برخی احمق که حروف قرآن را مکتوب کردید قدیم دانند و کرامیه چون حنابله گویند
کلام الله عبارت از اصوات و حروف است ولی با آنکه حادث است آنرا قائم بذات واجب دانند زیرا قیام حوادث را بذات باریتعالی
تجویز کنند و ایشان قیاس ثانی صحیح دانسته در کبری قیاس اول قدح آورند و معتزله چون کرامیه قیاس ثانی صحیح دانسته
بر صغرای قیاس اول قدح آورده اند گویند کلام الله تعالی عبارت است از اصوات و حروف چنانکه حنابله و کرامیه گویند لیکن آن قائم بذات واجب تعالی نیست بلکه مخلوق است
گویند که گونه تعالی متکلما عبارت است از آنکه ایجاد حروف و اصوات نماید در اجسام چنانکه بقدرت کامله ایجاد کلام در درخت کرد و حضرت موسی شنید و آن کلام
استماع نمود و پر واضح که این لا محاله حادث است اگر چه قدرت بر ایجاد آن عین ذات و قدیم است و اشاعره گویند کلام
بر دو قسم است لفظی که عبارت است از حروف و اصوات مسموعه و نفسی که معنی است قائم بنفس متکلم که مدلول کلام لفظی است
چنانکه اخطل گوید إِنَّ الْکَلَامَ لَفِی الْفُؤَادِ وَإِنَّمَا جُعِلَ اللِّسَانُ عَلَی الْفُؤَادِ دَلِیلًا و گویند متکلم آن کسی است که کلام به
و قائم است نه آنکه موجد و خالق کلام است چه اهل لغت تصریح کرده اند که اَلْمُتَکَلِّمُ مَنْ قَامَ بِهِ الْکَلَامُ لَا مَنْ
أَوْجَدَ الْکَلَامَ پس کلامی که قائم بذات باریتعالی است جایز نیست عبارت از حروف و اصوات مسموعه باشد
زیرا که حروف و اصوات مسموعه حادث شوند و قیام حوادث بذات باریتعالی ممتنع است پس گونه تعالی متکلما عبارت است
از اتصاف او بمعنی ازلی قائم بذات که آن معنی مدلول حروف و اصوات مسموعه است و این معنی را کلام نفسی خوانند
باعتبار آنکه آن معنی بذات باریتعالی قائم است و اصلا تغیر نکرده و بالجمله از آن دو قیاس مذکور قیاس اول صحیح است
صغری ثانی را منع کنند معتزله و سایر فرق مسلمین بر اشاعره در این قول بسی انکار آورده گویند هر عاقل از لفظ
کلام جز حروف و اصوات مسموعه فهم نکند و آنچه را که اشاعره کلام نفسی دانند غیر معقول است زیرا که کلام یا
خبر است یا انشاء هرگاه از متکلم خبری صادر شود در آن سه چیز است یکی عبارات صادره از متکلم دوم علم متکلم بثبوت
نسبت خبریه و انتفاء آن سوم ثبوت آن نسبت در واقع و نفس الامر و انتفاء آن قسم دویم و سیم بالاتفاق از حقیقت کلام
خارجند پس مکشوف گردد که کلام خبری عبارات صادره از متکلم است و اگر از متکلم کلام انشائی مانند امر و نهی صادر شود در آن دو چیز است نخست عبارات صادره از متکلم
دوم اراده و کراهت بنفس متکلم و متعلق بمأمور به و منهی عنه اراده و کراهت را بالاتفاق کلام نگویند پس کلام انشائی نیز همان عبارات صادره از متکلم است
مع آنچه گویند اینگونه از کلام که اشاعره ادعا کنند نه خود تعقل آن کرده و نه دیگران فهم آن نموده اند تا وصف آن
چگونه آنرا برای واجب تعالی اثبات توان کرد و نیز علامه حلی که از اجله علماء امامیه است در کتاب نهج الحق

پس از اقامت برهان سمعی و عقلی بر حدوث کلام الله گوید در این مسئله اشاعره با حقلا طریق مخالفت پیموده کلام الله را قدیم دانسته
و گویند کلام الله صفتی است قائم بذات واجب و از ازل با واجب تعالی بوده و اثبات اینگونه کلام برای واجب تعالی
ناشی از جهل و سفاهت است چه هرگاه یکی از ما در سرائی منفرد نشسته تکلم آغاز کند و گوید ایها الملم برخیز ای غانم بزن ای سعید
اکل کن هر آینه او را عقلا از زمره جهال دانسته و در عداد سفها در شمار آیند آیا چگونه امثال این افعال که بر سفاهت
و جهالت دلالت کند بباری تعالی نسبت توان داد و چگونه صحیح است در ازل خداوند عز اسمه یا ایها الناس
اعبدوا ربکم و یا ایها الذین آمنوا اقیموا الصلوة و لا تاکلوا اموالکم و لا تقتلوا اولادکم
اوفوا بالعقود بفرماید در حالتیکه در حال تکلم باین خطابات مخاطبی موجود و مواجه نباشد و نیز بنا بر قول ایشان در حق
خدای تعالی کذب لازم آید زیرا در مقام اخبار خبر داده انا ارسلنا نوحا و انا اوحینا الی ابراهیم و اهلکنا
القرون و ضربنا لکم الامثال با آنکه تمامت این آیات اخبار از گذشته است و اخبار از وقوع
آنچه در ماضی واقع نشده محض کذب و خلاف واقع است بهر تقدیر هر یک از معتزله و اشاعره بر مدعای خود احتجاجات
و براهین اقامت نموده و بر یکدیگر رد و تشنیعات آورده اند و ما از خوف اطناب از ذکر آنها اعراض کرده
اطلاع آنها را بمطالعت کتب کلامیه حوالت دادیم

ابو الحسین بن غسان طبیب

در زمره فضلای اطبا معدود و در مرتبه دانشمندان این طبقه محسوب است صاحب تاریخ الحکما که در ضبط احوال
افاضل و اعلام مورخی معتمد و عالمی موثق است در ذکر حالات او عباراتی آورده که مفادش بر این شرح است
گوید که ابو الحسین در علوم اوایل و فنون فلسفه و مطالب یونانیین عموما احاطت یافت ولی خصوصا در علم طب
چنان ممتاز و منفرد گردید که عدیل و نظیر نداشت و در خدمت سلاطین آل بویه رتبتی خاص و مزیتی مخصوص یافت
خاصه در نزد عضد الدوله فناخسرو که از بدایت عمر با وی ملازمت داشت معززا و مکرما بسر برد از وفور خلوص و حسن
عقیدت با شان طبابت بدرجه مناد مت و مقام امانت اعتلا جست و بدانجهه در نزد امرای وی احترام و عزتی
فوق العاده و قدر و شانی بیش از اندازه داشت و آن پادشاه ورا در محل حفظ صحت و مورد معالجت معتمد
و موثق بود نقل است در هنگامی که عضد الدوله بجهه رزم پسر عم خود عز الدوله بختیار از فارس بعراق عرب
لشکر کشید و عز الدوله را مقتول ساخت ابو الحسین طبیب در آن سفر نیز بنا بر رسم دیرین و عادت مستمره
سعادت التزام فائز بود و چون رایات عز الدوله را سرنگون و آیات عضد الدوله را با ظفر مقرون دید
این دو شعر که شعر بهلاکت عز الدوله هست انشا کرد

یوشن المالک رای الملک | و یحفظها السید المحنک
فلعضد الدوله افضلها | فقد حیتعیبن شرق و یک

یعنی رای صواب نمای پادشاه همین ممالک روی زمین سیاست کند و آن بزرگوار خردمند آنها را از فتنه

ابوالحسین بن غسان

و آشوب بجهان شود میرای خسرو نیکبخت عنان عزیمت بجانب فتح بلاد منعطف کن که مملکتها در میانش بجه
تباه شدند و چون عزالدوله در بازی نرد زیاد مولع بوده است بدان مضمون بروی تعریض کرده آیت
حاصل آنکه اصرار در قمار و شرابی کار ده ده و تباهی روزگار آورد واین دو شعر دیگر نیز از اشعار آن طبیب است

که در همان وقعه گفته است

اَقَامَ عَلَى الْاَهْوَازِ سَبْعِينَ لَيْلَةً — يُدَبِّرُ اَمْرَ الْمُلْكِ حَتَّى تَدَمَّرَا
يُدَبِّرُ اَمْراً كَانَ اَوَّلُهُ عَمًى — وَاَوْسَطُهُ الْبَلْوى وَآخِرُهُ عَمَا

یعنی بهوای استقلال سلطنت در ساحت اهواز هفتاد شب اقامت داشت و بهمی امر گیتی ستانی و جهانبانی تدبیر میکرد
و آن اندیشه بسر برد تا مدت عمرش بسر آمد غافل از اینکه انجاح امری اگر بته کاولش کوری و وسطش بلوی و آخرش
خباثت و آلودگی است پوشیده نماند که محض توضیح معانی آن اشعار از ذکر و بیان اینچند کلمه گزیری نباشد آورده آید
که عضدالدوله همواره منتهز فرصت بود که عزالدوله را از میان بردارد و بملاحظه اینکه پدرش رکن الدوله طرف برادرزاده
منظور میداشت و لحظه از حمایت و اعانت وی فرو گذاشت نمی نمود ناچار تهاون میکرد تا رکن الدوله وفات نمود چون
امر سلطنت مستقلاً بعضدالدوله مستقر گشت عزالدوله از اطاعت وی سر باز زد و لشکر باهواز کشید و قریب هفتاد شب در آنجا
بودن آورد و کاشته عضدالدوله را اگر چه عقید بود عضدالدوله را از شنیدن اینخبر آتش خشم شعله ور گردید و با لشکری زیاد روی
بعراق عرب نهاد عزالدوله تاب مقاومت نیاورده و در هزیمت شد و از راه واسط بغداد رفت و از آنجا با لشکر خویش
بسمت موصل نهضت کرد عضدالدوله او را تعاقب نموده بعضی از لشکریان وی را دستگیر کرده مقتول نمود و آن طبیب دانشمند
تا آن زمان که عضدالدوله شربت هلاک در کشید مخففاً در بساط حیات متمکن بوده و در اواخر مائهٔ چهارم از هجرت وفات یافته

ابوسعید فضل الله بن ابی الخیر

در عصر خویش بفنون فضایل و انواع علوم ممتاز و آراسته و در زمرهٔ ارباب حال بزهد و تقوی مستثنی بود گرامی پدر مش
ابوالخیر در علم صیدنه که معرفت نباتات است احاطتی تمام داشت و در شهر غزنین که موطن مالوفش بود بآن حرفه معیشت میکرد
و همواره با ارکان دولت محمودی انیس و گاهی در بزم قرب سلطان جلیس گشتی در آن اوان سعادت اقتران از اقبال
بوجود آن فرزند ارجمند مستسعد و مفتخر گشت و آن فرزند را در دامان و کنارش بپرورید تا حلهٔ رشد بپوشید پس شور علم و
سور عشق در دلش افتاده بتحصیل فنون کمالات و اقسام علوم کمر بست و در طریق فضایل صوری و معنوی قدم نهاد و در علم
تفسیر و احادیث رتبتی یافت که وی را بدیل و عدیلی نبود و در فن فقاهت منزلتی گرفت که نظیر و شبیهی نداشت در جمیع فنون
چنان علامه و بهرشد که ضادمندان هر فن وی را از اساتید آن فن دانستند و در اقسام علوم چنان نادرهٔ عصر گردید که ارباب
هر علم وی را از اساطین آن علم شمرده و چون بفنون فضایل آراسته گشت و از کل علوم بابهره گردید از طریق شریعت بشاهراه
طریقت قدم نهاد و از آن صراط مستقیم بسر منزل حقیقت رخت بربست بذوق محبت طعم هر لذت فراموش کرد و از شوق
آشنا رمیده از خویش بیگانه گردید از هر راه جویای دولت وصل بود و از هر جهت شهود حقیقت و اصل خواست که بینه

ابوسعید ابوالخیر

۶ ۹

ابوالخیر را سرائی منیع و کاخی عالی بود در صحن و حجره و سقف و دیوار آن کاخ صورت سلطان محمود و اعیان ارکانش
نقش کرده بود و همی خواست تا بدان وسیله قلوب ایشان بمحبت وی نقش پذیرد و مودت و دوستیش در دل ایشان
جای گیرد روزی ابوسعید پدر را گفت که مرا خانهٔ در کار است ابوالخیر فراخور گفت برای وی خانه بخرید و هم از سرایش
بدانجا منزل کرد بعد از چندی باشتیاق دیدن پسر بدان سرای درآمد ناگاه چشمش بنقوشی افتاد که یکسره از هوش برفت
چو هر سمت نظر کرد کلمهٔ لا اله الا الله دید و بهر سو التفات کرد یا هو یا من لیس الا هو بنظر درآمد پس از روی حیرت
و تعجب بدو گفت که آرایش دیگر ندانی که این سرای را از نگارش اینکلمات نگار دادهٔ گفت کدام زیب و زیور
در مقابل و نظر خوشتر از نام دوست باشد تو در خانهٔ خویش صورت سلطان محمود و چاکرانش نقش کرده که تا
بدان وسیله شرط دوستی بجای آرد من نیز در این سرای محقر این کلمات عظیم نوشتم تا نام خدای معبود در دلم نقش گیرد
و هم روزی بحالت من التفاتی کند و پدر از گفتار آن پسر در عرق و از کرده پشیمان شد در آن روز همه نقشها که
در سرای خود کرده بود محو کرد و دل بر تربیت و کار شیخ نهاد پس بر حسب اقتضای جبلت و اصرار پدر محض کسب معالی
و اکتساب معارف مسافرت اختیار کرده بمرو رفت و پنجسال در نزد عبدالله حصیری و قفال فقیه باستفادت
بگذرانید و چون از مطالعت و مباحثت فارغ گشت بعبادت مشغول شد و چون در آن مقام نخل امیدش چنانچه
خواستی ثمر نرسید کمالات صوری در صفای وجود اثری ندید لاجرم بسرخس بازگشت و در نزد ابوعلی فقیه بتحصیل تفسیر
و فقه رغبت کرده لیلاً و نهاراً مشغول بود روزی بر تل خاکستری بگذشت که لقمان مجذوب بر آن تل نشسته چون از دور
وی را بدید نزدیک خود خواند گوید دیدم که پوستین خود بسط کرده و همی پاره بر پاره میدوخت اندکی در نزد وی ایستادم
پس بمن نگاهی کرد و گفت یا ابا سعید ترا اخر من خود چنین سوختم و با این رقعه بر پوستین دوختم آنگاه برپای خواست و دستم گرفت
با او همراه شدم تا بمکانی رسیدیم که خانقاه پیر دلیل ابوالفضل در آنجا بود لقمان بدان پیر بانگ زد که یا ان از خانقاه
قدمی بیرون گذار چون برآمد گفت این جوان را نگاه دار که از شامات این بگفت و مرا بدو سپرد و برفت پیر ابوالفضل
دستم گرفت و بخانقاه برد و مرا نزدیک خود بنشاند و کتابی بدست گرفت و نظر همی کرد چنانکه عادت اهل فضل است
بر آن شدم که دانم در آن کتاب چیست بصفای باطن دریافت و گفت پیغمبران که مبعوث برسالت گشتند بجز این کلمهٔ
الله و لاسواه تا مرد را تجرید وی حاصل نگردد از کتب بهره نبرد و بحق واصل نشود شیخ گوید چون اینحال و این مقال
از پیر شنیدم مرا حالتی دست داد شب را بختم علی الصباح برسم معهود و عادت مستمره بدرس ابوعلی فقیه
حاضر گشتم چون بنشستم و تا نسیدا ابوعلی نیز حاضر شد ابتدا این آیه برخواند قُلِ اللهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ
چون این آیه را شنیدم حالم دگرگون شد ابوعلی در من نگاهی کرد حالتم نوعی دیگر دید بعد از فراغ و رفتن تلامیذ
کار و روزگارم بپرسید گفتم دوش بخانقاه پیر ابوالفضل بودم گفت برخیز و بدانجا شو که ترا در اینجا چیزی نیست در آن مقام
که ترا مقامات حاصل آید برخاسته نزد پیر رفتم چون مرا بدید این شعر برخواند حیران شده ای ندانی پس و پیش
تا ان کم نخنی تو این سررشتهٔ خویش گفتم اکنون پیر را منتظر فرمانم گفت بخانقاه درآ و بنشین و این آیه را که شنیدی

فراموش مکن و هر چند در خانقاه متفکر باش شیخ گوید مدتی در خانقاه پیر ابوالفضل بودم و هر چه میفرمودی اطاعت مینمودم تا روزی نزد من آمد گفت اکنون مقام یقین بر تو حاصل گردید و گفت باید بمیهنه روی و خلوتی طلب کنی پس برحسب فرموده بمیهنه باز آمدم و در کنجی هفت سال نشستم پنبه در گوش نهاده بعبادت مشغول گشتم هر گاه خوابی یا غفلتی بر من طاری گشت کالبد سیاهی با حربهٔ آتش از پیش محراب پدید آمد و بانگ بر من زدی و گفتی قل الله گویند در مدت انزوا جامه غیر از پیراهنی نداشت در ایام جذبه هر وقت بدریدی پاره بر پاره زدی و همواره روزه داشتی و شب یک کرده جوین روزه گشادی شب و روز نخفتی الا قلیل و پیوسته با طهارت بودی ابوالخیر گوید که من او را در سرای مقید کردمی و منتظر میبودم تا آنکه بخوابد چون سر خویش بر زمین مینهاد گمان میکردم که او را خواب در ربوده آنگاه بخفتم وقتی در نیمه شب بیدار گشتم ابوسعید را در مکان خویش ندیدم برخاستم و طلب کردم در خانه نبود چون صبح شد او را برسم معهود بر جای خود دیدم شب دیگر بیدار نشستم و گوش فرا داشتم نیمه شب زنجیر از خود برداشت بیرون آمد و از خانه بیرون شد من بر اثرش رفتم برباطی کهن رسید در آنجا مسجدی بود در فراز کرد و بدرون مسجد رفت چوبی در پس در نهاد من از روزن نگاه میکردم در گوشهٔ آن مسجد تا صبح بعبادت مشغول بود چون چنین دیدم بخانه مراجعت کردم بخفتم صبح بر عادت سابق در منزل بود و چون چند شب مواظبت کردم چنان میکرد که هر شب کردی چون دیدم که از قید او ثمری مترتب نیست قید را از وی برداشتم و بحالت خویش گذاشتم گویند در آن ایام اگر او را مشکلی روی دادی شهر سرخس را جهت ساخته زمین در تحت اقدامش نوردیده شدی و بحضور پیر شتافتی یکی از مریدان شیخ آن معنی را دریافته از آن راز پرده برداشت آن سر مکتوم را علانیه بشیخ باز گفت وی را ناخوش آمده از مرید برنجید دید کارش را بتیر نفرین تباه کرد و هم در آن ایام پیر ابوالفضل ابوسعید را از میهنه بخواست و نزد ابوعبدالرحمن سلمی فرستاد و چند در نزد او بماند مراتب تسلیم و مقامات رضا را بجای رسانید که مورد الطاف پیر شد خرقهٔ خود را بوی ارزانی داشت بر تن بپوشید بحضور شیخ مستسعد گشت پس او را رخصت انصراف بخشیده نزد پیر ابوالفضل آمده برحسب فرموده بمیهنه معاودت نمود باز جذبهٔ شوق حالت او را دگرگون کرده روی بصحرا نهاد هفت سال در بیابانها خار گیاه صحرا بخورد و همنشینی غیر از سباع و حیوانات نداشت و چنان محو جلال و جمال و از خود بیخود بود که سرما و گرما در او اثر نمی کرد روزی بادی سرد وزیدن گرفت و از شدت سرما بدن شیخ در لرزه وار افتاد اتفاقا وجدی که نتوانست تاب بیاورد لاجرم روی بآبادی نهاده بقریهٔ وارد شد در آنجا مرد پیری دید که آتشی افروخته و طعامی ترتیب داده است شیخ بر وی سلام گفت بعد از ادای سلام شیخ بایشان گفت ناخوانده مهمانی بدین سرای درآمده چه شود او را بطعام و اکرام نوازش کنید پس در نزد ایشان بماند و با ایشان طعام بخورد و بیاسود و بخواب رفت در عالم واقعه پیری را دید با وی در میان آورد از خلق کناره کردن کافی شده اینک در طریق مخالطت قدم نه و مایهٔ استراحت طلب کن بمیان مردم رو تا از تو آسایشی بدلی رسد پس بیدار شده برحسب اشارت مرشد بمیهنه باز آمد ابواب مراودت و مخالطت بر مردم بگشود و خلقی زیاد روی گرد آمد

ارادت و طاعتش را کمر بستند و از یمن انفاس قدسیهٔ او گروهی از اهل طامات و مناهی از معاصی دست کشیده و در دایرهٔ طاعت
پا نهاده و در اندک زمان بمقامات عالیه ارتقا جستند و تدریس علوم ظاهر را بساط برچیده و قومی در خدمتش استفاده مینمودند
تا آنکه ثانیاً باشارت پیر ابوالفضل بساط علم ظاهر در نوردید بهوای شیخ ابوالعباس بآمل رفت و مدت یکسال در خانقاه
شیخ مقیم گشت و هر روزش بلطفی مخصوص و محبتی بی نهایت مینواخت و هیچگاه در حقش فروتنی میفرمود گویند
شیخ ابوالعباس وقتی فصد کرده ناگاه عرق مفصود گشوده شد و ساعد و پوشش خون آلوده گشت محض تطهیر
از صومعه بیرون شد ابوسعید را طلب کرده بفرمود تا ابریقی حاضر نموده شیخ را در غسل و طهارت معاونت کرد
و چون جامه شیخ نیز آلوده بود از تن بیرون کرده جامه ابوسعید بپوشید پس ابوسعید آستین بر زده جامهای شیخ
از قاذورات خون پاک کرده و خشک نموده در نوردیده نزد شیخ نهاد شیخ فرمود آنچه در تن من است من لایق تر و آنچه
تر از زیب بدن گردیده تو شایسته تر است پس ابوسعید با جامه شیخ که در تن داشت بزاویه خود رفت بامداد
که مریدان برخواستند جامه وی را در تن ابوسعید و جامه او را در بر شیخ دیدند زیاده در تعجب شدند شیخ بصفای باطن
از طویت ایشان مطلع شده حاضران را گفت دولت و وقت نصیب این جوان میهنگی بود مبارکش باد ابوسعید گوید
چون یکسال در نزد ابوالعباس بماندم روزی بمن گفت اکنون بمیهنه رو که از این پس میاید نوبت ارشاد بر در
سرای تو زنند پس برحسب اشارت بدانجا شده و آنچه فرموده بود بپا داشت و هم از آنجا به نیشابور بخدمت قفال
وقتی در آن شهر میگذشت بمکانی رسید پرسید این مکان را نام چیست گفتند درب دوست گفت از درب دوست
نتوان گذشت در همان مکان فرود آمد و جایگاه ساخت تا آخر عمر در آنجا بماند نقل شده است از مشایخ ماوراء النهر
پیری در مرو بود نام وی محمد حبیبی و هیچگاه ابوسعید را ندیده وقتی خواجه ابوبکر خطیب که از ائمه مرو بود و در درس
قفال شیخ را دیده بود بجهة شغلی قصد نیشابور کرد محمد حبیبی نزد وی آمد و گفت مرا سوالی است خواهم از شیخ بپرسی
ولی مدانم که آن مسئله از جانب من بوی رسیده است چون بوی رسی از او بپرس که آیا آثار را محوی بود یعنی آثار
طبیعت بالکلیه زایل گردد گفت بیم دارم از خاطرم محو شود بنوشت و بوی داد خواجه ابوبکر خطیب گفت چون
به نیشابور رسیدم در رباطی فرود آمدم در آن اثنا دو کس بدانجا در آمدند و فریاد کردند امام ابوبکر خطیب
که در کاروان مرو بوده کدام است من خود آواز داده ایشان را بجانب خود خواندم گفتند شیخ ابوسعید سلامت
میرساند و میگوید در نزد ما منزل گزینی از آن سلام و پیام حالتی عظیم بر من رخ نمود و یقین کردم از احوال من
کسی او را خبر داده حالی در گرمابه شدم و چون بیرون آمدم آن دو تن را دیدم عود و گلاب در دست گرفته
بپای ایستاده اند گفتند دیده و شیخ بانتظار بر در است در صحبت ایشان بحضور شیخ شتافتم و چون مرا دید گفت

أهلاً لسعدى والرسول وحبذا   وجه الرسول لحب وجه المرسل

آنگاه گفت تو خود هرگاه رسالت آن پیر را خوار میداری نزدیک ما زیاده عزیز است از آن زمان که بیرون آمده
همی منزل میشمردیم اینک بازگو آن پیر چه گفته است از هیبت شیخ سوال از خاطرم رفته کاغذ را بیرون آوردم

بوده‌ام کفت اکر جواب را اکنون کویم بر تو لازم است که باز کردی انجام کار را بده در وقت رفتن جواب بیابان کویم
چه رتب در نزد شیخ بضیافت بودم چون خیال رفتن پدید کشت جواب آن سوال طلبیدم کفت آن سیر را کو سیر
لا تبقی ولا تذر همین نماند اثر از کجا بماند سر در پیش افکندم و کفتم مفهوم نشد کفت به بیان دانشمندان طلب و نیز
این دو بیت یاد کیر و با دیکر بکوی

جسمم همه اشک کشت چشمم بکریست | در عشق تو بی جسم همی باید زیست
از من اثری نماند این عشق از چیست | چون من همه معشوق شدم عاشق کیست

کفتم شیخ بفرماید تا در جایی ثبت کنند حسن مؤدب را فرمود آن دو بیت بنوشت چون بر آمدم همان لحظه پیر محمد حسینی جامه
فشده راجع بوی کفتم و آن بیتها بر خواندم چون بشنید نعره بزد و بیفتاد و از مجلس بیرونش بردند دهم روز در خاک رفت
شیخ را پرسیدند از معنی این خبر که تفکر ساعة خیر من عبادة سنة شیخ کفت اندیشه یکساعت در نیستی خود بهتر است از عبادت
یکساله در اندیشه هستی خود بعد از آن کفت

تا روی ترا بدیدم ای شمع طراز | نه کار کنم نه روزه کیرم نه نماز
چون با تو بوم مجاز من جمله نماز | چون بی تو بوم نماز من جمله مجاز

روزی یکی از تلامیذ شیخ کفت فلان بر روی آب رود کفت سهل است وزغ نیز رود کفتند فلان صوفی در هوا پرد
کفت مکس نیز پرد کفتند فلان عارف در یک لحظه از شهری بشهری رود کفت کمالی نباشد چه شیطان در یکدم از مشرق
تا مغرب سیر کند این چنین مردان حق کروهی باشند که با خلق مخالطت کنند و معاملت نمایند و زن خواهند و فرزند
آورند و یک لحظه از خدای تعالی غافل نباشند شیخ را پرسیدند که تصوف چیست کفت هوای نفسانی که در سر داری
بنهی و حقوق الهی که بر ذمه داری بیای و هر کروه که بر تو آید از او نجهی و هم شیخ کفته مابین خالق و مخلوق عرش
و کرسی نتواند حجاب شد بلکه پندار و خودبینی که حاجب و حایل میشود از میان برکیر تا با خدای نزدیک شوی
و هم شیخ قدس سره در تفسیر کریمه ولذکر الله اکبر فرموده بایستی خدای را چنان یاد کنند که خداوند کار را
هر آینه ذکر خداوند بزرکتر است فرموده است که جوانی نزد پیری شد کفت مرا سخنی کوی کفت هر چه غیر
حق است شایسته انکار نیست و هر چه حق است سخن در نیاید ان الله تعالی اجل من ان یوصف اعتبه کربلا
مردی مدت دراز نزد شیخ ابوسعید خواست تا جانب بغداد روانه شود کفت چون ببغداد روی و ترا پرسند
در خراسان چه دیدی و چه فایده بردی سوال ایشان را چکونه جواب دهی کفت هر چه فرمایی همان کنم کفت
هر کاه جویا شوند این ابیات تازی را انشاد کن

قالوا خراسان اخرجت شیئا | لیس له فی جماله ثانی
فقلت لا تنکروا محاسنه | مطلع الشمس من خراسانا

و هر کس زبان عربی نداند این رباعی پارسی بر خوانم

ابوسعید ابوالخیر

۱۳ء

سبزی و بهشت و نوبهار از تو برند — آنی که تجلیات و کار از تو برند
هم جنبیان نقش و نگار از تو برند — ایران همه فال روزگار از تو برند

نوشته اند که شیخ را ریاضت تا چهل سالگی بوده بعد از آن زن گرفت و فرزندان بیاورد و در روزگار خویش حرمتی بی نهایت داشت و جمیع طوایف رعایای وی مراد و اعتقاد بود و از سلاطین عصر تحف و هدایا نزد وی می آمد و فضلا و حکمای زمان را بر وی وثوقی تام بود و مصنفات و مؤلفات خود را نزد وی میفرستادند و هرگونه تصرفی که میمون و مطبوع خاطر فضلا میکردید گویند خواجه ابوسعید را با شیخ الرئیس مباحثی اتفاق افتاد و خواجه نظر با آنکه در زمره اصحاب کشف و اشراقیین بر شیخ که از زمره اهل استدلال و مشائیین است انکار آورده گفت مدار براهین شما در رد و قبول مطالب بر شکل اول از اشکال اربعه است و آن شکل خود مستلزم دور باشد زیرا که علم نتیجه موقوفست بکلیه کبری بدون علم بنتیجه تمام نخرد و مثلاً اگر کسی خواهد از بهر استدلال عالم شود با آنکه انسان جسم است برهانی بدین صورت تألیف کند که انسان حیوان است و هر حیوان جسم است پس هر انسان جسم است در این استدلال علم بنتیجه بالضروره موقوف بکلیه کبری است و تا بر جسمانیت انسان که خود نوعی از حیوانست مطلع نباشیم نتوانیم حکم نمود با آنکه هر حیوان جسم است و این خود دور مصرح است شیخ در جواب گفت آری چنین است که گفتی تا کسی حکم از جسمانیت انسان نکرده باشد نتواند بر سبیل کلیت گوید که هر حیوان جسم است ولی فرق است میان علم اجمالی و تفصیلی علمیکه در نتیجه مطلوبست و موقوف بر علم بکلیه کبری است علم تفصیلی است و علمی که در کلیه کبری بکار است و موقوف بدخول اصغر در تحت اکبر توقف دارد علم اجمالی است و این دو غیر یکدیگرند پس در برهانی که تو خود تألیف نموده حد وسط مکرر نشده پس خواجه ابوسعید کاسه برداشت بهوا انداخت و مابین هوا معلق بایستاد آنگاه روی بشیخ کرده گفت شما در علم طبیعی گوئید اجسام بالطبع مایل مرکزند چگونه است این کاسه که خود از اثقال میباشد فرود نیاید و مرکز میل نکند گفت ما این مقدمه را در صورتی گوئیم که مانعی از میل نباشد اینک توجه حضرت مانع از میل اوست و چون شیخ الرئیس از نزد او بیرون شد مریدان حال شیخ را از وی پرسیدند گفت هر جا که من با دیده نگران و چراغ فروزان رفتم آن کور عصا کوبان خوش خرامان برابر ما همی آمد آورده اند که ابوسعید را چون زمان لقای دوست نزدیک شد و دانست وقت آنست که رخت از دار فانی بسرای باقی کشد مریدان و خاصان خود گفت اینک آثار مرگ در من ظاهر است چهار چیز را بودیعه در نزد شما میگذارم رفت و رو و شستشوی و گفتگوی و جستجوی پس از آن ساعتی سر در پیش انداخت و بگریست آن جمع نیز گریستند و بر استری نشست در خانقاه گشت میرفت و وداع میکرد این دو شعر را میخواند

خوشتر اندر جهان از این چه بود کار — دوست بر دوست رفته یار بر یار
آن همه اندوه بود و این همه شادی — این همه گفتار بود و این همه کردار

و هم در آن ایام رنجور گشته در شب جمعه چهارم شهر شعبان چهارصد و چهل هجری وفات کرد در آن وقت از عمرش هزار ماه گذشته بود و در نیشابور مدفون گردید در بعضی کتب نوشته اند که در ایام وفات در مدینه بوده و هم در آنجا وفات نموده و بعضی از اشعار وی که دلیلی است بر فضایل و مقامات اوست در این کتاب ثبت میگردد

وله فی الرباعیات

بر دامن دل گر از جهان نفشانی بر بسترم از سود و زیان نخسبی
بنشینم اگر به سر آتش کوئی برخیزم اگر از سر جان برخیزی

وله

تا زاد دلی را که تو جانش باشی معشوقه پیدا و نهانش باشی
زان میترسم که از دل آزاری تو دل خون شود و تو در میانش باشی

وله

آنی تو که حال دل نالان دانی احوال شکسته بالان دانی
گر خوانمت از سینه سوزان شنوی ور دم نزنم زبان لالان دانی

وله ایضاً

راه تو بهر قدم که پویند خوش است وصل تو بهر سبب که جویند خوش است
روی تو بهر دیده که بینند نکوست نام تو بهر زبان که گویند خوش است

وله

غازی به ره شهادت اندر تک و پوست غافل که شهید عشق فاضلتر ازوست
در روز قیامت این بدان کی ماند کاین کشته دشمن است و آن کشته دوست

وله

فردا که زوال شش جهت خواهد بود قدر تو به قدر معرفت خواهد بود
در حسن صفت کوش که در روز جزا حشر تو به صورت صفت خواهد بود

وله ایضاً

دل جز ره عشق تو نپوید هرگز جز محنت و درد تو نجوید هرگز
صحرای دلم عشق تو شورستان کرد تا مهر کسی در آن نروید هرگز

وله

سیمای پشه هوای نگاری داشت ای دوست بیا و گله را ز هر چه گذشت
گر میل وفا داری اینک دل و جان ور عزم جفا داری اینک سر و طشت

ابن برهان عبد الواحد بن علی

نامش عبد الواحد است و کنیتش ابو القاسم پسر علی بن عمر بن اسحق بن ابراهیم بن برهان نژاد وی به قبیله بنی اسد میرسد در قریه عکبرا وطن داشت از فنون علم در صناعت نحو استاد بود در عداد کبراء متکلمین و عظماء مورخین نیز بشمار میرفت در احاطت دقایق فن اعراب و معرفت براهین اصول عقاید و روایت ملاحم ایام عرب

ابن برهان نحوی

٤١٦

از مشیخهٔ عهد محسوب میشد روزگار تلمذ در مدرس عبد السلام بصری و ابو الحسن سمسمی بسر برد و هم از محضر ابن بطه
و دیگر مشاهیر محدثین و اکابر اخباریین مستفید گشت در بدایت حال بصناعت ستاره شماری و اخترشناسی
اشتغال داشت و در وظایف تکلیف تابع طریقت احمد حنبل بود ولی پس از زمانی شغل تنجیم بعلم اعراب
تبدیل کرد و از تقلید ابن حنبل بمذهب ابو حنیفه تحویل جست جلال الدین سیوطی در بغیه گوید کَانَ اَوَّلُ اَمْرِهِ
مُنَجِّمًا فَصَارَ نَحْوِیًّا وَکَانَ حَنْبَلِیًّا فَصَارَ حَنَفِیًّا عز الدین بن اثیر در کامل گوید ابن برهان در اصول عقاید بر آیین مرجئه
معتزله میرفت و کفار در نار مخلد نمیدانست در صفت محاورت و معاشرت وی گفته اند که در مجلس افادت
خلقی خشن داشت و زبانی بذی شاگردانرا در اثناء مباحثت همی برنجانید و بشرارت خوی و وقاحت وجه
خاطر جمله همی بخست و در محافل معاشرت با اولاد اغنیا وادی مناعت و کبریا میسپرد و با غریبان و زیردستان
شیوهٔ تواضع و خضوع میگرفت و طریقت ارباب فقر و اصحاب سلوک دوست میداشت و از این روی
بر شرایط صفت مروت و مراسم رعایت حشمت و آداب حراست شأن و عادات حفظ مقام اصلا
عنایت نمیفرمود بل بر اسلوب قلندران بیباک و ژنده پوشان بی مبالات با سر برهنه میگشت و ازار
نمی پوشید جلال الدین سیوطی گوید اگر نه مردم رعایت تقوی و زهد ابن برهان مینمودند هر آینه او را
بسبب آن هیئات نالایم و زی غیر مناسب سنگسار میکردند گویند رسم وی چندان بود که همه روزه
اولاد رؤسا و احفاد کبرا از اول بیوتات و خداوندان انساب بر در سرای او احتشاد میکردند چون
بیرون بر می آمد جمله از دنبال او روانه میشدند و او همچنان در طی راه با هر یک مسئله در میان آورده شرط تعلیم
میگذارد و در سؤال مشکلات بمکالمت وی امتحان میجستند آورده اند که چون عمید الملک وزیر طغرل بیک سلجوقی
وارد دار الخلافه شد ابن برهان در محضر وزیر چنان گفتار آورد که حاضران از بیانات بدیع و کلمات شیرینش
در اعجاب شدند و از خاطر وزیر مکانت قرب و موقع قبول یافت پس بفرمود تا رعایت حال آن دانشور
هنرمند را نقدی لایق بیاوردند و بحضرتش تقدیم کردند او نپذیرفت و امتناع جست که بناء سلوکش با ابناء
مناصب و متعینین دنیا بر قاعده عزت بود و اساس مناعت لاجرم وزیر هنرپرور مصحفی بکتابت ابن بواب
خطاط با عصائی بصنعت استادان روم که برای وی از آن مرز و بوم ارمغان آورده بودند بر ابن برهان ایثار
نمود و تعظیم جانب او را بدان تشریف گرامی منظور فرمود ابن برهان مصحف و عصا برداشت و بمنزل خود
بازگشت پس ابو علی بن ولید متکلم را با ابن برهان اتفاق ملاقات افتاد ابن برهان ماجرای مجلس وزیر
با ابو علی در میان نهاد ابو علی از در توبیخ در آمد و گفت یا ابا القاسم آیا چون تو دانشمندی زاهد دنیا
و تارک ما فیها لایق است که هدیه وزرا و عطیه صدور بپذیرد و صلات ظلام و جوایز جایرین قبول نماید
لا جرم در آیین عفاف نه رواست و در کیش انصاف نه جایز چه ذل امتنان ناموس زهد ببرد و شبههٔ
جوایز بیخ حصن تقوی مباح سازد ترا قرآن و عصای وزیر چه ضرور است که برای تلاوت قرآن مجید

ابن برهان نحوی

در حفظ دارای وی برای استنا دعصائی مباح در کف ابن برهان از آن سخنان متاثر شد و در حال برخواست وبر قاضی القضاة ابوعبدالله دامغانی در آمد و گفت اگر بوعلی که بسال از من خورد تر است مراقبه نمی نمود هرآینه بیم آن بود که در ورطهٔ هلاک افتاده باشم پس ماجری شرح داد والتماس نمود که او مصحف وعصا را بوزیر باز رساند قاضی القضاة مسئول وی قبول کرد مصحف وعصا باز پس برد واز وزیر عذر خواست محمد بن شاکر در فوات الوفیات گوید ابن برهان با آنهمه تقوی وزهد خواستار روی خوش بوده ودوستدار روی دلکش از نظر کردن ساده کان بل بوسیدن ایشان هیچ پرهیز نداشت پسران اتراک واولاد امرا را در حضور پدران تقبیل میکرد ولی آن جماعت بعقیدتی که بپارسائی او داشتند آن عمل برا ظهار مهربانی حمل مینمودند وهیچ نمی گفتند در حلقهٔ شاگردانش جوانی بود ملیح الوجه وصبیح المنظر که خود استاد از وی رموز محبت می آموخت وکنوز عشق می اندوخت چنان افتاد که روزی چند از مجمع غایب گشت ابن برهان تفقد کرد وسبب غیبتش پرسید یاران گفتند عبدالملک وزیر بجرمی پدرش را محبوس داشته واو بتلاش وتکاپوی آزادیش مشغول است ابن برهان در زمان بپای خواست وروانه درب وزارت شد وزیر را نوقت در باب المراتب بود همینکه ابن برهان را از دور بدید با تمام همراهان او را پذیره کرد وبروی سلام گفت ابن برهان وزیر را باین مصراع خطاب کرد که فیك الخصام وأنت الخصم والحكم یعنی دعوی بر سر تست که خود هم خصم منکری وهم داور وزیر خاموش شد وتفتیش را از حاضران خبر محبوسان پرسید گفتند فلان مجرم که در زندان است پسرش از شاگردان شیخ ابوالقاسم بن برهان باشد وزیر آنمرد برعایت پسرش برهانید وانچه ده هزار دینار که بر ذمهٔ وی بود بر ابن برهان بخشید والعهدة علی الراوی از کلمات

ابن برهان است که

لَوْ كَانَ عِلْمُ الْكِيمِيَا حَقًّا لَمَا احْتَجْنَا اِلَى الْخَرَاجِ وَلَوْ كَانَ عِلْمُ الطَّلَاسِمِ حَقًّا لَمَا احْتَجْنَا اِلَى الْجُنْدِ وَلَوْ كَانَ عِلْمُ النُّجُومِ حَقًّا لَمَا احْتَجْنَا اِلَى الْبَرِيدِ

یعنی اگر صنعت کیمیا ثابت بودی هیچگاه ما را در مصارف ملک بخراج نیاز نیفتادی واگر فن طلسمات صحیح بودی ما را در دفع دشمن هیچگاه بلشکر ضرورت نگشتی واگر علم تنجیم راست بودی ما را در اطلاع اخبار هیچگاه به پیک حاجت نشدی ابن برهان بادنجان را بر غالب خضراوات وفواکه رجحان مینهاد واز در شگفتی در صفت آن نعمت عظیم ورزق عمیم می گفت اِنَّ النَّاسَ يَاكُلُونَهُ ثَمَانِيَةَ اَشْهُرٍ فِى الْعَامِ وَهُمْ اَصِحَّاءُ وَلَوْ اَكَلُوا الرُّمَّانَ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ فَلُجُوا یعنی مردم یکسال هشت ماه تمام ادام طعام از بادنجان سازند وسالم واگر چهار ماه متوالی انار بکار برند هرآینه بفالج گرفتار آیند او را با چندین کمال طبعی موزون بوده این

سه بیت در فن غزل از اشعار او ست

اَحِبَّتَنَا يَا بَنِى اَنْتُمُ   وَسُقْيًا لَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ

أَظَلَّتْكُمْ عَذَابِي بِأَبْنَائِكُمْ ... وَظَلَّتُمْ تَرُوزُونَ مَا ذُقْتُمُوا

فَإِنْ لَمْ تَجُودُوا عَلَى عَبْدِكُمْ ... فَإِنَّ الْمَعَزَّى بِهِ أَنْتُمُوا

یعنی ای دوستاران پدرم فنای شما باد بهر دیار که باشید از ابر رحمت سیراب گردید و از دوری خود زمان عذاب من دراز نمودید بعهد وصال و فا نفرمودید اگر بنده خویش از مضایقت دولت دیدار هلاک سازید پس خود آماده اهم باشید که نسبت مرگ و تعزیت هلاک او باشما گویند ابن برهان در جمادی اولی و بقولی اخری از سال چهارصد و پنجاه و شش

بغداد وفات یافت

ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی الجلودی

نامش عبدالعزیز است پسر یحیی بن احمد بن عیسی از مشایخ علماء بصره بود و بر عقیدت امامیه میزیست ترجمت وی در چندین مصنف از رجال اثنی عشریه بنظر رسید بر وثاقت روایات و صحت عقاید او احدی قدح ننیاورده و معاصر خویش در فن تاریخ و علم اخبار میان شیعه قلیل المثل بل عدیم الشکل بوده چنانکه از فهرست تصانیف و تفصیل تألیفش روشن گردد جد اعلای وی عیسی جلودی از اصحاب حضرت امام ابوجعفر محمد بن علی الباقر شمار میرود استاد الفقهاء علامه حلی در کتاب خلاصه گوید ابو احمد جلودی منسوب است بجلود با جیم مفتوحه و لام ساکنه و دال مهمله بعد از واو مفتوحه که نام قریه ایست در بحر و قومی گویند اسم بطنی است از ازد و این درست نباشد چراکه از علماء انساب و ضباط قبایل احدی در مطعون ازد از این اسم خبر نداده و سید جمال الدین بن طاوس نیز این نسبت بر وفق علامه از رجال ابن داود حلی نقل کرده اند که گفته این کلمه را بسکون لام خواندن غلط است صحیح اگر بضم لام قرائت شود صاحب ایضاح نیز مطابق ابن داود ضبط نموده اگر واقع باسخن ایشان راست آید نه علامه و ابن طاوس پس نسبت ابو احمد بملک اسپانی خواهد بود و شیخ محمد بن یعقوب فیروزآبادی که گفته جلود بوزن قبول قریه ایست در اندلس دیگر مکان وفات وی در اوایل غیبت کبری افتاد چنانکه در کتاب ایضاح مسطور است که بخط سید صفی الدین محمد بن معد موسوی دیدم که نوشته بود بر نسخه از کتاب مقتل حسین که از مصنفات ابو احمد جلودی است دیدم که نوشته شده بود ابو احمد عبدالعزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی بروز دوشنبه هفدهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و سی و دو وفات یافت ابوالحسن بن غسال نعش او غسل داد و ابوجعفر علوی بر جنازه اش نماز گذارد و در روز هیجدهم که یوم الغدیر است بخاک رفت از مجامیع و مؤلفات وی در حدیث و فقه و تاریخ آنچه در کتب رجال خاصه منهج محدث استرابادی دیده شد ثبت افتاد بدین شرح کتاب مسند امیرالمؤمنین کتاب جمل کتاب صفین کتاب الحکمین کتاب الخوارج کتاب بنی ناجیه کتاب حروب علی علیه السلام کتاب ما نزل فی الخمسه علیهم السلام کتاب الفضائل کتاب نسب النبی کتاب تزویج فاطمه علیها السلام کتاب ذکر حروب علی فی حروب النبی کتاب محب علی من ذکره بخیر کتاب من احب علیاً و ابغضه کتاب ضغاین فی صدور قوم کتاب من سبه من الخلفاء کتاب الکنایة عن سب علی علیه السلام کتاب التفسیر عنه کتاب القراءات کتاب ما نزل فیه من القرآن کتاب خطب علی

لیتر

ابواحمد جلودی

۱۱ھ

کتاب شورہ کتاب خلافہ کتاب عمال و ولاۃ کتاب قولہ فی الشوری کتاب ما کان بین علیؑ
وعثمان من الکلام کتاب المودع من احب کتاب الشیعۃ بعد علیؑ کتاب ذکر الشیعہ و من ذکرھم
ھوا ومن احب من الصحابہ کتاب قضاء علیؑ کتاب رسائل علیؑ کتاب من روی عنہ من الصحابہ
کتاب مواعظ کتاب ذکر کلامہ فی الملاحم کتاب ما قیل فیہ من شعر او مدح کتاب مقتلہ کتاب علمہ
کتاب قسمہ کتاب الدعا عنہ کتاب اللباس عنہ کتاب الشراب وصفتہ و ذکر شرابہ کتاب
الذنب عنہ کتاب النکاح عنہ کتاب الطلاق عنہ کتاب التجارات عنہ کتاب الجنایز
والدیات عنہ کتاب الضحایا والذبایح والصید والایمان والخراج کتاب الفرایض والعتق والتدبیر
والمکاتبۃ عنہ کتاب الحدود عنہ کتاب الطہارۃ عنہ کتاب الصلوۃ عنہ کتاب الصیام عنہ کتاب
الزکوۃ عنہ کتاب ذکر خدیجہ وفضل اہل البیت کتاب ذکر فاطمہ با ابا بکر کتاب ذکر الحسن والحسین
کتاب فی نصر الحسن کتاب ذکر الحسین کتاب مقتل الحسین الکتب المتعلقۃ بعبد اللہ بن العباس رضی اللہ
عنہ مسندہ رضی اللہ کتاب التنزیل عنہ کتاب التفسیر عنہ کتاب المناسک عنہ کتاب النکاح والطلاق
کتاب الفرایض عنہ کتاب تفسیرہ عن الصحابہ کتاب القراآت عنہ کتاب البیوع والتجارات عنہ
کتاب الناسخ والمنسوخ عنہ کتاب نسبہ کتاب ما اسندہ عن الصحابہ کتاب من رواہ من رای الصحابۃ
کتاب بقیہ قولہ فی الطہارۃ کتاب الصلوۃ والزکوۃ کتاب الذبایح والاطعمۃ واللباس کتاب
الفتیا والشہادات والاقضیۃ والجہاد والعدۃ وشرایع الاسلام کتاب قولہ فی قتال اہل القبلۃ والکبائر
الرجم والامر بالمعروف کتاب فی الآداب و ذکر الانبیا و اول کلامہ فی العرب کتاب بقیۃ کلامہ
فی العرب وقریش والصحابۃ والتابعین ومن ذمہ کتاب قولہ من شیعہ علی کتاب بقیۃ رسائلہ
وخطبہ و اول مناظرتہ کتاب بقیۃ مناظرہ و ذکر نسائہ و ولدہ آخر کتاب ابن عباس اخبار التوابین و عین
الوردہ اخبار مختار بن ابی عبیدۃ الثقفی اخبار علی بن الحسین کتاب اخبار ابی جعفر بن محمد بن علی
کتاب اخبار المہدی کتاب اخبار زید بن علی کتاب اخبار عمر بن عبد العزیز کتاب اخبار محمد بن الحنفیہ
کتاب اخبار العباس کتاب اخبار جعفر بن ابی طالب کتاب اخبار ام ہانی کتاب اخبار عبد اللہ بن جعفر
کتاب اخبار الحسن بن ابی الحسن کتاب اخبار ابی عبد اللہ بن الحسن کتاب اخبار محمد بن عبد اللہ کتاب
اخبار ابراہیم بن عبد اللہ بن الحسن کتاب اخبار من عشق من الشعراء کتاب اخبار لقمن بن عاد کتاب
اخبار لقمن الحکیم کتاب مزح الفقہا کتاب من خطب علی منبر بشعر کتاب اخبار تابط شرا کتاب
اخبار الاعراب کتاب اخبار قریش والاصنام کتاب فی الجوابات کتاب قبائل نزار و حرب ثقیف
کتاب الطب کتاب طبقات العرب والشعراء کتاب النحو کتاب السحر کتاب الطیرہ کتاب
زجر الطیر کتاب ما رثی بہ النبی کتاب الرؤیا کتاب اخبار السودان کتاب العوذ کتاب الرقی

کتاب المطر کتاب السحاب والرعد والبرق کتاب اخبار عمرو بن معدی کرب کتاب اخبار امیة بن ابی الصلت کتاب اخبار ابی الاسود الدئلی کتاب اخبار اکثم بن صیفی کتاب اخبار عبدالرحمن حسان کتاب اخبار خالد بن صفوان کتاب ابی نواس کتاب اخبار المذنبین کتاب الاطعمه کتاب الاشربه کتاب اللباس کتاب اخبار العجاج کتاب النکاح کتاب صلوة فی احکام کتاب اخبار روبة بن العجاج کتاب ما روی فی الشطرنج کتاب شعر عباد بن بشار کتاب اخبار ابی بکر و عمر کتاب ما اوصی شرحبه کتاب من قال شعری فی وصیته کتاب خطب النبی کتاب خطب ابی بکر کتاب خطب عثمان بن عفان کتاب النبی کتاب رسائل ابی بکر کتاب رسائل عمر کتاب رسائل عثمان کتاب حدیث یعقوب بن جعفر بن سلیمان کتاب خطیب کتاب الریاحین کتاب التمثل بالشعر کتاب قطایع النبی کتاب قطایع ابی بکر و عمر و عثمان کتاب الحیات کتاب الدنانیر والدراهم کتاب اخبار الاحنف کتاب اخبار زیاد کتاب الوفود علی النبی و ابی بکر و عمر و عثمان کتاب اخبار العرش کتاب اخبار ابی داود کتاب مقتل محمد بن ابی بکر کتاب السخاء والکرم کتاب الاقتضاء کتاب البخل والشح کتاب اخبار قنبره کتاب الالویه والرایات کتاب رایات الازد کتاب اخبار حسان کتاب اخبار دغفل النسابه کتاب اخبار سلیمان کتاب اخبار حمزة بن عبدالمطلب کتاب اخبار الحسن کتاب اخبار صعصعة بن صوحان کتاب اخبار الحجاج کتاب اخبار الفرزدق کتاب الزهد کتاب الدعا کتاب القصاص کتاب الذکر کتاب المواعظ کتاب اخبار جعفر بن محمد کتاب اخبار موسی بن جعفر کتاب مناظرات علی بن موسی الرضا کتاب اخبار عقیل بن ابیطالب کتاب السید بن محمد کتاب اخبار بنی مروان کتاب اخبار العرب و الفرس کتاب اخبار التراجم کتاب اخبار المحدثین کتاب اخبار سدیف کتاب مقتل عثمان کتاب اخبار ایاس بن معویه کتاب اخبار ابی الطفیل کتاب الغار کتاب القرود

ابن معتز ابوالعباس عبدالله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم العباسی

از خاندان خلافت دودمان سلطنت بشرافت نسب و نبالت قدر و جلالت حسب و درایت فکر موسوم است چهرهٔ اصالت ذاتی را باکتساب کمالات صوری و اقتناء فواید معنوی زیب و زینت داده و قامت قابلیت را بطراز علم بیاراسته و در فنون عدیده مانند لغت و صرف و اشتقاق و نحو و معانی و بیان و عروض و قافیه و ترسیم خطوط و ترسیل رسایل و قرض اشعار و فهم تواریخ و علم موسیقی سرآمد اهل روزگار خویش آمده ابوالفرج اصفهانی در ضمن اخبار وی گوید از جمله کسانی که در میدان هنرمندی گوی مزیت از عامهٔ مردم روزگار خود در ربوده و از حیثیت فضل و ادب و شعر و حسب و ظرافت و شرافت و دیگر ادبیات از ابنای عصر تقدم جسته عبدالله بن معتز بالله است چنانچه فضایل و کمالات وی با قرب عهدش بزبان گوش زد خاص و عام است قاضی ابن خلکان در ترجمت وی گوید کَانَ اَدِیبًا بَلِیغًا شَاعِرًا مَطْبُوعًا مُقْتَدِرًا عَلَی الشِّعْرِ قَرِیبَ الْمَاخَذ

ابن معتز عباسی

۶۳۱

سَهْلُ اللَّفْظِ جَيِّدُ القَرِيحَةِ حَسَنُ الإِبْدَاعِ لِلْمَعَانِي مُخَالِطاً لِلْعُلَمَاءِ وَالأُدَبَاءِ مَعْدُوداً مِنْ جُمْلَتِهِم

یعنی ابن معتز مردی ادیب و سخن سنج و شاعری مطبوع و با قدرت و نتایج طبعش با سهولت الفاظ و غرابت معانی آراسته است و مردی خوش طبع و موجد معانی نغز بوده هم با اهل علم و ادب آمیزشش متوالی و از زمره ایشان معدود گشتی سید صدرالدین شیرازی المعروف بسید علی خان در عنوان کتاب انوار الربیع آورده اول کسیکه علم بدیع اختراع نمود عبدالله بن معتز عباسی است که از بدایع افکار بنیاد آن علم نهاد و از بار آن فن بسرانگشت رای صائب لختی نغز اوراق بنگاشت و بنام بدیعش موسوم داشت چنانکه ابن معتز این عبارات در صدر کتاب خود بنوشت

وَمَا جَمَعَ قَبْلِي فُنُونَ البَدِيعِ أَحَدٌ وَلَا سَبَقَنِي إِلَى تَأْلِيفِهِ مُؤَلِّفٌ وَأَلَّفْتُهُ فِي سَنَةِ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ وَمِائَتَيْنِ فَمَنْ أَحَبَّ أَنْ يَقْتَدِيَ بِنَا وَيَقْتَصِرَ عَلَى هٰذِهِ فَلْيَفْعَلْ وَمَنْ أَضَافَ مِنْ هٰذِهِ المَحَاسِنِ أَوْ غَيْرِهَا شَيْئاً إِلَى البَدِيعِ وَارْتَأَى غَيْرَ رَأْيِنَا فَلَهُ اخْتِيَارُهُ

یعنی کسی فنون بدیع قبل از من جمع ننموده و هیچ مولفی در تالیف آن علم شریف بر من پیشی نگرفته من خود در سال دویست و هفتاد و چهار هجری تالیف آن علم بدیع نمودم پس اگر کسی خواهد که ما را پیروی نماید و بر آنچه نگاشتیم اقتصار کند ما دونش کردیم بجای آورد و اگر کسی خواهد بر این محاسن و یا غیر آن مزیدی بیاورد و آنرا بر بدایع طبع ما اضافت سازد و در این جز رای ما طلب کند پس وی در آن عمل مختار است صلاح الدین کتبی در کتاب فوات الوفیات گوید وی در شعبان سال دویست و چهل و نه هجری ولادت یافت علم ادبیه و قواعد عربیه را از معلم و مؤدب خویش احمد بن سعید دمشقی و ابوالعباس مبرد و ابوالعباس ثعلب بیاموخت و در تعریف شعر و ترسیل نثر نادره روزگار خود شد و چندان از بحر فکرت لآلی آبناک برآورده و جواهر آبدار از خزانه خاطر برشته نظم کشیده که اشعارش در هر محفل مذکور آید و بواسطه لطایف و دقایق و خصوصیات چندی که از حیثیت لفظ و معنی بکار برده خنک خیالش از میدان نظم سابقین قاصر نیاید و از طرز و اسلوب ایشان خارج نماید بلکه بعضی از ادبا وی را از فصحای جاهلیین و مخضرمین و اسلامیین برتر داشته چه خاطر ایشان جز بذکر دیار مخروبه و بوادی بی آب و علف انس نگرفته و جز در وصف ناقه و جمل و آهو و حمل و مانند آنها سخن ننموده اند و غیر از الفاظ وحشیه و معانی درهم شعری نسروده اند و هیچگاه بزمی بوجود ندما و شمع روی مشاهدان رعنا تشکیل نداده و محفلی بفرش و بساطهای فاخره و آلات و اوانی مختاره نیاراسته اند و از انواع ریاحین مشام جان معطر نساخته و با تمام ازهار دیده خویش روشن ننموده و از اجناس الحان گوش هوششان التذاذ نیافته با آنکه وی را در صنعت موسیقی مهارت تام بود وقتی در آن فن رساله نگاشت و بجانب عبیدالله بن عبدالله بن طاهر انفاذ داشت عبیدالله در جواب آن رساله ابن معتز که در صنعت موسیقی و معرفت الحان نگاشته بود پس از ستایش بیاراست

لَقَدْ تَخَيَّلَ إِلَيَّ أَنْ لَيْسَ لِجَدِّكَ العَبَّاسِ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِنَفْسِهِ عَلَى أَجْزَاءِ فَلَكٍ أَعَزَّكَ اللهُ نِصْفُهَا وَالنِّصْفُ الآخَرُ مَقْسُومٌ بَيْنَ أَبِي جَعْفَرٍ المَنْصُورِ وَالمَأْمُونِ رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِمَا وَلَوْ أَنَّ هٰذِهِ الرِّسَالَةَ جُهِلَتْ لِإِبْرَاهِيمَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ المَهْدِيِّ وَإِبْرَاهِيمَ المَوْصِلِيِّ وَابْنِهِ إِسْحٰق

وهم مُفحَمون لَبُهِتَ منهم الناظر وأُخرِسَ الناطق ولأقرّوا لك بالفضل في السَبق وظهور حجّة الصدق ثم كان قولك لهم فرقاً بين الحق والباطل والخطاء والصواب واللهِ ما تأخذ في فنٍّ من الفنون إلّا برزت فيه بروز الجواد الرائع المُغِرّ في وجه الحضيان عضد الله الشرف ببقائك وأحيا الأدب بحياتك وجمّل الدنيا وأهلها بطول عمرك

حاصل معنی آنکه رساله تو چنان مرا بخاطر آورد که طلاقت لسان و فصاحت زبان جد بزرگوارت عباس بن عبد المطلب بجدین جن منعم گشته مضغی از تمامت آن اجزاء بشخص تو اختصاص یافته خدایت عزیز دارد و لطف دیگر میان ابو جعفر منصور و عبید الله مأمون تقسیم شده اگر این رساله با ابراهیم بن مهدی عباسی و ابراهیم موصلی پسر وی اسحق موصلی مقابل و مواجه گشتی در حالتی که ایشان در مجلسی بکدیگر مجتمع میبودند سخت ناظرین مبهوت و متحیر و ناطقین گنگ و لال میماندند و به مرتبت سبق و برهان صدق تو اقرار مینمودند سپس کلمات آبدارت ایشان را فارق حق از باطل و ممیز صواب از خطا باشد بخدا سوگند که در هیچ فنی از فنون اقدام ننمودی جز آنکه پیشاپیش اقران از تمامت امثال و اسبقان خویش مانند اسب خوب نجیب تقدم گرفتی و بر روی ایشان غبار پاشیدی مانند اسبان عزیز خداوند شرافت را ببقاء تو باقی دارد و بزندگانیت ادب زنده ماند و بطول عمر تو خدا جمال دنیا و اهل آنرا جمیل سازد ابو الفرج اصفهانی در کتاب اغانی از یحیی صولی روایت کند که گفت زمانیکه موفق خادم محمد بن عبید الله بن عبد الله بن طاهر را بر ریاست شرطهٔ بغداد بجای خویش نیابت داد عبد الله بن معتز این ابیات را در تهنیت بعبید الله نگاشت و بجانب وی روان داشت

فرحتُ بما اضعافه دون قدركم ... وقلتُ عسى قد هبّ من نومه الدهر

فترجع فينا دولة طاهرية ... كما بدأت والامر من بعده الامر

عسى الله ان الله ليس بغافل ... ولا بدّ من يسر اذا انتهى العسر

یعنی خورسند و خرم شدم بچیزی که چندین برابر آن از شأن و مرتبت شما پست تر است پس با خود گفتم امید است که چشم روزگار از خواب غفلت باز ماند و دولت طاهر بن حسین باز عود کند چنانکه در اول نسیم اقبال وزیدن گرفت و کار بدانجا رسید که رسید چون خداوند از شائبهٔ غفلات و نسیان مبراست امید است که رحمت آورد چون دست حوادث و نهایت تنگی فرا رسد لاجرم باران رحمت الهی از پی درآید و کشت زار آمال ما را سیراب کند عبید الله از دیدن اشعار بسی مسرور شد قصیده در جواب بر نوشت که این دو بیت از آن است

ونحن اذا ما نالنا منه جفوة ... فما علی لأوائها الصبر والعذر

وان رجعت من نعمة الله دولة ... الینا فما عندها الحمد والشكر

یعنی چون ما را ظلم و ستمی رسد بر ما است که بر شدائد آن صبر نمائیم و بر محن آن عذر خواهیم و اگر از الطاف الهیه

ابن معتز عباسی

دولتی بیابر کردد البته در مقام تشکر برآییم و اظهار حمد نماییم پس از چندروزی محمد بن عبیدالله برای ادای حق آن تهنیت نزد ابن معتز برفت قاضی بن خلکان گوید که پیوسته ابن معتز گفتی که چهار نفر از شعرا مصیبون یقولون بالشئ ما لم یعلموا همه اعمال و افعال ایشان بر خلاف اقوال و اشعارشان بوده نخست ابوالعتاهیه که در زهدیات شعر سرودی و خود بر جاده زانی و قدم نگذاشتی دوم ابونواس که پیوسته از ظرائف حرکات جوانان مهوش و لواطه ایشان سخن راندی و خود از میمون زانی تر بود سیم ابوحکیمه کاتب همی از فقد و عجز از جماع سخن میکرد ولی هیجان و حرص وی در جماع از بز نر زیادتر بوده است چهارم محمد بن حازم همیشه در قناعت شعر گفتی و بسیله از سگ حریص تر بودی قاضی ابن خلکان حکایتی از ابن حازم آورده که دلیل است بر توافق احوال و اشعار وی و آن خود با کلام ابن معتز مخالف است چه ابن حازم که با سعید بن حمید کاتب طوسی قرب جوار داشت سعید را بواسطه امر که درمیانه ایشان روی داده بود هجا گفت سعید آن هجا بشنید با آنکه بر مواخذت قادر بود از آن جسارت اغماض کرد چون چندی بگذشت پریشانی حال ابن حازم را دریافته از جوار سعید انتقال جست و سعید از کیفیت آن واقعه باخبر گشته ده هزار درهم با چند جامه و آن از لباس و اسبی با ساخته و غلام و کنیزی برای محمد بن حازم روانه داشت و بوی نوشت ذو الادب یحمله ظرفه علی نعیا الشئ بغیر هیئته و یبعثه قدرته علی وصفه بخلاف حلیته و لم یکن ما شاع من هجائک فی جادیا الاهذا المجری و قد بلغنی من سوء حالک و شدة خلتک ما لا اعتاضه به علیک مع کبر قدرک و عظم نفسک و نحن شرکاء فیما ملکنا و متساوون فیما تحت ایدینا و قد بعثت الیک بما جعلته و ان قل استفتاحا لما بعده یعنی صاحبان ادب را دانش ایشان برآن وارد که اشیا را بغیر صورت و هیئت آن وصف نمایند و قدرتشان برآن دارد که چیزها را بر خلاف اوصاف ستایش آورند همانا آنچه را که از هجو من گفته بودی و شایع گشت بعین از این قبیل و از این مجری است که گفته آمد از پریشانی حال و شدت احتیاج و درویشی تو مرا آگاهی حاصل آمد و آن چیزی نیست که با آن بزرگی همت و عظمت نفس ترا ذلت و منقصت باشد و آنچه را که مالکیم من و تو شریک و سهیم باشیم و آنچه در تحت تصرف ما است مساوی بیباشیم و برای فتح باب چیزی که انفاذ داشتم که نونه و انموذجی است برای بعد ابن حازم چیزی از آن جوائز قبول ننموده تمامت آنها را بوی بر گردانید یکی از ادبا در مرح وی گفته

لا یبعد الله عبد الله من ملک	سام الی المجد و العلیا مذ خلقا
قد کان زین بنی العباس کلهم	بل کان زین بنی الدنیا حجی و تقی
اشعاره زیفت بالشعر الجمعة	فکل شعر سواها بهرج ولقا

حاصل معنی آنکه خدا عبدالله بن معتز را از بزرگواری و عظمت دور ننماید چه وی از ابتدای خلقت بسوی مجد و بلندی همی گرایید بلکه پیوسته وی از حیثیت عقل و پرهیزکاری زینت چهر بنی عباس بلکه پیرایه رخسار دنیاست جواهر اشعار وی

ابن معتز عباسی

قدری دیگر اشعار را کاسته و تمامت آنها را ناسره ولی قدر نموده پس جمیع اشعار جز شعری با خلل و اندکی است طرایف و نوادر اخبار وی بسیار است منجمله جعفر بن قدامه گوید روزی نزد ابن معتز بودم و بحتری نیز در آن محفل حضور داشت چون زمان اداء فریضه در رسید بحتری بپای خواست نمازی از روی عجله با کمال خفت و سرعت بجای آورد و چون از ادای ادعیه بخواند پس سر بسجده گذاشت از روی عجله چندان طول داد که تا جمیع حاضرین سکین و کسل شدند ابن معتز همی از روی تعجب و حیرت بروی همی نگریست تا آنکه سر از سجده برداشت این دو شعر ابن معتز در حق وی بسرود

صَلٰوتُكَ بَينَ الوَرٰى نَقرَةٌ … كَمَا اخْتَلَسَ الجُرعَةَ الوَالِغُ
وَتَسجُدُ مِن بَعدِهَا سَجدَةً … كَمَا خُتِمَ المِزوَدُ الفَارِغُ

یعنی نماز تو در میان خلق چنان است که سگی از اطراف زبان بسرعت جرعه از آب برگیرد پس از اتمام صلوة سجده کنی مثل شخص بیکاری که توشه دان را مهر برنهد و از اشعار رایقه وی این چند بیت است

سَقَى المَطِيرَةَ ذَاتَ الظِّلِّ وَالشَّجَرِ … وَدَيرَ عَبدُونَ هَطَّالٌ مِنَ المَطَرِ
فَطَالَمَا نَبَّهَتنِي لِلصَّبُوحِ بِهَا … فِي غُرَّةِ الفَجرِ وَالعُصفُورُ لَم يَطِرِ
أَصوَاتُ رُهبَانِ دَيرٍ فِي صَلٰوتِهِم … سُودِ المَدَارِعِ نَعَّارِينَ فِي السَّحَرِ
مُزَنَّرِينَ عَلَى الأَوسَاطِ قَد جَعَلُوا … عَلَى الرُّؤُسِ أَكَالِيلًا مِنَ الشَّعَرِ
كَم فِيهِم مِن مَلِيحِ الوَجهِ مُكتَحِلٍ … بِالسِّحرِ يُطبِقُ جَفنَيهِ عَلَى حَوَرِ
لَاحَظتُهُ بِالهَوَى حَتَّى استَقَادَ لَنَا … طَوعًا وَأَسلَفَنِي المِيعَادَ بِالنَّظَرِ
وَجَاءَنِي فِي قَمِيصِ اللَّيلِ مُستَتِرًا … يَستَعجِلُ الخَطوَ مِن خَوفٍ وَمِن حَذَرِ
فَقُمتُ أَفرِشُ خَدِّي فِي الطَّرِيقِ لَهُ … ذُلًّا وَأَسحَبُ أَذيَالِي عَلَى الأَثَرِ
وَلَاحَ ضَوءُ هِلَالٍ كَادَ يَفضَحُنَا … مِثلُ القُلَامَةِ قَد قُدَّت مِنَ الظُّفُرِ
وَكَانَ مَا كَانَ مِمَّا لَستُ أَذكُرُهُ … فَظُنَّ خَيرًا وَلَا تَسأَل عَنِ الخَبَرِ

حاصل معنی آنکه خدای تعالی ارض مطیره و دیر عبدون را از قطرات مطر سیراب کند که قامت اشجارش بساط آن ملک را سایه افکن است چه روزگارها که عمر عزیز در آن مکان بسر بردم و از آواز رهبانان آن دیر که برای ادای فریضه فجر در صبحی که پرده های ظلمت شب برچیده نشده بود و گنجشکان بال پریدن نگشاده بودند مرا برای شرب صبوحی از خواب بیدار نموده چه رهبانها که جلگی جامهای سیاه پشمینه در پوشیده و زنارها بر میان دارند و بر تارک خویش از موی تاج اکلیلها قرار داده اند و بوقت سحر آواز و نعره همی بمناجات بر دارند و چه جوانان خوشگل ملیحی در میان ایشان بودند که چشمهای خود بسرمه سحر مکحول نموده و آن چشمهای فتان و مژگان سیاه را از روی غمزه بر روی هم نهاده و چندان تیر نظر بجانب وی پران داشتم که عاقبت بدام خویش در آوردم و از گوشه چشم مرا وعده داد و بحکم انقیاد را طاعتش بخشیدم پس چون پرده های شب فرو کشیده میشد به تنهائی بوثاقم میشتافت و از خوف رقیبان و بیم حافظان همی بسرعت

کاههای نرم بر میداشت و من خود برای تشریف مقدمش صورت بخاک میسودم و دامان خویش بر اثر وی میکشیدم و با من عز واشش مانند شکل هلال چنان بزم مرا مشور میساخت که نزدیک بود کار بفضیحت کشد و آن عمل بر سوائی انجامد بر چه شد آنچه شد که مرا قدرت و توان ذکر آن نیست ولی تو حسن ظن از دست مده و کمان بد مبر و از کیفیت آن واقعه سؤال منمای و هم از اشعار اوست

وَمُقَرطَقٍ يَسعى إِلَى النُدَماءِ ‏ ‏ بِعَقيقَةٍ في دُرَّةٍ بَيضاءِ

وَالبَدرُ في أُفُقِ السَماءِ كَدِرهَمٍ ‏ ‏ مُلقىً عَلى ديباجَةٍ زَرقاءِ

كَم لَيلَةٍ قَد سَرَّني بِمَبيتِهِ ‏ ‏ عِندي بِلا خَوفٍ مِنَ الرُقَباءِ

لَمّا استَدارَ عِقدُ الشَرابِ بِنا ‏ ‏ فَحَديثُهُ بِالرَمزِ وَالإيماءِ

نَبَّهتُهُ بِيَدي فَقُلتُ لَهُ انتَبِه ‏ ‏ يا نُزهَةَ الجُلَساءِ وَالنُدَماءِ

فَأَجابَني وَالسُكرُ يَخفِضُ صَوتَهُ ‏ ‏ بِتَلَجلُجٍ كَتَلَجلُجِ الفَأفاءِ

إِنّي لَأَفهَمُ ما تَقولُ وَإِنَّما ‏ ‏ غَلَبَت عَلى لِساني الصَهباءِ

دَعني أُفيقُ مِنَ الخُمارِ إِلى غَدٍ ‏ ‏ وَاحكُم بِما تَرضاهُ يا مَولائي

حاصل ترجمت آنکه بسا سرو قد قبا پوشی که جامی از در سفید لبریز از شراب عقیق گون بسی بجانب ندما محفل دور میداد در حالتی که ماه چهارده در آسمان لبان درهمی میماند که بر نیلگون پرندی افکنده شده باشد چه نیکو شبی که از مقدم خویش بزم ما را رشک روز نموده و مرا مسرور داشت و از بیم رقیب در آسایش بودیم هرگز از خاطر نبرم وقتی را که زبان ما از شدت باده قبه شده بود و از آن روی با رمز و اشارت سخن کردی و او را با دست خویش بیدار ساخته گفتم ای پیروزی ندما و شادی جلسا بیدار شو پس وی در جواب لب شکرین باز داشته ولی مستی شراب و سکر باده ناب آواز وی پست نموده از آن روی سخن در دهان بسی گردانید مانند کسی که از تکلم فا عاجز باشد و آن حرف را بالکنت در دهان بگرداند که آنچه را با من گفتی فهم نمودم لکن کسالت شراب چندان حیرانم کرده که از جواب عاجزم اینک مرا مجال خود بگذار تا وقت صبح که خمار از سر بنهم و از مستی بهوش آیم و ای مولای من بدانچه خواهی حکم نمای

ابو الفرج ابراهیم هاشمی حکایت کند که گفت روزی بر ابی عیسی بن متوکل در آمدم عبد الله بن معتز را بسرای وی دیدم که از در صلح در آمده بود و در آن وقت سن وی به بیست سال نرسیده پس در آن اثنا علی بن محمد بن ابی الشوارب قاضی وارد شد ابو عیسی به شرایط اکرام و اعزاز وی قیام نموده پس از لمحه قاضی با ابو عیسی گفت در امری گرفتار گشته ام که مرا چاره جز سر انگشت اعانت تو در انجاح آن مهم نیست ابو عیسی گفت آن واقعه کدام است گفت یکی از دختران طائفه خود را مردی از کسان خود نکاح نموده ام و او از طریقه ایردن شده و بسوء معاشرت روزگاری میگذراند و هیچ بیشتر از ماوی و مکان خویش را در منزل عیسی بن هرون قرار داده و چیزی از اوی نشنیده عیسی تهدید و تخویف مینماید آخر عیسی زبان دراز داشته نسبت با بی کلمات ناشایسته و عبارات ناباب

و بسیار رعایت وی منظور داشت و ما را زیاده توهین کرد اگر قرابتی بمیان نبود که فخر او برای ما ننگی است ما را در با حضرت وی همراهی با انصاف و حق با وی سلوک میداشتم لاجرم در حل این عقده و رفع این مهم بپا دو تو در آمدم ابوعیسی گفت چون تو از نزد من باز گردی کس بجانب وی بفرستم و خود کفالت کنم که آنرو دیگر بجانب عشیره بیدی باز نگردد و ضامن باشم که این دارا و جز بطریق رضای خاطر تو قدم ننهد و موافقت تو از دست ندهد پس قاضی لوازم شکر بجای آورد و طریق خانه خود گرفت ابوعیسی روی با حاضران داشته گفت آیا در شگفت نمی آیید از آنکه مردی با چنین فضل و بزرگواری و شرافت که در اینگونه ورطها انداخته میشود خوشا بحال کسی که دختر نداشته باشد ابن معتز گفت ایها الامیر پسرت را در این معنی شعری است جامعی که از جودت طبع و شاعری وی آگاهی داشتند زبان بتحسین گشودند پس گفت عمت فداک کدام است آن شعر گفت

وبكرٍ قلتُ موتي قبلَ بعلٍ ... وإن أثرى وعُدَّ من الصميم
أأمزج باللئام دمي ولحمي ... فما عذري إلى النسب الكريم

یعنی دختر دلبر خود را گفتم که پیش از رسیدن بوصال شوهری که بسیار با ثروت باشد و از عداد صاحبان نسب و اصالت محسوب شود جان بر آید رود کن هرگز خون و گوشت خود را با مردمان لئیم مخلوط نسازم و گرنه مرا از فقدان نسب کریم عذری نخواهد بود ابوعیسی چون این شعر شنید طریق ملاطفت بپیمود و کلمات مطبوع زیاده بگفت گویند عبدالله بن معتز را غلامی نشوان نام بود که در ملاحت صورت و حلاوت سیرت و ستودن غنا فتنه روزگار بود و پیوسته ابن معتز بهوای نشاه وصال نشوان سرمست بودی وقتی آن غلام بمرض آبله مبتلا گشت و حبابهای آبله بر آب رویش ظاهر شد چون عبدالله را خبر افتاد از پرده دل ناله جگر سوز بر کشید و همی محزون بود تا پس از چندی نشوان صحت یافت واصلاً اثری قبیح از آن آثار بر عارضش ظاهر نگشت جعفر گوید روزی بر ابن معتز در آمدم گفت یا اباالقاسم نشوان از آن آثار شفا یافت و حسن وی افزوده گشت و این ابیات انشاد کرد

لي قمرٌ جُدِّرَ لما استوى ... فزاده حسناً فزادت همومي
أظنه غنى لشمس الضحى ... فنقطته طرباً بالنجوم

یعنی ماه من بمرض آبله گرفتار شد و چون صولت مرض و شدت آن فرونشست حسن وی افزوده گشت و هموم من زیادت کرد مرا گمان آنست که وی آفتاب عالمتاب را تغنی گفت پس خورشید از روی طرب خالهای نجوم بر روی او نثار کرد چون این اشعار شنیدم زبان بتحسین گشودم گویا یکی از شعراء هند این شعر را از نظم ابن معتز اقتباس نموده است که

ماه من آبله رو است ولی عیبی نیست ... روی چو آینه تیغی است که جوهر دارد

جعفر گوید پس از چندی نشوان غلام از عبدالله بن معتز اظهار کراهت و بی میلی نموده و چاره در اجتناب نمیتوانست کرد روزی بر وی در آمدم این ابیات را انشاد نمود

ابن معتز عباسی

بِأَبِي أَنْتَ قَدْ تَمَادَيْتَ فِي الْهَجْرِ وَالْغَضَبِ ‏ ‏ وَاصْطِبَارِي عَلَى صُدُودِكَ يَوْمًا مِنَ الْعَجَبِ
لَيْسَ لِي أَنْ أَفْقِدَكَ وَمُحِلَّكَ فِي الْعَيْشِ مِنْ أَرَبِ ‏ ‏ رَحِمَ اللهُ مَنْ أَعَانَ عَلَى الصُّلْحِ وَاحْتَسَبَ

یعنی پدرم فدای تو باد براستی که در هجر و غضب طول دادی و حال آنکه فراق یکروزه تو مرا عجب است اگر روی خود از من بپوشی مرا آرزوی بعیش دنیا نیست خدا رحمت کند کسی را که بر اصلاح اعانت کند پس من بجانب خدم و ازو در موافقت بروی در آمدم تا آنکه ویرا راضی نمودم و نزد عبد الله آوردم صلاح الدین کتبی و قاضی ابن خلکان در ترجمه وی گویند که ابن معتز در طریق سنت و جماعت قدمی راسخ و عقیدتی ثابت داشت و بو حنیفه را پیروی کردی

و این ابیات که خود از نتایج افکار او هست در عقیدت وی شاهدی عادلند که گفته

خَلِيلَيَّ قَدْ طَابَ الشَّرَابُ الْمُوَرَّدُ ‏ ‏ وَقَدْ عُدْتُ بَعْدَ النُّسْكِ وَالْعَوْدُ أَحْمَدُ
فَهَاتِ عُقَارًا فِي قَمِيصِ زُجَاجَةٍ ‏ ‏ كَيَاقُوتَةٍ فِي دُرَّةٍ تَتَوَقَّدُ
وَ تَنْفِي مِنْ نَارِ الْجَحِيمِ بِنَفْسِهَا ‏ ‏ وَذَلِكَ مِنْ إِحْسَانِهَا لَيْسَ يَجْحَدُ

یعنی ای دوست شراب گلگون چه پاکیزه است من خود پس از پارسائی بشرب نبید عود نمودم و اینک از آن آب آتش صفت مرا در ده که در جام بلورین و جامه زجاجی چون یاقوتی ماند که در میان دری بدرخشد چه آن باده مرا نفس خود از آتش جحیم نگاه داشته و انکار چنین احسانی از آن نتوانم کرد راغب در محاضرات گوید و سیی جز شب باده ننوشیدی و سیی گفتی که شرب شب نافع تر است چه در شب خبر که قاطع هستی و سببی که مانع مستی باشد نباید که لذت باده ببرد ولی در روز زیان آن بسیار و موانع آن بیشمار است چنانکه در اشعار پارسی

لسان الغیب حافظ شیرازی سروده

روز در کسب هنر کوش که می خوردن روز ‏ ‏ دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

گویند وی از ذریه طیبه مصطفوی و سلسله علیه علوی منحرف بوده و همی تخم عداوت ایشان در دل میکاشت و پیوسته در مفاخر خویش و مطاعن اعقاب اطیاب رسول مبالغت مینمود از آن جمله در قصیده بائیه خود گوید

وَنَحْنُ وَرِثْنَا ثِيَابَ النَّبِيِّ ‏ ‏ فَلِمْ تَجْذِبُونَ بِأَهْدَابِهَا
لَكُمْ رَحِمٌ يَا بَنِي بِنْتِهِ ‏ ‏ وَلَكِنْ بَنُو الْعَمِّ أَوْلَى بِهَا
بِهِ نَصَرَ اللهُ أَهْلَ الْحِجَازِ ‏ ‏ وَأَبْرَأَهَا بَعْدَ أَوْصَابِهَا
وَيَوْمَ حُنَيْنٍ تَدَاعَيْتُمُ ‏ ‏ وَقَدْ أَبْدَتِ الْحَرْبُ عَنْ نَابِهَا
فَمَهْلًا بَنِي عَمِّنَا إِنَّهَا ‏ ‏ عَطِيَّةُ رَبٍّ حَبَانَا بِهَا
وَأُقْسِمُ أَنَّكُمُ تَعْلَمُونَ ‏ ‏ بِأَنَّا لَهَا خَيْرُ أَرْبَابِهَا

یعنی ما سلسله بنی عباس ثیاب مطهر پیغمبر را وارثیم و شما که گروه بنی فاطمه جز بریشها و اطراف آن دست فرا نبرده اید ای پسران دختران رسول شما را قرابت رحم است ولی عباس که عم پیغمبر باشد بدانچه ویرا بلبوس پیغمبر او قربت

ابن معتز عباسی

۶۲۸

به سوی خدا اهل حجاز را یاری نمود و پس از تواتر امراض بیمار ایشان را بر، و صحت حاصل آمد و وقتی چنین حرب از شدت فروزش نه شما و من خویش آهسته رانید ای پسران عم من که این کرامت عطیه از عطایای خداست و ما را بملکیت طوس انتخاب اولویت است و همچنین مروان بن ابی حفصه اشعاری بدین مضامین بنظم آورده و حضرت رضا علیه السلام ویرا جواب داده که بعون الله در شرح احوال مروان نگاشته می آید و صفی الدین حلی را قصیده ایست بدین وزن و روی که ابن معتز را جواب گفته و بعضی از آنها را اینک ذکر نمائیم و هی هذا

اَلاَ قُل لِشَرِّ عِبادِ الاِلٰه   وَطاغِی قُرَیشٍ وَکَذّابِها
وَباغِی العِبادِ وَباغِی العِنادِ   وَهاجِی الکِرامِ وَمُغتابِها
اَاَنتَ تُفاخِرُ آلَ النَّبِیِّ   وَتَجحَدُها فَضلَ اَحسابِها
بِکُم باهَلَ المُصطَفیٰ اَم بِهِم   فَرَدَّ العُداةَ بِاَوصابِها
اَعَنکُم نَفَی الرِّجسَ اَم عَنهُمُ   لِطُهرِ النُّفُوسِ وَاَلبابِها
وَقُلتُم وَرِثنا ثِیابَ النَّبِیّ   فَکَم تَجذِبُونَ بِاَهدابِها
وَعِندَکَ لا یُورَثُ الاَنبِیاءُ   فَکَیفَ حَظِیتُم بِاَثوابِها
فَکَذَّبتَ نَفسَکَ فِی الحالَتَینِ   وَلَم تَعلَمِ الشَّهدَ مِن صابِها
اَجَدُّکَ یَرضیٰ بِما قُلتَهُ   وَما کانَ یَوماً بِمُرتابِها
وَقَولُکَ اَنتُم بَنُو بِنتِهِ   وَلٰکِن بَنِی العَمِّ اَولیٰ بِها
بَنُو البِنتِ اَیضاً بَنُو عَمِّهِ   وَذٰلِکَ اَدنیٰ لِاَنسابِها
فَدَع فِی الخِلافَةِ فَصلَ الخِلافِ   فَلَیسَت ذَلُولاً لِرُکّابِها
وَما اَنتَ وَالفَحصَ عَن شَأنِها   وَما قَمَّصُوکَ بِاَثوابِها
وَما ساوَرَتکَ سِویٰ ساعَةٍ   فَما کُنتَ اَهلاً لِاَسبابِها
وَکَیفَ یَخُصُّوکَ یَوماً بِها   وَلَم تَتَاَدَّب بِآدابِها

وَدَع ذِکرَ قَومٍ رَضُوا بِالکَفافِ
وَجاؤُا الخِلافَةَ مِن بابِها

یعنی شریرترین بندگان خدا و ستمکار قریش و کذاب آن سلسله و سرکش و نافرمان عباد و طالب عناد و آن هجوکننده بزرگان و عیب های ایشان را بگوی که آیا تو با آل پیغمبر اظهار مفاخرت نمائی و انکار فضل و مناقب ایشان کنی یا شما بنی العباس حضرت رسالت بعزم مباهلت بیرون آمد و یا با اهل البیت خود و ایشان جبه معاندین کفار را سعادت داد آیا شما بنی عباس را از آلایش پاک فرمود و یا نفوس مطهره ایشان را از قذارت رجس مصون داشت و اینکه دعوی نمودی که لباس رسول را بوراثت داریم کشیدیم و شما بنی نام

جز اطراف آنها چنین در نزد دیدن خود گویم در نزد تو که از اهل سنت و جماعتی و مذهب ایشان عقیدت داری انبیاء بوراثت چیزی بر جای نگذارند پس چگونه گوئی که ما بحظ میراث آنجناب فایز شدیم و ثواب آنحضرت را بالارث مالک شدیم از عدم علم و فقدان دانش مشیر حقیقتی را از نمی تمیز ندهی و ناچار هر یک از این دو قول کذب دیگری کند و هر کدام مناقض دیگری باشد یقین چه تو عباسی بدینگونه مقالات رضا نده و ننگ شکوک را از این بیان من زدوده است و اما آنکه گفتی که شما علویین از اولاد دختر رسول هستید ولی پسران عم آنجناب را تقدم است گویم که ایشان را قرابت نسب بیشتر هست چه پسران دختران آنجناب ایضاً بی اعمام او بیند ترا نرسد که از شأن خلافت سخن کنی چه آن اسب حرونی است که ترا رام نگردد و لباس خلافت بقامت تو راست نیاید پس هوای خلافت از سر بنه و از آن وادی فخر مکن چرا که جز ساعتی در حق تو گنجایش نشده و تو خود از لیاقت آن برکنار بودی پس قومی که باندازه خود رضا دادند و خلافت را از طریق آن درآمدند بکلمات ناشایست یاد مکن انتهی ابن اثیر جزری گوید چون در سال دویست و نود و پنج هجری مکتفی بالله را عارضه موت در رسید و مرض وی اشتداد یافت عباس بن حسن که بمنصب وزارت اختصاص داشت و مردی فاضل و ادیب بود در امر خلافت همی تفکر میکرد که آیا بعد از وی چه کس را صلاحیت آن مسند منیع و شایستهٔ آن منصب رفیع است چون هر روز که طریق سرای خلافت پیمودی یکی از این چهار نفر که بمنزلهٔ ارکان اربعه خلافت بودند اوّل ابو عبدالله محمد بن جراح دویم ابوالحسن محمد بن عبدان سیم ابوالحسن علی بن محمد بن فرات چهارم علی بن عیسی در رکاب وی میبودند روزی با محمد بن داود بن جراح در آنباب مشاورت کرده وی با بن معتز اشارت نمود و از عقل و ادب و رای رزین وی زیاده وصف کرد پس وقت دیگران شور با ابوالحسن بن فرات بمیان نهاد ابن فرات گفت ایها الوزیر تاکنون هرگز عادت بر آن جاری نشده بود که در اینگونه کارهای بزرگ و امورات خطیر و تعیین خلفا من طرف مشاورت باشم بلی در امورات عزل و نصب عمال مشاورت را شایسته ام و از بیان صواب مضایقت نکنم وزیر در غضب شده گفت همانا این تعلل بارد و طفرهٔ خنک است چه من ترا بدین شور مخصوص داشته ام و رای صحیح ترا پسندیده ام آنچه را که صواب دانی بیان کن ابن فرات گفت اگر وزیر در حق کسی رای زده و او را شایسته و لایق مسند خلافت دانسته البته برقرار سازد و او را بیکباره سلطنت مستقر دارد وزیر چنان دانست که مقصود وی از آن کلام ابن معتز است چه خبر وی در میان مردم اشتهار داشت وزیر گفت بدین گفتار قناعت نکنم بلکه باید که از تعیین مراد آگاه شوم پس ابن فرات گفت فَلْیَتَّقِ اللّٰهَ الْوَزِیرُ وَلَا یَنْصِبْ اِلَّا مَنْ عَرَفَهُ وَاطَّلَعَ عَلٰی جَمِیعِ اَحْوَالِهِ وَلَا یَنْصِبْ بَخِیلًا فَیُضَیِّقَ عَلَی النَّاسِ وَیَقْطَعَ اَرْزَاقَهُمْ وَلَا طَمَّاعًا فَیَشْرَهَ فِی اَمْوَالِهِمْ فَیُصَادِرَهُمْ وَیَأْخُذَ اَمْوَالَهُمْ وَاَمْلَاکَهُمْ وَلَا قَلِیلَ الدِّینِ فَلَا یَخَافُ الْعُقُوبَةَ وَالْاٰثَامَ وَیَرْجُوا الثَّوَابَ فِیمَا یَفْعَلُهُ وَلَا یُوَلِّی مَنْ عَرَفَ نِعْمَةَ هٰذَا وَبَنٰی

ابن معتز عباسی

۶۳۰

وضیعة هذا وفریس هذا ومن قد لقي الناس ولقوه وعاملهم وعاملوه ویحجبا بهم الناس فعرف وجوه ظلمهم وخیرهم
حاصل معنی اگر ایها الوزیر از خدا بترس کسی که ترا سئوال و مثال آن نیست بر سریر خلافت نصب کن مگر وقتی که بر تمامت حالاتش
مطلع باشی و کسی را که بر ذیله بخل متصف است بر اریکه خلافت مستقر مساز چه این کس فراخای عیش را بر مردمان تنگ
میسازد و معیشت ایشان قطع نماید و شخصی که سرشت وجودش به آب طمع تخمیر یافته اختیار مکن چه اگر چنین کس برای اخذ
اموال مسلمانان حریص باشد پس ایشان را برگرداند و اموال مردم بستاند و املاک ایشان ضبط کند و کسی که از دین
چندان بهره نداشته باشد بر چار بالش امارت متمکن مساز چه از عقوبت و گناه نترسد و دست تعدی باز دارد
و از خدا اندیشه نماید و از افعال و کردار خود امید ثواب دارد و زمام اختیار مردم بدست کسی مده که نعمت و کفاف
هر کسی بیابد و از ضیاع و عقار و بستان و باغ و اسب هر کسی بشناسد و همچنین کسی که با مردم مخالط و معاشر باشد
و مردم او را دیده باشند و او با مردم معاملت و مردم با وی داد و ستد کرده باشند و همی محاسب و هش نعم مردم
بشمارد و طرق دخل و وجوه خرج ایشان بداند بدان مقام بلندش مستقر کن وزیر گفت راست گفتی آیا کرا
شایسته این مقام و دارای این صفات دانی ابن فرات گفت جعفر بن معتضد وزیر گفت وای بر تو او طفلی خورد
سال است ابن فرات گفت راست گفتی ولی وی فرزند احمد معتضد است و هیچ مرد کاملی در مسند خلافت مستقر
که برای اصلاح امور مملکتی صبوی با احتیاج نداشته باشد پس روز دیگر از علی بن عیسی مشاورت کرد وی تصریح باسم
کسی ننمود گفت برای این مسند کسی را قبول کن که از خدا بترسد و دین و دنیای مردمان اصلاح کند وزیر از میان
رای ابن فرات بپسندید و وصیت مکتفی را بدان انتخاب و اختیار ضمیمت و اضافت کرد و پس از مکتفی جعفر را
برادر که خلافت نشاندند و مردم با جعفر بیعت نمودند و بمقتدر ملقب شد چون در آن زمان سن وی سیزده سال بیش نبود
همی مردم در این باب سخن میکردند وزیر بر آن شد که وی را خلع نماید و محمد بن معتمد را بر جای او ثابت دارد در جمع
اسباب میکوشید و مترصد وقت بود که محمد بواسطهٔ مرض فالج از دنیا درگذشت وزیر عزیمت گماشت که تا حسین بن
متوکل را بر خلافت مستولی کند پس از پنج روز وی نیز از دنیا درگذشت پس در سال دویست و نود و شش هجری
طبقات مردم از وزراء و سرکردگان و قضاة و مستوفیان و قاطبه بزرگان و اعیان و عباس بن حسن وزیر
بر خلع مقتدر و بیعت ابن معتز همت گماشتند و تمامت ایشان همعهد و همعقیدت شدند نخست کس بجانب ابن معتز
فرستادند که ما را هوای خلافت تو بر سر است و همی خواهیم که عقد بیعت و قلاده اطاعت بر گردن نهیم ابن معتز
در جواب گفت بدین بیعت رضا دهم بشرطی که آتش جدال شعله نکشد و غبار فتنه بر پا نشود و خون مسلمانان
بر زمین نریزد پس با وی گفتند که خاطر آسوده دار چه منازع و محاربی در میان نیست و تمامت آنکه می را
که در این باب اتفاق است مقدم در رؤسای ایشان اینانند عباس بن حسن وزیر و محمد بن داود بن جراح
و احمد بن یعقوب قاضی و از سرکردگان لشکر حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف بن صوارتکین و دیگر
با خود اندیشید که مقتدر را با من نهایت محبت و الفت است و موجبی بدین کار نباید اقدام کردن

پس بنتیجه از کرده پشیمان شده و در فکر علاج برآمد حاضرین از اراده او آگاه شدند وقتی که وی با فاتک معتضدی بجانب
بستان خود میرفت حسین بن حمدان و بدر الحمی و وصیف از پشت سر بر وی رسیدند نخست عباس را بزخم شمشیر کرده
سپس فاتک را بخون وی آغشتند پس حسین بن حمدان اسب خود بجانب حلبه که محله بزرگی است واقع در طرف
شرقی بغداد تاختن نمود چه ویرا گمان آن بود که مقتدر در آنمکان چوکان بازی میکند تا او را بقتل آورد مقتدر
قبل از وصول وی بحقیقت حال و قتل وزیر و فاتک واقف شده بود بعمارتیکه در آنجا بود متحصن گشت حسین
بروی دست نیافت عود نموده فردای آنروز که بیستم شهر ربیع الاول بود مقتدر را خلع نمودند و تمامت
سرکردگان و مستوفیان و اعیان ملک سوای ابن فرات و بعضی از خواص مقتدر بر ابن معتز گرد آمده محمد بن سعید
ازرق متولی اخذ بیعت شده تمامی مردم با وی بخلافت بیعت نمودند و او را المرتضی بالله و یا الراضی بالله
و یا الغالب بالله و یا المنتصف بالله لقب نهادند کینگان وی محمد بن داود جراح را بشغل جلیل وزارت
مقرر داشت و دیوان رسائل و استیفاء را بعهده علی بن عیسی باز گذاشت احکام و فرامین باطراف بلاد و اکناف
امصار بدین عنوان رقم داد که من امیر المؤمنین المرتضی بالله ابی العباس عبد الله بن معتز بالله کذا و کذا
و کس بسوی مقتدر روان داشت که باید همین لحظه از دار خلافت بخانه ابن طاهر انتقال کنی تا امیر المؤمنین
بدار الخلافه متوجه است مقتدر را از در تدبیر گفت بسر و چشم مرا تا شام مهلت دهید تا رخت بیرون کشم فرستاده
ابن معتز بازگشته علی الصباح حسین بن حمدان بر اسب خویش نشست و بسوی دار الخلافه براند غلامان مقتدر
بمقاتلت برخاستند و از پشت استار و جدران بیشتر آنروز را قتال نمودند تا آخر روز حسین را برگردانیدند
چون غراب شب بال گشود مقتدر دید که کار بهجوم عام کشیده سوار شد با جمعی از خواص و خدم و اموال عزیمت
موصل نموده و بسی از آن عمل در تحیر صعب و علاج بر وی پوشیده بود و از سرکردگان جز مونس خادم و مونس
خازن با وی متابعت نکردند و بغیر از حواشی دار خلافت کس با وی نبود پس در آنحال مردم دو فرقه شدند
بعضی با بعضی گفتند که ما بدون عذر موجه خلافت بکسی تسلیم نکنیم جماعتی از آنجمله که با ابن معتز بیعت کرده بودند
بمقتدر پیوستند و با هم همرای شدند که از طرف آب بر خبر سرای ابن معتز درآیند و او را بقتل آورند
مقتدر فرمود تا اصلاح جنگ و اسباب حرب آماده داشتند پس جمعی در کشتیهای کوچک برنشستند و بجانب
سرای ابن معتز براندند حواشی وی از دور چون آن کثرت مشاهدت کردند همگی از ترس روی بگریز نهاده
بعضی که بر روی یکدیگر می افتادند ابن معتز چون آنحال مشاهدت کرد بر اسب برنشست و با وزیر خود روی
بفرار نهاده یکی از غلامان وی از پیش روی او بآواز بلند همی گفت یا معشر العامة ادعوا الخلیفتکم
السنی البربهاری یعنی ایگروه سنت و جماعت خلیفه خود را که مردی سنی و بربهاریست دعا کنید ابن اثیر
جزری گوید آن غلام ویرا برای آن بدین نسبت میخواند که مردم بوی رغبت کنند چه حسین بن قاسم بن عبید الله
بربهاری مردی از پیروان احمد بن حنبل و آنجماعت را مقدم بود و مردم عامه در حق وی عقیدتی عظیم داشتند

پس از آن زوی مردم را استمالت میکرد ابن معتز با همان حالت و قلیل جمعیت راه صحرا پیش گرفت بگمان آنکه سپاهیانیکه او را بیعت نموده اند متابعتش کنند و از آنجا بسر من رای نقل نموده تا سلطنت وی قوت گیرد احدی بوی ملحق نشد محمد بن داود از ترس و هراس بخانه خود مختفی شد و ابن معتز از اسب خویش بزیر آمده با غلام خود یمن نام بسرای ابی عبد الله بن جصاص پناه گزید و بیشتر متابعین ابن معتز پنهان شدند در آن اثنا مقتدر را اقتداری از نو پدید آمد و غبار فتنه در بغداد بالا گرفت نهب اموال و قطع اعمار دست باز داشتند مردمان سفله و مردان عیار فرصت غنیمت شمرده خانهها را همی غارت میکردند ابن عمرویه صاحب شرطه که از متابعین و مبایعین ابن معتز بود پس از فرار و اختفای ابن معتز از در مکر و غدر و تدلیس درآمده و شعار مقتدر مردم را میخواند مردم آواز بر داشتند که ایمرد کذاب ریاکار آیا چه قدر مکر نمائی با وی مقاتلت سخت نمودند ابن عمرویه راه فرار پیش گرفته خود را بجائی پنهان ساخت و اصحابش نیز متفرق شدند یحیی بن علی وی را در این اشعار هجا گفت

بایعوه فلم یکن عند الانوک الا التغیر والتخبیط   رافضیون بایعوا انصب الامة هذا لعمری التخلیط

ثم ولّی من ذعقة وتحامو   ه ومن خلفهم لهم تضریط

یعنی بیعت نمودند ابن معتز را و آن مرد احمق را این جز تغییر و خبط نبود و بجان خودم که بسیار شگفتی است که مردم رافضی با ناصبی ترین امت بیعت کردند پس از شدت ترس برگشت و مردم قصد وی نموده از عقب وی ضرطها همی روان داشتند انتهی در همان ساعت مقتدر ریاست شرطه را بمونس خازن مفوض داشت و خود با سپاه خارج شده بر وصیف بن سوارتکین و غیره دست یافته تمامت ایشان را طعمه شمشیر نمود پس علی بن عیسی و قاضی محمد بن خلف و قاضی ابوعمر را گرفته رها نمود و قاضی المثنی احمد بن یعقوب را حاضر نمودند اول بیعت مقتدر بوی تکلیف کردند احمد گفت من با طفلی بیعت نکنم خلیفه بقتلش فرمان داد پس مقتدر کس بجانب ابو الحسن بن فرات فرستاده او را از زاویه اختفا بخواند خلعت وزارت بر قامتش در پوشانید رتق و فتق امور ملکی بر عهدهٔ وی مقرر داشت در آن اثنا یکی از غلامان ابن جصاص که سوسن نام داشت بصافی حرمی خبر داد که الساعه ابن معتز با جمعی از خواص خود در سرای مولای من مختفی است بمحض انتشار این خبر غلامان مقتدر بیکباره بخانه ابن جصاص درآمدند و ابن معتز را گرفته بمحبس بردند تا شبانگاه در آنجا بسر میبرد چون شب درآمد دو خصیه وی را چندان بفشردند که روزگار عمرش بپایان رسیده جان را بدرود کرد بنا بر روایتی گلوی وی چندان بفشردند که تا رخت بعالم بقا کشید بهر حال جسد وی را بر گلیمی در پیچیده بسوی اهلش روانه داشتند و مالی وافر از ابن جصاص بگرفتند و محمد بن داود را که وزیر ابن معتز بود بقتل آوردند و علی بن عیسی بجانب واسط نفی شد پس از آنجا کس نزد ابن فرات فرستاده اذن عزیمت و اجازه هجرت بمکه معظمه خواست وزیر اذنش داده وی از راه بصره بمکه پناه گزید و از قاضی ابوعمر صد هزار تومان بگرفتند پس عساکر منصوره در طلب حسین بن حمدان

ابن معتز عباسی

۳۳۳ ھ

از بغداد تا موصل بتاختند و بر وی ظفر یافته ببغداد مراجعت کردند و زیرا امیر موصل ابوالهیجا برادر حسین بن حمدان نگاشت که وی را گرفته بجانب ما بفرست حسین راه فرار در پیش گرفته ابوالهیجا برادر وی براند عاقبت بر وی ظفر یافته بعضی از اصحاب او را اسیر نموده و ده هزار تومان از وی بگرفت و بجانب موصل برگشت و از موصل بسوی بغداد بتاخت برادرش حسین کس بسوی ابن فرات روان داشت که از من درگذرد و در پیشگاه خلافت از من شفاعت کن که خلیفه از من و ابراهیم بن کیغلغ و ابن عمرویه و جمعی دیگر عفو و اغماض نماید شفاعت ابن فرات مقبول خلافت افتاده مقتدر از ایشان درگذشت پس حسین داخل بغداد شده برادرش ابوالهیجا تمامت آمال که از وی ماخوذ نموده بود رد نمود تا مگر آتش آن فتنه منطفی شد و ابن فرات بساط عدل و سفره احسان بگسترد و بنیاد ظلم و طغیان برچیده و کار مسلمانان از نو بنظام آمد قاضی بن خلکان گوید که ابن معتز مردی سیاه چرده و گندم گون بود و صورتی درخشان داشت و ریش خود را بسواد خضاب میکرد و از کلمات او است که میگفت البلاغة بلوغ المعنی

و مصنفات و مؤلفات وی بدین تفصیل است

کتاب الزهر و ریاض کتاب البدیع کتاب مکاتبات الاخوان بالشعر کتاب الجوارح و الصید کتاب السرقات کتاب اشعار الملوک کتاب الآداب کتاب حلی الاخبار کتاب طبقات الشعرا کتاب الجامع فی الغنا . کتاب فیه ارجوزة فی ذم الصبوح علی بن محمد بن بسام شاعر

این دو بیت در مرثیه وی سروده

لِلّٰهِ دَرُّکَ مِنْ مَیْتٍ بِمَضْیَعِهِ ۝ نَاهِیکَ فِی الْعِلْمِ وَالْآدَابِ وَالْحَسَبِ
مَا فِیهِ لَوٌّ وَلَا لَوْلَا فَتَنْقُصُهُ ۝ وَإِنَّمَا أَدْرَکَتْهُ حِرْفَةُ الْأَدَبِ

یعنی خیر دهد خدا آن مرده را که در مراتب علمیه و آداب و حسب ترا از دیگر مردم کافی باشد لو و لولا که از کلمات شرطیه در او نبود که گوئی اگر چنان بودی چنین میشد و اگر چنان نبکرد چنین نمیشد بلکه نکبت حرفت ادب وی را دریافته بود

ابوسلیمان منطقی محمد بن طاهر بهرام

در فلسفه اولی و حکمت الهی و فن منطق و معرفت میزان رتبتی ارجمند و مقامی بلند داشت و در سلک حکمای مائه چهارم منظوم است تمامت العلوم و جمیع الفنون بر متی بن یونس و امثال وی از معاصرین قرائت کرد و بعهد عضد الدوله دیلمی اشتهار یافته در بارگاه آن سلطان مکانتی رفیع و منزلتی منیع حاصل نمود عضد الدوله زیاده وی را اکرام و تفخیم میداشت ابوسلیمان بپاس نعمت و ادای حقوق وی شرحی باسم عضد الدوله بر کتب ارسطو نگاشت گویند ابوحیان توحیدی که در عداد اصحاب وی بشمار میرفت در عصبیت وی زیاده میکوشید و اسرار مجالس بزرگان بوی افشا مینمود و بهر گونه خبر که اطلاع یافتی با ابوسلیمان بمیان می آورد و از آن روی کتاب الامتناع والمؤانسه برای وی تصنیف کرده و در آن کتاب بسیاری از اخبار مجالس عبدالله بن فارض شیرازی را که در آن وقت

ابو سلیمان منطقی

شغل جلیل وزارت صمصام الدوله بن عضد الدوله سرافراز آمد درج نمود قطب الدین لاهیجی گوید اگر کسی بچشم تحقیق در دیده انصاف بدان کتاب بنگرد داند که تصنیف آن جناب جز بسر انگشت فکرت فاضلی محیط و عالمی ذوفنون صورت نبسته با جمله وی را نوادر سؤال و طرائف جواب و لطائف اخبار بسیار است آورده اند که وی مردی اعور بود و جز بیک چشم ادراک اشیاء نمودی بدان جهت پیوسته از خلق کناره گرفتی و در گوشه انقطاع نشستی و ابواب مراودات با مردم مسدود داشتی جز طالبان علم و اهل استفادت برای وی بار نیافتندی و منزلش خاصه اهل علم را محل آسایش و راحت بودی یکی از شعرا که گمان آن است که ذهبی شاعر باشد بدین اشعار وی را هجا گفته

أَبُو سُلَيمانَ عالِمٌ فَطِنٌ ... ما فَوقَهُ في عِلمِهِ بِمُنتَقَصِ
لٰكِن تَطَيَّرتُ عِندَ رُؤيَتِهِ ... مِن عَوَرٍ مُوحِشٍ وَمِن بَرَصِ
وَبِابنِهِ مِثلُ ما بِوالِدِهِ ... وَهٰذِهِ قِصَّةٌ مِنَ القِصَصِ

یعنی ابو سلیمان مردی بزرگ و دانشمند و هیچگاه مراتب فضلش را نقصانی راه نیافته لیکن چون وی را بدیدم که مردی یکچشم موحش و بمرض برص مبتلاست در حیرت شدم و این از قصه‌های عجیب است که پسر وی نیز بعلل پدر گرفتار است یکی از ابو سلیمان پرسید که چگوئی در حق نحو یونان و نحو عرب با اصول و قواعد آن دو که یک محکم و مضبوط‌تر است وی در جواب گفت نَحوُ العَرَبِ قَطرَةٌ وَنَحوُنا قَطعَةٌ یعنی نحو یونانیین منزله قطعه است و نحو عرب مشابه قطره و این خود دلیل است بر آنچه که در ترجمه ابو الاسود دئلی در قصه یحیی نحوی نگاشته آمد از اینکه مردم یونان را برای تصحیح کلمات و حفظ اعراب اصولی منضبط و قواعدی محکم بوده و آن را نحو میگفتند چون تاریخ ولادت و زمان فوت وی از محل معتبر دست نیامد لهذا بایراد آن مبادرت

ابناء اثیر الدین

نباید دانست که عنوان این ترجمه نیز مانند عنوان بنی بابویه و ابناء طاوس از مشترکات است چه فرزندان اثیر الدین ابو الکرم محمد بن محمد بن عبد الکریم بن عبد الواحد شیبانی هر سه ما بین العلماء بابن اثیر اشتهار دارند و در السنه ارباب ادب جز بدین عنوان مذکور نیایند و لعل بسیاری از مبتدیین و متوسطین محصلین آن سه دانشمند یا مانند را یکی پندارند و نهایه ابن اثیر و کامل ابن اثیر و مثل السائر ابن اثیر هر سه را تصنیف یکی انگارند با آنکه هر یک از آنها تصنیف یکی از ایشان است پس تعیین مراد و رفع اشتباه را گوئیم بنی اثیر سه محقق بی‌نظیرند که در ادب و حسب مانند نسب و عصب برادرند در فنون فضل و شجون کمال سرآمد دانشوران عهد خویش بودند از معاصرین آن سه دانشور نگارش ستایشها در حق ایشان بنظر رسید شیخ شهاب الدین ابو الدر یاقوت حموی در ذیل جزیره ابن عمر گوید بنو الاثیر العلماء الفضلاء الادباء کل منهم امام قاضی شمس الدین احمد بن خلکان در ذیل ترجمه ابو الفتح

ابن اثیر مجد الدین

۶۳۵

خزانه گوید کان الاخوة الثلثة فضلاء نجباء رؤساء لکل واحد منهم تصانیف نافعة
مهتر ایشان ابو السعادات مجد الدین مبارک است که در غریب حدیث کتاب نهایه تصنیف کرده و کهتر از وی ابو الحسن
عز الدین علی است که در علم تاریخ کتاب کامل تالیف نموده و کهتر از ایشان ابو الفتح ضیاء الدین نصر الله است
که در صناعت انشاء کتاب مثل السائر نوشت ولادت هر سه برادر در جزیره ابن عمر اتفاق افتاده چه ابو الکرم
پدر ایشان در آنجا توطن وحکومت داشته واز پی وی هر سه را ابن اثیر جزری گویند وجزیره ابن عمر شهری است
در سه منزلی موصل بر کنار دجله از آنکه آب بشکل هلال از سه جانب بر آن محیط شده علی الاستعاره بنام جزیره
اشتهار یافته اکنون بشرح اخبار آن سه عالم لبیب علی الترتیب اشتغال جوئیم وگوئیم مبارک بن محمد از ارکان
اساتید واعیان مشایخ است در بسیاری از فنون معقول ومنقول در عداد مشاهیر فحول بشمار آمده ما بین
علماء وامراء ریاست یافت وحشمت علم با شوکت منصب فراهم نمود ابو البرکات بن مستوفی مؤلف تاریخ
اربل در حق او گوید اشهر العلماء ذکرا واکبر النبلاء قدرا وواحد الافاضل المشار الیهم وفرد الاماثل المعتمد علیهم یعنی نام مجد الدین مبارک در سلسله علماء از جملگی مشهورتر بود وقدرش در طبقه
رجال از همکنان بزرگتر ما بین افاضل عصر وحید بود ودر جرگه معارف عهد فرید برادر وی عز الدین علی بن محمد در کتاب
کامل التواریخ در صفت او چنین گوید کان عالما فی عدة علوم منها الفقه والاصولان والنحو والحدیث واللغة وله تصانیف مشهورة فی التفسیر والحدیث والنحو والحساب وغریب الحدیث
وله رسائل مدونة وکان کاتبا مفلقا یضرب به المثل ذا دین متین ولزوم
طریق مستقیم رحمه الله ورضی عنه فلقد کان من محاسن الزمان ولعل
من یقف علی ما ذکرته یتهمنی فی قولی ومن عرفه من اهل
عصرنا یعلم انی مقصر یعنی وی در فنون چند دانا بود مانند فقه واصول فقه واصول عقاید واعراب
واخبار ولغت ودر علم تفسیر وفن حدیث وصناعت نحو ومعرفت حساب وغریب حدیث تصانیف پرداخت
واو را مکاتیبی است که در یک دیوان فراهم شده منشی بدایع نگار بود که در آن صناعت بوی مثل زدندی
بحسن عقیدت واستقامت طریقت اتصاف داشت رحمت ورضوان خدایش نصیب باد که براستی جمال
روزگار بود ولعل کسانیکه باین سخن من واقف آیند مرا در صفت وی بمبالغت واغراق تهمت نهند ولی از مردم
عصر ما آنان که بمراتب فضل وهنر آن دانشور نامدار حق معرفت دارند دانند که من در مدح وستایش وی تقصیر نمودم
وحق ثنا وتمجیدش کما ینبغی بجای نیاورده ام الحاصل ولادت ابن اثیر در ماه ربیعین از سال پانصد وچهل وچهار
در جزیره ابن عمر چنانکه اشارت رفت اتفاق افتاد ودر آن بلد نشو ونما یافت آنگاه از جزیره عزیمت شهر موصل کرد ودر آنجا
مقیم گشت وبکسب کمال وتعلم علوم اشتغال جست وآئین فن اعراب واصول صناعت اشتقاق از ابی محمد سعید بن
مبارک بن دهان موصلی که بشرح اخبارش نگارش یافت ویحیی بن سعدون قرطبی که تفصیل احوالش نگاشته خواهد

ابن اثیر مجد الدین

۶۳۰

حافظ جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة در ذیل ترجمت وی گوید ابن اثیر در مبادی اشتغال بفن حدیث بهیچ نپرداخت ولی در اواخر حال در تحصیل آن کمال سعی بلیغ نمود و در آن باب عبدالوهاب بن سکینه و گروهی دیگر از محدثین را تلمذ کرد و برای تحصیل سایر فنون نیز مدتها از موطن مألوف دور ماند و در هر بلد زمانی لائق اقامت نمود و در فن انشا نیز ممارست تام و اجتهاد وافی بجای آورد تا آنکه در آن فن و در بسیاری از فنون مهارتی کامل و تبحری وسیع دریافت و در زمان خود شهره بلاد و یگانه امصار گردید در کتب سیر مسطور است که چون دور حکومت اتابکان موصل که از جانب سلاطین آل سلجوق در دیار بکر و حلب و حمص و غیرها حکم میراندند بسیف الدین غازی بن قطب الدین مودود بن عماد الدین زنگی رسید و ارکان دولت مودود برخلاف وصیت وی از فرزند بزرگترش عماد الدین زنگی که سمت عهد ولیعهد پدر بود روی تافته با برادر کهتر او سیف الدین غازی بیعت نمودند و عم وی نور الدین محمود که بر بلاد شامات استیلا یافته بود و موصل رفته ایالت برادرزاده خویش استوار داشت سیف الدین در تاریخ پانصد و هفتاد و یک هجری که بر قصد محاربه سلطان مصر صلاح الدین یوسف بن نجم الدین ایوب کردی عزیمت ملک شام کرد نیابت فرمانروائی موصل و سایر قلمرو خود را با امیر مجاهد الدین قایماز که مدبری بیبدیل و مدبری بی انباز بود باز گذاشت در آن عهد ابن اثیر که از تحصیل کمالات فراغت یافته بود با نامی مشهور و صیتی مذکور بمملکت موصل بازگشت امیر مجاهد الدین وجود وی را مغتنم شمرده انواع لطف و عطوفت در حقش مبذول داشت و او را بحسب لیاقت بوزارت دیوان رسائل که منصبی ارجمند بود برگماشت و او از وفور فضل و فرط هنر بدان شغل خطیر چنان قیام کرد که نامش در حضرت سلاطین و ملوک مسموع و معروف گردید و چون ده سال و اندی از فرمانروائی سیف الدین غازی برآمد و در سنه پانصد و هفتاد و شش هجری ملک عاریت بدرود کرد و حکمرانی موصل و دیار بکر و حوالی آن برادر وی عز الدین مسعود که بعهد سیف الدین غازی مقدم جیشش بود انتقال یافت امیر مجاهد الدین در نیابت سلطنت و مبارک بن اثیر در وزارت دیوان رسائل کما کان مستولی و مستقل بودند تا آنکه مردم عنوان در حق امیر مجاهد الدین بسعایت برخاسته و ابواب فساد و فتنه مفتوح داشتند بحدیکه عز الدین را خاطر بر مجاهد الدین برآشفت و در سال پانصد و هشتاد و نه با خداوند فرمان داد ابن اثیر همینکه مخدوم خویش در چنگ عز الدین گرفتار دید صلاح وقت را بدرگاه آن اتابک محتشم التجا جست و در قطار حاضران خدمت وی انتظام گرفت و شغل انشاء رسائل و فرامین و عمل وزارت دیوان مکاتیب مفوض گردید و همچنان مراسم آن خدمت جلیل بر عهده کفایت و درایت او موکول بود تا آنکه در بیست و نهم شعبان سال اخذ مجاهد الدین که پانصد و هشتاد و نه بود عز الدین مسعود ابن قطب الدین مودود سرای سپنج بدرود نمود و سریر فرمانفرمائی آن کشور بفرزند وی نور الدین ارسلانشاه که ملک عادل لقب داشت انتقال یافته و در همان سال بجای پدر جلوس کرد و او حکمرانی با شهامت و ابهت بود ارباب هنر و خداوندان کمال را دوست میداشت و از اینجهت ابن اثیر را زیاده از حد بنواخت و پایه منزلتش بیش از پیش برافراخت قاضی شمس الدین احمد گوید فَحَظِيَ عِنْدَهُ وَتَوَفَّرَتْ حُرْمَتُهُ لَدَيْهِ یعنی ابن اثیر در حضرت آن اتابک هنردوست مکانتی عظیم و حرمتی بیرون

ابن اثیر مجد الدین

۶۳۷

در کامل التواریخ در سیرت نور الدین ارسلانشاه مسطور است که مجد الدین ابن اثیر گفتی ما قلت له یوماً فی فعل خیر
فامتنع منه بل یبادر الیه بفرح واستبشار یعنی هیچگاه ارسلانشاه را بعمل خیری دلالت نکردم که از پذیرفتن
آن امتناع نموده باشد بل هرچه من رای زده ام او دید. یک سیادت صحبت بحالتی که خوشحال و خورسند بود
روزی مرا احضار داشت من برنشستم و سوی درگاه راندم چون بدرب دار الاماره رسیدم زنی دیدم که تظلم
و تکلی می کند همینکه چشمش بمن افتاد نزدیک آمد و رقعه که در دست داشت بمن سپرد و التماس نمود که بنظر اتابک
عرضه دارم چون بحضور در آمدم اتابک در باب مهمی آغاز سخن فرمود من گفتم مضمون این مکتوب بشرف لحاظ
رسانیدن بر انجام هر مهم مقدم باشد که از آن زنی است متظلمه که اکنون بدرب درگاه ایستاده و انتظار
رفع شکایت و دفع تظلم بسی برد گفت لا حاجة الی الوقوف علیها عرفنا ما فیها یعنی مطالعه رقعه
حاجت نیست چه فحوای آن بفراست ملوکانه دریافتم و در آنوقت یکی دو نفر از وزراء حاضر بودند ارسلانشاه
غضبناک طرف ایشان شد و با من گفت ببین این دو کس با این متظلمه چه رفتار کرده اند وی را پسری بود
که در موصل ببازرگانی اکتساب مینمود و درگذشته و مقداری قماشی و دو بنده باز گذاشته چون
مردی غریب بود و کس وارث وی نشناخته گماشتگان بیت المال از در احتیاط ترکه او را حیازت کردند
و از تلف و ضیاع حراست نمودند و آن دو مملوک را نزد ما آورده مراتب را بعرض رسانیدند ما همی منتظر بودیم
تا مستحق آنها پیدا شود و مال خویش بستاند یکی دو روز ازین پیش این زن پیدا شد و دعوی کرد که آن
بازرگان پسر من بود و مال من تکسب مینمود و آنچه از وی باز مانده از آن منست و تصدیق مدعا اسجلی از
حکومت شرع ابراز داشت بفرمودیم تا مال بدو سپارند و آن دو مملوک را این دو مرد بهائی موافق بخدمت
برای ما بخرند اینها رفتند و بازگشتند و گفتند کاری نشد چه او قیمتی گزاف خواست و ما دریغ داشتیم گفتیم
بر بندگان وی بخود او تسلیم دارید و تاکنون فزون از دو ماه است که ما را ازین داستان خبر نبود
و چنان پنداشتیم که این دو مرد حسب الامر بندگان آن زن مسترد داشته اند حالی که تو عرضه وی آوردی
معلوم افتاد که هنوز مال آن متظلمه را نداده اند و هر که از شکایت و استغاثت او آگاه شود چنان پندارد
که من مال وی بقهر باز داشته ام و بندگانش بستم و جور بجبر بخواهم و ندانند که اینکار نکوهیده از این دو مرد
خون بزند و که بیره و مال ناموس عدل و داد باک ندارند و از انقراض دولت انصاف و مردمی غنیم شمارند
و این هر دو هم در ساعت بخزانه بردند و مملوک آن زن سپارده و رفع ظلم از وی آخیزه داده ابن اثیر گوید
پس من از محضر بیرون شدم و رقعه اتابک بگذاشتم و آن زن را بدعا و شکر روانه داشتم الغرض ابن اثیر
در خدمت ارسلانشاه همی عزت و جاه بدید و در سوانح مهمات عمده امور بسرانگشت تدبیر میگشود و در
انشاء احکام و فرامین و ثبت مناشیر و رعایات و مکاتیب حق عزایم مینمود تا آنکه عادت مرض فالج در اندامش
پدید گشت و رشته قوه و عمره و حرکتش از هم گسیخت و کار از دست و پایش ببرد. در قیام و قعود و از حضور اتابک

و انجام خدمات عاجز آمد و ناچار ملازم بیت و حلیف سرای خویش گردید ولی هرگاه که در دستگاه اتابکی مهمی مشکل و کاری
صعب اتفاق می افتاد از رأی رزین و قول متین وی استعانت میشد و اعیان ملک و ارکان دولت بصوابدید وی
رفتار مینمودند او خود عروض آن مرض را نعمتی بزرگ گرفت و غنیمتی عظیم شمرد و زمان خود را بکار تألیف و تصنیف
اختصار داد و جمیع مجامیع سودمند که در پایان ترجمت یاد کنیم بتصریح ابن خلکان در آن زمان بپرداخت و برای
فقراء مهمان سرائی که رباط نامند بنیاد کرد و جمیع املاک و مزارع و ضیعات خویش بدانجا وقف نمود عبدالله
اسعد یمنی در مرآة الجنان و قاضی ابن خلکان در وفیات الاعیان و جلال الدین عبدالرحمن در بغیة الوعاة
و محدث بحرینی در طبیس و انیس بعبارات متقارب از برادر وی ابوالحسن عزالدین علی نقل آورده اند که گفت
زمانیکه مجدالدین بمرض فالج گرفتار و باضطرار مقیم دار بود طبیبی از مردم مغرب زمین بعیادت وی آمد و از
مبادی انحراف مزاج او جویا شد و گفت من اینمرض در مدتی اندک علاج کنم و تعهد نمایم که تا آثار علت یکباره ازوی
نزود و بهبود کلی حاصل نیاید از اجرت عمل دم نزنم و مطالبه حق زحمت نکنم ما در دعوی وی امارات صدق دیدیم
و رخصت معالجت بخشیدیم او بر حسب التزام خویش چالاکی گرفت و با روغنی که از اجزاء چند ترکیب داده بود
بمعالجت برخواست زمانی نگذشت که آثار حسن تدبیر او ظاهر شد و پایهای مجدالدین را نرمی و لینتی پدید آمد
و بر تمدد اعضا و قبض و بسط جوارح قادر گشت همینکه مجدالدین علامت بهبود و توان حرکت در پیکر خویش یافت
مرا بخواند و گفت ای برادر اجرت این مرد مغربی بپرداز و او را خوشحال و خورسند روانه دیار خود ساز من گفتم
عافاک الله این چه فرمانست که میدهی این طبیب بهرچگونه از تو دور دارم و حال آنکه هنوز بهبود کلی حاصل نشده
و چنان دانم که عنقریب چشم دوستان تو روشن کند و فوراً از ملازمت کنج سرای خلاص نماید اگر اینمرد از دست
گذارم چنان است که صحت وجود تو دیده و دانسته از دست بنهم گفت آری ای برادر حقیقت امر همچنین است
که تو گوئی و مرا در صدق دعوی و حسن مداوای این طبیب حاذق و معالج ماهر هیچ سخن نیست ولی داستان بهبودی
باکسی گوی که خود طالب رنجوری نباشد همانا مرا از این آفت که بپای رسیده چندین غنیمت بدست افتاده چه دائم
که بدینگونه رنجوری سخت از ترک دیدار ستمکاران معذورم و از درک حضور ظالمان دور و دیگر آنکه باب خزائن کتب
توانم گشود و در فنون فضائل تصنیفات توانم نمود تا بدان تألیفات تدارک مافات بجای آرم و آثار ستوده
و نام نیک بیادگار گذارم و دیگر آنکه بدین علت عزت نفس و کرامت طبع از خواری خدمت و ذلت طاعت
صیانت کنم و عمر نفیس و وقت عزیز که سرمایه سودای آخرت و تحصیل خوشنودی خداوند است سپس از حیات
حطام دنیوی و اطاعت فرمان خلق حراست نمایم و دیگر آنکه مادام مرا پای رفتار در باب اتابکی بسته و رشته آمیزش
و اختلاط ارکان ایالت گسسته است بهنگام حل و عقد امور و مشورت مهمات جمهور که بالضروره مبادی و رویه من
حاجت افتد رجال ملک و صنادید قوم چنانکه مبنی حمله بسرای من درآیند و از تدابیر و تجارب من استعانت جویند
ولی اگر پای حرکت دراز و باب رفتار باز باشد ناچار بایستی در مشاورات و انجام مهمات خطیر خود را

سرای لالٔ سپارم و در قطار دیگر وزرا وظیفه نگارش پردازم و تو خود میدانیکه مابین این دو حال تا چه مقدار فرق است و تا چه حد امتیاز پس رای برادر مرا چه افتاده که در این چند روز که از عهد حیات باقی مانده محض بیهودی عضوی تمام وجود نابود سازم و عاقبتی نامحمود یابم از کیمیای فراغت و اکسیر آسایش روی تابم و مصالح چند و منافع ارجمند از دست نهم زنهار این خیره مغزلی از این دیار بیرون کن و مرا از داهیه مرض و صحت مزاج آسوده دار عز الدین بن اثیر گوید چون تقریر برادر بزرگوار شنیدم و دیدم حقیقت حکمی است بدیع و سری لطیف پس اجرت طبیب بپرداختم و او را خوشنود روانه ساختم بالجمله ابن اثیر همچنان بمرض فالج مبتلا بود تا در پنجشنبه سلخ شهر ذی‌حجه از سال ششصد و شش در موصل وفات یافت و در رباطی که خود در خارج بلد بنا نهاده بود مدفون گشت یاقوت گوید او را شعر لیست اندک گویند وقتی استری از اتابکان موصل بلغزید او نظیر مضمونیکه امیر معزی در لغزش توسن سلطان سنجر سلجوقی انشاد کرده بنظم کشیده و گفت

إن زلت البغلة من تحته ... فإن في زلتها عذرا
حملها من علمه شاهقا ... ومن ندى راحته بحرا

یعنی اگر استر اتابک را لغزشی افتاد امری شگفت نباشد که در این باب عذری مسموع در کار است زیرا که آن فرمانروای فاضل بار دل از دانش خویش کوهی شامخ و از بخشش خود دریائی مواج بر آن مرکب حمل فرموده پس اگر از تحمل آن بار عظیم عاجز آمده سکندری خورده باشد معذور خواهد بود تصانیف نافعه و تألیف بدیعه وی بسیار است کتاب جامع الاصول فی حدیث الرسول و آن کتاب جامع احادیث صحاح سته اهل سنت است کتاب المصطفی والمختار فی الادعیة والاذکار کتاب النهایة فی غریب الحدیث که پنج مجلد است کتاب الانصاف فی الجمع بین الکشف والکشاف اسرار از تفسیر ثعلبی و تفسیر زمخشری فراهم آورده کتاب البدیع فی شرح الفصول فی النحو لابن الدهان دیوان الرسائل والمکاتیب کتاب الشافی فی شرح مسند الامام الشافعی و او را رساله ایست سودمند در صنعت کتابت گویند زمانیکه بجمع آوردن این کتب اشتغال داشت جمعی از افاضل عهد وی را در کار تصنیف معاونت نمودندی و در اختیار مطالب و کتابت آنها یاری دادندی واقدی گوید جزیره ابن عمر را مردی از اهل برقعید کرد و را عبد العزیز بن عمر گفتندی عمارت کرد یاقوت حموی گوید گمان من آنست که اول کسیکه آن بلد را بنیاد نهاده حسن بن عمر بن خطاب تغلبی است انتهی

ابو الحسن عز الدین علی بن ابی الکرم محمد الجزری المعروف بابن اثیر

در سلک اعاظم علماء عربیت و اکابر ارباب سیر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید کان اماما فی حفظ الحدیث ومعرفة ما یتعلق به وحافظا للتواریخ المتقدمة والمتأخرة وخبیرا بانساب العرب وایامهم ووقائعهم یعنی در حفظ احادیث رسول و معرفت مبادی و متعلقات اخبار پیشوای محدثین بود بر سیر و تواریخ سلف و خلف احاطت داشت و بر انساب عرب و اخبار طوائف و ایام مشهور و حروب قبایل ایشان

ابن اثیر عزالدین

۶۳۰

جزیری بود ولادت او در چهارم ماه جمادی الاولی از سال پانصد و پنجاه و پنج در جزیره ابن عمر که اشارت رفت اتفاق افتاد پس از چند سال که از عمر وی برآمد همراه پدر و دو برادر مهتر و کهتر ابو السعادات مجد الدین مبارک و ابو الفتح ضیاء الدین نصر الله بشهر موصل درآمد و در آن بلد از مشایخ و اساتید هر فن اقتباس علوم و تحصیل فضائل نمود و از محدثین موصل مانند ابو الفضل عبد الله بن احمد خطیب و سایر شیوخ اهل خبر که در آن طبقه بودند فن حدیث اخذ نمود و در آن علم و چند رشته دیگر از فضائل مانند لغت و نحو و اشتقاق و فقه و حساب مهارت وافی یافت و شهرتی کامل گرفت و با برادر در حضرت اتابکان موصل مقرب شد بدانسان که چند نوبت از جانب ملوک آن طبقه بسفارت مأمور دار الخلافه گردید و در حضرت خلفا شرط رسالت بگذارد و چند بار دیگر برای عزیمت بیت الله از بغداد عبور کرد و در این ورود و صدور از معارف محدثین دار السلام همچون ابو القاسم یعیش بن صدقه فقیه شافعیه و ضیاء الدین ابو احمد عبد الوهاب بن علی صوفی و جمعی دیگر فن خبر فرا گرفت و پس از طی این مقامات در شهر موصل سرای خویش که محط رحال افاضل و مرجع ارباب کمال بود برای کار تصنیف خلوت گزید و از مخالطت مشاغل ملک و مراودت عامه خلق عزلت گرفت و تمام وقت خویش بمطالعت کتب و جمع و تألیف انحصار داد و چند تصنیف بی نظیر در فنون مختلف بپرداخت منجمله کتاب انساب شیخ ابو سعید عبد الکریم سمعانی را که مجموعی حجیم و ضخیم بود و بر اشتباهات فاحش و اغالیط شنیع اشتمال داشت تحریر و تهذیب کرد و اطناب و تطویل آن بینداخت و در هر جای که مصنف را اهمالی و غفلتی افتاده بود بیفزود و هر خطا و خبط که در طی انساب و اثناء ابواب دید تنبیه نمود و آن هشت مجلد مطول را در سه جلد مختصر پیراسته آورد و در فن تاریخ کتابی نوشت که بحسن ترتیب و نظم و جودت تألیف و سبک و اتقان روایات و اخبار و ضبط قصص و آثار و استیفاء حوادث و عبر و استقصاء وقایع و سیر در میان جمیع کتب معارف از پارسی و تازی بنهایت ممتاز بل بی انباز است نام آن کتاب کامل فی التاریخ نهاد و از اول آفرینش شروع در نگارش نموده و از خلقت قلم و لوح و شب و روز و فرشتگان و پریان و آدمیان سخنان بدیع و کلمات نغز سروده آنگاه تفصیل هبوط آدم نبی و عمارت ارض و احداث بعد الی البشر از عهد نبوت شیث تا دولت یزدگرد شرح داد و در سلک نبوت از انبیاء و مرسلین و در سلسله سلطنت از ملوک و سلاطین هیچکس را فرو نگذاشته و در ذیل این وقایع تفصیل ایام عرب و حروب جاهلیت که در علم تاریخ شطری کافی است شریف و در صناعت ادب فنی نفیس باز نموده پس کلیات اخبار و معظمات آثار عهد اسلام نوشتن گرفته و حوادث را بترتیب سنین هجرت رسول تلفیق داده علی الجمله آن تصنیف منیف مقام هنر و خرد کمال و استقامت سلیقه و جودت قریحه عزالدین را برهانی است عظیم و این هنگام که نگارش نامه دانشوران اشتغال میرود المجموع محیط بمجلدها الست در خزانه وزیر علوم ملکزاده دانشمند موجود است و در ضبط سنین و وفیات و شرح مستطردات حکایات از زیج تصفح بی نیاز سازد از کتب تواریخ کفایت دهد ابن اثیر خود در فاتحه کامل گوید از مدعیان معرفت و درایت جماعتی را که در حق خویش علم و روایت ظن تبحر میبردند دیدم که صناعت تاریخ تحقیر مینمودند و تعلیم و تعلم آن اشتغال روا نمیداشتند بگمان آنکه

نهانی

ابن اثیر عزالدین

۶۳۱

منتهای ثمره آن فن آموختن قصص و حکایات و شناختن احادیث و مسامرات است همانا این پندار سست زعم کسی باشد که بقصور خاطر از صورت بمعنی پی نتواند برد و بقصور نظر از قشر بلباب نتواند رسید ولی آنکس که خدایش طبعی سلیم و ذوقی مستقیم بخشیده نیک داند که فواید این فن شریف بسیار است و منافع هر دو جهانی آن بیشمار یکی از خواص نیکوی آن که من یافته‌ام وسعت دایره عمر و فسحت زمان حیات است نه باین معنی که هر که دارای معرفت سیر و دانای مناقب خبر باشد از دیگر مردم بیشتر زندگانی یابد بل مقصود آنست که چون کس بر اخبار امم ماضیه و آثار قرون خالیه و بدایع دول سالفه و وقایع قبایل قدیمه احاطت یابد در قوه آنست که وی را حیاتی ازلی نصیب افتاده باشد زیرا که از جهة تعلق دانش هیچ فرقی نیست میان آنکس متعلق علم خویش دیده و خود بالعیان والسمع مشاهدت یا اصغا نموده با دیگری که وقایع و احداث چندین هزار سال از عصر خویش را از متون اطباق و بطون اوراقی که بر اخبار ماضین و آثار متقدمین مشتمل است فرو خواند و چون فرقی میان آن دو معلوم نیست پس اگر کسی قصص گذشتگان بخواند و اخبار عهد ایشان بداند چنان است که خود با آنجمع معاصر بوده و آنچه را مطالعت کرده خود مشاهدت نموده پس دانستن حدیث عالم و خواندن خبر امم تالی بقاء قدیم است و ثانی حیات ازل و این بالبدیهه معلوم است که عنصر جنس انس با حب عمر سرشته شده و گوهر معشر بشر با اختیار بقاء آمیخته آمده و دیگر از ثمرات دانستن تاریخ و سیرت آنست که چون ارباب ملک و خداوندان امر از ملوک و سلاطین و ولاة و حکام و غیرهم بر سیرت ستمکاران گذشته واقف آیند و مفاسدی که بر قبح معاملت و سوء سلوک ایشان مترتب آمده اطلاع جویند چون ویرانی مملکت و هلاکت رعیت و تلف اموال و سرعت آجال و قباحت ذکر و شناعت خبر که خلفا عن سلف همی منقول افتد و از اساطیر سابقین در دفاتر لاحقین همی مخلد گردد البته از جور و ظلم اجتناب جویند و از عاقبت ذمیم و خاتمت وخیم آن بر حذر باشند و چون اینجماعت از سیرت ملوک عادل آگاه شوند و نتایجی را که از حسن معدلت و یمن انصاف ایشان ناشی گشته فرو خوانند چون عمارت املاک و نماء اموال و ذکر جمیل و حسن حدیث که در صفحات کتب اخبار که فهرست رجال روزگار است جاوید ماند البته راه عدل گیرند و جاده انصاف جویند و هم در ضمن سیر کتب بسی آراء رزین و تدابیر گزین بشناسند که در دفع حیل و مکائد اعدا و حراست ثغور و مصالح بلاد کرده‌اند و گرهای عظیم بر دارد و سودهای خطیر گذارد و اگر فن سیر و تواریخ را جز همین تعلم آداب و معرفت تدابیر هیچ عائده دیگر نبود همین در شرافت و امتیاز آن از بسیاری از علوم کفایت نمودی و دیگر از فواید تاریخ آن است که شخص را از ممارست اخبار سالفین و مطالعت آثار سابقین بسی تجربت موفور و معرفت عواقب حاصل آید و از قرائت حوادث و روایت وقایع اشعه نور عقل را فروغی مستأنف و پرتوی جدید پدید گردد این شاعر چه نیکو گفته

رَأَيْتُ الْعَقْلَ عَقْلَيْنِ　فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ
فَلَا يَنْفَعُ مَسْمُوعٌ　إِذَا لَمْ يَكُ مَطْبُوعٌ
كَمَا لَا تَنْفَعُ الشَّمْسُ　وَضَوْءُ الْعَيْنِ مَمْنُوعٌ

یعنی عقلرا دو قسمت باشم یکی عقل مطبوع که در سرشت نهاده و دیگری عقل مسموع که از شنفتن روی داده اگر عقل مطبوع موجود نباشد عقل مسموع سود نبخشد چنانکه تاب آفتاب بچشم نابینا سود نیابد مراد این شاعر از عقل مطبوع عقل غریزیست که حضرت آفریدگار در گوهر انسانی قرار داده و از عقل مسموع همانا اقتباس فروغ ستائف و اکتساب به توجیه است که عقل غریزی را از تجارب امور حاصل کرده و آنرا عقل گفتن از در مجاز و توسع است و گرنه خود خودی دیگر و نوری جداگانه نباشد و دیگر از مزایا و محسنات تاریخ آن است که دارای آن علم نفیس را از نقل نوادر و روایت طرائف در مجالس و محافل زینت و تجلی باشد که در میان تمامت مردم بدانچه امتیاز و تعین یابد چنانکه می‌بینی جمله انجمن گوش باستماع او دارند و روی بهمایونی وی کنند و لهذا بضبط کلماتش کارند این چند ثمر که گفته آمد از خواص دنیوی علم تاریخ بود و از جمله ثمرات اخروی آن انست که چون مرد خردمند با خاطری بیدار سیر کتب اخبار گیرد و کیفیت سلوک ما در دهر با فرزندان خویش بنگرد از توالی محن و تواتر فتن و تاراج نفوس و ذخایر و املاک اکابر و اصاغر لابد قلب او بزهد در دنیا مایل گردد و برغبت در آخرت عازم شود که داری است منزه از این آثار و خصایص و سالم از این آفات و نقایص و لعل کسی را در انتقام بر من اعتراضی در خاطر بیخلد که اگر این سخن بحقیقت استوار باشد پس مرا از این مردم که مواظب علم تاریخ و ممارس فن سیر هستند راه زهد نگیرند و در آخرت روی نیارند در جواب اینچنین کس گویم آیا از کسانیکه آناء اللیل و اطراف النهار قرآن عزیز را می قرائت کنند و وحی منزل همی تلاوت نمایند چند کس دیده باشی که از جمیع حطام فانی روی تافته و از طلب متاع دنیوی فراغت یافته باشند اگر جبلت خلق و فطرت قلوب با حب عاجل سرشته باشد و بارشاد سخن خالق که سید مواعظ و افصح کلماتست مخالفت گوهر مجبول و عنصر مفطور خویش ننمایند از نقل حوادث مخلوق چه آرزو باید داشت و دیگر آنکه این علم مرد را در شدائد و سوانح صبور و شکیبا سازد و بر متابعت سلف و پیروی گذشتگان برانگیزد و خود صبر و تأسی از محاسن ملکاتست و مکارم اخلاق و بیان این ثمر چنان باشد که چون مرد بنگرد در اثنای قصص ماضین بنگرد که از محنت و مصیبت دنیا احدی سالم نماند و حتی انبیاء کرام و ملوک معظم جمله بهموم حوادث ممتحن شده اند و بسموم نوائب مبتلا ناچار بداند که او را نیز از گرفتاری دام حادثه گزیر نباشد که یکی از مردم عالم است و فرزندی از نژاد آدم

وَهَلْ اَنَا اِلّا مِنْ غَزِيَّةَ اِنْ غَوَتْ　　غَوَيْتُ وَاِنْ تُرْشَدْ غَزِيَّةُ اَرْشُدْ

یعنی من زمردی از قبیله غزیه باشم پس اگر آن قبیله راه ضلال گیرند من نیز در ضلالت باشم و اگر طریق صواب سپارند من نیز در صواب اقتم و آنچه در کلام مجید از قصص امم و اخبار اولین عز وروده بخشیده حکمت نزول آنها نیز همین صبر باشد و تأسی که از نتایج ممارست علم تاریخ و منافع مزاولت فن سیر شمارد رفت انتهی و از نوادر حوادث که خود مشاهدت کرده و در طی اخبار آن کتاب ثبت نموده یکی آن است که در ذیل حوادث سال پانصد و هشتاد و یک گوید در رمضان این سال که من در سن صباوت بودم کسوف کلی بر آفتاب پدید آمده و در

ابن اثیر عز الدین

۶۴۳ ه

خورشید چنان فرو گرفت که روز روشن بسان شب تار تیره شد و ستارها نمودار گردید و این حادثه در نیمه چاشت از روز اتفاق افتاد و من در آنوقت با استاد خویش که علم حساب در نزد او میخواندم در خارج شهر جزیره ابن عمر بودم همینکه آن امر عجیب مشاهدت کردم باقتضای حالت کودکی عظیم سهمگین و بیمناک شدم و از شدت فزع و فرط وحشت باستاد خویش پناه بردم و بروی در آویختم و او در علم تنجیم نیز مهارتی داشت گفت هیچ بیم مکن و قوی دل باش که هم اکنون جمیع این حادثه برطرف گردد و از این انقلاب اثری بجای نماند پس لختی نگذشت که قرص منجلی شد و عالم قرار گرفت و در ذیل حوادث سال پانصد و هفتاد و چهار گوید در این سال از مرز شام و جزیره عرب و سواد عراق و دیار بکر و ارض موصل و بلاد جبل و در سایر بلدان باران بالکلیه منقطع گشت عذاب قحط و بلای غلا عامه خلق را فرا گرفت هر چند مردم اقطار در طلب امطار بصحرا شدند و تضرع کردند و استسقا نمودند هیچ مفید نیفتاد و دعای احدی مجاب نگشت و آتش قحط بالا گرفت و کار بالکلیه کند و حال بدان منوال بود تا آخر سنه پانصد و هفتاد و پنج پس بلائی جدید مزید آن عذاب شدید شد و در میان مردم وبائی عام در افتاد و چندان ازهاق ارواح و اتلاف نفوس کرد که مردم از دفن و موارات تغییر داده شود عاجز آمدند امری عجیب و کاری شگفت که در آنوقت مشهود من شد آن بود که در رمضان آنسال در خانه یکی از علماء جزیره با جمعی از اصحاب برای اخذ حدیث حضور داشتم و انتظار شیخ میبردم و در آن زمان جمیع مردم از نزول رحمت و آمدن باران یأس کلی داشتند چه فصل بهار رسیده گذشته بود بدون آنکه قطره باران فرود آمده باشد در آنحال مردی ترکمانی وارد مجلس شد بر حالتی که از شدت جوع و خوف هلاک گویا از قبر بیرون آمده بود لدی الورود آغاز گریستن کرد و از ما قوتی طلب نمود من کسی را روانه داشتم که برای او نان بخرد و بیاورد از آنکه ابتیاع نان کاری مشکل و امری صعب بود در آمدن آنکس لختی تأخیر شد آن مرد ترکمانی در آستانه همی بنالید و بر زمین میغلطید از مشاهدت حال او جمیع اهل مجلس بگریه در آمدند ناگاه در خلال آنحال ابری بر آسمان ظاهر شد و چند قطره باران ببارید مردم عویل استغاثت بکشیدند و ضجه تضرع بر داشتند پس آنکس که برای تحصیل نان رفته بود بازگشت و مقداری نان نزد آن ترکمانی بر زمین نهاد لختی بخورد و باقی را ببرد آنگاه باران شدت گرفت و رحمتی عام ببارید و از آن شب همی بارانهای نافع در پیوست و رشته نزول رحمت نگسست تا آنکه اسعار تنزل گرفت و فضل الهی عموم یافت و هم در آنسال که پانصد و هفتاد و پنج بود در دیار جزیره عرب و بلاد سواد عراق و اکثر سائر اراضی طوفان بادی سیاه پدیدار شد و عالم را تیره و تار نمود و فضای جهان چنان مظلم گشت که کس همراه خویش ندیدی و من در آنوقت در شهر موصل بودم پس چو هوا از هنگام نماز پیشین همی تار و ظلمانی بماند و ما نماز عصر و مغرب و عشا را بحسب ظن و تخمین بگذاردیم و مردم چنان دانستند که علامات قیامت است و آیات ساعت از این روی عظیم در خلق و اضطراب افتادند و بانگ تضرع و استغفار برداشتند

ابن اثیر عزالدین

۶۴۴

تا آنکه این ظلمت حادث روی در اضمحلال نهاد و تیرگی آن طوفان بر کنار شد ولی عالم سواد شب تاریک بود چون کواکب ثابت نمودار گردید از آثار علوی و علائم نجومی معلوم شد که از شب ثلثی در گذشته و از آن پس هر کس از سر طرف موصل رسید از حدوث آن سانحه چنانکه دیده بودیم خبر داد و مکشوف افتاد که تلاطم آن طوفان بر عموم اصقاع و اکناف محیط بوده ابن اثیر را پس از تالیف کامل مسافرت شام افتاد و برای زیارت بیت المقدس وارد آن ملک در حسب التماس جمعی از علماء آن دیار کتاب اُسد الغابه در اخبار و آثار صحابه تصنیف کرد و آن مجموع حائل در معنی خود تالی تاریخ کامل است در مآثر و تراجم اصحاب رسول هیچیک از صنادید فحول و فتری چنان مبسوط و سودمند نیاورده اصول نوادر و امهات احوال و کیفیت اسلام و کمیت صحبت و حضور مغازی و ضبط انساب هفت هزار و پانصد کس از اصحاب در طی ابواب انتخاب درج نموده خود گوید علم شریعت و حکم اسلام بر قاعده دوام عظیم نهاده شده کتاب خدا و سنت رسول اما طریق روایت کتاب از فرط کثرت ناقلین چندان وضوح و ظهور پذیرفته که هیچکس را حاجت معرفت رواة آن نیست زیرا که در فطریات از تواتر و اجماع که کتاب عزیز بدان ثابت شده بر مبانی استوارتر نباشد و اما طریق اثبات سنت از معرفت احوال رواة و درایت اخبار ناقلین ناگزیر است و در این طریق نخست اصحاب رسول باید شناختن که ایشان اول طبقات رواة باشند و بر هیچ خداوند خرد پوشیده نیست که شناسائی اسامی و احوال جمعی که در حفظ دین از موطن و میهن مهاجرت گزیدند و کسانیکه پیغمبر خدای در میان خود جای دادند و در اعلاء کلمهٔ اسلام نصرت خویش مبذول داشتند و در جمله سفر و حضر با خواجه عالمیان همراه بشدند کلمات آنحضرت اصغا نمودند و حالات وی مشاهدت کردند و برای دیگر طبقات مسلمین از تابعین باحسان و تبع تابعین نقل و حکایت کردند اهم معارف و الزم فنون است چه باید این طبقه را باسامیهم و انسابهم معلوم داشت چه از راوی مجهول حدیث نتوان اخذ کرد، و خبر ناقل منکر نتوان قبول نمود اگرچه اصحاب رسول در جهت جرح و تعدیل از دیگر طبقات رواة ممتازند زیرا که ما جمله را بشهادت الهی عادل شناسیم و بتزکیهٔ رسول از کذب مأمون شماریم ولی از حیثیت علم و جهل با سایر نقلهٔ اخبار و رواة آثار شرکت خواهیم در قبول قول هر یک شناختن صحبت او واجب و اهم شئون تراجم این گروه در صدر اول که عهد رسول ص بود مغفول گذشت و از مهاجر و انصار کس بحفظ و ضبط اسامی و احوال ایشان عنایت نیاورد و این اهمال دو موجب داشت یکی آنکه آغاز طلوع اسلام بود و اول سطوع حق کار غزا و جهاد کفار و نشر دعوت و قتال مشرکین از تقدیم هر مهم امتناع داشت لاجرم تهیهٔ کتائب از تمهید کتب مانع آمد و تدبیر عساکر از جمیع دفاتر عائق گشت و دیگر آنکه در آن عهد میان مسلمانان امر خط و شغل کتابت رواجی نداشت زیرا که جز مردمی معدود و جماعتی قلیل کس را از نگارندگی بهره نبود و از آنجهت بسیاری از اخبار آن زمان و آثار آن عهد از میان برفت اگر اسماء یاران رسول مجموع و مضبوط می افتاد و صحائف آنچه علما نوشته اند میگردید و همچنین در طبقه تابعین و در تبع تابعین و باقی قرون نیز در این باب اهتمامی نشد مگر آنکه چند کس از علماء متأخر اسامی جمعی کثیر را از کتب مغازی و مجامیع انساب و غیر ذلک بیرون آورده فراهم نموده اند مانند ابو عمر بن عبد البر و ابو عبد الله بن منده و ابو نعیم اصفهانی ولی هر یک از ایشان بر خلاف دیگری مشی کرده

ابن اثیر عزالدین

۶۴۵

واسامی بسیاری از اصحاب باهمال و غفلت فرو گذاشته و مرا عزم همی بر آن بود که این اختلاف از میان برگیرم و در این باب کتابی جامع و دفتری نافع بنویسم ولی عوائق دهر و شواغل روزگار پیوسته از نفاذ این عزم مانع بود با آنکه بدان وقت در بلد خویش توقف داشتم کتب و اصول این عمل فراهم بود تا آنکه سفر بیت المقدس پیش آمد و در بلاد شام با جماعتی از اهل اسلام دیدار اتفاق افتاد از جمله سخنان علمی که در میان من و آن جمع گذشت صحبت صحابه بود و گفتند جمعی از علما که در ترجمت یاران رسول نه چنانچه باید پرداخته اند بس کلمات متناقض و اخبار متدافع رانده اند در اسامی و انساب و مغازی و مشاهد کثیر از طریق خلاف پیموده اند حقیقت حال مجهول مانده و واقع امر مخفی گذاشته پس عزم مرا تحریک کردند و در این باب کتابی مبسوط نگاشتن خواستند هر چند از در اعتذار گفتم من بملک شام از اسباب این کار دورم و از کتابخانه خود ناگزیر ایشان بر طلب خود همی اصرار آوردند اتفاقا جمعی از تلامیذ من که در موصل شاگردی من همی نمودند و در جمع اصحاب من بودند بشام حضور داشتند پس از آن جماعت برخی تقریرات خویش بگرفتم و ضمیمه سایر اسباب تألیف کردم و بر جمع این تصنیف همت گماشتم انگاه پس از فصولی چند گوید علما را در معنی صحابی اختلاف است سعید بن مسیب گفته الصَّحابة لا نَعُدُّهم الّا مَن اَقامَ مَعَ رَسولِ اللهِ سَنَةً اَو سَنَتَین وَ غَزا مَعَهُ غَزوَةً اَو غَزوَتَین یعنی ما کس را از یاران رسول شماریم که لامحاله یکسال یا دو سال در صحبت پیغمبر گذرانیده و یک غزوه یا دو غزوه در رکاب آنحضرت پرداخته باشد احمد بن حنبل گفته اَصحابُ رَسولِ اللهِ کُلُّ مَن صَحِبَهُ شَهراً اَو یَوماً اَو ساعَةً اَو رَآه یعنی هر کس که در خدمت رسول ماهی یا روزی یا ساعتی بسر برده یا دیدار وی دریافته باشد از اصحاب او بشمار رود قاضی ابوبکر محمد بن الطیب گوید علما لغت متفقند بر اینکه لفظ صحابی از ماده صحبت مشتق است و در صدق این لفظ و سایر کلمات مشتقه قدری مخصوص از معنی مصدر و مفهوم مسند شرط نیست بلکه همان تحقق معنی مصدری خواه قلیل و خواه کثیر در صدق لفظ کافی باشد چنانکه گویند صَحِبتُ فُلاناً حَولاً وَ شَهراً وَ یَوماً وَ ساعَةً یعنی مرا با فلان سالی یا ماهی یا روزی یا ساعتی صحبت افتاد پس بر حسب وضع و قانون لغوی وقت مصاحبت را در مصادیق صحابه مقداری معین و زمانی مشخص نیست اما علما ملت ما در اینکه اصطلاحی طارف و عرفی جدید پدید گشته صحابی آن مسلم را خوانند که زمانی لایق و مدتی کثیر بسعادت ملازمت رسول فائز آمده باشد و اطلاق این اسم بر کسی که ساعتی همراه پیغمبر شده و یا قدمی با آنجناب برداشته جایز ندارند ولی اگر وثاقت و صدق چنین کس معلوم باشد روایتش مقبول و حدیثش معمول خواهد بود و مجرد عدم صدق صحبت قادح روایت و موجب رد آن نگردد بالجمله با آنکه در معنی صحبت اصطلاحا قیدی افزوده اند و دائره مصادیق اصحاب را مضیق نموده اند اسم صحابه پیغمبر از حیز شمار بیرون باشند چه هنگامیکه موکب همایون آنحضرت بغزای حنین عزیمت گماشتند جز اتباع و نسوان از غازیان اسلام دوازده هزار در رکاب منصور سعادت التزام داشتند و قبیله هوازن جمیعا بشرف اسلام و ادراک حضور مبارک نمودند و اسیران خویش باز پس گرفتند و در آنحال مکه و مدینه نیز هر دو از مسلمین مملو بودند و تمامت قبائل و احشامیکه بر گذرگاه رسول خیام و بیوتات افراشته داشتند

وحی دین حنیف و حامی آئین شریف را لبیک اجابت گفته بودند و در غزوه تبوک و حجة الوداع از مسلمانان چندان در حضرت اقدس نبوی انبوه بودند که هیچ دیوانی حجیم گنجایش ثبت اسامی اسامی ایشان ندارد و جمله این قبایل نامحصور و هم غیر معدود و مصادیق اسم صحابه بودند پس آنچه از معارف و مشاهیر ایشان در کتب مغازی و مقاتل و دفاتر آثار و انساب نگاشته آمده از بسیار اندکی و از صدیکی بیش نخواهد بود انتهی ابن اثیر این کتاب را اسد الغابة فی معرفة الصحابه نام نهاده و اکنون که جمع و تالیف این معجم مبارک اشتغال میرود نسخه از این کتاب در دست است در اخبار فقها اصحاب بدان نسخه شریف مراجعت میشود در فاتحه این تصنیف مجملی جامع و مختصری نافع در شرح احوال همایون حضرت رسالت پناه تقدیم نموده گوید محض آنکه در مقام تصور معرفت صاحب بمعرفت مصحوب صورت بندد و بسیط جملی چند از تفاصیل حالات آنحضرت سیادت رفت و کرم و اثار و آثار آن خلاصه قرون و نتیجه ادوار کالشمس فی رابعة النهار هویدا و آشکار است

لقد ظهرت فما تخفی علی احد الا علی احد لم یعرف القمرا

یعنی براستی اشعه انوار جمال و پرتو حسن روی آنچنان تجلی کرده که بر هیچ دیده پوشیده نیست مگر بر دیده آنکس که خود از تماشای روی ما محروم است و از نشانسائی قرص قمر بی نصیب قاضی شمس الدین احمد بن خلکان اربلی گوید من در پایان سال ششصد و بیست و شش که بشهر حلب در آمدم عز الدین ابن اثیر بصورت مهمان در نزد شهاب الدین اتابک طغرل طواشی میبود و طواشی بروی اقبالی شایان و عقیدتی نیکو داشت زیارت ابن اثیر را بخانه طواشی رفتم چون با وی ملاقات کردم او را مردی بعلم و هنر آراسته و بفضل و خلق پیراسته یافتم پس مادام که در حلب بودم از راه مراودت و مجالست او پا کشیده و نیز از آنکه با پدر من انسی سابق داشت در تعظیم و اکرام من بسی مبالغت میجست تا آنکه در اثناء سال بیست و هفت بعزم دمشق از حلب بیرون آمد و در اثناء سال بیست و هشت دیگربار بحلب مراجعت کرد کالسابق باب مراودت و ملازمت مفتوح داشتم زمانی اندک در حلب بود و از آنجا بموصل عزیمت نمود و در شعبان سال ششصد و سی رحلت کرد رحمة الله علیه

ابن اثیر ضیاء الدین نصر الله

ابن اثیر نام و نسب و کنیت و لقب او گذشت پنجشنبه بیستم شعبان سال پانصد و پنجاه و هشت بجزیره ابن عمر متولد گشت و در آن بلد نشو و نما یافت و بیش حافظ کلام الله گردید از برادران بسال کهتر است ولی از ایشان بکمال کلام در فنون چند لاسیما ادبیات بدرجه مشار الیه بود در صنعت انشاء پس از معاصرش قاضی فاضل وزیر سلطان صلاح الدین یوسف بن ایوب کردی نظیر نداشت رسائل و مکاتیب وی با چین ترسلات عرب امتیازی تمام دارد در ابتکار معانی و اختراع مضامین خداوند ملکه راسخ بود و اینخاطر خاطر او را از مداومت دواوین فصحاء و ممارست افکار شعراء بدست آورده و از جزوی بیشتر منشآت وی بر صنعت منظوم مشتمل است و در این باب کتابی پرداخته موسوم بالوشی المرقوم فی حل المنظوم خود در فاتحه آن کتاب

وَ کُنْتُ حَفِظْتُ مِنَ الْاَشْعَارِ الْقَدِیْمَةِ وَالْمُحْدَثَةِ مَا لَا اُحْصِیْهِ کَثْرَةً ثُمَّ اقْتَصَرْتُ بَعْدَ ذٰلِکَ عَلٰی شِعْرِ الطَّائِیَّیْنِ حَبِیْبِ بْنِ اَوْسٍ یَعْنِی اَبَا تَمَّامٍ وَاَبِی عُبَادَةَ الْبُحْتُرِیِّ وَ شِعْرِ اَبِی الطَّیِّبِ الْمُتَنَبِّی فَحَفِظْتُ هٰذِهِ الدَّوَاوِیْنَ الثَّلَاثَةَ وَکُنْتُ اُکَرِّرُ عَلَیْهَا بِالدَّرْسِ مُدَّةَ سِنِیْنَ حَتّٰی تَمَکَّنْتُ مِنْ صَوْغِ الْمَعَانِیْ وَصَارَ الْاِدْمَانُ لِیْ خُلُقًا وَ طَبْعًا یعنی من از منظومات شعراء قدیم و جدید چندان از بر داشتم که شمار آنها ندانستم و عاقبت از تمام اشعار عرب اکتفا نمودم به دواوین سه کس که سرآمد فصحا باشند ابو تمام و ابو الطیب و ابو عباده پس چندین سال این سه دیوان از حفظ درس گفتم تا که از مداومت بحث آنها بر سیاق معانی انشاء و سبک اسالیب کلام اقتداری یافتم و این صنعت برای من طبیعت ثانوی گردید الغرض پس از آنکه در هنر و کمال رسید بمقامی که رسید در آول ربیعین از سال پانصد و هشتاد و هفت نزد قاضی عبد الرحیم که رب النوع منشیان عصر بود رفت و بتوسط او بملازمت پادشاه مصر و شام سلطان صلاح الدین ایوبی رسید و تا شهر شوال از آن سال در خدمت سلطان بسر برد آنگاه ملک افضل نور الدین علی ولیعهد صلاح الدین او را از پدر خواستار شد سلطان ویرا بمن اتصال حشیم نور الدین علی و اقامت آستان خویش مخیر ساخت و گفت اگر صحبت نور الدین اختیار کند مرسومی که از دیوان مبارک برای وی مقرر شده همچنان مستدام باشد ابن اثیر صلاح خویش در التزام ملک افضل دانست و با وی در پیوست ملک افضل وجود فاضلی آنچنان عظیم غنیمت شمرد و با آنکه هنوز در سن شباب بود منصب وزارت بر عهدهٔ وی تفویض نمود پس او با کفایتی بنهایت بر حمل اعباء وزارت اشتغال داشت تا آنکه صلاح الدین در صفر سنه پانصد و هشتاد و نه بشهر دمشق درگذشت و ملک افضل که اکبر اولاد وی بود و بگاه وفات پدر بدار الملک شام مقام داشت بحکم ولایت عهد بر جای صلاح الدین جلوس کرد و دمشق و ساحل و بیت المقدس و بعلبک و صرخد و بصری و بانیاس و هونین و تبنین وغیرها با تمام در حیطهٔ تصرف آورد و مقالید حل و عقد امور این بلاد در کف کفایت ابن اثیر نهاد و او را وزیر مستقل و مشیر مختار خویش گردانید و همچنان اعتبار و اشتهار وی باقی بود تا مملکت شامات از تصرف ملک افضل بیرون رفت و از آن پس امر ابن اثیر در اضطراب افتاد و توضیح این مجمل آنکه بعد از انتقال صلاح الدین بدار مجازات و استقلال ملک افضل بملک شامات مابین آل ایوب اختلافی عظیم شد هر یک بخیال استقلال خویش و اختلال حال دیگران افتاد چنانکه وزیر آن دودمان قاضی فاضل در حکایت آن اختلاف مثل گفته وَ اَمَّا هٰذَا الْبَیْتُ فَاِنَّ الْاٰبَاءَ مِنْهُ اِتَّفَقُوْا فَمَلَکُوْا وَالْاَبْنَاءَ اِخْتَلَفُوْا فَهَلَکُوْا یعنی اما این خاندان پس پدران با یکدیگر اتفاق کردند و ملک گشودند و پسران از هم اختلاف جستند و خویشتن هلاک نمودند برادر ملک افضل ملک عزیز عثمان که بگاه وفات پدر والی مصر بود بدان ملک مستولی گشت و برادر دیگرش ملک ظاهر غازی صاحب حلب در آن سرزمین مستقل گردید و عم ایشان ملک عادل ابو بکر صاحب دیار جزریه و کرک استبداد یافت و هکذا الآخرون چون ملک افضل علی انحراف برادر کهتر ملک عزیز عثمان دید و از عمش ملک عادل ابو بکر آثار نفاق اندیشید رسولی بکرک فرستاد و با ملک عادل پیغام داد که اگر بدرگاه حاضر نشوی کس بمصر فرستم و با عزیز همداستان گردم و استیصال دولت تو

برعهده وی مفوض دارم همینکه ملک عادل این پیام شنید سخت بیندیشید بین او و ملک عزیز عداوتی بود شدید
پس ناچار راه دمشق گرفت و ملک افضل ورا حرمت لایق نهاد و بعد از روزی چند از لشکر خویش گروهی
همراه او ساخت و برعهده هواخواهان خود ملک ظاهر و صاحب حمص و صاحب حماة احکام نگاشت که ملک عادل را
در حراست بلاد جزیره که عزالدین صاحب موصل قصد آن سرزمین داشت حمایت کنند و او را طالع قوی امداد نمود و
خصمش قبل از تلاقی بمرد و دیگر سال ملک عزیز با سپاه و بیاره بر سر دمشق آمد و برادر مهترش ملک افضل را محاصره کرد
ملک افضل را محاصره کرد ملک افضل از ملوک اطراف استمداد نمود ملک عادل از بلاد جزیره و ملک ظاهر از حلب
و ناصرالدین محمد از حماة و اسدالدین شیرکوه از حمص با کثرت و استعداد بدمشق آمدند که جمله از صاحب مصر
ملک عزیز اندیشناک بودند همینکه ملک عزیز اتحاد آنها را متفق الکلمه دید از در صلح درآمد بدین قرار که
بیت المقدس و نواحی آن از اعمال فلسطین با ملک عزیز باشد و دمشق و طبریه و اعمال غور با ملک افضل و
اقطاعی که ملک عادل را در ملک مصر بود همچنان برقرار ماند و سال دیگر که پانصد و نود و یک هجری بود ملک عزیز
نقض عهد نمود و بر خلاف صلح از مصر عزیمت تسخیر دمشق کرد خبر بملک افضل رسید خود بقلعه جعبر شتافت
و در آنجا ملک عادل را همراه خویش ساخت و از آنجا بحلب رفت ملک ظاهر برادر را برداشت و بدمشق بازگشت
در این اثنا ملک عزیز با سپاه بمصر رسید و شهر را در حصار گرفت ولی چون هنوز طالع ملک افضل قوی بود
و بقول ابن اثیر صاحب جمعی از سرهنگان لشکر ملک عزیز که بنوعی از وی رنجیده بودند بملک افضل و ملک عادل
پیغام دادند که اگر از قلعه بیرون آیید ملک عزیز را گرفته بدست شما سپاریم ملک افضل جمله را نوید ملکانه داد و خوش
ساخت و بروز موعود به معسکر ملک عزیز تاختند اتفاقاً مقارن آن حال خبر انحراف سرکردگان بملک عزیز رسید
سراسیمه بر مرکب نشست و بفرار نجات یافت ولی تمام اموال و مراکب و اسلحه لشکر وی بدست سپاه افضل تاراج
گردید و اکثر مصریان بموکب ملک افضل در پیوستند عمال عزیز بفرمان افضل از بیت المقدس و اعمال آن
معزول گشتند همینکه ملک عادل شوکت و ابهت افضل را دراز دید و بیحد ترسید که مبادا در فرض استقلال
باستیصال وی عنایت کند از اینجا با او نفاق ورزید و بعزیز پیغام فرستاد که خود در ملک مصر مقیم باش
و هیچ وغدغه بخاطر راه مده و سرداری بر سر قدس بطلان فرست که من در وصول موکب افضل تدبیری صواب
خواهم کرد که امر ترا وهنی نرسد ملک عزیز از این پیام دلخوش گشت و سردار خویش فخرالدین ارکش را
بحفاظت شهر بلبیس مأمور داشت چون سپاه شام بدان مقام رسید و ملک افضل بتسخیر آن شهر عزیمت کرد
ملک عادل در معرض منع شد و گفت این لشکر که بدست تو و عزیز است همان مردم کارآزموده اند که برادرم
صلاح الدین باستظهار ایشان با ملوک فرنگستان جهاد میکرد و منصور میگشت اگر شما برادران با یکدیگر
درافتید و سپاهی اینچنین مجرب را مستأصل سازید فردا با سلاطین فرنگ چگونه جنگ خواهید کرد لشکر
اسلام را برای دفع کفار بگذارید و از هم بگذرید القصه ملک افضل فسخ عزیمت نمود و دیگر بار توسط قاضی فاضل بیت المقدس

دفیعی

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۳۱

بعد عزیز توفیق یافت و تدبیر ساقفان قرار بر آن شد که ملک عادل با عزیز در مصر باشند تا پس ازین دو برادر اختلافی نیفتد قاضی زاده احمد بن نصر الله تتوی در تاریخ الفی چنین گوید در بیست و هفتم رجب پانصد و نود و دو هجری دیگر ملک عزیز باتفاق ملک عادل وزیر ملک افضل را با خود همداستان ساخته متوجه دمشق گردید و آن وزیر کافر نعمت که ملک افضل تمام اعتماد بر وی داشت در مقام نفاق شده آنچنان سپاه را از مخدوم خویش رنجانید که چون ملک عزیز و ملک عادل بحوالی دمشق شتافتند با ملک افضل نپیوست ملک افضل چون این حال بدید دانست که کار از دست برفت بالضروره دمشق را گذاشت و بیرون رفت و آن وزیر خائن چون کار رشش بظهور انجامیده بود در خفا بجزیره که مولد او بود در آمد و از آنجا بجهنم رفت انتهی حاصل از لفظ وزیر و میلاد جزیره و دیگر قرائن چنین پدیدار است که باعث استیصال ملک افضل ابن اثیر باشد و این خبطی است فاحش چه آنمنافق که منشا تغلب خصم بر ملک دمشق گردید وزیر خنک بود بنام عزیز بن ابی غالب حمصی کما نص به ابن الاثیر صاحب الکامل الغرض چون ملک از دست ملک افضل برفت حال ابن اثیر سخت پریشان شد و عظیم در اندیشه افتاد چه او با مردم دمشق سلوکی ناستوده کرده بود و عامه شهر خیال آن داشتند که او را در خلال آشوب رشش بقتل آورند محاسن بن عجم که صاحب او بود در استخلاص وی تدبیر بکار برد او را در صندوقی جای داد و بر آن قفل نهاد و بدان حالت او را از شهر دمشق بیرون آورد و چون از بیم هلاک نجات یافت راه صرخد گرفت چه ملک عادل و ملک عزیز پس از تصاحب دمشق آن قلعه را برای توقف بملک افضل بازگذارده بودند پس ابن اثیر در آنجا با مخدوم خویش در پیوست و تا مدتی بملک افضل در آن قلعه مقیم گشت اشعار مشهوره ملک افضل باستغاثت خلیفه عصر الناصر لدین الله در این واقعه منظوم شده که

مولای ان ابا بکر و صاحبه ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ قد غصبا بالسیف حق علی
و هو الذی کان قد ولیه والده ‌‌ علیهما فاستقام الامر حین ولی
فخالفاه و حلا عقد بیعته ‌‌ و الامر بینهما و النص فیه جلی
فانظر الی حظ هذا الاسم کیف لقی ‌‌ من الاواخر ما لاقی من الاول

یعنی ای خلیفه عهد ملک عادل ابو بکر و مصاحبش ملک عزیز عثمان حق ملک افضل علی را به تیغ عدوان بگرفتند با آنکه او را پدرش صلاح الدین بر ایشان برگماشت و چون بحکم ولایت عهد بسلطنت نشست امور جمهور مستقیم گشت پس برادر و عمش نقض پیمان نمودند و عقد بیعتش بگشودند بر حالیکه غصب و نقض وی آشکارا بود ای خلیفه قسمت نام نا ببین که چگونه از ابو بکر و عثمان واپسین همان دید که از ابو بکر و عثمان نخستین گویند چون این اشعار به دار الخلافه رسید ناصر لدین الله در جواب نوشت

وافی کتابک یا ابن یوسف معلنا ‌‌ بالود یخبر ان اصلک طاهر
غصبوا علیا حقه اذ لم یکن ‌‌ بعد النبی له بیثرب ناصر

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۵۰

فاصبر فان غداً علیه حسابهم — واصبر فناصرک الامام الناصر

معنای ای پسر یوسف نامه تو برسید مشعر بر اینکه موالات تو باطنش و ظاهر است و گوهرت پاک و طاهر آری ابوبکر و عثمان حق علی را غصب کردند ولی بجای که علی در یثرب ناصری نداشت دل خوش دار که فردای بازپرس و حساب ایشان با علی است و صبور باش که امروز ناصر تو امام ناصر است مع الاجمال چون سال پانصد و نود و پنج رسید ملک عزیز مصر وفات یافت برخی از امراء آنمرز کس در طلب ملک افضل بصرخد فرستادند و او وزیر خود ابن اثیر را همراه برداشت و طریق مصر گرفت و ملک منصور پسر ملک عزیز که از قبل پدر والی بود قبل از ملک افضل بدار الملک مصر آمد و ملک افضل با ابن اثیر در هفتم ربیع الاول بشهر قاهره وارد گشت و قاعده بر آن قرار گرفت که ملک منصور پادشاه باشد و ملک افضل اتابک پس دو ماه و اندی ملک افضل و ابن اثیر در مصر بودند و در صلاح امور و تقریر قواعد آنملک اشتغال داشتند در نیمه جمادی الاولی ملک افضل بقصد تسخیر دمشق همت گماشت و تا سوم رجب ظاهر قاهره مضرب خیام بود آنگاه که در نهضت آمد خبر بملک عادل رسید و او بمحاصره قلعه ماردین اشتغال داشت پسر خود ملک عادلرا در جای خویش بگماشت و بعزم دمشق بشتافت دو روز قبل از وصول موکب ملک افضل وارد دمشق شد و تحصن جست ملک افضل قریب شش ماه در اطراف شهر ماند و عاقبت مأیوس راه مصر گرفت چون بثغر بلبیس درآمد خبر رسید که ملک عادل بقصد مصر در شتاب است و در آن وقت سپاه ملک افضل ببلاد خویش متفرق بودند هر چند سعی بلیغ کرد که عدتی فراهم سازد بدست نیامد و ملک عادل با سپاهی آراسته در رسید و در هفتم ربیع الآخره پانصد و نود و شش با وی مصاف داد و او را بشکست و او شبانه وارد قاهره گشت و آن شبی بود که قاضی فاضل در آن شب درگذشت ملک العادل قاهره را در حصار گرفت اکابر دولت میانجی شدند و صلح بر آن دادند که از تمامت ممالک آل ایوب میافارقین و حانی و جبل جور از ملک افضل باشد و باقی بلاد متصرفی با ملک عادل از طرفین بر این عهد سوگند یاد کردند ملک افضل در هیجدهم ربیع الآخر شبانه از مصر بیرون شد ابن اثیر از وی تخلف جست و همراه او نتوانست رفت چرا که جمعی از دنبال وی میگشتند و خیال قتل داشتند پس بضرورت مختفی شد و در پرده از آنکشور فرار کرد و او را در دیوان رسائلش در این باب انشائی است بدیع که کیفیت خروج و احتیال فرار خویش از مصر در آن شرح داده مع القصه ابن اثیر از اینجهة مدتی اندک از حضور افضل باز ماند چون ملک افضل در سمیساط قرار گرفت ابن اثیر نزد وی مراجعت کرد و پس همی در خدمت مخدوم خویش بود تا سنین هجری ششصد و هفت رسید. در ذیقعده این سال از ملک افضل بگسست و با برادرش ملک ظاهر بپیوست و زمانی قلیل در حلب بخدمت او مشغولی کرد ولی مکانتی نیافت پس خشمناک از حلب برآمد و بموطن اصلی خویش که موصل بود بازگشت و در آنجا نیز منزلتی ندید بشهر اربل رفت همچنان مقامی نگرفت ناچار بسنجار شد و از آنجا بموصل معاودت جست و در تاریخ ششصد و هیجده بدان بلد بار رحلت بگشود و عصای اقامت بیفکند صاحب موصل ناصر الدین محمود بن عز الدین مسعود دیوان انشاء بر عهده وی موکول داشت قاضی شمس الدین

ابن اثیر ضیاء الدین

۴۵۱۱

احمد بن خلکان اربلی در ترجمت او از وفیات گوید زمانیکه ابن اثیر مقیم موصل بود من چند دفعه از اربل بموصل آمدم و می‌خواستم که با وی در مجلسی فراهم آیم و از او فوائدی ببینم و زهی چه ما بین او و والدم دوستی اکید و محبتی شدید بود و اتفاق نیفتاد پس از بلاد شرقی مفارقت کردم و بشام منتقل شدم و مدت ده سال در شام اقامت جستم آنگاه از شام بمصر رفتم و هنوز ابن اثیر در قید حیات بود تا آنکه در سال ششصد و سی و هفت هجری که در قاهره بودم خبر وفات وی بمن رسید که در جمادی الاولی یا ثانیه از آن سال درگذشته و در آن وقت از جانب صاحب موصل ببغداد آمده بود بسفارت بامداد هنگام وفاتش در جامع قصر بر وی نماز گزاردند و بمقابر قریش در جوار مشهد حضرت موسی بن جعفر سلام الله علیهما بخاک سپردند ابو عبدالله محمد بن نجار بغدادی نوشته که او در یوم دوشنبه بیست و نهم شهر ربیع الآخر از آن سال درگذشت و او از من در این باب بخبرت فزونتر باشد چه وی خداوند تاریخ بغداد است که ابن اثیر در آن وفات یافته باجمله از وی پسری بر جای ماند فاضل و شاعر و منشی نامش محمد و لقبش شرف الدین تصانیف چند سودمند پرداخته من خود یکی از مجامیع وی را که ملک اشرف پسر ملک عادل کردی فراهم ساخته بود دیدم و بس پسندیدم بر برخی از نظم و نثر خود و رسایل پدرش اشتمال داشت میلاد این پسر شهر رمضان از سال پانصد و هشتاد و پنج است و فوتش در دویم جمادی الاولی و فوتش   دویم جمادی الاولی در ششصد و بیست و دو و جنبشی کلام القاضی ابن اثیر با آنهمه قدرت خاطر و سماحت طبع که در ترسل نثر داشت شعر خوب نمی‌توانست نظم کرد و اشعارش هیچ ستوده نیست این دو بیت استشهاد را بس است

لثة تعطی الفرح   کأس وکوب وقدح   ما ذبح الزق لها   الا وللهم ذبح

یعنی سه چیز فرح بخشد جام و سبو و قدح برای پر ساختن آنها هیچگاه حلقوم خیک خمر مذبوح نشد مگر آنکه نخست خود حلقوم هموم ذبح کرد گویند ابن اثیر این دو بیت از اشعار رقیقه عماره یمنی بسیار میخواند

قلب کاد من الصبابة انه   لبی دعاء الظاعنین وداعی

ومن الظنون الفاسدات توهمی   بعد الیقین بقاءه فی اضلعی

حاصل مراد آنکه مراد دلیست که در شیفتگی آن بهمین کفایت ده که ندای یار سفر کرده را لبیک اجابت گفت و از دنبال خاطر شتافت بر حالیکه دوست بحقیقت وی را نخوانده و خود پنداری بدانسو دگمان سست آن است که من پس از یقین به رفتن دست بر پهلوی خویش توهم کنم که هنوز دل بجای خود باقی است و ما بین دو پهلوی من مقام دارد از ابن اثیر چند تصنیف بی نظیر بماند از جمله کتابی باشد مترجم بالمثل السائر فی ادب الکاتب والشاعر که بر قدرت طبع و حسن تصرف و لطف قریحت و مزید دربت وی در علم بیان و صناعت انشا برهانی است باهر و حجتی ظاهر بکار ترتیب این ترجمت نسختی از آن بطبع بولاق مصر بدست افتاد و مدتی لائق در مطالعت آن بسر رفت حقا عبارات بدیع و معانی دقیق آمیزه مغناطیس قلوب است و سحر عقول هر بار که برای مطالعت سطری سعد و دو کشوده شد از حلاوت مضامین و ملاحت الفاظ

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۳ ه

زبولی دست داد کہ بی تکلف اوراق چند پیموده آمد اکرچہ انتشار این نسخہ در این اقلیم نبی بود البتہ از انتفاعات لطیف شطری در این تذکرہ شریف درج شد ولی ابیات وقت فکرت مرا از نقل بکیدوستہ نکتہ مختصر کز رعنیت در طی فصل انجیہ دمعنی کوید معنی از الغاز برحکم مسائل فقیہ دارد آید مانند الغازیکہ شیخ ابو القاسم حریری در مقامات آورده وقتی از این ابیات چند از من بجناب سوال کردند و من در ساعت بکشودم بیدون انکہ اضطرابی در فکر پدید آید دلہ

اعوجاجی در نظر سوال این بود

وَلِی خَالَۃٌ وَاَنَا خَالُہَا ... وَلِی عَمَّۃٌ وَاَنَا عَمُّہَا
فَاَمَّا الَّتِی اَنَا عَمٌّ لَہَا ... فَاِنَّ اَبِی اُمُّہٗ اُمُّہَا
اَبُوہَا اَخِی وَاَخُوہَا اَبِی ... وَلِی خَالَۃٌ ہٰکَذَا حُکْمُہَا
فَاَیْنَ الْفَقِیْہُ الَّذِیْ عِنْدَہٗ ... فُنُوْنُ الدِّرَایَۃِ وَعِلْمُہَا
یُبَیِّنُ لَنَا نَسَبًا خَالِصًا ... وَیَکْشِفُ لِلنَّفْسِ مَا غَمَّہَا
فَلَسْنَا مَجُوْسًا وَلَا مُشْرِکِیْنَ ... شَرِیْعَۃُ اَحْمَدَ نَاتَمُّہَا

خلاصہ مراد انکہ مرا خالہ ایست کہ من خال اویم وعمہ کہ من عم او وآن عمہ چنان باشد کہ جدہ من مادر وست چہ پدر برادر من وبرادر او پدر من ومرا خالہ ایست کہ مادری خواهر من باشد وخواهرش مادر من آیا یکجا است فقیهی کہ فنون دانش نزد او باشد واین چنین نژاد خالص بیان کند وغم خاطر من بر کیرد چہ ما خویشاوندان نہ مجوسیم ونہ مشرک بل پیرو احمدیم صلی اللہ علیہ وآلہ ہمانا سائل در این لغز از تصویر تصاحب خواستہ ابن اثیر در تصویر نخستین کفتہ اِنَّ رَجُلًا تَزَوَّجَ اِمْرَأَتَیْنِ اِسْمُ اَحَدِہِمَا عَائِشَۃُ وَاسْمُ الْاُخْرٰی فَاطِمَۃُ فَاَوْلَدَ عَائِشَۃَ بِنْتًا وَاَوْلَدَ فَاطِمَۃَ اِبْنًا ثُمَّ زَوَّجَ بِنْتَہٗ مِنْ اَبِی اِمْرَأَتِہٖ فَاطِمَۃَ فَجَائَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْکَ الْبِنْتُ ہِیَ خَالَۃُ اِبْنِہٖ وَہُوَ خَالُہَا لِاَنَّہٗ اَخُو اُمِّہَا توضیح انکہ مردی دو زن بخواست نام یکی عائشہ ودیکری فاطمہ از عائشہ دختری پدید آورد واز فاطمہ پسری انکاه آن دختر را در حبالہ پدر فاطمہ کشید واز آن دو دختری در وجود آمد پس این دختر خالہ آن پسر است کہ از عائشہ بزاد وآن پسر خال این دختر ودر تصویر دویم کفتہ وَاَمَّا الْعَمَّۃُ الَّتِیْ ہُوَ عَمُّہَا فَصُوْرَتُہَا اَنَّ رَجُلًا لَہٗ وَلَدٌ وَلِوَلَدِہٖ اَخٌ مِنْ اُمِّہٖ فَزَوَّجَ اَخَاہُ عَنْ اُمِّہٖ بِاُمِّ اَبِیْہِ فَجَائَتْ بِبِنْتٍ فَتِلْکَ الْبِنْتُ ہِیَ عَمَّتُہٗ لِاَنَّہَا اُخْتُ اَبِیْہِ وَہُوَ عَمُّہَا لِاَنَّہٗ اَخُوْ اَبِیْہَا توضیح انکہ مردی را پسری با پسر او را از مادر برادری انکاه آن پسر مادر پدر خود را در نکاح آن برادر اولی در آورد واز آن دو دختری پدید آید پس آن دختر عمہ آن پسر کردد چہ او خواهر پدر اوست وخود عم آن دختر شود چہ برادر پدر او است بطناً ودر تصویر اخیر انکہ واما قولہ ولی خالۃ ہکذا حکمہا فہو ان تکون امہا اختہ واختہا امہ کما قال ابوہا اخی واخوہا ابی وصورتہا ان رجلا لہ ولد ولولدہ اخت من ابیہ فزوجہا من ابی امہ فجائت ببنت فاختہا امہ وامہا اختہ توضیح انکہ مرا خالہ ایست کہ مادر آن خواهر من است وخواهر آن خالہ مادر من وجہ فرض آن است کہ مرد را فرزندی باشد وآن فرزند را خواهری صلبی پس آن فرزند خواهر خود را بجد مادری خویش دهد واز ایشان دختری آید ما در آن دختر خواهر آن فرزند وخود خواهرش مادر وی ودر اول

ابن اثیر ضیاء الدین

۵۳ ء

مقاله اولی که برای ذکر صناعت لفظیه است گوید از صفات کلمه فصیح یکی آنکه باید وحشی نباشد معنی کلمه وحشیه بر جماعتی
از منتسبان صناعت نظم و نثر پوشیده مانده و پنداشته اند که مراد بوحشی هر لفظ مستقبح باشد و چنین نیست بل وحشی بر دو گونه
قسمت شود یکی غریب حسن و دیگری غریب قبیح چرا که این لفظ منسوب است باسم حیوان وحشی که در هامون بسر برد و با مردم
انس نگیرد خواه در طباع انسانی بصورت نیکو باشد یا زشت هکذا الفاظ وحشیه آن کلمات را گویند که بندرت استماع
و قلت استعمال الفتی نیابد خواه یکانه نیکو باشد یا زشت پس الفاظ بر نتهابر سه بخش گردد مانوس و غریب حسن
و غریب قبیح انچه در کلام الهی و حدیث نبوی از کلمات وحشیه واقع شده که آنها را غریب القرآن و غریب الحدیث خوانند
و در شرح و ترجمت آنها مصنفات پردازند از قبیل غریب حسن است نه قبیح روزی از متفلسفه عصر یکی نزد من حاضر شد
ذکر قران مجید در میان آمد من آغاز ستایش کردم و در صفت فصاحت الفاظ و بلاغت معانی ان شرحی راندم
آمد و گفت قران را چه فصاحت است با آنکه بر کلمات وحشی اشتمال دارد چون قِسۡمَةٌ ضِيزَىٰٓ آیا انچه گوئی
از طلاوت لفظ و فصاحت کلمه در ضیزی موجود است گفتم ای متفلسف بدان و آگاه باش که در زبان تازی
استعمال الفاظ را اسراری باشد که نه تو خود را فهم کرده و نه بوعلی و فارابی که پیشوایان تواند و نه ارسطاطالیس
و نه افلاطون که پیشوایان ایشانند همین لفظ ضیزی که تو استعمال آن مخل فصاحت پنداری آنچنان در موقع خویش افتاده
که هیچ مرادف آن بجایش نتواند نشست آیا نه بینی که سوره نجم را که لفظ ضیزی در نظام فواصل آن منسلک آمده از آغاز
تا انجام بر حرف یا مسجوع است وَالنَّجۡمِ إِذَا هَوَىٰ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمۡ وَمَا غَوَىٰ الی آخر السوره چون حضرت یزدان
سخن آفرین داستان اصنام و قسمت فرزندان بزعم کفار بیان نمود در معرض انکار فرمود أَلَكُمُ ٱلذَّكَرُ وَلَهُ ٱلۡأُنثَىٰ
تِلۡكَ إِذٗا قِسۡمَةٞ ضِيزَىٰٓ پس آن قسمت ناستوده را بلفظی موصوف آورد که بسجع با نظام فواصل آیات موافق
و از دیگر کلمات که در معنی با ضیزی رو نهند هیچکدام در آن مقام نتوانند واقع شد چنانکه اگر بر تقدیر تنزل با تو همرای شویم
و لفظ دیگر از اخوات ضیزی را بهر انکاریم سابق و لاحق کلام بر هم ضمیمت کنیم و گوئیم أَلَكُمُ ٱلذَّكَرُ وَلَهُ ٱلۡأُنثَىٰ
تِلۡكَ إِذٗا قِسۡمَةٌ جَائِرَةٌ یا قِسۡمَةٌ ظَالِمَةٌ شک نیست که نظم سخن بر اسلوب نخستین نباشد و سیاق کلام ناتمام نماید
گوئی هنوز لفظی در خاتمه کریمه خواهد پیوست که با الف مقصور مختوم باشد هر چند لفظ جائره یا ظالمه فی نفسها از کلمه ضیزی
فصیح تر اند واز وصمت غرابت و نسبت وحش عاری ولی اقتضاء مقام مرجح استعمال غریب بر مانوس گردیده
این نکته که گفتم بر خداوندان ذوق و سخن شناسان عالم پوشیده نباشد خود گوید همینکه متفلسف این سخن بشنید
از جواب عاجز گشت و بجز عناد که مستندان تقلید نهاد و قد است چیزی اظهار نمیتوانست نمود چون ابن اثیر از تالیف
کتاب مثل السائر فراغت یافت علماء اطراف و ادباء آفاق از روی آن نسخها بر گرفتند مجلدی از آن بدار السلام
بغداد رسید فقیه ادیب عز الدین ابو حامد عبد الحمید بن هبة الله بن محمد بن حسین بن ابی الحدید مدائنی که خود
از مهره فن سخن بود و بفرمان خلیفه عهد در دیوان انشا می نشست و رسائل و احکام خلافت مینوشت بمعرض
رد الکتاب بر آمد و با قتضای اشتراک عنوانی بس مواخذت و اعتراضات بر ابن اثیر وارد آورد و انطریقت

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۳۷

که او با صاحب وصابی وعبد الحمید وابن العمید و قاضی فاضل و دیگر سخنوران کامل بیموده بود ابن ابی الحدید با وی سلوک داشت رد وی خود را کتاب الفلک الدائر علی المثل السائر نام نهاده و چون تمامت انتخاب بپرداخت برادرش موفق الدین ابو المعالی احمد این دو بیت در تقریظ آن مصنف و تمجید مصنف آن بنظم کشیده بفرستاده

المثل السائر یا سیدی ‌ ‌ صنفت فیه الفلک الدائرا

لکن هذا فلک دائر ‌ ‌ تصیر فیه المثل السائرا

یعنی ای سید من اگرچه در مثل سائر فلک دائر پرداختی ولی بفلک دائر خود را مثل سایر ساختی و رکن الدین ابو القاسم محمود بن حسین بن امام رشد الدین اصبهانی اصلا سنجاری مولدا که از شاگردان ابن اثیر است بر رد ابن ابی الحدید مجموعی نوشته مسمی بنشر الفلک الدائر و طی فلک الدائر و از جمله مصنفات ابن اثیر کتاب الوشی المرقوم فی حل المنظوم است که در صدر ترجمت اشارت رفت باکمال اختصار و جازت در نهایت حسن افادت و دیگر کتاب المعانی المخترعه فی صناعة الانشاء که او نیز در معنی خود تمام است و دیگر مجموعی است در نخل شعر ابی تمام و ابو عباده و دیک الجن و متنبی ابو البرکات بن مستوفی در تاریخ اربل گوید که این دو بیت از خط ابن اثیر نقل شده که در آخر آن مجموعه نوشته بود

تمتع به علقا نفیسا فانه ‌ ‌ اختیار بصیر بالامور حکیم

اطاعته انواع البلاغة فاهتدی ‌ ‌ الی الشعر من نهج الیه قویم

یعنی از مطالعت جمال این تالیف نفیس تمتع برگیر که خود مختار نظر دانشوری است بینا که اقسام بلاغت وی را اطاعت کرد و بانتخاب نظم طریقی قویم یافته و دیگر دیوان ترسل مکاتیب و منشآت او است که در چند مجلد تدوین شده و منتخبات آن در یکجلد است قاضی احمد بن خلکان اربلی ملتقطات چند از آن دیوان در وفیات الاعیان نقل کرده و بر معانی مشرقه برخی از فقرات تنبیه نموده از جمله رساله ایست که بحضرت مخدوم خویش فرستاده بگاهیکه در فصل زمستانی شدید

وینهی انه سار عن الخدمة وقد ضرب الدجن فیه مضاربه و اسبل علیه ذوائبه وجعل کل قرارة حفیرا وکل ربوة غدیرا وخط کل ارض خطا وغادر کل جانب شطا کانه یوازی ید مولانا فی شیمة کرمها والثالث ثوب دیمها والمملوک یستغفر الله من هذا التمثیل العاری عن فائدة التحصیل وفرق بین ما یملأ الوادی غمائمه ومن یملأ النادی نعمائه ولیس ما ینبت من اثمار یاکله الحرث کمن ینبت ثمرة نفوس الاعناق ویاکل الربیع والمصطاف استمر علی سیر یقیا الارض وطئا والسماء هطلا لما جاحتی اکثر واصلی آخر واستمر حتی اتصل ... بالعفو ... المملوک ... البوادی ... الرند ...

یعنی پیام میدهد که چون از خدمت همایون برفت و بعرصه هامون درآمد ابر تار خیمها بیفراخت و گیسوها بیاویخت و هر زمین هموار نهری ساخت و هر تپه بلند چاهی کرد از هر سوی خطی راند و از هر جانب شطی کند گوئی ابر باذل با آن کف بخشنده برابری میخواست و با حضرت مالک رقاب بریزش و پاشش همسری میجست این بنده از این مثل

ابن اثیر ضیاء الدین

۵۵ ه

عاری از مذمت تفضیل آمرزش مطلبد چه این آنچه رو در ابر بزیش ملو بسازد و اگر محل ابا بخشش شمون دارد چه آن
کلی بر وباید که تابش نفس ببرد و یا میوه خزانش بخورد و او شروی بخشد که بیی روش و بر بپا راید و همی سر یع وصف بکار آید
پس بنده روی برآ آورده همی با زمین کاوش و آسمان بارفش بسر برد و ابر تا چندان جود نموده تا آشکار کرد چندان وصال داد تا غنی آورده و چیدن بخت
از دیکه دایند تا کار بنا فرمانی کشید بنده از برتیغ آسمان نگرد که از درخش تیغ و پوست تندل این جنبه و دارشد سزاوار نبود و تعمر آب جیحان و عبرة الیقظان ابن اثیر را
ملامت کرده در این فقره که فوق من املاء الوادی بما و من ملاء الناد ی بنعاء و گفته اگر ابن اثیر از این کلمه باران اراده نموده
در جحان بذل مخدومش بر فیض خدای سبحانه خواسته همانا ترجیحی است و فیح چه تحقیر فضل و رحمت پروردگار بحکم شرع و عقل
سزاوار نیست چنانکه آن شاعر این تجری نستوده ارتکاب نموده گوید

مانوال الغمام وقت ربیع   کنوال الامیر یوم سخاء
فنوال الامیر بدرة عین   ونوال الغمام قطرة ماء

یعنی عطای امیر بگاه سخا با عطای ابر فصل بهار نسبت نیست که عطای امیر بدره است و عطای ابر قطره و نیز بدیع الزمان همدانی
در شعر خود این طریقه نامحمود مسلوک داشته گوید

وکاد یحکیک صوب الغیث منسکبا لوکان طلق المحیا یمطر الذهبا
والدهر لو لم یخن والشمس لو نطقت   واللیث لو لم یصد والبحر لو عذبا

یعنی نزدیک بود که ابر بگاه ریزش مانند تو شود اگر شکفته روی میبود و زر نثار می نمود و همچنان دهر اگر خیانت نمیداشت و خورشید
اگر سخن میگفت و شیر اگر شکار نمی شد و دریا اگر شور نمیشد آنگاه گوید بخدا تعالی پناه میبرم از آنکه طریق خلاف رضای
وی بپیمایم تا اینجا کلام یافعی بود اگرچه طفره تعرض او در نظر جلیل بی دلیل نیست ولی اهل سخن میدانند که کلام خطابت
از مقام حقیقت سواست و زبان شعرا از عنوان شرع جدا یافعی از اینگونه تحقیقات بار و بسیار دارد و از جمله مکاتیب
ابن اثیر رساله ایست که از جانب مخدوم خویش بدیوان خلافت نوشته در آن رساله در صفت دولت عباسیان
در رنگ کسوت ایشان گوید   ودولة هی الضاحکة وان کان نسبها الی العباس وهی خیر دولة
اخرجت للزمن کما ان رعایاه خیر امة اخرجت للناس ولم یجعل شعارها لون الشباب
الا انها لا بانها لا تهرم وانها لا تزال محبوبة من ابکار السعادة بالحب الذی لا یبلی
والوصل الذی لا یصرم وهذا معنی اخترعه الخادم للدولة وشعارها وهو مما تحمله الاقلام فی صحفها ولا اجالته
الخواطر فی ابکارها یعنی دولت وی همی خنداست اگرچه نسبت آن از عبوس اشتقاق یافته پس آن بهترین
دولتی است که برای زمانه اظهار شده چنانکه رعایای آن بهترین امتی است که برای مردم اخراج گردیده و قرار شعار آنرا
از رنگ عهد شباب نداده اند مگر برای فال جوانی و اینکه آن دولت را از دوشیزگان سعادت حب ابدی
نصیب افتد و وصل جاودانی و این مضمونیست که چاکر آستان برای دولت و لباس آن اختراع نموده و خود از
معانی کر بشمار میرود که نه خامه در سلک ذکر کشیده و نه خاطری بچنین فکر رسیده این خلکان گوید   ولعمری

ابن اثیر ضیاء الدین

۶۵۶

کابن اثیر در دعوی ابتکار این مضمون از جاده انصاف انحراف جسته چه ابن التعاویذی را در این معنی بر وی فضل تقدم است چنانکه در جمله ابیات قصیده تهنیت جلوس خلیفه عهد الناصر لدین الله عباسی که در مستهل ذی القعده سال پانصد و هشتاد و پنج بوده گفته

وَرَأَى الغانياتُ شَيْبِيَ فاعرَضْنَ — وقُلنَ السَّوادُ خيرُ لِباس

كيفَ لا يَفضُلُ السَّوادُ وقد اضحى شِعاراً على بَني العبّاس

یعنی زنان بی نیاز از پیرایه پیری من دیدند پس روی بتافتند و گفتند سیاهی جوانی بهتر از سفیدی پیری است چگونه رنگ سیاهی را بر دیگر الوان فزونی نباشد و حالی که خود شعار آل عباس گردیده هرچند ابن اثیر این معنی را فال عدم زوال کرده و دلیل دوام دولت آورده و از اینجهت نثر او را بر نظم ابن التعاویذی مزیت است که اختیار آن شعار سبب رجحان سواد بر سائر الوان قرار داده و فقطه لی فتح ابواب و از انست این طریق از ابن التعاویذی است انتهی ملخصاً و از جمله مفردات وی عبارتیست در باب عصائی که پیران خمیده بر آن استناد کنند گوید

وهذا المُبتدي ضَعفي خبرٌ — وللقوسِ ظهري وترٌ

وان كان القاؤها اقامة — فان حملها دليل على السفر

یعنی این عصا مقدمات ناتوانی مرا بجای نتیجه است و کمان قامت خمیده ام را بمنزله زه ... و اگر چه القای عصا دلیل اقامت باشد چنانکه حمل آن علامت رحلت و دیگر منشآتی که بسلطان بشارت نوشته و بر هزیمت لشکر کفر اشارت کرده و در صفت برهنگان مقتولین لشکر گفته است

فسلبوا وما صانهم الدماءُ عن اللباس فهم في صورة عارٍ وزيّهم زيّ كاسٍ وما اسرع ما خيط لهم لباسها المحمرّ غير انه لم يجب عليهم ولم يزر وما لبسوه حتى التبس الاسلام لباس النصر الباقي على الدهر وهو شعار نسجه السنان الخارق لا الصنع الحاذق ولم يغب عن لابسه الا ريثما غابت البيض في الطلى والهام والفت الطعن بين القنا

یعنی لباس کفار بر آوردند و در عوض کسوت خون پوشیدند پس ایشان برهنگانی باشند در زی پوشیده و کان ای عجب که آن جامه سرخ با جیب شباب بر قامت آن قوم دوخته گردید ولی گریبان و تکمه گذارده نشد ابدان ایشان وقتی بآن جامه پوشیده گشت که اندام اسلام بتشریف نصرت آراسته گردید و آن جامه ایست که با سر نیزه ها سیه شکافنده منسوج آمده نه دست استادان بافنده و از پیکر خداوند خویش بمقدار زمانی غایب ماند که تیغها در گردنها و فرقها غایب بود و حمله ها بین نیزه ها و جنبش ها الفتی مینمود خود در ذیل این فصول از کتاب مثل السائر گوید این معانی جمله بکر و دوشیزه آمده است و از آنها یکی را از شعرا و ادبا ندیده که بر آن اقدام کرده

سُلبوا واشرقت الدماءُ عليهم — محمرّةً فكأنهم لم يُسلبوا

یعنی آن قوم برهنه شدند و بر اندامشان آنچنان خون درخشان گردید که گوئی پیرهنه گلگشته بودند و دیگر در ضمن رساله مبسوط
که در مدح ملک مصر نگاشته در صفت رود نیل گفته

وعذب رمنا به نضاهی جنی النحل واحمر صفحته فعلمنا انه قد قتل المحل

یعنی شربت دهانش بس شیرین آمد گوئی خود انگبین بوده و رنگ چهره اش سرخ وش گردیده و بیداری قحط را کشته این خلکان گوید اینکه سرخی گل آلودگی نیل را دلیل قحط قرار داده در نهایت حسن است ولی این معنی را لطف خیال از اشعار بعضی عرب اخذ نموده که گفته است

لله قلب ما یزال یروعه　　برق الغمامة منجدا او مغورا
ما احمر فی اللیل البهیم صفیحه　　مستبحرا الا وقد قتل الکری

یعنی شگفت دلی که همواره از برق بیمناک است خواه راه فراز نجد پوید یا نشیب غور همانا آن برق در شب سیاه شمشیری باشد پهناور و سرخ که خواب را کشته و خلق آسایش برید و از این معنی است شعر عبدالله بن المعتز در غزل امردی ارمد

قالوا اشتکت عینه فقلت لهم
من کثرة القتل مسها الوصب
حمرتها من دماء من قتلت
والدم فی النصل شاهد عجب

یعنی گفتند چشم یار بیمار شده گفتم بسکه اهل نظر کشت سرخی چشمش از خون عاشق است و خون شمشیر کشش گواه صادق

ابن رضوان ابو الحسن علی بن رضوان بن علی بن جعفر

از معارف و مشاهیر اطبای مصر است در عصر خود بی بدیل و در فنون طب و فلسفه بی عدیل بوده خود گوید در شش سالگی توسن طبع را برای کسب علوم رام کردم و بجانب تحصیل عطف عنان نمودم چون سنین عمرم با عشره کامله پیوست و بشغل تعلم و اشتغال را وجهه همت ساخته از پی مقصود بمدینه عظمی مصر تاختم در طلب و تحصیل جد وافی و جهد کافی داشتم و چون سنین عمر از حدود عشره چهارم مرحله تجاوز کرد در این اندیشه فرو شدم که بر ذمت همت انسانی لازم و متحتم است که صنعتی شایسته و حرفتی پسندیده کسب نماید تا بآن واسطه امر معاش و معاد خویش اصلاح کند لاجرم اجناس علوم و انواع فنون را در معرض فحص و بحث در آورده صناعت طب را برگزیدم چه دانای [illegible]

ابن رضوان

۸ ۵ ۸

تربیت کرد و تا لی طبعم است خیر دنیا و عقبی را در یافته است علاوه بر دلالت عقلیه دلایل نجومیه هم که در طالع من بود
چنانچه از این زایجه ملحوظ افتد گواهی دادی که پیشه من صناعت طب خواهد بود از تأییدات آسمانی شوری که

ا د / سرطان	ی . لو	ماه / شمس / عطارد
ه / سعد	جزو ل مقدم / ج کـ	م المشتری / ط . ل / مشتری
ح . / ه	د . لو	زحل / زهره / د د / قمر

وشوقی در خاطرم پدید آمد که دقیقه از خیال تحصیل فارغ ننمودم و لذت زندگانی در آن دیدم که عمر گرانمایه را
بآن صناعت شریفه صرف کنم لاجرم نیل مقصود را آستین بر زدم اوقات شبانروزی را در آن مهم خطیر مصروف
داشتم بنحویکه در سعی و کوشش گوی سبقت از همگنان بر بودم تا آنکه پرگار روار یکپای در تحصیل آن دو علم استوار
و از پای دیگر گرد سایر علوم سیر نمودم چندان نکات و دقایق طبیه آموختم و اندوختم که مقصود اعیان و محسود اقران
شدم و هم بر این منوال در اجتهاد و تعلیم آن علم روزگاری دراز بپایان بردم تا سنین عمرم بسی و ... رسید
در فسطاط که مقام و مسکنم بود صیت اشتهار و لوای افتخار برافراختم و از کد یمین مبلغی خطیر بدست آورده بودم از آن
زمان از منافع و محصول و ضیاع و عقارم آنقدر حاصل آمدی که نیز املاک خریده ضمیمه اصل مینمودم و تاکنون که آخر سال
پنجاه و نه است در این شهر مرا چندان املاکی پربها و منفعت خیز فراهم است که هرگاه از الطاف الهی و فیض
فضل نامتناهی نعمت سلامت برقرار ماند توانم زمان شیخوخیت را با ثروتی نیکو و وسعتی دلنشین معاش کنم و از سال
سی و دوم تا حال تحریر برای خویش دستور العملی مقرر داشته که بر آن منوال میگذرانم و در هر سال تغییری در آن
کرد ار سید هم تا تأثیرات برجا باشد تفصیل آن اجمال این است که در هر روز ساعاتی چند از ارتکاب صناعت
کناره گیرم و ریاضت بمیان آورم و چندان در ریاضت مواظبت جویم که حفظ صحت برجای ماند و چون از ریاضت
فارغ شوم و استراحت کنم غذائیکه با حفظ صحت مناسب بود بکار برم و در هر روز در آن اوان که خود مزاولت
علاج دارد و تو در کار مرضی مشغول است همواره رضای خدا را در نظر داشته طریق تواضع و فروتنی از دست
ندهم و در اعانت مظلوم و در نجات ملهوف جهد وافی مرعی دارم و در دفع مکروب و ستمدیدگان در رفع اندوه

مطایبان

اِبن رضوان

۴۵۱

مطلوبان سعی بلیغ منظور دارم و در جمیع افعال و اقوال از خدا وند مسئلت کنم که مرا بر تحققات جمیله ظفر بخشد و مطالب عالیه را
بفهم من نزدیک کند و همواره آرامگاه خود را در ان مکان اختیار میکردم که از ادوای طینور و تردد مستران آسوده
میبودم و در اسباب معیشت اهتمامی تمام داشتم هرچه اصلاح و مرمت لازم داشت مینمودم و آنچه محتاج تبدیل بود
بتبدیل آن میکوشیدم و در منزل خود از اصناف ماکول و مشروب هرچه لازم بود فراهم مینمودم مانند اطعمه
و اشربه و عسل و زیتون و حطب و جامهائیکه لازم بود برای خود خریداری میکردم و آنچه از مصارف لازمه
فاضل ماندی در راههای خوب و کارهای پرمنفعت بمصرف میرسانیدم مانند اعطای اهل و اخوان و همسایگان
و عمارت منزل و امثال آنها و هرقدر از غلهٔ املاکم جمع شدی آنرا ذخیره مینمودم تا هر وقت لازم شود بکار برم
و چون در علاج مرضی دوائی از تجربت بیرون آمدی و قطعی التاثیر شدی از کشف و اشتهار آن مضایقت
و دریغ نمینمودم و هرطور میتوانستم بمسامع اهل علم میرسانیدم و هم او گوید همیشه جامهای خود را بشعار نیکردان
نزدیک میکردم و در نظافت و خوشبوئی مراقبت مینمودم و نیز بازار از عیوب مردمان و سخنان ناصواب
باز میداشتم و همواره جد و جهد میکردم تا ایمان خویش را حفظ کنم و از لهو و لعب بپرهیزم و هم او گوید
هیچگاه در مباحثات و مناظرات نخواستم بقدحی بر خصم غالب شوم و پیوسته از حرص و طمع اجتناب مینمودم
و چون امر مختی روی دادی که مال آنرا نمیدانستم بخدایتعالی استغاثه میکردم تا هر نوع خیر و صلاح منت
پیش آورد و در هر حال صفات ذمیمه را از خود دور میکردم حیلها و نیرنگها از دست میدادم و در کارها طریق
اعتدال سلوک میداشتم از جبن و تهور احتراز مینمودم و هم او گوید اگر کسی از من چیزی بقرض الحسنه خواستی
میدادم و هیچ وقت به بیع سلف راضی نمیشدم چه آن بیع و شری را خلاف مروت میدانستم و اگر کسی
در اینباب اصرار آوردی آنچه خواستی مبذول میداشتم و عوض نمیخواستم و مقالهٔ ارسطاطالیس را که در امر
معاش و معاد نوشته است مطالعت مینمودم و آنچه در باب معارف اتقد آورده است از یاد نمیبردم
و در هر صبح و شام وصایای اورا در برابر خود ممثل میکردم در هر روز از ایام گذشته در خاطر میگذرانیدم
هرگاه امر جمیلی یا عمل خیری یا کار نافعی از من صادر میشد مسرور میگشتم و هرگاه شری یا قبیحی از من ناشی میشد
مهموم و مغموم میگردیدم و با نفس خود در جنگ و جدال میشدم و پیمان سخت میگرفتم که دیگر آن حمایل ورزیله
عود نکند و از چیزها یکه همواره بر خود لازم میشمردم ذکر پروردگار و تقدیس و تمجید خدایتعالی بوده و آن
کتب و مؤلفات که علما و قدما جمع و تالیف کرده بودند از هر علم چند کتاب اختیار کرده با خود داشتم
و پیوسته بمطالعت آنها مشغول بودم مورخ خزرجی گوید تولد ابن رضوان در دیار مصر در حره و اتفاق افتاد و خود
در فسطاط نشو و نما کرد و پدرش از بزرگان آن سرزمین و پیوسته علم و علما را دوستدار بود چندان در علم اختلاجات
کو ذکر مکارم و محاسن او اطراف مصر را فرو گرفت و در نزد الحاکم بامر الله علوی مکانتی عظیم یافت بر جمیع
اطبای مصر ش منصب ریاست بخشید و هم او گوید که خانهٔ ابن رضوان در شهر مصر در قصر سمع بوده و تا کنون

ابن رضوان

بقیه

کذشته شد و بنجا است بجان نام مشهور است و به و منسوب ولی ارکان آن عمارت منهدم شده الا قلیل آثار سیه
بر جا مانده است و ایضاً آورده است که ابن رضوان را مالی فراوان از کد یمین بدست افتاد چنانچه زیاده از
ازکفاف مخارج او بوده و همی در کار ضیاع و عقار صرف کردی و از آنها محصول بسیار عاید شدی چنانچه خود گوید
زاید را بمصارف حسنه و خیرات جاریه مبذول میداشتم و در رعایت ارامل و ایتام سعی بلیغ مینمودم بالجمله در سنه چهار صد و
چهل و چهار هجری قحطی شدید در مصر و اطراف پدید گشت چنانکه گروهی انبوه را هر روزه شیرازه عمر از هم گسیخته گشتی
جمعی از آن بی نوایان را در سفره اطعام خویش پرورید و از آن میانه دختری انتخاب کرد و پیوسته در کنف تربیت
خویش میداشت و از هر جهت او را محرم راز و امین اسرار کرده از محل ذخایر و دفاین او مستحضر شده و همواره
منتهز فرصت بود وقتی سرا را خالی و بی محل دیده جمیع اموال وی را از منقود و منقول برداشته برفت و هر چند
جستند نشانی از او نیافتند سپس ابن رضوان را اختلاط عقل حادث و از آن حادثه اختلال در وی عارض شد
و هم بدان عارضه در سنه چهار صد و پنجاه و سه هجری در گذشت و این واقعه در ایام خلافت المستنصر بالله علوی بود
نوشته اند که ابن رضوان همواره با معاصرین خود از اطبا و سایر علما رد و اعتراض داشت و بر اقوال سابقین
مثل رازی و ابن بختیشوع و حنین و ابن طیب پیوسته شکوک و ایرادات مینوشت چنانچه در شرح حال ابن بطلان باز
مینمودیم گویند که وی را در صناعات طبیه استادی نبود و بزرگان خورده گرفتند محض رفع آن نقیصه رساله تالیف
کرده است و در آنجا استدلال کند که استنباط مطالب عالیه از کتب قوم زودتر و خوشتر بدست آید
و ابن بطلان بر فساد این عقیدت مقاله ای پرداخته و بچندین دلیل ثابت نموده که علم را از افواه رجال اخذ کردن از کتب
افضل است و ترجمه مقاله باختصار اینست دلیل اول آنکه الفاظ بمثابه پلی اند برای وصول معانی بسوی قوه مدرکه و حصول معانی در نزد آنها بسبب باشد از برای آنکه مثال
و مفاهیم و شکی نیست سبب که عبارت از معانیست از سببش که الفاظ باشد زودتر و خوبتر حاصل آید و چون
معلم ذی نطق است هرگاه متعلم نیز ناطق باشد بواسطه قربیکه ناطق را با ناطق است فهم معانی را از سببی مناسب
و طریقی نزدیک فراهم آورده و اگر کتاب که خود جمادی بیش نیست انسان را معلم شود بواسطه فرط بعدی که
فیما بین جماد و ناطق است سماع و فهم معانی را از طریقی بعید و سببی نامناسب اخذ نموده پس محقق شد که اخذ
از معلم اقرب و انسب است دلیل دوم آنکه معلم بالطبع و بالذات و بالفعل دارای رتبه تعلیم است کتاب
بالعرض و بالقوه دارای این رتبت شده و شکی نیست آنچیز که بالذات افاده تواند نمود در حصول مقصود احسن است
از آنچیزیکه بالعرض و بالقوه باشد دلیل سیم آنکه هرگاه متعلم درک معانی از الفاظ و عبارات مخصوصه نتواند نمود
معلم چندان ایراد الفاظ و تجدید بیان نماید که متعلم را معانی مقصوده حاصل گردد دلیل چهارم آنکه مقصود از تعلیم
و تعلم درک مفاهیم است و درک مفاهیم بالفاظ موضوعه تیسیر گردد و نقوش کتب مثال الفاظ باشند
و الفاظ مثال معانی پس الفاظ که مثال معانی باشند اقرب اند از کتب که مثال مثال معانی باشند دلیل پنجم آنکه
لفظ خود از مقوله اصوات است و اصوات را با قوه سامعه مناسبتی تمام است پس هر دانا میداند الفاظی که بواسطه

حق

ابن رضوان

حس بعبر بقوه عاقله رسند از طریقی بعید و نامناسب واصل شده و چون از طریق سمع بروی درآید از راه قریب مناسب تر بود فعلی هذا فهم معانی از شنیدن الفاظ زودتر حاصل شود و تأدیه این الفاظ دلیل ششم آنکه اشیائی که در کتب یافت شود که خود موجب عسر فهم و بعد تعلم باشد مانند تصحیف و اغلاط اعرابیه و غیر اینها و همچنین درک پاره الفاظ یونانیه که ناقل بعینها نقل کرده است زیاده دشوار است پس معلوم شد متعلم چون علم را از معلم فرا گیرد از جمیع این تکلفات آسوده باشد و اجماع مفسرین کلمات یونانیه بر آنست که هرگاه ارسطاطالیس امتیاز موجبه معدوله را از سالبه بسیطه شفاها بشاگردانش مثل ثاوفرسطس و اودیموس نیاموخته بود هرگز این مطلب فهمیده نمیشد پس بر هر طالب علمی واجب و لازم است که طریق علم را بظن و گمان نپیماید چه بسیار باشد که از طریق ثواب منحرف گردد و حق بروی پوشیده ماند والله ولی التوفیق و بیده ازمة الامور علی بن رضوان گوید زمانیکه اسکندریه مجمع افاضل و افاخم و معدن فضل و کمالات بود تمام مؤلفات جالینوس را تتبع و تصفح مینمودند هر یک را در جای خود در پی تتمیم یافتند و چون استقصاء جمیع مسائل از حیز امکان دور و درک جملگی غیرمقدور بود لاجرم بر آن شدند از جمیع کتب چند کتاب انتخاب نمایند و بوضعی ترتیب دهند که معلمان و متعلمان را بکار آید و هفت نفر از اساطین فلاسفه و اساتید اطبا مانند هفت ترا در تصانیف قطب الطب خاتم الاطبا جالینوس را در میان گرفته اند و از جمیع آن مؤلفات شانزده کتاب را اختیار کرده بوضعی نیکو و ترتیبی پسندیده در هفت مرتبه مرتب داشتند از آن پس بتفسیر و حل مشکلات آنها کمر بستند و در آن روزگار در مدرس طب آن سرزمین هنگام تعلیم صناعت طب و آموختن آن علم بدان ترتیب که خود مقرر داشته بودند آن کتب را قرائت میکردند و کتب شانزده گانه که نخبه مؤلفات جالینوس بود بدین نحو در هفت مرتبه مرتب شده میانی مرتبه اولی چهار کتاب بوده است که میتوانیم ارکان اربعه طب بشماریم و هم در آن مرتبه نیز رعایت تقدم و تأخیر را از دست نداده اند اول کتاب فرق بوده که تمام مقصود خویش را در یکمقاله آورده است فرماید ازاله امراض بدون علاج انجام نگیرد و علاج فی حد نفسه یا باستعمال ادویه یا اعمال ید تفصیل نپذیرد و هر یک از آن سه را قانونی است و آن قانون یا از قیاس بدست آید یا از تجربه معلوم شود که وهی معالجات را بقوانین قیاس مزاولت کنند و قومی با قواعد تجربه مباشرت جویند خود در انتخاب قوانین معالجات را بتجربه رای اصحاب تجربه بیان کرده و بر عقیدت ارباب قیاس شرح داده و اطبائیکه در معالجات هم قیاس و هم تجربه را بکار میبرند بر جمیع قوانین قیاس و تجربت احاطت بهم سانند پس در هر جا قیاس و تجربه موافق باشد هر دو طایفه حق محض و عین صواب دانند و هر جا در آن دو قانون مخالفت بینند هر طایفه بر حسب عقیدت خویش هر یک مقدم و بهتر میدانند بدان قوانین راه علاج پیش گیرند و اگر طریقه قیاس قیاسی داشته قوانین قیاسی را اخذ کرده بکار برد و اگر تجربه رفتار نموده قوانین تجربه فرا گرفته استعمال کند پس هیچ طایفه از آن کتاب بی بهره نمیمانند دوم کتاب صناعت صغیر است که نیز مطالب خود را در یکمقاله جای داده و تمام اصول جزو نظری و جزو عملی را بر سبیل اجمال ذکر فرموده سیم کتاب نبض صغیر که ایضاً یکمقاله است هر چه معلمان را در استدلال نبض حاجت باشد

و در تشخیص امراض بیان استدلال منتفع شوند در آن یک مقاله آورده است چهارم کتاب اغلوقن است که از برای فیلسوفی ازرق فرستاده دو مقاله است و در آنجا بیان کند که شفاء امراض را چگونه تلقی کنند و از چه دواء در آسیند و چون مرتبه اولی که بمنزله مدخل صناعت طبیه است متعلمان را معلوم شود آن طبیب نوآموز بسبب دانستن آن چهار کتاب تواند اعمال جزئیه را از کتب طبیه گرفته مجری دارد و پس و ارای آن مرتبه مضطر و ناچار است که قوای اغذیه و ادویه بشناسد از کتاب ادویه مفرده که یازده مقاله است و کتاب ترکیب ادویه که هفده مقاله است از مطالب و مسائل آنها مستحضر شود و کتاب قوی ادویه مسهله که یک مقاله است کتاب قوی اغذیه که سه مقاله است ناگزیر تحصیل کرده و نیز مضطر و ناچار است که از اعمال بی بهره نباشد پس در اعمال از مطالعه بعضی کتب تشریح و مشاهده اعمال اساتید ناگزیر خواهد بود پس مرتبه اولی اقناع طالبان و متعلمان نماید و موجب تذکره کاملان و معلمان شود اما مرتبه دویم و آن چهار کتاب است اول کتاب اسطقسات است از آن کتاب مستفاد میشود که بدن انسان و چیزهائیکه قوام بدن انسانی بدانها منوط است سریع التغییر و قابل استحاله میباشند و از جمله آنها اسطقساتست که مابین آنها و بدن انسانی قرب تمام است مانند اعضاء مفرده که عظام و اعصاب و شرائین و عروق و اغشیه و گوشت و پیه و غیر آنهاست با اسطقساتی که اخلاط اربعه است و اسطقسات آنها هوا و نار و ارض است پس مبدء تکون بدن انسانی از آن چهار عنصر است و مرجع و بازگشت و انحلال بدن نیز بآنهاست و چون اسطقسات اربعه مستعد تغییر و قابل استحاله هستند لاجرم هر چیز که از آنها بوجود آید نیز سریع التغییر و قابل استحاله باشد و این اول کتابیست که استکمال صناعت طب بدان کتاب مربوط و منوط است دویم کتاب مزاج است و آن سه مقاله است شناخته میشود از آن اصناف مزاج و آن چیزهائیکه مایه قوام هر یک از آن اصناف خواهد بود و آن چیزها که مایه استدلال و معرفت امزجه حادثه میشود سیم کتاب قوی طبیعیه است و آن نیز سه مقاله است شناخته میشود از آن قوائیکه طبیعت بآلیت آنها در بدن مینماید و مستفاد میشود از اسباب آن قوی و علاماتیکه بواسطه آن علامات بر وجود آن قوی استدلال میکنند چهارم کتاب تشریح صغیر است در پنج مقاله و آن پنج مقاله را جالینوس در مواضع متفرقه آورده بود اطبای اسکندرانیون متفرقات را جمع کرده در یک کتاب آورده اند و از آن کتاب شناخته میشود اعضای مفرده و عدد آنها و آن چیزها که اعضای مفرده را در وجود و قوام بدان احتیاج است و از آن چهار کتاب که مرتبه ثانیه از آنها مؤلف و مرکب شده شناخته میشود جمیع امور طبیعیه که قوام بدن و صلاح بدن بوجود آنها منوط است و طلاب علم طب بعد از اطلاع بر آن چهار کتاب با شوق تمام بسیار کتب که بآنها تعلق دارد رجوع خواهند کرد مثلاً چون کتاب مزاج را فرا گیرد رغبت کند مقاله که در خصب بدنست و مقاله در سوء مزاج مختلف است و کتابی که در ادویه مفرده است بدست آورده متعلم مطالعت آنها مشغول شود و مطالب آنها را درک کرده عمل کند مثلاً چون کتاب قوی طبیعیه را استفادت کند بصرافت طبع با میل تمام همی خواهد تا کتاب منی را ادراک کند و کتابیکه در آراء بقراط و افلاطون مطالعت نماید و مطالبیکه در کتاب منافع الاعضا است استنباط نماید و سایر کتبی که درباب قوی دارد و اح

و افعال تألیف کرده قرائت کند و مثلاً چون کتاب تشریح صغیر را برخواند مایل و مشتاق شود که در علم تشریح و اعمال آن نهایت متقن نماید اما مرتبه سیم کتاب علل و اعراض است که مشتمل بر شش مقاله است و جالینوس آن مقالات در مؤلفات خود مانند لآلی منثوره متفرق مسطور نموده بود و اطبای اسکندرانیون آن مقالات متفرقه را در یک کتاب جمع کرده آنرا باسم علل و اعراض موسوم داشتند و شناخته میشود از آن کتاب امراض و اسباب آن و اعراضی که از امراض حادث میگردد و این بابی است بزرگ که بنا بر آراء اصحاب قیاس تألیف شده و هر کس این کتاب را فهم کند مشکلی از مسائل طبیه بر وی مخفی نماند اما مرتبه چهارم دو کتاب است نخستین معرفت علل اعضای باطنه است که در شش مقاله آورده است شناخته میشود از آن کتاب تعریف هر علت از علتهائیکه حادث میشود در اعضای باطنه چه امراض آن اعضا بعیان و شهود ادراک نشود زیرا که بر حواس ظاهره پوشیده باشد لاجرم طبیب محتاج است بعلاماتیکه تشخیص آن امراض کند و از هر یک از آن علامات بحدوث آن امراض استدلال نماید و این معنی روشن است که چون علامات مشخصه بدست آید طبیب را بر مرض عضو باطن قطع و یقین حاصل شود مثلاً ذات الجنب ورمی است که حادث میشود در غشاء مستبطن اضلاع و علاماتی که مقوم و مشخص آن مرض است ضیق النفس و وجع ناخس و حمی و سعال است و چون طبیب معالج بر آن علامات واقف شود جزم کند که در غشاء مستبطن اضلاع ورم حاری حادث شده است و اما در شناختن علل اعضاء ظاهره تأسیس اساس و وضع کتاب حاجت نباشد چه بنظر و عیان درآید و چون استادان امراض را بمتعلمین نمایند ایشان را کفایت کند و بعد از آن در هر جا چنان مرض ببینند بشناسند پس بدانچه جالینوس در آن باب کتابی تألیف نکرده است و دویمین کتاب نبض کبیر است و آن منقسم بر چهار جزء و هر جزء مشتمل است بر چهار مقاله جزء اول در شناختن اصناف نبض و معرفت جزئیات هر صنف از آن اصناف است جزء دویم و طریق در طریق ادراک هر یک از اصناف نبض است جزء سیم در تعریف اسباب نبض است جزء چهارم در تعریف منافع اصناف نبض است در آن جزء بیان کند که بر فلان صنف از اصناف نبض چه منفعت مترتب خواهد بود پس طبیب بواسطه دانستن آن منافع بر امراض و درجات قوت آنها بابصیرت شود و درجات شدت آنها با درجات قوت طبیعت مقایسه کند و در معالجه باندازه قوت و ضعف هر یک باعمال طبیه مشغول شود اما مرتبه پنجم و آن سه کتاب است اول از آن کتابیست در حمیات مشتمل بر دو مقاله و از آن کتاب طبایع اصناف حمیات شناخته شود و هم چیزهائیکه بر هر صنفی از آن اصناف دلالت کند معلوم شود دویم کتاب بحران است که محتوی بر سه مقاله است از آن کتاب اوقات امراض و مآل امر بیمار در هر یک از امراض شناخته شود تا آنکه در هر وقت هر چه موافق داند و لایق شمارد بکار برد سیم کتاب ایام بحران است که محتوی بر سه مقاله است و از آن کتاب اوقات بحران معلوم شود و ایام بحران و اسباب و علامات آن شناخته گردد اما مرتبه ششم و آن یک کتاب است که آنرا حیلة البرء نامند مشتمل بر چهارده مقاله از آن کتاب قوانین علاج که بنا بر رای اصحاب قیاس در هر

از امراض بکار است استنباط شود و آن کتاب طالبان علم را بر آن دارد که در کتاب ادویهٔ مفرده و در کتاب ادویهٔ مرکبه و در کتاب معجونات و امثال آن نظر کنند و تتبع نماید و بر مطویات آنها مطلع شود. اما مرتبهٔ هفتم و آن یک کتاب است که تدبیر اصحاء نامند و آن مشتمل بر شش مقاله است از آن کتاب مستفاد میشود چیزهائیکه در حفظ صحت هر یک از ابدان بکار آید و این کتاب متعلمین را بر آن دارد که در کتاب اغذیه و دیگر کتابهائیکه در جودت کیموس و رداءت آن تالیف شده و کتابیکه در تدبیر ملطف فراهم آمده و در کتابیکه در شرائط ریاضت آورده‌اند تتبع کنند و از مطالب آنها مستحضر گردد و پوشیده نماند که اطبای اسکندرانیون از جمیع مؤلفات جالینوس شانزده کتاب را انتخاب کرده بودند و در تعلیم و تعلم صناعت طب تمام آنها را قرائت مینمودند و آن رفتار بچندین جهه از طریق صواب دور بود چه هرگاه یک کتاب از آن کتب را بدون ترتیب طالبان طب پیش میخوانند هر گز طبیب معالج نتوانند شد پس بر آن شدند که آن شانزده کتاب را ترتیبی قرار دهند و هر یک را در رتبهٔ خود بدارند تا قرائت مقدم بتاخیر نیفتد و تعلیم مؤخر مقدم نشود و پس آن کتب شانزده گانه را بصورت جمل و جوامع در آوردند تا هر جمله در نیل مقصود فائده دهد و هر مجموعه برای متعلمان نفعی بخشد و هر جامعه مشتمل بجمل اثری آرد و هر مرتبه را چنان ترکیب کردند که متعلمان را نفع عاجل و خیر آجل دهد چه متعلم و مبتدی که در آن کتب نظر کنند بر مطویات آنها احاطت یابد بر استی آن اطبای دانشمند نیکو حیلتی انگیختند و انحق طرفه رنجی بردند که شتعل متعلم را بتشویق بصرافت طبع و میل خاطر و شوق اصلی در صناعت طب متبحر گردد و اخذ نکته از نکات طبیه را فرو گذار نکند. مختار بن حسن بن بطلان گوید گروهی از فلاسفه و اطبا که ستة عشر را ترکیب و ترتیب نمودند و در حل مشکلات و دفع معضلات آنها تحقیق دقیق بکار بردند هفت نفر بودند که هر یک نادرهٔ عصر خود بوده‌اند و اسامی ایشان بدین شرح است
- اصطفن جاسیوس مارینوس اکلیلاوس انقیلاوس فودلادیوس او سونیوس

که بنام یحیی نحوی خوانند و جمیع ایشان آئین مسیح و کیش نصاری داشتند برخی را عقیدت آن است که انقیلاوس را در مراتب حکمت و مقامات طبیه بر ایشان رتبهٔ تقدم بوده و در ترتیب ستة عشر الحکیم اختصاص داشت و آن لآلی منثوره را او در عقد ترتیب در آورد و آن متفرقات را در یک رشته جمع نمود و انتخاب شانزده گانه را جمل و جوامع کرده‌اند تا انکه ضبط آنها آسان باشد و چون آن مهم پرداختند هر یک بتفسیر و ایضاح آن مقالات کمر بستند و از کل تفسیرات و شروح شرحی را که جاسیوس آورده اجمع و انفع است برخی گویند که حکما و اطبا آن ترکیب و ترتیب را از آن رو انتخاب کردند که این متعلم از حشو و زواید سایر کتب جالینوس محفوظ و مصئون باشد و بعضی را عقیدت آن است که آنچه بتشریح و قوی و افعال و استقصات مدخلیت تمام دارد و طبیب را از معرفت آن گزیری نباشد و تمام آن مسائل در کتب ستة عشر مضبوط است ابو الفرج بن هندو که شرح حالش گذشت گوید که

۱ مکرر

ابن رضوان

اسکندرانیون آن ترتیب را بدانجهت قرار داده‌اند که معلم و متعلم را مستغنی کرده‌اند از سایر کتب جالینوس و در مدارس طلبه آنها را اندر سین و تعلیم نماید و آنچه علی بن رضوان گوید بقراط را عقیدت آنست که طبیب را از هفت خصلت گریزی نیست اول آنکه خلقتی رسا و اندامی درست و هوشی نغز و اندیشه‌ای نیکو داشته باشد و یا آنکه فرزانه و مردانه سیرت باطبعی خیراندیش و نیکخواه با ابرار و درویش بود دوم آنکه پاکیزه لباس و پاک دامن و غالیه بو و نظیف تن گردد سیم آنکه محرم بیمار و امین اسرار آید هرگاه مرضی مشاهده کند که مریض را از اشتهار و انتشار مضایقت است فاشش نکند و با کسی در میان نیارد چهارم آنکه علاج بیمار را خوشتر داند از حصول درهم و دینار و پرستاری فقرا را از معالجات اغنیا بهتر شمارد پنجم آنکه تعلیم علوم و آموختن مجربات را بر متعلمان دریغ ندارد و در منافع نیازمندان مبالغه و الحاح کند ششم آنکه سلامت نفس و عفت نظر و صدق قول پیشه کند و چون در منزل بیماران از حلیه و حلل و تجملات دنیویه بیند اصلا رغبت ننماید چه جای آنکه طمع کند هفتم آنکه خود را بزیور تقوی و امانت آراسته دارد و نفوس و ارواح را محترم شمارد و دوای قتال احدی را ندهد و نیاموزد و دوای سقط جنین بکار نبرد و نیاموزد و دشمنان را همان معالجت آورد که دوستان را آورده است و هم او گوید بایستی در صناعت طب کسی را بعلمی برگزینند که با وجود استکمال صناعت شریفه بخصال هفت گانه آراسته باشد و هم در تعلیم کسی را لایق دانند که از طریق حدس و فراست دیدارش شهادت دهد که وی را نفسی زکیه و طبع خیرخواه است و بر اندوختن علم حریص و مولع است و هم افادات و افاضات استاد را در خاطر جا داده و پیوسته بیاد آرد و هم او گوید چون خواهند انسانی را بیازمایند که وی را بدنی سلیم است یا سقیم هر عضو از اعضای او را با فعال خاصه و اعمال مخصوصه آن اختبار کنند و هر یک با فعال لایقه و اطوار متوقعه چنانچه باید و شاید قیام و اقدام دارد و کمال سلامت و مبرا از آفت است پس بدن سالم آن است که هیات و سحنه و مزاج و ملمس بشره و سجالت فاضله باشد مثلاً امتحان قوه سمع بدان است که او را از مکان دور ندا دهند و نیکو شنود و اختبار بصر بآنست که مرئیات و مبصرات را از دور و نزدیک در برابرش دارند درست بیند و آزمایش لسان بآنست که در تکلم و گفتار بطرزی نیکو و لهجتی خوش سخن راند و آزمودن قوه نیروی تن بآنست که چیزهای سنگین را حرکت دهد و ضبط نماید و بر وضعی مخصوص نگاه دارد و از جائی بجائی حمل کند و هم او را گویند تا چند قدمی مشی کند مقبلاً و مدبراً رفتار او را مشاهده نماید و هم بفرمایند تا بر پشت بخوابد و دو دست خویش را کشیده و جبین گذارد و رجلین را باعتدال و انتصاب دراز کند و چنانچه پرندگان بالهای خویش را با یکدیگر نزدیک و از هم دور کنند دستها و پاها را بدان مشابه حرکت دهد و هم در آن حال احشای او را نظر کنند تا معلوم شود که هر عضو در محل خویش واقع شده مثلاً هرگاه جگر یا طحال بر فم معده یا در جنب ایمن یا جنب ایسر باشد بجس و جستن معلوم سازند و هم در عانه و خاصره و سره و اعالی بدن تامل کنند هرگاه بر خلاف هیئات فاضله شکلی ببینند بر آفت آن بدن استدلال کنند و هم مزاج قلب او را بیاره اخلاق مثل حرص و غضب

ابن رضوان

واستعداد فرع داشال آن آزمایش نماید وهم مزاج کبد او را بدین بول و ملاحظه اخلاط باز نماید وهم عقل وخرد او را بسؤالیکه خردمندان آزمایش هاتی و خرافات دانند امتحان کنند وهم اطاعت وانقیادش از راه اوامر و نواهی معلوم دارند وهم اخلاقش در معرض اختبار آورده واضح نمایند که از کدام شیئی در حرکت آید و از چه امر آرام گیرد و هرچه بحواس ظاهره ادراک شود با بیتی مشاهدت شود وآنچه اعضای باطنه است بعلامات خاصه وافعال مختصه آن در معرض امتحان آید وبهرا مر بسؤال وپرسش معلوم کرد و سلکت بکار برند تا مرض از صحت وآفت از سلامت جدا شود وهم از کلمات علی بن رضوانست گوید چون بر بستر بیمار قدم نهی و مرض را چنانچه باید و شاید شناسی وظیفه آنکه چیزها نیکه اجازت دهی که ضرر ندهد و معالجات قویه را موقوف داری تا حقیقت مرض معلوم شود وهم او گوید معرفت مرض آنست که معلوم دارند از چه خلط حاصل شده و در کدام عضو پدید و چون آن دوام معلوم کرد و مرض شناخته شود آنگاه اعمال طبیه بکار برند وهم او راست چون انسان را صناعتی باشد که از کد یمین در نصف روز کمترک یا بیشترک کفاف معیشت خود فراهم کند وهم رفع احتیاج بندگان خدا نماید بهتر آن است که باقی روز را بطاعت و عبادت پروردگار بگذرانند و در عالم ملکوت تفکر وتأمل نمایند وآفرینده را حمد و سپاس گویند پس فرخنده حال و خجسته مآل کسی است که بدین کردار خیر دنیا و عقبی بدست آرد و کتب مصنفات و مؤلفات و شروح آن حکیم دانشمند و فیلسوف بیمانند از این قرار است

انچه از کتب جالینوس وغیره شرح کرده بدین تفصیل است .

شرح کتاب نبض شرح کتاب اغلوتن شرح کتاب اسطقسات شرح بعضی از کتاب مزاج وشرح دیگر بر شرح جالینوس که بر فصول بقراط نوشته شرح مقاله فیثاغورس در هزار فصل شرح کتاب استبصار ارسطاطالیس در سی ونه مقاله شرح ناموس الطب بقراط شرح وصایای بقراط معروف بترتیب الطب

تعلیقاتیکه بر کتب جالینوس نوشته از اینقرار است

کتاب حیلة البرء کتاب تدبیر الصحة کتاب در شرایط فصد کتاب ادویه مفرده کتاب مسامیر کتاب اخلاط سایر کتب وی از مقالات و رسایل وغیره کتاب اصول در طب در چهار مقاله کتاب رد هفت مسائل حنین بن اسحق کتاب منافع در کیفیت صنایع طب در سه مقاله رساله در علاج جذام مقاله در اینکه جالینوس غلط نکرده در افادات خود که در شیر الاغ کرده چنانچه اطبا را گمان بر غلط وی شده مقاله در دفع اشیاء ضاره بمناسبت امزجه و ابدان اهالی مصر مقاله در سهر مقاله در شعیر وطریقه استعمال آن رساله در جواب مسائلیکه در باب شیر الاغ نوشته تعالیقی که نقل آنرا از کتب صیدله کرده مقاله در مذهب بقراط در تعلیم وتعلم طب کتاب در طعن ابو الفرج عبد الله بن طیب در پنج مقاله کتاب در نوع انسان بر مذهب فلسفه مقاله در اقوال ابراهیم بن رقان وابن زرعه کتاب در ادویه مسهله کتاب در طریقه استعمال اشربه و معاجین تعلیق بر کتاب یمتی در اغذیه و ادویه تعلیق بر کتاب فوسید و موس در اشربه لذیذه

ماقی

موافق ابدان اصحاء فواید که تعلیق بر کتاب فیلفوریوس کرده در اشربه لذیذه موافق ابدان مرضی در ادو قات امرض
مقاله در ادویه مبهیه مقاله در اینکه هر یک از اعضا را تغذیه از خلط صالح شبیه بآن اعضاست مقاله
در انواع حمیات کلام در قوی طبیعیه جواب مسائلی که در نبض نوشته رساله در جواب مسائل اورام که اطبا
از وی سؤال نموده اند رساله در علاج صبیان رساله در مرض داء الفیل وداء الاسد رساله در جواب
ابو العسکر حسین بن معدان کتاب در حل شکوک رازی بر کتب جالینوس در هفت مقاله مقاله در حفظ صحت
مقاله در انواع حمیات و اسامی آنها مقاله در ضیق النفس رساله که بجهة ابن زکریا نوشته مقاله
در فرخ و فروخ نوشته و ابن بطلان او را رد کرده رساله در رد ایرادات بر ابن بطلان مقاله
در جهل ابن بطلان و اغلاط وی مقاله در اینکه ابن بطلان کلام خود را نفهمید چه رسد بکلام غیر رساله
بجهة اطبای مصر و قاهره نوشته کتاب در مسائلیکه میان او و ابن هیثم گذشته در مجره و مکان خواصیه
بکامل الصناعه رساله در نامهای امراض مقاله در ادوار حمیات ایضاً مقاله در اورام
کتاب در ادویه مفرده در دوازده مقاله مقاله در شرافت طب رساله در کون و فساد مقاله
مسمی بتسهیل العلاج مقاله در فضیلت فلسفه مقاله در بقاء نفس برای افلاطون و ارسطو
جوابهای مسائل منطقیه از کتاب قیاس مقاله در حل شکوک یحیی بن عدی مقاله در اثبات نبوت
حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله از تورات و قواعد فلسفه مقاله در اینکه در وجود لفظ و خطوط
طبیعی است مقاله در حدوث عالم مقاله در علم نجوم و موضوع آن مقاله در خط ضروری و وجودی
مقاله در اکتساب حلال از مال مقاله در فرق بین فاضل از ناس و غیر آن مقاله در سیاست
رساله در سعادت کتاب در معاذیر و منافقاتی که با اطبای نو آموز داشته مقاله در رد رازی
در علم الهی و طبیعی کتاب در منطق سه مقاله کتاب در هیولی مسمی بکمال الکامل فواید و تعالیق بر کتب
افلاطون تعالیق و فواید بر مدخل فرفوریوس تهذیب کتاب کناش تعلیقات در بیان خط استوا
کتاب بجهة جالوت طبیب فرستاده در چهار مقاله مقاله در هوای مصر مقاله در مزاج سکر
مقاله در کلمات ابن بطلان و نسبت هذیان بوی رساله در دفع مضار اغذیه و اشربه

انتهی

ابراهیم بن عبده نیشابوری محدث

از اجله رواة شیعه است و افاضل شیوخ امامیه علمای رجال علو شأن و عظم منزلت وی متفقند چه او بلسان امام ممدوح گردیده و حضرت امام ابو محمد عسکری صلوات الله علیه توثیق و تبجیل وی تصریح فرموده از وجوه شیعه که معاصرین ائمه اثنی عشر ارواحنا لهم الفداء بوده اند کمتر کسی بجلالت قدر و کرامت محل او رسیده توقیعی که از موقف خلافت و مقر امامت بنام اسحق بن اسمعیل صدور یافته مشعر بوکالت اوست در میان شیعه نیشابور چون نسخه

ابراهیم بن عبده

۸۰۶

آن توقیع مبارک بر فنون چند معانی عالی مشتمل بود و بر امانت و وثاقت صاحب ترجمت دلالت داشت ثبت تمامت عبارات آن نامه همایون به شرف ابتهاج میمون مزید آوردیم شیخ جلیل ابو عمرو کشی گوید یکی از ثقات در مینا بود مرا خبر داد که بنام اسحق بن اسمعیل توقیعی از ناحیت مقدسه حضرت ابو محمد حسن بن علی العسکری سلام الله علیهما بیرون آمد بدین عبارت

بسم الله الرحمن الرحيم يا إسحق بن إبراهيم سترنا الله وإياك بستره وتولاك في جميع أمورك بصنعه قد فهمت كتابك رحمك الله ونحن بحمد الله ونعمته أهل بيت نرق على موالينا ونسر بتتابع إحسان الله إليهم وفضله لديهم ونعتد بكل نعمة ينعمها الله عز وجل عليهم فأتم الله عليهم بالحق ومن كان مثلك ممن قد رحمه وبصره بصيرتك ونزع عن الباطل ولم يعم في طغيانه بعمه فإن تمام النعمة دخولك الجنة وليس من نعمة وإن جل أمرها وعظم خطرها إلا بحمد الله تقدست أسماؤه عليها يؤدي شكرها وأنا أقول الحمد لله مثل ما حمد الله به حامد إلى أبد الأبد بما من به إليك من نعمته ونجاك من الهلكة وسهل سبيلك على العقبة وايم الله إنها لعقبة كؤود شديد أمرها صعب مسلكها عظيم بلاؤها طويل عذابها قديم في الزبر الأولى ذكرها ولقد كانت منكم أمور في أيام الماضي إلى أن مضى لسبيله صلى الله على روحه وفي أيامي هذه كنتم فيها غير محمودي الرأي ولا مسددي التوفيق واعلم أيضاً يا إسحق أن من خرج من هذه الدنيا أعمى فهو في الآخرة أعمى وأضل سبيلاً إنها يا ابن إسمعيل لا تعمى الأبصار ولكن تعمى القلوب التي في الصدور وذلك قول الله عز وجل في محكم كتابه للظالم رب لم حشرتني أعمى وقد كنت بصيراً قال الله عز وجل كذلك أتتك آياتنا فنسيتها وكذلك اليوم تنسى وأي آية يا إسحق أعظم من حجة الله على خلقه وأمينه في بلاده وشاهده على عباده من بعد من سلف من آبائه الأولين من النبيين وآبائه الآخرين من الوصيين عليهم أجمعين رحمة الله وبركاته فأين يتاه بكم وأين تذهبون كالأنعام على وجوهكم عن الحق تصدفون وبالباطل تؤمنون وبنعمة الله تكفرون أو تكذبون فمن يؤمن ببعض الكتاب ويكفر ببعض فما جزاء من يفعل ذلك منكم ومن غيركم إلا خزي في الحياة الدنيا الفانية وطول عذاب في الآخرة الباقية وذلك والله الخزي العظيم إن الله بفضله ومنه لما فرض عليكم الفرائض لم يفرض ذلك عليكم لحاجة منه إليكم بل برحمة منه لا إله إلا هو عليكم ليميز الخبيث من الطيب وليبتلي ما في صدوركم وليمحص ما في

ابراهيم بن عبدة

۶۴۹

لو بكم ولتسابقوا الى رحمته ولتتفاضل منازلكم في جنته ففرض عليكم الحج والعمرة
إقام الصلوة وايتاء الزكوة والصوم والولاية وكفاهم لكم بابا لتفتحوا ابواب الفرائض
مفتاحا الى سبيله ولولا محمد صلى الله عليه واله وسلم والاوصياء من بعده
كنتم حيارى كالبهائم لا تعرفون فرضا من الفرائض وهل يدخل قرية الا من
بابها فلما من عليكم باقامة الاولياء بعد نبيه صلى الله عليه واله وسلم قال الله
عز وجل لنبيه اليوم اكملت لكم دينكم واتممت عليكم نعمتي ورضيت لكم الاسلام دينا
وفرض عليكم لاوليائه حقوقا امركم بادائها اليهم ليحل لكم ما وراء ظهوركم من ازواجكم
واموالكم ومآكلكم ومشاربكم ويعرفكم بذلك النما والبركة والثروة و
ليعلم من يطيعه منكم بالغيب قال الله عز وجل لا اسئلكم عليه اجرا الا المودة في القربى
واعلموا ان من يبخل فانما يبخل على نفسه وان الله هو الغني وانتم الفقراء اليه لا اله الا هو
ولقد طالت المخاطبة بيننا وبينكم فيما هو لكم وعليكم ولولا ما يجب من تمام النعمة
من الله عز وجل عليكم لما اريتكم لي خطا ولا سمعتم مني حرفا من بعد الماضي عليه وانتم في غفلة
عما اليه معادكم ومن بعد الثاني رسولي وما ناله منكم حين اكرمه الله بمصيره
اليكم ومن بعد اقامتي لكم ابراهيم بن عبدة وفقه الله لمرضاته واعانه على طاعته
وكتابي الذي حمله محمد بن موسى النيسابوري والله المستعان على كل حال واني اريكم
مفرطين في جنب الله فتكونون من الخاسرين فبعدا وسحقا لمن رغب عن طاعة الله ولم
يقبل مواعظ اوليائه وقد امركم الله عز وجل بطاعته لا اله الا هو وطاعة رسوله
صلى الله عليه واله وبطاعة ولي الامر عليهم السلام فرحم الله ضعفكم وقلة صبركم
عما امامكم فما اغر الانسان بربه الكريم واستجاب الله دعائي فيكم واصلح اموركم
على يدي فقد قال الله عز وجل جلاله يوم ندعو كل اناس بامامهم وقال جل جلاله
وكذلك جعلناكم امة وسطا لتكونوا شهداء على الناس ويكون الرسول عليكم
شهيدا وقال الله جل جلاله كنتم خير امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف و
تنهون عن المنكر فما احب ان يدعوا الله جل جلاله بي ولا بمن هو في ايامي الا
حسب رقتي عليكم وما انطوى لكم عليه من حب بلوغ الامل في الدارين جميعا والكينونة
معنا في الدنيا والاخرة فقد يا اسحق يرحمك الله ويرحم من هو وراءك بينت لك
بيانا وفسرت لك تفسيرا وفعلت بكم فعل من لم يفهم هذا الامر قط ولم يدخل فيه طرفة
عين ولو فهمت الصم الصلاب بعض ما في هذا الكتاب لتصدعت قلقا خوفا من خشية الله

٦٧٠

ورجوعا الى طاعة الله عز وجل فاعملوا من بعد ما شئتم فسيرى الله عملكم ورسوله والمؤمنون
ثم تردون الى عالم الغيب والشهادة فينبئكم بما كنتم تعملون والعاقبة للمتقين والحمد
لله كثيرا رب العالمين وانت رسولي يا اسحق الى ابراهيم بن عبدة وفقه الله ان يعمل بما ورد عليه
في كتابي مع محمد بن موسى النيسابوري ان شاء الله تعالى ورسولي الى نفسك والى كل من خلفت ببلدك
ان تعملوا بما ورد عليكم في كتابي مع محمد بن موسى ان شاء الله ويقرء ابراهيم بن عبدة كتابي هذا
ومن خلفه ببلده حتى لا يسألون وبطاعة الله يعتصمون والشيطان بالله عن انفسهم يجتنبون
ولا يطيعون وعلى ابراهيم بن عبدة سلام الله ورحمته وعليك يا اسحق وعلى جميع موالي السلام
كثيرا سددكم الله جميعا بتوفيقه وكل من قرء كتابنا هذا من موالي من اهل بلدك ومن هو بناحيتكم
ونزع عما هو عليه من الانحراف عن الحق فليؤد حقوقنا الى ابراهيم وليحمل ذلك ابراهيم
ابن عبدة الى الرازي رضي الله عنه او الى من يسمي له الرازي فان ذلك عن امري
ورأيي ان شاء الله ويا اسحق اقرء كتابي على البلالي رضي الله عنه فانه الثقة
المأمون العارف بما يجب عليه واقرءه على المحمودي عافاه الله فما احمدنا له
لطاعته فاذا وردت بغداد فاقرءه على الدهقان وكيلنا وثقتنا والذي يقبض من
موالينا وكل من امكنك من موالينا فاقرءهم هذا الكتاب وينسخه من اراد منهم نسخه
ان شاء الله ولا تكتم امر هذا عمن شاهده من موالينا الا من شيطان مخالف لكم
فلا تنثرن الدر بين اظلاف الخنازير ولا كرامة لهم وقد وقعنا في كتابك بالوصول والدعاء
لك ولمن شئت وقد اجبنا شيعتنا عن مسئلته والحمد لله فما بعد الحق الا الضلال فلا تخرجن من البلد حتى تلقى العمري
رضي الله برضاه عنه وتسلم عليه وتعرفه ويعرفك فانه الطاهر الامين العفيف القريب منا والينا فكل ما يحمل الينا من شيء من النواحي فاليه يصير آخر امره
ليوصل ذلك الينا والحمد لله كثيرا سترنا الله واياكم يا اسحق بستره وتولاك في جميع امورك بصنعه والسلام عليك وعلى جميع موالي ورحمة الله وبركاته وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله وسلم

مختصر ترجمت توقيع رفيع آنکه اى اسحق بن اسمعيل خداى سبحانه باو ترا پرده خويش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف نامه
مکتوبت فهم کردم ما اهل بیت باشیم که بر حال دوستان رقت آوریم و باحسان و فضل خدای بر ایشان
خوشنود گردیم و در حق ایشان بشمول عواطف الهی عنایت آوریم پس حضرت باری نعمت حق بر تو و انبازان تو
که برحمت یزدانی موهبت بصیرت یافته اند و از طریق باطل انحراف جسته اند تمام فرماید و تمام نعمت یزدانی آنست
که ترا در نعیم جاودانی درآورد و هیچ نعمتی نیست مگر آنکه حمد خدای تقدست اسمائه شکر آن ادا سازد هرچند
جلیل الامر و عظیم الخطر باشد و من حضرت ایزد سبحانه را باندازه شکر تمام شاکرین الی الابد سپاس میکنم
از ورطه ضلالت ترا نجات داد و طی عقبه شبهت بر تو سهل فرمود سوگند بخدای که این عقبه بس مهیب
و مخوف است و سپردن آن سخت شدید و صعب رنج و قوف العقبه در کتب اولین نگاشته شده

ابراهیم بن عبده

۲۶۱

از شما شیعیان نیشابور بعد حضرت ابوالحسن علی بن محمد و عمر بن اسوری تا اینجا بظهور رسید که بفضل آنها ستوده نبودید
بدان ای اسحق که هر که از این سرای نابینا بیرون رود به سرای دیگر نیز کور و نابینا خواهد بود و بل گمراه تر ای پسر اسمعیل
دیده‌ها کور نگردد و بل دلها کور شود چنانکه خدای عزوجل در وحی منزل حکایت فرموده که مرد ستمکار بروز رستخیز گوید پروردگارا
چرا مرا نابینا محشور کردی و حالیکه چشم داشتم خطاب رسد زیرا که تو آیات مرا در دنیا از یاد بردی و امروز خود از یاد
برده شدی ای اسحق کدام آیت حق از حجت وی بر عباد و امینش در بلاد بزرگتر است که پس از جد او ترا از ابناء
وی پدرانش از اوصیا منصب موروث قیام دارد و پس کجا شما را سرگردان گذارند و بیجا مانند ستوران سر خود رها نمایند
آیا از حق روی بتابید و بباطل روی آورید و نعمت خدا را ناسپاسی کنید آیا با این احکام الهی تفکیک نمائید
برخی بگروید و دون برخی سزای چنین کس خواری دنیای فانی است و شکنج آخرت باقی بخدا سوگند خواری بزرگ
همین باشد خدای سبحانه بتفضل و منت خود بر شما بندگان فرایض مقرر فرموده نه از آنکه بعبادات شما نیازی
داشت بل محض رحمت و خالص منت تا ناپاک محنت پلید از پاک تمیز بخشد و ما فی الضمیر هر کس بروز دهد تا بجانب مکلفین
در طلب رحمت بیکدیگر سبقت جویند و باندازه طاعت در قصور جنت رجحان یابند پس واجب ساخت بر شما حج و عمره و زکوة و صیام و ولایت را که عباد را حق
بگذارید و آل رسول دوست دارید خاندان رسالت برای فتح ابواب فرایض و علم وجوه تکالیف شما را کافی باشند اگر خواجه عالم و آل کرامش
نبودند هر آینه شما چون چارپایان حیران میماندید و هیچ فرعی از فروض حق نمیشناختید آیا فی المثل بر دهی از غیر باب آن در آیند تا شهرستان شرع
از غیر طریق اوصیا داخل شوند حضرت پروردگار بر ورکه ولی خود را بخلیفتی رسول برگماشت این بشارت فرستاد الجماعت مسلمانان که امروز
دین شما را کامل نمودم و نعمت خویش را بر شما تمام فرمودم و دین اسلام را برای شما پسندیدم خدای عزوجل از برای اولیای خود بر شما حقوقی
فرض نموده که ادا کنید و شما را باداء آن حقوق مامور فرموده تا از اداء فروض حق و قضاء حقوق اولیا آن کردن مال اندوختن
و خوردن و نوشیدنهای شما را حلال سازد و نمایش اموال و فزایش منافع را بر شما بشناساند و از شما آنچه را که در پنهانی زمان وی
بر دارند خدای سبحانه با رسول خود خطاب فرموده که با امت خویش بگوی بر پیغمبری خود از شما پاداشی نخواهم جز دوستی اهل بیت
بدان ای اسحق که بخل هر کس برخود او خواهد بود و خدا بی نیاز است و شما نیازمند همانا در میان من و شما شیعه نیشابور سخن بدراز کشید
و در تمیز طریق صواب و خطا مکاتیب من متواتر گشت و بر اینجمله توقیعات بس عتاب نمودم تا حق اتمام نعمت و اقامت حجت که از جانب خدای بر
بر ولی عصر واجب است گذارده باشم و گرنه پس از عهد امام ابوالحسن علیه السلام که روزگار غفلت شما بود و پس از فرستادن رسول اینی
آن زحمتی نبرد او آنگه از شما و سفارت نیشابور برید و پس از گماشتن من ابراهیم بن عبده وفقه الله لمرضاته بر شما و آن توقیعی که بدست محمد بن موسی
النیشابوری فرستاده آمد نه جای آن بود که این خطی چند و حرفی نشنوید و بر لبتی شما را می بینم در ذات باری تقصیر میکنید و از مردم بیگانه خدای
کرده پرهیز از رحمت حق دوری یا کسی را که از طاعت کرده کار روی تافته و بند اولیای وی نپذیرفته حضرت ایزد تعالی شما را با طاعت خود در
دائماً امر فرموده پس خدای رحم کند ناتوانی و ناشکیبائی شما را از عقباتی که در پیش دارید آیا چه مغرور ساخت انسان پروردگار کریم خدا دعای مرا در حق شما
مستجاب دارد و امور شما را بدست من اصلاح نماید در قرآن مجید بروز قیامت صفت فرموده که آن روز هر قبیله را با پیشوای خود میخوانیم و صفت ائمه فرموده
گردن حال کرده ایم که شما بر مردم گواه باشید و رسول بر شما و در آیت دیگر فرموده شما بهترین امتی بوده که برای مردم برآوردیم بمعروف فرمان میدهید و از منکر باز میدارید

ابراهیم بن عبده

که شما خدای تعالی را بحق من و یکی از پدران بخوانید که چه الکونه که من میخواهم آرزوهای هردو جهانی دریابید و بهره و سرای با اهل بیت
باشید ها ای اسحق برای تو بیانی آشکار کردم و تفسیری روشن نمودم و شما مردم نیشابور را اکنون سزاوار آوردم که گویا آن کردار نا بجا نخود و در آن نخوتها
اگر بلند از آنچه را که در این نامه هست سنگهای سخت بشنوند از خوف خدا ایشان پاره پاره شوند طاعت از هم بشکافند پس منقید هرچه خواهید کنید که خدا و رسول او و ائمه کردار شما بینند انگاه بسوی روبه بیخته
آشکار و نهانست بازگردید و او شما را باعمال گذشته خبر دهد و عاقبت نیک پرهیزکاران راست ای اسحق بن ابراهیم تو از جانب من رسولی بسوی ابراهیم بن
عبده وفقه الله که بدانچه در نامه که با محمد بن موسی نیشابوری است و نگاشته ام عمل نماید و هم از جانب من رسولی
بسوی خود و مردم نیشابور که جمله آن نامه که داد آورید ابراهیم بن عبده و این مکتوب قرائت کند و دیگر مردم آن بکت
نیز بخوانند تا سپس بسوال من بپا نمند باشند و بطاعت خدای سبحانه اعتصام جویند و از شیطان و نفوس
خویش بجد اجتناب نمایند و فرمان آنند و را عصیان آورند مر ابراهیم بن عبده و تو و تمامت شیعیان من سلام
و رحمت ایزد باد هر که از مردم شهر نیشابور و نواحی آن که طریق موالات من سپارد و این نامه قرائت کند
و از مقوله باطل بصراط حق بگراید باید حقوق ما اهل بیت را با ابراهیم بن عبده بپردازند و ابراهیم آن حقوق را
بدست رازی و یا کسیکه او نام برد بسپارد که این فرمان و رای من است ای اسحق نامه من بر بلالی رضی الله عنه
بخوان چه وی معتمد و امین است و امام خود را میشناسد و نیز این نامه بر محمودی عافاه الله قرائت نمای که او
بطاعت فرمان ما بس ستوده است و چون بنعداد وارد شوی اینمکتوب بر وکیل و این ما دهقان که مباشر اخذ
حقوق ما است از شیعیان بخوان و هر کرا ممکن باشد از موالیان این توقیع بر وی قرائت کن و هر که خواهد
از روی آن نسخه برگیرد و این مکتوب از کس پوشیده مدار که شیاطین مخالفین گرنه که هر پای تا بانرسیها خم گان خود بسیار خواهند
تحقیق در جواب مکتوب تو بوصول توقیع فرمودیم و برای تو و هر که خواهی علم نمودیم و بحمد الله شیعیان از مسئله که پرسیده بود جواب نوشتیم و بامر حق و ضلال از حق برسیم که
در کنند خبر کرای نبیه بنیهار از تا ملک پرورمیا لکم پس از انکه شیعه ائمه برادید انوده باشی خدای از وی خشنود باشد برا کسی سرانی خمی سند هم برادسلام کن تو او شماسش و ارکرا دو شنیدگی
و پارسا است و با اهل بیت نزدیک میباشد و هرچه از نواحی برای حمل داده میشود بدست او میرسد که او بایر ساند ای اسحق خدای ما و شما را پرده
خویش بپوشد و ترا بصنع خود بر تکالیف مباشرت بخشد بر تو و تمام شیعیان ما سلام باد اسحق اسکافی برسیخی
از خواص شیعه آنحضرت که در این توقیع مندرج شده بدین شرح از اصول معتبره بدست آمده
رازی محمد بن جعفر اسدی است شیخ الطائفه ابوجعفر طوسی گوید محمد بن جعفر اسدی را بکنیت ابوالحسین رازی
کفندی و او یکی از ابواب معدود بود و بلالی محمد بن علی بن بلال است که از معاریف ابواب و مشاهیر سفرا
محسوب میشد کو تنند عقیدت وی عاقبت دیگرگون شد و مردود گردید محمودی محمد بن احمد بن
حماد است از مردم مرو شیخ ابوعمرو کشی از ابن مسعود روایت کرده که گفت محمودی مرا خبر داد که حضرت
امام ابوجعفر جواد علیه السلام بعد از وفات پدر من بمن نوشت قَدْ مَضىٰ أبُوكَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ وَعَنْكَ
وَهُوَ عِنْدَنا عَلىٰ حالٍ مَحْمُودَةٍ وَلَنْ تَعْدِمَ تِلْكَ الْحالَ وهم در رجال کشی مسطور است که بخط ابوعبدالله
شاذانی دیدم که نوشته بود از فضل بن هاشم هروی شنیدم که می گفت چون شنیده بودم محمودی بسیار

حج گذارده از وی پرسیدم عدد حج تو تا چند بار رسیده از اظهار آن دریغ نمود و همینقدر گفت رُزِقتُ خیراً کثیراً الحمد لله گفتم آیا تمام این زیارات از جانب خود گذارده گفت بعد از حجة اسلام هر چه حج کرده ام از حضرت رسول صلی الله علیه و آله بوده و ثواب آن بائمه اهلبیت علیهم السلام هدیه نموده ام و ثواب آن هدیه بمؤمنین و مؤمنات بخشیده ام دهقان محمد بن صالح بن محمد است از مردم همدان علامه حلی فرماید دهقان وکیل حضرت عسکری علیه السلام بود در ارشاد مفید مسطور است که علی بن محمد پسر دهقان گفت چون پدرم درگذشت و شغل وکالت بر عهده من قرار گرفت برخی سفتجها بنام پدرم بر ذمه مردم بود از مال حضرت قائم علیه السلام در اینباب عرضه بناحیت مقدسه فرستادم جواب رسید که مطالبه کن پس در مقام اقتضاء برآمدم جمله مدیونین وام خود بپرداختند مگر یکنفر که چهارصد دینار بر ذمه او بود و پس خود آغاز مماطلت کرد و پسرش بر من استخفاف نمود و مرا بسفاهت اسناد داد و شکایت پسر بپدر بردم از در توهین گفت که چه شده همینکه این بشنیدم ریشش بگرفتم و دست بپایش برده تا میان سرای بکشیدم پسرش چون این بدید بیرون دوید و آواز داد که ای مردم بغداد مردی از رافضیان قم پدرم بکشت جمعی کثیر باستغاثت وی انبوه شدند من بر اسب خود سوار شدم و گفتم آفرین بر شما ای اهل بغداد داد غریب مظلوم نستانید و بر ظالم یاری دهید من مردی سنی از اهل شهر همدانم و این ستمکار مرا بتقیم منسوب دارد و تهمت رفض بردن حق و خوردن مال من خواهد چون مردم این بشنیدند بر آنمرد حمله بردند و خواستند داخل دکه او شوند همینکه اینحال بنگریست بر من در آویخت و بطلاق سوگند آورد که در ساعت وام من بگذارد پس من تسکین فتنه نمودم و حق خویش بستانیدم سفتجه بالفتح دادن مال خود را بشخصی در جائی و گرفتن آن مال را از آن شخص در شهر خود و این از بابت خوف طریق است عمری عثمان بن سعید سمان است که بست یازده سال خدمت امام ابوالحسن هادی علیه السلام میکرد و بعد از آنحضرت بوکالت امام ابومحمد عسکری علیه السلام منصوب شد و بعد بسفارت حضرت قائم عجل الله فرجه منصوب شد و محتمل است که مراد از عمری حفص بن عمر باشد چه او را نیز بلقب عمری خوانند و برخی هر دو را یکی پنداشته اند و شرح آن از مظان خود باید جست و هم در کتب رجال مثبت است که این توقیع مبارک از جانب حضرت ابومحمد عسکری صلوات الله علیه بنام ابراهیم بن عبده عز صدور یافته

وكتابي الّذي وَرَدَ على ابراهيم بن عَبده بتوكيلي ايّاه بقبض حقوقي من مواليّنا هناك نعم هو كتابي بخطّي اقمته اعني ابراهيم بن عَبده لهم ببلدهم حقّاً غير باطل فليتّقوا الله حقّ تقاته وليخرجوا حقوقي وليدفعوها اليه فقد جوّزت له ما يعمل به فيها وفّقه الله ومَنَّ عليه بالسّلامة من التقصير برحمته

یعنی نامه که من با براهیم بن عبده نگاشته ام و او را درباره اخذ حقوق من از شیعیان نیشابور نگاشته ام از امور است که بدست خود نگار داده ام ابراهیم بن عبده را بر موالی آنملک وکالت بخشیده ام بحق نه بباطل باید اهل آنجا عت چنانکه باید از خدا بپرهیزند و حقوق من از مال خود خارج کنند و بوی تسلیم دارند که من اجازی و تجویز نمودم

تصرفاتی که در آنها بیچ آورده خدایش توفیق دهد و از تقصیر نگاه دارد ونیز حضرت امام حسن عسکری علیه السلام این توقیع شریف وکالت او بعبدالله بن حمدونه بیهقی و دیگر شیعیان نیشابور و نواحی آن قوم مرقوم فرمود

بسم الله الرحمن الرحیم

وبعد فقد نصبت لکم ابراهیم بن عبده لیدفع النواحی واهل ناحیتک حقوقی الواجبة علیکم الیه وجعلته ثقتی وامینی عند موالیّ هناک فلیتقوا الله جل جلاله ولیراقبوا ولیؤدوا الحقوق فلیس لهم عذر فی ترک ذلک ولا تأخیره لا اشقاهم الله بعصیان اولیائه رحمهم الله وایاک معهم برحمتی انه واسع کریم

یعنی من ابراهیم بن عبده را برای شما نصب نمودم تا مردم ملک نیشابور واهل ناحیت بیهق تمکی حقوق واجب مرا باو سپارند که او را امور داعتماد و محل امانت خود کرده ام برشیعیان خویش که در آن کشورند پس از خدای عز وجل بپرهیزند ومراقب امر حق باشند وحقوق امام خویش ادا کنند که سپس در ترک وتأخیر این تکلیف هیچ عذر ندارند خدای سبحانه آن جماعت را بعصیان اولیاء خویش بدبخت نسازد ایشان و تورا از بهر رحمت من برایشان رحمت کناد

العالم الربانی ابن میثم البحرانی

نامش میثم است ولقبش کمال الدین بانتساب جد بزرگوار اشتهار یافته فهو میثم بن علی بن میثم المعلی فیلسوف فقها بود وفقیه فلاسفه در میان علماء بحرین کثر بهم کس ثانی ندارد او جامع معقول ومنقول نیامد در فنون شتی از حکمت وعرفان وکلام واصول وفقه وبیان بل عموم ادبیات وغیرها بدرجه اعلی رسید سلطان الحکماء نصیر الدین خواجه طوسی از مجلس تحقیق وی فیوضات گرفته وکفی بذلک فضلا میر محقق شریف استرابادی در اوائل شرح فن بیان از مفتاح سکاکی خود را درسلک شاگردان او منظوم داشته بالجمله صنادید ارباب فنون وجهابذه اساتید علوم بتقدم وی در اصول عقلی ونقلی اذعان آورده اند شیخ علامه سلیمان بن عبدالله بحرانی در شرح احوال واخبار ابن میثم رساله پرداخته مسماة بالسلافة البهیة فی الترجمة المیثمیة ودر مدح کمالات وفضایل عباراتی آورده که بعینها ثبت افتاد فرماید

هو الفیلسوف المحقق والحکیم المدقق قدوة المتکلمین وزبدة الفقهاء والمحدثین العالم الربانی کمال الدین میثم البحرانی غواص بحر المعارف ومقتنص شوارد الحقائق واللطائف ضم الی الاحاطة بالعلوم الشرعیة واحراز قصبات السبق فی العلوم الحکمیة والفنون العقلیة ذوقا جیدا فی العلوم الشرعیة والاسرار العرفانیة کان ذا کرامات باهرة ومآثر زاهرة ویکفیک دلیلا علی جلالة شأنه وسطوع برهانه اتفاق ائمة الاعصار واساطین الفضلاء فی جمیع الامصار علی تسمیته بالعالم الربانی وشهادتهم له بانه لم یوجد مثله فی تحقیق الحقایق وتنقیح المبانی والحکیم الفیلسوف سلطان المحققین واستاد الحکماء والمتکلمین نصیر الملة والدین محمد الطوسی شهد له بالتبحر فی الحکمة والکلام

ابن میثم بحرانی

۲۷۵

ونظم فرید من آیجه فی ابلغ نظام واستاذ البشر والعقل الحادی عشر سید المحققین الشریف الجرجانی علی جلالة قدره فی اوائل فن البیان من شرح المفتاح قد نقل بعض تحقیقاته الانیقه وتدقیقاته الرشیقه وعبر عنه ببعض مشایخنا ناظما نفسه فی سلك تلامذته مفتخرا بالانخراط فی سلك المستفیدین من حضرته والسید السند الفیلسوف الاوحد

الامیر صدر الدین محمد الشیرازی

اکثر النقل عنه فی حاشیة شرح التجرید

سیما فی مباحث الجواهر و الاعراض

از ابن میثم حکایتی طرفه مشهور است در افواه و قصص و مجالس و روضات مسطور که او در بدایت امر و عنفوان حال بهمی در کنج انزوا و گوشه اعتزال بسر میبرد و خود را از مخالطت ابنا جنس و مراودت مردم سلسله طالع بحیات علما عراق که از مقام دانشوری و مراتب هنراندوزی او خبر داشتند وی نامه نگاشتند که یا ذا العجب چگونه آن حضرت شیخ اجل و فیلسوف اعظم را با اینهمه تدرب و توسع و مهارت و غزارت که در فنون فضل و شجون کمال دست فرسوده هستی کامل و شهرتی شامل نیست و سایر مشیخه اساطین که نه چون شیخ در تحقیق معضلات معقول و منقول قادر مند و نه در حل مشکلات فروع و اصول ماهر متعذلک ایتحال در اقالیم ارض ذکری مذکور دارند

و در آفاق عالم اثری ماثور چون نامه عراقیان به ابن میثم رسید این دو بیت در جواب نوشت

طلبت فنون العلم ابغی بها العلی | فقصر بی عما سموت به القل
تبین لی ان المحاسن کلها | فروع و ان المال منها هو الاصل

یعنی انواع علوم بسیند و ختم تا مقامی ارجمند گیرم و نامی بلند یابم ولی درویشی از نیل مامول مانع آمد پس دانستم که هنر بمال سو و نبخشد که تمامت محاسن فرعند و مال اصل افاضل عراق این نکته نپسندیدند و تحاشی کردند و دیگر بار نوشتند که ایها الشیخ ترا در اینمعنی زلتی افتاده کمال را بمال چه حاجت است و آموخته را باندوخته چه ضرورت چون مکتوب ایشان بنظر شیخ رسید استشهاد را این چند شعر حکیمانه از نتایج خاطر برخی از ارباب تجربت

رقم کرد و بعراق فرستاد

قد قال قوم بغیر فهم | ما المرء الا باصغریه
فقلت قول امرء حکیم | ما المرء الا بدرهمیه
من لم یکن درهم لدیه | لم تلتفت عرسه الیه

یعنی قومی نادانسته گفته اند که مردی بزبان و دل است و من بتجربه گفتم که مردی بمال و منال است آنرا که درهم همراه نیست بخوابه اش را با وا التفات نیست شیخ این مکتوب بفرستاد و خود از دنبال نیست

زیارت از عراق راه آملکه گرفت تا پس از وظیفهٔ زیارت صدق سخن خویش معاینت معلوم دارد چون وارد شد تبدیل جامه کرد و ثیاب کهن پوشید با همان هیئت موهون و لباس زبون یکی از مجالس تدریس که با رتبه فضل و شیخه مشحون بود در آمد و سلام کرده در ذیل محفل نشست حاضران جواب سلامی بتکلف باز دادند در اثناء مباحثت علمی مشکلی سخت پیش آمد صدرنشینان مدرس از گشودن آن عقده فرو ماندند ابن میثم از صف نعال بزبان آمد و نه جواب لطیف بالبدیهه نطقی فصیح فرمود مستمعان حقایق نیاوردند و او را شایسته تخاطب ندانستند و یکی طلبان بسخریت و تحکم گفت یا خلیلا طالب العلم با جمله وقت طعام رسید خوان گستردند و با یکدیگر مشغول تناول شدند و برای شیخ قسمتی جداگانه در سفالی کردند و فرستادند چون مجلس بانجام رفت شیخ نیز از مدرس بیرون آمد دیگر روز جامهٔ دیگرگون ساخت و خود را بثیاب فاخر و البسهٔ نفیس بیاراست عمامهٔ عظیم بر سر نهاد و عصائی طویل در کف گرفت و با چندین تکلف بدان محفل عزیمت فرمود همینکه حاضران هیئت و شکوه دیدند قبل الوقت بپای برخاستند و هر گونه پذیرائی بجای آوردند و شیخ را در دست اعلی مصدر ساختند چون گفتگوی علمی افتاد شیخ علی العمد سخنان فاسد و اقوال کاسد تفوه نمود مستمعان از هر سوی بر آن افادات بارده و کلمات شارده آفرینها گفتند و تحسینها کردند همینکه هنگام طعام شد و سماط گسترده گشت شیخ آستین خویش در میان ظرف طعام افکند و فرمود کُلی یا کُمّی یعنی بخور ای آستین یاران از آن سخن در حیرت شدند و بیکدیگر اشارت کردند که گر دانشوری بدین حشمت را العیاذ بالله علتی در دماغ است و یا خفتی در عقل شیخ چون استبعاد دید که از آن قوم مترصد بود بدید روی سوی ایشان داشت و گفت ای انجاب شما را از این کردار چه انکار است همانا این اکرام و اطعام حق این آستین و جامهای قیمتین میباشد نه خود وجود من چه دیروز در کسوت فقر و هیئات زهد بر شما وارد شدم و از در خضوع در پایان مجلس نشستم و تحقیقات عرشی آوردم و جز استهزا و توهین چیزی ندیدم و امروز با زینت متکبران و زی دنیاپرستان آمدم و سخنان سست گفتم همه را درست انگاشتید غنا و جهل را بر فقر و علم رجحان گذاشتید منم ابن میثم بحرانی که رتبت آثار علم بمال منوط دانستم و در این معنی شما اشعاری نگاشتم که ستوده نداشتید و مرا تحفه فرمودید چون انجماعت با مقام شهود و مجال انکار نیافتند اقرار آوردند و اعتذار جستند وفات ابن میثم چنانکه شیخ بهاء الدین محمد در مجلد ثالث کشکول نوشته در سال ششصد و هفتاد و نه اتفاق افتاده و در قریهٔ هلتا از قراء ماخوز بحرین مدفون گردید مزار جد وی شیخ میثم بن المعلی نیز در قریهٔ دیگر از قراء ماخوز است مسماة بدونج کبیر از ابن میثم مصنفاتی ماند که همی متین و نفیسند من جمله شرح کبیر نهج البلاغه است که در دار السلام بنام دستور معظم خواجه علاء الدین عطا ملک بن بهاء الدین محمد جوینی پرداخته و اسم آن وزیر هنرور دوست را بتصنیف این شرح شریف در جریدهٔ ایام مخلد و مستدام ساخته نسخ آن در دین و دولت جاوید آیت لطبعت و فوری تمام دارد براستی هیچ مطری از عهده مدح آن بیرون نتواند آمد همانا در جنب دیگر شروح نهج آنچنانست که کشاف

این تفاسیر اکر دبوده استعارات لطیف ونکات عبارات شریف حضرت امام علی بن ابیطالب صلوات الله وسلامه علیه
که خلاق کلام وامیر فصاحت است بفکرت عمیق ونظر دقیق شیخ جلوه ظهور وبروز نیافتی زیبها که کس بعنوان آن نرسیده
شیخ اواه سلیمان بن عبد الله در صفت آن شرح فرموده وهو حقیق بان یکتب بالنور علی الاحداق
لا بالحبر علی الاوراق ودیگر شرح وسیطی که بنظر رسیده بس جامع ونافع است ودیگر شرح صغیر که
صاحب سلافه هم گفته من این شرح را در حدود سنه هزار وهشتاد ویک هجری دیدم بسی مختصر ومفید است ودیگر
شرح اشارات که متن آن از استاد وی شیخ جلیل قدوة الحکما علی بن سلیمان بحرانیست واین شرح
بر مشرب حکماء متالهین نگاشته شده ودیگر کتاب معراج سماوی که میر صدر الدین شیرازی از خواندن آن
بیاری التقاط نموده در تصانیف خویش گنجانیده است ودیگر شرح صد کلمه شیخ محدث یوسف بن احمد
گوید من از این تالیف نسخه داشتم در بعضی از فتنهای بحرین بتاراج رفت وکتاب درمنثور چنانکه شیخ سعید
علی بن محمد بن حسن بن زین الدین الشهید تصریح نموده وکتاب بحر الخضم وکتاب النجاة فی القیمة فی تحقیق
امر الامامة وکتاب استقصاء النظر فی امامة الائمة الاثنی عشر ورساله در وحی والهام صاحب لؤلؤه گوید
شیخ سلیمان بن عبد الله در رساله سلافه کتاب الاستغاثة فی بدع الثلاثة را نیز از مصنفات ابن میثم
شمرده ولی بخطا رفته خود تفطن جسته از این نسبت رجوع کرده والحاصل از مصنفات ابو القاسم علی بن
احمد کوفی است از قدماء شیعه ونام آن کتاب البدع المحدثة است چنانکه کشی در رجال خویش فرموده

ولی در السنه بدان نام مشهور است

ابن ابی عمیر محدث ازدی

نامش محمد است وکنیتش احمد از موالی مهلب بن ابی صفره معدود شده واو را نیز ودی او را ازدی گفتند بسبب
ولاء نسبا از آن قبیله بوده برخی انتساب وی را بالولاء با بنی امیه گفتند وخود در عداد آل قحطان بشمار میرود وجاحظ
در مفاخرات قحطان وعدنان نام وی مذکور داشته ودر دار السلام بغداد می نشست وبحرفت بزازان
تکسب میکرد وجامه سابری میفروخت وآن نوعی است از ثیاب رقیق که از ناحیت سابور فارس درست میشود
محمد بن ابی عمیر حضور امام ابو ابراهیم موسی بن جعفر وحضرت ابو الحسن علی بن موسی وحضرت ابو جعفر جواد ادراک نمود
در نقل اخبار اهلبیت وروایت احادیث خاصه در حرکت قدما فقهاء اثنا عشریه ودر روایت اخبار اهل بیت مقامی منیع ومنزلتی
عالی دارد وعلم وعبادت او در میان عامه وخاصه مشهور است از رجال شیخ نجاشی نقل افتاده که در ترجمت حال
وصفت کمال وی گفته

مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَيْرٍ زِيَادِ بْنِ عِيسَى أَبُو أَحْمَدَ الْأَزْدِيُّ مِنْ مَوَالِي الْمُهَلَّبِ بْنِ أَبِي صُفْرَةَ وَقِيلَ مَوْلَى
بَنِي أُمَيَّةَ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ بَغْدَادِيُّ الْأَصْلِ وَالْمُقَامِ لَقِيَ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَسَمِعَ
مِنْهُ أَحَادِيثَ وَكَنَّاهُ فِي بَعْضِهَا فَقَالَ يَا أَبَا أَحْمَدَ وَرَوَى عَنِ الرِّضَا جَلِيلُ الْقَدْرِ عَظِيمُ الْمَنْزِلَةِ

ابن ابی عمیر

فينا وعند المخالفين الجاحظ يحكي عنه في كتبه وقد ذكره في المفاخرة بين العدنانية والقحطانية وقال في البيان والتبيين حدثني ابراهيم بن داحة عن ابن ابي عمير وكان وجها من وجوه الرافضة شيخ الطائفة ابوجعفر طوسی در کتاب فهرست گوید محمد بن ابي عمير يكنى ابا احمد من موالي الازد واسم ابي عمير زياد وكان اوثق الناس عند الخاصة والعامة وانسكهم نسكا واورعهم واعبدهم وقد ذكره الجاحظ في كتابه في فخر قحطان على عدنان بهذه الصفة التي وصفناه وذكر انه كان اوحد اهل زمانه في الاشياء كلها وادرك من الائمة ثلاثة ابا ابراهيم موسى بن جعفر ولم يرو عنه وروى عن ابي الحسن الرضا و للجواد عليهما السلام وروى عنه احمد بن محمد بن عيسى كتب مائة رجل من رجال ابي عبدالله وله مصنفات كثيرة ذكر ابن بطه ان له اربع وتسعين كتابا

ابن ابي عمير از مشايخي است که علماء رضوان الله عليهم اجماع کرده اند بصحت خبرکه ایشان روایت نموده باشند وانجماعت علی خلاف ما في اسامیهم شش ویک ولقولی هیجده نفرند ودرحق ایشان گویند اجمعت العصابة على تصحيح ما يصح عنه ودرمعنی این عبارت ابين فقها اختلافاتست مشهورانکه اگر رجال سندی تا بیکی ازانجماعت بر شرط صحت مشتمل باشد اینحدیث صحیح است وآثار صحت بر آن مترتب شود هرچند درمیان اسامی باقی رجال سند الی المعصوم نامی مجهول ویا ضعیف موجود باشد ویا اصل سند پس از اسم یکی از ایشان قطع گردد که چنین حدیث را در عرف علماء درایت مرسل خوانند پس ملاحظه حال روات جز پس از اسم انجماعت لازم نیست مسانید ومراسیل ایشان یکسان باشد فقها را در مراسیل ابن ابي عمير اجماعی که در مرویات انجمع نقل افتاده اختلافی است که شرح آن از مظان خود باید جست اسماء این مشایخ بزرگوار که مورد اتفاق واجماعند درعنوانی دیگر خواهیم آورد وگرنه اسامی رجال دراین ترجمت باذکر مشایخ وتلامیذ ابن ابي عمير که ازتتمت ایشان گزیر نیست بدرازکشد وسیاق این نامه از اسلوب دیگر مجامات بیرون افتد شیخ ابوعمرو کشی درنقل عبادت وتقوی وی گوید از کتاب ابوعبدالله محمد بن احمد بن شاذان که بخط خود نگاشته بود خواندم که از ابو محمد فضل بن شاذان شنیدم میگفت وقتی داخل عراق شدم شخصی را دیدم که رفیق خود را مخاطب ساخته از روی عتاب با وی میگفت تو مردی باشی عیال دار وبرای وجه معاشش ونفقه عیال از تکسب ناچار هم داری کار تو نیکو چشمهای تو نابود گردد چون آنمرد دراینباب سخن بدرازکشانید ومبالغت ازحد گذرانید صاحبش باوی گفت اكثرت علي ويحك لو ذهبت عين احد من السجود لذهبت عين ابن ابي عمير ما ظنك برجل يسجد سجدة الشكر بعد صلوة الفجر فما يرفع رأسه الا زوال الشمس يعني زيادگفتی ولی بیهوده چه اگر ازطول سجده دیده کس راگزند رسد بایستی ابن ابي عمير نابینا شده باشد که از فریضه صبح سر بسجده گذارد

وبه دار و کرکاه زوال آفتاب نیز در کتاب شیخ ابوعمرو کشی و دیگر مصنفات خاصه مسطور است که ابن ابی عمیر بسبب عقیده تشیع از خلفا عهد محنتها دیدند تا آنکه حضرت امام ابوابراهیم موسی علیه السلام در حبس هرون بود مخالفان او در سعایت بسمع خلیفه رسانیدند که ابن ابی عمیر اسامی تمامت شیعه عراق میداند اگر امیرالمؤمنین بقرب و سیاست وی زبان دهد البته او را باقرار آوریم رشید چون این سخن بشنید در دم ابن ابی عمیر را احضار کرد و نام پیروان امام موسی پرسید وی انکار نمود پس بفرمود تا او را برهنه کردند و بیاویختند و یکصد تازیانه بکوفتند خود گفته چون شمار تازیانه بصد رسید از الم ضرب بر من حالتی رفت که بنیاد صبرم از بیخ برآمد و نزدیک شد که نامهای یاران کشوف سازم در اثناء آن اندیشه آواز محمد بن یونس بن عبدالرحمن بگوش من رسید که گفت یا محمد بن ابی عمیر اذکر موقفک بین یدی الله عزّ وجلّ یعنی ای پسر ابی عمیر موقف بازپرس بیاد آر که در حضرت کردگار خواهی ایستاد من از این سخن قوی دل شدم و شکیب گرفتم و از گیرودار آن اقرار سالم ماندم از فضل بن شاذان روایت است که گفت ابن ابی عمیر را جهة تشیع زیاده از صد هزار درهم غرامت رسیده از پدرم شنیدم که می گفت بعهد هرون عباسی ابن ابی عمیر را یکصد و بیست چوب زدند و مباشر ضرب وی سندی بن شاهک بود کوتوال بغداد پس سی و یکهزار درهم تسلیم کرد تا خلاص یافت از پدرم پرسیدم مگر محمد بن ابی عمیر صاحب ثروت بود گفت آری پانصد هزار درهم مال داشت چون دوره هرون بگذشت و خلافت بمأمون رسید تا امام علی بن موسی صلوات الله علیه در عرصه شهود بود او و دیگر شیعیان در امان میزیستند همینکه آنحضرت بعالم جاودانی انتقال فرمود آن عالم ربانی مغضوب مأمون شد از آنکه میخواست او را منصب قضاوت دهد و او رضا نمیداد از نضر بن صباح منقول است که مأمون عباسی پس از انتقال حضرت رضا علیه السلام ابن ابی عمیر را محبوس ساخت و او از ضرب و شکنجه وی محنتی عظیم یافت و آنچه داشت بدست عدوان مغصوب شد گویند عاقبت بقضاوت رضا داد و بحکم مأمون بقضاء بعضی از بلاد گماشته آمد از رجال نجاشی چنین مستفاد میشود که بعهد خلافت هرون نیز او را در حبس داشتند تا قاضی شود و راضی نمیشد بالآخر اضطرارا فرمان خلیفه پذیرفت و منصب حکومت قبول کرد گویند عدد مصنفات وی بنود و چهار مجلد رسیده بود ولی غالب آنها هم بعهد حیاتش نابود شد چه آنکه خواهرش در زمان حبس وی تمامت آن مجامیع از خوف تلف چون گنج در زیر خاک پنهان کرد همچنان پوشیده ماند تا پوسیده گشت و چون نجات یافت و مصنفات خویش نابوده دید از آنجمله چهل مجلد را که از بر داشت از سر نگاشت و بقولی ابن ابی عمیر آن مصنفات را در غرفه نهاده بود و بسبب باران ضایع گشت و بقولی تمامت آنها در ضمن سایر اثاث و املاک وی بدست مأمورین مأمون تاراج شده و پس از ضیاع کتب تدریس حدیث و املاء و روایت گاه عن ظهر القلب می نمود و گاه از مجامیع معدوده که بدست مردم مانده بود و اما تصانیف او در کتب رجال آنچه بنظر رسید ثبت افتاد

کتاب مغازی کتاب مبدا کتاب احتجاج در امامت کتاب مناسک حج کتاب فضایل حج

ابن ابی عمیر

کتاب متعه کتاب استطاعه کتاب ملاحم کتاب یوم ولیله کتاب صلوة کتاب صیام کتاب اختلاف الحدیث کتاب معارف کتاب توحید کتاب نکاح کتاب طلاق کتاب رضاع

گویند ابن ابی عمیر با آنکه در صحبت مشایخ عامه روزگاری بسر برده از محدثین آن جماعت هیچ روایت نیاورد از فضل بن شاذان روایت است که گفت پدرم با ابن ابی عمیر گفت که تو با بسیاری از مشایخ اهل سنت صحبت داشته چگونه است که از ایشان هیچ استماع خبر نفرموده گفت قد سمعت منهم غیر انی رایت کثیرا من اصحابنا قد سمعوا علم الخاصة وعلم العامة فاختلط علیهم حتی کانوا یروون حدیث العامة عن الخاصة وحدیث الخاصة عن العامة فکرهت ان یختلط ذلک علی فترکت ذلک واقبلت علی هذا یعنی استماع حدیث از ایشان کرده ام ولی چون بسیاری از شیعه را دیده ام که علم روایات عامه و خاصه فراهم داشته اند از در شبهت اخبار فریقین با یکدیگر آمیخته اند حدیث عامه را از خاصه روایت کرده اند و حدیث خاصه را از عامه پس احتیاط را ترک روایت عامه گفتم تا مرویات خویش از وصمت اختلاط صیانت نموده باشم اسامی اساتید ومشیخه روایات وی بدین شرح است که از کتب رجال التقاط واستخراج شد جمیل بن دراج هشام بن سالم ابان بن عثمان هشام بن الحکم حفص اخی ورام علی بن یقطین ابی ایوب حفص بن البختری عبد الاعلی مولی آل سام عبد الرحمن الانصاری زید الشحام حسین بن عثمان بن شریک زید النرسی خلاد السندی سعدی البزاز الکوفی عمر بن اذینه ابراهیم بن ابی زیاد ابراهیم بن هلال اسباط بن سالم اسمعیل بن سالم اسمعیل بن عبد الله الاعمش اسمعیل بن محمد اسحق بن عمار الساباطی اسحق بن جریر عبد الحمید بن ابی العلاء بن عبد الملک الازدی صفوان بن یحیی ابو عبد الله زکریا بن محمد حسین بن عثمان الاحمسی عقبة بن محرز حماد بن عثمان محمد بن ابی حمزة الثمالی علی بن ابی حمزة البطائنی معاویة بن وهب معویة بن عمار رفاعة بن موسی حفص بن سوقه حسن بن مصعب الهمدانی هرون بن خارجه شبیب بن یعقوب شعیب الحلبی امین علی بن اسمعیل بن عمار سفیان بن صالح محمد بن طیر بن عبد العزیز محمد بن حمران یحیی بن عمران الحلبی حسین بن احمد المنقری علی بن زیات مهران بن محمد مثنی بن راشد عبید بن زراره عبد الله بن بکیر عبد الله بن فضل منصور بن یونس عیسی بن عبد الله القمی سیف بن عمیره قاسم بن عروه و جماعتی

گروهی از رواة ومحدثین که از ابن ابی عمیر اخذ خبر نموده اند بدین شرح است ابراهیم بن هاشم کوفی ابو العباس عبد الله بن احمد بن نهیک ابو عبد الله جعفر بن عبد الله المحمدی یحیی بن زکریا بن شیبان یعقوب بن یزید محمد بن خالد البرقی فضل بن شاذان معویة بن حکیم ایوب بن نوح احمد بن هلال محمد بن حسین بن ابی الخطاب موسی بن القاسم البجلی عباس بن موسی الوراق حسن بن محمد بن سماعه موسی بن عمر علی بن اسمعیل التیمی عبد العظیم بن عمر بن یزید الحسینی رضی الله عنه سلیمان بن مقبل

ذیتم بن عروه عبد الله بن مسکان حماد بن عثمان احمد بن محمد بن عیسی وفات ابن ابی عمیر بعد مأمون اتفاق در سنه دویست وهفده فائده صاحب این ترجمت را در کتب اخبار و مصنفات قوم جز ابن ابی عمیر که از اشهر اعلام اوست چندین عنوان باشد بدین تفصیل محمد بن ابی عمیر و محمد بن زیاد و زیاد بن عیسی و محمد البزاز و محمد بن عیسی بیاع السابری وابو احمد و محمد الازدی و محمد بن زیاد الازدی نص بذلک المحدث النیشابوری انتهی

ابو الصّباح الکنانی العبدی

نامش ابراهیم است پسر نعیم از متقدمین رواة امامیه و موثقین اصحاب ائمه سعده و دشوه حضور همایون امام ابوجعفر محمد بن علی و امام ابوعبد الله جعفر بن محمد بل امام ابوابراهیم موسی بن جعفر صلوات الله و سلامه علیهم را ادراک نموده محدث نیشابوری گوید عدّه المفید فی رسالته التی ردّ فیها علی الصدوق من فقهاء اصحاب الصّادقین والاعلام الرؤساء الماخوذ عنهم الحلال والحرام والفتیا والاحکام الذین لایطعن علیهم ولا طریق الی ذم واحد منهم وهم اصحاب الاصول المدونة والمصنفات المشهورة شیخ محمد بن مفید ابو الصباح را در کتابیکه بر رد شیخ محمد بن علی صدوق نگاشته از کسانی معدود داشته که در میان اصحاب حضرت امام محمد بن علی الباقر و امام جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام بفصاحت و ریاست ممتاز بوده اند و مردم از ایشان اخذ احکام و فتوی حلال و حرام مینموده اند و کس در وثاقت آنجماعت جای قدح و ذم نیافته و ایشان در تکالیف الهیه واجبات از اصول صحیح تدوین کرده اند و مصنفات معروف پرداخته اند عماد الاساطین علامه حلی رضوان الله علیه در کتاب خلاصة الرجال عبارتیست ضابطه کیفیت و نسبت ابو الصباح و جامع وجوه مدح و عدالت وی گوید ابن نعیم بضم النون وفتح العین غیر المعجمة واسکان الیاء المنقطة تحتها نقطتین العبدی الکنانی ثقة اعمل علی قوله سماه الصادق علیه السلام المیزان قال له انت میزان لا عین فیه یکنی ابا الصباح بفتح الصاد غیر المعجمة وتشدیدها وتشدید الباء المنقطة تحتها نقطة کان کوفیا ونزل فی کنانة فعرف بهم وکان جیدا رای ابا جعفر الجواد علیه السلام وروی عن ابی ابراهیم موسی علیه السلام ترجمت عبارات باسقاط ضبط کلمات اگر روایت ابو الصباح موثق و قولش مقبول است من خود مثل وی عمل کنم حضرت صادق وی را از اعتدال واستقامت میزان نامید و فرمود آن میزانیکه در کفه اش انحراف و اختلاف نیست آتی در کوفه می نشست مجاور بنی کنانه و از اینروی او را کنانی گفتندی والا خود از آل کنانه نبود بلکه بقبیله بنی عبد القیس منسوبست خدمت امام ابوجعفر جواد رسیده و از حضرت ابوابراهیم موسی بن جعفر حدیث آورده و اینکه فن قوی اهل علم قطعی چنان است که لفظ الجواد باشارت آنجواد قدسی ازحضرت علامه بر غلط افتاده و گرنه از قلم نساخ ناشی آمده چه از علماء رجال و حفاظ رواة کس ابو الصباح کنانی را از اصحاب امام محمد جواد نشمرده و این اشتباه از اشتراک کنیت حضرت باقر و حضرت جواد پدید شده که هر دو را ابوجعفر خوانند شیخ نجاشی در رجال خویش گفته رای ابا جعفر وروی عن ابراهیم له کتاب یرویه عنه جماعة مراد آن است

ابو الصباح کنانی

۶۸۲

که ابو الصباح سعادت حضور امام محمد بن علی الباقر دریافته و از حضرت امام موسی بن جعفر کاظم اخذ حدیث نموده و او را
در مرویات خود کتابی است که جماعتی از محدثین آن را بسند از وی نقل کنند و شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی
در باب کنی از فهرست بر اسامی جماعتی را که مجموع ابو الصباح را روایت کرده اند تصریح آورده گوید ابو الصباح
له کتاب اخبرنا به ابن ابی جید عن ابن الولید عن الصفار عن احمد بن محمد عن محمد بن
اسمعیل بن بزیع والحسن بن علی بن فضال عن محمد بن الفضیل عن ابی الصباح ورواه صفوان بن
یحیی عن ابی الصباح اما و معاریف رجالی که از ابو الصباح اخذ روایت کرده اند بدین شرح است
عثمان بن عیسی و علی بن حسن بن رباط و محمد بن اسحق خراز و طریف بن ناصح ابو الصباح بواسطه کس
از روات اصحاب ابو عبدالله صادق روایت نماید مانند جابر و منصور بن حازم و ابن ابی یعفور شیخ ابو عمرو کشی
از محمد بن مسعود نقل کرده که احمد بن محمد از وشا و او از بعضی اصحاب او روایت نمود که امام ابو عبدالله صادق
با ابو الصباح فرمود انت میزان ابو الصباح عرض کرد جعلت فداک ان المیزان ربما کان فیه عین
یعنی بسا ترازو است که بخفت کفه و ثقل کفه دیگر معیب باشد حضرت فرمود انت میزان لیس فیه عین
یعنی تو آن میزان مستقیمی که از عیب ترجیح بری باشد محدث استرابادی در منهج المقال و قاضی نور الله شوشتری در مجالس
المؤمنین وغیرهما فی غیرهما آورده اند ابو الصباح کنانی گفت روزی سدیر نزد من آمد و گفت زید بن
علی بن الحسین از تو تبری میکند من از استماع این سخن در خشم شدم و لباس خود پوشیده راه سرای زید گرفتم
چون در آمدم و سلام کردم گفتم یا ابا الحسین شنیده ام که تو بزعم خویش میگوئی ائمه چهار اند سه نفر از ایشان درگذشته
و چهارمین کسی است که با شمشیر کشیده خروج نماید گفت آری چنین گفته ام گفتم آیا یاد داری که بعهد حیات حضرت
امام ابو جعفر باقر علیه السلام در مدینه با من گفتی ان الله تعالی قضی فی کتابه انه من قتل مظلوما فقد جعلنا
لولیه سلطانا وانما الائمة ولاة الدم واهل الباب وهذا ابو جعفر الامام فان حدث به حدث فان فینا خلفا
یعنی خدای سبحانه در کتاب خود حکم رانده که هر که بظلم مقتول شود ولی دم او را سلطنتی بر قرار فرموده ام تا حق
کیفر بگذارد و همانا امامان اولیاء دم و پاسبانان باب حق اند این ابو جعفر امام وقت است و حجة عصر اگر
او را حادثه در رسد در میان ما کسی باشد که در جای وی نشیند پس از تمام احتجاج و انجام اعتراض از مجلس زید
بیرون آمدم و ساز سفر مهیا نمودم بمدینه رفته بر حضرت ابو عبدالله جعفر صادق علیه السلام وارد شدم و ما جری
باز گفتم فرمود ارایت لو ان زیدا ابتلی فخرج منا سیفان آخران بای شیء تعرف ای السیفین سیف الحق
والله ما هو کما قال ولئن خرج لیقتلن یعنی مرا خبر ده اگر خدای تعالی زید را بخروج مبتلا سازد و از
خاندان دو شمشیر دیگر نیز بیرون آید آیا بچه برهان و حجت تمیز توان داد که شمشیر حق کدام است و شمشیر باطل کدام
بخدا سوگند که حقیقت امر نه آنچنان است که زید پنداشت چون خروج کند البته بقتل آید ابو الصباح گوید چون
از خدمت آنحضرت مراجعت کردم و بقادسیه رسیدم خبر قتل زید شنیدم از بریده عجلی روایت شده که گفت

از ابی الصباح کنانی در خدمت ابو عبدالله صادق شرفیاب بودیم فرمودند کان اصحاب ابی والله خیراً منکم کان اصحاب ابی ورقاً لا شوک فیه وانتم الیوم شوک لا ورق فیه یعنی سوگند بخدا که اصحاب پدرم بهتر بودند تا شما ایشان جمله برگ بی خار بودند و شما خار بی برگ ابی الصباح معروض داشت جعلت فداک ونحن اصحاب ابیک یعنی ما از اصحاب آن بزرگواریم فرمودند کنتم یومئذ خیراً منکم الیوم یعنی آنروز بهتر از این بودید که امروز

ابن دُرَید محمد بن الحسن دُرَید

ابن درید استاد فن لغت است بر نظم و نثر قدرتی غریب داشته از چندین صناعت حظ وافر یافته چنانکه در طی ترجمه بظهور رسد نسب وی الی یعرب بن قحطان پدر عرب در طبقات ثبت است بدین سیاق ابوبکر محمد بن الحسن درید بن عتاهیة بن حنتم بن حسن بن حمامی بن جرو بن واسع بن وهب بن سلمة بن حاضر بن اسد بن عدی بن عمرو بن مالک بن فهم بن غانم بن دوس بن عدنان بن عبدالله بن زهران بن کعب بن الحرث بن کعب بن عبدالله بن مالک بن نصر بن الازد بن الغوث بن نبت بن مالک بن زید بن کهلان بن سبا بن یشجب بن یعرب بن قحطان جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از خطیب ابوبکر مورخ بغداد در مدح ابن درید چنین نقل کرده که کان واسع الحفظ جداً یقرأ علیه دواوین الادب کلها او اکثرها وهو یتلو اتمامها یعنی ابن درید بسی وسیع الحفظ بود جمع دواوین ادب یا اکثر آنها بر وی قرائت میشد و او در حمله از حفظ بر شاگردان سبقت میجست ابوالطیب لغوی در کتاب مراتب النحویین گوید هو الذی انتهی الیه لغة البصریین وکان احفظ الناس واوسعهم علماً واقدرهم علی الشعر ما ازدحم العلم والشعر فی صدر احد ازدحامها فی صدر خلف الاحمر وابن درید یعنی ابن درید آن دانشوری است که در علمای بصره فن لغت باو منتهی گشت در حفظ اشیا و نظم اشعار و فنون ادب از جمیع مردم فزونتر بود علم و شعر در سینه هیچکس آنچنان ازدحام نداشت که در سینه خلف احمر و محمد بن درید ابن درید مدت شصت سال بر مسند علم مسند نشست علی بن حسین مسعودی که با او سمت معاصرت داشت در مروج الذهب آورده که کان ابن درید ببغداد ممن برع فی زماننا هذا فی الشعر وانتهی فی اللغة وقام مقام الخلیل بن احمد فیها واورد اشیاء فی اللغة لم توجد فی کتب المتقدمین یعنی آن معاصر بارع بغداد در شعر از اقران پیش افتاد و استاد جمله لغویین گردید و در احاطت لغت بجای خلیل بن احمد نشست در آن فن موادی ثبات کرد که در مصنفات قدما از آنها چیزی یافت نشود یا بجمله ولادت ابن درید در سکه صالح از شهر بصره شد بسال دویست و بیست و سه و در آن بلد نشو کرد و از مدرس ابو حاتم سجستانی و عبدالرحمن بن عبدالله برادرزاده اصمعی و ابی عثمان سعید بن هرون اشنانداني صاحب کتاب معانی و گروهی دیگر اخذ علم و تحصیل کمال نموده و بیشتر از فرت شیخ ریاشی مستفید گشت چون فتنه زنج در بصره روی داد و ریاشی مقتول گردید باتفاق عم خود حسین

ابن دُرَید لغوی

۳۲۱ ه

از بصره مسافرت جست و در عمان مقام گرفت و تا دوازده سال در عمان توقف گزید آنگاه بموطن مألوف بازگشت و زمانی در بصره بسر برد پس دیگر بار از آنجا ارتحال نمود و در نواحی فارس بازگشود و با شاه محمد بن میکال پسرش عبدالله بن محمد و پسرش اسمعیل بن عبدالله درپیوست و ایشان در آنوقت از جانب مقتدر عباسی در مملکت فارس حکم میراندند پس کتاب جمهره برای ایشان تصنیف نمود و مقصورهٔ خویش که از مشهورات قصاید است در مدح ایشان منظم کشید و ایشانرا اصالت عقل و براعت کمال او خوش آمد لاجرم دیوان قلمرو خویش با وی بازگذاردند پس مکتوبات فارس از رای او صدور می یافت و هیچ امری بدون توقیع وی نفاذ نمی پذیرفت و در آن زمان اموال فراوان در دست او می آمد جمله را بذل می نمود چه ملکهٔ سخا بر طبعش غالب بود و هم زبانی از ابن درید حکایت کرده که گفت در زمان اقامت فارس وقتی از منزلی که داشتم افتادم و استخوان ترقوه‌ام شکسته شد و از الم کسر بسیار متألم گردیدم چنانکه تمام آن شب نتوانستم خوابید مگر در پایان شب که لختی چشم بر هم نهادم و بخفتم در واقعه مردی را دیدم که با قامتی دراز و ریشی کوسج و رنگی زرد داخل منزل من شد و دست بر دو سوی در گذارده گفت از خمریات خویش نیکوتر شعری که در صفت مدام گفته کدام است انشاد کن گفتم ابونواس در این معنی برای کسی چیزی بر جای نگذارده گفت من از ابونواس اشعرم گفتم تو کیستی گفت ابوناجیه از مردم شام

پس این دو بیت برخواند

وحمراء قبل المزج صفراء بعده   اتت بین ثوبی نرجس و شقایق

حکت وجنة المعشوق صرفا فسلطوا   علیها مزاجا فاکتست لون عاشق

خلاصه مراد آنکه آن مدام که اندر می ناب بود رنگ شقایق داشت و چون بمزاج آمیخته گشت رنگ نرجس گرفت نخست بسرخی از گونهٔ معشوق حکایت کرد ولی عاقبت بزردی از چهرهٔ عاشق خبر داد ابن درید گوید با ابا ناجیه همانا تو را در بیت نخستین قدحی میرسد که در این دو مصراع ترک ترتیب نموده چرا که در مصراع اول حمرت را بر صفرت مقدم داشته و در مصراع ثانی نرجس را بر شقایق با آنکه مراد از ثوب شقایق لون حمرت است و مقصود از کسوت نرجس رنگ صفرت کمال حسن شعر در آن باشد که از اینگونه ترک اولی پیراسته آید چون این بشنید گفت ای بغیض با این جمال این چه انتقادی است هنگام و صرافی بیگاه این قصه بروجهی دیگر نیز قریب بدین سیاق از شیخ ابوعلی نحوی فارسی فسوی حکایت شده که گفت ابن درید این دو بیت از اشعار خویش بر من انشاد کرد و گفت ابلیس در واقعه نزدیک من آمد و گفت اغرت علی ابی نواس یعنی در مضمون این دو شعر دست غارت بر خمریات ابی نواس دراز کردهٔ گفتم آری گفت خوش گفته ولی در اختلاف ترتیب لونین در مصراعین بد کرده که برعایت ترتیب بر حسن استعاره می افزود و کیفکان چون پسران میکال از ولایت فارس معزول شده بخراسان رفتند ابن درید نیز از آن مملکت بیرون آمده راه عراق گرفت و در تاریخ سیصد و هشت هجری ببغداد رسید علی بن محمد خواری او را در جوار خود منزل داد و با وی بسی احسان و نیکوئی کرد و در حضرت خلیفهٔ عهد المقتدر بالله مقام او باز نمود و در صفت علم و کمال و شعر و هنرش فصلی مشبع بیان

نمود

ابن دُرَید لغوی

مقتدر نیز مود تا در دیوان خلافت پنجاه دینار بصیغهٔ شهریه برای وی برقرار دارند و این عطا تا حین وفات ابن درید استمرار داشت در متون تذکرات ثبت است که علماء حدیث مرویات ابن درید را اعتبار نگذارند چه او باستعمال خمر واستماع طنبور مشهور بود ابن شاهین گوید

كَانَّا دَخَلْنَا عَلَيْهِ وَنَسْتَحِي مِمَّا نَرَى مِنَ الْعِيدَانِ الْمُعَلَّقَةِ وَالشَّرَابِ الْمُصَفَّى

یعنی بر ابن درید وارد می شدیم و از آنساز های آویخته و شراب صافی که در منزلش میدیدیم شرم میکردیم ابو منصور ازهری لغوی گفته دَخَلْتُ عَلَيْهِ فَرَأَيْتُهُ سَكْرَانَ فَلَمْ أَعُدْ إِلَيْهِ یعنی بر ابن درید داخل شدم دیدم مست است پس دیگر نزد او بازنگشتم یاقوتی گوید دارقطنی را از حال ابن درید پرسیدند که آیا موثق است یا غیر موثق گفت تَكَلَّمُوا فِيهِ یعنی نقادان اسناد در وثاقت وی گفتگو کرده اند بعضی از محدثین در تاریخ روایات او گفته انه يتسامح في الرواية فيسند الى كل احد ما يخطر له یعنی ابن درید در اسانید احادیث تسامح مینمود و بهر خبر بهر سند که بخاطرش میرسید نقل میکرد ازهری گفته از جمله کسانیکه در زمان ما تصنیف کرد و بجعل الفاظ و افتعال عربیت متهم بود ابوبکر بن درید است من خود ابراهیم بن عرفه را از حال وی سؤال نمودم عنایتی بشأن او ننمود و توثیقش نمود و من خود او را بعهد پیری و کبر سن دیدم بر حالیکه سکران بود و هیچگاه در شرب خمر تسامح بمیورزید جلال الدین سیوطی از خطیب بغدادی حکایت کرده که وقتی سائلی نزد ابن درید آمد و چیزی از وی سؤال کرد و او بدان وقت مالک شیئی نبود بجز خمی از شراب گفت این خم از آن تو باشد سائل بر داشت و ببرد یکی از غلامانش اینکار نا هنجار بر وی انکار کرد و گفت آیا نبید تصدق کنی گفت چون بجز نبید چیزی در دست نباشد چه تدبیر باید کرد آنگاه این کریمه قرائت کرد لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ یعنی به نیکی نرسید تا آنکه از آنچه دوست میدارید انفاق کنید اتفاقا بعد از این واقعه کسی ده خم نبیذ برای وی هدیه فرستاد پس آن غلام را بخواند و گفت اَخْرَجْنَا وَاحِدًا فَجَاءَنَا عَشَرَة یعنی یک خم برادیم و بجزاء ده خم بگرفتیم ابن خلکان گوید ابن درید را از اینگونه حکایات بسیار است در بغیة الوعاة از یکی از شاگردان ابن درید نقل است که گفت ابن درید را از خبط قراءات و غلط عبارات تضجاری عجیب دست میداد هر که در حضرتش عبارتی بخطا ادا میکرد سخت بر وی آشفته میشد وقتی در جمع شاگردانش جوانی صبیح و ملیح مشغول قرائت بود و بهمی در طی کلام خطا مینمود و استاد می شنود و هیچ منیفرمود حاضران از اینمعنی در تعجب شدند یکی از اهل مجلس آهسته اشارت کرد لا تَعْجَبُوا فَإِنَّ فِي وَجْهِهِ غُفْرَانَ ذُنُوبِهِ یعنی عجب مدارید که در حسن جمالش آمرزش گناهش باشد چون نوبت قرائت بصاحب اینمعذرت رسید استاد گفت هَاتِ يَا مَنْ لَيْسَ فِي وَجْهِهِ غُفْرَانُ ذُنُوبِهِ ای آنکه آمرزش گناهش در جمالش نیست حالی تو بخوان حضار از صحت سمع ابن درید با کبر سن وی عظیم در عجب شدند بعضی در اینباب این دو بیت انشا کرد

مَنْ يَكُنْ لِلظِّبَاءِ صَاحِبْ ... فَعَلَيْهِ بِمَجْلِسِ ابْنِ دُرَيْد

ابن درید لغوی

ان بنه لا وجها ئید تبئ   عن طلاب العلی باوثق بد

هر کرا هوای صید آهوان است زنهار در سر ابن درید را ملازم شود چه در آنجا بسی روبهان سگ دست که مراد تحصیل معالی بپای طلب قید نهاده اند و از کسب هنر باز داشته اند سیوطی گوید ابن درید در پایان عمر خویش از اعمال ناشایست پشیمان شد و از معاصی توبه کرد اینک سطری معدود از صنعت نظم وی بنگاریم مسعودی در مروج الذهب گوید وکان یذهب بالشعر کل مذهب فطورا یجزل وطورا یرق وشعره اکثر من ان نحصیه یعنی ابن درید در شعر هر گونه طریق بقدم خاطر در می نوردید گاه در سنگلاخ میرفت و اشعار صعب می آورد و گاه طریق هموار میپرد و ابیات سهل میگفت محدث نیشابوری در رجال خود آورده که محمد بن دراق اشعری میگفت ان ابابکر بن درید اعلم الشعراء واشعر العلماء یعنی او در سلسله ارباب طبع بدانش برتر است و در سلک اصحاب دانش شعر از جمله فزونتر و او را دیوان شعری هست مشحون از اشعار بلیغ و منظومات بدیع منجمله مقصوره مشهور است که آنرا در مدح اولاد رئیس نیشابور گفته که این چند بیت از آن قصیده است

اما تری راسی حاکی لونه   طرة صبح تحت اذیال الدجی
واشتعل المبیض فی مسوده   مثل اشتعال النار فی جزل الغضا

یعنی عجب مدار اگر بینی که رنگ موی سر من از رنگ پیشانی صبح خبر دهد که از زیر دامن تاریکی نمودار باشد سپیدی موی در سیاه آن افروخته شده بسان شعله آتش در سطر هیزم طاق ارباب ادب گفته اند که ابن درید در این قصیده اکثر کلمات مقصوره را استقصا کرده و از آنها چیزی بر جای نگذاشته الا اندکی پسران میکال در جزای این مدیح بیمال ده هزار درهم بوی صله دادند از خداوندان طبع موزون بسیار کس در مقام معارضت این قصیده بر آمده منجمله ابو القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم انطاکی تنوخی است و ابو المقاتل نصیر بن نصر حلوانی که در مدح محمد بن زید داعی حسنی صاحب طبرستان مقصوره بسلک نظم کشیده و از علماء ادب جمعی من المتقدمین والمتاخرین مقصوره ابن درید را شرح نوشته اند از همه مبسوط تر شرحی است که فقیه ابی عبدالله محمد بن احمد بن هشام بن ابراهیم لخمی سبتی ترتیب داده و شرحی که امام ابو عبدالله محمد بن جعفر المعروف بقزاز صاحب کتاب جامع اللغة پرداخته این اشعار بلیغ نیز از نتایج خاطر ابن درید است

غراء لو جلت الخدود شعاعها   للشمس عند طلوعها لم تشرق
غصن علی دعص تاود فوقه   قمر تألق تحت لیل مطبق
لو قیل للحسن احتکم لم یعدها   او قیل خاطب غیرها لم ینطق
وکاننا من فرعها فی مغرب   وکاننا من وجهها فی مشرق

یعنی ماه روئی که اگر پرتو جمالش بجای تابش بر آفتاب فرو تابد آفتاب جلوه طلوع نیابد و در تحت شعاع پوشیده ماند همانا آن قامت چمان و سرین گران و روی تابان و موی پریشان چنان است که شاخی تر بر فراز تلی ریگ بجنبد

ابن دُرَید لغوی

۶۸۷

و برفراز آن ای از نشیب شب تار بدرخشد اگر خود حسن را گویند از خوبان جهان یکی را با انتخاب نام ببر از وی نگذرد و اگر گویند با دیگری خطاب نمای سخن نخندد چون مویش نگریم پنداری در شب تاریم و چون رویش بینیم انگاری در روز روشنیم

سیوطی در طبقات گوید این چند بیت در وصف نرجس از ابن درید است

عیون ما یلم بها الرقاد　　ولا یمحو محاسنها السهاد

إذا ما اللیل صافحها استهلت　　ویضحک حین یجسر السواد

لها حدق من الذهب المصفی　　صیاغة من یدین له العباد

واجفان من الدر استفادت　　ضیاء مثله لا یستفاد

علی قضب الزبرجد فی ذراها　　لاعین من یلاحظها مراد

یعنی دیدگانی است که هرگز خواب در آنها در نیاید و دوام بیداری خوبی آنها نبرد و همواره در شب درخشان باشند و برون خندان حدقه آنها بصنع آفریدگار از زر ناب صیاغت شده و پلکشان از لؤلؤ شاهوار استعارت نموده و خود بر قامتی از زمرد ایستاده تماشای آنها هوای سر دیده است و مراد هر نظر عالم. رآفی ابن شهرآشوب مازندرانی که از اجلهٔ علماء امامیه است رضوان الله علیهم ابن درید را در جملهٔ شعرای اهل بیت سلام الله علیهم معدود نموده و در آن این چند بیت بوی منسوب داشته

اهوی النبی محمداً ووصیه　　وابنیه وابنته البتول الطاهره

اهل الولاء وانّنی بولائهم　　ارجو السلامة والنجا فی الآخره

ارجو بذاک رضا المهیمن وحده　　یوم الوقوف علی ظهور الساهره

یعنی پیغمبر و وصی او و دو فرزند و دخترش بتول پاک را که اولیاء حق‌اند همی دوست دارم و از موالات ایشان نجات آخرت امیدوارم محدث عاملی در امل الآمل ابن درید را از علماء شیعه انگاشته باین دلیل که ابن شهرآشوب وی را از شعراء اهل البیت نگاشته میر معاصر در این استنباط قدح نموده که دلیل عام است و مدعی خاص و گفته مجرد مدح اهل بیت دلیل تشیع نتواند بود چه بسیار کس از شعراء و علمائیکه علی التحقیق از اهل سنت و جماعت بوده‌اند آل رسول را بشعر مدح نموده‌اند علاوه اینکه مهاجات و مناقضه ابن درید با محمد بن احمد بن عبدالله البصری نحوی المعروف بمفجع که از متقدمین امامیه است بر تسنن وی دلالت کند چرا که عقیدت تشیع معارضت امامی استوار نیاید اگرچه این سخن از میر معاصر پسندیده است ولی مهاجات ابن درید را نیز با مفجع آیت تسنن پنداشتن اشکالی آشکار دارد الا اینکه دعوی خود را بمأخذی جداگانه دیده باشد که در کتاب روضات ثبت نیفتاده بهر حال چون روزگار ابن درید بنود سال رسید او را مرض فالج پدید گردید نخست آن بیماری را بتریاق نافع معالجت کرد و کماکان بتدریس و تصنیف اشتغال جست و چون یکسال برین بگذشت دیگر بار آن علت عود نمود و از نیمه اندامش الی القدمین بی حرکت ماند و هر دو دستش را نیز فتوری بهم رسید گویند در آنحال چون کسی نزد وی میآمد

هنوز ببالین او نرسیده وسخت متالم میشد وچنان فریاد میکرد که گویا بر تمام اندامش سوزن فرو میبرند واز آن مرض در شام وخواطر وی اصلا قصوری پدید نیامده بود وشاگردان کماکان او را از موزه ادب سؤال می نمودند وجواب صواب میشنودند ابو اسمعیل بن قاسم قالی بغدادی که از معاریف تلامیذ ابن درید است گفته چون استاد را بدان شدت گرفتار دیدم بخود گفتم همانا این بلیت عظمی عقوبت شعری است که از مقصوره خویش در خطاب دهر نظم نموده وخویشتن را دلیرانه بجلادت وصبوری ستوده گوید

مارست من لو هوت الافلاك من جوانب الجو علیه ما شکی

یعنی ای روزگار با کسی در انداخته که اگر افلاك از هر سوی بر وی فرو ریزد نیروی شکیبش از دست نرود وشکایتی نیارد استاد با این مرض مدت دو سال زندگانی نمود ومن در آن مدت هر مشکلی که در فن لغت داشتم از وی سؤال میکردم وپیدرنگ پاسخ میشنیدم وقتی از معنی بیتی پرسیدم رفع شبهت وحل اشکال ننمود وفرمود لئن طفئت شحماتا عینی لم تجد من یشفیك من العلم یعنی اگر نور این دو دیده من خاموش گردد واجل مقدر در رسد کسی را نیابی که ترا در مسائل جواب شافی دهد آنگاه گفت یا بنی کذلك قال لی ابو حاتم وقد سئلته عن شیٔ ثم قال لی ابو حاتم وکذلك قال لی الاصمعی وقد سئلته یعنی ای فرزند وقتی از استاد خود ابو حاتم سؤالی کردم او نیز با من این چنین گفت وهم ابو حاتم از استاد خویش این چنین سخن نقل نمود ابو علی گوید پس در حال ارتحال همی بسؤال اشتغال داشتم ودر آن وقت او را از معنی شعری پرسیدم گفت یا بنی حال الجریض دون القریض یعنی ای فرزند اینگاه اندوه است نه وقت شعر واین واپسین کلامی بود که از وی استماع نمودم از این پیش همی بدین شعر تمثل میجست فواحزنی ان لا حیوة لذیذة ولا عمل یرضی به الله صالحا یعنی افسوس که مرا پس نه روزگاری عزیز باقی است که لذت آن ایام ونه کرداری ستوده که بدان رضای خدا جویم

انتهی کلام ابی علی القالی

ابن خلکان گوید ابن درید یوم چهارشنبه هیجدهم شعبان سال سیصد وبیست ویك هجری ببغداد وفات کرد ودر مقبره عباسیه از جانب شرقی پشت سوق السلاح نزدیك شارع اعظم بخاك سپرده شد ودر آن روز ابو هاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی نیز که شرح حال وی گذشت درگذشت مردم گفتند الیوم مات اللغة والکلام یعنی امروز بموت ابن درید علم لغت بمرد وبفوت بو علی فن کلام احمد بن جعفر برمکی المعروف بجحظه در مرثیت ابن درید اشعاری نظم آورد واز آنجمله است

فقدت بابن درید کل فائدة لما غدی ثالث الاحجار والترب

وکنت ابکی لفقد الجود منفردا فصرت ابکی بفقد الجود والادب

یعنی چون ابن درید ثالث خاك وسنگ لحد گشت هر گونه فوائد علمی نایاب شد از این پیش باستیصال نیاکان خویش همی بر فقدان جود میگریستم اینك هم بر صفت جود وکرم وهم بر صنعت ادب ابن درید را چند تصنیف سودمند است منجمله کتاب جمهره در لغت صاحب طبقات النحاة گوید مصنف کتاب جمهره را از حفظ نوبتی در فارس بر مردم املا کرد

تخ

دوبن

ونوبت دیگر در بصره و بغداد چون تمام املاءات عن ظهر القلب اتفاق افتاد در میان نسخ پاره اختلافات پدید گردید و پس از وی تمامت آنها یکی عبدالله بن احمد تصحیح کرد و آنرا برابن درید قرائت نمود و از اینجهة آن نسخه از جامیع سایرین باعتبار فزونتر آمده سیوطی جلال الدین از بعضی مورخین نقل کرده که ابن درید در سال دویست و نود و هفت کتاب جمهره را از حفظ املاء کرد در حالیکه در تمام آن هیچ کتابی از لغت رجوع نکرد مگر در باب همزه و لفیف آنگاه آن مورخ گفت ای عجب که عالمی اینچنین محیط و متدرب از طعن لسان مردم بسلامت نگذشت و در حق وی گفته شده

ابن درید بقره وفیه عی وشره ویدعی من حمقه وضع کتاب الجمهره وهو کتاب العین الا انه قد غیّره

یعنی همانا ابن درید گاوی است گنگ و آزمند از حمقت خود لاف آن زند که کتاب جمهره را او نهاده در حالیکه جمهره همان کتاب عین است جز آنکه ترتیب آن دیگرگون ساخته و دیگر کتاب الاشتقاق کتاب السرج واللجام کتاب الخیل الکبیر کتاب الخیل الصغیر کتاب الانواء کتاب المقتبس کتاب الملاحن کتاب رواة العرب کتاب اللغات کتاب السلاح کتاب غریب القرآن بانجام نبرده کتاب المجتبی کتاب الوشاح کتاب المقصور والممدود کتاب فعلت وافعلت کتاب تقویم اللسان کتاب ادب الکاتب کتاب المطر کتاب زوار العرب دُرَید مصغر أدرد است و ادرد کسی را گویند که او را دندان نباشد از لفظ ادرد بر قانون تصغیر ترخیم حرف زائد را که همزه است حذف نموده بناء تصغیر کردند چنانکه در تصغیر اسود سوید گویند و در از هر زهیر

ابو عمار ابراهیم بن یزید بن الاسود بن عمرو بن ربیعة بن ذهل بن ربیعة بن الحارث بن ذهل بن سعد بن مالك بن خالد النخعی

از مشاهیر فقهاء تابعین است مادر وی ملیکه دختر یزید بن قیس است در سال چهل و شش یا چهل و هفت هجری در شبیکه حکم بن عیینه فقیه تابعی تولد یافت ابراهیم نیز از ملیکه متولد شد چون بزمان رشد و اوان شباب رسید هوای تحصیل علوم و شوق کسب معارف در وی قوت گرفت پس در نزد دو خال خود عبدالرحمن و اسود پسران یزید بن قیس تلمذ کرد و هم از محضر علقمه بن قیس النخعی که عم آن دو فقیه و معاصر فقهاء سبعه بود استفادت نمود در تحصیل احادیث و اخبار و اکتساب منقول و منصوص رنجها برد تا حظ کافی و بهره کامل یافت و در شمار معارف فقهاء کوفه معدود گردید ابونعیم گوید النخعی من اعلام الاسلام یعنی ابراهیم نخعی که از علمای دین حنیف است اگرچه خود عایشه را ملاقات نموده است ولی از وی روایتی از وی دیده و شنیده نشده است در شرح حالات نخعی آورده اند هر سخن که غیر از نوامیس الهیه و شرایع مقرره بود بیهوده و لغو دانستی و بدانها التفات نکردی و اگر از آن قبیل سؤالی میشد بجواب آنها متعرض نشده بلکه بتعریفات لب بگشود چنانکه شخصی از اصحابش بدو گفت تورا حالت شبانروزی چون است در جواب گفت اگر رای آن داری که پریشانیم بجمعیت آوری یا قرضم ادا کنی یا عریانم بپوشانی اینک احوال خود باز گویم وگرنه حالت من عبرت از حال تو نباشد که خود حال مرا جویا شده و از خویشتن چیزی نگوئی و هم او را گفته

چه وقت تولد یافتی وکی قدم باین عالم نهادی گفت آنگاه که وجودم محل حاجت شد قدم باین عرصه گذاشتم و هم کسی بوی گفت ترا نسب بکدام شخص میرسد گفت ترا شناسانی نسب من بچه کار آید جد اعلای من خود بنام خویشتن آگاه است جلالت قدر و رفعت شأنش در میان اهل سنت و جماعت مجهول نیست که نعمان بن ثابت امام مذهب ابو حنیفه بدرک حضورش مفاخرت کرده است و چهل و نه سال زندگانی داشته و در سال نود و پنج یا شش هجری دار فانی را بدرود نموده آورده‌اند که چون آفتاب عمرش را در معرض غروب دیده و آثار سکرات در خود مشاهدت نمود اضطرابی سخت و جزعی شدید بروی طاری شد بوی گفتند که ترا چه روی داده است که چنین مشوش و پریشان گردیده گفت کدام حالت از اینحال که من دارم سخت تر باشد چه اینک از جانب رب العزة فرشته‌ئی که مرا بنجات نعیم بشارت آورد یا بدرکات جحیم خبر دهد بخدا سوگند که آرزو کنم تا روز رستخیز جان عزیز در حنجره‌ام گردش کند و از کالبد بیرون نرود تا اعقاب هولناک که هر کس خواهد دید نه بینم فائده فقهاء سبعه که در کتب رجال مضبوط شده اند فرقه از تابعین بوده اند که در مدینه طیبه علم شرایع و احکام و احادیث نبویه را از اصحاب رسول خدا فرا گرفته مسلمانان را تلقین و تعلیم مینمودند و اسماء ایشان چنانکه در کتب معتبره مسطور شده اینست سعد بن مسیب بن حزن عروة بن زبیر العوام قاسم بن محمد بن ابی بکر عبدالرحمن بن الحارث ابن هشام عبیدالله بن عبدالله بن عتبه خارجة بن زید و سلیمان بن یسار ثقة الاسلام کلینی رضوان الله علیه در کافی از اسحق بن جریر حکایت کند که ابو عبدالله امام جعفر صادق صلوات الله و سلامه علیه فرموده است سعد بن مسیب و قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابو خالد کابلی از حضرت علی بن الحسین زین العابدین محل وثوق و اعتماد بوده و این حدیث شریف بر تشیع ایشان دلیلی واضح باشد

ابن رومیه ابو العباس نباتی احمد بن محمد بن مفرج بن ابی الخلیل الاموی الاندلسی

در شهر محرم الحرام سنه پانصد و شصت و یک و بقولی شصت و هفت هجری در شهر اشبیلیه تولد یافت و از اعیان فقها و محدثین و از ارکان اطبا و معالجین است در فنون علوم فقه و حدیثش مقامی بکمال بود و در صنایع علمیه و اعمال عملیه طبیه درجه اعلی داشت و این دو فن شریف را که اشرف علوم دانسته‌اند بمنزله دو ذی فن کامل دارا بود و کمتر کسی را جز آن عالم بی نظیر در دوره اسلامیه چنین رتبت و مقامی بوده علم فقاهت و فن طبابت را بدرجه کمال با هم جمع داشته باشد و مرجع و معتمد هر دو طایفه از فقها و اطبا گردد و آن دانشمند بیمانند در زمان سلطنت واقتدار بنی هود که خود حالات آنها در کتب سیر مضبوط است و در عداد ملوک الطوائف اندلس معدود و اند رایت فقاهت و علم طبابت برافراشت علامه مقری آورده است که وی در بدایت روزگار تحصیل در شهر اشبیلیه و سایر بلاد اندلس باخذ مقدمات و علوم ادبیه اشتغال ورزید و در زمره تلامیذ ابوذر خشنی و ابن الجد و ابن غفیر که از فضلاء اداباء آنمملکت بودند در آمد پس از تحصیل مقدمات و تکمیل علوم ادبیه علم فقه را بر طریقه مالک که خود نیز آن طریقه را داشت

ابن رومیة اشبیلی

۶۹۱

ابتدا از ابن رزقون ابی الحسین اندلسی اخذ نمود و سالها او را مصاحب و در زمرهٔ تلامیذ خاص مخصوص بود و پس موافق بذل جهد و استفراغ وسعی که در طریق تحصیل و تکمیل فقه می نمود طریقهٔ ظاهری اختیار کرد و در میان فقهای آن مذهب ابن حزم ظاهری فقیه را برگزید و سالها بقدم ارادت در زمرهٔ تلامیذ وی بتحصیل فقه اشتغال می ورزید و چون در ترویج مذهب ظاهری جدی وافی و جهدی کافی داشت حتی او را حزمی می خواندند و برهمین طریقه روزگارش تا انقضای زندگانی میگذشت و ما در ترجمهٔ ابن حزم در این کتاب طریقهٔ ظاهریه را خواهیم نگاشت و در بعضی از کتب سیر مسطور است که آن فاضل بپاشند پس از چندی بتحصیل تجربه فراگرفتن و تکمیل علم حدیث و پیدا کردن حشایش از اندلس بممالک دیگر رحلت نمود چنانکه علامه مقری در تاریخ خویش ترجمهٔ او را در باب مرتحلین از اندلس آورده است و در ایام سیاحت و مسافرت چندی در دمشق در نزد علمای فن حدیث مثل ابن حرستانی و ابن ملاعب و ابن عطار و غیره باستماع و اخذ احادیث مشغول گشت و از آنجا ببغداد مسافرت کرد و بدانقدر که شاید از معتبرین علمای آن شهر نیز استماع احادیث نمود تا خود مقامی منیع و درجهٔ رفیع یافت و صیت فقاهتش گوشزد علما و فقها گردید از آن روی در هر شهر که چندی رحل اقامت می افکند جماعتی بمحضر وی حاضر گشتند از وی علم فقه و حدیث استفادت مینمودند منجمله زمانی دراز در مصر بساط تدریس گسترده و در آن شهر گروهی از وی استماع احادیث مینمودند و نیز علم فقه استفاضت میکردند چنانکه جماعتی کثیر در مدرس تدریس وی بدرجهٔ کمال رسیدند و احمد بن ابی اصیبعه که خود با وی معاصر بوده و ملتزم است که جز آنان که در فن طب مهارت داشته باشند در تاریخ خویش ننویسد در ترجمهٔ وی آورده که او در فنون صناعات طبیه از علم و عمل بصیرتی کامل و خبرتی واسع داشت خاصه در علم صیدله و اتخاذ و التقاط ادویه که خود یکی از متفننین آن فن است و بیشتر از آن کسان که در فن شناسائی ادویه مشهور و معروفند بشاگردی وی موصوفند منجمله ابن بیطار است که با آنهمه شهرت و شانی که در نزد اطبای اروپا و ایران دارد همواره باستعانت وی بیشتر از ادویه را پیدا کرده و تجربت نمود و ابن بیطار در مؤلفات خویش زیاده او را میستاید و باقوال وی استشهاد مینماید و کتبی را که در مفردات ادویه پرداخته است بیشتر از تصنیفات او نوشته خاصه در جامع صغیر و کبیر که نقل اقوال متقدمین و متأخرین را نموده نام وی زیاده مذکور است و اطبای اروپا که در تکمیل علم ادویه باقصی الغایه کوشیده اند در آن فن او را ستوده اند و ادویه را که بتجربت رسانیده بدان اعتماد تمام دارند چنانکه توضیح آنرا در ذیل این ترجمه آنچه در شرح حال وی در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است مرقوم خواهیم داشت برزالی که یکی از اساتید و اساطین اطباست و در کلیه علم ادویه مفرده او را مهارتی بکمال است و از تاریخ اندلس چنان مستفاد میشود که در ترجمهٔ اطبا کتابی پرداخته است در حق وی زیاده بتوصیف و تعریف لب گشوده بهر جا وی مدتی متمادی بعد از تکمیل طب و تحصیل فقه بجهت اتخاذ و تجربت ادویه با کثری از بلدان رفته و در هر شهر جائی که از آنکه محل روئیدن حشایش و غیره اطلاع داشتند با خود یار کرده باخذ اقسام ادویه از خشب

ابن رومیه اشبیلی

۶۱۲

دانشها را اصول دیده و ورزیده و تجربت آنها مشغول کردید و درهمان ایام که بسیر بلدان و سیاحت ممالک میرفت کتابی مبسوط در ادویه مفرده بر نگاشت که بدانگونه تالیف حسن ترتیب و جودت بیان و تحقیق عبارات و سلاست معانی از مولفات متقدمین دیده نگشت و اسامی آنرا بترتیب حروف هجی نهاد و بسیاری از ادویه را که خود پیدا کرده و بتجربت رسانیده بود در آن کتاب مندرج ساخت و هم ماهیت و خواص آنرا مذکور داشت و آنرا کتاب جامع نام نهاد و نقل است در آن ایام که وی بجهت استقصاء حشایش و غیره بسر برد و سیاحت ممالک مشغول بود باسکندریه مصر گذار کرد و بجهت در آن مملکت رحل اقامت افکند و آن اوان زمان سلطنت و حکمرانی ابوبکر بن ایوب ملک عادل بود و در مصر که مقر سلاطین آن طبقه بود بلوازم پادشاهی قیام مینمود و چون صیت حذاقت و فضایل آن عالم بی نظیر در نزد آن پادشاه بدرجه ظهور و بروز رسید او را از اسکندریه بشهر قاهره طلب کرد و زیاده از اندازه اش بنواخت و اکرام بسیارش نمود و مکانی نیکو از برایش مقرر فرمود و نیز سایر حوائج او را در خور شان و رتبه اش مرتب داشت و شهریه کافی از جهت وی معین کرد و از آنکه پادشاه هر اینچند میگذشت که استقامت مزاجش بانحراف تبدیل یافته بود از وی رفع آن علت را بخواست تا بصحت و اعتدالش معاودت دهد و آن سلطان اصلاح مزاج خود را منوط بطبابت وی نمود بزمانی قلیل دیگر علتی در خود ندید و از افعال بدنیه اش چنانکه احتیاج باید برونق سلامت گردید و آن فاضل یگانه چنانکه نگارش یافت در فن ادویه مفرده سرآمد اطبای عصر بود بفرمود تا چند وزن ادویه تریاق فاروق را فراهم کرده بترکیب آن بپردازد وی اطاعت آن امر را همت برگماشت و اصل ادویه را از هر قسم از اقسام پیدا کرده و برسم معمول ترکیب کرد و چون ملک عادل بدان دوای بزرگ مداومت نمود بر مزاجش بارها آمد زمانی بر نیامد که انحراف مزاجش باستقامت یافت ملک را در حق وی حسن اعتماد و اعتقاد وی تازه پیدا گشت هر لحظه بر احترامات و تشریفاتش می افزود پس او بچندی که در حضرت پادشاه بسر میبرد و زمان سیاحت وی بطول انجامید بود از اقامت ملک دلتنگ گردید و جهت تصرف بشهر خود حاصل نمود ملک او را رخصت داد و چون زمان حج نزدیک بود حج گذارده و انگاه بوطن اصلی عادت کرد و هنگام که دیگر باره بشهر اشبیلیه رفت زمان عمرش بسی و شش سال رسیده و چهل سال از زمان سیاحت وی امتداد یافت در تاریخ اندلس نگارش یافته پس از آنکه ابن رومیه از سیاحت تکمیل گردید طلاب بساط تدریس و افادت بگسترد و از هر سوی بجهت اخذ علوم فقهیه و صنایع طبیه تلامذه روی بحضرتش مینهادند و در مجلس تدریس وی استفادت مینمودند امراء و ارکان سلطنت هرچند خواستند که با وی مراودت و اتحاد پیدا نمایند راضی نگشت و همواره از مجالست آن طبقه احتراز داشت و تا معاش خویش فراهم کند دکانی بجهت فروختن حشایش در معبر عام باز کرد و بعد از فراغ از مباحثت و تدریس در همان دکان به بیع حشایش وقت میگذرانید و هر گاه مجال باقی ماند که در جنب دکان بود نشسته و بانتساخ کتب و تالیف خود را مشغول میداشت و با آنحال در نزد عموم خلایق و جمهور امراء سلطان مکرم و محترم میزیست و او را در انظار زیاده وقعی و مهابتی بود چنانکه علامه مقری آورده است که امیر عبدالله بن هود پادشاه اندلس مایل بمجالست وی بود و او تمکین بمراودت و رفتن نزد سلطان نمی نمود وقتی امیر با تجمل تمام و اسباب سلطنت بر دکان وی میگذشت و آن عالم بیماست

ابن رومیة اشبیلی

مطالعه کتب و استنساخ و جمع و تألیف اشتغال داشت چون امیر بکوی وی رسید او را شناخت اسب خویش نگاه داشته بروی سلام کرد او نیز سلام کرد و از اشتغالی که داشت خاطر منصرف ننمود و همچنان که سر بزیر داشت و مطالعه کتب را مینمود سر بالا نکرد و توجه بسلطان و اصحابش نشد سلطان زمانی طویل اسب خویش نگاه داشت بلکه احترام سلطنت را منظور کرده و پادشاه امکان خویش دعوت کند و آن امر سبب از برای مراودت و دوستی گردد امیر چون از توجه وی مأیوس گشت اسب خویش براند و از دکان او برگذشت پس از چند روز در یکی از مجالس انس ذکری از وی رفت امیر زیاده او را بستود خاصان امیر بر آن مطلب انکار آوردند و بعرض رسانیدند کسی که در نزد سلطان بدانسان طریقه ادب مرعی ندارد توصیف سلطان را چگونه سزاوار باشد امیر گفت مردان خدا را حالت این و طرز و رفتار چنین است که بتجمل ظاهری و دنیا ایشان را توجه و میلی نباشد گویند هم در آن زمان امیر عبدالله بن هود مبلغی زر برسم هدیه نزد وی فرستاده آن عالم کامل از قبول آن سر پیچیده و گفت کسی را که قوت از طریق کسب و رنج بازو فراهم گردد و نیز قناعت را شعار خود نموده و آفتاب عمرش قریب الافول باشد از او دور است که خود را آلوده بزخارف دنیوی نماید فرستاده سلطان وجه را باز پس آورده و از نظر سلطان بگذرانید و آنچه را که وی گفته بود بعرض رسانید امیر گفت او را بحالت خود گذاشتن بهتر است که بعضی از تکلیفات رنجه داشتن بالجمله وی در این مرتبه که بشهر اشبیلیه معاودت نمود دیگر مسافرت اختیار ننمود و روزگارش برهمان وتیره که مسطور افتاد میگذشت تا در سلخ ربیع الثانی سنه ششصد و سی و هفت هجری داعی حق را لبیک اجابت درداد و موافق این تاریخ از عمر وی هفتاد و شش سال گذشته بود صاحب نفح الطیب نوشته در آنهنگام که وی را اجل موعود در رسید از هر طبقه تلامید بسیار داشته در وفاتش مرثیها گفتند و نیز در تعریف وی رسائل و کتب زیاد پرداختند و از موت وی ساکنین اندلس را اندوه فراوان دست داد و در تشییع جنازه اش جمعی کثیر حاضر گشتند و در خارج شهر اشبیلیه مدفونش ساختند در تاریخ الحکمای فرانسوی که تألیف دکتر لوسین لرک است در ترجمت آن فاضل بی نظیر شرحی از مقاماتش مینگارد و چون آن ترجمت بر شئون فضائل و فنون طبیه او دلیلی محکم است حاصل بعضی از آن ترجمت را می نگاریم تا قدر و رتبه او در فنون علوم بر بینندگان مشهود و معلوم گردد چنین گوید که ابو العباس بن رومیه از اطبای سیزدهم مسیحی است و به نباتی از آنروی معروف و مشهور گشت که در علم معرفت نباتات سرآمد امثال خویش که اقران عصر بود و بعضی از مورخین که او را منسوب به نبانا کرده اند اشتباه لفظی نموده اند وی در شهر سویل در سنه پانصد و شصت و یک هجری مطابق با هزار و صد و شصت و یک مسیحی تولد یافت و در جمیع فنون مختلفه علم طب از جزء نظری و عملی آگاه خاصه در فن شناسائی ادویه که او را اکثر عدیل و نظیری نبود و قواعد و قانون اطبای متقدمین را یکسو نهاده و از طریقه دیسقوریدوس و جالینوس وغیره انحراف جست و در تجربت ادویه طرزی دیگر و روشی تازه گذاشت و او ادویه را که پیشینیان بتجربه رسانیده بودند بر اقوال آنها اعتماد ننموده خود چنانچه باید از اختلاف ماهیت و تجربت دقیقه فرو گذاشت نکرد و از اسپانیا مخصوصاً محض پیدا کردن ادویه مسافرت نمود و بسیاری از مکانها و شهرها را میدانیم که در آنجا بسیاری از نباتات را

ابن رومیه اشبیلی

۶۱۴ م

دست آورده و تجربت نمود و نیز گوید ابو العباس بن رومیه نباتی زیاده با فضل بوده و در فن شناسائی ادویه نمایند بسیار داشت
منجمله ابن بیطار هست که یکی از اعاظم گیاه شناسان است و این فن بزرگ را از وی اخذ نموده و همواره با وسیله
تفتیش نباتات وقت میگذرانیده و جمیع طرق متعلقه با دویه را در نزد وی تکمیل کرد و در کتب خویش در هر مقام
ابو العباس را باستادی میستاید و چون تجدد رگیاه باید در اسپانیا تفتیش و تفحص در پیدا کردن نباتات کرد و از آنها
در اثنای فراغت پیدا نمود سمت مشرق زمین جلت کرد و بسیاری از ادویه که الآن معمول و متداول بین اطبا است
پیدا نمود از جمله سورنجان که از دواهای بزرگ است در آن زمان یافت و در بسیاری از اوجاع مفاصل تجربت
کرده مفید افتاد و نیز دوائی دیگر که در خواص و ماهیت بابونه را میماند است در بعضی از شهرهای مصر پیدا نمود و هم
در تونس نوعی از صدف پیدا کرد که زیاده در امراض عین مثل جرب و بیاض و دمعه مفید گشت و از آنجا با سکندریه رفت
و ملک عادل او را بقاهره طلب کرد و زیاده احسان نمود و بجهت وی چند وزن از تریاق فاروق بساخت و هم طرز صنعت
و ترکیب آنرا ملک عادل بیاموخت در آن هنگام که وی بجبال مصر و شام و عراق بجهت پیدا کردن ادویه سیری کرد
ابن بیطار نیز با وی بود و در هیچ مقام از وی منفک نمیگشت تا ترقیات کامل حاصل نمود و هم او مسطور داشته که
ابن رومیه با کمال تقوی و تقدس بود و علم احادیث را در نزد اساتید مختلفه فرا گرفت سپس بخیال تکمیل علم طب افتاد
و ابو العباس بن رومیه بشانه در علم گیاه شناسی استاد قابل بود که هیچیک از گیاه شناسان اسپانیا چنان رتبه و مقام
حاصل نکرده و قبل از وی جماعت اعراب ادویه را باید انسان که در کتب قدما مثل جالینوس وغیره ماهیت و خواص
آن ضبط بود عمل مینمودند و او اول کسی است که در اعراب متقن قانون فن ادویه گردید و بسیاری از ادویه را که
اکنون معمول و متداول است پیدا کرده و بتجربت رسانید و اسامی آن دواها در تاریخ الحکما فرانسوی مضبوط است
و در اطبای متأخرین که در میان اعراب ظهور و بروز نمودند مثل سلیمان بن جلجل وغیره که در ادویه مفرده کتب
پرداخته در اسماء ادویه و مواضع آنها و تبدیل و بدل از ادویه تحقیقات نموده اند ولی غرض از آنجماعت نقل
از اقوال متقدمین بوده نه آنکه فی حد نفسه خود تجربتی نموده باشند یا آنکه در صدد پیدا کردن دوائی وقت خود را
مصروف نمایند و نیز گوید ابن رومیه علاوه بر آنکه اول شخص دانشمند و محقق بود در اعراب بسیاری از مطالب
در علم گیاه شناسی و هم بسیاری از اختلاف امزجه ادویه بواسطهٔ وی مکشوف گشت و بعد از مراجعت از سیاحت
در فتن سویل که پای تخت قدیم اندلس و شهر معمور و آباد بوده آنقدر از ادویه که در ایام سیاحت پیدا کرده
و بتجربت رسانیده بود بنگاشت و آنرا کتاب الرحله نام نهاده و نیز در مفردات تألیفی دیگر نمود آنرا مسمی بکتاب
المسافره فی المشرق نموده و آن کتاب را بدست نیاوردیم ولی در تسخ و مؤلفات ابن بیطار آنچه از آن
کتاب نقل کرده و دیده ایم بعلاوه آنکه از طب گفتگو مینماید نباتات مفیده دیگر نیز آورده است و بسیاری
از نباتات را که بطور تحقیق اطلاع از آنها بوده وی ماهیت و خواص آنرا از روی تحقیق نگاشته و گیاهی را
که اکنون پاپروس از وی میسازند در یکی از نباتات ایطالیا پیدا نمود و نیز از این قبیل نباتات در بسیاری

افتاد

از ممالک پیدا کرده که شرح حالش در تاریخ الحکمای فرانسوی مسطور است و در اینمقام از بیم اطناب نوشتن آن مبادرت نرفت
و آن فاضل و طبیب بجا مانده از مطالب کلیهٔ طبیه و معالجات امراض بیانات مفیده بسیار است در اینمقاله چند فقره از آنها
که خالی از فایدتی نیست برشتهٔ تحریر در می آوریم گوید هرگاه طبیب در مرض یرقان و علاج آن خواهد مریضش بحسن عاقبت
و صحت منتهی گردد در ابتدای مرض احتراز از مشروبات و حقن مبرده نماید چه اکثر حدوث این مرض از سبب سده در مجاری است
و گاهی از اعتقال طبع و تراکم ثفلهای در امعا پدید گردد و بسا است که التهاب و عطش مریض طبیب را بر آن میدارد
که استعمال مبردات نماید در اینصورت صاحب یرقان دوچار نخواهد شد الا ببدی عاقبت و وخامت خاتمت
پس بر طبیب لازم است که در بدایت امر ادویه ملطفه مفتحه بکار برد و عطش مریض را آب گرم و عرق کاسنی و گاوزبان
بنشاند و نیز گفته در ابتدای هر جنس از اجناس حمی طبیب از استعمال ادویه از مشروب و غیره اجتناب کند و تا سه روز
غیر از اغذیه لطیفه و آب گرم و بعضی از اشربه معرقه استعمال نکند چه دفع منافی را طبیعت که خود بر دفعش همت نماید و در اوایل
مرض که طبیب مبادرت در استعمال ادویه نمود طبیعت انسانرا تحیر دست دهد و اگر مغلوب مرض نگردد لااقل اخلاط را
زمان نضج امتداد پیدا نماید و در اکثر این است که حمی متشبث بعضو شود یا آنکه منتقل ببعضی از اوجاع و دمامیل و بعضی از امراض
مهلکه گردد و نیز گفته است هرگاه در بدن آثار ورم ظاهر گردد اگر چه ورم دموی باشد طبیب در معالجت مبادرت بفصد نکند
چه خون کم کردن در اینمقام سبب از برای آن گردد که ماده در تحت جلد نضج نگردد و مایه فساد عضو و بعضی مفاسد دیگر شود
و نیز گفته طبیب را ممکن است در امزجه بیماران بحبوب مسهله و بعضی از ادویه قلیل المقدار معالجت نکند و تا تواند مطبوخات
استعمال کند از آنکه غالب مطبوخات کمتر از حبوب است و بسیار در بدن نمیماند بلکه بزودی اخلاط را قطع و غسل داده و با خود
دفع نماید و باعث کرب و غشی و معاودت اسهال بعد از اتمام عمل نمیگردد و از نوادر حکایاتی که در کتب مؤلفات
خود آن دانشمند بجا مانده آورده آن است که وقتی در هنگام سیاحت بخیال دیدن بعضی از حشایش یکی از بلاد افریقا
گذار کردم از آنکه مراد از آن روزگار خیالی بجز تجربت و پیدا کردن حشایش نبود و هم بجهت آنکه معینی در کارهای خود داشته باشم
در خانه مردی صیدلانی که در فن شناسائی ادویه رتبتی بکمال داشت منزل نمودم از اتفاقات آنکه در آن ایام تبهای
بلغمی و هم نوبه مرکبه بر دیه شیوعی داشت و در اکثر آنان که مبتلا میشدند از علامات ظاهره که مشاهده میکردم گمانم این بود
که گرفتار این قسم از حمی منتهی بموت نگردد لااقل زمان مرض امتداد پیدا کند ولی یکدو روز که میگذشت بیماری
از آن جماعت را که بر رداءت حال و سوء احوال دیده بودم با صحت قرین و با سلامت توام میدیدم مرا از آن حال
تعجب دست داده چه این برخلاف رسم و قانون و قواعد طبیه بود و از آنروی که دوره نوبه بلغمی و هم نوبه مرکبه را
زمان بسیار است پس در صدد تفحص و تفتیش آن برآمدم که رجوع اینجماعت بکیست و چگونه بدین قسم علاج می شوند
بالاخره پس از تجسس و تفحص معلوم گشت که رجوع آن جماعت در اینمرض بمردی خیاط است و بدستور و علاج وی
رفتار مینمایند آنگاه وی را طلب کردم و بمنزل و دکانش پی بردم پس از ملاقات و مقالات دیدم که از علم طب
بهره ندارد و حسبی عامی ولی با ادراک است بعد از یکچند مرافقت و اتحاد وقتی را از وی سؤال نمودم از معالجتی که بجماعت

ابن رومیة اشبیلی

امرضی رامیشود چند روزی انگشتان انکار آورد و آخر الامر دانست که چون مرا در آنشهر چندان توقف نیست و در فرا گرفتن
آن نا محبت چیز و نه وعلمی غرض ندارم گفت در معالجت اینگونه از نوب چنانکه مشاهده شود و دیده چگونه است که در حوالی
این شهر چشمه آبی است و جماعتی از بغدادیین که در صناعات طبیه مهارتی کامل داشتند و بتجربه رسانیده اند که آب
آن چشمه در نوبهای مرکبه همچنین در حمی دایر بلغمی تاثیر کلی دارد و اکنون مرا از علم بهره نیست ولی انجا که سالی تجربت
رسانیده اند من نیز در همان مورد آن آبرا در مزاج این قبیل از مرضی تجویز مینمایم و از ترید و گل بنفشه مساوی با عسل ترکیب
کرده غذا بدانها میخورانیم چنانکه دیده اثری از آن مرض در مزاج آنکسان که بدین قسم از آن نوب مبتلا بودند نمیماند
گوید چون این تقریر از آن مرد خیاط شنیدم از او درخواست کردم تا مرا بدانجا برد که آنچشمه را مشاهده نمایم وی قبول کرد
بمرافقت او بدانمکان شتافتیم دیدم آب آن چشمه زیاده از اندازه گرم و طعم آن در نهایت شوریست و دیدم تلخی از آن
احساس میشود و در اطراف آنموضع شقایق بسیار روئیده دانستم که آن تاثیر بواسطه ملح و گوگرد و اجزاء سبخی
محدد است که در آب آن چشمه است پس از آن شخص معذرت خواسته و اظهار امتنان نمودم و بمنزل معهود
مراجعت نمودیم و چون آن تاثیر را از آن آب دیدم و دانستم که منفعت آن در نوبه از چه راه است معلوم گشت
که اگر ترکیبی بدین ترتیب از خارج شود همین تاثیر را خواهد داشت پس ترکیبی از گوگرد و نمک و جوز بابل مرتب نمودم
بدین میزان نمک دو مثقال گوگرد دو مثقال جوز بابل چهار مثقال و هر سه دارا مدبر کرده حب نمودم
و بمقدار معین بهمان اشخاص که بنوبهای مرکبه و بلغمی مبتلا شده میخورانیدم و تنقیه خلط بلغم مینمودیم که در وقت
فی گذشت اثری از آن مرض در مزاج اشخاصی که بنوبه مبتلا بودند باقی نمیماند روزگاری دراز هرگاه اینگونه از نوب را
که میدیدم بهمین حب معالجت مینمودم و فواید کلی از این تجربت حاصل کردم هو الله الموفق و المعین
و از کلمات آن فاضل دانشمند است که گفته چون سه چیز در طبیب یافتی نگاه عروض مرض از رجوع بوی در حذر باش
اول آنکه حریص باشد بجمع و زیادتی مال دوم آنکه مبتلا باشد بنوافل و اقوال سیم آنکه
مقصدی بود و نش مناصب و اشغال کتب مؤلفات و مصنفات آن فقیه و طبیب دانشمند در فقه و طب
از اینقرار است کتبی را که در فقه و حدیث پرداخته اختصار کتاب موسوم بکامل که آن کتاب از احمد بن
عدی بوده است در علم حدیث در حال کتاب موسوم بمعلم که در آن کتاب بعضی اضافات آورده از کتاب
مسلم بخاری اختصار کتاب دارقطنی که انتخاب در غرائب و مشکلات احادیث مالک بوده کتاب
نجم الآثار در علم حدیث کتاب عیون الاخبار کتاب الحافل فی تکملة الکامل که بنجه ابن عدی تالیف کرده
و آن کتابی است مبسوط در علم حدیث چنانکه ابن آبار که از فحول فقهاء بوده حکایت کرده است از شیخ
و استاد خود ابو الخطاب بن واجب که گوید همواره شنیدم از وی تعریف و توصیف آن کتاب را
و زیاده بحسن ترتیب و جودت تحقیق آن اعتماد و اعتقاد داشت و پیوسته مطالعت آن کتاب میپرداخت
ایضاً اختصار کتاب کامل که بنجه احمد بن عدی نوشته در دو مجلد کتاب نظم الاخبار در حدیث کتاب الانساب

کتاب معیار الفقهاء کتاب البر در فقه کتاب الحج کتاب الصدقه وکتبی را که در علم طب و مفردات ادویه پرداخته بدین شرح است

کتاب در جزو نظری وعملی طب کتاب در علاج امراض صدر کتاب در خواص ادویه مثلثه کتاب در ادویه مرکبه کتاب جامع در ادویه مفرده بترتیب حروف معجم واینکتاب از اجل تصانیف آن دانشمند فاضل است وبیشتر ادویه مفرده را که بعد از وی اطبا در کتب خود مسطور داشته اند نقل آن ازاین کتاب شده واطبای ارو پا را نیز براین کتاب اعتماد واعتقادی تام بوده وهست وعلامه مقری در تاریخ اندلس زیاده ازاین کتاب ستایش نموده وابن بیطار در جامع کبیر خود که در ادویه مفرده پرداخته بسیاری از ادویه را ازاین کتاب نقل نموده کتاب الرحله در ادویه مفرده کتاب المسافره فی المشرق در ادویه مفرده کتاب در ادویه که خود پدید نموده کتاب در علم صیدله کتاب در ادویه که خود در بعضی از امراض تجربه کرده رساله در ادویه که در اطفال رضیع " استعمال آنها جایز است رساله در منافع زیتون

ابن ابی العوجاء

نامش عبدالکریم است شیطانی بود بهیکل انسانی وزندیقی درکسوت اسلام وساوس وتسویلات او درعقاید مسلمین ومجاعیل وموضوعاتش درشرایع دین ازکفر ابلیس مشهورتر است شاگرد حسن بصری متکلم ملک عراق بود ومعاصر عبدالله بن مقفع مترجم کتب ارسطو درصناعت جدل چندان غرور داشت که چندین بار با حجت زمان وولی حضرت ابوعبدالله صادق صلوات الله علیه بمباحثت نشست و در هر کرت شبه حججش بشهب براهین ساطع مرجوم گشت که بالبدیهه ظلمت را دوام و نور قوام نیست وباطل را در مقابل حق ثبات ازاین سنخ مردم ملحد در قرون اول از دولت اسلام بسیار بهم رسید که بانواع حیل والوان تزاویر توسلات کردند ودر سر جاده شرع براهزنی گذرانیدند وبیشتر باعث این فتنه در صدر اسلام بنص مشایخ اهل حدیث وائمه فن تاریخ آن بود که چون لطف عمیم حضرت واجب جلت عظمته مقتضی تکمیل شرایع شد فخر کاینات خواجه عالم محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم را ازمیان عرب برانگیخت بالقب خاتم وشریعت ناسخ بعثت آنحضرت برطباع ارباب ملل سخت گران افتاد واهل کتاب بر تمهم ازمردم روم وفرس وغیرها بعداوت وی برخواستند چراکه او صلی الله علیه وآله در استیصال مقالت ونسخ شعار ایشان همی میکوشید وعقول حکماء ملل وعلماء ادیان تسفیه میفرمود همینکه خورشید جمال نبوت بغروب رفت قبایل عرب یکباره راه ارتداد گرفتند واعداء دین حنیف از هر جانب سر برآوردند بدان تمنی که پس محمد بن عبدالله مقالهٔ او را رواجی نخواهد ودیانت اسلام باطل خواهد گشت ولی عنایت الهی اصحاب رسول وبقایای مسلمین را چنان شامل شد که با اختلاف اهواء وتشتت آراء در غزاء مرتدین ومجادلت کفار یکدل شدند شمشیر بدافکر وکشیدند ونسیم نصرت از هر سوی بر رایات اسلام وزیدن گرفت وفتوحات متوالیه گشت بسبب دولتهای قدیم برافتاد

ابن ابی العوجاء

و ملتهای قدیم منسوخ آمد از رؤسا ملت کلیم و مسیح و عبده اصنام و کواکب و اصحاب هیاکل و ثنویت نیران و پیروان ماتر مه آبادیان بسیار کس بکره و عنف کلمه توحید بر زبان راندند و بظاهر در زیر شعار مسلمانی شدند اما چون حب کیش نخستین و آیین آبا و اولین مجامع قلوب و مجاری عروق ایشان را بجمله فرو گرفته بود در خلع ربقه اسلام و نزع قلاده شریعت نیز بیم جان سد راه شتند لاجرم در کیفر آنهمه ارغامات که از نسخ آیین و قتل و اسار همکیشان دیرین دیده بودند بر سنت ابلیس بنای تدلیس نهادند برخی در زی شیوخ محدثین اکاذیب اخبار رواج دادند و بعضی در کسوت مرتاضین در احکام شرع احداث تأویلات نمودند مجملاً بهر حیلت که توانستند در خراب احکام حق بکوشیدند و بهر وسیلت که دست آوردند ضعفه عامه را بفریفتند تا مگر بالقاء این شبهات و ترویج این تشکیکات مزاج دین حنیف فاسد سازند و بازار شرع شریف کاسد نمایند وَأَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ از اینجماعت است ابو الخطاب محمد بن ابی زینب مولی بنی اسد و ابو شاکر میمون بن دیصان صاحب کتاب میزان و مغیرة بن سعید مولی بجیله و صالح بن عبد القدوس ازدی و علی بن خلیل شیبانی و یحیی بن زیاد حارثی و حمادون ثلث حماد راویه و حماد عجرد و حماد بن زبرقان و منقذ بن زیاد هلالی و جمیل بن محفوظ مهلبی و عبد الله مقفع فارسی و بشار بن برد طخاری و اصحاب عبد الله بن معویة بن جعفری مثل عمارة بن حمزه و مطیع بن ایاس و بقلی ندیم و قیس شرطی الی غیر هؤلاء من القدماء و من تلوهم ابن ابی العوجا خال معن بن زائده شیبانی از کبار رؤس این گروه است ارباب طبقات و علمای رجال هیچیک برای او عقد ترجمه نکرده و اقاصیص وی در کتب اخبار و فقه و سیر و غیرها پراکنده بود با ترجمه فراوان از آنها شطری لایق از کتب متقدمین و متأخرین آوردیم مانند کافی تصنیف ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی و توحید فقیه الشیعه شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین قمی و غرر و درر مجموع شریف علم الهدی علی بن حسین موسوی و احتجاج تألیف شیخ اجل ابو منصور احمد بن علی بن ابیطالب طبرسی و آثار الباقیه مجموع استاد الحکما ابو ریحان محمد بن احمد بیرونی و کشف الغمه مصنف محقق مفضال علی بن عیسی الاربلی و کامل التواریخ تألیف عز الدین علی بن محمد جزری و شرح اصول کافی تصنیف استاد فلاسفة الاسلام صدر الدین محمد بن ابراهیم فارسی و وافی تألیف محدث عارف محسن بن مرتضی القاسانی و شرح کافی ترجمه فاضل نحریر مولانا خلیل بن غازی قزوینی و شرح حدیث مفضل بن عمر غواص بحار اخبار علامه مجلسی و شرح آثار الباقیه و غیرها از تصانیف فلکزاده دانشمند وزیر علوم شکر الله مساعیهم اجمعین آنگاه جمله آن بعینها نقل کردیم بر سه گونه ترتیب دادیم نخست در نقل مناظرات و اخبار زندقه که از وی صدور یافته دویم در ذکر حدیثی که در تمام ایام شهر صیام ساخته و استطرادات آنخبر سیم در حبس و قتل وی که در پایان امر و انجام عمرش روی داده شیخ اجل ابو منصور طبرسی از عیسی بن یونس حکایت کرده که گفت كان ابن ابي العوجاء من تلامذة الحسن البصري فانحرف عن التوحيد فقيل له تركت مذهب صاحبك ودخلت فيما لا اصل له ولا حقيقة قال ان صاحبي كان مخلطا كان يقول طوراً بالقدر

ابن ابی العوجاء

۷۱۱

دلوا بالحج فيا اعلم اعتقد مذهباً دام عليه فقدم مكة تمرداً وانكاراً على من يحج وكان يكره العلماء مجالسته وسؤاله لخبث لسانه وفساد ضميره
یعنی ابن ابی العوجاء در بدایت حال از شاگردان حسن بصری بود عاقبت از اقرار توحید منحرف گشت و او را گفتند از چه مذهب
استاد خویش بگذاشتی و عقیدتی بی اصل و حقیقت بگرفتی گفت استاد من سخنانی میاورد سخت درهم و پریشان گاه
بر آئین قدریه میرفت و گاه بر طریق جبریه نمی‌پندارم که او هیچ بر یک مذهب پاینده بود پس ابن ابی العوجاء از دین بگردید و آمد
تا بر حاج مسلمین انکار کند و ایشان را بکیش خویش ارشاد نماید علما مجالست او را مکروه میداشتند و با وی مباحثت
نمی‌نشستند از آنکه زبانش پلید بود و عقیدتش تباه و در اصول کافی از ابو منصور متطبب منقول است که گفت از یاران
یکی حکایت کرد که وقتی در موسم حج بمکه بودم و با عبدالکریم بن ابی العوجاء و عبدالله بن مقفع در مسجد الحرام صحبت
میداشتیم ابن مقفع اشاره بطواف‌کنندگان کرد و گفت اترون هذا الخلق ما منهم احد اوجب له اسم الانسانية الا
ذلك الشيخ الجالس فاما الباقون فرعاع وبهائم یعنی این مردم را می‌بینید از تمامت ایشان هیچیک شایستهٔ نام انسانی
نیست مگر آن بزرگواری که نشسته است و باقی جمله سفلگان و ستورانند مرادش از شیخ جالس حضرت امام ابوعبدالله
جعفر بن محمد الصادق صلوات الله علیه بود ابن ابی العوجاء گفت کیف اوجبت هذا الاسم لهذا الشيخ دون
هؤلاء یعنی چگونه این نام را بدین شیخ اختصاص میدهی دون سایرین گفت لانی رأيت عنده ما لم اره
عندهم یعنی از آنکه من در او چیزی دیده‌ام از علوم که در دیگران نیست گفت لا بد من اختبار ما قلت فيه منه
یعنی ناچار باید او را در آنچه گفتی بیازمود گفت لا تفعل فانی اخاف ان يفسد عليك ما في يدك
یعنی گرد امتحان او مگرد که میترسم دلائل و حجج ترا یکباره تباه سازد گفت ليس ذا رأيك ولكن تخاف
ان يضعف رأيك عندي في احلالك اياه المحل الذي وصفت یعنی رای تو این نیست که من مغلوب او شوم
بلکه باعث منع تو آن است که میترسی چون بر او چیره گردم عقیدت تو نزد من سست شود در آنکه او را در جایگاهی
که وصف کردی فرود آوردی گفت اما اذا توهمت علي هذا فقم اليه وتحفظ ما استطعت من الزلل
ولا تثني عنانك الى استرسال فيسلمك الى عقال وسمه ما لك او عليك یعنی حالیکه بر من اینچنین گمان میبری پس بآهنگ
مجادلت او بخیز و تا بتوانی خویشتن را از لغزش نگاهدار بر حالیکه با وی در سخن ارخاء عنان ننمائی که او بر این تقدیر
زانوی تو خواهد بست و بر تو نشانی خواهد زد که ترا از سود و زیان بخشد راوی گوید پس ابن ابی العوجاء برخاست
من و ابن مقفع بنشستیم چون ابن ابی العوجاء بر گشت گفت ويلك يا ابن المقفع ما هذا ببشر وان كان في الدنيا
روحاني يتجسد اذا شاء ظاهراً ويتروح اذا شاء باطناً فهو هذا یعنی وای بر تو ای پسر مقفع این
نه از جنس انس است و معشر بشر بلکه اگر در این جهان وجودی باشد روحانی که هر گاه خواهد همچنان آشکار مجسم شود
و هر گاه خواهد بسان مجردات از انظار مستور گردد همین خواهد بود ابن مقفع گفت وكيف ذلك
یعنی حقیقت این سخن که گفتی چگونه است گفت جلست اليه فلما لم يبق عنده غيري ابتدأني فقال ان يكن الامر
على ما يقول هؤلاء وهو على ما يقولون فقد سلموا وعطبتم وان يكن الامر على

ما تقولون وليس كما تقولون فقد استويتم وهم يعني هر دو يكسان هستيم چنانكه مردم از گردش بپا شيدند و در حضرت آن
كسي نماند بجز من بكالمت من آغاز كرد و گفت اگر حقيقت امر چنين است كه اين جماعت ميگويند و در واقع بر اينگونه است
كه ايشان ميگويند پس مسلمانان با جر از نفس الامر بسلامت گذشته اند و شما گروه زنادقه هلاك شده ايد و اگر حقيقت
امر اينچنانست كه شما ميگوئيد و در واقع چنان نيست كه شما ميگوئيد عاقبت حال طرفين يكسان خواهد بود و هيچيك ببهشت
نميروند و به دوزخ پس چرا ايشان بيم باشند و شما ايمن گفتم يرحمك الله واي شيء نقول واي شيء
يقولون ما قولي وقولهم الا واحدا يعني خدايت رحمت كناد چه ميگوئيم و ايشان چه ميگويند عقيدت من
و ايشان يكي بيش نيست گفت وكيف يكون قولك وقولهم واحدا وهم يقولون ان لهم معادا
وثوابا وعقابا ويدينون بان في السماء الها وانها عمران وانتم تزعمون ان السماء خراب ليس فيها احد
يعني چگونه معتقد شما و ايشان يكسان باشد و حال آنكه ايشان ميگويند براي ما پس از مردن بازگشتي است كه در آن
بجزاي عمل نيك و سزاي كردار بد فرا رسيم و معتقدند بر آنكه در آسمان خدا هست شايسته پرستش و خود آسمان بوجود
فرشتگان آباد باشد و شما پنداريد كه آسمان ويران است و اجرام علوي از ارواح و نفوس و ملائك هيچ ندارند
آنها را بيابانهاي خالي اصلا فرق نيست كه در آنكه افلاك بالطبع متحرك اند و صحاري بالطبع ساكن ابن ابي العوجاء
گويد فاغتنمتها منه فقلت له ما منعه ان كان الامر كما يقولون ان يظهر لخلقه ويدعوهم الى
عبادته حتى لا يختلف منهم اثنان ولم احتجب عنهم وارسل اليهم الرسل ولو باشرهم بنفسه
كان اقرب الى الايمان به يعني همينكه جعفر بن محمد زياده بر وجود مدبر عالم دعوي تكليف عبادت نيز نمود فرصت
غنيمت شمردم و گفتم اگر حقيقت امر چنين است كه اهل طواف ميگويند پس چرا آن معبود خود بحضرت بر بندگان نمودار نگشت
و ايشان را بي توسط اخيار به پرستش خويش نخواند تا مكلفين يكباره يقين شوند و از شكوك غيب نجات يابند و هيچگاه از ايشان
دو كس با هم اختلاف ننمايند چرا از ابصار پوشيده ماند و بر مردم پيغمبران فرستاد با آنكه اگر خود مباشر دعوت و ارشاد ميشد
راه گرويدن مردم البته نزديكتر ميبود گفت ويلك وكيف احتجب عنك من اراك قدرته في نفسك
نشوءك ولم تكن وكبرك بعد صغرك وقوتك بعد ضعفك وضعفك بعد قوتك و
سقمك بعد صحتك ورضاك بعد غضبك وغضبك بعد رضاك وحزنك بعد فرحك و
فرحك بعد حزنك وحبك بعد بغضك وبغضك بعد حبك وعزمك بعد ابائك وابائك بعد
عزمك وشهوتك بعد كراهتك وكراهتك بعد شهوتك ورغبتك بعد رهبتك ورهبتك بعد رغبتك ورجائك بعد يأسك ويأسك بعد رجائك
وخاطرك بما لم يكن في وهمك وعزوب ما انت معتقده عن ذهنك يعني واي ترا چگونه از تو پوشيده ماند كسي كه آثار توانائي خويش در ذات تو باز نموده چون
نو پديدي تو پس از نابودي و نمايش تو پس از كودكي و نيرومندي تو پس از ناتواني و ناتواني تو پس از نيرومندي و بيماري تو
پس از تن درستي و تن درستي تو پس از بيماري و خورسندي تو پس از خشم و خشم تو پس از خورسندي و اندوه تو پس از
خوشنودي و خوشنودي تو پس از اندوه و دوستي تو پس از دشمني و دشمني تو پس از دوستي و نشاط تو پس از

وسستی تو پس از نشاط و هوس تو پس از ناپسندی و ناخوش داشتن تو پس از هوس و شوق تو پس از بیمناکی و بیمناکی از بیرانی
شوق و امیدواری تو پس از نومیدی و نا امیدی تو پس از امیدواری و اندیشهٔ چیزی که یاد نداشتی و فراموشی
امری که از بر بودیش حاصل استدلال حضرت ابو عبد الله صلوات الله علیه بر نفی احتجاب واجب تعالی
آنکه نمایش هر شیئی بر مشاعر خداوندان حواس بر دو گونه است یکی ظهور بالذات و دیگر ظهور بالاثر قسم اول خاص اجسام است
که دارای کیفیات محسوسه اند و ذات اقدس باریتعالی از وصمت جسم و تبعات آن منزه است پس اینگونه ظهور در حق او
صورت امکان نبندد و قسم ثانی در بارهٔ واجب جلت عظمته صحیح است و او بدان ظهور بر مشاعر بندگان تجلی فرموده
چه ویرا بشهود توانائی و کردارش معاینت کنند و با بصار آثار ذات مقدسش احساس نمایند پس چگونه توان گفت
که او از انظار محجوب است و از عیون مستور بلکه به اعلی درجات ظهور که در عهد تعلق ایشان بقوای بشری و ابدان
عنصری امکان دارد ظهور نموده و تجلی فرموده و اظهر تجلیاتش در وجود بندگان تعاقب احوال متقابله است
و توالی هیئات متضاده مانند وجود بعد العدم و کبر بعد الصغر و قوت بعد از ضعف و عکس آن و صحت بعد السقم
و عکس آن و رضا بعد الغضب و عکس آن و غیر اینها از حالات نفسانیه و انفعالات قلبیه که در متن حدیث مبارک
بشرح رفت از امور یکه از تحت قدرت عباد بیرون است و خود هیچیک از آنها اختیار ندارند چه بالبدیهه بنده
اشتها نمی نماید و بقهر ممنوع میشود و در امری رغبت میکند و بعنف محروم میگردد و در چیزی امید می بندد و بجبر
مأیوس میشود و صحت میطلبد و باضطرار مریض میگردد و زندگانی میجوید و بکره میمیرد نه خود مالک سود است
و نه زیان بلکه کثیرا اراده دانش مینماید و بناچار جاهل میماند و عزیمت تذکر میکند و بناگزیر غافل میگردد و بسا کاره
امری است که خیالش در آن باشد و مشتهی چیزیست که هلاکش از آن آمد الغرض نهی بر نفس او که اقرب اشیا است
سوی عوارضی از عالم غیب وارد آید که او را در جلب و دفع آنها هیچ قدرت نیست چرا که جمله از سنخ احوال اضطراریه
نه از جنس افعال اختیاریه چون اکل و شرب و قیام و قعود و غیرها پس بالضروره تمامت آن آثار از تجلیات واجب تعالی
معدود است و ظهورات باری سبحانه و انسان با آنکه خود مورد این جمله هیئات متوالی و احوال متواتر است
چگونه حضرت حق جل و علا را از حواس خویش محجب و از مشاعرش مستور تواند گفت ابن ابی العوجا گوید فما زال
یعدد علی قدرته التی هی فی نفسی التی لا ادفعها حتی ظننت انه سیظهر فیما بینی و بینه
یعنی جعفر بن محمد در اثبات ظهور مدبر عالم از حالات قهریه و صفات قسریه که عارض نفس و طاری بر ذات من میگردد
چندان بشمرد که پنداشتم اینک خداوند این ظهورات مابین من و او آشکارا خواهد گشت محدثین در خبر عیسی بن یونس
که بصدد آن اشارت رفت آورده اند که چون ابن ابی العوجا بمکه رفت با جمعی از همکیشان بحضرت جعفر بن محمد
علیهما السلام درآمد و گفت یا ابا عبد الله ان المجالس بالامانات ولا بد لمن کان به سعال ان یسعل
افتأذن لی فی الکلام یعنی مکالمات مجالس بمنزلهٔ امانات است که بایستی از مسامع نامحرمان پوشیده باید داشت
همانا هر که را در سینه سرفه ایست ناچار باید بسرفد پس اگر دستوری سخنی که دارم بگویم حضرت ابو عبد الله

از در رخصت فرمود تتکلم بما شئت گفت الی کم تدوسون هذا البیدر و تلوذون بهذا
الحجر و تعبدون هذا البیت المرفوع بالطوب و المدر و تهرولون حوله هرولة البعیر اذا نفر
من فکر فی هذا علم ان هذا فعل اسسه غیر حکیم و لا ذی نظر فقل فانک راس هذا الامر و سنامه و ابوک اسه و تمامه یعنی تا چند در این خرمن بقدم در نوردید
و بحجر اسود که سنگی بیش نیست پناه جوئید و اینخانه را که با جر و کلوخ افراخته شده بپرستید و بسان شتر رمیده در گرد آن
هروله نمائید بر آنکس که در این مناسک اندیشه کند بیقین داند که بر این اعمال مردی بوده نا بخرد و بی نشمند
پس ای ابا عبد الله هر چه پاسخ داری بیار که تو خود سر و کوهان این امری و پدرت اساس و نظام آن بود
فرمود ان من اضله الله و اعمی قلبه استوخم الحق فلم یستعذبه و صار الشیطان ولیه و ربه یورده
مناهل الهلکة ثم لا یصدره و هذا بیت استعبد الله به خلقه لیختبر طاعتهم فی اتیانه فحثهم
علی تعظیمه و زیارته و جعله محل انبیائه و قبلة للمصلین له فهو شعبة من رضوانه و طریق
یؤدی الی غفرانه منصوب علی استواء الکمال و مجتمع العظمة و الجلال خلقه الله قبل دحو الارض
بالفی عام و احق من اطیع فیما امر و انتهی عما نهی عنه و زجر الله المنشئ للارواح و الصور
یعنی بحقیقت هر کرا خدای گمراه کند و دیده دلش نابینا سازد حق را ناملایم پندارد و گوارا نشمارد و زمام اختیارش
در کف شیطان افتد پس شیطانش در آبشخور هلاک آورده و باز نگرداند این بنای مقدس خانه ایست که خدای سبحانه
بندگان خود را بدان پرستش خویش خوانده تا ایشانرا در امتثال مثال و اطاعت فرمانش بیازماید و از اینروی
معشر عباد را بر تعظیم این بیت و زیارت آن تحریض فرموده و اینخانه مبارکرا جایگاه پیغمبران و قبله نمازگذارندگان
گردانیده پس این بنیاد مقدس شعبه از رضوان پروردگار است و طریقی بغفران کردگار بر استواری کمال منصوب شده
و مرکز عظمت و جلال در آن فراهم آمده معمار ازل بدو هزار سال قبل از آفرینش زمین بنای آن بگذارده پس خداوند که
انشاء ارواح و صور فرموده و از هر کسی که امر و نهیش پذیرفته شده با متثال امر و اجتناب نهی سزاوارتر است ابن ابی العوجاء
چون اینکلام معجز نظام بشنید لبان بمکابرت گشود گفت ذکرت الله یا ابا عبد الله فاحلت علی غائب
یعنی نام خدای بردی و کار برعهده موجود غائب از انظار حوالت کردی فرمود ویلک کیف یکون غائبا
من هو مع خلقه شاهد و الیهم اقرب من حبل الورید یسمع کلامهم و یری اشخاصهم و یعلم اسرارهم
یعنی وای بر تو چگونه غائب توان گفت کسی که با تمامت خلق خویش حاضر و با ایشان از رگ گردن نزدیکتر است سخن جمله
میشنود و کالبد شانرا می بیند و راز هاشان میداند گفت فهو فی کل مکان الیس اذا کان فی السماء
کیف یکون فی الارض و اذا کان فی الارض کیف یکون فی السماء یعنی آنکه در نفی غیبت رب بیت گفتی
بر تمامت آفرینش خویش لازم آید که در هر جای حاضر باشد و این ممکن نیست چه گاهیکه در آسمان است در زمین نتواند
حاضر بود و گاهیکه در زمین است در آسمان نشود و نتواند یافت فرمود انما وصفت المخلوق الذی اذا انتقل
عن مکان اشتغل به مکان و خلا منه مکان فلا یدری فی المکان الذی صار الیه ما

فهو

ماحدث في المكان الذي كان فيه فاما الله العظيم الشان الملك الديان فلا يخلو منه مكان ولا يشتغل به مكان ولا يكون الى مكان اقرب منه الى مكان يعنی آنکه گفتی صفت مخلوق است که چون از مکانی منتقل شود دیگر مکانرا مشغول سازد و مکان نخستین از وجودش خالی ماند و خود در حالیکه در مکان ثانی است از حیز مکان اول آگاه نباشد ولی ذات اقدس واجب سبحانه و تعالی آنچنان باشد که هیچ مکان از وی خالی نیست و هیچ مکان او را فرا نگیرد و هیچ مکان بوی از مکان دیگر نزدیکتر نباشد آنگاه بروایت صاحب کشف الغمه فرمود تشهد له بذلك آثاره وتدل عليه افعاله والذي بعثه بالآيات المحكمة والبراهين الواضحة محمد صلى الله عليه واله وسلم جاءنا بهذه العبادة فان شككت في شيء من امره فاسال عنه اوضحه لك يعنی آثار باری بر اینحضور گواهی دهد و افعالش بر این شهود دلالت کند و این عبادات مقرره و مناسک مفروضه را برای ما محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم آورده و گروهی معجزات استوار و حجج آشکار بر رسالت برانگیخته اگر ترا در امری از نبوت رسول خاتم شکی است بپرس تا روشن کنم راوی گوید ابن ابي العوجاء حیران ماند و ندانست که چه گوید پس برخاست و بازگشت و با یاران خویش گفت سالتكم ان تلتمسوا لي جمرة فالقيتموني على جمرة یعنی از شما خواستم برای من باده آماده بجوئید در قطعه آتشم در انداختید گفتند اسكت فوالله لقد فضحتنا بحيرتك وانقطاعك وما راينا احقر منك اليوم في مجلسه یعنی ساکت باش بخدا سوگند که بحیرانی و فرو ماندگی خود ما را رسوا کردی هیچگاه ترا اینچنین زبون ندیده بودیم گفت آیا در محضر ابوعبدالله جعفر بن محمد گفت الي تقولون هذا انه ابن من حلق رؤس من ترون یعنی آیا این سرزنش بمن نمائید آیا جعفر بن محمد نه فرزند آن دانشور فرزانه است که سرهای اینهمه حاجیان بسترده در مجلد یازدهم از بحارالانوار بنظر رسید که صاحب کتاب خرائج روایت کرده که ابن ابي العوجاء و سه کس از دهریه در مکه بایکدیگر همداستان شدند برآنکه هر کدام با ربعی از کلام مجید معارضت کنند و در موسم دیگر خود را بمکه حاضر سازند و این قرار بنهادند و برفتند چون سال بگردید و موسم دیگر رسید در مقام ابراهیم فراهم آمدند یکی گفت من چون بدین آیه رسیدم که وقيل يا ارض ابلعي ماءك ويا سماء اقلعي وغيض الماء از تحری معارضت باز ایستادم دیگری گفت همچنین من وقتی که این آیه را دریافتم که فلما استيأسوا منه خلصوا نجيا از توان سپارت نومید شدم در پرده این سخن باهم می گفتند که ناگاه حضرت ابوعبدالله بر ایشان بگذشت و روی سوی ایشان داشت و بسان اعجاز این کریمه تلاوت فرمود قل لئن اجتمعت الانس والجن على ان ياتوا بمثل هذا القرآن لا ياتون بمثله گوی ای پیغمبر که سوگند با خدای اگر تمامت مردمان و پریان باهم شوند برآنکه مثل این قرآن بیاورند نتوانستند آورد و ایشان از شنیدن این آیت عظیم در حیرت شدند و مبهوت بماندند در مجلد دوم از بحارالانوار در رساله رحمت توحید از کتب علامه مجلسی رضوان الله علیه مسطور است که محمد بن سنان حکایت کرده که مفضل بن عمر گفت كنت ذات يوم بعد العصر جالسا في الروضة بين القبر والمنبر وانا متفكر فيما خص الله به سيدنا محمدا من الشرف والفضائل وما منحه واعطاه وشرفه به وحباه

مما لا یعرفه الجمهور من الامة وما جهلوه من فضله وعظم منزلته وخطر مرتبته فانی لکذلک
اذ اقبل ابن ابی العوجاء فجلس بحیث اسمع کلامه فلما استقر به المجلس اذا رجل من اصحابه
قد جاء فجلس الیه فتکلم ابن ابی العوجاء فقال لقد بلغ صاحب
هذا القبر العز بکماله وحاز الشرف بجمیع خصاله ونال الحظوة فی کل احواله
یعنی روزی پس از نماز عصر در روضه مبارک این قبر و منبر نشسته بودم و بر حالیکه اندیشه می نمودم در خصایصی که
حقتعالی پیغمبر یا محمد بن عبد الله صلی الله علیه وآله را بدانها از تمامت آفرینش ممتاز فرموده مانند شرافت عنصر مقدس
و مزایای ذات اقدس و دیگر عطایا و فضائل وی که عموم امت از شناسائی آنها غافل و بر کم و کیف جمیع آنها جاهل
میباشند پس من در این دریای بی ساحل غوطه میخوردم که ناگاه ابن ابی العوجاء بیامد و نزدیک من بجائی نشست
که من سخن او میشنیدم همینکه در محل خویش قرار گرفت از یارانش یکی پیدا شد و نزدیک او نشست پس ابن ابی العوجاء
بضریح مقدس رسول اشارت کرد و گفت همانا خداوند این گور بکمال عزت فرا رسید و هر گونه کرامت
فراهم نمود و در همه حال خویش منزلتی لایق یافت مفضل گوید آنمرد در جواب ابن ابی العوجا گفت انه کان
فیلسوفا ادعی المرتبة العظمی والمنزلة الکبری واتی علی ذلک بمعجزات بهرت العقول
وضلت فیه الاحلام وغاصت الالباب علی طلب علمها فی بحار الفکر فرجعت خاسئات وهی حسیر
فلما استجاب لدعوته العقلاء والفصحاء والخطباء دخل الناس فی دینه افواجا فقرن اسمه باسم ناموسه
فصار یهتف به علی رؤس الصوامع فی جمیع البلدان والمواضع التی انتهت الیها دعوته وعلت بها کلمته وظهرت فیها حجته برا وبحرا وسهلا وجبلا فی کل
یوم ولیلة خمس مرات مرددا فی الاذان والاقامة لیتجدد فی کل ساعة ذکره لئلا یخمل امره یعنی صاحب این قبر حکیمی بود و فیلسوف که دعوی مرتبتی بلند و مقامی بزرگ نمود
و بر طبق دعوی خویش معجزاتی چند آورد که عقولرا مغلوب ساخت و قلوب را در ضلال انداخت و بسی مردم
بجد از پی جستجوی دانش او در دریای فکر فرو شدند و عاقبت بازمانده برگشتند و همینکه ارباب عقول
و خداوندان سخن دعوی وی بپذیرفتند دیگر طبقات مردم فوج فوج از در تسلیم در آمدند و گروه گروه
راه اسلام گرفتند آنگاه نامش با نام خدای خویش ضمیمت کرد پس در تمامت بلاد و مدنی که در آنها دعوی او
پذیرفته آمده و برهانش ظهور یافته از بیابان و دریا و کوه و صحرا در هر روز و شب پنج نوبت بر فراز صوامع
و درون مساجد نامش بانگ بر میدارند و همی در اذان و اقامت مکرر میسازند تا در هر ساعت یاد وی
تازه شود و امرش خامل نگردد ابن ابی العوجا گفت دع ذکر محمد فقد تحیر فیه عقلی وضل فی امره فکری و
حدثنا فی ذکر الاصل الذی نمشی به یعنی داستان محمد بگذار که عقل من در امر او حیران است و در اصلی سخن گوی که محمد
کار خویش بطفیل وی رواج داد مفضل گوید پس آن دو زندیق در وجود مدبر عالم باهم گفتگوی کردند و رشته سخن
بنفی صنع کشیدند که این جهانرا صانعی نیست بل این افلاک و اقالیم و ما فیها بذات خود پدید آمده و باقتضاء طبیعت
متکون شده نه اشیاء را موجدیست مدبر و نه صانعی حکیم مرا از شنیدن آن کلمات مزخرف یکباره ثبات از کف برفت

ابن ابی العوجا .

از فرط غضب خویشتن داری نتوانستم نمود لاجرم بانگ زدم که یا عدوّ الله الحدت فی دین الله وانکرت الباری
جلّ قدسه الّذی خلقک فی احسن تقویم وصوّرک فی اتم صورة ونقلک فی احوالک حتی بلغ
بک الی حیث انتهیت فلو تفکّرت فی نفسک وصدقک لطیف حسّک لوجدت دلائل الربوبیة وآثار الصنعة فیک قائمة وشواهدها
جلّ وتقدّس فی خلقک واضحة وبراهینه لک لائحة
یعنی ای دشمن خدا در دین حق ملحد شدی و وجود صانع را انکار نمودی که ترا بهترین هیکلی بیافرید و در تمام پیکری نمودار ساخت
و ترا در احوال مختلف و احوال متفاوت سیر داد تا بدین حد کمال و پایه استوارت منتهی ساخت پس اگر در دل خود اندیشه
نمائی و عقل خویش باز کردی هر آینه دلائل ربوبیت و آثار صنع در وجود خویش برپای بینی و شواهد خلقت و براهین
در ترکیب بشری آشکار یابی ابن ابی العوجا گفت یا هذا ان کنت من اهل الکلام کلّمناک فان ثبت لک حجّة
تبعناک وان لم تکن منهم فلا کلام لک وان کنت من اصحاب جعفر بن محمد الصادق فما
هکذا یخاطبنا ولا بمثل دلیلک یجادل فینا ولقد سمع من کلامنا اکثر مما سمعت فما افحش فی
خطابنا ولا تعدّی فی جوابنا وانّه الحلیم الرزین العاقل الرصین لا یعتریه خرق ولا طیش ولا نزق یسمع کلامنا ویصغی الینا ویتعرّف حجّتنا حتی اذا استفرغنا ما عندنا وظننّا انّا قد قطعناه دحض حجّتنا بکلام یسیر وخطاب قصیر یلزمنا به الحجّة ویقطع العذر
ولا نستطیع لجوابه ردّا فان کنت من اصحابه فخاطبنا بمثل خطابه یعنی ای مرد اگر خود از متکلمان عصری با تو در فنّ کلام سخن کنیم پس
اگر حجتی بر ما قائم ساختی پیروی تو جستیار نمائیم و اگر از اهل علم نیستی بحث و جدال ترا سودی نباشد و اگر از اصحاب
جعفر بن محمد هستی خود جعفر با ما اینچنین خطاب نمیکند و در میانه ما بدین وتیره احتجاج مجادلت نمیفرماید همانا از سخنان
ما بیش از اینکه تو شنیدی شنیده و در خطاب بدشنام لب نگشودی و در جواب از اندازه بدر نشدی براستی صاحب برد
باری و رزانت است و خداوند خرد و متانت هیچگاهش طیش و غضب عارض نگردد و همی سخن ما گوش کند و حجت ما
بشناسد تا آنگاه که ما از تقریر دلیل خویش فارغ شویم و خود را بروی چیره پنداریم برهان ما بپایان آید و کلام
ما را باطل سازد و ما را بدلیل الزام دهد و عذر ما چنان بگسلد که در جواب او نتوانیم پس اگر از اصحاب وی باشی
بطراز وی سخن کن و بر آئین او خطاب نمای مفضل گوید چون ما بین سخن و آنملحد این معارضت در افتاد اندوهگین
از مسجد بیرون آمدم بر حالیکه اندیشناک بودم در ابتلاء اسلام و اهل آن بکفر زنادقه و نفاق ملاحده پس بر
مولای خویش حضرت ابو عبد الله سلام الله علیه در آمدم همینکه مرا بر حال انکسار بنگریست فرمود ما لک یعنی ترا
چیست من اخبار عرضه نمودم فرمود یا مفضّل لا فرّغنّ الیک من حکمة الباری جلّ و علا وتقدّس
اسمه فی خلق العالم والسّباع والبهائم والطّیر والهوام وکلّ ذی روح من الانعام والنبات
والشجرة المثمرة وغیر ذات الثمر والحبوب والبقول المأکول من ذلک وغیر المأکول ما یعتبر منه المعتبرون ویسکن
الی معرفته المؤمنون ویتحیّر فیه الملحدون یعنی زینهار برای تو بیانی کنم از حکمت و اسراریکه حضرت آفریدگار در موضع خویش
بکار برده از جهان و درندگان و چارپایان و پرندگان و حشرات و جانوران و نباتات و درختان میوه دار
و دیگران و حبوبات و سبزهای خوراکی و جز آن که مایه عبرت معتبران و طمانینت مؤمنان و حیرت ملحدان گردد
الغرض صدر و ذیل این خبر مفضل که در لسان علما بتوحید مفضل مشهور است از بروز الحاد و ظهور زندقه ابن ابی العوجا

و کفر او بر استحکام اصول اسلام بفزود چرا که این حدیث مبارک یکی از آیات باهره است و معجزات ظاهره و شبهتی نیست که اگر پیشین
جمیع حکما سلف و خلف بدین داستان گردند تا از دقایق اسرار و لطائف حکمی که در صنع باری سبحانه مندرج شده عشری از آنچه را
که صادق آل محمد سلام الله علیه بدون تدریس حکمت و تشحیذ نظر در طی این خبر مکشوف داشته بشرح آورند البته نتوانند
و از اندیشه باز مانند در باب سی و هفتم از کتاب نکاح کافی مسطور است که نوح بن شعیب و محمد بن الحسن هر دو روایت
کرده‌اند که ابن ابی العوجاء از هشام بن الحکم سؤال کرد الیس الله حکیما هشام جواب داد بلی هو احکم الحاکمین
گفت فاخبرنی عن قوله عز و جل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع فان خفتم ان لا تعدلوا
فواحدة الیس هذا فرض یعنی پس مرا خبر ده از این کریمه که خدای فرمود آنکه برای شما حلال شد و اندازه آن
نکاح در آورید دو دو و سه سه و چهار چهار پس اگر بیم آن داشته باشید که در میان ایشان آیین عدل نگیرید زن
از یکی اختیار نکنید ای هشام آیا این کلام جز آن دو حکم جدا گردید و یکی صورت امکان عدل و دیگر صورت
خوف ظلم گفت بلی فاخبرنی عن قوله عز و جل و لن تستطیعوا ان تعدلوا بین النساء و لو حرصتم فلا تمیلوا کل
المیل فتذروها کالمعلقة ای حکیم تکلم بهذا یعنی خبر ده مرا از آیه دیگر که خدای فرموده هرگز در میان
زنان عدالت نتوانید هر چند سعی بعدل آرند باشید پس تمام هوس زن نکنید تا منکوحه خویش را باقتضای
ترک عدالت چون آویخته باز گذارید که نه با شوی بجوابه باشد و نه بطلاق رها شده ای هشام آیا کدام حکیم
بدین کلام تناقض نطق نماید که یکباره بر اثبات قدرت حکم راند و یکباره نفی استطاعت کند راوی گوید هشام را
از جواب فرو ماند دار کوفه بیرون آمد و جانب مدینه گرفت و بر امام ابو عبد الله جعفر علیه السلام وارد شد
حضرت فرمود یا هشام فی غیر وقت حج و لا عمرة یعنی رحلتی بی هنگام کرده که نه در موسم است گفت
نعم جعلت فداک لامر اهمنی ان ابن ابی العوجاء سألنی عن مسألة لم یکن عندی
یعنی آری فدایت گردم برای امری احرام کعبه حضور بسته‌ام که مرا سخت اندوهناک داشته تحقیق ابن ابی العوجاء
مرا از مسئله پرسیده که در نزد من چیزی در جواب آن نبود فرمود و ما هی یعنی آن مسئله چیست راوی گوید هشام
تناقض کریمتین بپایان برد امام فرمود اما قوله عز و جل فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی
و ثلاث و رباع فان خفتم الا تعدلوا فواحدة یعنی فی النفقة و اما قوله لن تستطیعوا
ان تعدلوا بین النساء و لو حرصتم فلا تمیلوا کل المیل فتذروها کالمعلقة یعنی فی المودة خلاصه اول که
تناقض کلام این بوحدت قید منوط است و بر یگانگی جهة مشروط و در آیتین چنین نیست چه در کریمه نخستین مراد
آنست که اگر شوی در نفقات این زوجات عدل تواند نمود تا چهار دارد تواند گرفت و گرنه فزون از یکی
روا نباشد و اما آیت دیگر ارشاد بدان است که چون این از ازواج هر چند بکوشید در محبت نتوانید
عدالت نمود پس زن کردن بسیار هوس نکنید و بجوابگان خویش را سرگردان باز گذارید چون در باب
انفاق عدالت نمودن باختیار زوج است و خود البته در آن تسویت تواند نمود لاجرم حکم بر دو گونه نازل شد

صورت امکان حصول صورت ترک آن که هر دو معتقد و مکلف باشند ولی در دوستداری عدالت نمودن نه باختیار زوج است
چه بالضروره از زوجات هر یکرا که فزونتر خواست دیگرانرا با او نتواند برابر داشت فلهذا در ارشاد این مصلحت تردید نشد
چه هر یک صورت مزید نباشد الحاصل هنگامیکه هشام ابن الهام دریافت بعراق برگشت وجواب ابن ابی العوجا باز داد
ابن ابی العوجا گفت والله ما هذا من عندک یعنی بخدای که این جواب نه از نزد تو است شیخ بهاء الدین
علی بن فخر الدین عیسی بن ابی الفتح اربلی این خبر مرسلا از ابو هاشم جعفری روایت کرده که با امام ابو محمد حسن بن
علی العسکری علیه السلام گفتند ما بال المرأة المسکینة الضعیفة تاخذ سهما واحدا ویاخذ الرجل سهمین
یعنی از چه در میراث زنرا که بیچاره و ناتوان است یکسهم دهند و مردانرا دو سهم فرمود ان المرأة لیست علیها
جهاد ولا نفقة ولا علیها معقلة انما ذلک علی الرجل یعنی برای آنکه از زن برخی تکالیف چون حضور
غزوات و ادای نفقات و قضاء دیات در شرع ساقط است بخلاف مرد که از کلفت این احکام گریز ندارد
راوی گوید از شنیدن این جواب در دل خود گفتم همانا شنیده بودم که ابن ابی العوجا حضرت امام جعفر بن محمد را
از این حکم بپرسید و همین جواب بشنید هنگامیکه اینخاطر از قلب من بگذشت حضرت ابو محمد صلوات الله علیه با من
توجه نمود و فرمود نعم هذه مسئلة ابن ابی العوجاء والجواب منا واحد اذا کان معنی المسئلة واحدا
جری لآخرنا ما جری لاولنا واولنا وآخرنا فی العلم سواء ولرسول الله صلی الله علیه وآله
السلام ولامیر المؤمنین فضلهما یعنی آری این مسئله ابن ابی العوجا است وجواب ما امامان یکی بیش نباشد هر عصر
که از ما اهل البیت مسئله باز پرسند جوابیکه واپسین امام از ما گفته همان خواهد بود که امام نخستین فرمود بشرط که
مراد هر دو سائل یکی باشد ما مردم خاندان نبوت جمله در علم یکسانیم جز آنکه رسول الله و امیر المؤمنین را بر دیگران
رجحان است شیخ بزرگوار محمد بن علی الصدوق گوید پدرم علی بن حسین بن موسی بن بابویه و استادم محمد بن حسن بن
احمد بن ولید رحمهما الله گفتند که احمد بن ادریس و محمد بن یحیی ما را خبر دادند از محمد بن احمد از سهل بن زیاد از
محمد بن حسن از علی بن یعقوب از مروان بن مسلم که گفت ابن ابی العوجا بحضرت ابو عبدالله جعفر علیه السلام درآمد
و گفت الیس تزعم ان الله خالق کل شیء یعنی آیا نه تو پنداری که آفریننده هر چیز خداست فرمود بلی
انا اخلق یعنی من نیز توانم آفرید فرمود کیف تخلق یعنی چگونه بیافرینی گفت احدث فی الموضع
ثم البث عنه فیصیر دوابا فاکون انا الذی خلقتها یعنی در جائی پلیدی آورم و یکچند درنگ نمایم تا کرمهای
جنبنده از آن پدید گردد پس من آنها را آفریده خواهم بود فرمود الیس خالق الشیء یعرف کم خلقه
یعنی آیا نه آن است که آفریدگار میداند که چند مخلوق آورده گفت بلی فرمود یعنی پس آیا تو نیز آن
فتعرف الذکر منها من الانثی وتعرف کم عمرها
کرمها را از ماده آنها شناسی و مقدار زندگانی هر کدام بدانی ابن ابی العوجا از گفتار باز مانده و خاموش
نشست هم ابن بابویه بسند دیگر آورده که ابن ابی العوجا در مجلس امام ابو عبدالله بازگشت و ساکت
بنشست حضرت بادی فرمود کانک جئت لتعید بعض ما کنا فیه یعنی گویا برای اعادت برخی از سخنان

دیروز آمده و گفت اردت ذلك یا ابن رسول الله یعنی آری قصد اینچنین بود ای پسر پیغمبر خدای فرمود
فما اعجب هذا تنكر الله وتشهد انی ابن رسول الله یعنی چه شگفت است اینکه خود خدا را انکار نمائی
و مرا پسر پیغمبر وی شناسی گفت العادة تحملنی علی ذلك یعنی اینکه ترا فرزند رسول بدانم خوانم بر حسب رسم
و عادت نه اقرار و شهادت فرمود فما یمنعك من الكلام یعنی پس ترا از سخن چه باز داشته و بدینسان
خاموشی گفت اجلالا لك و مهابة ما ینطق لسانی بین یدیك فانی شاهدت العلماء و ناظرت المتكلمین
فما داخلنی هیبة قط مثل ما داخلنی من هیبتك یعنی سطوت و جلال تو زبان مرا از گفتار فرو بسته براستی من بسی
دانشمندان دیده ام و با بسی متکلمان بجدل نشسته ام و از هیچیک در ضمیر خود این مهابت نیافته ام که از تو فرمود
یكون ذلك ولكن افتح علیك بسؤال یعنی چنین است ولی اکنون من در سؤال بر تو میگشایم راوی گوید
پس روی بسوی وی نمود فرمود مصنوع انت او غیر مصنوع یعنی تو خود ساخته آفریده کاری
یا بطبع خویش پدیداری گفت غیر مصنوع فرمود فصف لی لو كنت مصنوعا كیف كنت تكون
یعنی اینکه گفتی من غیر مصنوعم پس بیان کن که اگر مصنوع بودی بر چه صفت میبودی ابن ابی العوجا زمانی خاموش
و پاسخی نراند و بچوبیکه در پیش روی او بود اشتغال جست بس گفتی طویل عریض عمیق قصیر متحرك ساكن
كل ذلك صفة خلقة یعنی اگر مخلوق بودم دراز و پهنا و گوتاهی و جنبیدن و آرامی میداشتم که اینجمله
صفت صنع است امام فرمود فان كنت لم تعلم صفة الصنعة غیرها فاجعل نفسك مصنوعا لما تجد فی نفسك
مما یحدث من هذه الامور یعنی حالیکه برای صنع و خلقت نشانی جز این صفات ندانی از چه
خود را مصنوع نخوانی چه تمامت این اعراض را که علامات خلقت و امارات صنع در ذات خویش پیاپی
ابن ابی العوجا گفت سألتنی عن مسألة ما سألنی عنها احد قبلك ولا یسألنی احد بعدك عن مثلها
یعنی مرا از مسئله پرسیدی که مثل آنرا پیش از تو کسی از من سؤال کرده بود و نه پس از تو کسی سؤال خواهد نمود
فرمود هبك علمت انك لم تسئل فیما مضی فما علمك انك لا تسئل فیما بعد علی انك
یا عبد الكریم نقضت قولك لانك تزعم ان الاشیاء من الاول سواء فكیف قدمت واخرت یعنی بپنداشتیم ترا که دانستی
این مسئله را در زمان پیش از تو نپرسیده اند اما اینکه پس نیز از تو نخواهند پرسید از کجا گفتی علاوه اکه اینکلام
منافی مقاله تواست چرا که بر زعم تو اشیا از ازل همه یکسانند و در پدیداری ترتیبی ندارند پس در نفی سؤال
تقدیم و تاخیر چگونه آوردی آنگاه فرمود یا عبد الكریم ازیدك وضوحا ارأیت لو كان معك كیس
فیه جواهر فقال لك قائل هل فی الكیس دینار فنفیت كون الدینار فی الكیس فقال
لك قائل صف لی الدینار وكنت غیر عالم بصفته هل كان لك ان تنفی كون الدینار عن
الكیس وانت لا تعلم یعنی در رد جواز نفی صنع سخن بر تو روشنتر کنم خبر ده که اگر با تو کیسه که در آن گوهرهای
چند است باشد و کسی از تو پرسد که آیا در این کیسه دینار هست تو در جواب گوئی نیست پس دیگری با تو گوید

آیا صفت دینار چیست و تو دینار را نشناسی و از علامات آن هیچ ندانی آیا با اینفرض که بر صفت دینار دانا نباشی
ترا روا ست که از کیسه آنرا نفی نمائی و با جهل بدینار گوئی در این کیسه دینار نیست ابن ابی العوجا گفت لا یعنی عقلا
روا نیست که با جهالت موضوع از هر جهة حکمی نفیا یا اثباتا بر آن حمل شود فرمود فالعالم اکبر و اطول و اعرض
من الکیس فلعل فی العالم صنعة من حیث لا تعلم صفة الصنعة یعنی فضای جهان بزرگی و درازی و پهنا از کیسه فزونتر است
پس شاید در اینجهان وسیع و عریض خلقتی باشد که تو بر صفت آن جاهلی و با فرض اگر تو صفت صنع را بی ندانی
و چنانکه در آغاز سخن بظهور رسید آیا چگونه آنرا از اینعالم و ما فیه یکباره نفی نمائی بر حالیکه در پایان کلام بر عدم جواز
اینچنین نفی اقرار کردی راوی گوید از تقریر این برهان بدیع ابن ابی العوجا خود از جواب عاجز گشت و پیروان
بر دو گروه شدند برخی مسلمانی گرفتند و برخی از دنبال او برفتند چون روز سوم رسید ابن ابی العوجا از در
دیگر بر حضرت جعفر بن محمد علیهما صلوات الله در آمد و گفت ما الدلیل علی حدوث العالم یعنی
چه برهانست بر اینکه عالم حادث باشد نه قدیم فرمود انی ما وجدت شیئا صغیرا و لا کبیرا الا و
اذا ضم الیه مثله صار اکبر و فی ذلک زوال و انتقال عن الحالة الاولی و لو کان قدیما
ما زال و لا حال لان الذی یزول و یحول یجوز ان یوجد و یبطل فیکون بوجوده بعد
عدمه دخول فی الحدث و فی کونه فی الازل دخوله فی القدم و لم یجتمع صفة الازل و العدم فی شیء واحد
یعنی برهان حدوث آن است که من در عالم هیچ چیز بزرگ و کوچک نیافتم مگر اینکه چون مثل آنرا بدان ضمیمت کنند
البته از اندازه پیشین کلانتر گردد و در اینکار هم زوال است و هم انتقال زیرا که از آن شیء خوردی حال نخست
زائل شود و خود بکلانی حال دیگر منتقل گردد و اگر قدیم بودی اصلا از حال نخستین و دیگرگون نشدی چه اگر تغییر
پذیرد بی شبهه بر اقتضاء این صفت هم قابل پدیداری باشد و هم نابودی پس همینکه نابود شد و آنگاه
پدید آمد بالضروره حادث خواهد بود و اگر بر حسب دعوی تو صفت ازل میداشت البته داخل قدیم میگردید
و این باطل است چه بالبدیهه هیچگاه ازل و عدم در یک چیز فراهم نیاید ابن ابی العوجاء گفت هبک
علمت فی جری الحالتین و الزمانین علی ما ذکرت و استدللت علی حدوثها فلو بقیت الاشیاء علی صغرها
من این کان لک ان تستدل علی حدوثها یعنی پنداشتم که این دلیل در فرضی که بودی از حال صغر سابق و حال کبر لاحق
حجت حدوث تواند شد پس اگر در شیئی این دو حال در دو زمان بهم نرسد آیا بر حدوثش از کجا توانستی
استدلال کرد فرمود انما نتکلم علی هذا العالم الموضوع فلو رفعناه و وضعنا عالما آخر کان لا شیء
ادل علی الحدث من رفعنا ایاه و وضعنا غیره و لکن اجیبک من حیث قدرت ان تلزمنا
فنقول ان الاشیاء لو دامت علی صغرها لکان فی الوهم انه شیء ما ضم شیء منه الی مثله کان
اکبر و فی جواز التغییر علیه خروجه من القدم کما ان فی تغییره دخوله فی الحدث لیس لک وراءه شیء یا عبد الکریم
یعنی در اینجهان مشهود که موضوع کلام ما است این احتجاج بدون استشعار رواج دارد و اگر اینجهان را که بدست قدرت

ماده شده و از جای برگیرم و جای دیگر گذارم غرض مجرای این دلیل نتواند شد وضع نمایم پس در حدوث جسمانیات
مرفوع و جهان موضوع هیچ احتیاج محتاج نباشیم چرا که خود در رفع جهان سابق و وضع جهان لاحق بر اثبات حدوث
از هر جهت در دلالت فروتر است و هرچند با این برهان ترا دیگر مجال طلب دلیل نیست که مدعا بالعیان ثابت شد
ولی هم از طریقی که در طی آن سخن بعرض الزام و غلبه خویش میبودی ترا جواب دهم و گویم اگر اشیاء همی از خفا
در ظرف خارج همی بجوز دی خود جاوید باشند و با انضمام مثل مزید نیابند لامحاله در مجال احتمال از پذیرش
اینگونه تغییر ناگزیر خواهند بود و بجواز ترکیب و قبول تضاعف لب تحمل توانند نمود و خود این تغییر نیست منافی قدم
و مناسب حدوث راوی گوید رشته منازعه ابن ابی العوجا از این برهان باهر گسیخته گشت و بخواری برفت چون
موسم دیگر رسید هم در حرم از مقابل امام جعفر بن محمد علیه السلام برآمد یکی از شیعیان عرض نمود که همانا پسر ابی العوجا
از اسلام باز گشته و مسلمانی گرفته حضرت فرمود او را چنانتر از آنست که قبول اسلام کند پس ابن ابی العوجا امام را
بدید و ویرا ندا نمود که یا سیدی و مولای حضرت ملتفت او شده فرمود فما جاء بك الى هذا الموضع
یعنی چه ترا بدینجایگاه آورده گفت عادة الجسد و سنة البلد و لنبصر ما الناس فيه من الجنون و
الحلق و رمي الحجارة یعنی عادت بدن و رسم وطن و هم برای تماشای حالاتی که این مردم در آن هستند از دیوانساری
و بیهوده کاری سبان سر ستردن و سنگ پرانیدن امام فرمود انت بعد على عتوك و ضلالك
يا عبد الكريم یعنی تو هنوز بر گردنکشی و گمراهی خویش باشی ابن ابی العوجا رفت تا سخن گوید حضرت فرمود
لا جدال في الحج یعنی در حال احرام جدال حرام است این بفرمود و دامن از کف آن ملحد بفشاند
و گفت ان يكن الامر كما تقول و ليس كما تقول نجونا و نجوت و ان يكن الامر كما نقول و هو كما نقول
نجونا و هلكت یعنی یا او و شما یکسانیم و یا ما ناجی و شما هالکید راوی گوید ابن ابی العوجا را حال دیگرگون شد
و روی با همراهان خود کرد و گفت وجدت في قلبي حرارة ابرة فردوني یعنی در دل خویش سوز
زخم سوزن همی یابم مرا باز گردانید شیخ صدوق در انجام این روایت که آنرا بیک واسطه از کلینی
نقل کرده چنان آورده که فردوه و مات لا رحمه الله یعنی پس او را باز گردانیدند و از آن حال در گذشت
و این فقره بظاهر منافی کلمات مورخین و دیگران است که کیفیت موت وی را بر وجه دیگر آورده اند
توضیح اینکه بتلفیق کلام ابوریحان بیرونی و ابن اثیر جزری و غیرهما آنست که چون فتنه الحاد ابن ابی العوجا
فاش گردید و خبر زندقه وی بسمع عامل کوفه محمد بن سلیمان رسید کس فرستاد و او را بگرفت و در حبس بداشت
دوستان و هواخواهان وی در حرکت آمدند و مردم را در حضرت منصور بشفاعت برانگیختند تا در ساحت
اطلاق وی وسائل استخلاص او متواتر گشت منصور بناگزیر با عامل کوفه مکتوب کرد که دست از پسر ابی العوجا
بدارد و در تعرض او مترصد فرمان باشد ابن ابی العوجا از کثرت شفعا خبر داشت و همی انتظار مکتوب منصور میبرد
چون تقدیر بر قتل وی رفته بود وقتی با ابو الجبار که از آشنایان خاص او بود گفت ان اخرني الامير

ثلثة ایام فله مائة الف درهم یعنی اگر امیر قتل مرا سه روز تاخیر اندازد یکصد هزار درهم از برای او
خواهد بود ابو الجبار این خبر با محمد گفت گفت ذکرتنیه وقد کنت نسیته فاذا انصرفت من الجمعة فاذکرنیه
یعنی ابن ابی العوجاء را بیاد من آوردی و من سخت او را فراموش کرده بودم وقتی که از نماز جمعه باز کردم وی را
بیاد من در انداز ابو الجبار پس از مراجعت محمد بن سلیمان علی العهد نام او ببرد محمد در حال او را بخواند و بقتلش
حکم راند ابن ابی العوجا چون بقتل خویش یقین کرد بروایت ابن اثیر و ابوریحان و علم الهدی و غیرهم زبان بگشود
و بالی دار اقرار نمود و گفت والله لئن قتلتمونی لقد وضعت اربعة آلاف حدیث احرم فیها الحلال
واحل فیها الحرام والله لقد فطرتکم یوم صومکم وصومتکم یوم فطرکم یعنی حالی که مرا بکشید
فاش بدانید که بخدا چهار هزار حدیث جعل کردم که در تمامت آنها یا حلالی را حرام نمودم و یا حرامی را حلال
سوگند بخدای که هم روزه شما را در یوم صوم بخورانیدم و هم جمله را در روز عید فطر روزه دار ساختم
چون این بگفت سیاف تیغ براند و گردنش بپراند مکتوب منصور وقتی رسید که کار گذشته بود منصور از
استماع این واقعه عظیم در خشم شد و گفت لقد هممت والله ان اقیده به یعنی بخدا اگر بر کیفر این عمل عازم
قصاصم آنگاه عمش عیسی بن علی را احضار کرد و با او گفت همانا اینکار که بی رضای من از محمد صدور یافته از سوء عمل
کم را بتولیت این جوان فرمودی اشارت کردی ورقی مشتمل بر تهدید و عزل وی مکتوب کرده ام اینک
بر آن عزمم که آنرا بکوفه فرستم گفت یا امیر المؤمنین محمد پسر ابی العوجاء را برای الحاد و ارتداد بقتل آورده
پس اگر در این عمل طریق صواب پیموده ثمر آن ترا عاید شود و اگر راه خطا رفته وبال آن خود او را فرا گیرد
اکنون چون او را از جهت قتل ابن ابی العوجا بیم دهی و از ایالتش معزول داری عامه مردم درباره تو سخن نرانند
که بزرت و قدح و در حق محمد لب بگشایند بگر ثنا و مدح منصور از استماع این کلمات آن مکتوب را با آب دهان
محو نمود ولی در عزل محمد یکدل شده او را از کوفه بخواند و عمل وی با عمرو بن زهیر ضبی باز گذار و چون خبر
قتل ابن ابی العوجا بعبد الله بن مقفع رسید او را بدین اشعار مرثیت گفت

رزینا ابا عمرو ولا حی مثله — فلله ریب الحادثات بمن وقع
فان تک قد فارقتنا وترکتنا — ذوی خلة ما فی انسداد لها طمع
فقد جر نفعا فقدنا لک اننا — امنا علی کل الرزایا من الجزع

یعنی بمصیبت ابو عمرو عبد الکریم گرفتار شدیم و او در میان زندگان مانند نداشت ای عجب که خدنگ حوادث
چه دانشوری را رسید یا ابا عمرو اگر از ما جدا شدی در وجود ما رخنه انداختی که در فراهمی آن طمع نیست
الا که نداریم که فوت تو سود ما من بسوی ما بکشید چرا که پس از تو ما را عزیزی نیست که پیوسته بر گست او
بیمناک باشیم و از نزول حادثات همی بترسیم همانا کلام ابن ابی العوجا در هنگام قتل که گفت صومتکم فی
یوم فطرکم و فطرتکم فی یوم صومکم اشارت است بانکه اخبار دوام نقص شعبان و تمام رمضان را

و می دنظرامی وی وضع کرده اند و دس در احادیث نموده اند پس مدارک قائلین عدد مجعول و ادلهٔ ایشان معلول
خواهد بود تحقیق این سخن آنست که علماء امامیه رضوان الله علیهم اختلاف کرده اند که آیا مراد از اول رمضان
یوم فطر در لسان شرع روز سی ام از غرهٔ شعبان و سی و یکم از اول رمضان است یا آنکه اول رمضان
روزی باشد که در لیلهٔ آن هلال رمضان مرئی گردد و عید فطر یومی که در لیلهٔ آن هلال شوال پیدا شود
بعبارهٔ اخری آیا مناط در آغاز و انجام فرض صیام عدد ایام است بر وجه مخصوص یا رؤیت هلال بر عادت
معهود پس اگر در لیلهٔ یوم سی ام از غرهٔ شعبان هلال مرئی گردد فریقان صوم آن یوم واجب دانند
بالاتفاق چه در اینفرض اخبار عدد و احادیث رؤیت تطابق نموده خواهند بود و اگر هلال در آنشب مستور ماند
ثمر نزاع در ابتداء صیام و اختتام آن بظهور رسد چه بامداد آن لیله را قائلین عدد بحکم اخبار شمار غرهٔ شهر
قرار دهند و قائلین رؤیت باقتضاء صُم للرؤیة سلخ شعبان و یوم شک انگارند و همچنین است حال در هلال
که اگر ابصار شود هردو قبیل افطار کنند الا آنکه اهل عدد دیگر در آن ایام سه روزه داشته بنیهٔ قضا نقص تلیش و اگر هلال پوشیده ماند اهل عدد روز سی یکم را آغاز ماه شوال
قرار دهند و اهل رؤیت روز سی و دویم از اول روزه داشتن ایشان را این تقریر بدان تقدیر است
که قائلین عدد رؤیت هلال را معتبر نشناسند چون شیخ صدوق علی المشهور که بر اخبار عدد وقتی استناد کند
که هلال در استتار ماند و اگر نمودار شود از آن اخبار هیچیک را مناط اعتبار نشناسد اما بقول کسانیکه در تعلق
وجوب صوم رمضان و حرمت صوم فطر چیزی را جز حساب معتبر ندانند و همی باخبار عدد تمسک جویند اگرچه هلال
مرئی شود چنانکه در غنیه و ناصریه و خلاف بر اینعقیدت تصریح شده ثمر نزاع بر وجه اظهر معلوم گردد از تقریر فائدهٔ
خلاف بوضوح رسید که قائلین عدد نیز بر دو گروهند در عبائر فقها بذکر فریقین تصریح شده و هم در کتب حدیث
و فقه در عدد اخباری مبنی دیگر روایت شده که شرح آن بمفصلات کتب استدلال و غیرها حوالت است
الغرض قومی بعدد قائلند و جمهور برؤیت قائلین عدد معدودی از متقدمین اند مانند ابوجعفر محمد بن
علی بن بابویه و ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه و ابومحمد هرون بن موسی تلعکبری و جمعی از متاخرین اند
که خود را بشیخ محدث عارف احمد بن زین الدین احسائی منسوب سازند و از دیگر علما بلقب شیخیت ممتاز کردند
و دلیل این جماعت چند خبر باشد یکی روایت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب است بسند خود از محمد بن اسمعیل و او از بعضی
اصحاب خویش که گفت حضرت امام ابوعبدالله علیه السلام فرمود ان الله جل و عز خلق الدنیا فی
ستة ایام ثم اخترلها من ایام السنة فالسنة ثلثمائة واربعة وخمسون یوما شعبان لایتم ابدا
وشهر رمضان لاینقص والله ابدا ولا تکون فریضة ناقصة ان الله تبارک وتعالی یقول
ولتکملوا العدة وشوال تسعة وعشرون یوما وذوالقعدة ثلثون یوما لقول الله عز وجل
وواعدنا موسی ثلثین لیلة واتممناها بعشر فتم میقات ربه اربعین لیلة وذوالحجة
تسعة وعشرون یوما ثم الشهور بعد ذلک شهر تام وشهر ناقص یعنی حضرت کردگار اینجهان را در شش روز بیافرید

و آن شش روز از تمام ایام سال برید پس یکسال سیصد و پنجاه و چهار روز است ماه شعبان هرگز تمام نشود و ماه رمضان هرگز ناقص نگردد و هیچ فریضه کاستگی نپذیرد خدای سبحانه در تمام ایام صیام فرماید تا شمار عدد را کامل کنید و شهر شوال بیست و نه روز است و ذوالقعده سی روز و خدای عز و جل در شمار وعده کلیم که در ذوالقعده بود فرماید موسی را سی شب وعده دادیم و آن مدت را با ده شب دیگر تمام نمودیم پس زمان دیدار پروردگار روی چهل شب کامل گردید و ذوالحجه بیست و نه روز است آنگاه از دیگر شهور یکی تمام باشد و یکی ناقص و دیگر روایت ابن ربیع است . از محمد بن یعقوب از پدرش یعقوب بن شعیب که گفت با حضرت ابو عبد الله صلوات الله علیه گفتم ان الناس یروون ان رسول الله صام من شهر رمضان تسعة و عشرين يوما اكثر مما صام ثلثين یعنی عامه روایت میکنند که عهد رسول نقصان رمضان بیش از تمام آن اتفاق افتاد و آن حضرت او بیست و نه روزه فزونتر روزه داشت تا سی روزه فرمود كذبوا ما صام رسول الله الا تاما ولا تكون الفرائض ناقصة ان الله تبارك و تعالى خلق السنة ثلثمائة و ستين يوما و خلق السموات و الارض في ستة ايام فحجزها من ثلثمائة و ستين يوما فالسنة ثلثمائة و اربعة و خمسون يوما و شهر رمضان ثلثون يوما یعنی دروغ گفته اند پیغمبر هیچگاه روزه نگرفت مگر تمام و فریضه هرگز ناقص نشود همانا خداوند حضرت آفریدگار سال را سیصد و شصت روز تقدیر نمود و جمله آسمانها و زمین را در شش روز ایجاد فرمود آنگاه زمان آفرینش از ایام سال بکاست پس سیصد و شصت سیصد و پنجاه و چهار گشت ماه رمضان در میان شهور همی سی روز باشد و دیگر حدیث معاذ بن کثیر است که گفت با صادق آل محمد سلام الله علیهم گفتم ان الناس يروون عندنا ان رسول الله صام هكذا و هكذا او هكذا اكثر مما صام هكذا و هكذا و هكذا یعنی از عامه مردی که در نزد ما میباشند میگویند رسول خدا اینچنین بیشتر روزه گرفت تا اینچنین راوی گوید معاذ در اشارت نخست دو بار انگشتان هر دو دست بیفراشت و یکبار یکی را خوابیده داشت و در اشارت دیگر سه بار بپایی تمام اصابع را بیفراخت کنایت از آنکه گویند پیغمبر رمضان بیست و نه روزه بیشتر روزه گرفت تا رمضان سی روزه فرمود ما صام رسول الله اقل من ثلثين يوما و ما نقص شهر رمضان من ثلثين يوما منذ خلق الله السموات یعنی هیچ سال پیغمبر از سی روز کمتر روزه نداشت و از آنگاه که خداوند آسمانها را آفریده هرگز ماه رمضان کسر و نقصان نیافته و دیگر روایت ابن رباح است از حذیفة بن منصور از معاذ بن کثیر بر وجه آخر که گفت با امام ابو عبد الله جعفر گفتم ان الناس يقولون ان رسول الله صام تسعة و عشرين يوما اكثر مما صام ثلثين فرمود كذبوا ما صام رسول الله منذ بعثه الله الى ان قبضه اقل من ثلثين يوما و لا نقص شهر رمضان منذ خلق الله السموات من ثلثين يوما و ليلة یعنی بدروغ سخن کرده اند پیغمبر از وقتی که خدایش برسالت برانگیخت تا گاهیکه روح مبارکش بگرفت هیچ سال کمتر از سی روز روزه نداشت و شهر رمضان از گاهیکه خدایتعالی آسمانها را بیافرید

از سی روز و سی شب هرگز کم نگردید و نیز ابن بابویه از ابی عمران الشد از حذیفة بن منصور روایت کرده که گفت
حضرت جعفر بن محمد سلام الله علیهما فرمود لا والله لا والله ما نقص شهر رمضان ولا ینقص ابدا
عن ثلثین یوما و ثلثین لیلة ابو عمران گوید بحذیفه گفتم لعل حضرت ابو عبد الله ثلثین لیلة
و ثلاثین یوما فرموده بتقدیم لیل بر یوم چنانکه مردم میگویند که لیل قبل از نهار است گفت آنچه از ابو عبد الله
شنیدم همان است که برای تو روایت کردم و دیگر خبر محمد بن سنان است از حذیفة بن منصور از امام ابو عبد الله
جعفر که فرمود شهر رمضان ثلثون یوما لا ینقص ابدا و روایت ابو بصیر است که گوید از ابو عبد الله صادق
سؤال نمودم از تفسیر ولتکملوا العدة فرمود ثلثون یوما و دیگر روایت یاسر خادم است گوید با امام
ابو الحسن علی بن موسی گفتم آیا شهر رمضان بیست و نه یوم میشود فرمود ان شهر رمضان لا ینقص
من ثلثین یوما ابدا از اینگونه اخبار در کتب حدیث بسیار بنظر رسید که با اسناد مختلف و متون متقارب
روایت شده شیخ اجل علی بن بابویه الصدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه پس از نقل احادیث
مذکور چنین گوید قال مصنف هذا الکتاب من خالف هذه الاخبار و ذهب الی الاخبار الموافقة للعامة
فی ضدها اتقی کما یتقی العامة ولا یکلم الا بالتقیة کائنا من کان الا ان یکون مسترشدا فیرشد و یبین له فان البدعة
انما تماث و تبطل بترک ذکرها یعنی صاحب این کتاب گوید هر که مخالفت این اخبار جوید و جانب اخبار دیگر که برخلاف اینها و موافق مذهب عامه است
گیرد از او باید چنان پرهیز کرد که از عامه و نباید با وی سخن گفت جز بتقیه هر که باشد مگر آنکه راه حق جوید
و طریق رشد پوید که بر این تقدیر باید او را ارشاد کرد و واقع را بیان نمود و خاموشی در سوای
اینصورت برای آن است که در سخن البته از اخبار دیگر که موافق بدعت رؤیت روایت شده ذکری بمیان آید و البته بدعت خوار و ذلیل
و روا نیست چه بدعت راهی باید سپرده نشود و بترک ذکرش ناچیز شود هم صدوق در مثل این مقام از کتاب
خصال گوید قال مصنف هذا الکتاب خواص الشیعة و اهل الاستبصار منهم فی شهر رمضان علی
انه لا ینقص عن ثلثین یوما ابدا و الاخبار فی ذلک موافقة للکتاب و مخالفة للعامة فمن ذهب من ضعفة
الشیعة الی الاخبار التی وردت للتقیة فی انه ینقص و یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان و التمام اتقی کما یتقی العامة
یعنی صاحبان فرق شیعه و خداوندان بصیرت از ایشان برآنند که ماه رمضان هرگز از سی روز ناقص نگردد
و احادیثی که در این معنی رسیده تماما موافق قرآن است و مخالف سنیان پس از ضعیفان شیعه
کسانیکه باخبار رؤیت عمل کرده اند و رمضان را بسان دیگر شهور گاه تمام دانسته اند و گاه ناقص با آنکه
صدور آن اخبار از راه تقیه بوده باید از ایشان تقیه نمود مثل عامه انتهی اما قائلین رؤیت از حد
شمار بیرونند چه جمهور علما اسلام سلفا و خلفا بر این مذهب رفته اند و بر طبق احادیث رؤیت فتوی نوشته اند
و صنادید رواة امامیه و جهابذه اصحاب ائمه مثل فقهاء اصحاب امام ابو جعفر محمد بن علی و امام ابو عبد الله
جعفر بن محمد و امام ابو الحسن علی بن محمد و امام ابو محمد حسن بن علی بن محمد و سایر روسای شیعه و

اساطین

واساطین شرعیه از ارباب اصول مدونه واصحاب مصنفات مشهوره که هریک در ترویج احکام و تعلیم حلال
وحرام مرجع طالبان رشد وملجأ پیروان حق بوده اند جمیعاً بسبیل نقل وعمل اتفاق نموده اند برآنکه شهر رمضان
مانند سایر شهور گاه تمام باشد وگاهی ناقص وعید فطر گاه روز سی ویکم از آغاز ایام صیام افتد وگاهی
سی ام مستند این گروه از اخبار بسیار است وجمله صحاح اسانید وعدول محدثین روایت شده ودر
اصول موثق وکتب معتمد ثبت افتاده یکی خبر محمد بن مسلم است از حضرت ابوجعفر محمد بن علی که فرمود
شهر رمضان شهر من الشهور یصیبه ما یصیب الشهور من النقصان یعنی ماه رمضان یکی از شهور است آنرا
از نقصان همان برخورده که دیگر شهور را هم محمد بن مسلم مثل این خبر از حضرت ابوعبدالله علیه السلام روایت
کرده ودر ذیل آن وارد است که فاذا صمت تسعة وعشرین یوماً ثم تغیمت السماء فاتم العدة ثلثین
یعنی هرگاه بیست ونه روز روزه داشتی ودر شب سی آسمان ابر پوشیده گشت واز رؤیت هلال
مانع شد سی روز تمام روزه بدار ودیگر روایت مصدق بن صدقه است از عمار بن موسی الساباطی از صادق
آل البیت که فرمود یصیب شهر رمضان ما یصیب الشهور من النقصان یکون ثلثین یوماً ویکون
تسعة وعشرین یوماً یعنی رمضان نیز چون سایر شهور گاه تمام باشد وگاه ناقص ودیگر حدیث
ابی احمد بن عمر بن ربیع است که گوید از امام جعفر بن محمد سؤال کردم از اهله فرمود هی اهلة الشهور فاذا
رأیت الهلال فصم واذا رأیته فافطر یعنی حکم برؤیت هلال منوط است چون هلال رمضان را
رؤیت کردی روزه بدار وچون هلال شوال استبصار نمودی افطار کن راوی گوید عرض کردم
أرأیت ان کان الشهر تسعة وعشرین یوماً اقضی ذلک الیوم یعنی بفرمای که اگر هلال رمضان دیده نشد وچون
بیست ونه روز روزه داشتم هلال شوال مرئی گشت آیا باید قضای غرهٔ رمضان بجای آورم گفت لا
الا ان یشهد لک عدول انهم راوه فان شهدوا فاقض ذلک الیوم یعنی قضاء اول سی روز واجب نیست
مگر آنکه عدول مؤمنین رؤیت نموده باشند که چون بابصار خویش گواهی دهند باید قضای صوم آن یوم
بجای آری ودر همین مضمون است خبر ابوالصباح کنانی از ابوعبدالله علیه السلام که فرمود
اذا رأیت الهلال فصم واذا رأیته فافطر ابوالصباح گوید عرض کردم ارأیت ان کان الشهر تسعة وعشرین
یوماً اقضی ذلک الیوم قال لا الا ان یشهد بینة عدول فان شهدوا انهم رأوا الهلال
قبل ذلک فاقض ذلک الیوم ودیگر حدیث عبدالاعلی بن اعین است که گفت از حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد الصادق
صلوات الله وسلامه علیهما شنیدم که فرمود اذا صمت لرؤیة الهلال وافطرت لرؤیته فقد اکملت الشهر
وان لم تصم الا تسعة وعشرین یوماً الشهر هکذا وهکذا وهکذا وهکذا وهکذا یعنی چون هلال رمضان را
رؤیت نمودی وروزه گرفتی وهلال شوال را دیدی وفطر قرار دادی شهر رمضان را کاملاً روزه داشته
اگرچه بیست ونه روز روزه گرفته باشی راوی گوید امام در نخست به لفظ هکذا سه بار انگشتان مبارک را بر داشت

که موجب علم خواهند بود و نه عمل و مقرر است که با آیات و سنت بر ظواهر قرآن و متواترات احادیث اعتراض
جایز نیست و هم تعلیلاتی که در طی این روایات مندرج شده دلالت دیگر است بر اینکه اینگونه اخبار و بیش
از اندازه ای صدور نیافته مانند تعلیل به عده موسی برای اتمام ذو القعده چه این علت بر کمال ذو القعده در جمیع
ازمنه سابق و لاحق دلیل نتوانند باشد بل نهایت اشارت آن بر آنست که خود ذو القعده مخصوص که زمان
وعده موسی بود نقصان نیافت و البته اتفاق دلیل اطراد نگردد با آنکه روایت ابن وهب صریح است که نقصان
در ذو القعده بیشتر افتاده تا دیگر شهور و تعلیل باینکه فرائض هیچگاه ناقص نگردد و نقصان شهر از ثلثین
موجب نقصان فریضه است درست نیست چه علماء اسلام طبقات واحد فرموده اند که اگر زن در اول ما
مطلقه گردد و تا سه ماه که بعضی از آنها ناقص باشد عده بدارد البته فرض الهی را کاملاً ادا نموده خواهد بود
و همچنین است حال کسی که صوم شهر را مانند بر خود واجب نماید و از رؤیت هلال روزه بدارد فریضه خود
بپرداخته و بنذر وفا نموده هرچند آن ماه بیست و نه روز شده باشد و کذا تعلیل باختزال ستة ایام
من تمام السنة چه نهایت اقتضای این علت آن است که پس از کاستن ستة ایام خلقت عالم حول کامل برسیده و پنجاه و
چهار روز بر قرار شد و این موجب آن نیست که از شهور یکی تمام و یکی ناقص گردد علی الترتیب بل اگر دو یا سه ماه متوالی
سی روز شود و دو یا سه ماه بیست و نه روز و در مجموع شش ماه کامل و شش ماه ناقص گردد هم اختزال ستة ایام
صادق خواهد بود و همچنین تعلیل بقول سبحانه و لتکملوا العدة برای اکمال عدد بتقریبی که اشارت شد محقق اول
در کتاب معتبر قول او را ببعضی از حشویه اسناد داده که نحو رفقاهت شیخ محمد حسن در سلک این سند از کتاب جواهر الکلام
که براستی گنجینه احکام است فرموده شاید مراد محقق از بعض حشویه شیخ صدوق باشد ولی از وی اینگونه تعبیر سزاوار نیست
که خود از اجلاء فرقه امامیه است و خزان آل محمد خود میدانند که از آنچه نوشته چه اراده نموده اگرچه از او قولی عظیمتر از این پیدا شده از جواز
سهو نبی و ائمه صلوات الله علیهم و وقوع آن با آنکه خلاف یقول ضروری مذهب شیعه است تا اینجا خلاصه سخن شیخ بود شیخ مهذب الدین
در ذیل عبارت صدوق که گفته من خالف هذه الاخبار و ذهب الی الاخبار الموافقة للعامة فی ضدها اتقی
کما یتقی العامة گوید یکی از معتمدین از خط یکی از موثقین حکایت کرد که علی بن بابویه والد صدوق در رساله مشهور خویش
چنین آورده که شهر رمضان ثلثین یوماً و تسعة و عشرون یوماً یصیبه ما یصیب الشهور من التمام و
النقصان و الفرض فیه تام ابداً انتهی و گوید مقتضای عبارت سابق و لاحق آنست که صدوق از پدر خویش تقیه واجب شمرده
و او بی آنکه التفات نماید که اخبار عامه استهار کلام المهذب همانا متفقه محدثین و محققین اصحاب در اخبار عدد و روایات
حساب تاویلات چند آورده اند که هیچیک خالی از بعد نیست و بعضی از آنها جز در بعضی از اخبار جاری نتواند شد مثل اگر
شیخ طوسی رضی الله عنه در خبر ما صام رسول الله اقل من ثلثین یوماً گفته بود این در رد زعم عامه است که گفته اند
در رمضانات عهد رسول ناقص بیش از تمام اتفاق افتاد پس سیاق حدیث برای افادت آن خواهد بود که
در زمان نبی نقص در شهر رمضان هیچ پدید گشت و آنحضرت بحسب اتفاق همی سی روزه روزه بداشت نه آنکه

دلمه

در مستقبل نیز رمضان همواره تمام باشد و اصلا نقصان نپذیرد و صاحب وافی گوید این تاویل با ذیل کلام منافات تمام دارد
فرموده و لا ینقص شهر رمضان منذ خلق الله السموات من ثلثین یوما و هم شیخ در خبر لم یصم رسول الله
اقل من ثلثین یوماً گفته این در بیان غالب افراد رسیده و افادت آن میکند که صوم شهر رمضان در آن زمان
غالبا کمتر از سی روز نبوده چنانکه مخالفین او هام نموده‌اند شیخ حر عاملی در کتاب وسائل از شیخ طوسی تاویلی دیگر نقل
کرده در آیه و لتکملوا العدة گفته حکم اکمال عدت در وقتی است که هلال شوال بغمام پوشیده ماند و مرئی نگردد و آن روز را
باید از رمضان معدود نمود و عدد ایام صیام را کامل ساخت و صاحب وسائل خود گوید روایاتی که بر نفی نقصان
شهر رمضان دلالت میکند ممکن است بر این حمل شود که اگر فی الواقع شهر رمضان سی روز باشد مکلف باید
در صوم و فطر برؤیت عمل نماید و در صورت نقص خود را بقضاء یکروز مامور نداند که دلیلی استوار ندارد و در روایتی
بدان نرسیده و هم ممکن است که بر نفی جواز اسناد نقصان بشهر رمضان محمول شود و بدین اراده که رمضان خود
اشرف شهور است و ایام آن افضل ایام پس هر ماه نسبت بآن در کمال ناقص خواهد بود و اسناد نقصان
بوی مذموم است و مشعر عیب بشهر الله المبارک روا نیست و هم احتمال دارد که ورود این اخبار در ترغیب مسلمین
و حث مکلفین باشد بر صوم یوم شک تا با سلخ شعبان معاملت غره رمضان کنند و در روزه آنروز را احتیاط
بسپارند جمال الدین علامه اعلی الله مقامه در حدیث شهر رمضان لا ینقص ابدا بر سبیل تاویل گفته نفی نقصان
ابدی وارد آمده و مراد آن است که شهر رمضان همیشه ناقص نیست بلکه زمانی تمام است و زمانی ناقص فاضل
مدقق خلیفة السلطان حسین الحسینی اعلی الله مقامه گفته محتمل مراد از این اخبار آن باشد که ثواب شهر رمضان
هرگز همت نقص نپذیرد که اگر مردم بیست و نه روز صائم باشند هم اجر سی روزه درخواهند یافت و لا یخفی
که این کلمات جمله توجیهات بعیده و تفسیرات غریبه و فحول مشایخ اینهمه تاویل علیل ارتکاب نفرموده اند
که محض اولویت جمع از ترک سخنی که عقل سلیم نپسندد و ذهن مستقیم نپذیرد همان است که شارح آثار الباقیه
ملکزاده دانشمند اعتضاد السلطنه گفته که آنچه مرا بنظر میرسد آن است که این احادیث را از مجعولات
ابن ابی العوجا میدانم و گذشته از ارشاد استاد ابوریحان و اعراض کبراء شیوخ دلیل استحسانی مؤید این دعوی
دارم که احادیث رؤیت از اغلب ائمه اطهار روایت گردیده و اخبار عدد بجز یک رضوی جمیعاً بحضرت
ابوعبدالله صادق علیه السلام اسناد داده شده و ابن ابی العوجا از زنادقه عصر حضرت جعفر بن محمد علیه السلام بود
بلکه آنحضرت بعلم امامت از آغاز ظهور او خبر داد چنانکه علامه مجلسی در مجلد یازدهم از بحار الانوار آورده که حماد بن
عثمان گفت سمعت ابا عبد الله یقول تظهر الزنادقة فی سنة ثمانیة و عشرین و مائة و ذلک انی نظرت فی
مصحف فاطمة یعنی از لسان مبارک حضرت صادق آل محمد شنیدم که میفرمود زنادقه در سال یکصد و بیست و
هشت هجری ظهور خواهند کرد و اینخبر در مصحف فاطمه سلام الله علیها دیدم مجلسی در بیان این حدیث گوید
لعل المراد ابن ابی العوجاء و اضرابه الذین ظهروا فی اواسط دولتهم یعنی ممکن که اینکلام اخبار از بروز ابن ابی العوجا

و امثال وی باشد که در او اسط عهد حضرت صادق آشکار شدند الزمن آنکه موضوعات را ابن ابی العوجا و غیر
وی محض عداوت اسلام بر لسان روات انداختند تا بدین وسیله در بنیان شرع رسول رخنه پدید آورند و در
اعیاد و ایام و مواسم و اعمال اختلال اندازند انتهی چون رشته سخن بدینجا کشید لازم افتاد که برای اشباع
کلام و اسباغ مرام بخلاصه آنچه که استاد الحکما ابوریحان در این مسند آورده و علامه دانشمند در شرح آن گفته
اشارت کنیم قال الاستاذ ابوریحان محمد بن احمد البیرونی والعرب مبتدئون بالشهر من عند
رؤیة الهلال وکذلک الشرع فی الاسلام کما قال الله تعالی یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت
للناس والحج ثم منذ سنین نبتت نابتة ونجمت ناجمة ونبغ فرق جاهلیة فنظر
الی اخذهم بالتأویل ومیلهم الی الاخذین بالظاهر بزعمهم ومالوا الی الیهود و
النصاری فاذا لهم جداول وحسابات یستخرجون بها شهورهم ویعرفون منها صیامهم و
المسلمون مضطرون الی رؤیة الهلال وتفقد ما اکتسی القمر من النور واشرک بین
نصفه المرئی ونصفه المستور ووجدوهم شاکین فی ذلک مختلفین فیه ومقلدین بعضهم بعضا بعد
استفراغهم اقصی الوسع فی تأمل مواضعه وتفحص مغاربه ومواقعه ثم رجعوا الی اصحاب علم الهیئة فالفوا زیجاتهم مبنیة
علی اوائل شهور العرب مبنیة علی الحساب دون الرؤیة فتحیروا انها معمولة لتلک الاهلة واخذوا بعضها ونسبوها الی جعفر بن محمد الصادق وعموا انه من اسرار النبوة
یعنی عرب اوائل شهور را از رؤیت هلال گرفتندی چنانچه در آیین اسلام نیز اینچنین مشروع گشت خدای سبحانه
فرمود ای محمد ترا از هلال پرسند بگو آنها مردم و موسم حج را اوقاتی است معین و بنای شرع در آغاز همی بر رؤیت بود تا
ابتدای سالی چند از این پیش که بدبختی حادث بظهور رسیده و گروهی جاهل پدید آمده که در احکام اسلام سخن
تأویل جویند و در حق کسانی که بزعم ایشان بظاهر متمسک اند نسبت طعن گویند آنگروه بر آیین جهودان و ترسایان
پس دیدند که ایشان را جدولها و حسابهای چندی است که شهور خویش از آنها استخراج کنند و ایام صیام شریعت
کلیم و مسیح از آنها تعیین نمایند و مسلمانان را یافتند که در این باب برؤیت هلال و جستجوی نورانی جرم قمر از مطلع آن
مضطرند و بنتیجه همواره در شکوک و اختلافات گرفتارند و با آنکه در طلب رؤیت هلال و تفحص مغارب قمر استفراغ
نهایت طاقت نمایند هم عاقبت بتقلید یکدیگر گذرانند پس آنقوم چون از اختلافات پیروان اسلام و حسابات
اهل کتاب آگاه شدند علاج واقعه را استخراج آن از علم هیأت رجوع کردند و دیدند که ایشان در مبادی زیجها
معرفت اوائل شهور را جدولها و حسابها آورده اند پنداشتند که این جداول و حسابات برای رؤیت هلال برقرار
پس برخی از آنها را گرفتند و بحضرت جعفر صادق منسوب داشتند و سری از اسرار پیغمبری انگاشتند علامه دانشمند
در مطاوی شرح این عبارت گفته ابن عم بزرگوار حاج محمد کریمخان قاجار در این مسئله بحساب قائل است چه در ا
ایام که جمادی الاولی از سال یکهزار و دویست و هفتاد و پنج هجری بود برای شرفیابی حضور اعلیحضرت قدر قدرت
شاهنشاهی ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه بدار الخلافه باهره آمده محرر اوراق را با ایشان ملاقات واقع

وازقضایای اتفاقیه درشرح همین موضع ازکتاب آثار الباقیه بود وازآنجناب استفسار نمود که عقیدهٔ شما درصوم شهر رمضان
برؤیت است یا بحساب چنانکه ازمصانیف شما برمی آید فرمودند رأی من همان است که درتصانیف من مذکور است
اعتقاد واجتهاد من عمل برؤیت غلط است وباید رمضان را سی روز دانست واحادیثی که دررؤیت وارد شده محمول
برتقیه است ثانیاً سؤال کردم که اگر درغروب روز بیست ونهم هلال رؤیت شود شما یوم فطر را صائم خواهید بود
فرمودند چون اخبار بسیار درحرمت صوم آن روز وارد است افطار میکنم ولی یکروز درمدت یازده ماه غیر رمضان
روزه میدارم وبراین اعتقاد قائم هستم کلام من این است که احکام ائمه اطهار برحساب باشد که یکماه را سی روز گیرند ویکماه را
بیست ونه روز ابتدا از محرم الحرام ومقصود ازاین کلام نه این است که رؤیت هلال دررمضان نه بعد ازسی روز
میشود بلکه صوم رمضان سی روز است وبعد ازظهور امام عصر صاحب الزمان عجل الله فرجه این حکم آشکار شود ثالثاً
سؤال کردم که گذشته ازحس وعقل ونقل که رؤیت را دلالت دارد امام علیه السلام آنقدر تأکید در لازم نبودن روزه
سی روز فرموده که شیخ حسن بن الحر العاملی در وسایل چندین حدیث نقل کرده فرمودند تمام اینها محمول است
برتقیه ومجتهد را ازوجه اجتهاد سؤال نمیشود وچون سخن بدینجا کشید باخود گفتم انتهت انتهت عبارت شرح
ملامحمدعلی صاحب فتنه زنجان که وقایع طغیان وی درتواریخ وروزنامجات دولت جاوید آیت بتفصیل ثبت است
از آن پیش که ازطریق حنیف ارتداد جوید وبشاهنشاه اسلام عصیان آورد وبرآئین شیخیه سیرت وباعلمای عهد تعصبها میکرد
ودامنهٔ فضل معاصر حاج محمدکریمخان نبود وقائل بوده ودراین مسئله بنام سلطان مبرور محمدشاه غازی اعلی الله درجته
رساله پرداخته مسماة بریحانة القصد در ازآن رساله نسخه درخزائن کتب ملکزاده دانشمند وزیر علوم موجود است
این روزها که این مسئله را مینوشتیم ازآن نسخه اجزائی چند مطالعت شد وپایه فضیلت مصنف معلوم گردید ازجمله ردی که
براخبار رؤیت آورده همان است که شارح آثار الباقیه ازابن عم بزرگوار نقل نموده ملخص عبارت وی این است
احادیث رؤیت وارد شده برتقیه ازمخالفین زیرا که مذهب ایشان اعتبار رؤیت است وآن را هیچ ضابطه
ضبط نمی کند گاهی درزمان کمال متحقق میشود وگاهی درحین نقصان ودلیل برآن اولاً اعراض مثل ثقة الاسلام
ازآنها باکثرت آنها با آنکه تواتر آنها وآن اعرف است بحقیقت اخبار ومذاهب ائمه اطهار وشیعیان حیدر کرار زیرا که
وی است رئیس الامامیه بعد از عترت طاهره وملاذ فقهای اثناعشریه بعد ازغیبت کامله وبروایات او استفاده نموده است
شیعه وکتب او اذعان نموده است فرقه محقه با قرب عهدش بزمان حجج بالغه ووجودش در اوان سفرای ثلاثه
وهریک ازقریب وحاضر مطلع میشود بچیزیکه مطلع نمیشود بآن بعید وغائب وثانیاً اعراض رئیس المحدثین صدوق
رضی الله عنه وحملش آنها را برتقیه وآن نیز اعرف است ازشیخ واتباعش بحقایق روایات ائمه اطهار وکثرت ردّ ایشان تحقیقی که
که نموده است خافقین را تا قوی شاهد است برزیادتی احاطه اش وغایت بصیرتش وثالثاً مضمون بعض آنها منافی منصب امامت است بنابر مذهب شیعه
که عصمت امام معتبر است ومضمون بعض دیگر صریح است در ورود برتقیه ومضمون بعض ثالث تنبیه میکند بورود آن در مقام شبهه ضعفای شیعه
وزقول مخالفین لازم است تقیه برامام درمثل مقام انتهی

ثم ابوریحان درطعن تابعین حساب گفته فلما قصدوا استخراج اول الصوم واول الفطر ثمّ اخرجت

الواجب بیوم فی اغلب الاحوال فارتکبوا جبنذ وادلوا طرفا من قول النبی صلی الله علیه واله صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة فقالوا ان معنی قوله صوموا للرؤیة صوموا الیوم الذی یری الهلال بعشیة کما یقال تهیؤا لاستقبال الضیف التهیؤ للاستقبال قالوا ان شهر رمضان لا ینقص عن ثلثین حاصل مراد آنکه چون ارباب امثال این جدال خواهند که آغاز صوم و یوم فطر بمیل خویش بیرون آرند غالب آن است که یکروز پیش از رؤیت افتد پس چنانکه مخالفت جدول با صریح خبر نبوی بنگرند که فرموده صوموا للرؤیة وافطروا للرؤیة برسبیل تاویل گویند مراد رسول آنست که روزه بدارید در روزی که در شبانگاه آن هلال نمودار گردد چنانکه عرب گوید تهیئوا للاستقبال یعنی برای پذیرائی فلان آماده شوید پس مدخول لام رجحان آتی خواهد بود و ماه رمضان همیشه سی روز تمام ملکراده دانشمند در ضمن شرح انیمقام پس از نقل اخبار عدد و روایات قوم و تاویلات علماء قدح اسانید گفته و بالفرض که رواة اینحدیث تمام از ثقات باشند اعراض اغلب اصحاب مایه وهن در خبر است چنانکه وقتی با ابن عم بزرگوار با سخن اتمام رمضان رفت این برهانرا بیان نمودم فرمود باعتبار و تعدیل رواة و تاکید تقسیم کجا جای این احتمال است عرض کردم اعراض اصحاب اگر در حدیث ضعیف باشد میگوئیم سبب اعراض ضعف رواة است اما چون این احتمال نرفت اعراض ایشان بر وهن می افزاید معلوم میشود که ایشان قرائن خاصه دیده باشند که شوکت تقسیم است با اعراض کرده مزید وهن وی است و اگر شخص دانا با دقت نظر در این روایات بنگرد با ذوق سلیم داند این روایات جز مجعولات ابن ابی العوجا نخواهد بود زیرا که معایب چند از عدم فصاحت و عدم استحضار از سنین و اختلاف ازمنه عبادات واجبه و مسنونه در این روایات مندرج است والعیاذ بالله که چنین نسبتی بکلام ائمه اطهار داده شود که عالم تعلیم ما کان و یکون هستند و کلام ایشان در فصاحت فوق کلام مخلوق و دون کلام خالق است و از اخبار ایشان طرق ضلالت و جهالت مرتفع است و آن معایب که ذکر شد این است که در این روایات همه جا یوم بر لیل در ذکر مقدم است و این منافی ظاهر آیات و احادیث است که ذکر یوم و لیل شده و در هر مقام لیل بر یوم مقدم است بر سبک کلام و عقیدهٔ عرب و شرع که لیل را مقدم بر یوم میدانستند از این بود که ابو عمران در حدیث مذکور بر حذیفة بن منصور بحث کرد که شاید حضرت بعکس فرموده باشند و اگر یوم مقدم باشد در حالت اتمام یا بیست و نه شب میشود و یا اگر شب فطر داخل رمضان است و این خلاف مقصود و از جمله روایات ذکر شده است که در اصل سیصد و شصت روز بوده و شش روز بجهت خلقت آسمان و زمین موضوع شده باقی سیصد و پنجاه و چهار روز را بر شهور تقسیم کرده نمیدانم سیصد و شصت روز کدام سال از سنین قصه شده اگر شمسی است از این زیاده است و اگر قمری است از این کمتر و احدی سال را جز این دو نیز بحری نسبت نداده و آنچه خلل در عبادات وارد می آورد این است که بیشتر این روایات شامل این مطلب بود که باید مانند شهور دهاة اهل تنجیم یکماه بیست و نه روز فرض کرده و یکماه سی و قطع نظر از شهر رمضان اگر باین قاعده عمل کنیم اغلب ازمنه متبرکه مثل نیمه رجب و نیمه شعبان و یوم ترویه و عرفه و اضحی و سایر عمل لغو میشود و لازم بود که از ائمه اطهار

یکحدیث وارد شده که رؤیت هلال ذیحجه را در اعمال حج معتبر نداند ذیقعده را سی روز فرض کرده روز عید غره ذیحجه است

و مقصود این است که چنین حدیث در سئوال از اعمال حج وارد شده باشد یا عبادات سایر ازمنه و ادعیه مأثوره

در آن ایام و حال آنکه اثری از چنین اخبار نیست مثلاً از ائمه اطهار روایت شده چون هلال محرم را دیدند محزون شدند

و بایام خامس آل عبا یاد داشتند و بسیار میشود در ماه ناقص نزد وی هلال رؤیت نمیشود و این میتواند دلیل باشد

که آنسال ذیحجه تمام بوده پس یکروز از مصیبت غفلت فرمودند و عاشورا در یازدهم شد و حال آنکه این نسبت

خلاف محض است و عجیب دیگر وارد می آید و آن این است که اگر عمل بعدد شود یکماه را تمام و یکماه را ناقص

فرض کند البته هیچ ضبط کبیسه نخواهد شد بعلت آنکه معمول روایت امام است و ذکری از عدد کبیسه نشده

گذشته از عدم فهم و علم عرب باین قاعده و شهور مرئیه با شهور عددیه در سی سال یازده روز تفاوت

واقع میشود و باندک زمان یکماه تفاوت واقع شده مثلاً در ذیقعده حج نموده و او را ذیحجه بنامیم

بنا بر عمل نسی که از رسوم جاهلیت بود و سوای این بود که در غیر ذیحجه میامدند و در آن حج میکردند

و منسوخ شد بآیه مبارکه انما النسیء زیادة فی الکفر و بر خلاف سوالاتی که خارج از تمامیت شهر رمضان

مثلاً سئوال از یوم الشک شده و جواب فرمودند و او را موقوف بر شهادت عدلین داشتند با آنکه شهود

رؤیت هلال را سئوال کرده اند عددی مقرر داشته اند و بکلی این جواب و سئوال لغو خواهد بود علی ای حال

ذکر حق پایان ندارد هیچ حق   این زبان بربند و برگردان ورق

مر ابوریحان در رد تأویلی که قائلین عدد و عاملین جدول در حدیث نبوی از کتاب نموده اند گفته

فاما قولهم ان مقتضی الخبر المأثور تقدیم الصوم والفطر علی الرؤیة فباطل وذلک ان حرف اللام یقع

علی المستأنف کما ذکره ویقع علی الماضی کما یقال کتب لکذا مضی من الاشهر ای من عند مضی کذا فلا تقلدوا

الکلمة الماضی من الشهر ومنا هو مقتضی الخبر دون الاول الاخری الی ما روی عنه انه قال نحن قوم امیون

لا نکتب ولا نحسب الشهر هکذا وهکذا وهکذا اذ کان یشیر فی کل واحدة منها باصابعه العشر یعنی تماما

ثلثین یوما ثم اعاد فقال هکذا وهکذا وهکذا وخنس ابهامه فی الثالثة یعنی ناقصة تسعة وعشرین

یوما فنص علیه السلام نصا لا یخفی علی احد ان الشهر یکون تاما مرة ویکون ناقصا اخری

وان الحکم جار علیه بالرؤیة دون الحساب بقوله لا نکتب ولا نحسب فان قالوا ان شهر تام

فان تالیه ناقص کما یحسبه مستخرجوا التواریخ کذبهم العیان الم یکن د ه

یعنی تأویلی که این قوم در خبر مروی نموده اند صحیح نیست چه لام در لغت عرب هر چند که بر مستقبل آید چنانکه اینجا هست

در معنی این حدیث پنداشته اند و گاه بر سر ماضی چنانکه گویند کتب لکذا مضی من الا ذ من

یعنی نوشته شد بوقتی که فلان مقدار از زمان در گذشته بود و ولی مقرر است که در این خبر باستعمال ثانی آمده

چه دیگر اخبار که در این معنی از آن حضرت رسیده قرینه تعیین است مثل آنکه فرموده ما مردمی امیم ناموخته که چیزی

انکار توانیم داد و نه چیزی تمار توانیم نمود ماه گاه سی روز است و گاهی بیست و نه روز و پیش آنحضرت باشارت مبلغ
کمکس پوشیده نماند تصریح نمود که شهر تارة تمام باشد و تارة ناقص و بکلمه لا نکتب ولا نحسب تخصیص فرموده که مناط
حکم شرع برؤیت است نه عدد و اگر این قوم گویند اینکه رسول صلی الله علیه و آله گفته ماه تارة سی روز است و تارة
بیست و نه روز شود مذهب ما باشد که گوییم گاه تمام است و گاه ناقص چه مراد آنحضرت نیز حسب توالی
و ترتیب باشد در جواب گوییم پس لازم آید که پیغمبر حکمی بر خلاف عیان بیان فرموده باشد زیرا که رؤیت که دو
یا بیشتر ناقص کرده و گاه دو ... و بیشتر تمام که اینکه خود عیان را نیز انکار کنند و هم ابوریحان در بیان این عنوان گفته لو کان شهر رمضان
تاماً ابداً ثم عرف اوله لاستغنی به عن الرؤیة لشوال وجری قوله فی افطروا للرؤیة مجری
حشو المسند غیر ان العصبیة تعمی الاعین البواصر وتصم الآذان السوامع وتدعو الی ارتکاب ما لا
یساغ باعتقاد العقول ولولا ذلک لما تحیر قولهم هذا الموجز مع ما کتب الجعفر الزبدی ... فقد جاء عنهم الا انهم ... ومن الله علیهم
یعنی اگر ماه رمضان چنانچه مقتضای اخبار شماست همیشه تمام بودی و اول آن معلوم شدی پس در ماه شوال برای استهلال فائدتی نماندی و کلام رسول که فرمود
افطروا للرؤیة در عداد حشو مسند شما آمدی که البته محل معنی مراد خواهد بود الا آنکه عصبیت دیده های بینا را کور کند و گوشهای شنوا را کر نماید و بارتکاب امری
بخواند که عقل از قبول آن مساحت نورزد و اگر تعصب اینگونه مقتضیاتی نداشتی در خاطر این قوم این چنین و بیاض نگذشتی با وجود آن اخبار که در کتابهای ثبت ...
و معتمد است با جملة آن روایات را از جهت سند و غیره تصحیح نموده اند هم او گفته وقد جری بینی وبین اهل هذا الرأی کلام فی الخبر المسند الی ... با انا
هذه اللوازم المذکورة فاظهر ... ذلک عن ... بین اللغة وبینها وبین الشریعة وقوانینها فرق ... فقلت ...
... یعنی وقتی میان من و یکی از قائلین این مذهب در
سخن رفت من او را بدان لوازم فاسده که بر تقریر ایشان وارد است ملزم ساختم عاقبة الامر گفت اینها که تو بیان کردی بر قوانین لغت درست آید
نه قواعد شریعت و بس فرق است میان وضع لغوی و حکم شرعی گفتم همانا که اگر صاحب شرع با حکمی بر خلاف لغت عرب
گفته باشد همانا تو از فهم لغت بدوری بلکه از علم شریعت بکناری هم ابوریحان گفته

والعجب من ساداتنا
عترة الرسول علیه وعلیهم السلام انهم صاروا یصغون الی ذلک ویقبلونه تألیفاً لقلوب المؤمنین
بشیعتهم ولا یعقلون اثر جدهم امیر المؤمنین فی اعراضه عن استمالة الضالین المعاندین بقوله ما کنت متخذ المضلین عضدا
یعنی از سادات ما که عترت رسولند عجب است که چگونه محض تالیف قلوب مردمی که دعوی تشیع ایشان کنند باین
سخنان گوش فرا دهند و گفتار ایشان بپذیرند و بر آیین نیای بزرگوارشان امیر المؤمنین صلوات الله علیه نروند
که از استمالت خاطر ستمکاران اعراض نمود و در جواب کسانیکه بر عدم عزل معاویه رای میزدند ما کنت متخذ
المضلین عضدا فرمود ملکزاده دانشمند در اثنای شرح این عبارت گفته که شبی در منزل برادر اجل اکرم
نواب اشرف والا ... قاجار ابو الملوک ... آزاد ... با ابن عم بزرگوار سخن از تمام شهر صیام
در میان آمد گفتم از شیخ مفید روایت در رؤیت بسیار دیده ام شما را چگونه از قائلین عدد محسوب داشته
گفته که از شیخ مفید رساله دارم که در آن رساله نوشته اینکه علمای ... اتفاق دارند که تمام شهر صیام ...

ومکری را مناسب نیست و پس از مدتی معتمد الدوله فرهاد میرزا در رجال ابو علی اصفهانی دیده بود که نوشته شیخ مفید را
رساله ایست در رد صدوق و آنجا تصریح کرده که شهر رمضان مثل سایر شهور است و بر حدیث حذیفة بن منصور اعتبار نیست
چه بیشتر از احادیث تمام صیام را حذیفة بن منصور روایت کرده پس آن کتاب را نزد مولف فرستادند دیدم بر خلاف
فرمایش این عم بزرگوار است و در همان کتاب باحوال حذیفة بن منصور رجوع کردم دیدم ابو علی در حال او تاملی کرده که
بعضی او را از موثقین رواة نمی دانند و بالفرض اگر از ثقات بوده احادیثی که در صیام روایت کرده در کتاب او
یافت نمیشود تا اینجا خلاصه کلام ملکزاده دانشمند بود ومن العجب که بعضی از اجله فقها و جله علما شیخ مفید را از ارباب قول عدد
شمرده اند و این خطائی است فاحش چرا که او در طعن اصحاب این عقیدت و اثبات مذهب رؤیت دو تصنیف مستقل پرداخته
و با شیخ صدوق در آنها بسی نقض و ابرام فرموده اگر چه از آن دو مجموع این متأخرین اصلا رسمی نیست ولی اسم
کتاب مصابیح النور فی علامات اوائل الشهور در فهرستات مصانیف او مسطور است و رساله رد صدوق در مجامیع
رجال دانسته تحول شهور و هر دو را بالاتفاق از شیخ مفید دانسته اند و چون بنای تحریر این دفتر محیط بر استقصا و فوائد است
و استقرا شوارد لاجرم بگاه نگارش این رحمت در تحصیل احدی الرسالتین بسی تکاپوی رفت و از خزان کتب اوائل
چندین جستجوی شد تا اتفاقا از کتابخانه فقیه متبحر مجتهد العصر جمال الدین محمد بروجردی شیخ الاسلام تعمیره مجموعی
شگفت بدست افتاد مترجم بتحفه ذخائر کنوز الاخیار فی بیان ما لعله یحتاج الی التوضیح من الاخبار تصنیف شیخ مهذب الدین
احمد بن عبد الرضا البصری الشیعی الامامی از آنجمله رساله یکی در ضمن جزء دویم آن کتاب بارشاد آنجمله تحریره الله
ایام افاضاته دیده شد مشتمل بر اصول اخبار عدد و امهات ردود آنها در کمال جودت تحریر و نهایت حسن تعبیر آنها
که خواستیم بشیخ بزرگوار مهذب الدین احمد تاسی نمائیم و آن نسخه نادره در رساله را باب در اثناء کتاب بیاوریم ولی چون
مظنه اطناب بود و مشنئه اسهاب از اثبات آن بکلیها اعراض شد و نمونه را بدرج تفصیل اکتفا رفت تا پس کسی
مانند آن فاضل معاصر مفید را از اهل عدد نخواند و تصنیف او را یکباره در خلاف آنچه پرداخته نداند قال رضوان
الله علیه بعد سطور شتی فی عنوان المسئلة فصل اعلم ایدك الله تعالی ان العمل فی هذا
الباب علی استقصائه یطول وقد عملت فیه کتابا سمیته مصابیح النور یکون فی ارباع الصحف من
مجلد متوسط فی نحو خمسین ومائة ورقة فان ظفرت به اغناك عما سواه فی معناه ان شاء الله تعالی
فانی اثبت لك نکراته تعتمد علیها ما یحتاج الیه الی ان یسهل الله تعالی ظفرك بالکتاب المذکور
ان شاء الله تعالی فاقول ان القرآن نزل بلسان العرب ولغتهم قال الله عز اسمه بلسان عربی مبین
وقال تعالی قرآنا عربیا غیر ذی عوج وقال تعالی ولو جعلناه قرآنا اعجمیا لقالوا لولا فصلت آیاته
اعجمی وعربی فاذا ثبت ان القرآن نزل بلغة العرب وخوطب المکلفین فی معانیه علی اللسان
وجب العمل بما تضمنه علی مفهوم کلام العرب دون غیرهم والاشهر عند العرب انما سمیت بذلك
لاشتهارها بالهلال قال الله عز اسمه ان عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا فی کتاب الله یوم خلق السموات

والارض وقال شهر رمضان الذي انزل فيه القرآن هدى للناس وبينات من الهدى والفرقان فهي اقدم الاشهر تبا
لما ذكرناه التنبيه تدبينا انها وصفها للشهر من حيث انه اشهر الجلاء وكان الهلال علامته في ليلة الهلال انما سمي
الهلال لارتفاع الاصوات عند رؤيته بالتكبير والاشارة اليه ومن ذلك سمي استهلال الصبي اذا بكى وصاح فيه
استهلال الصبي بعد ظهور صوته بالبكاء ونحوها فاذا كان الشهر هو ما اشتهر بالهلال ثبت انه دليل دون ما سواه
ابطل قول اصحاب العدد في علامات الشهور وتخريج الحساب ودفع ما بذلك الحاجة الى الاستدلال ويؤيد ما ذكرناه قول الله تعالى
يسئلونك عن الاهلة قل هي مواقيت للناس والحج بان جعلها علامات الشهور واوقات الديون وايام الحج وشهوره وهذا بالضد مما
ذكره اصحاب العدد في علامات الشهور وخالف فواصل القرآن ولغة العرب وقد تواطأ بعدهم كافة علماء الاسلام وبانوا الحكام
النجوم فلم يصيروا الى قول المبطلين في ذلك الا الى قول المنجمين الذين اعتمدوا الرصد والحساب وادعوا علم الحيث و
صاروا مذبذبين لا الى هؤلاء ولا الى هؤلاء واحدثوا مذهبا غير معقول ولا له اصل يستقر على
الحجاج وعملوا جدولا باطلا اسندوه الى الصادق عليه السلام لم اجد احدا من علماء الشيعة
وفقهاء ها واصحاب الحديث منها مال الخلاف مذاهبهم في العدد والرؤية الا وهو طاعن فيه ومكذب لروايته
والظاهر انكه مراد استاد ابو ريحان از ساداتنا عترة الرسول ائمه اسمعيليه باشند زيرا كه او بجاى ديكر از آثار الباقيه
در نظير اينمقام ازاينقوم بالفرقة المدعية للبواطن تعبير آورده و در كتب مقالات ونحل ومجاميع ديانات وملل
ثبت است كه شيعه اسمعيليه در احكام شرع تاويلات ميكردند و براى هر يك از ظواهر تكاليف باطنى ابتداع مينمودند
واز انجمله است بلعينه اشتهار يافته آن عبارت چنين است كه در تقرير حساب قائلين عدد گفته وعلى ما ذكرنا
عملت الفرقة المدعية للبواطن المنتحلة لتشيع الآل فاوردت حسابا زعمت انه من اسرار النبوة وهو هذا
اذا اردت ان تعلم اول رمضان تحذو سني الهجرة التامة واضربها في اربعة وزد على ما اجتمع من الضرب خمس
الهجرة وسدسها فان بقي من كلا القسمين كسر فاجبره بالايام يوما ان كان احدهما او مجموعهما اكثر
من نصف مخرج احد الكسرين ثم زد على المجتمع اربعة واطرح ما بقي اسابيع فما بقي دون سبعة فهو عدد
شهر رمضان وهو مبني على ما ذكرناه فان ايام كل سنة من سني القمر وهو ثلثمائة واربعة وخمسون
يوما اذا القيت اسابيع بقي اربعة فاذا ضرب سني الهجرة في اربعة صار كانه طرح ايام كل سنة اسابيع و
جمع بواقي ذلك واذا اخذ خمس سني العرب وسدسها صار كانه اخذ لكل واحد من السنين خمس
يوم وسدسه فاذا اخذ خمس السنين وسدسها مضروبها في خمس يوم وسدسه وتتميمها على مخرجها
فاذا القي المجتمع اسابيع وعد ما بقي من يوم الجمعة الذي هو اول الهجرة انتهى الى علامة المحرم
وانا زدنا عليه سنة وعد المجتمع من يوم الاحد آل الى معنى واحد وانما زاد هؤلاء اربعة
لانه اذا اخذ الشهر يومين والشهر يوما كان الذي يجتمع الى اول شهر رمضان خمسة و
اذا زادها على علامة المحرم انتهى الى علامة شهر

رمضان وقد كان زاد للمحرم سته
نجمع اليه للخمسه اللازمه الى شهر رمضان
فصار الجميع احد عشر والقى منها سبعه فبقى اربعه
وهو ما يبقى عن مجموع الزيادتين

حاصل مراد و خلاصه مقصود از سابق و لاحق ترجمه نیوتن دوران و کپلر ایران ابوریحان ثانی نجم الملک عبدالغفار اصبهانی آنکه اگر خواهیم در تاریخ هجری اسامی روزهای اول سالها و ماهها را موافق تاریخ بدست آوریم قاعده آنست که عدد سالهای تامه هجری را بگیریم و در سه موضع بنویسیم و اولی را ضرب کنیم در ۳۵۴ چهار روز و دومی را ضرب در ۴۸ دقیقه و سیمی را در یکثانیه و بر عدد دقایق هشت سی و چهار دقیقه بیفزائیم و اسم هر کدام را رفع نمائیم بمرتبه بالاتر خویش پس دقایق اگر از ۶۰ متجاوز باشد رفع کنیم آنرا یک واحد از مرتبه بالاتر و اگر کمتر باشد اسقاط میکنیم پس آنچه حاصل شد ایامی است که از اول هجرت گذشته تا روز اول آنسال پس پنج بر آن بیفزائیم و هفت هفت از آن طرح کنیم آنچه کمتر از هفت باقی ماند علامت روز اول محرم است پس اگر روز اول ماهی دیگر غیر از محرم را خواسته باشیم از ماههای تامه قبل از آنماه برای یکماه دو روز میگیریم و برای یکماه ناقص یکروز و مجموع آنچه شد بر علامت محرم می افزائیم و از حاصل هفت هفت طرح میکنیم آنچه باقی ماند علامت آنماه مطلوب است بحساب تواریخی که بنایش بر سیر وسطی قمر باشد و در استخراج علامت اوایل سنین و شهور هجری فرقه از اهل عالم باطن بر وفق قاعده مذکوره نرفته اند و حسابی آورده اند که بعقیده ایشان از اسرار نبوت است و آن اینست که هرگاه بخواهید روز اول رمضان را معلوم کنید سالهای هجری تامه را بگیرید و در چهار ضرب کنید و بر حاصل بیفزائید خمس سنین هجری و سدس آنرا که عبارتست از ۲۲ جزو از شصت جزو سنین هجری پس اگر از هر کدام از آن دو قسم کسری باقی ماند آن کسر را یکروز اعتبار میکنیم بنابر اینکه یکی از آن دو کسر یا مجموعشان بزرگتر یا مساوی نصف مخرجشان و بعد بر مجموع هم بیفزائیم و هفت هفت طرح کنیم آنچه باقی ماند کمتر از هفت علامت ماه رمضان است و این قاعده مبنی است بر آنچه ذکر نمودیم زیرا که ایام هر سالی از سالهای قمری ۳۵۴ شبانروز است و چون هفت هفت طرح کنیم باقی میماند چهار و چون سنین هجریرا در چهار ضرب کنیم این عمل در حکم آنست که از ایام هر سال هفت هفت طرح کنیم و باقی مانده را جمع نمائیم و چون خمس سنین هجری و سدس آنرا بگیریم این عمل در حکم آنست که برای هر سال خمس شبانروزی و سدس شبانروز بگیریم پس گرفتن خمس سنین و سدس آن در عوض ضرب آن سنین است در خمس شبانروز و در سدس آن که هشت ساعت و چهل و هشت دقیقه کسر سال قمری باشد و بعد قسمت نمودن آنها بر مخرجشان پس چون از حاصل هفت هفت طرح کنیم و باقی را از روز جمعه که اول سال هجرتست بشماریم میرسیم بعلامت محرم و هرگاه شش بر آن عدد باقی بیفزائیم و حاصل را ابتدا از یکشنبه بشماریم باز بهمان نتیجه میرسیم و اینجا در قاعده مذکوره فوق همیشه بر آن حاصل چهار بیفزائید زیرا که هرگاه عدد از طرح هفت هفت برای یکماه ابتدا از محرم

دوره بکبیرم و برای یکماه بگیرد تا اول رمضان انچه جمع شود پنج است و چون آنرا بر علامت محرم یعنی جیم علامت رمضان
بدست میاید و برای محرم ۶ افزودیم و چون ۵ بر آن افزوده شود حاصل میشود ۱۱ و بعد از طرح هفت باقی میماند
۴ و آن چیزیست که از مجموع دو افزایش باقی مانده علامت رمضان است انتهى الحکیم تشریح که روانش شاد باد
پس از ورقی گذشته از عبارت گذشته گفت وقد وجدت عند احمد بن محمد بن شهاب وكان
احد المعدّدين من اهل الجزائر وكبار الدعاة جدولاً زعم انّ العمل به ان يؤخذ سنو
الهجرة التامة ويزاد عليها اربعة ويطرح ما اجتمع ثمانية ثمانية فما بقي اثبت بحذائه في
سطر العدد ويأخذ ما بحياله من اي شهر اراد فهو اوله من الاسبوع وهو لعمري مستخرج من هذا
الجدول لو اخذنا وآثار البيّن فيها راجعة الى يومها من الاسبوع وينقص كسورها اربع بانه لا يخالف
هذا الجدول المجرد المصحح الا انا اذا ادار دور الثمانية مراراً عند تطاول المدة يضطرب اضطراباً فاحشاً
حاصل مراد آنکه در نزد احمد بن محمد بن شهاب جزائری که از بزرگان دعات بود جدولی یافتم که از استقرار استعمال مینمود
سالهای تامه هجریه را میگرفت و چهار بر آن می افزود و هشت هشت طرح میکرد آنچه باقی میماند با آن راضی میشد
در سطر عدد و ما بازاء آنرا در برابر ماه مطلوب میگرفت اسم روز اول آن ماه بود بحسب ایام هفته و هر آینه باید دانست
که این جدول خلاصه است که استخراج شده از جدول مجرد صحیح و هرگاه شخص تأمل نماید در دوره هشتگانه که بنای
جدول را بر آن قرار داده ملتفت میشود که بعد از هر دوره اول سال عود میکند بهمان روز هفته که اول و هشت
چهار دقیقه شانزده روزی از تمام دوره ناقص است پس این جدول خلاصه را اختلافی با جدول مجرد نیست جز آنکه دوره هشتگانه
چون بدور زمان تکرار شود اضطراب فاحش در آن راه یابد و آنوقت لابد از تمام دوره هشتگانه را اول نمود ارقام ایام دیگر

جدول الشهور

	محرم	صفر	ربیع الاول	ربیع الثانی	جمادی الاولی	جمادی الثانیه	رجب	شعبان	رمضان	شوال	ذی القعده	ذی الحجه
ا	ج	ه	و	ا	ب	د	ه	ز	ا	ج	د	و
ب	ز	ب	ج	ه	و	ا	ب	د	ه	ز	ا	ج
ج	ه	ز	ا	ج	د	و	ز	ب	ج	ه	و	ا
د	ب	د	ه	ز	ا	ج	د	و	ز	ب	ج	ه
ه	و	ا	ب	د	ه	ز	ا	ج	د	و	ز	ب
و	د	و	ز	ب	ج	ه	و	ا	ب	د	ه	ز
ز	ا	ج	د	و	ز	ب	ج	ه	و	ا	ب	د
ح	و	ا	ب	د	ه	ز	ا	ج	د	و	ز	ب

ابن ابی العوجاء

انکاره وذکر هذا الداعی المموه ان الجدول من عمل جعفر بن محمد الصادق حین علم رضی الله عنه ما کان الناس فیه من الخلاف والشک فی شهر رمضان فقال رضی الله عنه والذی بعث محمدا بالحق نبیا ما مات امه حتی افضی الینا علم ما کان وعلم ما یکون الی آخر الدنیا واقل ذلک علم الصوم فی کل سنة وفی کل یوم منها وانه کان یقول ما تم شعبان قط ولا نقص رمضان من ثلثین یوما ولقد افتری هذا الظالم علی ذلک السید العالم افضل الاشراف واعلم الائمة صلوات الله علیهم حین اضاف الیه شیئا غیر جائز فی دین جده وقد قام البرهان علی صحة ضده وکان ذلک الامام الورع ابعد من ان یتلوث باقاویل امثال هولاء ویدنس بانتمائهم بغیا الیه صلوات الله علیه

یعنی احمد بن شهاب گفته این جدول از مخترعات حضرت امام جعفر صادق علیه السلام است در آنوقت که میان مردم در خصوص ماه رمضان اختلاف وشک دید پس فرمود که سوگند بنام کسی که حضرت محمد را براستی مبعوث به نبوت نمود آنحضرت دست از ما است خود نکشید جز آنوقت که بما سپرد علم ما کان وما یکون را تا آخر دنیا وکمتر از همه علم صوم است در هر سال ودر هر روز سال وآنحضرت میفرمود که ماه شعبان هرگز تمام نیست ورمضان هرگز ناقص نمیشود از سی روز ویقین است که این شخص ظالم افترا زده است بر آن سید عالم که افضل اشراف است واعلم ائمه صلوات الله علیهم در آنجا نسبت داده است بآنحضرت چیزیرا که در دین جدش جائز نیست باید دانست که بنای این جدول مختصر بر قاعده ایست که منجمین از روی سیر وسطی قمر در ایام ماه وضع نموده اند که یکماه راسی روز میگیرند ویکماه را بیست ونه روز وازینقرار بجز بحوح اد وط ذیحجه را کبیسه میکنند چون روز اول سال هجرت موافق احادیث جمعه بوده وماه وسطی ۲۹ شبانروز است ۱۲ ساعت و ۴۴ دقیقه پس ابتدا از جمعه ماه محرم سی وپنجروز میشود وغره صفر یکشنبه وازا ۲۹ روز میگیرند غره ربیع الاول دوشنبه میشود وهکذا تا آخر سال غره ذیحجه دوشنبه میشود وعدد ایامش ۳۰ روز پس اول سال دوم که یکسال تامه گذشته باشد سه شنبه میشود وبطریق مذکور غره محرم سه شنبه میشود وغره صفر پنجشنبه وهکذا تا ذیحجه غره اش جمعه میشود وغره محرم سال سیم که دو سال تامه گذشته شنبه وغره ذیحجه سه شنبه وچون این سال کبیسه می شود سلخ ذیحجه چهارشنبه است وغره محرم سال چهارم که سه سال تامه گذشته پنجشنبه وهکذا تا آخر سال هشتم تامه که غره ذیحجه او شنبه میشود وچون سلخ ندارد غره محرم سال نهم تا قصه بار شنبه میشود وقس علیهذا وبنابراینقاعده شعبان همیشه ناقص است ورمضان تمام اما شرح جدول مجرد مصحح اینست که چون سال قمری وسطی سیصد وپنجاه وچهار شبانروز است وهشت ساعت وچهل وهشت دقیقه وبا عوض کسور ساعات بکسور ستینی شبانروز بیست ودو دقیقه اضافه بر ۳۵۴ شبانروز است پس بعد از طرح هفت هفت باقی میماند د کب این باقی را بازاء سال اول نوشته در سال دوم بعد از تضعیف کسر وطرح هفت باقی میماند امد ودر سال سیم بعد از تثلیث کسر وطرح هفت باقی میماند دو وهکذا تا سال هشتم باقی ماند د نو وآن چهار دقیقه

دقیقه دارد تا هفت شود و بکلی طرح رود پس اگر این چهار دقیقه باقی نبود عدد ایام هشت سال قمری وسیطه با اضافه کسوری که دارد بعد از طرح هفت هفت که ایام اسبوع است هیچ باقی نداشت و میتوانستیم دوره را هشت بگیریم چنانچه در جدول مختصر همین طور شده ولی بلاحظه چهار دقیقه کسر باقی اختلاف بعد از مدتی شدید خواهد شد و اگر بخواهیم در این عمل هیچ تقریبی نباشد و اختلافی بروز نکند باید دوره را دویست و ده سال تامه بگیریم چنانچه از روی جدول منتخب معلوم میشود که در اواخر هیچ چیز باقی نمانده و درست هفت هفت طرح شده

و زانچه ذکر شده معلوم میشود که دوره را کمتر از هشت میتوان گرفت اینجا ترجمت [illegible] منجم الملک بود که [illegible] از روی خط وی [illegible] نقل [illegible] علیه لا اعلیناً اذ نحن [illegible] اعتدنا ما ناشر [illegible] [illegible] واجباه ترجمت ابن ابی العوجاء [illegible] [illegible] شده و این [illegible] روی عدم اتفاق بل تناسب اجبار و ایتلاف آثر حیث لا شعر موجب این افکار کردید

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

اینک شعری چند که بشارتی بود در هجای وی نظم کرده بیاوریم و کلام بانجام بریم گوی

قل للعبد الکریم یا ابن ابی العوجاء یا ابن ابی الکنز [illegible] لا تصلی و لا تصوم فان صمت فبعض النهار صوماً دقیقاً

(متنبی)

لیت شعری غداة حلیت فی الجنة خیفا حلیت اوزنیقا

لا ابالی اذا اصبت من الخمر (معتق) حبیبا ان لا تکون عتیقا

یعنی ببرای الو بار را بگوی که بهانها از روی سفاهت بخردی کالای اسلام بهای کفر فروختی از آنکه نه نماز گذاری و نه روزه داری و چنانچه علی الرسم بنیت صوم باشی ببرخی از روزه و امساکی اندک اکتفا نمائی و هر گاه با می دیرینه برخوری همی اکنانه بیاشامی و با بیکاران انس و زیخ آزاد نباشی هیچ مبالات نیاری کاش دانستمی که چون شرف سپاه بامداد عرصه لشکر و بتراد شمار مسلمانان آورد یا در قطار زندقیان کشد

ابو الحسن میثمی علی بن اسمعیل

از احفاد میثم تمار است که در جمله تابعین صحابه رسول صلی الله علیه و آله و خواص اصحاب امیر المؤمنین علی صلوات الله و سلامه علیه بشمار میرود و بدو واسطه بمیثم میرسد فهو علی بن اسمعیل بن شعیب بن میثم بن یحیی الاسدی اصلا کوفی است و سکنا بصری در میان قدما شیعه امامیه بعلم و اختصاص معروف است زیرا که او از متکلمین اثنی عشریه نخستین عالمی است که باب علم کلام مفتوح داشت و با مخالفین احتجاج فرمود و در مسئله امامت تصنیف پرداخت چنانکه جمال الدین حلی در وصفش گوید اول من تکلم علی مذهب الامامیة و صنف کتابا فی الامامة کان کوفیا و سکن البصرة و کان من وجوه المتکلمین من اصحابنا کلم ابا الهذیل العلاف و النظام

علمای رجال او را در عداد اصحاب حضرت امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا شمارند روایتش مقبول و حدیثش معمول است و جماعتی از وی اخذ خبر فرموده اند علی بن مهزیار محمد بن علی بن محبوب سلیمان بن سماعه حسن بن راشد صفوان بن یحیی سکونی عبد الله بن جابر حسن و ... مهزیار با تکلم در وکاله خاطر و حدت فواد در فن جدل و آداب مناظرت طراز عصر بود و اختصاص عالی بوراثت داشت چرا که سلسله بیت علم بوده و از بزرگان اهل بصیرت محسوب میشد سمعانی در کتاب انساب گفته بنی میثم جماعتی باشند از مشایخ شیعه مناظرات و حکایات ابو الحسن میثمی در کتب رجال و تراجم متکلمین ثبت است از آنجمله آنچه بکمالت بر وجه اختصار حکایت افتاد آنست که در اثبات کمال که از شروط امامت است با ابو الهذیل گفت آیا میدانی که ابلیس از هر خیری نهی کند و بهر شری امر نماید گفت آری گفت پس ابلیس بتمامت وجوه خیر و طرق شر عالم است ابو الهذیل چنین گفت گفت آیا امامی که بعد از حضرت رسالت بوی اقتدا نمائی بر تمامت وجوه خیر و طرق شر محیط است گفت نی گفت پس ابلیس را از امام خویش اعلم شناسی پس ابو الهذیل مبهوت شد و دیگر نوبتی با ابو الهذیل گفت آیا چگونه در شهادت کسی که بکذب خویش اعتراف نموده باشد گفت مردود است و بر شهادتش ترتیب اثر نخواهد شد گفت انصار دعوی امارت برای خود کردند و گفتند منا امیر و منکم امیر آنگاه تکذیب خویش نموده در حضور جمهور باستحقاق ابوبکر شهادت دادند پس شهادت ایشان بر سزاواری و شایستگی ابی بکر مسموع نخواهد بود که بکذب خود در دعوی امارت و طلب خلافت اعتراف آورده اند گویند وقتی در مجلس علی بن ریاح ابو الهذیل ابو الحسن را حجت خواست بر اینکه علی بن ابیطالب در خلافت رسول اولی از دیگران باشد گفت اجماع اهل قبله بر اینکه امیر المؤمنین هنگام وفات پیغمبر مؤمن کامل و عالم بمسائل بود و چنین اجماعی درباره ابوبکر محقق نیست ابو الهذیل گفت درباره ابی بکر نیز این اجماع منعقد است کیست که مخالف حتی باشد گفت من با تمامت اسلاف و جمهور صحابه خویش سابقا و لاحقا گفت پس تو با تمامت اسلاف و جمهور صحابت گمراه باشید ابو الحسن گفت پس اینجا مجلس دشنام است نه مبحث کلام از کتاب ... منقول است که یکی با ابو الحسن میثمی گفت امام تو علی بن ابیطالب

ابو الحسن میثمی

۷۳۲

و چه روی برای کجی یا بی قواعد قصه میکرد و در دنبال آن تحقیق فرقه حق میکرد و ابو الحسن مجدی با مراتب گفت حضرت امیر
درانه در حرب سنانی شایسته چون مسجدی نگذاشت و در برابر آن شرط عبادت میگذاشت کسنه آن دیگر خلفاء را معترض و دیده
چرا ولید بن عقبه را که شرب خمر زد گفت از آنکه اقامت حد و حد خلیفه او بود و اکرام خود بسیاست خلفاء مباشرت فرماید از نهایت عنایت بر دقائق
اهتمام کنند پس حراست حوزه خلق از چه میکرد و ایشان را در مشاورت لشکرکشی و کشورگشائی و سایر مصالح جمهور و حل و عقد امور ایشان
میمود گفت چون حفظ بیضه اسلام و پاس ناموس شرع حق خود میشناخت از مباشرت صورتی که دیگران روا نبود که ثغور مسلمین و حدود و کسب
برای رزین مسدود و لشکر باید امام را لازم است که وظایف منصب خویش همه تدبیر مهمل نگذارد و هرچند مباشران اغیار باشند و تمام مصالح
و منافع کلیه بهر وسیله جاری سازد هرچند در ضمن مشاورات غاصبان و ارشادات بیگانگان باشد چنانکه حضرت یوسف علی نبینا و علیه السلام
خود نیابت ملک طلب کرد و زیرکه اصلاح عموم عباد و تعدیل احوال بلاد در ضلالت و وزارت او بر پای بود دیگر پرسیدند چرا علی بن ابیطالب
در طلب حق خویش با خلفا جدال نکرد گفت چه حال وی با وقت حال حضرت هارون بود که با سامری قتال نفرمود و با موسی گفت یا ابن ام
إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي یعنی ای پسر مادر من بنی اسرائیل مرا مقهور ساختند و کشتن من خواستند و حال حضرت نوح که با قوم خویش
جدال نتوانست و عرض کرد رَبِّ إِنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ یعنی پروردگارا امت من بر من چیره شده اند داد من از ایشان بستان و حال حضرت لوط
که با امت خود فرمود لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ یعنی کاشکی مرا با شما توان جدال و نیروی قتال بودی و یا به رکنی
استوار پناه میدادن توانستمی و حال حضرت کلیم که عرض نمود رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي یعنی الها در جهاد و انجاحت جز خود
و برادرم هارون مالک کسی نیستم و نیز پرسیدند که چرا امیر المؤمنین علی با مردم ناشایسته در مجلس شوری داخل گشت گفت تا حجت خود بر ایشان تمام
چه یقین میدانست که اگر حاضران شوری در برابر این خلافت وجه امامت وی بدیده انصاف نظر کنند البته دیگران را بر وی مقدم نسازند و اگر از روی
و ابلاغ حجت نمی نمود لازم می افتاد که در عقیدت اهل بصیرت القاء شبهه تمادی کرده باشد از اینجاست که آنحضرت در یوم شوری فرمود
الْيَوْمَ دَخَلْتُ فِي بَابٍ إِنْ أُنْصِفْتُ فِيهِ وَصَلْتُ إِلَى حَقِّي یعنی امروز از دری در آمدم که اگر در آن انصاف دیدمی بحق خویش
رسیدمی دیگر باوی گفتند چرا امیر المؤمنین دختر خود بعمر بن خطاب داده گفت عمر بن الخطاب بظاهر موحد و مسلم بود و بشهادتین
لسان اعتراف میگشود و حضرت لوط تکلیف تزویج بنات خود با قومی میفرمود که در قطار کفار و از مشرکین بودند که گفت
هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ یعنی ایشان دختران منند و برای شما از این عمل
پلید پاکیزه ترند و مرا در پیش مهمان من رسوا مسازید آیا از شما مردی نیست که راه رشد جوید و سبیل صواب پوید ارباب طبقات و اصحاب تراجم
آورده اند که روزی ابو الحسن میثمی در مجلس حسن بن سهل وزیر مأمون شد حسن یکی از ملاحده را از در تعظیم بکنار خود جای داده بود و دیگر حاضران یکجا بی بخشش
جلوس داشتند ابو الحسن ارشاد ساخته لت بر نهفت و در طعن عقیدت الحاد ملحد در پیرون آی تو شگفتی ام یعنی گفت چه بود ابو الحسن گفت شنیده ام که مردم را
از جانبی بجانبی حمل و نقل میکرد و صلاح و ملکر ملحد چون سخن ابو الحسن شنید از استبعاد بقرار گردید و دروغ زیر دست خود گفت ما همه را در عقل خفی هست ابو الحسن گویند گفتم با خود
این سخن را بر خفت عقل من دلالتست گفت یا ذا العجب عجبی و بیچاره اگر تیر و تبار نداری چگونه بصیرتی بر حصر عقل و ثبات ابیات ممکن باشد گفتم تعجب آنکه سیاه و بکار و انبار و نظر
سجاد و اسطار صبانی حکیم بر وجه ارض جریان و نزول کند و نباتات بکارکنند برای آدمی که پدید وی مشهودست چه آنکه سخن ابو الحسن مقصید طریقی در عقیدت که وجود آنها
و وقوع حوادث با اقتضای طبیعت سازد از آنچه بیهوده تیم و صبانی حکیم از تصنیف میثمی بهیچ مجموع بنظر رسید کتاب الامامت کتاب النکاح کتاب الطلاق کتاب مسمه
کتاب کامل کتاب استحقاق

۷۲۲

ابن ابی جمهور محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور احسائی

مهتر دانشمندان فرقه امامیه و در عداد متکلمین فقها و محدثین عرفا و متبحرین علما بشمار است در شهر احساء متولد گشت و در
همان بلد نشو و نما یافت علوم رسمیه و فنون ادبیه را در نزد علمای بلد خویش فرا گرفت و در اندک زمانی قصب السبق از همسران
در ربود پس گریبان عزیمت را جانب عراق عرب تاختن آورده مشهد نجف را محل اقامت قرار داد و بساط تحصیل در مجلس
تدریس و مدرس افادات شیخ شرف الدین حسن بن عبد الکریم فتال مجاور مشهد مقدس حضرت امیر المؤمنین علیه السلام
بگسترانید چندی اوقات بکسب فضائل در خدمت وی بگذرانید پس در سال هشتصد و هفتاد و هفت هجریه
عزم زیارت بیت الله نموده در اثنای راه مدت یکماه در خدمت شیخ الاسلام علی بن هلال جزائری در کرک نوح
اقامت کرده در طول آن مدت خدمت آن شیخ را غنیمت شمرده باستفادت مشغول بود گویند پس از زیارت
بیت الله و اداء مراسم حج بدیار خود عود نموده چندگاه در آنجا بسر برد باز زیارت مشاهد مشرفه ائمه عراق را تصمیم
عزم کرد پس از فوز بسعادت تقبیل آن مشاهد متبرکه بیکران همت بر نشست و راه خراسان در پیش گرفت
در عرض راه بتالیف رساله زاد المسافرین در اصول دین بپرداخت و در مشهد مقدس رضوی سید میر محسن
رضوی را ملاقات نموده در سال هشتصد و هفتاد و هشت هجری بالتماس میر محسن آن رساله را شرحی ترتیب داد و
بکشف البراهین موسومش نمود جمعی از اهل علم بوی گرد آمده همی طریق استفادت می پیمودند میر محسن را با علف
رشته روایات بوی منسوب باشد آورده اند در آن زمان مردم شیعی از شدت خوف روز در کار خویش بتقیه میکردند
چون خبر قدوم شیخ بعلمای سنت و جماعت هرات رسید یکی از ایشان که در تمامت فنون علم و دانش سر آمد
همگنان بود بمشهد مقدس در آمد و ایشان را در باب حقیقت و حقیت مذهب شیعه مناظرت و مباحثت در پیوست
سه مجلس با یکدیگر مناظرت نمودند در هر یک از آن مجالس ابن ابی جمهور بر فاضل هروی غالب آمد و دعوی خویش
براهین قاطعه ثابت نمود و ابن ابی جمهور صورت آن مناظرات و مجالس را در رساله ترتیب داده اینک ما حاصل
هر یک از آن مباحثات را مشروحاً در این نامه مبارک نگارش دهیم مجلس نخست آنکه ابن ابی جمهور گوید روزی در
سید محسن جمعی از سادات و برخی از طلاب را بضیافت بخواند فاضل هروی نیز از زمره ایشان بود چون
تمامت ایشان حاضر آمدند و هر یک بر محل خود قرار گرفتند فاضل روی با من داشت نخست از اسم من پرسید
گفتم مرا مادر محمد نام نهاده گفت موطن تو کدام یک از بلاد عرب است گفتم بلاد هجر که باحساء مشهور است
پیوسته از شیوع وجود اهل علم و دین آن بلد را فروغی تمام بوده است گفت از مذهب خود کشف حجاب کن
گفتم از اصول یا فروع گفت از هر دو برگوی گفتم اما در اصول عقاید من آن چیزی است که ادله و براهین
بر آن قائم شده باشد و اما در فروع مرا فقهی است که باهل البیت علیهم السلام منسوب است گفت
همانا کلامت آن است که مذهب امامیه داری گفتم آری گفت آن طایفه میگویند که علی بن ابیطالب بعد از حضرت
ختمی مرتبت بلا فاصله جانشین و امام است گفتم آری چنین است من نیز بر آن عقیدت میباشم گفت بر صحت

دعوی خویش دلیلی اقامت نمای گفتم مرا ذکر دلیل و بیان حجت احتیاج نباشد چه من با تو در باب امامت و خلافت علی و ابطال اتفاق داریم که آنجناب بعد از حضرت رسول امام است لیکن من نفی وسایط میکنم و تو آنرا مثبتی و این خود در میزان سخنوری و قواعد مناظرت مقرر است که نافی را نفی کافی است و مثبت را از اقامت دلیل ناگزیر باشد پس تو اینک باید یکی از دو شق اختیار کنی یا خرق اجماع نموده امامت آنجناب را بالکلیه منکر شوی تا من ناچار دلیل اقامت کنم و یا دعوی خویش ثابت داری فاضل گفت پناه میبرم بخدا از اینکه من منکر امامت آنحضرت بشوم ولی میگویم که او رابع خلفا است گفتم پس لابد شق ثانی اختیار کن و در اثبات وسایط که مرا با تو موافقت نیست دلیل ذکر نمای حاضران مرا تصدیق نمودند و با وی گفتند که در این دعوی تو مدعی و او منکر است و هر مدعیی در اثبات ادعای خود محتاج گواه است چون خود را در این باب ملزم دید گفت مرا بر این دعوی دلایل و حجج بسیار است گفتم از تمامت آنها یک دلیل مرا کافی است گفت اجماع امت واقع شده بر اینکه ابوبکر بعد از حضرت پیغمبر بلا فصل و واسطه خلیفه و جانشین او است و اجماع در شرع مطهر حجت است گفتم اگر ترا مراد از این اجماع آن است که اکثر و اغلب مسلمانان در آن وقت قائل خلافت ابوبکر بوده اند و مخالفان امامت ابوبکر نیز موجود بوده اند ولی نظر بکثرت ایشان قلیل نموده اند اینچنین کثرت و اجماع حجت نباشد چه خداوند تبارک و تعالی فرموده وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ یعنی کمتر از بندگان من بزیور شکرگذاری آراسته اند بلکه کثرت در بسیاری از امور مذموم است چنانکه در این کریمه فرموده لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ یعنی نیکی نیست در بسیاری از راز و نجوای ایشان و هم فرموده كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ یعنی چه کم گروه اندکی که غالب و فائق آمدند گروه بسیار را باذن خداوند و خدا با جماعت صبرکنندگان است و اگر مراد تو از آن اجماع اجماعی است که در روز وفات پیغمبر صلی الله علیه وآله از اتفاق اهل حل و عقد حاصل آمد مرا در ابطال آن دو طریق است یکی طریقی است که استقامت آن در مذهب من بیقین پیوسته ولی بآن ترا الزام نتوانم کردن و آن این است که اجماع در نزد ما حجت نباشد الا بدخول معصوم و هر اجماعی که خالی از آن باشد برما حجت نیست چه بر هریک از آحاد اهل اجماع خطا جایز است پس بر کل آنها نیز خطا جایز باشد چه کل مرکب از همان آحاد است دوم ابطال آن بطریقیکه نزد شما مستقیم است و آن این است که اجماع چنانکه گذشت اتفاق اهل حل و عقد است از امت پیغمبر بر امری از امور دینیه و آنچه در خلافت ابوبکر در روز سقیفه حاصل شد نه بلکه فضلا و اعیان صحابه و علما و اشراف سادات غایب بودند و در سقیفه حاضر نبودند و بالاتفاق است که علی و عباس و عبدالله بن عباس و زبیر و مقداد و عمار و ابوذر و سلمان و جماعتی از بنی هاشم و غیر ایشان از صحابه بیعت حضرت رسول بتجهیز و تغسیل آنحضرت اشتغال داشتند و انصار چون اشتغال حضرت امیر بمصیبت پیغمبر و عدم التفات او را بخلافت دیدند پس برای نظم امور خود در سقیفه بنی ساعده اجتماع نمودند و در تعیین امیری نظر انداختند ابوبکر و عمر و ابو عبیده جراح و جمعی از طلقا که با ایشان پیوسته بودند چون خبر اجتماع انصار را در سقیفه شنیدند بدانصوب دویدند تحت با ایشان بمشاجره و مجادلت و مخاصمت در زدند تا آنکه انصار ناچار زبان بصلح گشودند گفتند منا امیر و منکم امیر

ابوبکر و اصحابش بدان رضا دادند و متمسک شدند که حضرت پیغمبر فرموده الائمة من قریش و قیس بن سعد را که یکی از رؤساء
انصار بود از حسد سعد بن عباده که قرعهٔ اختیار امارت انصار بر آن افتاده بود گرفتار بود فریب داده با خود
یار ساختند لاجرم ابوعبیده و عمر باستظهار بشیر بیعت ابوبکر مبادرت نموده دست بر دست او زدند و گفتند
السلام علیک یا خلیفة رسول الله پس از اینجا معلوم میشود که بیعت ابوبکر در روز سقیفه از روی مکر
و حیله و عجله و غلبه و قهر بود فلهذا عمر گفت بیعة ابی بکر فلتة وقی الله المسلمین شرها فمن عاد الی مثلها فاقتلوه
یعنی بیعت ابوبکر ناگهانی و بر خطا بود خدا مسلمانان را از شر وی نگاه دارد پس اگر کسی بچنان امری معاودت کند
او را عرضهٔ هلاک دارید هرگاه فضلای صحابه و زهاد و ذوی الاقدار مهاجرین و انصار در آنجا حاضر نبودند
و با ابوبکر بیعت نکردند پس چگونه اجماعی که مدعای شما است میسر شد فاضل هروی چون آن مقدمات شنید
گفت تمامت آنچه را که ذکر نمودی مسلم است لیکن آن جماعت که در سقیفه حاضر نبودند بعد از آن در بیعت
ابوبکر موافقت نمودند و بخلافت او راضی شدند نهایت آنکه اتفاق ایشان یکبار واقع نشده باشد
و آن در اجماع شرط نیست گفتم حصول موافقت و رضای ایشان بعد از آن چنانکه تو گمان برده حجت نمی شود
زیرا که احتمال اجبار و اکراه و تقیه را در آن مجال است چون اشراف علما و زهاد دیدند که متصدیان امر خلافت
عوام را از روی عدم بصیرت با خود یار ساخته‌اند و بزرگان را استمالت تقلید امور و وعدهٔ تفویض ایالت بلاد
خشنود داده‌اند ناچار از مخالفت ایشان بر جان خود ترسیدند و از روی تقیه و اکراه تابع ایشان گردیدند تو خود
میدانی متابعت و انقیادی که از روی اکراه باشد بالاجماع مبطل اجماع است فاضل گفت از کجا دانسته که ایشان
از روی تقیه و اکراه تابع شدند تا مدعای تو درست آید گفتم مگر نمیدانی که در علم میزان مقرر است که اذا قام الاحتمال
بطل الاستدلال یعنی چون پای احتمال بمیان آمد استدلال باطل شود با آنکه امارات اکراه در ضمن بسیاری
از روایات ظاهر میشود از آنجمله ابن ابی الحدید معتزلی که امام اهل سنت و جماعت است در باب فضائل عمر گفته
ان عمر هو الذی وطأ الامر لابی بکر و قام فیه حتی انه دفع فی صدر المقداد و کسر سیف الزبیر
و کان قد شهره علیه یعنی بنیان خلافت ابوبکر بتمهید عمر استوار گشت تا آنکه از کثرت مجادلت و ابرام بر سینه
مقداد افتاد و شمشیر زبیر را گرفته بشکست و این خود کمال اکراه است و هم از براء بن عازب روایت آورده که گفت
چون حضرت رسول وفات یافت حزن و اندوه زیاد بمن روی داد پس از خانه بیرون شدم که ببینم مردمان
در چه کارند ناگاه دیدم ابوبکر و عمر و ابوعبیده از کوچه میروند جماعتی از طلقاء در پیش و پس ایشان بودند
عمر شمشیر خویش برهنه داشت و به هر یک از مسلمانان که میرسیدند میگفتند که با ابوبکر بیعت نمائید مانند
دیگران بیعت نموده‌اند ناچار بدین طریق از مردم بیعت میگرفتند چون آن حالت مشاهده نمودم خاطرم دگرگون شد
نزد علی بن ابیطالب شدم و ماجری بوی باز گفتم در حالتی که قبر منور حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله را راست میکرد
پس بیلی که در دست داشت بر زمین نهاده گفت

بسم الله الرحمن الرحیم الم احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا امنا وهم لا یفتنون
یعنی آیا گمان میکنند مردمان اینکه گویند ایمان آوردیم واگذاشته شوند و حالتی که ایشان امتحان نشده باشند فیامتحن
در آنجا حاضر بود گفت اینجماعت بنی هاشم دست شما از زیر دست شد تا انقضای روزگار و قیام قیامت این روایت
نیز دال است بر اکراه و حال آنکه عباس وعلی برای خود متوقع خلافت بودند دیگر آنکه مشهور است که سعد بیمار بود
بواسطه مرض وبیماری در روز سقیفه از بیعت ابا کرد امتناع نمود ابوبکر با اهل خود گفت که ما را کشید سعد را
در روایتی دیگر آن است که گفت اقتلوا سعدا قتل الله سعدا وهم این روایت معروف است که چون
ابوبکر در روز جمعه اول ایام خلافت خود بر بالای منبر رفت از دو ونفر از مهاجرین و شش مرد از انصار برپای خواستند
چندان با وی عتاب آوردند که بر بالای منبر مبهوت بماند وجواب گفتن نتوانست پس عمر از جای برخواست
و با ابوبکر آغاز درشتی کرد و گفت یا لکع اذا کنت لا تقوم بحجة فلم اقمت نفسک هذا المقام
یعنی ای لئیم هرگاه حجتی بر اثبات مدعای خود نتوانی آوردن چرا در اینمقام جای گرفتی آنگاه دست ابوبکر را گرفت
از منبر بزیر آورد و منحنی شد و چون جمعه دیگر رسید با جمعی کثیر مانند سعد بن وقاص و خالد بن ولید که هر یک
از ایشان با صد نفر همراه بودند همگی با شمشیرهای کشیده بمسجد در آمدند چون عمر را نظر بحضرت علی و جماعتی از صحابه
مانند سلمان و دیگران افتاد با ایشان خطاب آورد و گفت قسم بخدا ای اصحاب علی اگر یکی از شما امروز
تکلم کند بانچه درجمعه سابق تکلم شده بود چشمهای او را از سرش بیرون خواهم کرد سلمان برپای خواست
وگفت صدق رسول الله انه قال بینما اخی وابن عمی جالس فی مسجدی اذ وثب
علیه طائفة من کلاب النار یریدون قتله ولا شک انکم منهم
یعنی راست گفت پیغمبر وقتیکه فرمود وقتی باشد در اثنای آنکه برادر و پسر عم من در مسجد من نشسته باشد ناگاه
بروی بجهند طائفه از سگان جهنم برای قصد قتل او و شما بی شک از آن طائفه باشید پس عمر شمشیر کشید علی با عمر در آویخت
و او را بزمین کشانید گفت یا ابن الصهاک الحبشیة ابا سیافکم تهددونا وبجمعکم
تکاثرونا والله لولا کتاب من الله سبق وعهد من رسول الله تقدم لاریتکم اینا اقل
عددا واضعف ناصرا یعنی ای پسر صهاک حبشیه آیا بشمشیرهای خود ما را میترسانید و بجمعیت خود بکثرت ما برابری
قسم بخدا اگر نه آن بودی که از جانب خدا تعالی حکمی گذشته بود واز جانب رسالت مآب عهدی بسته شده بود
هرآینه ظاهر ومعلوم میساختم شما را که کدام یک از ما و شما بحسب عدد کم و از حیثیت یاور ضعیفتریم و بعد از آن
با اصحاب خود گفت اینک از مسجد بیرون روید پس از تمامت این روایات ظاهر میشود که این جماعت
در روز سقیفه از بیعت ابوبکر تخلف نمودند و آن اجماعی که مدعای تو بود دلیل بر وجود آن قائم نشد پس
ترا خود از اثبات واسطه در میانه حضرت پیغمبر و علی بن ابیطالب عاجز ماندی فاضل هروی گفت مرا بر اثبات
مدعای خود دلیلی دیگر است گفتم آن کدام است گفت حضرت رسول صلعم در مرض موت مردم را امر فرمود

لاه

که از دنبال ابی بکر نماز گذارند و این خود دلیلی واضح است بر تقدیم او بر سایر صحابه چه تقدیم در نماز اولی است بر غیر آن از امور و قائلی بفرق نیست گفتم آثار وهن و ضعف بچند وجه بر وجنات این دلیل ظاهر است اول آنکه بنا بر عقیدت تو اگر تقدیم ابوبکر در نماز صبح بودی و آن نیز بر امامت او دلالت داشتی پس بایستی در روز سقیفه با این دلیل ضعیف که الائمة من قریش متمسک نشوند بلکه باید بهمان نص راجع آیند و طریق الزام انصار بان سپرده و خلافت با چندین خلاف و کشیدن شمشیر موقوف ندارند پس عدول ایشان از چنان نصی که موجب سهولت بود بچنین امری دشوار معلوم میشود که ایشان را در آن باب حجتی نبوده دیگر آنکه تقدیم در نماز دلالت ندارد بر خلافت و امامت عامه که عبارت از ریاست در امور دین و دنیا است بنیابت پیغمبر چه خاص را دلالتی بر عام نیست خصوص بنا بر طریقه و مذهب شما که امامت فاسق را در نماز جایز میشمارید و در خلافت عدالت را ما و شما شرط میدانیم و شما میگوئید اگر فسقی از خلیفه صادر شود عزل او واجب است پس چگونه چیزی را که محتاج بعدالت نیست حجت قرار دهید در چیزیکه مشروط بعدالت است دیگر آنکه روایت تقدیم حضرت ختمی مرتبت ابوبکر را در نماز متفق علیه نیست چه آنچه نزد ما صحت پیوسته این است که چون بلال آمد و از رسیدن وقت نماز خبر داد و عایشه حضرت را از شدت مرض بیخود یافت با بلال گفت که با ابوبکر بگوی تا امامت نماز مردم کند بلال ابوبکر را بهمان وجه خبر داد ابوبکر پیش ایستاده و تکبیر نماز بگفت در آن اثنا حضرت بهوش آمد و آن آواز بشنید فرمود این کیست که با مردم نماز میکند گفتند ابوبکر است پس امر فرمود و زود مرا بمسجد برید که در اسلام سخت فتنه حادث شد آنگاه بر علی و عباس و فضل بن عباس تکیه نموده جانب مسجد خرامید چون بمحراب رسید ابوبکر را دور نمود و خود بنفس نفیس بامامت مردم پرداخت اما دعوی اهل سنت که امامت ابوبکر را بامر حضرت میدانند از چند جهت باطل است نخست آنکه اتفاق است در اینکه آن امر که ببلال شده بشفاه حضرت نبوده بلکه آن امر بواسطه میانجی بوده و بالاتفاق آن واسطه معصوم نبوده است پس در صورتیکه در میان واسطه غیر معصوم باشد احتمال کذب در آن قائم است چه محتمل است که آن واسطه از نزد خود تکلم کرده باشد چنانکه سرعت خروج حضرت و عزل ابوبکر و بنفس نفیس امامت مردم کردن بر آن دلالتی تمام دارد پس چون چنین احتمال در دلیلی راه یابد البته آنرا اعتباری باقی نماند دوم آنکه اگر امامت ابوبکر بامر حضرت باشد هر آینه آنرا با خروج آنجناب با شدت مرض و دور نمودن ابوبکر و متولی شدن خود نماز را کمال تناقض است که لایق شأن نبوت نیست اگر بگوئیم در اول بار بدان امر فرموده بود پس خروج حضرت و عزل نمودنش ابوبکر را امامت وی باطل کند بعلاوه میگوئیم که عزل نبی او را بنا بر عقیده شما بعد از تقدیم وی برای آن بوده که نقص و عدم صلاحیت او را در امری از امور بر تمامت امت ظاهر سازد که این شخص صلاحیت امامت نماز نداشته که تو آنرا از برای فاسقی تجویز مینمائید پس چگونه صلاحیت داشت که امام انام و رئیس کل باشد و همچنین است داستان سوره برائت و عزل او و سپردن لوای اسلام بدو در روز خیبر چه بسیار عجب است که شما از پیش نماز ابی بکر که باتفاق امت حضرت رسول او را عزل نمود بر خلافت وی استدلال کنید اما خلافت علی را در مدینه که دار هجرت است که پیغمبر او را بر جای خود نشانید

و عزل آن ثابت نشد بر خلاف وی دلیل بگیرید. ابن ابی جمهور گوید چون بحث کلام بدینجا پیوست سفره طعام سید محسن
حاضر کردید مباحثت و منافرت قطع شد همگان بخوردن طعام مشغول شدند و درین تفنّنی مرا سخنی در خاطر رسید
بر آن صبر ننمودم از فاضل هروی استیذانت سخن کردم گفتم آیا چگوئی در این حدیث شریف من مات و لم
یعرف امام زمانه مات میتة جاهلیة ایا صحیح است؟ گفت بلی گفتم پس بگو که امام تو کیست گفت
حدیث بر ظاهر خود معمول نیست بلکه مراد از امام قرآن است و تأویل آنچنان است که هر که بمیرد و نشناسد امام
زمان خود را که قرآن است مثل مردگان اهل جاهلیت باشد گفتم بنا بر این لازم آید که تعلم قرآن بر هر یک از مردمان
واجب عینی باشد با آنکه احدی قائل آن نیست گفت مراد جمیع قرآن نیست بلکه فاتحة الکتاب و سوره است
که قرائت آنها شرط صحت نماز و دانستن آن بر هر مکلفی واجب عینی است جواب گفتم حضرت در این حدیث
امام را بزمان خود اضافه و تخصیص داده و تخصیص امام به اهل زمان دلیل است بر آنکه هر زمانی باید امامی مخصوص باشد
که معرفت او بر مردمان واجب است و اگر مراد تو بودی این تخصیص را فایده نبود گفت بنا بر مقتضای این حدیث
در این زمان حال من و تو مساویست گفتم حاشا که چنین باشد چه مرا امامی است که دلیل او را شناخته
و اعتقاد دارم و تو چنین نیستی گفت آن امامی که تو را بدست او اعتقاد داری هرگز او را دیدی و جا و مقام او را دیدی
و فتوی مسائل از او شنودی؟ گفتم دیدن او بر وجه بصری پس در این حکم من و تو با هم شریکیم گفتم هرگز این حدیث دلالت
ندارد که باید جا و مقام امام را دانست و فتوی مسائل از او شنید بلکه این قدر دلالت میکند که باید او را شناخت
الحمد لله من او را میشناسم و دلیل واضح بر وجوب وجود و امامت و لزوم متابعت او و تجویز دوام عمر و ظهور او را
در هر وقت بخود دارم و [illegible] نهایم و تو را عقیدت بر آن است که امام نداری و زمان تو خالی از امام است
گفت من نیز طالب معرفت امام شیعه امام که درین زمان [illegible] مردی دعوی امامت میکند میخواهم خود را با او برسانم
هر که صحت دعوی او بر من واضح شد او را تبع شوم گفتم پس تا این زمان تو را امامی نیست و در این وقت تو را
از مردمان جاهلیتی و اگر بمیری از مردگان زمان جاهلیت محشور باشی با آنکه عجب دارم از علمای مذهب تو
و اصحاب تو است چه ایشان بوجود امام قائل نیستند و بوجود او در هر زمان حکم نمیکنند پس فاضل ساکت ماند و از سخن
[illegible] حاضرین از طعام خوردن دست کشیده هر یک راه منزل خود پیش گرفتند فاضل نیز با ایشان برفت
اتفاق مباحثت مجلس دویم چنین افتاد که در روز جمعه اتفاقی همراهی سید محسن بعزم تقبیل آستان حضرت رضا
علیه آلاف التحیة و الثناء و در خدمت برادران دینی از منزل برآمدیم پس از فراغ آستانه و [illegible] برسم و دیدن [illegible]
[illegible] که در جنب عمارت مرقد شریف است در آمدیم مجلس بوجود فاضل هروی و تلامذه او درس [illegible]
[illegible] نشستیم [illegible] نیز [illegible] درآمدیم [illegible] بر جمعی از طلاب صحبت میان [illegible]
[illegible] فاضل هروی روی با من کرد و گفت [illegible]
[illegible] گفتم [illegible]

ولدالزنا را ولد شرعی ندانسند و پدر و مادرش منسوب نسازند چه ایشانرا عقیدت برآن است که نسب جز بنکاح صحیح
ویا بوطی شبهه حاصل نگردد گفت پس ازاین بیان تو لازم آید که ولدالزنا با مادر و خواهر خود محرم نباشد و ایشان را
مانند اجنبیان نکاح تواند کرد و هم جایز باشد پدری دختر خود را که از زنا بوجود آمده وطی نماید و حال آنکه هیچیک از فرق
اسلام این معنی تجویز نکنند گفتم اگرچه بحکم شرع ولدالزنا از عداد اولاد بیرون است لیکن بمقتضای لغت از زمره
اولاد محسوب آید و ما ازانجهة بحرمت وطی حکم کنیم و در سایر احکام بحکم شرع عمل نمائیم گفت تمامت آنچه را که در اینمقام
گفتی خلط و خبط بود چراکه یکدفعه ویرا ملحق بپدر نموده احکام فرزندیرا بر او جاری سازی و دیگر بار نفی نسب از وی نموده
احکام اجنبی بر او مترتب نمائی و هریک ازاین دو حکم مناقض دیگریست گفتم این مناقضه نیست چه من از حیثیتی حکمی
اثبات داشته و از جهة دیگر نفی آن نموده ام و این خود محال نیست که شیئی واحد بر حسب حیثیات متعدده
موضوع احکام مختلفه گردد گفت شما را چه برآن داشته که در تمامت احکام ولدالزنا را تابع لغت ندانسته
شرع و لغت را در خصوص اینماده ازیکدیگر جدا سازید و حال آنکه پیوسته شرع تابع لغت است گفتم شرع تابع لغت است اگرچه الفاظ
علی الدوام در لسان شرع همان صورت مستعمله که در لغت ولی شرع و لغت را در بسیاری از الفاظ
مخالفت و مغایرت معنوی ظاهر است چنانکه صلوة لغة بمعنی دعا و زکوة بمعنی نمو است و این الفاظ را
در شرع چنان استعمال کنند که در لغت مستعمل بوده اند اما شرعاً صلوة عبارت از ارکان مخصوصه و زکوة
از اخراج معینی اطلاق شود و آنکه مذهب ما در اینمقام مبنی بر احتیاط است زیرا اگر بر حسب نفی نسب تجویز
نکاح فتوی دهیم از شبهه حرمت که مقتضای صدق معنی لغویست ایمن نباشیم لهذا در صورت دوران
امر بین الحرمة والجواز جانب احتیاط رعایت نموده بحرمت فتوی دهیم ابن ابی جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید
فاضل عنان کلام از میدان این مسئله برگردانیده کتابی در دست من بود گرفته گفت یا شیخ این چه کتابست
گفتم کتاب نهج الحق و کشف الصدق و از مصنفات شیخ جمال الدین بن مطهر حلی است و او از اجله و فحول مشایخ
شیعه اثناعشریه معدود بوده و در این کتاب از صحیح مسلم حدیثی آورده میخواهم آنحدیث بر تو قرائت نمایم
گفت آنحدیث کدام است گفتم نخست با من بازگوی که آیا مرویات صحیح مسلم در نزد شما بزیور وثاقت آراسته
و مسلم است یا نه گفت آری تمامت احادیث و مرویات آنکتاب در نزد ما قرین صحت است گفتم مسلم در صحیح خود
و حمیدی در کتاب جمع بین الصحیحین از عبدالله بن عباس حدیث کرده اند که چون رسول صلی الله علیه وآله
زمان رحلت در رسید جمعی از اصحاب شرف اندوز خدمت آنجناب بودند فرمود کاغذ و قلمی آماده و حاضر
دارید تا چیزی رقم کنم که بعد از من هرگز شما امت من گمراه نشوید پس یکباره عمر از در انکار درآمد گفت اِنّ
الرّجل لیهجر یعنی همانا پیغمبر از شدت مرض هذیان میگوید حاضران دو فرقه شدند جمعی در آن گفتار و کردار
با عمر همراه شدند و برخی بر فرموده حضرت تصدیق آوردند و از طرفین غوغای تشاجر بخاسته بالا گرفت
حضرت همینکه آنحال بنگریست فرمود از مجلس من بیرون روید فاضل گفت این حدیث صحیح است ولی عمر را

طعنی وارد نباید گفتم بچندین طریق باب طعن بر روی عمر و کسانیکه باوی شریک بودند مفتوح است نخست آنکه مانع آمدن ایشان حضرت را و باز داشتن از مراد خود و قبول نکردن امر وی خود گناهی عظیم و معصیتی کبیر است و از قانون ادب بر کنار باشد چنانکه حق سبحانه و تعالی فرموده و ما آتیکم الرسول فخذوه و ما نهاکم عنه فانتهوا یعنی آنچه را که پیغمبر بیاورد فرا گیرید و از آنچه نهی نماید باز ایستید و هم فرماید لا تقدموا بین یدی الله و رسوله یعنی بر خدا و رسول پیشی نگیرید و بر ایشان تقدم نجوئید و هم فرموده لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت النبی و لا تجهروا له بالقول یعنی صداهای خود را بر آواز پیغمبر بلند نکنید و نزد وی بجهر سخن میارید عمر آنکه از مضمون تمامت این آیات مخالفت جست زبان جسارت نیز دراز داشت و با آنحضرت بدشنام تکلم نمود گفت ایمرد هذیان میگوید و حال آنکه خداوند در حق وی خبر داده و ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی یعنی پیغمبر از روی هوا و خواهش تکلم نمی کند و زبان جز بوحی الهی نگشاید دوم آنکه مقصود آنجناب ارشاد مردمان و تألیف ایشان بودی و خواستی تا آنکه اصول اختلاف و عروق عداوت از میانه براندازد و عمر وی را از چنین اراده و منظور بزرگ مانع آمد با آنکه عمر با تمامت مسلمانان مامور بمتابعت آنحضرت بودند چنانکه خداوند عز اسمه فرموده و ما کان لمؤمن و لا مؤمنة اذا قضی الله و رسوله امرا ان یکون لهم الخیرة یعنی هیچ مرد مومن و زن مومنه را نرسد که هرگاه از خدا و رسولش در امری حکمی نافذ گردد ایشان خود را در قبول آن مختار دانند پس جایز نبود که آنجناب را منع چنان مقصود بسی بزرگ شود و از آنروی بود که ابن عباس بر وقت حدیث منع را روایت نمودی سخت بگریستی که از چشمانش چندان قطرات اشک بر روی زمین بریختی که سنگها تر شدی و همی گفت اینکه شما کلام عمر را بدشنام آنجناب حمل نموده بدو جهت از ما تسلیم و قبول دور و ممنوع است اول آنکه عمر با جلالت قدر و نبالت شان از آن برتر بود که کلمه هذیان اراده کند و یا آن معنی ناصواب بخاطر آورد و اگر گوئی پس چرا در میان الفاظ دیگر این لفظ خشن تکلم نمود ولی آنکه معنی آن اراده کرده باشد گوئیم چون وی بخشونت کلام و حدت لسان و تندخوئی و سختگوئی معتاد و مجبول بود بچنین کلام درشت لب گشود دوم آنکه عمر نیز هجر مشتق است از هاجره و معنی آن این است که رسول هجرت میکند و آنکه گوئید عمر آنحضرت را از نوشتن وصیت مانع گشت و در میان وصی و مرادش حایل و حاجب شد در جواب گوئیم همانا این منع از روی اجتهاد بود و امثال عمر را جایز است که اجتهاد نموده و از آنروی عمل کنند و او چنان رای زد که نوشتن وصیت این مسلمین را اصلح و اولی باشد اگر گوئی خطا کرد و در آن اجتهاد راه خطا پیمود و مورد طعن نباشد زیرا که مجتهد مخطی معاقب نیست پس عمر را از این جا تشنیع نتوان آورد ابن ابی جمهور گوید گفتم تمامت آنچه را که در مقام جواب گفتی امضا نمودن نتوان نخست آنکه گفتی قول عمر دشنام به پیغمبر نبود و این خود دلیل است بر قلت معرفت و کمی دانش تو بلغت عرب و مصطلحات ایشان چه هرگاه یکی از عرب لفظی پست تر از این کسی را مخاطب سازد البته غبار کینه در میان ایشان برخیزد

و موجب عداوت و مایه دشمنی شود چه رسد بچنین لفظی تشنیع و من از اینجهة ترا ملامت نکنم زیرا که تو از زمره حشویتی
و بمجاورات و مکالمات ایشان خبرتی نداری دوم آنکه گفتی عمر ظاهر آن لفظ را اراده نکرده بود این خود اعترافی است
بانکه ظاهر آن لفظ منکر بوده ولی عمر آن معنی منکر را اراده نکرده این خود آشکار است که عمر از روی عمد باین لفظ
تکلم کرده و هر لفظی که از روی عمد گفته شود البته ظهور دارد در اینکه متکلم ظاهر آن لفظ را اراده نموده است
و اینکه میگوئی در این عبارت عمر ظاهر آن لفظ را اراده نداشت قبول این دعوی موقوف است به بیان دلیل و اقامت
برهان سیم آنکه اعتذار جستی که عمر آن لفظ را از راه خشونت طبع گفت این عذری موجه و مسقط تکلیف نیست
چه هر مکلفی با آنکه باقتضای طبیعت مایل شهوات است مکلف باشد که عنان نفس از مهالک شهوات باز داشته
طریق نیکوئی و احسان بپیماید پس عمر را مانند سایرین واجب بود که طبع خشن نرم و نفس سرکش رام کند و عادات
رذیله ترک نموده منقاد امر پیغمبر و تابع حکم آنسرور باشد و ترک مأموربه ننماید و برروی پیغمبر مبادرت و مسارعت
نجوید و بلفظ منکر زبان دراز ندارد مگر آنکه گوئیم وی عالم بتکالیف خود نبوده است چهارم آنکه گفتی لفظ یهجر
مشتق از مهاجرة و معنی آنست که پیغمبر هجرت میکند این قول هم از جهة لفظ و هم از حیثیت معنی مردود است
اما لفظاً لعلت آنکه هیچیک از اهل عربیت بدین اشتقاق قائل نشده اند شیخ گوید چون سخن بدینمقام رسید
ملا عالم مدرس که با فاضل هروی داشته گفت شیخ راست میگوید این اشتقاق بر وفق قوانین عربیت نیست
بلکه یهجر مشتق از هجر است نه از مهاجرت اگر این لفظ را معنی چنان باشد که شیخ میگوید ایراد وی بر تو وارد
خواهد بود پس فاضل بر خطای خود اعتراف نموده باعتذار برخواست پس گفتم اما معناً بجهة آنکه در آنوقت حاجت
بهجرت پیغمبر مفید نبود چه مهاجرت که رفتن از بلدیست ببلاد دیگر در آنوقت پیغمبر را متصور نبود زیرا که وی در حال احتضار
بود پنجم آنکه گفتی منع نوشتن کتاب از روی اجتهاد بود و قولی است که آثار ضعف و علامات وهن بسی بر آن ظاهر است
یکی آنکه در اینگونه مسائل اجتهاد جائز نباشد دوم آنکه اجتهاد در حضور شارع مقدس از طریق عقل بیرون است
چه جمیع خلق را واجب بود که در حضور آنحضرت تابع نصوص او باشند چنانکه خداوند عالم در کریمه وما اتیکم
الرسول فخذوه وما نهیکم عنه فانتهوا بدین معنی اشارت فرموده پس چگونه جائز بود عمر را که از نص آنحضرت
عدول نماید و برأی اجتهاد خویش عمل کند با آنکه هیچگاه آنجناب بخواهش نفس سخن نمیگفت و کاش بمنع خود
اکتفا نموده بود و زبان بچنین دشنام باز نمیداشت و لفظی که ظاهر و باطنش منکر است نمی گفت ششم آنکه
گفتی عمر میدانست نوشتن کتاب برای دین و مسلمین اصلح بود و خلاف عقل و نقل است چه امر پیغمبر خالی از دو شق نیست
یا برای افساد حال مردمان بوده یا اصلاح حال ایشان اما شق اول موجب کفر است پس معین میشود که حضرت
آن لفظ از جانب خدا برای اصلاح حال مردمان گفته باشد و لازم قول شما این است که عمر از خدا و رسولش
بصلاح دین اعلم باشد با این حال اگر این عقیدت اختیار نمودن خواهی مختاری و مرا با تو حرفی نیست فاضل گفت هرگاه
اینگونه کلمات که از مردمان بزرگ که شایسته تعظیم و شرفند صادر آید بر صاحبان عقل سزاوار است که آنرا بر ظاهر حمل ننمایند

بلکه بوجهی جمیل و معنی نیکو حمل کنند چنانکه در خشک سالی مردی از عرب خداوند عالم را مخاطب نموده
گفت

قدکنت تسقی الغیث ما بدا لکا   انزل الغیث علینا لا ابا لکا

یعنی پیش از این هر گاه خواستی باران رحمت خویش فرو ریختی آیا اینک قطرات باران از ما باز داری پدر مباد ترا آنچه
اگرچه کلمه لا ابا لک ظاهر در ذم و در این مقام کفر است ولی چون جمعی از اعراب آن شعر بشنیدند آنرا بوجهی صحیح و طریقی
پسندیده توجیه نمودند و گفتند مراد شاعر از کلمه لا ابا لک در این استعمال معنی حقیقی و اخباری است نه دعائی و انشائی
بنا بر این بر هر کس شایسته است که اقوال مانند عمر را اگرچه بر حسب ظاهر استوار نباشد بر وجه صحیح حمل کنند و راه جرح
وطعن مسلوک ندارند اینکه گفتی اجتهاد مقاوم و معارض نص نمی تواند شد و عمر را جایز نبود در این مقام اجتهاد و ابداء قولی آن
که نیز احتمال اختصاص دارد و پیغمبر در حال احتضار بود و مرض بر او مستولی که گاه بهوش و گاه بیهوش بود و محتمل است
در آن زمان که امر پیغمبر بنوشتن کتاب غیر حالت صحت بوده و در چنان وقتی اجتهاد جایز است و از همین جهت
عمر اجتهاد نمود و اجتهادش منوط بر اینکه از نص رسول روی تابد و آن بیان مرا مان مصلح بوده است
گفتم حمل و توجیه در وقتی است که کلام قابل محمل و توجیه باشد مانند کلام اعرابی ولی کلام عمر جز بدین معنی نا صواب
احتمالی ندارد و اگر ترا امکان است که آن کلام بر معنی دیگر حمل داری بیان کن عجب آنکه براهین عقلیه و دلایل نقلیه
بر عصمت انبیا صلوات الله علیهم قائم است و شما آیاتی چند که بر نسبت عصیان و خطای ایشان دلالت کند
از معنای ظاهر منصرف نمائید و در مقابل تیغ داد و بسیار که از طریق عقل و نقل نسبت خطا به پیغمبران روا دارد
با آنکه شما زحمت آن آیات را بوجوه مستقیمه و طرق صحیحه حمل توانید نمود و بر عصمت و تنزیه رسل معتقد توانید شد
ولی کلام خلیفه خویش با آنکه بجهتی چند از رتبت انبیا نازلتر است نه بر هر شکل نمودن بنا بر نشاید و طبع برد
که مردم آشفته بمیل از معنی ظاهر تاویلات بعیده و توجیهات بارده حمل نمایند خوشتر آنکه طریق انصاف
پیش گیرید و از جاده تعصب کناره گیرید ولی شما عمر را با انبیا برابر و مساوی دانید چنانکه تصحیح کلام عمر را واجب
شمارید در اصلاح شئون انبیا نیز مخصوص شناسید اما اینکه گفتی عمر برای آن سخن امری ست که مرض بر وجود
مبارکش مستولی بود کلامی بس سخیف است چه حضرت رسول در آن حال خالی از این نیست که یا عقل و امرش
وامرش با اراده بر قرار بود یا آنکه عقل نداشت و آنچه میگفت از روی اراده نبود قسم دوم بتصریح کریمه
وما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی باطل است و قول امام تو عمر که گفت رسول خدا هذیان میکند
دلالت دارد بر اینکه پیغمبر و آنانکه از پیروی گوئیم آن قول منکر و باطل است و ناچار باری در این مقام در اختر ابیم چون
شق دوم باطل شد صحت قسم اول ثابت میشود پس امتثال امر و انقیاد فرمان آنحضرت واجب است اگر کسی
از آنحضرت رد کند چنان است که جمیع اوامر خدا را رد نموده باشد و رد پیغمبر خود کفر محض است شگفت آنکه دعوی کنید
که آنحضرت در حال مرض فرموده است که ابابکر با مردم نماز کند و از پیروی برادست و خلافت وی استدلال کنید

واورا واجب الاطاعه دانید ولی امر کتابت را که موجب اتفاق و هدایت امت و مورث نفی اختلاف و ضلالت ایشان
بوده بهذیان و بیهوده حمل نمائید و گوئید جایز است عمر در مقابل آنحضرت اجتهاد نماید با آنکه شما را عقیدت بر آن است
که آن دو امر هر دو در حال مرض از آنجناب سرزد چگونه است که یکی را رد و دیگری را تبع شاید بر این تفکیک
چه دلیل قائم است و بر این تفریق چه قرینه دلالت کند شگفتر از آنها اینکه شما بر امامت عمر بن الخطاب استدلال کنید
بر اینکه ابوبکر در حال مرض بر امامت و خلافت او تصریح نموده و در آن باب کتاب نوشت و با آنکه کریمه و ما
ینطق عن الهوی در شان ابی بکر نازل نگشته متعهد اقوال او را بهذیان نسبت نکنید پس باید ابوبکر را
از رسول خدا آشناتر گیرید چه خوش گفت شاعر

اوصی النبی فقال قائلهم   قد ظل یهجر سید البشر
واری ابا بکر اصاب فلم   یهجر وقد اوصی الی عمر

حاصل معنی آنکه پیغمبر خواست وصیت کند عمر بن الخطاب گفت سید بشر بیهوده سخن کند ولی ابوبکر چون بخلافت عمر
وصیت نمود نه مختل بود و نه بیهوده مرد شیخ گوید چون مرا سخن بدین مقام رسید هروی را از غضب موی بر تن علم شد
و آثار خشم از وی ظاهر گشت گفت نهایت امر این است که عمر ترک مندوب و خلاف اولی نموده از این جهت
خطائی بر وی لازم نیاید چه شما طایفه عرب به بی ادبی موصوفید و این خود مورث هیچ مفسده نیست
گفتم الحمد لله اعتراف کردی که صدور این لفظ از عمر از سوء ادب بوده و طایفه عرب بکمی ادب موصوفند
ولی من میگویم سوء ادب بشخص عمر اختصاص داشت و جز او کسی بدان رذیله موصوف نبود چه کبار صحابه خوبی را
همگان از پرتو تربیت رسول و صفات شریفه و آداب ستوده و اخلاق پسندیده آراسته بودند و آنانکه آیه کریمه
از پیغمبر خدا که مخاطب کریمه انک لعلی خلق عظیم است اخذ نموده بودند چه آنجناب خود فرموده که من
مبعوث شدم برای اتمام مکارم اخلاق و کریمه خذ العفو وامر بالعرف نیز شاهد این مقال است
پس چگونه توان بود که عمر خود را در این طول مصاحبت نبی از ذمیمه سوء خلق و رذیله خشونت طبع پیراسته و بحلیه
آداب و زیور مکارم آراسته نداشته باشد و هم چگونه توانی با آنکه وی را العظمت شأن معروف دانی بقلت آداب
و سوء خلق موصوف کنی پس از تمامت این بیانات واضح گشت که صدور آن کلام از در مخالفت دین
و ترک آئین بوده و بجز برای رسیدن آمال دنیوی تابع آنجناب نگشته بود چه اگر متابعت وی برای رعایت
دین بودی بایستی مانند سایر اصحاب باداب آنجناب مؤدب و باخلاق آنحضرت متخلق باشد و از آن
افترائی که تو خود در حق امام خویش نمودی ظاهر میشود که وی از جمله اتباع پیغمبر نبوده بلکه قاعده ایمان
و عقیدتش نیز استحکام نداشته ابن ابی جمهور گوید مردی حیدری در آن مجلس حضور داشت چون این کلمات
از من بشنید گفت والله شیخ عرب راست میگوید مردیکه مدت بیست سال شرف اندوز خدمت چنین پیغمبری
باشد و از اخلاق و آداب وی هیچ بهره مند نگردد و البته از جرگه آدمیان معدود نباید حاضران

یکبار روی خندید و شد و هروی خجل گشته سر در پیش انداخت من دیگر باره روی با وی داشتم گفتم اینکه گفتی شما طایفه عرب بعلت ادب موصوفید ندانم ترا از ادب مراد چیست اگر مراد تو از ادب آن رسوم و تکلفاتی است که عجمان برای خود اختراع کرده‌اند راست است ما طایفه عرب آن رسوم و آداب چنانکه باید ندانیم و چیزی که شرع متضمن آن نباشد متابعت آن لازم نشناسیم و اگر مراد تو آداب شرعیه است مسلم ندارم که طایفه عرب از سنن و رسوم شرعیه تجاوز جویند بلکه آن آداب و رسوم از عرب بدیگر طوایف رسیده و چه لسان شرع بلغت عرب جاری شده و عجمان شریعت را از ایشان فرا گرفته‌اند و تو جماعت آنها را چگونه بی ادب دانی و حال آنکه خود با عرب ندیده و با ایشان صحبت نداشته هروی را از این سخنان عرق تشویر بر جبین نشست و چنان زبان لطیف گوئی و سخن چربی بروی دراز نموده پس گفتم همانا علت ادب مخصوص عرب نیست بلکه بسیاری از عجم بدان ذمیمت موصوفند زیرا که افراد بنی آدم در اخلاق و طبایع متفاوت و مختلفند از جمله بی ادبان عرب بحکم اعتراف تو امام و صاحب تو بوده هروی سخن از سر گرفته گفت از کجا صاحب من بدین صفت موصوف بود و از چه روی آن ذمیمه بروی ثابت نمائی گفتم بشهادت تو گفت آن لفظ از روی اجتهاد گفته بود و گفتم آن اجتهاد نبوده بلکه کفر بوده است گفت بچه دلیل آنرا کفر دانی گفتم بنص رسول که دشنام اصحاب کفر است چه وی فرموده [?] علی [?] مرا سب کرده و کسی که مرا سب نماید چنان است که خدا را سب نموده باشد و کسیکه خدا را سب نماید او را بروی در آتش دوزخ اندازد پس کدام کفر بدین تواند رسید هروی دیگر باره سخن را شروع داده گفت از کجا که پیغمبر را دشنام داده باشد گفتم تو بکدام حجت ملزم شدی تا دانی که آن لفظ دشنام است یا نه در کتب عربیه بدشنام بودن آن کلمه تصریح شده هروی گفت مثل تو کسی از این مراتب علمیه شایسته نیست که بر چنین شخص بزرگ حکم کنی به سب او را بود چون این کلام شنیدی [?] و بدیهی [?] یکسال و دو سال چشم تحقیق بگشائی و بحث و تأمل کنی تا معنی نیک بیابی اگر پس از اثبات اجتهاد و حصول آن [?] آنرا بوجه صحیح حمل [?] نمودی آنگاه [?] گفت که آن لفظ دشنام است گفتم ترا گمان آنست که من این لفظ را اکنون شنیده‌ام و در آن تأملی نکرده‌ام و به استماع و در آن غوص ننموده‌ام اول آنرا شنیده‌ام و بی تأمل سخن میکنم اگر چنین گمان کرده باشی گمانی باطل است چه الان عمر من که بچهل سال رسیده و بیست سال میشود شنیده‌ام که این لفظ از او بروز نموده یعنی سر زده و در آن تأملها نموده‌ام و با مردمان دانا بمیان آورده‌ام مرا معنی نیک بدست نیامد [?] و به برهان مرا ثابت گشت که آن دشنام است و از روی بصیرت قائل آن حکم کردم تو هم حقیقه و جهد نمودی که معنی نیک برای آن بدست آوری [?] نشد و آنچه ذکر نمودی آنرا [?] بهره و براهین قاطعه خیال برهم زدم که هیچکس را در آن شبهه نماند لکن تو تابع حق نمیشوی شیخ گوید چون سخن بدینجا رسید فاضل لب بست و سر در پیش انداخت سید محسن دست من گرفت و از مجلس بپای خواستیم و بیرون شدیم که مبادا فتنه‌ای برخیزد شیخ گوید در یکی از مجلسها با سید محسن نشسته و از هر جا سخن میگفتیم که ناگاه فاضل هروی وارد مجلس شد

گفت

گفت یا شیخ امروز مجلس از وجود اغیار و بیگانگان خالی و مرا با تو سر گفتگو است گفتم هرچه خواهی بگوی گفت احوال باقی خلفاء اسلام نقل کن و عقیدت خویش در حق ایشان مکشوف دار تا با تو مناظرت کنم چون بیان ظلم و جور و افعال شنیعه سایر خلفا مبتنی بر اصول احوال خلفاء ثلثه است و در باب خلیفه اول آغاز سخن کرده گفتم اما کردار و رفتار ابوبکر از بیان مجلس اول واضح گشت که با آنکه خدا و رسولش وی را در آن محل جای نداده بود چگونه بر مسلمانان تقدم جست و بچه تدبیر خلافت را از آل پیغمبر بگرفت ترا در شناسائی احوال وی اگر انصافی باشد همینقدر کافی است که وی برای تحصیل ریاست مصیبت موت چنان پیغمبری بزرگ و نبی عظیم را بنامه و تجهیزش حاضر نشد و چون دید بنی هاشم بمصیبت آنجناب مشغول اند از لوازم تجهیز جنازه رسول و شرائط اقامت تعزیت آنحضرت روی تافته خود را با عجلتی تمام بسقیفه رسانید و در باب خلافت بمشاجرت و منازعت برخاست پس ترک تجهیز و تغسیل و نماز و دفن رسول دلیل است بر بی احترامی و نامبالاتی آنجناب برسول و قرینه ایست بر آنکه اظهار ایشان اسلام را و پیروی پیغمبر برای تحصیل ریاست و نیل آمال دنیوی بوده و همچنین است حالت مهاجر و انصار و دیگران که در سقیفه گرد آمده بودند چه هر مسلمانی انجام مهمات دیگر بر مراسم مصیبت پیغمبر مقدم بگیرد البته در دین خود ناقص و در عقیدتش متهم است لاسیما کسی که خود را در مرتبه خلافت داند چه احترام آنجناب در حال حیات و ممات یکسان باشد پس بایستی ابوبکر و دیگر مسلمانان مصیبت پیغمبر عظیم شمرده بر تجهیز و تشییع آنحضرت قیام کنند و از وظایف تعظیم و تکریم آن جنازه مبارک هیچ فرو نگذارند و پس از دفن در ماتمکده بسوگواری بنشینند و یکدیگر را تعزیت گویند و تسلیت دهند سپس بمهمات دیگر خویش از قبیل عقد خلافت و استحکام بیعت بپردازند هرآینه دانم که این سخنان موافق مقتضای عقل و قوانین شرع و رسوم ادب است ولی ابوبکر بدینها اکتفا نکرده بعد از تمهید خیالات دیرینه خود دست تعدی و عدوان بجانب خاندان رسالت که ذوی القربی بودند دراز نموده بر ایذاء خاطر مبارک فاطمه سلام الله علیها برخاستند با آنکه در میان ذوی القربی از فرزند رسول نزدیکتری نیست و خدای سبحانه مودت ذوی القربی را اجر رسالت قرار داده فرموده قل لا اسئلکم علیه اجرا الا المودة فی القربی یعنی بگوی ای پیغمبر که من از شما جز دوستاری اقرباء خود در رسالت را مزدی نخواهم و پیغمبر بخصوص در حق فاطمه فرموده فاطمه عضوی از پیکر من است کسی که او را بیازارد چنان باشد که مرا آزار رسانده و کسی که مرا بیازارد چنان است که خدا را آزار رسانده ای هروی تو خود میدانی که صحت این حدیث در نزد خاصه و عامه متفق علیه است و کسی انکار صحت آن ننموده و ابوبکر آنحضرت را از میراث پدر بزرگوارش منع نمود و حدیثی خود از رسول خدای نقل کرد و گفت من از رسول شنودم که فرمود ما گروه انبیا میراث نگذاریم آنچه از ما بر جای ماند صدقه است و این خبر خود از مجعول اخبار و اکاذیب آثار شمار رود بدلیل آنکه مخالف کلام الله است چه حضرت رب العزة فرمود وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ و هم در حکایت داود فرموده يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ هان ای هروی گمان نبری که مراد از ارث در اینمقام حکمت و نبوت است نه مال و ثروت چه حق سبحانه

بعد از آیهٔ مذکوره فرموده واجعله رب رضیا یعنی ای پروردگار آن فرزند مرا مرضی و پسندیده فرما سپس
پس اگر مراد وارث نبوت بودی بدعای واجعله رب رضیا حاجت نیفتادی چه کسی وارث نبوت نتواند بود
جز آنکه مرضی و معصوم باشد و هم خدای عز و جل بخطاب عام فرماید یُوصِیکُمُ اللّهُ فِی أَوْلَادِکُمْ لِلذَّکَرِ مِثْلُ حَظِّ
الأُنثَیَیْنِ یعنی وصیت مینماید خدا شما را در ارث فرزندان شما که ذکور را نصیب دو اناث و سید ابوبکر بخلاف
منصوص قرآنیه فاطمه را از فدک و عوالی منع نمود با آنکه آیه وآت ذا القربی حقه نازل گشت آن را پیغمبر
بفاطمه بخشید و متصرف وی بود تا آنگاه که ابوبکر وکیل آنحضرت را از آنجا خارج کرده دست تصرفش کوتاه
داشت پس فاطمه در آن باب آغاز سخن نموده گفت یا ابابکر از چه راه تو میراث پدر خود میبری
و من میراث پدر خویش نبرم آیا نه این نخلستان را پدرم بمن بخشیده تو چگونه آنرا از من باز گیری و مرا از آن
ممنوع داری ابوبکر بخلاف قانون شرع باثبات این دعوی از وی شاهد طلبید چه در احکام شرع
مقرر است که اقامت بینه بر مدعی باشد نه بر ذو الید معهذا فاطمه علی و حسنین علیهم السلام و ام ایمن
شاهد آورد ابوبکر شهادت ایشان مردود داشت و آنچنان شهود را که از بزرگان اسلام بودند تکذیب
حجت نهاد تمامت آنچه من در این مقام بیان کردم بر صحت آنها فریقین متفق و طریقین متحدند و جمیع آنها از
روایاتی است که کسی را مجال انکار نیست والبته خود در صحاح و غیره خوانده و دانسته که فاطمه در مرض موت
وصیت نمود که او را در شب دفن نمایند تا ایشان بر جنازه وی نماز نگذارند و در آن وقت از ابوبکر سخت آزرده
و دلتنگ بود و حضرت ختمی مرتبت فرموده ایا فاطمه خداوند بغضب تو غضب میکند و برضای تو راضی
میشود آیا کسی که با اهل بیت رسالت چنین رفتار نماید چگونه خواهد بود حالت وی با سایر مردمان و با چنین حال چگونه
در میان خود و خدا واسطه قرار توان داد و اگر خواهم تمامت مطاعن وی برشمارم ترا فرصت استماع نماند
مگر خدا و جمیع آنها متعدد است اما خلیفه ثانی چیزی که از وی در حال حیات رسول واقع آمد در مجلس دوم
ذکر شده و تو دانستی پس از آنکه بمسند خلافت نشست پی بخلاف صواب عمل نمودن گرفت و بدعتها در دین آورد
بنا و متعه را که در سنت نبویه ارسش ثابت بود منع کرد با آنکه خدا و رسولش آنرا حلال و بر فعلش امر فرموده بود
و در زمان پیغمبر و عهد ابوبکر و لختی از زمان وی نیز معمول بوده منع آن با کدام خدا و سنت رسول و اجماع امت
را مخالفت نمود و برای خلافت ابوبکر چندان با مردم از خشونت و تهدید و تخویف نمود و همی گفت
هر کس از بیعت ابوبکر سر پیچد باید سرش بر داشت چون علی و بعضی از بنی هاشم از بیعت ابوبکر امتناع نمودند
اراده سوختن خانهٔ فاطمه نمود و مصراع در چنان بپهلوی وی بفشرد که جنینش سقط شد و غلام او قنفذ بفرمان
مولای خود تازیانه بر فاطمه بکوفت که اثر آن بعد از وفات بر بدن مبارکش ظاهر بود و دیگر شناعت اول و ثانی
در کتب فریقین مذکور است ابن ابی جمهور گوید چون کلام من بدینمقام پیوست شیخ فاضل هروی گفت
این سخنان غریب که بیاوردی در طرق و روایات شما واقع شده است و بر غیر شما حجت نتواند بود گفتم

حدیث ارث و داشتن فدک و خبر عوالی را واقدی و موفق بن احمد و غیر ایشان از علمای شما نقل نموده اند و حدیث [illegible] و منع شده در کتب و السنه علمای شما معروفست و بعضی دیگر را مانند اراده احراق واقدی حدیث نموده تو اگر در کتب جماعت سیر کرده باشی و اما عثمان پس با آنکه بر شناعت افعال وی خاصه و عامه را اتفاق است و محتاج شرح و بسط نیست بعضی از آنها را برای تو ذکر میکنیم از جمله آنکه مصحف عبدالله بن مسعود بسوخت و دیگر ابوذر غفاری را که حبیب رسول الله بود از مدینه براند و حکم بن عاص را که طرید حضرت رسول بود بمدینه بخواند و رتبتش بلند ساخت و مهمات خویش بدو باز گذاشت و در زمان طرد و اخراج حکم بن عاص بر پیغمبر طعن آورد و خویشاوندان فاسق خود را بر بلاد اسلام و رقاب مسلمین مسلط ساخت و مسلمانان چون از جهت بدعتها و شنایع کردار وی قصد کشتنش نمودند بخانه وی ریختند عیال و اطفال او را عرضه شمشیر کردند کسی بر ایشان انکار نیاورد اگر کشتن وی جایز نبود بایستی امیرالمومنین علی که در مدینه حاضر و از کشتن وی آگاه بود از آنجا [illegible] کبری و بلیه عظمی او را یاری دهد پس از اینجا معلوم میشود که کشتن وی جایز بوده اگر گوئی قتل عثمان مجوز نبود و دفع آن غائله بر علی واجب بود و آنحضرت ترک واجب فرموده گوئیم این سخن سخیف و دلیل باطل است نخست آنکه آنحضرت را در آنوقت موافقین بسیار و معاندین اندک بودند بالاجماع در صورت استطاعت و قدرت ترک واجب روا نبود عموم مسلمانان بسنجه رای وی متابعت مینمودند و با چنین حال ترک واجب از آنحضرت جه نداشت دوم آنکه بایستی آنحضرت پس از کشته شدن وی امر بدفنش نماید و تا مدت سه روز جسد وی در میان خاک و خون بگذارد سیم آنکه با آنجناب پس از قتل وی که بر مسند خلافت مستقر گشت قاتل وی را قصاص کند چه او در آنوقت نافذ الحکم و مبسوط الید بود هروی گفت تمنا آن است از این سه کس بگذری و از غیر ایشان سخن کنی گفتم پس از آنکه حال این سه نفر که اصل خلافتند بر تو ظاهر شد از تو سؤال میکنم که آیا نه چنین است که امیرالمومنین علی در ملکه عدالت و صفات کمال و خصال ستوده و اطوار پسندیده بمرتبه بود که هیچکس را در حق وی مجال طعن نیست گفت آری چنین است که میگوئی در حق امیرالمومنین علی بدین اوصاف عقیدت دارم و بدین عقیدت امید نجات میبرم گفتم پس چه میگوئی در باب آن شکایتها که آنحضرت از ایشان نموده در باب غصب حق و ظلم کردن بوی و شکایت آنجناب با عدالت آنجناب تنافی دارد زیرا که امیر از کسی که ظلم بر وی نکرده باشد هرگز شکایت نفرماید گفت حاشا که علی از ایشان شکایت نموده باشد گفتم این تحاشی است تشکی آنجناب در متون کتب فریقین بسرحد تواتر رسیده و خطبه شقشقیه که در کتاب نهج البلاغه از آنجناب روایت شده ترا بر صدق آن یعنی کافی است گفت خطبه شقشقیه کدام است که من تا کنون آنرا نشنیده ام گفتم شریف رضی باسناد خود از ابن عباس روایت کند که گفت روزی در جامع کوفه شرف اندوز خدمت و ملازم صحبت امیرالمومنین علی بودم که از امر خلافت سابقین سخن بمیان آمد امیرالمومنین بدین عبارات آغاز خطبه کردن نمود که والله لقد تقمصها فلان الخ و آنگاه تا پایان خطبه بخواندم

گفت آیا از اصحاب ما کسی تصحیح سند این خطبه نموده است گفتم آری ابن ابی الحدید معتزلی که بر نهج البلاغه شرح نوشته
آن خطبه را تصحیح نموده و گوید معنی را عقیدت آن است که این خطبه از کلمات شریف رضی باشد که بلسان امیر المؤمنین
انتحال نموده و این عقیدت خود خطائی واضح و خبطی ظاهر است مشایخ و اساتید ما از معتزله نیز بجهت یقین پیش از آنکه
سید رضی در این عالم قدم گذارد این خطبه ضبط و ثبت کرده اند چون ابن ابی الحدید مجال انکار آن نمانده
لاجرم بتأویل مضامین عالیه آن پرداخته گوید چون آن حضرت از جماعت افضل و احق بتقدیم بود و با وسیله
طرق اولویت و رعایت استحقاق مسلوک نداشتند کسی برو تقدم جست که در مراتب فضایل با وی مساوات
نداشت لاجرم آنحضرت را از آن رنجی و ملالتی پدید آمده بر ترک اولی که از ایشان بظهور پیوست شکایت آغاز کرد.
علمای شیعه بر این توجیه اعتراض آورده اند که حضرت در این خطبه از افعال ایشان بنهب و غارت تعبیر
فرموده و ایشان را بغصب میراث و اغتصاب حق نسبت داده خود اسلوب و سیاق عبارات عالیات بر نفی آن دلیلی
مبین و برهانی متین است و هم گویند عدول ایشان از اولی آیا برای مصلحت دینی بود یا محض هوای نفسانی
اگر گوئی که آن فعل برای مصلحت دینی بود لازم آید که تظلم و شکایت علی بیجا باشد و اگر مصالحی منظور نشده بود
باب طعن بر ایشان مفتوح گردد هروی گفت مسلم ندارم که ابن ابی الحدید از اصحاب ما باشد بلکه او از غلاة
شیعی است و خود را مخفی المسلک در سلک اهل سنت و جماعت منظوم داشته گفتم کلام آنست که ترا در علم
رجال معرفتی نباشد چه وی از مشاهیر مردم سنی و مشایخ معتزله است که خود در بعضی از تصانیفش بعقیدت
و مذهب خویش تصریح نموده گفت باید کتاب نهج البلاغه را من خود مطالعت کنم تا از حقیقت حال نیک واقف
گردم پس کتابی بوی دادم این خطبه و بعضی خطب دیگر را بحق مطالعت نمود و گفت من از عقیدت
و مذهب خود که در حق خلفای ثلثه دارم هرگز منحرف نگردم گفتم پس ترا با طریق حق عناد است گفت ای شیخ
ترا در حق مانند فخر الدین رازی و اثیر الدین ابهری و جار الله زمخشری و سعد الدین تفتازانی و فاضل سمرقندی
و دیگر فضلای اهل سنت و جماعت چه عقیدت است با آنکه خود از مصنفات و صیت فضایل هر یک از ایشان
اطراف بلدان و اکناف امصار فرا گرفته و مشهور است آیا کی روا است که تمامت ایشان در ورطه ضلالت
باشند اگر ایشان را حقیت این مذهب و درستی این طریقت دلیلی واضح و برهانی قاطع نبودی بیقین قدم
در این طریقه استوار نداشتندی و بر خلافت و امامت خلفای ثلثه اذعان و ایمان نیاوردندی من خود
از ایشان استفاده علم نموده ام و از کتب ایشان اخذ فوائد کرده ام و بر صدق کلمات و صحت عقیدت
و حسن طریقت ایشان اطمینانی کامل و اعتقادی جازم دارم چگونه روا است که از طریقه ایشان منحرف شده
مذهب قومی گیرم که مرا بر صدق و ارادت ایشان اطلاع نیست گفتم ایها القاضی ما در باب اصول عقاید
سخن کنیم و در اینباب کسی بتقلید علما و متابعت اسلاف تمسک جوید که بیکباره از اصطلاح علما و اصول کلام
بیخبر باشد از این تقریر تو ظاهر میشود که خود قلاده تقلید فخر رازی یا سعد تفتازانی بر گردن داری

و از راه استدلال و نظر بر وفق و با صریح این دو آیه مخالفت نمائی یکی کریمه قل فاتوا بکتاب من قبل هذا او اثارة
من العلم ان کنتم صادقین یعنی بگوی ای پیغمبر که اگر شما راست گوئید کتابی پیش از این کتاب آرید و یا بقیه از علم
و دیگر آیه قل انظروا ماذا فی السموات والارض یعنی نظر کنید در آسمانها و زمین و ببینید که چه عجایب در آنهاست
پس تو از وجوب نظر عدول نموده بتقلید که عامل آن در اینمقام مذموم است چنانکه خداوند عالم از کفار حکایت فرموده
انا وجدنا اباءنا علی امة وانا علی اثارهم مقتدون یعنی کفار گفتند براستی که ما بآثار پدران خود
اقتدا نموده ایم چه یافتیم ایشانرا بطریق امتی و دیگر اذ تبرأ الذین اتبعوا من الذین اتبعوا ورأوا
العذاب وتقطعت بهم الاسباب یعنی بیزاری کنند آنها که متبوعند از آنگروه که تابع بوده اند و در
آن وقت که اسباب را قطع و عذاب را معاینه بینند پس گفتم آیا بر تو روا است در مسئلهٔ امامت استدلالی که
مامور به است ترک نموده بتقلیدی که بنص قرآن منهی عنه است رجوع نمائی گفت در اینمسئله تقلید جایز است
چه امامت از اصول دین نیست و ما آنرا از فروع شماریم لهذا من در اینباب بتقلید قناعت کرده ام
گفتم تقلید در اینمسئله جایز نیست اولاً بدلیل آنکه امامت مسئلهٔ اعظم اصول اسلام و اشد ارکان دین است
چه در حفظ شریعت و انتظام ملت و بقای نوع انسان در معاش و معاد قائم مقام نبوت است و بالاتفاق
نبوت خود از اصول دین باشد پس امامت نیز که قائم مقام آنست از اصول دین بشمار آید ثانیاً بتقدیر اینکه
اگر مسلم داریم که امامت از فروع دین است ترا صحیح نباشد که در آن مقلد باشی زیرا که آن تقلید در فروع
وقتی جایز است که بر اجتهاد و اقامت برهان قدرت نباشد چه تکلیف بغیر مقدور تعلق نگیرد اما کسی را که
ملکهٔ استدلال و احتجاج حاصل باشد در هیچیک از اصول عقاید و فروع آن تقلید از وی صحیح نیست و تو
عجزی از استدلال نداری و اجتهاد توانی کرد اینک برهان بر تو قائم و حجت بر تو تمام گشت که خلافت
آن سه کس باطل است و بر تو واجب شد که از مذهب خویش برگردی و طریق دیگر اختیار کنی چه ترا توان
نقض و ابطال مقدمات براهین من نماند پس اینحال تقلید از تو مقبول نیفتد و لو سلمنا که تقلید از تو
صحیح باشد از چه روی تقلید آنجماعت اختیار نموده زیرا که در مذهب ما نیز از فحام علما و کبار مشایخ کسانی
هستند که اگر دعوی اعلمیت و افضلیت در باره ایشان کنم لامحاله با آنجماعت تکافؤ و تساوی توانند نمود
مانند خواجه نصیر الدین طوسی که وی محقق و امام فخر تو مشکک است و سید مرتضی موسوی که در جمیع فنون
از هر کس گوی سبقت ربوده و محمد بن محمد بن نعمان که از کثرت افادات در السنهٔ عامه و خاصه بمفید
ملقب گشت و شیخ ابو الفضائل طبرسی که در علم تفسیر و دیگر علوم سرآمد روزگار بوده و شیخ ابو جعفر طوسی
که مقام تبحرش در میان علمای فریقین مانند آفتاب عالمتاب است و شیخ جمال الدین مطهر حلی که مصنفاتش در اقطار
امصار انتشار دارد و میر سید شریف حسینی که در بلاد عجم استاد جمیع دانشمندان محسوب شود و رکن الدین
جرجانی و نصیر الدین کاشی و غیر ایشان از علمای عرب و عجم که مصنفاتشان در جمیع بلاد منتشر و صیت فضلشان

در السنه و افواه چون مثل سایر جاری است و مناظرات ایشان در حقیت مذهب شیعه و ابطال خلافت ثلاثه ادله قطعیه
و براهین عقلیه اقامت نموده اند و مصنفات پرداخته اند از آنجمله شیخ جمال الدین مطهر حلی کتابی در حقیت مذهب
پرداخته که مشحون است به دو هزار دلیل هزار دلیل برای خلافت علی بن ابیطالب و هزار دلیل دیگر بر ابطال
خلافت دیگران و از این روی آن کتاب را الالفین نام نهاده پس با این حال ترا چه باعث شده که تقلید ایشان
نمائی فضل هروی ملزم گشته لحظه ساکت ماند پس زبان التماس گشوده گفت تمنا دارم که احوال باقی
خلفای اسلام بیان کنی و از آن جمله خلیفه لب فرو بندی من ملتمس وی را قبول نمودم گفتم در کتب
فریقین مسطور است که رسول خدا صلی الله علیه و آله با علی فرمود یا علی حرب تو حرب من است
و سلم تو سلم من است آیا تو این حدیث انکار توانی کرد گفت نی گفتم بنا بر مضمون این حدیث معاویة بن
ابی سفیان در صفین باید با حضرت رسول محاربه نموده باشد و با تفاق کل امت چنین کس کافر است
گفت معاویه با جتهاد خود با علی حرب نمود طعن و عقابی برای مجتهد نیست گفتم طرفه داستانی است که کیفیت
در امر خلافت بعد از رسول دست از اجتهاد کشیده معتقد میشوی و در فرد دیگر میگوئی معاویه را اجتهاد جایز
بود در محاربه با کسی که حرب او حرب پیغمبر است و با جماع امت علی در آن وقت امام کل بود و آیا نه چنین است
که علی بن ابیطالب بعد از عثمان با تفاق اهل حل و عقد خلیفه و جانشین نبی بود گفت بلی چنین است گفتم آیا
نه آن است که معاویه در مخالفت با علی خلاف اجماع امت نموده و مخالف اهل حل و عقد گشته است و هم
در فن اصول مقرر است که در مقابل اجماع محقق اجتهاد روا نیست معاویه با چنان اتفاق قومی چگونه طریق اجتهاد گرفت
و فتنه عظیم در میان مسلمانان در انداخت که روز سیاه است و بسیار کسان تخت قتل و غارت یکدیگر برخواستند و با آنکه
عمار یاسر که او ای در میانه مقتول شد که رسول در حق وی فرموده عمار جلده میان دو چشم من است و او را لشکر باغی
تقتل میسازد چون این خبر در میان لشکریان مشهور بود و از شهادت عمار رنجور رسید مراد از اهل بغی که پیغمبر فرموده
معاویه و عسکر وی باشند از این روی اضطرابی سخت در لشکر شام پدید آمد معاویه در تسکین آن فتنه حیلتی اندیشید
و گفت مصداق اهل بغی مردم عراق اند چه ایشان عمار را معرض قتل در آورده اند پس ایشان که او را بصفین آورده اند
قاتل وی باشند هنگامی که این سخن بگوش ابن عباس رسید گفت قاتل حمزه معاویه است اگر کسی مسلمی را بجهاد دعوت کند
و آن مسلم در معرکه شهید شود قاتل وی شده باشد لازم آید که پیغمبر را قاتل حمزه و عبیده خوانیم و همچنین سایر شهدا
بدر را مقتول آن آنحضرت دانیم دیگر از شنایع احوال معاویه سب امیرالمؤمنین علی علیه السلام بود که و لعن
صاحب وی و سس منابر آن ناسزا لب گشود و حال آنکه پیغمبر فرموده که هر کی علی را سب کند مرا سب نموده و کسی که
مرا سب کند خدا را سب نموده آیا کسیکه قواعد اسلام بشمشیر وی بنیاد و امارت بوی پیدا و نظام گرفت
و احکام شریعت مبین از وی استوار گشت و رسول در حقش فرموده علی با حق است و حق با علی است و در رنج چگونه شایسته
سب کردن بود آری بهر حال مرتکبان آن بود که تردد در کفر معاویه هیچ شکی نباشد بعد تمنا دارم که از احوال

واقف گشت از معویه تبری جست و او را لعن کرد و لعن او در ملک خراسان انتشار یافت پس ترا در کفر و لعن او
چه توقف باشد آیا درباره یزید چه عقیدت داری هروی گفت یزید را مستحق لعن میدانم و از وی بیزارم چه او
حسین بن علی را بکشت گفتم انصار را نیز قتل عام کرد و بر خانه خدا منجنیق بست گفت چنین است و لعنش بی شبهه
واجب باشد گفتم آیا نه باعث خلافت وی پدرش معاویه شد گفت چنانکه گفتم پس معاویه در معاصی و فسوق یزید
از او سهیم و دخیل بود بلکه خود در قتل فرزند رسول نظیر او است چه معویه حسن بن علی را مسموم ساخت چنانکه
یزید حسین بن علی را شهید نمود هروی داستان سم حسن سخت استبعاد نمود گفتم این قضیه محل تامل نیست چه
اکابر مورخین و سایر محدثین بالفعل فصیح تصریح نموده اند هروی گفت پس معویه نیز بر این تقدیر مثل یزید
مستحق لعن باشد گفتم باعث خلافت معویه عثمان بن عفان شد که او را بر ملک شام بگماشت و چنانش
استقلال بخشید که طغیان وی بدعوی خلافت و قتل و غارت انجامید پس چنانکه معویه را بحکم سببیت در اعمال یزید
سهیم دانستیم عثمان را نیز در افعال معاویه شریک شناسیم بلکه خود عمر بن الخطاب را در شهادت حسین بن علی
دخیل دانیم گفت این دعوی گزاف از کجا گوئی گفتم از آنکه اگر او امر خلافت بشوری حوالت نکردی هرگز عثمان
بامامت نرسیدی و با وجود مثل علی بن ابیطالب که عثمان در فضل و شرف و علم و زهد و جهاد و سبق اسلام
با وی هیچ وجه طرف نسبت نبود در مسند رسول ننشستی پس شورای عمر سبب خلافت عثمان و عثمان سبب خلافت
معاویه و معاویه سبب خلافت یزید شد و از این مقدمات شرکت عمر در شهادت حسین و قتل انصار و تخریب کعبه
بکمال وضوح رسید هروی گفت سلمنا که عمر باعث خلافت یزید شد اما شنایع کفرآمیز آن شوم خونریز بچه دلیل
بعمر نسبت کنی گفتم بدلیل آنکه علما معقول مبرهن داشته اند که سبب سبب سبب است گفت چنین است ولیکن
عمر جزو علت تامه بود و نه سبب تام گفتم الحمد لله که انصاف دادی و بجزو سبب بودن اعتراف کردی علما گفته اند
که جزو سبب نیز در اسناد اثر حکم سبب دارد زیرا که تاثیر سبب بدون وجود آن جزو تحقق نیابد گفت حالی از خلفای بنی عباس
سخن گوی گفتم اگرچه خلافت آن سلسله از فروع خلافت آنان اصل است و با انهدام اصل فرع برجای خود نیابد و در بطلان
امر ایشان هیچ احتجاج حاجت نیفتد ولی ملتمس تو قبول کنم و در مطاعن آن جماعت سخن رانم اول بگوی که ترا در حق امام
علی بن موسی که در خاک مقدس مدفون است عقیدت چیست گفت آنحضرت را از ذریت رسول میدانیم و مودتش
واجب میشناسیم و در علم و عمل بر دیگر مردمش مقدم میشمارم گفتم پدر وی موسی بن جعفر سلام الله علیهما را چگونه دانی گفت
او نیز مانند پسرش بود گفتم چگوئی درباره خلیفه که موسی بن جعفر در حبس بداشت و بسمش بکشت و خلیفه که علی بن موسی را
بولایت عهد بگماشت و بزهرش مقتول ساخت گفت ایشان کیانند گفتم هرون موسی را در خانه سندی بن شاهک
محبوس نمود و پس از مدتی دراز او را مسموم ساخت و پسرش مامون پسرش علی را ولیعهد کرد و عاقبت
بزهرش در گذرانید گفت اگر بدین سخنان گواهی از کتب فریقین داری اقامت کن گفتم اما در مصنفات شیعه
بسیار است مثل ارشاد مفید و عیون ابن بابویه و کشف الغمه اربلی اتفاقا در خانه سید محسن کتاب عیون اخبار الرضا

موجود بود من قصه هرون و امام موسی را از دیگران گشودم و بروی نمودم چون حسب روی آن کرد او دیگر کارهای رشید از انتخاب بدید از قبیل قتل و حبس بنی هاشم و تفریق ایشان در بلاد و نماد در داد که لعنت خدای بر رشید باد سید محسن کتاب العاقبه که تصنیف بعضی از شافعیه بود حاضر ساخت من بسیاری از فسوق و فجور بنی عباس در آن کتاب پیدا کرده و نمودم مزید تیزی و بیزاری به روی کرد دید و گفت الها ترا گواه میگیرم که من از عباسیان و بنی امیه دوری میجویم و بدین عقیدت امید قرب تو میجویم من دیگر باره کتاب اعلام شافعی تصفح کردن را ای کلامی مناسب مجلس تفحص نمودن گرفتم از قضا حدیثی پیدا کردم که مصنف بسند خود روایت آورده که روزی امیر المؤمنین علی در میان جمعی از اصحاب خویش نشسته بود فرمود انا اول من یجثو بین یدی الله للخصومة مع الثلثه یعنی من نخستین کسی باشم که در برابر خدای عزوجل نشسته با آن کسان آغاز مخاصمت کنم چون بدین خبر دست یافتم روی بهروی کرده گفتم آیا از این حدیث که این عالم شافعی آورده مراد چیست گفت مراد از این سه نفر چنانکه مصنف کتاب نیز تصریح کرده عتبه و شیبه و ولید بن عتبه است که بروز بدر با آنحضرت و حمزه و عبیده در آویختند گفتم این تاویل از دو بابت قویم و استوار نیست منحرف است یک دلیل آنکه حکایت با این سه نفر اختصاص با آنحضرت ندارد چه حمزه و عبیده را نیز با ایشان حق خصومت و عرض شکایت ثابت است پس مناسبتی ندارد که حضرت خود را بدین تعریف اختصاص بخشیده و فرماید من اول کس باشم که آغاز خصم کنم دلیل دوم آنکه با مثال این سه کس خصومت نمودن معنی صحیح بنظر نرسد چه ایشان را آنحضرت و حمزه و عبیده در آن جنگ بکشتند و از ایشان تعدی نرسید که معنی خصومت مصداق شکایت صحیح کند بر امیر المؤمنین و اگر مخصوص مقاتلت و مبارزت ایشان با آنحضرت خصم و عدوان خوانیم دایره مخاصمت را وسعتی بی اندازه پیدا آید چه اقران امیر المؤمنین در حروب زیاده از حد تعداد است اگر کسی با خاطری غیر مشوب و نظری غیر زائف در این حدیث تأملی کند یقین اذعان آورد که مراد از این سه نفر جز خلفا کس نباشد چه اسباب خصومت و موجبات شکایت چندان از ایشان با آنحضرت رسیده که کس را مجال منع و مقام انکار نیست ابن ابی جمهور گوید چون این استدلال انجام دادم احتجاجی دیگر آغاز نهادم و گفتم ایها القاضی چگوئی در حدیثی که رسول با امیر المؤمنین خطاب فرمود یا ابا الحسن زود باشد که امت من هفتاد و سه فرقه متفرق شوند از آنجمله یک فرقه ناجی و باقی هالک گفت هر دو این حدیث صحیح دانم گفتم فرقه ناجیه جز شیعه آل بیت رسول کس نتواند بود و دلیل آنکه اهل بیت را خدا این گروه و هند خود بنص قرآن مجید از هر اندیشه و هر وابستی منزه بشند چه خدای تعالی در حق ایشان فرمود انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس و یطهرکم تطهیرا یعنی همانا خدای چنان اقتضا نموده شما خاندان رسول را از چرک گناه و پلیدی عصیان پاک دارد و این آیت باتفاق امت در شان علی و فاطمه و حسنین نزول یافت و رسول بهنگام نزول آن آیه آنچهار نفر را بکسای خود بپوشانید و فرمود اللهم هؤلاء اهل بیتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیرا یعنی بار الها اهل بیت من اینانند پس چرک از ایشان ببر و خود را پاک فرما ــــ

دهم در داستان مباهله خدای سبحانه فرموده قل تعالوا ندع ابناءنا و ابناءکم و نساءنا و نساءکم
و انفسنا و انفسکم ثم نبتهل فنجعل لعنة الله علی الکاذبین بالاتفاق همین چند بزرگوار را
برای مباهله همراه داشت چون باین چند دلیل معلوم شد که مراد از اهل بیت کیانند مراد از اهل بیت در نبوی دیگر هم
ایشان خواهند بود که فرموده مثل اهل بیتی کمثل سفینة نوح من رکبها نجی و من تخلف عنها غرق و هلک
حاصل مراد آنکه اهل بیت من بمنزلهٔ کشتی نوح باشند هرکس متابعت ایشان کند نجات یابد و هرکس مخالفت ایشان کند
هلاک گردد ای فاضل هر دانای منصفی که این مقدمات مسلمه را باهم ترکیب دهد و از آنها برهانی تالیف کند وی را در نتیجهٔ آن
که نجات امامیه و هلاک هفتاد و دو فرقه دیگر است هیچ شبهه نماند زیرا که نه در اختصاص نجات بفرقه واحده که مدلول
نص نبوی است تشکیک توان نمود و نه در نجات متابعین اهل بیت و هلاک مخالفین ایشان که منطوق نبوی دیگر است
تأمل توان کرد و نه در اعتقاد امامیه بخلافت اهل البیت که مسلم مسلمین است توان اشکال جست پس اگر از این تعصب
و حب مخالف و موالف از لوح خاطر فرو شوئی و با نظری سالم از تهمت غرض در این استدلال بنگری هم
در ساعت بآئین اندر روی و کیش امامیه گیری ای پیروی انصاف ده آیا همراه جماعتی باشی که پیروی اهل بیت
نموده اند اولی است یا متابعت جماعتی کنی که مخالفت آل رسول کرده اند و از طریقت ایشان انحراف جسته اند
من خود یقین کردم پیروی مذهب امامیه بچند جهت اولی و انسب است نخست آنکه این جماعت شرایع و احکام دین
از ینابیع علم و مصابیح حکمت و معادن عصمت فرا گرفته اند و در مناقب و مفاخر و علم و زهد و عصمت ایشان
کتابها پرداخته اند و هم علمای شما در فضایل ایشان مصنفات و مؤلفاتی نموده اند مانند کتاب غایة السئول
فی مناقب آل الرسول از ابن مغازلی شافعی و کتاب ابوبکر بن محمد بن مؤمن شیرازی که از دوازده تفسیر
استخراج نموده و کتاب موفق بن احمد مکی و غیر آنها پس البته در میزان عقل کسانی که مخالف و موافق در مدایح
و کمال ایشان اتفاق دارند متابعت ایشان شایسته تر است از اشخاصی که مخالف را در حق ایشان مثالب
و مطاعن است بلکه موافقین آنها نیز منکر شنایع و قبایح اعمال ایشان نیستند دویم آنکه حضرت رسالت بر امت خود
بیعت و اقتدای اهل بیت خود را واجب نموده و من خود در اینمقام از طریق خویش حدیث نخواهم که چندان روایات
و احادیث در این باب وارد و مشهور است که عامه را نیز مجال انکار آنها نیست و علمای شما اغلب آن روایات را
از طریق خود در کتب معتمد خویش آورده اند از آن جمله است روایتی که در جمع بین صحاح سته نقل شده که رسول
صلی الله علیه و آله فرمود رحم الله علیا اللهم ادر الحق معه حیثما دار یعنی خدا علی را رحمت کند
بار الها حق را بانچ دور ده که علی دور زند و هم احمد بن مؤمن از آنجناب حدیث کند که گفت الحق مع علی
و علی مع الحق لن یفترقا حتی یردا علی الحوض یعنی حق با علی و علی با حق است و هرگز جدا نخواهند
تا آنگاه که در نزد حوض بر من وارد شوند و احمد بن حنبل در مسند خود از جابر روایت کند که پیغمبر با علی فرمود یا علی
من و تو از یک درخت خلق شده ایم من اصل آن درختم و تو فرع آن حسن و حسین شاخهای آن درخت اند

پس هرکس بشاخه از شاخهای آن درآویزد در بهشت جاوید منزل گزیند و مسلم او از سعد روایت نموده که حضرت رسول گفت ای امت من دو چیز بزرگ در میان شما ودیعت نهم اگر بدانها چنگ در زنید هرگز گمراه نشوید یکی کتاب خدا که ریسمانی است از آسمان بزمین آویخته و دیگری اهلبیت و عترت من الا بهم این دو باهم باشند واز یکدیگر جدا نشوند تا در سر حوض بر من درآیند و مسلم در صحیح خود در دو موضع از زید بن ارقم حدیث نموده که گفت پیغمبر در میان که و مدینه خطبه نمود و در آن خطبه فرمود ای مردم نزدیکست که رسول پروردگار من بر من درآید و من اجابت وی نمایم پس در میان شما ودیعت نهم دو چیز بزرگ یکی کتاب خدا و دیگری اهلبیت خود و سفارش میکنم شمارا در حق اهلبیت خود و جار الله زمخشری باسناد خود از ابن عباس روایت کند که فاطمه سرور دل و دو پسر او میوه دل منند و شوهرش نور چشم من است و امامان از اولاد او امنای رب منند و رشته باشند که در میان خدا و خلق او کشیده شده اند کسی که در رشته ولای ایشان چنگ در زند نجات یابد و هرکس که از ایشان کناره گیرد و دوری گزیند باطل گردد و ثعلبی در تفسیر خود و حمیدی در جمع بین الصحیحین نیز قریب بدین مضمون از آنجناب روایت کرده اند و در مسند احمد بن حنبل از رسول اله روایت است که فرمود نجوم و ستارگان امان اهل آسمانند هرگاه نجوم برطرف شوند آسمان معدوم شود و اهل بیت من امان اهل زمینند هرگاه و ایشان فانی گردند اهل زمین نیز برطرف شوند و موفق بن احمد مکی نیز این حدیث ذکر نموده و در دو موضع از صحیح بخاری از جابر بن سمره روایت است که آنجناب فرمود کار مردم در گذر است مادام که دوازده خلیفه بر ایشان والی باشند و تمامت ایشان از قریش باشند و در روایت دیگر است که فرمود که پیوسته اسلام عزیز بپاید از دوازده خلیفه که همه ایشان از قریش باشند و در صحیح مسلم از رسول اله روایت است که فرمود همی اسلام بپاید تا قیامت در حالتی که والی باشند بر مسلمانان دوازده نفر خلیفه که از قریشند و در صحیح ابی داود و در جمع بین الصحیحین و در تفسیر سدی روایت شده که چون ساره زن حضرت ابراهیم از هاجر اظهار کراهت نمود خداوند عالم بابراهیم وحی فرستاد که ای ابراهیم بهاجر و اسمعیل رابجائی ببر که آنرا ارض نامند پس من ذریت او را بسیار گردانم و مسلط نمایم ایشان را بر کسانی که بر من کافر شوند و پیغمبری بزرگ از ایشان برانگیزانم و مسروق روایت کند جوانی نزد عبداله بن مسعود رفت و از وی پرسید که آیا حضرت رسول را چند نفر خلیفه و جانشین باشند ابن مسعود گفت تاکنون از من کسی چنین سوالی نکرده بود بدان که حضرت فرمود دوازده نفر بعد از من خلیفه و جانشین من باشند بعدد نقبای بنی اسرائیل که ایشان نیز دوازده تن بودند با آنچه اینگونه روایات در کتب شما بسیار است اگر بذکر تمامت آنها پردازم رشته سخن دراز گردد چندان وسعت وقت نیست تو خود میدانی که هیچیک از فرق اسلام خلافت را به دوازده نفر حصر ننموده اند بجز طایفه امامیه که معتقد بر امامت دوازده نفر که در مراتب علم و زهد هر یک در نزد کل امت مشهور است پس از حاصل مضمون کل این روایت بظهور پیوست که سلوک بر طریقه امامیه و تحصیل عقاید ایشان واجب است سیم آنکه هرکس را که بر اصول و فروع مذهب اسلام اطلاع باشد

دیده

وقید تقلید و غبار شبهه وی را مانع نیاید ظاهر است که بهترین عقاید در اصول و فروع آن است که مذهب امامیه بر آن اشتمال دارد و مذهب ایشان نیکوترین مذاهبی است که امت اختیار نموده اند و ایشانند مصداق قول خدای تعالی که فرموده فبشر الذین یستمعون القول فیتبعون احسنه اولئک الذین هدیهم الله واولئک هم اولوا الالباب یعنی پس مژده ده ای پیغمبر آن بندگان مرا که میشنوند اقوال حقه را و متابعت میکنند بهترین آنرا که ایشان کسانی هستند که خدا هدایت نموده ایشانرا و ایشانند صاحبان عقل و خرد چه امامیه تنزیه مینمایند خدا را از تشبیه و رؤیت و اتحاد و حلول و نسبت قبایح و دروغ و خلق افعال عباد و بودن افعال او بدون غرض و فایده و میگویند خدا ابدا کار ناروا یا مالایطاق تکلیف نمیکند و بکفر و فسق ایشان راضی نمیشود و اعتقاد نموده اند که ذیل عصمت انبیا علیهم السلام از اوان عهد الی زمان لحد از آلایش صغایر و کبایر و خطایا و زلل و نسیان منزه است و میگویند که امام باید در حسب از رعیت افضل و در نسب اشرف باشد اما اهل سنت و جماعت خلاف تمامت اینها را بر خدا و انبیا اثبات مینمایند و بر پیغمبر خود رذیلت و نسبتی چند ثابت و روا دارند که بر دنائت و خساست و پستی وی دلالت کند منجمله روایت میکنند که رسول الله صلعم نماز ظهر را در حضر به دو رکعت گذارد پس بعضی از اصحاب وی را بدان واقف نمودند انشاء الله شرح آن در احوال ذوالیدین نگاشته آید و دیگر حدیث کنند که آنجناب در حال جنابت بمسجد درآمده با مردم نماز بجای آورد و لعب مینمود و غنا می شنید و ایستاده بول میکرد و در بازیسی با آستینهای خود رقص میکرد و چیزهای چند دیگر که صدور هر یک از آنها از مردمان پست قبیح است و شما بر خلفا که واجب الاطاعه میباشند صدور خطا و وقوع عصیان تجویز میکنید و هم میگویید که لازم نیست امام بر جمیع ما یحتاج امت عالم باشد و تجویز کنید که امام در فتاوی بر رعیت تواند رجوع نمود و از ایشان استفادت کند و لازم نیست که از حیثیت حسب و نسب افضل و اشرف و در رتبت اعلاتر باشد پس بنای اصول مذهب امامیه محکمترین بناها است و فروع ایشان متینتر و دین ایشان تمامتر از ادیان است چه ایشان مانند اهل سنت بقیاس و استحسان عمل نمیکنند آیا نمی بینی که اهل سنت و جماعت بچهار فرقه متفرق شده اند و هر یک از آنها رشته روایات بجماعتی وصل نمایند که فسق و تعمد بکذب ایشان ظاهر شده و هر فرقه طایفه دیگر را تکفیر می کنند و طوق متابعت خلفائی بر گردن نهاده اند که ارتکاب معاصی و خطا بر ایشان تجویز مینمایند و از اهل البیت منحرف گشته اند و در شرع تغیر فاحش نموده حرام خدا را حلال و حلال خدا حرام کرده اند و بسی بر خلاف عقل و نقل فتوی میدهند همانا مبنای تمامت این اختلافات آن است که احکام و فرایض از معصوم فرا نگرفته اند بیقین فرقه ناجیه شیعه امامی است چنانکه ابوبکر بن محمد شیرازی که از اعاظم علمای شما است در کتاب خود که از دوازده تفسیر استخراج نموده روایت کند که چون رسول الله صلعم فرمود بعد از من امت من هفتاد و سه فرقه خواهند شد یک فرقه رستگار و باقی در آتش باشند علی بن ابی طالب گفت یا رسول الله آیا فرقه رستگار کیانند فرمود آنانند که تو و اصحاب تو متمسک شوند پس این حدیث صریح است که تابعان آنحضرت ناجی و سایر فرقه هالک اند

مؤید این مقال حدیث مشهوریست که پیغمبر فرموده اهل بیت من مانند کشتی نوحند هر کس در ولای محبت ایشان آید
از غرقاب مهالک نجات یابد و کسیکه تخلف جایز شمارد البته در گرداب هلاک غرق آید فاضل گفت تمامت
این روایات که ذکر نمودی در وجوب متابعت اهل بیت و اینکه فرقه ناجیه اتباع ایشانند کل آنها خبر واحد و آحاد
مرسل است چه اهل سنت نیز در حقیت مذهب خود زیاده از آنچه گفتی ادله اقامت کنند و ائمه خود را ناجی آورند
و مذاهب غیر خود را ابطال نمایند حضرت رب العزة فرموده کل حزب بما لدیهم فرحون پس طریق
انصاف آن است که باب مدح و ذم مسدود داریم و اینگونه سخن نکنیم ابن ابی جمهور گوید چون این کلام شنیدم
مصلحت وقت چنان اقتضا نمود که تصدیق وی نمودم پس گفتم معهذا برهان دیگر نیز بر حقیت مذهب شیعه
و بطلان مذهب غیر ایشان داریم و آنرا اکثر دیده اند و تجربه مشهور است که مجال انکار نیست گفت کدام است
گفتم همیشه اوقات خاصه در غره رجب جمعی کثیر و جمی غفیر از شیعه و سنی از جاهای دور و نزدیک و در که بعلت
کوری و فالج و برص و جذام مبتلا هستند بزیارت مشهد مقدس حسین بن علی علیهما السلام حاضر میشوند و هرکه
از صاحبان مرض بخصوص سنت از مذهب اهل سنت تبری مینمایند و متوسل بآنحضرت میشوند و از آن علت
شفا می یابند و کسانیکه تبری نکنند بدان مرض باقی میمانند و این دلیل است واضح بر حقیت مذهب امامیه
و بطلان طریق اهل تسنن گفت آیا کسی هست که این معجزه مشاهده نموده باشد سید محسن گفت
این متواتر است و هیچکس انکار آن نمیکند خصوص جماعتی از اهل دین و صلاح در آنجا خود مشاهده نموده بودند
و بمن نقل کرده اند فاضل گفت اگر چنین است آن حجتی ظاهر است بر اثبات دعوی حقیت مذهب شما ابن ابی
جمهور گوید چون سخن بدینجا رسید مؤذن آغاز اذان صبح کرد و هریک برای نماز برخواستیم و دیگر با وی ملاقات
نکردم لکن بعد از چند روز سید محسن با وی ملاقات نموده بود و میگفت فاضل را در مذهب متردد یافتم و میگفت
من قصد زیارت حسین بن علی علیهما السلام دارم اگر صدق مقال شما بر من ظاهر شود البته از مذهب اهل
سنت تبری کنم و مذهب شیعه اختیار نمایم پس از آن دیگر از حالت وی اطلاع حاصل نکردم بالجمله وی
راوی احادیث بود و سلسله روایات خود را بجمعی از علما مانند سید شمس الدین محمد و زین الدین علی
و شیخ حرز الدین و شیخ عبد الله مستند دارد در کتاب مجلی که یکی از تالیفات او است بسیاری از کلام
و تصوف جمع نموده و در کتاب غوالی اللئالی هم احادیث جمع ساخته خوب و بد در آن آمیخته و دست
روایات خاصه را زیاده در آن ضبط نموده لهذا محدث نیشابوری گوید مشایخ ما رضوان الله علیهم را
بر مرویات آن کتاب اعتمادی نیست مؤلفات و مصنفات وی بدین تفصیل است کتاب غوالی اللئالی
کتاب المجلی فی المنازل العرفانیه کتاب درر اللئالی کتاب الاقطاب کتاب معین المعین
کتاب زاد المسافرین و شرح آن کتاب شرح الفیه شهید کتاب شرح حادی عشر
رسالة العمل باخبار الاصحاب رسالة المناظره

ابن شجری ابو السعادات هبة الله بن علی

از سادات شریف النسب حسنی و از سلسلهٔ جلیلهٔ بنی شجر است و اعقاب عالیمقدارش بصریح بغیة الوعاة و کتب انساب
و طبقات بدین ترتیب بحضرت امام حسن علیه السلام اتصال یابد علی بن محمد بن علی بن عبد الله بن حمزة بن محمد بن عبد الله بن
ابی الحسن بن عبد الله الامین بن عبید الله بن الحسن بن جعفر بن عبد الرحمن بن قاسم بن حسن بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب
علما نسب را در نسبت وی بشجره و تسمیه اش بدین نام اختلاف است جلال الدین سیوطی از شهاب الدین یاقوت
حموی نقل نموده که وی از طرف مادر به بیت الشجری منسوب است و از جماعتی دیگر روایت کرده که ابو السعادات
در الحجه ابن شجری موسوم گشت که در آن بلد جز در خانه وی درختی نبوده و قاضی احمد بن خلکان اربلی در ذیل ترجمهٔ وی
گوید شجره بفتح شین معجمه و جیم و بعد از آن را اسم دیهی است از اعمال مدینه و هم اسم مردی است و جمعی از علما
و غیر علما بوی منسوبند و هم او گوید من خود ندانستم که این شریف آیا منسوب بآن قریه است و یا بیکی از اجداد خویش
که بشجره موسوم بوده شهاب الدین احمد بن علی حسنی وی را بعبد الرحمن شجری منسوب ساخته و گوید عبد الرحمن
خود منسوب است بقریهٔ شجره که آن در قرب مدینه واقع است صاحب لباب الانساب گوید اول کس
از بنی الحسن که بدان نام موسوم شده قاسم بن حسن بن زید بن امام حسن علیه السلام است شهاب الدین یاقوت
حموی در معجم البلدان آورده که شجره بلفظ واحد شجر بفاصلهٔ شش میل از مدینه در ذی الحلیفه واقع است
و حضرت رسول صلی الله علیه و آله از مدینه بدان مکان فرود می آمدند و از آنجا محرم میشدند کیفما کان وی
سیدی عالیشان و عالمی رفیع المکان و امام نحو و لغت بوده اشعار و احوال و ایام عرب را نیکو دانستی
و احادیث نبوی خوب فهم کردی در طبقهٔ نحاة و سلسلهٔ محدثین منظوم است باتفاق اهل طبقات در رمضان
سال چهارصد و پنجاه هجرت از معبر رحم بمسکن عالم مقر گرفت بقدم استعداد قطع منازل و طی مراحل از زمان همی نمود
تا آنگاه که بمنزل تمیز و تحصیل برسید اوقات شریف باخذ فواید و فهم قواعد علمیه صرف کرده برای اخذ
ادبیات محضر جمعی از اعیان علما و مدرس گروهی از افاضل ادبا را ملازم گشته مانند علی بن فضال و خطیب تبریزی
و سعید بن علی سلماسی و ابی المعمر بن طباطبائی و چون در نزد ایشان مبادی آن فن محکم و مبانی آن علم مشید
داشت پس کسب احادیث و فهم اخبار را وجهه همت ساخت و در نزد جماعتی از شیوخ چون ابو الحسن مبارک بن
عبد الجبار صیرفی و ابو علی محمد بن سعید بن شهاب کاتب قرائت نمود و از اقسام فنون و انواع فضائل بحری
زخار گشته از حضیض استفادت باوج افادت ارتقا جست فرش افاضت بگسترد و طلبه علم برای فهم نکات
و دقایق و معرفت مشکلات و حقایق و تمیز صواب از خطا و تبیین حق از باطل بحوزهٔ وی اجتماع کردند
صلاح الدین کتبی و هم دیگران آورده اند که ابن الشجری مردی خوش کلام و شیرین لفظ و فصیح المنطق بود
نقد مطالب عالیه و مسائل غامضه را با الفاظی سهل و عباراتی نغز بفهم تلامیذ نزدیک و حل مباحث
سیوطی گوید هفتاد سال بتدریس نحو اشتغال داشت جماعتی ~~[illegible]~~ چون تاج کندی و غیره از مدرس وی

اخذ فوائد نمودند در هشتاد و چهار مجلس کتاب امالی را در ادب بر شاگردان املا کرده مطالب آنرا برشتهٔ تحریر کشید و آنرا با ابیاتی از شعر متنبی خاتمت آورده و آنچه را که شراح در حل آن ذکر نموده بودند و تحقیقاتی که خود از بحر تحقیق بر آورده بود بر آن افزوده و الحق آنجناب در اشتمال بر فوائد فنون ادبیه بحریست پر از لئالی و درر رسیده آورده آنکه چون ابن شجری خاطر از املاء کتاب امالی بپرداخت عبدالله بن خشاب بر وی در آمد و استماع آنرا ملتمس گشت وی مسئولش قرین اجابت نساخت پس ابن خشاب از در عناد و طریق عداوت عنان قلم را سست نموده چندین موضع آنجناب را بجراحت زده و شکوک بحث و در آن موارد و ایرادها انشا کرد ابو السعادات بر آن رد و نقض جسته آنها را بهترین طریق رد کرده وجوه اغلاط ابن خشاب بشرح آورد و آنرا مدون و مجموع نموده بانتصارش موسوم ساخت و آنجناب خود با صغر حجم کثیر النفع است و دیگر مؤلفات وی را در پایان ترجمت بر رسم دیرین نگارش دهیم قاضی شمس الدین بن خلکان از مضمون کلمات ابو البرکات عبدالرحمن بن انباری نحوی که در کتاب مناقب الادبا نقل نموده روایت کند که علامه زمخشری در یکی از اسفار قصد حج داشت ببغداد در آمد ابن الشجری چون از مقدم وی خبر یافت بزیارتش شتافت و من نیز در خدمت وی

برفتم زمانیکه شریف وی را ملاقات نمود بر حسب تمثل این شعر متنبی برخواند

و استکثر الاخبار قبل لقائه   فلما التقینا صغر الخبر الخبر

یعنی پیش از تو ملاقات وی مرا اخبارش زیاده استماع شد چون دیدارش نمودم صاحب آن حکایت تمامت آن اخبار خرد شمرد پس از آن این دو بیت که بنص قاضی احمد بن خلکان از ابی القاسم محمد بن هانی اندلسی است که در مدح

جعفر بن فلاح گفته و اگر چه بغیر او نیز نسبت کرده اند بسرود

کانت مساءلة الرکبان تخبرنی   عن جعفر بن فلاح احسن الخبر

ثم التقینا فلا والله ما سمعت   اذنی باحسن مما قد رأی بصری

یعنی اخبار خوب و حکایات مرغوب از جعفر بن فلاح می بوساطت مکالمت شترسواران بشنودم پس از سعادت دیدارش سوگند با خدا آنچه را که در وصف وی شنیده بودم بهتر از آن نبود که با چشم خود مشاهدت کردم آن اشعار گویند زمخشری گفت از حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله منقول است زمانی که زید الخیل که یکی از اشراف اصحاب و سرخیل اطیاب در وفدی بشرف صحبت آنجناب فائز گشت حضرت با وی فرمود یا زید ما وصف لی احد فی الجاهلیة فرایته فی الاسلام الا رایته دون ما وصف لی غیرک یعنی ای زید هیچکس در زمان جاهلیت برای من چنانکه وصف شده بود در اسلام بدان صفت نیافتم جز ترا آن انباری گوید پس از محضر ایشان بیرون شدم بر حالیکه زیاده شگفت داشتم که چگونه ابن شجری بشعر و زمخشری بحدیث استشهاد نمود با آنکه زمخشری خود مرد عجمی است باجمله ابن شجری از جانب پدر خویش در کرخ نیابت نقابت طالبیین یافت و در نظم اشعار طبعی قادر داشت این چند بیت از قصیده وی است که در مدح وزیر نظام الدین ابو النصر مظفر بن علی ابن

محمد بن جبیر سروده

یا صاحبیّ بأملاح خیمتما	ومعقد یار کما الملث الرائح
أدمى بدت لعیوننا ام ربرب	ام خرّد اکنا لهن دواجح
أم هذه مقل الصوار رنت لنا	خلل البراقع ام قنا وصفائح
لم ینج جارحه وقد واجهننا	الا ومن لبازهن جوارح
کیف التخلص للقلب من تأمل الهوی	ومن الشقاوة ان یراض القارح
لو بله من ماء ضارج شربه	ما اثرت الوجد فیه لوافح

حاصل ترجمت آنکه خدا اشما و نغز را باقی و زنده دارد و بیارانهای نافع جبال دیار تان تازه دارد در شکر یه و اندیشه نمائید که آیا آنچه در نظر می آید صور منقش است یا دسته نغر وحش و یا دوشیزگان مهوش که سر بسهای ابتان از برزکی یکطرف مایل آیا اینها حلقهای چشم گاوان کوهی است که از شکاف نقاب بحسن وجمال جلوه نمودند یا این سر نیزها دوم شمشیرهاست که برای ریختن خون ما آخته شده تمامت جوارح واعضای ما را در حین مواجهه با تیر مژگان و نوک سنان مجروح ساخت آیا چگونه قلب را از قید اسیری عشق بر کردانید و این خود از عجایب است که اسبان ماده پر قوت بقید انقیاد و کمند اطاعت در آیند هرگاه یک شربت آب از وادی ضارج بوی فرا رسد اثری خرجل وجد و با رشوق آشکار نسازد و هم از اشعار او

هل الوجد خاف والدموع شهود	وهل مکذب قول الوشاة جحود
وحتی متی تخفی شؤونك بالبکا	وقد حد حدّ للبکاء لبید

یعنی آیا چنان است که شیفتگی دل و باختگی قلب در پرده خفا باشد و حال آنکه اشک چشم آشکارا پرده اش بدرید و آیا کسی انکار حب نماید با آنکه اقوال عیب جویان بدروغ منسوب است و تا کی بسیل سرشک از کذرگاه چشم جیاره نکی برکنی و حال آنکه لبید بن ربیعه گریه را نهایت و اندازه معین ساخته و در این ابیات اشارت است باشعاری که لبید بن ربیعه عامری سروده و آن ابیات این است

تمنی ابنتای ان یعیش ابوهما	وهل انا الا من ربیعة ومضر
فقوما فنوحا بالذی تعلمانه	ولا تخمشا وجها ولا تحلقا شعر
وقولا هو المرء الذی لا صدیقه	اضاع ولا خان العهود ولا غدر
الی الحول ثم اسم السلام علیکما	ومن یبک حولا کاملا فقد اعتذر

یعنی دو دخترم اچنان تمنا و آرزوست که پدرشان در دار دنیا پاینده زید با آنکه من خود جز از معشر قبیله ربیعه و مضر نباشم و ناچار رهبان بدرود کنم پس ایشان را امر نمودم که همی تا یکسال بر من نوحه و مویه کنند الی صورت و مو نکنند و این حکایات بر زبان رانند که پدر ما چنان مردی بود که هرگز صدیق خود ضایع نگذاشت

و در عهود و مواثیق خیانت و مکر روا داشت پس نشان رحمت و علامت سلامت بر شما دو نفر باد آیا کسی که یکسال آن بر نیاید مصیبت تمام کند معذور نباشد و هم ابو تمام حبیب بن اوس طائی بشعر لبید اشارت نموده

ظعنوا فکان بکای حولاً بعدهم   ثم ارعویت وذلک حکم لبید

یعنی ایشان بار سفر بر بستند و من بعد از ایشان یکسال تمام گریستم و بحکم لبید از این خیال برگشته صبوری پیشه نمودم گویند ابن شجری را با محمد بن حسن بن کلیسای بغدادی که یکی از شعرای معروف بود ابواب معادات مفتوح گشت چنانکه این طریقه در میان هر دو اهل یکصنعت مسلوک است مع‌هذا چون اشعار ابن شجری استماع کرد این دو بیت در هجو وی برشته نظم در آورد

یا سیدی والذی یعیذک من   نظم قریض یصدی به الفکر
مالک من جدک النبی سوی   انک ما ینبغی لک الشعر

حاصل معنی آنکه ای آقای من بآن کسی که پناه میدهم ترا از نظم اشعاری که قوت فکر بدان جهت از پیرایه زدیکی در رویت عاطل ماند همانا ترا از جدت رسول الله خبر نبوده که شعر و دیگر چیز سزاوار نیست قاضی شمس الدین بن خلکان در وفیات الاعیان از ابو السعادات ابن شجری روایت نموده که ابو اسمعیل حسین طغرائی این ابیات شریف از خویش برای او انشاد نمود

اذا ما لم تکن ملکا مطاعا   فکن عبدا لمالکه مطیعا
وان لم تملک الدنیا جمیعا   کما تهواه فاترکها جمیعا
هما سببان من ملک ونیل   ینالان الفتی شرفا رفیعا
فمن یقنع من الدنیا بشیء   سوی هذین عاش بها وضیعا

یعنی چون ترا سر ریاست فراهم نیاید و مطاع خلق نباشی پس لا اقل آنکس را مطیع فرمان باش و هر که دنیا ترا مملوک نگردد و بر حسب دلخواه میسر نشود ناچار باید از جمیع حطام آن چشم پوشی چه ثروت و کرامت انسان را از حضیض ذلت باوج شرف رساند پس کسی که از دنیا جز بدین دو قناعت نماید همانا ببیشی پست زندگی نموده باشد بالجمله در روز پنجشنبه بیست و ششم از شهر رمضان سال پانصد و چهل و دو هجری از دنیا درگذشت و در روز دیگر در خانه خود در کرخ بغداد بخاک سپرده گشت و این کتب از نتایج طبع وی بر جای مانده کتاب حماسه که شبیه بحماسه ابی تمام است و از اشعار بلیغ و مضامین بدیع زیاده در آن مخزون داشته کتاب ما اتفق لفظه واختلف معناه شرح لمع ابن جنی شرح تصریف ملوکی چون در ضمن شرح حال ابن شجری از نقابت سخنی رفت لهذا در معنی و مصداق آن بطریق اجمال سخن کنیم که نقیب در لغت بمعنی کفیل است و این [illegible] و شناسانند قوم است و در کریمه و بعثنا منهم اثنا عشر نقیبا بدین معنی محمول است یعنی از هر سبطی از دوازده سبط بنی اسرائیل کفیلی برانگیختیم که کفیل بر آن سبط باشد چنانکه روایت است حضرت رسول صلی الله علیه

دللاعقبه با اصحاب خود که هشتاد مرد بودند فرمود با اصحاب که دوازده نفر از خود بنقابت اختیار نمایید
که هر یک از ایشان قوم خود را کفالت کنند چنانکه حواریین بر عیسی بن مریم را و من خود بر قوم خویش کفیل باشم صحابه عرض کردند
چنان کنیم پس دوازده نقیب انتخاب نمودند که از جمله ایشان است سهل بن حنیف و بعضی دیگر گفته اند که ماخوذ است
از این معنی که رجل نقیب و نقاب در وقتی که آن شخص مردی فطن باشد و امور غریبه و اسرار خفیه را بذهن ثاقب درک
و ادراک کرد چنانکه گفته شده اوس بن حجر مردی جواد و شجاع و نقاب بوده یعنی امور خفیه و آثار غریبه از وی بحدس
ظاهر میشد و همچنین در حدیث است وکان ابن عباس نقابا یفطن للغائب من الامور ویبحث عنها حتی
ینقرها ویصیب فلا یخطی یعنی ابن عباس هم نقاب بازجوینده امور مستوره بر میداشت و اصابت
خاطرش هرگز برنگ خطا آلوده نمی گشت و مراد از نقیب که در سادات استعمال مینمایند آنکسی باشد که امور ایشان را
کفالت نماید و انساب ایشان حفظ کند از اینکه کسی از آن سلسله خارج شود و یا خارجی در آنجرگه داخل آید
صاحب لباب الانساب گوید اول کسیکه نقیب را تعیین نمود و باب آن طریق مفتوح ساخت و برای ریاست
آن سلسله نقیبی برقرار ساخت معتضد بالله عباسی بود و سبب آن خوابی است که از وی نقل نمایند چنانکه
ابن اثیر جزری در حوادث سال دویست و هشتاد و دو هجری آورده است که در این سال محمد بن زید علویه
سی و دو هزار دینار زر مسکوک از مرز طبرستان نزد محمد بن ورد عطار روانه داشت که وی تمامت آن مبلغ
برآل حب او که ساکنین بغداد و کوفه و مدینه اند تقسیم نماید و سهم هر یک را برساند بعضی بسعایت وی آن عمل بسمع
معتضد رسانیدند خلیفه حکم نمود تا محمد را نیز دیگر حاضر کردند بدر صدق آن کار از وی پرسید محمد انکار نکرد و گفت
هر سال محمد بن زید این مبلغ را نقدا نزد من میفرستد و من در میان عشیره وی متفرق میسازم بدر آنداستان
بمعتضد باز گفت معتضد گفت آیا بخاطر داری رویائی را که بتو خبر داده بودم بدر گفت یا امیر المومنین چنین خبری
از آن یاد ندارم خلیفه گفت در خواب دیدم که گویا با سپاه خود بسوی نهروان نهضت داده ام و در آن اثنا
بمردی گذشتم که بر بالای تلی ایستاده نماز میگذارد و هیچ بجانب من التفاتی نمیکرد و من از وی زیاده
متعجب شدم چون از نماز فراغت یافت با من گفت نزد من آی بسوی وی شتافتم پس گفت آیا مرا
میشناسی گفتم نی گفت من علی بن ابیطالبم و اشارت کرد بتیشه که در مقابل او بود و فرمود بردار این تیشه را
و بر زمین فرو کوب پس من آن تیشه را بر گرفتم و چندین بار بر زمین کوفتم پس با من گفت زده ای است که از اولاد
تو بعدد این ضربات بر امر خلافت مستولی شوند پس ایشان را در باره اولاد من باحسان و نیکوئی وصیت کن من
در آن حال از خواب بیدار شدم ای بدر محمد را با آن مال رها کن پس معتضد حکم نمود که بصاحب طبرستان محمد بن زید
اعلام کنند که آنچه خواهد از مال ظاهرا بفرستد و هم محمد ظاهرا بسادات متفرق سازد و بدر که بفرموده

عمل کرد
ابو الحسن بن ابو القاسم بن عبد العزیز بن محمد باقر نعمت الله الطهرانی

و از فرزندان ذکورش این پنجنفر باشند ملا غلامحسین ملا محمدحسین شیخ موسی شیخ بهاء الدین حاج شیخ محمود از مؤلفات وی کتابی در اصول نوشته مسمی بمطبات شش هزار بیت است
کتابی در فروع ده هزار بیت

ابن آثال نصرانی طبیب

طبیبی شهیر و معالجی ماهر بود و ملت مسیحی داشت و چنانچه از ترجمه وی مستفاد میشود مولد و منشای آنطبیب بر دمشق است و در آن روزگار که علم طب در اسکندریه مصر رتبه کمال یافته بود چنانچه تفصیل آنرا در ذیل شرح حال ابن رضوان مسطور داشتیم وی در آنملک بتحصیل تمام اجزای آنعلم شریف همت گماشت و اعمال علیه طب را در دمشق بمقام کمال رسانید و او را در ایام ممارست رتبه و شأنی در تجربت حاصل گردید که در نزد اساتید و اساطین آنفن بحد اقصی مهارت مسلم گشت و در علم ترکیب ادویه از هر قبیل و هم شناسائی ادویه مفرده عدیل و نظیر نداشت و در اوایل ظهور ملت اسلام او را در مملکت شام شهرتی بی اندازه بود و خلایق را در امور حفظ صحت و علاج بوی وثوقی بی نهایت آورده اند که چون بر ممالک شام جیوش مسلمین رایت تسلط برافراشتند و تمام آنملک را مفتوح نمودند یزید بن ابی سفیان از قبل ابوعبیده بر دمشق والی گردید و بچندی نگذشت که در طاعون عمواس بعلت زمان حیات را وداع گفت معاویه که برادر کهتر او بود و در آنزمان در لشکرگاه ابوعبیده جراح بامر جهاد اقدام داشت بجای برادر بر دمشق والی گردید و روز بروز استقلال و اقتدار وی رو در تزاید مینهاد و از هر طبقه و هر طایفه در درگاه وی مجتمع گشتند و جماعتی از حذاق اطبا و مهره معالجین را بجهة حفظ صحت و علاج از برای خود برگزید منجمله ابن آثال بود که او را طبیب مخصوص خود گردانید و بمنادمت و مصاحبت خود از سایر اطبا امتیازش داد و هیچگاه در مقام و گاه خلوت بحضور او وقت میگذرانید و چون ابن آثال بر خواص ادویه چنانکه باید کماهو حقه آگاه بود و معاویه را نیز خیال ریاست و سروری در دماغ هر گونه از اسباب که آنوقت را چه اقتضا باشد فراهم مینمود و در ایام منادمت و مصاحبت و مجالست وی را با مال زیاد و مواعید دلفریب بفریفت و رسم و قانون وصایای اطبا را از دست بداد و بسیاری از سموم از معدن و حیوان و نبات و بعضی از سموم مرکبه بجهة معاویه فراهم کرد چنانکه جماعتی کثیر از اصحاب و تابعین و غیره از آن سموم که وی ترتیب میداد نابود گشته بسفر آخرت رفتند از جمله مالک بن اشتر نخعی رضی الله عنه است که از سم آن طبیب غیر متدین بسعادت شهادت فائز گشت تفصیل این اجمال آنکه چون بعد از عزل قیس بن سعد بن عباده محمد بن ابی بکر رضی الله عنه بر ممالک مصر والی گردید که خود تفصیل آن در کتب تواریخ مضبوط است چنانچه باید در آنملک نتوانست اقتدار و تسلطی پیدا نماید ثانیاً بصوابدید مالک حضرت امیرالمؤمنین علی حکومت مصر را بقیس بن سعد تفویض فرمود و بعضی از معاذیر متمسک گشته و اعتذارش مقبول افتاد پس امیرالمؤمنین علیه السلام

بشوری گذارد و از آن چیز رسید که در حیات حضرت امام حسن وفات نموده عمل ریاست از خانواده او انتقال بجای دیگر کند پس همگی همت را معروف بر آن داشت که آن مسند نشین ایوان امامت را مقتبسی از اقسام که مردم را بر آن اطلاع پیدا نگردد شهید کند بالاخره ابن آثال را بر آن داشت که سمی قوی ترتیب داده که در دوا نقه علم آن چندان معلوم نمی گشت پس آن سم را بدینه رسول نزد مروان بن الحکم فرستاد و با صد هزار درهم وگفت باید بهر قسمی از اقسام هست یکی از زوجات آنحضرت را بدین مال و مواعید دیگر فریب دهی تا در وقت فرصت بهر طریق که داند این سم را بآنحضرت بخوراند پس مروان جعده بنت اشعث بن قیس را که از سایر زوجات آنحضرت تفوق و برتری داشت و حضرت امام حسن را بر وی اعتماد و وثوقی بی نهایت بود پیغام معاویه را بدو رسانید آن زن بدان مواعید مستظهر گشته و قبول کرد که آن امام عالیمقام را مسموم نماید تا وقتی که حضرت در حجره او بود و هنگام چاشت رسید فرصت غنیمت کرده و غذائیکه بجهة حضرت ترتیب داده بود سم را بآن غذا بیامیخت حضرت از آن غذا تناول فرموده آثار سم در بدن مبارکشان ظاهر گشته معالجت پرداختند بر حاصل گشت ولی تاثیر آن بکلی از بدن زایل نگشته برنجوری میزیستند و عطشی مفرط بر آنحضرت طاری گشته بود و آب بسیار مینوشیدند تا شبی را در آن ایام رنجوری عطش بر آنحضرت مستولی گشت از جعده آب خواست وی فرصت غنیمت دانسته از آن سم که همراه داشت در آب ریخته بآنحضرت داد چون آب را نوشید مزاج مبارکشان که از سم سابق رنجور بود اینمرتبه نیز معین بر آن گشت فی الحال در انقلاب و اضطرابی شدید افتاده و بتفصیلی که در کتب مبسوط مضبوط است روح مبارکشان بجنات عدن منزل گرفت و تفصیل مسموم شدن و شهادت آنحضرت را در کتب تواریخ وغیره باقسام دیگر نیز مسطور داشته اند و ما آنچه را که در ترجمه ابن آثال طبیب نوشته اند بدان اقتصار نمودیم و نیز مورخ خزرجی آورده که چون جعده کار خویش بر وفق دلخواه معاویه انجام داد از مروان چیزهائیکه معاویه ملتزم شده بود بخواست مروان آن تفصیل بمعاویه نگاشت معاویه از تعهدات خود سرباز زده بمروان نوشت بر چنین زن که چنان کار قبیح از او صادر گردد چه جای اطمینان است مروان پیغام معاویه را بجعده باز رسانید جعده دانست که تمام آن مواعید بجهة آن بود که از کار امام حسن خاطر فارغ نماید و امانی و آمال خود را بجای آرد از کثیر بن عباس روایت شده که پس از شهادت حضرت و سرباز زدن معاویه از تعهدات خود جعده از کرده نادم و پشیمان گشته بدین دو شعر بر آنحضرت رثائی کرد

یا جعدة ابکیه ولا تسأمی بکاء حق لیس بالباطل
لن تستری البیت علی مثله للناس من حاف ومن ناعل

حاصل معنی آنکه ای جعده تا توانی بر درگاه خود گریه کن و هیچگاه از ناله و زاری و گریه و بیقراری ملول مشو چه آن گریه بر حق است و نیست باطل از آن روی که نخواهی خرید مثل آنخانه که داشتی و هم صاحب آنخانه را

ابن اثال

۷۶۶

ازمقام کرده خدیو از حاقی و تأمل که مراد ازین دو لفظ تمام کرده خلایق است که در حقیقت ازین دو قسم خارج نیستند یعنی آن که برهنه یا کفش پوشیده هستند و چند روزی نگذشت که بعد از شهادت آنحضرت جعده از بسیاری اندوه و گریه روزگار حیات را وداع گفت و در کتب تواریخ وغیره حالات جعده را بعد از شهادت آنحضرت باتمام ذکر نوشته اند در اینمقام چون نوشتن تمام آن خارج از سبک این بیان است از جمله همین قدر اکتفا نمود و نیز ابن اسید مسطور داشته ذکسانی که بسم ابن آثال مسموم شد عبدالرحمن بن خالد بن ولید بود و تفصیل این اجمال آنکه چون معاویه از کار امام حسن علیه السلام فراغت حاصل کرد عزمش براین استوار گرفت که یزید را ولایت عهد دهد و ابتدای کار خواست از اهالی شام در اینباب استمزاجی حاصل کند که راهی بجهة این امر او را بدست آید از آن روی مجمعی بزرگ فراهم کرده معارف و مشاهیر شام را از هر طبقه در آنمجلس حاضر نمود و خود برپای خواست و خطبه خوانده پس گفت سالهای دراز من در میانه شما براستی و درستی زیست کردم و همواره رضای شما را منظور داشتم پیری دریافته و کبر سن پایم درآورده و روزگار عمرم بآخر رسیده هر کس را که منظور بدارید خواهید اختیار نمائید که بعد از من شما خلیفه و امیر باشد اکابر شام کلام معویه را بر صحت و پاکی فطرتش حمل نمودند پس همگی متفق اللفظ گفتند اگر این اختیار بدست ما باشد عبدالرحمن بن خالد بن ولید که بصفت حسن سیرت و شجاعت آراسته است او را خواهیم معاویه در ظاهر آن امر را تحسین کرده ولی در باطن زیاده بر طبعش گران آمد چه او را غرض از این حرف آن بود که اهالی شام یزید را خواهند پس معاویه آن حسن اعتقاد و میل طبع که اهالی شام نسبت بعبدالرحمن دید در باطن قتل او را همت گماشت پس این راز با ابن آثال نصرانی در میان نهاد و گفت تا عبدالرحمن بن خالد در حیات است و آن میلی که اهالی شام را نسبت با او است کار ولایت عهد یزید تمشیت نخواهد گرفت ابن آثال متقبل گشت که در وقتی مخصوص سمی قوی او را از پای درآورد پس بجهة انجام آن کار بامری متمسک گشته بحمص رفت چه عبدالرحمن بن خالد در آن ایام بحکومت آن دیار اشتغال داشت و بعضی از اهل سیر نوشته اند که در آن ایام او در دمشق بود بهرحال ابن آثال از در مودت و دوستی با عبدالرحمن درآمد و بجهة بادی طریق منادمت و مصاحبت پیمود تا شبی فرصتی بچنگ آورد و از آن سم قوی که با خود داشت بطعام مخصوص وی بیامیخت و چون عبدالرحمن از آن غذا بخورد بدون درنگ سفر آخرت پیش گرفت ابن آثال چون کار خود بساخت نزد معاویه شتافت و از آن کار او را آگاه ساخت معاویه زیاده و از حد مسرور گشته و در ظاهر حکم نمود که از برای عبدالرحمن مجلس عزائی برپا نمایند و بانجام آن امر که در باطن داشت افتاد و خبر مسموم شدن عبدالرحمن بدست ابن آثال در شام انتشار و اشتهار یافت و در مکه مسموع خالد بن مهاجر برادرزاده عبدالرحمن گردید اگرچه مهاجر بن خالد از اصحاب امیرالمؤمنین بود و خالد نیز متابعت پدر میکرد و از اشیاع معویه متنفر و متنفر بود ولی قرابت و خویشی بحالتش تغییری داد و در خیال آن بود که بوسیله از دستان کین عم خود از ابن آثال کشد تا روزی عروة بن زبیر و خالد بن مهاجر در مکانی باهم نشسته و از هر دری صحبت درپیوسته بودند در اثناء صحبت عروة بن زبیر بخالد گفت آیا راضی میشوی که ابن آثال زنده باشد

درصورتیکه عموی ترا مسموم نموده و تو در مکه بکمال آسایش زیست مینمائی خالد بن مهاجر در ظاهر خودداری کرده و در باطن زیاده از آن حرف تغییر بحالتش راه یافته قتل ابن آثال را عزم جزم نمود و بعد از صحبت عروة بن زبیر بیدرنگ برخواسته بخانهٔ خویش رفت و او را غلامی بود مسمی بنافع که زیاده شجاع و دلیر بود نزد خویش خواند و گفت مرا از رفتن دمشق و قتل ابن آثال گزیری نیست اگرچه جان خویش در سر این کار نهم ترا در اعانت و همراهی من رای چیست نافع گفت تا مرا جانی در بدن است از همراهی در این عمل و یاری تو دست برنخواهم داشت پس در همان شب از مکه بیرون آمده بعد از طی طریق بدمشق رسیدند و ابن آثال را چنانکه باید شناختند خالد در هر روز منتهز فرصت بود که او را بقتل رساند تا روزیکه وی از نزد معاویه مراجعت نموده از محلی عبور میکرد خالد فرصت بچنگ آورده شمشیر برکشیده و بیک ضربت کار او بساخت کماشتگان معاویه که مستحفظ معابر بودند چنان جراتی که از وی دیدند اطراف او را گرفته خالد بنافع غلام خود گفت تو اطراف مرا محافظت نمای تا من اینجماعت را از خود دور سازم خالد پس از زد و خورد بسیار خود را بکوچهٔ تنگی رسانیده جماعتی که خیال داشتند او را دستگیر نمایند متفرق نموده این خبر بمعاویه رسید گفت او خالد بن مهاجر است و جماعتی را برگماشت که در کمال سرعت خود را باو رسانیده دستگیرش نمودند و نزد معاویه اش بردند معاویه چون چشمش بر خالد افتاد زیاده برآشفت و گفت لا جزاك الله من زائر خيرا خداوند چون تو مهمانی را جزای خیر ندهد چه بود ترا که طبیب مرا کشتی و هیچ از سطوت من نترسیدی خالد گفت مأمور را کشتم و آمر باقیست معاویه گفت طبیب مرا کشتهٔ اکنون بدین گونه مزخرفات لب میگشائی خالد زیاده با معاویه سخنان درشت گفت آنگاه از نافع غلام جستجو کرده چه معاویه او را میشناخت که دلیر و ثابت خالد از بودن وی انکار آورد معاویه گفت دروغ میگوئی او ترا بدین جرات باز داشت پس معاویه بنزد کماشتگان خود را گفت نافع را جستجو کرده نزد وی آوردند حکم کرد خالد را بزندان برده و نافع را یکصد تازیانه و او را نیز بزندان فرستاد مدتی خالد و نافع در حبس معاویه بودند تا آنگاه که بنی مخزوم دوازده هزار درهم دیهٔ ابن آثال را داده خالد و نافع را معاویه رها کرد و شش هزار درهم به بیت المال برده و شش هزار دیگر که سهم خود بود ضبط نمود مورخ خزرجی مسطور داشته که تا زمان عمر بن عبد العزیز این فقره معمول بود که نصف دیهٔ ذمی را به بیت المال برده و نیم دیگر را خلفا بجهة خود ضبط مینمودند عمر بن عبد العزیز تمام دیهٔ ذمی را حکم کرد به بیت المال بردند سپس خلفا همین طریقه را جاری و مستمر داشتند پس خالد و نافع بمکه رفته عروة بن زبیر چون او را بدید زیاده بر تحسین و آفرینش لب گشود مع الاجمال قتل ابن آثال نصرانی بدست خالد بن مهاجر در پنجاه و پنج از هجری اتفاق افتاد و در بعضی از کتب طبیه بنظر رسیده

که او کتابی در ادویهٔ مفرده از زبان یونانی بعربی ترجمه کرده

ان الله عالم بحقایق الامور

ابن هیثم حکیم

۷۶۸

ابن هیثم ابو علی محمد بن حسین بن حسن بن سهل بن هیثم

باید دانست که نام و نسب این حکیم بزرگ را در بعضی از کتب سیر بطبعی دیگر مسطور داشته اند اولی آنچه در تاریخ احمد بن ابی اصیبعه خزرجی
برشته تحریر درآمده و از مؤلفات معتبرین اطبا و حکما استفاده میشود آن حکیم بزرگ نامش محمد است و کنیت وی ابو علی
و ابن هیثم معروف است جماعتی از آنانکه در ترجمت اطبا و حکما همت گماشته اند باشتباه نام حکیم ابو علی مهندس مصری را
بجای نام وی نگاشته اند و صاحب تاریخ الحکما که در عهد شاه سلیمان صفوی آن کتاب را برشته جمع و تالیف درآورده
از عدم تتبع و کمی استقصا در حالات اطبا و حکما چنانکه باید نام و کنیت وی را صحیحا ضبط ننموده و الحکیم دانشمند را
نام و کنیت و نسب صحیح همان است که در عنوان ترجمت مسطور افتاده بهر حال آن فیلسوف بیمانند و فاضل کامل را
مسقط الرأس بصره است و هم در آن شهر نشو و نما یافت و در اواخر ایام زندگانی در مصر توطن و اقامت گزید
و سالهای دراز در آن ملک بتدریس و تالیف مشغول بود و چون بیشتر از ایام زندگانی را در مصر گذرانید و هم در آن ملک
روزگار زندگانیش بسر آمد از آن روی صاحب طبقات الاطبا او را در طبقه اطبا و حکما مصریین مسطور داشته
و تفصیل این بیان در ضمن ترجمت بوضوح خواهد پیوست آورده اند که وی در بدایت ایام تمیز و اوایل روزگار جوانی
از فضلا و علمای بصره باکتساب فضایل و اقتباس کمالات نمود و در مقدمات علوم و فنون ادبیه یگانه و بر سر آمد
فضلای عصر گردید و آن دانشمند را زمان شهرت و اوان ترقی در علوم با روزگار خلافت و اقتدار الطایع لله
والقادر بالله عباسی مقارن بوده و در آن وقت صیت حکمت و آوازه فضائلش باطراف بلاد و اکناف آفاق
برفت نقل است که وی در اوایل ایام تحصیل از میان علوم علم طب را اختیار نموده و در آن فن از علم و عمل بصیرتی تام
و خبرتی تمام پیدا کرد چنانکه خزرجی در حق وی آورده است کان خبیرا باصول صناعة الطب وامورها
الکلیة پس از تحصیل و تکمیل علم طب چندی معالجت را مباشرت نیز نمود وقتی در معالجت یکی از مرضی او را
خطائی رفت ابو سعید یمامی که در آن روزگار ریاست اطبا بوی مرجوع بود و تفصیل حالش مشروحا مسطور خواهد
افتاد او را مواخذت کرده و از مباشرت عمل منعش نمود سپس که چنین امری از برای وی اتفاق افتاد
در پی تحصیل علوم حکمیه رفت روزگاری دراز در بغداد و نواحی البصره آن فن را تکمیل کرد و در علم هندسه و حساب
بمقامی رسید که هیچیک از اهالی آن عصر را چنان درجه و مقام حاصل نگشت و او را خطی خوش و در تالیف و تصنیف
بیانی دلکش بود هیچگاه از مطالعت و انتساخ و جمع و تالیف و ترتیب کتب فراغت نداشت و دلیل این
بیان را قطب الدین لاهیجی در شرح حال وی آورده است کان فاضل النفس قوی الذکاء متفننا
في العلوم الحکمیة وفاق اهل زمانه بحسن الخط وجید المعرفة بعلوم الادبیة و در اخبار وی مسطور است
که چون آوازه دانش و صیت فضائلش گوشزد علما و فضلا شد در میانه انجماعت آنان که طالب تحصیل
و راغب تکمیل علوم حکمیه از اصول و فروع آن بودند جماعتی کثیر بمدرس تدریس او روی نهادند و از بیانات
افادات وی بهرها حاصل نمودند و او با شیخ الرئیس و برخی دیگر از حکمای بزرگ که شرح حالشان مشروحا

مسطور

مسطور افتاد معاصر بوده و شیخ الرئیس در بعضی از مؤلفات خود او را نام میبرد و بفضل و حکمت میستاید و نیز از مؤلفاتش
کتابی است در حکمت که شرح بر بیانات او هست و در انتخاب زیاده از اندازه او را ستوده است غرض از تغییر
انتقادات و اطناب این مقالات آنست که شهرت وی اگر چه پیش سایر حکما نیست ولی در شئون علمیه کمتر از هیچیک
از حکمای بزرگ نبوده چنانکه مؤلفات و مصنفات وی در ذیل ترجمه مسطور گردید و دلیلی محکم بر این بیان است
در تاریخ الحکمای قفطی مسطور است که چون شهرت وی در فنون حکمت از اصول و فروع آن خاصه در هندسه
باطراف واکناف بلاد رفت در نزد فضلا و حکمای مصر فضائلش زیاده بدرجه قبول رسید و آن ایام در مصر
زمان خلافت واقتدار الحاکم بامرالله علوی بود و چون خلیفه علوی زیاده طالب و راغب فضلا بود و بهوای
جستجوی خداوندان دانش راه مینمود شمه از فنون حکمیه و برخی از فضائل ویرا در پیشگاه خلیفه علوی بمعرض ظهور
در بروز آوردند بخصوص شرحی از علم هندسه وی بیان نمودند و نیز بعرض رسانیدند که در بصره در مجالس عدیده
و محافل کثیره مذکور داشته که من توانم بقواعد و قانون هندسیه در اکثر از مواضع رود نیل تصرفی نمایم که آب آن
بر بیشتری از اراضی لم یزرع جاری شود و در ایام نقصان آب با هنگام طغیان در آبادانی و منفعت فرقی
نماید و بدان واسطه در منافع مملکت مبلغی گزاف عاید گردد خلیفه الحاکم بامرالله را از آنکه شوق زیاد با آبادانی
ملک بود از شنیدن این خبر علاوه بر آنکه از جهة فضل او را طالب ملاقات بود میلی دیگر بملاقات او پدید آمد
و هر لحظه بر دیدن او میلش زیاده میگشت از آن روی یکی از خواص خود را در نهان نزد وی فرستاد تا اشتیاق
خلیفه را بملاقات او گفته برفتن مصرش ترغیب و تحریض کند پس گماشته خلیفه علوی با وضع غیر معمول به بصره شتافت
و بخدمت آن حکیم فائز گشت و شوق خلیفه را بملاقات او ظاهر ساخت حکیم در بدایت امر از رفتن امتناع جست
سپس باصرار و ابرام گماشته خلیفه برفتن مصر رضا داد و فرستاده تهیه که شایسته و در خور شان آن حکیم بود فراهم کرد
از بصره بعزم مصر در حرکت آمدند بعد از طی طریق و سپردن صحاری و دشت نزدیک شهر قاهره بار گشودند
خلیفه را خبر شد که آن مطلوب و مقصود که او را منظور بود بدانجای رسیده است حاکم از فرط شوقی که
بملاقات او داشت با وزراء و خواص خویش و تجمل تمام باستقبال از شهر بیرون شتافت و در قریه موسومه
بخندق که در ظاهر شهر قاهره بود با آن حکیم دانشمند ملاقات نمود و آنچه از توقیر و احترام بود درباره
مرعی داشت پس بفرمود در منزل مناسب فرودش آوردند و مایحتاج و سایر لوازمات او را چنانکه لایق
و سزاوار بود مهیا نمودند پس از آنکه چند که از رنج راه بیاسود خلیفه او را نزد خود خواند و با وی در فنون علوم
سخن بمیان آورد زیاده از اندازه دانشش را خاصه در علم هندسه و حسابش ماهر و توانا دید لاجرم اراده
درخواست نمود آن تصرفات و هندسی که باید در آب رود نیل بعمل آورد و همواره قبل از آن بدان وعده میداد
بجای آرد پس ابن هیثم انجام آن امر را انگشت قبول بر دیده نهاد و با جماعتی از ارباب صنایع و آن کسان
که از قواعد هندسه ربط کلی داشتند بسمت اعالی رود نیل از پی تعیین محل انهار شتافته و چون سراسر صحرا و اراضی

مصر را مساحت نمود و آثار متقدمین را از صنعتهای محکم و هندسهای نیکو با رعایت اشکال طبیعیه و صور هندسیه
مشاهده کرد و دانست که آنچه را در خارج پیش خود تصور کرده بود غیر از آنست که اکنون آنرا می بیند و جاری
کردن نیل را بر اراضی بی آب امری بنهایت صعب و دشوار دید و بروی ظاهر گشت که اگر این امر دشوار میسور
و آسان و ممکن بودی گذشتگان از اهل فضل و هندسه از ظاهر کردن آن صنعت و امر بزرگ و آن فایده و گنج
نمی گذشتند و آنچه را از صنعت که متعلق بجریان آب بود باراضی مصر از نظر ایشان غائب نمی گشت
لاجرم عزمش در آنکار سخت سستی گرفت و قلبش منکسر گردید ولی بظاهر این امر پوشیده میداشت دیگرباره از باب
امتحان و اطمینان در موضع موسوم بجنادل واقعه در قبله اسوان که از آنجا آب رود نیل منحدر باراضی مصر میشود
و جریان پیدا میکند بچندی توقف نمود و از هر جهة آزمایش که باید بعمل آورد چیزی فروگذاشت نکرد و چون
دریافت نمود که خیالات علمی وی با عمل مطابقه نخواهد کرد و آنچه را که در ضمیر داشت بظاهر متمشی نمیگردد
و بوعده که کرده بود نمیتواند وفا نماید خجل و منفعل گردید پس از آنکه از خیالات خود بکلی مأیوس گشت و این
کار را نتوانست انجام دهد در نزد خلیفه علوی ببعضی از عذرها متعذر گشت بقسمیکه خلیفه در ظاهر عذرهای او را
پذیرفت و با او موافقت نمود سپس خلیفه از بابت آنکه او را بس کافی و دانشمند بجای آورده بود منصبی
منصبی از مناصب دیوانیش نمود حکیم اگرچه در باطن بدان امر راضی نبود ولی از بیم آنکه مبادا او را
آسیبی رسد قبول نمود چه خلیفه الحاکم بامرالله سریع الاستحاله و متقلب الاحوال بود و بجزئی خطائی
و ادنی لغزشی که از چاکران و امرای خود میدید بر اهراق دما اقدام نمودی بچندان اعمال که بوی مفوض بود
متصدی گشت و از هر سوی بجهة خویش راه چاره فراهم میکرد و اندیشه خلاص خود را مینمود بالاخره بجز اظهار
جنون و فساد عقل چاره ندید بنای کار بر آن نهاد یکروز بر نیامد که جنون وی شهرت کرد و بر هر کس این امر
ظاهر گشت پس بحکم خلیفه اموال او را جمعی از گماشتگان خلافت بتصرف گرفتند و شخصی را از برای خدمت و محافظت او
برقرار داشتند و بقدر کفاف خود و آن کسی که مباشر خدمات وی بود وجهی معین نمودند روزگاری بدینحال میگذرانید
تا الحاکم بامرالله علوی چنانکه در تواریخ مضبوط است مقتول گردید و پسر زندی الظاهر لدین الله علوی که بس
پر مردی رؤف و مهربان و صاحب حسن سیرت و نیکوئی سریرت بود قائم مقام گشت و بساط عدل و داد بگسترد
و دست جود و مهربانی بر خلق خدای بگشاد و از آزردگی حکیم را خاطر آسوده گردید اندک اندک اظهار عقل کرده
تا آنکه بکلی علی الظاهر بحالت اصلی معاودت نمود گماشتگان خلافت اموال او را رد کرده و در آن مکان که او را
باز داشته بودند رخصت خروج یافته و بجامع ازهر که از جوامع مشهور قاهره بود منزل گزید و بعبادت
مشغول گشته و بقناعت روزگار میگذرانید پس از فراغ بال و آسودگی احوال بجمع کتب پرداخته بتصنیف
و تألیف مشغول گشت از یوسف بن اسرائیل حکیم ساکن حلب حکایت شده است که آن حکیم دانشمند
پس از آنکه خود را بدان وسیلت که مسطور گشت از شغل عمل آسوده کرد در عرض یکسال سه کتاب برشته تألیف

وتصنیف

تصنیف در می‌آورد یکی اقلیدس و دیگر متوسطات و مجسطی ویحیال دیگر نیز او وفات خود صرف تصحیح آن
مینمود و آنگاه که شروع در تصنیف آن سه نسخه میکرد مهیا بود کسی که صد و پنجاه دینار مصری میداد که بعد از
اتمام از آن وی باشد و معاش خویش از آن وجه میگذرانید و او را کفایت بودی در شرح حال وی مسطور است
که آن حکیم دانشمند عمری دراز یافت و بر همین طریق که مرقوم گشت میگذرانید تا در حدود سنه چهارصد و سی هجری
در قاهرهٔ مصر وفات کرد در بعضی از کتب وفات وی را در واسط نوشته‌اند ولی قول اول اصح و اقرب است
و آن حکیم دانشمند در بعضی از آراء خویش در حکمت و طب و غیره متفرد بوده
والله اعلم
از جمله او را عقیدتیست در باب نور قمر از زیادتی و نقصان که قطب الدین محمد اشکوری در کتاب محبوب القلوب
در ذیل ترجمهٔ ابن هیثم نقل کرده و چون خالی از غرابت و تازگی نبود در اینمقام او را مینگاریم چنین گوید که آنچه
در نزد جمهور اهل نجوم مشهور است آن است که قمر جسمی صیقلی است و کسب نور از شمس مینماید و بدر و هلال را
سبب از این روی دانند ولی بر قطع و جزم این امر که نور وی از شمس مستفاد میگردد دلیلی محکم ندارند الا
اقوال اهل رصد و آنکسان که در نزد خود بدلیل سخن رانده‌اند و چنانچه از آثار و علامات و امارات علمیه و بعضی
از ادلهٔ عقلیه و نقلیه برمی‌آید قمر از جملهٔ کواکبی است که نصف آن نورانی و نیمهٔ دیگر ظلمانی است و او را در
فلک خویش بر طبیعت خود فی حد نفسه حرکتی است باین معنی که چون موافق اصطلاح با شمس اجتماع کرده در محاق افتد
نیمهٔ نورانی وی بجانب آسمان باشد و نصف ظلمانی بطرف زمین و چون فلک وی بحرکت خاصهٔ خود بتوالی
حرکت کند و بمقدار چند درجه از شمس دور شود قمر نیز بمقدار قلیلی از طرف نورانیش روی بزمین حرکت کند
و مانند هلالی بنظر آید و همچنین حرکت کند تا ربع از طرف نورانی و نصف ظلمانی روی بزمین نهد و چون
مقابله با شمس کند در شب نیمهٔ ماه جمیع نصف نورانیش روی بزمین کند و تمام نصف ظلمانی روی بآسمان نماید
و چون ماه از نیمه بگذرد باز بر خلاف ایام تزاید بمقدار مسطور بتدریج طرف نورانیش روی بآسمان کند
و سمت ظلمانیش روی بزمین مثلاً اگر فلک حامل قمر سه ربع دور خود را طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت
بعض خود طی کرده باشد قمر نیز سه ربع دور خود را بحرکت بعض خود طی کرده نصف از نیمهٔ نورانی و ظلمانیش
روی بزمین باشد و هکذا الی ان ینتهی الامر ثانیا الی الاجتماع ذلک تقدیر العزیز العلیم
صاحب طبقات الاطباء نقل کرده است که بخط وی دیدم در علوم متقدمین کتابی از تصنیفات آن حکیم دانشمند که تاریخ
اتمام آن مطابق با اواخر سنه چهارصد و بیست و هفت هجری بود و شرحی از حالات خود از اوان تمیز تا زمان
ترقی در علوم در آخر آن کتاب مندرج نموده و نیز مؤلفات خود را تا آن تاریخ مسطور داشته و در اینمقام حاصل
تمام آن ترجمه را که مشعر بر فضائل و کمالات معنوی او است برشتهٔ تحریر در می‌آوریم چنین گوید که در اوان
زمان صباوت تا اوان سن تمیز و بعد پس از آن همواره در عقیدت طوائف اهل اسلام و فرق دیگر از
صاحبان مذاهب مختلفه در شک بودم با آنکه از یقین خود که در حقیقت مذهب اسلام داشتم تردید و شکی بهیچ من حاصل نبود

ابن هیثم حکیم

برهمین طریق روزگار خود را بجهد بکثرت میگذرانیدم تا آنکه در زمان تحصیل کاندک کمالی عقلی از برای من ظاهر گردید ازاین خیال که مرا در ضمیر بود لحظه طبیعت انصراف بنجست پس در اثنای همان حالات دست توسل بدرگاه خداوند زده و همواره مسئلت مینمودم که طریق حق از برای من منکشف گردد و بجهة این امر شب و روز روی نیاز بدرگاه خالق بی نیاز آورده لحظه غفلت نمی ورزیدم و درخواست مینمودم که صدق رای هر فرقه از فرق و بطلان قول هر طائفه از طوائف برمن واضح گردد پس چون بذل جهد من در این امر بحد کمال رسید اولاً برمن مکشوف گشت که باید همواره پس از آنکه رضای خالق را منظور داشت و طاعت و تقوی را شعار خود ساخت و در صدد تحصیل علم برآمد که از آن سر منزل مقصود رسم پس بجهد برهمین طریق روز خود را مصروف باخذ علوم مینداشتم و از تحصیل و تتبع در کتب آنی فراغت نداشتم تا وقتی را چنان اتفاق افتاد که بمطالعت کتاب حیلة البرء جالینوس پرداختم مقاله سابعه آن بنظر رسید در فصلی از آن که یکی از تلامید خود خطاب کرده بود بدین قسم که میدانم چگونه اینحالت از برای من پیدا گشت که ملتفت شدم در زمان صباوت آن امر را که بدانوسیلت بمقامات عالیه توان رسید این التفات را بهر قسم از اقسام که خواهی نام نه یا آنرا الهام از جانب خداوند میدان یا آنکه در طبیعت انسان چیزی بودیعت نهاده اند که آن بمجاهدت کشف گردد پس از آنحالت که مرا روی داده دانستم که بهیچ مقام در دنیا و آخرت نتوان رسید الا بتحصیل علم و ظاهر ساختن عمل هم او گوید چون بربیانات و تحقیقات جالینوس اطلاع یافتم سبب همواره در طلب علم و تحصیل معارف همت میگماشتم و آنی تغافل نمی ورزیدم و تتبع در طرق مذاهب و انواع علوم دینیه مینمودم پس از بسیاری تحصیل و پی بردن بانواع علوم برمن معلوم گشت که آنچه را اوراول تمیز در صدد دریافت آن بودم و در طلب آن کوشش میکردم بدان نتوانم رسید مگر بتحصیل و اخذ آن علوم که ماده و اصول آن امور حسیه بدیهیه و حسیه که صورت ترتیب آنها اشیائی است عقلیه پس بمطالعت و تتبع در کتب حکما همت برگماشتم و آنمقامات را که طالب آن بودم بدست آوردم و در هیچیک از کتب مؤلفات حکما آن ترتیب و قانون را که توان از تحصیل آن بمطالب عالیه از علوم پی بردنیا فتم الا در کتاب جامع ارسطاطالیس که ابتدا از منطق و طبیعیات و الهیات سخن رانده است و بعد از آن شرح داده است الفاظ و اصطلاحات منطقیه را و تقسیم فرموده است آنها را باجناس اولیه که کلیات خمس باشد پس ذکر نموده است معانی و الفاظ مرکبه را که از آنها کلام مفهوم حاصل آید یعنی حدود و معرفات پس منفرد و ممتاز نموده است از این اشیاء مرکبه قضایا و اخبار را که آنها اصل و بنیان و عنصرند از برای قیاس منقسم نموده است قضایا را باقسام و فصول و خواص ممیزه و بعضی از بعض که لازم می آید از این ذکر صدق و کذب قضایا و مطابق شود با معنی اتفاق و اختلاف و تضاد و تناقض آنها پس ذکر نموده است بعد از باب قضایا بحث قیاس را و تقسیم نموده است مقدمات قیاس را و بیان نموده است اشکال قیاسیه را و نوع نوع نموده است آن اشکال را و تمیز داده است و جدا کرده از این انواع اشکالیه آنچه را لازم نمی آید از وی یک نظام ترتیب را و از آنچه که لازم دارد یک نظام و ترتیب را آنگاه بیان نموده است نتایج لازمه از آنها با قترانات عامتر

دامور یکه واجب است و ممتنع و بیان نموده است وجوه اکتساب مقدمات قیاس ضروریه و اقناعیه را و آن چیزهائیکه
شناخته میشود بدان از طریق اولویت و اشبهیت و اکثریت و هر چه را که لازم از بابت عادات و اصطلاحات و سایر
امور قیاسیه را بیان فرموده و صور آنها را فصول از تفصیل داده و شرح داده است انواع او را و پس از بیان صناعت
منطقیه شرح داده است حکمت طبیعی را که در آنجا بحث کرده میشود از احوال جسم طبیعی و ابتدا شروع کرده است
در بیان سماع طبیعی که مسمی بسمع الکیان است و در آن گفتگو میشود از امور کلیه اجسام مثل حرکت و سکون و نهایه
واللانهایه و زمان و مکان و حیز و غیره و توضیح و تصحیح فرموده است در این کتاب امور معلومه مشخصه طبیعی را که محتاج نباشد
جدان بدلیل و برهان بلکه وجدانی هستند از استقراء و تتبع و قسمت و تحلیل و برهان آورده است در ابطال
در ابطال اعتراضاتی که بر مطالب علیه وی کرده اند و توضیح و تصریح فرموده است اغلاط هر کسی را که مسلک نموده
در شیئی از این امور معلومه و مدار ترتیب و جمع و بیانش در این فصل از کتاب شش امر است اولاً ذکر آن امور یکه آنها را
مبادی و اسباب نامند و ذکر طبیعت و بیان مکان و خلاء و بعد غیر متناهی و زمان و بیان حرکت و ذکر محرک
اول پس کتاب سماء والعالم است که در آنجا احکام اجسام بسیط علویه و سفلیه را برشته تحریر در آورده و بعد پس
ذکر فرموده است کتاب کون و فساد را که در آن گفتگو میشود از ارکان و عناصر و تبدیل صور بر مواد مشترکه
پس ذکر نموده است در کتاب دیگر آثار علویه را که در آن گفتگو میشود از اسباب و علل حوادث ارضیه و هوائیه
مثل سحاب و ذوات اذناب و ریاح و امطار و رعد و برق و صواعق و سطوح و زلازل و افقیا رعیون و سایر چیزهائیکه
از این قبیل باشند آنگاه بترتیب کتاب معادن پرداخته و در آنکتاب ذکر فرموده است اقسام معادن را
و کیفیت تولد آنرا و بطلان علم اکسیر را پس ذکر نموده است کتاب نبات را که در آنجا ذکر شده است احوال
اجسام نامیه و نفوس و قوت و کیفیت تغذیه و نمو آن پس کتاب حیوان است و در آنکتاب گفتگو نموده است
از احوال اجسام متحرکه بحرکت ارادی آنها و مبادی حرکات و نفوس و کیفیت تولد آن و از این قبیل چیزهائیکه
متعلق بآن اجسام است و دیگر کتاب نفس است و در آنجا گفتگو فرموده است از احوال نفس ناطقه انسانیه
و کیفیت تدبیر و تصرف آن نفس در بدن انسانی و بعد از اتمام کتاب نفس علم ما بعد الطبیعه را بیان فرموده است
که آنرا ما قبل الطبیعه و فلسفه اولی نیز گویند و آن کتابیست مبسوط در الهیات که در وی اثبات نموده است
ذات باریتعالی را که واجب الوجود است و نیز اثبات نموده است تفرد و وحدانیت او را و بیان
بجمیع صفات کمال و تنزه او از جمیع سمات نقص و زوال و بیان نموده است که خدای عالم جل شانه واحد است
و دارای حکیمی که جهل از وی ناشی نخواهد و او قادریست که عاجز نباشد و بخشاینده ایست که هرگز بخل ننماید
پس محکم نموده است ببرهان قواعدی را که طرق بسیار از آن قواعد مبدی حق بدست آید گوید چون از بذل جهد
و استفراغ وسعی که مرا بود و بتحصیل و نیز در پی آن بودم که از چه علم طلب معارف توان نمود و بکتاب ارسطاطالیس
چنانکه مذکور شد پی بردم بر من معلوم گشت که از علم فلسفه که ریاضی و طبیعی و الهی باشد توان ادراک معانی نمود

و دانستم که چون زمان پیری در رسد انسان را قوی روی بضعف و ادراک روی بانحطاط گذارد از آنروی در عنفوان شباب بتحصیل مقدمات و مبادی این علوم پرداختم سپس بر اخذ اصول و فروع فلسفه همت برگماشتم تا بر تمام آن علوم از الهی و طبیعی و ریاضی فائز گشتم بجدی که بتدریس و تالیف و تصنیف آنعلوم مبادرت کردم و در کتب متقدمین و متاخرین که در این علم نگاشته بودند تتبع وافی نمودم ابتدا مختصر نمودم بدانقدر که باید از طبیعی و الهی و ریاضی را در رشته تصنیف و جمع در آوردم باندازه وسع و طاقت و نیز آنچه را که بدانها اطلاع یافته بودم بر این علوم پس از تکمیل شروح مبسوطه بر آنعلوم نگاشتم و تصنیف نمودم از فروع این اصول آنچه را جاری مجرای تصحیح ایضاح باشد از غوامض ریاضی و طبیعی و الهی و انتهای زمان این تصنیفات که اکنون ذکر میشود مطابق است با ابتدای شهر ذیحجه سنه چهارصد و بیست و هفت هجری موجب و باعث بر اینکه در مدت حیات همت بر اینگونه از امور عقلیه نمودم سه چیز شد اول طلب حق و آنعلوم که از تحصیل آنها نفس انسانی را در دنیا کمالی باشد و نیز بعد از ممات مایه درجات انسانی گردد دوم آنکه چون دیدم قوه و ذکاوت و صلاحیت خود را که توانم از عهده تکمیل اینگونه علوم معقول برآیم و غوامض مسائل آنرا باسانی حل نمایم از آنروی همت بتحصیل آن گماشتم سیم آنکه چون زمان پیری در رسد و قوای انسانی را دیگر قوتی نماند که تواند از عهده مطالعت و جمع و تصنیف برآید بنابراین این تالیف و تصانیف خود را ذخیره زمان شیخوخیت نمودم و در اینعمل مبالغت نمودم قول جالینوس که در مقاله سابعه از کتاب حیلة البرء میگوید که قصد کردم از این تالیفات خود سه چیز را اول آنکه طالب علم را از مطالعت درک مطالب و اخذ مسائل باسانی دست دهد دوم آنکه در جمع و تصنیف و تالیف جمیع قوای ظاهر و باطن درکار است و بسی رنج لازم آن خواستم پیوسته طبیعت را بریاضت عادت دهم تا قوت حیوانی را قوتی برجای نماند سیم آنکه ذخیره باشد که در زمان جوانی از برای پیری کرده باشم که در پیری انسانرا هیچ امری از امور میسر نگردد بخصوص مطالعت و جمع و انتساخ کتب و تفصیل کتب الحکیم دانشمند را که از خط خود او نقل شده است بدین شرح است مسطور میگردد که مولفات و مصنفات من بدین سال که مطابق با تاریخ مسطور است در ریاضی و طبیعی و الهی از اینقرار است از جمله کتبی را که در ریاضی نگاشته است بدین تفصیل است شرح مبسوط بر اصول اقلیدس در علم هندسه و علم عدد دو دیگر کتابیست که در آن مندرج و جمع نموده ام اصول و قوانین هندسیه و عددیه را از کتاب اقلیدس و ابلونیوس حکیم شرح مجسطی و تلخیص آن در یکجلد کتاب در علم مناظر که نقل مسائل آن از کتاب اقلیدس و بطلموس شده کتاب المخصب که در [illegible] علم سخن رانده است کتاب المساحه در اصول حساب و علامات آن و کتاب جامع در جواب سوالهائیکه خداوندان فضل در علم حساب کرده اند مقاله در اجارات [illegible] و ابنیه و کتابی دیگر در حل غوامض مسائل هندسیه کتاب در حل مسائل شکل عددیه تلخیص مسائل و مقالات ابلونیوس حکیم مقاله در حساب هندیان مقاله در استخراج سمت قبله کتاب در آن مسائل هندسیه که امور شرعیه را

بدان احتیاج است رسالهٔ باسم یکی از رؤسای منجمین در جیب بر مثل اهل رصد ایضاً کتاب جامع در مسائل حساب
تلخیص مقالات ابولونیوس حکیم در قطوع مخروطات کتاب مدخل در علم هندسه و توضیح بعضی از مسائل آن
که در وی بعضی از فضلا اشکال نموده بودند کتاب دیگر در تحلیل و ترکیب هندسیین کتاب در آلات ظل گرفتن
مقاله در استخراج بعد مابین دو بلد مقاله در استخراج اصول مسائل عددیه و تحلیل آن مسائل مقاله در حل
شکوکی که بر کتاب اقلیدس کرده اند رساله در برهان از برای شکل در قسمت زاویه به سه قسمت که مبرهن نشده بود

آنچه را که در علوم طبیعیه والهیه برشتهٔ تصنیف درآورده و مسطور داشته از این قرار است

کتاب تلخیص مدخل فرفوریوس تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس در حکمت کتاب موسوم باربعهٔ منطقیه
ایضاً اختصار تلخیص مدخل فرفوریوس بر طبیعیات ایضاً تلخیص بعضی از کتب ارسطاطالیس بر طبیعیات
ایضاً کتاب در منطق موسوم به سبعهٔ منطقیه رساله در صنایع شعریه که نقل نموده است او را از زبان
یونانی بعربی تلخیص کتاب نفس از ارسطاطالیس مقاله در مشاکله و مناسبت انسان که عالم صغیر
نامیده شده با عالم کبیر رسالهٔ مبسوطه در قیاس منطقی و اشیائیکه مشابه بدوی مقاله در برهان
مقاله در ذکر عالم از بابت مبداء و علت و طبیعت آن که از چه رو بحد کمال میرسد مقاله در مبادی موجودات
مقاله در هیئت و وضع عالم کتاب در رد بر یحیی نحوی که در بعضی از مسائل حکمت نوشته بود مقاله
در سماء والعالم کتاب در رد بر ابوالحسن علی بن عباس مقاله در فضل و فاضل مقاله در شوق
انسان بسوی موت موافق کلام حکمای متقدمین رساله دیگر نیز در همین معنی مذکور بر حسب اقوال حکمای
متأخرین رساله در بطلان اقوال طایفهٔ متکلمین بر عقیدتی که آنها راست که خداوند سبحانه در لم یزل
غیر فاعل بوده است سپس فاعل فعل شده مقاله در رد کتاب بر ابوهاشم رئیس معتزله که برد کتاب
سماء والعالم ارسطاطالیس نوشته بود تلخیص مسائل طبیعیه ارسطاطالیس رساله در بعضی تحقیقات علمیه
نزد بعضی از علما فرستاده رساله در اینکه جهت ادراک حقایق اشیا و شناسائی اشیاء راه جمیعه یکی است
مقاله در اینکه برهان آوردن بر معانی در علوم فرقی با هم ندارند الا در امور هندسیه که باید محسوس باشد
مقاله در دو طبیعیه هر یک از الم و لذت در طبایع حسیه و نطقیه و معادیه مقاله در متفق بودن حیوان ناطق
بر طریق صواب با اختلاف ایشان در مقاصد و اغراض خود کتاب در اثبات مطالب نجومیه و رد بر
احکام آن رساله در اعمار و آجال انسان رساله در طبیعت و ماهیت عقل کتاب در علم و صنعت
کتابت بر طریق متقدمین مقاله در اینکه فاعل عالم جل جلاله عالم بذات خود باشد از جهت فعلش
رساله در تلخیص بعضی از اقوال و رای ارسطاطالیس در قواعد کلیه از جمله تحقیق در قوه مدبره
بدن انسان است که در قلب است رساله در جواب مسائلیکه ابن سمح بغدادی منطقی از وی
سؤال نموده در هندسیه کتاب در تقویم صناعات طبیه که منظوم نموده است از جمل و جوامع جالینوس

کرشش برچه کتاب بوده کتاب در براهین طبیه کتاب در تشریح کتاب در قوی طبیعیه کتاب در بینه کتاب در صوت کتاب در علامات و اعراض امراض کتاب در حمیات کتاب در بحران کتاب در نبض کتاب در مزاج کتاب در ادویه مفرده کتاب در قوی ادویه مرکبه و طریقه ترکیب آن کتاب در مواضع اعضای آلیه اختصار کتاب حیلة البرء جالینوس کتاب در حفظ صحت کتاب در جید بودن کیموس و ردائت آن کتاب در امراض عین کتاب در اینکه قوی نفسانیه تابع باشند از برای امزجه ابدان انسان کتاب در مزاج مختلف و منتظم کتاب در تقدمة المعرفه کتاب در اوقاتی که قصد از برای مزاج انسانی لازم است چه در اوقات مرض و چه در ایام صحت کتاب در دمامیل کتاب در افضل بودن هیئات و حالات بدن که در چه وقت و چه زمان است کتاب در اغذیه که جمع نموده است از کلام بقراط و جالینوس حنین بن اسحق تا اینجا بود آن کتبی را که تا اواخر سنه چهار صد و بیست و هفت برشته تحریر در آورد و هم او مسطور داشته که این سوی رسایل و مصنفات عدیده است که در بصره و اهواز برشته تصنیف و تالیف در آورده ام و مشغله زیاد و کثرت اسفار مرا از انتساخ و تصحیح آن مانع آمد و چون نسخه منحصر بود و انتشار نیافته بود و هم بدست جماعتی افتاد که اهل دانش و تمیز نبودند از میان رفته و ضایع گردید چنانچه بسیاری از علما و حکما را نظیر حالت من اتفاق افتاده منجمله از متقدمین از برای جالینوس هم چنین امری روی داد چنانکه در بعضی از مصنفات خود ذکر فرموده است که من برشته تالیف و تصنیف در آوردم بسیاری از کتب را بجهة بعضی از برادران خود که صاحبان علم و خداوندان دانش بودند نزد آنها فرستادم تا از آنها انتفاع علمی حاصل کنند و فواید کلی برند دیگر فراغتی مرا بجهة جمع و انتساخ و ترتیب آنها دست نداد و همچنان اثری از آن مصنفات بر صفحه روزگار نماند و هیچکس را معلوم نگشت که مؤلف و مرتب و مصنف آنها کیست انتهی و هم او گوید پس اگر مرا در عمر بقائی باشد مصنفاتی خواهم پرداخت از علوم حکمیه و غیره که خداوندان دانش را بکار آید و طالبان علوم را اخذ مطالب از آن سهل و آسان باشد و مرا در مدت حیات اینهمه تالیف و تصنیف میسر گردید نبود مگر از توفیق و تأیید خداوند تبارک و تعالی و الا کسی را چگونه جمع و ترتیب اینهمه مطالب علمیه میسر گردد و عمده مقصود و غرض از پرداختن آنهمه رسایل و کتب نبود الا آنکه مذاکره باشد طالبان علوم و فضلا و حکما را و آسان باشد بر مطالعه کنندگان فهم و درک مطالب علمیه و فواید حکمیه پس واضح و هویداست العالی را که تالیف و تصنیف نیکو بر صفحه روزگار بماند بعد از وفات او را مرده ندانند نامش همواره بر زبانها ساری و جاری است و جاهلی که زنده باشد او را در عداد مردگان معدود نمایند چه بر زندگانی او اثری و ثمری مترتب نیست شاه این بیان را وزیر ابو القاسم علی بن احمد جرجانی که در عداد اجلاء فیلسوفان بروزگار شمار آید وصیت کرد که بر سنگ مزارش این دو بیت را که هم از اشعار اوست مکتوب دارند

ابن هیثم حکیم

۷۷۷

ربّ میت قد صار بالعلم حیاً　　ومبقّی قد مات جهلاً وعیّاً

فاطلبوا العلم کی تنالوا خلوداً　　لا تعدّوا البقاء فی الجهل شیئاً

دگر یکه خطاب من از این دو شعر بجمیع مردمان نیست بلکه بفضلای عصر و خداوندان دانش است چنانچه بالینوس هم در کتاب نبض در عنوان میگوید که خطاب من در این بیانات بهمه مردم نیست بلکه از جمیع ناس بمعدودی از خداوندان دانش و فضل است که نیست ادراک این بیانات الا افضلا و اهل دانش را این بود حاصل معانی آن چیزیکه واجب بود ذکر نمائیم از بیان ما صنّفه واختصر له من العلوم الاوائل فضلاً به مذاکرة الحکما، والامثل من الناس والله یفعل ما یشاء ویحکم ما یرید وبیده مقالید کل شیء وهو المبدئ والمعید وکتبی را که تا اواخر چهارصد و بیست و نه هجری تصنیف نمود و بخط خود نوشته از اینقرار است تلخیص کتاب سماع طبیعی　مقاله در زمان و مکان　رساله در علم عدد و معانی آن　رساله در علوم طبیعیه والهیه که بعضی از فصول آن از کتاب الهیات و نبوت محمد بن زکریای رازی نقل شده　مقاله در ابطال رای کسیکه بجزء لایتجزی که جوهر فرد باشد　رساله در اثبات نبوت و رد آنکسان که عقیدت بر نبوت انبیا ندارند و فرق ما بین نبی و متنبی　رساله بجهة محمد بن حسن نوشته در ایضاح و رد بیانات ابو علی جبائی که او ایراد نموده است بر بعضی از کتب ابن راوندی و لازم آمدن ایرادات بر جبائی بر عکس آنچه از ایرادات بر ابن راوندی وارد نیست　کتاب در تأثیرات لحنهای موسیقیه در نفوس حیوانیه　مقاله در اینکه دلیلی که استدلال کنند متکلمون بر حدوث عالم دلیلی است فاسد و بکرده اند استدلال که برهان اضطراری و ناچاری در قبول و قیاس حقیقی　مقاله در رد بر طائفه معتزله در معتقدات آنها بر حدوث صفات باریتعالی　ایضاً رساله بر رد معتزله در بعضی از مسائل علمیه　رساله در جواب مسائل هندسیه که از وی سؤال کرده اند بعضی از فضلاء بغداد　مقاله در ظاهر نمودن غلط آنکسانیکه تصحیح نموده اند که خداوند سبحانه و تعالی غیر فاعل است در افعال عباد　مقاله در علم ابعاد اجرام سماویه و تعیین مقدار عظم آنها　رساله در تلخیص کتاب آثار علویه از کتاب و بیانات ایلونیوس حکیم　تلخیص کتاب ارسطاطالیس که در حیوان نوشته　مقاله در علم مرایا و توضیح و تصحیح آن و اینمقاله غیر از آن رسائلی است که در اینعلم مسطور داشته　مقاله در استخراج جزء عملی از کتاب مجسطی　مقاله در جوهر بصر و کیفیت وقوع ابصار　مقاله در رد بر ابو الفرج عبدالله بن طیب در قوی طبیعیه که آیا در چه عضو از اعضای انسان است و ایضاً کتبی که بخط وی دیده شده که تاریخ اتمام و تصحیح آنها مطابق با اواخر سنه چهارصد و بیست و نه هجری بود　مقاله در هیئت و وضع عالم بطریق جواب و سؤال　مقاله در شرح بر مصادرات کتاب اقلیدس　کتاب در جزء نظری طب در هفت مقاله　مقاله در کیفیت ارصاد　مقاله در کواکب حادثه در جو مثل ذو ذنب و ذو ذوائب　رساله مبسوط در نور قمر که از چه جهت است

ابن هیثم حکیم

مقاله در معرفت سمت قبله که در هر بلدی از بلدان که خواهند تعیین نمایند مقاله در اختلافی که عارض میشود در ارتفاعات کواکب را مقاله در حساب معاملات مقاله در رویت کواکب کتاب در پرکار قطوع در دو مقاله مقاله اول در دانستن مراکز اثقال مقاله دویم در اصول المساحه مقاله در مساحت جسم مکافی ایضاً مقاله در مرایا مقاله مختصره در اشکال هلالیه ایضاً مقاله مبسوطه مستوفیه در اشکال هلالیه مقاله مختصر در پرکار دوایر عظام مقاله مشروحه در پرکار دوایر عظام مقاله در رسم هندسه مقاله در استشهاد بر مواضعی که غلط کرده اند در کیفیت رصد مقاله در اینکه فضای کره اوسع است از سایر اشکال مجسمه مقاله در مناظر بر رای بطلیموس حکیم کتاب در تصحیح اعمال نجومیه در دو مقاله مقاله در استخراج چهار خط که بر دایره رسم شود و تقاطع بریکدیگر نمایند مقاله در تربیع دایره مقاله در استخراج خط نصف النهار در جمیع بلدان و اجزای ارض مقاله در اختصاص قطع مکافی ایضاً مقاله در خواص قطع زاید مقاله در نسبت ثمانیه مبوی ارتفاع آن مقاله در کیفیت اصول هندسه مقاله در اینکه آنچه دیده میشود از نصف فوقانی از آسمان اکثر است از نصف تحتانی مقاله در حل شکوک مقاله اول از مجسطی مقاله در ایرادات هر یک از حکما که بر کتاب کتاب اقلیدس کرده اند کتاب در قسمت مقدار مختلفی که ذکر نموده است در ایراد اول از مقاله عاشره از کتاب اقلیدس مسئله در اختلاف منظر مقاله در استخراج خط نصف النهار بر ظل واحد مقاله در قسمت خط بر طریق ارشمیدس حکیم که در کتاب کره و استوانه ذکر نموده قول در استخراج مقدار ضلع المسبع مقاله در عمل مخمس در مربع مقاله در اضواء کواکب از ثوابت و سیارات مقاله در آثار و کلفهایکه بر روی قمر و سایر کواکب باشند ایضاً مقاله در مسائل عددیه ایضاً مقاله در بعضی از مسائل اعداد مقاله در کره متحرکه بر سطح مقاله در تحلیل و ترکیب مقاله در معلومات بعضی از علوم مقاله در حل بعضی از مسائل مقاله دوازدهم از کتاب اقلیدس که بر آن مسائل بعضی از حکما ایراد نموده بودند ایضاً مقاله در حل شکوک کتاب اقلیدس مقاله در حساب هندیان مقاله در جواب بعضی از مسائلی که در مساحت از وی کرده بودند مقاله مختصر در سمت قبله مقاله در اضواء مقاله در حرکت ارض مقاله در رد آنکسانیکه در حقیقت مجره اختلاف کرده اند مقاله در شکوکی که بر بطلیموس حکیم کرده اند مقاله در جو و فضای غیر متناهی مقاله در خطوط ساعات مقاله در قرسطون مقاله در مکان قول فی استخراج عمل جبال مقاله در عمل حساب هندیان مقاله در اعمال مثلثات مقاله در خواص دایره مقاله در استخراج ارتفاع قطب مقاله در شکل کره مقاله در کرات متحرکه ایضاً قول در مسائل هندسیه مقاله در صورت کسوف بر غیر آنچه مشهور است مقاله در اعظم خطوطی که منقسم میسازد دایره را از هم مقاله در حرکت قمر مقاله در مسائل تلاقی دو خط مقاله در شرح ارثماطیقی مقاله در شرح بعضی از کتب حکمیه مقاله در مقامات موسیقی مقاله در شرح بر سمت مخروف سیکلی .

...یاست در چهار مقاله   کتاب مبسوط در استخراج مسائل عددیه   کتاب در حیز نظری و عملی و معالجات
* کتاب در اصطلاحات طبیه   حواشی بر کتاب احمد بن سرخسی

اسوان بضم الف و سکون سین و واو و الف و نون شهریست بزرگ در مصر و هم قریه‌ایست در آخر صعید مصر و اول ... و نیل و بجه
و از اول جغرافیا اسوان را بحذف همزه اول و ضم سین خوانده اند جبال اول موضعی است در فوق اسوان بفاصله ... در آخر صعید مصر نزدیک بلاد

ابواسحق ابراهیم بن احمد بن محمد طبری

از اعاظم فقهای اهل سنت و جماعت معدود بوده و از مذاهب اربعه آنجماعت مذهب مالک بن انس میزیست
و از علمای معاصر خلیفه القادر بالله عباسی بود ابوالفرج بن جوزی در کتاب منتظم در ذیل شرح حالات وی گوید
قرأ القرآن وسمع الکثیر من الحدیث وکان فقیهاً علی مذهب مالک من المعدلین وکان شیخ الشهود و
متقدمهم وکان کریماً مفضلاً علی اهل العلم   حاصل معنی آنکه ابراهیم در زمره قراء و محدثین و فقهای
مذهب مالک و معدلین ثقات ایشان منظوم بود و بر مشایخ عصر و افاضل عهد رتبت تقدم و برتری داشت
و بکرامت اخلاق و انفضال بر اهل علم موصوف است جمعی از افاضل و ارکان معاصرین در مدرس افادتش
احادیث کرده اند از آنجمله دارقطنی پانصد جزء احادیث بر وی قرائت نمود شریف موسوی محمد بن حسین
ملقب برضی است قرآن مجید بر وی قرائت کرد اصحاب سیر آورده اند در آن زمان که شریف شرایط تلمذ وی
بپرداخت روزی ابراهیم با وی گفت ایها الشریف این مقامک یعنی ای شریف آیا مقام تو در کجاست شریف گفت
در سرای پدرم که در باب محول واقع است ابراهیم گفت مثلک لا یقیم بدار ابیه یعنی چون تو کسی را
شایسته نباشد که در سرای پدر خویش مقام گیرد ابراهیم را سرائی در برکه در محله کرخ بود با سید رضی باز گذاشت
تا در آن دار منزل گزیند سید رضی از قبول آن امتناع نموده گفت لم اقبل من غیر ابی قط شیئاً
یعنی اکنون از غیر پدر خود چیزی قبول ننموده ام ابراهیم گفت مرا بر تو حقی است بس عظیم زیرا که کلام الله مجید را
بر تو تعلیم نموده ام تا آنکه آنرا حافظ شدی و از آن روی بایستی این عطیه محقر در پذیری شریف لابد قبول کرد
گویند ابراهیم وقتی از بغداد که مسکن وی بود به بصره مسافرت جست پس از مراجعت مردم از هر طرف دسته
دسته تهنیت مقدمش برای وی میشتافتند و از بوستان اخلاقش فواید میبردند ابوالحسین بن سمعون
واعظ که شرح حالش نگارش یافت در یکی از جمعات عزیمت ملاقات ابراهیم کرده در مجامعی که ابراهیم
بعادت مستمره برای ادای فرض جمعه در آن مسجد قدم مینهاد در آمد و در نزد محراب بنشست بر حالتی که ابراهیم
وارد نشده بود و چون ابراهیم بیامد ابن سمعون برای تشریف از جای برخواست بسلام مبادرت جست پس بنشستند
و ابن سمعون این ابیات در تهنیت قدوم و مدح وی انشاد کرد

الصبر الا عنک محمود   والعیش الا بک منکود

ابراهیم صبری

ویوم تاتی سالماً غانماً — یوم علی الاخوان مسعود

مذ غبت غاب خیر من عندنا — وان تعد فالخیر مردود

یعنی تلخی صبر جز در فراق تو گواراست و زندگی بی وجود تو سخت تنگ روز قدومت سالماً بر تمامت برادران مبارک است از آن وقت که از ما غایب شدی جمیع خیرات از ما مستور گشت چون تو عود نمودی خیرات نیز بما بازگشت انتهی

درحدود سال سیصد و نود و شش هجری در دار السلام بغداد

بساط زندگانیش برچیده گشت

واز اینجهان درگذشت

بحمد الله والمنه که مجلد اول از کتاب مستطاب نامه دانشوران ناصری بحسن مراقبت و تنقیح ولطف مواظبت و تصحیح جامع فضایل صوری و معنوی ادیب نحریر و اریب خبیر جناب آقا میرزا حسن طالقانی زاد الله توفیقاته در مطبعه استاد ماهر عالیشان سعادت نشان علیقلیخان قاجار بزیور طبع آراسته

بید احقر الکتاب والحاج قدراً ابن حاج میرزا حبیب الله

متخلص بخاقانی شیرازی اصلاً و محلاتی مسکناً

میرزا محمد رضا متخلص بصفا

اتمام پذیرفت

فی پانزدهم شهر شعبان المعظم سنه یکهزار و دویست و نود و شش از هجرت

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
دیباچه ۵	۱	درارت مید	دیباچه ۸	۲۳	الطباق منفسرز	دیباچه ۹	۹	ونیتیمه				۵		
۲	۲۵	رضوان الله علیه	۳	۱۰	حسین بن روح	۳	۱۴	جعفر بن اسود	۳	۱۴	حسین بن روح	۳	۱۵	حسین بن ر
۳	۱۸	علی بن حسن	۳	۲۱	علی بن	۳	۲۲	حسین بن	۳	۲۶	نبوت	۳	۳	ی بن بابوی
۳	۸	ابوالحسن بن بابویه	۴	۱۵	ابوالحسن بن بابویه	۴	۱۵	کتاب الرد علی الرافضة	۴	۱۹	درباب الکنی	۴	۱۹	سپیاه ند
۴	۱۹	یحیی بن البیر	۵	۲۱	وشیح	۵	۲۴	زیادین	۶		عد تحریک شده است	۶	۲	محجت
۶	۴	زیادین	۷	۶	دربصره تقدادتین	۷	۱۱	نحو	۷	۱۳	آنخ	۷	۱۹	دارابروی
۷	۲۷	الجزلی	۸	۳	خلیفة بن خیاط	۸	۶	معویة بن ابی سفیان	۸	۹	معاذالله	۸	۱۰	دانانی
۹	۵	عبیدالله بن	۹	۱۲	علی بن	۹	۱۷	علف	۹	۱۹	وتسلیل	۹	۲۰	تو دلو خویش
۱۰	۴	خدای نیز	۱۰	۵	انا اردا یاکم	۱۰	۹	وربعی	۱۰	۱۶	اخفش گوید	۱۰	۲۰	دیل بن
۱۰	۲۱	علی بن	۱۲	۴	یحیی بن اکثم	۱۲	۱۱	خیثمة	۱۲	۱۹	احمد بن ابی دواد	۱۲	۲۵	ابی دواد ودرنزد
۱۲	۲	سپکر و همواره	۱۳	۲۶	ایتاخ حاجب	۱۵	۱۴	اندک گرفته زیاد است	۱۴	۲۷	حجاج بن	۱۴	۲۵	تبرک
۱۴	۲۶	نوائب	۱۵	۱۷	جاحظ	۱۶	۱۳	دیار امیرالمؤمنین	۱۸	۲۴	یکه از روم	۱۹	۹	درد غم
۱۱	۱۵	سگانه برد	۲۱	۲۳	بزهره رسم	۲۲	۴	بوضوح بپیوندد	۲۲	۲۵	الملک	۲۳	۸	اندوده
۲۴	۱۰	طاسنی	۲۳	۱۰	آورده	۲۴	۱۷	التناد	۲۵	۶	لقب	۲۵	۱۰	محمد بن احمد
۲۶	۲۴	یحیی بن	۲۷	۱	وحتی	۲۷	۱۱	نامش ثابت	۲۷	۱۹	علی بن الحسین	۲۷	۲۶	رادی نداشته
۲۷	۲۷	آثار	۲۸	۲۳	و پاس دانی	۲۹	۱۱	بالتفویض	۱۱	۱۹	حدیده مجاة	۳۰	۱۶	تقویه
۳۰	۲۵	کلیه	۳۱	۱۲	دو مهمان رو	۳۲	۲۱	سعید بن مخنف	۳۲	۲	تألیف بن نقطه	۳۳	۱۴	نشار آور دواریا
۳۴	۱۱	کس و صدکس	۳۵	۵	وتفصیل مرتند	۳۵	۱۴	یاد میشود	۳۶	۱۲	دور عرصه	۳۶	۱۸	نظامی عروضی
۳۸	۶	قابوس بن	۳۸	۱۷	تصویب صواب	۳۸	۲۱	سیاحت وی	۳۹	۱۳	ثابت بن قره	۳۹	۱۶	ابوالخیر بن خمار
۴۲	۱۱	ابطال جزء لایتجزی	۴۲	۲۴	بیرجندی	۴۲	۲۷	اشرف السلام	۴۳	مصنفاته	نهایات الارکن ص ۳۴ س	۴۳	۲۶	دقائق مضامین
۴۴	۳	والده امرا	۴۴	۹	سخن رفت	۴۴	۱۰	مسائل	۴۴	۱۰	مسائل طرفیه	۴۶	۱۱	مستخرج
۴۸	۸	بی آرت زین	۴۹	۱۶	وموافق	۵۰	۸	وعلمای فرزانه	۵۱	۴	فی تنقیح الخلائق	۵۱	۱۱	والفرس
			۵۲	۶	لحیه	۵۳	۱۵	بالحبل	۵۲	۱۲	ابوالفرج بن هندو	۵۱	۲۳	ابوالفرج بن طیب
۵۳	۷	کیکس	۵۳	۱۷	عبدالله از مروان	۵۹	۱۹	ملازمان عتبه	۵۱	۱۷	حبس نفس	۶۰	۲۶	ابیع تدبیر
۶۵	۳	صاحب بن عباد	۶۵	۱۱	ازسواد	۶۵	۱۴	ابومنصور	۶۶	۲۲	ساطی	۶۷	۲۰	فضائل وی وقصه
۶۸	۳	حاضرشد	۶۹	۲۳	نمانان	۷۰	۱۲	کهازسواد	۷۱	۴	شبهت	۷۲	۲۴	سبوغ
۷۲	۲۴	والاستمساک	۷۳	۲۵	والاعتصام	۷۳	۲۵	والقرب	۷۴	۲۴	آغاز	۷۵	۲۷	مترادانی

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه
۷۰	۵	پشت	۷۶	۲۵	پشیمان و ممالک	حاشیه ۷۷		کرخ و توسونی است سعداد	۷۸	۲۲	بالنجات	۷۹
۸۰	۴	دتورفکاه	۸۱	۲	انتی	۸۱	۳	برمراتب	۸۱	۴	حکیم رانیت	۸۱
۸۵	۱۸	زهره	۸۵	۲۲	جرم زهره	۸۷	۴	اشارات	۸۷	۲۲	بین المشرقین المغربین	۸۹
۹۲	۶	هرتابش را	۹۲	۲۲	علی سنیة	۹۵	۲۷	الثانی عشر	۹۵	۲۷	والائمة	۹۶
۹۶	۱۲	گردکار رسانیدم	۹۶	۱۶	شناساشوم	۹۶	۱۹	سطلب	۹۷	۱۴	استبداد	۹۷
۹۹	۱۵	وبذاتیشان را	۹۹	۹	بعض الاقاویل	۱۰۰	۲۳	قبول کنی	۱۰۱	۱۳	مرانزاد	۱۰۹
۱۱۰	۸	اختلاف سنه	۱۱۱	۱	سهم السریع	۱۱۱	۱۲	اعقاب الکرامات	۱۱۱	۱۲	طبعی موزون	۱۱۱
۱۱۴	۲۱	فلکان اربی	۱۱۶	۱	ونظم	۱۲		تجسم	۱۲۰	۱۸	سخن نجری	۱۳۰
۱۲۱	۲۵	بلعنت	۱۲۷	۲۵	وتلخیص	۱۲۸	۲۰	زنبوریه	۱۳۰	۸	الی العقم	۱۳۰
۱۲۲	۲	رنجیده خاطر	۱۳۳	۲۱	نزنیکتا آتی	۱۳۳	۲۴	فالیس	۱۳۴	۸	ازنیتانشان	۱۳۵
۱۲۵	۱۱	کلام المجلسین	۱۳۶	۱۱	لغرض	۱۳۶	۱۱	احد	۱۳۶	۳۰	نصب	۱۴۱
۱۴۵	۲۱	لاأفقه	۱۴۷	۱۲	من نرجس	۱۴۷	۱۳	من دخانها	۱۴۸	۱۶	وعمرو	۱۵۲
۱۵۲	۲۶	فایده	۱۵۶	۱۰	انحرافاً	۱۵۷	۸	که سعدان	۱۵۷	۸	ای سعدان	۱۵۷
۱۵۷	۲۲	صالح درخور	۱۵۷	۲۵	نیامد	۱۵۸	۱۱	استناع	۱۷۰	۲۱	عتاب	۱۷۲
۱۷۲	۱۵	اوانذر	۱۷۶	۹	تکلمات	۱۷۷	۱۵	درایت است	۱۷۸	۱۳	خواستند بانوکل	۱۷۹
۱۸۱	۲۰	که هفتاد	۱۹۳	۱۴	طبیب را	۱۹۳	۱۴	بجدمن صاحب	۱۹۴	۱۵	الطایع لله	۱۹۵
۱۹۵	۴	باعسرم	۱۹۵	۱۴	وفات یافت	۱۹۹	۲۱	تقدّ و نسری	۲۰۰	۷	وان بین	۲۲۰
۲۲	۲۴	محیط حال	۲۲۸	۳	آورند	۲۲۹	۲۰	ازرهگذر	۲۳۰	۱۳	استیفاد	۲۳۰
۲۲	۳	بشنید	۲۳۶	۲۴	شیده بند	۲۳۷	۳	بازگشتی	۲۳۸	۲۵	ومحلات بی شمار	۲۳۹
۲۴	۷	الی مروین	۲۴۹	۳	جیّد المعرفة	۲۴۱	۴	محمود الطریقه	۲۴۹	۴	شکور المعالجه	۲۵۱
۲۵	۱	درجات وکلات	۲۵۳	۱	علی بن طاوس	۲۵۹	۲۷	روزنیے	۲۶۷	۲۶	ابوالفرج بن جوزی	۲۶۹
۲۷	۲۶	نسیم الصبا	۲۷۹	۲۴	چالاکت	۲۸۴	۴	محمد بن سعد	۲۸۹	۱۳	بعین حقیقت	۲۸۹
۲۹	۶	وجوایز بسیاری	۲۹۴	۲۷	تحفه ع	۲۹۶	۱	کرامرونهی ترا	۲۹۷	۲۶	بالغ	۲۹۸
۲۹	۷	طبیبه	۳۰۰	۱	ابودلف از	۳۰۲	۲۱	بطرق اللؤم	۳۰۶	۱۴	شده پدید آمد	۳۰۸
۳۰	۱۸	لکان الموت ترا حتم	۳۱۱	۹	علاو العهد	۳۱۱	۱۳	مبادی فقهیه	۳۱۱	۱۸	محدث و مدرس	۳۱۳
۳۲	۲۵	علی علیم	۳۲۵	۱۳	انتضاد تحق	۳۲۹	۳۰	از این پیش	۳۲۹	۱۴	ثوب الحیات	۳۳۷
۳۲	۲۵	ونفایس	۳۳۸	۳	مجلس فرستاد	۳۳۸	۱۵	عضد الدوله	۳۴۰	۱۴	لیوث الغیل	۳۴۰

صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح	صفحه	سطر	صحیح
۳۴۶	۱۱	وادان تاثر	۳۴۸	۱۷	اضغاث احلام	۳۵۶	۲۷	برداین خلیفه	۳۶۵	۱۱	ازاد و زرگرفت	۳۶۵	۲۲	دانشیمت
۳۶۶	۱	تا او را	۳۶۶	۴	اذا اتیک	۳۶۶	۱۳	وازختنها	۳۶۶	۲۷	والدهر	۳۶۷	۲۷	مختل
۳۶۷	۲۷	متقل	۳۶۹	۹	مقتل	۳۶۹	۱۱	لحوهشا	۳۷۰	۱	شراب زشتیده	۳۷۰	۲۴	باکر
۳۷۰	۲۳	وبازدرا	۳۷۱	۲	لن عقول	۳۷۱	۲۷	سفاهتهٔ	۳۷۲	۱۳	عجزت	۳۷۲	۱۹	ابجوانی
۳۷۴	۲۵	اشعار واده	۳۷۴	۸	دانست	۳۷۴	۲۱	رسم قناعت	۳۷۶	۱۵	سیخ احمد	۳۷۸		عمار دهنی
۳۸۲	۲۳	داود خذ زمانه	۳۸۴	۲۳	شاد بنا	۳۸۸	۱۹	خود این	۳۹۳	۱۱	بازی نظیره	۳۹۶	۲۱	بانکار و معارضنا
۳۹۷	۱۸	نیچ بست وحدویت	۴۰۴	۸	کرو بر شمار	۴۰۴	۱۳	کلیه	۴۰۵	۲	خرجت	۴۰۶	۲۲	[illegible]
۴۰۸	۱۹	خداوندا	۴۱۲	۲	لامتی	۴۱۳	۴	وثمن مبلغ	۴۱۳	۴	وان کان	۴۱۴	۲۷	مستورش
۴۱۶	۱۴	بسبیل اندرز	۴۱۹	۱۱	خباثت	۴۲۲	۲۳	دینکوند	۴۲۸	۳	خالدین انسند	۴۲۸	۱۵	وابن الاثیر
۴۲۲	۱۵	کافحکت	۴۲۶	۲۷	سئوالات متحکمه	۴۳۴	۲۷	وبنیاز سے	۴۴۴	۱۹	افغانی ور بداقی	۴۴۶	۱۳	مرده باشد
۴۴۶	۲۶	نجوی بهت	۴۴۸	۱۲	داهیه	۴۴۸	۲۰	تفقی	۴۵۰	۱۶	تجارکرخ	۴۵۱	۶	نی لا
۴۵۴	۲	فامتو	۴۵۶	۱۰	وبنهون	۴۶۰		ازاهم اموا	۴۶۱	۴	تاکه	۴۶۳	۱۱	شدادٔ
۴۶۲	۱۴	غربت بخ	۴۶۳	۲۱	باهفتاد	۴۶۷	۲۵	تیم و حدیس	۴۷۰	۲۵	الطالع تند	۴۷۴	۵	لمعبد
۴۷۸	۲۴	باحضرت	۴۸۵	۶	علی عهد کم	۴۸۵	۲۶	کذالک الخیر	۴۹۲	۶	کفتم دو اسمی	۴۹۵	۵	با او بخبر وگفت
۵۰۴	۸	فهم ساطع	۵۰۴	۸	قاطع	۵۰۴	۲	فهم و دانش	۵۰۶	۱	مؤثر عالم ناسوت	۵۰۹	۱۹	سرزنش کنندگان
۵۱۲	۴	حرکتی کنند	۵۱۳	۱۲	یا بشره	۵۱۴	۱۵	موزون است	۵۱۴	۲۴	دالشیب للرع	۵۱۹	۳	تیر مه
۵۲۱	۱۵	زینت خلق	۵۲۴	۷	کنده نقل	۵۳۰	۴	آل حمران	۵۳۰	۱۴	عبدالله محسن بن	۵۴۲	۱۰	دامر لصبر
۵۶۴	۱۲	والغیظ والکاظمة	۵۷۵	۱۰	منقطع کم	۵۷۶	۲۰	ارید رازگرنش	۵۷۷	۱۳	آنکه بی را	۵۷۹	۲۶	ان الذل
۵۸۵	۶	مخصوص علی	۵۸۵	۷	مناسبت فرمود	۵۸۶	۲	موت ابان	۵۸۷	۳	ازخیرات دلیری	۵۸۸	۲۱	واستیفای بیان
۵۹۲	۲۳	عباس بن رستم	۵۹۷	۱۱	الی النجود	۵۹۹	۲۷	وارتقم	۶۰۵	۳	منشدا	۶۰۶	۳	کلامه مولف
۶۰۷	۴	درشار ازند	۶۰۸	۷	استقلال	۶۱۶	۲۴	یا ابا القاسم	۶۲۵	۱۳	عقیق کون	۶۲۷	۲۱	رحیم
۶۲۸	۶	عباد الاله	۶۲۸	۹	شره	۶۴۸	۱۶	لاانشا	۶۴۶	۲۴	درخزانه کتب	۶۴۵	۲۵	دررکاب
۶۴۸	۴	شماد اینها	۶۶۲	۱۱	اسطقسات اینها	۶۷۶	۲۶	دراین دولت	۶۷۶	۹	از این تصنیف	۶۸۱	۱۴	الاساطین
۶۸۶	۲۶	آشنایانی	۶۸۸	۲۱	بفوت پور بوعلی	۶۹۷	۲۱	براکیل انسان	۶۹۷	۲۴	پس از محمد	۶۹۹	۹	بهایم
۶۹۶	۲۷	عتیتم	۷۰۴	۲	رطل	۷۰۵	۷	نتیجه ناحجه	۷۰۸	۴	تفاوت بهت	۷۰۸	۱۹	بتک
۷۱۰	۲	احتیاج محتاج	۷۱۰	۲۲	بپیروی	۷۱۱	۱۹	عمل حازم	۷۱۳	۲۶	ولیله	۷۱۴	۹	متقارب
۷۱۳	۱۵	لا نحصره الخفیه	۷۱۴	۱۷	بیرانسه	۷۱۵	۱۴	خانیت	۷۱۵	۱۴	لرزنده	۷۱۷	۲۵	مسند ساخته

صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح	صفحہ	سطر	صحیح
۷۱	۲	ولاتفتش	۷۱۹	۴	ادعا نمودند	۷۳۰	۱۷	بظاہر منجمنہ	۷۲۱	۱۳	آورد برآئین	۷۲۱	۲۱	بزبان حج
۷۲۰	۱۰	درغیرنگیرہ دیگچہ	۷۳۴	۱	نگار توانیم	۷۳۵	۱۶	نادر دررسائل	۷۴۵	۲۷	فی کتاباد	۷۴۷	۷	جبار وآیات
۷۲	۱۱	بان وافلش	۷۳۷	۴	آن سپرند	۷۵۷	۲۰	والی المعز طباطبا	۷۶۰	۳	وذاک	۷۶	۱۶	بنیلان
			۷۶۱	۱۹	درجیب	۷۶۱	۱۵	نبرو بذر	۷۶۱	۲۵	وبدر			
						۷۸۰	۲	غاب المخیر						